1615-36 The Bangalore Press

THE

VEDÂRTHAYATNA

OR

AN ATTEMPT TO INTERPRET THE VEDAS.

MARÂṬHÎ AND ENGLISH TRANSLATIONS,

TOGETHER WITH A SANSKRIT PARAPHRASE,

OF THE

ṚIGVEDA SAM̃HITÂ

WITH THE

ORIGINAL SAM̃HITÂ AND PADA TEXTS,

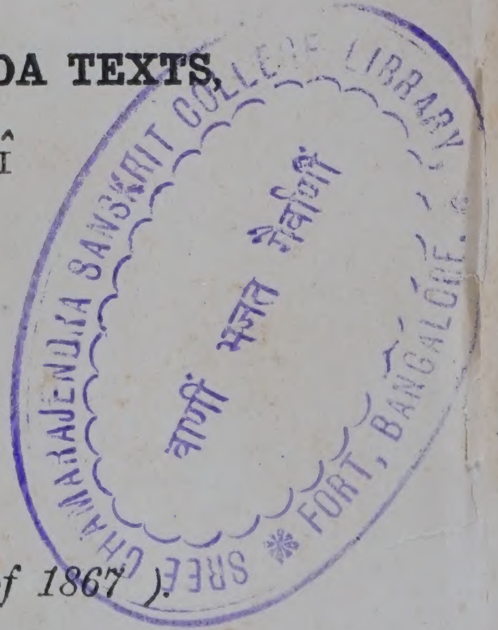
AND NOTES IN MARÂṬHÎ

VOL. IV.

MAṆḌ II,III.

(Hymns 192-296.)

(Registered under Act XXV of 1867).

Bombay:

PRINTED AT THE " NIRṆAYA-SÂGAR " PRESS.

June 1881.

वेदार्थयत्न.

ऋग्वेदसंहिता,

पदांसहित

व

तिचें मराठी आणि इंग्रजी

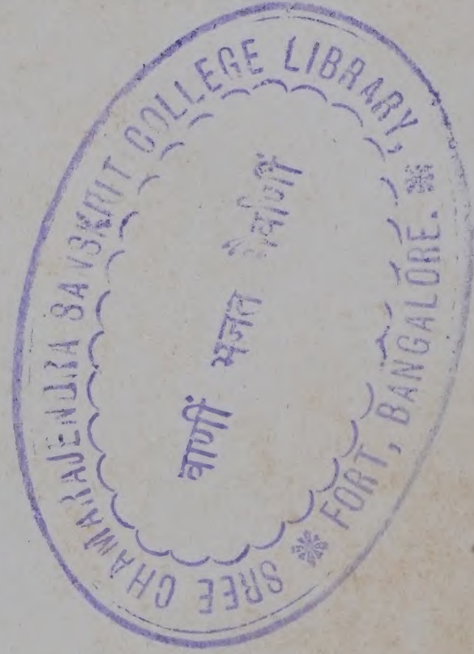
भाषांतर,

संस्कृत व्याख्या आणि मराठी टीका.

भाग ४.

मंडल दुसरें व तिसरें.

(सूक्त १९२–२९६).

मुंबईंत

"निर्णयसागर" छापखान्यांत छापिलें.

(हें सन १८६७च्या २५व्या आक्टाप्रमाणें नोंदिलें आहे).

शके १८०३.

जून १८८१ इ०.

माझे

सर्व आर्य बंधु व भगिनी

यांस

हें भाषांतर

सादर समर्पण केलें आहे.

भाषांतरकर्ता.

सूक्तम् १—१९२.

त्वमग्ने द्युभिरित्यादिकं द्वितीयं मण्डलम् । त्वमग्ने द्युभिरिति सूक्तस्य मण्डलद्रष्टा गृत्समद ऋषिः । स च पूर्वमाङ्गिरसकुले शुनहोत्रस्य पुत्रः सन् यज्ञकालेऽसुरैर्गृहीत इन्द्रेण मोचितः । पश्चात्तद्वचनेनैव भृगुकुले शुनकपुत्रो गृत्समदनामाभूत् । अग्निर्देवता । जगती छन्दः ।

त्वम॑ग्ने द्यु॒भिस्त्वमा॑शुशु॒क्षणि॒स्त्वम॒द्भ्यस्त्वमश्म॑न॒स्परि॑ ।
त्वं वने॑भ्य॒स्त्वमोष॑धीभ्य॒स्त्वं नृ॒णां नृ॑पते जायसे॒ शुचिः॑ ॥ १ ॥

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । द्यु॒ऽभिः॑ । त्वम् । आ॒शु॒शु॒क्षणिः॑ । त्वम् । अ॒त्ऽभ्यः॑ । त्वम् । अश्म॑नः । परि॑ ।
त्वम् । वने॑भ्यः । त्वम् । ओष॑धीभ्यः । त्वम् । नृ॒णाम् । नृ॒ऽप॒ते॒ । जा॒यसे॒ । शुचिः॑ ॥ १ ॥

भाषायाम्.

शार्तर्चिनां प्रथमं मण्डलं व्याख्यातम् । अथ गार्त्समदं द्वितीयं मण्डलं व्याख्यायते ॥

१. हे अग्ने, त्वं द्युभिः (=अहभिः=प्रत्यहं)—त्वम् अद्भ्यः (=उदकानां सकाशात्) त्वम् अश्मनः परि (=मेघरूपात्पाषाणात्) आशुशुक्षणिः (=अतिशयेन दीप्तिमान्) [जायसे] । त्वं वनेभ्यः (=अरण्येभ्यस्)—त्वम् ओषधीभ्यः [सकाशात्]—हे नृणां नृपते (=नृणां प्रभो), त्वं शुचिः (=प्रकाशयुक्तो) जायसे (=उत्पद्यसे) ॥

सूक्त १—१९२.

ऋषि– अंगिरस्कुळांतील शुनहोत्राचा पुत्र गृत्समद, कीं ज्याला भृगुकुळांतील शुनकानें दत्तक घेतला होता, तो. देवता– अग्नि. वृत्त– जगती.

१. हे अग्नी, तूं प्रतिदिनीं, तूं उदकांपासून, तूं पाषाणापासून, तूं वनांपासून, तूं ओषधींपासून, हे मनुष्यांच्या राजा [अग्नी], तूं अत्यंत देदीप्यमान [आणि] पवित्र असा उत्पन्न होत असतोस.

HYMN 1—192.

To *Agni*. By *Gṛitsamada*, the son of *S'unahotra* of the family of the *Angirases*, afterwards adopted by *S'unaka* of the family of the *Bhṛigus*.

1. Thou, o Agni, [art] daily [born], thou [art born] resplendent, thou [born] of the waters, thou of the rock; thou art born brilliant of the forests, thou of the plants, thou, o Lord of men!

---

१. हें दुसरें मंडळ गृत्समद या नांवाच्या प्रसिद्ध ऋषीचें आहे. म्हणजे त्यानें केलेलें आहे. अथवा यांतील जीं सूक्तें तीं गृत्समदाच्या कुळांत सांपडलेलीं आहेत.

गृत्समद याविषयीं प्राचीन संस्कृतविद्याग्रंथांत मोठी प्रसिद्धि आहे; अगदीं प्राचीन जे कितीएक महर्षि त्यांपैकीं गृत्समद आहे. जसे वामदेव, अंगिरा, वसिष्ठ, विश्वामित्र तसाच गृत्समद. तर महर्षि गृत्समदाच्या वेळीं आर्यलोकांची स्थिति कशी होती, तें त्याचें मंडळ वाचल्यानें समजण्यासारिखें आहे.

'उदकांपासून.' म्हणजे मेघोदकें पडतात तेव्हां वीज पडते तद्रूपानें. 'पाषाणापासून,' म्हणजे मेघरूप पाषाणापासून, विद्युद्रूपानेंच; अथवा घर्षणानें दोन दगडांपासून उत्पन्न होतो तद्रूपानें. 'ओषधींपासून,' म्हणजे दोन लांकडें एकमेकावर घांसल्यानें आग पडते तद्रूपानें.

हें सगळें सूक्त ग्रहयज्ञ म्हणून नव ग्रहांप्रीत्यर्थ एक कर्म करितात त्यांत म्हणत असतात.

तवाग्ने होत्रं तव पोत्रमृत्वियं तव नेष्ट्रं त्वमग्निदृतायतः ।
तव प्रशास्त्रं त्वमध्वरीयसि ब्रह्मा चासि गृहपतिश्च नो दमे ॥२॥
तव । अग्ने । होत्रम् । तव । पोत्रम् । ऋत्वियम् । तव । नेष्ट्रम् । त्वम् । अग्नित् । ऋतऽयतः ।
तव । प्रऽशास्त्रम् । त्वम् । अध्वरिऽयसि । ब्रह्मा । च । असि । गृहऽपतिः । च । नः । दमे ॥ २ ॥
त्वमग्न इन्द्रो वृषभः सतामसि त्वं विष्णुरुरुगायो नमस्यः ।
त्वं ब्रह्मा रयिविद्ब्रह्मणस्पते त्वं विधर्तः सचसे पुरंध्या ॥ ३ ॥
त्वम् । अग्ने । इन्द्रः । वृषभः । सताम् । असि । त्वम् । विष्णुः । उरुऽगायः । नमस्यः ।
त्वम् । ब्रह्मा । रयिऽवित् । ब्रह्मणः । पते । त्वम् । विधर्तरिति विऽधर्तः । सचसे । पुरम्ऽध्या ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. हे अग्ने, होत्रं तव (=होतृकर्म यदस्ति तत्त्वैव भवति=त्वं होतासि)। तव पोत्रं (=पोतृकर्म यदस्ति तत्त्वैव=त्वं पोता भवसि)। तव ऋत्वियम् (=ऋत्विजः कर्म यदस्ति तत्त्वैव=त्वम् ऋत्विग्भवसि)। तव नेष्ट्रं (=नेष्टुः कर्म यदस्ति तत्त्वैवास्ति=त्वं नेष्टा भवसि)। त्वम् अग्नित् (=अग्नीध्रो भवसि)। ऋतायतः (=ऋतं यज्ञं कामयमानस्य तव प्रशास्त्रं =प्रशास्तुः कर्म तव भवति =त्वमेव प्रशास्ता भवसि)। त्वम् अध्वरीयसि (=अध्वर्युर्भवसि) । ब्रह्मा चासि (=त्वं ब्रह्मा भवसि) । नो दमे (=अस्माकं गृहे) [त्वं] गृहपतिश्चासि (=गृहपतिर्भवसि=त्वमेव गृहस्य पतिर्भवसि) ॥

३. हे अग्ने, त्वं सतां वृषभ इन्द्रोसि (=सतां सज्जनानां पतिरिन्द्रो भवसि)। त्वम् उरुगायः (=पृथुक्रमो) नमस्यः (=नमनार्हो) विष्णुर् [भवसि] । हे ब्रह्मणस्पते (=स्तोत्रपते) [अग्ने], त्वं रयिवित् (=धनस्य लम्भयिता) ब्रह्मा [भवसि]। हे विधर्तः (=विविधानां जनानां धारक) [अग्ने], त्वं पुरंध्या (=महत्या बुद्ध्या) सचसे (=सह वर्तसे=महाप्रज्ञावानसि) ॥

२. हे अग्नी, तूं होता आहेस; तूं पोता; तूं ऋत्विज्; तूं नेष्टा; तूं अग्नीध्र; तूं यज्ञकामीं प्रशास्ता होस; तूं अध्वर्यूचें काम करितोस; तूं ब्रह्मा आहेस; आणि तूं आमच्या घरीं घरधनी आहेस.

2. Thine, o Agni, is the office of Hotâ; thine the office of Potâ; thine the office of Ṛitvij; thou art the Agnîdhra; thou art the Pras'âstâ desirous of sacrificing; thou dost the work of the Advaryu, and thou art the Brahmâ, and thou art the host in our house.

३. हे अग्नी, तूं सज्जनांचा प्रभु इंद्र आहेस. तूं लांब पावलांचा नमस्कारार्ह विष्णु [होस]. हे ब्रह्मणस्पति [अग्नी], तूं धनाचा लाभ करून देणारा ब्रह्मा [होस], हे उद्धारक [अग्नी], तूं महाप्रज्ञेनें युक्त आहेस.

3. Thou, o Agni, art Indra the Lord of the good. Thou [art] Vishṇu of long steps, worthy of being honoured. Thou, o lord of prayer, art Brahmâ the giver of wealth. Thou art endowed with great wisdom, o protector!

२. 'अग्नि प्रगट झाला आणि त्यानें हवि स्वीकारिलें म्हणजे होता, पोता, ऋत्विज्, नेष्टा, अग्नीध्र, प्रशास्ता, अध्वर्यु आणि ब्रह्मा या नांवांचे जे यज्ञसंपादक पुरोहित, त्यांचीं आणि घरधनी जो यजमान त्याचीं सर्व कर्में यथायोग्य साधिलीं असें होतें', असा भावार्थ.

'होता' या पुरोहिताविषयीं सू. १ मं. १ आणि सू. १२ मं. १ आणि टिपा पहा.

'पोता.' सू. ७६ मं. ४ आणि टीप पहा. 'नेष्टा.' सू. १५ मं. ९.

'अग्नीध्र' म्हणजे अग्नि पेटविणें हें ज्याचें काम असे असा एक पुरोहित.

'प्रशास्ता.' म्हणजे ज्याला मैत्रावरूण असें म्हणत तो पुरोहित असें सायण म्हणतात. सू. ९४ मं. ६ पहा. प्रशास्ता हा, होता या नांवाच्या ऋत्विजाचा एक हस्तक होय.

'घरधनी'='गृहपतिः.' म्हणजे जो घरचा धनी अतिथीस आदरातिथ्य करणारा तो. अग्नि आमच्या घरीं घरधनी आहे, म्हणजे देव जे अतिथि आणि पाहुणे त्यांचें आदरातिथ्य करण्याचें काम तो करितो, अथवा त्यांस तो हवि खाऊं घालितो.

३. 'इंद्र, विष्णु इत्यादिक जे ते अग्नीहून भिन्न नाहींत' असा भावार्थ.

त्वमग्ने राजा वरुणो धृतव्रतस्त्वं मित्रो भवसि दस्म ईड्यः ।
त्वमर्यमा सत्पतिर्यस्य संभुजं त्वमंशो विदथे देव भाजयुः ॥ ४ ॥

त्वम् । अग्ने । राजा । वरुणः । धृतऽव्रतः । त्वम् । मित्रः । भवसि । दस्मः । ईड्यः ।
त्वम् । अर्यमा । सत्ऽपतिः । यस्य । सम्ऽभुजम् । त्वम् । अंशः । विदथे । देव । भाजयुः ॥ ४ ॥

त्वमग्ने त्वष्टा विधते सुवीर्यं तव ग्नावो मित्रमहः सजात्यम् ।
त्वमाशुहेमा ररिषे स्वश्व्यं त्वं नरां शर्धो असि पुरूवसुः ॥५॥१७

त्वम् । अग्ने । त्वष्टा । विधते । सुऽवीर्यम् । तव । ग्नावः । मित्रऽमहः । सऽजात्यम् ।
त्वम् । आशुऽहेमा । ररिषे । सुऽअश्व्यम् । त्वम् । नराम् । शर्धः । असि । पुरुऽवसुः ॥ ५ ॥ १७ ॥

भाषायाम्.

४. हे अग्ने, त्वं धृतव्रतः (=सर्वैरपि कृतशासनो) राजा वरुणो [भवसि]। त्वं दस्मः (=पराक्रमी) ईड्यः (=स्तुत्यश्च) मित्रः (=एतन्नामको देवो) भवसि। यस्य संभुजं (=?यस्य धनं सुभोग्यं भवति) [स] सत्पतिः (=सज्जनानां पालकः) अर्यमा त्वं [भवसि]। त्वं विदथे भाजयुः (=यज्ञे दानशीलः) अंशः (=एतन्नामको देवो) [भवसि]॥

५. हे अग्ने, त्वं विधते सुवीर्यं (=परिचरते यजमानाय शोभनवीररूपसंततिं) [प्रयच्छन्] त्वष्टा [भवसि]। हे ग्नावः (=ग्नावन्=देवस्त्रीयुक्त) मित्रमहः (=अनुकूलदीप्तिमन्), [त्वष्ट्रा सह देवस्त्रीभिश्च सह] सजात्यं (=समानजातित्वं=बन्धुत्वं) तव [भवति]। त्वम् आशुहेमा (=आशु प्रेरयिता सन्) स्वश्व्यं (=शोभनाश्वरूपं धनं) ररिषे (=प्रयच्छसि)। त्वं पुरूवसु (=बहुधनः सन्) नरां शर्धः (=मनुष्याणां बलरूपः) असि॥

ग्नावो याः स्तुतिवाचः सन्ति तास्तव स्वभूताः। हे मित्रमहः हितकारितेजः सजात्यमस्माकं बान्धवं भजस इत्यर्थः। इति सायणः॥

४. हे अग्नी, तूं ज्याची आज्ञा [लोक] धारण करितात असा वरुण आहेस. तूं पराक्रमी [आणि] स्तुत्य मित्र आहेस. तूं सज्जनांचा प्रभु कीं ज्याचें धन सुभोग्य होय असा अर्यमा [आहेस]. हे प्रकाशमान [अग्नी], तूं यज्ञांत उदार अंश आहेस.

4. Thou, o Agni, art king Varuna whose law is obeyed. Thou art Mitra victorious and praiseworthy. Thou art Aryamâ the lord of the good, whose gift is enjoyable. Thou, o bright one, art liberal Aṁs'a in the sacrifice.

५. हे अग्नी, तूं उपासकाला वीर पुत्र देणारा त्वष्टा होस. हे पत्नीसहित आणि अनुकूलदीप्तिमान् [अग्नी], बंधुत्व हें तुझें [आहे]. तूं उत्तम घोड्यांनीं भरलेली संपत्ति सत्वर देत असतोस. अत्यंत धनवान् असा जो तूं तो मनुष्यांचें बळ आहेस.

5. Thou, o Agni, art Tvashṭâ giving brave progeny to the worshipper. Thine is relationship, o Agni of friendly splendor and accompanied by the wives! Thou the swift one givest wealth filled with good horses. Thou the affluent one art the strength of men.

या मंत्रांत ब्रह्मा म्हणजे कोण तें स्पष्ट समजण्यास मार्ग नाहीं. विष्णु म्हणजे कोण, तें सू. २२ मं. १६ आणि टीप पहा. विष्णूबरोबर ब्रह्मा हें नांव येथें आलें आहे त्यावरून ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर या त्रिमूर्तींपैकीं ब्रह्मा असेल असें प्रथमदृष्ट्या दिसतें. परंतु वैदिक काळीं या ब्रह्मदेवाविषयीं प्रख्याति नाहीं.

‘ लांब पावलांचा ’ = ‘ उरुगायः.’ सू. १५४ मं. १,३ इत्यादि पहा.

---

४. अग्नि म्हणजे वरुण, मित्र, अर्यमा आणि अंश हे जे देव तद्रूपच होय, असें या मंत्रांत सांगितलें आहे. अर्यमा याविषयीं सू. २६ मं. ४ पहा.

अंश हा एक आदित्य आहे. त्याविषयीं निर्देश मित्र, अर्यमा, भग, वरुण, दक्ष इत्यादिक दुसऱ्या आदित्यांबरोबर होत असतो. ऋ. २.२७.१ यांत ‘ शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो नस्तुविजातो वरुणो दक्षो अंशः’ असें म्हटलें आहे तें पहा. शिवाय ऋ. ५.४२.५ पहा.

५. ‘पुत्रादिक संततीची उत्पत्ति करणारा जो त्वष्टा तोहि अग्नीची एक विभूतिच होय, कारण त्याचें आणि अग्नीचें मोठें बंधुत्व आहे.’ इत्यादि या मंत्राचें तात्पर्य दिसतें. पहिला, तिसरा

त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिवस्त्वं शर्धो मारुतं पृक्ष ईशिषे ।
त्वं वातैररुणैर्यासि शंगयस्त्वं पूषा विधतः पासि नु त्मना ॥ ६ ॥

त्वम् । अग्ने । रुद्रः । असुरः । महः । दिवः । त्वम् । शर्धः । मारुतम् । पृक्षः । ईशिषे ।
त्वम् । वातैः । अरुणैः । यासि । शम्ऽगयः । त्वम् । पूषा । विधतः । पासि । नु । त्मना ॥ ६ ॥

त्वमग्ने द्रविणोदा अरंकृते त्वं देवः सविता रत्नधा असि ।
त्वं भगो नृपते वस्व ईशिषे त्वं पायुर्दमे यस्तेऽविधत् ॥ ७ ॥

त्वम् । अग्ने । द्रविणःऽदाः । अरम्ऽकृते । त्वम् । देवः । सविता । रत्नऽधाः । असि ।
त्वम् । भगः । नृऽपते । वस्वः । ईशिषे । त्वम् । पायुः । दमे । यः । ते । अविधत् ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. हे अग्ने, त्वं महो दिवः असुरः (=महतो द्युलोकस्य बलवान्देवो) रुद्रो [नाम] [भवसि] । त्वं मारुतं शर्धः (=मारुतो गणो) [भवसि] । [अपि च] पृक्षः ईशिषे (=अन्नस्य प्रभुरसि) । त्वं शंगयः (=सुखस्य निवासभूतः सन्) अरुणैर्वातैः (=?" वायुसदृशैररुणैररुणवर्णैरश्वैः) यासि (=प्राप्नोषि यागगृहम्") । त्वं पूषा [नाम देवः सन्] विधतः (=परिचरणवत उपासकान्) त्मना नु पासि (=स्वयमेव क्षिप्रं रक्षसि) ॥

७. हे अग्ने, त्वम् अलंकृते (=त्वाम् अलंकुर्वते सेवमानाय यजमानाय) द्रविणोदाः (=धनस्य दाता) [भवसि] । त्वं देवः (=दीप्तिमान्) रत्नधाः (=रमणीयानां धनानां मणिमुक्तादीनां धारयिता दाता) सविता [नाम देवः] असि । हे नृपते (=नराणां प्रभो), त्वं भगो [नाम देवः सन्] वस्वः ईशिषे (=धनस्य राजा भवसि) । यो [यजमानो] दमे (=स्वगृहे) ते अविधत् (=त्वां पर्यचरत्) [तस्य] त्वं पायुः (=पालको) [भवसि] ।

६. हे अग्नी, तूं महाद्युलोकाचा बळवान् देव जो रुद्र तो आहेस. तूं मरुद्गण [आहेस]. तूं अन्नाचा प्रभु आहेस. तूं सुखाचें गृह होत्साता आरक्त वर्णाच्या वातांनीं गमन करितोस. तूं पूषा [होत्साता] उपासकांला स्वतः रक्षितोस.

७. हे अग्नी, तूं पूजा करणाराला धनदाता आहेस. तूं देदीप्यमान [आणि] उत्तम संपत्ति देणारा सविता होस. हे नृपती [अग्नी], तूं भग [होत्साता] धनाचा प्रभु आहेस. तूं, जो तुला [आपल्या] घरीं भजतो त्याचा रक्षक आहेस.

6. Thou, o Agni art Rudra the god of the vast heaven. Thou art the troop of Maruts. Thou art the lord of food. Thou the source of happiness goest with ruddy winds. Thou [being] Pûshâ dost thyself protect the worshippers.

7. Thou, o Agni, art the giver of wealth to the worshipper. Thou art brilliant Savitâ the giver of excellent wealth. Thou, o king of men, art Bhaga and the master of wealth. Thou art the protector [of him] who worships thee in [his] house.

आणि चौथा हे चरण स्पष्टार्थ आहेत, परंतु दुसऱ्यांत 'ग्मावः' या शब्दाचा अर्थ किंवा उद्देश येथें बरोबर समजत नसल्यामुळें तेवढा पाद दुर्बोध आहे. 'ग्मावः' हें 'ग्मावत्' शब्दाचें संबोधनीं एकवचन घेतलें तर अग्नीला येथें तसें विशेषण देण्याचें प्रयोजन समजत नाहीं, आणि 'ग्मावः' हें रूप सर्वानुदात्त असावें तसें नाहीं. 'ग्मावः' म्हणजे 'स्तुतिवचनें' असा सायणाप्रमाणें अर्थ केला तर त्याला या स्थळच्या सायणोक्तीशिवाय दुसरें कांहीं प्रमाण दिसत नाहीं.

---

६. 'यांत रुद्र आणि मरुद्गण आणि पूषा हे जे देव, ते केवळ अग्नीच्या विभूति होत' असा अभिप्राय आहे.

'रुद्र' आणि पूषा हे कोण होत त्याविषयीं सू. ४३ मं. १ पहा.

'आरक्त वर्णाच्या वातांनीं'='अरुणैर्वातैः.' याचा अर्थ सायणाचार्य, वायूप्रमाणें चपळ असे जे आरक्त वर्णाचे घोडे त्यांच्या योगानें असा करितात.

७. 'द्रविणोदा' म्हणजे धन देणारा एक देव. तो आणि सविता आणि भग हे जे देव ते अग्निरूपच होत असा भावार्थ.

त्वाम॑ग्ने॒ दम॒ आ वि॒श्पतिं॒ विश॒स्त्वां राजा॑नं सुवि॒दत्र॑मृञ्जते ।
त्वं विश्वा॑नि स्वनीक पत्यसे॒ त्वं स॒हस्रा॑णि श॒ता द॒श प्रति॑ ॥८॥

त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । दमे॑ । आ । वि॒श्पति॑म् । विशः॑ । त्वाम् । राजा॑नम् । सु॒ऽवि॒दत्र॑म् । ऋ॒ञ्ज॒ते॒ ।

त्वम् । विश्वा॑नि । सु॒ऽअ॒नी॒क॒ । प॒त्य॒से॒ । त्वम् । स॒हस्रा॑णि । श॒ता । दश॑ । प्रति॑ ॥ ८ ॥

त्वाम॑ग्ने पि॒तर॑मि॒ष्टिभि॒र्नर॒स्त्वां भ्रा॒त्राय॒ शम्या॑ तनू॒रुच॑म् ।
त्वं पु॒त्रो भ॑वसि॒ यस्तेऽवि॑ध॒त्त्वं सखा॑ सु॒शेवः॑ पास्या॒धृषः॑ ॥ ९ ॥

त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । पि॒तर॑म् । इ॒ष्टिऽभिः॑ । नरः॑ । त्वाम् । भ्रा॒त्राय॑ । शम्या॑ । त॒नू॒ऽरुच॑म् ।

त्वम् । पु॒त्रः । भ॒व॒सि॒ । यः । ते॒ । अवि॑धत् । त्वम् । सखा॑ । सु॒ऽशेवः॑ । पा॒सि॒ । आ॒ऽधृषः॑ ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. हे अग्ने, विश्पतिं (=जनानां पालकं) त्वां विशः (=जना) दमे आ (=स्वस्वगृहेषु) [ऋञ्जते] । सुविदत्रं (=सुधनं=शोभनदातारं) राजानं त्वाम् ऋञ्जते (=प्रसाधयन्ति=सेवया स्ववशमानयन्ति) । हे स्वनीक (=सुतेजस्क), त्वं विश्वानि [वस्तूनि] पत्यसे (=तेषाम् ईश्वरो भवसि)—त्वं सहस्राणि शता दश प्रति [पत्यसे] (=अनेकसहस्राणाम् अनेकशतानाम् अनेकदशसंख्याकानां वस्तूनाम् ईश्वरो भवसि) ॥

९. हे अग्ने, पितरं (=पितृवत्पालकं) त्वां नरः इष्टिभिः (=यागैः) [ऋञ्जते =प्रसाधयन्ति] तनूरुचं (=शरीरेण शोभमानं) त्वां भ्रात्राय (=भ्रातृत्वाय=तव भ्रातृत्वसंपादनाय) शम्या (=यज्ञादिरूपेण कर्मणा) [ऋञ्जते=प्रसाधयन्ति=स्ववशमानयन्ति] । यस्ते अविधत् (=यस्त्वां पर्यचरत्) त्वं [तस्य] पुत्रो भवसि । त्वं सुशेवः सखा (=सुखकारी सखा सन्) [परिचरन्तम्] आधृषः पासि (=शत्रोः सकाशाद्रक्षसि) ॥

‘धन देणारा=’ ‘द्रविणोदाः.’ सू. १५ मं. १० पहा.

भग सू. १४ मं. ३ यावरील टीप पहा.

८. हे अग्नी, लोकांचा प्रभु असा जो महा उदार राजा तूं, त्या तुला लोक—तुला लोक आपल्या घरीं भजून वश करितात. हे सुतेजस्क अग्नी, तूं सकल वस्तूंचा स्वामी आहेस—तूं हजारो, शेकडो आणि दशावधि वस्तूंचा [स्वामी आहेस].

९. हे अग्नी, तुज पित्याला लोक यागांनीं [वश करितात], शरीरानें प्रकाशणाऱ्या तुला बंधुत्व [संपादण्या]साठीं यज्ञकर्मानें [वश करितात]. जो तुला भजतो त्याचा तूं पुत्र होतोस. तूं सुखदायक मित्र [होत्साता] शत्रूपासून संरक्षण करितोस.

8. Thee o Agni, the lord of men, the people [propitiate] in their houses,—propitiate thee the bounteous king. Thou art the master of all things, o thou of excellent brightness, thou [art the master of] thousands, of hundreds, of tens.

9. Thee the father, o Agni, men [propitiate] with sacrifices, thee they [propitiate] with worship for making thee a brother, thou who shinest with thy body. Thou becomest a son to him who has worshipped thee. Thou the beneficent friend preservest [thy friend] from his enemy.

---

८. 'अग्नीला लोक आपआपल्या घरीं भजून प्रसन्न करितात; आणि तो सकल वस्तूंचा स्वामी असल्यामुळें उदार राजाप्रमाणें सेवकांचे मनोरथ पूर्ण करितो' असें तात्पर्य.

९. 'अग्नि लोकांचा बाप, बंधु, पुत्र आणि मित्र होय' असा भावार्थ.

'यागांनीं'='इ॒ष्टिभिः'. या ठिकाणीं 'इष्टि' शब्दाचा अर्थ इच्छा, प्रार्थना असा होतो, कारण कीं यागवाचक शब्द असता तर इ॒ष्टिभिः हा स्वर झाला असता असें कितीएक पाश्चात्त्य विद्वान् म्हणतात. परंतु ऋग्वेद २. १८.१ यांतहि 'इ॒ष्टिभिः' याचा अर्थ सायणांनीं यागांनीं असा केलाच आहे. शिवाय ऋ.७.९३.८ आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा.

त्वम॑ग्न ऋ॒भुरा॒के न॑म॒स्य॑१स्त्वं वाज॑स्य क्षु॒मतो॑ रा॒य ई॑शिषे ।
त्वं वि भा॒स्यनु॑ दक्षि दा॒वने॒ त्वं वि॒शिक्षु॑रसि य॒ज्ञमा॒तनिः॥१०॥१८

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । ऋ॒भुः । आ॒के । न॒म॒स्यः॑ । त्वम् । वाज॑स्य । क्षु॒ऽमतः॑ । रा॒यः । ई॒शि॒षे ।
त्वम् । वि । भा॒सि॒ । अनु॑ । ध॒क्षि॒ । दा॒वने॑ । त्वम् । वि॒ऽशिक्षुः॑ । अ॒सि॒ । य॒ज्ञम् । आ॒ऽतनिः॑ ॥ १० ॥ १८ ॥

त्वम॑ग्ने॒ अदि॑ति॒र्दे॑व दा॒शुषे॒ त्वं होत्रा॒ भार॑ती वर्धसे गि॒रा ।
त्वमिळा॑ श॒तहि॑मासि॒ दक्ष॑से॒ त्वं वृ॑त्र॒हा व॑सुपते॒ सर॑स्वती ॥११॥

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । अदि॑तिः । दे॒व॒ । दा॒शुषे॑ । त्वम् । होत्रा॑ । भार॑ती । व॒र्धसे॒ । गि॒रा ।
त्वम् । इळा॑ । श॒तऽहि॑मा । अ॒सि॒ । दक्ष॑से । त्वम् । वृ॒त्र॒ऽहा । व॒सु॒ऽप॒ते॒ । सर॑स्वती ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. हे अग्ने, ऋभुः (=दीप्तस्) त्वम् आके नमस्यः (=समीपे नमस्कार्यः=प्रत्यक्षम् उपास्यो भवसि) । त्वं वाजस्य (=बलस्य) [तथा] क्षुमतो रायः (=अन्नवतो धनस्य) ईशिषे (=स्वामी भवसि) । त्वं दावने (=हविर्दत्तवते यजमानाय=तद्धितार्थं) वि भासि (=विशेषेण दीप्यसे) अनु धक्षि (=अनुकूलं यथा तथा काष्ठादिकं दहसि च) । त्वं विशिक्षुः (=विशेषेण दानशीलः) असि [तथा] यज्ञम् आतनिः (=यज्ञस्य विस्तारयिता=पूरयिता) [भवसि] ॥

११. हे देव (=द्योतमान) अग्ने, त्वं दाशुषे (=हविर्दत्तवते यजमानाय) अदितिः (=एतन्नाम्नी देवानां माता) [भवसि] । त्वं होत्रा भारती [च] [भवसि] [अपि च तथा भूत्वा] गिरा वर्धसे (=स्तुत्या प्रवृद्धो भवसि) त्वं दक्षसे (=बलाय=बलदानाय) शतहिमा इळा (=शतसंवत्सरा=अपरिमितकाला) इळा [नाम देवी] असि । हे वसुपते (=धनस्य स्वामिन्), त्वं वृत्रहा (=वृत्रस्य हन्ता) [तथा] सरस्वती [नाम देवी] [असि] ॥

१०. हे अग्नी, तूं तेजस्वी [असून] प्रत्यक्ष पूजनीय [आहेस]. तूं बळाचा आणि अन्नानें भरलेल्या संपत्तीचा स्वामी आहेस. तूं हविर्दात्यासाठीं प्रकाशतोस [आणि] त्याचें कल्याण होई अशा रीतीनें पेटत असतोस. तूं उदार आहेस [आणि] यज्ञाची पूर्ति करणारा [आहेस].

10. Thou, o Agni, art brilliant, thou canst be present for being honoured. Thou art the master of strength and of wealth accompanied by food. Thou shinest and burnest for the benefit of the sacrificer. Thou art liberal, the perfector of the sacrificial rite.

११. हे देदीप्यमान अग्नी, तूं हविर्दात्याला अदिति [आहेस]. तूं होत्रा [आणि] भारती [असून] स्तुतीच्या योगेंकरून उत्कर्ष पावतोस. तूं बळ [प्राप्त करून देण्या]साठीं शतवर्षा इळा आहेस. हे धनाच्या प्रभू, तूं वृत्रघ्न [आणि] सरस्वती आहेस.

11. Thou, o resplendent Agni, Art Aditi to the sacrificer. Thou [as] Hotrâ [and] Bhâratî art honoured with praise. Thou art Iḷâ of a hundred years for [granting] strength. Thou, o lord of wealth, art the killer of Vṛitra, [thou art] Sarasvatî.

१०. ‘इतर देवांची उपासना करणें झाल्यास ते प्रत्यक्ष दिसत नाहींत, पण अग्नि डोळ्यासमोर असून उपासना ग्रहण करितो; तो सर्व धनाचा आणि बळाचा धनी आहे. यास्तव तो उपासकाचें कल्याण करून त्याचा यज्ञ सफळ करितो’ असें तात्पर्य.

११. अदिति. सू. ७२ मं. ९ आणि टीप पहा.

होत्रा, भारती, इळा आणि सरस्वती यांविषयीं सू. १४२ मं. ९ पहा. शिवाय सू. २२ मं. १०; सू. १४२ मं. ९; सू. १३ मं. ९; सू. ४० मं. ४; सू. ८९ मं. ३ आणि तेथील टिपा पहा.

‘शतवर्षा’= ‘शतहिमा.’ म्हणजे शंभर वर्षांची. याचा अर्थ अपरिमित काळाची, अथवा अनादि, ‘नित्य’ असा आहे. अत्यंत प्राचीनकाळीं शंभर वर्षांचें वय म्हटलें म्हणजे फार मोठें असें समजत म्हणून ‘शतहिमा’ हें विशेषण येथें दिलें आहे. वेदाच्या वेळीं मनुष्याचें आयुष्य दहा हजार वर्षांपर्यंत असूं शकेल असें लोक कल्पूं लागले नव्हते.

त्वमग्ने सुभृत उत्तमं वयस्तव स्पार्हे वर्ण आ संदृशि श्रियः ।
त्वं वाजः प्रतरणो बृहन्नसि त्वं रयिर्बहुलो विश्वतस्पृथुः ॥ १२ ॥
त्वम् । अग्ने । सुऽभृतः । उत्ऽतमम् । वयः । तव । स्पार्हे । वर्णे ।
आ । सम्ऽदृशि । श्रियः ।
त्वम् । वाजः । प्रऽतरणः । बृहन् । असि । त्वम् । रयिः । बहुलः ।
विश्वतः । पृथुः ॥ १२ ॥
त्वामग्न आदित्यास आस्यं१ त्वां जिह्वां शुचयश्चक्रिरे कवे ।
त्वां रातिषाचो अध्वरेषु सश्चिरे त्वे देवा हविरदन्त्याहुतम् ॥ १३ ॥
त्वाम् । अग्ने । आदित्यासः । आस्यम् । त्वाम् । जिह्वाम् । शुचयः ।
चक्रिरे । कवे ।
त्वाम् । रातिऽसाचः । अध्वरेषु । सश्चिरे । त्वे इति । देवाः । हविः ।
अदन्ति । आऽहुतम् ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१२. हे अग्ने, सुभृतः (=सुष्ठु पोषितस्) त्वम् उत्तमं वयः (=श्रेष्ठम् अन्नं) [भवसि]। स्पार्हे (=स्पृहणीये) संदृशि (=सम्यग्दर्शनीये) तव वर्णे आ (=कान्तौ) श्रियः (=सकलान्यैश्वर्याणि) [वर्तन्ते]। त्वं प्रतरणः (=प्रकर्षेण तारयिता) बृहन् (=महान्) वाजः (=अश्वः) असि। त्वं बहुलः (=महान्) विश्वतः पृथुः (=सर्वतो विस्तीर्णो) रयिः (=धनं) भवसि ॥

१३. हे अग्ने, आदित्यासः (=अदितेः पुत्रा इन्द्रादयो देवास्) त्वाम् आस्यं [चक्रिरे] (=भक्षणपानादये स्वकीयं मुखं कृतवन्तः)। हे कवे (=मेधाविन्नग्ने), शुचयः (=दीप्ता देवास्) त्वां जिह्वां चक्रिरे (=आस्वादनसाधनं कृतवन्तः)। रातिषाचः (=हविर्दानसेवकाः=हविर्दानं कामयमाना देवास्) त्वाम् अध्वरेषु सश्चिरे (=त्वां यज्ञेषु सेवन्ते=हविर्भक्षणाय यज्ञान्प्रति त्वया सह आगच्छन्ति)। त्वे (=त्वयि) आहुतं (=दत्तं) हविर्देवा अदन्ति (=भक्षयन्ति) ॥

१२. हे अग्नी, तूं सुपुष्ट होत्साता श्रेष्ठ अन्न [आहेस]. तुझ्या रमणीय [आणि] मनोरम रूपाच्या ठायीं [सर्व] ऐश्वर्यें [आहेत]. तूं उत्तम रक्षण करणारा महा अश्व आहेस. तूं मोठी आणि चोहींकडून विशाळ संपत्ति आहेस.

१३. हे अग्नी, अदितीचे जे पुत्र ते तुला [आपलें] तोंड करिते झाले. हे मेधावी अग्नी, देदीप्यमान [देव] तुला आपली जिव्हा करिते झाले. दानसेवक [देव] तुजबरोबर यज्ञांत येतात. तुझ्या ठायीं अर्पण केलेलें हवि देव भक्षितात.

12. Thou, o Agni [being] well-nourished [art] the [giver of] excellent food. In thy excellent and delightful appearance are [all] beauties. Thou art a great charger, saving from danger. Thou art a great treasure extensive on all sides.

13. Thee, o Agni, the sons of Aditi have made their mouth. Thee, o sage, the bright gods have made their tongue. Thee the sacrifice–loving [gods] follow in the sacrifices. In thee the offering that is given the gods consume.

---

१२. 'अश्व' = 'वाजः.' ऋ. ५. ८४.२ आणि ३.३०.११ आणि त्यांजवरील सायणभाष्य पहा.

१३. 'अग्नि देवांचें मुख होय, आणि जेथें जेथें अग्नि जातो तेथें तेथें त्याच्या तोंडानें हवि भक्षण करण्याकरितां देव जात असतात,' असें अग्नीचें स्वरूप पूर्वीं पुष्कळ ठिकाणीं वर्णिलेंच आहे.

त्वे अ॑ग्ने॒ विश्वे॑ अ॒मृता॑सो अ॒द्रुह॑ आ॒सा दे॒वा ह॒विर॑द॒न्त्याहु॑तम् ।
त्वया॑ मर्ता॑सः स्वदन्त आसु॒तिं त्वं गर्भो॑ वी॒रुधां॑ जज्ञिषे॒ शुचि॑ः॥१४॥

त्वे इति॑ । अ॒ग्ने॒ । विश्वे॑ । अ॒मृता॑सः । अ॒द्रुह॑ः । आ॒सा । दे॒वाः । ह॒विः । अ॒द॒न्ति॒ । आऽहु॑तम् ।
त्वया॑ । मर्ता॑सः । स्व॒द॒न्ते॒ । आ॒ऽसु॒तिम् । त्वम् । गर्भ॑ः । वी॒रुधा॑म् । ज॒ज्ञि॒षे॒ । शुचि॑ः ॥ १४ ॥

त्वं तान्त्सं च॒ प्रति॑ चासि म॒ज्मनाग्ने॑ सुजात॒ प्र च॑ देव रिच्यसे ।
पृ॒क्षो यद॒त्र॑ महि॒ना वि ते॒ भुव॒दनु॒ द्यावा॑पृथि॒वी रोद॑सी उ॒भे॥१५॥

त्वम् । तान् । सम् । च॒ । प्रति॑ । च॒ । अ॒सि॒ । म॒ज्मना॑ । अग्ने॑ । सु॒ऽजा॒त॒ । प्र । च॒ । दे॒व॒ । रि॒च्य॒से॒ ।
पृ॒क्षः । यत् । अत्र॑ । म॒हि॒ना । वि । ते॒ । भुव॑त् । अनु॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । उ॒भे इति॑ ॥ १५ ॥

भाषायाम्.

१४. हे अग्ने, त्वे आहुतं (=त्वयि दत्तं) हविः अमृतासः (=अमरणधर्माणः) अद्रुहः (=अद्रोग्धारो) विश्वे देवाः आसा अदन्ति (=अन्तिके प्रत्यक्षं भक्षयन्ति)। त्वया [साधनभूतेन] मर्तासः (=मरणधर्माणो मनुष्या) आसुतिं स्वदन्ते (=अन्नम् आस्वादयन्ति)। त्वं वीरुधां (=लतादीनां) शुचिर्गर्भः (=दीप्तः पुत्रो) जज्ञिषे (=जातोसि)॥

१५. त्वं मज्मना (=बलेन) तान् सं च [असि] प्रतिचासि (=संहतसर्वदेव-समश्चासि तेषां प्रत्येकेन सह समश्चासि)। [नैतावदेव अपि तु] हे सुजात देव (=सुष्ठुजात द्योतमान) अग्ने, प्र च रिच्यसे (=तेभ्योधिकोपि भवसि) यद् (=यस्मात्कारणात्) अत्र (=? " अस्मिन्यज्ञे ") ते महिना (=तव महिम्ना) पृक्षः (=अन्नम्) अनु द्यावापृथिवी रोदसी उभे (=द्यावापृथिवीरूपावुभावपि लोकावनुलक्ष्य) वि भुवत् (=प्रादुर्भवति=व्याप्तं भवति)॥

१४. हे अग्नी, तुझ्याठायीं अर्पण केलेलें हवि अमर आणि द्वेष न करणारे असे जे सर्व देव ते प्रत्यक्ष भक्षण करितात. तुझ्या योगानें मर्त्य अन्नाचा स्वाद घेतात, तूं वनस्पतींचा देदीप्यमान बाळ उत्पन्न झाला आहेस.

१५. तूं आपल्या प्रभावाच्या योगेंकरून केव्हां त्या सर्वांची बरोबरी करितोस, आणि केव्हां त्यांतून प्रत्येकाची बरोबरी करितोस; हे सुजात, हे देदीप्यमान अग्नी, तूं त्या सर्वांहून अधिकहि आहेस. कारण कीं, तुझ्या महिम्याच्या योगेंकरून येथें अन्न द्युलोक आणि पृथिवी या उभय लोकांस व्यापून पसरत असतें.

14. In Thee, o Agni, the oblation that is offered all the immortal and unhating gods actually consume. Through thee the mortals relish their food. Thou art born the brilliant child of plants.

15. Thou art both equal to them all and through thy power equal to each of them; thou art also, o well-born resplendent Agni, even greater: in-as-much as through thy greatness the food here spreads along earth and heaven, along both the worlds.

---

१४. 'स्वाद घेतात.' म्हणजे मनुष्यें जें अन्न खातात तें अग्नीच्या योगानें शिजतें.

'वनस्पतींचा बाळ'='गर्भो वीरुधाम्.' म्हणजे 'दावानळरूपानें अरण्यामध्यें वृक्षांपासून अग्नि उत्पन्न होतो' असा अभिप्राय.

१५. भावार्थः 'हे अग्नी, तूं सर्व देवांची मिळून बरोबरी करितोस, आणि त्यांतून प्रत्येक देव घेतला तरी त्या प्रत्येकाशीं तूं बरोबर आहेस; आणि इतकेंच नव्हे पण त्या सर्वांपेक्षांहि तूं अधिक आहेस. कारण कीं, या यज्ञांत तुला अर्पण केलेलें अन्न द्युलोक आणि पृथिवी या उभयलोकांस व्यापून जिकडे तिकडे पसरत असतें आणि तेणेंकरून सर्व देवांस पोंहचतें, तें तुझ्याच पराक्रमानें पोंहचतें,' असा या कठिण मंत्राचा भावार्थ दिसतो.

ये स्तोतृभ्यो गोअग्रामश्वपेशसमग्ने रातिमुपसृजन्ति सूरयः ।
अस्मांश्च तांश्च प्र हि नेषि वस्य आ बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥
॥ १६ ॥ १९ ॥

ये । स्तोतृऽभ्यः । गोऽअंग्राम् । अश्वऽपेशसम् । अग्ने । रातिम् । उपऽसृजन्ति । सूरयः ।
अस्मान् । च । तान् । च । प्र । हि । नेषि । वस्यः । आ । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १६ ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

१६. हे अग्ने, ये सूरयः (=यजमानाः) स्तोतृभ्यः (=अस्मादृग्भ्यो) गोअग्रां (=गावोऽग्रगामिन्यो यस्यास्तादृशीं=गोप्रमुखाम्) अश्वपेशसम् (=अश्वप्राधान्यां) रातिम् उपसृजन्ति (=दक्षिणां ददते) तांश्च [यजमानान्] अस्मांश्च [स्तोतॄन्] वस्य आ प्र हि नेषि (=श्रेष्ठं सुखं स्वर्गादिकं प्रति नय)। सुवीराः (=सुष्ठुवीर्योपेत-पुत्रपौत्रादिसमवेता) [वयं] विदथे (=यज्ञे) बृहत् [स्तोत्रं] वदेम (=यथा वदेम तथा कुरु) ॥

अस्माकं प्रेरयितॄन् यजमानान् तेषां च स्तोतॄन् अस्मान् श्रेष्ठं सुखं प्रापय शौर्योपेत-पुत्रपौत्रादिभिः सहिता महन्मन्त्रजातं यथा वदेम तथा तादृशान् पुत्रपौत्रादीन् अस्मभ्यम् उभयेभ्यो देहीत्यभिप्रायः ।

१६. हे अग्नी, जे यजमान स्तोत्यांला गाईंनीं भरलेली आणि अश्वाढ्य दक्षिणा देतात, त्यांला आणि त्याप्रमाणें आम्हांलाहि तूं उत्तम कल्याणाप्रत ने. उत्तम वीर्यवान् पुत्रांस घेऊन आम्ही यज्ञांत मोठें स्तोत्र गाऊं असें कर.

16. Lead, o Agni, both those sacrificers, who give to the poets a gift conspicuous by cows and excellent horses, both these and us the poets, to the highest good; may we, accompanied by sons who are excellent heroes, chant a great hymn in the sacrifice.

---

१६. यांत वरप्रार्थना आहेः—'स्तोत्रें रचून यज्ञ करण्याच्या कामीं आम्हांसारख्या ऋत्विक् जनांस लावून यज्ञसमाप्तीनंतर पुष्कळ गाई, घोडे इत्यादि दक्षिणा देणारे जे यजमान, त्यांस आणि त्याप्रमाणें स्तोते (म्हणजे ऋत्विक्) जे आम्ही त्या आम्हांसहि उत्तम सुखाप्रत ने आणि आम्हांला शूर पुत्रपौत्र दे, म्हणजे आम्ही त्यांस घेऊन यज्ञांत मोठमोठीं स्तोत्रें गाऊं.'

या ऋचेवरून असें उघड होतें कीं, वेदकाळींहि यजमानांनीं देव प्रसन्न करण्याच्या कामीं ऋत्विजांस लावावें आणि त्यांस पुष्कळ गाई, घोडे इत्यादि दक्षिणा द्यावी आणि तिजबद्दल ऋत्विजांनीं यजमानाचें देव जेणेंकरून कल्याण करितील अशी देवापाशीं प्रार्थना करावी अशी चाल असे.

सूक्तम् २—१९३.

मण्डलद्रष्टा गृत्समद ऋषिः । अग्निर्देवता । जगती छन्दः ॥

यज्ञेन वर्धत जातवेदसमग्निं यजध्वं हविषा तना गिरा ।
समिधानं सुप्रयसं स्वर्णरं द्युक्षं होतारं वृजनेषु धूर्षदम् ॥ १ ॥

यज्ञेन । वर्धत । जातऽवेदसम् । अग्निम् । यजध्वम् । हविषा । तना । गिरा ।
समऽइधानम् । सुऽप्रयसम् । स्वःऽनरम् । द्युक्षम् । होतारम् । वृजनेषु । धूःऽसदम् ॥ १ ॥

अभि त्वा नक्तीरुषसो ववाशिरेऽग्ने वत्सं न स्वसरेषु धेनवः ।
दिव इवेदरतिर्मानुषा युगा क्षपो भासि पुरुवार संयतः ॥ २ ॥

अभि । त्वा । नक्तीः । उषसः । ववाशिरे । अग्ने । वत्सम् । न । स्वसरेषु । धेनवः ।
दिवःऽइव । इत् । अरतिः । मानुषा । युगा । आ । क्षपः । भासि । पुरुऽवार । समऽयतः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. [हे यजमानाः], जातवेदसं (=सर्वस्य वस्तुजातस्य वेदितारम्) अग्निं यज्ञेन वर्धत (=वर्धयत)। समिधानं (=सम्यग्दीप्तं) सुप्रयसं (=शोभनहविरन्नवन्तं) स्वर्णरं (=दिव्यशूरं) द्युक्षं होतारं (=स्वर्गनिवासिनं होमसंपादकं) वृजनेषु धूर्षदं (=बलेषु संग्रामेषु रथस्य धुरि निषण्णः कश्चित् शौर्येण रथं निर्वाहयति तद्वत् निर्वाहकम्) [अग्निं] हविषा तना गिरा (=हविर्दानेन अखण्डितया स्तुत्या च) यजध्वं (=पूजयत)॥

२. हे अग्ने, स्वसरेषु धेनवो वत्सं न (=गोष्ठेषु वत्सं प्रति गावो यथा शब्दायन्ते=शब्दायमाना धावन्ति तद्वत्) नक्तीरुषसः (=रात्र्यश्चोषसश्च=प्रातःकालाः सायंकालाश्च) ववाशिरे (=शब्दायन्ते=शब्दायमानाः सत्य आगच्छन्ति)। हे पुरुवार (=बहुभिर्वरणीय), दिव इव इत् अरतिः (=द्युलोकस्य दूत इव) [त्वं] मानुषा युगा (=सर्वेषु मानुषेषु युगेषु=सर्वेष्वपि जनेषु) क्षपः (=रात्रीः=रात्रिकालेषु) संयत आ भासि (=नियतः प्रकाशसे=नित्यं दीप्यसे) ॥

सूक्त २—१९३.

ऋषि–गृत्समद. देवता–अग्नि. वृत्त–जगती.

१. सर्वज्ञ अग्नीला यज्ञानें वाढवा, हवीनें [आणि] अखंड वाणीनें पूजा: चांगला पेटलेला, उत्तमान्नवान्, दिव्य वीर, द्युलोकनिवासी होता, आणि संग्रामांत धुरंधर [अशा अग्नीला पूजा].

२. हे अग्नी, गाई गोठ्यांत वत्साप्रत [हंबरडत येतात] तशा रात्री आणि उषा तुजप्रत हंबरडत येतात. द्युलोकाचा दूतच जणुं असा जो तूं तो, हे बहुजनप्रिय [अग्नी], नित्य मानवलोकीं रात्रीं प्रकाशत असतोस.

HYMN. 2—193.

To *Agni*. By *Gṛitsamada*. Metre, *Jagatî*.

1. Honour with sacrifice all-knowing Agni. Worship with oblation [and] unbroken hymn well-kindled Agni, who receives excellent food, the divine hero, the celestial invoker, Agni brave in battles.

2. Towards thee, o Agni, the Nights and the Dawns run fondly lowing even as cows [run fondly lowing] to [their] calves in the cow-folds. Nothing less than a messenger of heaven thou, o beloved of many, daily shinest in the nights among human races.

---

१. 'उत्तमान्नवान्' = 'सुप्रयसम्.' म्हणजे ज्याला उत्तम हविरन्न उपासक लोक अर्पण करितात असा.

२. 'गाई जशा आपल्या वत्साप्रत हंबरडा फोडीत गोठ्यांत येतात तशा उषा आणि रात्री ह्या अग्नीजवळ यज्ञमंडपांत येत असतात. कारण देदीप्यमान प्रकाशवंत द्युलोकाचा दूतच जणुं असा जो अग्नि तो मनुष्यलोकीं नित्य रात्रीं प्रकाशत असतो.'

उषःकाळीं आणि सायंकाळीं अग्नीला हवि देत, म्हणून उषा आणि रात्र ह्या येतांच अग्नीला खावयास मिळावयाचें; तेणेंकरून गाई आल्या म्हणजे वत्साला जसा हर्ष होतो तसा उषा आणि रात्र ह्या आल्या म्हणजे अग्नीला हर्ष होतो. आणि तसा हर्ष व्हावा म्हणून त्या अग्नीजवळ हंबरडा जणुं फोडीत येत असतात, असें तात्पर्य.

'हंबरडत येत असतात' = 'ववाशिरे.' ऋ.९.९४.२ आणि सायणभाष्य पहा.

तं देवा बुध्ने रजसः सुदंससं दिवस्पृथिव्योररतिं न्यैरिरे ।
रथमिव वेद्यं शुक्रशोचिषमग्निं मित्रं न क्षितिषु प्रशंस्यम् ॥ ३ ॥

तम् । देवाः । बुध्ने । रजसः । सुऽदंससम् । दिवःपृथिव्योः । अरतिम् । नि । एरिरे ।
रथम्ऽइव । वेद्यम् । शुक्रऽशोचिषम् । अग्निम् । मित्रम् । न । क्षितिषु । प्रऽशंस्यम् ॥ ३ ॥

तमुक्षमाणं रजसि स्व आ दमे चन्द्रमिव सुरुचं ह्वार आ दधुः ।
पृश्न्याः पतरं चितयन्तमक्षभिः पाथो न पायुं जनसी उभे अनु॥४॥

तम् । उक्षमाणम् । रजसि । स्वे । आ । दमे । चन्द्रम्ऽइव । सुऽरुचम् । ह्वारे । आ । दधुः ।
पृश्न्याः । पतरम् । चितयन्तम् । अक्षऽभिः । पाथः । न । पायुम् । जनसी इति । उभे इति । अनु ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. तं (=पूर्वोक्तं) सुदंससं (=शोभनकर्माणं=पराक्रमवन्तम्) [अग्निं] देवा रजसो बुध्ने दिवः पृथिव्योररतिं नि एरिरे (=अस्मिन् भूतले द्यावापृथिव्योर्दूतं कृत्वा नियोजितवन्तः=प्रेषितवन्तः) । वेद्यं रथमिव (=प्रख्यातं रथमिव) शुक्रशोचिषं (=दीप्ततेजस्कम्) [अथवा] मित्रं न (=मित्रवत्) प्रशंस्यं (=प्रकर्षेण स्तुत्यम्) अग्निं क्षितिषु (=मनुष्येषु) [नि एरिरे=प्रेरितवन्तः] ॥

४. तं (=पूर्वोक्तं) रजसि उक्षमाणम् (=अन्तरिक्षे वर्धमानं) सुरुचं (=शोभनदीप्तिमन्तम्) [अग्निं] ह्वारे चन्द्रम् इव (=निर्जने स्थले सुवर्णमिव) स्वे आ दमे (=तस्य स्वकीये यागमण्डपरूपे गृहे) आ दधुः (=देवा अस्थापयन्) । पृश्न्याः पतरम् (= ? अन्तरिक्षस्य पक्षिणम्) अक्षभिः (=नेत्रैर्ज्वालारूपैर्) उभे जनसी अनु चितयन्तं (= द्यावापृथिव्यौ प्रकाशयन्तम्) [एतादृशं] [तम् आदधुः] ॥

पाथो न पायुम् इति नो बोधातीतम् । अन्नवाचकः पाथःशब्दो हि पाथ इत्याद्युदात्तो भवति । पाथः पथो मार्गान् छन्दोवशाद्दीर्घत्वम् इति यत् केचित्पाश्चात्त्या वदन्ति तन्न युज्यते । दीर्घाभावेपि छन्दोनिर्वाहात् ॥

सायणस्त्विमामेवं व्याचष्टे । तं स्तुत्यतरं रजस्यन्तरिक्ष आ उक्षमाणं सर्वतः सि-

३. त्या महापराक्रमी [अग्नी]-ला देव भूतलावर द्यावापृथिवींचा दूत [करून] पाठविते झाले. प्रसिद्ध रथाप्रमाणें, देदीप्यमान वर्णाच्या [अग्नीला पाठविते झालें],– एकाद्या मित्राप्रमाणें स्तुत्य अग्नीला [या] लोकीं [पाठविते झाले].

४. आकाशांत वाढणारा [आणि] कांतिमान् असा जो [अग्नि] त्याला एकांतीं सुवर्णाला [लपवून ठेविल्या]प्रमाणें त्याच्या स्वताहाच्या घरीं ठेविते झाले; अंतरिक्षांतील पक्षी आणि उभय लोकांला आपल्या डोळ्यांनीं प्रकाशविणारा असा जो [अग्नि] त्याला स्थापिते झाले.

3. Him of wonderful achievements the gods have sent on the surface of this world as the messenger of heaven and earth: [have sent] [Agni] of brilliant effulgence like a well-known chariot, [sent] unto human beings Agni the praiseworthy one like a friend.

4. Him who grows in the firmament and who is of brilliant splendor [the gods] have placed in his own house like gold in a secret place; the bird of the sky that brightens both the worlds with its eyes.

---

४. वर तिसऱ्या मंत्रांत देवांनीं अग्नीला पृथ्वीवर पाठविलें असें सांगितलें. त्यालाच अनुसरून पुढें म्हणतो, ‘ आकाशांत वैद्युतरूपानें वर्धमान आणि सोन्याप्रमाणें चकचकीत, आणि पृक्षीरूप अंतरिक्षांत फिरणारा आणि आपल्या ज्वालारूप डोळ्यांनीं द्युलोक आणि पृथिवी या दोन्हीं लोकांस लकलकीत प्रकाशविणारा असा जो अग्नि त्याला देव, एकाद्या निर्जनस्थळीं सोनें ठेविल्याप्रमाणें, यागमंडपरूप त्याच्या गृहीं स्थापिते झाले.’

असा साधारण भावार्थ दिसतो; पण ‘ पाथो न पायुम् ’ ही जी उपमा मुळांत आहे त्याचा अर्थ समजत नाहीं त्यामुळें त्याचें भाषांतर केलें नाहीं. एकंदरींत हा मंत्र कठिण आहे.

स होता विश्वं परि भूत्वध्वरं तमु हव्यैर्मनुष ऋञ्जते गिरा।
हिरिशिप्रो वृधसानासु जर्भुरद्द्यौर्न स्तृभिश्चितयद्रोदसी अनु ५॥२०

सः। होता। विश्वम्। परि। भूतु। अध्वरम्। तम्। ऊं इति।
हव्यैः। मनुषः। ऋञ्जते। गिरा।
हिरिऽशिप्रः। वृधसानासु। जर्भुरत्। द्यौः। न। स्तृऽभिः। चितयत्।
रोदसी इति। अनु॥ ५॥ २०॥

स नो रेवत्समिधानः स्वस्तये संददस्वान्रयिमस्मासु दीदिहि।
आ नः कृणुष्व सुविताय रोदसी अग्ने हव्या मनुषो देव वीतये॥६॥

सः। नः। रेवत्। सम्ऽइधानः। स्वस्तये। सम्ऽददस्वान्। रयिम्।
अस्मासु। दीदिहि।
आ। नः। कृणुष्व। सुविताय। रोदसी इति। अग्ने। हव्या। म-
नुषः। देव। वीतये॥ ६॥

श्नन्तं वृष्टिजलं रजसि पृथिव्यां वेद्यां घृतादिनासिच्यमानं वा। स्वे स्वकीये द्वारे विजने दमे यागगृह आदधुः। आदधते। कीदृशं तम्। चन्द्रमिव सुरुचम्। चन्द्रमिति हिरण्यनाम। हिरण्यमिव शोभनदीप्तिम्। पश्चात्प्रवृद्धावस्थायां पृश्न्याः पतरम्। द्युलोकस्यान्तरिक्षस्य गन्तारम्। अक्षभिः स्वकीयैर्ज्वालारूपैरवयवैश्चितयन्तं चेतयमानम्। पाथो न पायुम्। उदकमिव रक्षकम्। उभे जनसी सर्वस्य जनयित्र्यौ द्यावापृथिव्यावनु व्याप्तम्। भूम्यां होमाधारत्वेन स्थित्वा हविःप्रापणाय द्युलोकगामिनमिति भावः। एवंरूपमग्निमादधते। इति॥

भाषायाम्.

५. होता (=होमसंपादकः) सः [अग्निर्] विश्वम् अध्वरं परि भूतु (=सर्वं यज्ञं संरक्षणाय परितो भवतु=परिवेष्टयतु)। तम् उ (=तमेव) मनुषः (=मनुष्या) हव्यैः गिरा (=स्तुत्या) [च] ऋञ्जते (=प्रसाधयन्ति=स्ववशं कुर्वन्ति)। हिरिशिप्रः (= हिरण्योष्णीषो) वृधसानासु जर्भुरत् (=ओषधीः पुनःपुनर्दहन्) [स] द्यौः स्तृभिर्न रोदसी अनु चितयत् (=अन्तरिक्षं यथा नक्षत्रैर्ज्ञापितं भवति सप्रकाशं भवति तथा ज्वालाभिर्विस्फुलिङ्गैश्च द्यावापृथिव्यौ ज्ञापयति प्रकाशयति=सप्रकाशं करोति)॥

५. तो होता सर्व यज्ञाला वेष्टून राहो. त्यालाच मनुष्यें हव्यांनीं [आणि] स्तुतीनें वश करितात. सोन्याचें मंदिल घालणारा आणि ओषधींमध्यें विहार करणारा असा [जो अग्नि तो] नक्षत्रांनीं आकाश लकलकीत दिसतें त्याप्रमाणें द्यावापृथिवींला लकलकीत करितो.

5. May that invoker surround all sacrifice [for protecting it]. Him [all] men make their own with oblations [and] praise. Wearing a gold head-dress [and] crackling among the trees he brightens the heaven and the earth even as the sky [is bright] with the stars.

६. असा जो तूं तो हे अग्नी, आम्हांकडून पेटविला होत्साता आम्हांला कल्याणासाठीं धन देऊन आम्हांस संपत्ति मिळे अशा रीतीनें प्रकाश. हे देदीप्यमान अग्नी, आमच्या कल्याणासाठीं द्यावापृथिवींस [मज] मनुष्याचीं हव्यें भक्षण्याकरितां इकडे घेऊन ये.

6. Therefore, being kindled by us, give us for our good wealth, and shine thou, so that we may obtain prosperity. Bring hither for our weal Heaven and Earth that they may, o brilliant Agni, eat the offerings of [this] man.

५. 'वेष्टून राहो.' म्हणजे यज्ञाचें संरक्षण करण्याकरितां पाहरेकऱ्यासारिखा पाहरा करो. ऋ. १.१.४ पहा.
'लकलकीत करितो'=' चितयत्.' म्हणजे आपल्या ज्वालांनीं आणि ठिणग्यांनीं असें सायण म्हणतात तें खरें दिसतें.

दा नो॑ अग्ने बृह॒तो दाः स॑ह॒स्रिणो॑ दु॒रो न वाजं॒ श्रुत्या॒ अपा॑ वृधि।
प्राची॒ द्यावा॑पृथि॒वी ब्रह्म॑णा कृधि॒ स्व१॒र्ण शु॒क्रमु॒षसो॒ वि दि॑द्युतुः ॥ ७ ॥

दाः । न॒ः । अ॒ग्ने । बृ॒ह॒तः । दाः । स॒ह॒स्रिणः॑ । दु॒रः । न । वाज॑म् ।
श्रुत्यै॑ । अप॑ । वृ॒धि॒ ।
प्राची॒ इति॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । ब्रह्म॑णा । कृ॒धि॒ । स्व१॒ः । न । शु॒क्रम् ।
उ॒षसः॑ । वि । दि॒द्यु॒तुः ॥ ७ ॥

६. स [त्वम्] (अतः कारणात् त्वं) समिधानः (=अस्माभिः सम्यगिध्यमानः सन्) नः स्वस्तये रेवत् संददस्वान् (=अस्माकं क्षेमाय धनं प्रयच्छन्) अस्मासु रयिं दीदिहि (=अस्मासु मध्ये धनं दीप्यस्व=धनवद्दीप्यस्व=वयं धनं यथा लभेमहि तथा दीप्यस्व)। [अपिच] सुविताय (=सुहिताय=वयं सुहितं यथा लभेमहि तथा) हे देव अग्ने (=दीप्तिमन्नग्ने), मनुषो हव्या वीतये (=मनुष्यस्य मम हव्यानि भक्षयितुं) रोदसी (=द्यावापृथिव्यौ) आ कृणुष्व (=आभिमुख्यौ कुरु=अत्रानय) ॥

संददस्वान् सम्यक्प्रयच्छन्निति सायणः। पाश्चात्त्यो म्रासमन्नामकः पण्डितस्तु संददस्वान् संस्थापितः निर्गतः हततेजस्क इति ॥

भाषायाम्.

७. हे अग्ने, नो बृहतो [रयीन्] दाः (=अस्मभ्यं महान्ति धनानि देहि) सहस्रिणो [रयीन्] दाः (=सहस्रसंख्योपेतान् धनविशेषान् देहि)। दुरो न वाजं श्रुत्यै अप वृधि (=द्वाराणीव कीर्त्यै अन्नम् अपावृणु=अन्नपूर्णकोषस्य द्वाराण्युद्घाट्येव अन्नं यथाकामं लम्भय येन वयं कीर्तिमन्तः स्याम)। [अपि च] ब्रह्मणा (=अस्माकं स्तोत्रेण द्वारा) द्यावापृथिवी (=द्यावापृथिव्यौ) प्राची कृधि (=प्राच्यौ=अनुकूले कुरु) [तथैव] उषसः (=प्रातःकालाः) शुक्रं स्वर्न (=तेजस्वी सूर्य इव) [प्राक्=अनुकूलं यथा तथा] वि दिद्युतुः (=विद्योतन्ताम्) ॥

७. हे अग्नी, आम्हांला मोठ्या [संपत्ति] दे. सहस्र [संपत्ति] दे. [आमची] कीर्ति व्हावी म्हणून अन्न [आमच्या पुढें] दरवाजा उघडल्याप्रमाणें उघडें कर. [आमच्या] स्तोत्रेंकरून द्यावापृथिवी आम्हांस अनुकूळ कर. तेजस्वी सूर्याप्रमाणें उषा प्रकाशोत.

7. Give us, o Agni, great riches, give us a thousand riches. Open [to us] food like a door for the sake of renown. Through [our] hymn make Heaven and Earth favourable [to us]; may the Ushases shine like the brilliant sun, [favourable unto us].

---

७. ‘ आम्हांला मोठ्या आणि हजारो संपत्ति दे आणि अन्न दे म्हणजे आमची कीर्ति होईल. आणि द्यावापृथिवी आणि उषा ह्या आम्हांस अनुकूळ अशा रीतीनें येतील असें कर.’

स इ॒धा॒न उ॒षसो॒ राम्या॒ अनु॒ स्व१॒र्ण दी॑दे॒दरु॒षेण॑ भा॒नुना॑ ।
होत्रा॑भिर॒ग्निर्मनु॑षः स्वध्व॒रो राजा॑ वि॒शामति॑थि॒श्चारु॑रा॒यवे॑ ॥८॥

सः । इ॒धा॒नः । उ॒षसः॑ । राम्याः॑ । अनु॑ । स्वः॑ । न । दी॒दे॒त् । अ॒रु॒षेण॑ । भा॒नुना॑ ।
होत्रा॑भिः । अ॒ग्निः । मनु॑षः । सु॒ऽअ॒ध्व॒रः । राजा॑ । वि॒शाम् । अति॑थिः । चारुः॑ । आ॒यवे॑ ॥ ८ ॥

ए॒वा नो॑ अग्ने अ॒मृते॑षु पू॒र्व्य॒ धीष्पी॑पाय बृ॒हद्दि॑वेषु॒ मानु॑षा ।
दुहा॑ना धे॒नुर्वृ॒जने॑षु का॒रवे॒ त्मना॑ श॒तिनं॑ पु॒रु॒रूप॑मि॒षणि॑ ॥ ९ ॥

ए॒व । न॒ः । अ॒ग्ने॒ । अ॒मृते॑षु । पू॒र्व्य॒ । धीः । पी॒पा॒य॒ । बृ॒हत्ऽदि॑वेषु । मानु॑षा ।
दुहा॑ना । धे॒नुः । वृ॒जने॑षु । का॒रवे॑ । त्मना॑ । श॒तिन॑म् । पु॒रु॒ऽरूप॑म् । इ॒षणि॑ ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. स राम्या उषसः अनु इधानः (=रात्रीश्चोषसश्चानुसृत्य समिध्यमानः=प्रतिरजन्याः पश्चात् प्रत्युषसश्च पश्चात् समिद्धः) स्वर्न (=सूर्य इव) अरुषेण भानुना (=रोचमानेन तेजसा) दीदेत् (=दीप्यताम्) । मनुषो होत्राभिः (=मनुष्यस्य यज्ञैः) स्वध्वरः (=सुयज्ञो) विशां राजा (=जनानां प्रभुः) [एतादृशः] अग्निर् आयवे (=यजमानाय) चारुरतिथिः (=प्रियोतिथिर्) [भवति] ॥

९. बृहद्दिवेषु (=प्रभूतद्युतिषु) अमृतेषु (=मरणरहितेषु) [देवेषु मध्ये] हे पूर्व्य (=प्रथम) अग्ने, एवा नो मानुषा धीः पीपाय (=एवमस्माकं मनुष्यसंबन्धिनी स्तुतिः=मनुष्यैरस्माभिः कृतस्तुतिरूपा धेनुः पीना बभूव=पयःपीनधेनुवत् पयोदानसमर्था बभूव) । [सा] धेनुर् वृजनेषु (=यज्ञेषु) इषणि (=एषणायां सत्यां=पयोदोहने सति) त्मना (=आत्मनैव) कारवे (=स्तोत्रकर्त्रे) शतिनं (=शतसंख्योपेतं) पुरुरूपं (=गवाश्वादिरूपेण नानारूपं) [वाजं=धनं] दुहाना (=दोग्ध्री=दात्री) [भवतु] ॥

हे अमर्त्याग्ने, मर्त्यानामस्माकं स्तुत्या प्रीतः सन्नस्मभ्यमनेकसंख्यमनेकरूपं धनं देहीत्यर्थः ॥

८. तो [अग्नि] प्रत्येक रात्रीच्या आणि प्रत्येक उषेच्या मागून पेटविला होत्साता सूर्याप्रमाणें लकलकीत तेजानें प्रकाशो. मनुष्याच्या हवींनीं शोभनयज्ञ [आणि] जनांचा राजा असा जो अग्नि तो उपासकाचा प्रिय अतिथि होय.

९. हे महादीप्तिमंत अमरांमध्यें प्रथम अग्नी, या प्रकारेंकरून आम्हां मनुष्यांची स्तुति तीच कोणीएक धेनु पूर्ण झाली आहे. ती धेनु यज्ञांमध्यें दोहन होतांच उपासकासाठीं आपोआप शेकडो प्रकारचें आणि अनेकरूपी [अन्न] देओ.

8. He, kindled after every night and every Ushas—may he shine like the sun with brilliant splendor. Agni, the lord of good sacrifices through the offerings of man, and king of the people, is the beloved guest of the worshipper.

9. Thus o Agni, first among the resplendent immortals, has our human worship been fattened; may it [like a] milch-cow being pressed yield of its own accord in the sacrifices, for the sake of the praiser, a hundred-fold food of many forms.

---

८. 'प्रत्येक रात्रीच्या' इ०='राम्याः' इ०. म्हणजे रात्र आणि उषा ह्या प्रत्यहीं निघून जातांच अग्नीला प्रतिदिवसीं उषःकाळ होतांच पेटवून देवांस हवि अर्पण करीत असत.

९. यांत स्तोत्यानें केलेली जी स्तुतिरूप आणि कर्मरूप सेवा, तिला धेनूचें रूप दिलें आहे. आणि कवि म्हणतो, या स्तुतिरूप गाईला आम्हीं पुष्ट केलें आहे, तर ती आम्हांस अनेक प्रकारचें अन्नादिक धन देओ.

वयमग्ने अर्वता वा सुवीर्यं ब्रह्मणा वा चितयेमा जनाँ अति ।
अस्माकं द्युम्नमधि पञ्च कृष्टिषूच्चा स्व१र्ण शुशुचीत दुष्टरम्॥१०॥

वयम् । अग्ने । अर्वता । वा । सुऽवीर्यम् । ब्रह्मणा । वा । चितयेम । जनान् । अति ।
अस्माकम् । द्युम्नम् । अधि । पञ्च । कृष्टिषु । उच्चा । स्वः । न । शुशुचीत । दुस्तरम् ॥ १० ॥

स नो बोधि सहस्य प्रशंस्यो यस्मिन्त्सुजाता इषयन्त सूरयः ।
यमग्ने यज्ञमुपयन्ति वाजिनो नित्ये तोके दीदिवांसं स्वे दमे॥११॥

सः । नः । बोधि । सहस्य । प्रऽशंस्यः । यस्मिन् । सुऽजाताः । इषयन्त । सूरयः ।
यम् । अग्ने । यज्ञम् । उपऽयन्ति । वाजिनः । नित्ये । तोके । दीदिऽवांसम् । स्वे । दमे ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. हे अग्ने, वयम् अर्वता (=अश्वेन=त्वया दत्तेनाश्वसमूहेन) सुवीर्यं वा (=सुवीर्येण वा=शोभनवीर्योपेतैः पुत्रपौत्रादिभिश्च) ब्रह्मणा वा (=अस्माकं श्रेष्ठेन स्तोत्रेण च) जनान् अति चितयेम (=इतरजनान् अतिक्रम्य ज्ञायेमहि)। अस्माकं द्युम्नं (=धनं) दुस्तरम् (=अन्यैरप्राप्यं सत्) अधि पञ्च कृष्टिषु (=पञ्च जनेषु मध्ये) स्वर्ण उच्चा शुशुचीत (=सूर्य इव उच्चैर्भृशं दीप्यताम्)॥

अधिः सप्तमीद्योतनार्थः ॥

११. हे सहस्य (=बलवन्नग्ने), यस्मिन् [त्वयि] सुजाताः सूरयः (=सुजन्मानो यजमाना) इषयन्त (=प्राप्तुमिच्छन्ति) [अपि च] हे अग्ने, यज्ञं (=यज्ञियं) यं [त्वां] वाजिन उपयन्ति (=उपासका हविर्भिः सेवन्ते)—नित्ये तोके [इव] स्वे दमे दीदिवांसम् (=औरसस्य पुत्रस्य गृह इव स्वकीये सवनस्थानरूपे गृहे दीप्यमानं) [त्वाम् उपयन्ति] स प्रशंस्यः (=प्रकर्षेण स्तवनीयस्त्वं) नः बोधि (=अस्माकं भव)॥

१०. हे अग्नी, आम्ही अश्वांच्या योगानें आणि उत्तम वीर्यवान् संपत्तीच्या योगानें आणि स्तोत्राच्या योगानें इतर जनांपेक्षां अधिक आहों अशी आमची प्रसिद्धि होओ. आमचें वैभव पंच जनांमध्यें सूर्याप्रमाणें अप्राप्य होत्सातें उच्चस्थलीं प्रकाशो.

10. May we, o Agni, through horses and through brave sons and through piety be known beyond [other] people. May our prosperity, unattainable like the sun, shine high among the five races.

११. हे प्रबळ [अग्नी], ज्या तुझी प्राप्ति होण्याविषयीं सुजात उपासक इच्छा करितात, [आणि] हे अग्नी, ज्या तुज पूज्याला यजमानलोक हवि देऊन भजतात— औरस पुत्राच्या घरीं प्रकाशल्याप्रमाणें आपल्या स्वताहाच्या घरीं प्रकाशणाऱ्या तुजला [भजतात]— तो अत्यंत स्तुत्य तूं आमचा हो.

11. O Victorious Agni, be thou ours, thou the praiseworthy one, to reach whom well born worshippers strive, whom pious men serve with oblations, thou worthy of oblations, thou who shinest in thine own home as in the house of thine own son.

---

१०. 'स्तोत्राच्या योगानें'=' ब्रह्मणा.' म्हणजे आम्ही इतर जनांपेक्षां अधिक भक्तिमान् आहों अशी आमची ख्याति होओ.

११. 'आमचा हो'=' नः बोधि.' सू. ७६ मं. ४ आणि त्याजवरील टीप पहा.

'आपल्या स्वताहाच्या घरीं'=' स्वे दमे.' अग्नीचें 'स्वताहाचें घर' म्हणजे जेथें त्याला पेटवितात आणि पूजितात तें स्थळ, अथवा ती खोली. जसा एकादा बाप वेगळा राहत असून आपल्या औरस पुत्राचे घरीं जाऊन तेथें प्रीतीनें विराजमान होत असतो (म्हणजे आदरानें दिलेल्या आसनावर बसून पूजादिक ग्रहण करितो) त्याप्रमाणें अग्नि हा उपासकाला आपला पुत्र मानून त्याच्या घरीं स्वीकारिलेल्या स्थानीं विराजत असतो.

'औरस पुत्राचे घरीं'=' नित्ये तोके.' 'तोके' या सप्तमीचा जो हा येथें अर्थ केला आहे, तो वेदांत केव्हां केव्हां येत असतो, व याचीं उदाहरणें पूर्वींहि आलीं आहेत.

उभयासो जातवेदः स्याम ते स्तोतारो अग्ने सूरयश्च शर्मणि ।
वस्वो रायः पुरुश्चन्द्रस्य भूयसः प्रजावतः स्वपत्यस्य शग्धि नः
॥ १२ ॥

उभयासः । जातऽवेदः । स्याम । ते । स्तोतारः । अग्ने । सूरयः । च । शर्मणि ।
वस्वः । रायः । पुरुऽचन्द्रस्य । भूयसः । प्रजाऽवतः । सुऽअपत्यस्य । शग्धि । नः ॥ १२ ॥

ये स्तोतृभ्यो गोअग्रामश्वपेशसमग्ने रातिमुपसृजन्ति सूरयः ।
अस्मांश्च तांश्च प्र हि नेषि वस्य आ बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥
॥ १३ ॥ २१ ॥

ये । स्तोतृऽभ्यः । गोऽअग्राम् । अश्वऽपेशसम् । अग्ने । रातिम् । उपऽसृजन्ति । सूरयः ।
अस्मान् । च । तान् । च । प्र । हि । नेषि । वस्यः । आ । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १३ ॥ २१ ॥

भाषायाम्.

१२. हे जातवेदः (=जातानां सर्वेषां वेदितर्) अग्ने, ते (=तव) स्तोतारः (=स्तोत्रकृतः) सूरयश्च (=यजमाना) [इत्येते] उभयासः (=उभये) [वयं] शर्मणि स्याम (=सुखे भवेम)। वस्वः (=श्रेष्ठस्य) पुरुश्चन्द्रस्य (=अतिशयेनाह्लादकस्य) भूयसः (=प्रभूतस्य) प्रजावतः (=प्रजायुक्तस्य) स्वपत्यस्य (=सुपुत्रस्य) रायः (=धनस्य=एतादृशं धनं) नः (=अस्मभ्यं) शग्धि (=देहि)॥

प्रजावतः भृत्याद्युपेतस्य स्वपत्यस्य शोभनपुत्रस्येति सायणः ॥

१३. हे अग्ने, ये सूरयः (=यजमानाः) स्तोतृभ्यो (=अस्मादृग्भ्यो) गोअग्रां (=गावोऽग्रगामिन्यो यस्यास्तादृशीं=गोप्रमुखाम्) अश्वपेशसम् (=अश्वप्राधान्यां) रातिम् उपसृजन्ति (=दक्षिणां ददते) तांश्च [यजमानान्] अस्मांश्च [स्तोतॄन्] वस्य आ प्र हि नेषि (=श्रेष्ठं सुखं स्वर्गादिकं प्रति नय)। सुवीराः (=सुष्ठुवीर्योपेतपुत्रपौत्रादिसमवेता) [वयं] विदथे (=यज्ञे) बृहत् [स्तोत्रं] वदेम (=यथा वदेम तथा कुरु)॥

१२. हे सर्वज्ञ अग्नी, तुझे स्तोते आणि यजमान असे आम्ही उभयतां सुखी असूं असें कर. [आणि] कल्याणकारक, अतिशय आह्लादकारक, विपुळ, प्रजायुक्त आणि चांगल्या अपत्यांनीं भरलेली संपत्ति आम्हांला दे.

१३. हे अग्नी, जे यजमान स्तोत्यांला गाईंनीं भरलेली आणि अश्वाढ्य दक्षिणा देतात, त्यांला आणि त्याप्रमाणें आम्हांलाहि तूं उत्तम कल्याणाप्रत ने. उत्तम वीर्यवान् पुत्रांस घेऊन आम्ही यज्ञांत मोठें स्तोत्र गाऊं असें कर.

12. May we both, thy praisers and thy sacrificers, be happy, o all-knowing Agni! Give us prosperity that is wholesome, exceedingly delightful, plentiful, accompanied by children, and full of good sons.

13. Lead, o Agni, both those sacrificers who give to the poets a gift conspicuous by cows and excellent horses, both these and us the poets, to the highest good; may we, accompanied by sons who are excellent heroes, chant a great hymn in the sacrifice.

१२. 'प्रजायुक्त'='प्रजावतः'. म्हणजे चाकर नोकर इत्यादिक जींत आहेत अशी, असें सायण म्हणतात.

१३. पूर्वीच्या सूक्ताच्या शेवटच्या मंत्रावरची टीप पहा.

सूक्तम् ३–१९४.

गृत्समद ऋषिः। आप्रीसूक्तमिदम्। प्रथमा समिद्धाग्निदेवताका। द्वितीया नराशंसदेवताका। तृतीया इड्नामकाग्निदेवताका। चतुर्थ्यां बर्हिर्देवता। पञ्चम्या द्वारो देव्यः। षष्ठ्या उषासानक्तौ। सप्तम्या दैव्यौ होतारौ। अष्टम्यास्तिस्रो देव्यः। नवम्यास्त्वष्टा। दशम्या वनस्पतिः। एकादश्याः स्वाहा॥ त्रिष्टुप् छन्दः। सप्तमी तु जगती॥

समिद्धो अग्निर्निहितः पृथिव्यां प्रत्यङ् विश्वानि भुवनान्यस्थात्।
होता पावकः प्रदिवः सुमेधा देवो देवान्यजत्वग्निरर्हन्॥ १॥

सम्ऽइद्धः। अग्निः। निऽहितः। पृथिव्याम्। प्रत्यङ्। विश्वानि। भुवनानि। अस्थात्।
होता। पावकः। प्रऽदिवः। सुऽमेधाः। देवः। देवान्। यजतु। अग्निः। अर्हन्॥ १॥

नराशंसः प्रति धामान्यञ्जन् तिस्रो दिवः प्रति मह्ना स्वर्चिः।
घृतप्रुषा मनसा हव्यमुन्दन्मूर्धन्यज्ञस्य समनक्तु देवान्॥ २॥

नराशंसः। प्रति। धामानि। अञ्जन्। तिस्रः। दिवः। प्रति। मह्ना। सुऽअर्चिः।
घृतऽप्रुषा। मनसा। हव्यम्। उन्दन्। मूर्धन्। यज्ञस्य। सम्। अनक्तु। देवान्॥ २॥

भाषायाम्.

१. पृथिव्यां निहितः (=वेदिलक्षणायां भूमौ स्थापितः) समिद्धोऽग्निः (=सम्यग्दीप्त एतन्नामकोऽग्निर्) विश्वानि भुवनानि प्रत्यङ् अस्थात् (=सर्वाणि भूतजातानि= तेषाम् अभिमुखः संस्तिष्ठति)। होता (=देवानामाह्वाता) पावकः (=शोधकः) प्रदिवः (=पुरातनः) सुमेधाः (=शोभनप्रज्ञो) देवः (=द्योतमानः) अर्हन् (=यागयोग्यः) [एतादृशोऽयम्] अग्निर्देवान् यजतु (=पूजयतु)॥

२. स्वर्चिः (=शोभनज्वालः) प्रति धामानि तिस्रो दिवः प्रति च मह्ना अञ्जन् (=त्रीणि स्वकीयानि स्थानानि प्रत्येकं त्रींश्च द्युलोकान् प्रत्येकं व्यक्तीकुर्वन् अलं-

सूक्त ३–१९४.

ऋषि–गृत्समद. देवता–आप्रिय अग्नि (म्हणजे हें सूक्त आप्रीसूक्त आहे). देवता आहेत त्या ह्या:–१ **समिद्ध अग्नि**; २ **नराशंस**; ३ **इड्**; ४ **बर्हिः**; ५ **द्वारो देवी**; ६ **उषा आणि रात्र**; ७ **दोन दिव्य होते**; ८ **सरस्वती, इळा आणि भारती** ह्या तिघी देवी; ९ **त्वष्टा**; १० **वनस्पति** (म्ह० यूप); ११ **स्वाहा**). वृत्त–सातवी ऋचा जगती आहे, ती शिवाय करून सर्व ऋचा त्रिष्टुप् छंदाच्या आहेत.

१. पृथिवीवर स्थापिलेला **समिद्ध** अग्नि सकळ भूतांसंमुख उभा राहिला आहे. तो देवांला बोलाविणारा, शुद्धिकारक, पुरातन, सुप्रज्ञ, देदीप्यमान [आणि] [याग]योग्य अग्नि देवांला पूजो.

२. सुज्वाल **नराशंस** आपल्या मोठेपणानें आपलीं धामें आणि तीन द्युलोक शोभविणारा होत्साता, घृत गळविणाऱ्या स्तोत्रानें हवि भिजवून यज्ञाच्या आरंभीं देवांला अलंकृत करो.

HYMN 3–194.

To *Âpriya Agni* (i. e. V. 1 to *Samiddha Agni*; V. 2 to *Narâs'aṁsa*; V. 3 to *Iḍ*; V. 4 to *Barhis*; V. 5 to the *Doors*; V. 6 to *Ushas* and *Night*; V. 7 to the *two divine invokers*; V. 8 to the three Goddesses, *Sarasvatî, Iḷâ* and *Bhâratî*; V. 9 to *Tvashṭâ*; V. 10 to the *Vanaspati* or sacrificial post; and V. 11 to *Svâhâ*). Metre *Trishṭubh*, except in verse 7 where it is *Jagatî*.

1. [*Well*]-*kindled* Agni, established on the earth, is overlooking all beings. Invoking, purifying, ancient, wise, resplendent [and] worthy Agni—may he worship the gods!

2. May *Narâs'ṁsa* of excellent splendor, adorning with his greatness each of his seats and the three heavens, sprinkle the oblation with a hymn that shall make gat showers to rain, honour the gods at the commencement of the sacrifice.

---

१. हें एक आप्रीसूक्त आहे. सू. १८८ मं. १. पहा.

२. सू. १३ मं. ३ पहा.
‘ आपलीं धामें ’=‘ धामानि.’ म्हणजे

ईळितो अग्ने मनसा नो अर्हन्देवान्यक्षि मानुषात्पूर्वो अद्य ।
स आ वह मरुतां शर्धो अच्युतमिन्द्रं नरो बर्हिषदं यजध्वम् ३
ईळितः । अग्ने । मनसा । नः । अर्हन् । देवान् । यक्षि । मानुषात् । पूर्वः । अद्य ।
सः । आ । वह । मरुताम् । शर्धः । अच्युतम् । इन्द्रम् । नरः । बर्हिऽसदम् । यजध्वम् ॥ ३ ॥
देव बर्हिर्वर्धमानं सुवीरं स्तीर्णं राये सुभरं वेद्यस्याम् ।
घृतेनाक्तं वसवः सीदतेदं विश्वे देवा आदित्या यज्ञियासः ॥४॥
देव । बर्हिः। वर्धमानम् । सुऽवीरम्। स्तीर्णम्। राये । सुऽभरम् । वेदी इति । अस्याम् ।
घृतेन । अक्तम् । वसवः । सीदत । इदम् । विश्वे । देवाः । आदित्याः । यज्ञियासः ॥ ४ ॥

कुर्वन्) घृतप्रुषा (=घृतवन्मेघवृष्टेः सेचनकारकेण) मनसा (=स्तोत्रेण) हव्यम् उन्दन् (=हविः क्लेदयन् स्निग्धीकुर्वन् सन्) यज्ञस्य मूर्धन् (=यागस्यादौ) देवान् सम् अनक्तु (=व्यक्तीकरोतु=पूजया अलंकरोतु) ॥

भाषायाम्.

३. हे अग्ने, अर्हन् (=यागयोग्यस्) [तथा च] मानुषात् (=मनुष्यसंबधिनो होतुः) पूर्वः (=पूर्वभूतस्) [त्वं] नो मनसा ईळितः (=अस्माकं स्तोत्रेण स्तुतः सन्) अद्य देवान् यक्षि (=अस्मिन् दिने देवान् पूजय) । सः (=पूर्वोक्तप्रकारस्) [त्वम्] अच्युतं (=स्थिरं) मरुतां शर्धः (=मारुतं गणम्) आ वह (=अत्रानय) । हे नरः (=ऋत्विजः), बर्हिषदं (=कुशेषु निषण्णम्) इन्द्रं यजध्वं (=पूजयत)॥

४. हे देव (=दीप्तिमद्) बर्हिः, वर्धमानं (=प्रवृद्धं) सुवीरं (=शोभनवीरसंपादकं) सुभरं (= सुपूर्णम्) अस्यां वेदी (=अस्यां वेद्यां) स्तीर्णम् (=आस्तीर्णं) [त्वं] राये [भव] (=धनसंपादकं भव) । हे वसवः (=एतन्नामका देवा), हे विश्वे देवा, हे आदित्याः (=अदितेः पुत्रा एतन्नामका देवाः), यज्ञियासः (=यज्ञार्हा) यूयं घृतेन अक्तं (=स्निग्धीकृतम्) इदं [बर्हिः] सीदत (=निषीदत) ॥

३. हे अग्नी, [याग]योग्य [आणि] मानवी [होत्या]पेक्षां प्राचीन असा जो तूं, तो आमच्या स्तोत्रानें स्तविला होत्साता आज देवांला पूज. [आणि] आमच्या स्तोत्रानें स्तविला होत्साता मरुतांच्या दृढ गणाला घेऊन ये.–हे ऋत्विजांनो, दर्भांवर बसलेल्या इन्द्राला तुम्ही पूजा.

3. Worthy of worship [and] more ancient than the human [invoker], do thou, o Agni, *praised* by our hymn, worship the gods to-day. And bring thou hither the firm troop of the Maruts.—Worship, o friends, Indra seated on the grass.

४. हे तेजस्वी दर्भ हो, प्रवृद्ध, चांगल्या वीरांची प्राप्ति करून देणारे, सुपूर्ण, [आणि] या वेदीवर आंथरलेले असे जे तुम्ही, ते [आम्हांला] धनप्रद [व्हा]. हे वसू हो, हे विश्वे देव हो, हे आदित्य हो, यज्ञार्ह असे जे तुम्ही ते तुपानें भिजविलेल्या या दर्भांवर बसा.

4. O bright *Barhis*, be thou the giver of wealth, thou that art tall, the giver of good heroes, well-burdened, and spread on this altar.—Sit, o Vasus, o Vis′ve Devâs, o sons of Aditi, you, who are worthy of sacrifice, on this grass that is softened with clarified butter.

स्थानें, राहण्याचीं ठिकाणें; पृथिवी, अंतरिक्ष, द्यू इत्यादिक.

'तीन द्यूलोक' = 'तिस्रो दिवः'. सू. ३५. मं. ६. पहा.

'घृत गळविणाऱ्या स्तोत्रानें हवि भिजवून देवांला अलंकृत करो' = 'घृतप्रुषा मनसा हव्यम् उन्दन् देवान् समनक्तु.' म्हणजे ज्या स्तोत्राच्या योगानें देव प्रसन्न होऊन घृताप्रमाणें पुष्टिकारक मेघवृष्टि करितील असें स्तोत्र म्हणून त्याजबरोबर देवांला हवि देऊन त्यांला सुप्रसन्न करो.

---

3. सू. १८८ मं. ३ पहा. | ४. सू. १८८ मं. ४ पहा.

वि श्रयन्तामुर्विया हूयमाना द्वारो देवीः सुप्रायणा नमोभिः ।
व्यचस्वतीर्वि प्रथन्तामजुर्या वर्णं पुनाना यशसं सुवीरम्॥५॥२२॥

वि । श्रयन्ताम् । उर्विया । हूयमानाः । द्वारः । देवीः । सुप्रऽअयनाः । नमःऽभिः ।
व्यचस्वतीः । वि । प्रथन्ताम् । अजुर्याः । वर्णम् । पुनानाः । यशसम् । सुऽवीरम् ॥ ५ ॥ २२ ॥

साध्वपांसि सनता न उक्षिते उषासानक्ता वय्येव रण्विते ।
तन्तुं ततं संवयन्ती समीची यज्ञस्य पेशः सुदुघे पयस्वती ॥ ६ ॥

साधु । अपांसि । सनता । नः । उक्षिते इति । उषसानक्ता । वय्याऽइव । रण्विते इति ।
तन्तुम् । ततम् । संवयन्ती इति सम्ऽवयन्ती । समीची इति सम्ऽईची । यज्ञस्य । पेशः । सुदुघे इति सुऽदुघे । पयस्वती इति ॥६॥

भाषायाम्.

५. सुप्रायणाः (=शोभनगमनसाधना) द्वारो देवीः (=देव्यो द्वारः=देदीप्यमाना द्वारो) नमोभिर्हूयमानाः (=अस्माकं स्तोत्रैराहूयमानाः सत्य) उर्विया वि श्रयन्तां (=विस्तृतं यथा तथा विवृतापिधाना भवन्तु) । व्यचस्वतीः (=व्यचस्वत्यः=व्याप्तिमत्यः=महत्यः) अजुर्याः (=अहिंस्या) [अपि च] यशसं सुवीरं वर्णं पुनानाः (=यशोयुक्तं शोभनवीर्योपेतपुत्रयुक्तं वर्णं कान्तिं वैभवं संपादयित्र्यस्ता) वि प्रथन्तां (=विशेषेणोद्धाट्यन्ताम्) ॥

६. उक्षिते (=प्रवृद्धे महत्यौ) वय्येव रण्विते (=वानकुशले इव प्रख्याते) ततं तन्तुं संवयन्ती (=यज्ञावयवरूपं विस्तृतं तन्तुं सम्यक् वयन्त्यौ) समीची (=समीच्यौ =परस्परं संगते) यज्ञस्य पेशः सुदुघे (=यज्ञस्य रूपं सुष्ठु ददत्यौ=उत्पादयित्र्यौ) पयस्वती (=पयस्वत्यौ दुग्धयुक्ते) [एतादृश्यौ] उषासानक्ता (=उषाश्च रात्रिश्च=अहोरात्ररूपे देव्यौ) नः (=अस्माकं) साधु अपांसि (=साधूनि कर्माणि) सनता (=सातत्येन सततं) [सफलीकुरुताम्] ॥

वय्येव रण्विते इति यज्ञस्य पेशः सुदुघे इति च दुर्बोधकल्पम् । सायणस्त्वेवं व्या-

५. ज्यांच्या मधून जावयाला चांगला मार्ग आहे अशा ज्या **द्वारो देवी** त्या स्तोत्रांनीं बोलाविल्या होत्सात्या रुंद उघडोत. ज्या लांबरुंद, ज्या अक्षय, ज्या यशोयुक्त [आणि] चांगल्या वीरांनीं युक्त असें वैभव देणाऱ्या, त्या **द्वारो देवीं** उघडोत.

5. May the brilliant *Doors*, that afford a good passage, open wide, [being] invoked by [our] hymns. May they, extensive, [and] indestructible [and] givers of a glory full of renown and of good progeny, throw themselves wide open.

६. महान्, विणण्याच्या कामीं कुशळ असल्याप्रमाणें ज्यांची ख्याति आहे, ताणलेला तंतु विणणाऱ्या, एकमेकांस लागलेल्या, यज्ञाचें रूप उत्पन्न करणाऱ्या, आणि दुग्धपूर्ण, अशा ज्या **उषा** आणि **रात्र**, त्या आमचीं चांगलीं कर्मे नित्य [सफल करोत].

6. The great *Ushas* and *Night*, renowned as skilful weavers, weavers of the thread that is stretched, closely united each to the other, yielders of the form of the sacrifice, and full of milk– [may] they ever [promote] our good works.

---

५. सू. १३ मं. ६, सू.१८८ मं. ५.

६. सू. १८८ मं. ६ पहा. ही ऋचा कांहींशी कठिण आहे. ‘ विणण्याच्या कामीं कुशळ असल्याप्रमाणें ज्यांची ख्याति आहे ’ (=‘ वय्येव रण्विते’). हें भाषांतर निरुपायासाठीं सायणांनीं शब्दनिर्वचनास अनुसरून भाष्य केलें आहे त्याप्रमाणें आम्हीं केलें आहे. ‘ ताणलेला तंतु विणणाऱ्या ’ (=‘ तन्तुं ततं संवयन्ती’), म्हणजे यज्ञरूप वस्त्र विणणाऱ्या, यज्ञाला संपादणाऱ्या.

‘ यज्ञाचें रूप उत्पन्न करणाऱ्या ’= ‘ यज्ञस्य पेशः सुदुघी.’ हा अर्थ होईल तितका अक्षरार्थ आहे. पण यज्ञाचें रूप म्हणजे कोणता पदार्थ समजावयाचा आहे ? ‘ यज्ञाला संपादणाऱ्या ’ इतकें तात्पर्य आहे. ऋ. ७.४२.१ यांत ‘पेशः’ शब्दाचा असाच प्रयोग केला आहे तो पहा.

‘दुग्धपूर्ण ’=‘ पयस्वती.’ म्हणजे ज्यांच्या कासेंत पुष्कळ दूध आहे अशा. येथें ‘ उषासानक्ता ’ यांस गाई असें कल्पिलें आहे.

दैव्या होतारा प्रथमा विदुष्टर ऋजु यक्षतः समृचा वपुष्टरा ।
देवान्यजन्तावृतुथा समंञ्जतो नाभा पृथिव्या अधि सानुषु त्रिषु ७

दैव्या । होतारा । प्रथमा । विदुःऽतरा । ऋजु । यक्षतः । सम् । ऋचा ।
वपुःऽतरा ।
देवान् । यजन्तौ । ऋतुऽथा । सम् । अञ्जतः । नाभा । पृथिव्याः ।
अधि । सानुषु । त्रिषु ॥ ७ ॥

सरस्वती साधयन्ती धियं न इळा देवी भारती विश्वतूर्तिः ।
तिस्रो देवीः स्वधया बर्हिरेदमच्छिद्रं पान्तु शरणं निषद्य ॥ ८ ॥

सरस्वती । साधयन्ती । धियम् । नः । इळा । देवी । भारती । वि-
श्वऽतूर्तिः ।
तिस्रः । देवीः । स्वधया । बर्हिः । आ । इदम् । अच्छिद्रम् । पान्तु ।
शरणम् । निऽसद्य ॥ ८ ॥

चष्टे । वय्या इव वानकुशले इव रण्विते शब्दिते स्तुते परस्परं गच्छन्त्यौ वा ततं विस्तृतं तन्तुं तन्तुस्थानीयं यज्ञावयवं संवयन्ती सम्यक् चित्रं सह वा वयन्त्यावुत्पादयित्र्यौ समीची सम्यक् प्रवृत्तिके परस्परानुकूले । किमर्थं संवयन्ती । यज्ञस्यानुष्ठीयमानस्य पेशो रूपं निर्मातुमिति शेषः । यज्ञं निर्वर्तयितुं तदवयवानुक्रमेणानुष्ठापयित्र्यावित्यर्थः । अहोरात्राभ्यां हि यज्ञास्तन्यन्ते । सुदुघे सुष्ठु फलस्य दोग्ध्र्यौ पयस्वती उदकवत्यौ । अहोरात्राभ्यां खलु वृष्टिर्जायते । एवं महानुभावे अहोरात्रदेवते अस्मद्यज्ञं निर्वहतामित्यर्थः । इति ॥

भाषायाम्.

७. दैव्या (=दिवि भवौ) प्रथमा (=मनुष्यहोतृभ्यः पूर्वं जातौ) विदुष्टरा (=विदुष्टरौ=विद्वत्तरौ) वपुष्टरा (=वपुष्टरौ=प्रकृष्टवपुषौ) होतारा (=होतारौ देवानामाह्वातारौ) ऋचा (=मन्त्रेण) ऋजु (=अविकलं यथा तथा) यक्षतः (=पूजयताम्) । देवान् ऋतुथा (=यथायोग्यकालं) यजन्तौ (=पूजयन्तौ) [तौ] [तान् देवान्] पृथिव्या नाभा (=नाभौ=उत्तरवेद्यां) त्रिषु सानुषु अधि (=त्रिषु शिखरेषु) सम् अञ्जतः (=समाञ्जाम्=अलंकुरुताम्=हविर्भिः संतर्पयताम्) ॥

पृथिव्या नाभा नाभावुत्तरवेद्यामधि उपरि त्रिषु सानुषु समुच्छ्रितेषु प्रदेशेषु गार्हपत्यादिषु । इति सायणः ॥

७. दिव्य, आदि, अत्यंत विद्वान् आणि अत्यंत सुंदर असे जे **दोघे होते** ते स्तोत्रानें नीट यजन करोत. योग्यकाळीं देवांचें यजन करणारे ते पृथिवीच्या नाभींत तीन शिखरांवर [त्यांस] विराजवोत.

७. *The two divine Invokers*, primeval, most learned [and] most handsome,—may they perform the sacrifice with the hymn properly. Honouring the gods at the proper time, may they adorn them in the navel of the earth, on the three summits.

८. आमचें स्तोत्र सिद्ध करणारी **सरस्वती**, देदीप्यमान **इळा**, [आणि] विश्वगामिनी **भारती** ह्या तिघी देवी येऊन या कुशांवर बसून आपल्या बळानें [आमचें] घर छिद्ररहित राही असें रक्षोत.

8. *Sarasvatî*, the accomplisher of our hymn, divine *Iḷâ*, and *Bhâratî* that pervades all—may the three goddesses come and sit on this grass and protect [our] house so that it may be free from holes.

---

७. सू. १८८ मं. ७ पहा.

'पृथिवीच्या नाभींत.' म्हणजे उत्तरवेदि म्हणून जी यज्ञमंडपांत जागा असते तिजवर, आणि 'तीन शिखरांवर' म्हणजे गार्हपत्यादिक जों स्थानें त्यांजवर, असें सायण म्हणतात.

८. सू. १८८ मं. ८ पहा.

पिशङ्गरूपः सुभरो वयोधाः श्रुष्टी वीरो जायते देवकामः ।
प्रजां त्वष्टा वि ष्यतु नाभिमस्मे अथा देवानामप्येतु पाथः ॥९॥
पिशङ्गऽरूपः । सुऽभरः । वयःऽधाः । श्रुष्टी । वीरः । जायते । देवऽकामः ।
प्रऽजाम् । त्वष्टा । वि । स्यतु । नाभिम् । अस्मे इति । अथ । देवानाम् । अपि । एतु । पाथः ॥ ९ ॥
वनस्पतिरवसृजन्नुप स्थादग्निर्हविः सूदयाति प्र धीभिः ।
त्रिधा समक्तं नयतु प्रजानन्देवेभ्यो दैव्यः शमितोप हव्यम्॥१०॥
वनस्पतिः । अवऽसृजन् । उप । स्थात् । अग्निः । हविः । सूदयाति । प्र । धीभिः ।
त्रिधा । सम्ऽअक्तम् । नयतु । प्रऽजानन् । देवेभ्यः । दैव्यः । शमिता । उप । हव्यम् ॥ १० ॥

---

८. नो धियं साधयन्ती (=अस्माकं स्तोत्रं संपादयित्री) सरस्वती देवी (=द्योतमाना) इळा [नामैका] विश्वतूर्तिर्भारती [च] (=विश्वव्यापिनी भारती नाम देवी च) [एतास्] तिस्रो देवीः (=देव्यः) आ[गम्य] इदं बर्हिर्निषद्य (=एतेषु दर्भेषूपविश्य) स्वधया (=स्वकीयेन बलेन) शरणम् (=अस्माकं गृहम्) अच्छिद्रं (=छिद्ररहितं यथा तथा) पान्तु (=पालयन्तु) ॥

भाषायाम्.

९. पिशङ्गरूपः (=सुवर्णवर्णः) सुभरः (=सुयज्ञः=शोभनस्य यज्ञस्य कर्ता) वयोधाः (=अन्नस्य दाता) वीरः (=वीर्योपेतो) देवकामः (=देवान् कामयमानः) [एतादृशः पुत्रस्] [त्वष्टुरनुग्रहात्] जायते (=जायताम् अस्माकम्) । त्वष्टा नाभिं (=बन्धकां=संततिमूलभूतां प्रजां=पुत्रादिरूपाम्) अस्मे (=अस्मभ्यं) वि ष्यतु (=वितरतु) । अथ (=अनन्तरं=पुत्रादिप्रजाप्राप्त्यनन्तरं) देवानां पाथः (=देवानामर्थेऽस्माभिर्दत्तं हवीरूपमन्नम्) अपि एतु (=तान् देवान् प्रति गच्छतु) ॥

प्राप्तप्रजा वयं देवेभ्यो हविर्दास्यामः । तच्च त्वष्टा तान् प्रति प्रापयतु । इति भावः॥

१०. अवसृजन् (=हविः पशुरूपं प्रयच्छन्) वनस्पतिः (=यूपरूपो वृक्ष) उप स्थात् (=अस्मत्समीपे तिष्ठतु) । [तत्] हविरग्निर्धीभिः (=स्वप्रज्ञाभिः=स्वकी-

९. सुवर्णकांतीचा, चांगला यज्ञ करणारा, अन्नदाता, वीर [आणि] देवप्रिय [असा पुत्र त्वष्ट्याच्या कृपेनें] लवकर जन्मो. त्वष्टा आम्हांला वंश चालविणारी प्रजा देओ. आणि मग देवांचें अन्न [देवांप्रत] वर जाओ.

9. [Through *Tvashṭâ's* kindness] may a son, be quickly born [to us] that shall be of golden colour, perform good sacrifices, give food, that shall be a hero and that shall love the gods. May *Tvashṭâ* grant us posterity that shall continue the race and then may the food of the gods go unto [them].

१०. [हवि] संपादणारा वनस्पति [आम्हां]जवळ उभा राहो. अग्नि [आपल्या] कौशल्यानें [तें] हवि शिजवो. दिव्य शमिता प्रज्ञावान् [अग्नि] तीन प्रकारांनीं तयार केलेलें हव्य देवांजवळ नेओ.

10. May the *Lord of the forest* yielding [the oblation] stand by. May Agni with [his] skill cook [that] oblation. May wise [Agni] the divine preparer carry to the gods the offering composed in the three ways.

---

९. सू. १८८ मं. ९ पहा.

यांत देवांची प्रीति करणारा, देवांप्रीत्यर्थ यज्ञ करणारा, कांतिमान् आणि (विशेषेंकरून) शूर पुत्र देण्याविषयीं जी प्रार्थना आहे तिजकडे लक्ष्य देण्यासारिखें आहे. त्वष्टा प्रजा उत्पन्न करितो असें त्याचें वर्णन वेदांत प्रसिद्ध आहे. म्हणूनच त्याणें वीर पुत्र आणि प्रजा द्यावी असें येथें प्रार्थिलें आहे.

१०. ‘ यूपाला बांधलेला जो यज्ञपशु त्यापासून मांस मिळावयाचें; तें मांस अग्नि शिजवो आणि देवांप्रत प्रविष्ट करो ’ असा भावार्थ.

‘ [हवि] संपादणारा ’= ‘ अवसृजन्.’ यूपाला पशु बांधल्यामुळें मांसलाभ होतो म्हणून त्याला हवि संपादणारा असें नांव दिलें आहे.

‘ शमिता ’= ‘ शमिता.’ शमिता म्हणजे हवि तयार करणारा एक मनुष्य यज्ञांत असतो. अग्नीला दिव्य शमिता म्हणण्याचें कारण असें कीं तो तें शिजवून देवांकारणें तयार करीत असतो.

‘ तीन प्रकारांनीं ’= ‘ त्रिधा.’ म्हणजे सायणांच्या म्हणण्याप्रमाणें उपस्तरण, अवदान, आणि अभिघारण या तीन प्रकारांनीं. उपस्तरण म्हणजे ज्या पात्रांत

घृतं मिमिक्षे घृतमस्य योनिर्घृते श्रितो घृतम्वस्य धाम ।
अनुष्वधमा वह मादयस्व स्वाहाकृतं वृषभ वक्षि हव्यम्॥११॥२३

घृतम् । मिमिक्षे । घृतम् । अस्य । योनिः । घृते । श्रितः । घृतम् । ऊं इति । अस्य । धाम ।

अनुऽस्वधम् । आ । वह । मादयस्व । स्वाहाऽकृतम् । वृषभ । वक्षि । हव्यम् ॥ ११ ॥ २३ ॥

येन कौशलेन) सूदयाति (=क्षारयतु=पचतु) । [अपि च] प्रजानन् (=प्रकर्षेण जानन्=प्रज्ञावान्) दैव्यः (=दिव्यः) शमिता (=हविषः संस्कर्ता) त्रिधा (=त्रिभिः प्रकारैः) समक्तं (=सम्यक् सिक्तं) हव्यं देवेभ्य उप नयतु (=देवानां समीपं नयतु)॥

यूपबद्धपशोर्लब्धं मांसमग्निः पचतु । तच्च स देवान् प्रति वहत्विति भावः ॥

त्रिधा त्रिप्रकारमुपस्तरणावदानाभिघारणैः समक्तं सम्यक् सिक्तं हव्यं हविः प्रजानन् विद्वान् नयनप्रकाराभिज्ञः सन् देवेभ्य उपनयतु । समीपं प्रापयतु । इति सायणः ॥

भाषायाम्.

११. घृतं मिमिक्षे (=सिञ्चितमस्ति) घृतम् अस्य योनिः (=अग्नेरुत्पत्तिस्थानं) [भवति] । घृते श्रितः (=कृताश्रयो) [भवति] । उ (=उत=अपि च) घृतम् अस्य धाम (=तेजो) [भवति] ।—हे वृषभ (=प्रभो) [अग्ने], अनुस्वधं (=प्रति स्वधां=सर्वेष्वपि हव्येषु दीयमानेषु) [देवान्] आ वह (=अत्रानय) [अपि च] मादयस्व (=प्रीणय) [ततस्त्वं] स्वाहाकृतं हव्यं (=स्वाहेति शब्देन सह दत्तं हविर्) वक्षि (=वह) ॥

अनुस्वधम् अनु नित्यक्रमम् यथा प्रतिदिनं तथेति पाश्चात्याः ॥

हवि घालावयाचें त्यांत प्रथम तूप शिंपडणें, अवदान म्हणजे त्यावर हवि ठेवणें, आणि अभिघारण म्हणजे तें ठेविल्यानंतर त्यावर जें तूप शिंपडणें तें.

११. घृत शिंपडलें आहे. घृत हें याचें उत्पत्तिस्थान आहे. घृतामध्यें हा राहत असतो. घृत हें याचें तेज आहे.–हे प्रभू [अग्नी], [देवांला] प्रत्येक हवीच्या वेळीं तूं घेऊन ये [आणि] आनंदित कर; स्वाहा म्हणून दिलेलें हव्य घेऊन जा.

11. Clarified butter is sprinkled; clarified butter is his origin; he lives in clarified butter; clarified butter is his strength.—Bring [the gods] at every offering, [and] gratify [them]. Carry o hero [Agni], the offering given with the exclamation *svâhâ*.

---

११. अग्नीवर घृत शिंपडून ऋषि म्हणतोः 'घृतानें प्रदीप्त होऊन अग्नि देवांला येथें आणो आणि त्यांजकडून हव्य भक्षण करवो. आणि आम्हीं "स्वाहा"! म्हणून दिलेलें हव्य देवांप्रत पोंहचतें करो.' ही ऋचा स्वाहाविषयीं आहे. सू. १८८ मं. ११ पहा.

अन्नप्राशन म्हणून जो विधि करितात, त्यांत या मंत्राचा पाठ म्हणतात. त्याचें कारण इतकेंच दिसतें कीं, यांत 'घृत' (तूप) हा शब्द आला आहे. पण अन्नप्राशनविधीशीं दुसरा कोणताहि संबंध या ऋचेचा नाहीं.

त्याप्रमाणें अंत्येष्टीमध्यें अस्थिसंचयनश्राद्ध म्हणून जें करितात त्यांतहि हा मंत्र म्हणत असतात; परंतु त्याचें तरी कारण इतकेंच आहे कीं, यांत 'घृत' शब्द आला आहे.

सूक्तम् ४-१९५.

भार्गवः सोमाहुतिनामक ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।

हुवे वः सुद्योत्मानं सुवृक्तिं विशामग्निमतिथिं सुप्रयसम् ।
मित्र इव यो दिधिषाय्यो भूद्देव आदेवे जने जातवेदाः ॥ १ ॥

हुवे । वः । सुऽद्योत्मानम् । सुऽवृक्तिम् । विशाम् । अग्निम् । अतिथिम् । सुऽप्रयसम् ।
मित्रःऽइव । यः । दिधिषाय्यः । भूत् । देवः । आऽदेवे । जने । जातऽवेदाः ॥ १ ॥

इमं विधन्तो अपां सधस्थे द्वितादधुर्भृगवो विक्ष्वा१योः ।
एष विश्वान्यभ्यस्तु भूमा देवानामग्निररतिर्जीराश्वः ॥ २ ॥

इमम् । विधन्तः । अपाम् । सधऽस्थे । द्विता । अदधुः । भृगवः । विक्षु । आयोः ।
एष । विश्वानि । अभि । अस्तु । भूम । देवानाम् । अग्निः । अरतिः । जीरऽअश्वः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. [हे यजमानाः], वः (=युष्मदर्थं) सुद्योत्मानं (=शोभनदीप्तिमन्तं) सुवृक्तिं (=शोभनस्तुतिं) सुप्रयसं (=शोभनहविर्लक्षणान्नं) विशाम् अतिथिं (=जनानां प्राघूर्णिकं) हुवे (=आह्वयामि)। जातवेदाः (=जातानां वेदिता=सर्वज्ञो) देवः (=द्योतमानो) यो मित्र इव (=सखेव) आदेवे जने (=देवानां संमुखभूते देवान् कामयमाने जने) दिधिषाय्यः (=धारणीयः=सेव्यो) भूत् (=अभूत्)॥

२. इमम् [अग्निं] विधन्तः (=परिचरन्तो) भृगवः (=एतन्नामका अस्माकं पूर्वे) अपां सधस्थे (=अन्तरिक्षस्थानाम् उदकानां स्थले=आकाशे) आयोर्विक्षु (=यजमानरूपस्य मनुष्यस्य लोके=यजमानजनेषु) [इति] द्विता (=द्वयोः स्थलयोर्) अदधुः (=दधुः=स्थापितवन्तः)। एष (=सोयं) जीराश्वः (=वेगवदश्वो) देवानाम् अरतिः (=देवानां दूतः) अग्निर्विश्वानि भूम (=विश्वानि भूमानि=सर्वाणि भूतजातानि) अभि अस्तु (=अभि भवतु=सर्वत्र जेता भवतु)॥

सूक्त ४-१९५.

ऋषि-भृगुकुळांतील सोमाहुति नांवाचा पुरुष. देवता-अग्नि. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. [हे यजमान हो], ज्याची कांति चांगली आहे, ज्याविषयीं चांगलें स्तोत्र लोक गातात, ज्याला चांगलें अन्न प्राप्त होतें असा जो लोकांचा अतिथि अग्नि त्याला मी तुम्हांसाठीं बोलावितों. जो देदीप्यमान सर्वज्ञ [अग्नि] देवभाविक जनामध्यें मित्रासारिखा सेव्य झाला आहे.

२. याला भजून [आमचे पूर्वज] भृगु आपो [देवीं]च्या स्थानीं, [आणि] उपासकलोकीं, याप्रमाणें दोन ठिकाणीं स्थापन करिते झाले. तो जो हा देवांचा शीघ्राश्व दूत अग्नि याचा सर्व भुवनांमध्यें विजय होओ.

Hymn 4-195.

To *Agni* By *Somâhuti* a descendant of *Bhṛigu*. Metre—*Trishṭubh*.

1. I invoke for you, Agni of excellent brilliance, in whose honour good hymns are sung, who is the guest of the people, to whom good food is given; who, brilliant [and] all-knowing, has become among pious men worthy of being served like a friend.

2. Him the Bhṛigus worshipping established in two places, in the bosom of the waters [and] among the people of the worshipper. May this same Agni, the messenger of the gods, having swift horses, conquer all beings.

---

१. 'देवभाविक जनामध्यें'='आदेवे जने.' सायणाचार्य 'देवपर्यंत जे जन त्यांमध्यें म्हणजे मनुष्यांपासून देवांपर्यंत' असा अर्थ करितात.

२. सू. ६० मं. १; सू. ५८ मं. ६; सू. १२७ मं. ७; सू. १४३ मं. ४ आणि त्याजवरील टिपा पाहा.

अग्निं देवासो मानुषीषु विक्षु प्रियं धुः क्षेष्यन्तो न मित्रम् ।
स दीदयदुशतीरूर्म्या आ दक्षाय्यो यो दास्वते दम आ ॥ ३ ॥

अग्निम् । देवासः । मानुषीषु । विक्षु । प्रियम् । धुः। क्षेष्यन्तः । न । मित्रम् ।
सः । दीदयत् । उशतीः । ऊर्म्याः । आ । दक्षाय्यः । यः । दास्वते । दमे । आ ॥ ३ ॥

अस्य रण्वा स्वस्येव पुष्टिः संदृष्टिरस्य हियानस्य दक्षोः ।
वि यो भरिभ्रदोषधीषु जिह्वामत्यो न रथ्यो दोधवीति वारान्॥४॥

अस्य । रण्वा । स्वस्यऽइव । पुष्टिः । सम्ऽदृष्टिः । अस्य । हियानस्य । धक्षोः ।
वि । यः । भरिभ्रत् । ओषधीषु । जिह्वाम् । अत्यः । न । रथ्यः । दोधवीति । वारान् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. देवासः (=देवाः) [स्वर्गे] क्षेष्यन्तः (=निवत्स्यन्तः=सुखेन निवसितुम् इच्छन्तः) प्रियं मित्रं न (=प्रीणयितारं सखायम् इव) अग्निं मानुषीषु विक्षु धुः (=मनुष्यसंबन्धिनीषु प्रजासु स्थापितवन्तः)। यो[ग्निर्] दास्वते दमे आ (=हविर्दत्तवते यजमानाय तस्य गृहे=यजमानस्य गृहे तदर्थे) दक्षाय्यः (=समर्धयिता संवर्धको) [भवति] स उशतीरूर्म्याः (=कामयमानाः सर्वा रात्रीः=कामयमानासु सर्वासु रात्रिषु) आ दीदयत् (=सर्वतो दीप्यते) ॥

४. अस्य [अग्नेः] पुष्टिः (=शरीरवृद्धिः=पुष्टशरीरावस्था) स्वस्य (=धनस्य) [पुष्टिर्] इव (=वृद्धिरिव) रण्वा (=रमणीया) [भवति] । हियानस्य धक्षोरस्य (=उपासकैः प्रपद्यमानस्य=हविरादिभिः परिचरितस्य दग्धुमिच्छोः=दहनोद्युक्तस्य तस्य) संदृष्टिः (=संदर्शनं) [रण्वा भवति] । यो[ग्निर्] ओषधीषु (=काष्ठेषु) जिह्वां वि भरिभ्रत् (=ज्वालासमूहं विशेषेण विहरति=कम्पयति) । [अग्निर्] अत्यो न रथ्यः (=रथस्याश्व इव) वारान् दोधवीति (=स यथा पुच्छबालान् भृशं कम्पयति तथा यं ज्वालालक्षणान् बालान् भृशं कम्पयति) ॥

३. अग्नीला [स्वर्गीं] राहाणारे देव प्रिय मित्राला ठेविल्या प्रमाणें मनुष्यलोकीं ठेविते झाले. जो उपासकाच्या घरीं उपासकाची समृद्धि करणारा, तो [अग्नि] सकल प्रिय रात्रीं प्रकाशमान असो.

४. याची [वृद्धि] धनाच्या वृद्धीप्रमाणें आनंदकारक [होय]. याची उपासना होऊन हा जाळूं लागला म्हणजे याचें दर्शन [आनंदकारक होय]. जो [अग्नि] झाडांमध्यें यथेच्छ आपली जिह्वा फिरवीत असतो. तो रथाच्या घोड्याप्रमाणें आपलें पुच्छ हालवीत असतो.

3. The gods living happily [in heaven] established among the human races Agni as a dear friend. May he shine all dear nights, who is the prosperer to the worshipper in his house.

4. His well-nourished condition is beautiful like the thriving condition of wealth; [beautiful is] his appearance when he is served [with fuel] and when he is burning. He shakes about [his] tongue among the trees. He shakes [his] flames as a chariot-horse shakes his tail.

---

३. ‘ [स्वर्गीं] राहणारे ’= ‘ क्षेष्यन्तः.’ सायण ‘ [स्वर्गी] जाणारे ’ असा अर्थ करितात. पण ‘ क्षि ’ धातूचा अर्थ ‘ जाणें ’ असा होतो अशाविषयीं त्यांनीं प्रमाण काय घेतलें असेल तें समजत नाहीं.

‘ प्रिय रात्रीं ’= ‘ उशतीरूर्म्याः.’ ‘ प्रिय ’ (उशती) हें रात्रींला विशेषण दिलें याचें तात्पर्य इतकेंच दिसतें कीं, रात्रींला येथें आई किंवा प्रीति करणाऱ्या स्त्रिया अशा मानिल्या आहेत.

४. ‘ अग्नीची उपासना समिधादिकांनीं केली आणि तो पेटूं लागला आणि पाहिजे तें जाळण्यास जणुं तयार झालेला असला म्हणजे, त्याची कांति फार आनंदकारक दिसते, आणि तो जेव्हां आपल्या ज्वाळा इकडे तिकडे हालवूं लागतो तेव्हां एकादा घोडा जसा आपलें शेपूट हालवितो त्याप्रमाणें दिसूं लागतो.’

आ यन्मे अभ्वं वनदः पनन्तोशिग्भ्यो नामिमीत वर्णम् ।
स चित्रेण चिकिते रंसु भासा जुजुर्वाँ यो मुहुरा युवा भूत्५॥२४

आ । यत् । मे । अभ्वम् । वनदः । पनन्त । उशिक्ऽभ्यः । न । अमिमीत । वर्णम् ।

सः । चित्रेण । चिकिते । रम्ऽसु । भासा । जुजुर्वान् । यः । मुहुः । आ । युवा । भूत् ॥ ५ ॥ २४ ॥

आ यो वना तातृषाणो न भाति वार्ण पथा रथ्येव स्वानीत् ।
कृष्णाध्वा तपू रण्वश्चिकेत द्यौरिव स्मयमानो नभोभिः ॥ ६ ॥

आ । यः । वना । ततृषाणः । न । भाति । वाः । न । पथा । रथ्याऽइव । स्वानीत् ।

कृष्णऽअध्वा । तपुः । रण्वः । चिकेत । द्यौःऽइव । स्मयमानः । नभःऽभिः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. यत् (=यदा) मे (=मम) वनदः (=? स्तोतारः) [अस्याग्नेः] अभ्वं (=महत्त्वम्) आ पनन्त (=स्तुवन्ति) [तदा] उशिग्भ्यो न (=तस्य रूपं कामयमानेभ्य इव तेभ्यः स्तोतृभ्यो) वर्णं (=स्वकीयं तेजस्वि रूपम्) अमिमीत (=निरममीत=आविर्भावितवान्)। स चित्रेण भासा (=हिरण्यादिनानावर्णया दीप्त्या) रंसु (=रमणीयं यथा तथा) चिकिते (=शोभते)। यो[ग्नि]र्जुजुर्वान् (=जीर्णः सन्) मुहुरा (=पुनःपुनरपि) युवा भूत् (=तरुणो भवति)॥

सायण इमामेवं व्याचष्टे। यत् यस्याभ्वं महत्त्वं मे मम संबन्धिनो वनदो वनन्तः संभक्तारः। यद्वा वनदोऽवनदो भृशं शब्दयन्तः स्तोतारः॥ अवशब्दो भृशार्थवाची तत्पूर्वान्नदेः क्विप्। अवाप्योरित्यकारलोपः॥ आपनन्त। समन्तात् स्तुवन्ति। सोऽग्निरुशिग्भ्योऽस्मदीयं रूपं कामयमानेभ्य ऋत्विग्भ्यो वर्णं स्वसदृशं रूपं नामिमीत। नशब्दश्चार्थे॥ निर्मिमीते च। स च रंसु रमणीयेष्वाज्यादिहविःषु निमित्तेषु चित्रेण भासा हिरण्यकनकादिनानावर्णया दीप्त्या चिकिते। विज्ञायते। किंच योऽग्निर्जुजुर्वान् जीर्णः सन् ज्वालोपशमे स एव मुहुः पुनःपुनरा युवा सर्वतो मिश्रयिता तरुणो वा भूत्। आभवति पुनराज्यादिसंयोगात्। इति॥

५. जेव्हां माझे स्तोते याचें महत्त्व वर्णितात तेव्हां तो आपल्या प्रभेचा त्या उत्सुक जनांप्रत आविर्भाव करितो. तो सुंदर दीप्तीनें रमणीय रीतीनें प्रकाशतो. जो म्हातारा होऊन पुनः पुनः तरुण होतो.

5. When my poets praise [his] greatness, he manifests [his] splendour to the anxious [poets]. He shines agreeably with bright lustre, when he having become old becomes young again and again.

६. तो अग्नि अत्यंत तृषाक्रांत जणुं होत्साता काष्ठांला जाळून टाकितो. पाणी मार्गानें जाऊं लागलें म्हणजे त्याप्रमाणें [अथवा] रथाच्या चाकांप्रमाणें तो नाद करीत असतो. कृष्णमार्ग, देदीप्यमान आणि आल्हादकारी असा जो अग्नि तो, द्यु जसा नक्षत्रांनीं शोभतो, तसा प्रकाशतो.

6. And he burns the woods oppressed, as it were, by thirst. He rattles like water along a stream, like the wheels of a chariot. He who leaves a black path behind him, who is resplendent, and who is delightful, shines like the sky that smiles with the stars.

---

५. ह्या ऋचेचा पूर्वार्ध कठिण आहे. त्यांत 'वनदः' आणि 'उशिग्भ्यो न' इतके शब्द कठिण आहेत. 'वनदः' हें पद पुनः वेदांत आलेलें आढळत नाहीं आणि 'उशिग्भ्यो न' यांतील 'न' शब्दाचें सामर्थ्य काय आहे तें नीट कळत नाहीं. साधारण तात्पर्य असें दिसतें कीं, 'जेव्हां स्तोते जन अग्नीला समिधा, हवि इत्यादि देऊन भजतात, तेव्हां तो आपलें तेजस्वी रूप त्यांस दाखवितो; म्हणजे पेटून पुष्कळ प्रकाश पाडितो. आणि नित्य म्हातारा होऊन म्हणजे जळून रक्षामय झाल्यावर पुनः तरुण होत असतो. म्हणजे पुनः पेटल्यावर पूर्वीप्रमाणें तेजस्वी दिसतो.'

स यो व्यस्थादभि दक्षदुर्वी पशुर्नैति स्वयुरगोपाः ।
अग्निः शोचिष्माँ अतसान्युष्णन्कृष्णव्यथिरस्वदयन्न भूम ॥ ७ ॥
सः । यः । वि । अस्थात् । अभि । धक्षत् । उर्वीम् । पशुः । न ।
एति । स्वऽयुः । अगोपाः ।
अग्निः । शोचिष्मान् । अतसानि । उष्णन् । कृष्णऽव्यथिः । अस्वद-
यत् । न । भूम ॥ ७ ॥
नू ते पूर्वस्यावसो अधीतौ तृतीये विदथे मन्म शंसि ।
अस्मे अग्ने संयद्वीरं बृहन्तं क्षुमन्तं वाजं स्वपत्यं रयिं दाः ॥ ८ ॥
नु । ते । पूर्वस्य । अवसः । अधिऽइतौ । तृतीये । विदथे । मन्म ।
शंसि ।
अस्मे इति । अग्ने । संयत्ऽवीरम् । बृहन्तम् । क्षुऽमन्तम् । वाजम् ।
सुऽअपत्यम् । रयिम् । दाः ॥ ८ ॥

---

६. यो[ग्निस्] तातृषाणो न (=भृशं तृषापीडित इव) वना आ भाति (=वनान्याभाति =काष्ठानि दहति)। वार्न पथा (=पथा गच्छदुदकमिव) [अथवा] रथ्येव (=रथाङ्गानि चक्राणीव) स्वानीत् (=ध्वनिं करोति)। कृष्णाध्वा (=कृष्णमार्गस्) तपुः (=तापको) रण्वः (=रमणीयः) [एतादृशोग्निर्] नभोभिः (=नक्षत्रैः) स्मयमानो द्यौरिव (=प्रकाशमानो द्युलोक इव) चिकेत (=प्रकाशते)॥

भाषायाम्.

७. यो वि अस्थात् (=विविधं तिष्ठति) [तथा] उर्वीम् अभि धक्षत् (=पृथिवीम् आभिमुख्येन दहति) स स्वयुः (=स्वैरी) अगोपाः (=गोपरहितः) पशुर्न (=पशुरिव) एति (=यथेच्छं गच्छति)। शोचिष्मान् (=प्रकृष्टदीप्तिर्) अतसानि उष्णन् (=शुष्कानि काष्ठानि दहन्) कृष्णव्यथिः (=कृष्णाध्वा) अग्निर्भूम अस्वदयत् न (=पृथिवीम् आस्वादयतीव)॥

८. ते पूर्वस्य अवसः (=त्वया कृतस्य प्राचीनस्य प्रसादस्य=त्वदीयानां प्राचीनप्रसादानाम्) अधीतौ (=स्मरणे सति तत्स्मृत्या) तृतीये विदथे (=सवने) नु (=इदानीम्) [इदं] मन्म शंसि (=स्तोत्रम् अशंसि=अस्माभिरवादि)। [अतः का-

७. जो इकडे तिकडे पसरतो [आणि] पृथिवीला जाळून टाकितो, तो एकाद्या स्वैर आणि राखणा बरोबर नसलेल्या पशूप्रमाणें फिरत असतो. [तो] देदीप्यमान अग्नि शुष्क काष्ठांस जाळणारा होत्साता आणि आपल्या मागें काळा मार्ग ठेवणारा होत्साता पृथिवीचा स्वाद जणुं घेत असतो.

८. तुझ्या पूर्वे प्रसादाची आठवण करून तृतीय सवनाच्या ठायीं हें स्तोत्र आम्हीं आतां म्हटलें आहे. तर हे अग्नी, वीर्यसंपन्न संततीनें भरलेली, मोठीं, [आणि] यशःसंपन्न अशी संपत्ति, [आणि] सुपुत्रांनीं युक्त असें धन तूं आम्हांस दे.

7. He who spreads about and burns the wide earth, goes unrestrained like an animal without a keeper. Brilliant Agni burning the dry woods, and leaving a black path behind him, seems to taste the earth.

8. In remembrance of thy former favours [this] hymn has now been chanted in the third worship [of the day]. Give unto us, o Agni, prosperity [that shall be] accompanied uninterruptedly by brave progeny [and shall be] great [and] full of renown, [and] wealth accompanied by good children.

---

७. ‘ पृथिवीचा स्वाद जणुं घेत असतो ’= ‘ अस्वदयत् न भूम.’ याचा अभिप्राय असा दिसतो कीं, पृथिवीवर असलेले जे सर्व पदार्थ ते कसे लागतात, तें पाहण्याकरितां अग्नि त्यांस भाजून त्यांचा स्वादच जणुं घेतो असें दिसतें.

८. ‘ तृतीय सवनाच्या ठायीं ’= ‘तृतीये विदथे.’ म्हणजे संध्याकाळच्या वेळीं जी तिसऱ्या खेपेची उपासना तींत.

‘ पूर्वे प्रसादाची आठवण करून ’= ‘ पूर्वेस्यावसोधीतौ.’ म्हणजे तूं यापूर्वी प्रसन्न होऊन कल्याण करीत आला आहेस, त्यापेक्षां आतां पुढेंहि करिशील असें ध्यानांत ठेवून.

त्वया यथा गृत्समदासो अग्ने गुहा वन्वन्त उपराँ अभि ष्युः ।
सुवीरासो अभिमातिषाहः स्मत्सूरिभ्यो गृणते तद्वयो धाः॥९॥२५

त्वया । यथा । गृत्सऽमदासः । अग्ने । गुहा । वन्वन्तः । उपरान् । अभि ।
स्युरिति स्युः ।
सुऽवीरासः । अभिमातिऽसहः । स्मत् । सूरिऽभ्यः । गृणते । तत् ।
वयः । धाः ॥ ९ ॥ २६ ॥

रणात्] हे अग्ने, अस्मे (=अस्मभ्यं) संयद्वीरं (=सततं वीरोपेतं) बृहन्तं (=महान्तं) क्षुमन्तं (=कीर्तिमन्तं) वाजम् (=अन्नादिसंपदं) स्वपत्यं रयिं (=शोभनपुत्राद्यपत्ययुक्तं धनं) [च] दाः (=देहि) ॥

भाषायाम्.

९. हे अग्ने, त्वया [सहायेन] (=त्वत्प्रसादात्) सुवीरासः (=शोभनवीर्ययुक्तपुत्रादिसंपन्ना) अभिमातिषाहः (=वैरिणां सोढारः जेतारो) गृत्समदा गुहा उपरान् (=? गुहायां वर्तमानान् शत्रून्=गुप्तशत्रून्) वन्वन्तः (=हिंसन्तस्) [तान्] यथा अभि स्युः (=अभि भवेयुस्) तत् (=तथा) स्मत् सूरिभ्यो गृणते (=यजनकर्तृभ्यस्तेभ्यो गृत्समदेभ्यस्तेषां कवये च मह्यं) वयो धाः (=अन्नं देहि) ॥

यथा गृत्समदाः सुवीरभूतपुत्रा जयशालिनश्च सन्तः स्वशत्रूनभिभवेयुस्तथा तेभ्यस्तैर्नियुक्ताय मह्यं स्तोत्रे च धनं देहीति भावः ॥

९. हे अग्नी, गृत्समदांनीं तुझ्या प्रसादेंकरून सुवीरयुक्त आणि वैरिनाशक होऊन गुप्तशत्रूंचा पराभव करावा आणि [त्यांचा] नाश करावा म्हणून तूं [त्या] यजमानांला आणि ह्या स्तोत्याला संपत्ति दे.

9. Give, o Agni, such wealth both to the sacrificers and to their poet, that the Gṛitsamadas, blessed with warlike sons and endowed with powers to vanquish the foe, may attack their secret enemies and destroy them.

---

९. उपसंहारः– 'याप्रमाणें आम्हीं गृत्समदांनीं तुझें स्तोत्र केलें आहे, तर आम्हांला असे शूर पुत्र, बळ आणि संपत्ति द्या कीं, आम्ही आपल्या शत्रूंवर हल्ला करून त्यांस संहारून टाकूं.'

'गुप्तशत्रु'='गुहा उपराः' या सर्व ऋचेंत हीं दोनच पदें कठिण आहेत; सायणाचार्य एक प्रकारचें 'धन' अथवा 'पापीजन' असा अनिश्चित अर्थ करितात. 'उपर' शब्द ऋग्वेदांत इतर बऱ्याच ठिकाणीं आला आहे पण ते ते सर्व मंत्र काढून पाहतांहि प्रस्तुत ठिकाणीं काय अर्थ आहे याचा निर्णय करण्यास साधनें मिळत नाहींत; यामुळें असलेली अडचण, गुहा शब्दाचें सामर्थ्य येथें काय आहे तें उघड नसल्यामुळें कांहींशी वाढली आहे. गुहा म्हणजे 'गुहेंत,' 'एकांतीं,' 'अन्तः,' हा अर्थ तर उघड आहे.

'नाश करावा'='वन्वन्तः' ऋ. ५. २९. ९ इत्यादि आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा.

सूक्तम् ५–१९६.

सोमाहुतिर्ऋषिः । अग्निर्देवता । अनुष्टुप् छन्दः ॥

होताजनिष्ट चेतनः पिता पितृभ्य ऊतये ।
प्रयक्षञ्जेन्यं वसु शकेम वाजिनो यमम् ॥ १ ॥

होता । अजनिष्ट । चेतनः । पिता । पितृऽभ्यः । ऊतये ।
प्रऽयक्षन् । जेन्यम् । वसु । शकेम । वाजिनः । यमम् ॥ १ ॥

आ यस्मिन्त्सप्त रश्मयस्तता यज्ञस्य नेतरि ।
मनुष्वद्दैव्यमष्टमं पोता विश्वं तदिन्वति ॥ २ ॥

आ । यस्मिन् । सप्त । रश्मयः । तताः । यज्ञस्य । नेतरि ।
मनुष्वत् । दैव्यम् । अष्टमम् । पोता । विश्वम् । तत् । इन्वति ॥ २ ॥

दधन्वे वा यदीमनु वोचद्ब्रह्माणि वेरु तत् ।
परि विश्वानि काव्या नेमिश्चक्रमिवाभवत् ॥ ३ ॥

दधन्वे । वा । यत् । ईम् । अनु । वोचत् । ब्रह्माणि । वेः । ऊं इति ।
तत् ।
परि । विश्वानि । काव्या । नेमिः । चक्रम्ऽइव । अभवत् ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

१. [अग्निश्] चेतनो होता (=सजीवो देवानामाह्वाता) [तथा] जेन्यं (=श्रेष्ठं) वसु (=धनं) प्रयक्षन् (=प्रयच्छन्) ऊतये (=रक्षणाय) पितृभ्यः पिता (=पितृभूतेभ्यो यजमानेभ्यः पितेव) अजनिष्ट (=उत्पन्नः) । वाजिनः (=हविर्लक्षणान्नवन्तः=हविर्ददतो) [वयं] [तं] यमं (=नियन्तुम्=अत्रावस्थानाय नियन्तुम्) शकेम (=शक्ता भूयास्म) ॥

२. यस्मिन् यज्ञस्य नेतरि (=नायके) [अग्नौ] सप्त रश्मयः (=? सप्त होत्रकास्) तताः (=विस्तृतास्) तत् (=स) पोता [भूत्वा] दैव्यं (=? देवसंबन्धि =अष्टमर्त्विक्संबन्धि) विश्वं (=सकलं कर्म) इन्वति (=संपादयति) ॥

३. [अध्वर्युर्] यद् ईं (= यद्धविर्) दधन्वे वा (=अवसृजति वा) [ब्रह्मा वा] ब्रह्माणि अनु वोचत् (=ब्रह्मा नामर्त्विग् यानि स्तोत्राण्यनुवक्ति) तत् [सर्वम्]

सूक्त ५–१९६.

ऋषि–सोमाहुति. देवता–अग्नि. वृत्त–अनुष्टुभ्.

१. [अग्नि हा] सचेतन होता [आणि] पितरांच्या संरक्षणासाठीं पिता [आणि] श्रेष्ठ धन देणारा उत्पन्न झाला आहे. आम्हां हविर्दायकांच्या हातून [त्याचा] अटकाव होओ.

२. ज्या यज्ञनायकाच्या ठायीं सात रश्मि पसरिले आहेत, तो पोता आठवें सकळ दिव्य कर्म मनुष्याप्रमाणें संपादितो.

३. [अध्वर्यु] जो [आहुति] ओतितो, अथवा [ब्रह्मा] स्तोत्रें म्हणतो तें सर्व हा जाणतो. वाटेच्या पोटीं जसें चक्र असतें त्याप्रमाणें सर्व ऋत्विक्कर्में याच्या आंत आहेत.

Hymn 5–196.

To *Agni*. By *Somâhuti*. Metre —*Anushṭubh.*

1. He is born a living invoker, a father to the fathers for protection, giving excellent wealth. May we, offering oblations, be able to detain [him].

2. He [as] Potâ performs like a man the whole divine eighth office, he the leader of the sacrifice in whom the seven rays are stretched.

3. He knows the pouring out [of the libation] [by the Adhvaryu] and the chanting of the hymns [by the Brahmâ]. He embraces all powers [within himself] even as the filly [does] the wheel.

---

१. ‘ पितरांच्या संरक्षणासाठीं’=‘पितृभ्य ऊतये.’ येथें पितर म्हणजे यजमान असें सायण म्हणतात असें दिसतें खरें.

२. पूर्वीच्या मंत्रांत अग्नि हा होत्याचें कर्म संपादितो असें सांगितलें. आतां यांत म्हणतो कीं, अग्नि पोत्याचेंहि कर्म संपादीत असतो.

यांत सप्तरश्मि म्हणजे मैत्रावरुण इत्यादि जे सात होत्रक अथवा अप्रधान ऋत्विक् ते होत, आणि आठवें कर्म म्हणजे आठव्या ऋत्विजाचें काम असें विवक्षित दिसतें. तात्पर्य म्हटलें म्हणजे अग्नि हा एकटा सर्व ऋत्विजांचें काम करितो इतकेंच आहे.

३. ‘ अग्नि अध्वर्यूचें आणि ब्रह्मा या नांवाच्या ऋत्विजाचें काम जाणतो ’ असा भावार्थ आहे.

साकं हि शुचिना शुचिः प्रशास्ता क्रतुनाजनि ।
विद्वाँ अस्य व्रता ध्रुवा वया इवानु रोहते ॥ ४ ॥

साकम् । हि । शुचिना । शुचिः । प्रऽशास्ता । क्रतुना । अजनि ।
विद्वान् । अस्य । व्रता । ध्रुवा । वयाःऽइव । अनु । रोहते ॥ ४ ॥

ता अस्य वर्णमायुवो नेष्टुः सचन्त धेनवः ।
कुवित्तिसृभ्य आ वरं स्वसारो या इदं ययुः ॥ ५ ॥

ताः । अस्य । वर्णम् । आयुवः । नेष्टुः । सचन्त । धेनवः ।
कुवित् । तिसृऽभ्यः । आ । वरम् । स्वसारः । याः । इदम् । ययुः ॥५॥

[अग्निर्] वेः उ (=जानात्येव) । विश्वानि काव्या (=कविकर्माणि=मेधाव्यृत्विक्र्माणि =अध्वर्युब्रह्मादीनां कर्माणि) नेमिश्चक्रमिव परि अभवत् (=नेमिर्बहिर्वलयश्चक्रं यथा वेष्टयति तथा वेष्टयति =स्वायत्तानि धारयति)॥

अग्निर्यथा होतृकर्म पोतृकर्म च जानाति स तथाध्वर्युकर्म ब्रह्मणश्च कर्माण्यपि जानातीति भावः॥

भाषायाम्.

४. शुचिना क्रतुना साकं (=शोधकेन कर्मणा सह) [अग्निः] शुचिः प्रशास्ता (=शुद्धः प्रशास्तृनामकर्त्विग्) अजनि (=उत्पन्नः) । अस्य [अग्नेर्] ध्रुवा व्रता (=ध्रुवाणि व्रतानि =अविनाशीनि कर्माणि) विद्वान् (=जानन्) [उपासको] वया इव (=शाखा इव) अनु रोहते (=उदेति)॥

सर्वकर्मज्ञोग्निर्वृक्ष इव भाति । यो यजमानस्तु तस्यानुग्रहेण तानि कर्माणि जानाति स तस्य शाखेव भाति न स्वतन्त्रवृक्ष इवेति भावः । उपासकानां कर्मज्ञानमग्नेः सकाशाज्जायत इत्यभिप्रायः॥

५. या आयुवः (=गन्त्र्यः=कर्मकर्त्र्यो) धेनवः (=धेनुवत् प्रीणयित्र्यः) स्वस्वारः (=स्वसृभूता) [?अङ्गुल्यः] कुविद् (=बहुकृत्वस्) तिसृभ्यः (=?) आ वरं (=तिसृणामपेक्षया सम्यग् यथा तथा) इदं (=?) [प्रति] ययुः (=जग्मुस्) ता अस्य [अग्निलक्षणस्य] नेष्टुः (=एतन्नामकर्त्विजो) वर्णं (=कान्तिं) सचन्त (=सचन्ते =सेवन्ते =कामयन्ते)॥

अग्निर्नेष्टृकर्माभिज्ञतमोपि भवतीत्यभिप्राये स्पष्टे सत्यपि अस्पष्टार्था सायणेनैवं व्याख्यातेयमृक्। या वक्ष्यमाणलक्षणा या अङ्गुलय इदमनुष्ठीयमानं कर्म ययुः।

४. पवित्र कर्माबरोबर [हा] पवित्र प्रशास्ता जन्मला आहे. याचीं अनादि कर्मैं जाणणारा उपासक [वृक्षाच्या] शाखेप्रमाणें याची शाखा होय.

५. ज्या चपळ आणि धेनूसारिख्या बहिणी पुष्कळ वेळ तिघींपेक्षां चांगल्या रीतीनें ह्याप्रत जातात त्या या नेष्ट्याच्या कांतीला भुलून राहतात.

4. With the secret rite he was born the secret Pras'âstâ. The worshipper, who knows his immemorial rites is an off-shoot from him as is a branch from a tree.

5. Those active sisters who like milch-cows frequently come better than the three to this, wait upon the beauty of this Neshṭâ.

---

४. 'अग्नि हा प्रशास्ता या नांवाचा जो ऋत्विज् त्याचेंहि काम जाणतो. सर्व कामें तो जाणतो. आणि जो यजमान अग्नीप्रमाणें यज्ञ करण्याचें कौशल जाणतो तो अग्निरूप वृक्षाची शाखा होय; म्हणजे कोणत्याहि ऋत्विजास कितीहि ज्ञान असलें तरी तें अग्नीच्या ज्ञानापेक्षां उणें होय. इतर विज्ञान ऋत्विज हे अग्निरूप विद्वान् आणि वृक्षाच्या शाखा होत.'

'अनादि कर्मैं'='ध्रुवा व्रता.' म्हणजे यज्ञ कसा करावा, देवांस संतृप्त कसें करावें इत्यादि जीं कर्मैं अग्नि अनादि काळापासून जाणत आला आहे व पुढेंहि कधीं विसरणार नाहीं तीं.

५. ही एक ऋचा फार कठिण आहे. भाषांतर अक्षरशः केलें आहे. पण अग्नि हा 'नेष्टा' नांवाच्या ऋत्विजाचें काम फार चांगलें जाणतो, इतक्या अभिप्रायापेक्षां दुसरा एकंदर अर्थ समजत नाहीं. नेष्टा ह्मणून जो ऋत्विज् त्याचें काम यजमानपत्नीला यज्ञमंडपांत आणणें आणि सुरा तयार करणें हें असे. तेव्हां हें काम अग्निरूप नेष्टा चांगल्या रीतीनें करितो अशा अर्थाला अनुलक्षून ऋचा लाविली पाहिजे असें दिसतें. परंतु बहिणी म्हणजे कोण आणि त्या 'धेनु' कशा, 'तिघी' कोण आणि 'ह्याप्रत' यांतील 'हें' (इदम्) तें काय, तें समजत नाहीं. भाषेखालीं पहा.

यदी मातुरुप स्वसा घृतं भरन्त्यस्थित ।
तासामध्वर्युरागतौ यवो वृष्टीव मोदते ॥ ६ ॥

यदि । मातुः । उप । स्वसा । घृतम् । भरन्ती । अस्थित ।
तासाम् । अध्वर्युः । आऽगतौ । यवः । वृष्टीऽइव । मोदते ॥ ६ ॥

स्वः स्वाय धायसे कृणुतामृत्विगृत्विजम् ।
स्तोमं यज्ञं चादरं वनेमा ररिमा वयम् ॥ ७ ॥

स्वः । स्वाय । धायसे । कृणुताम् । ऋत्विक् । ऋत्विजम् ।
स्तोमम् । यज्ञम् । च । आत् । अरम् । वनेम । ररिम । वयम् ॥७॥

यथा विद्वाँ अरं करद्विश्वेभ्यो यजतेभ्यः ।
अयमग्ने त्वे अपि यं यज्ञं चकृमा वयम् ॥ ८ ॥ २६ ॥

यथा । विद्वान् । अरम् । करत् । विश्वेभ्यः । यजतेभ्यः ।
अयम् । अग्ने । त्वे इति । अपि । यम् । यज्ञम् । चकृम । वयम्॥८॥२६

प्राप्नुवन्ति । अनुतिष्ठन्ति । ता आयुवो गन्त्र्यो व्याप्ता धेनवः प्रीणयित्र्यः स्वसारः स्वयं सारिण्योऽङ्गुलयो नेष्टुर्हविर्याचितुर्भक्षयितुः शोधयितुः पोषयितुर्नेतुर्वास्याग्नेः । यद्वैतन्नामकऋत्विग्रूपस्य तिसृभ्य आ गार्हपत्यादिमूर्तीनामपि वरं वर्णं कुवित् बहुकृत्वः सचन्त । सेवन्ते । परिचरन्ति । इति ॥

भाषायाम्.

६. यदि (=यदा) घृतं भरन्ती (=आनयन्ती) मातुः स्वसा (=वेदिलक्षणा या मातुः स्वसृभूता जुहूः=स्वसारो जुहूपभृद्ध्रुवा) उप अस्थित (=उपतिष्ठेदग्निम्=उपतिष्ठन्ति) [तदा] तासां [स्वसृणाम्] आगतौ (=आगमने) यवो वृष्टीव (=धान्यं वृष्ट्या यथा मोदते तथा) मोदते (=हृष्यति) ॥

७. [अग्निलक्षण] ऋत्विक् स्वाय धायसे स्वः (=स्वकीयाय भरणाय स्वयमेव) ऋत्विजं कृणुताम् (=आर्त्विज्यं करोतु)। आत् (=अनन्तरं) वयं स्तोमं यज्ञं च (=स्तोत्रं हविश्च) अरम् (=अलं) वनेम ररिम (=संभजेमहि ददीमहि च) ॥

८. यथा विद्वान् विश्वेभ्यो यजतेभ्यः (=सर्वेभ्यः पूज्येभ्यो देवेभ्यः) अरं करत् (=पर्याप्तं कुर्यात्=पर्याप्तं यथा तथा हविर्दद्यात् तथा) यम् [इमं] यज्ञं वयं चकृम [सः] अयं [यज्ञो] हे अग्ने, त्वयि अपि (=त्वयि) भवतु (=त्वया स्वीकृतो भवतु) ॥

६. जेव्हां आईच्या बहिणी तूप घेऊन येतात, तेव्हां त्यांच्या येण्यानें [अग्निरूप] अध्वर्यूला, पिकाला वृष्टीच्या योगानें होतो, तसा आनंद होतो.

७. [अग्निरूप] ऋत्विज् आपल्या स्वताहाच्या भरणासाठीं स्वतः ऋत्विजाचें काम करो. नंतर आम्ही पुष्कळ स्तोत्र करूं आणि यज्ञ करूं.

८. विद्वान् [अग्नी]नें सकळ पूज्य [देवां]प्रीत्यर्थ यजन करावें म्हणून हा जो यज्ञ आम्हीं केला आहे तो, हे अग्नी, तुला प्रविष्ट होओ.

6. When [his] mother's sisters bearing clarified butter come, [Agni] the Adhvaryu rejoices at their approach, as the crops [rejoice] at [the approach of] rain.

7. Let [Agni] a priest for his own nourishment himself perform the duties of a priest. May we then offer in plenty a hymn and a sacrifice.

8. May this sacrifice which we have performed, that Agni the wise one may offer oblations to all the worshipful gods, reach thee, o Agni !

---

६. जुहू इत्यादिक ज्या पळ्या त्या येथें अग्निरूप अध्वर्यूच्या मावशा कल्पिल्या आहेत. जिजवर अग्नि पेटतो ती वेदि त्याची आई. त्या मावशा तूप घेऊन आल्या म्हणजे त्याला फार आनंद होतो असें तात्पर्य.

७. 'अग्नि हा उत्तम ऋत्विज् आहे, यास्तव आपलें आपणच आर्त्विज्य करो; म्हणजे, दुसरे ऋत्विज् नकोत, ऋत्विजाचें काम त्याणें आपलें आपणच करावें. मग आम्ही त्याला पुष्कळ स्तोत्र अर्पण करूं आणि हवि देऊं.'

८. उपसंहार. 'ही उपासना अग्नीची केली आहे तर ती तो ग्रहण करो आणि सकळ देवांप्रीत्यर्थ आमच्या करितां यजन करो.'

या सर्व सूक्ताचें तात्पर्य असें दिसतें कीं होता, नेष्टा, पोता, प्रशास्ता इत्यादिक जे ऋत्विज् त्या सर्वांचें काम अग्नि उत्तम रीतीनें जाणतो.

सूक्तम् ६–१९७.

सोमाहुतिर्ऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री छन्दः ॥

इमां मे अग्ने समिधमिमामुपसदं वनेः ।

इमा उ षु श्रुधी गिरः ॥ १ ॥

इमाम् । मे । अग्ने । सम्ऽइधम् । इमाम् । उपऽसदम् । वनेरिति वनेः ।
इमाः । ऊं इति । सु । श्रुधि । गिरः ॥ १ ॥

अया ते अग्ने विधेमोर्जो नपादश्वमिष्टे ।

एना सूक्तेन सुजात ॥ २ ॥

अया । ते । अग्ने । विधेम । ऊर्जः । नपात् । अश्वम्ऽइष्टे ।
एना । सुऽउक्तेन सुऽजात ॥ २ ॥

तं त्वा गीर्भिर्गिर्वणसं द्रविणस्युं द्रविणोदः ।

सपर्येम सपर्यवः ॥ ३ ॥

तम् । त्वा । गीःऽभिः । गिर्वणसम् । द्रविणस्युम् । द्रविणःऽदः ।
सपर्येम । सपर्यवः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

१. हे अग्ने, इमां मे समिधं [तथा] इमाम् उपसदम् (=उपासनां) वनेः (=स्वीकुरु) । उ (=उत=अपि च) इमा गिरः (=स्तुतीः) सु (=सुष्ठु यथा तथा) श्रुधि (=शृणु) ॥

२. हे अग्ने, अया (=अनया) [आहुत्या] ते विधेम (=त्वां परिचरेम) । हे ऊर्जो नपात् (=बलस्य पुत्र), हे अश्वमिष्टे (=अश्वकामिन्), हे सुजात (=सुष्ठु जात), एना सूक्तेन (=अनेन स्तोत्रेण) [ते विधेम=त्वां परिचरेम] ॥

३. तं त्वा (=तादृशं त्वां) गिर्वणसं (=स्तुतिकामिनं) गीर्भिः (=स्तुतिभिः), हे द्रविणोदः (=धनद), द्रविणस्युं (=हविर्लक्षणधनेच्छुं) [त्वां] सपर्यवः (=स्तुतिकरणेच्छवो) [वयं] सपर्येम (=त्वां परिचरेम) ॥

सूक्त ६-१९७.

ऋषि-सोमाहुति. देवता-अग्नि. वृत्त-गायत्री.

१. हे अग्नी, तूं माझी हीं समिध [आणि] ही माझी उपासना ग्रहण करून घे. आणि ह्या स्तुति चांगल्या प्रकारें ऐक.

२. हे अग्नी, या [आहुती]नें आम्हांस तुला भजूं दे. हे बळाच्या पुत्रा, हे अश्वकामी, हे सुजात [अग्नी], या सूक्तानें [आम्हांस तुला भजूं दे].

३. तर तुज स्तोत्रकामीला स्तोत्रांनीं, हे धनदात्या, तुज धनेच्छूला आम्हां भजकांस भजूं दे.

HYMN 6–197.

To *Agni*. By *Somâhuti*. Metre—*Gâyatrî*.

1. Accept, o Agni, this my fuel [and] this my worship. And hear thou well these prayers.

2. With this [oblation] o Agni, let us worship thee. O son of strength, o lover of horses, o well-born [Agni], [let us worship thee] with this hymn.

3. Let us, then, worship thee, the lover of praises, with praises, thee the seeker of food, o giver of food—we who desire to worship.

---

१. 'ही.' म्हणजे तुला अर्पण करितों आहें ती.

३. 'भजूं दे'='सपर्येम.' म्हणजे आम्ही भजतों, त्या भजनाकडेस चित्त दे, तें भजन स्वीकारून घे.

'तुज धनेच्छूला'='त्वा द्रविणस्युम्.' म्हणजे आम्हीं जशी धनाची इच्छा करितों तसा तूंहि हवि हेंच धन आम्हांकडून मिळावें अशी इच्छा करितोस, तर असा जो तूं त्या तुला.

स बोधि सूरिर्मघवा वसुपते वसुदावन् ।
युयोध्यस्मद्द्वेषांसि ॥ ४ ॥

सः । बोधि । सूरिः । मघऽवा । वसुऽपते । वसुऽदावन् ।
युयोधि । अस्मत् । द्वेषांसि ॥ ४ ॥

स नो वृष्टिं दिवस्परि स नो वाजमनर्वाणम् ।
स नः सहस्रिणीरिषः ॥ ५ ॥

सः । नः । वृष्टिम् । दिवः । परि । सः । नः । वाजम् । अनर्वाणम् ।
सः । नः । सहस्रिणीः । इषः ॥ ५ ॥

ईळानायावस्यवे यविष्ठ दूत नो गिरा ।
यजिष्ठ होतरा गहि ॥ ६ ॥

ईळानाय । अवस्यवे । यविष्ठ । दूत । नः । गिरा ।
यजिष्ठ । होतः । आ । गहि ॥ ६ ॥

अन्तर्ह्यग्न ईयसे विद्वाञ्जन्मोभया कवे ।
दूतो जन्येव मित्र्यः ॥ ७ ॥

अन्तः । हि । अग्ने । ईयसे । विद्वान् । जन्म । उभया । कवे ।
दूतः । जन्याऽइव । मित्र्यः ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

४. हे वसुपते (=धनस्य प्रभो), हे वसुदावन् (=धनदातः), स सूरिः (=तादृशो विद्वान्=अतः कारणात् त्वं विद्वान्) मघवा (=धनवान्=धनदाता) बोधि (=भव)। द्वेषांसि (=द्वेष्टॄन्) अस्मत् (=अस्मत्सकाशात्) युयोधि (=पृथक्कुरु)॥

५. स [त्वं] नः (=अपि च त्वमस्मदर्थं) दिवस्परि (=द्युलोकसकाशाद्) वृष्टिं (=मेघवृष्टिं) [कुरु]। स [त्वं] नः (=अपि च त्वमस्मदर्थम्) अनर्वाणम् (=अविनाशि) वाजं (=बलं) [देहि]। स [त्वं] नः (=अपि च त्वमस्मभ्यं) सहस्रिणीरिषः (=सहस्रप्रकाराण्यन्नानि) [देहि]॥

६. हे यविष्ठ (=अतिशयेन युवन्) [देवानां] दूत, हे यजिष्ठ होतः (=यजनकर्मणि कुशलतम देवानामाह्वातः), नो गिरा (=अस्माकं स्तुत्या) त्वम् ईळानाय (=स्तुवते) अवस्यवे (=रक्षणेच्छवे) [मह्यम्] आ गहि (=आगच्छ)॥

४. तर हे धनपती, हे धनदात्या, विद्वान् असा जो तूं तो संपत्ति देणारा हो. द्वेष्ट्यांला आम्हांपासून दूर कर.

५. आणि आम्हांकरितां द्युलोकापासून वृष्टि [कर], आणि अविनाशि बल [दे], आणि हजारो प्रकारचें अन्न [दे].

६. हे तरुणतम दूता, हे अत्यंत यजनकुशल होत्या, आमच्या स्तुतीच्या योगानें तूं स्तुति करणाऱ्या रक्षणेच्छूप्रत ये.

७. हे अग्नी, हे प्रज्ञावान्, प्रज्ञावान् असा जो तूं तो जनांला हितकारक [आणि] मित्रांला हितकारक अशा दूताप्रमाणें उभय लोकांच्या मध्यें जातोयेतोस.

4. Be thou, therefore, who knowest, a giver of wealth [to us]. Remove the haters from us.

5. And do thou send us rain from heaven, and do thou [give] us strength indestructible; and do thou [give] us thousands of foods.

6. O most youthful messenger, o invoker most skilful in sacrificing, come thou to the praying worshipper desirous of help.

7. O wise Agni, thou the knowing one dost go between the two races, like a messenger favourable to the people, favourable to his friends.

---

७. ‘ अग्नि हा देवांकडून मनुष्यांप्रत आणि मनुष्यांकडून देवांप्रत जाणारा येणारा दूत आहे. ’

स विद्वाँ आ च पिप्रयो यक्षि चिकित्व आनुषक् ।
आ चास्मिन्त्सत्सि बर्हिषि ॥ ८ ॥ २७ ॥

सः । विद्वान् । आ । च । पिप्रयः । यक्षि । चिकित्वः । आनुषक् ।
आ । च । अस्मिन् । सत्सि । बर्हिषि ॥ ८ ॥ २७ ॥

७. हे अग्ने, हे कवे (=प्रज्ञावन्), विद्वान् (=जानंस्त्वं) मित्र्यो जन्येव दूतः (=मित्रेभ्यो हितो जनेभ्यश्च हितो दूत इव) उभया जन्म (=उभयानि जन्मानि= देवान् मनुष्यांश्चेत्युभयलोकान्) अन्तः (=तयोर्मध्ये) ईयसे (=गच्छसि=तेषां सकाशाद् एतान् प्रति एतेषां सकाशात्तान्प्रति च गच्छसि) ॥

भाषायाम्.

८. स [त्वम्] (=अतस्त्वं) विद्वान् (=जानन् सन्) [देवान्] आ च पिप्रयः (=आप्रीणय = प्रीणयित्वा आनय च) हे चिकित्वः आनुषक् यक्षि (=हे ज्ञातवन् अनन्तरं तान्पूजय) आ चास्मिन् सत्सि बर्हिषि (=अपि चैतस्मिन् बर्हिषि निषीद) ॥

सूक्तम् ७—१९८.

सोमाहुतिर्ऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री छन्दः ॥

श्रेष्ठं यविष्ठ भारताग्ने द्युमन्तमा भर ।
वसो पुरुस्पृहं रयिम् ॥ १ ॥

श्रेष्ठम् । यविष्ठ । भारत । अग्ने । द्युऽमन्तम् । आ । भर ।
वसो इति । पुरुऽस्पृहम् । रयिम् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे यविष्ठ (=अतिशयेन युवन्), हे भारत (=!' हविषो भर्तर् ") अग्ने, हे वसो (=साधो), श्रेष्ठं द्युमन्तं (=दीप्तिमन्तं) पुरुस्पृहं (=बहुभिः स्पृहणीयं) रयिं (=धनम्) आ भर (=आनय) ॥

८. यास्तव विद्वान् असा जो तूं तो देवांला आनंद कर [आणि] नंतर हे ज्ञानवान् [अग्नी], त्यांजप्रीत्यर्थ यजन कर. आणि ह्या दर्भांवर बैस.

8. Therefore do thou the learned one gladden [the gods] and sacrifice to them, o knowing one! And sit thou down on this *kus'a*-grass.

८. हा उपसंहार आहे. अग्नीनें देवांस आणून त्यांप्रीत्यर्थ यजन करावें अशी यांत प्रार्थना आहे.

सूक्त ७–१९८.

ऋषि–सोमाहुति. देवता–अग्नि. वृत्त–गायत्री.

HYMN 7—198.

To *Agni*. By *Somâhuti*. Metre —*Gâyatrî*.

१. हे अत्यंत तरुण अग्नी, हे भारता, हे साधू, तूं श्रेष्ठ [आणि] तेजस्वी [आणि] पुष्कळांनीं जिची इच्छा करावी अशी संपत्ति घेऊन ये.

1. Bring, o Agni, o most youthful Bhârata, o good [Agni], a wealth that is excellent, resplendent and wished for by many.

१. 'भारता.' भारत हें अग्नीचें नांव आहे. तसें नांव कां पडलें तें खात्रीनें सांगवत नाहीं. सायण बहुतेक ठिकाणीं हवि वाहून नेणारा म्हणून 'भारत' असें म्हणतात.

मा नो अरातिरीशत देवस्य मर्त्यस्य च ।
पर्षि तस्या उत द्विषः ॥ २ ॥

मा । नः । अरातिः । ईशत । देवस्य । मर्त्यस्य । च ।
पर्षि । तस्याः । उत । द्विषः ॥ २ ॥

विश्वा उत त्वया वयं धारा उदन्या इव ।
अति गाहेमहि द्विषः ॥ ३ ॥

विश्वाः । उत । त्वया । वयम् । धाराः । उदन्याःऽइव ।
अति । गाहेमहि । द्विषः ॥ ३ ॥

शुचिः पावक वन्द्योऽग्ने बृहद्वि रोचसे ।
त्वं घृतेभिराहुतः ॥ ४ ॥

शुचिः । पावक । वन्द्यः । अग्ने । बृहत् । वि । रोचसे ।
त्वम् । घृतेभिः । आऽहुतः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

२. देवस्य मर्त्यस्य च (=देवानां मर्त्यानां च =देवानां मनुष्याणां वा) अरातिः (=शत्रुर्) नः (=अस्मान्) मा ईशत (=मा राजतां =मा वशीकरोतु)। उत (=अपि च) तस्या द्विषः (=तादृशाच्छत्रोर्) [अस्मान्] पर्षि (=पारं नय)॥

३. उत (=अपि च) वयं त्वया [सहायेन] उदन्या धारा इव (=उदकसंबन्धिनोल्पप्रवाहान् इव) विश्वा द्विषः (=सर्वानपि शत्रून्) अति गाहेमहि॥

४. हे पावक (=शोधक) अग्ने, शुचिः (=प्रकाशवान्) वन्द्यः (=वन्दनार्हस्) [त्वं] बृहत् (=अत्यधिकं) वि रोचसे (=विशेषेण प्रकाशसे)। त्वं [हि] घृतेभिः (=घृतैर्) आहुतः (=आराधितोसि)॥

२. शत्रु आम्हांवर राज्य न करो, [मग तो] देवांचा [असो] अथवा मर्त्यांचा [असो]. तर तसल्या शत्रूच्या पार [आम्हांला] पाड.

2. May the enemy never rule over us, whether of the gods or of the men. Place [us] then beyond the reach of such an enemy.

३. आणि तुझ्या प्रसादेंकरून अल्पोदक प्रवाहांच्या पार गेल्याप्रमाणें सर्व शत्रूंच्या पार आम्ही जाऊं असें कर.

3. And may we through thy favour go across all enemies as across thin streams of water.

४. हे पावका, हे अग्नी, पवित्र [आणि] वंद्य असा जो तूं तो फार प्रकाशत आहेस. [कारण] तुला घृताहुतींनीं आराधिलें आहे.

4. Pure [and] adorable thou dost shine greatly, o purifying Agni. [For] thou hast been propitiated with [offerings of] clarified butter.

४. ‘ घृताहुतींनीं ’ म्हणजे दूध देणाऱ्या गाईचें तूप काढून त्याच्या योगानें.

त्वं नो असि भारताग्ने वशाभिरुक्षभिः ।
अष्टापदीभिराहुतः ॥ ५ ॥

त्वम् । नः । असि । भारत । अग्ने । वशाभिः । उक्षऽभिः ।
अष्टाऽपदीभिः । आऽहुतः ॥ ५ ॥

द्र्वन्नः सर्पिरासुतिः प्रत्नो होता वरेण्यः ।
सहसस्पुत्रो अद्भुतः ॥ ६ ॥ २८ ॥

द्रुऽअन्नः । सर्पिःऽआसुतिः । प्रत्नः । होता । वरेण्यः ।
सहसः । पुत्रः । अद्भुतः ॥ ६ ॥ २८ ॥

भाषायाम्.

५. हे भारत अग्ने, त्वं नः (=अस्माकं) वशाभिः (=वन्ध्याभिर्गोभिस्) [तथा] उक्षभिः (=बलीवर्दैर्) अष्टापदीभिः (="गर्भिणीभिश्च") आहुतोसि (=आराधितोसि) ॥

६. द्र्वन्नः (=समिद्रूपं काष्ठमन्नं यस्य सः) सर्पिरासुतिः (=घृतं पेयं यस्य स) प्रत्नः (=पुरातनो) वरेण्यः (=वरणीयः=श्रेष्ठो) होता (=देवानाम् आह्वाता) [अपि च] अद्भुतः (=आश्चर्यभूतः) सहसस्पुत्रः (=बलस्य पुत्रः) [एतादृशोऽग्निर्भवति]॥

सूक्तम् ८–१९९.

गृत्समद ऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री छन्दः ॥

वाजयन्निव नू रथान्योगाँ अग्नेरुप स्तुहि ।
यशस्तमस्य मीळ्हुषः ॥ १ ॥

वाजयन्ऽइव । नु । रथान् । योगान् । अग्नेः । उप । स्तुहि ।
यशःऽतमस्य । मीळ्हुषः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. [हे ममान्तरात्मन्], वाजयन् [कोपि] रथान् इव (=यथा संग्राममिच्छन् कश्चिद् रथांस्त्वरया प्रेरयति तद्वत्) यशस्तमस्य (=प्रवृद्धयशसो) मीळ्हुषः (=दा-

५. हे भारता, हे अग्नी, आम्हीं आमच्या वंध्य गाईंच्या योगानें, बैलांच्या योगानें आणि गाभण्या [गाईंच्या योगा]नें तुझें आराधन केलें आहे.

६. [अग्नि म्हणजे] लांकूड ज्याचें अन्न [आणि] तूप ज्याचें पेय असा पुरातन उत्तम होता [आणि] आश्चर्यकारक बळपुत्र [होय].

5. Thou hast been propitiated, o Bhârata Agni, by means of our barren cows, our bulls and our cows big with calf.

6. [Agni is] the excellent ancient invoker whose food is wood, whose drink is clarified butter; the wonderful son of might.

---

५. वंध्य गाईनीं. बैलांनीं इ० म्हणजे दुभत्या गाईचा गोरस काढून त्याच्या योगानें तुझें आराधन केलें म्हणून वर सांगितलें; आतां म्हणतो गोरस न देणाऱ्या ज्या वांझ गाई, बैल आणि गाभण्या गाई त्यांच्या योगानेंहि आराधन केलें आहे. पण वांझ गाई वगैरे मारून त्यांच्या मांसानें आराधन केलें असें समजावयाचें काय ? असें असेल तर गाभण्या गाईस तें कसें लागू होईल ? तशा गाई बहुतकरून मारीत नसतील.

सूक्त ८–१९९.

ऋषि–गृत्समद. देवता–अग्नि. वृत्त–गायत्री.

१. संग्रामाला [जाऊं] इच्छिणारा [मनुष्य] जसा रथांला वेगानें [चालवितो] त्याप्रमाणें तूं अत्यंत महायश [आणि] उदार अग्नीच्या घोड्यांला स्तवून वेगानें येथें आण.

Hymn 8–199.

To *Agni*. By *Gṛitsamada*. Metre —*Gâyatrî*.

1. Like one [urging his] chariots when going to battle, urge thou quickly through praises the horses of the most victorious and liberal Agni.

यः सुनीथो ददाशुषेऽजुर्यो जरयन्नरिम् ।
चारुप्रतीक आहुतः ॥ २ ॥

यः । सुऽनीथः । ददाशुषे । अजुर्यः । जरयन् । अरिम् ।
चारुऽप्रतीकः । आऽहुतः ॥ २ ॥

य उ श्रिया दमेष्वा दोषोषसि प्रशस्यते ।
यस्य व्रतं न मीयते ॥ ३ ॥

यः । ऊं इति । श्रिया । दमेषु । आ । दोषा । उषसि । प्रऽशस्यते ।
यस्य । व्रतम् । न । मीयते ॥ ३ ॥

आ यः स्वर्ण भानुना चित्रो विभात्यर्चिषा ।
अञ्जानो अजरैरभि ॥ ४ ॥

आ । यः । स्वः । न । भानुना । चित्रः । विऽभाति । अर्चिषा ।
अञ्जानः । अजरैः । अभि ॥ ४ ॥

तुर्) अग्नेर्योमान् (=अश्वान्) नु (=क्षिप्रम्) उप स्तुहि (=समीपं स्तुहि =स्तुत्वा समीपं प्रेरय=आनय) ॥

भाषायाम्.

२. यो दाशुषे (=हविर्दत्तवते यजमानाय) सुनीथः (=सुनयनः =सुनायकः) अरिं जरयन् (=शत्रुं नाशयन्नपि) [स्वयम्] अजुर्यः (=अनभिभाव्यः) [अपि च] [यश्] चारुप्रतीकः (=रमणीयाननः सन्) आहुतो [भवति],

३. उ (=उत=अपि च) यो दमेषु आ (=गृहेषु) श्रिया (=ज्वालया) [सहागत्य] दोषोषसि (=रात्रावुषःकाले च) प्रशस्यते (=प्रकर्षेण स्तूयते) यस्य [च] व्रतं (=कर्म) न मीयते (=न क्षीयते),

४. यः स्वर्न भानुना (=सूर्यः किरणैरिव) अर्चिषा (=दीप्त्या) चित्रः (=सुन्दरः सन्) आ विभाति (=सर्वतो भासते) अञ्जानो अजरैरभि (=जरारहितैरविनाशिभिर्ज्वालासमूहैः सर्वं वस्तुजातं सर्वतः प्रकटयन् =ज्वालासमूहैर्वस्तुजातं प्रकटयति च),

२. जो हविर्दात्याचा चांगला नायक, शत्रूला जेर करणारा पण स्वतः जेर न होणारा [आणि] सुंदरानन [अग्नि] आराधिला आहे;

2. He who is a good guide to the sacrificer, who conquers the enemy [though himself] unconquerable, who is of amiable face [and is] invoked;

३. आणि जो [अग्नि] दीप्तीसहित घरीं [येऊन] सायंकाळीं [आणि] उषःकाळीं स्तविला जातो, [आणि] ज्याचें कर्म नाश पावत नाहीं;

3. And who [coming] with brightness into houses is praised at eve [and] at morn, [and] whose ordinance is never destroyed;

४. जो [अग्नि], सूर्य जसा किरणांनीं तसा प्रभेनें सुंदर होत्साता प्रकाशतो, आणि [आपल्या] अजर ज्वालांनीं [सर्व वस्तु] प्रगट करितो;

4. Who shines brilliant with his splendor even as the sun with its rays, and enlightens [all] with his ever-youthful flames ;

अत्रिमनु स्वराज्यमग्निमुक्थानि वावृधुः ।
विश्वा अधि श्रियो दधे ॥ ५ ॥

अत्रिम् । अनु । स्वऽराज्यम् । अग्निम् । उक्थानि । ववृधुः ।
विश्वाः । अधि । श्रियः । दधे ॥ ५ ॥

अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य देवानामूतिभिर्वयम् ।
अरिष्यन्तः सचेमह्यभि ष्याम पृतन्यतः ॥ ६ ॥ २९ ॥ ५ ॥

अग्नेः । इन्द्रस्य । सोमस्य । देवानाम् । ऊतिऽभिः । वयम् ।
अरिष्यन्तः । सचेमहि । अभि । स्याम । पृतन्यतः ॥६॥२९॥५॥

भाषायाम्.

५. उक्थानि (=शस्त्राणि =स्तोत्राणि) अत्रिम् (=अन्नानां भक्षकं) स्वराज्यं (=स्वकीयेन तेजसा भासमानम्) अग्निं वावृधुः (=वर्धयन्ति) । [स] विश्वाः श्रियः (=सर्वा दीप्तीर्) अधि दधे (=अधिकं धारयति=विशेषेण धारयति) ॥

६. अरिष्यन्तः (=केनाप्यहिंस्यमाना) वयम् अग्नेः इन्द्रस्य, सोमस्य [तथान्येषां] देवानाम् ऊतिभिः (=रक्षाभिः) सचेमहि (=युक्ता भवेम) । [अपि च] पृतन्यतः (=शत्रून्) अभि ष्याम (=अभिभवेम) ॥

द्वितीयाष्टके पञ्चमोध्यायः समाप्तः ॥

सूक्तम् ९–२००.

गृत्समद ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

नि होता होतृषदने विदानस्त्वेषो दीदिवाँ असदत्सुदक्षः ।
अदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः सहस्रंभरः शुचिजिह्वो अग्निः ॥ १ ॥

नि । होता । होतृऽसदने । विदानः । त्वेषः । दीदिऽवान् । असदत् । सुऽदक्षः ।
अदब्धव्रतऽप्रमतिः । वसिष्ठः । सहस्रम्ऽभरः । शुचिऽजिह्वः । अग्निः ॥ १ ॥

५. [हवींचें] भक्षण करणारा [आणि] स्वयंप्रभ असा जो अग्नि त्याला स्तोत्रें वाढवितात. तो सकळ कांतींला धारण करितो.

६. अग्नीची, इंद्राची, सोमाची [आणि दुसऱ्या] देवांची कृपा आम्हांस प्राप्त होओ, आणि आम्हांस कोणताच उपद्रव न होओ. आम्ही शत्रूंस जिंकूं असें होओ.

5. Hymns have magnified Agni who is the consumer [of oblations] [and] who shines with his own brilliancy. He wears all glories.

6. May we possess the protection of Agni, of Indra, of Soma [and] of [other] gods, becoming free from harm. May we defeat [our] enemies !

५. 'स्वयंप्रभ'='स्वराज्यम्.' म्हणजे जो आपल्या स्वताहाच्या तेजानें प्रकाशणारा, चंद्रादिकांसारिखा दुसऱ्याच्या तेजानें प्रकाशणारा नव्हे तो. 'स्तोत्रें वाढवितात'='उक्थानि वावृधुः' म्हणजे स्तोत्रें म्हणण्यांत आलीं म्हणजे तो वाढतो, मोठा होतो.

सूक्त ९–२००.

ऋषि–गृत्समद. देवता–अग्नि. वृत्त–त्रिष्टुभ्.

१. विद्वान्, प्रवृद्ध, दीप्तिमान्, महाबल, आणि ज्याची कृपा अहतव्यापार होय, [जो] सर्वांत उत्तम, हजारो प्रकारची संपत्ति आणणारा, [आणि] शुद्ध जिह्वेचा होता असा अग्नि, होत्याच्या ठायीं बसो.

Hymn 9–200.

To *Agni.* By *Gṛitsamada.* Metre—*Trishṭubh.*

1. May Agni occupy the seat of invoker, he who is a learned, great, resplendent invoker, mighty, of beneficence the action of which is unobstructed, who is the best [of all the gods], the bringer of a thousandfold wealth, possessed of a pure tongue.

१. विद्वान् असा जो अग्नि तो होत्याच्या स्थानीं बसो. 'ज्याची कृपा अहतव्यापार होय'='अदब्धव्रतप्रमतिः'. म्हणजे ज्याची

त्वं दूतस्त्वमु नः परस्पास्त्वं वस्य आ वृषभ प्रणेता ।
अग्ने तोकस्य नस्तने तनूनामप्रयुच्छन्दीद्यद्बोधि गोपाः ॥ २ ॥

त्वम् । दूतः । त्वम् । ऊं इति । नः । परःऽपाः । त्वम् । वस्यः । आ । वृषभ । प्रऽनेता ।
अग्ने । तोकस्य । नः । तने । तनूनाम् । अप्रऽयुच्छन् । दीद्यत् । बोधि । गोपाः ॥ २ ॥

विधेम ते परमे जन्मन्नग्ने विधेम स्तोमैरवरे सधस्थे ।
यस्माद्योनेरुदारिथा यजे तं प्र त्वे हवींषि जुहुरे समिद्धे ॥ ३ ॥

विधेम । ते । परमे । जन्मन् । अग्ने । विधेम । स्तोमैः । अवरे । सधऽस्थे ।
यस्मात् । योनेः । उत्ऽआरिथ । यजे । तम् । प्र । त्वे इति । हवींषि । जुहुरे । सम्ऽइद्धे ॥ ३ ॥

---

१. विदानः (=विद्वान्) त्वेषः (=प्रवृद्धो) दीदिवान् (=दीप्तिमान्) सुदक्षः (=शोभनबलः) अदब्धव्रतप्रमतिः (=अहिंसितव्यापारा प्रकृष्टा अनुग्रहात्मिका बुद्धिर्यस्य स) वसिष्ठः (=सर्वेषु देवेषु मध्ये साधुतमः) सहस्रंभरः (=सहस्रसंख्याकानि धनानि बिभ्रत्) सुजिह्वः (=शोभनजिह्वः =सुवचनो) होता (=देवानामाह्वाता) [एतादृशो]ग्निर्होतृसदने (=होतुः स्थाने) नि असदत् (=निषीदतु) ॥

भाषायाम्.

२. त्वं [नो] दूतो [भव] त्वम् उ (=अपि च त्वं) नः परस्पाः (=परस्तात्पालकः =पालयिता) [भव] । हे वृषभ (=महाबल), त्वं वस्य आ प्रणेता (=वसीयः=उत्तमं श्रेय आनयन्=श्रेष्ठस्य कल्याणस्यानेता) [भव] । हे अग्ने, नस्तने (=अस्माकं संतानाय =संततस्थितये) त्वं दीद्यत् (=प्रकाशमानः सन्) तोकस्य तनूनाम् (=अस्माकं पुत्रादिसंततेः=पुत्रादीनाम् अस्मदीयानां च शरीराणाम्) अप्रयुच्छन् गोपाः (=अप्रमाद्यन् गोपायिता) बोधि (=भव) ॥

३. हे अग्ने, परमे जन्मन् (=उत्कृष्टे जन्मनि जन्मस्थाने=द्युलोके) ते (=तुभ्यं) विधेम (=त्वां परिचरेम) । स्तोमैः (=स्तोत्रैस्) [तुभ्यम्] अवरे सधस्थे (=अधस्तने स्थाने=अन्तरिक्षे) विधेम (=परिचरेम) । [अपि च] यस्माद् योनेः (=यस्माज्जन्मस्थानात् पृथिवीरूपाद्) उदारिथ (=उद्गतोसि=प्रादुर्भूतोसि) तं [योनिं]

२. [हे अग्नी], तूं [आमचा] दूत [हो], आणि तूं आम्हांस पार करणारा हो. आणि हे प्रभू, तूं उत्तम कल्याण प्राप्त करून देणारा हो. हे अग्नी, तूं प्रकाशून, आम्ही शाश्वत राहावें म्हणून आमच्या संततीचा आणि आम्हां स्वताहाचा दुर्लक्ष्य न करणारा असा रक्षक हो.

2. [Be] thou [our] messenger and our protector. [Be] thou, o lord, a bringer of the highest good. That we may live long, o Agni, do thou shine and be thou the staunch protector of our children [and] of ourselves.

३. हे अग्नी, तुझें जें सर्वांत उंच जन्मस्थान तेथें आम्हांस तुला भजूं दे. आणि खालच्या स्थानीं स्तोत्रांनीं तुला भजूं दे. ज्या जन्मस्थानापासून तूं उपजलास त्याप्रत मी भजतों. चांगला पेटलेला असा जो तूं त्या तुझ्या ठायीं ऋत्विजांनीं हव्यें अर्पण केलीं आहेत.

3. Let us worship thee, o Agni, in thy highest nativity, let us worship in thy lower nativity with hymns. Let me worship the place from whence thou hast arisen. They have poured oblations in thee, who hast been well-kindled.

कृपा अशी आहे कीं, ती प्रवृत्त होऊं लागली म्हणजे तिला कोणीहि प्रतिबंध करूं शकत नाहीं.

---

२. 'आम्ही शाश्वत राहावें म्हणून' ='नस्तने.' अक्षरशः आमच्या सातत्यासाठीं; म्ह० आमचा कुलक्षय न व्हावा म्हणून.

३. 'सर्वांत उंच स्थान'=' परमे जन्मन्.' म्हणजे द्युलोक असें सायणाचार्य म्हणतात. आणि खालच्या स्थानीं 'अवरे सधस्थे.' म्ह० अंतरिक्षांत आणि ज्या जन्मस्थानापासून म्ह० पृथिवीपासून असें म्हणतात, आणि द्युलोक, अंतरिक्ष आणि पृथिवी यांत "असलेला" जो अग्नि त्याप्रत असा अर्थ लावितात. कवीचा अभिप्राय असा दिसतो खरा.

अग्ने यजस्व हविषा यजीयाञ्छ्रुष्टी देष्णमभि गृणीहि राधः ।
त्वं ह्यसि रयिपती रयीणां त्वं शुक्रस्य वचसो मनोता ॥ ४ ॥

अग्ने । यजस्व । हविषा । यजीयान् । श्रुष्टी । देष्णम् । अभि । गृणीहि । राधः ।
त्वम् । हि । असि । रयिऽपतिः । रयीणाम् । त्वम् । शुक्रस्य । वचसः । मनोता ॥ ४ ॥

उभयं ते न क्षीयते वसव्यं दिवेदिवे जायमानस्य दस्म ।
कृधि क्षुमन्तं जरितारमग्ने कृधि पतिं स्वपत्यस्य रायः ॥ ५ ॥

उभयम् । ते । न । क्षीयते । वसव्यम् । दिवेऽदिवे । जायमानस्य । दस्म ।
कृधि । क्षुऽमन्तम् । जरितारम् । अग्ने । कृधि । पतिम् । सुऽअपत्यस्य । रायः ॥ ५ ॥

(=जन्मस्थानं) यजे (=पूजयामि)। समिद्धे (=सम्यग्दीप्ते) त्वे (=त्वयि) हवींषि प्र जुहुरे (=अध्वर्य्वादयः प्रकर्षेण जुह्वति सृजन्ति) ॥

भाषायाम्.

४. हे अग्ने, यजीयान् (=अतिशयेन यजनकर्ता =यजनकर्मकुशलतरस्) [त्वं] हविषा [देवान्] यजस्व (=पूजय)। श्रुष्टी (=क्षिप्रं) देष्णं (=दानमेतदस्माभिर्दीयमानं) राधः (=हविश्च) अभि गृणीहि (=देवानां पुरत इदं स्वादुतरमिदं स्वादुतरमिति ब्रूहि)। हि (=यस्मात् कारणात्) त्वं रयीणां रयिपतिरसि (=धनानां पतिरसि)। त्वं शुक्रस्य (=दीप्तस्य) वचसः (=स्तुतिरूपस्य वचनस्य) मनोता (=प्रज्ञाता=उत्पादयिता) [भवसि] ॥

५. हे दस्म (=पराक्रमिन्) [अग्ने], दिवेदिवे (=प्रतिदिनं) जायमानस्य ते (=तव) उभयं (=दिव्यं भौमं च धनं) न क्षीयते (=न हीयते) हे अग्ने, जरितारं (=स्तोतारं) क्षुमन्तम् (=अन्नवन्तं) कृधि (=कुरु) [अपि च] स्वपत्यस्य रायः पतिं (=शोभनापत्यसहितस्य धनस्य प्रभुं) [कृधि=कुरु] ॥

४. हे अग्नी, यजन करण्याविषयीं अति कुशल असा जो तूं तो हवीनें यजन कर. [आणि] [या] दानाची [आणि] हवीची [देवांपुढें] लवकर प्रशंसा कर. कारण कीं, तूं संपत्तींचा प्रभु आहेस, तूं तेजस्वी स्तुतीचा कर्ता आहेस.

४. Do thou, o Agni, who art an expert in sacrificing, offer worship [to the gods] with [this] oblation. Commend quickly this offering [and this] food [to them]. For thou art the master of riches, thou the inventor of the bright hymn.

५. हे पराक्रमी [अग्नी], तूं प्रतिदिनीं उत्पन्न होतोस तरी तुझें दोन्ही प्रकारचें धन नष्ट होत नाहीं. हे अग्नी, तूं स्तोत्याला अन्नसंपन्न कर [आणि] चांगल्या संततीसहित जी संपत्ति तिचा पति [कर].

5. Thy wealth of both kinds does not diminish, though thou art born day by day, o victorious one! Give food, o Agni, to the poet, make him the lord of wealth accompanied by good progeny.

४. ‘ स्तुतीचा कर्ता ’=‘ वचसो मनोता.’ म्हणजे स्तुति कशी रचावी तें ज्याणें शोधून काढिलें तो. ऋग्वेदांत तीन ठिकाणीं हा शब्द आला आहे त्या सर्व ठिकाणीं हा अर्थ चांगला जुळतो, आणि प्रस्तुत ठिकाणीं सायणहि त्याच्या जवळजवळच अर्थ करितात, तो पहा.

सैनानीकेन सुविदत्रो अस्मे यष्टा देवाँ आयजिष्ठः स्वस्ति ।
अदब्धो गोपा उत नः परस्पा अग्ने द्युमदुत रेवद्दिदीहि ॥६॥१॥

सः । एना । अनीकेन । सुऽविदत्रः । अस्मे इति । यष्टा । देवान् ।
आऽयजिष्ठः । स्वस्ति ।
अदब्धः । गोपाः । उत । नः । परःऽपाः । अग्ने । द्युऽमत् । उत ।
रेवत् । दिदीहि ॥ ६ ॥ १ ॥

भाषायाम्.

६. स [त्वम्] (=अतस्त्वम्) एना अनीकेन (=अनेन तव तेजसा) सुविदत्रः (=सुधनः=शोभनधनदाता) आयजिष्ठः (=अतिशयेन यजनकर्ता=यजनकर्मणि कुशलतमः सन्) अस्मे स्वस्ति (=अस्माकं कल्याणं यथा भवति तथा) देवान् यष्टा भव (=देवानां पूजयिता भव) । [तथा च] नः (=अस्माकम्) अदब्धः (=अहिंसितो) गोपाः (=पालयिता) उत (=अपि च) परस्पाः (=पारयिता) द्युमत् (=सप्रकाशं यथा तथा) उत (=अपि च) रेवत् (=धनवत्=वयं यथा धनं लभेमहि तेन प्रकारेण) दिदीहि (=दीप्यस्व) ॥

सूक्तम् १०—२०१.

गृत्समद ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

जोहूत्रो अग्निः प्रथमः पितेवेळस्पदे मनुषा यत्समिद्धः ।
श्रियं वसानो अमृतो विचेता मर्मृजेन्यः श्रवस्यः स वाजी ॥१॥

जोहूत्रः । अग्निः । प्रथमः । पिताऽइव । इळः । पदे । मनुषा । यत् ।
समऽइद्धः ।
श्रियम् । वसानः । अमृतः । विऽचेताः । मर्मृजेन्यः । श्रवस्यः । सः ।
वाजी ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. जोहूत्रः (=आह्वानयोग्यः) प्रथमः पितेव (=पुरातनपितृसदृशः) अग्निः मनुषा (=मनुष्येण ऋत्विजा) इळः पदे (=इळायाः पदे=उत्तरवेद्यां) यद् (=यदा)

६. यास्तव उदार [आणि] देवोपासना करण्याच्या कामीं अत्यंत कुशल असा जो तूं तो या तुझ्या तेजानें आमचें कल्याण होईं अशा रीतीनें देवांचें यजन करणारा [हो]. आणि हे अग्नी, तूं आमचा अतिरस्कृत रक्षक [आणि] पालक [होत्साता] सतेज [आणि] सधन अशा रीतीनें प्रकाश.

6. [Do] thou, therefore, with this splendor [be] the sacrificer to the gods for our welfare, thou who art bounteous [and] most versed in sacrificing. And being our undespised protector [and] preserver, do thou, o Agni, shine brilliantly [and] so as give us riches.

सूक्त १०–२०१.

ऋषि–गृत्समद. देवता–अग्नि. वृत्त–त्रिष्टुभ्.

१. आह्वानयोग्य [आणि] प्राचीन पित्यासारिखा अग्नि जेव्हां मनुष्यानें इळेच्या स्थानीं पेटविला जातो, तेव्हां तेजातें धारण करणारा, अमर, महाप्रज्ञ, कीर्तिमान् [आणि] बलवान् तो [अग्नि] उपासनेस योग्य [असतो].

HYMN 10–201.

To *Agni.* By *Gṛitsamada.* Metre—*Trishṭubh.*

1. When Agni, worthy of being invoked [and] like an ancient father, is well kindled by the human worshipper on the seat of Iḷâ, he clad in splendor, immortal, very wise, renowned [and] mighty, is worthy of being worshipped.

---

१. इळेच्या स्थानीं'=' इळस्पदे.' म्हणजे उत्तर वेदीवर. देवांस अर्पावयाचें जें अन्न तें ' इळ् ' आणि तें जेथें अर्पिलें जातें तें ' इळस्पद ' अथवा उत्तरवेदी.

श्रुया अग्निश्चित्रभानुर्हवं मे विश्वाभिर्गीर्भिरमृतो विचेताः ।
श्यावा रथं वहतो रोहिता वोतारुषाह चक्रे विभृत्रः ॥ २ ॥

श्रुयाः । अग्निः । चित्रऽभानुः । हवम् । मे । विश्वाभिः । गीःऽभिः । अमृतः । विऽचैताः ।
श्यावा । रथम् । वहतः । रोहिता । वा । उत । अरुषा । अह । चक्रे । विऽभृत्रः ॥ २ ॥

उत्तानायामजनयन्त्सुषूतं भुवदग्निः पुरुपेशासु गर्भः ।
शिरिणायां चिदक्तुना महोभिरपरीवृतो वसति प्रचेताः ॥ ३ ॥

उत्तानायाम् । अजनयन् । सुऽसूतम् । भुवत् । अग्निः । पुरुऽपेशासु गर्भः ।
शिरिणायाम् । चित् । अक्तुना । महःऽभिः । अपरिऽवृतः । वसति । प्रऽचैताः ॥ ३ ॥

समिद्धो) [भवति] [तदा] श्रियं वसानः (=दीप्त्यात्मानमाच्छादयन्) अमृतः (=अमरणधर्मा) विचेताः (=विशेषेण प्रज्ञावान्) श्रवस्यः (=सुश्लोकः) स वाजी (=बलवान्) मर्मृजेन्यः (=परिचरणार्हो) [भवति] ॥

जोहूत्रोश्ववद्वेषाशब्दं कुर्वन्निति पाश्चात्त्याः केचित् ॥

भाषायाम्.

२. चित्रभानुः (=विचित्रदीप्तिर्) अमृतः (=अमरणधर्मा) विचेताः (=विशिष्टप्रज्ञावान्) अग्निः विश्वाभिर्गीर्भिः (=सर्वाभिर्मया कृताभिः स्तुतिभिर्) मे हवं (=ममाह्वानं) श्रूयाः (=श्रूयात्=शृणोतु) । [अस्य] रथं श्यावा (=श्यावौ=शामवर्णावश्वौ) रोहिता वा (=लोहितवर्णावश्वौ वा) उत अरुषा (=आरक्तवर्णौ वा) वहतः । अह (अध=अथ) [ऋत्विग्भिः] विभृत्रश्चक्रे (=नानास्थानेषु विहृतः कृतोस्ति) ॥

३. उत्तानायाम् (=उत्तानशयायाम् अरण्याम्) [एतम् अग्निरूपं] सुसूतं (=शोभनं पुत्रम्) अजनयन् (=उदपादयन्नृत्विजः) । अग्निः पुरुपेशासु (=नानावर्णास्वोषधीषु) गर्भो भुवत् (=अन्तर्वर्तमानतया गर्भ इवाभवत्) । प्रचेताः (=प्रकृष्टमेधावी) [सोग्निः] शिरिणायां चित् (=रात्रावपि) अक्तुना (=अन्धकारे-

२. सुंदर प्रभेचा, अमर, [आणि] महाप्रज्ञ अग्नि सर्व स्तुतींच्या द्वारें माझी हाक ऐको. [याच्या] रथाला कुमेत रंगाचे घोडे ओढितात, अथवा तांबडे घोडे [ओढितात], अथवा आरक्त वर्णाचे घोडे [ओढितात]. आतां त्याला निरनिराळ्या ठिकाणीं नेलें आहे.

३. उताणी पडलेली जी अरणी तिच्या ठायीं [या] उत्तम पुत्राला उपजविते झाले. नानारूप [ओषधीं]च्या पोटीं अग्नि गर्भ राहिला. महाप्रज्ञ [अग्नि] रात्रीच्या वेळींहि अंधकारानें न झांकला जातां तेजांनीं [युक्त होत्साता] वास करितो.

2. May Agni of excellent splendor, immortal [and] full of wisdom, hear my call through all [my] hymns. A pair of dark horses draw his chariot, or a pair of red horses, or a pair of brown horses. Now he is carried to several places.

3. They begot [this] good son in her [the Aranî] lying on her back. Agni became an embryo in those who have many forms. The very wise [Agni] exists even at night, full of lustres, uncovered with darkness.

---

२. 'त्याला निरनिराळ्या ठिकाणीं नेलें आहे.'='विभृत्रश्चक्रे'. म्ह० उत्तरवेदी इत्यादि निरनिराळ्या स्थळीं ऋत्विजांनीं एका ठिकाणाहून नेलें आहे, असा भावार्थ.

'कुमेत रंगाचे,' तांबड्या वर्णाचे अथवा आरक्त वर्णाचे जे घोडे सांगितले ते त्या त्या वर्णाचा जो धूर, ज्या ज्वाला अथवा जो प्रकाश तद्रूप होत.

संहितेंत 'श्रूयाः' असा पाठ असून पादांत 'श्रुयाः' असा ह्रस्व पाठ आहे तो संप्रदायसिद्ध आहे. ऋ. ५. ७४. १० आणि ऋ. ८. ७३. १८ यांतहि 'शुश्रूयातम्' आणि 'शुश्रुयातम्' असे पाठ आहेत ते पहा.

३. या मंत्रांत अग्नीला ऋत्विजांनीं काष्ठाच्या आंगीं घर्षण करून उत्पन्न केलें ही एक गोष्ट, आणि तो रात्रीच्या वेळींहि इतर वस्तूंप्रमाणें अंधकारानें झांकला जात नाहीं ही दुसरी, याप्रमाणें दोन गोष्टी सांगितल्या आहेत.

जिघर्म्यग्निं हविषा घृतेन प्रतिक्षियन्तं भुवनानि विश्वा ।
पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तं व्यचिष्ठमन्नै रभसं दृशानम् ॥ ४ ॥
जिघर्मि । अग्निम् । हविषा । घृतेन । प्रतिऽक्षियन्तम् । भुवनानि । विश्वा ।
पृथुम् । तिरश्चा । वयसा । बृहन्तम् । व्यचिष्ठम् । अन्नैः । रभसम् । दृशानम् ॥ ४ ॥
आ विश्वतः प्रत्यञ्चं जिघर्म्यरक्षसा मनसा तज्जुषेत ।
मर्यश्रीः स्पृहयद्वर्णो अग्निर्नाभिमृशे तन्वा जर्भुराणः ॥ ५ ॥
आ । विश्वतः प्रत्यञ्चम् । जिघर्मि । अरक्षसा । मनसा । तत् । जुषेत ।
मर्यऽश्रीः । स्पृहयत्ऽवर्णः । अग्निः । न । अभिऽमृशे । तन्वा । जर्भुराणः ॥ ५ ॥

ण) अपरीवृतः (=अनाच्छादितः सन्) महोभिर्वसति (=तेजोभिः सह वर्तते=तेजोयुक्तो वर्तते) ॥

भाषायाम्.

४. विश्वा भुवनानि (=सर्वाणि भूतानि) प्रतिक्षियन्तं (=वैश्वानरात्मनाधितिष्ठन्तं) तिरश्चा पृथुं (=सर्वतो विस्तृतं) वयसा बृहन्तं (=बलेन महान्तं) व्यचिष्ठं (=व्याप्ततमम्) अन्नै रभसं (=हविरन्नैर्बलवन्तं) दृशानं (=दृश्यमानम्) अग्निं हविषा घृतेन [च] जिघर्मि (=आसिञ्चामि) ॥

५. विश्वतः प्रत्यञ्चं (=सर्वतो व्याप्तम्) [अग्निम्] आ जिघर्मि (=आसिञ्चामि) । तत् [सेचनम्] अरक्षसा मनसा (=अबाधकेन मनसा=प्रसन्नेन मनसा) जुषेत (=सेवताम्) । मर्यश्रीः (=युवमनुष्यदर्शनः) स्पृहयद्वर्णः (=वर्णं स्पृहयन्=सुरूपकामी) अग्निस् तन्वा जर्भुराणः (=तेजसा पूर्णः=यदा तादृशो भवति तदा) नाभिमृशे (=अभिमर्शनयोग्यो न भवति) ॥

४. सकल भूतांच्या ठायीं वास करणारा, सर्व बाजूंनीं मोठा, बळानें महान्, अत्यंत व्यापक, अन्नांनीं बळवान्, [आणि] दृष्टिगोचर असा जो अग्नि, त्याला मी हवीनें [आणि] तुपानें भिजवितों.

५. चोहींकडे पसरणाऱ्या [अग्नी]ला मी [तुपानें] भिजवीत आहें. त्याचें तो प्रसन्न मनानें सेवन करो. एकाद्या तरूण मनुष्याप्रमाणें दिसणारा, रूपाची वांछा करणारा जो अग्नि तो तेजानें परिपूर्ण झाला म्हणजे त्याला स्पर्श करण्यासारिखा नसतो.

4. I besprinkle with oblation [and] with clarified butter Agni who lives in all beings, who extends on all sides, great with power, most permeating, powerful with offerings, [and who is] visible.

5. I besprinkle Agni who spreads in all directions. May he accept it with a pleased mind. Agni, who appears like a youth [and] is fond of fine appearance, cannot be touched when he puts on his splendor.

---

५. 'तेजानें परिपूर्ण झाला म्हणजे' =' तन्वा जर्भुराणः.' म्हणजे, चांगला पेटल्यावर. पाश्चात्य विद्वान् फुसफुसूं लागला म्हणजे असा अर्थ करितात.

ज्ञेया भागं संहसानो वरेण त्वादूतासो मनुवद्वदेम ।
अनूनमग्निं जुह्वा वचस्या मधुपृचं धनसा जोहवीमि ॥ ६ ॥२॥

ज्ञेयाः । भागम् । सहसानः । वरेण । त्वाऽदूतासः । मनुऽवत् । वदेम । अनूनम् । अग्निम् । जुह्वा । वचस्या । मधुऽपृचम् । धनऽसाः । जोहवीमि ॥ ६ ॥ २ ॥

भाषायाम्.

६. वरेण सहसानः (=हविषा शत्रूनभिभवन्=हविषा शत्रवभिभवनशीलो) भागं ज्ञेयाः (=हविर्भागमिमं जानीहि)। त्वादूतासः (=त्वं दूतो येषां ते वयं) मनुवत् (=मनुरिव) वदेम (=स्तोत्रं ब्रूयाम)। अनूनं (=पूर्णं) मधुपृचम् (=उपासकान् माधुर्येण पूरयन्तं माधुर्यदायिनम्) अग्निं धनसाः (=धनस्य संभक्ताहं) जुह्वा (=एतन्नामकेन पात्रेण=हविषा) वचस्या (=वचस्यया=स्तुतिकामनया=स्तुत्या) जोहवीमि (=आह्वयामि)॥

सूक्तम् ११–२०२.

गृत्समद ऋषिः । इन्द्रो देवता । अन्त्या त्रिष्टुभ् । शिष्टा विराट्स्थानाः ॥

श्रुधी हवमिन्द्र मा रिषण्यः स्याम ते दावने वसूनाम् ।
इमा हि त्वामूर्जो वर्धयन्ति वसूयवः सिन्धवो न क्षरन्तः ॥ १ ॥

श्रुधि । हवम् । इन्द्र । मा । रिषण्यः । स्याम । ते । दावने । वसूनाम् । इमाः । हि । त्वाम् । ऊर्जः । वर्धयन्ति । वसुऽयवः । सिन्धवः । न । क्षरन्तः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे इन्द्र, [अस्माकं] हवम् (=आह्वानं) श्रुधि (=शृणु)। मा रिषण्यः (=मा हिंसीः)। ते वसूनां दावने स्याम (=तव धनानां दानाय पात्रभूता भवेम)। हि (=यस्मात् कारणाद्) वसूयवः (=धनमिच्छन्त्यः) क्षरन्तः सिन्धवो न [क्षरन्त्यः] (=क्षरन्त्य आप इव) इमा ऊर्जः (=एतानि हविरन्नानि) त्वां वर्धयन्ति (=हर्षयन्ति)॥

६. हवीच्या योगानें जयशाली होणारा असा जो तूं तो [या] हविर्भागाला ग्रहण कर. तूं आमचा दूत होशील तर आम्ही मनूप्रमाणें [स्तोत्र] म्हणूं. परिपूर्ण, [आणि] माधुर्य देणारा जो अग्नि त्याला धनेच्छू मी पळीनें [आणि] स्तुतीनें बोलावितों.

6. Overpowering through excellence mayest thou accept [this] offering. May we with thee for our messenger pray like Manu. I am invoking,—I, desirous of wealth, [am invoking] with oblation and praise Agni who is perfect [and] is the giver of sweetness.

६. 'मनूप्रमाणें'='मनुवत्.' म्हणजे मनु म्हणून जो आदि उपासक तो जसा देवांशीं प्रत्यक्ष बोलत असे त्याप्रमाणें. 'मनु' कोण याविषयीं सू. ११२ मं. १६ आणि त्याजवरील टीप पहा.

सूक्त ११–२०२.

ऋषि–**गृत्समद**. देवता–**इन्द्र**. वृत्त–शेवटची (एकविसावी) **त्रिष्टुभ्**, ती खेरीज करून बाकी सर्व **विराट्स्थाना** या वृत्ताच्या.

Hymn 11–202.

To *Indra*. By *Gṛitsamada*. Metre—*Virâṭsthânâ*, except in the last verse where it is *Trishṭubh*.

१. हे इंद्रा, तूं [आमची] हाक ऐक, तूं आमची हेळसांड करूं नको. तुझ्या संपत्तीस आम्ही पात्र होऊं असें कर. कारण कीं, धनाची इच्छा करणारीं [आणि] वाहणाऱ्या नद्यांप्रमाणें [वाहणारीं] जीं हीं हविरन्नें तीं तुला हर्षवीत आहेत.

I. Hear [our] call, o Indra, do not neglect us. May we be fit for the gift of thy wealth. For these offerings, desirous of wealth, [and poured] like flowing waters, are exhilarating thee.

१. 'नद्यांप्रमाणें वाहणारों,' म्हणजे पाण्याच्या प्रवाहांप्रमाणें सोमादिकांचे जे लोट अर्पण केलेले ते.

सृजो महीरिन्द्र या अपिन्वः परिष्ठिता अहिना शूर पूर्वीः ।
अमर्त्यं चिद्दासं मन्यमानमवाभिनदुक्थैर्वावृधानः ॥ २ ॥

सृजः । महीः । इन्द्र । याः । अपिन्वः । परिऽस्थिताः । अहिना । शूर । पूर्वीः ।
अमर्त्यम् । चित् । दासम् । मन्यमानम् । अव । अभिनत् । उक्थैः । ववृधानः ॥ २ ॥

उक्थेष्विन्नु शूर येषु चाकन्त्स्तोमेष्विन्द्र रुद्रियेषु च ।
तुभ्येदेता यासु मन्दसानः प्र वायवे सिस्रते न शुभ्राः ॥ ३ ॥

उक्थेषु । इत् । नु । शूर । येषु । चाकन् । स्तोमेषु । इन्द्र । रुद्रियेषु । च ।
तुभ्य । इत् । एताः । यासु । मन्दसानः । प्र । वायवे । सिस्रते । न । शुभ्राः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. हे शूर इन्द्र, महीः (=महतीर्महत्यः) पूर्वीः (=प्रभूता) या [आपः] अहिन (=वृत्रेण) परिष्ठितास् [तास्त्वं] सृजः (=असृजः =व्यसृजः) । उक्थैर्वावृधानः (=स्तोत्रैः प्रवृद्धस्त्वम्) अमर्त्यं चित् मन्यमानम् (=आत्मानं मरणरहितमेव मन्यमानं) दासं (=दस्युं =वृत्रम्) अव अभिनत् (=भित्त्वावसृष्टवान्) ॥

३. हे शूर इन्द्र, येषूक्थेषु (=स्तोत्रेषु) रुद्रियेषु च स्तोमेषु (=रुद्रकृतेषु स्तवनेषु) त्वं चाकन् (=कामयसे) यासु [स्तुतिषु च] [त्वं] मन्दसानो (=हृष्टो) [भवसि] [तादृशा] एताः शुभ्राः (=दीप्यमानाः) [स्तुतयो] वायवे न (=वायुं प्रतीव) तुभ्य इत् (=तुभ्यमपि =त्वां प्रति) नु (=क्षिप्रं) प्र सिस्रते (=प्रकर्षेण सरन्ति) ॥

यादृशानि स्तोत्राणि कामयसे यादृशानि च रुद्रकृतानि स्तवनानि ते प्रीतिकराणि भवन्ति यादृशाभिश्च स्तुतिभिस् त्वं हृष्टो भवसि तादृशानि मया कृतानीमानि स्तुतिवचनानि त्वां प्रति वायुं प्रति च धावन्तीति भावः ॥

२. हे शूर इंद्रा, ज्यांला अहीनें वेष्टून टाकिलें होतें त्या महान् [आणि] विपुळ उदकांला तूं खालीं वर्षिता झालास. स्तोत्रांनीं बळवान् झालेला असा जो तूं, तो आपणास अमरच मानणाऱ्या असुरालासुद्धा मारून खालीं टाकिता झालास.

३. हे शूर इंद्रा, ज्या स्तोत्रांची, आणि रुद्रकृत गायनाची तुला आवड आहे आणि ज्या स्तुतींनीं तूं आनंद पावतोस, त्या ह्या सुंदर स्तुती वायूप्रत [धांवल्या]-प्रमाणें सत्वर तुजप्रत धांवत आहेत.

2. O brave Indra, thou didst pour down in rich streams the great [and] plentiful [waters] which were besieged by the serpent. Thou, strengthened by hymns, didst strike down the demon that thought himself quite immortal.

3. O brave Indra, the hymns and the songs composed by Rudra which thou lovest, and these fair praises in which thou takest pleasure, are running quickly towards thee as towards Vâyu.

---

२. यांत सांगितलेला इंद्राचा पराक्रम सर्वत्र प्रसिद्ध आहे.

३. 'ज्या प्रकारचीं स्तोत्रें आणि रुद्रकृत वचनें तुला आवडतात, आणि ज्या स्तुतींपासून तुला हर्ष होतो तसलीं हीं वचनें आणि ह्या स्तुति तुजप्रत आणि वायूप्रत धांवत आहेत,' असा भावार्थ.

परंतु रुद्रकृत गायनें इंद्राला आवडतात असें म्हटलें आहे यावरून रुद्र इंद्राची स्तुति करीत असतो असें प्रसिद्ध पाहिजे, तें नाहीं; मात्र रुद्राचे पुत्र जे मरुत् (त्यांनां रुद्रिय म्हणतात) ते इंद्राची स्तुति गातात असें वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं सांगितलें आहे. सू. ५२ मं. १५ पहा. तेव्हां या ठिकाणीं रुद्रकृत म्हणजे रुद्राचे पुत्र जे मरुत् त्यांणीं केलेलीं असा अर्थ घ्यावयाचा आहे काय?

शुभ्रं नु ते शुष्मं वर्धयन्तः शुभ्रं वज्रं बाह्वोर्दधानाः ।
शुभ्रस्त्वमिन्द्र वावृधानो अस्मे दासीर्विशः सूर्येण सह्याः ॥ ४ ॥

शुभ्रम् । नु । ते । शुष्मम् । वर्धयन्तः । शुभ्रम् । वज्रम् । बाह्वोः । दधानाः ।

शुभ्रः । त्वम् । इन्द्र । ववृधानः । अस्मे इति । दासीः । विशः । सूर्येण । सह्याः ॥ ४ ॥

गुहा हितं गुह्यं गूळ्हमप्स्वपीवृतं मायिनं क्षियन्तम् ।
उतो अपो द्यां तस्तभ्वांसमहन्नहिं शूर वीर्येण ॥ ५ ॥ ३ ॥

गुहा । हितम् । गुह्यम् । गूळ्हम् । अप्ऽसु । अपिऽवृतम् । मायिनम् । क्षियन्तम् ।

उतो इति । अपः । द्याम् । तस्तभ्वांसम् । अहन् । अहिम् । शूर । वीर्येण ॥ ५ ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

४. नु अधुना ते शुभ्रं शुष्मं (=तव दीप्तं बलं) [स्तोत्रेण] वर्धयन्तः [अपि च] तव शुभ्रं वज्रं बाह्वोर्दधानाः (=स्तोत्रेण तव बाह्वोर्निदधाना) [भवामः] । [अतः] हे इन्द्र, शुभ्रस्त्वं (=दीप्तस्त्वम्) [अस्माकं स्तोत्रेण] वावृधानः (=वर्धमानः सन्) अस्मे (=अस्मदर्थं) सूर्येण (=तेजस्विना वज्रेण) दासीर्विशः (=दस्युसंबन्धिनीः प्रजाः=अनार्यान् जनान्) सह्याः (=अभिभव) ॥

५. हे शूर, गुहा हितं (=गुहायां निहितम्) [अत एव] गुह्यम् (=अदृश्यं) गूळ्हं (=निगूढम्) अप्सु (=मेघोदकेषु) अपीवृतं क्षियन्तम् (=आच्छादितं वसन्तं) मायिनं (=मायाविनम्) उत (=अपि च) अपो द्यां (=मेघोदकानि =अन्तरिक्षं द्युलोकं च) तस्तभ्वांसं (=स्तम्भयन्तम्) अहिं (=वृत्ररूपं सर्पं) वीर्येण (=तव सामर्थ्येन) अहन् (=त्वं हतवान्) ॥

४. आम्ही तुझें सुंदर बळ आतां वाढवीत आहों, [तुझें] सुंदर वज्र [तुझ्या] खांद्यावर ठेवीत आहों. तर हे इंद्रा, सुंदर असा जो तूं तो [आम्हांकडून] बळवान् केला होत्साता तेजःपुंज वज्राच्या योगानें आम्हांसाठीं अनार्य लोकांचा पाडाव कर.

4. We are now promoting thy fair strength, we are placing [thy] fair thunderbolt on [thy] shoulders. Do thou the fair one, strengthened [by us], o Indra, subdue for us the un-Âryan forces with thy resplendent [thunderbolt].

५. हे शूर [इंद्रा], गुहेंत असलेला, अदृश्य, लपून राहिलेला, उदकांमध्यें छपून वास करणारा, मायावी आणि उदकांला [आणि] द्युलोकाला थांबविणारा जो अहि, त्याला तूं [आपल्या] पराक्रमानें मारिता झालास.

5. Thou didst, o brave [Indra], slay with thy might, the artful serpent lying invisible [and] concealed in the den and dwelling hidden in the waters, and that stopped the waters [and] the heaven.

४. 'आम्हीं स्तोत्रें म्हणून तुझें बळ वाढवीत आहों आणि तुझ्या हातून वज्र तुझ्या खांद्यावर चढवीत आहों. तर या प्रकारें बळवान् झालेला जो तूं तो अनार्य लोकांला जिंक;' असें तात्पर्य.

स्तवा नु त इन्द्र पूर्व्या महान्युत स्तवाम नूतना कृतानि ।
स्तवा वज्रं बाह्वोरुशन्तं स्तवा हरी सूर्यस्य केतू ॥ ६ ॥

स्तव । नु । ते । इन्द्र । पूर्व्या । महानि । उत । स्तवाम । नूतना । कृतानि ।
स्तव । वज्रम् । बाह्वोः । उशन्तम् । स्तव । हरी इति । सूर्यस्य । केतू इति ॥६॥

हरी नु त इन्द्र वाजयन्ता घृतश्चुतं स्वारमस्वार्ष्टाम् ।
वि समना भूमिरप्रथिष्टारंस्त पर्वतश्चित्सरिष्यन् ॥ ७ ॥

हरी इति । नु । ते । इन्द्र । वाजयन्ता । घृतऽश्चुतम् । स्वारम् । अस्वार्ष्टाम् ।
वि । समना । भूमिः । अप्रथिष्ट । अरंस्त । पर्वतः । चित् । सरिष्यन् ॥७॥

नि पर्वतः साद्यप्रयुच्छन्त्सं मातृभिर्वावशानो अक्रान् ।
दूरे पारे वाणीं वर्धयन्त इन्द्रेषितां धमनिं पप्रथन्नि ॥ ८ ॥

नि । पर्वतः । सादि । अप्रऽयुच्छन् । सम् । मातृऽभिः । वावशानः । अक्रान् ।
दूरे । पारे । वाणीम् । वर्धयन्तः । इन्द्रऽइषिताम् । धमनिम् । पप्रथन् । नि ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

६. हे इन्द्र, ते (=तव) पूर्व्या (=पूर्व्याणि=पुरातनानि) महानि (=महान्ति) [कृतानि] स्तव (=स्तवाम)। उत (=अपि च) नूतना (=नूतनानि) कृतानि (=पराक्रमकर्माणि) स्तवाम। [तव] बाह्वोरुशन्तं (=कामयमानं वीरकर्मकरणोत्सुकं) वज्रं स्तव (=स्तवाम)। सूर्यस्य केतू (=केतुभूतौ=प्रज्ञापकौ) हरी (=एतन्नामकौ तवाश्वौ) स्तव (=स्तवाम)॥

७. हे इन्द्र, वाजयन्ता (=वेगं कुर्वन्तौ) ते (=तव) हरी घृतश्चुतं (=मेघोदकरूपं घृतं च्यावयन्तं) स्वारं (=नादं) नु (=सत्वरं=यस्मिन् क्षणे) अस्वार्ष्टाम् (=अशब्दयताम्=अकुरुतां) [तस्मिन् क्षणे] भूमिः (=पृथिवी) समना (=क्षिप्रं=सत्वरं) वि अप्रथिष्ट (=सर्वतः प्रथिताभूत्=ममोपरि वज्रप्रहारो भविष्यतीति भीत्या निश-

६. हे इंद्रा, आम्ही आतां तुझे [म]हान् पुरातन पराक्रम स्तवूं आणि [तुझे] अर्वाचीन पराक्रम स्तवूं; [तु-[झ्]या] खांद्यावरच्या उत्सुक वज्राला [स्]तवूं; सूर्याचे ध्वज [होत असे जे [तु]झे] पिवळे घोडे [ते] स्तवूं.

6. Let us now praise, o Indra, thy great ancient deeds and let us praise [thy] modern deeds. Let us praise the thunderbolt ready on [thy] shoulders. Let us praise the tawny horses, the banners of the sun.

७. हे इन्द्रा, तुझे वेगवंत [अ]श्व घृतस्रावी नाद करिते झाले [त]तोंच] पृथिवी एकदम आडवी [प]डून राहिली, पर्वत चालणार [ह]ोता तो स्तब्ध झाला.

7. Thy swift tawny horses, o Indra, only neighed a rain-dropping neigh, [when] the earth immediately spread herself flat, the mountain that was going to move stopped motionless.

८. पर्वत बिनचूक खालीं ब-[स]ला, [आणि] आयांबरोबर घोष [क]रीत करीत गर्जना करिता [झ]ाला. इन्द्रप्रेरित जय-नादाला [दू]रच्या प्रदेशीं मोठा करणारे असे [जे स्तोते ते] त्या वाणीला पसरिते [झ]ाले.

8. The mountain settled down with care. It roared, lowing with the mothers. The [praising worshippers], who increased in the distant region the shout sent forth by Indra, expanded that voice.

---

६. 'पुरातन,' 'अर्वाचीन'='पूर्व्या,' [नू]तना.' म्हणजे वृत्रहननादिक जीं पु-[रा]तन कामें आणि उपासकरक्षणादिक [जीं] आधुनिक कामें केलेलीं तीं.

'सूर्याचे ध्वज होत असें'='सूर्यस्[य केत]ू.' इन्द्र आणि सूर्य हे एकच होत [अ]सें वेदांत कोठकोठें येतें.

७. इन्द्र आपले घोडे जोडून वृत्रह-[न]ार्थ जाऊं लागला तेव्हां काय काय झालें तें सांगतो.

'घृतस्रावी नाद'='घृतश्चुतं स्वारम्' म्हणजे तुपाप्रमाणें चिक्कण असें मेघोदक मेघांकडून खालीं पाडणारा.

'पर्वत.' म्हणजे मेघ असें सायण म्ह-णतात तें खरें दिसतें.

८. भावार्थः– 'इन्द्राचे अश्व येतांच मेघरूपी जो पर्वत तो खालीं गळला आणि त्यापासून पडणाऱ्या उदकांबरोबर

इन्द्रो महां सिन्धुमाशयानं मायाविनं वृत्रमस्फुरन्निः ।
अरेजेतां रोदसी भियाने कनिक्रदतो वृष्णो अस्य वज्रात् ॥ ९ ॥

इन्द्रः । महाम् । सिन्धुम् । आऽशयानम् । मायाऽविनम् । वृत्रम् । अस्फुरत् । निः ।
अरेजेताम् । रोदसी इति । भियाने इति । कनिक्रदतः । वृष्णः । अस्य । वज्रात् ॥ ९ ॥

अरोरवीद्वृष्णो अस्य वज्रोऽमानुषं यन्मानुषो निजूर्वात् ।
नि मायिनो दानवस्य माया अपादयत्पपिवान्त्सुतस्य ॥ १० ॥४॥

अरोरवीत् । वृष्णः । अस्य । वज्रः । अमानुषम् । यत् । मानुषः । निऽजूर्वात् ।
नि । मायिनः । दानवस्य । मायाः । अपादयत् । पपिऽवान् । सुतस्य ॥ १० ॥ ४ ॥

यानाभवत्) पर्वतश्चित् (=पर्वतोपि=मेघोपि) सरिष्यन् (=गन्तुकामः सन्=यद्यपि सर्तुकामस्तदपि) अरंस्त (=भीत्या स्तब्धोभूत्) ॥

८. पर्वतः (=मेघः) अप्रयुच्छन् (=अप्रमाद्यन् सन्=निःशङ्कं) नि सादि (=न्यषीदत्) । मातृभिः सं वावशानः (=मातृभूताभिरद्भिर्मेघोदकैः सह शब्दं कुर्वन्) अक्रान् (=अक्रन्दत्=अगर्जत्) । इन्द्रेषिताम् (=इन्द्रप्रेरितां) वाणीं (=जयशब्दं) दूरे पारे (=दूरे प्रदेशे) वर्धयन्तः (=स्तोत्रैः प्रवृद्धां कुर्वन्तः) [स्तोतारस्] [तां] धमनिं (=वाचं) नि पप्रथन् (=नितरामप्रथयन्=व्यस्तारयन्) ॥

भाषायाम्.

९. महां सिन्धुं (=महान्तं मेघोदकरूपं प्रवाहम्) आशयानम् (=अधिष्ठाय शयानं) मायाविनं वृत्रम् इन्द्रो निरस्फुरत् (=निरहन्) । [तदानीम्] अस्य वृष्णः (=तस्य वीरस्य=इन्द्रस्य) कनिक्रदतो वज्रात् (=शब्दं कुर्वाणाद्वज्राद्) भियाने (=भयं प्राप्ते) रोदसी (=द्यावापृथिव्यौ) अरेजेताम् (=अकम्पेताम्) ॥

१०. अस्य वृष्णः (=वीरस्य=इन्द्रस्य) मानुषः (=मनुष्येभ्यो हितो) वज्रो यत् (=यदा) अमानुषं (=मनुष्येभ्योऽहितं) [वृत्रं] निजुर्वात् (=नितरामहिंसत् [तदा स वज्रः] अरोरवीत् (=भृशं शब्दमकरोत्) । [तदानीं] सुतस्य पपिवान्

९. इन्द्र महान् प्रवाहावर प-
्न राहिलेल्या मायावी वृत्राला
ेकून देता झाला. द्युलोक आणि
थिवी, या वीराचें जें गर्जना क-
णारें वज्र त्याला भिऊन कांपूं
ागल्या.

9. Indra hurled away deceitful Vṛitra who lay on the great stream. Earth and heaven trembled in terror of the roaring thunderbolt of this hero.

१०. जेव्हां या वीराचें मनुष्य-
हितकारी वज्र मनुष्यद्वेषी वृत्राला
ंहारितें झालें, तेव्हां तें मोठी ग-
ंना करितें झालें. सोम प्यालेला
इन्द्र] कपटी दानवाचीं कृत्रिमें
ंगून टाकिता झाला.

10. When the thunderbolt of this hero, which is friendly to mankind, destroyed [Vṛitra] the enemy of mankind, it roared loudly. [The hero] having drunk of the Soma, destroyed the deceits of the deceitful Dânava.

ाद करिता जहाला. नंतर उपासकांनीं
ाभिनंदन केल्यावर इन्द्राचा जो जय-
ब्द तो उपासकांनीं केलेल्या स्तोत्रांच्या
ोगानें अधिकाधिक गंभीर जहाला.'
'आयांबरोबर'=मातृभिः. म्हणजे मे-
घोदकें जीं त्याच कोणी माता त्यांजब-
रोबर. मेघोदकांस माता असें वेदांत पु-
ष्कळ ठिकाणीं म्हटलें आहे. उदारणार्थ,
अर्षन्तु आपो जवसा वि मातरः (आपो-
माता वेगानें येओत) ऋ. ८. ८९. ४.

९. 'महान् प्रवाहावर'='महां सिन्धुं.'
्हणजे बाष्परूपानें अन्तरिक्षांत प्रवाहा-
सारिखा दिसणारा जो मेघ त्याजवर.

पिबापिबेदिन्द्र शूर सोमं मन्दन्तु त्वा मन्दिनः सुतासः ।
पृणन्तस्ते कुक्षी वर्धयन्त्वित्था सुतः पौर इन्द्रमाव ॥ ११ ॥
पिबऽपिब । इत् । इन्द्र । शूर । सोमम् । मन्दन्तु । त्वा । मन्दिनः । सुतासः ।
पृणन्तः । ते । कुक्षी इति । वर्धयन्तु । इत्था । सुतः । पौरः । इन्द्रम् । आव ॥ ११ ॥

त्वे इन्द्राप्यभूम विप्रा धियं वनेम ऋतया सपन्तः ।
अवस्यवो धीमहि प्रशस्तिं सद्यस्ते रायो दावने स्याम ॥ १२ ॥
त्वे इति । इन्द्र । अपि । अभूम । विप्राः । धियम् । वनेम । ऋतऽया । सपन्तः ।
अवस्यवः । धीमहि । प्रऽशस्तिम् । सद्यः । ते । रायः । दावने । स्याम ॥ १२

(=अभिषुतं सोमं पीतवान्) [इन्द्रो] मायिनो दानवस्य (=असुरस्य तस्य वृत्रस्य) मायाः (=कपटानि) नि अपादयत् (=अबाधत) ॥

भाषायाम्.

११. हे शूर इन्द्र, [इमं] सोमं पिबापिबेत् (=पिबैव पिबैव)। मन्दिनः (=मदकराः) सुतासः (=अभिषुताः सोमास्) त्वा मन्दन्तु (=त्वां मादयन्तु)। ते कुक्षी पृणन्तः (=तवोदरपार्श्वौ पूरयन्तः) [सोमास्] [त्वां] वर्धयन्तु (=प्रवृद्धं कुर्वन्तु)। पौरः सुतः (=उदरपूरकः सोम) इत्था (=सत्यम्) इन्द्रम् आव (=इन्द्रं तर्पयति)॥

१२. हे इन्द्र, विप्राः (=स्तोतारो) [वयं] त्वे अपि अभूम (=त्वयि कृताश्रया भवेम)। ऋतया सपन्तः (=ऋतं सम्यग्यथा तथा पूजयन्तो वयं) धियं वनेम (=त्वत्प्रीत्यर्थं कर्म संभजेमहि)। अवस्यवः (=रक्षणेच्छवो वयं) [तव] प्रशस्तं धीमहि (=स्तुतिं विदधीमहि)। सद्यः (=अनन्तरं) ते रायो दावने (=तव धनस्य दानाय पात्रभूताः) स्याम (=भवेम)॥

११. पी पी हे शूर इन्द्रा, हा] सोम पी. मदकारी सोमरस ला हर्षवोत. ते तुझें पोट भरपूर रून तुला बळवान् करोत. पोट रून टाकणारा सोमरस [तुज] द्राला खरोखरच प्रसन्न करीत सतो.

११. Drink, oh, drink, brave Indra, [this] Soma. May the exhilarating Somas exhilarate thee. May the Somas filling thy sides strengthen thee. [For] truly does the filling juice that is extracted gratify Indra.

१२. हे इन्द्रा, आम्ही स्तोते झे होऊं असें कर. भक्तीनें उसना करणारे जे आम्ही ते तुझी पासना करूं, रक्षणेच्छू आम्ही तुझें] स्तोत्र करूं, आणि नंर आम्ही तुझ्या संपत्तीच्या दास पात्र होऊं, असें कर.

12. May we thy poets, o Indra, have thy support. Worshipping rightly may we perform [thy] rite. Desirous of protection may we compose thy praise, and then may we be fit for the gift of thy wealth.

स्याम ते त इन्द्र ये त ऊती अवस्यव ऊर्जं वर्धयन्तः ।
शुष्मिन्तमं यं चाकनाम देवास्मे रयिं रासि वीरवन्तम् ॥ १३ ॥

स्याम । ते । ते । इन्द्र । ये । ते । ऊती । अवस्यवः । ऊर्जम् ।
वर्धयन्तः ।
शुष्मिन्ऽतमम् । यम् । चाकनाम । देव । अस्मे इति । रयिम् । रासि ।
वीरऽवन्तम् ॥ १३ ॥

रासि क्षयं रासि मित्रमस्मे रासि शर्ध इन्द्र मारुतं नः ।
सजोषसो ये च मन्दसानाः प्र वायवः पान्त्यग्रणीतिम् ॥ १४ ॥

रासि । क्षयम् । रासि । मित्रम् । अस्मे इति । रासि । शर्धः । इन्द्र ।
मारुतम् । नः ।
सऽजोषसः । ये । च । मन्दसानाः । प्र । वायवः । पान्ति । अग्रेऽ-
नीतिम् ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१३. हे इन्द्र, ये [वयम्] ऊती (=ऊत्या=तर्पणसाधनेन हविषा) ते (=तव) ऊर्जं (=बलं) वर्धयन्तः [सन्तः] अवस्यवः (=रक्षणेच्छवः) [स्मस्] ते [वयं] ते (=तव) स्याम (=भवेम) । हे देव, शुष्मिन्तमं (=बलवत्तमं) वीरवन्तं (=शूरापत्योपेतं) यं रयिं (=धनं) चाकनाम (=कामयामहे) [तम्] अस्मे रासि (=अस्मभ्यं ददासि=देहि) ॥

१४. क्षयं (=गृहं) रासि (=देहि) । अस्मे (=अस्मभ्यं) मित्रं (=सखायं) रासि (=देहि) । हे इन्द्र, नः (=अस्मभ्यं) मारुतं शर्धः (=मरुतां बलं) रासि (=देहि) । सजोषसः (=संगता) मन्दसानाश्च (=त्वया समं मोदमाना) वायवः (=वायुरूपा) ये [मरुतः] अग्रनीतिम् (=अग्रे नीयमानं=सोमं) [त्वया सह] प्र पान्ति (=पिबन्ति) ॥

१३. हे इंद्रा, तुझें बळ ह-
वीनें वाढवीत [आहों] असे जे
आम्ही ते ज्यापेक्षां रक्षणाची इच्छा
करीत आहों, त्यापेक्षां आम्ही तुझे
होऊं असें तूं कर. हे देदीप्यमान
[इंद्रा], जी अत्यंत बलयुक्त [सं-
पत्ति] आम्ही वांछितों, ती शूर-
संततीनें भरलेली संपत्ति तूं आ-
म्हांला दे.

13. O Indra, may we, who increasing thy energy with oblation are desirous of protection, become thine. Grant to us, o resplendent one, that wealth, full of strength and brave progeny, which we long for.

१४. घर दे, आम्हांस मित्र
दे, हे इंद्रा, आम्हांला मरुतांचें बळ
दे; जे वायु [रूप] [मरुत्] तुज-
बरोबर सोम पिऊन आनंद पाव-
तात.

14. Give a house, give us a friend, give us, o Indra, the strength of the Maruts; who, identical with the winds, drink the first offering [of the Soma] as [thy] companions, making themselves happy [along with thee].

---

१३. 'हवीनें'='ऊती.' 'ऊति' शब्दाचा असा अर्थ होतो अशाविषयीं ऋ. ६. २९. ५ आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा.

१४. 'मरुतांचें बळ'='मारुतं शर्धः'. म्हणजे मरुतांचा गण. 'दे' म्हणजे वेऊन ये. कदाचित् 'बळ' यांत मरुद्दत्त सामर्थ्य असाहि श्लेषार्थ घेणें अवश्य आहे. म्हणून 'गण' बद्दल 'बळ' हें पद आम्हीं घातलें आहे.

व्यन्त्विन्नु येषु मन्दसानस्तृपत्सोमं पाहि द्रह्यदिन्द्र ।
अस्मान्त्सु पृत्स्वा तरुत्रावर्धयो द्यां बृहद्भिरर्कैः ॥ १५ ॥ ५ ॥

व्यन्तु । इत् । नु । येषु । मन्दसानः । तृपत् । सोमम् । पाहि । द्रह्यत् । इन्द्र ।
अस्मान् । सु । पृत्ऽसु । आ । तरुत्र । अवर्धयः । द्याम् । बृहत्ऽभिः । अर्कैः ॥ १५ ॥ ५ ॥

बृहन्त इन्नु ये ते तरुत्रोक्थेभिर्वा सुम्नमाविवासान् ।
स्तृणानासो बर्हिः पस्त्यावत्त्वोता इदिन्द्र वाजमग्मन् ॥ १६ ॥

बृहन्तः । इत् । नु । ये । ते । तरुत्र । उक्थेभिः । वा । सुम्नम् । आऽविवासान् ।
स्तृणानासः । बर्हिः । पस्त्यऽवत् । त्वाऽऊताः । इत् । इन्द्र । वाजम् । अग्मन् ॥ १६ ॥

भाषायाम्.

१५. येषु [मरुत्सु] मन्दसानः (=त्वं मोदमानो) [भवसि] [ते] नु (=क्षिप्रं) व्यन्तु इत् (=पिबन्त्वेव) । हे इन्द्र, तृपत् द्रह्यत् सोमं पाहि (=आ तृप्तेरा बलागमनाच्च सोमं पिब) । [अपि च] हे तरुत्र (=हे जेतः=तारक), बृहद्भिरर्कैः (=महद्भिर्मरुद्भि:सह) अस्मान् पृत्सु आ (=युद्धेषु) द्यां [च] (=द्युलोकं च) अवर्धयः (=प्रवृद्धान् कुरु) ॥

आ सप्तमीद्योतनार्थः ॥

१६. हे तरुत्र (=शत्रुनाशेन तारक), [ते] इत् (=त एव) नु बृहन्तः (=क्षिप्रं महान्तो) [भवन्ति] ये ते सुम्नं (=तव सुखं=त्वद्दत्तं सुखकरं धनम्) उक्थैः (=स्तोत्रैर्) आविवासान् (=परिचरेयुः=स्तूयुः) । वा (=अथवा) हे इन्द्र, त्वोताः (=त्वया रक्षिता) बर्हिः स्तृणानास इत् (=दर्भान् वेद्यामाच्छादयन्तः=ये त्वदर्थं बर्हिरास्तृणन्ति त एव) पस्त्यावत् वाजम् अग्मन् (=गृहवद्यथा तथा अन्नं प्राप्नुयुः=गृहमन्नं च लभेरन्) ॥

१५. हे इन्द्रा, ज्या मरुतांबरोबर तूं आनंद पावतोस ते [हा सोम] सत्वर पिओत, [आणि] तूं तृप्ति होईपर्यंत [आणि] बळ येईपर्यंत [हा] सोम पी. [आणि] हे तारणाऱ्या, महान् जे मरुत् त्यांसह तूं आम्हांला युद्धांत चांगले [आणि] द्युलोकाला बळवान् कर.

१६. हे तारणाऱ्या [इन्द्रा], जे स्तोत्रांनीं तुझी कृपा आळवितात तेच लवकर मोठे होतात. हे इन्द्रा, त्वां रक्षिलेले जे [मनुष्य] तुजकरितां दर्भ पसरितात तेच गृह आणि अन्न यांप्रत पावतात.

15. Now may they (the Maruts) drink with whom thou makest thyself happy. Drink the Soma thou, o Indra, to thy satisfaction and so as to strengthen thyself. Strengthen us well in battle, o victor, [and] [strengthen] the heaven, with the vast [Maruts].

16. They alone soon become great, o victor, who praise thy beneficence in hymns. Those only attain to a home and to food who, protected by thee, spread the sacred grass [for thee].

---

१५. 'द्युलोकाला'='द्याम्.' द्युलोकाला बळवान् कर असें म्हटलें आहे त्याचा अभिप्राय असा दिसतो कीं, तूं सोम पी आणि आमच्या शत्रूंपासून आम्हांला युद्धांत सोडीव, आणि वृत्राच्या उपद्रवापासून द्युलोकाला सोडीव.

१६. 'दर्भ पसरितात'='बर्हिः स्तृणानासः'. म्हणजे यज्ञ करितात, भजतात.

उग्रेष्विन्नु शूर मन्दसानस्त्रिकद्रुकेषु पाहि सोममिन्द्र ।
प्रदोधुवच्छ्मश्रुषु प्रीणानो याहि हरिभ्यां सुतस्य पीतिम् ॥१७॥
उग्रेषु । इत् । नु । शूर । मन्दसानः । त्रिऽकद्रुकेषु । पाहि । सोमम् । इन्द्र ।
प्रऽदोधुवत् । श्मश्रुषु । प्रीणानः । याहि । हरिऽभ्याम् । सुतस्य । पीतिम् ॥ १७ ॥
धिष्वा शवः शूर येन वृत्रमवाभिनद्दानुमौर्णवाभम् ।
अपावृणोर्ज्योतिरार्याय नि सव्यतः सादि दस्युरिन्द्र ॥ १८ ॥
धिष्व । शवः । शूर । येन । वृत्रम् । अवऽअभिनत् । दानुम् । और्णऽवाभम् ।
अप । अवृणोः । ज्योतिः । आर्याय । नि । सव्यतः । सादि । दस्युः । इन्द्र ॥ १८ ॥

भाषायाम्.

१७. हे शूर इन्द्र, उग्रेषु इत् मन्दसानः (=प्रबलेषु मरुत्सु मोदमान एव=तैः सह मोदमान एव) त्रिकद्रुकेषु सोमं पाहि (="ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकेषु" उत्सवदिवसेषु सोमं पिब)। [अपि च] प्रीणानः (=प्रीतः सन्) श्मश्रुषु प्रदोधुवत् (=श्मश्रुषु लिप्तं सोमं पुनः पुनर्धुन्वन्) हरिभ्यां (=तव पीताश्वाभ्यां) सुतस्य पीतिं याहि (=अभिषुतस्य सोमस्य पानं प्रति गच्छ)॥

१८. हे शूर, येन [शवसा] वृत्रम् और्णवाभं [च नाम] दानुम् (=असुरम्=एतन्नामकावसुरौ) अवाभिनत् (=बिभेदिथ) [तत्] शवः (=बलं) धिष्व (=धारय)। हे इन्द्र, [त्वम्] आर्याय (=आर्यजनार्थं) ज्योतिर् अप अवृणोः (=प्रकाशमुद्घाटितवानसि) [तदा] दस्युः (=स वृत्रासुरः) सव्यतो नि सादि (=तव सव्यपार्श्वे नितरां सन्नः सन्नशेत)॥

१७. हे शूर इन्द्रा, प्रबळ [मरुतां]बरोबर आनंद पावणारा [असा जो] तूं [तो त्यांजबरोबर]च त्रिकद्रुकांच्या दिवसांत सोम पी. [आणि] प्रसन्न होऊन दाढीवरील [सोम] पुसीत पुसीत सोम प्यावयाला पिवळ्या घोड्यांनीं चल.

१८. हे शूरा, ज्या [बळा]नें तूं वृत्राला [आणि] और्णवाभ असुरांला मारून टाकिता झालास तें बळ तूं धारण कर. तूं आर्यासाठीं उजेड उघडिता झालास [आणि] हे इन्द्रा, दस्यु डावीकडे पडून गेला.

17. Enjoying thyself with the mighty [Maruts] drink thou quickly, o brave Indra, the Soma in the Trikadruka [festivals]. Being pleased go thou with thy tawny horses to drink the Soma, shaking [the drops off thy] beard.

18. Put on, o brave one, the might with which thou didst strike down Vṛitra, [and] Aurṇavâbha, the demons. Thou didst strike open the light for the Ârya, [and] the Dasyu lay down dead on the left, o Indra!

---

१७. 'त्रिकद्रुकांच्या दिवसांत'=' त्रिकद्रुकेषु.' सू. ३२ मं. ३ आणि टीप पहा.

'[सोम] पुसीत पुसीत '=' प्रदोधुवत्. ' म्हणजे एका ठिकाणीं सोम पिल्यावर तेथून निघून दुसरे ठिकाणीं जातांना दाढीस सोमाचे थेंब लागलेले पुसीत पुसीत चाल असा भावार्थ.

१८. ' और्णवाभ. ' हा एक असुर असून त्याला इंद्रानें वृत्राला मारितेवेळीं मारिलें असें ऋग्वेदांत आणखी दोन ठिकाणीं सांगितलें आहे.

'आर्यासाठीं उजेड उघडिता झालास' =' आर्याय ज्योतिरपावृणोः'. म्हणजे वृत्रादिक असुरांनीं सूर्याला आच्छादून टाकिलें होतें व प्रकाश बंद केला होता, तो वृत्राला मारून पुनः आर्य जनाला प्राप्त करून दिला. वृत्राला मारून मोकळा केलेला प्रकाश आर्यालाच मिळाला, अनार्याला मिळाला नाहीं असें तात्पर्य नाहीं; तर मुक्त केला तो आर्य लोकांसाठीं म्हणून केला, कारण आर्य लोक इन्द्राच्या प्रीतींतले होत. यहुदी लोकहि याप्रमाणेंच आपणास ईश्वराचे आवडते व ईश्वरानें स्वप्रीतीसाठीं निवडून काढिलेले लोक असें मानीत असतात.

' दस्यु '. म्हणजे वृत्र. सू. ३३ मं. ४, ७ आणि टीप पहा.

सनेम ये त ऊतिभिस्तरन्तो विश्वाः स्पृध आर्येण दस्यून् ।
अस्मभ्यं तत्त्वाष्ट्रं विश्वरूपमरन्धयः साख्यस्य त्रिताय ॥ १९ ॥

सनेम । ये । ते । ऊतिऽभिः । तरन्तः । विश्वाः । स्पृधः । आर्येण । दस्यून् ।
अस्मभ्यम् । तत् । त्वाष्ट्रम् । विश्वऽरूपम् । अरन्धयः । साख्यस्य । त्रिताय ॥ १९ ॥

अस्य सुवानस्य मन्दिनस्त्रितस्य न्यर्बुदं वावृधानो अस्तः ।
अवर्तयत्सूर्यो न चक्रं भिनद्वलमिन्द्रो अङ्गिरस्वान् ॥ २० ॥

अस्य । सुवानस्य । मन्दिनः । त्रितस्य । नि । अर्बुदम् । ववृधानः । अस्तरित्यस्तः ।
अवर्तयत् । सूर्यः । न । चक्रम् । भिनत् । वलम् । इन्द्रः । अङ्गिरस्वान् ॥ २० ॥

भाषायाम्.

१९. ते (=तव) ऊतिभिः (=पालनैस्तव साहाय्येन) ये [पुरुषा] आर्येण (=आर्यभावेन) विश्वाः स्पृधः (=सर्वान् शत्रून्) दस्यून् (=असुरांश्च) तरन्तः (=अभिभवन्तो) [भवेयुस्तान् वयं] सनेम (=लभेमहि)। त्वाष्ट्रं (=त्वष्टुः पुत्रं) विश्वरूपम् (=एतन्नामकमसुरं) [यथा] साख्यस्य त्रिताय अरन्धयः (=? त्रितस्य साख्याय तस्मै वशमानयः=त्रितस्योपरि सख्यकरणाय यथा तमसुरं त्रितस्य वशमानयस्) तत् (=तथा) [तं विश्वरूपम्) अस्मभ्यं [रन्धय] (=अस्मभ्यं वशमानय=अस्माकं वशमानय)॥

२०. सुवानस्य (=सोमम् अभिषुण्वतो) मन्दिनः (=मदकरस्य=मदकारिणः=इन्द्रं हर्षयतः) अस्य त्रितस्य [नामर्षेः] [सोमेन] वावृधानः (=प्रवृद्ध) [इन्द्रः] अर्बुदम् (=एतन्नामानमसुरं) नि अस्तः (=नितराम् अवधीत्)। अङ्गिरस्वान् (=अङ्गिरोभिर्युक्त) इन्द्रः सूर्यश्चक्रं न (=सूर्यः स्वचक्रं यथावर्तयति तथा) [वज्रम्] अवर्तयत् (=अभ्रमयत्) वलं [नामासुरं] भिनत् (=अभिनत्) [च]॥

१९. जे तुझ्या कृपेकरून
आर्य[पराक्रमा]नें सर्व शत्रूंला
[आणि] दस्यूंला जिंकणारे [हो-
तील] असे [पुरुष] आम्हांस
प्राप्त होओत. त्वष्ट्याचा पुत्र वि-
श्वरूप झाला, त्रितावर स्नेह [रा-
खण्याकरितां] तूं [जसा] त्याला
त्रिताच्या अधिकाराखालीं आ-
णिता झालास त्याप्रमाणें, आमच्या
अधिकाराखालीं आण.

19. May we obtain those, who through thy favour shall conquer all enemies [and] demons with [the strength of] the Ârya. [Bring] under our power Vis'varûpa, the son of Tvâshtâ as thou didst bring under that of Trita out of friendship [to him].

२०. हा जो सोम काढून
अर्पण करणारा, [आणि] आ-
नंद देणारा त्रित, त्याच्या [सोमा-
नें] प्रवृद्ध होत्साता [इन्द्र] अर्बुदाला
भूमिगत करिता झाला. अंगिर-
सांला बरोबर घेऊन इन्द्र, जसा
सूर्य चक्र [फिरवितो], तसा वज्र
फिरविता झाला आणि वलाला
छेदिता झाला.

20. [Indra] strengthened [by the Soma] of that Trita, who extracted it, and exhilarated [him], laid Arbuda low. Indra, accompanied by the Angirases, revolved [the thunderbolt], as the sun [revolves] his wheel, and struck Vala.

१९. 'त्वष्ट्याचा पुत्र विश्वरूप'=
याजविषयीं ऋग्वेदांत कांहीं विशेष सां-
गितलेलें नाहीं. ऋ. १०.८.८,९ यांत
सांगितलें आहे कीं, तीन शिरांचा जो
त्वष्ट्याचा पुत्र विश्वरूप त्याला इंद्रानें
मारें तोडून मारिलें.

'त्रितावर'. 'त्रित' हा एक महर्षि
होता असें सायण म्हणतात.

२०. 'अर्बुद.' हा एक असुर आहे.
सू. ५१ मं. ६ आणि त्याजवरील अर्बुद
याविषयींची टीप पहा.

'अंगिरसांला बरोबर घेऊन'='अ-
ङ्गिरस्वान्' म्हणजे अंगिरसांनीं त्याची स्तुति
केल्यावरून त्यांस साहाय्य करण्याक-
रितां त्यांजबरोबर गेला, आणि वलाला
मारून त्याच्या उपद्रवापासून त्यांला सोड-
विता झाला. 'अंगिरस' यांविषयीं
सू. ५१ मं. ३ आणि सू. ७१ मं. २ यां-
वरील टीपा पहा.

'सूर्य जसा चक्र [फिरवितो].'

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।
शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥
॥ २१ ॥ ६ ॥ १ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।
शिक्ष । स्तोतृऽभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ २१ ॥ ६ ॥ १ ॥

भाषायाम्.

२१. हे इन्द्र, नूनम् (=इदानीं) ते (=तव) मघोनी (=धनवती) सा (=प्रख्याता) दक्षिणा जरित्रे (=स्तोत्रे) वरं (=मनोभिलाषं) प्रति दुहीयत् (=संपादयेत्) । भगः (=दाता त्वं) नः स्तोतृभ्यः (=अस्मभ्यं स्तोत्रकर्तृभ्यः) शिक्ष (=देहि) माति धक् (=मातिक्रम=प्रथममस्मभ्यं दत्त्वा पश्चादन्येभ्यो देहि) । सुवीराः (=शोभनवीर्योपेतैः पुत्रैः सहिताः सन्तो) विदथे (=यज्ञे) बृहत् (=महत् स्तोत्रं) वदेम (=त्वामुद्दिश्य ब्रवाम) ॥

सूक्तम् १२–२०३.

गृत्समद ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

यो जात एव प्रथमो मनस्वान्देवो देवान्क्रतुना पर्यभूषत् ।
यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां नृम्णस्य मह्ना स जनास इन्द्रः॥ १॥

यः । जातः । एव । प्रथमः । मनस्वान् । देवः । देवान् । क्रतुना । परिऽअभूषत् ।
यस्य । शुष्मात् । रोदसी इति । अभ्यसेताम् । नृम्णस्य । मह्ना । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

अत्र क इन्द्रः कीदृशः सः सत्यमेवास्ति न वेत्यादिसंशयान् कुर्वत्सु जनेषु कस्मिंश्चिज्जनसमूहे ब्रूते गृत्समद इन्द्रस्य स्वरूपम् । यत्तु बृहद्देवताकारः संयुज्य तपसा-

२१. आतां हे इंद्रा, तुझी जी धनसमृद्ध प्रख्यात दक्षिणा ती स्तोत्याची मनकामना पूर्ण करो. स्तोत्यांला दे, तूं उदार आम्हांस वगळूं नको. चांगल्या वीरांनीं युक्त होत्साते आम्ही तुझी मोठी कीर्ति यज्ञांत गाऊं असें कर.

21. Now, Indra, may thy rich bounty fulfil the desire of the poet. Give to us the poets, do not pass us over, thou the liberal one. May we, accompanied by brave sons, sing great praises [to thee] in sacrifices.

सूर्याच्या रथाला एकच चाक आहे व तें अत्यंत तेजस्वी आहे; तें तो गरगर फिरवून आपला रथ चालवीत असतो अशी समजूत आहे.

'वल' याविषयीं सू. ११ मं. ५ आणि त्यावरील टीप पहा.

२१. 'वगळूं नको'=' मा धक्'. | ' धक्' हें ' दघ्' धातूचें रूप आहे.

सूक्त १२–२०३.

ऋषि–गृत्समद. देवता–इन्द्र. वृत्त–त्रिष्टुभ्.

Hymn 12–203.

To *Indra*. By *Gritsamada*. Metre —*Trishtubh.*

१. जो उपजतांच सर्व श्रेष्ठ, मेधावी देव, देवांला आपल्या पराक्रमानें रक्षिता झाला, ज्याच्या बळाला [आणि] वीर्याच्या महत्त्वाला स्वर्ग आणि पृथिवी भिऊन कांपल्या, तो, हे जन हो, इंद्र [असें समजा].

1. He, the god, who immediately he arose defended the gods with [his] bravery, [being] the first [and] the wisest; at whose power [and] at the greatness of [whose] puissance earth and heaven trembled —that, o people, is Indra.

१. हें सूक्त फार महत्त्वाचें आहे. प्राचीन काळापासून याची मोठी ख्याति आहे. तें आलीकडे मोठमोठ्या यज्ञांत म्हणण्याची वैदिकांला चाल पडून गेलेली आहे. आणि तें कोणत्या प्रसंगास अनुलक्षून रचिलें (अथवा प्रवर्तलें) याविषयीं अनेक कल्पना अनेक ग्रंथकारांनीं केल्या आहेत. त्यांतून बृहद्देवतानामक प्रसिद्ध ग्रंथांत जी कथा सांगितली आहे ती भाषेवर पहा. वस्तुतः म्हटलें म्हणजे इंद्र

यः पृथिवीं व्यथमानामदृंहद्यः पर्वतान्प्रकुपिताँ अरम्णात् ।
यो अन्तरिक्षं विममे वरीयो यो द्यामस्तभ्नात्स जनास इन्द्रः॥२॥

यः । पृथिवीम् । व्यथमानाम् । अदृंहत् । यः । पर्वतान् । प्रऽकुपितान् । अरम्णात् ।
यः । अन्तरिक्षम् । विऽममे । वरीयः । यः । द्याम् । अस्तभ्नात् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ २ ॥

त्मानमैन्द्रं बिभ्रन्महद्वपुः । अदृश्यत मुहूर्तेन दिवि च व्योम्नि चेह च ॥ तमिन्द्र इति मत्वा तु दैत्यौ भीमपराक्रमौ । धुनिश्च चुमुरिश्चोभौ सायुधावभिपेततुः ॥ विदित्वा स तयोर्भावमृषिः पापं चिकीर्षतोः । यो जात इति सूक्तेन कर्माण्यैन्द्राण्यकीर्तयत् । इत्युक्तवान् अन्यैर्वा यदन्यैः प्रकारैरुक्तं प्रसङ्गविषयकमस्य सूक्तस्य तत्सर्वं चिन्त्यम् ॥

१. जात एव (=जायमान एव) प्रथमः (=सर्वश्रेष्ठो) मनस्वान् (=मनस्विनां मेधाविनां मध्य उत्तमो) देवो देवान् [सर्वान्] यः क्रतुना (=वृत्रहननादिना वीरकर्मणा) पर्यभूषत् (=रक्षकत्वेन समन्तादभवत्=तान् रक्षितुं पर्यवेष्टयत्) यस्य शुष्मात् (=बलात्) [यस्य च] नृम्णस्य मह्ना (=वीर्यस्य महत्त्वेन=महतः शौर्याद्) रोदसी (=द्यावापृथिव्यौ) अभ्यसेतां (=भीत्याकम्पेतां) स हे जनासः (=जनाः), इन्द्र [इति जानीत] ॥

भाषायाम्.

२. यो व्यथमानां (=चलन्तीं) पृथिवीम् अदृंहत् (=दृढामकरोत्) यः प्रकुपितान् पर्वतान् (=इतस्ततश्चलितान् पर्वतान्) अरम्णात् (=नियमितवात्=स्वे स्वे स्थाने स्थापितवान्) यो वरीयः (=अतिविस्तीर्णम्) अन्तरिक्षं विममे (=विविधं निर्मितवान् व्यवस्थया रचितवान्) यो द्याम् अस्तभ्नात् (=स्तम्भैरिव निरुद्धामकरोत्) स हे जनासः (=जनाः), इन्द्र [इति जानीत] ॥

२. जो कांपत असणाऱ्या थिवीला दृढ करिता झाला, जो चल पर्वतांला स्तब्ध करिता ाला, जो विस्तीर्ण अंतरिक्ष व्य-स्थापिता झाला, जो द्यूला धारण रिता झाला, तो हे जन हो, इंद्र असें समजा].

2. He who made solid the trembling earth, who made firm the mobile mountains, who arranged in order the vast firmament, and who supported the heaven,—that, o people, is Indra.

ोण आहे, तो कसा आहे, त्याचा परा-म काय अशी शङ्का लोक घेऊं लागले, व्हां त्यांचा संशय जाण्यासाठीं इंद्राचें रें स्वरूप काय आहे तें या सूक्तांत षीनें सांगितलें आहे. आणि ईश्वर या नांवाचा जरी उपयोग यांत केलेला नाहीं, तरी ईश्वराच्या गुणाचा बोध कसकसा पुरातन आर्यलोकांस होत गेला तें या सूक्तावरून कांहींसें समजतें.

२. 'पृथिवी जशी आतां अचल ाहे तशी पूर्वी नव्हती आणि पर्वतहि ापापल्या ठिकाणीं जसे स्तब्ध आहेत से पूर्वी नव्हते. अंतरिक्ष जसें आतां यवस्थित आहे तसें प्रथम नव्हतें, आणि द्युलोक जो आतां महा मंडपासारिखा अत्युच्च जडला जाऊन प्रकाशत आहे, तसा पूर्वी नव्हता. तर आतांची जी ही स्थिति आहे ती इंद्रानें केली' असें तात्पर्य.

यो हत्वाहिमरिणात्सप्त सिन्धून्यो गा उदाजदपधा वलस्य ।
यो अश्मनोरन्तरग्निं जजान संवृक्समत्सु स जनास इन्द्रः ॥ ३ ॥

यः। हत्वा । अहिम् । अरिणात् । सप्त । सिन्धून् । यः । गाः । उत्ऽआजत् । अपऽधा । वलस्य ।
यः । अश्मनोः । अन्तः । अग्निम् । जजान । सम्ऽवृक् । समत्ऽसु । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ३ ॥

येनेमा विश्वा च्यवना कृतानि यो दासं वर्णमधरं गुहाकः ।
श्वघ्नीव यो जिगीवाँल्लक्षमाददर्यः पुष्टानि स जनास इन्द्रः ॥४॥

येन । इमा । विश्वा । च्यवना । कृतानि । यः । दासम् । वर्णम् । अधरम् । गुहा । अकरित्यकः ।
श्वघ्नीऽइव । यः । जिगीवान् । लक्षम् । आदत् । अर्यः । पुष्टानि । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. यः अहिं (=सर्पाकारमेघलक्षणं वृत्रं) हत्वा सप्त सिन्धून् (=सप्त नदीः=मेघोदकानि) अरिणात् (=प्रैरयत्) यो वलस्य (=वलनामकस्यासुरस्य) अपधा (=अपधायाः सकाशात्=तत्कर्तृकान्निरोधाद्) गा उदाजत् (=मेघोदकरूपाः सूर्यादिज्योतीरूपा वा गा निरगमयत्) यः अश्मनोरन्तः (=अत्यन्तमृदुरूपयोर्मेघयोर्मध्ये) [वैद्युतम्] अग्निं जजान (=उत्पादयामास) [यश्च] समत्सु संवृक् (=सम्यक्छेदनकर्ता शत्रुनाशको) [भवति] स हे जनासः (=जनाः), इन्द्र [इति जानीत] ॥

४. येन इमा विश्वा च्यवना (=इमानि दृश्यमानानि सर्वाणि भूतानि) कृतानि (=रचितानि) यो दासं वर्णं (=दस्युसंबन्धिनं वर्णम्=अनार्यान् जनान्) अधरं गुहा अकः (=गुहायां गूढस्थाने निकृष्टम् अकरोत्=पादेन निपात्य निकृष्टे निगूढस्थाने निहितवानिव) यो जिगीवान् श्वघ्नीव (=जितवान् कितव इव) अर्यो लक्षं पुष्टानि (=शत्रोर्लक्षसंख्याकानि धनानि) आदत् (=गृहीतवान्) स हे जनासः (=जनाः), इन्द्र [इति जानीत] ॥

३. जो अहीला मारून सप्त सिंधूंला खालीं सोडून देता झाला, जो गाईंला वलाच्या अटकेपासून मुक्त करिता झाला, जो पाषाणांमध्यें अग्नीला उत्पन्न करिता झाला, [जो] संग्रामांत विजयशील,– तो, हे जन हो, इंद्र [असें समजा].

3. He who having slain the Serpent let flow the seven rivers, who liberated the cows from the hiding-place of Vala, who created Agni between the two rocks, the destructive hero in battles—that, o people, is Indra.

४. ज्याणें हीं सर्व अस्थिर भुवनें निर्माण केलीं, जो अनार्य वर्णाला निर्दाळून टाकिता झाला, जो विजयी द्यूतकाराप्रमाणें शत्रूचीं [एक] लक्ष धनें घेता झाला– तो, हे जन हो, इंद्र [असें समजा].

4. He by whom all this frail creation was made, who put down the un-Âryan colour, who like a winning gambler took a hundred thousand goods of the enemy— that, o people, is Indra.

---

३. अहीला म्ह. वृत्राला. सू. ३२ मं. १ यावरील टीप पाहा.

'सप्त सिंधूंला'=' सप्त सिन्धून् ' म्हणजे मेघोदकांला. सू ३५. मं ८. पाहा.

वलासुराच्या अटकेंतून सोडविलेल्या ज्या गाई येथें सांगितल्या, त्या मेघोदकरूपच समजाव्या, अथवा सूर्यादिकांचे जे किरण तद्रूप समजाव्या. ' पाषाणांमध्यें अग्नीला इ. ' म्ह. पाषाणासारिखे दिसणारे जे मेघ ते एकत्र मिसळले म्हणजे जो विद्युद्रूप अग्नि निर्माण होतो तो.

४. 'अनार्य वर्णाला '='दासं वर्णम्.' म्ह. आर्य नव्हत असे जे महार, कोळी, गोंड इत्यादि जातींचे लोक ते. त्यांनां दास अथवा दस्यू असें साधारण नांव वेदकाळीं असे. दस्युशब्दाचा चोर असा जो प्राचीन काळापासून एक अर्थ चालू आहे त्याचें कारण असें कीं, हे अनार्य लोक आर्य लोकांची चोरी करीत असत. दास शब्दाचा 'चाकर' असा जो अर्थ आतां प्रसिद्ध आहे, त्याचें कारण असें कीं, या अनार्य लोकांस आर्यांनीं मागाहून आपले गुलाम केले आणि गुलामकीचा संबंध त्यांच्याशीं ठेवूं लागले. अनार्य लोकांला दास याअर्थीं पूर्वीं नांव असे याचें एक प्रमाण असें आहे कीं, तेलंग आणि कानडी प्रदेशांत एक प्रकारचे अनार्य लोक, महारांच्या जातीसारिखे आहेत त्यांस अजून दास (दासरु ದಾಸರು) असें नांव आहे. ते लोक दास म्हणजे गुलाम कधींतरी होते अथवा गुलामकीचें कां-

यं स्मा पृच्छन्ति कुह सेति घोरमुतेमाहुर्नैषो अस्तीत्येनम् ।
सो अर्यः पुष्टीर्विज इवा मिनाति श्रदस्मै धत्त स जनास इन्द्रः॥५॥७

यम् । स्म । पृच्छन्ति । कुह । सः । इति । घोरम् । उत । ईम् । आहुः । न । एषः । अस्ति । इति । एनम् ।
सः । अर्यः । पुष्टीः । विजःऽइव । आ । मिनाति । श्रत् । अस्मै । धत्त । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ५ ॥ ७ ॥

यो रध्रस्य चोदिता यः कृशस्य यो ब्रह्मणो नाधमानस्य कीरेः ।
युक्तग्राव्णो योऽविता सुशिप्रः सुतसोमस्य स जनास इन्द्रः॥६॥

यः । रध्रस्य । चोदिता । यः । कृशस्य । यः । ब्रह्मणः । नाधमानस्य । कीरेः ।
युक्तऽग्राव्णः । यः । अविता । सुऽशिप्रः । सुतऽसोमस्य । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. यं घोरं स कुहेति पृच्छन्ति स्म (=शत्रूणां घातकः श्रेष्ठः स क्वास्तीति यद्विषये प्रश्नं कुर्वन्ति) उत (=अपि च) एष नास्तीति ईम् एनमाहुः (=एष तवेन्द्रो नास्त्येवेति यद्विषय आहुः केचिद्वदन्ति) स विज इव (=उद्वेजको हरणशीलो) [द्यूतकार इव] अर्यः पुष्टीः (=शत्रोर्धनानि) आ मिनाति (=हिनस्ति=हरति)। अस्मै श्रत् धत्त (=तस्मै श्रद्धत्त=स इन्द्रोऽस्तीति विश्वासं कुरुत) । स हे जनासः (=जनाः), इन्द्र [इति जानीत] ॥

६. यो रध्रस्य (=समृद्धस्य) चोदिता (=प्रेरयिता) यः कृशस्य (=अल्पस्य= दरिद्रस्य) यो ब्रह्मणः (=ब्रह्मणः उपासनायाः कर्तुरुपासकस्य) नाधमानस्य कीरेः (=याचमानस्य स्तोतुश्च) [चोदिता] यो युक्तग्राव्णः (=अभिषवार्थं संयुक्तग्राव्णः) सुतसोमस्य (=अभिषुतसोमस्य) [यजमानस्य] सुशिप्रः (=शोभनवदनः) अविता (=रक्षिता) [भवति] स हे जनासः (=जनाः), इन्द्र [इति जानीत] ॥

हीं काम करीत अथवा करितात असें नाहीं, दास हें त्या जातीचेंच नांव आहे.
‘ लक्ष धनें ’=‘ लक्षं पुष्टानि ’ आम्हांला हाच अर्थ उत्तम दिसतो. त्याला अडचण इतकीच कीं, ‘लक्ष’ शब्द पुनः ऋग्वेदांत आलेला नाहीं, त्यामुळें त्याचा

५. 'तो कोठें आहे' असें ज्या
रात्पराविषयीं विचारितात आणि
ो नाहींच असें ज्याविषयीं म्हण-
ात, तो शत्रूचीं धनें, नागवि-
ाऱ्या [द्यूतकारा]प्रमाणें, हरण
रितो, त्याजवर तुम्हीं भाव ठेवा—
ो, हे जन हो, इंद्र [असें समजा].

६. जो श्रीमंताचा चालवि-
ारा, जो दरिद्र्याचा [आणि] जो
उपासकाचा [आणि] याचना
रणाऱ्या स्तोत्याचा [चालवि-
ारा], जो ग्रावे जोडणाऱ्याचा
[आणि] सोम काढणाऱ्याचा शु-
ानन रक्षिता [होय], तो, हे
नन हो, इंद्र [असें समजा].

5. He the sublime one about whom they ask, 'where is he ?' and about whom they say, 'he is not,' that one deprives the enemy of the wealth like a deceitful [gambler]. Have ye faith in him. That, o people, is Indra.

6. He who is the mover of the rich, who [is] the [mover] of the poor, who [is the mover] of the worshipper [and] of the prayerful poet, who [is] the ready protector of him that has joined the pressing stones and has extracted the Soma,—that, o people, is Indra.

क लक्ष असा संख्यावाचक अर्थ घेणें
ोग्य आहे कीं नाहीं अशी शंका निघ-
ते. पण दुसरा कोणताहि अर्थ घेतला
तरी येथें जुळेल असा दिसत नाहीं.

५. 'ज्याविषयीं कितीएक, तुम्हीं प-
ात्पर इंद्र म्हणतां तो कोठें आहे, असें
विचारतात, आणि ज्याविषयीं तो तुमचा
द्र नाहींच असें दुसरे म्हणतात, आणि
असें असतांहि ज्याच्या साहायानें युद्धांत
ोठा जय येऊन शत्रूंची संपत्ति विजयी
ीराच्या हातीं येते, तो इंद्र होय, असा
विश्वास ठेवा'.

६. 'ग्रावे जोडणाऱ्या' = 'युक्त-
ग्राव्णः'. म्हणजे सोम काढण्यासाठीं जो
दगडाचा एक प्रकारचा घाटगा असे तो
ज्याणें सिद्ध केला आहे असा, म्हणजे
यजमान.

यस्याश्वा॑सः प्र॒दिशि॒ यस्य॒ गावो॒ यस्य॒ ग्रामा॒ यस्य॒ विश्वे॒ रथा॑सः।
यः सूर्यं॒ य उषसं॑ ज॒जान॒ यो अ॒पां ने॒ता स ज॑नास॒ इन्द्रः ॥ ७ ॥

यस्य॑ । अश्वा॑सः । प्र॒ऽदिशि॑ । यस्य॑ । गाव॑ः । यस्य॑ । ग्रामा॑ः । यस्य॑ । विश्वे॑ । रथा॑सः ।
यः । सूर्य॑म् । यः । उ॒षस॑म् । ज॒जान॑ । यः । अ॒पाम् । ने॒ता । सः । जना॒स॒ः । इन्द्र॑ः ॥ ७ ॥

यं क्रन्द॑सी सं॒यती॒ वि॒ह्वये॑ते॒ परेऽव॑र उ॒भया॑ अ॒मित्राः॑ ।
स॒मा॒नं चि॒द्रथ॑मातस्थि॒वांस॒ा नाना॑ हवे॒ते स ज॑नास॒ इन्द्रः ॥ ८ ॥

यम् । क्रन्द॑सी॒ इति॑ । सं॒यती॒ इति॑ स॒म्ऽय॒ती । वि॒ह्वये॑ते॒ इति॑ वि॒ऽह्वये॑ते । परे॑ । अव॑रे । उ॒भया॑ः । अ॒मित्रा॑ः ।
स॒मा॒नम् । चि॒त् । रथ॑म् । आ॒त॒स्थि॒ऽवांसा॑ । नाना॑ । ह॒वे॒ते॒ इति॑ । सः । ज॒ना॒स॒ः । इन्द्र॑ः ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. यस्य प्रदिशि (=अनुशासने) [विश्वे] अश्वासः (=अश्वाः) यस्य [प्रदिशि] [विश्वा] गावः यस्य [प्रदिशि] विश्वे ग्रामाः यस्य [प्रदिशि] विश्वे रथासः (=सर्वे रथाः) यः सूर्यं यश् [च] उषसं जजान यः अपां नेता (=उदकानां प्रेरकः स्वामी) [भवति] स हे जनासः (=जनाः), इन्द्र [इति जानीत] ॥

८. यं क्रन्दसी (=द्वौ सिंहनादौ) संयती (=युद्धार्थं संगच्छमाने सती=युद्धार्थं संगच्छमानाभ्यां सेनाभ्यां कृते) विह्वयेते (=विविधं ह्वयतः साहाय्यार्थं) [यं] परे अवरे (=परपार्श्वस्थाः समीपपार्श्वस्था इति) उभया अमित्राः (=उभयविधाः परस्परशत्रव) [आह्वयन्ति] [यं] समानं चित् रथम् आतस्थिवांसा (=एकमेव रथमातस्थिवांसौ=एकमेव मनोरथं धारयन्तौ) नाना हवेते (=प्रत्येकं तस्यैकस्यैव मनोरथस्य पूरणार्थं पृथगाह्वयतः)– स हे जनासः (=जनाः), इन्द्र [इति जानीत]॥

७. ज्याच्या आज्ञेंत [सर्व] [अ]श्व, ज्याच्या [आज्ञेंत] [सर्व] [ग]ाई, ज्याच्या [आज्ञेंत सर्व] ग्राम, [ज्]याच्या [आज्ञेंत] सर्व रथ, जो [स]ूर्याला [आणि] जो उषेला उ-[त्]पन्न करिता झाला, जो उदकां-[च]ा नायक, तो हे जन हो, इंद्र [असें समजा].

८. ज्याला सिंहनाद करणाऱ्या [आणि] परस्पर भिडणाऱ्या उ-[भ]य सेना हाका मारितात, पलीक-[ड]चे [आणि] आलीकडचे असे [उ]भय शत्रु [हाका मारितात], [ज्याला] एकाच रथावर बसलेले [द]ोघेजण आपआपल्या बाजूला बो-[ल]ावितात, तो हे जन हो, इंद्र [असें स]मजा].

7. He at whose command [are] [all] horses, at whose [command] [are] [all] cows, at whose [command] [are] [all] villages, at whose [command] [are] all chariots, he who created the sun, he who [created] the dawn, who [is] the master of the waters–that, o people, is Indra.

8. He whom both the war-cries, joining battle, each invoke for help; [whom] both enemies, those there and these here, [each invoke for help]; [whom] two persons aiming at the same object call to help from different sides,—that, o people, is Indra.

---

७. ‘ उदकांचा नायक ’= ‘ अपां [न]ेता.’ म्हणजे उदकें ज्याच्या आज्ञेंत [आ]हेत तो.

८. ‘ परस्परांवर जय मिळावा म्ह-[ण]ून एकमेकांशीं लढणाऱ्या सेनांचे जे [स]िंहनाद अथवा जयशब्द ‘ जय जय [इ]ंद्र इ०,’ त्यांहींकरून जो बोलाविला [ज]ाणारा, ज्याला परस्परांचे शत्रु आप-आपल्या जयासाठीं बोलावितात, तो इंद्र [ह]ोय.’

या ऋचेंत क्रंदस् आणि संयत् हे नपुं-[स]क शब्द किंचित् कठिण आहेत आणि ‘रथ’ शब्दाचा अर्थ मनोरथ असा करावा लागतो,याशिवाय यांत कांहीं कठिण नाहीं. आम्हीं मराठी भाषांतर केवळ अक्षरास न अनुसरतां अभिप्रायास अनुसरून केलें आहे.

‘ पलीकडचे आणि आलीकडचे’ = ‘परे अवरे’. म्हणजे लढाईत समोरासमोर उभे राहिलेले.

‘ एकाच रथावर बसलेले ’ = ‘ समानं रथम् आतस्थिवांसा.’ म्ह. एकच मनोरथ धारण करणारे.

यस्मान्न ऋते विजयन्ते जनासो यं युध्यमाना अवसे हवन्ते ।
यो विश्वस्य प्रतिमानं बभूव यो अच्युतच्युत्स जनास इन्द्रः ॥९॥

यस्मात् । न । ऋते । विऽजयन्ते । जनासः । यम् । युध्यमानाः । अवसे । हवन्ते ।
यः । विश्वस्य । प्रतिऽमानम् । बभूव । यः । अच्युतऽच्युत् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ९ ॥

यः शश्वतो मह्येनो दधानानमन्यमानाञ्छर्वा जघान ।
यः शर्धते नानुददाति शृध्यां यो दस्योर्हन्ता स जनास इन्द्रः ॥ १० ॥ ८ ॥

यः । शश्वतः । महि । एनः । दधानान् । अमन्यमानान् । शर्वा । जघान ।
यः । शर्धते । न । अनुऽददाति । शृध्याम् । यः । दस्योः । हन्ता । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १० ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

९. यस्माहते जनासः (=जना) न विजयन्ते (=विजयं न प्राप्नुवन्ति) यं युध्यमानाः (=युद्धं कुर्वाणा जना) अवसे हवन्ते (=रक्षणाय आह्वयन्ति) यो विश्वस्य (=सर्वस्य जगतः) प्रतिमानं (=मानं) बभूव यः अच्युतच्युत् (=अच्युतानां क्षयरहितानां पर्वतादीनामपि च्यावयिता) [भवति] स हे जनासः (=जनाः), इन्द्र [इति जानीत] ॥

१०. यो महि एनो दधानान् (=महत् पापं विदधानान् कुर्वाणान्) अमन्यमानान् (=इन्द्रमपूजयतः) शश्वतः (=बहून् क्रमेण) शर्वा जघान (=वज्रेण हतवान्) यः शर्धते (=बलं कुर्वते=बलवानस्मीति गर्वं कुर्वते) शृध्यां (=बलं) नानुददाति (=आनुकूल्येन न ददाति) यश् [च] दस्योर्हन्ता (=शत्रोर्घातको) [भवति] स हे जनासः (=जनाः), इन्द्र [इति जानीत] ॥

९. ज्याच्या शिवाय लोकांला जय मिळत नाहीं, ज्याला [लोक] युद्ध करीत असतांना रक्षणासाठीं बोलावितात, जो सकळ विश्वाचें प्रतिमान झाला आहे, जो अचळांलाहि हालविणारा, तो हे जन हो, इंद्र [असें समजा].

१०. जो मोठें पाप करणारे [आणि] उपासना न करणारे बहुत जन यांस वज्रानें सतत मारिता झाला, जो बळाचा डौल घालणाऱ्या [अनुपासका]ला बळ देत नाहीं, जो दस्यूला मारणारा, तो हे जन हो, इंद्र [असें समजा].

9. He without whom people do not conquer, whom those that are fighting invoke for help, who has become the standard of all, who is the shaker of that which is unshakable,— that, o people, is Indra.

10. He who killed with the thunderbolt one after another many who committed sin [and] who made no worship, who gives no strength to him that boasts his strength, who is the killer of the enemy—that, o people, is Indra.

९. 'प्रतिमान' सू. ५२मं. १३ याजवरील टीप पहा.

१०. ' दस्यूला मारणारा' =' दस्योर्हन्ता.' म्हणजे अनार्य जातीचा जो शत्रु त्याला नाहींसा करणारा.

यः शम्बरं पर्वतेषु क्षियन्तं चत्वारिंश्यां शरद्यन्वविन्दत् ।
ओजायमानं यो अहिं जघान दानुं शयानं स जनास इन्द्रः॥११॥

यः । शम्बरम् । पर्वतेषु । क्षियन्तम् । चत्वारिंश्याम् । शरदि । अनुऽअविन्दत् ।
ओजायमानम् । यः । अहिम् । जघान । दानुम् । शयानम् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ११ ॥

यः सप्तरश्मिर्वृषभस्तुविष्मानवासृजत्सर्तवे सप्त सिन्धून् ।
यो रौहिणमस्फुरद्वज्रबाहुर्द्यामारोहन्तं स जनास इन्द्रः ॥ १२ ॥

यः । सप्तऽरश्मिः । वृषभः । तुविष्मान् । अवऽअसृजत् । सर्तवे । सप्त । सिन्धून् ।
यः । रौहिणम् । अस्फुरत् । वज्रऽबाहुः । द्याम् । आऽरोहन्तम् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

११. यः पर्वतेषु क्षियन्तम् (=इन्द्रभिया बहून् संवत्सरान् प्रच्छन्नो भूत्वा पर्वतगुहासु निवसन्तं) शम्बरम् (=एतन्नामानमसुरं) चत्वारिंश्यां शरदि (=चत्वारिंशे वर्षे) अन्वविन्दत् (=अन्विष्यालभत) यश् [च] ओजायमानं (=बलमाचरन्तम्) अहिं दानुम् (=असुरं) शयानं (=शयनं कुर्वन्तं) जघान (=हतवान्) स हे जनासः (=हे जनाः), इन्द्र [इति जानीत] ॥

१२. सप्तरश्मिः (="सप्तसंख्याकाः पर्जन्या रश्मयो यस्य" स) वृषभः (=वीरस्) तुविष्मान् (=बलवान्) यः सप्त सिन्धून् (=मेघोदकरूपा नदीः) सर्तवे अवासृजत् (=सर्तुमवासृजत्=अवसृज्यावाहयत्) वज्रबाहुः (=वज्रं बाह्वोर्गृहीत्वा) रौहिणं [नामासुरं] द्याम् आरोहन्तं [सन्तम्] अस्फुरत् (=अहन्) स हे जनासः (=हे जनाः), इन्द्र [इति जानीत] ॥

सप्तरश्मिः सप्तसंख्याकाः पर्जन्या रश्मयो यस्य । ते च रश्मयो वराहवः स्वतपसो विद्युन्महसो धूपयः श्वापयो गृहमेधाश्चेत्येते ये च मेऽशिमिविद्विषः पर्जन्याः सप्त पृथिवीमभिवर्षन्ति वृष्टिभिरिति तैत्तिरीयारण्यके ह्याम्नाताः । इति सायणः ॥

११. जो पर्वतांत वास करणाऱ्या शंबराला चाळिसाव्या वर्षी शोधून काढिता झाला, [आणि] जो बळाचा डौल घालणाऱ्या असुर अहीला पडून राहिला असतां मारिता झाला– तो हे जन हो, इंद्र [असें समजा].

१२. जो सप्तरश्मि, बळवान्, प्रतापी [होत्साता] सप्त सिन्धूंला सोडून देऊन वाहविता झाला, जो द्युलोकावर चढणाऱ्या रौहिणाला हातांत वज्र घेऊन मारून टाकिता झाला, तो हे जन हो, इंद्र [असें समजा].

11. He who found, out in the fortieth year Śambara that dwelt in the mountains, [and] who killed the demon serpent that was lying down [and] that made an effort to show his strength—that, o people, is Indra.

12. He who, being seven-rayed, the powerful Lord, let down the seven rivers to flow, [and] who with the thunderbolt in his hands slew Rauhiṇa ascending heaven—that, o people, is Indra.

---

११. ‘शंबर’. सू.५१ मं.६ आणि टीप पहा. येथें ‘अहि’ आणि ‘दानु’ (असुर) हीं पदेंहि शंबरालाच लाविलीं आहेत असें दिसतें.

१२. ‘सप्तरश्मि’ म्हणजे सायणांनीं अर्थ काय केला आहे तो भाषेखालीं पहा. वस्तुतः सात लगाम हातांत घेऊन रथ हाकणारा असा अर्थ दिसतो. रथाला सप्तरश्मि असें म्हटलेलीं स्थळें पुष्कळ आहेत आणि तेथें तर सात लगाम असलेला हा अर्थ उघड आहे.

‘सप्त सिंधूंला’ म्हणजे मेघोदकरूप नद्यांला. सू. ३५ मं. ८ आणि टीप पहा.

‘रौहिण’ सू. १०३ मं. २ आणि टीप पहा.

द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते शुष्माच्चिदस्य पर्वता भयन्ते ।
यः सोमपा निचितो वज्रबाहुर्यो वज्रहस्तः स जनास इन्द्रः॥ १३॥

द्यावा । चित् । अस्मै । पृथिवी इति । नमेते इति । शुष्मात् । चित् । अस्य । पर्वताः । भयन्ते ।
यः । सोमऽपाः । निऽचितः । वज्रऽबाहुः । यः । वज्रऽहस्तः । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १३ ॥

यः सुन्वन्तमवति यः पचन्तं यः शंसन्तं यः शशमानमूती ।
यस्य ब्रह्म वर्धनं यस्य सोमो यस्येदं राधः स जनास इन्द्रः॥ १४॥

यः । सुन्वन्तम् । अवति । यः । पचन्तम् । यः । शंसन्तम् । यः । शशमानम् । ऊती ।
यस्य । ब्रह्म । वर्धनम् । यस्य । सोमः । यस्य । इदम् । राधः । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१३. अस्मै द्यावा पृथिवी चित् (=द्यावापृथिव्यावपि) नमेते (=स्वयमेव प्रह्वीभवतः) । अस्य शुष्मात् (=बलात्) पर्वताश्चित् (=पर्वता अपि) भयन्ते (=बिभ्यति) । यः सोमपाः (=सोमस्य पाता) निचितः (=दृढाङ्गो) वज्रबाहुः (=वज्रो बाहौ यस्य स) यो वज्रहस्तः (=वज्रो हस्ते यस्य स)– स हे जनासः (=जनाः), इन्द्र [इति जानीत] ॥

१४. यः सुन्वन्तं (=सोमम् अभिषुण्वन्तं) यो [हविः] पचन्तं यः शंसन्तं (=शस्त्राण्युच्चारयन्तं) यः शशमानं (=स्तोत्रं कुर्वाणम्) ऊती (=साहाय्येन) अवति (=रक्षति) यस्य ब्रह्म (=स्तोत्रं) वर्धनं (=वृद्धिकरं) [भवति] यस्य सोमो यस्य [च] इदं राधः (=अस्मदीयं पुरोडाशादिलक्षणम् अन्नं) [वृद्धिकरं भवति] स हे जनासः (=जनाः), इन्द्र [इति जानीत] ॥

१३. द्यू आणि पृथिवी सुद्धा ाला नमन करितात, ह्याच्या प्रता- ाला पर्वत सुद्धा भितात. जो ोमपान करणारा, बळकट, वज्र- ाहु, ज्याच्या हातांत वज्र आहे, ो हे जन हो, इंद्र [असें समजा].

13. To him even heaven and earth bend themselves. Even the mountains tremble before his might. He who is a drinker of the Soma, mighty, wielder of the thunderbolt, who is armed with the thunderbolt—that, o people, is Indra.

१४. जो सोम काढणाऱ्याला क्षितो, जो [हवि] शिजविणाऱ्या- ा, जो रक्षण करण्याविषयीं प्रार्थना रणाऱ्याला, जो स्तोत्र करणा- याला, कृपेनें [रक्षितो], ज्याला तोत्र वृद्धिकर होतें, ज्याला सोम वृद्धिकर होतो], ज्याला हें ह- विरन्न [वृद्धिकर होतें], तो हे ानहो, इंद्र [असें समजा].

14. He who protects the extractor of [Soma], who [protects] him who cooks the [oblation], who [protects] the prayerful, who [protects] with his help the poet that praises him, to whom a hymn brings strength, to whom the Soma [and] to whom this sacrificial food brings strength—that, o people, is Indra.

---

१३. 'जो सोमपान करणारा'=' सो पाः'. सोमपानानें बळ अतिशय वाढत सतें म्हणून सोमपा म्ह. अतिशय बळ- ान् असा अर्थ येथें समजायाचा आहे.

१४. ' स्तोत्र वृद्धिकर होतें'=' ब्रह्म वर्धनम्.' स्तोत्र, सोम हविरन्न इत्यादि ज्याला अर्पण केलें असेल तो देव बळवा- न् होतो, असें ऋग्वेदांत जिकडे तिकडे आढळतें.

यः सुन्वते पचते दुध्र आ चिद्वाजं दर्दर्षि स किलासि सत्यः ।
वयं त इन्द्र विश्वह प्रियासः सुवीरासो विदथमा वदेम॥१५॥९॥

यः । सुन्वते । पचते । दुध्रः । आ । चित् । वाजम् । दर्दर्षि । सः ।
किल । असि । सत्यः ।
वयम् । ते । इन्द्र । विश्वह । प्रियासः । सुऽवीरासः । विदथम् । आ ।
वदेम ॥ १५ ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

१५. [हे इन्द्र], दुध्रः (=दुर्धरो) यः सुन्वते पचते आ चित् (=सोमम् अभिषुण्वत एव हविरन्नं च पचत एव जनाय) वाजं दर्दर्षि (=बलम् अतिशयेन ददासि) स [त्वं] किल सत्योसि (=यथा त्वमसीति जना आहुस्तथा सत्यमेव विद्यसे) । [तस्मात्] हे इन्द्र, ते प्रियासः (=तुभ्यं प्रीतिकरा) वयं सुवीरासः (=कल्याणपुत्रपौत्राः सन्तो) विश्वह (=सर्वेष्वहःसु) विदथम् आ वदेम (=स्तोत्रं ब्रूयाम) ॥

सूक्तम् १३–२०४.

गृत्समद ऋषिः । इन्द्रो देवता । अन्त्या त्रिष्टुप् । शिष्टं सूक्तं जागतम् ॥

ऋतुर्जनित्री तस्या अपस्परि मक्षू जात आविशद्यासु वर्धते ।
तदाहना अभवत्पिप्युषी पयोऽंशोः पीयूषं प्रथमं तदुक्थ्यम् ॥१॥

ऋतुः । जनित्री । तस्याः । अपः । परि । मक्षु । जातः । आ । अविशत् । यासु । वर्धते ।
तत् । आहनाः । अभवत् । पिप्युषी । पयः । अंशोः । पीयूषम् । प्रथमम् । तत् । उक्थ्यम् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. ऋतुः (=वर्षाख्यः कालः) [सोमस्य] जनित्री (=जनयित्री) [भवति] । तस्याः परि जातः (=तस्याः सकाशाज्जातो) मक्षु (=क्षिप्रम्) अप आ अविशत् (=उदकानि प्राविशत्) यासु [अप्सु] [स सोमो] वर्धते । तत् (=ततः) पयः पि-

१९. [हे इन्द्रा], दुर्धर होत्साता जो तूं सोम काढणाऱ्यालाच आणि [हविरन्न] शिजविणाऱ्यालाच बळाढ्य करितोस, तो तूं आहेस खरा यांत संशय नाहीं. हे इंद्रा, तुला प्रिय होत्साते आम्ही शूर पुत्रपौत्रांसहित नित्य स्तोत्र म्हणूं असें कर.

15. Thou who being irresistible grantest strength in plenty to him alone who extracts [the Soma] and to him alone who cooks [the oblation], dost doubtless exist. May we, o Indra, dear to thee daily sing the hymn, accompanied by brave progeny.

---

१५. उपसंहार. ‘ इंद्र आहे याची प्रतीति सोम काढून अर्पणाऱ्या आणि हवि शिजवून घालणाऱ्या उपासकांला येते त्यापेक्षां निदान आम्हांस तरी तुझ्या अस्तित्वाविषयीं संशय नाहीं; त्यापेक्षां हे इंद्रा, आम्हीं तुला प्रिय व्हावें आणि तुझ्या प्रसादानें आमच्या पोटीं शूर पुत्रपौत्र उपजावे आणि त्यांसहित, तुझी आम्ही स्तुति गावी असें कर.’ असें तात्पर्य.

सूक्त १३–२०४.

ऋषि–**गृत्समद**. देवता–**इन्द्र**. वृत्त–तेरावी ऋचा **त्रिष्टुभ्**; शिवाय सर्व सूक्त **जगती** वृत्ताचें.

Hymn. 13—204.

To *Indra*. By *Gritsamada*. Metre —*Jagatî*, except in the last verse where it is *Trishṭubh*.

१. ऋतु आई [होय]. तिजपासून जन्मतांच तो एकदम उदकांत प्रवेश करिता झाला, कीं ज्यांत तो वाढतो. त्यावरून जिणें रसाला पुष्ट केलें आहे अशी ती [सोमलता] सोमरस काढण्यासाठीं कुटावयास योग्य झाली. सोमलतेचा तो उत्कृष्ट रस वाखाणण्यास योग्य [होय].

1. The season [is its] mother. So soon as it was born to her it entered the waters in which it grows. Then having fattened the juice [the plant] became fit to be crushed. That first juice of the Soma-plant [is] praiseworthy.

सध्रीमा यन्ति परि बिभ्रतीः पयो विश्वप्स्न्याय प्र भरन्त भोजनम्।
समानो अध्वा प्रवतामनुष्यदे यस्ताकृणोः प्रथमं सास्युक्थ्यः॥२॥

सध्री। ईम्। आ। यन्ति। परि। बिभ्रतीः। पयः। विश्वऽप्स्न्याय।
प्र। भरन्त। भोजनम्।
समानः। अध्वा। प्रऽवताम्। अनुऽस्यदे। यः। ता। अकृणोः।
प्रथमम्। सः। असि। उक्थ्यः॥ २॥

प्युषी (=रसं वर्धितवती) [सोमौषधी] आहना अभवत् (=अभिषोतव्याभवत्)। अंशोस्तत् प्रथमं पीयूषं (=सोमलतायाः स प्रथमो रस) उक्थ्यं (=स्तवनीयं) [भवति]॥

दुर्बोधकल्पैषा सायणेनैवं व्याख्याता। ऋतुर्वर्षाख्यः कालो जनित्री सोमस्य जनयित्री जननी भवति। तस्याः परि तस्या जनन्याः सकाशाज्जातः सोमोऽप उदकानि मक्षु शीघ्रमाविशत्। यास्वप्सु सोमो वर्धते ता अविशदित्यन्वयः। तस्मादप्सु प्रविष्टत्वात् सोम आहना आहन्तव्योऽभिषोतव्यो भवति। आहना इति सकारान्तमिदं पदम्। तथा च मन्त्रवर्णः। ये ते मदा आहनसो विहायस इति। या चांशुरूपा सोमलता पयः सारभूतं पिष्युषी वर्धयन्त्यभवत्। ...... अंशोस्तस्याः सोमलतायाः पीयूषं रसभूतं पय उक्थ्यं प्रशस्यं हविरिन्द्रस्य भवति। इति॥

भाषायाम्.

२. पयः परि बिभ्रतीः (=परितः सर्वत उदकम् आनयन्त्यो) [? नद्यः] सध्री (=सह) ईम् आ यन्ति (=तं वक्ष्यमाणं समुद्रं सर्वतो गच्छन्ति) [ता] विश्वप्स्न्याय (=? विश्वासाम् अपाम् आश्रयभूताय समुद्राय) भोजनं प्र भरन्त (=पयोरूपम् अन्नं प्रकर्षेण संपादयन्ति) प्रवतां (=निम्नगानाम्) अनुष्यदे (=अनुष्यन्दनाय) समानो अध्वा (=एक एव मार्गो) [भवति]। यस्ता (=तानि=एतानि वीरकर्माणि) प्रथमम् अकृणोः (=अकरोः) स [त्वम्] उक्थ्योसि (=प्रशस्यो भवसि)॥

अनेका नद्यः सर्वत उदकं बिभ्रत्यः समुद्रमेकं प्रति गच्छन्ति इत्येतद् वीरकर्म यस्मात्त्वमकरोस्तस्मात्त्वं प्रशस्यो भवसीति भावः॥

---

१. ह्या ऋचेंत सोमाविषयीं सांगितलें आहे. पण ऋचा कांहींशी दुर्बोध आहे. सायणांनीं सांगितल्या अर्थाप्रमाणें तात्पर्य असें दिसतें कीं, 'ज्या ऋतूंत (म्हणजे पावसाळ्यांत) सोमवल्ली तयार होते तो ऋतु सोमाची आई आहे. तो उत्पन्न होतांच वल्लीच्या आंगांत असलेल्या पाण्यांत शिरतो. नंतर तें सोमयुक्त जें आंगचें

२. चोहींकडून पाणी आणणाऱ्या ज्या त्या एकदम त्या [समुद्रा]प्रत जातात, सर्वाशय [समुद्रा]प्रत भोजन घेऊन जातात. प्रवाहांला वाहण्याकरितां एकच मार्ग [आहे]. हें सर्व जो तूं प्रथम करिता झालास, तो तूं स्तुत्य आहेस.

2. Carrying water from all sides they run to it (the sea) simultaneously —they carry food for the Shelter of All. Common is the road of the streams to glide along. Thou who didst these things first art deserving of praise.

पाणी तें पुष्ट झालें म्हणजे वल्ली सोमरस काढून घेण्याजोगी होते. तेव्हां ती वल्ली पिळल्यानंतर जो सोमरस निघतो तो उत्तम असतो.'

---

२. या सूक्तांतील इतर ऋचांप्रमाणें हीहि कठिण आहे. सायणांनीं केलेल्या अर्थाप्रमाणें भावार्थ असा आहे कीं, 'सर्व बाजूंनीं पाणी वाहून आणणाऱ्या नद्या एकट्या समुद्राप्रत ज्या तुझ्या पराक्रमानें एका हेतूनें जात असतात, तो तूं स्तवनीय आहेस.'

असा भावार्थ दिसतो तरी त्याचा खरेपणा 'विश्वप्स्न्य' या शब्दाचा अर्थ समुद्र असा होईल किंवा नाहीं या संशयावर अवलंबून आहे.

अन्वेको वदति यद्ददाति तद्रूपा मिनन्तदपा एक ईयते ।
विश्वा एकस्य विनुदस्तितिक्षते यस्ताकृणोः प्रथमं सास्युक्थ्यः॥३॥

अनु । एकः । वदति । यत् । ददाति । तत् । रूपा । मिनन् । तत्ऽअपाः । एकः । ईयते ।
विश्वाः । एकस्य । विऽनुदः । तितिक्षते । यः । ता । अकृणोः । प्रथमम् । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ३ ॥

प्रजाभ्यः पुष्टिं विभजन्त आसते रयिमिव पृष्ठं प्रभवन्तमायते ।
असिन्वन्दंष्ट्रैः पितुरत्ति भोजनं यस्ताकृणोः प्रथमं सास्युक्थ्यः॥४॥

प्रऽजाभ्यः । पुष्टिम् । विऽभजन्तः । आसते । रयिम्ऽइव । पृष्ठम् । प्रऽभवन्तम् । आऽयते ।
असिन्वन् । दंष्ट्रैः । पितुः । अत्ति । भोजनम् । यः । ता । अकृणोः । प्रथमम् । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. एको यद् ददाति तद् अनुवदति । रूपा मिनन् (=रूपाणि हिंसन्) एकस् तदपाः (=रूपहिंसनं कर्म यस्य स एक) ईयते (=इतस्ततो गच्छति) । एकस्य विश्वा विनुदः (=सर्वान् विक्षेपान्) तितिक्षते (=सहते) । यस्ता प्रथमम् अकृणोः (=अकरोः) स [त्वम्] उक्थ्योसि (=प्रशस्यो भवसि) ॥

इत्यक्षरार्थः । सायणस्तु दुर्बोधामिमामेवं व्याचष्टे । यजमानो यद्धविर्देवेभ्यो ददाति तदेको होतानुवदति । याज्यापुरोनुवाक्याभ्यां देवताः स्मारयति । एकोऽध्वर्यू रूपा पश्वादीनां रूपाणि मिनन् हिंसन् तदपास्तद्विशसनाख्यमपः कर्म यस्य तादृशः सन् ईयते । देवयजने सर्वत्र गच्छति । एकस्याध्वर्योर्विश्वा विनुदः सर्वाणि तत्कर्तृकाणि विक्षेपणरूपाणि कर्मवैगुण्यानि तितिक्षते । तद्योग्यप्रायश्चित्तकरणेन ब्रह्मा सहते ।...... तानि हविःप्रदानादीनि कर्माणि यस्त्वमकृणोः । अकारयः स त्वमुक्थ्योऽसि । इति ॥

४. आयते (=आगच्छते=अतिथये) पृष्ठं प्रभवन्तं रयिम् इव (=यथा तस्मै "धारकं" "बहुभरणसमर्थं" च धनं ददति तद्वत्) प्रजाभ्यः (=जनेभ्यः) पुष्टिं विभजन्तः (=पोषकं धनं प्रयच्छन्त) आसते (=निवसन्ति) । दंष्ट्रैरसिन्वन् (=द-

३. एक जें देतो त्याजबरोबर तो बोलतो. रूपनाश करणें हें ज्याचें काम आहे असा एकजण तें काम करीत इकडे तिकडे फिरतो. एकाचे सर्व मार सहन करितो. हें सर्व जो तूं प्रथम करिता झालास, तो तूं स्तुत्य आहेस.

४. अतिथीला धारक [आणि] बहुभरणसमर्थ धन दिल्याप्रमाणें प्रजांला संपत्ति देत बसतात. दांतांनीं चावल्याशिवाय बापाचें अन्न खातो. हें सर्व जो तूं प्रथम करिता झालास, तो तूं स्तुत्य आहेस.

3. One speaks along with that which he gives. One goes about destroying forms, he whose business it is to do so. [He] bears all the blows of one. Thou who didst these things first art deserving of praise.

4. They sit distributing food to people like giving to a guest wealth that is sustaining and full of nourishing plenty. He swallows the food of [his] father without grinding it with his teeth. Thou who didst these things first art deserving of praise.

---

३. ही ऋचा सुद्धा कठिण आहे. अक्षरार्थ बराच सोपा आहे, तो दिला आहे. पण ‘ एक ’ ‘ एक ’ जो सांगितला आहे तो कोण हें गूढ आहे. पहिल्या तीन पादांतून प्रत्येक पादांत कांहींएक मोठ्या सृष्टिकार्याविषयीं अथवा अति बलवान् पदार्थाविषयीं सांगितलें आहे असें दिसतें. कदाचित् भावार्थ असा असेल काय? ‘ मेघ पाणी देतो त्याजबरोबर तो गर्जना करितो. सविता सर्व प्राण्यांस म्हातारे करीत करीत सदैव चालत असतो. इंद्र एकटाच वृत्राचे प्रहार सहन करीत असतो. हें सर्व इंद्राच्या प्रतापामुळें होतें. तर त्याकरितां तो स्तुत्य आहे.’

‘ विनुद् ’ शब्द दुसरे ठिकाणीं कोठें आलेला नाहीं.

४. ही ऋचा तरी कठिणच आहे. ‘बसतात’ आणि ‘खातो’ यांचे कर्ते कोण तें समजत नाहीं. ज्याप्रमाणें पूर्वीच्या ऋचेंत ‘ एक ’ सांगितला आहे तो कोण हें समजत नाहीं, तसाच यांतील क्रियापदाचाहि कर्ता कोण आहे हें गूढ आहे. त्या पूर्वीच्या (दुसऱ्या) ऋचेंतहि पहिल्या तीन पादांत कर्ता कोण आहे हें गूढ आहे. ऋषीनें उखाण्यासारिखा अर्थ जाणविलेला दिसतो. तेव्हां अर्थ उघड न समजणें यांत नवल नाहीं.

आम्ही अर्थ पदशः केला आहे. आणि सायणाची व्याख्या भाषेखालीं उतरून घेतली आहे.

अधाकृणोः पृथिवीं संदृशे दिवे यो धौतीनामहिहन्नारिणक्पथः ।
तं त्वा स्तोमेभिरुदभिर्न वाजिनं देवं देवा अजनन्त्सास्युक्थ्यः
॥ ५ ॥ १० ॥

अध । अकृणोः । पृथिवीम् । सम्ऽदृशे । दिवे । यः । धौतीनाम् । अहिऽहन् । अरिणक् । पथः ।
तम् । त्वा । स्तोमेभिः । उदऽभिः । न । वाजिनम् । देवम् । देवाः । अजनन् । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ५ ॥ १० ॥

न्तैरसंखादन्=चर्वणमकृत्वैव) पितुर्भोजनमत्ति (=पितुरन्नं भक्षयति) । यस्ता प्रथममकृणोः (=अकरोः) स [त्वम्] । उक्थ्योसि (=प्रशस्यो भवसि) ॥

इत्यक्षरार्थः । अभिप्रायस्तु दुर्बोधः । सायण एवं व्याचष्टे । हे इन्द्र पुष्टिं त्वया दत्तं पोषकं धनं स्वकीयाभ्यः प्रजाभ्यो विभजन्तोऽस्यैतावदस्यैतावदिति विभागं कुर्वन्तो गृहमेधिन आसते । स्वस्वगृहेषु निवसन्ति । तत्र दृष्टान्तः । आयते गृहं प्रत्यागच्छतेऽतिथये पृष्ठं धारकं प्रभवन्तं बहुभरणसमर्थं रयिं धनं यथा विभज्य प्रयच्छन्ति तद्वत् । असिन्वन् सेतुबन्धादिकं कर्म कुर्वन् लोकः पितुः पालयित्र्या दिवः सकाशादागतं भोजनमुदकं तत्कार्या ओषधीर्दंष्ट्रैर्दन्तैरत्ति । भक्षयति । यद्वा असिन्वन् अव्याप्रियमाणोऽग्निः पितुः पालकस्य यजमानस्य संबन्धि भोजनं हविर्लक्षणमन्नं दंष्ट्रैर्दन्तरूपैर्ज्वालैरत्ति । यस्ताकृणोरित्यादि सिद्धम् । इति सायणः ॥

भाषायाम्.

५. अध (=अपि च) पृथिवीं दिवे संदृशे अकृणोः (=पृथिवी द्युसदृशी यथा दृश्येत तथाकरोः =ज्योतिर्दानेन पृथिवीं द्युदर्शनाम् अकरोः) । हे अहिहन् (=वृत्रस्य हन्तरिन्द्र), यस् [त्वं] धौतीनां (=नदीनां मेघोदकलक्षणानां) पथः अरिणक् (=अरेचयः=वृत्रहननेन गन्तुं योग्यानकरोत्) तं त्वा देवाः (=?) उदभिर्वाजिनं न (=उदकैरश्वमिव) स्तोमेभिः (=स्तोत्रैः) अजनन् (=अजनयन्)। स [त्वम्] उक्थ्योसि (=प्रशस्यो भवसि) ॥

देवाः स्तोतारस्तं तादृशं देवं त्वां स्तोमेभिः स्तोत्रैरजनन् । तत्र दृष्टान्तः । उदभिर्न वाजिनम् । यथा वाजिनमश्वमुदभिरुदकैर्वर्धयन्ति तद्वत् । इति सायणः ॥

५. आणि तूं पृथिवी द्यू सारिखी दिसे असें करिता झालास. हे अहिघातका, जो तूं नद्यांचे मार्ग मोकळे करिता झालास त्या तुज देवाला, उदकांनीं अश्वाला उत्पन्न केल्याप्रमाणें, देव स्तोत्रांनीं उत्पन्न करिते झाले. तो तूं स्तुत्य आहेस.

5. And thou didst make the earth look like the heaven, thou, o killer of the serpent, who didst free the channels of the rivers. The gods begot thee with hymns even as a horse with the waters. Thou art therefore deserving of praise.

५. हाहि मंत्र कठिण आहे परंतु दुसऱ्या पादांतील उपमा खेरीज करून एकंदर भावार्थ सोपा आहे. 'ज्या इंद्रानें वृत्रहनन करून द्यूचा प्रकाश पृथिवीवर पाडिला, आणि अंतरिक्षांतील उदकें खालीं वाहविलीं, तो इंद्र स्तुतिपात्र आहे,' असें तात्पर्य.

देव उत्पन्न करिते झाले म्हणजे 'स्तोते उत्पन्न करिते झाले' असें सायण म्हणतात, आणि उत्पन्न करिते झाले म्हणजे स्तोत्रांनीं वाढविते झाले असें म्हणतात.

यो भोजनं च दयसे च वर्धनमार्द्रादा शुष्कं मधुमद्दुदोहिथ ।
स शेवधिं नि दधिषे विवस्वति विश्वस्यैक ईशिषे सास्युक्थ्यः ॥६॥

यः । भोजनम् । च । दयसे । च । वर्धनम् । आर्द्रात् । आ । शुष्कम् । मधुऽमत् । दुदोहिथ ।

सः । शेवऽधिम् । नि । दधिषे । विवस्वति । विश्वस्य । एकः । ईशिषे । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ६ ॥

यः पुष्पिणीश्च प्रस्वश्च धर्मणाधि दाने व्यवनीरधारयः ।
यश्चासमा अजनो दिद्युतो दिव उरुरूर्वाँ अभितः सास्युक्थ्यः ॥७

यः । पुष्पिणीः । च । प्रऽस्वः । च । धर्मणा । अधि । दाने । वि । अवनीः । अधारयः ।

यः । च । असमाः । अजनः । दिद्युतः । दिवः । उरुः । ऊर्वान् । अभितः । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. यस् [त्वं] भोजनं च वर्धनं च दयसे (=अन्नं च वृद्धिं च ददासि) [अपि च] आर्द्रात् आ [काण्डात्] शुष्कं मधुमत् (=अनार्द्रं माधुर्योपेतं व्रीह्यादिकं) दुदोहिथ (=दुग्धवानसि) स [त्वं] विवस्वति (=परिचरणवत्युपासके शेवधिं नि दधिषे (=धननिधिं स्थापयसि) । एकस् [त्वं] विश्वस्य (=सर्वस्य जगत) ईशिषे (=स्वामी भवसि) । स [त्वम्] उक्थ्योसि (=प्रशस्यो भवसि) ॥

७. यः पुष्पिणीश्च प्रस्वश्च (=पुष्पवतीः फलवतीश्च) अवनीः (=ओषधीर्) धर्मणा (=ऐश्वर्यकर्मणा) दाने (=क्षेत्रे) व्यधारयः (=विविधम् अस्थापयः) यश्च दिवः (=द्युलोकस्य) असमा दिद्युतः (=अद्वितीया विद्युतः) अजनः (=अजनयः) [यश्च] उरुः (=विस्तीर्णः सन्) ऊर्वान् (=उदकनिकायान्=समुद्रान्) अभितः (=सर्वतः) [अजनयः] स [त्वम्] उक्थ्योसि (=प्रशस्यो भवसि) ॥

६. जो तूं अन्न देतोस आणि वृद्धि [देतोस] आणि ओल्यापासून सुकें आणि गोड दोहतोस, तो तूं उपासकाच्या घरीं संपत्ति ठेवितोस. तूं एकला सर्वांचा स्वामी आहेस. तो तूं स्तुत्य आहेस.

6. Thou who givest both food and growth, and milkest that which is dry [and] sweet from that which is wet—thou dost place wealth in the house of the worshipper. Thou art the sole master of all. Thou art therefore deserving of praise.

७. जो तूं आपल्या करणीनें पुष्पवती आणि फलवती वनस्पतींस भूमीवर स्थापिता झालास, जो द्यूपासून अनुपम विजा उत्पन्न करिता झालास, [आणि] महा विस्तीर्ण [असा जो तूं] विस्तीर्ण समुद्र [उत्पन्न करिता झालास], तो तूं स्तुत्य आहेस.

7. Thou who by thy order didst place in the field the blooming and fruitful plants, and who didst create the matchless thunderbolts of heaven, [and] thou who art vast didst create the deep seas —thou, [o Indra], art therefore, deserving of praise.

---

६. ‘ ओल्यापासून सुकें आणि गोड दोहतोस ’=‘ आर्द्रात् आ शुष्कं मधुमत् दुदोहिथ.’ म्हणजे ‘ ओल्या झाडापासून सुकें धान्य निर्माण करितोस ’ असें सायण म्हणतात, तसें असेल.

७. ‘ ज्याणें शेतांत पुष्पांचीं आणि फळांचीं झाडें उत्पन्न केलीं, ज्याणें विद्युल्लता उत्पन्न केल्या, आणि ज्याणें समुद्र उत्पन्न केले तो तूं इंद्र स्तुतीस पात्र आहेस.’ या मंत्रांत अडचण इतकी दिसते कीं, ‘ अवनी ’ शब्दाचा मार्ग प्रवाह किंवा भूमि असा नेहमीचा अर्थ सोडून ओषधी असा अर्थ करावा लागतो.

यो नार्मरं सहवसुं निहन्तवे पृक्षाय च दासवेशाय चावहः ।
ऊर्जयन्त्या अपरिविष्टमास्यमुतैवाद्य पुरुकृत्सास्युक्थ्यः ॥ ८ ॥

यः । नार्मरम् । सहऽवसुम् । निऽहन्तवे । पृक्षाय । च । दासऽवेशाय । च । अवहः ।
ऊर्जयन्त्याः । अपरिऽविष्टम् । आस्यम् । उत । एव । अद्य । पुरुऽकृत् । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ८ ॥

शतं वा यस्य दश साकमाद्य एकस्य श्रुष्टौ यद्ध चोदमाविथ ।
अरज्जौ दस्यून्त्समुनब्दभीतये सुप्राव्यो अभवः सास्युक्थ्यः॥ ९ ॥

शतम् । वा । यस्य । दश । साकम् । आ । अद्यः । एकस्य । श्रुष्टौ । यत् । ह । चोदम् । आविथ ।
अरज्जौ । दस्यून् । सम् । उनप् । दभीतये । सुप्रऽअव्यः । अभवः । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. हे पुरुकृत् (=बहुवीर्यकर्मकारिन्) यः पृक्षाय च दासवेशाय च (=पृक्षनामकस्य कस्यचिदुपासकस्य दासवेशनामकस्य च अन्यस्योपासकस्य रक्षणाय) ऊर्जयन्त्याः (=बलवत्या वज्रधाराया) अपरिविष्टं (=कोशान्निष्कासितम्) आस्यम् (=अग्रं) निहन्तवे (=प्रहाराय) नार्मरं सहवसुम् (=एतन्नामकावसुरौ प्रति) अवहः (=प्रापयः) स [त्वम्] उतैवाद्य (=इदानीमपि) उक्थ्योसि (=प्रशस्यो भवसि)॥

९. यद्ध एकस्य श्रुष्टौ चोदम् आविथ (=यदा किल एकस्य कस्यचित् कवेराह्वानवचनं श्रुत्वा तं कविं ररक्षिथ तदा) यस्य [तव] शतं वा दश [हरीन्] (=एकसहस्रम् अश्वान्) साकं (=सहैव) आद्यः (=रथेबध्नाः=अयोजयः) [यस्त्वं] दभीतये [नाम कस्मैचिदुपासकाय] दस्यून् (=अनार्यान् शत्रून्) अरज्जौ (=कारागृहे) सम् उनप् (=सम्यगहिंसः) [यश्च त्वं] सुप्राव्यो अभवः (=सुप्राविताभूः) स [त्वम्] उक्थ्योसि (=प्रशस्यो भवसि)॥

८. जो पृक्षाला आणि दासवेशाला रक्षण्यासाठीं प्रबळ वज्रधारेचें बाहेर काढिलेलें अग्र वध करण्यासाठीं नार्मराप्रत आणि सहवसूप्रत नेता झालास, तो तूं हे बहुपराक्रमकारी [इंद्रा], आजहि स्तुत्य आहेस.

९. त्वां एकाची हाक ऐकून कवीला रक्षिलें त्या प्रसंगीं ज्यापेक्षां तुझ्या रथाला एक हजार घोडे जोडिता झालास [आणि] तूं दभीतीसाठीं कारागृहीं दस्यूंचा वध करिता झालास, तूं फार सुलभ झालास, त्यापेक्षां तू स्तुत्य आहेस.

8. Thou, o achiever of great deeds, who for saving Priksha and Dâsaves'a didst bring the unsheathed point of the powerful thunderbolt to Nârmara and to Sahavasu for to strike,—thou, therefore, art even today deserving of praise.

9. Since thou didst tie ten times hundred [horses] together to thy [chariot] when thou didst save the poet on hearing the call, [and since] thou didst for Dabhîti destroy the demons in the prison and become most accessible, thou art therefore deserving of praise.

'८. 'नार्मर' आणि सहवसु या असुरांविषयीं कांहीं इतिहास प्रसिद्ध नाहीं. आणि पृक्ष व दासवेश या भक्तांविषयींहि कांहीं ठाऊक नाहीं.

९. भावार्थः– ' एका कवीनें तुला हाक मारितांच ती ऐकून त्याला रक्षावयास तूं गेलास तो तुझ्या रथास एकदम सहस्र घोडे जोडून गेलास, आणि दभीति या उपासकाला रक्षण्यासाठीं शत्रूंस कारागृहीं मारून टाकिलेंस आणि उपासकांला सुलभ झालास. त्यापेक्षां तूं स्तुत्य आहेस.'

यांत ' शतं दश ' आणि ' अरज्जौ ' यांचा अर्थ आम्हीं केवळ सायणांप्रमाणें केला आहे.

यांत कवि सांगितलेला तो कोण हें कळत नाहीं. दभीतिविषयीं सू. ११२ मं. २३ पहा.

विश्वेदनु रोधना अस्य पौंस्यं ददुरस्मै दधिरे कृत्नवे धनम् ।
षळस्तभ्ना विष्टिरः पञ्च संदृशः परि परो अभवः सास्युक्थ्यः ॥ १० ॥ ११ ॥

विश्वा । इत् । अनु । रोधनाः । अस्य । पौंस्यम् । ददुः । अस्मै । दधिरे । कृत्नवे । धनम् ।
षट् । अस्तभ्नाः । विऽस्तिरः । पञ्च । सम्ऽदृशः । परि । परः । अभवः । सः । असि । उक्थ्यः ॥ १० ॥ ११ ॥

सुप्रवाचनं तव वीर वीर्यं यदेकेन क्रतुना विन्दसे वसु ।
जातूष्ठिरस्य प्र वयः सहस्वतो या चकर्थ सेन्द्र विश्वास्युक्थ्यः॥ ११

सुऽप्रवाचनम् । तव । वीर । वीर्यम् । यत् । एकेन । क्रतुना । विन्दसे । वसु ।
जातूऽस्थिरस्य । प्र । वयः । सहस्वतः । या । चकर्थ । सः । इन्द्र । विश्वा । असि । उक्थ्यः ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. विश्वेत् (=विश्वाः इत्=सर्वा अपि) रोधनाः (=नद्यः) अस्य (=इन्द्रस्य) पौंस्यमनु ददुः (=वीर्यमनु दधुः =तस्य पौंस्यमनुसृत्य धारयन्ति=तस्य बलात्तासां बलं निकृष्टं भवति)। अस्मै कृत्नवे धनम् [अनु] दधिरे (=तस्य धनमनुसृत्य धनं धारयन्ति =तस्य धनात्तासां धनं निकृष्टं भवति)।—[हे इन्द्र], त्वं षट् विस्तिरः (=? "षट्संख्याका उर्वीः द्यौश्च पृथिवी चाहश्च रात्रिश्चापश्चौषधय इत्येवंरूपाः") पञ्च संदृशः (=दिशश्च) अस्तभ्नाः (=नियमितवानसि =स्वे स्वे स्थले स्थापितवानसि)। [तथा कृत्वा] परः पर्यभवः (=परस्तात् पर्यतिष्ठः =ताः सर्वा अपि व्याप्य परस्तादतिष्ठः)। स [त्वम्] उक्थ्योसि (=प्रशस्यो भवसि)॥

११. हे वीर, एकेन क्रतुना (=एकेनैव वीर्यकर्मणा) सहस्वतः (=बलवतो) जातूष्ठिरस्य (=एतन्नामकस्य) [कस्यचिदसुरस्य] वसु वयः (=धनमन्नं च) यद् विन्दसे (=लभसे हृतवानसि) तत् सुप्रवाचनं (=शोभनस्तवनयोग्यं) तव वीर्यं (=शौर्यं) [भवति]। हे इन्द्र, या विश्वा चकर्थ (=यानि विश्वानि त्वं कृतवान् =यस्त्वमेतत्सर्वं कृतवानसि) स [त्वम्] उक्थ्योसि (=प्रशस्यो भवसि)॥

१०. सर्वेहि नद्यांचें बळ याच्या बळापेक्षां थोडें आहे; या पराक्रमकर्त्या इंद्राच्या धनापेक्षां त्यांचें धन थोडें आहे.– [हे इंद्रा], त्वां सहा उर्वी आणि पांच दिशा त्यांच्या त्यांच्या स्थानीं स्थापिल्या आहेत. आणि या सर्वांस वेष्टून तूं अधिक राहिला आहेस. तो तूं स्तुत्य आहेस.

10. All the rivers yield to him in strength. They yield to him, the brave one, in wealth.—Thou didst establish the six worlds and the five quarters of the globe, [and] surrounding them didst reach even beyond. Thou art, therefore, deserving of praise.

११. हे वीरा, तूं जो एकाच पराक्रमकृत्यानें धन हरण करिता झालास, बलाढ्य जातूष्ठिराचें द्रव्य [हरण करून घेता झालास], तें तुझें शौर्य अत्यंत श्लाघ्य [होय]. जो तूं हें सर्व करिता झालास तो हे इन्द्रा, तूं स्तुत्य आहेस.

11. It is praiseworthy puissance of thine, o hero, that thou didst, with one heroic deed, obtain the wealth—the affluence of mighty Jâtûshṭhira, o Indra! Thou who didst all these things art deserving of praise.

---

१०. ‘ सर्व नद्यांचें बळ आणि धन तुझ्या बळापेक्षां आणि धनापेक्षां कमी आहे. तूं सहा लोकांस आणि पांच दिशांस त्यांच्या त्यांच्या ठिकाणीं ठेवून तूं त्यांस व्यापून त्यांच्या पलीकडेस आणखी उरलास.’

‘ सहा उर्वी ’=‘ षट् विस्तिरः’. सहा लोक कोणते ह्याविषयीं संशय आहे. (सायणांनीं सांगितलेले भाषेंत घेतले आहेत). कदाचित् सू. १०२ मं.८ येथें सांगितलेले जे तीन भूलोक आणि तीन द्युलोक ते असतील. (तो मंत्र आणि त्याजवरील टीप पहा).

११. ‘ जातूष्ठिर ’ हा कोण होता हें ठाऊक नाहीं. त्याची धनसंपत्ति एकच पराक्रमकर्म करून म्हणजे पहिल्या हल्ल्यासरशीं इंद्र हरण करिता झाला इतकें मात्र या मंत्रावरून निघतें.

अरमयः सरपसस्तराय कं तुर्वीतये च वय्याय च स्रुतिम् ।
नीचा सन्तमुदनयः परावृजं प्रान्धं श्रोणं श्रवयन्त्सास्युक्थ्यः॥१२

अरमयः । सरऽअपसः । तराय । कम् । तुर्वीतये । च । वय्याय ।
च । स्रुतिम् ।
नीचा । सन्तम् । उत् । अनयः । पराऽवृजम् । प्र । अन्धम् । श्रोणम् ।
श्रवयन् । सः । असि । उक्थ्यः ॥ १२ ॥

अस्मभ्यं तद्वसो दानाय राधः समर्थयस्व बहु ते वसव्यम् ।
इन्द्र यच्चित्रं श्रवस्या अनु द्यून्बृहद्वदेम विदथे सुवीराः॥१३॥१२॥

अस्मभ्यम् । तत् । वसो इति । दानाय । राधः । सम् । अर्थयस्व ।
बहु । ते । वसव्यम् ।
इन्द्र । यत् । चित्रम् । श्रवस्याः । अनु । द्यून् । बृहत् । वदेम । वि-
दथे । सुऽवीराः ॥ १३ ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

१२. तुर्वीतये च वय्याय च तराय कं (=तुर्वीतिश्च वय्यश्च यथा सुखेन उत्तीर्णौ भवतस्तथा) [त्वं] सरपसः स्रुतिं (=नद्याः प्रवाहम्) अरमयः (=स्तब्धगतिमकरोः)। अन्धं श्रोणं परावृजं नीचा सन्तम् (=अन्धं पङ्गुम् आपत्सु पतितं च परावृजं नामोपासकं) प्र श्रवयन् उदनयः (=आपद्भ्य उन्नीतवानसि प्रख्यातं च कृतवानसि)॥

१३. हे इन्द्र, [त्वं] यद् (=यथा अनु द्यून् (=दिने दिने) चित्रं श्रवस्याः (=दिने दिने चित्रं श्रेष्ठं श्रवो हविरन्नमिच्छेस्) तत् (=तथा) ते (=तव) बहु राधः (=अन्नं) वसव्यं (=धनं च) अस्मभ्यं दानाय समर्थयस्व (=अस्मभ्यं दातुं योजय)। [अनन्तरं] सुवीराः (=शोभनवीर्योपेतपुत्रपौत्रैः सहिता) विदथे (=यज्ञे) बृहत् (=महत् स्तोत्रं) वदेम (=ब्रूयाम)॥

यदि तव विपुलं धनमस्मभ्यं ददासि तुभ्यं प्रतिदिनं श्रेष्ठं हविर्दास्यामस्त्वया दत्तैर्वीरपुत्रैश्च सहितास्ते स्तोत्राणि वदिष्याम इति भावः॥

१२. तूं तुर्वीतीला आणि वय्याला सहज ओलांडून जातां यावें म्हणून नदीचा प्रवाह थांबविता झालास. आंधळा [आणि] पंगु परावृज् भूमिगत झाला असतां तूं त्याचा उद्धार करिता झालास आणि त्याला प्रख्यात करिता झालास. तो तूं स्तुत्य आहेस.

12. Thou didst stop the stream of the river for Turvîti [and] Vayya to cross over safely. Thou didst raise Parâvṛij who lay low, [who was] blind [and] lame, making him famous. Thou art therefore worthy of praise.

१३. हे वसू इंद्रा, तुझें पुष्कळ धन [आणि] द्रव्य तूं आम्हांला देण्याकरितां काढ, कीं जेणेंकरून तूं श्रेष्ठ हविरन्न प्रतिदिवशीं इच्छूं शकशील. चांगल्या वीरांनीं युक्त होत्साते आम्ही तुझी मोठी कीर्ति गाऊं असें कर.

13. Set thou apart for gift to us, o good [Indra], thy plentiful affluence [and] wealth, so that thou mayest wish o Indra, for good oblation from day to day. May we, accompanied by brave sons, sing great praises [to thee] in the sacrifice.

---

१२. तुर्वीति आणि वय्य यांविषयीं सू. ३६ मं. १८ आणि सू. ६१ मं. १८ आणि टीप पहा. परावृज् याविषयीं सू. ११२ मं. ८ आणि त्याजवरील टीप पहा.

१३. 'हे इंद्रा, तूं जर आम्हांला तुझें विपुल धन देशील तर, तुला नित्य आम्ही उत्तम उत्तम हविरन्न देऊं आणि त्वां दिलेल्या पुत्रपौत्रांसहित तुझें मोठें स्तोत्र यज्ञांत गाऊं ' असें तात्पर्य.

वसु हें इतर देवांप्रमाणें इंद्राचें विशेषण येतें, त्याचा अर्थ चांगला, साधु असा होतो.

सूक्तम् १४—२०५.

गृत्समद ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममामत्रेभिः सिञ्चता मद्यमन्धः ।
कामी हि वीरः सदमस्य पीतिं जुहोत वृष्णे तदिदेष वष्टि ॥१॥

अध्वर्यवः । भरत । इन्द्राय । सोमम् । आ । अमत्रेभिः । सिञ्चत । मद्यम् । अन्धः ।
कामी । हि । वीरः । सदम् । अस्य । पीतिम् । जुहोत । वृष्णे । तत् । इत् । एषः । वष्टि ॥ १ ॥

अध्वर्यवो यो अपो वव्रिवांसं वृत्रं जघानाशन्येव वृक्षम् ।
तस्मा एतं भरत तद्वशायँ एष इन्द्रो अर्हति पीतिमस्य ॥ २ ॥

अध्वर्यवः । यः । अपः । वव्रिऽवांसम् । वृत्रम् । जघान । अशन्याऽइव । वृक्षम् ।
तस्मै । एतम् । भरत । तत्ऽवशाय । एषः । इन्द्रः । अर्हति । पीतिम् । अस्य ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. हे अध्वर्यवः (=अध्वरस्य नेतारः सोमाभिषवकर्तारः), इन्द्राय सोमं भरत (=आनयत) । मद्यं (=मदकारि) अन्धः (=सोमरूपमन्नम्) अमत्रेभिः (=पात्रैः) आ सिञ्चत (=अग्नौ प्रक्षिपत) । हि (=यस्मात् कारणाद्) [अयं] वीरः सदम् अस्य कामी (=सदैव सोमस्य कामयिता) [भवति] । वृष्णे (=वीराय तस्मै) पीतिं (=सोमपानं =पेयं सोमं) जुहोत (=जुहुत) । एष तदित् (=तदेव) वष्टि (=कामयते)॥

२. हे अध्वर्यवः, यः अपो वव्रिवांसम् (=उदकानि वेष्टितवन्तं) वृत्रं वृक्षमिव अशन्या (=वज्रेण) जघान तस्मै तद्वशाय [इन्द्राय] (=सोमकामिने तस्मै) एतं [सोमं] भरत (=प्रयच्छत) । एष इन्द्रः अस्य (=तस्य सोमस्य) पीतिं (=पानम्) अर्हति ॥

सूक्त १४–२०५.

ऋषि–गृत्समद. देवता–इन्द्र. [व]ृत्त–त्रिष्टुभ्.

१. हे अध्वर्यू हो, इंद्राला सोम [अ]र्पण करा. मदकारी सोमरस [प]ात्रांनीं ओता. कारण कीं त्या वी[र]ाला नित्य याची आवड आहे. [या] वीराला [सोम]पान अ[र्प]ण करा. हा तेंच वांछितो.

२. हे अध्वर्यू हो, उदकांला [व]ेष्टून राहिलेल्या वृत्राला वृक्ष तो[ड]िल्याप्रमाणें जो [आपल्या] व[ज्र]ानें तोडिता झाला, त्या सोमका[म]ीला हा [सोम] तुम्ही अर्पण करा. हा इंद्र त्याच्या पानास योग्य आहे.

HYMN 14–205.

To *Indra.* By *Gṛitsamada.* Metre—*Trishṭubh.*

1. Bring, o Adhvaryus, the soma to Indra. Pour out the exhilarating drink with the vessels. For the hero is always fond of it. Offer the drink to brave [Indra]. He desires nothing but that.

2. O Adhvaryus, he who smashed like a tree with the thunderbolt Vṛitra who had surrounded the waters—offer to him this soma, to him who loves it. This Indra deserves to drink it.

---

१. ह्या आणि पुढच्या सूक्तांत सोमा[व]र इंद्राची किती प्रीति आहे, व त्याचें [प]ान करून इंद्राला बळ प्राप्त झाल्यावर [त्य]ाणें काय काय पराक्रम केले तें सांगितलें आहे. याजवरून प्राचीनकाळीं सोमाचें कसें महत्त्व असे व वस्तुतः त्याचें स्वरूप कसें होतें तें समजून येतें.

सोमरस सिद्ध करून तो अर्पण करणें हें अध्वर्यू नांवाच्या ऋत्विजाचें काम असे.

अध्वर्यवो यो दृभीकं जघान यो गा उदाजदप हि वलं वः ।
तस्मा एतमन्तरिक्षे न वातमिन्द्रं सोमैरोर्णुत जूर्न वस्त्रैः ॥ ३ ॥

अध्वर्यवः । यः । दृभीकम् । जघान । यः । गाः । उत्ऽआजत् । अप । हि । वलम् । वरिति वः ।
तस्मै । एतम् । अन्तरिक्षे । न । वातम् । इन्द्रम् । सोमैः । आ । ऊर्णुत । जूः । न । वस्त्रैः ॥ ३ ॥

अध्वर्यवो य उरणं जघान नव चख्वांसं नवतिं च बाहून् ।
यो अर्बुदमव नीचा बबाधे तमिन्द्रं सोमस्य भृथे हिनोत ॥ ४ ॥

अध्वर्यवः । यः । उरणम् । जघान । नव । चख्वांसम् । नवतिम् । च । बाहून् ।
यः । अर्बुदम् । अव । नीचा । बबाधे । तम् । इन्द्रम् । सोमस्य । भृथे । हिनोत ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. हे अध्वर्यवः, यो दृभीकं [नामासुरं] जघान यो गा उदाजत् (=निरगमयत्) [अपि च] वलम् अप वः (=वलं नामासुरम् अपावृणोत् =वलेन निरुद्धानाम् अपाम् अपवरणाय तम् अहिंसत्) तस्मै एतं [सोमम्] अन्तरिक्षे वातं न (=वायुमिव) [सृजत] । वस्त्रैर्जूर्न (=?" जीर्णो यथा वस्त्रैरङ्गमाच्छादयति तद्वत्") सोमैरिन्द्रम् आ ऊर्णुत (=सर्वत आच्छादयत) ॥

४. हे अध्वर्यवः, यो नव नवतिं च (=नवाधिकनवतिं) बाहून् चख्वांसं (=?" दर्शयन्तं " =प्रक्षिप्तवन्तम्) उरणं [नामासुरं] जघान यो अर्बुदं [नामासुरं] अव नीचा बबाधे (=अधोमुखं कृत्वा अवबबाधे) तम् इन्द्रं सोमस्य भृथे (=भरणे संपादने सति =सोमम् अर्पयित्वा) हिनोत (=हिनुत=स्तोत्रैः प्रीणयत) ॥

३. हे अध्वर्यू हो, जो दृभी-
ाचा वध करिता झाला, जो गा-
ला मुक्त करिता झाला आणि व-
ातें फोडिता झाला; त्याला हा
ोम अंतरिक्षांत वायू [सोडिल्या]-
माणें [सोडा]. वृद्ध मनुष्य व-
्त्रांनीं [आपलें आंग झांकितो]
ाप्रमाणें इंद्राला सोमरसांनीं झां-
ून टाका.

3. O Adhvaryus, he who killed Dṛibhîka, who freed the cows, who broke open Vala—to him [let go] this [Soma] like wind in the sky. As an old man [covers himself] with clothes, cover Indra with libations of Soma.

४. हे अध्वर्यू हो, जो नव्या-
णव बाहु पसरणाऱ्या उरणाचा
ध करिता झाला, जो अर्बुदाला
ालीं पाडून निर्दाळिता झाला,
ा इंद्राला सोम अर्पण करून प्र-
न्न करा.

4. O Adhvaryus, he who killed Uraṇa that spread out his nine and ninty arms, he who laid low Arbuda to the earth, propitiate that Indra by an offering of the soma.

---

३. दृभीकाविषयीं कांहीं ठाऊक नाहीं.
वलाविषयीं सू. ५२ मं. ५ आणि
ीप पहा.

या मंत्रांतील शेवटील पादांत जी
पमा सांगितली आहे ती दुर्बोध आहे.
ारण कीं, 'जू' शब्दाचा अर्थ येथें स-
जत नाहीं, दुसऱ्या दोन ठिकाणीं तो
ब्द आला आहे तेथें वेगवान् असा
र्थ आहे तो येथें लागत नाहीं.
'अंतरिक्षांत वायु सोडिल्याप्रमाणें'
='अन्तरिक्षे वातं न'. म्ह. हा सोम
तुम्हीं सोडिल्यावर वायु जसा सर्व अंत-
रिक्षास झांकून टाकितो आणि वेगानें
धांवतो त्याप्रमाणें हा इंद्रशरीरास व्या-
पील आणि त्याला वेगयुक्त करील. असा
अभिप्राय दिसतो.

४. उरणाविषयीं या शिवाय ऋग्वे-
दांत कोठें पुनः उल्लेख आलेला नाहीं.

अर्बुदाविषयीं सू. ५१ मं. ६ आणि
टीप पहा.

अध्वर्यवो यः स्वश्नं जघान यः शुष्णमशुषं यो व्यंसम् ।
यः पिप्रुं नमुचिं यो रुधिक्रां तस्मा इन्द्रायान्धसो जुहोत ॥ ५ ॥
अध्वर्यवः । यः । सु । अश्नम् । जघान । यः । शुष्णम् । अशुषम् ।
यः । विऽअंसम् ।
यः । पिप्रुम् । नमुचिम् । यः । रुधिऽक्राम् । तस्मै । इन्द्राय । अन्धसः ।
जुहोत ॥ ५ ॥
अध्वर्यवो यः शतं शम्बरस्य पुरो बिभेदाश्मनेव पूर्वीः ।
यो वर्चिनः शतमिन्द्रः सहस्रमपावपद्भरता सोममस्मै ॥६॥१३॥
अध्वर्यवः । यः । शतम् । शम्बरस्य । पुरः । बिभेद । अश्मनाऽइव ।
पूर्वीः ।
यः । वर्चिनः । शतम् । इन्द्रः । सहस्रम् । अपऽअवपत् । भरत ।
सोमम् । अस्मै ॥ ६ ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

५. हे अध्वर्यवः, यः अश्नम् [असुरं] जघान यः अशुषं (=सर्वस्य भक्षयितारं) शुष्णं यो व्यंसम् [असुरम्] यः पिप्रुं नमुचिं [च] यो रुधिक्रां [नामासुरं] [जघान] तस्मा इन्द्राय अन्धसः (=सोमलक्षणस्यान्नस्य) [आहुतीर्] जुहोत (=जुहुत =अग्नौ प्रक्षिपत) ॥

६. हे अध्वर्यवः, यः शम्बरस्य [नाम शत्रोः] शतं पूर्वीः पुरः (=शतं पुरातनानि नगराणि) अश्मनेव (=वज्रेणेव) बिभेद यश् [च] इन्द्रो वर्चिनो [नामानार्यस्य शत्रोः] शतं सहस्रं (=शतसहस्रसंख्याकान्) [वीरान् =पुत्रादीन्] अपावपत् (=हत्वा भूमौ पातितवान्) अस्मै (=तस्मै) सोमं भरत (=अर्पयत) ॥

५. हे अध्वर्यू हो, जो अश्नास मारून टाकिता झाला, जो सर्वभक्षी शुष्णाला, जो व्यंसाला, जो पिप्रूला, नमुचीला, [आणि] जो रुधिक्राला मारिता झाला, त्या इंद्राला सोमरस अर्पण करा.

5. O Adhvaryus, he who slew As′na, who [slew] devouring S′ushṇa, who [slew] Vyaṁsa, who [slew] Pipru [and] Namuchi, [and] who [slew] Rudhikrâ, to that Indra pour [libations] of the juice.

६. हे अध्वर्यू हो, जो शंबराचीं शंभर पुरातन नगरें वज्रानें [विध्वंसिल्या]प्रमाणें विध्वंसिता झाला, जो वर्चीचे शंभर हजार [वीर] भूमिगत करिता झाला, त्याला सोम अर्पण करा.

6. O Adhvaryus, he who destroyed the hundred ancient cities of S′ambara as if with the thunderbolt, [and] who rased to the ground the hundred thousand warriors of Varchin, to that Indra offer the soma.

---

५. ‘ अश्न ’. अंगिरसांचीं स्तोत्रें ऐकून इंद्रानें अश्नाचीं नगरें फोडिलीं असें ऋ. २.२०.५ यांत सांगितलें आहे. ऋ. ६.४.३ यांतहि अश्नाचीं नगरें इंद्रानें फोडून टाकिलीं असें सांगितलें आहे. याशिवाय दुसरी कांहीं कथा ठाऊक नाहीं.

‘शुष्ण’. सू. ५४ मं.६ आणि टीप पहा.

‘व्यंस’.सू. १०१ मं.२ आणि टीप पहा.

‘ पिप्रु ’. सू. ५१ मं. ५. ‘ नमुचि ’. सू. ५३ मं. ७ आणि टीप पहा.

‘ रुधिक्रा ’ या असुराविषयीं कांहींच ठाऊक नाहीं. दुसऱ्या ठिकाणीं हें नांव आलेलें नाहीं.

६. ‘ शंबर ’. सू. ५१ मं. ६ आणि टीप पहा.

‘ वर्ची ’. हा एक अनार्य जातीचा म्हणजे आर्यव्यतिरिक्त जे कोळी इत्यादि लोक त्यांपैकीं एक शत्रु होता असें दिसून येतें. ऋ. ४. ३०.१५ यांत ‘ दास वर्चीचे ’ (म्हणजे अनार्य वर्चीचे) एक लक्ष वीर इंद्रानें मारिले असें सांगितलें आहे. ऋ. ६. ४७. २१ यांत शंबर आणि वर्ची या दोन अनार्य शत्रूंला इंद्रानें उदव्रज देशांत मारिलें असें सांगितलें आहे. ऋ. ७. ९९.५ यांत वर्चीचे एक लक्ष वीर एका काळीं मारिले असें सांगितलें आहे.

वर्चीचे एक लक्ष वीर मारिले आणि शंबराचीं शंभर नगरें विध्वंसिलीं ह्या दोन्ही गोष्टी बहुतकरून एकाच मंत्रांत येतात, आणि दोघांसहि ‘ दास ’ (अनार्य) असें म्हटलें आहे. यावरून शंबर आणि वर्ची

अध्वर्यवो यः शतमा सहस्रं भूम्यां उपस्थेऽवपज्जघन्वान् ।
कुत्सस्यायोरतिथिग्वस्य वीरान्न्यावृणग्भरता सोममस्मै ॥ ७ ॥

अध्वर्यवः । यः । शतम् । आ । सहस्रम् । भूम्याः । उपऽस्थे । अवपत् । जघन्वान् ।
कुत्सस्य । आयोः । अतिथिऽग्वस्य । वीरान् । नि । अवृणक् । भरत । सोमम् । अस्मै ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

७. हे अध्वर्यवः, यः शतम् आ सहस्रं (=शतसहस्रसंख्याकान् वीरान्) जघन्वान् (=हतवान् सन्) भूम्या उपस्थे (=पृथिव्या उत्सङ्गे) अवपत् (=अपातयत्) [तथाच] कुत्सस्य [नाम] आयोर् [नाम] अतिथिग्वस्य [च] वीरान् (=शूरान्) नि अवृणक् (=नितरामवधीत्) अस्मै (=तस्मै) [इन्द्राय] सोमं भरत (=अर्पयत) ॥

हे दोघेहि अनार्य लोकांपैकीं कोणी बलाढ्य राजे असावेत असें उघड होतें. आणि आर्य लोकांचा प्रवेश जसजसा आर्यावर्ताकडे होऊं लागला तसतसे ते त्यांजबरोबर लढूं लागले आणि शेवटीं इंद्रकृपेनें त्यांचा संहार आर्य लोकांनीं केला, अशी कथा पुरातन काळापासून चालत आलेली वेदकाळीं इंद्रादिकांच्या सूक्तस्तुतींत ओविली गेली.

‘ वज्रानें [विध्वंसिल्या]प्रमाणें ’= ‘ अश्मनेव.’ यावरून शंबर हा भौतिक अनार्यरूप शत्रु होता, केवळ मेघोदकांचा निरोध करणारा कल्पिलेला वृत्रासारिखा कोणीएक नव्हता असें म्हणण्यास विशेष साधन मिळतें.

आतां इतकें खरें आहे कीं, कल्पिलेले आणि मेघोदकनिरोधी आणि सूर्यादितेजोनिरोधी वृत्रादिक शत्रु जे इंद्रानें मारिले, आणि आर्यलोकांनीं ज्या अनार्य भौतिक आणि खऱ्या शत्रूंचा संहार इंद्रादिकांच्या कृपेनें केला ते, अशांचा संकर लोकांच्या मनांत मागाहून झालेला वेदावरून उघड दिसून येतो. आणि हा जो खऱ्यांचा आणि कल्पितांचा संकर होणें, तो सर्व धर्मांत होत असतो. शिवाजी झालेला खरा, पण तो शिवाचा अवतार होता ही कल्पना. त्याणें किल्ले बांधले हें खरें, पण त्याणें मजूरदारांस मजुरीबद्दल गवताची काडी तोडून आपल्या हातानें दिली म्हणजे

७. हे अध्वर्यू हो, जो एक लक्ष [जनां]स मारून त्यांस पृथिवीच्या मांडीवर निजविता झाला [आणि जो] कुत्साच्या, आयूच्या [आणि] अतिथिग्वाच्या वीरांचा वध करिता झाला, त्याला सोम अर्पण करा.

7. O Adhvaryus, he who having killed a hundred thousand laid them low on the lap of earth [and] cut down the warriors of Kutsa, Âyu, [and] Atithigva, to him offer the soma.

तिचें सोनें होत होतें ही कल्पना. त्यानें आपल्या शत्रूंवर जय मिळविला हें खरें, पण त्याला भवानी प्रसन्न झाली होती ही कल्पना. रामचंद्रानें युद्ध केलें हें खरें, पण त्याला इंद्रानें साहाय्य करून रथ पाठवून दिला आणि हनूमंतानें द्रोणगिरी आणिला ही कविकुकल्पना. इत्यादि दुसऱ्या सर्व धर्मांतहि असाच घोटाळा झाला आहे व नित्य होत असतो.

त्यामुळेंच केव्हां केव्हां असें भासतें कीं, वेदांत सांगितलेले शत्रु हे कल्पित होत, आणि केव्हां केव्हां असें दिसतें कीं ते खरे शत्रु होते. तथापि नीट विचार करून पाहिल्यावर खरे कोणते आणि कल्पित कोणते हें बहुतकरून निवडून काढतां येतें.

७. 'निजविता झाला'='अवपत्.' अक्षरशः पेरता झाला, म्हणजे जमिनीवर बीं पेरल्याप्रमाणें इकडे तिकडे फेकून देता झाला.

'कुत्स.' सू. ५१ मं. ६ आणि त्याजवरील टीप पहा.

'आयु,' आणि 'अतिथिग्व.' सू.५३ मं. १० आणि त्याजवरील टीप पहा.

अध्व॑र्यवो॒ यन्न॑रः का॒मया॑ध्वे श्रु॒ष्टी वह॑न्तो नशथा॒ तदिन्द्रे॑ ।
गभ॑स्तिपूतं भरत श्रु॒तायेन्द्रा॑य॒ सोमं॑ यज्यवो जुहोत ॥ ८ ॥

अध्व॑र्यवः । यत् । न॒रः॒ । का॒मया॑ध्वे । श्रु॒ष्टी । वह॑न्तः । न॒श॒थ॒ । तत् । इन्द्रे॑ ।
गभ॑स्तिऽपूतम् । भ॒र॒त॒ । श्रु॒ताय॑ । इन्द्रा॑य । सोम॑म् । य॒ज्य॒वः॒ । जु॒हो॒त॒ ८

अध्व॑र्यवः॒ कर्त॑ना श्रु॒ष्टिम॑स्मै॒ वने॒ निपू॑तं॒ वन॒ उन्न॑यध्वम् ।
जु॒षा॒णो हस्त्य॑म॒भि वा॑वशे व॒ इन्द्रा॑य॒ सोमं॑ म॒दि॒रं जु॑होत ॥ ९ ॥

अध्व॑र्यवः । कर्त॑न । श्रु॒ष्टिम् । अ॒स्मै॒ । वने॑ । निऽपू॑तम् । वने॑ । उत् । न॒य॒ध्व॒म् ।
जु॒षा॒णः । हस्त्य॑म् । अ॒भि । वा॒व॒शे॒ । वः॒ । इन्द्रा॑य । सोम॑म् । म॒दि॒रम् । जु॒हो॒त॒ ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. हे नरः (=शूरा) अध्वर्यवः, यद् [धनादिकं] कामयाध्वे (=वाञ्छथ) श्रुष्टी (=क्षिप्रं) [सोमं] वहन्तः (=इन्द्राय प्रार्पयन्तस्) तत् इन्द्रे नशथ (=इन्द्रे प्राप्नुथ =इन्द्रात्प्राप्स्यथ)। [अतः कारणात्] श्रुताय (=प्रसिद्धाय) इन्द्राय गभस्तिपूतं (=हस्तेन संशोधितं) सोमं भरत (=आनयत) [अपि च] हे यज्यवः (=यागं कुर्वाणाः), [तं] जुहोत (=जुहुत =अग्नौ प्रक्षिपत)॥

९. हे अध्वर्यवः, अस्मा [इन्द्राय] [सोमं] श्रुष्टिं कर्तन (=सुखकरं कुरुत)। वने निपूतं—वने [निपूतम्] (=उदक आप्यायनेन संशोधितं) [सोमम्] उन्नयत (=ऊर्ध्वं नयत)। हस्त्यं (=हस्ताभ्यामभिषुतं) [सोमं] जुषाणः (=सेवमान) [इन्द्रो] वः (=युष्मान्) अभि वावशे (=कामयते)। इन्द्राय मदिरं (=मदकरं) सोमं जुहोत (=जुहुत)॥

८. हे अध्वर्यू हो, हे शूर हो, तुम्ही जें वांछितां तें सत्वर सोम देऊन तुम्ही इंद्रापासून मिळवाल. कीर्तिमान् इंद्राला हातांनीं शुद्ध केलेला सोम आणा [आणि] हे यजनकर्ते हो, [तो त्याला] अर्पण करा.

९. हे अध्वर्यू हो, तुम्ही यासाठीं सोम सुखकर करा. पाण्यांत गाळलेला– पाण्यांत [गाळलेला सोम] बाहेर काढा. [इंद्र] हातांनीं काढिलेला [सोम] सेवून तुम्हांवर प्रीति करितो. इंद्राला मादकारक सोम अर्पण करा.

8. O Adhvaryus, o brave ones, that which you desire you attain to in Indra, if you bring [him] [the offering] quickly. Do bring [and] offer, o sacrificers, the soma purified by the hand to renowned Indra.

9. O Adhvaryus, make [the soma] agreeable to him. Raise the soma purified in water—[the soma that is] purified in water. Enjoying [the soma] prepared by the hands [Indra] loves you. To Indra pour ye out the exhilarating soma.

---

८. ‘ सोम देऊन... मिळवाल ’. म्हणजे जर सोम द्याल तर मिळवाल.

९. ‘ पाण्यांत गाळलेला ’=‘ वने निपूतम्. ’ आणि ‘ हातांनीं काढलेला ’= ‘ हस्त्यम् ’ हे सोमाचे प्रकार होत.

अध्वर्यवः पयसोधर्यथा गोः सोमेभिरीं पृणता भोजमिन्द्रम् ।
वेदाहमस्य निभृतं म एतद्दित्सन्तं भूयो यजतश्चिकेत ॥ १० ॥

अध्वर्यवः । पयसा । ऊधः । यथा । गोः । सोमेभिः । ईम् । पृणत ।
भोजम् । इन्द्रम् ।
वेद । अहम् । अस्य । निऽभृतम् । मे । एतत् । दित्सन्तम् । भूयः ।
यजतः । चिकेत ॥ १० ॥

अध्वर्यवो यो दिव्यस्य वस्वो यः पार्थिवस्य क्षम्यस्य राजा ।
तमूर्दरं न पृणता यवेनेन्द्रं सोमेभिस्तदपो वो अस्तु ॥ ११ ॥

अध्वर्यवः । यः । दिव्यस्य । वस्वः । यः । पार्थिवस्य । क्षम्यस्य । राजा ।
तम् । ऊर्दरम् । न । पृणत । यवेन । इन्द्रम् । सोमेभिः । तत् । अपः ।
वः । अस्तु ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. हे अध्वर्यवः, यथा गोरूधः पयसा [पूर्णं भवति] [तथा] भोजं (=दातारम्) ईम् इन्द्रं सोमेभिः पृणत (=एतम् इन्द्रं सोमैः पूरयत) । अस्य [इन्द्रस्य] (=एतम् इन्द्रम्) अहं वेद (=जानामि) । एतद् (=वक्ष्यमाणं) मे निभृतं (=मम निश्चितं) [यत्] यजतः (=पूजनीय इन्द्रो) दित्सन्तं (=सोमं तस्मै दातुम् इच्छन्तं यजमानं) भूयश्चिकेत (=अतिशयेन जानाति=ज्ञात्वा भृशम् अनुगृह्णाति)॥

११. हे अध्वर्यवः, यो दिव्यस्य वस्वः (=द्युलोकसंबन्धिनो धनस्य) यश्[च] पार्थिवस्य क्षम्यस्य (=आन्तरिक्षस्य भूलोकसंबन्धिनश्च) [वसुनो] राजा [भवति] तम् इन्द्रम् ऊर्दरं यवेन न (=कुसूलं धान्येन यथा पूरयन्ति तथा) सोमैः पृणत (=पूरयत) । तत् तादृशम् (= इन्द्रोदरपूरणं) वः (=युष्माकम्) अपः (=कर्म) अस्तु ॥

१०. हे अध्वर्यू हो, गाईची कास जशी दुधानें भरलेली असते त्याप्रमाणें या उदार इन्द्राला तुम्ही सोमांनीं भरून टाका. मी याला जाणतों. हें मला खचित ठाऊक आहे [कीं], सोम देऊं इच्छिणाऱ्या यजमानाला पूजनीय इंद्र चांगला ओळखतो.

10. O Adhvaryus, fill this bounteous Indra with somas as the udder of a cow [is full] of milk. I know him. It is certain to me [that] adorable [Indra] recognises well the man who wishes to give him the oblation.

११. हे अध्वर्यू हो, जो दिव्य सुखाचा, जो आंतरिक्ष [सुखा]चा [आणि] भौम सुखाचा राजा होय, त्या इंद्राला कणगा धान्यानें भरिल्याप्रमाणें सोमांनीं भरा. हेंच तुमचें काम असो.

11. O Adhvaryus, he who is the master of heavenly good, who [is the master] of firmamental [and] worldly good—fill ye that Indra with the somas even as a cornbin with grain. Let that be your work.

---

१०. 'भरून टाका'='पृणत.' म्हणजे दुभत्या गाईची कास जशी दुधानें भरून ताणते त्याप्रमाणें इंद्राचें पोट भरून ताणेपर्यंत त्याला सोम पाजा.

११. 'आंतरिक्ष'='पार्थिवस' हा अर्थ सायणानुसार केला आहे. वाक्यसंदर्भाकडे पाहिलें असतां तसा इष्ट आहे यांत संशय नाहीं आणि तो अगदी संभवणार नाहीं असेंहि दिसत नाहीं.

अस्मभ्यं तद्वसो दानाय राधः समर्थयस्व बहु ते वसव्यम् ।
इन्द्र यच्चित्रं श्रवस्या अनु द्यून्बृहद्वदेम विदथे सुवीराः॥१२॥१४॥

अस्मभ्यम् । तत् । वसो इति । दानाय । राधः । सम् । अर्थयस्व ।
बहु । ते । वसव्यम् ।
इन्द्र । यत् । चित्रम् । श्रवस्याः । अनु । द्यून् । बृहत् । वदेम । वि-
दथे । सुऽवीराः ॥ १२ ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१२. हे इन्द्र, [त्वं] यद् (=यथा) अनु द्यून् (=दिने दिने) चित्रं श्रवस्याः (=दिने दिने चित्रं श्रेष्ठं श्रवो हविरन्नमिच्छेस्) तत् (=तथा) ते (=तव) बहु राधः (=अन्नं) वसव्यं (=धनं च) अस्मभ्यं दानाय समर्थयस्व (=अस्मभ्यं दातुं योजय)। [अनन्तरं] सुवीराः (=शोभनवीर्योपेतपुत्रपौत्रैः सहिता) विदथे (=यज्ञे) बृहत् (=महत् स्तोत्रं) वदेम (=ब्रूयाम) ॥

सूक्तम् १५–२०६.

गृत्समद ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।

प्र घा न्वस्य महतो महानि सत्या सत्यस्य करणानि वोचम् ।
त्रिकद्रुकेष्वपिबत्सुतस्यास्य मदे अहिमिन्द्रो जघान ॥ १ ॥

प्र । घ । नु । अस्य । महतः । महानि । सत्या । सत्यस्य । करणानि ।
वोचम् ।
त्रिऽकद्रुकेषु । अपिबत् । सुतस्य । अस्य । मदे । अहिम् । इन्द्रः ।
जघान ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. नु (=इदानीम्) [अहम्] अस्य महतो महानि (=महत इन्द्रस्य महान्ति) सत्यस्य [इन्द्रस्य] सत्या करणानि (=सत्यानि वीरकर्माणि) प्र घा वोचं (=प्रकर्षेण ब्रवीमि तावत्)॥ इन्द्रस्त्रिकद्रुकेषु (=“ज्योतिर्गौरायुरित्येवंरूपेष्वाभिप्लविके-

१२. हे वसू इंद्रा, तुझें पुष्कळ धन [आणि] द्रव्य तूं आम्हांला देण्याकरितां काढ, कीं जेणेंकरून तूं श्रेष्ठ हविरन्न प्रतिदिवशीं इच्छूं शकशील. चांगल्या वीरांनीं युक्त होत्साते आम्ही यज्ञांत तुझी मोठी कीर्ति गाऊं असें कर.

12. Set thou apart for gift to us, o good [Indra], thy plentiful affluence [and] wealth, so that thou mayest wish, o Indra, for good oblation from day to day. May we, accompanied by brave sons, sing great praises [to thee] in the sacrifice.

१२. ही ऋचा आणि मागील सूक्ताची शेवटली ऋचा म्हणजे सू. २०४ मं. १३ हीं एकच असल्यामुळें टीपा वगैरेसाठीं तो मंत्र पहा.

सूक्त १५–२०६.

ऋषि–**गृत्समद**. देवता–**इन्द्र**. वृत्त–**त्रिष्टुभ्**.

१. आतां मी या महान् इंद्राचीं महा [चरितें]–[या] सत्य [इंद्रा]चीं सत्य चरितें वर्णितों. इंद्र त्रिकद्रुकांत सोम पिता झाला [आणि] त्या [सोमा]च्या मदांत अहीचा वध करिता झाला.

Hymn 15–206.

To *Indra*. By *Gṛitsamada*. Metre—*Trishṭubh*.

1. I will now sing the great deeds of great Indra, the true [deeds] of true [Indra]. He drank the extracted juice in the *Trikadruka*, [festivals]. Under its exhilaration Indra killed the serpent.

१. ‘ त्रिकद्रुकांत ’=सू. ३२ मं. ३ आणि टीप पहा.

अवंशे द्यामस्तभायद्बृहन्तमा रोदसी अपृणदन्तरिक्षम् ।

स धारयत्पृथिवीं पप्रथच्च सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ २ ॥

अवंशे । द्याम् । अस्तभायत् । बृहन्तम् । आ । रोदसी इति । अपृणत् । अन्तरिक्षम् ।

सः । धारयत् । पृथिवीम् । पप्रथत् । च । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ २ ॥

सद्मेव प्राचो वि मिमाय मानैर्वज्रेण खान्यतृणन्नदीनाम् ।

वृथासृजत्पथिभिर्दीर्घयाथैः सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ३ ॥

सद्मऽइव । प्राचः । वि । मिमाय । मानैः । वज्रेण । खानि । अतृणत् । नदीनाम् ।

वृथा । असृजत् । पथिऽभिः । दीर्घऽयाथैः । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ३ ॥

ष्वहःसु") सुतस्य (=अभिषुतस्य सोमस्य=सोमम्) अपिबत् । अस्य (=तस्य पीतस्य सोमस्य) मदे [च] अहिं जघान (=वृत्ररूपम् अहिं हतवान्) ॥

भाषायाम्.

२. [इन्द्रो] बृहन्तं द्याम् अवंशे (=अनवलम्ब आकाशे) अस्तभायत् (=अस्थापयत्) । रोदसी (=द्यावापृथिव्यौ) अन्तरिक्षं [च] आ अपृणत् (=तेजसापूरयत्) । स पृथिवीं धारयत् पप्रथत् च (=अधारयत् व्यस्तारयच्च) । ता (=तानि) [कर्माणि] इन्द्रः सोमस्य मदे (=हर्षे) [संजाते सति] चकार ॥

३. सद्मेव मानैर् [लोकान्] प्राचो वि मिमाय (=परिमाणैर्गृहं यथा कुर्वन्ति तद्वत् परिमाणैर्लोकान् पृथिव्यादीन् निर्मितवान्) । वज्रेण नदीनां खानि (=निर्गमनद्वाराणि) अतृणत् (=अखनत्) । वृथा (=अनायासेन) दीर्घयाथैः पथिभिः (=दीर्घगमनैर्मार्गैस्) [ता नदीर्] असृजत् (=सृष्टवान्) । ता (=तानि) [कर्माणि] इन्द्रः सोमस्य मदे [संजाते] चकार ॥

२. तो महा द्यूला अंतराळीं स्थापिता झाला. तो द्यावापृथिवींस [आणि] अंतरिक्षाला भरून टाकिता झाला. तो पृथिवीला धारण करिता झाला आणि पसरिता झाला. इंद्र तें सर्व सोमाच्या मदांत करिता झाला.

३. घर बांधिल्याप्रमाणें मोज घेऊन [हे लोक] पूर्वाभिमुख बांधिता झाला. वज्रानें नदीचीं द्वारें खोदिता झाला. नद्यांला लांब जाणाऱ्या मार्गांनीं सहज सोडून देता झाला. इंद्र तें सर्व सोमाच्या मदांत करिता झाला.

2. He fixed the great heaven in the supportless space. He filled the heaven and the earth and the firmament. He held and expanded the wide earth. It was in the exhilaration of the soma that Indra did those things.

3. He built the worlds, face to the east, with measurements like a house. With the thunderbolt he cut the apertures of the rivers. He let them flow easily by long-reaching paths. It was in the exhilaration of the soma that Indra did those things.

---

२. ‘इन्द्रानें पृथिवीला स्थिर धरून विस्तीर्ण केली, द्यूला आकाशांत खांब वगैरे कांहीं नसतां घट्ट स्थापिलें, आणि द्यावापृथिवी आणि अंतरिक्ष यांस तेजानें भरून टाकिलें. हीं सर्व कामें इंद्रानें केलीं तीं सोमपान करून इंद्राला मद आला तेव्हां केलीं.’

३. पहिल्या पादांत “लोक” हें अध्याहृत घेतलें पाहिजे ही एक अडचण या मंत्रांत आहे.

यांत सांगितलेल्या नद्या ज्या त्या मेघोदकरूपच होत असें दिसतें. त्यांचीं द्वारें म्हणजे वृत्रानें कोंडून ठेवलेल्या ठिकाणांतून बाहेर पडावयाचे मार्ग, ते इंद्रानें वज्र मारून मोकळे केले.

स प्रवोहृन्परिगत्या दभीतेर्विश्वमधागायुधमिद्धे अग्नौ ।

सं गोभिरश्वैरसृजद्रथेभिः सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ४ ॥

सः । प्रऽवोहृन् । परिऽगत्य । दभीतेः । विश्वम् । अधाक् । आयुधम् ।
इद्धे । अग्नौ ।

सम् । गोभिः । अश्वैः । असृजत् । रथेभिः । सोमस्य । ता । मदे ।
इन्द्रः । चकार ॥ ४ ॥

स ईं महीं धुनिमेतोररम्णात्सो अस्नातॄनपारयत्स्वस्ति ।

त उत्स्नाय रयिमभि प्र तस्थुः सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार॥५॥१५

सः । ईम् । महीम् । धुनिम् । एतोः । अरम्णात् । सः । अस्नातॄन् ।
अपारयत् । स्वस्ति ।

ते । उत्ऽस्नाय । रयिम् । अभि । प्र । तस्थुः । सोमस्य । ता । मदे ।
इन्द्रः । चकार ॥ ५ ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

४. स दभीतेः प्रवोहृन् (=प्रवोढॄन्=प्रकर्षेण वहतः शत्रून्) परिगत्य (=मध्येमार्गमावृत्य) विश्वम् आयुधं (=सर्वाणि शस्त्राणि) इद्धे अग्नौ (=समिद्धेग्नौ) अधाक् (=अधाक्षीत्) । स गोभिरश्वै रथैश् [च] [तं दभीतिम्] असृजत् (=अयोजयत्) । ता (=तानि) [कर्माणि] इन्द्रः सोमस्य मदे [संजाते] चकार ॥

प्राक्किल चुमुरिधुनिप्रभृतयोसुरा दभीतेः पुरं संरुध्य परिगृह्य तस्मात् पुरान्निरगुरिति कथेति सायणः ॥

५. स ईं (=तां प्रसिद्धां) महीं (=महतीं) धुनिं (=नदीं " परुष्णीम् ") एतोररम्णात् (=गमनादुपारमयत्) । सः अस्नातॄन् (=स्नातुमशक्तान्=तरणासमर्थान्) [ऋषीन्] स्वस्ति (=क्षेमेण) अपारयत् (=पारमनयत्) । [तदनन्तरं] ते उत्स्नाय (=नदीमुत्तीर्य) रयिमभि प्र तस्थुः (=अभीष्टधनं प्रति प्रतस्थिरे) । ता (=तानि) [कर्माणि] इन्द्रः सोमस्य मदे [संजाते] चकार ॥

अरम्णात् । उपाशमयत् । महाजलां नदीमल्पोदकामकरोदित्यर्थः । इति सायणः॥

४. दभीतीला नेऊन जाणाऱ्यांस वेढा घालून सर्व शस्त्रें पेटलेल्या विस्तवांत जाळिता झाला. [आणि] त्याला गाई, घोडे [आणि] रथ देता झाला. इंद्र तें सर्व सोमाच्या मदांत करिता झाला.

५. तो त्या महा नदीची गति थांबविता झाला, तो ज्यांला तरून जातां येत नव्हतें त्यांला सुखरूपपणें पार करिता झाला. ते तरून जाऊन [अभीष्ट] धनाप्रत पावले. इंद्र तें सर्व सोमाच्या मदांत करिता झाला.

4. He, having surrounded those that were carrying off Dabhîti, burned every weapon in the kindled fire. He bestowed upon him cows [and] horses [and] chariots. It was in the exhilaration of the soma that Indra did those things.

5. He stopped that great stream from going. He took safely across those that were unable to cross. They having crossed went on to the treasure. It was in the exhilaration of the soma that Indra did those things.

---

४. 'दभीति.' सू. ११२ मं. २३ आणि टीप पहा. दभीतीचे शत्रु त्याला धरून घेऊन जात असतां इंद्रानें मार्गांत त्यांस वेढून दभीतीला सोडविलें आणि त्याच्या शत्रूचीं सर्व हत्यारें काढून घेऊन तीं मोठा विस्तव पेटवून त्यांत जाळून टाकिलीं. अशी कथा आहे असें सायण म्हणतात. अर्थास तें जुळतें.

५. 'कांहीं भक्तांस पल्ल्याणी नदीच्या पार जावयाचें असतां पाणी फार असल्यामुळें त्यांस उतरवेना. तेव्हां इंद्रानें नदीचा प्रवाह थांबविला आणि त्यांला पार नेलें' अशी कथा कांहीं असून तिला अनुलक्षून हें ऋषिवचन आहे.

'गति थांबविता झाला'=' एतोररम्णात्. ऋ. २. ३८. ३ आणि त्यावरील सायणभाष्य पहा.

सोद॑ञ्चं॒ सिन्धु॑मरिणान्महि॒त्वा वज्रे॒णान॑ उ॒षसः॒ सं पि॑पेष ।
अ॒ज॒वसो॑ ज॒विनी॑भिर्वि॒वृ॒श्चन्त्सोम॑स्य॒ ता मद॒ इन्द्र॑श्चकार ॥ ६ ॥

सः । उद॑ञ्चम् । सिन्धु॑म् । अ॒रि॒णा॒त् । म॒हि॒ऽत्वा । वज्रे॑ण । अन॑ः ।
उ॒षस॑ः । सम् । पि॒पे॒ष ।
अ॒ज॒वस॑ः । ज॒विनी॑भिः । वि॒ऽवृ॒श्चन् । सोम॑स्य । ता । मदे॑ । इन्द्र॑ः ।
च॒का॒र॒ ॥ ६ ॥

स वि॒द्वाँ अ॑पगो॒हं क॒नीना॑मा॒विर्भव॒न्नुद॑तिष्ठत्परा॒वृक् ।
प्रति॑ श्रो॒णः स्था॒द्व्य॑१॒नग॑चष्ट॒ सोम॑स्य॒ ता मद॒ इन्द्र॑श्चकार ॥७॥

सः । वि॒द्वान् । अ॒प॒ऽगो॒हम् । क॒नीना॑म् । आ॒विः । भव॑न् । उत् ।
अ॒ति॒ष्ठ॒त् । प॒रा॒ऽवृक् ।
प्रति॑ । श्रो॒णः । स्था॒त् । वि । अ॒न॒क् । अ॒च॒ष्ट॒ । सोम॑स्य । ता । मदे॑ ।
इन्द्र॑ः । च॒का॒र॒ ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. स महित्वा (=स्वमहिम्ना) सिन्धुं (=नदीं) [प्राञ्चं सन्तम्] उदञ्चम् अरिणात् (=उदक्प्रेरयति स्म =उदग्यथा गच्छति तथाकरोत्) । वज्रेण उषसोऽनः सं पिपेष (=उषोदेव्याः शकटं चूर्णीचकार) । अजवसः (=वेगहीनाः " सेना ") जवनीभिः (=वेगवतीभिर्) विवृश्चन् (=विशेषेण भिन्दन्=बिभेद च) । ता (=तानि) [कर्माणि] इन्द्रः सोमस्य मदे [संजाते] चकार ॥

७. स (=प्रसिद्धः) परावृक् [नाम ऋषिः] कनीनामपगोहं विद्वान् (=कन्यकानामपगोहनं ज्ञातवान् सन्) आविर्भवन् उदतिष्ठत् (=आविरभवत् उदतिष्ठच्च) । श्रोणः (=पङ्गुः) [सन्नपि] प्रति स्थात् (=कन्यकाः प्रति प्रतिष्ठते) । [स] वि अनक् (=विशेषेणाशोभत) अचष्ट (=आन्ध्यापगमात् अपश्यत्) । ता (=तानि) [कर्माणि] इन्द्रः सोमस्य मदे [संजाते] चकार ॥

पुरा किल कन्यकाश्चक्षुर्हीनं पादहीनं परावृजं जिघृक्षुमृषिं दृष्ट्वाभिदुद्रुवुः । ततः स ऋषिरिन्द्रं स्तुत्वा चक्षुः पादं च लेभे । तदेतदाह । इति सायणः ॥

६. तो [आपल्या] महि-
मानें नदीला उत्तराभिमुख वाह-
विता झाला. [आपल्या] वज्रानें
उषेची गाडी चिरडून टाकिता
झाला आणि वेगवतींकडून वेग-
हीनांला छेदिता झाला. इंद्र तें सर्व
सोमाच्या मदांत करिता झाला.

७. तो परावृज्, कन्यका लप-
ल्या तें जाणून, प्रगट झाला आणि
उठून उभा राहिला. पङ्गु [परा-
वृज्] चालूं लागला. तो चांगला
दिसला आणि पाहूं लागला. इंद्र
तें सर्व सोमाच्या मदांत करिता
झाला.

6. He by [his] greatness made the river run to the north, with his thunderbolt he smashed the cart of Ushas, cutting the slow through those that were impetuous. It was in the exhilaration of the soma that Indra did those things.

7. That Parâvrij, having known the hiding of the girls, manifested himself and stood erect. The lame man began to walk, he shone, he saw. It was in the exhilaration of the soma that Indra did those things.

६. कोणती नदी इंद्रानें पूर्वीं पूर्वाभिमुख वाहत असतां उत्तराभिमुख वाहविली तें समजत नाहीं.

'उषेची गाडी'='उषसोऽनः'. उषेचा रथ इंद्रानें मोडून टाकिला; आणि नंतर उषा पळून गेली, असें ऋग्वेदांत सांगितलेलें आहे. ऋ. ४. ३०. ८–११ पहा.

या ऋचेंत सांगितलेल्या 'वेगवती' आणि 'वेगहीन' त्या कोण होत तें समजत नाहीं. सायण 'सेना' असें म्हणतात. पण त्या तरी कोणाच्या सेना हें ते सांगत नाहींत.

७. परावृज् याविषयीं सू. ११२ मं. ८ आणि टीप पहा.

भिनद्वलमङ्गिरोभिर्गृणानो वि पर्वतस्य दृंहितान्यैरत् ।
रिणग्रोधांसि कृत्रिमाण्येषां सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ८ ॥
भिनत् । वलम् । अङ्गिरःऽभिः । गृणानः । वि । पर्वतस्य । दृंहितानि । ऐरत् ।
रिणक् । रोधांसि । कृत्रिमाणि । एषाम् । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ८ ॥
स्वप्नेनाभ्युप्या चुमुरिं धुनिं च जघन्थ दस्युं प्र दभीतिमावः ।
रम्भी चिदत्र विविदे हिरण्यं सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ९ ॥
स्वप्नेन । अभिऽउप्य । चुमुरिम् । धुनिम् । च । जघन्थ । दस्युम् । प्र दभीतिम् । आवः ।
रम्भी । चित् । अत्र । विविदे । हिरण्यम् । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. अङ्गिरोभिर्गृणानः (=स्तुतः) [स] वलं भिनत् (=वलासुरमभिनत्) । पर्वतस्य (=मेघस्य) दृंहितानि (=दुर्गाणि) वि ऐरत् (=न्यपादयत्=छित्त्वा भूमावपातयत्) । एषां (=तेषां दृंहितानां) कृत्रिमाणि रोधांसि (=क्रियया निर्वृत्तान् रोधनकर्तॄन् प्राकारान्) रिणक् (=उदघाटयत्) । ता (=तानि) [कर्माणि] इन्द्रः सोमस्य मदे [संजाते] चकार ॥

९. चुमुरिं धुनिं च दस्युं (=चुमुरिनामकं धुनिं च नाम दासम् अनार्यं शत्रुं) स्वप्नेन (=स्वापेन=निद्रया) अभ्युप्य (=भूमौ प्रस्तार्य) जघन्थ (=हतवानसि)। दभीतिं [नामोपासकं] प्रावः (=प्रकर्षेण रक्षितवानसि) । अत्र (=तस्मिन्युद्धे) रम्भी चित् (=? तव रक्षणावलम्बो दभीतिरेव) हिरण्यं विविदे (=तयोर्धनं लेभे)। ता (=तानि) [कर्माणि] इन्द्रः सोमस्य मदे [संजाते] चकार ॥

८. [इन्द्र] अंगिरसांनीं स्त-
वेला होत्साता वलाला मारिता
ाला. तो पर्वताचे बुरूज फोडून
ाालीं पाडिता झाला. तो त्यांचें
ृत्रिम आवार मोकळें करिता
ाला. इंद्र तें सर्व सोमाच्या मदांत
करिता झाला.

8. Praised by the Angirases he slew Vala. He rased to the ground the towers of the Mountain. He broke open their artificial walls. It was in the exhilaration of the soma that indra did those things.

९. [हे इंद्रा], तूं चुमुरि
आणि धुनि या दस्यूंला निद्रेनें
ाालीं पाडून त्यांस मारिता झा-
ास [आणि] दभीतीला रक्षिता
ालास. ज्याला [तुझा] आधार
ोता तोच सुवर्णाप्रत पावला.—
द्र तें सर्व सोमाच्या मदांत करिता
ाला.

9. Having laid Chumuri and Dhuni low through sleep, thou didst slay those Un-Âryan enemies and preserve Dhabhîti. He only who had [thy] support obtained the gold.—It was in the exhilaration of the soma that Indra did those things.

---

८. 'अंगिरस.' सू. ३१ मं. १. १७
ाणि सू. १ मं. ६ पहा.

'वल.' सू. ११ मं. ५ आणि सू.५२
. ५ आणि टीपा पहा.

९. 'चुमुरि.' हा एक असुर असे
ीं ज्याचा इंद्रानें निद्रेंत वध केला. ह्या
थेस अनुसरून वरेच ठिकाणीं प्रस्तुत
त्राप्रमाणें उल्लेख आलेले आहेत. पण
मुरीला दभीतीसाठीं इंद्रानें निजवून
ारिलें आणि त्याजबरोबर धुनीलाहि
मारिलें यापेक्षां अधिक कांहीं सांगितलेलें
नाहीं. ऋ. ७. १९. ४.

'धुनि' चुमुरीबरोबरच धुनीचें नांव
येतें. दोघांलाहि निजवून दभीतीसाठीं
मारिलें असें सांगितलें आहे त्याशिवाय
दुसरें कांहीं विशेष धुनीविषयींहि ठाऊक
नाहीं.

'दभीति.' सू. ११२ मं. २३ आणि
टीप पहा.

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।
शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १० ॥ १६ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।
शिक्ष । स्तोतृऽभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १० ॥ १६ ॥

भाषायाम्.

१०. हे इन्द्र, नूनम् (=इदानीं) ते (=तव) मघोनी (=धनवती) सा (=प्रख्याता) दक्षिणा जरित्रे (=स्तोत्रे) वरं (=मनोभिलाषं) प्रति दुहीयत् (=संपादयेत्)। भगः (=दाता त्वं) नः स्तोतृभ्यः (=अस्मभ्यं स्तोत्रकर्तृभ्यः) शिक्ष (=देहि) माति धक् (=मातिक्रम=प्रथममस्मभ्यं दत्त्वा पश्चादन्येभ्यो देहि)। सुवीराः (=शोभनवीर्योपेतैः पुत्रैः सहिताः सन्तो) [वयं] विदथे (=यज्ञे) बृहत् (=महत् स्तोत्रं) वदेम (=त्वामुद्दिश्य ब्रवाम)॥

सूक्तम् १६—२०७.

गृत्समद ऋषिः । इन्द्रो देवता । जगती छन्दः । अन्त्या तु त्रिष्टुप् ॥

प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुतिमग्नाविव समिधाने हविर्भरे ।
इन्द्रमजुर्यं जरयन्तमुक्षितं सनाद्युवानमवसे हवामहे ॥ १ ॥

प्र । वः । सताम् । ज्येष्ठऽतमाय । सुऽस्तुतिम् । अग्नौऽइव । सम्ऽइधाने । हविः । भरे ।
इन्द्रम् । अजुर्यम् । जरयन्तम् । उक्षितम् । सनात् । युवानम् । अवसे । हवामहे ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे यजमानाः, वः (=युष्मदर्थं) सतां ज्येष्ठतमाय (=महतां देवानां बृहत्तमाय) [इन्द्राय] समिधाने (=समिद्धे) अग्नौ हविरिव सुष्टुतिं भरे (=शोभन

१०. आतां हे इंद्रा, तुझी जी
नसमृद्ध प्रख्यात दक्षिणा ती
तोत्र्याची मनकामना पूर्ण करो.
तोत्र्यांला दे, तूं उदार आम्हांस
गळूं नको. चांगल्या वीरांनीं
क्त होत्साते आम्ही तुझी मोठी
ीर्ति यज्ञांत गाऊं असें कर.

10. Now, Indra, may thy rich bounty fulfil the desire of the poet. Give to us the poets, do not pass us over, thou the liberal one. May we, accompanied by brave sons, sing great praises [to thee] in sacrifices.

१०. ही ऋचा आणि २०२व्या सू-
ाची जी शेवटची २१वी ऋचा ह्या ए-
कच आहेत. तिचें भाषांतर आणि तिज-
वरील टिपा पहा.

सूक्त १६–२०७.

ऋषि–गृत्समद. देवता–इन्द्र.
त्त–शेवटची त्रिष्टुभ्, उरलेलें
वें सूक्त जगती वृत्ताचें.

१. [हे यजमान हो], तुम्हां-
ाठीं मोठ्यांत अत्यंत मोठा असा
ो इंद्र त्याला पेटलेल्या अग्नींत
वि [अर्पण केल्या]प्रमाणें मी
ांगली स्तुति अर्पण करितों. अ-
र [पण सर्वांस] जरा आण-
ारा, पुरातन काळापासून वाढ-
ेला [तरी] सदा तरुण असा
ो इंद्र, त्यातें आम्ही रक्षणासाठीं
ोलावितों.

Hymn 16–207.

To *Indra*. By *Gṛitsamada*. Metre *Jagatî*, except in the last verse where it is *Trishṭubh*.

1. For your sake, [o sacrificers], I offer to Indra, the eldest of the great gods, an excellent hymn even as an oblation in the burning fire. We invoke for protection Indra that never grows old [though] he makes others old, [and] that has grown from ancient times [and is yet] ever young.

यस्मादिन्द्राद्बृहतः किं चनेमृते विश्वान्यस्मिन्त्संभृताधि वीर्या ।
जठरे सोमं तन्वी३सहो महो हस्ते वज्रं भरति शीर्षणि क्रतुम् २

यस्मात् । इन्द्रात् । बृहतः । किम् । चन । ईम् । ऋते । विश्वानि ।
अस्मिन् । सम्ऽभृता । अधि । वीर्या ।
जठरे । सोमम् । तन्वि । सहः । महः । हस्ते । वज्रम् । भरति । शी-
र्षणि । क्रतुम् ॥ २ ॥

न क्षोणीभ्यां परिभ्वे त इन्द्रियं न समुद्रैः पर्वतैरिन्द्र ते रथः ।
न ते वज्रमन्वश्नोति कश्चन यदाशुभिः पतसि योजना पुरु ॥३॥

न । क्षोणीभ्याम् । परिऽभ्वे । ते । इन्द्रियम् । न । समुद्रैः । पर्वतैः ।
इन्द्र । ते । रथः ।
न । ते । वज्रम् । अनु । अश्नोति । कः । चन । यत् । आशुऽभिः ।
पतसि । योजना । पुरु ॥ ३ ॥

स्तुतिं संपादयामि) । अजुर्यम् (=अजरं) जरयन्तम् (=इतरान् जीर्णाकुर्वन्तं)
सनादुक्षितं (=पुरातनकालादारभ्य वर्धितम्) [अपि] युवानं (=सदा तरुणम्)
इन्द्रम् अवसे (=रक्षणाय) हवामहे (=आह्वयामः) ॥

भाषायाम्.

२. बृहतः (=महतो) यस्माद् ईम् इन्द्राद् ऋते (=इन्द्रं वर्जयित्वा) किं चन (=किमपि न) [वर्तते] अस्मिन् (=तस्मिन्) [इन्द्रे] अधि विश्वानि वीर्या संभृता (=सर्वाणि सामर्थ्यानि संभृतानि संहितानि) [सन्ति] । [स] जठरे सोमं तन्वि (=शरीरे) सहो महः (=बलं तेजश्च) हस्ते वज्रं [तथा] शीर्षणि (=शिरसि) क्रतुं (=विज्ञानं) [च] भरति (=धारयति) ॥

३. हे इन्द्र, यत् (=यदा) आशुभिः पुरु योजना पतसि (=क्षिप्रैरश्वैर्बहूनि योजनानि गच्छसि) [तदा] न क्षोणीभ्यां ते इन्द्रियं परिभ्वे (=द्यावापृथिवीभ्यामपि तव सामर्थ्यं न परिभवनाय=नाभिभवनाय) [योग्यं भवति], न समुद्रैः पर्वतैरपि रथः [परिभ्वे भवति] (=समुद्रैरपि पर्वतैरपि वा तव रथोभिभवितुं योग्यो न भवति), ते वज्रं कश्चन नान्वश्नोति (=न कोपि तव वज्रस्य साम्यं करोति) ॥

२. ज्या महा इंद्राशिवाय कां-
च [होत] नाहीं त्याच्या ठायीं
कळ सामर्थ्यं एकवट झालीं आ-
त. तो [आपल्या] पोटांत
म, शरीराचे ठायीं बळ [आणि]
ज, हातांत वज्र, [आणि] म-
कांत विज्ञान धारण करितो.

2. In that great Indra, without whom there is nothing, all prowess is collected. He bears the soma in his stomach, power and splendor in his person, the thunderbolt in his hand, [and] wisdom in his head.

३. हे इंद्रा, तूं जेव्हां वेगवंत
श्वांच्या योगानें पुष्कळ योजनें
वत असतोस, तेव्हां तुझ्या ब-
ला द्यावापृथिवी [सुद्धा] जिंकूं
कत नाहींत, तुझ्या रथाला स-
र अथवा पर्वत [सुद्धा] [जिंकूं
कत नाहींत], [आणि] तुझ्या
त्राची कोणीहिं बरोबरी करूं
कत नाहीं.

3. When thou dost fly many leagues with quick horses, not by Earth and Heaven is thy prowess to be surpassed, not by seas and mountains, o Indra, [is] thy chariot [to be surpassed], nor does any one equal thy thunderbolt.

---

२. ‘ मस्तकांत विज्ञान ’=‘ शीर्षणि
म्.’ विज्ञान अथवा प्रज्ञा किंवा बुद्धि
कांत असते ही समजूत केवळ आ-
नक नव्हे, तर फार प्राचीन आहे.
णादिक जे असुर आणि ब्रह्मदेव,
व, इत्यादिक जे देव, त्यांस एकापेक्षां
धिक शिरें होतीं असें जें कवींनीं क-
लें, त्याचें तात्पर्य असें कीं त्यांची
प्रज्ञा एका मस्तकांत जितकी राहावी त्या-
पेक्षां मोठी होती. असें दाखविण्याकरि-
तांच अधिक शिरें होतीं, म्हणून सांगितलें
आहे. त्याप्रमाणें मोठें सामर्थ्य होतें असें
दाखविण्याकरितां सहस्र अथवा तसेच
कांहीं पुष्कळ बाहु होते असें कवि म्हण-
तात. उदाहरणार्थ सहस्रार्जुन, काळी,
महिषासुरमर्दनी इत्यादि प्रसिद्ध आहेत.

विश्वे ह्यस्मै यजताय धृष्णवे क्रतुं भरन्ति वृषभाय सश्चते ।
वृषा यजस्व हविषा विदुष्टरः पिबेन्द्र सोमं वृषभेण भानुना ॥४॥

विश्वे । हि । अस्मै । यजताय । धृष्णवे । क्रतुम् । भरन्ति । वृषभाय । सश्चते ।
वृषा । यजस्व । हविषा । विदुःऽतरः । पिब । इन्द्र । सोमम् । वृषभेण । भानुना ॥ ४ ॥

वृष्णः कोशः पवते मध्व ऊर्मिर्वृषभान्नाय वृषभाय पातवे ।
वृषणाध्वर्यू वृषभासो अद्रयो वृषणं सोमं वृषभाय सुष्वति ५।१७

वृष्णः । कोशः । पवते । मध्वः । ऊर्मिः । वृषभऽअन्नाय । वृषभाय । पातवे ।
वृषणा । अध्वर्यू इति । वृषभासः । अद्रयः । वृषणम् । सोमम् । वृषभाय । सुस्वति ॥ ५ ॥ १७ ॥

भाषायाम्.

४. हि (=यस्मात् कारणाद्) विश्वे (=सर्वे) [जना] यजताय (=पूजनीयाय) धृष्णवे (=शत्रूणां धर्षणशीलाय) सश्चते (=साहाय्यं कर्तुं सज्जमानाय=साहाय्यसिद्धाय) अस्मै वृषभाय (=वीराय) क्रतुं भरन्ति (=यज्ञरूपं कर्म प्रणयन्ति)। —हे इन्द्र, विदुष्टरः (=अतिशयेन विद्वान्) वृषा (=वीरस्) [त्वं] भानुना वृषभेण (=दीप्यमानेन वीरेण अग्निना द्वारा) हविषा यजस्व (=दत्तहविष्को भव) सोमं पिब [च] ॥

५. वृष्णो मध्वः (=वीर्यवतो मधुरस्य सोमस्य) कोशः (=कोशस्थो रसः) ऊर्मिश् [च] (=धारा च) वृषभान्नाय वृषभाय पातवे पवते (=वीरान्नभक्षिणे वीरायेन्द्राय पातुं गच्छति=पानाय पात्रे पतति)। वृषणा अध्वर्यू (=वृषणौ=वीरावध्वर्यू) वृषभासश् [च] अद्रयः (=वीराश्च ग्रावाणो) वृषणं (=वीरं) सोमं वृषभाय (=वीरायेन्द्राय) सुष्वति (=अभिषुण्वन्ति) ॥

४. कारण कीं हा जो पूज्य, राक्रमी, [आणि] साहाय्यकारी इन्द्र] प्रभु त्याची सर्व लोक पासना करितात.– तर हे इन्द्रा, त्यंत विद्वान् वीर जो तूं तो ते-स्वी वीर अग्नि याच्या द्वारें हवि-र्नि स्वीकारून घे [आणि] ोम पी.

4. For all bring sacrifice to this hero, [who is] adorable, victorious, [and] ready to help.—Do thou, the most knowing hero, o Indra, accept through the resplendent hero [Agni] the worship with the oblation, [and] drink the soma.

५. वीर्यवान् [आणि] मधुर शा [सोमा]चा रस [आणि] वाह, वीरान्नभक्षी जो वीर त्याणें ावा म्हणून गळत आहे. दोघे र अध्वर्यू [आणि] वीर जे षाण ते वीर [इंद्रा]साठीं वीर ोम काढीत आहेत.

5. The juice, the stream of the heroic sweet [soma], is flowing for the hero, who eats the heroic food, to drink. The two heroic Adhvaryus [and] the heroic stones are pressing the heroic soma for the hero.

---

५. 'वीर पाषाण.' म्हणजे ग्रावे. 'वीर' अर्थाचा वृषन् अथवा वृषभ हा शब्द मंत्रांत कसा योजिला आहे तें ल-क्ष्यांत ठेवावें. सोमरसाविषयीं प्राचीन आर्य काय समजत तें यावरून दिसतें.

वृषा॑ ते॒ वज्र॑ उ॒त ते॒ वृषा॒ रथो॒ वृष॑णा॒ हरी॑ वृ॒षभा॒ण्यायु॑धा ।
वृष्णो॒ मद॑स्य वृषभ॒ त्वमी॑शिष॒ इन्द्र॒ सोम॑स्य वृ॒षभस्य॑ तृ॒प्णु॒हि॥६॥

वृषा॑ । ते॒ । वज्रः॑ । उ॒त । ते॒ । वृषा॑ । रथः॑ । वृष॑णा । हरी॒ इति॑ । वृ॒ष॒भाणि॑ । आयु॑धा ।
वृष्णः॑ । मद॑स्य । वृ॒ष॒भ॒ । त्वम् । ई॒शि॒षे॒ । इन्द्र॑ । सोम॑स्य । वृ॒ष॒भस्य॑ । तृ॒प्णु॒हि॒ ॥ ६ ॥

प्र ते॒ नाव॒ न सम॑ने वच॒स्युव॒ ब्रह्म॑णा यामि॒ सव॑नेषु॒ दाधृ॑षिः ।
कु॒विन्नो॑ अ॒स्य वच॑सो नि॒बोधि॑ष॒दिन्द्र॒मुत्स॒ं न वसु॑नः सिचामहे ७

प्र । ते॒ । नाव॑म् । न । सम॑ने । व॒च॒स्युव॑म् । ब्रह्म॑णा । या॒मि॒ । सव॑नेषु । दधृ॑षिः ।
कु॒वित् । नः॒ । अ॒स्य । वच॑सः । नि॒ऽबोधि॑षत् । इन्द्र॑म् । उत्स॑म् । न । वसु॑नः । सि॒चा॒म॒हे॒ ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. [हे इन्द्र], ते (=तव) वज्रः वृषा (=वीरो) [भवति] उत (=अपि च) ते रथो वृषा (=वीरो) [भवति]। [तव] हरी वृषणा (=वृषणौ) [भवतः]। [तव] आयुधा (=आयुधानि) वृषभाणि (=वीर्ययुक्तानि)। हे वृषभ (=वीर), वृष्णः (=वीरस्य) मदस्य (=मदकारिणः सोमस्य) त्वम् ईशिषे (=स्वामी भवसि)। हे इन्द्र, वृषभस्य (=वीरस्य) सोमस्य (=तस्य पानेन) तृप्णुहि (=तृप्तो भव) ॥

७. दाधृषिः (=धर्षकः=त्वद्गमनरूपधर्षणस्वभावः) [अहं] वचस्युवं (=स्तोत्रेच्छुं) नावं (=नौकासदृशं) ते (=त्वां) समने न (=संग्राम इव) सवनेषु (=त्रिषु सवनेषु) ब्रह्मणा प्र यामि (=प्राप्नोमि=स्तौमि) । [स] नः अस्य वचसः (=अस्माकमस्योच्यमानस्य स्तोत्रस्य=इदं स्तोत्रं) कुवित् (=बहु) निबोधिषत् (=नितरां बुध्यताम्)। वसुन उत्सं न (=धनस्य निधिमिव=धननिधिसदृशम्) इन्द्रं सिचामहे (=सोमेन सिञ्चामः) ॥

६. तुझें वज्र वीर [आहे] आणि तुझा रथ वीर [आहे]. तुझे अश्व वीर [होत], [तुझीं] आयुधें वीर [होत]. हे वीरा, तूं वीर सोमाचा राजा आहेस. हे इन्द्रा, तूं वीर सोम पिऊन तृप्त हो.

६. Heroic [is] thy thunderbolt, heroic [is] thy chariot, heroic [are] thy horses, heroic [are] thy weapons. Thou, o hero, art the master of the heroic juice. Be gratified, o Indra, with the heroic soma.

७. [हे इन्द्रा], मी धैर्य करून तुज नौकासदृशाला आणि स्तोत्रप्रियाला संग्रामांत स्तविल्याप्रमाणें स्तोत्रानें यज्ञांत स्तवितों.– [इन्द्र] हें आमचें स्तोत्र ऐको. आम्ही धनाच्या निधीसारिखा जो इन्द्र त्याला [सोमांनीं] भिजवितों.

7. I [being] venturesome, o Indra, with praise approach thee in the sacrifices—thou who art fond of praise [and like] a ship—as in battle.—May [Indra] hear this praise of ours. We sprinkle [with somas] Indra even as a spring of wealth.

---

७. 'नावेसारिखा तारक आणि स्तोत्रावर प्रीति करणारा जो इंद्र त्याला मी जसा युद्धांत बोलावितों, तसा आज या यज्ञांत स्तोत्र म्हणून बोलावितों; तर तो आमचें हें स्तोत्र ऐको. आम्ही इंद्राला धननिधि असें समजून सोम ओतून भिजवितों.'

वृषा॑ ते॒ वज्र॑ उ॒त ते॒ वृषा॒ रथो॒ वृष॑णा॒ हरी॑ वृष॒भाण्यायु॑धा ।
वृष्णो॒ मद॑स्य वृषभ॒ त्वमी॑शिष॒ इन्द्र॒ सोम॑स्य वृष॒भस्य॑ तृष्णुहि॥६॥

वृषा॑ । ते॒ । वज्रः॑ । उ॒त । ते॒ । वृषा॑ । रथः॑ । वृष॑णा । हरी॒ इति॑ । वृ॒ष॒भाणि॑ । आयु॑धा ।
वृष्णः॑ । मद॑स्य । वृ॒ष॒भ॒ । त्वम् । ई॒शि॒षे॒ । इन्द्र॑ । सोम॑स्य । वृ॒ष॒भस्य॑ । तृ॒ष्णु॒हि॒ ॥ ६ ॥

प्र ते॒ नाव॒ं न सम॑ने वच॒स्युव॒ं ब्रह्म॑णा यामि॒ सव॑नेषु॒ दाधृ॑षिः ।
कु॒विन्नो॑ अ॒स्य वच॑सो नि॒बोधि॑ष॒दिन्द्र॒मुत्सं॒ न वसु॑नः सिचामहे ७

प्र । ते॒ । नाव॑म् । न । सम॑ने । व॒च॒स्युव॑म् । ब्रह्म॑णा । या॒मि॒ । सव॑नेषु । दधृ॑षिः ।
कु॒वित् । नः॒ । अ॒स्य । वच॑सः । नि॒ऽबोधि॑षत् । इन्द्र॑म् । उत्स॑म् । न । वसु॑नः । सि॒चा॒म॒हे॒ ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. [हे इन्द्र], ते (=तव) वज्रः वृषा (=वीरो) [भवति] उत (=अपि च) ते रथो वृषा (=वीरो) [भवति] । [तव] हरी वृषणा (=वृषणौ) [भवतः] । [तव] आयुधा (=आयुधानि) वृषभाणि (=वीर्ययुक्तानि)। हे वृषभ (=वीर), वृष्णः (=वीरस्य) मदस्य (=मदकारिणः सोमस्य) त्वम् ईशिषे (=स्वामी भवसि)। हे इन्द्र, वृषभस्य (=वीरस्य) सोमस्य (=तस्य पानेन) तृष्णुहि (=तृप्तो भव) ॥

७. दाधृषिः (=धर्षकः=त्वद्गमनरूपधर्षणस्वभावः) [अहं] वचस्युवं (=स्तोत्रेच्छुं) नावं (=नौकासदृशं) ते (=?त्वां) समने न (=संग्राम इव) सवनेषु (=त्रिषु सवनेषु) ब्रह्मणा प्र यामि (=प्राप्नोमि=स्तौमि) । [स] नः अस्य वचसः (=अस्माकमस्योच्यमानस्य स्तोत्रस्य=इदं स्तोत्रं) कुवित् (=बहु) निबोधिषत् (=नितरां बुध्यताम्) । वसुन उत्सं न (=धनस्य निधिमिव=धननिधिसदृशम्) इन्द्रं सिचामहे (=सोमेन सिञ्चामः) ॥

६. तुझें वज्र वीर [आहे] आणि तुझा रथ वीर [आहे]. तुझे अश्व वीर [होत], [तुझीं] आयुधें वीर [होत]. हे वीरा, तूं वीर सोमाचा राजा आहेस. हे इन्द्रा, तूं वीर सोम पिऊन तृप्त हो.

७. [हे इन्द्रा], मी धैर्य करून तुज नौकासदृशाला आणि स्तोत्रप्रियाला संग्रामांत स्तविल्याप्रमाणें स्तोत्रानें यज्ञांत स्तवितों.— [इन्द्र] हें आमचें स्तोत्र ऐको. आम्ही धनाच्या निधीसारिखा जो इन्द्र त्याला [सोमांनीं] भिजवितों.

6. Heroic [is] thy thunderbolt, heroic [is] thy chariot, heroic [are] thy horses, heroic [are] thy weapons. Thou, o hero, art the master of the heroic juice. Be gratified, o Indra, with the heroic soma.

7. I [being] venturesome, o Indra, with praise approach thee in the sacrifices—thou who art fond of praise [and like] a ship—as in battle.—May [Indra] hear this praise of ours. We sprinkle [with somas] Indra even as a spring of wealth.

---

७. ' नावेसारिखा तारक आणि स्तोत्रावर प्रीति करणारा जो इंद्र त्याला मी जसा युद्धांत बोलावितों, तसा आज या यज्ञांत स्तोत्र म्हणून बोलावितों; तर तो आमचें हें स्तोत्र ऐको. आम्ही इंद्राला धननिधि असें समजून सोम ओतून भिजवितों.'

पुरा संबाधादभ्या ववृत्स्व नो धेनुर्न वत्सं यवसस्य पिप्युषी ।
सकृत्सु ते सुमतिभिः शतक्रतो सं पत्नीभिर्न वृषणो नसीमहि ८

पुरा । सम्ऽबाधात् । अभि । आ । ववृत्स्व । नः । धेनुः । न । वत्सम् । यवसस्य । पिप्युषी ।
सकृत् । सु । ते । सुमतिऽभिः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । सम् । पत्नीभिः । न । वृषणः । नसीमहि ॥ ८ ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।
शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥ १८ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।
शिक्ष । स्तोतृऽभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ९ ॥ १८ ॥

भाषायाम्.

८. यवसस्य पिप्युषी (=यवसस्य घासस्य भक्षणेन वर्धिता) धेनुर्वत्सं न (=गौर्वत्सं यथा संबाधाद्दुःखादावर्तयति रक्षति तथा) संबाधात् पुरा (=दुःखात्) नः (=अस्मान्) अभ्या ववृत्स्व (=आवर्तय परावर्तय=रक्ष) । हे शतक्रतो (=शतप्रज्ञ इन्द्र), पत्नीभिर्वृषणो न (=स्त्रीभिर्युवानो यथा संनसन्ते तथा) सकृत् (=क्षिप्रं) ते सुमतिभिः (=तव शोभनमतिभिरनुग्रहरूपाभिः) सु (=सुष्ठु यथा तथा) सं नसीमही (=संगच्छेमहि=यथा वयं तव अनुग्रहात्मिकाभिर्मतिभिः संगता भवेम तथा कुरु) ॥

९. हे इन्द्र, नूनम् (=इदानीं) ते (तव) मघोनी (=धनवती) सा (=प्रसिद्धा) दक्षिणा जरित्रे (=स्तोत्रे) वरं (=मनोभिलाषं) प्रति दुहीयत् (=संपादयेत्) । भगः (=दाता त्वं) नः स्तोतृभ्यः (=अस्मभ्यं स्तोत्रकर्तृभ्यः) शिक्ष (=देहि) । माति धक् (=मातिक्रम=प्रथममस्मभ्यं दत्वा पश्चादन्येभ्यो देहि) । सुवीराः (=शोभनवीर्योपेतैः पुत्रैः सहिताः सन्तो) विदथे (=यज्ञे) बृहत् (=महत् स्तोत्रं) वदेम (=त्वामुद्दिश्य ब्रवाम) ॥

८. [हे इंद्रा], गवत खाऊन पुष्ट झालेली गाय वत्साला संकटापासून [रक्षिते त्या]प्रमाणें आम्हांला संकटापासून रक्ष. हे शतप्रज्ञ [इन्द्रा], स्त्रियांशीं जसा पतींचा [संयोग होतो] त्याप्रमाणें तुझ्या ज्या कृपा त्यांशीं आमचा सत्वर संयोग होई असें कर.

8. Preserve us from distress even as a cow fattened with grass [preserves her] calf. Unite us quickly, o thou of hundred intellects, with thy favours even as husbands [unite] with their wives.

९. आतां हे इंद्रा, तुझी जी धनसमृद्ध प्रख्यात दक्षिणा ती स्तोत्याची मनकामना पूर्ण करो. स्तोत्यांला दे, तूं उदार आम्हांस वगळूं नको. चांगल्या वीरांनीं युक्त होत्साते आम्ही यज्ञांत तुझी मोठी कीर्ति गाऊं असें कर.

21. Now, Indra, may thy rich bounty fulfil the desire of the poet. Give to us the poets, do not pass us over, thou the liberal one. May we, accompanied by brave sons, sing great praises [to thee] in sacrifices.

८. 'कृपा' = 'सुमतिभिः'. ऋ. ४.२३.२ आणि सायणभाष्य पहा. यांत दिलेली उपमा जरी चमत्कारिक आहे, तरी ती वेदांत बरेच ठिकाणीं येत असते.

सूक्तम् १७–२०८.

गृत्समद ऋषिः । इन्द्रो देवता । जगती छन्दः । अन्त्ये द्वे त्रिष्टुभौ ॥

तदस्मै नव्यमङ्गिरस्वदर्चत शुष्मा यदस्य प्रत्नथोदीरते ।
विश्वा यद्गोत्रा सहसा परीवृता मदे सोमस्य दृंहितान्यैरयत् ॥१॥

तत् । अस्मै । नव्यम् । अङ्गिरस्वत् । अर्चत । शुष्माः । यत् । अस्य । प्रत्नऽथा । उत्ऽईरते ।
विश्वा । यत् । गोत्रा । सहसा । परिऽवृता । मदे । सोमस्य । दृंहितानि । ऐरयत् ॥ १ ॥

स भूतु यो ह प्रथमाय धायस ओजो मिमानो महिमानमातिरत् ।
शूरो यो युत्सु तन्वं परिव्यत शीर्षणि द्यां महिना प्रत्यमुञ्चत॥२॥

सः । भूतु । यः । ह । प्रथमाय । धायसे । ओजः । मिमानः । महिमानम् । आ । अतिरत् ।
शूरः । यः । युत्ऽसु । तन्वम् । परिऽव्यत । शीर्षणि । द्याम् । महिना । प्रति । अमुञ्चत ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. [हे स्तोतारः], यत् (=यस्मात्कारणाद्) अस्य शुष्माः प्रत्नथा उदीरते (=अस्य सामर्थ्यानि यथा पुरातनकाले तथेदानीमपि उद्गच्छन्ति प्रवर्तन्ते) यद् (=यस्मात्) [च] [स] परीवृता (=वृत्रेणाक्रान्तानि) दृंहितानि (=दृढं निरुद्धानि) गोत्रा (=गोत्राणि गोष्ठानि=मेघोदकानि) सोमस्य मदे [संजाते सति] सहसा (=स्वबलेन) ऐरयत् (=अपावृणोत्) तत् (=तस्मात्कारणात्) अस्मै (=तस्मा इन्द्राय) अङ्गिरस्वत् (=अङ्गिरसो यथार्चन्ति स्म तथा) नव्यं (=नूतनं स्तोत्रम्) अर्चत (=ब्रूत) ॥

२. यो ह प्रथमाय धायसे (=प्राथमिकाय सोमपानाय) ओजो मिमानः (=बलं कुर्वन्=प्रकाशयन्) महिमानम् आ अतिरत् (=स्वमहत्त्वमवर्धयत्) यः शूरो युत्सु (=संग्रामेषु) तन्वं परिव्यत (=आत्मानं कर्मणा परिवीतमकरोत्=शौर्येणारक्षत्) स [तादृश एव] भूतु (=भवतु=जयतु) । [स] महिना (=महिम्ना) द्यां शीर्षणि (=स्वशिरसि) प्रत्यमुञ्चत (=अभरत्=अधारयत्) ॥

सूक्त १७–२०८.

ऋषि–गृत्समद. देवता–इन्द्र. वृत्त–शेवटील दोन त्रिष्टुभ्, उरलेल्यांचें जगती.

१. अंगिरसांप्रमाणें तुम्ही याजप्रीत्यर्थ नवें स्तोत्र म्हणा, कारण कीं याच्या शक्ति पुरातन काळाप्रमाणेंच उठत असतात, [आणि] कारण कीं हा वेढलेले आणि घट्ट झांकलेले जे गाईंचे गोठे ते सर्व सोमाच्या मदांत आपल्या बळानें उघडून टाकिता झाला.

२. जो प्रथम [सोम]पानासाठीं [आपलें] बळ दाखवून [आपला] महिमा वाढविता झाला, जो शूर [होत्साता] आपणा स्वताहाला संग्रामांत रक्षिता झाला, त्याचा जय असो. तो आपल्या महिम्यानें द्यूला [आपल्या] शिरावर ठेविता झाला.

Hymn 17–208.

To *Indra*. By *Gṛitsamada*. Metre —*Jagatî* except in the last two verses where it is *Trishṭubh*.

1. Sing in honour of him a new hymn like the Angirases, since his powers rise as in ancient times, and since he broke open with his strength, in the exhilaration of soma, all the cow-folds that were guarded around and fortified.

2. May he prosper, who for the first drink exhibited his strength and increased his greatness, [and] who [being] brave defended himself in battles. He by [his] strength placed the heaven on his head.

---

१. ‘अंगिरस्.’ सू. ३१ मं.१,१७, आणि सू. १ मं. ६ आणि टीप पहा.

‘उठत असतात’=‘उदीरते.’ म्हणजे जाज्वल्य आहेत, जीवंत जणुं आहेत, जागृत आहेत.

२. ‘इंद्राला प्रथम सोम अर्पण करितात तो त्याणें आपला पराक्रम लोकांस दाखविल्यावरून आणि तेणेंकरून आपला महिमा वाढवून घेतल्यावरून आणि द्यूलाहि माथ्यावर घेण्यास समर्थ आहे असें दाखविल्यावरून करितात; तर तो पुढेंहि तसाच पराक्रमी असो.’ हा मंत्र जरा कठिण आहे. ‘भूतु’ ‘आतिरत्’ आणि ‘परिव्यत’ यांचे अर्थ कठिण दिसतात. ‘मिमानः’ याचा ‘दाखवून’ असा अर्थ केला आहे त्याविषयीं इतर ठिकाणीं प्रमाण पाहून तो केला आहे.

अधाकृणोः प्रथमं वीर्यं महद्यदस्याग्रे ब्रह्मणा शुष्ममैरयः ।
रथेष्ठेन हर्यश्वेन विच्युताः प्र जीरयः सिस्रते सध्र्यक् पृथक् ॥३॥

अध । अकृणोः । प्रथमम् । वीर्यम् । महत् । यत् । अस्य । अग्रे । ब्रह्मणा । शुष्मम् । ऐरयः ।
रथेऽस्थेन । हरिऽअश्वेन । विऽच्युताः । प्र । जीरयः । सिस्रते । सध्र्यक् । पृथक् ॥ ३ ॥

अधा यो विश्वा भुवनाभि मज्मनेशानकृत्प्रवया अभ्यवर्धत ।
आद्रोदसी ज्योतिषा वह्निरातनोत्सीव्यन्तमांसि दुधिता समव्ययत्
॥ ४ ॥

अध । यः । विश्वा । भुवना । अभि । मज्मना । ईशानऽकृत् । प्रऽवयाः । अभि । अवर्धत ।
आत् । रोदसी इति । ज्योतिषा । वह्निः । आ । अतनोत् । सीव्यन् । तमांसि । दुधिता । सम् । अव्ययत् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. अध (=अपि च) [हे इंद्र], [तत्] महत् वीर्यं (=तद्वक्ष्यमाणं बृहद् वीरकर्म) प्रथमम् अकृणोः (=त्वम् अकरोः) यत् (=यदा) अग्रे (=सर्वस्यादौ) ब्रह्मणा (=स्तोत्रेण) [वर्धितः सन्] अस्य शुष्मं (=तस्य वृत्रस्य बलम्) ऐरयः (=न्यैरयः अहिंसः)। रथेस्थेन (=रथस्थितेन) हर्यश्वेन (=हरयोश्वा यस्य तेन त्वया) विच्युताः (=स्वस्थानाच्याविता) जीरयः (=शत्रुवीराः) सध्र्यक् पृथक् (=केचित्संयुक्ताः केचिद् वियुक्ताः सन्तः) प्र सिस्रते (=प्रकर्षेणेतस्ततो धावन्ति स्म) ॥

४. अध (=अपि च) यो मज्मना (=बलेन) अभि विश्वा भुवना (=अभि विश्वानि भुवनानि=सर्वान् लोकान् अभिलक्ष्य) प्रवया ईशानकृत् (=बलवान् ऐश्वर्यकृत् प्रबलो राजा) अभ्यवर्तत । आत् (=अनन्तरं) वह्निः (=नायकः) [स] रोदसी (=द्यावापृथिव्यौ) ज्योतिषा आ अतनोत् (=प्रकाशेनापूरयत्)। [अपि च] दुधिता तमांसि (=पूर्वोक्तेन ज्योतिषा नाशितान्यन्धतमसानि) सीव्यन् (=वस्त्रमिव सूच्या सधाय) समव्ययत् (=समावृणोत्) ॥

३. आणि हे इंद्रा, त्वां पहिला मोठा पराक्रम केला तो हा कीं, तूं स्तोत्राच्या योगानें प्रथम त्या [वृत्रा]चें बळ निर्दाळून टाकिता झालास: रथावर बसलेला आणि पीताश्व असा जो तूं, त्या त्वां खालीं पाडलेले शत्रु [कांहीं] एकवट होऊन [आणि कांहीं] निरनिराळे पळून गेले.

४. आणि जो, आपल्या सामर्थ्यानें वाढून सकळ भुवनांचा सामर्थ्यवान् राजा झाला. नंतर तो नायक द्यावापृथिवींस प्रकाशानें भरिता झाला. [आणि] अंधकाराचा नाश करून शिवून झांकून ठेविता झाला.

3. And that great achievement thou didst perform first, that by the hymn thou didst throw down in the beginning the might of that [Vṛitra]: [His] warriors thrown down by thee, that didst sit in thy chariot and wast driven by thy tawny horses, ran about some to-gether, some separately.

4. And he with his might grew as the mighty king of all the worlds. Then he the leader filled earth and heaven with light, [and] sewing the subdued darkness put it under a shroud.

---

३. या मंत्रांत 'अस्य' याचें विशेष्य सांगितलेलें नाहीं, आणि 'जीरयः' हा शब्द अप्रसिद्ध आहे, या दोन अडचणी आहेत. अस्य याचें विशेष्य जरी सांगितलेलें नाहीं तरी वृत्रस्य याचा अध्याहार सहज करतां येतो, असें आम्हांस वाटतें. 'जीरयः' याचा अर्थ पाश्चात्त्य पंडित मेघोदकें असा समजतात, तसा संभवेल; पण दुसऱ्या दोन ठिकाणीं हा शब्द आला आहे, तेथेंहि सायणभाष्यांत त्या अर्थाचें प्रमाण मिळत नाहीं. आणि तोच अर्थ केला पाहिजे असेंहि विशेष कांहीं कारण नाहीं.

४. 'इंद्र आपल्या बळानें वाढून सकळ भुवनांचा बलाढ्य राजा झाला. नंतर पृथिवी आणि द्यु यांस प्रकाशानें भरून अंधकाराला जणुं वस्त्रांत शिवून टाकून बांधून ठेविता झाला.'

स प्राचीनान्पर्वतान्दृंहदोजसाधराचीनमकृणोदपामपः ।
अधारयत्पृथिवीं विश्वधायसमस्तभ्नान्मायया द्यामवस्रसः॥५॥१९

सः । प्राचीनान् । पर्वतान् । दृंहत् । ओजसा । अधराचीनम् । अकृ-
णोत् । अपाम् । अपः ।
अधारयत् । पृथिवीम् । विश्वऽधायसम् । अस्तभ्नात् । मायया । द्याम् ।
अवऽस्रसः ॥ ५ ॥ १९ ॥

सास्मा अरं बाहुभ्यां यं पिताकृणोद्विश्वस्मादा जनुषो वेदसस्परि ।
येना पृथिव्यां नि क्रिविं शयध्यै वज्रेण हत्व्यवृणक्तुविष्वणिः॥६॥

सः । अस्मै । अरम् । बाहुऽभ्याम् । यम् । पिता । अकृणोत् । विश्व-
स्मात् । आ । जनुषः । वेदसः । परि ।
येन । पृथिव्याम् । नि । क्रिविम् । शयध्यै । वज्रेण । हत्वी । अवृणक् ।
तुविऽस्वनिः ॥ ६ ॥

इदमुक्तं भवति । इन्द्रः स्वकीयेन बलेन वर्धित्वा सर्वेषां भुवनानां प्रबलो राजाभवत् । अनन्तरं लोकद्वयं प्रकाशेन युक्तं कृत्वा तमोनाशयत् । तच्च तमः वस्त्रे संसीव्य तस्मिन् समावृणोदिव । इति ॥

भाषायाम्.

५. स प्राचीनान् पर्वतान् (=प्रकर्षेण गच्छतः पर्वतसदृशान् मेघान्) ओजसा (=स्वबलेन) दृंहत् (=अदृंहत्=दृढीचकार)। अपाम् अपः (=मेघोदकानां कर्म) अधराचीनम् (=अधःप्रदेशगतम्) अकृणोत् (=अकरोत्=ता अधः पृथिव्यां यथा पतन्ति तथाकरोत्)। विश्वधायसं (=सर्वेषां धात्रीं) पृथिवीम् अधारयत् । मायया (=प्रज्ञया) द्याम् अवस्रसः (=अवपतनात्) अस्तभ्नात् (=आकाशेधारयत्)॥

६. यं [वज्रं] पिता [इन्द्रः] अकृणोत् (=पिता सन्नजनयद्) येन [च] वज्रेण तुविष्वणिः (=महाघोष) [इन्द्रः] क्रिविं [नामासुरं] हत्वी (=हत्वा) पृथिव्यां शयध्यै अवृणक् (=पृथिव्यां शयनं कर्तुम् अच्छिनत्=छित्त्वा पृथिव्याम् अशाययत्) स [वज्रो] विश्वस्मात् आ जनुषो वेदसः परि (=सर्वस्मादपि जनात् सर्वस्मादपि च वस्तुनः सकाशात्=एतेषामपेक्षया) अस्मै बाहुभ्याम् अरम् (=इन्द्रस्य बाह्वोरधिकतरं बलसाम्यं करोति=स वज्रो यथा इन्द्रबाह्वोर्बलं धारयति न केपि जना न कान्यपि वस्तूनि तथा धारयन्ति)॥

५. तो गतिमान् पर्वतांला आपल्या सामर्थ्यानें अचल करिता झाला. [आणि] उदकांला खालीं वाहविता झाला. तो सर्वांला पोसणारी जी पृथिवी तिला धारण करिता झाला. [आणि] आपल्या कौशल्यानें द्यूला खालीं न पडे अशा रीतीनें [अंतराळीं] स्थापिता झाला.

5. He with his might made firm the moving mountains. He directed downwards the energy of the waters. He held the earth that nourishes all. He fixed with his skill the heaven from falling.

६. पिता इंद्र ज्या वज्राला जन्म देता झाला, [आणि] ज्या वज्रानें महाघोष इंद्र क्रिवीला मारून खालीं भूमीवर पाडून निजविता झाला, तें वज्र सकळ प्राण्यांपेक्षां आणि पदार्थांपेक्षां त्याच्या भुजांची अधिक बरोबरी करणारें होय.

6. That thunderbolt which Indra begot [like a] father and with which he the great thunderer struck, felled and laid to sleep on the ground [the demon] Krivi, better equals his arms than do all beings and things.

५. 'पर्वतांला' म्ह० मेघांला.

६. 'इन्द्रानें केलेलें जें वज्र तें इंद्राच्या बाहूंची बरोबरी करितें, आणि तें वज्रच एकटें इंद्राच्या बाहूंची बरोबरी करितें, दुसरा कोणताहि प्राणी अथवा कोणताहि पदार्थ तशी बरोबरी करूं शकत नाहीं.'

'क्रिवि.' हा एक असुर होता आणि त्याचा इंद्रानें वध केला याशिवाय दुसरा कांहीं इतिहास ठाऊक नाहीं.

अमाजूरिव पित्रोः सचा सती समानादा सदसस्त्वामिये भगम् ।
कृधि प्रकेतमुप मास्या भर दद्धि भागं तन्वो३ येन मामहः ॥ ७ ॥
अमाजूःऽइव । पित्रोः । सचा । सती । समानात् । आ । सदसः । त्वाम् । इये । भगम् ।
कृधि । प्रऽकेतम् । उप । मासि । आ । भर । दद्धि । भागम् । तन्वः । येन । ममहः ॥ ७ ॥

भोजं त्वामिन्द्र वयं हुवेम ददिष्ट्वमिन्द्रापांसि वाजान् ।
अविड्ढीन्द्र चित्रया न ऊती कृधि वृषन्निन्द्र वस्यसो नः ॥ ८ ॥
भोजम् । त्वाम् । इन्द्र । वयम् । हुवेम । ददिः । त्वम् । इन्द्र । अपांसि । वाजान् ।
अविड्ढि । इन्द्र । चित्रया । नः । ऊती । कृधि । वृषन् । इन्द्र । वस्यसः । नः ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. [हे इन्द्र], पित्रोः सचा सती अमाजूः समानादा सदस इव (=मातापित्रोर्गृहे निवसन्ती तस्मिन्गृह एव जीर्णा भवन्ती कन्या यथा भगं सौभाग्यं पितृसाधारणाद्गृहाद्याचते तथा) [अहं] त्वां भगम् इये (=त्वां सौभाग्यं याचे)। [अतः कारणात्] प्रकेतं कृधि (=अस्मासु प्रज्ञानं कुरु=अन्तश्चक्षुः कुरु) [अपिच] येन तन्वो [भागेन] (=तवात्मनो भाग्येन) [यजमानान्] मामहः (=आपूजयसि=सुखयसि) [तं] भागम् उप मासि (=एतावदिदं तव देयं धनमिति कुरु=दानाय पृथक्कुरु=) आ भर (=तदानय) दद्धि (=देहि च) ॥

८. हे इन्द्र, भोजं (=दातारं) त्वां वयं हुवेम (=आह्वयेम=अस्माकमाह्वानं शृणु) । हे इन्द्र, त्वम् अपांसि वाजान् ददिः (=कर्माणि अन्नानि च=कर्मणामन्नानां च दाता) [भवसि] । हे इन्द्र, नः (=अस्मान्) चित्रया (=श्रेष्ठया) ऊती (=ऊत्या =साहाय्येन) अविड्ढि (=रक्ष) । हे वृषन्निन्द्र (=वीर इन्द्र), नः (=अस्मान्) वस्यसः (=अतिशयेन वसुमतः=सुखिनः) कृधि (=कुरु) ॥

७. [हे इंद्रा], आईबापांच्या घरीं राहून म्हातारी होणारी कन्या [पितृ]साधारण घरांतून जसें [सौभाग्य याचिते], तसा मी तुजपाशीं सौभाग्य याचितों. तूं [आमच्या अंगीं] अंतश्चक्षु उत्पन्न कर. तुझ्या ज्या [भाग्या]नें तूं [उपासकांस] संतोषवीत असतोस तें भाग्य [आम्हांकरितां] काढ, घेऊन ये [आणि आम्हांस] दे.

८. हे इंद्रा, तुज दात्याचें आम्हांस आह्वान करूं दे. हे इंद्रा, तूं कर्में [आणि] अन्न देणारा [आहेस]. हे इंद्रा, तूं उत्कृष्ट पाठबळानें आमचें संरक्षण कर. हे वीरा इन्द्रा, तूं आम्हांस सुखी कर.

7. I pray thee for good fortune, even as a maid that remains and grows old in [the house of her] parents [prays] from the common house. Create [in us] the internal sight. Set apart, bring [and] give [us] that good fortune of thine own with which thou gladdenest [thy worshippers].

8. Let us invoke thee, o Indra, who art bounteous. Thou, o Indra, art the giver of works and foods. Protect us, o Indra, with excellent help. Make us happy, o hero Indra!

---

७. 'एकाद्या कन्येला वर न मिळाल्यामुळें माहेरीं अविवाहित राहून वृद्ध होत जाणारी ती जशी वररूप सौभाग्य मोठ्या उत्कंठेनें याचिते, त्याप्रमाणें हे इंद्रा मी तुजपाशीं उत्कंठेनें सौभाग्य मागत आहें इ०' असा भावार्थ.

'[पितृ]साधारण घरांतून'='समानात् आ सदसः' म्हणजे ज्या घरांत आईबापांबरोबर राहत असेल तेथून. तिला पति न मिळाल्यामुळें स्वताहाचें घर नसतें असें दाखविण्याकरितां हें वाक्य घातलें आहे असें दिसतें.

ह्या मंत्रावरून उघड दिसून येतें कीं वेदकाळीं मुलींना जर वर मिळाला नाहीं तर तिला तिचे आईबाप कोणाना कोणा म्हाताऱ्याला अथवा आंधळ्याला, किंवा दहावीस बायका आधींच असणाऱ्या एकाद्याला देऊन टाकून कसेंतरी नांवाचें लग्न करीत नव्हते, तर वर न मिळाला असतां मुलींस म्हाताऱ्या होईपर्यंत तशाच अविवाहित ठेवीत असत. यावरून बालकन्याविवाह करण्याचे जे

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।
शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥ २० ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।
शिक्ष । स्तोतृऽभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ९ ॥ २० ॥

भाषायाम्.

९. हे इन्द्र, नूनम् (=इदानीं) ते (=तव) मघोनी (=धनवती) सा (=प्रख्याता) दक्षिणा जरित्रे (=स्तोत्रे) वरं (=मनोभिलाषं) प्रति दुहीयत् (=संपादयेत्) । भगः (=दाता त्वं) नः स्तोतृभ्यः (=अस्मभ्यं स्तोत्रकर्तृभ्यः) शिक्ष (=देहि) । माति धक् (=मातिक्रम=प्रथममस्मभ्यं दत्त्वा पश्चादन्येभ्यो देहि) । सुवीराः (=शोभनवीर्योपेतैः पुत्रैः सहिताः सन्तो) विदथे (=यज्ञे) बृहत् (=महत् स्तोत्रं) वदेम (=त्वामुद्दिश्य ब्रवाम) ॥

सूक्तम् १८–२०९.

गृत्समद ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

प्राता रथो नवो योजि सस्निश्चतुर्युगस्त्रिकशः सप्तरश्मिः ।
दशारित्रो मनुष्यः स्वर्षाः स इष्टिभिर्मतिभी रंह्यो भूत् ॥ १ ॥

प्रातः । रथः । नवः । योजि । सस्निः । चतुःऽयुगः । त्रिऽकशः । सप्तऽरश्मिः ।
दशऽअरित्रः । मनुष्यः । स्वःऽसाः । सः । इष्टिऽभिः । मतिऽभिः । रंह्यः । भूत् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. नवः (=नूतनः) सस्निः (=संभक्ता=धनवान्) चतुर्युगः (=युगचतुष्टयोपेतस्) त्रिकशः (=तिस्रः कशा यस्य स) सप्तरश्मिः (=सप्तप्रग्रहो) दशारित्रः (=द-

९. आतां हे इंद्रा, तुझी जी धनसमृद्ध प्रख्यात दक्षिणा ती स्तोत्याची मनकामना पूर्ण करो. स्तोत्यांला दे, तूं उदार आम्हांस वगळूं नको. चांगल्या वीरांनीं युक्त होत्साते आम्ही यज्ञांत तुझी मोठी कीर्ति गाऊं असें कर.

9. Now, Indra, may thy rich bounty fulfil the desire of the poet. Give to us the poets, do not pass us over, thou the liberal one. May we, accompanied by brave sons, sing great praises [to thee] in sacrifices.

आलोकडे प्रचार पडले आहेत, त्यांस वेदांत आधार नाहीं इतकेंच नव्हे, पण उपवर झाल्यावर स्त्रियांचा विवाह करावा याविषयीं या मंत्रांत आधार सांपडतो. शिवाय ऋ. १.११७.७ आणि ऋ. १०.३९.३ आणि दुसऱ्या एकदोन मंत्रांतहि हा आधार सांपडतो.

८. ‘कर्में......देणारा’=‘अपांसि ददिः.’ म्हणजे पराक्रम करविणारा, पराक्रम करण्याचें सामर्थ्य देणारा ?

सूक्त १८–२०९.

ऋषि–गृत्समद. देवता–इन्द्र. वृत्त–त्रिष्टुभ्.

१. नवा, धनवान्, चार जुकडांचा, तीन चाबकांचा, सात लगामांचा, दहा अरित्रांचा, मनुष्यांचें हित करणारा, स्वर्गामी, असा जो रथ तो प्रातःकाळीं जोडिला आहे. त्याला हविर्दानांनीं [आणि] स्तोत्रांनीं वेग देतां आला आहे.

Hymn 18–209.

To *Indra*. By *Gṛitsamada*. Metre —*Trishṭubh*.

1. In the morning is prepared the chariot that is new, rich, furnished with four yokes, having three whips, seven reins, ten openings, that is beneficial to mankind and moving in heaven. It has been accelerated by oblations [and] hymns.

---

१. ‘इंद्रानें येथें यावें म्हणून आम्हीं आपल्या स्तोत्राच्या योगानें त्याचा रथ जोडिला आहे. तो लवकर येओ.’ अथवा सायण म्हणतात त्याप्रमाणें येथें रथ म्हणजे यज्ञरूप रथ घ्यावयाचा आहे असें दिसतें खरें. तसा अभिप्राय

सास्मा अरं प्रथमं स द्वितीयमुतो तृतीयं मनुषः स होता ।
अन्यस्या गर्भमन्य ऊ जनन्त सो अन्येभिः सचते जेन्यो वृषा ॥२

सः । अस्मै । अरम् । प्रथमम् । सः । द्वितीयम् । उतो इति । तृतीयम् । मनुषः । सः । होता ।
अन्यस्याः । गर्भम् । अन्ये । ऊं इति । जनन्त । सः । अन्येभिः । सचते । जेन्यः । वृषा ॥ २ ॥

शवक्त्रो) मनुष्यः (=मनुष्येभ्यो हितः) स्वर्षाः (=स्वर्गगामी) रथः प्रातः (=प्रातःकाले) योजि (=अयोजि=अयुज्यताश्वैः) । स इष्टिभिः (=यागैर्) मतिभिः (=स्तुतिभिश्) [च] रंह्यो भूत् (=प्ररेणीयोभवत्=ताभिः कृतवेगोभवत्) ॥

रथोत्र यज्ञरूपो वा यज्ञायेन्द्रानयनकर्मा तस्यैव रथो वा ॥

प्रथमपक्षे चतुर्युगश्चतुर्मीवा । अध्वर्य्वाद्यृत्विग्युक्तो वा । त्रिकशः तिस्रः कशा वाचो मन्द्रमध्यमोत्कृष्टरूपा यस्य तथोक्तः । सवनत्रययुक्तो वा । सप्तरश्मिः सप्तसंख्याकानि गायत्र्यादीनि छन्दांसि यस्य स तथोक्तः । दशारित्रो दशग्रहयुक्तः । चमसाध्यर्युयुक्तो वा । स्वर्षाः स्वर्गस्य दाता । एवंविधो यज्ञः । इति सायणस्याभिप्रायः॥

भाषायाम्.

२. सः (=?) अस्मै (=इन्द्राय) प्रथमं (=प्रथमे काले) अरं (=पर्याप्तो भवति) स द्वितीयं (=द्वितीये काले पर्याप्तो भवति) । उतो (=अपि च) स मनुषो होता (=मनुष्याणाम् अर्थे देवानाम् आह्वाता) तृतीयं (=तृतीये काले) [अरं=पर्याप्तो भवति] । अन्यस्या गर्भम् (=एकस्याः कस्याश्चिद् गर्भे पुत्रं सन्तम्) अन्ये उ (=अन्य एव केपि) जनन्त (=अजनयन्) । स जेन्यो वृषा (=प्रशस्तो वीरः) अन्येभिः सचते (=अन्यैः कैश्चिदेव सच्यते सेव्यते पुष्यते) ॥

स यज्ञः सोमो वास्मा इन्द्राय प्रथमं प्रातःसवने अरं पर्याप्तोभूत् ।.........स यज्ञः सोमो वा मनुषो मनुष्यस्य होता शुभानां वोढा भवति । .... अन्ये ऋत्विजोन्यस्याः पृथिव्या वेदात्मिकाया वाचो वा गर्भं सन्तं सोमं यज्ञं वा .... अन्येभिरन्यैरिन्द्रादिभिर्देवैः सचते । संगच्छते । इति सायणः ॥

२. तो याला प्रथम पुरतो, तो दुसऱ्या वेळेस आणि तो मनुष्याचा होता तिसऱ्या वेळस [पुरतो]. भलतीचा पुत्र असा तो भलत्यांचपासून उत्पन्न झाला. त्या प्रशस्त वीराचें पाळणपोषण भलतेच करितात.

2. He is enough for him the first, he the second time, and he the men's priest the third time. Offspring of one he is begotten by others. He the noble hero is brought up by others.

समजल्यास चार जुकडांचा इत्यादिक विशेषणांचा अर्थ काय समजावयाचा तें भाषेखालीं पहा.

'दहा अरित्रांचा' = 'दशारित्रः.' अरित्र म्हणजे वल्हें अथवा तोंड (दरवाजा ?) असें सायण म्हणतात.

२. यांत पदशः अर्थ उघड आहे तो आम्हीं वर दिला आहे. यांत तो म्ह० कोण तें समजत नाहीं. ऋषीनेंच ऋचा रचितांना गूढार्थ रचिली आहे. सायण तो म्ह० 'यज्ञ किंवा सोम' असें म्हणतात. तसें असेल, किंवा अग्नि विवक्षित असेल. भाषेखालीं पहा.

हरी नु कं रथ इन्द्रस्य योजमायै सूक्तेन वचसा नवेन ।
मो षु त्वामत्र बहवो हि विप्रा नि रीरमन्यजमानासो अन्ये॥३॥

हरी इति । नु । कम् । रथे । इन्द्रस्य । योजम् । आऽयै । सुऽउक्तेन । वचसा । नवेन ।

मो इति । सु । त्वाम् । अत्र । बहवः । हि । विप्राः । नि । रीरमन् । यजमानासः । अन्ये ॥ ३ ॥

आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र याह्या चतुर्भिरा षड्भिर्हूयमानः ।
आष्टाभिर्दशभिः सोमपेयमयं सुतः सुमख मा मृधस्कः ॥ ४ ॥

आ । द्वाभ्याम् । हरिऽभ्याम् । इन्द्र । याहि । आ । चतुःऽभिः । आ । षट्ऽभिः । हूयमानः ।

आ । अष्टाभिः । दशऽभिः । सोमऽपेयम् । अयम् । सुतः । सुऽमख । मा । मृधः । करिति कः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. नु कम् (=इदानीम्) आयै (=आगमनाय) इन्द्रस्य रथे सूक्तेन नवेन वचसा (=शोभनं यथा तथा प्रोच्चारितेन अनन्यपूर्वकृतेन स्तोत्रेण) हरी (=एतन्नामकाविन्द्रस्याश्वौ) योजं (=युनज्मि=युनजानि) ।—[हे इन्द्र], अत्र (=अस्मिन् समये) बहवो विप्राः (=मेधाविनः स्तोतारः) अन्ये यजमानाश् [च] त्वां मो सु हि नि रीरमन् (=नितरां मा रमयन्तु सोमपानार्थम् आगमनप्रवृत्तस्य तव मा विघ्नं कुर्वन्तु) ॥

४. हे इन्द्र, हूयमानः (=अस्माभिराहूयमानस्त्वं) सोमपेयं (=सोमपानार्थं) द्वाभ्यां हरिभ्याम् (=अश्वाभ्याम्) आ याहि [अथवा] चतुर्भिरा [याहि] [अथवा] षड्भिरा [याहि] [अथवा] अष्टाभिरा [याहि] दशभिर् [वायाहि] । हे सुमख (=सुयज्ञ), अयम् [अत्र] सुतः (=अभिषुतः सोमो) [भवति] । मा मृधः कः (=मावज्ञां कुरु) ॥

३. आतां इंद्रानें यावें म्हणून मला त्याच्या रथास सुंदर रीतीनें गाइलेल्या नव्या स्तोत्रानें पिवळ्या घोड्यांची जोडी जोडूं दे.– [हे इंद्रा], या वेळीं तुला पुष्कळ स्तोते आणि दुसरे यजमान अडवून न ठेवोत.

3. Let me now harness by means of a well-chanted new hymn the tawny horses to Indra's chariot that he may come.—Let not, [o Indra], the many poets and other sacrificers detain thee at this time.

४. हे इंद्रा, तुला आम्ही बोलावीत आहों, तर तूं दोन घोड्यांनीं ये; चार [घोड्यां]नीं ये, सहांनीं ये, सोम प्यावयाला आठ [घोड्यां]नीं ये, दहांनीं [ये], हे सुयज्ञ [इन्द्रा], हा सोम काढिला आहे. तूं तिरस्कार करूं नकोस.

4. Come by two horses, o Indra, come by four, come by six, thou who art invoked, come by eight [horses] [or] by ten, to drink the soma. Here is the extracted juice, o receiver of good sacrifices. Do not scorn.

---

३. 'नव्या'='नवेन.' म्ह० हें जें मी सूक्त म्हणत आहें तें नवें रचून म्हणत आहें. जुनें दुसऱ्या कोणाचें नव्हे. वैदिक ऋषि आपल्या सूक्तांस अनाद्यनंत समजत नसत.

या ऋचेंत यजमान वेगळे आणि यजमानांकरितां स्तोत्रें रचून तीं म्हणणारे कवि किंवा स्तोते वेगळे हा विवक्षित असलेला भेद ध्यानांत ठेवण्यासारखा आहे.

६. 'शुनहोत्र' या नांवाचें एक सोम घालण्याचें पात्र होय असें सायण म्हणतात.

आ विंशत्या त्रिंशता याह्यर्वाङा चत्वारिंशता हरिभिर्युजानः ।
आ पंचाशता सुरथेभिरिन्द्रा षष्ट्या सप्तत्या सोमपेयम् ॥५॥२१॥

आ । विंशत्या । त्रिंशता । याहि । अर्वाङ् । आ । चत्वारिंशता । हरिऽभिः । युजानः ।

आ । पञ्चाशता । सुऽरथेभिः । इन्द्र । आ । षष्ट्या । सप्तत्या । सोमऽपेयम् ॥ ५ ॥ २१ ॥

आशीत्या नवत्या याह्यर्वाङा शतेन हरिभिरुह्यमानः ।
अयं हि ते शुनहोत्रेषु सोम इन्द्र त्वाया परिषिक्तो मदाय ॥६॥

आ । अशीत्या । नवत्या । याहि । अर्वाङ् । आ । शतेन । हरिऽभिः । उह्यमानः ।

अयम् । हि । ते । शुनऽहोत्रेषु । सोमः । इन्द्र । त्वाऽया । परिऽसिक्तः । मदाय ॥ ६ ॥

मम ब्रह्मेन्द्र याह्यच्छा विश्वा हरी धुरि धिष्वा रथस्य ।
पुरुत्रा हि विहव्यो बभूथास्मिञ्छूर सवने मादयस्व ॥ ७ ॥

मम । ब्रह्म । इन्द्र । याहि । अच्छ । विश्वा । हरी इति । धुरि । धिष्व । रथस्य ।

पुरुऽत्रा । हि । विऽहव्यः । बभूथ । अस्मिन् । शूर । सवने । मादयस्व ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

५. हे इन्द्र, सोमपेयं (=सोमपानं प्रति) विंशत्या (=विंशतिसंख्याकैस्) त्रिंशता, चत्वारिंशता [वा] हरिभिः (=अश्वैर्) युजानः (=युक्तः सन्) अर्वाङ् आ याहि (=अस्मदभिमुख आ याहि) [अथ वा] पञ्चाशता (=एतत्संख्याकैः) सुरथेभिः (=शोभनरथयुक्तैरश्वैर्) आ [याहि] [अथ वा] षष्ट्या सप्तत्या [वा] (=षष्टिसंख्याकैः सप्ततिसंख्याकैर्) [वा] आ [याहि] ॥

६. अशीत्या नवत्या [वा] अर्वाङ् (=अस्मदभिमुख) आ याहि । शतेन हरिभिः (=अश्वैर्) उह्यमानः (=धार्यमाणस्त्वम्) आ [याहि] । हि (=यस्मा-

५. हे इंद्रा, तूं वीस [अथवा] तीस घोडे जोडून ये. [अथवा] चाळीस घोडे जोडून ये, सुंदर रथास जोडिलेल्या पन्नास [घोड्यां]नीं ये, सोम प्यावयास साठ [अथवा] सत्तर [घोड्यां]नीं ये.

६. ऐशीं [अथवा] नव्वद घोड्यांनीं येथें ये [अथवा] शंभर घोडे जोडून ये. कारण कीं हे इंद्रा, तुला मद येण्यासाठीं हा सोम त्वद्भक्तिपुरःसर शुनहोत्रांत ओतिला आहे.

७. हे इंद्रा, तूं माझ्या स्तोत्राप्रत ये. तुझे दोनहि घोडे रथाच्या धुरेला जोड. तुला जरी पुष्कळ ठिकाणीं बोलाविलें असेल तरी हे शूरा, या [आमच्याच] यज्ञांत तूं सोम पिऊन हर्ष पाव.

5. Come hither, drawn by twenty [or] by thirty [or] by forty horses ; come by fifty horses harnessed, o Indra, to an excellent chariot, come by sixty [or] by seventy horses to drink the soma.

6. Come hither by eighty [or] by ninty [horses], come drawn by a hundred horses ; for here, o Indra, is soma for thy exhilaration, poured into the S'unahotras out of love for thee.

7. Come to my hymn, o Indra, put both thy horses to the yoke of [thy] chariot. Thou hast indeed been the object of invocation in many places ; but be thou, o hero, gratified nowhere else but in this our sacrifice.

न म इन्द्रेण सख्यं वि योषदस्मभ्यमस्य दक्षिणा दुहीत ।
उप ज्येष्ठे वरूथे गभस्तौ प्रायेप्राये जिगीवांसः स्याम ॥ ८ ॥

न । मे । इन्द्रेण । सख्यम् । वि । योषत् । अस्मभ्यम् । अस्य । दक्षिणा । दुहीत ।
उप । ज्येष्ठे । वरूथे । गभस्तौ । प्रायेऽप्राये । जिगीवांसः । स्याम ॥८

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।
शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः॥९।२२

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।
शिक्ष । स्तोतृऽभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ९ ॥ २२ ॥

त्कारणात्) हे इन्द्र, अयं सोमस्ते मदाय (=तव हर्षाय) शुनहोत्रेषु [नाम पात्रेषु] त्वाया परिषिक्तः (=निहितो) [भवति] ॥

शुनहोत्रेषु एतन्नामकेषु जनेषु मध्ये इति पाश्चात्त्याः ॥

७. हे इन्द्र, [त्वं] मम ब्रह्म (=मम स्तोत्रं प्रति) अच्छ याहि (=आयाहि) । विश्वा हरी (=विश्वावपि तव हरी=उभावपि तव पीताश्वौ) रथस्य धुरि धिष्व (=स्थापय=संयोजय) । पुरुत्रा (=बहुषु स्थलेषु) विहव्यो बभूथ हि (=विविधम् आह्वानविषयो जातोसि हि) तदपि हे शूर, अस्मिन् सवने (=अस्मिन्नस्माकमेव सवने यज्ञे) मादयस्व (=सोमपानेन हृष्टो भव) ॥

भाषायाम्.

८. इन्द्रेण [सह यत्] मे सख्यं [तत्] न वि योषत् (=कदाचिदपि मा वियुज्यताम्) । अस्य दक्षिणा (=तस्य दानम्) अस्मभ्यं दुहीत (=अभीष्टरूपं दुग्धं दद्यात्) । [तस्य] गभस्तौ उप ज्येष्ठे वरूथे (=तस्य बाहौ श्रेष्ठे संरक्षणोपाये समीपे सति=तादृशस्य बाहोराश्रये वर्तिनो वयं) प्रायेप्राये (=सर्वस्मिन्युद्धे) जिगीवांसः स्याम (=प्राप्तविजया भवेम) ॥

९. हे इन्द्र, नूनम् (=इदानीं) ते (=तव) मघोनी (=धनवती) सा (=प्रख्याता) दक्षिणा जरित्रे (=स्तोत्रे) वरं (=मनोभिलाषं) प्रति दुहीयत् (=संपादयेत्) ।

८. इंद्राशीं जें माझें सख्य तें न तुटो. त्याचें औदार्य आमचा मनोरथ पूर्ण करो. याचा जो बाहु त्याच्या श्रेष्ठ आश्रयाखालीं आम्ही प्रत्येक युद्धांत विजयी होऊं असें घडो.

९. आतां हे इंद्रा, तुझी जी धनसमृद्ध प्रख्यात दक्षिणा ती स्तोत्याची मनकामना पूर्ण करो. स्तोत्यांला दे, तूं उदार आम्हांस वगळूं नको. चांगल्या वीरांनीं युक्त होत्साते आम्ही यज्ञांत तुझी मोठी कीर्ति गाऊं असें कर.

8. May my friendship with Indra never be broken. May his bounty flow with milk for us. May we under the excellent protection of his arm be victorious in every battle.

9. Now, Indra, may thy rich bounty fulfil the desire of the poet. Give to us the poets, do not pass us over, thou the liberal one. May we accompanied by brave sons, sing great praises [to thee] in sacrifices.

सूक्तम् १९-२१०.

गृत्समद ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।

अपाय्यस्यान्धसो मदाय मनीषिणः सुवानस्य प्रयसः ।
यस्मिन्निन्द्रः प्रदिवि वावृधान ओको दधे ब्रह्मण्यन्तश्च नरः॥१॥

अपायि । अस्य । अन्धसः । मदाय । मनीषिणः । सुवानस्य । प्रयसः । यस्मिन् । इन्द्रः । प्रऽदिवि । ववृधानः । ओकः । दधे । ब्रह्मण्यन्तः । च । नरः ॥ १ ॥

भगः (=दाता त्वं) नः स्तोतृभ्यः (=अस्मभ्यं स्तोत्रकर्तृभ्यः) शिक्ष (=देहि) मातिधक् (=मातिक्रम=प्रथममस्मभ्यं दत्त्वा पश्चादन्येभ्यो देहि) । सुवीराः (=शोभनवीर्योपेतैः पुत्रैः सहिताः सन्तो) विदथे (=यज्ञे) बृहत् (=महत् स्तोत्रं) वदेम (=त्वामुद्दिश्य ब्रवाम) ॥

भाषायाम्.

१. हे मनीषिणः (=प्राज्ञा यजमानाः), अस्य अन्धसः (=सोमरूपस्यान्नस्य) [अस्य] सुवानस्य प्रयसः (=अभिषूयमाणस्य प्रीतिकरस्य सोमस्य) [युष्माभिर्] मदाय (=हर्षप्राप्त्यर्थम्) अपायि (=अयमभिषूयमाणः सोमो युष्माभिः पीयतां=तं यूयं पिबत) । यस्मिन् [अन्धसि] वावृधानः (=तत्पानेनातिशयेन प्रवर्धमान) इन्द्रो ब्रह्मण्यन्तश्च नरः (=स्तोत्रादिकं कर्म कुर्वन्तश्च यजमानाः) प्रदिवि (=पुरातनेष्वहःसु=पुरातनकालादारभ्येदानीं यावत्) ओको दधे (=सेव्यतया निवासं चक्रुः=आसक्तया सेवन्ते) ॥

मनीषिण इत्यस्य संबुद्धत्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

सूक्त १९-२१०.

ऋषि-गृत्समद. देवता-इन्द्र. वृत्त-त्रिष्टुभ्.

१. हे विद्वान् जन हो, ज्या पेयाच्या ठायीं प्रबळ होत्साता इन्द्र आणि उपासक जन प्राचीन काळापासून सुख भोगीत आले आहेत, तें हें पेय, [हें] प्रिय भक्ष्य गाळून काढिलें जात आहे, हें मद येण्याकरितां प्यावें.

Hymn 19-210.

To *Indra*. By *Gritsamada*. Metre —*Trishtubh*.

1. Let this drink, [this] dear thing which is being pressed, be drunk for exhilaration, o learned men; in which from ancient time have Indra waxing strong and pious men placed their happiness.

---

१. 'जो सोम पिऊन इन्द्र आणि उपासक जन प्राचीन काळापासून प्रबळ झाले आणि त्यामुळें ज्या सोमाला अत्यंत मोठ्या सुखाचा विषय असें मानूं लागले, तो हा सोम गाळून काढिला जात आहे; तर तो तुम्ही प्या' असें सूक्तवक्ता आपल्या विद्वान् मित्रांस म्हणतो.

'प्राचीनकाळापासून'='प्रदिवि.' अक्षरशः प्राचीनकाळीं. ऋ. ३. ४६. ४ आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा. या ऋचेवरून प्राचीन आर्य लोक सोमपान केवळ देवांकडून करवीत असें नाहीं, तर आपण स्वतःहि करीत असत आणि सोमपानापासून बळ आणि अत्यंत सुख प्राप्त होतें असें मानीत असत हें उघड आहे.

अस्य मन्दानो मध्वो वज्रहस्तोऽहिमिन्द्रो अर्णोवृतं वि वृश्चत् ।
प्र यद्वयो न स्वसराण्यच्छा प्रयांसि च नदीनां चक्रमन्त ॥ २ ॥

अस्य । मन्दानः । मध्वः । वज्रऽहस्तः । अहिम् । इन्द्रः । अर्णःऽवृतम् । वि । वृश्चत् ।
प्र । यत् । वयः । न । स्वसराणि । अच्छ । प्रयांसि । च । नदीनाम् । चक्रमन्त ॥ २ ॥

स माहिन इन्द्रो अर्णो अपां प्रैरयदहिहाच्छा समुद्रम् ।
अजनयत्सूर्यं विदद्गा अक्तुनाह्नां वयुनानि साधत् ॥ ३ ॥

सः । माहिनः । इन्द्रः । अर्णः । अपाम् । प्र । ऐरयत् । अहिऽहा । अच्छ । समुद्रम् ।
अजनयत् । सूर्यम् । विदत् । गाः । अक्तुना । अह्नाम् । वयुनानि । साधत् ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. अस्य मध्वो मन्दानः (=अनेन पूर्वोक्तेन मधुरेण सोमरसेन हृष्ट) इन्द्रो वज्रहस्तः [सन्] अर्णोवृतं (=मेघोदकानाम् आवरकम्) अहिम् (=अहिसदृशं वृत्रं) वि वृश्चत् (=विविधम् अच्छिनत्) । यत् (=यदा) नदीनां प्रयांसि (=प्रीतिकराः प्रवाहा) अच्छ स्वसराणि वयो न (=कुलायानभिलक्ष्य पक्षिणो यथा धावन्ति तद्वत्) प्र चक्रमन्त च (=प्रकर्षेण गन्तुम् उपाक्रमन्) ॥

३. माहिनः (=महान्) अहिहा (=अहेर्वृत्रस्य हन्ता) स इन्द्रः अपाम् अर्णः (=मेघोदकानां प्रवाहम्) अच्छ समुद्रं प्रैरयत् (=समुद्रम् अभिलक्ष्य प्रसृष्टवान्) । [स] सूर्यम् अजनयत् (=उदपादयत्) । गा विदत् (=पणिहृता अङ्गिरसां गा अन्विष्यालभत) । अक्तुना (=स्वजनितस्य सूर्यस्य तेजसा) अह्नां वयुनानि (=दिवसानां प्रकाशान्=दिवसेषु दृश्यमानानि पदार्थजातानि) साधत् (=असाधयत्) ॥

२. हा मधुर [सोमरस] पिऊन हृष्ट झालेला जो इंद्र तो हातांत वज्र घेऊन, उदकांला वेढणाऱ्या अहीला तोडून तुकडे करिता झाला. आणि त्या वेळीं नद्यांचे रमणीय प्रवाह, पक्षी घरट्यांकडे [धांवतात त्या]प्रमाणें, बाहेर पडून धावूं लागले.

३. अहीतें मारणारा महान् इंद्र उदकांच्या प्रवाहांला समुद्राकडे पाठवून देता झाला. तो सूर्याला उत्पन्न करिता झाला. तो गाईंचा थांग लाविता झाला. तो तेजानें दिवसांचा प्रकाश साधिता झाला.

2. Exhilarated by this sweet [soma] Indra, arming himself with the thunderbolt, cut asunder the serpent that hemmed the waters; when the delicious streams of the rivers began to flow even as birds towards their nests.

3. That great Indra, the killer of the serpent, sent forth the stream of the waters towards the sea. He produced the sun. He discovered the cows. With the light he accomplished the splendors of the days.

---

२. सोम पिऊन इंद्रानें वृत्र मारिला आणि मेघोदकें मुक्त केलीं.

'अहीला'='अहिम्.' वृत्राला अहि असें नांव आहे. सू. ३२ मं १ आणि टीप पहा.

'बाहेर पडून धावूं लागले'='प्र चक्रमन्त.' म्हणजे समुद्राकडे मोठ्या वेगानें धावूं लागले असा अर्थ पुढल्या ऋचेवरून गम्यमान दिसतो.

३. 'अंगिरसांच्या गाई पणि नांवांच्या असुरांनीं चोरून नेल्या, त्यांचा, शोध लावण्याकरितां इंद्रानें सूर्य उत्पन्न केला, आणि त्या सूर्याच्या प्रकाशानें दिवसास दृष्टि पडणारी सृष्टि दृष्टिगोचर केली' असा उत्तरार्धाचा भावार्थ आहे. अंगिरसांच्या गाईविषयीं सू. ६२ मं. २ टीप पहा.

सो अप्रतीनि मनवे पुरूणीन्द्रो दाशद्दाशुषे हन्ति वृत्रम् ।
सद्यो यो नृभ्यो अतसाय्यो भूत्पस्पृधानेभ्यः सूर्यस्य सातौ ॥ ४ ॥

सः । अप्रतीनि । मनवे । पुरूणि । इन्द्रः । दाशत् । दाशुषे । हन्ति । वृत्रम् ।
सद्यः । यः । नृऽभ्यः । अतसाय्यः । भूत् । पस्पृधानेभ्यः । सूर्यस्य । सातौ ॥ ४ ॥

स सुन्वत इन्द्रः सूर्यमा देवो रिणङ्मर्त्याय स्तवान् ।
आ यद्रयिं गुहदवद्यमस्मै भरदंशं नैतशो दशस्यन् ॥ ५ ॥ २३॥

सः । सुन्वते । इन्द्रः । सूर्यम् । आ । देवः । रिणक् । मर्त्याय । स्तवान् ।
आ । यत् । रयिम् । गुहत्ऽअवद्यम् । अस्मै । भरत् । अंशम् । न । एतशः । दशस्यन् ॥ ५ ॥ २३ ॥

भाषायाम्.

४. स इन्द्रो मनवे (=मनुष्याय) अप्रतीनि (=अद्वितीयानि=उत्कृष्टानि) पुरूणि (=बहूनि) [वस्तूनि] दाशत् (=अददात्) [अपि च] दाशुषे (=हविर्दात्रे यजमानाय) वृत्रं हन्ति (=हतवान्)। य [इन्द्रः] सूर्यस्य सातौ (=सूर्यस लाभे निमित्ते सति) पस्पृधानेभ्यः (=अहमेव प्रथमं सूर्यं प्राप्नुयामहमेव प्रथमं सूर्यं प्राप्नुयामिति परस्परमतिशयेन स्पर्धमानेभ्यो) नृभ्यः सद्यः (=तदानीमेव) अतसाय्यो भूत् (=समाश्रयणीयोभवत्) ॥

यदेन्द्रः सूर्यमजनयत् तदा तं सूर्यमहमेव प्रथमं प्राप्नुयामहमेव प्रथमं प्राप्नुयामिति मनुष्याः स्पर्धा चक्रुरिन्द्रं प्रति च एकस्मिन्नेव काले संजग्मिर इति भावः ॥

५. यत् (=यदा) एतशो [नाम कश्चिद् उपासको] दशस्यन् (=हविः प्रयच्छन् सन्) अस्मै (=तस्मा इन्द्राय) अंशं न (=पिता पुत्राय भागं प्रयच्छति तद्वत्) गुहदवद्यम् (=प्रच्छन्नदोषं=निर्दोषं) रयिं (=सोमरूपं धनम्) आ भरत् (=सम्पादयत्) [तदानीं] देवः (=दीप्तिमान्) स इन्द्रः स्तवान् (=स्तुतः सन्) मर्त्याय (=मरणधर्मणे) सुन्वते (=सोमम् अभिषुण्वते तस्मा एतशाय) सूर्यम् आ रिणक् (=वशमानयत्) ॥

स्तवान् आघोषकर्ता महानादकर्तेति पाश्चात्याः। सायणो नित्यं स्तुत इत्येव ॥

४. तो इंद्र मनुष्यांला अप्रतिम अशा पुष्कळ वस्तु देता झाला. तो हविर्दात्या उपासकासाठीं वृत्राला मारिता झाला. आणि सूर्य मिळण्यासाठीं [परस्पर] स्पर्धा करणारे जे मनुष्य ते एकदम त्याजकडेस धांवले.

4. That Indra gave many unequalled [things] to man [and] killed Vṛitra for the worshipper. And to him instantly crowded men who struggled to obtain the sun.

५. जेव्हां उपासक एतश वित्तांश [अर्पण केल्या]प्रमाणें निर्दोष [सोम]धन इन्द्राला अर्पण करिता झाला, तेव्हां तो देदीप्यमान इन्द्र स्तविला होत्साता सूर्याला त्या सोम अर्पण करणाऱ्या मर्त्य उपासकाच्या स्वाधीन करिता झाला.

5. Resplendent Indra, being praised, subjected the sun to Etas'a, the mortal soma-sacrificer, when he piously offered him the spotless [juicy] treasure like a portion [of his wealth].

---

४. 'सूर्य उत्पन्न केला तेव्हां तो मला अगोदर पाहिजे मला अगोदर पाहिजे अशी स्पर्धा करून सर्व मनुष्य इन्द्राकडे एकदम धांवले' असा उत्तरार्धाचा अभिप्राय आहे.

५. ही ऋचा जरी शब्दार्थाच्या संबंधानें सोपी आहे तरी 'एतश' याचें आख्यान काय आहे तें बरोबर समजत नसल्यामुळें भावार्थ कठिण आहे. परंतु सायण म्हणतात एतश नांवाच्या राजर्षीबरोबर सूर्य लढत असतां सूर्याला इंद्रानें रविलें आणि एतशाचा जय केला. अशा कथेस अनुसरून अर्थ केला म्हणजे न लागतो, आणि आम्हीं तसाच लाविला आहे. ऋ. ८.१.११ यांत एतश नांवाचा राजर्षि सूर्याबरोबर लढत असतां इंद्रानें त्या संग्रामांत जाऊन एतशाला साहाय्य केलें असें सांगितलें आहे असा सायण तेथेंहि अर्थ करितात. ऋ. ६.१५.५ यावरील भाष्यांतहि सायण एतशाचें व सूर्याचें युद्ध झाल्याचें सांगतात. ऋ. ५.३१.११. यावरहि तसेंच समजून सायण भाष्य करितात. ऋ. ५.२९.५ यांत इंद्रानें एतशाशीं स्पर्धा करणाऱ्या सूर्याच्या घोड्या पुढें जात होत्या तरी मंदगति करून टाकिल्या असें सांगितलें आहे. ऋ. ४.३०.६ यांत इंद्रानें 'एतश' या मर्त्य ऋषीसाठीं सूर्याचा पराभव

स रन्धयत्सदिवः सारथये शुष्णमशुषं कुयवं कुत्साय ।
दिवोदासाय नवतिं च नवेन्द्रः पुरो व्यैरच्छम्बरस्य ॥ ६ ॥

सः । रन्धयत् । सऽदिवः । सारथये । शुष्णम् । अशुषम् । कुयवम् । कुत्साय ।
दिवःऽदासाय । नवतिम् । च । नव । इन्द्रः । पुरः । वि । ऐरत् । शम्बरस्य ॥ ६ ॥

एवा त इन्द्रोचथमहेम श्रवस्या न त्मना वाजयन्तः ।
अश्याम तत्साप्तमाशुषाणा ननमो वधरदेवस्य पीयोः ॥ ७ ॥

एव । ते । इन्द्र । उचथम् । अहेम । श्रवस्या । न । त्मना । वाजयन्तः ।
अश्याम । तत् । साप्तम् । आशुषाणाः । ननमः । वधः । अदेवस्य ।
पीयोः ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. सदिवः (=दीप्तिमान्) स [इन्द्रः] अशुषं शुष्णं (=भक्षयितारं शुष्णं नाम शत्रुं) कुयवं [नाम शत्रुं] [च] सारथये कुत्साय रन्धयत् (=आत्मनः सारथ्यं कुर्वतः कुत्सस्य वशमानयत्) । इन्द्रो दिवोदासाय [नामोपासकाय] शम्बरस्य नवतिं नव च पुरः (=नगराणि) वि ऐरत् (= विदारितवान्) ॥

७. हे इन्द्र, एवा (=एवं) वाजयन्तो न (=आजिधावनं कुर्वन्त इव) श्रवस्या (=श्रवस्यया धनेच्छया) ते उचथं (=तव स्तोत्रम्) अहेम (=रचयेम=रचितवन्तः स्मः) । आशुषाणाः (=त्वां भजमाना) [वयं] तत् (=प्रसिद्धं) [तव] साप्तम् अश्याम (=सप्तपुरुषसंबन्धि सख्यं प्राप्नुयाम) । अदेवस्य (=देवरहितस्य) पीयोः (= शत्रोर्) वधः (= शस्त्रं) ननमः (=नमय) ॥

केला व तसें करून एतशाला रक्षिलें असें सांगितलें आहे तें प्रस्तुत ऋचेंत सांगितल्याप्रमाणेंच आहे. ऋ. ४.१७.१४ याजवरील भाष्यांत सायण अशी कथा सांगतात कीं, “ स्वश्व नांवाचा एक राजा असे, त्याणें पुत्र होण्यासाठीं सूर्याची उपासना केली. सूर्यानें त्याचे पोटीं जन्म घेऊन एतश नांवाच्या महर्षीशीं युद्ध केलें तेव्हां एतशानें जयासाठीं इंद्राची स्तुति केली. तेव्हां इन्द्रानें एतशाचें त्या युद्धांत संरक्षण केलें.” कसेंहि असो आणि एतश आणि सूर्य हे कोणिहि असोत, पण

६. तो दीप्तिमान् इंद्र सर्वभक्षी शुष्णाला, [आणि] कुयवाला सारथि कुत्साच्या अधिकाराखालीं आणिता झाला. इंद्र दिवोदासासाठीं शंबराचीं नव्याण्णव नगरें विध्वंसिता झाला.

6. He the resplendent one brought the devouring S'ushṇa and Kuyava under the power of his fellow-charioteer Kutsa. Indra destroyed for Divodâsa the ninety-nine fortresses of S'ambara.

७. हे इंद्रा, या प्रकारेंकरून तुझें स्तोत्र धन जिंकण्याच्या इच्छेनें शर्यंत धांवणाऱ्या मनुष्यांप्रमाणें आम्हीं रचिलें आहे; [तर] तुला भजणारे जे आम्ही त्या आम्हांस [तुझें] तें सात [पिढ्यां]चें [सख्य] प्राप्त होओ. देवहीन जो द्वेष्टा त्याचें शस्त्र तूं भंगून टाक.

7. Thus have we, o Indra, sung thy praise with a desire for reward like those that run a race. May we, [therefore], who serve thee, obtain [thy] well-known friendship of seven generations. Do thou bend the weapon of the godless hater.

एतश म्हणून कोणीएक व्यक्ति त्याला रक्षण्यासाठीं सूर्याला (हा सूर्य कोणी असो) इंद्रानें जिंकिलें अशी कथा प्राचीनकाळीं प्रसिद्ध असावी, आणि तिला अनुलक्षून सांप्रतच्या ऋचेंत ऋषीची उक्ति आहे असें समजलें पाहिजे. सू. ६१ मं. १५ पहा.

'पित्र्यांश [अर्पण केल्या]प्रमाणें.' म्हणजे पिता जसा पुत्राला आपल्या धनाचा अंश देतो त्याप्रमाणें, असें सायण म्हणतात. पण या उपमेचें तात्पर्य काय असेल तें चांगलें समजत नाहीं.

---

६. शुष्ण. सू.५१.मं.६ आणि सू.५६ मं. ३. कुयव सू. १०३ मं. ८ आणि सू. १०४ मं. ३. आणि कुत्साविषयीं. सू. ५१ मं. ६ हे पहा.

दिवोदासाविषयीं सू.११२ मं. १४ आणि शंबराविषयीं सू. ५१ मं. ६ आणि ५४ पहा.

७. 'शर्यंत धांवणारा मनुष्य ज्या उत्कंठेनें धांवतो त्या उत्कंठेनें आम्हीं धन मिळावें म्हणून इन्द्राचें हें स्तोत्र केलें आहे. तर आमच्या सात पिढ्यांपासून चालत आलेलें जें इंद्राबरोबरचें सख्य, तें आम्हांस प्राप्त होओ; इंद्र नास्तिक शत्रूंचा पाडाव करो.' असा या ऋचेचा भावार्थ दिसतो.

'सात [पिढ्यां]चें सख्य '= 'साप्तम्'.

एवा तें गृत्समदाः शूर मन्मांवस्यवो न वयुनांनि तक्षुः ।
ब्रह्मण्यन्तं इन्द्र ते नवींय इषमूर्जं सुक्षितिं सुम्नमंश्युः ॥ ८ ॥
एव । ते । गृत्सऽमदाः । शूर । मन्मं । अवस्यवंः । न । वयुनांनि । तक्षुः ।
ब्रह्मण्यन्तंः । इन्द्र । ते । नवींयः । इषंम् । ऊर्जम् । सुऽक्षितिम् । सुम्नम् । अश्युः ॥ ८ ॥
नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनीं ।
शिक्षां स्तोतृभ्यो माति धग्भगों नो बृहद्वदेम विदथें सुवीराः॥९॥२४
नूनम् । सा । ते । प्रतिं । वरंम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनीं ।
शिक्षं । स्तोतृऽभ्यंः । मा । अतिं । धक् । भगंः । नः । बृहत् । वदेम । विदथें । सुऽवीराः ॥ ९ ॥ २४ ॥

भाषायाम्.

८. एवा (=अनेन प्रकारेण) हे शूर, अवस्यवो गृत्समदाः (=तव प्रसादमिच्छन्तो गृत्समदपुत्रास्) ते मन्म वयुनानि न तक्षुः (=स्तोत्रं यजनरूपकर्माणि च त्वदर्थं चक्रुः)। [अतो] हे इन्द्र, ब्रह्मण्यन्तः (=स्तोत्रं कर्तुमिच्छन्तः भावयुक्तास्ते) ते इषम् ऊर्जं सुक्षितिं सुम्नं (=तव त्वया दत्तम् अन्नं बलं शोभनं निवासं सुखं च) नवीयः (=नूतनतरं=यथा तेषां पूर्वे प्रापुस्तद्वत्तेऽप्यधुना) अश्युः (=प्राप्नुयुः)॥

तक्षुः। ततक्षुः। चक्रुः। तत्र दृष्टान्तः। अवस्यवो न। ......अवो गमनमिच्छन्तः पुमांसो वयुनानि मार्गान् यथा कुर्वन्ति तद्वत्। इति सायणः॥

९. हे इन्द्र, नूनम् (=इदानीं) ते (=तव) मघोनी (=धनवती) सा (=प्रसिद्धा) दक्षिणा जरित्रे (=स्तोत्रे) वरं (=मनोभिलाषं) प्रति दुहीयत् (=संपादयेत्)। भगः (=दाता त्वं) नः स्तोतृभ्यः (=अस्मभ्यं स्तोत्रकर्तृभ्यः) शिक्ष (=देहि) माति धक् (=मातिक्रम=प्रथममस्मभ्यं दत्त्वा पश्चादन्येभ्यो देहि)। सुवीराः (=शोभनवीर्योपेतैः पुत्रैः सहिताः सन्तो) विदथे (=यज्ञे) बृहत् (=महत् स्तोत्रं) वदेम (=त्वामुद्दिश्य ब्रवाम)॥

८. याप्रमाणें हे शूर इन्द्रा, प्रसादेच्छु गृत्समद तुजसाठीं स्तोत्र आणि उपासना करिते झाले आहेत. [तर] हे इंद्रा, भक्तिमंत [गृत्समद] तुझें जें अन्न, बळ, चांगलें घर [आणि] सुख त्याप्रत पुनः पावोत.

९. आतां हे इंद्रा, तुझी जी धनसमृद्ध प्रख्यात दक्षिणा ती स्तोत्याची मनकामना पूर्ण करो. स्तोत्यांला दे, तूं उदार आम्हांस वगळूं नको. चांगल्या वीरांनीं युक्त होत्साते आम्ही यज्ञांत तुझी मोठी कीर्ति गाऊं असें कर.

8. Thus have the Gritsamadas, desirous of [thy] favour, made for thee, o brave one, praise and worship. May the pious [Gritsamadas] again obtain, o Indra, the food, the strength, the good home and the comfort that thou givest.

9. Now, Indra, may thy rich bounty fulfil the desire of the poet. Give to us the poets, do not pass us over, thou the liberal one. May we, accompanied by brave sons, sing great praises [to thee] in sacrifices.

हा शब्द पुनः ऋग्वेदसंहितेंत आला नसल्यामुळें येथें सायणानुसारें दिलेल्या अर्थास प्रयोगान्तराची बळकटी मिळत नाहीं. ‘ देवहीन द्वेष्टा ’ म्हणून जो यांत सांगितला आहे, तो आर्य लोकांबरोबर लढणारे जे कर्महीन काळे लोक तद्रूप होय. पुढच्या सूक्ताची सातवी आणि आठवी ह्या ऋचा पहा.

---

८. ‘ गृत्समद’ म्हणजे हें सूक्त ज्याणें रचिलें तो आणि त्याचे पुत्रादिक.

‘ स्तोत्र आणि उपासना ’ = ‘ मन्म वयुनानि न.’ ‘ न ’ शब्दाचा येथें केलेला ‘आणि’ हा अर्थ सायणाचार्य जरी केव्हां-केव्हां करितात, तरी निदान याजागीं आम्हांस त्याविषयीं संशय आहे.

‘ पुनः ’=‘ नवीयः’. म्ह. आमच्या वाडवडिलांस पूर्वी जशी या वस्तूंची प्राप्ति झाली तशी आम्हांलाहि आतां होओ.

‘ तुझें ’= ‘ ते.’ म्ह. तूं जें उपासकास देत असतोस तें.

सूक्तम् २०-२११.

गृत्समद ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

वयं ते वयं इन्द्र विद्धि षु णः प्र भरामहे वाजयुर्न रथम् ।
विपन्यवो दीध्यतो मनीषा सुम्नमियक्षन्तस्त्वावतो नॄन् ॥ १ ॥

वयम् । ते । वयः । इन्द्र । विद्धि । सु । नः । प्र । भरामहे । वाजऽयुः । न । रथम् ।
विपन्यवः । दीध्यतः । मनीषा । सुम्नम् । इयक्षन्तः । त्वाऽवतः । नॄन् ॥ १ ॥

त्वं न इन्द्र त्वाभिरूती त्वायतो अभिष्टिपासि जनान् ।
त्वमिनो दाशुषो वरूतेत्थाधीरभि यो नक्षति त्वा ॥ २ ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । त्वाभिः । ऊती । त्वाऽयतः । अभिष्टिऽपा । असि । जनान् ।
त्वम् । इनः । दाशुषः । वरूता । इत्थाऽधीः । अभि । यः । नक्षति । त्वा ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. हे इन्द्र, वयं वाजयुर्न रथं (=जयमिच्छन् रथं प्रेरयति तद्वत्) ते वयः प्र भरामहे (=त्वदर्थं हविरन्नं प्रकर्षेण संपादयामः)। [अतस्त्वं] नः सु विद्धि (=अस्मान् सम्यग् जानीहि=अनुगृहाण)। विपन्यवः (=तव स्तोत्रं कुर्वाणा) मनीषा दीध्यतः (=मनीषया स्तुत्या ध्यानं कुर्वन्तस्) त्वावतो नॄन् सुम्नम् इयक्षन्तः (=त्वत्सदृशान् अग्न्यादीन् शूरान् धनं याचमाना) [वयं वयः प्रभरामहे]॥

२. हे इन्द्र, त्वं त्वाभिः (=त्वत्संबन्धिनीभिर्) ऊती (=ऊतिभिः=रक्षणोपायैर्) नः (=अस्मान्) त्वायतो जनान् (=त्वत्कामान् मनुष्यांश्च) अभिष्टिपा असि (=शत्रोः पालयिता भवसि)। त्वं यस्त्वाम् अभि नक्षति (=गच्छति) [तस्य] दाशुषः (=हविर्दत्तवतो यजमानस्य) इनः (=स्वामी) इत्थाधीर्वरूता(=सत्यकर्मा पालयिता) [च भवसि]॥

अभिष्टी पासि जनान् इति पाठं रक्षणेन जनान् पालयसीति च तस्य विवरणं कर्तुमिच्छति ग्रास्मानः॥

सूक्त २०-२११.

ऋषि—गृत्समद. देवता—इन्द्र. वृत्त—त्रिष्टुभ्.

१. हे इंद्रा, धनार्थी [मनुष्य] जसा रथाला [हाकितो] त्याप्रमाणें आम्हीं हें हविरन्न तुला अर्पण केलें आहे, तर तूं आम्हांवर चांगली कृपा कर. स्तोत्र करणारे, भक्तीनें ध्यान करणारे, आणि तुझ्या सारिख्या शूरांजवळ धन मागणारे जे आम्हीं त्या आम्हीं हें [हविरन्न तुला अर्पण केलें आहे].

२. हे इंद्रा, तूं आमचा [आणि] तुझी भक्ति करणाऱ्या जनाचा तुझ्या रक्षणोपायांनीं शत्रूंपासून पाळण करणारा आहेस. तूं, जो तुला शरण जातो, त्या हविर्दात्या उपासकाचा स्वामी आणि मन:पूर्वक रक्षण करणारा आहेस.

HYMN 20-211.

To *Indra.* By *Gṛitsamada.* Metre—*Trishṭubh.*

1. We have brought, o Indra, [this] offering to thee even as one desirous of winning [drives] his chariot; regard us with kindness: we, who are prayerful, who contemplate with devotion and implore the blessing of heroes like thee.

2. Thou, o Indra, art a preserver from enemies of us, and of men who love thee, with thy protections. Thou art the master and the true saviour of that sacrificer who goes to thee.

with such thought (B.....)

---

१. यांत जी उपमा दिली आहे तिचा अभिप्राय असा दिसतो कीं, 'धन जिंकण्यासाठीं अथवा जय मिळविण्यासाठीं जसे पुष्कळ जण रथ मोठ्या त्वरेनें हाकितात, आणि त्यांतून प्रत्येक जण दुसऱ्याला जय न मिळतां आपणाला मिळावा असें इच्छितो, त्याप्रमाणें आम्हीं इतर उपासकांबरोबर हवि अर्पण करीत आहों. तर इतर उपासकांवर प्रसाद न करितां आम्हांवरच कर; दुसऱ्यांवर करूं नको.'

स नो युवेन्द्रो जोहूत्रः सखा शिवो नरामस्तु पाता ।
यः शंसन्तं यः शशमानमूती पचन्तं च स्तुवन्तं च प्रणेषत् ॥३॥

सः । नः । युवा । इन्द्रः । जोहूत्रः । सखा । शिवः । नराम् । अस्तु । पाता ।
यः । शंसन्तम् । यः । शशमानम् । ऊती । पचन्तम् । च । स्तुवन्तम् । च । प्रऽनेषत् ॥ ३ ॥

तमु स्तुष इन्द्रं तं गृणीषे यस्मिन्पुरा वावृधुः शाशदुश्च ।
स वस्वः कामं पीपरदियानो ब्रह्मण्यतो नूतनस्यायोः ॥ ४ ॥

तम् । ऊं इति । स्तुषे । इन्द्रम् । तम् । गृणीषे । यस्मिन् । पुरा । ववृधुः । शाशदुः । च ।
सः । वस्वः । कामम् । पीपरत् । इयानः । ब्रह्मण्यतः । नूतनस्य । आयोः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. यः शंसन्तं (=शस्त्राणि शंसन्तं) शशमानं (=क्रियाः कुर्वाणं) पचन्तं (=चरुपुरोडाशादिकं संस्कुर्वन्तं च) स्तुवन्तं च (=स्तोत्रं कुर्वाणं च) [जनम्] ऊती (=स्वकीयेन रक्षणोपायेन) प्रणेषत् (=प्रकर्षेण पारं नयेत्) स युवा (=सदा तरुणो) जोहूत्रः (=स्तोतृभिराह्वातव्यः) शिवः सखा (=कल्याणो मित्रभूतो) नो नरां पातास्तु (=अस्माकं वीराणां पालयिता भवतु)॥

४. तमु (=तमेव) स्तुषे (=स्तौमि) तम् इन्द्रं गृणीषे (=तमेवेन्द्रं शंसामि) यस्मिन् पुरा (=पुरातनकाले) [जना] वावृधुः शाशदुश्च (=बलवन्तो बभूवुः विजयं प्रापुश्च)। स [इन्द्र] इयानः (=स्तुतः सन्) नूतनस्य ब्रह्मण्यत आयोः (=इदानींतनस्य स्तोत्राद्युपासनाकर्तुर्मनुष्यस्य) वस्वः कामं (=धनसंबन्धिनमभिलाषं) पीपरत् (=पूरयतु)॥

३. जो स्तोत्याला, [उपासना]. कर्म करणाऱ्याला, आणि पाक करणाऱ्याला आणि स्तुति करणाऱ्याला पार नेतो, तो सदा तरुण [आणि] आह्वानयोग्य [आणि] कल्याणी सखा इंद्र आमच्या जनांचा त्राता होओ.

3. May that Indra be the saviour of our people, who is an ever young and beneficent friend deserving to be invoked, who promotes with his protection him who implores, him who works, and him who cooks, and him who praises.

४. त्यालाच मी स्तवितों, त्याच इंद्राला मी आळवितों, कीं ज्याच्या ठायीं पुरातन काळीं [लोक] बळवान् झाले आणि विजय पावले. तो स्तविला होत्साता नूतन उपासक मनुष्याची धनाविषयींची इच्छा पूर्ण करो.

4. That very one I praise, that Indra I propitiate, in whom [people] became strong and triumphed in ancient times. Being praised may he fulfil the desire for wealth of the modern worshipping man.

---

३. 'पाक करणाऱ्याला'='पचन्तम्.' म्ह. पुरोडाशादि शिजविणाऱ्याला.

४. 'ज्याच्या ठायीं'='यस्मिन्.' म्ह. ज्याच्या मुळें असा अर्थ.

सो अङ्गिरसामुचथा जुजुष्वान्ब्रह्मा तूतोदिन्द्रो गातुमिष्णन् ।
मुष्णन्नुषसः सूर्येण स्तवानश्नस्य चिच्छिश्नथत्पूर्व्याणि ॥५॥२५॥

सः । अङ्गिरसाम् । उचथा । जुजुष्वान् । ब्रह्म । तूतोत् । इन्द्रः । गातुम् । इष्णन् ।
मुष्णन् । उषसः । सूर्येण । स्तवान् । अश्नस्य । चित् । शिश्नथत् । पूर्व्याणि ॥ ५ ॥ २५ ॥

स ह श्रुत इन्द्रो नाम देव ऊर्ध्वो भुवन्मनुषे दस्मतमः ।
अव प्रियमर्शसानस्य साह्वाञ्छिरो भरद्दासस्य स्वधावान् ॥ ६ ॥

सः । ह । श्रुतः । इन्द्रः । नाम । देवः । ऊर्ध्वः । भुवत् । मनुषे । दस्मऽतमः ।
अव । प्रियम् । अर्शसानस्य । सह्वान् । शिरः । भरत् । दासस्य । स्वधाऽवान् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. स इन्द्रः अङ्गिरसाम् उचथा (=उचथानि स्तोत्राणि) जुजुष्वान् (=सेवितवान्) गातुम् इष्णन् (=स्तोत्रं श्रेयांसि प्रति प्रापयन् सन्) ब्रह्म तूतोत् (=उपासनाकर्म प्रावर्धयत्)। स्तवान् (=स्तुतः सन्) सूर्येणोषसो मुष्णन् (=सूर्येण उषसोपहरन्) [स इन्द्रः] अश्नस चित् पूर्व्याणि [पुराणि] (=अश्नानामकस्य कस्यचिद् असुरस्यापि पुरातनानि नगराणि) शिश्नथत् (=अश्नथयत्=हिंसितवान्)॥

६. श्रुतः (=प्रख्यातो) देवः (=दीप्तो) दस्मतमः (=अतिशयेन पराक्रमकारी) स इन्द्रो मनुषे (=मनुष्यार्थम्) ऊर्ध्वो भुवत् (=रक्षणसिद्धो भवतु)। साह्वान् (=शत्रुजित्) स्वधावान् (=बलवान्) [इन्द्रः] अर्शसानस (=हिंसाद्यचियुक्तस) दासस्य (=दस्योः=अनार्यजनस्य) प्रियं शिरः अव भरत् (=भूमौ पातयतु)॥

५. तो इंद्र अंगिरसांचीं स्तवनें सेवून स्तोत्राचा उत्कर्ष करिता झाला आणि उपासनाकर्माची वृद्धि करिता झाला. तो स्तविला होत्साता सूर्याच्या योगानें उषांचें अपहरण करिता झाला. तो अश्नाचींहि अनेक [नगरें] विध्वंसिता झाला.

5. That Indra, having enjoyed the hymns of the Angirases, strengthened the worship, promoting the sacred song. Being praised he destroyed the Ushases by means of the sun and shattered the ancient cities of even As′na.

६. तो देदीप्यमान, प्रख्यात [आणि] अत्यंत पराक्रमी इंद्र मनुष्याला साहाय्य करण्यासाठीं सिद्ध असो. विजयी आणि बळवान् इंद्र नाशक अनार्यांचें प्रिय शिर भूमीवर पाडो.

6. May that Indra, renowned, resplendent and most victorious be ready with help for man. May overpowering [and] mighty [Indra] bring down the dear head of the mischievous un-Âryan.

---

५. ‘ अंगिरसांनीं केलेली स्तुति ऐकून स्तोत्र आणि उपासना करण्याचा जो मार्ग तो इंद्रानें पुनः संस्थापिला. इंद्रानें उषा नाहींशा केल्या आणि अश्न या असुराचीं नगरें फोडिलीं.’

‘ अंगिरस.’ सू. ३१ मं. १,१७.

‘ उषा नाहींशा केल्या.’ सू. २०६ मं. ६ ऋ. ४. ३०. ८–११

‘ अश्न.’ सू.२०५. मं. ५ पहा. ऋ.६. ४.३ यांतहि अश्नाचीं नगरें फोडिलीं असें सांगितलें आहे.

६. ‘ नाशक अनार्यांचें ’=‘ अर्शसानस्य दासस्य.’ म्हणजे नाश करणारा जो कोळी वगैरे अनार्यरूप शत्रु त्याचें. यांत इंद्रानें अनार्य लोकांचा पाडाव करावा आणि आर्य लोकांचा जय करावा अशी प्रार्थना आहे. ऋ. ६.१२.९ ऋ. १०. ९९.७ आणि सू. १३० मं. ८ आणि टीप पहा.

स वृत्रहेन्द्रः कृष्णयोनीः पुरंदरो दासीरैरयद्वि ।
अजनयन्मनवे क्षाममपश्च सत्रा शंसं यजमानस्य तूतोत् ॥ ७ ॥

सः । वृत्रऽहा । इन्द्रः । कृष्णऽयोनीः । पुरम्ऽदरः । दासीः । ऐरयत् । वि । अजनयत् । मनवे । क्षाम् । अपः । च । सत्रा । शंसम् । यजमानस्य । तूतोत् ॥ ७ ॥

तस्मै तवस्य१मनु दायि सत्रेन्द्राय देवेभिरर्णसातौ ।
प्रति यदस्य वज्रं बाह्वोर्धुर्हत्वी दस्यून्पुर आयसीर्नि तारीत् ॥ ८॥

तस्मै । तवस्यम् । अनु । दायि । सत्रा । इन्द्राय । देवेभिः । अर्णऽसातौ । प्रति । यत् । अस्य । वज्रम् । बाह्वोः । धुः । हत्वी । दस्यून् । पुरः । आयसीः । नि । तारीत् ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. वृत्रहा (=वृत्रस्य हन्ता) पुरंदरः (=पुराणां नगराणां विदारयिता) स इन्द्रः कृष्णयोनीर्दासीः (=कृष्णजातीरनार्यप्रजा) वि ऐरयत् (=विविधम् ऐरयत् व्यनुदत्=इतस्ततो व्यनाशयत्) । स मनवे आर्यजनाय क्षाम् अपश्च (=पृथिवीम् उदकानि च) अजनयत् [स] सत्रा (=सदैव) यजमानस्य शंसं (=यजनकर्तुः स्तोत्रं) तूतोत् (= वर्धयतु) ॥

८. सत्रा (=संततम्) अर्णसातौ (=संग्रामे) देवेभिस्तस्मा इन्द्राय तवसम् अनु दायि (=देवैस्तस्मा इन्द्राय बलम् अनुध्रियते=तस्मादिन्द्रात् पश्चाद्देवैर्बलं ध्रियते =देवानां बलादस्य बलं गरीयो भवति) । यत् (=यदा) अस्य बाह्वोर्वज्रं प्रति धुः (=निदधुः) [स्तोतारः ?], [तदानीं स] दस्यून् हत्वी (=अनार्यान् शत्रून् हत्वा) आयसीः पुरः (=अयोमयीस्तेषां पुरो) नि तारीत् (=नितरामनाशयत्)॥

७. तो वृत्रघ्न [आणि] पुरभंजक इंद्र अनार्य काळया जातीच्या लोकांची दाणादाण करिता झाला. तो [आर्य]जनाकरितां पृथिवी आणि उदकें निर्माण करिता झाला. तो यजन करणाऱ्या जनाचें स्तोत्र सदैव वाढवो.

८. त्या इंद्राचें बळ युद्धांत [इतर] देवांच्या बळापेक्षां सदैव श्रेष्ठ असतें. त्याच्या खांद्यांवर जेव्हां [स्तोते जन] वज्र ठेविते झाले, [तेव्हां तो] दस्यूंला मारून [त्यांचीं] लोखंडी नगरें जमीनदोस्त करिता झाला.

7. That Indra, the killer of Vṛitra and the shatterer of the fortresses, dispersed the un-Âryan races of the black origin. He created the earth and the waters for [the Âryan] man. May he always promote the hymn of the sacrificer.

8. The power of that Indra is ever superior in battle to that of [all] the gods. When they placed the thunderbolt on his shoulders, he killed the Dasyus and smashed their iron forts.

---

७. यांतहि, आर्यजनाचें कोळी भिल्ल इत्यादि काळ्या अनार्य जनांवर वर्चस्व आहे व इंद्र तें सदैव राखो, अशी इंद्राला प्रार्थना आहे. ह्यांत काळे लोक सांगितले त्याविषयीं. सू. १०३ मं. ३ यांतील दस्यु शब्दावरची टीप पहा.

८. ‘ इतर देवांच्या बळापेक्षां सदैव श्रेष्ठ असतें ’=‘ देवेभिस्तस्मै तवसम् अनु दायि.’ येथें ‘ अनुदा ’ या धातूचा अर्थ ‘ अनुधा ’च्या अर्थासारिखा होतो. ऋ. ८.६२.७ आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा. शिवाय सू. २०३ मं. १० आणि टीप पहा.

‘ खांद्यावर वज्र ठेविते झाले ’=‘वज्रं वाह्वोर्धुः.’ म्हणजे स्तोत्यांनीं स्तोत्र केल्यावरून इंद्रानें प्रसन्न होऊन जेव्हां वज्र आपल्या खांद्यांवर घेतलें तेव्हां.

‘ दस्यूंला.’ म्हणजे अनार्य जे शत्रु त्यांला.

‘ लोखंडी नगरें ’=‘ आयसीः पुरः’. म्हणजे लोखंडासारिखे गांवाचे आवार अथवा गांवकुसें.

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।
शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः॥९॥२६

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्ष । स्तोतृऽभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ९ ॥ २६ ॥

भाषायाम्.

९. हे इन्द्र, नूनम् (=इदानीं) ते (=तव) मघोनी (=धनवती) सा (=प्रसिद्धा) दक्षिणा जरित्रे (=स्तोत्रे) वरं (= मनोभिलाषं) प्रति दुहीयत् (=संपादयेत्) । भगः (=दाता त्वं) नः स्तोतृभ्यः (=अस्मभ्यं स्तोत्रकर्तृभ्यः) शिक्ष (=देहि) माति धक् (=मातिक्रम=प्रथममस्मभ्यं दत्त्वा पश्चादन्येभ्यो देहि) । सुवीराः (=शोभनवीर्योपेतैः पुत्रैः सहिताः सन्तो) विदथे (=यज्ञे) बृहत् (=महत् स्तोत्रं) वदेम (=त्वामुद्दिश्य ब्रवाम) ॥

सूक्तम् २१–२१२.

गृत्समद ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

विश्वजिते धनजिते स्वर्जिते सत्राजिते नृजित उर्वराजिते ।
अश्वजिते गोजिते अब्जिते भरेन्द्राय सोमं यजताय हर्यतम् ॥ १ ॥

विश्वऽजिते । धनऽजिते । स्वःऽजिते । सत्राऽजिते । नृऽजिते । उर्वराऽजिते ।

अश्वऽजिते । गोऽजिते । अप्ऽजिते । भर । इन्द्राय । सोमम् । यजताय । हर्यतम् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. [हे अध्वर्यो], विश्वजिते (=सर्वेषां जेत्रे) धनजिते (=धनस्य जेत्रे) स्वर्जिते (=स्वर्गस्य जेत्रे) सत्राजिते (=महतां जेत्रे) नृजिते (=शूराणां जेत्रे) उर्वराजिते (=सस्याढ्यानां क्षेत्राणां जेत्रे) अश्वजिते (=अश्वानां जेत्रे) गोजिते (=गवां

९. आतां हे इंद्रा, तुझी जी धनसमृद्ध प्रख्यात दक्षिणा ती स्तोत्याची मनकामना पूर्ण करो. स्तोत्यांला दे, तूं उदार आम्हांस वगळूं नको. चांगल्या वीरांनीं युक्त होत्साते आह्मी यज्ञांत तुझी मोठी कीर्ति गाऊं असें कर.

9. Now, Indra, may thy rich bounty fulfil the desire of the poet. Give to us the poets, do not pass us over, thou the liberal one. May we, accompanied by brave sons, sing great praises [to thee] in sacrifices.

सूक्त २१–२१२.

ऋषि–गृत्समद. देवता–इन्द्र. वृत्त–त्रिष्टुभ्.

१. [हे अध्वर्यू], सर्व जिंकणारा, धन जिंकणारा, स्वर्ग जिंकणारा, मोठमोठ्यांला जिंकणारा, शूरांस जिंकणारा, क्षेत्र जिंकणारा, घोडे जिंकणारा गाई जिंकणारा, उदकें जिंकणारा, असा जो पूज्य इन्द्र त्याला तूं रमणीय सोम अर्पण कर.

Hymn 21–212.

To *Indra*. By *Gṛitsamada*. Metre-*Trishṭubh*.

1. Offer the delicious soma to adorable Indra, the conqueror of all, the conqueror of wealth, the conqueror of heaven, the conqueror of the great, the conqueror of heroes, the conqueror of fruitful fields, the conqueror of horses, the conqueror of cows, the conqueror of the waters.

---

१. 'धन जिंकणारा'=' धनजित्.' म्हणजे शत्रूंस मारून त्यांचें धन हरण करून घेणारा. 'क्षेत्र जिंकणारा'=' उर्वराजित्.' जिजमध्यें धान्य पिकतें तसल्या जमिनीला 'उर्वरा' असें नांव आहे. अनार्यलोक जे पूर्वी या देशांत असत त्यांचीं शेतें काढून घेऊन आर्यलोकांस देणारा असें 'उर्वराजित्' या विशेषणाचें तात्पर्य आहे.

उदकें म्हणजे वृत्रानें आवरून धरिलेलीं जीं तीं.

अभिभुवेऽभिभङ्गाय वन्वतेऽषाह्लाय सहमानाय वेधसे ।
तुविग्रये वह्नये दुष्टरीतवे सत्रासाहे नम इन्द्राय वोचत ॥ २ ॥

अभिऽभुवे । अभिऽभङ्गाय । वन्वते । अषाह्लाय । सहमानाय । वेधसे । तुविऽग्रये । वह्नये । दुस्तरीतवे । सत्राऽसहे । नमः । इन्द्राय । वोचत ॥२

सत्रासाहो जनभक्षो जनंसहश्च्यवनो युध्मो अनु जोषमुक्षितः ।
वृतंचयः सहुरिर्विक्ष्वारित इन्द्रस्य वोचं प्र कृतानि वीर्या ॥ ३ ॥

सत्राऽसहः । जनऽभक्षः । जनम्ऽसहः । च्यवनः । युध्मः । अनु । जोषम् । उक्षितः ।
वृतम्ऽचयः । सहुरिः । विक्षु । आरितः । इन्द्रस्य । वोचम् । प्र । कृतानि । वीर्या ॥ ३ ॥

जेत्रे) अब्जिते (=उदकानां मेघस्थानां जेत्रे) यजताय (=यजनीयाय=पूजनीयाय) इन्द्राय हर्यतं (=रमणीयं=माधुर्येण हर्षकारकं) सोमं भर (=आनय =अर्पय) ॥

भाषायाम्.

२. [हे ऋत्विजः], अभिभुवे (=सर्वस्याभिभवित्रे) अभिभङ्गाय (=असुराणां भञ्जकाय) वन्वते (=जेत्रे) अषाह्लाय (=शत्रुभिरनभिभूताय) सहमानाय (=सर्वसहाय) वेधसे (=प्राज्ञाय) तुविग्रये (=बहुस्तुताय) दुस्तरीतवे सत्रासहे वह्नये (=दुस्तरणीयाय महतां जेत्रे नायकभूताय) इन्द्राय नमो वोचत (=स्तोत्रं ब्रूत) ॥

३. सत्रासहः (=महतामप्यभिभविता) जनभक्षः (=जनेभ्यः संभजनीयो) जनंसहः (=बलिनां जनानाम् अभिभविता) च्यवनः (=शत्रूणां च्यावयिता) युध्मः (=योधनशीलः) अनु जोषम् उक्षितः (=स्वेच्छामनुसृत्य वर्धितो) वृतंचयः (=शत्रोर्हिंसिता) सहुरिः (=शत्रूणां सोढा) [एतादृश इन्द्रो] विक्षु आरितः (=जनेषु रक्षणाय प्राप्तः=शरणाय प्राप्तो भवति=तस्य शरणं प्राप्नुवन्ति) । [तस्य] इन्द्रस्य कृतानि (=चरितानि)-वीर्या (=वीर्याणि=शूरकर्माणि) [च] प्र वोचं (=प्रकर्षेण ब्रवीमि) ॥

२. [शत्रूचा] उपमर्द करणारा, भंजक, विजयी, अजिंक्य, जयशील, प्राज्ञ, ज्याचें बहुत लोक स्तोत्र करितात असा, नायक, दुस्तर, मोठ्यांलाहि जिंकणारा, असा जो इंद्र त्याप्रीत्यर्थ स्तोत्र म्हणा.

३. मोठ्यांलाहि जिंकणारा, जनसेव्य, जनजेता, हालविणारा, युद्धशील, मनाप्रमाणें वाढविलेला, शत्रूचा पाडाव करणारा, महा बलवान् असा जो इंद्र त्याला लोकांत शरण जातात. त्या इंद्राचीं चरितें आणि पराक्रम मी गातों.

2. Chant a hymn in honour of Indra [who is] overpowering, conquering, victorious, irresistible, strong, wise, praised by many, an invincible [and] mighty leader.

3. He who is the vanquisher of the great, the object of peoples' worship, who vanquishes the people, who over-throws his enemies, who is warlike, [and] strengthened according to his desire, the destroyer of the enemy, and the overpowering, is resorted to among the people. I will proclaim the achievements and the brave exploits of Indra.

---

२. वरच्या मंत्राप्रमाणें यांतहि इंद्राचीं कितीएक विशेषणें आहेत याशिवाय यांत कांहीं विशेष नाहीं.

३. 'मनाप्रमाणें वाढविलेला '='अनु जोषम् उक्षितः'. म्हणजे त्याची तृप्ति होईपर्यंत स्तोत्रांनीं आणि सोमांनीं प्रबळ केलेला.

अनानुदो वृषभो दोधतो वधो गम्भीर ऋष्वो असमष्टकाव्यः ।
रध्रचोदः श्नथनो वीळितस्पृथुरिन्द्रः सुयज्ञ उषसः स्वर्जनत् ॥४॥

अनुनुऽदः । वृषभः । दोधतः । वधः । गम्भीरः । ऋष्वः । असमष्टऽकाव्यः ।
रध्रऽचोदः । श्नथनः । वीळितः । पृथुः । इन्द्रः । सुऽयज्ञः । उषसः । स्वः । जनत् ॥ ४ ॥

यज्ञेन गातुमप्तुरो विविद्रिरे धियो हिन्वाना उशिजो मनीषिणः ।
अभिस्वरा निषदा गा अवस्यव इन्द्रे हिन्वाना द्रविणान्याशत॥५॥

यज्ञेन । गातुम् । अप्ऽतुरः । विविद्रिरे । धियः । हिन्वानाः । उशिजः । मनीषिणः ।
अभिऽस्वरा । निऽसदा । गाः । अवस्यवः । इन्द्रे । हिन्वानाः । द्रविणानि । आशत ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

४. अनुनुदः(=प्रभूतदानेन नास्ति समानो यस्य तादृशो) वृषभः (=वीरो) दोधतो वधः (=हिंसकस्य शत्रोर्हन्ता) गम्भीरः ऋष्वः (=महान्) असमष्टकाव्यः (=अन्यैरप्राप्तकौशलो) रध्रचोदः (=समृद्धानां प्रेरकः) श्नथनः (=शत्रूणां बलापहारेण शातयिता) वीळितः (=दृढाङ्गः) पृथुः (=जगद्व्याप्य वर्तमानः) सुयज्ञः (=शोभना यज्ञाः सन्ति यस्य स) इन्द्रः उषसः स्वर्जनत् (=उषसश्च सूर्यं च उदपादयत्)॥

५. उशिजः (=इन्द्रं कामयमाना) मनीषिणः (=मेधाविनः) [अङ्गिरआदय उपासका] धियो हिन्वानाः (=कर्माणि प्रेरयन्तः कुर्वन्तः) अप्तुरः (=उदकानां प्रेरयितुरिन्द्राद्) यज्ञेन गातुं विविद्रिरे (=कल्याणं लेभिरे)। अवस्यवः (=प्रसादेच्छवस्) [ते] गा इन्द्रे हिन्वानाः (=गोरसरूपाणि हवींषीन्द्रे प्रेरयन्तः ददतः सन्तः) अभिस्वरा निषदा (=स्तोत्रेण तथोपासनया) द्रविणानि आशत (=धनानि प्राप्नुवन्) ॥

मेधाविनोङ्गिरसः ...... गाः स्तुतीः । इति सायणः ॥

४. अनुपम वीर, नाशकाचा संहर्ता, गंभीर, महान्, अनन्यप्राप्तकौशल, समृद्धांचा प्रेरक, शत्रूंचा नाश करणारा, बळकट, विश्वव्यापी [आणि] सुयज्ञ असा जो इंद्र, तो उषांला आणि सूर्याला उत्पन्न करिता झाला.

५. [इन्द्र]कामी [आणि] विद्वान् [उपासक] उपासना करणारे [होत्साते] यज्ञाच्या योगानें उदकप्रेरका [इंद्रा]पासून कल्याणाप्रत पावले. प्रसादेच्छु उपासक इंद्राला हव्यें अर्पण करून स्तोत्राच्या योगानें आणि उपासनेच्या योगानें संपत्तींप्रत पावले.

4. Indra the matchless hero, the destroyer of the mischievous, deep, great, and of skill unattained by any, the promoter of the rich, the destroyer,the firm, the vast, the receiver of good sacrifices, created the dawns and the sun.

5. The worshippers, devout and contemplating, offered worship and through sacrifice obtained prosperity from the sender of the waters. [They], desirous of protection, obtained riches through prayer [and] worship, offering oblations to Indra.

---

४. यांतहि इंद्राचीं पुष्कळ विशेषणें आहेत आणि त्यांतून बहुतेक अशीं आहेत कीं, त्यांचा अर्थ फार करून एकसारिखाच आहे.

'समृद्धाचा प्रेरक'='रध्रचोदः'. म्हणजे श्रीमंतांला प्रेरणा करणारा. पण या विशेषणाच्या अर्थाविषयीं संशय आहे.

५. सायणाप्रमाणें यांत जे उपासक सांगितले ते अंगिरस होत. अंगिरसांविषयीं सू. १ मं. ६ आणि सू. ५१मं.३ पहा.

इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि चित्तिं दक्षस्य सुभगत्वमस्मे ।
पोषं रयीणामरिष्टिं तनूनां स्वाद्मानं वाचः सुदिनत्वमह्नाम्॥६॥२७

इन्द्र । श्रेष्ठानि । द्रविणानि । धेहि । चित्तिम् । दक्षस्य । सुभगऽत्वम् । अस्मे इति ।
पोषम् । रयीणाम् । अरिष्टिम् । तनूनाम् । स्वाद्मानम् । वाचः । सुऽदिनऽत्वम् । अह्नाम् ॥ ६ ॥ २७ ॥

भाषायाम्.

६. हे इन्द्र, अस्मे (=अस्मासु=अस्माकं गृहे) श्रेष्ठानि द्रविणानि (=धनानि) चित्तिं (=ज्ञानं) दक्षस्य सुभगत्वं (=बलस्य सौभाग्यं=सुभगं बलं) रयीणां पोषं (=धनानां पुष्टिं=त्वया दत्तानां धनानां वर्धनं) तनूनाम् अरिष्टिं (=शरीराणाम् आरोग्यं) वाचः स्वाद्मानं (=वाचो मधुरत्वं=मधुरां वाचम्) अह्नां सुदिनत्वं (=सुदिनानि अहानि) धेहि (=स्थापय=अस्मभ्यं प्रयच्छ) ॥

सूक्तम् २२–२१३.

गृत्समद ऋषिः । इन्द्रो देवता । आद्यायाम् अष्टिश्छन्दश्चतुःषष्ट्यक्षरा । अवशिष्टाः षष्ट्यक्षरा अतिशक्कर्यः । अन्त्याष्टिर्वा ॥

त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्मस्तृपत्सोममपिबद्विष्णुना सुतं यथावशत् ।
स ईं ममाद महि कर्म कर्तवे महामुरुं सैनं सश्चद्देवो देवं सत्यमिन्द्रं सत्य इन्दुः ॥ १ ॥

त्रिऽकद्रुकेषु । महिषः । यवऽआशिरम् । तुविऽशुष्मः । तृपत् । सोमम् । अपिबत् । विष्णुना । सुतम् । यथा । अवशत् ।
सः । ईम् । ममाद । महि । कर्म । कर्तवे । महाम् । उरुम् । सः । एनम् । सश्चत् । देवः । देवम् । सत्यम् । इन्द्रम् । सत्यः । इन्दुः॥१

भाषायाम्.

१. महिषः (=महान्) तुविशुष्मः (=बहुबल) [इन्द्रस्] त्रिकद्रुकेषु (="ज्यो-

६. हे इंद्रा, तूं आमच्या घरीं श्रेष्ठ संपत्ति, ज्ञान, आणि बळाचें सौभाग्य ठेव; धनसंपत्तींची समृद्धि, शरीरांचें आरोग्य, वाचेचें मधुरत्व आणि दिवसांचें सुदिनत्व [ठेव].

6. O Indra, put into our house excellent riches, knowledge, the good blessing of strength, the growth of wealth, the security of persons, the sweetness of voice, the fineness of days.

६. हा मंत्र प्रख्यात आहे. महयज्ञ, जातकर्म इत्यादि जे संस्कार, त्यांत याचा पाठ म्हणण्याची चाल आहे. सूक्तकर्ता गृत्समद ऋषि यांत जे वर मागतो त्यांकडे लक्ष्य देण्यासारिखें आहे.

सूक्त २२–२१३.

ऋषि–गृत्समद. देवता–इंद्र. वृत्त–पहिलीचें अष्टि, दुसरी आणि तिसरी यांचें अतिशक्करी, चवथीचें अतिशक्करी किंवा अष्टि.

Hymn 22–213.

To *Indra*. By *Gṛitsamada*. Metre—of the first *Ashṭi*, of verses 2 and 3 *Atis'akvarî*; of the fourth *Atis'akvarî* or *Ashṭi*.

१. महान् [आणि] महाबल [इन्द्र] त्रिकद्रुकांत इच्छेप्रमाणें यवाशिर सोम विष्णूसह तृप्ति होईपर्यंत पिता झाला. तो [सोम] महान् [आणि] विस्तीर्ण इंद्रानें महा कृत्य करावें म्हणून त्याला माद आणिता झाला. तो देदीप्यमान आणि सत्य रस या देदीप्यमान आणि सत्य इंद्राला प्रबळ करो.

1. In the Trikadruka [festivals] the great and very mighty [Indra] drank as he wished with Vishṇu the barley-malted soma to his satisfaction. That soma exhilarated great [and] vast Indra for achieving a great deed. May that juice, bright and true, [now] invigorate that Indra, bright and true.

१. या ऋचेचें वृत्त अष्टि; म्हणजे चौसष्ट अक्षरांचा एक श्लोक. हीं चौसष्ट अक्षरें अशा रीतीनें गोविलेलीं असतात कीं, पहिला चरण बारा, दुसरा आणि

अध त्विषीमाँ अभ्योजसा क्रिविं युधाभवदा रोदसी अपृणदस्य मज्मना प्र वावृधे ।
अधत्तान्यं जठरे प्रेमरिच्यत सैनं सश्चद्देवो देवं सत्यमिन्द्रं सत्य इन्दुः ॥ २ ॥

अध । त्विषिऽमान् । अभि । ओजसा । क्रिविम् । युधा । अभवत् । आ । रोदसी इति । अपृणत् । अस्य । मज्मना । प्र । ववृधे ।
अधत्त । अन्यम् । जठरे । प्र । ईम् । अरिच्यत । सः । एनम् । सश्चत् । देवः । देवम् । सत्यम् । इन्द्रम् । सत्यः । इन्दुः ॥ २ ॥

तिर्गौरायुरित्येतन्नामकेष्वाभिप्लविकेष्वहःसु") सुतम् (=अभिषुतं सोमं) यथावशत् [तथा] (=यथाकामयत तथा=इच्छामनु) विष्णुना (=एतन्नाम्ना देवेन सह) तृपत् अपिबत् (=आ तृप्तेः पीतवान्) । स [पीतः सोमो] महि कर्म कर्तवे (=महद् वीरकर्म वृत्रहननादिरूपं कर्तुम्) ईं महाम् उरूम् (=एनं महान्तं विस्तीर्णं चेन्द्रं) ममाद (=अमादयत्) । देवः (=दीप्तः) सत्यः स इन्दुः (=सोमो) दैवं (=दीप्तं) सत्यम् एनम् इन्द्रम् [इदानीमपि] सश्चत् (=प्रवर्धयतु) ॥

भाषायाम्.

२. अध (=अनन्तरं) त्विषीमान् (=बलवान्) [इन्द्र] ओजसा (=स्वतेजसा) युधा (=युद्धेन) क्रिविं [नामासुरम्] अभि अभवत् (=अभिभूतवान्) । [सः] अस्य मज्मना प्र वावृधे (=तस्य सोमस्य बलेन प्रवृद्धो बभूव) [स्वकीयेन प्रवृद्धत्वेन च] रोदसी (=द्यावापृथिव्यौ) आ अपृणत् (=पूरयामास) । [एकः] अन्यं जठरे अधत्त (=इन्द्रः पीतं सोमं स्वकीयोदरेधारयत्) । [अन्यः=सोम] ईं प्रारिच्यत (=अन्यस्मात्=इन्द्रात् अधिको बभूव) । देवः (=दीप्तः) सत्यः स इन्दुः (=सोमो) देवं (=दीप्तं) सत्यम् एनम् इन्द्रम् [इदानीमपि] सश्चत् (=प्रवर्धयतु) ॥

तिसरा प्रत्येकीं आठ, मिळून सोळा; चौथा चार; पांचवा बारा, साहवा आणि सातवा प्रत्येकीं आठ, मिळून सोळा; आठवा चार; मिळून चरण आठ, अक्षरें चौसष्ट.

'त्रिकद्रुकांत' सू. ३२ मं. ३ पहा.

'विष्णु.' सू. २२ मं. १६ पहा.

'यवाशिर'='यवाशिरम्.' म्ह. धान्यामध्यें घालून तयार केलेला. आधुनिक मद्य जसें धान्य कुजवून त्यापासून तयार करितात, त्याप्रमाणें तयार केलेला सोम असें विवक्षित दिसतें.

२. आणि तेजस्वी इंद्र क्रिवीशीं युद्ध करून [आपल्या] पराक्रमानें त्याला जिंकिता झाला. तो त्या [सोमा]च्या बळानें वाढून द्यावापृथिवींस भरून टाकिता झाला. तो यास आपल्या जठरांत धरिता झाला, हा त्याहून मोठा झाला. [तर] तो देदीप्यमान आणि सत्य रस या देदीप्यमान आणि सत्य इंद्राला प्रबळ करो.

2. And mighty [Indra] defeated with his valour Krivi in battle. He filled earth and heaven [when] he grew vast with the force of that [soma]. He held the other (the soma) in his belly. The other (the soma) reached beyond him. May that juice, bright and true, [now] invigorate that Indra, bright and true.

२. या ऋचेचें वृत्त अतिशक्करी आहे. अतिशक्करीचें लक्षण सू. १३७ मं. १ याजवरील टिपेंत पहा.

' क्रिवि ' या असुराविषयीं सू. २०८ मं. ६ पहा.

'याच्या बळानें वाढून द्यावापृथिवींस भरून टाकिता झाला.' म्हणजे सोम पिऊन इंद्राला बळ आलें, त्याच्या योगानें तो इतका मोठा झाला कीं, द्यावापृथिवींस त्याणें आपल्या शरीरानें भरून टाकिलें.

' तो यास इ०' इंद्रानें प्यालेला सोम जरी पोटांत होता तरी इंद्र वाढून त्याणें उभयलोक भरून टाकिले असें जें वर सांगितलें, तें वस्तुतः सोमाचेंच वाढणें असें समजलें पाहिजे; अथवा वाढला जो तो इंद्र नव्हे, परंतु इंद्राच्या पोटांतील सोम असें समजावें. असा कवीचा अभिप्राय.

साकं जातः क्रतुना साकमोजसा ववक्षिथ साकं वृद्धो वीर्यैः सासहिर्मृधो विचर्षणिः।
दाता राधः स्तुवते काम्यं वसु सैनं सश्चद्देवो देवं सत्यमिन्द्रं सत्य इन्दुः॥ ३॥

साकम्। जातः। क्रतुना। साकम्। ओजसा। ववक्षिथ। साकम्। वृद्धः। वीर्यैः। ससहिः। मृधः। विऽचर्षणिः।
दाता। राधः। स्तुवते। काम्यम्। वसु। सः। एनम्। सश्चत्। देवः। देवम्। सत्यम्। इन्द्रम्। सत्यः। इन्दुः॥ ३॥

तव त्यन्नर्यं नृतोऽप इन्द्र प्रथमं पूर्व्यं दिवि प्रवाच्यं कृतम्।
यद्देवस्य शवसा प्रारिणा असुं रिणन्नपः।
भुवद्विश्वमभ्यादेवमोजसा विदादूर्जं शतक्रतुर्विदादिषम्॥४।२८।२

तव। त्यत्। नर्यम्। नृतो इति। अपः। इन्द्र। प्रथमम्। पूर्व्यम्। दिवि। प्रऽवाच्यम्। कृतम्।
यत्। देवस्य। शवसा। प्र। अरिणाः। असुम्। रिणन्। अपः।
भुवत्। विश्वम्। अभि। अदेवम्। ओजसा। विदात्। ऊर्जम्। शतऽक्रतुः। विदात्। इषम्॥ ४॥ २८॥ २॥

भाषायाम्.

३. [त्वम् इन्द्रः] क्रतुना साकं (=प्रज्ञया सह) जातः। ओजसा साकं ववक्षिथ (=तेजसा सह वर्धितोसि)। वीर्यैः साकं वृद्धः (=पराक्रमैः सह प्रवृद्धोसि)। विचर्षणिः (=विशेषेण द्रष्टा त्वं) मृधः सासहिः (=हिंसकानां जेता) [भवसि]। स्तुवते (=स्तोत्रं कुर्वते) राधः (=धनं=धनस्य) काम्यं वसु (=मनोहरस्य वित्तस्य) दाता [भवसि]। देवः (=दीप्तः) सत्यः स इन्दुः (=सोमो) देवं (=दीप्तं) सत्यम् एनम् इन्द्रम् [इदानीमपि] सश्चत् (=प्रवर्धयतु) ॥

४. हे इन्द्र, हे नृतो (=नेतः= नायक), तत् (=वक्ष्यमाणं) नर्यं (=नृभ्यो हितं) तव दिवि प्रवाच्यं (=द्युलोके स्तवनीयं) पूर्व्यं (=पुरातनम्) अपः (=कर्म=वीरकर्म) प्रथमं कृतं [भवति] यत् शवसा (=तव बलेन) अपो रिणन्

३. [तूं इंद्र] प्रज्ञेसह जन्मलास, तेजासह वाढलास, पराक्रमांनीं मोठा झालास. अत्यंत मेधावी असा तूं दुष्टांचा संहार करणारा [होस]. तूं स्तोत्याला धन आणि रमणीय संपत्ति देणारा [आहेस]. [तर] तो देदीप्यमान आणि सत्य रस या देदीप्यमान आणि सत्य इंद्राला प्रबळ करो.

३. With wisdom wast thou born, with might didst thou grow, with deeds of valour didst thou become great. [Thou art] a giver of wealth [and] of handsome riches to the praiser. May that juice bright and true [now] invigorate that Indra, bright and true.

४. हे इंद्रा, हे नायका, तुझें स्वर्गीं वाखणण्या जोगें प्रथम केलेलें मनुष्यहितकारक पुरातन चरित हें [होय] कीं, तूं आपल्या बळानें देदीप्यमान शत्रूचा प्राण घालविता झालास आणि उदकांला मुक्त करिता झालास.- [हा] शतप्रज्ञ [इंद्र] सकल देवहीन जनास निर्दाळो [आणि] बळ पावो आणि हविरन्नाप्रत पावो.

4. O leader, o Indra, that exploit, beneficial to mankind, ancient and fit to be proclaimed in heaven, was achieved first, that thou didst with [thy] valour destroy the life of [thy] resplendent enemy, sending forth the waters.—May Indra of hundred intellects defeat every godless [man] and may he receive strength, may he receive the oblation.

४. 'यांत जो पराक्रम वर्णिला आहे तो इंद्रानें वृत्राला मारून उदकें मुक्त केलीं हाच होय.'

'सकळ देवहीन जनास इ०.' याचें तात्पर्य असें कीं, इंद्र आर्य लोकांचे जे देवास न मानणारे अनार्य शत्रु, त्या सर्वांस मारून टाको म्हणजे आर्य लोक त्याला हवि देऊन बलिष्ठ करितील.

सूक्तम् २३-२१४.

गृत्समद ऋषिः । ब्रह्मणस्पतिर्देवता । यासु तु बृहस्पतिशब्दः श्रूयते ता बृहस्पति-
देवताका इति संप्रदायः । वस्तुतस्तु बृहस्पतिब्रह्मणस्पतयोरैक्यमेव । पञ्चद-
श्येकोनविंशी च त्रिष्टुभौ । शिष्टा जगत्यः ॥

गणानां त्वा गणपतिं हवामहे कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम् ।
ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ नः शृण्वन्नूतिभिः सीद साद-
नम् ॥ १ ॥

गणानाम् । त्वा । गणऽपतिम् । हवामहे । कविम् । कवीनाम् । उपम-
श्रवःऽतमम् ।
ज्येष्ठऽराजम् । ब्रह्मणाम् । ब्रह्मणः । पते । आ । नः । शृण्वन् । ऊ-
तिऽभिः । सीद । सदनम् ॥ १ ॥

(=मेघोदकानि निरुद्धानि प्रेरयन्) देवस्य (=दीप्तिमतः) [शत्रोर्वृत्ररूपस्य] असुं (=प्राणं) प्रारिणाः (=अहिंसः) । शतक्रतुः (=शतप्रज्ञ) [इन्द्र] ओजसा (स्वतेजसा) विश्वम् अदेवं (=सर्वमपि देवहीनम् अनार्यं शत्रुम्) अभि भुवत् (=अभिभवतु) [तथा कृत्वा च] ऊर्जं विदात् इषं विदात् (=बलं लभतां हविरन्नं च लभतां=यजमानैर्दत्तं हविर्लब्ध्वा तेन प्रबलो भवतु) ॥

भाषायाम्.

१. हे ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पते (=स्तोत्राणां स्वामिन् ब्रह्मणस्पतिनामन् देव), गणानां गणपतिं (=देवादिगणानां स्वामिनम्) उपमश्रवस्तमं कवीनां कविं (=कविषु मध्ये श्रेष्ठकीर्तिमन्तं कविं) ज्येष्ठराजं (=ज्येष्ठेषु श्रेष्ठेषु मध्ये राजमानं=श्रेष्ठराजं) त्वा (=त्वां) हवामहे (=आह्वयामः) । नः शृण्वन् (=अस्मान्=अस्माकं स्तोत्राणि शृण्वन् सन्) ऊतिभिः (=प्रसादैः सह) सदनम् आ सीद (=आगत्यास्माकं यज्ञगृहं प्रविश) ॥

सूक्त २३–२१४.

१. ऋषि–गृत्समद. देवता–ब्रह्मणस्पति (सांप्रदायिक म्हणणें असें आहे कीं, या सूक्तांतील ज्या ऋचांत बृहस्पति हें नांव आलें आहे त्या बृहस्पतिदेवताक, राहिलेल्या ब्रह्मणस्पतिदेवताक. वस्तुतः ब्रह्मणस्पति आणि बृहस्पति हे एकच होत. खालीं टीप पहा). वृत्त– १५वी आणि १९वी या दोन ऋचांचें वृत्त त्रिष्टुभ्, बाकी सर्व जगती वृत्ताच्या.

Hymn 23–214.

To *Brahmaṇaspati* (traditionally those verses in which the name *Bṛihaspati* occurs, are said to have *Bṛihaspati* for their deity, though the two are virtually the same. By *Gṛitsamada*. Metre—*Jagatî*, except in verses 15 and 19, where it is *Trishṭubh*.

१. गणांचा स्वामी, [आणि] विद्वानांमध्यें श्रेष्ठकीर्तिमान् विद्वान्, [आणि] उत्तमांचा राजा असा जो [तूं], त्या तुला, हे मंत्रांच्या स्वामी, आम्ही बोलावितों. [तर] तूं आमचें ऐकून घेऊन प्रसादांसहित ये आणि [आमच्या] घरीं बैस.

1. O Brahmaṇaspati, [master] of prayers, we invoke thee the master of the troops, the poet of poets, of the most excellent renown, the king of the greatest. Hear us and coming with thy favours, enter [our] house.

१. ही ऋचा मोठी प्रख्यात आहे. जेथें जेथें कांहीं तरी संस्कार, कर्म इत्यादि होतें, तेथें तेथें गणपतीचें आह्वान होत असतें. आणि हा मंत्र गणपतीविषयीं आहे असें मानून जिकडे तिकडे म्हणत असतात. मात्र गणपतीचा संबंध या मंत्राशीं कांहीं नाहीं. तो 'ब्रह्मणस्पति' या देवाविषयीं आहे. ब्रह्मणस्पति अथवा बृहस्पति म्हणजे कोण, याविषयीं सू. १४ मं. ३ आणि टीप पहा.

'गणांचा स्वामी'='गणानां गणपतिम्.' हें विशेषण वेदांत इंद्राला जेव्हां लाविलेलें आढळतें, तेव्हां मरुद्देवांचे जे गण त्यांचा अधिपति, असा त्याचा अर्थ होतो. 'ब्रह्मणस्पति' देवाला लाविलेलें असतें तेव्हां गण म्हणजे स्तोते जनांचे गण समजणें योग्य आहे. ऋ. ६.४०. १ इत्यादि ऋचांत गण हें पद स्तोत्रसंघास

देवाश्चित्ते असुर्य प्रचेतसो बृहस्पते यज्ञियं भागमानशुः ।
उस्रा इव सूर्यो ज्योतिषा महो विश्वेषामिज्जनिता ब्रह्मणामसि॥२

देवाः । चित् । ते । असुर्य । प्रऽचेतसः । बृहस्पते । यज्ञियम् । भागम् । आनशुः ।
उस्राःऽइव । सूर्यः । ज्योतिषा । महः । विश्वेषाम् । इत् । जनिता । ब्रह्मणाम् । असि ॥ २ ॥

आ विबाध्या परिरापस्तमांसि च ज्योतिष्मन्तं रथमृतस्य तिष्ठसि ।
बृहस्पते भीममित्रदम्भनं रक्षोहणं गोत्रभिदं स्वर्विदम् ॥ ३ ॥

आ । विऽबाध्य । परिऽरपः । तमांसि । च । ज्योतिष्मन्तम् । रथम् । ऋतस्य । तिष्ठसि ।
बृहस्पते । भीमम् । अमित्रऽदम्भनम् । रक्षःऽहनम् । गोत्रऽभिदम् । स्वःऽविदम् ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. हे असुर्य (=बलवन्) बृहस्पते, प्रचेतसः (=मेधाविनो) देवाश्चित् (=देवा अपि) ते यज्ञियं भागम् आनशुः (=तव यज्ञियमंशं प्रापुः=तेषां यो भागस् तं त्वया हेतुना प्राप्नुवन्ति)। महः (=दीप्तः) सूर्यो ज्योतिषा (=स्वतेजसा) उस्रा इव (=यथा किरणान्) [जनयति तथा] विश्वेषाम् इत् ब्रह्मणां जनिता असि (=सर्वेषामपि स्तोत्राणां जनयिता पिता भवसि)॥

३. हे बृहस्पते, परिरपस्तमांसि च (=रक्षांसि तमांसि च) विबाध्य (=तेजसा निराकृत्य) ज्योतिष्मन्तं (=प्रकाशयुक्तं) भीमं (=भयंकरम्) अमित्रदम्भनं (=शत्रुहिंसकं) रक्षोहणम् (=असुरघातकं) गोत्रभिदं (=मेघोदकरूपाणां गवामावरकस्य वृत्रस्य भेत्तारं) स्वर्विदं (=स्वर्गस्य लम्भकम्) ऋतस्य रथं (=यज्ञस्य रथं=यज्ञरूपं रथम्) आ तिष्ठसि (=अधितिष्ठसि)॥

२. हे बळवान् बृहस्पती, प्र-
ावान् देवहि तुझा यज्ञभाग पावले.
दीप्यमान सूर्य जसा तेजानें कि-
ण [उत्पन्न करितो] तसा तूं
र्व स्तोत्रांचा बाप आहेस.

३. हे बृहस्पती, तूं राक्षसांला
ाणि अंधकारांला [आपल्या]
ेजानें नाहींसे करून, सत्याचा जो
ेजःपुंज, भयंकर, शत्रुनाशक, रा-
ासघातक, गोष्ठभेदक [आणि]
र्गप्रापक रथ, त्याजवर बसत
सतोस.

2. Even the wise gods, o mighty Bṛihaspati, attained their sacrificial portion [when] given by thee. As the resplendent sun [produces] the rays with [his] brightness, thou art the father of all prayers.

3. Having driven away demons and darkness, thou, o Bṛihaspati, dost mount the chariot of Truth, which is full of splendor, which is terrific, the destroyer of the enemy, the killer of the demons, the breaker of the cowfold [and] one that reachs heaven.

ाविलेलें आढळतें. आणि ब्रह्मणस्पति
थवा बृहस्पति हा स्तोते जनांचाच
िशेषेंकरून अधिपति होय हें उघड
ाहे.

‘मंत्रांचा स्वामी’=‘ब्रह्मणां ब्रह्मण-
स्पते.’ म्हणजे हे ब्रह्मणस्पती; ‘ब्रह्मण-
स्पति’ शब्दाचा अर्थ स्तोत्रांचा स्वामी
इतकाच आहे.

२. ‘एवढे जे प्रज्ञावान् देव तेहि
ापापल्या यज्ञभागाला तुझ्याकडून
ावतात. तूं जर नसतास तर तो भाग
ांस मिळाला नसता’ इ०.

३. ब्रह्मणस्पति अथवा बृहस्पति
ज्ञरूप रथावर बसतो असें सांगितलें,
त्याचा अभिप्राय उघड आहे. तो देव
उपासनेचा अभिमानी देव असल्यामुळें
देवांकडे मनुष्यांच्या पक्षानें जाऊन बो-
लणें तें उपासनारूप रथांत जाऊन बोलणें
योग्यच आहे.

सुनीतिभिर्नयसि त्रायसे जनं यस्तुभ्यं दाशान्न तमंहो अश्नवत् ।
ब्रह्मद्विषस्तपनो मन्युमीरसि बृहस्पते महि तत्ते महित्वनम् ॥४॥

सुनीतिऽभिः । नयसि । त्रायसे । जनम् । यः । तुभ्यम् । दाशात् ।
न । तम् । अंहः । अश्नवत् ।
ब्रह्मऽद्विषः । तपनः । मन्युऽमीः । असि । बृहस्पते । महि । तत् ।
ते । महिऽत्वनम् ॥ ४ ॥

न तमंहो न दुरितं कुतश्चन नारातयस्तितिरुर्न द्वयाविनः ।
विश्वा इदस्माद्ध्वरसो वि बाधसे यं सुगोपा रक्षसि ब्रह्मणस्पते ॥ ५ ॥ २९ ॥

न । तम् । अंहः । न । दुःऽइतम् । कुतः । चन । न । अरातयः ।
तितिरुः । न । द्वयाविनः ।
विश्वाः । इत् । अस्मात् । ध्वरसः । वि । बाधसे । यम् । सुऽगोपाः ।
रक्षसि । ब्रह्मणः । पते ॥ ५ ॥ २९ ॥

भाषायाम्.

४. [त्वं] जनं सुनीतिभिः (=सुमार्गैर्) नयसि त्रायसे [च] । यस्तुभ्यं दाशात् (=हविर्दद्यात्) तम् अंहो नाश्नवत् (=दुःखं न प्राप्नुयात्) । [त्वं] ब्रह्मद्विषस्तपनः (=स्तोत्रशत्रोः संतापको) मन्युमीः (=तस्य क्रोधस्य हन्ता) [च] असि । हे बृहस्पते, तत् (=उक्तं) ते महित्वनं (=तव महत्त्वं) महि (=महत्) [भवति] ॥

५. हे ब्रह्मणस्पते, सुगोपाः (=सुरक्षकस्त्वं) यं रक्षसि तम् अंहः (=दुःखं) न [तिरति=बाधते] न कुतश्चन दुरितं (=कुतोपि पापं न) [तिरति] न अरातयः (=शत्रवो) न द्वयाविनः (=वञ्चकास्) तितिरुः (=बाधन्ते=हिंसन्ति) । अस्मात् (=तस्मात्तादृशाद् उपासकाद्) विश्वा इत् ध्वरसः (=सर्वा अपि हिंसिका) वि बाधसे (=विविधं वारयसि) ॥

४. तूं जनाला सन्मार्गांनीं नेतोस आणि तारितोस; जो तुझी वा करितो त्याला दुःख शिवूं कत नाहीं. तूं ब्रह्मद्वेष्ट्याला ताप रणारा [आणि] त्याच्या क्रोाचा नाश करणारा आहेस. हे हस्पती, हा तुझा महिमा मोठा ोय.

4. By good paths thou guidest [and] savest people. Evil shall not approach him who should sacrifice to thee. Thou art a tormenter of the enemy of the worship, [and] a destroyer of his wrath. Great is that greatness of thine, o Bṛihaspati !

५. हे ब्रह्मणस्पती, उत्तम रक्षक असा जो तूं, तो तूं ज्याला क्षितोस त्याला दुःख [बाधत] ाहीं, कोठूनहि संकट [बाधत] ाहीं, शत्रु बाधत नाहींत, वंचक बाधत] नाहींत; त्याजपासून सहि घातकांस तूं हाकून लावितोस.

5. Him whom thou, the good protector, preservest, o Brahmaṇaspati, evil does not vanquish, nor does distress from any side, nor enemies, nor deceivers; and thou dost drive away all mischief-makers from him.

४ 'ब्रह्मद्वेष्ट्याला'='ब्रह्मद्विषः' म्हाजे आर्य जनांनीं करावयाच्या देवोपासनेचा उपहास करून द्वेष करणारे जे अनार्य शत्रु त्यांचा.

५. तुझ्या कर्मासाठीं म्ह० तुझा यज्ञ संपादण्यासाठीं.

त्वं नो गोपाः पथिकृद्विचक्षणस्तव व्रताय मतिभिर्जरामहे ।
बृहस्पते यो नो अभि ह्वरो दधे स्वा तं मर्मर्तु दुच्छुना हरस्वती॥६

त्वम् । नः । गोपाः । पथिऽकृत् । विऽचक्षणः । तव । व्रताय । मतिऽभिः । जरामहे ।
बृहस्पते । यः । नः । अभि । ह्वरः । दधे । स्वा । तम् । मर्मर्तु । दुच्छुना । हरस्वती ॥ ६ ॥

उत वा यो नो मर्चयादनागसोऽरातीवा मर्तः सानुको वृकः ।
बृहस्पते अप तं वर्तया पथः सुगं नो अस्यै देववीतये कृधि ॥७॥

उत । वा । यः । नः । मर्चयात् । अनागसः । अरातिऽवा । मर्तः । सानुकः । वृकः ।
बृहस्पते । अप । तम् । वर्तय । पथः । सुऽगम् । नः । अस्यै । देवऽवीतये । कृधि ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. त्वं नः पथिकृत् (=सन्मार्गकर्ता) विचक्षणः (=विशेषेण द्रष्टा) नो गोपा [भवसि]। तव व्रताय यज्ञकर्मणे [वयं] मतिभिर्जरामहे (=स्तुतिभिः स्तुमः)। हे बृहस्पते, यो नः अभि ह्वरो दधे (=अस्मानभिलक्ष्य कौटिल्यं करोति) तं स्वा दुच्छुना (=स्वकीया दुष्कृतिः=तस्यैव दुष्कृतिस्तं) हरस्वती मर्मर्तु (=वेगवती सती मारयतु)॥

७. उत वा (=अपि च) अरातीवा (=अस्माभिमुखं शत्रुबुद्ध्यागमनवान्), सानुकः (=गर्वयुक्तो) वृकः (=धनादीनामपहर्ता) यो मर्तः (=मर्त्यः) अनागसः अनपराधान्) नो मर्चयात् (=हिंस्यात्) तं हे बृहस्पते, पथः (=? "वैदिकान्मार्गात्") अप वर्तय (=निवर्तय) [अपि च] अस्यै देववीतये (=अस्मै यज्ञकर्मणे=अस्य यज्ञस्य पूर्तये) नः सुगं कृधि (=अस्माकं सुमार्गं कुरु)॥

६. तूं आमचा सन्मार्गदर्शी [आणि] विचक्षण रक्षक [आहेस]. तुझ्या कर्मासाठीं आम्ही स्तोत्रांनीं स्तवीत आहों. हे बृहस्पती, जो [कोण] आमची प्रतारणा करील त्याची दुष्ट क्रिया झटकन त्यालाच मारो.

७. अथवा जो नाशक, गर्विष्ठ [आणि] अपहारक मर्त्य आम्हां निरपराधांस दुःख देईल त्याला हे बृहस्पते, मार्गापासून काढून टाक, [आणि] ही उपासना [चालविण्या]साठीं आमचा मार्ग सुगम कर.

6. Thou art our protector, [our] farseeing guide. We praise with hymns for thy worship. O Bṛihaspati, he who practises deception towards us, may his own evil deed swiftly overtake him.

7. And that mortal, inimical,proud and devouring, who should hurt us who are innocent,turn him, o Bṛihaspati, from the path, and make our path easy for this sacrifice.

त्रातारं त्वा तनूनां हवामहेऽवस्पर्तरधिवक्तारमस्मयुम् ।
बृहस्पते देवनिदो नि बर्हय मा दुरेवा उत्तरं सुम्नमुन्नशन् ॥८॥
त्रातारम् । त्वा । तनूनाम् । हवामहे । अवऽस्पर्तः । अधिऽवक्तारम् । अस्मऽयुम् ।
बृहस्पते । देवऽनिदः । नि । बर्हय । मा । दुःएवाः । उत्ऽतरम् । सुम्नम् । उत् । नशन् ॥ ८ ॥
त्वया वयं सुवृधा ब्रह्मणस्पते स्पार्हा वसु मनुष्या ददीमहि ।
या नो दूरे तळितो या अरातयोऽभि सन्ति जम्भया ता अनप्रसः॥९
त्वया । वयम् । सुऽवृधा । ब्रह्मणः । पते । स्पार्हा । वसु । मनुष्या । आ । ददीमहि ।
याः । नः । दूरे । तळितः । याः । अरातयः । अभि । सन्ति । जम्भय । ताः । अनप्रसः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. हे अवस्पर्तः (=उपद्रवेभ्यः पारयितः), तनूनां त्रातारम् (=अस्माकं रक्षितारम्) अधिवक्तारम् (=अस्मासु पक्षपातेन देवानां समीपे अधिकं वक्तारम्) अस्मयुम् (=अस्मान् कामयमानं) त्वा (=त्वां) हवामहे (=आह्वयामः) । हे बृहस्पते, देवनिदो नि बर्हय (=देवनिन्दकान् विनाशय) । दुरेवाः (=दुर्बुद्धयः शत्रव) उत्तरं सुम्नम् (=उत्कृष्टं सुखं) मा उन्नशन् (=मा प्राप्नुवन्तु) ॥

९ हे ब्रह्मणस्पते, वयं सुवृधा त्वया (=सुवर्धकेन त्वया सहायेन) स्पार्हा मनुष्या वसु (=स्पार्हाणि स्पृहणीयानि उत्कृष्टानि मनुष्येभ्यो हितानि धनानि)आ ददीमहि (=गृह्णीमहि) । या अरातयः दूरे याश् [च] तळितो नः अभि सन्ति (=ये शत्रवः अस्मान् दूरदेशे ये च समीपेस्मान् अभि भवन्ति उपद्रवन्ति) ता अनप्रसः (=कर्महीना) [अरातीर्] जम्भय (=नाशय) ॥

८. हे पार नेणाऱ्या, आमचा त्राता, कैवारी [आणि] आमचा कनवाळू असा जो तूं, त्या तुला आम्ही बोलावीत आहों. हे बृहस्पती, तूं देवनिंदकांस मारून टाक. दुष्टबुद्धीच्या [जनां]स उत्कृष्ट सुख मिळूं देऊं नकोस.

९. हे ब्रह्मणस्पती, तुज सुवर्धकाच्या साहाय्यानें आम्हांला कमनीय आणि मनुष्यहितकारक संपत्ति मिळतील असें कर. जे शत्रु आम्हांस दूरून [आणि] जे जवळून उपद्रव करितात त्या कर्महीनांस तूं नाहींसे कर.

8. O saviour, we invoke thee, the preserver of our persons, our champion, our friend. Cut down, o Bṛihaspati, the revilers of the gods. May the wicked never attain to the highest good.

9. May we with thee for our ally receive, o Brahmaṇaspati, excellent wealth which is good for men. Destroy those impious enemies who harm us from afar [and those] who [harm us] from near.

त्वया वयमुत्तमं धीमहे वयो बृहस्पते पप्रिणा सस्निना युजा ।
मा नो दुःशंसो अभिदिप्सुरीशत प्र सुशंसा मतिभिस्तारिषीमहि
॥ १० ॥ ३० ॥

त्वया । वयम् । उत्ऽतमम् । धीमहे । वयः । बृहस्पते । पप्रिणा । सस्निना । युजा ।
मा । नः । दुःऽशंसः । अभिऽदिप्सुः । ईशत । प्र । सुऽशंसाः । मतिऽभिः । तारिषीमहि ॥ १० ॥ ३० ॥

अनानुदो वृषभो जग्मिराहवं निष्टप्ता शत्रुं पृतनासु सासहिः ।
असि सत्य ऋणया ब्रह्मणस्पत उग्रस्य चिद्दमिता वीळुहर्षिणः ११

अनानुऽदः । वृषभः । जग्मिः । आऽहवम् । निःऽतप्ता । शत्रुम् । पृतनासु । ससहिः ।
असि । सत्यः । ऋणऽयाः । ब्रह्मणः । पते । उग्रस्य । चित् । दमिता । वीळुऽहर्षिणः ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. हे बृहस्पते, पप्रिणा (=मनोरथपूरकेण) सस्निना (=संभक्त्रा=धनवता) त्वया युजा (=सहायेन) वयम् उत्तमं वयः (=श्रेष्ठमन्नं) धीमहे (=धारयामहे= प्राप्नुयाम) । अभिदिप्सुः (=अभिदम्भितुमभिभवितुमिच्छुर्) दुःशंसः (=पारुष्य-वादी=दुर्वचनो मनुष्यो) मा न ईशत (=अस्माकमीश्वरः स्वामी मा भवतु) । मतिभिः (=स्तुतिभिः) सुशंसाः (=सुवचना) [वयं] प्र तारिषीमहि (=प्रकर्षेण वर्धेमहि) ॥

११. हे ब्रह्मणस्पते, अनानुदो वृषभः (=अनुपमौदार्यो वीरः) आहवं (=युद्धं) जग्मी (=गन्ता) शत्रुं निष्टप्ता (=शत्रोर्नितरां तापकः) पृतनासु सासहिः (=संग्रामेषु शत्रूणामभिभविता) [एतादृशस्त्वं] सत्य ऋणयाः (=ऋणानां यापयिता) असि । [अपि च] उग्रस्य (=प्रबलस्य) वीळुहर्षिणश्चित् (=कामुकस्य =नास्तिकस्यापि) दमिता (=उपशमयिता) [भवसि] ॥

१०. हे बृहस्पती, आम्हांला तुज मनोरथपूरकाच्या [आणि] धनवंताच्या साहाय्यानें उत्तम अन्न मिळेल असें कर. आम्हांवर उपद्रव करूं इच्छिणाऱ्या दुर्वचनी [मनुष्या]चा अधिकार चालूं देऊं नको. स्तुतींच्या योगानें सुवचन असे जे आम्ही त्या आमचा उत्कर्ष होओ.

10. May we possess, o Bṛihaspati, with thee as our liberal and rich ally, excellent food. May the reviler, desirous of harm, never govern us. May we, pious with praises, prosper.

११. हे ब्रह्मणस्पती, अत्यंत उदार वीर, युद्धाप्रत धांवणारा, शत्रूचा संहार करणारा, संग्रामांत विजयी असा जो तूं, तो खरा ऋण फेडणारा आहेस, [आणि] प्रबळ नास्तिकालाहि शांत करणारा [आहेस].

11. A warrior of unbounded liberality, rushing to the battlefield, a destroyer of the enemy, a conqueror in battles thou, o Brahmaṇaspati, art a true repayer of debts, a subduer even of the powerful infidel.

---

१०. 'दुर्वचनी मनुष्याचा अधिकार इ०.' म्हणजे देवाची यज्ञादिकें करून आर्यलोकांप्रमाणें उपासना न करितां देवांची निंदा करणारे आणि आर्यजनांस उपद्रव करणारे जे अनार्य लोक, यांचा अंमल आर्य जनांवर चालूं नये; आर्य लोकांचा त्यांच्यावर चालावा. अशी प्रार्थना आहे.

अदेवेन मनसा यो रिषण्यति शासामुग्रो मन्यमानो जिघांसति ।
बृहस्पते मा प्रणक्तस्य नो वधो नि कर्म मन्युं दुरेवस्य शर्धतः॥१२

अदेवेन । मनसा । यः । रिषण्यति । शासाम् । उग्रः । मन्यमानः । जिघांसति ।
बृहस्पते । मा । प्रणक् । तस्य । नः । वधः । नि । कर्म । मन्युम् । दुःऽएवस्य । शर्धतः ॥ १२ ॥

भरेषु हव्यो नमसोपसद्यो गन्ता वाजेषु सनिता धनंधनम् ।
विश्वा इदर्यो अभिदिप्स्वो३मृधो बृहस्पतिर्वि ववर्हा रथाँ इव॥१३

भरेषु । हव्यः । नमसा । उपऽसद्यः । गन्ता । वाजेषु । सनिता । धनम्ऽधनम् ।
विश्वाः । इत् । अर्यः । अभिऽदिप्स्वः । मृधः । बृहस्पतिः । वि । ववर्ह । रथान्ऽइव ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१२. यः अदेवेन मनसा (=देवान् अमन्यमानेन चेतसा) शासां (=स्तोतारं) रिषण्यति (=हिनस्ति) उग्रो मन्यमानः (=बलवान् आत्मानं च बहुमन्यमानस्) [तं] जिघांसति हे बृहस्पते, तस्य वधः (=आयुधं) मा नः प्रणक् (=अस्मान् मा स्पृशतु)। शर्धतः (=बलवतो) दुरेवस्य (=दुर्जनस्य) मन्युं (=क्रोधं) नि कर्म (=यथा निराकुर्मस्तथा कुरु) ॥

१३. भरेषु (=संग्रामेषु) हव्यः (=योद्धृभिः स्वरक्षणार्थम् आह्वातव्यो) नमसा उपसद्यः (=उपास्यो) वाजेषु गन्ता (=संग्रामेषु गमनशीलो) धनंधनं सनिता (=सर्वस्य धनस्य दाता)। बृहस्पतिस् [त्वं] (=हे बृहस्पते), विश्वा इत् (=सर्वा अपि) अर्यः (=अरीः हविरदानशीला) अभिदिप्स्वः (=उपद्रवकारिणीर्) मृधः (=हिंसकाः =शत्रून्) रथानिव (=रथान् यथा तथैव) वि ववर्ह (=छिन्धि) ॥

१२. हे बृहस्पती, जो नास्तिक मनानें स्तोत्याला उपद्रव करितो [आणि] आपणास बलवान् आणि मोठा मानून त्याला मारूं इच्छितो, त्याचें आयुध आम्हांला स्पर्श न करो. प्रबळ दुर्जनाच्या क्रोधास आम्ही जमीनदोस्त करूं असें तूं कर.

१३. संग्रामांत ज्याचा धांवा करण्यास योग्य, भजन करून ज्याची उपासना करण्यास योग्य, युद्धांमध्यें जाणारा, [आणि] सर्व प्रकारचें धन देणारा असा तूं बृहस्पति उपासनाहीन [आणि] उपद्रव करूं इच्छिणारे जे शत्रु, त्यांस रथांप्रमाणें तोड.

12. He who with an ungodly mind injures, and thinking himself strong wishes to strike, him who prays—may the weapon of that man never touch us, o Bṛihaspati! May we put down the wrath of the powerful wicked man.

13. Fit to be invoked in battles, fit to be adored with worship, going into fights, giver of every booty, do thou Bṛihaspati, cut down like chariots even all the enemies, unsacrificing [and] desirous of harming.

१३. या सर्व मंत्रांत सांगितलेले जे शत्रु ते अनार्यरूप होत, हें ध्यानांत ठेविलें म्हणजे हें सूक्त फार चमत्कारिक आहे असें होतें. हें सर्व सूक्त आर्यलोक आपल्या अनार्य शत्रूंचा नाश करण्याविषयीं आपल्या देवांला कसे आळवीत तें दाखवितें.

तेजिष्ठया तपनी रक्षसस्तप ये त्वा निदे दधिरे दृष्टवीर्यम् ।
आविस्तत्कृष्व यदसत्त उक्थ्यं बृहस्पते वि परिरापो अर्दय ॥१४॥

तेजिष्ठया । तपनी । रक्षसः । तप । ये । त्वा । निदे । दधिरे । दृष्टऽवीर्यम् ।
आविः । तत् । कृष्व । यत् । असत् । ते । उक्थ्यम् । बृहस्पते । वि । परिऽरपः । अर्दय ॥ १४ ॥

बृहस्पते अति यदर्यो अर्हाद्द्युमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु ।
यद्दीदयच्छवस ऋतप्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम्॥१५॥३१

बृहस्पते । अति । यत् । अर्यः । अर्हात् । द्युऽमत् । विऽभाति । क्रतुऽमत् । जनेषु ।
यत् । दीदयत् । शवसा । ऋतऽप्रजात । तत् । अस्मासु । द्रविणम् । धेहि । चित्रम् ॥ १५ ॥ ३१ ॥

भाषायाम्.

१४. ये दृष्टवीर्यं (=युद्धेषु दृष्टपराक्रमं) त्वा निदे दधिरे (=निन्दायै चक्रुः =त्वां निन्दन्ति) [तान्] रक्षसः (=राक्षसांस्) तेजिष्ठया (=अतिशयेन तेजस्विन्या) तपनी (=तापकारिण्या हेत्या) तप (=तापय) । हे बृहस्पते, यत् ते (=तव) उक्थ्यं [वीर्यम्] असत् (=सर्वैः प्रशंसनीयं शौर्यं भवेत्) तद् आविः कृष्व (=प्रादुर्भावय)। परिरपः (=निन्दकान्) वि अर्दय (=विशेषेण बाधस्व) ॥

१५. हे बृहस्पते, यद् [द्रविणम्] अर्यः अति अर्हात् (=अरीरति अर्हेत् =अरातीः प्रजा अतिक्रम्य अर्हेत्= हविरदात्रीणां प्रजानामनार्यजातीनां धनादप्यर्हतरं भवेत्) [यच्च] जनेषु द्युमत् क्रतुमत् विभाति (=दीप्तियुक्तं ज्ञानोपेतं शोभते) यत् [च] हे ऋतप्रजात (=ऋताय यज्ञाय प्रकर्षेण जात), शवसा दीदयत् (= बलेन स्वाश्रयं जनं दीपयति) तत् चित्रं द्रविणं (=तच्छ्रेष्ठं धनम्) अस्मासु (=अस्माकं गृहे) धेहि (=स्थापय =अस्मभ्यं देहि) ॥

१४. तुझा पराक्रम स्पष्ट दिसत असताांहि जे तुझी निंदा करितात त्या राक्षसांला तूं अत्यंत तेजस्वी शस्त्रानें जाळून टाक. हे बृहस्पती, तुझें वर्णनीय जें [शौर्य] असेल तें तूं प्रगट कर. निंदकांची तूं धुळधांड कर.

१५. हे बृहस्पती, जें अनुपासकां[च्या धना]पेक्षां अधिक मौल्यवान् असेल, [जें] जनांमध्यें तेजोयुक्त आणि ज्ञानयुक्त असें शोभेल, आणि हे यज्ञासाठीं उत्पन्न झालेल्या [बृहस्पती], जें बळानें प्रकाशवील, तसलें उत्कृष्ट धन आमच्या घरीं ठेव.

14. Burn with the brightest weapon the demons who revile thee although thy valour is seen. Manifest that [valour] which may be worthy of being praised. Destroy the revilers, o Bṛihaspati!

15. Give us, o Bṛihaspati, that excellent wealth which shall excel the unworshippers,and shall shine among the people with brightness and wisdom, [and] which shall, o thou born for [promoting] the Truth, illustrate [its possessor] with power.

---

१५. ‘यज्ञासाठीं उत्पन्न झालेल्या बृहस्पती’, सू. १४ मं. ३ आणि सू. ६२ मं. ३ पहा.

मा नः स्तेनेभ्यो ये अभि द्रुहस्पदे निरामिणो रिपवोऽन्नेषु जागृधुः ।
आ देवानामोहते वि व्रयो हृदि बृहस्पते न परः साम्नो विदुः १६

मा । नः । स्तेनेभ्यः । ये । अभि । द्रुहः । पदे । निरामिणः । रिपवः ।
अन्नेषु । जगृधुः ।
आ । देवानाम् । ओहते । वि । व्रयः । हृदि । बृहस्पते । न । परः ।
साम्नः । विदुः ॥ १६ ॥

विश्वेभ्यो हि त्वा भुवनेभ्यस्परि त्वष्टाजनत्साम्नःसाम्नः कविः ।
स ऋणचिदृणया ब्रह्मणस्पतिर्द्रुहो हन्ता मह ऋतस्य धर्तरि १७

विश्वेभ्यः । हि । त्वा । भुवनेभ्यः । परि । त्वष्टा । अजनत् । साम्नःऽ-
साम्नः । कविः ।
सः । ऋणऽचित् । ऋणऽयाः । ब्रह्मणः । पतिः । द्रुहः । हन्ता ।
महः । ऋतस्य । धर्तरि ॥ १७ ॥

भाषायाम्.

१६. ये रिपवः (=शत्रवो) द्रुहः पदे (=द्रोहस्य पापस्य स्थाने अरण्ये) निरामिणः (=स्थायिनः) [अन्येषाम्] अन्नेषु अभि जगृधुः (=अभिकाङ्क्षां कुर्वन्ति) [ये च] देवानां व्रयः (=देवानां वर्जनं देवानां यागान् स्तुतींश्च न करवामेति बुद्धिं) हृदि वि ओहते (=मनसि वहन्ति) [तेभ्यः] स्तेनेभ्यो मा नो [दाः] (=चौरेभ्यो मास्मान् देहि =तेभ्यो वशं यथा न गच्छामस्तथा कुरु)। हे बृहस्पते, [अस्मादृशास्तैश्चौरैरुपद्रुता जनाः] साम्नः परो न विदुः (=स्तोत्रात् परं किमपि न जानन्ति)॥

स्तोत्रकरणमात्रशरणा वयं त्वां स्तुमः। अतः कारणादस्मांस्तेभ्यो रक्षेति यावत्॥

साम...रक्षोघ्नम्। साम वै रक्षोहेति। इति सायणः॥

१७. [हे ब्रह्मणस्पते], त्वष्टा (=विश्वकर्मा) त्वा (=त्वां) विश्वेभ्यो भुवनेभ्यः परि (=सर्वेभ्यो भूतेभ्यः सकाशाद्) अजनत् (=अजनयत्)। [स त्वं] साम्नःसाम्नः कविः (=सर्वस्य स्तोत्रस्य कर्ता) [भवसि]। स [त्वं] ब्रह्मणस्पतिर्महः ऋतस्य धर्तरि (=महतः सत्यस्य यज्ञरूपस्य धातरि कर्तरि यजमाने विषये) ऋणचित् (=तस्य कामम् ऋणमिव चिनोतीति स) ऋणयाः (=ऋणस्य यापयिता च) [तथा] द्रुहो हन्ता (=द्रोग्धुः शत्रोर्घातको) [भवसि]॥

१६. जे शत्रु अन्यायाच्या स्थळीं राहून [दुसऱ्यांच्या] धनांचा अभिलाष करितात, [आणि जे] देवांची हेळसण [करावी असें] मनांत वागवितात, त्या चोरांच्या हातीं आम्हांस [देऊं] नको. हे बृहस्पती, [जन] स्तोत्राच्या पलीकडे [कांहीं] जाणत नाहींत.

16. Do not [give] us over to the thieves, [those] enemies who living in the spot of harm covet the food [of others], [and who] entertain in [their] hearts a contempt of the gods. [Men like us] know not [anything], o Brihaspati, beyond a hymn.

१७. तुला विश्वकर्मा सर्व भूतांपासून निर्मिता झाला. [तूं] सर्व स्तोत्राचा कवि [आहेस]. तो तूं ब्रह्मणस्पति महा सत्याचा जो धारक [उपासक] त्याजविषयीं ऋणग्राही आणि ऋण फेडणारा [आणि] दुर्जनाचा संहार करणारा [आहेस].

17. Tvashṭâ produced thee from all beings. [Thou art] the poet of every hymn. And thou, Brahmaṇaspati, [art] to the observer of the great Truth the receiver of debt, the repayer of debt—the killer of the wicked.

---

१६. रस्तेलूट करणारे जे ठगांसारिखे चोर त्यांपासून रक्षण व्हावें अशी प्रार्थना यांत आहे. स्तोत्र करणें हाच उपाय आम्ही जाणतों, आणि तो उपाय आम्ही या सूक्ताच्या द्वारें करीत आहों तर आम्हांस चोरांच्या हातीं पडूं देऊं नको अशी प्रार्थना यांत आहे.

'अन्यायाच्या स्थळीं'='द्रुहः पदे.' म्हणजे ज्या अरण्यांत अथवा रस्त्यावर राहून लुटण्याचा, मारण्याचा वगैरे अपराध करावयाचा ती जागा.

१७. 'त्वष्ट्यानें ब्रह्मणस्पतीला निर्मिलें तें सर्व भूतांपासून निर्माण केलें, त्यामुळें सर्व पदार्थांचें शाहणपण आणि चातुर्य त्याला आलें आणि तो सर्व स्तोत्रांचा कवि झाला. स्तोत्यानें केलेली जी सेवा तद्रूपानें आपण ऋणी झालों असें मानून दुष्टाचें हनन करणें हा प्रसाद स्तोत्यावर करून तें ऋण तो फेडीत असतो,' असा भावार्थ.

तव॑ श्रि॒ये व्य॑जिहीत॒ पर्व॑तो॒ गवां॑ गो॒त्रमु॒दसृ॑जो॒ यद॑ङ्गिरः ।

इन्द्रे॑ण यु॒जा तम॑सा॒ परी॑वृतं॒ बृह॑स्पते॒ निर॒पामौ॑ब्जो अर्ण॒वम् ॥१८॥

तव॑ । श्रि॒ये । वि । अ॒जि॒ही॒त॒ । पर्व॑तः । गवा॑म् । गो॒त्रम् । उ॒त्ऽअ-
सृ॑जः । यत् । अ॒ङ्गि॒रः॒ ।

इन्द्रे॑ण । यु॒जा । तम॑सा । परि॑ऽवृतम् । बृह॑स्पते । निः । अ॒पाम् ।
औ॒ब्ज॒ः । अ॒र्ण॒वम् ॥ १८ ॥

ब्रह्म॑णस्पते॒ त्वम॒स्य य॒न्ता सू॒क्तस्य॑ बोधि॒ तन॑यं च जिन्व ।

विश्वं॒ तद्भ॒द्रं यदव॑न्ति दे॒वा बृ॒हद्व॑देम वि॒दथे॑ सु॒वीराः॑ १९।३२।६

ब्रह्म॑णः । प॒ते॒ । त्वम् । अ॒स्य । य॒न्ता । सु॒ऽउ॒क्तस्य॑ । बो॒धि॒ । तन॑यम् ।
च॒ । जि॒न्व॒ ।

विश्व॑म् । तत् । भ॒द्रम् । यत् । अव॑न्ति । दे॒वाः । बृ॒हत् । व॒दे॒म॒ । वि॒-
दथे॑ । सु॒ऽवीराः॑ ॥ १९ ॥ ३२ ॥ ६ ॥

स्तोत्रा कृतं स्तोत्रमृणमिव स्वीकरोषि तस्य चाधमर्णमिवात्मानं मत्वा तदृणं प्रसा-
दैर्यापयसीति भावः ॥

भाषायाम्.

१८. हे अङ्गिरः (=!" आङ्गिरस ") [हे बृहस्पते], यद् (=यदा) [त्वं] गवां गोत्रम् उदसृजः (=मेघोदकरूपाणां गवां समूहं निरगमयस्) [तदा] पर्वतः (=वृत्ररूपः पर्वतोपामावरकस्) तव श्रिये (=आश्रयणार्थं=तवागमनार्थं) वि जिहीत (=विविधं गतवान् =त्वन्मार्गादपगतवान्) । हे बृहस्पते, इन्द्रेण युजा (=इन्द्रेण सहायेन =इन्द्रसाहाय्येन) [त्वं] तमसा परीवृतम् अपाम् अर्णवं (=वृत्ररूपेणान्धकारेण परित आक्रान्तं मेघोदकानां प्रवाहं संचयं) निरौब्जः (=नितरामधोमुखमकार्षीः =अवसृष्टवान् वृष्टिद्वारा) ॥

१९. हे ब्रह्मणस्पते, त्वमस्य सूक्तस्य यन्ता बोधि (=नियामको भव =रथस्य यन्ता यथा रथं सम्यक्प्रेर्य अभिलषितं स्थानं प्रति नयति तथास्य सूक्तस्य देवान् प्रति नेता भव) । तनयं च जिन्व (=पुत्रपौत्रादिलक्षणं संतानं च प्रीणय =सुखं प्रापय) । यत् [किमपि] देवा अवन्ति (=रक्षन्ति) तद् भद्रं (=कल्याणं) [भवति] । सुवीराः (=शोभनवीर्योपेतपुत्रपौत्रैः सहिता) विदथे (=यज्ञे) बृहत् (=महत् स्तोत्रं) वदेम (=ब्रूयाम) ॥ द्वितीयाष्टके षष्ठोध्यायः समाप्तः ॥

१८. हे अंगिरा, तूं जेव्हां गाईंचा समूह उघडून सोडून देता झालास, [तेव्हां] पर्वत तुला जागा देण्याकरितां एकीकडे झाला. हे बृहस्पती, तमानें वेढिलेला [जो] उदकांचा संचय [त्या]ला तूं इंद्राच्या साहाय्यानें खालीं सोडून देता झालास.

18. The Mountain went apart to make room for thee, when thou, o Angiras, didst send forth the herd of the cows. With Indra for [thy] ally thou didst free the collection of the waters [that was] surrounded by darkness.

१९. हे ब्रह्मणस्पती, तूं या सूक्ताचा नियामक हो आणि [आमच्या] पुत्रपौत्रादिकांचें बरें कर. जें देव रक्षितात तें सर्व कल्याण [होतें]. चांगल्या वीरांनीं युक्त होत्साते आम्ही यज्ञांत तुझी मोठी कीर्ति गाऊं असें कर.

19. O Brahmaṇaspati, be thou the director of this hymn, and prosper our posterity. Blessed is everything that the gods protect. May we, accompanied by brave sons, chant great praises [to thee] in the sacrifice.

---

१८. यांत वृत्रभेद करून उदकवृष्टि केली हें शंभर वेळ पुनः पुनः सांगितलेलें इन्द्राचें महा चरित अथवा कृत्य बृहस्पतीनें केलें आणि इन्द्रानें साहाय्य केलें असें सांगितलें आहे. ज्या देवाची स्तुति, त्यानें सर्व केलें असें म्हणणें; इतक्याहून दुसरें कारण कांहीं नाहीं.

‘हे अङ्गिरा’=‘अङ्गिरः’. सू. ३१ मं. १७ आणि टीप पहा. अग्नीला जसें ‘अङ्गिरस्’ लाविलेलें आढळतें तसेंच बृहस्पतीलाहि लाविलेलें असतें. खरें कारण कांहीं असो. सायणाचार्य ‘आंगिरस’ म्हणजे अंगिरसांसंबंधी अथवा अंगिरस् कुळांतील असा अर्थ करितात.

‘पर्वत’ म्हणजे येथें पर्वतासारिख्या मेघरूपानें दृष्टीस पडणारा जो वृत्र तो होय.

‘तमानें’=‘तमसा.’ हा तरी वृत्रच होय.

१९. ‘रथाचा हाकणारा (यन्ता) जसा रथाला चांगला हाकून इच्छिलेल्या स्थळीं घेऊन जातो तसा तूं हे बृहस्पती, हें सूक्त चांगल्या मार्गानें नेऊन देवांप्रत पोंहचीव. कारण देव ज्यावर प्रसन्न होतात तें सर्व कल्याणकारक होतें. इ०.’

येथें दुसऱ्या अष्टकाचा सहावा अध्याय समाप्त झाला.

सूक्तम् २४-२१५.

गृत्समद ऋषिः । ब्रह्मणस्पतिर्देवता । द्वादशी तु ब्रह्मणस्पतिदेवताका इन्द्रदेवता च । जगती छन्दः । द्वादशीषोडश्यौ त्रिष्टुभौ ॥

सेमामविड्ढि प्रभृतिं य ईशिषेऽया विधेम नवया महा गिरा ।
यथा नो मीढ्वान्स्तवते सखा तव बृहस्पते सीषधः सोत नो मतिम् १

सः । इमाम् । अविड्ढि । प्रऽभृतिम् । यः । ईशिषे । अया । विधेम । नवया । महा । गिरा ।
यथा । नः । मीढ्वान् । स्तवते । सखा । तव । बृहस्पते । सीसधः । सः । उत । नः । मतिम् ॥ १ ॥

यो नन्त्वान्यनमन्न्योजसोतादर्दर्मन्युना शम्बराणि वि ।
प्राच्यावयदच्युता ब्रह्मणस्पतिरा चाविशद्वसुमन्तं वि पर्वतम् ॥२॥

यः । नन्त्वानि । अनमत् । नि । ओजसा । उत । अदर्दः । मन्युना । शम्बराणि । वि ।
प्र । अच्यवयत् । अच्युता । ब्रह्मणः । पतिः । आ । च । अविशत् । वसुऽमन्तम् । वि । पर्वतम् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. [हे ब्रह्मणस्पते], य ईशिषे (=ईश्वरो भवसि) स [त्वम्] इमां प्रभृतिम् (=इमां प्रकर्षेण भृताम् अर्पितां स्तुतिम्) अविड्ढि (=प्राप्नुहि =प्रतिगृहाण)। अया (=अनया) नवया महा (=महया=महत्या) गिरा (=स्तुत्या) विधेम (=परिचरेम)। हे बृहस्पते, यथा तव मीढ्वान् सखा नः स्तवते स [त्वम्] उत नो मतिं सीषधः (=त्वम् अस्माकं स्तोत्रं तथा रचय यथा तव धनवान् सखा इन्द्रः अस्मान् स्तूयात्=सम्यक् कृतं स्तोत्रमिदम् इति ब्रूयात्) ॥

२. यो नन्त्वानि (=नमनीयानि =“राक्षसादीनि”) ओजसा नि अनमत् (=स्वतेजसा नितराम् अनमयत्) उत (=अपि च) मन्युना (=क्रोधेन) शम्बराणि वि अदर्दः (=मेघान् व्यदारयत्) [स] ब्रह्मणस्पतिः अच्युता (=अच्युतानि

सूक्त २४–२१५.

ऋषि–गृत्समद. देवता–ब्रह्मणस्पति; बारावी ऋचा मात्र ब्रह्मणस्पति आणि इंद्र या दोघांविषयीं आहे. वृत्त– जगती, मात्र १२वी आणि १६वी ह्या त्रिष्टुभ्.

१. जो तूं धनी आहेस तो आम्हीं अर्पण केलेला हा सोम स्वीकारून घे. आम्हांस या नव्या महा स्तोत्रानें [तुझी] उपासना करूं दे. हे बृहस्पती, तुझा मित्र उदार [इन्द्र] जेणेंकरून आमची प्रशंसा करील अशा रीतीनें तूं आमचें स्तोत्र रचीव.

२. जो आपल्या तेजानें नमवावयाच्या पदार्थांस नमविता झाला आणि क्रोधानें मेघांतें विदारिता झाला, [तो] ब्रह्मणस्पति अचलांला पाडिता झाला आणि धनवान् पर्वतांत प्रवेश करिता झाला.

Hymn 24–215.

To *Brahmaṇaspati*, except verse 12 of which *Indra* and *Brahmaṇaspati* are the Devatâs. Metre.—*Jagatî*, except in the 12th and 16th verses where it is *Trishṭubh*.

1. Do thou who art the Master accept this proffered oblation. Let us worship with this new [and] great hymn. Compose, o Bṛihaspati, our hymn so that the bounteous [Indra], thy friend, may commend us.

2. Brahmaṇaspati who bent with his might that which was to be bent, and burst the clouds with his wrath, made to fall that which was firm, and entered the mountain which was full of wealth.

---

१. उत्तरार्धाचा भावार्थ असा आहे कीं, 'हे ब्रह्मणस्पती, आम्ही इंद्राचें स्तोत्र रचण्यास इच्छित आहों, तें तूं अशा रीतीनें रचण्याची शक्ति आम्हांस दे कीं तें स्तोत्र ऐकून इंद्र प्रसन्न होईल आणि म्हणेल कीं, हें स्तोत्र फार चांगलें रचिलें आहे.'

२. यांत ब्रह्मणस्पतीनें मेघांना फोडून त्यांतून उदकवृष्टि केली यापेक्षां अधिक अभिप्राय नाहीं.

तद्देवानां देवतमाय कर्त्वमश्रथ्नन्दृह्ळाव्रदन्त वीळिता ।
उद्गा आजदभिनद्ब्रह्मणा वलमगूहत्तमो व्यचक्षयत्स्वः ॥ ३ ॥
तत् । देवानाम् । देवऽतमाय । कर्त्वम् । अश्रथ्नन् । दृह्ळा । अव्रदन्त । वीळिता ।
उत् । गाः । आजत् । अभिनत् । ब्रह्मणा । वलम् । अगूहत् । तमः । वि । अचक्षयत् । स्वरिति स्वः ॥ ३ ॥
अश्मास्यमवतं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभि यमोजसातृणत् ।
तमेव विश्वे पपिरे स्वर्दृशो बहु साकं सिसिचुरुत्समुद्रिणम् ॥४॥
अश्मऽआस्यम् । अवतम् । ब्रह्मणः । पतिः । मधुऽधारम् । अभि । यम् । ओजसा । अतृणत् ।
तम् । एव । विश्वे । पपिरे । स्वःऽदृशः । बहु । साकम् । सिसिचुः । उत्सम् । उद्रिणम् ॥ ४ ॥

नैश्चल्येन मेघेवस्थितान्युदकानि) प्राच्यावयत् (=मेघान् निरगमयत्) वसुमन्तं पर्वतं (=गोरूपधनवन्तं पर्वतसदृशं मेघं) व्याविशच्च (=प्राविशच्च) ॥

भाषायाम्.

३. देवानां [मध्ये] देवतमाय (=श्रेष्ठाय देवाय) [ब्रह्मणस्पतये] तत् कर्त्वम् (=एतद् वक्ष्यमाणं कर्तव्यमासीत्=तस्यैवेदं चरितं) [यद्] दृह्ळा (=दृह्ळानि पर्वतादीनि) अश्रथ्नन् (=विश्लिष्टान्यभवन्) [अपि च] वीळिता (=वीळितानि =संस्तम्भितानि) अव्रदन्त (=मृदूभावं प्राप्तानि) । [स] ब्रह्मणा (=स्तोत्रेण) गा उदाजत् (=मेघोदकरूपा गा उदगमयत् =मेघान्निरगमयत्) वलं (=तासां निरोधनकर्तारं वृत्रम्) अभिनत् [अपि च] तमः अगूहत् (=अदृश्यमकरोत्) [तथा] स्वः (=सूर्यम्) व्यचक्षयत् (=अदर्शयद् =दृष्टिगोचरमकरोत्) ॥

४. अश्मास्यम् (=अश्मवद्दृढतरास्यं) मधुधारं (=मधुरधारं) यम् अवतं (=कूपं) ब्रह्मणस्पतिरोजसा (=तेजसा) अभि अतृणत् (=अहिंसीत्) तमेव विश्वे स्वर्दृशः (=?“ सूर्यसंबन्धिनः किरणा ”) [घर्मकाले] पपिरे (=पिबन्ति) । [तमेव] उद्रिणम् उत्सम् (=उदकवन्तं कूपं) साकं (=युगपत्) बहु सिसिचुः (बहु यथा तथा वर्षाकाले सिञ्चन्ति वर्षन्ति) ॥

३. सर्व देवांपेक्षां श्रेष्ठ देव जो [ब्रह्मणस्पति] त्याचाच हा पराक्रम होय कीं, जें अचल होतें तें शिथिल झालें [आणि] जें घट्ट होतें तें मृदु झालें. तो स्तोत्राच्या योगानें गाईला मुक्त करिता झाला आणि वलाला मारिता झाला, अंधकाराला नाहींसा करिता झाला [आणि] सूर्य दृष्टीस पडे असें करिता झाला.

3. That was the achievement of the best god among the gods that, that which was firm became loose and that which was hard became soft. He freed the cow [and] broke Vala, through the hymn; he made the darkness to vanish, he made the Sun to be seen.

४. ज्या पाषाणमुखी आणि मधुर धारेच्या झऱ्याला ब्रह्मणस्पति [आपल्या] तेजानें फोडिता झाला, त्यालाच सूर्याचे सकळ [किरण] पितात. ते उदकवंत झऱ्याला एकदम पुष्कळ वर्षवितात.

4. The solar [rays] all drink that very stone-mouthed and sweet-streamed fountain which Brahmaṇaspati breaks with [his] power. They pour plentifully, all together, the spring [that was] full of waters.

---

३. यांत सुद्धा ब्रह्मणस्पतीनें वृत्रादिकांचें हनन करून मेघवृष्टि करविली आणि सूर्याचा प्रचंड प्रकाश भूमीवर पाडविला इतकेंच सांगितलें आहे.

४. या मंत्रांत जो झरा सांगितला, तो मेघरूपी होय आणि त्याला सूर्यकिरण उन्हाळ्यांत पितात आणि वर्षाकाळीं पुनः वृष्टिरूपानें सोडितात असें सायण म्हणतात. क्लिष्ट तर खरें पण दुसरा उपाय दिसत नाहीं.

सना ता का चिद्भुवना भवीत्वा माद्भिः शरद्भिर्दुरो वरन्त वः ।
अयतन्ता चरतो अन्यदन्यदिद्या चकार वयुना ब्रह्मणस्पतिः॥५॥१

सना । ता । का । चित् । भुवना । भवीत्वा । मात्ऽभिः । शरत्ऽभिः ।
दुरः । वरन्त । वः ।
अयतन्ता । चरतः । अन्यत्ऽअन्यत् । इत् । या । चकार । वयुना ।
ब्रह्मणः । पतिः ॥ ५ ॥ १ ॥

अभिनक्षन्तो अभि ये तमानशुर्निधिं पणीनां परमं गुहा हितम् ।
ते विद्वांसः प्रतिचक्ष्यानृता पुनर्यत उ आयन्तदुदीयुराविशम् ॥६॥

अभिऽनक्षन्तः । अभि । ये । तम् । आनशुः । निऽधिम् । पणीनाम् ।
परमम् । गुहा । हितम् ।
ते । विद्वांसः । प्रतिऽचक्ष्य । अनृता । पुनः । यतः । ऊं इति ।
आयन् । तत् । उत् । ईयुः । आऽविशम् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. एषा दुर्बोधतमा । सायणेन पुनरेवं व्याख्याता । हे ऋत्विग्यजमाना वो युष्मदर्थं सना सनातनानि ता तानि काचित् कानिचित् ब्रह्मणस्पतेः प्रज्ञानानि भुवना भुवनानाम् । सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक् ॥ भुवनानामुदकानां भवीत्वा भाव्यानां दुरो द्वाराणि माद्भिर्मासैः । पदन्नित्यादिना मासशब्दस्य मास्भावः । स्वतवस्मासोषसां च त इष्यते । पा० ७. ४. ४८. २ । इति तत्वम् ॥ शरद्भिः संवत्सरैश्च वरन्त । विवृण्वन्ति । तत्काले वर्षणार्थं मेघद्वाराण्युद्घाटयन्तीत्यर्थः । कानि पुनस्तानि । ब्रह्मणस्पतिर्या यानि वयुना । ज्ञाननामैतत् । ज्ञानानि मन्त्रविषयाणि चकार । कृतवान् तदनन्तरमयतन्ता अयतमानावप्रयत्नावुभौ लोकौ द्यौश्च पृथिवी च अन्यदन्यदित् अन्यदन्यदेव पृथिवी वृष्टिजलं दिव्यमुदकं द्यौरुदककार्यं हविर्लक्षणं पार्थिवमन्नम् एवं परस्परव्यतिहारेण चरतः । भुञ्जाते ॥ चरगतिभक्षणयोः । इति ॥

६. ये विद्वांसः [अङ्गिरसः] अभिनक्षन्तः (=अभितो गच्छन्तस्) तं (=प्रसिद्धं मेघोदकरूपं) पणीनां [नामासुराणां] परमं (=श्रेष्ठं) गुहा हितं (=गुहायां निहितमपिहितं) निधिं (=गोसमूहम्) आनशुः (=प्रापुस्) ते अनृता (=अनृतानि=

५. "जीं स्तोत्रें ब्रह्मणस्पति करितो तीं [ब्रह्मणस्पतीचीं] कांहीं पुरातन स्तोत्रें तुम्हांकरितां भाव्य उदकांचीं द्वारें मासांनीं [आणि] वर्षांनीं उघडितात. [नंतर] अप्रयत्न [द्यावापृथिवी हे उभयलोक] परस्पर बदल करून उपभोगितात."

5. "Some of those hymns which Brahmaṇaspati composed open after months and years the doors of the future waters for you. The two worlds without labour enjoy each other."

६. पणींचा जो श्रेष्ठ [आणि] झांकून ठेविलेला निधि त्याप्रत जे विद्वान् गेले ते कपटें पाहून ते जिकडून आले होते तिकडे जाण्याकरितां परत निघून गेले.

6. Those learned ones (the Angirases) who went to that highest treasure of the Paṇis concealed in the cave, having perceived the falsehood returned thence to go thither whence they had come.

---

५. ही ऋचा फार कठिण आहे. आम्हीं सायणाप्रमाणें अर्थ केला आहे. त्याचा अभिप्राय असा आहे कीं, 'हे यजमान हो, ब्रह्मणस्पतीनें केलेलीं कितीएक पुरातन स्तोत्रें तुम्हांकरितां उदकवृष्टि करितात. तेव्हां पृथिवी द्युलोकांतून पडलेलें उदक पिते आणि द्युलोक पृथिवीनें दिलेलें हवि खातो आणि दोघेहि हा उपभोग श्रम न करितां घेतात.'

तिसऱ्या चरणांत जें वाक्य आहे त्याचा अर्थ सायणांनीं केल्याप्रमाणें करितां आला तरी तें चवथ्या चरणांत समाप्त झालेलें वाक्य झाल्यानंतर आलें पाहिजे होतें ही मोठी अडचण आहे. शिवाय 'भुवना' याचा 'भुवनानां' असा षष्ठीचा अर्थ करावा लागतो हाहि एक मोठा दोष आहेच.

६. पणि नांवाच्या राक्षसांनीं अंगिरसांच्या (मेघोदकरूप) गाई चोरून नेऊन गुहेंत लपवून ठेविल्या होत्या त्या त्यांनीं शोधून काढून पाहिल्या, आणि तेथें असुरांची कृत्रिम माया पाहून ते परत घरीं जाण्याकरितां निघाले असें यांत सांगितलें आहे.

'पणि' आणि अंगिरसांच्या गाई यांजविषयीं सू. ६२ मं. ३ आणि टीप पहा.

'निधि' म्हणजे मेघोदकें लपवून ठेविलीं होतीं तीं.

ऋतावानः प्रतिचक्ष्यानृता पुनरात आ तस्थुः कवयो महस्पथः ।
ते बाहुभ्यां धमितमग्निमश्मनि नकिः षो अस्त्यरणो जहुर्हि तम् ॥ ७
ऋतऽवानः । प्रतिऽचक्ष्य । अनृता । पुनः । आ । अतः । आ ।
तस्थुः । कवयः । महः । पथः ।
ते । बाहुऽभ्याम् । धमितम् । अग्निम् । अश्मनि । नकिः । सः ।
अस्ति । अरणः । जहुः । हि । तम् ॥ ७ ॥
ऋतज्येन क्षिप्रेण ब्रह्मणस्पतिर्यत्र वष्टि प्र तदश्नोति धन्वना ।
तस्य साध्वीरिषवो याभिरस्यति नृचक्षसो दृशये कर्णयोनयः ॥ ८ ॥
ऋतऽज्येन । क्षिप्रेण । ब्रह्मणः । पतिः । यत्र । वष्टि । प्र । तत् । अ-
श्नोति । धन्वना ।
तस्य । साध्वीः । इषवः । याभिः । अस्यति । नृऽचक्षसः । दृशये ।
कर्णऽयोनयः ॥ ८ ॥

असुरैः कृता मायाः) प्रतिचक्ष्य (=दृष्ट्वा) यत उ आयन् (=यतः स्थानादागता आसन्) तत् आविशम् (=आवेष्टुं प्रवेष्टुं) पुनरुदीयुः (=प्रतिजग्मुः) ॥

गोसमूहे पणिभिरसुरैरपहृते सति पणीनां स्थानं सरमाख्यया देवशुन्या ज्ञात्वा ब्रह्मणस्पतिना सृष्टा अङ्गिरसस्तत्स्थानं प्राप्य गोसमूहं पणिभिर्निर्मिता मायाश्च दृष्ट्वा असुरनिवासस्थानं स्वहस्तोद्भूतेनाग्निना दग्ध्वा प्रत्यागच्छन् । तदेतदृचेनोच्यते । इति सायणः ॥

भाषायाम्.

७. ऋतावानः (=सत्यवन्तः=यज्ञरूपेण सत्येन युक्ताः) कवयः (=मेधाविनः [अङ्गिरसः] अनृता प्रतिचक्ष्य (=अनृतानि माया दृष्ट्वा) अतः (=ततः स्थानात्) पुनर्महः पथ आ तस्थुः (=महतः पथः पुनरवतस्थिरे) [अवतिष्ठमानाश्च] बाहुभ्यां धमितं (=हस्ताभ्यां मन्थनोत्पादितम्)—अरणः स (=असुखकारी सोऽग्निर्) नकिरस्ति (=पूर्वं क्वापि नासीत्) तम् अग्निम् अश्मनि जहुर्हि (=पणीनां निवासभूते शिलोच्चये दग्धुं त्यक्तवन्तः) ॥

अविद्यमानमग्निं स्वसामर्थ्यादुत्पाद्य तत्र प्रचिक्षिपुरिति सायणः ॥

८. ब्रह्मणस्पतिर्यत्र वष्टि (=यत्र प्रहारं कर्तुमिच्छति) तत् (=तत्र) [स]

७. ते सत्यवंत कवि कपटें पाहून तेथून पुनः मोठ्या मार्गास लागले. ते बाहूंनीं मथून उत्पन्न केलेला अग्नि–तो संहारक [अग्नि पूर्वीं] नव्हता त्याला– [त्या] पर्वतावर फेकिते झाले.

7. The poets, the followers of the Truth, having perceived the falsehood took their great way back from thence. They cast on the rock that fire produced by [their] arms—the destructive [fire] was not anywhere [before].

८. ब्रह्मणस्पति जेथें प्रहार करावयास इच्छितो तेथें सत्यच ज्याची दोरी अशा वेगयुक्त धनुष्यानें प्रहार करितो. ब्रह्मणस्पति ज्या बाणांनीं प्रहार करितो ते बिनचूक असतात [आणि] त्यांस पाहण्यासाठीं मनुष्यांचे डोळे असून ते कानापासून सुटतात.

8. With the quick bow equipped with the string of Truth Brahmaṇaspati strikes wherever he wishes. Unerring are the arrows with which he shoots,[and] have the sight of men to see, [and] are born of the ear.

---

७. 'गाईंचा शोध लागल्यावर अंगिरस तेथून निघाले आणि आपल्या हातानें अग्नि उत्पन्न करून मेघरूपी पणीचें जें घर त्यावर टाकिला. हा नाश करणारा अग्नि पूर्वीं ठाऊक नव्हता.' हा अग्नि म्हणजे विद्युद्रूपच अग्नि समजावयाचा आहे.

८. 'सत्यच ज्याची दोरी.'=' ऋतज्येन.' म्हणजे यज्ञरूप ज्या ज्याला आहे असें. यज्ञाला आर्यलोक सत्य असें म्हणत. कारण कीं यज्ञ करणें हाच सत्य धर्म होय अशी त्यांची समजूत असे.

'पाहण्यासाठीं मनुष्यांचे डोळे असून' इ० 'नृचक्षसः.' म्हणजे मनुष्यांला जसे डोळे असल्यामुळें प्रहार्य लक्ष्य अमुक ठिकाणीं आहे असें त्यांस समजतें तसें ब्रह्मणस्पतीच्या बाणांस दिसत असतें. प्रत्यक्ष मनुष्यांप्रमाणें पाहणारे इतकें तात्पर्य.

'कानापासून सुटतात'=' कर्णयोनयः.' अक्षरशः कानापासून उत्पन्न होणारे. म्हणजे धनुष्याला आकर्ण ओढून नंतर सोडिलेले असा भावार्थ.

या ऋचेवरून इतकें सिद्ध होतें कीं वेदकाळीं आर्य लोकांत धनुष्यानें लढण्याची, निदान मारण्याची तरी, चाल असे.

स संनयः स विनयः पुरोहितः स सुष्टुतः स युधि ब्रह्मणस्पतिः।
चाक्ष्मो यद्वाजं भरते मती धनादित्सूर्यस्तपति तप्यतुर्वृथा ॥ ९ ॥

सः । सम्ऽनयः । सः । विऽनयः । पुरःऽहितः । सः । सुऽस्तुतः । सः । युधि । ब्रह्मणः । पतिः ।
चाक्ष्मः । यत् । वाजम् । भरते । मती । धना । आत् । इत् । सूर्यः । तपति । तप्यतुः । वृथा ॥ ९ ॥

विभु प्रभु प्रथमं मेहनावतो बृहस्पतेः सुविदत्राणि राध्या ।
इमा सातानि वेन्यस्य वाजिनो येन जना उभये भुञ्जते विशः ॥
॥ १० ॥ २ ॥

विऽभु । प्रऽभु । प्रथमम् । मेहनाऽवतः । बृहस्पतेः । सुऽविदत्राणि । राध्या ।
इमा । सातानि । वेन्यस्य । वाजिनः । येन । जनाः । उभये । भुञ्जते । विशः ॥ १० ॥ २ ॥

ऋतज्येन (=ऋतं यज्ञ एव ज्या यस्य तेन) क्षिप्रेण (=वेगवता) धन्वना (=धनुषा) प्राश्नोति (=व्याप्नोति=प्रहरति) । [अपि च] याभिर् [इषुभिर्] अस्यति (=प्रहारं करोति [तास्] तस्य इषवः (=बाणाः) साध्वीः (=साध्व्यः=सम्यक्प्रहरन्त्यः) [अपि च] दृशये नृचक्षसः (=दर्शनाय मनुष्यस्य नेत्राणीव नेत्राणि यासां ताः) कर्णयोनयः (=कर्णान्निर्गच्छन्त्यश्च=आकर्णकृष्टसृष्टाश्च) [भवन्ति] ॥

भाषायाम्.

९. स ब्रह्मणस्पतिः संनयः (=विश्लिष्टानां मन्त्रैः संयोजयिता) स विनयः (=संयुतानां मन्त्रैर्वियोजयिता) पुरोहितः (=पुरतः स्थापितः प्रतिनिधिः) स सुस्तुतः (=शोभनं यथा स्तुतः) स युधि (=युद्धे) [सहायो भवति] । चाक्ष्मः (=दयार्द्रदृष्टिः) [स] यद् (=यस्मात्) मती (=मत्या=स्तुत्या) [यजमानाय] वाजं धना (=अन्नं धनानि च) भरते (=आनयति) आदित् (=अतः कारणादेव) तप्यतुः सूर्यः (=तापकः सूर्यो) वृथा (=अनायासेन) तपति (=दीप्यते) ॥

१०. मेहनावतः (=वृष्टिप्रदस्य=उदारस्य) बृहस्पते राध्या (=राध्यानि=साध-

९. तो ब्रह्मणस्पति एकत्र करणारा, [आणि] तो वेगळे वेगळे करणारा पुरोहित [होय]; तो चांगला स्तविलेला, तो युद्धामध्यें [साहाय्य करणारा होय]. दयाळू [ब्रह्मणस्पति] स्तुतीच्या योगानें [उपासकाला] अन्न आणि संपत्ति आणितो म्हणूनच धगधगणारा सूर्य अनायासेंकरून तापत असतो.

१०. प्रबळ [आणि] उदार बृहस्पतीच्या देणग्या मोठ्या, प्रौढ, श्रेष्ठ [आणि] सुलभ [होत]. जेणेंकरून उभय मनुष्यजन भोग भोगितात त्या ह्या प्रिय बळवान् बृहस्पतीच्याच देणग्या [होत].

9. He is a representative that brings together, he [a representative] that separates; he most praised; Brahmaṇaspati [is a friend] in battle. Inasmuch as he the gracious one brings through the hymn food and wealth, therefore does the glowing sun burn with ease.

10. The gifts of bounteous Bṛihaspati are great, powerful, excellent [and] easily obtainable. These are the gifts of adorable [and] mighty [Bṛihaspati], whereby both kinds of men are happy.

---

९. 'जे मित्रादिक एकमेकांपासून निराळे झाले असतील त्यांस एकत्र मिळविणारा, आणि जे वैरी वगैरे एकत्र मिळाले असतील त्यांस वेगवेगळे करणारा ब्रह्मणस्पति स्तोत्रानें प्रसन्न होऊन उपासकांस धनसंपन्न करितो म्हणूनच सूर्य नित्य सहज आकाशांत तापत असतो.'

'स्तुतीच्या योगानें अन्न आणि संपत्ति आणितो' ='वाजं भरते मती धना.' म्हणजे उपासकाला. पण याचा अर्थ, स्तोत्रासह हविरन्न आणि आहुत्या [देवांस] अर्पण करितो म्हणून, असाहि होऊं शकेल.

१०. 'उभय मनुष्य जन.' म्हणजे स्तोते आणि यजमान हे, असें सायण म्हणतात.

योऽवरे वृजने विश्वथा विभुर्महामु रण्वः शवसा ववक्षिथ ।
स देवो देवान्प्रति पप्रथे पृथु विश्वेदु ता परिभूर्ब्रह्मणस्पतिः॥ ११॥

यः । अवरे । वृजने । विश्वऽथा । विऽभुः । महाम् । ऊं इति । रण्वः । शवसा । ववक्षिथ ।
सः । देवः । देवान् । प्रति । पप्रथे । पृथु । विश्वा । इत् । ऊं इति । ता । परिऽभूः । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ११ ॥

विश्वं सत्यं मघवाना युवोरिदापश्चन प्र मिनन्ति व्रतं वाम् ।
अच्छेन्द्राब्रह्मणस्पती हविर्नोऽन्नं युजेव वाजिना जिगातम् ॥१२॥

विश्वम् । सत्यम् । मघऽवाना । युवोः । इत् । आपः । चन । प्र । मिनन्ति । व्रतम् । वाम् ।
अच्छ । इन्द्राब्रह्मणस्पती इति । हविः । नः । अन्नम् । युजाऽइव । वाजिना । जिगातम् ॥ १२ ॥

नीयानि=धनानि) विभु (=विभूनि=महान्ति) प्रभु (=प्रभूणि=प्रौढानि) प्रथमं (=प्रथमानि=श्रेष्ठानि) सुविदत्राणि (=सुष्ठु लब्धव्यानि=अनायासेन प्राप्तव्यानि) [भवन्ति] । उभये विशो जनाः (=उभावपि मनुष्याणां प्रकारौ=उभयप्रकारा मनुष्याः=" स्तोतारो यजमानाश्च ") येन भुञ्जते (=यैर्भोगान् लभन्ते) इमा (=तानि) वेन्यस्य (=कमनीयस्य) वाजिनः (=बलवतो) [बृहस्पतेः] सातानि (=दानानि) [भवन्ति] ॥

तत्सर्वं ब्रह्मणस्पतिना दत्तमित्यर्थः इति सायणः ॥

भाषायाम्.

११. यस् [त्वम्] अवरे वृजने (=निकृष्टे पृथिव्यां प्रवर्तमाने संग्रामे) महां शवसा (=महतां देवानां बलेन) विश्वथा (=सर्वैः प्रकारैर्) विभुः (=व्याप्तो) रण्वः (=रणशूरो) ववक्षिथ (=प्रवृद्धो जातोसि=जातोसि) स देवस् [त्वं] देवान् प्रति पृथु पप्रथे (=देवानां प्रतिनिधिर्भूत्वा पृथुकीर्तिर्बभूव=भूतोसि) । ब्रह्मणस्पतिस्ता विश्वा इत् उ परिभूः (=अत एव सर्वाणि भूतजातानि परिभूय रक्षति) ॥

१२. हे मघवाना (=धनयुक्ताविन्द्राब्रह्मणस्पती), युवोरिद्विश्वं सत्यं (=युवयोरेव सर्वं सत्यं यथार्थं) [भवति] । वां व्रतमापश्चन प्र मिनन्ति (=युवयोः कर्म उदकान्यपि न हिंसन्ति) । हे इन्द्राब्रह्मणस्पती, अन्नं युजा वाजिनेव (=युजौ वा-

११. जो ऐहिक संग्रामांत सर्व प्रकारांनीं महान् [देवां]च्या बळानिशीं मोठा [आणि] शूर असा वाढलास, तो [तूं] देव [ब्रह्मणस्पति] देवांचा प्रति[निधि होऊन] प्रख्यातकीर्ति झालास; त्या सर्वांचाहि संभाळ करणारा तूं ब्रह्मणस्पति [होस].

११. [Thou Brahmaṇaspati] who hast grown altogether mighty [and] brave with the strength of the great [gods] in earthly battle—[thou] a god hast made thyself widely famous as a representative of the gods.—Brahmaṇaspati protects all.

१२. हे धनवंत [इन्द्र आणि ब्रह्मणस्पती] हो, तुमचेंच सर्व सत्य [होय]. उदकें सुद्धा तुमच्या कामाला प्रत्यवाय आणीत नाहींत. हे इन्द्र आणि बृहस्पती हो, एकमेकाला जोडिलेले दोन घोडे अन्नाप्रत [गेल्या]प्रमाणें तुम्ही आमच्या हवीप्रत या.

12. Every thing of you and of none else is real, o rich [Indra and Brahmaṇaspati] ! Not even the waters interfere with your ordinance. Come to our oblation, o Indra and Brahmaṇaspati, even as a pair of horses joined each to the other [should go] to [their] food.

---

११. 'ऐहिक संग्रामांत'='अवरे वृजने.' अक्षरशः खालच्या संग्रामांत. हे शब्द कठिण आहेत.

'त्या सर्वांचा.' म्हणजे देवादिक आणि मनुष्यादिक जे आणि जीं दुसरीं भूतें त्यांचा.

१२. 'तुमचेंच सर्व.'='युवोरित् विश्वम्.' म्हणजे तुम्ही जें वृत्रहननादिक अथवा मनुष्यरक्षणादिक करितां तें जसें खरें तसें दुसऱ्या कोणत्याच देवाचें काम खरें नाहीं.

उताशिष्ठा अनु शृण्वन्ति वह्नयः सभेयो विप्रो भरते मती धना ।
वीळुद्वेषा अनु वश ऋणमाददिः स ह वाजी समिथे ब्रह्मणस्पतिः ॥ १३ ॥

उत । आशिष्ठाः । अनु । शृण्वन्ति । वह्नयः । सभेयः । विप्रः । भरते । मती । धना ।
वीळुऽद्वेषाः । अनु । वशा । ऋणम् । आऽददिः । सः । ह । वाजी । समूऽइथे । ब्रह्मणः । पतिः ॥ १३ ॥

ब्रह्मणस्पतेरभवद्यथावशं सत्यो मन्युर्महि कर्मा करिष्यतः ।
यो गा उदाजत्स दिवे वि चाभजन्महीव रीतिः शवसासरत्पृथक् १४

ब्रह्मणः । पतेः । अभवत् । यथाऽवशम् । सत्यः । मन्युः । महि । कर्म । करिष्यतः ।
यः । गाः । उत्ऽआजत् । सः । दिवे । वि । च । अभजत् । महीऽइव । रीतिः । शवसा । असरत् । पृथक् ॥ १४ ॥

जिनाविव=परस्परं युक्तावश्वावन्नं प्रति यथा गच्छतां तथा) [युवां] नो हविरच्छ जिगातम् (=अस्माकं हविरभिलक्ष्यागच्छतम्) ॥

भाषायाम्.

१३. उत (=अपि च) [तस्य] आशिष्ठा वह्नयः (=वेगवत्तमा अश्वा) अनु शृण्वन्ति (=आनुकूल्येन ब्रह्मणस्पतेराज्ञां शृण्वन्ति) । सभेयो विप्रः (=? सभायां साधुर्मेधावी स्तोता) मती (=मत्या=स्तुत्या) धना (=धनानि) भरते (=संपादयति=प्राप्नोति) । वीळुद्वेषाः (=दृढान् प्रबलान् राक्षसादीन् द्वेष्टीति तादृशो) [ब्रह्मणस्पतिर्] अनु वशा (=अनुवशान्=काममनु=यथेच्छम्) ऋणम् आददिः (=यजमानैर्दत्तहवीरूपस्य ऋणस्य प्रतिग्रहीता) [भवति] । स ब्रह्मणस्पतिर्ह समिथे (=संग्रामे) वाजी (=बलवान् जेता) [भवति] ॥

१४. महि कर्म (=महद् वीरकर्म) करिष्यतः (=कर्तुमिच्छतो) ब्रह्मणस्पतेर्मन्युः (=मन्यो) यथावशं सत्योभवत् (=यथेच्छमवितथोभवत् पूर्णकामोभवत्) । यो [ब्रह्मणस्पतिर्] गा उदाजत् (=मेघोदकरूपा गा निरगमयत्) स दिवे [ता] वि अभजत् (=द्युलोकाय=तत्स्थाय देवसंघाय विभक्ता अकरोत्) । मही रीतिरिव

१३. आणि अत्यंत वेगवंत जे त्याचे अश्व ते लक्ष देऊन [आज्ञा] ऐकितात. सभ्य मेधावी [स्तोता] स्तोत्राच्या योगानें संपत्तींप्रत पावतो. प्रबळद्वेषी [ब्रह्मणस्पति] यथेच्छ ऋण घेतो. संग्रामांत तो ब्रह्मणस्पतिच बळवान् होतो.

१४. महा पराक्रम करूं इच्छिणाऱ्या ब्रह्मणस्पतीचा मंत्र इच्छेप्रमाणें खरा होतो. जो [ब्रह्मणस्पति] गाईंला मोकळया करिता झाला, तो द्युलोकाला त्या वांटून देता झाला. महा नदीप्रमाणें [गाईंचा समूह] जोरानें वेगवेगळा वाहून गेला.

13. And the most swift horses [of Brahmaṇaspati] heed the command. The polite poet receives wealth for [his] hymn. Brahmaṇaspati who has those that are powerful for his enemies accepts the debts. That Brahmaṇaspati indeed is powerful in battle.

14. The hymn of Brahmaṇaspati when he wishes to achieve a great deed, becomes fulfilled according to his wish. He who set free the cows divided [them] among the gods. [The herd] flowed separately with speed like a vast river.

---

१३. ' ब्रह्मणस्पतीचे घोडे ब्रह्मणस्पतीला सत्वर यज्ञास घेऊन येतात आणि मग ब्रह्मणस्पति स्तोत्र म्हणणाऱ्याला संपत्ति देतो. तो हविर्दीत्या यजमानाकडून हवि हेंच ऋण घेतो आणि युद्धांत त्यास यश देतो.'

१४. ' करूं इच्छिणाऱ्या.'=' करिष्यतः.' म्हणजे जेव्हां तो करावयास इच्छितो तेव्हां.

' द्युलोकाला त्या वांटून देता झाला.' म्हणजे मेघोदकरूप गाई निरनिराळ्या देवांस वांटून देता झाला, असें सायणाचार्य म्हणतात.

' गाईंचा समूह.' या गाई म्हणजे मेघोदकरूपच होत.

' वेगवेगळा वाहून गेला '=' पृथक् असरत्.' म्हणजे निरनिराळ्या देवांस निरनिराळ्या गाई वांटून दिल्या त्या त्याच्या त्याच्याकडे गेल्या असें सायण म्हणतात.

ब्रह्मणस्पते सुयमस्य विश्वहा रायः स्याम रथ्यो॒ वयस्वतः ।
वीरेषु वीराँ उप पृङ्ग्धि नस्त्वं यदीशानो ब्रह्मणा वेषि मे हवम् १५

ब्रह्मणः । पते । सुऽयमस्य । विश्वहा । रायः । स्याम । रथ्यः । वयस्वतः ।

वीरेषु । वीरान् । उप । पृङ्ग्धि । नः । त्वम् । यत् । ईशानः । ब्रह्मणा । वेषि । मे । हवम् ॥ १५ ॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य बोधि तनयं च जिन्व ।
विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १६ ॥ ३ ॥

ब्रह्मणः । पते । त्वम् । अस्य । यन्ता । सुऽउक्तस्य । बोधि । तनयम् । च । जिन्व ।

विश्वम् । तत् । भद्रम् । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १६ ॥ ३ ॥

(=महती स्रुतिरिव=महान् प्रवाह इव) [गोसंघः] शवसा (=बलेन) पृथक् असरत् (=पृथगवहत्) ॥

भाषायाम्.

१५. हे ब्रह्मणस्पते, [वयं] विश्वहा (=नित्यं) सुयमस्य (=सुष्ठुनियन्तव्यस्य= शोभनं यथा तथा नियमवशंगतस्य) वयस्वतः (=बलयुक्तस्य) रायो रथ्यः स्याम (=धनस्याधिपतयो भवेम) । [हे ब्रह्मणस्पते], नो वीरेषु वीरान् उप पृङ्ग्धि (=वीर्यवत्सु अस्माकं पुत्रेषु वीर्ययुक्तान् वीरान् पौत्रान् उत्पादय) यद् (=यस्मात् कारणाद्) ईशानः (=ईश्वरस्त्वं) ब्रह्मणा (=स्तोत्रेण) मे हवं (=ममाह्वानं) वेषि (=कामयसे) ॥

१६. हे ब्रह्मणस्पते, त्वमस्य सूक्तस्य यन्ता बोधि (=नियामको भव=रथस्य यन्ता यथा रथं सम्यक्प्रेर्य अभिलषितं स्थानं प्रति नयति तथास्य सूक्तस्य देवान् प्रति नेता भव) तनयं च जिन्व (=पुत्रपौत्रादिलक्षणं संतानं च प्रीणय=सुखं प्रापय) । यत् [किमपि] देवा अवन्ति (=रक्षन्ति) तत् भद्रं (=कल्याणं) [भवति] । सुवीराः (=शोभनवीर्योपेतपुत्रपौत्रैः सहिता) विदथे (=यज्ञे) बृहत् (=महत् स्तोत्रं) वदेम (=ब्रूयाम) ॥

१९. हे ब्रह्मणस्पती, जी सहज आज्ञा ऐकेल आणि जी बलयुक्त, अशा संपत्तीचे आम्ही नित्य धनी होऊं असें कर. आमच्या शूर पुत्रांच्या पोटीं शूर पौत्र उत्पन्न कर, कीं ज्यापेक्षां प्रभु होत्साता तूं स्तोत्राच्या योगानें माझी हाक ऐकितोस.

१६. हे ब्रह्मणस्पती, तूं या सूक्ताचा नियामक हो आणि [आमच्या] पुत्रपौत्रादिकांचें बरें कर. जें देव रक्षितात तें सर्व कल्याण [होतें]. चांगल्या वीरांनीं युक्त होत्साते आम्ही यज्ञांत तुझी मोठी कीर्ति गाऊं असें कर.

15. O Brahmaṇaspati, may we ever be the masters of wealth easily controlled [and] full of strength. Do thou produce brave grandsons from our sons, inasmuch as thou the lord lovest my invocation through [my] hymn.

16. O Brahmaṇaspati, be thou the director of this hymn, and prosper our posterity. Blessed is everything that the gods protect. May we, accompanied by brave sons, chant great praises [to thee] in the sacrifice.

सूक्तम् २५-२१६.

गृत्समद ऋषिः । ब्रह्मणस्पतिर्देवता । जगती छन्दः ॥

इन्धा॑नो अ॒ग्निं व॑नवद्वनुष्य॒तः कृ॒तब्र॑ह्मा शूशुवद्रा॒तह॑व्य॒ इत् ।
जा॒तेन॑ जा॒तमति॒ स प्र स॑र्सृते॒ यंयं॒ युजं॑ कृणु॒ते ब्रह्म॑ण॒स्पतिः॑ ॥१॥

इन्धा॑नः । अ॒ग्निम् । व॒न॒व॒त् । व॒नु॒ष्य॒तः । कृ॒तऽब्र॑ह्मा । शू॒शु॒व॒त् । रा॒तऽह॑व्यः । इत् ।
जा॒तेन॑ । जा॒तम् । अति॑ । सः । प्र । स॒र्सृ॒ते॒ । यम्ऽय॑म् । यु॒ज॑म् । कृ॒णु॒ते । ब्रह्म॑णः । पतिः॑ ॥ १ ॥

वी॒रेभि॑र्वी॒रान्व॑नवद्वनुष्य॒तो गोभी॑ र॒यिं प॑प्रथ॒द्बोध॑ति॒ त्मना॑ ।
तो॒कं च॒ तस्य॒ तन॑यं च वर्धते॒ यंयं॒ युजं॑ कृणु॒ते ब्रह्म॑ण॒स्पतिः॑ ॥२॥

वी॒रेभिः॑ । वी॒रान् । व॒न॒व॒त् । व॒नु॒ष्य॒तः । गोभिः॑ । र॒यिम् । प॒प्र॒थ॒त् । बोध॑ति । त्मना॑ ।
तो॒कम् । च॒ । तस्य॑ । तन॑यम् । च॒ । व॒र्ध॒ते॒ । यम्ऽय॑म् । यु॒ज॑म् । कृ॒णु॒ते । ब्रह्म॑णः । पतिः॑ ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. यंयं [यजमानं] ब्रह्मणस्पतिर्युजं कृणुते (=स्वकीयं मित्रं करोति) [स सः] अग्निं समिन्धानः (=यज्ञार्थमग्निं प्रज्वलितं कुर्वन्) [यजमानो] वनुष्यतो वनवत् (=शत्रून् विजेतुं शक्नोति) [स स] कृतब्रह्मा (=कृतस्तोत्रो) रातहव्यः (=दत्तहविष्कश्च सन्) शूशुवत् (=प्रवृद्धो भवितुं शक्नोति) [स स च] जातेन जातम् अति प्र सर्सृते (=पुत्रेणोत्पादितं पौत्रम् अतीत्य भृशं प्रसरति=पौत्रमपि पश्यंश्चिरकालं जीवेत्) ॥

२. यंयं [यजमानं] ब्रह्मणस्पतिर्युजं कृणुते (=स्वकीयं मित्रं करोति) [स स] वीरेभिः (=वीरैः शूरैः स्वकीयैः पुत्रादिभिर्) वीरान् वनुष्यतः (=शूरान् शत्रून्) वनवत् (=जेतुं शक्नोति) [स स] गोभी रयिं (=धनं) पप्रथत् (=विस्तारयति) [स स] त्मना बोधति (=स्वयं तं रयिं जानाति अनुभवति) । तस्य [तस्य] तोकं च तनयं च (=पुत्रादीनि अपत्यानि पुत्रादीनां चापत्यानि पौत्रसंतानानि च) वर्धते (=वर्धयति=प्रकर्षं नयति) ॥

सूक्त २५–२१६.

ऋषि–गृत्समद. देवता–ब्रह्मणस्पति. वृत्त–जगती.

१. ज्या ज्या [यजमाना]ला ब्रह्मणस्पति [आपला] मित्र करितो [तो तो] अग्नीला प्रज्वलित करणारा [यजमान] हिंसेच्छू [शत्रूं]चा पराजय करूं शकतो, [तो तो] [यजमान] स्तोत्रें म्हणून [आणि] हव्यें देऊन उत्कर्षाप्रत पावूं शकतो, [आणि] तो तो यजमान पौत्राच्या पलीकडे जगूं शकतो.

२. ज्या ज्या [यजमाना]ला ब्रह्मणस्पति [आपला] मित्र करितो [तो तो] शूर पुत्रांच्या योगानें शूर शत्रूंस जिंकूं शकतो, [तो तो] गाईंनीं संपत्तीची वृद्धि करितो, [आणि] [तिला] स्वतः अनुभवितो; त्याच्या मुलांला आणि नातवांला ब्रह्मणस्पति वाढवितो.

Hymn 25–216.

To *Brahmaṇaspati*. By *Gṛitsamada*. Metre—*Jagatî*.

1. Every one whom Brahmaṇaspati makes [his] friend shall, having kindled Agni, conquer the enemies, [and] shall, having chanted hymns [and] offered oblations, grow prosperous, [and] shall prolong his life beyond his son's son.

2. Every one whom Brahmaṇaspati makes [his] friend shall vanquish hostile heroes with [his own] heroes, [and] shall extend [his] wealth with cows and enjoy [it] himself, and [Brahmaṇaspati] prospers his children and grandchildren.

---

१. ब्रह्मणस्पतीचा प्रसाद झाल्यापासून काय लाभ आहे तें यांत सांगितलें आहे. पुढच्या तीन मंत्रांतहि हेंच सांगितलें आहे.

२. ‘गाईंनीं’ इ०. म्हणजे त्याला गाई मिळतात, आणि त्यांच्या योगानें त्याची संपत्ति वाढते.

‘स्वतः अनुभवितो.’=‘बोधति त्मना.’ अक्षरशः ‘स्वतः जाणतो.’

सिन्धुर्न क्षोदः शिमीवाँ ऋघायतो वृषेव वध्रीँरभि वष्ट्योजसा ।
अग्नेरिव प्रसितिर्नाह वर्तवे यंयं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ ३ ॥

सिन्धुः । न । क्षोदः । शिमीऽवान् । ऋघायतः । वृषाऽइव । वध्रीन् ।
अभि । वष्टि । ओजसा ।
अग्नेःऽइव । प्रऽसितिः । न । अह । वर्तवे । यम्ऽयम् । युजम् । कृणुते ।
ब्रह्मणः । पतिः ॥ ३ ॥

तस्मा अर्षन्ति दिव्या असश्चतः स सत्वभिः प्रथमो गोषु गच्छति ।
अनिभृष्टतविषिर्हन्त्योजसा यंयं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ ४ ॥

तस्मै । अर्षन्ति । दिव्याः । असश्चतः । सः । सत्वऽभिः । प्रथमः ।
गोषु । गच्छति ।
अनिभृष्टऽतविषिः । हन्ति । ओजसा । यम्ऽयम् । युजम् । कृणुते । ब्र-
ह्मणः । पतिः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. यंयं [यजमानं] ब्रह्मणस्पतिर्युजं कृणुते (=स्वकीयं मित्रं करोति) [स स] शिमीवान् (=उपासनाकर्मयुक्तो यजमानः) सिन्धुर्न क्षोदः (=नदः कूलं यथा) [अथवा] वृषा वध्रीनिव (=सेचनसमर्थः=वीर्यवान् पुरुषो यथा वीर्यरहितान् पुरुषांस्तथा) ओजसा (=तेजसा=पराक्रमेण) ऋघायतः अभि वष्टि (=शत्रून् हन्तुमभितः कामयते=हन्तुं समर्थो भवति) [स सः] अग्नेः प्रसितिरिव वर्तवे न ह [भवति] (=अग्नेर्ज्वाला यथा वारयितुं नैव शक्यते तथा न वारयितुं शक्यो भवति)॥

वध्रयो निष्पिष्टमुष्का निर्वीर्या बलीवर्दाः । तान् यथा वृषा सेचनसमर्थः सर्वायों वृषभोऽभिभवति तद्वच्छत्रूनभिभवतीत्यर्थः ॥ इति सायणः ॥

४. यंयं [यजमानं] ब्रह्मणस्पतिर्युजं कृणुते (=स्वकीयं मित्रं करोति) तस्मै [तस्मै] दिव्या असश्चतः (=द्युसंबन्धिन्यो नद्यः मेघोदकरूपा नद्यः) अर्षन्ति (=प्राप्नुवन्ति) स [स] सत्वभिः (=शूरैर्वीरैः) प्रथमो गोषु गच्छति (=सर्वेभ्यो मनुष्येभ्यः प्रथमं गाः प्राप्नोति) [सस च] अनिभृष्टतविषिः (=अबाधितबलः सन्) ओजसा (=पराक्रमेण) हन्ति (=शत्रून् हिनस्ति) ॥

३. ज्या ज्या [यजमाना]ला ब्रह्मणस्पति [आपला मित्र करितो [तो तो] उपासनावान् [यजमान] [आपल्या] शत्रूंला, जसा एकादा नद कांठाला [अथवा] वीर्यवान् पुरुष जसा नपुंसकांला जिंकितो तसा, शौर्यानें जिंकितो, [आणि] अग्नीची ज्वाला जशी [हठवितां येत नाहीं] तसा हठविला जात नाहीं.

3. Every worshipper whom Brahmaṇaspati makes [his] friend, beats with [his] valour [his] enemies even as a river [its] bank, even as a brave hero beats those that are emasculated, and is irresistible like a flame of Agni.

४. ज्या ज्या [यजमाना]ला ब्रह्मणस्पति [आपला] मित्र करितो त्या [त्या] [यजमाना]साठीं दिव्य नद्या धांवून येतात, तो [तो] [सर्वां] अगोदर शूर पुत्रांच्या योगेंकरून गाईंप्रत पावतो, तो तो अबाधितबल [होत्साता] पराक्रमानें [शत्रूंचें] हनन करितो.

4. For every one whom Brahmaṇaspati makes [his] friend, the heavenly rivers flow, he is the first to attain to cows, he kills [the enemy] with his might, being of power that is uninjured.

---

४. ‘ दिव्य नद्या ’ म्हणजे मेघोदकें.

तस्मा इद्विश्वे धुनयन्त सिन्धवोऽच्छिद्रा शर्म दधिरे पुरूणि ।
देवानां सुम्ने सुभगः स एधते यंयं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ५॥४

तस्मै । इत् । विश्वे । धुनयन्त । सिन्धवः । अच्छिद्रा । शर्म । दधिरे । पुरूणि ।
देवानाम् । सुम्ने । सुऽभगः । सः । एधते । यम्ऽयम् । युजम् । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ५ ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

५. यंयं [यजमानं] ब्रह्मणस्पतिर्युजं कृणुते (=स्वकीयं मित्रं करोति) तस्मै इत् (=तस्मा एव) विश्वे सिन्धवः (=सर्वा अपि नद्यो) धुनयन्त (=प्रवहन्ति) । [तस्मा एव] पुरूणि (=बहूनि) अच्छिद्राणि (=संततानि) शर्म (=शर्माणि =सुखानि) दधिरे (=धीयन्ते=दीयन्ते) । स [एव] देवानां सुम्ने (=देवानां तद्दत्ते सुखे=प्रसादे) सुभगः (=सुभाग्यशाली) [सन्] एधते (=वर्धते) ॥

सूक्तम् २६–२१७.

गृत्समद ऋषिः । ब्रह्मणस्पतिर्देवता । जगती छन्दः ॥

ऋजुरिच्छंसो वनवद्वनुष्यतो देवयन्निददेवयन्तमभ्यसत् ।
सुप्रावीरिद्वनवत्पृत्सु दुष्टरं यज्वेदयज्योर्वि भजाति भोजनम् ॥१॥

ऋजुः । इत् । शंसः । वनवत् । वनुष्यतः । देवऽयन् । इत् । अदेवऽयन्तम् । अभि । असत् ।
सुप्रऽअवीः । इत् । वनवत् । पृत्ऽसु । दुस्तरम् । यज्वा । इत् । अयज्योः । वि । भजाति । भोजनम् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. ऋजुः शंस इत् (=आर्जवयुक्तः=ऋतकारी स्तोतैव) वनुष्यतो वनवत् (=शत्रून् जेतुं शक्नोति) । देवयन् इत् अदेवयन्तम् अभि असत् (=देवानिच्छन्मनुष्य एव देवाननिच्छन्तम् अभिभूयात्) । सुप्रावीरित् (=सुरक्षणवानेव=ब्रह्मणस्पत्यादिभिः संरक्षितो मनुष्य एव) दुष्टरं (=दुःखेन तरीतुं जेतुं शक्यं शत्रुं) पृत्सु (=संग्रामेषु)

५. ज्या ज्या [यजमाना]ला ब्रह्मणस्पति [आपला] मित्र करितो त्यासाठींच सर्व नद्या वाहतात, [त्यालाच] पुष्कळ अक्षय सुखें देण्यांत येतात, [तो तोच] देवांच्या कृपेंत [राहून] सौभाग्यशाली [होत्साता] वाढतो.

5. For every one whom Brahmaṇaspati makes [his] friend, all the rivers flow, [to him] are given many uninterrupted blessings, he prospers, fortunate in the favour of the gods.

सूक्त २६–२१७.

ऋषि–गृत्समद. देवता–ब्रह्मणस्पति. वृत्त–जगती.

१. खरा स्तोताच शत्रूंला जिंकूं शकेल, देवेच्छु [जन]च अदेवेच्छु [जनां]चा पाडाव करूं शकेल, चांगला रक्षिलेला [जन]च दुस्तर शत्रूला संग्रामांत जिंकूं शकेल, यजन करणारा मनुष्यच यजन न करणाऱ्या मनुष्याचें धन उपभोगील.

HYMN 26–217.

To *Brahmaṇaspati*. By *Gṛitsamada*. Metre–*Jagatî*.

1. None but the honest praiser shall conquer the enemies, none but the god-loving man shall defeat the godless man, none but the well-protected man shall conquer the invincible man in battles, none but the sacrificing man shall enjoy the wealth of the unsacrificing one.

---

१. यांत देवोपासनेचें फळ सांगितलें आहे.

‘ यजन न करणाऱ्या ’ इ०. म्हणजे नास्तिकाचें धन देवभक्तासच मिळेल, दुसऱ्यास मिळणार नाहीं.

यज॑स्व वीर॒ प्र वि॑हि मनाय॒तो भ॒द्रं मनः॑ कृणुष्व वृत्र॒तूर्ये॑ ।
ह॒विष्कृ॑णुष्व सु॒भगो॒ यथास॑सि॒ ब्रह्म॑ण॒स्पते॒रव॒ आ वृ॑णीमहे ॥ २

यज॑स्व । वी॒र॒ । प्र । वि॒हि॒ । म॒ना॒य॒तः । भ॒द्रम् । मनः॑ । कृ॒णु॒ष्व॒ । वृत्र॒ऽतूर्ये॑ ।
ह॒विः । कृ॒णु॒ष्व॒ । सु॒ऽभगः॑ । यथा॑ । अस॑सि । ब्रह्म॑णः । पतेः॑ । अवः॑ । आ । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥ २ ॥

स इज्जने॑न॒ स वि॒शा स जन्म॑ना॒ स पु॒त्रैर्वाजं॑ भरते॒ धना॒ नृभिः॑ ।
दे॒वा॒नां यः पि॒तर॑मा॒विवा॑सति श्र॒द्धाम॑ना ह॒विषा॒ ब्रह्म॑ण॒स्पति॑म् ॥ ३

सः । इत् । जने॑न । सः । वि॒शा । सः । जन्म॑ना । सः । पु॒त्रैः । वाजम् । भ॒र॒ते॒ । धना॑ । नृ॒ऽभिः॑ ।
दे॒वाना॑म् । यः । पि॒तर॑म् । आ॒ऽविवा॑सति । श्र॒द्धाऽम॑नाः । ह॒विषा॑ । ब्रह्म॑णः । पति॑म् ॥ ३ ॥

वनवत् (=हिंस्यात्)। यज्वा इत् (=यजनकर्तैव अयज्योर्भोजनम् (=यजनहीनस्य धनं) वि भजाति (=विशेषेण भजेत)॥

भाषायाम्.

२. हे वीर (=शूर पुत्र), यजस्व (=ब्रह्मणस्पतेर्यजनं कुरु) [अपि च] मनायतः प्र विहि (=शीघ्रं प्रवर्तमानान् शत्रून् प्रकर्षेण युद्धार्थं गच्छ)। वृत्रतूर्ये (=संग्रामे) मनो भद्रं कृणुष्व (=धाष्टर्ययुक्तं कुरु)। हविः कृणुष्व सुभगो यथाससि (=येन सौभाग्यशाली भवेस्तथा ब्रह्मणस्पतेरर्थे हविः सिद्धं कुरु)। [वयं] ब्रह्मणस्पतेरवः (=संरक्षणम्) आ वृणीमहे (=प्रार्थयामहे)॥

मनायतो मन इव शीघ्रं प्रवर्तमानान् हिंसकान्। यद्वा अभिमन्यमानान् शत्रून् इति सायणः॥

३. श्रद्धामनाः (=श्रद्धा मनसि यस्य स) यो [यजमानो] देवानां पितरं (=देवपितृभूतं) ब्रह्मणस्पतिं हविषा आविवासति (=परिचरति) स इत् (=स एव) जनेन (=सर्वेण लोकेन) [वाजं धना च भरते=धनानि संपादयति] स [एव] विशा (=आत्मीयेन बन्धुजनेन) [वाजं धनानि च भरते] स [एव] जन्मना (=स्वकी

२. हे वीरा, तूं यजन कर
आणि] वेगवान् शत्रूंवर चालून
ा. विजय मिळविण्याविषयीं मन
र्ययुक्त कर. सुभाग्यवान् होण्या-
ाठीं हवि सिद्ध कर. आम्ही ब्र-
ाणस्पतीची कृपा याचितों.

३. जो कोण श्रद्धाळु अंतः-
रणानें हवि अर्पण करून देवां-
ा पिता जो ब्रह्मणस्पति त्याची
वा करील तोच लोकांच्या योगें-
रून, तोच आपल्या प्रजेच्या
ोगेंकरून, तोच आप्तांच्या योगें-
रून, तोच पुत्रांच्या योगेंकरून
आणि] तोच शूर योद्ध्यांच्या
ोगेंकरून अन्न [आणि] संप-
त यांजप्रत पावेल.

2. Perform worship, o hero, attack the violent [enemies]. Make thy mind valorous for victory. Offer an oblation that thou mayest be fortunate. We implore the protection of Brahmaṇaspati.

3. He who, with faith in his heart, worships with oblation Brahmaṇaspati, the father of the gods—he alone attains to food [and] riches by the people, he [alone] by his kin, he [alone] by his relations, he [alone] by his sons [and] warriors.

---

२. यांत जो वीर सांगितला आहे
ो सूक्तवक्त्याचा पुत्र किंवा दुसरा कोणी
त्राप्रमाणें मानिलेला मनुष्य असावा.
थवा सूक्तकर्ता कवि यजमानास बोलत
ाहे असें समजावें. त्याला स्तोता म्हणतो
ीं, तूं ब्रह्मणस्पतीचें स्तवन कर म्हणजे
ो संग्रामांत यश मिळविणारें धैर्य देईल.

३. ‘श्रद्धाळु अंतःकरणानें’ =‘श्रद्धा-मनाः’. विश्वास ठेवून भक्ति केली तर सफळ होते ही जी समजूत ती आलिकडची आहे असें जें कितीएक लोक म्हणत असतात, तें म्हणणें बरोबर नाहीं असें या मंत्रावरून सिद्ध होतें.

यो अस्मै हव्यैर्घृतवद्भिरविधत्प्र तं प्राचा नयति ब्रह्मणस्पतिः ।
उरुष्यतीमंहसो रक्षती रिषोऽहोश्चिदस्मा उरुचक्रिरद्भुतः ॥४॥५॥

यः । अस्मै । हव्यैः । घृतवत्ऽभिः । अविधत् । प्र । तम् । प्राचा । नयति । ब्रह्मणः । पतिः ।
उरुष्यति । ईम् । अंहसः । रक्षति । रिषः । अंहोः । चित् । अस्मै । उरुऽचक्रिः । अद्भुतः ॥ ४ ॥ ९ ॥

यैर्जनैः) स [एव च] पुत्रैर्नृभिः (=पुत्रद्वारा इतरैः शूरैर्द्वारा च) वाजम् (=अन्नं) धना (=धनानि च) भरते (=संपादयति =प्राप्नोति) ॥

भाषायाम्.

४. यो घृतवद्भिर्हव्यैः (=आज्येनोपेतैर्हविर्भिर्) अस्मै (=तस्मै ब्रह्मणस्पतये) अविधत् (=परिचरति) तं [यजमानं] ब्रह्मणस्पतिः प्राचा प्र नयति (=ऋजुना मार्गेण प्रणयति=प्रकृष्टफलं प्रापयति) । [अपि च] ईम् अंहसः उरुष्यति (=पापाद्रक्षति) रिषः अंहोश्चित् रक्षति (=हिंसकाद्दारिद्र्याच्च रक्षति) । अस्मै (=तस्मै यजमानाय) [ब्रह्मणस्पतिर्] उरुचक्रिः (=धनादेः प्रभूतस्य कर्ता) अद्भुतः (=महांश्च) [भवति] ॥

अंहोश्चित् उरुचक्रिः दुःखात् मोचनकर्तेति पाश्चात्याः केचित् ॥

सूक्तम् २७–२१८.

गृत्समदस्य पुत्रः कूर्म ऋषिः । गृत्समद एव वा । आदित्यो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्नूः सनाद्राजभ्यो जुह्वा जुहोमि ।
शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो नस्तुविजातो वरुणो दक्षो अंशः ॥१॥

इमाः । गिरः । आदित्येभ्यः । घृतऽस्नूः । सनात् । राजऽभ्यः । जुह्वा । जुहोमि ।
शृणोतु । मित्रः । अर्यमा । भगः । नः । तुविऽजातः । वरुणः । दक्षः । अंशः ॥ १ ॥

४. जो कोण घृतयुक्त हव्यांच्या योगेंकरून ब्रह्मणस्पतीची सेवा करितो त्याला ब्रह्मणस्पति चांगल्या मार्गानें घेऊन जातो, त्याला तो पापापासून रक्षितो, हानीपासून आणि दारिद्र्यापासून रक्षितो. त्यासाठीं तो पुष्कळ पराक्रम करणारा आणि आश्चर्यकृत्यकारी [होतो].

4. Brahmaṇaspati leads by the right path him who may serve him with oblations mixed with clarified butter. He preserves him from distress, he saves him from harm and need. For him he is the performer of great deeds, [and is] wonderful.

सूक्त २७–२१८.

ऋषि–गृत्समदाचा पुत्र कूर्म, अथवा गृत्समदच. देवता–आदित्य. वृत्त–त्रिष्टुभ्.

Hymn 27–218.

To the *Âdityas,* i.e. the sons of *Aditi.* By *Kûrma* the son of *Gṛitsamada,* or by *Gṛitsamada* himself. Metre–*Trishṭubh.*

१. ह्या घृतस्रावी स्तुति आदित्यराजांप्रत मी नित्य जिह्वेनें अर्पण करितों. मित्र, अर्यमा, भग, प्रबळ वरुण, दक्ष, [आणि] अंश [हे] आमचें ऐकोत.

1. I always offer with [my] tongue these praises from which clarified butter is dropping, to the kings, the sons of Aditi. May Mitra, Aryamâ, Bhaga, mighty Varuṇa, Daksha [and] Aṁs'a hear us.

---

१. आदित्य (अदितीचे पुत्र) म्हणजे कोण कोणते देव समजावयाचे त्याविषयीं सू. १४ मं. ३ आणि टीप पहा.

'दक्ष' आणि 'अंश' यांविषयीं सू. २१८ मं. १ आणि सू. १९२ मं. ४ आणि टीप पहा.

'घृतस्रावी स्तुति'='घृतस्नूः गिरः' म्हणजे ज्यांजपासून तूप गळत आहे. हें वास्तविक म्हटलें म्हणजे हवीचें विशेषण आहे. पण स्तुतिहि हवीप्रमाणें अर्पण करण्यांत येत आहेत म्हणून, अथवा स्तुतीबरोबर हविसुद्धा अर्पण केलें असेल म्हणून, त्या विशेषणाचा प्रयोग केला आहे.

ह्या सूक्ताचा शांतिसूक्तांत, आणि तुळापुरुषांत पाठ म्हणण्याचा प्रचार आहे.

इमं स्तोमं सक्रतवो मे अद्य मित्रो अर्यमा वरुणो जुषन्त ।
आदित्यासः शुचयो धारपूता अवृजिना अनवद्या अरिष्टाः ॥ २॥

इमम् । स्तोमम् । सऽक्रतवः । मे । अद्य । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । जुषन्त ।
आदित्यासः । शुचयः । धारऽपूताः । अवृजिनाः । अनवद्याः । अरिष्टाः ॥ २

त आदित्यास उरवो गभीरा अदब्धासो दिप्सन्तो भूर्यक्षाः ।
अन्तः पश्यन्ति वृजिनोत साधु सर्वं राजभ्यः परमा चिदन्ति॥३॥

ते । आदित्यासः । उरवः । गभीराः । अदब्धासः । दिप्सन्तः । भूरिऽअक्षाः ।
अन्तरिति । पश्यन्ति । वृजिना । उत । साधु । सर्वम् । राजऽभ्यः । परमा । चित् । अन्ति ॥ ३ ॥

---

१. घृतस्नूः (=घृतप्रस्राविणीर्) इमा गिरः (=स्तुतिरूपा वाचो) राजभ्य आदित्येभ्यः (=राजभूतेभ्योदितिपुत्रेभ्यः) सनात् (=सदा) जुह्वा (=जिह्वया) जुहोमि (=प्रयच्छामि) । मित्रः अर्यमा भगः तुविजातः (=प्रवलजातः=प्रबलो) वरुणः दक्षः अंशः [एते देवाः प्रत्येकं] नः शृणोतु (=अस्मान् शृणोतु=अस्माकं स्तोत्राणि शृणोतु) ॥

भाषायाम्.

२. सक्रतवः (=समानकर्माणो) मित्रः, अर्यमा, वरुणः [इत्येते] शुचयः (=दीप्तिमन्तो) धारपूताः (=उदकधाराभिरिव पूताः शोधिता) अवृजिनाः (=निष्पापा) अनवद्याः (=निर्दोषा) अरिष्टाः (=अहिंसिता) आदित्यासः (=अदितेः पुत्रा) अद्य इमं मे स्तोमम् (=इदं मम स्तोत्रं) जुषन्त (=सेवन्ताम्) ॥

३. उरवः (=महान्तो) गभीराः (=गाम्भीर्योपेता) अदब्धासः (=स्वयम् अहिंसिता) दिप्सन्तः (=हिंसितुमिच्छन्तः=अन्येषां हिंसाकरणसमर्था) भूर्यक्षाः (=बहुनयनास्) ते (=पूर्वोक्ता आदित्या) वृजिना उत साधु (=वृजिनानि साधूनि च=जनैः कृतानि यानि पापानि पुण्यानि च तानि) अन्तः पश्यन्ति (=कानि पापानि कानि पुण्यानि भवन्तीति जानन्ति) । राजभ्यस् [तेभ्यः] सर्वं परमा चिद् अन्ति (=सर्वाणि परमाण्यपि अन्तिकानि समीपानि=यानि कान्यपि वस्तूनि दूरे स्थितानि तान्यपि सर्वाणि समीपतराणि) [भवन्ति] ॥

२. समानपराक्रम [जे] मित्र, अर्यमा [आणि] वरुण [ते] आज हें माझें स्तोत्र सेवोत. तेजस्वी, निर्मल, निष्पाप, निर्दोष, हानिरहित [असे जे] अदितीचे पुत्र [ते माझें स्तोत्र सेवोत].

2. May Mitra, Aryamâ, [and] Varuṇa, of the same valour, hear to-day this my hymn—they the bright, the pure, the sinless, the stainless [and] the perfect sons of Aditi.

३. ते जे महान्, गंभीर, अक्षय, क्षयकारी, पुष्कळ डोळ्यांचे अदितीचे पुत्र ते वाईट [कोणतें] आणि बरें [कोणतें] तें पाहत असतात. [त्या आदित्य]राजांला सर्व कांहीं अत्यंत दूर असलेलेंहि समीपच [होय].

3. Those sons of Aditi great, deep, themselves unharmed [but] harming [the enemy], distinguish between that which is wrong and that which is right. To those kings every thing is near that is even most distant.

धारयन्त आदित्यासो जगत्स्था देवा विश्वस्य भुवनस्य गोपाः ।
दीर्घाधियो रक्षमाणा असुर्यमृतावानश्चयमाना ऋणानि ॥ ४ ॥

धारयन्तः । आदित्यासः । जगत् । स्थाः । देवाः । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपाः ।
दीर्घऽधियः । रक्षमाणाः । असुर्यम् । ऋतऽवानः । चयमानाः । ऋणानि ॥ ४ ॥

विद्यामादित्या अवसो वो अस्य यदर्यमन्भय आ चिन्मयोभु ।
युष्माकं मित्रावरुणा प्रणीतौ परि श्वभ्रेव दुरितानि वृज्याम्॥५॥६

विद्याम् । आदित्याः । अवसः । वः । अस्य । यत् । अर्यमन् । भये । आ । चित् । मयःऽभु ।
युष्माकम् । मित्रावरुणा । प्रऽनीतौ । परि । श्वभ्राऽइव । दुःऽइतानि । वृज्याम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

४. आदित्यास् (=तेदितेः पुत्रा) जगत् स्थाः (=जङ्गमं स्थावरं च भूतजातं) धारयन्तः (=स्थापयन्तः) विश्वस्य भुवनस्य देवा गोपाः (=सर्वस्य लोकस्य दीप्तिमन्तो रक्षितारो) दीर्घधियः (=दीर्घबुद्धयः) असुर्यं रक्षमाणाः (=? बलस्य रक्षितार) ऋतावानः (=सत्यवन्त) ऋणानि चयमानाः (=ऋणान्यपगमयन्तश्) [च भवन्ति] ॥

५. हे आदित्याः, हे अर्यमन्, यत् वः (=युष्माकम्) [अवो] भये आ चित् (=भयेपि) मयोभु (=सुखयितृ) [भवति] अस्य अवसो विद्यां (=तद् रक्षणं लभेय) । हे मित्रावरुणा (=मित्रावरुणौ), युष्माकं प्रणीतौ (=युवयोः प्रणयने प्रकृष्टे नयने सति) श्वभ्रेव दुरितानि परि वृज्यां (=स्थातुमयोग्यानि गर्तवन्ति स्थलानीव पापानि परित्यजेयम्) ॥

४. [ते] अदितीचे पुत्र स्थावर-जंगमातें धारण करणारे, सकळ भुवनाचे देदीप्यमान रक्षक, दीर्घ बुद्धि असलेले, बलाचें संरक्षण करणारे, सत्यवंत [आणि] ऋण फेडणारे [होत].

५. हे आदित्य हो, हे अर्यमा, जो तुमचा आधार भयप्रसंगांतहि सुखकारक [होतो] तो तुमचा आधार मला मिळो. हे मित्रावरुण हो, तुमच्या आश्रयाखालीं मी खळगे [टाळिल्या]-प्रमाणें पापें टाळीन असें करा.

4. The Âdityas [are] the supporters of the moveable and the immoveable [world], the divine preservers of every creature, possessed of far-reaching wisdom, protectors of the power, full of truth,] and] repayers of debts.

5. O sons of Aditi, o Aryaman, may I obtain that help of yours which is a source of comfort even in danger. O Mitra and Varuṇa, may I under your guidance avoid sins like pits.

४. 'बळाचें रक्षण करणारे'=' असुर्यं रक्षमाणाः'. सायणाचार्य 'असुर्य' म्हणजे येथें उदक असा अर्थ करितात. कितीएक पाश्चात्य 'देवसमूह' अथवा 'देवजाति' असा अर्थ करितात. हा शेवटील अर्थ संभवतो, कारण कीं असुर म्हणजे 'बळवान् होत्साता देव' हा अर्थ वेदांत प्रसिद्ध आहे. आम्हीं अर्थ अक्षरशः दिला आहे.

सुगो हि वो अर्यमन्मित्र पन्था अनृक्षरो वरुण साधुरस्ति ।
तेनादित्या अधि वोचता नो यच्छता नो दुष्परिहन्तु शर्म ॥ ६ ॥
सुऽगः । हि । वः । अर्यमन् । मित्र । पन्थाः । अनृक्षरः । वरुण । साधुः । अस्ति ।
तेन । आदित्याः । अधि । वोचत । नः । यच्छत । नः । दुःऽपरिहन्तु । शर्म ॥ ६ ॥
पिपर्तु नो अदिती राजपुत्राति द्वेषांस्यर्यमा सुगेभिः ।
बृहन्मित्रस्य वरुणस्य शर्मोप स्याम पुरुवीरा अरिष्टाः ॥ ७ ॥
पिपर्तु । नः । अदितिः । राजऽपुत्रा । अति । द्वेषांसि । अर्यमा । सुऽगेभिः ।
बृहत् । मित्रस्य । वरुणस्य । शर्म । उप । स्याम । पुरुऽवीराः । अरिष्टाः ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. हे अर्यमन्, हे मित्र, हे वरुण, वः (=युष्माकं) पन्थाः (=मार्गः) सुगः (=सुगम्यः) अनृक्षरः (=कण्टकरहितः) साधुः (=ऋजुश्) [च] अस्ति । हे आदित्याः, तेन [पथा] नः अधि वोचत (=अस्माकम् अधिवक्तारो भवत) । नः (=अस्मभ्यं) दुष्परिहन्तु शर्म (=विनाशयितुमशक्यं सुखं प्रयच्छत) ॥

७. राजपुत्रा (=राजान आदित्याः पुत्रा यस्याः सा) अदितिः अर्यमा [च] सुगेभिः (=सुगम्यैर्मार्गैर्) नो द्वेषांसि अति पिपर्तु (=शत्रूनतिक्रम्यास्मान् पारयतु तद्रहितं देशं प्रापयतु)। मित्रस्य वरुणस्य [च] शर्म (=आश्रयः) बृहत् (=महान्) [भवति]। [वयं] पुरुवीराः (=वीर्योपेतबहुपुत्रैरुपेता) अरिष्टाः (=अहिंसिताः सन्तस्) [तच्छर्म=तमाश्रयम्] उप स्याम (=उपगता भवेम=लभेमहि)॥

६. हे अर्यमा, हे मित्रा, हे वरुणा, तुमचा मार्ग सुगम्य, निष्कंटक [आणि] सरळ आहे. तर हे आदित्य हो, त्या मार्गानें तुम्ही आमचे कैवारी व्हा. आम्हांला अक्षय सुख द्या.

७. राजे आदित्य जिचे पुत्र होत ती अदिति, आणि अर्यमा, हे चांगल्या मार्गांनीं आम्हांला द्वेष्ट्यांच्या पार पाडोत. मित्राचा आणि वरुणाचा जो आश्रय तो मोठा होय; वीर्यवान् पुष्कळ पुत्रांनीं संपन्न आणि हानिरहित होत्साते आम्ही [त्या आश्रया]प्रत पावूं असें ते करोत.

6. O Aryaman, o Mitra, o Varuṇa, safe and thornless and straight is your path. Be our champions therewith, o Âdityas. Give us indestructible happiness.

7. May Aditi the mother of the kings, and may Aryamâ carry us by safe roads across the enemies. Great is the support of Mitra and Varuṇa. May we, blessed with many brave sons [and] free from harm, possess that support.

ति॒स्रो भूमी॑र्धारय॒न् त्रीँरु॒त द्यून्त्रीणि॑ व्र॒ता वि॒दथे॑ अ॒न्तरे॑षाम् ।
ऋ॒तेना॑दित्या॒ महि॑ वो महि॒त्वं तद॑र्यमन्वरुण मित्र॒ चारु॑ ॥ ८ ॥

ति॒स्रः । भूमीः॑ । धा॒र॒य॒न् । त्रीन् । उ॒त । द्यून् । त्रीणि॑ । व्र॒ता । वि॒दथे॑ । अ॒न्तः । ए॒षा॒म् ।

ऋ॒तेन॑ । आ॒दि॒त्याः॒ । महि॑ । व॒ः । म॒हि॒ऽत्वम् । तत् । अ॒र्य॒म॒न् । व॒रु॒ण॒ । मि॒त्र॒ । चारु॑ ॥ ८ ॥

त्री रो॑च॒ना दि॒व्या धा॑रयन्त हि॒र॒ण्यया॒ः शुच॑यो॒ धार॑पूताः ।
अस्व॑प्नजो अनिमि॒षा अद॑ब्धा उरु॒शंसा॑ ऋ॒जवे॒ मर्त्या॑य ॥ ९ ॥

त्री । रो॒च॒ना । दि॒व्या । धा॒र॒य॒न्त॒ । हि॒र॒ण्ययाः॑ । शुच॑यः । धार॑ऽपूताः । अस्व॑प्नऽजः । अ॒नि॒ऽमि॒षाः । अद॑ब्धाः । उ॒रु॒ऽशंसाः॑ । ऋ॒जवे॑ । मर्त्या॑य ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. [आदित्यास्] तिस्रो भूमीः (=त्रीन् लोकान्) उत त्रीन् द्यून् (=त्रीन् द्युलोकान्) [च] धारयन् (=धारयन्ति) । विदथे अन्तः (=यज्ञे) एषां (=तेषां) व्रता (=व्रतानि) त्रीणि [सन्ति] । हे आदित्याः, ऋतेन (=सत्यरूपेण यज्ञेन) वो महित्वं महि (=युष्माकं महत्त्वं महत्) [भवति] । हे अर्यमन्, हे वरुण, हे मित्र, तद् [वो महित्वं] चारु (=सर्वोत्कृष्टं) [भवति] ॥

तिस्रो भूमीः । अत्र भूमिशब्दो लोकत्रये वर्तते । यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्यामित्यत्र यथा पृथिवीशब्दः । भूम्यन्तरिक्षस्वर्गांस्त्रीन् लोकान् आदित्या धारयन् । वृष्टिप्रदानादिना धारयन्ति । उत अपि च द्यून् दीप्तान् तत उपरितनान् महरादिकानपि त्रीन् लोकान् धारयन्ति ।......। अपि चैषामादित्यानां विदथे यज्ञेऽन्तर्मध्ये त्रीणि व्रता सवनत्रयनिष्पाद्यानि त्रीणि कर्माणि सन्ति । यद्वा एषां लोकानामन्तर्मध्ये विदथे यज्ञे निमित्तभूते सति एषामादित्यानां त्रीणि कर्माणि रसादानधारणविसर्जनलक्षणानि सन्ति । इति सायणः ॥

९. हिरण्ययाः (=हिरण्यवच्छोभमानाः) शुचयः (=तेजस्विनो) धारपूताः (=उदकधाराभिः शोधिता इव निर्मला) अस्वप्नजः (=स्वापरहिता) अनिमिषाः (=निमेषरहिता) अदब्धाः (=अहिंसिता) उरुशंसाः (=प्रभूतस्तोत्रा) [आदित्यास्] त्री

८. [आदित्य] तीन भूलोकांला आणि तीन द्युलोकांला धारण करितात. यज्ञांत जीं त्यांचीं कामें तीं तीन आहेत. हे आदित्य हो, सत्याच्या योगानें तुमचा महिमा मोठा आहे. हे अर्यमा, हे वरुणा, हे मित्रा, तो महिमा सर्वोत्तम [आहे].

8. Three earths and three heavens do they support. Three are their deeds in the sacrifice. Through truth, o Âdityas, is your greatness great. That [greatness] o Aryaman, o Varuṇa, o Mitra, [is] excellent.

९. सुवर्णमय, कांतिमान्, शुद्ध, न निजणारे, अनिमेष, अहिंसित, बहुस्तुत [असे जे आदित्य, ते] पुण्यवान् मर्त्यासाठीं तीन दिव्य लोकांला धारण करितात.

9. The Âdityas, golden, bright, pure, never sleeping, unwinking, perfect, praised by many, support the three heavenly regions for the righteous mortal.

---

८. 'तीन भूलोक आणि तीन द्युलोक'. सायण म्हणतात तीन भूलोक म्हणजे भूमि, अंतरिक्ष आणि स्वर्ग हे; आणि तीन द्युलोक म्हणजे त्याच्याहि वरचे जे महरादि तीन लोक ते होत. तीन कामें म्हणजे काय याविषयीं सायणाचार्य निश्चयानें सांगत नाहींत; तीन सवनांमध्यें करावयाचीं जीं कर्में तीं असतील अथवा रस घेणें, धारण करणें आणि सांडणें हीं तीन कर्में असतील असें ते म्हणतात.

'सत्याच्या योगानें'='ऋतेन.' म्हणजे सत्यरूप जो यज्ञ त्याच्या योगेंकरून, आर्यलोक यज्ञाला सत्य असें म्हणत असत.

९. 'न निजणारे'='अस्वप्नजः'. न निजणारे हें देवांचें विशेषण उत्तम शोभतें. कारण देव जर निजतील तर त्यांच्या हातून जगताचें सर्वदा व्हावयाचें जें कल्याण तें होणार नाहीं. आणि वस्तुतः खरेंच आहे कीं सूर्यादिक जे (आणि तेच देव) ते कधींहि निजत नाहींत, सर्वदा मार्गक्रमण करीत असतात.

'अनिमेष.' म्हणजे डोळ्यांचीं पातीं एकमेकांस न लावणारे. हेंहि देवांचें एक योग्य विशेषण आहे. त्यांचे डोळे सदैव उघडेच असतात, लवत नाहींत.

त्वं विश्वेषां वरुणासि राजा ये च देवा असुर ये च मर्ताः ।
शतं नो रास्व शरदो विचक्षेऽश्यामायूंषि सुधितानि पूर्वा॥१०॥७

त्वम् । विश्वेषाम् । वरुण । असि । राजा । ये । च । देवाः । असुर ।
ये । च । मर्ताः ।
शतम् । नः । रास्व । शरदः । विऽचक्षे । अश्याम । आयूंषि । सुऽधितानि । पूर्वा ॥ १० ॥ ७ ॥

न दक्षिणा वि चिकिते न सव्या न प्राचीनमादित्या नोत पश्चा।
पाक्या चिद्वसवो धीर्या चिद्युष्मानीतो अभयं ज्योतिरश्याम् ॥११॥

न । दक्षिणा । वि । चिकिते । न । सव्या । न । प्राचीनम् । आदित्याः । न । उत । पश्चा ।
पाक्या । चित् । वसवः । धीर्या । चित् । युष्माऽनीतः । अभयम् । ज्योतिः । अश्याम् ॥ ११ ॥

दिव्या रोचना (=त्रीणि द्युसंबन्धीनि रोचमानानि स्थानानि=द्युलोकस्य त्रीन् भागान्) ऋजवे मर्त्याय (=ऋजुकर्मणे पुण्यवते मरणधर्मणे मनुष्याय) धारयन्त (=धारयन्ति)॥

भाषायाम्.

१०. हे असुर (=प्रबल) वरुण, ये च देवा येच मर्ताः (=मर्त्याः) [सन्ति] [तेषां] विश्वेषां त्वं राजासि । नः (=अस्मभ्यं) विचक्षे शतं शरदो रास्व (=दर्शनाय शतं वर्षाणि देहि=शतं वर्षाणि अस्मान् जीवय)। पूर्वा सुधितानि (=पुरातनानि सुष्ठु हितानि=पुरातनात्कालात् सुष्ठु प्रकल्पितानि शतसंवत्सरलक्षणानि) आयूंषि अश्याम (=प्राप्नुयाम)॥

११. न दक्षिणा वि चिकिते (=मया दक्षिणे भागे न दृश्यते किमपि) न सव्या (=वामभागेपि न किमपि) [वि चिकिते=दृश्यते]। हे आदित्याः, न प्राचीनं नोत पश्चा (=न पुरतो न पश्चादपि) [दृश्यते=द्रष्टुं शक्नोमि]। हे वसवः (=साधवः), पाक्या चित् धीर्या चित् (=!" अज्ञानोपि कातरोपि ") युष्मानीतः (=युष्माभिर्नीतः सन्नहम्) अभयं ज्योतिः (=भयरहितं प्रकाशं=" सौरं तेजः आन्तरं वा ज्ञानात्मकम् ") अश्यां (=प्राप्नुयाम्)॥

१०. हे प्रबळ वरुणा, जे देव आणि मर्त्य त्या सर्वांचा तूं राजा आहेस. आम्ही शंभर वर्षें पाहूं असें तूं कर. पूर्वींपासून नेमिलेलें जें आयुष्य त्याजप्रत आम्ही पावूं असें कर.

10. Thou, o mighty Varuṇa, art the king of all, [of those] that are gods and [of those] that are mortals. Give us a hundred years to see, may we attain to the life-times anciently appointed.

११. मला उजवीकडे दिसत नाहीं, डावीकडे [दिसत] नाहीं, हे आदित्य हो, पुढें [दिसत] नाहीं आणि मागेंहि [दिसत] नाहीं. हे साधूंनो, मी जरी मूढ आणि जरी भितरा आहें तरी तुम्ही जर मला मार्ग दाखवाल तर मी निर्भय प्रकाशाप्रत पावेन.

11. Not to the right do I see nor to the left, neither in front, o sons of Aditi, nor behind. Guided by you may I attain the light that is free from fear, though [I am] ignorant, o good [gods], [and] though [I am] timid.

१०. कृत, त्रेत, आणि द्वापर या युगांत मनुष्यांचें आयुष्य अथवा जीवित शंभर वर्षांवर नसे असें दाखविण्याला प्रमाण जर पाहिजे असेल तर तें या मंत्रांत आहे. शंभर वर्षें जगणें म्हणजे शिकस्त झाली अशी प्राचीन लोकांची अवस्था या ऋचेवरून उघड दिसून येते.

११. ऋषि म्हणतो, 'मला मागें, पुढें किंवा इकडे तिकडे दिसत नाहीं, आणि प्रकाश कसा प्राप्त करून घ्यावा तेंहि कळत नाहीं. तर हे देवहो, तुम्ही माझा हात धरून मला चालवा म्हणजे अंधकाराच्या पलीकडे मी जाईन.'

यांत जो प्रकाश सांगितला तो ज्ञानरूप प्रकाश होय असें दिसतें.

यो राजभ्य ऋतनिभ्यो ददाश यं वर्धयन्ति पुष्टयश्च नित्याः ।
स रेवान्याति प्रथमो रथेन वसुदावा विदथेषु प्रशस्तः ॥ १२ ॥

यः । राजऽभ्यः । ऋतनिऽभ्यः । ददाश । यम् । वर्धयन्ति । पुष्टयः ।
च । नित्याः ।
सः । रेवान् । याति । प्रथमः । रथेन । वसुऽदावा । विदथेषु । प्रऽशस्तः ॥ १२ ॥

शुचिरपः सूयवसा अदब्ध उप क्षेति वृद्धवयाः सुवीरः ।
नकिष्टं घ्नन्त्यन्तितो न दूराद्य आदित्यानां भवति प्रणीतौ ॥ १३ ॥

शुचिः । अपः । सुऽयवसाः । अदब्धः । उप । क्षेति । वृद्धऽवयाः ।
सुऽवीरः ।
नकिः । तम् । घ्नन्ति । अन्तितः । न । दूरात् । यः । आदित्यानाम् ।
भवति । प्रऽनीतौ ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१२. य ऋतनिभ्यः (=ऋतनेतृभ्यः=यज्ञरूपस्य सत्यस्य नायकेभ्यो) राजभ्य [आदित्येभ्यो] ददाश (=हविर्ददाति) यं च पुष्टयः (=पोषका) नित्याः (=शाश्वताश्च) [आदित्या] वर्धयन्ति स रेवान् (=धनवान्) वसुदावा (=धनदाता) विदथेषु प्रशस्तः (=सभासु स्तुतः सन्) प्रथमो रथेन याति (=रथमास्थितः सर्वेभ्यः पूर्वं गच्छति) ॥

१३. य आदित्यानां प्रणीतौ भवति (=प्रणयने भवति=आदित्यैर्दर्शितमार्गो भवति) [स यजमानः] शुचिः (=तेजस्वी) अदब्धः (=केनाप्यहिंसितो) वृद्धवयाः (=प्रभूतान्नः) सुवीरः (=शोभनवीर्योपेतपुत्रपौत्रादिभिरूपेतः सन्) सूयवसा अपः (=शोभनघासयुक्तानि जलानि) उप क्षेति (=तेषां समीपे निवसति=सुयवसयुक्तानां नद्यादीनां तीरेषु निवसति) । [अपि च] तम् अन्तितो नकिर्न दूरात् (=तं न समीपे नापि दूराच्च कुत्रापि) [केपि] घ्नन्ति (=हिंसन्ति) ॥

१२. जो [कोणी] सत्यनाय-क [आदित्य]राजांला हवि देतो, आणि ज्याला पोषक [आणि] शाश्वत [आदित्य] वाढवितात, तो धनवान्, उदार [आणि] सभेंत वाखाणिलेला [असा होत्साता] प्रथम रथांत बसून जातो.

12. He who has sacrificed to the kings the leaders of Truth, and whom the nourishing [and] eternal [Âdityas] promote, is the first to go in a chariot, being wealthy, bounteous [and] renowned in assemblies.

१३. जो आदित्यांच्या कृपेंत असतो तो तेजस्वी, दुःखरहित, अन्नसंपन्न [आणि] चांगल्या वीर्यसंपन्न पुत्रपौत्रांनीं भरलेला असा होऊन जेथें पुष्कळ चांगलें गवत आहे अशा पाण्याजवळ वास करितो, [आणि] त्याला [कोणी] जवळून मारीत नाहींत [आणि] दूरूनहि [मारीत] नाहींत.

13. He who is under the guidance of the Âdityas lives on the banks of waters having good grass, being brilliant, unhurt, affluent with food and blessed with many good heroes, [and] [enemies] do not kill him from near, nor from afar.

---

१२. 'सत्यनायक'='ऋतनिभ्यः.' म्हणजे यज्ञरूप सत्याचा प्रतिपाळ करणारे; आर्यधर्माचें संरक्षण करणारे.

१३. 'ज्यावर आदित्यांची कृपा होते त्याला उत्तम नद्या प्राप्त होतात आणि त्यांच्या कांठावर गवत, धान्य वगैरे पुष्कळ मिळतें आणि तेथें त्याला राहवयास जागा मिळते.' आर्यलोक जसजसे आर्यावर्तांत येऊं लागले तसतसे ते उत्तम नद्यांच्या तीरांवर शहरें वसविण्याचे प्रयत्न करूं लागले; आणि ते प्रयत्न कोळी इत्यादिक जे अनार्यजन त्यांनीं निरर्थक करूं नयेत म्हणून ते आपल्या देवांची प्रार्थना करीत, आणि आदित्यादिक देवांची सेवा केली म्हणजे ते प्रयत्न व्यर्थ जाणार नाहींत असें समजत असत. त्याचें एक उत्तम उदाहरण या मंत्रांत आहे. आर्यलोकांचीं गुरें पुष्कळ असत त्यांस खावयास गवत पाहिजे म्हणून 'सूयवसा अपः' असें म्हटलें आहे.

अदि॑ते॒ मित्र॒ वरु॑णो॒त मृ॑ळ॒ यद्वो॑ व॒यं च॑कृ॒मा कच्चि॒दाग॑ः ।
उ॒र्व॑श्या॒मभ॑यं॒ ज्योति॑रिन्द्र॒ मा नो॑ दी॒र्घा अ॒भि न॑श॒न्तमि॑स्राः ॥१४
अदि॑ते । मित्र॑ । वरु॑ण । उ॒त । मृ॒ळ । यत् । वः॒ । व॒यम् । च॒कृ॒म ।
कत् । चि॒त् । आग॑ः ।
उ॒रु । अ॒श्या॒म् । अभ॑यम् । ज्योति॑ः । इ॒न्द्र॒ । मा । नः॒ । दी॒र्घाः ।
अ॒भि । न॒श॒न् । तमि॑स्राः ॥ १४ ॥
उ॒भे अ॑स्मै पीपयतः स॒मी॒ची दि॒वो वृ॒ष्टिं सु॒भगो॒ नाम॒ पुष्य॑न् ।
उ॒भा क्षया॑वा॒जय॑न्याति पृ॒त्सूभा॒वर्धौ॑ भवतः सा॒धू अ॑स्मै ॥१५॥
उ॒भे इति॑ । अ॒स्मै॒ । पी॒प॒य॒तः॒ । स॒मी॒ची इति॑ स॒म्ऽई॒ची । दि॒वः ।
वृ॒ष्टिम् । सु॒ऽभग॑ः । नाम॑ । पुष्य॑न् ।
उ॒भा । क्षयौ॑ । आ॒ऽजय॑न् । या॒ति॒ । पृ॒त्ऽसु । उ॒भौ । अर्धौ॑ । भ॒व॒-
तः॒ । सा॒धू इति॑ । अ॒स्मै॒ ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

१४. हे अदिते, हे मित्र, उत (=अपि च) हे वरूण, यत् कत् चित् (=यत् किंचित्) व आगः (=युष्माकमपराधं) चकृम (=कृतवन्तः स्मः) तत् मृळ (=क्षमस्व)। हे इन्द्र, उरू (=विस्तीर्णम्) अभयं (=भयरहितं) ज्योतिः (=प्रकाशम्) अश्यां (=प्राप्नुयाम्)। दीर्घास्तमिस्रा नो माभि नशन् (=दीर्घा निशा अस्मान् मा प्राप्नुयुः)॥

१५. [य आदित्यानां प्रणीतौ भवति] अस्मै (=तस्मै) उभे समीची (=संगच्छमाने उभे द्यावापृथिव्यौ) पीपयतः (=प्याययतः=कामान् वर्धयतः) [स] सुभगः (=सुभाग्यशाली) दिवो वृष्टिं नाम पुष्यन् (=द्युलोकस्य वर्षणं =द्युलोकाज्जातां मेघवृष्टिं प्राप्नुवन्)। उभा क्षयौ आजयन् पृत्सु याति (=उभौ निवासौ भूलोकस्वर्गलोकलक्षणौ जयन् युद्धेषु गच्छति)। अस्मै (=तस्मै) उभौ अर्धौ (=उभावपि अर्धभागौ (=?''जगतो भागौ चराचरात्मकौ मर्त्यामर्त्यात्मकौ वा'') साधू भवतः (=सुलभौ भवतः)॥

१४. हे अदिती, हे मित्रा, आणि हे वरुणा, आम्हीं कांहीं तरी तुमचा अपराध केला असेल, त्याची तुम्ही क्षमा करा. हे इन्द्रा, भयरहित जो विस्तीर्ण प्रकाश त्याप्रत मला पावूं दे. लांब लांब रात्री आम्हांप्रत न येओत.

14. O Aditi, o Mitra, and o Varuṇa, pardon us whatever fault we have committed against you. May I obtain, o Indra, the broad light free from fear. May long nights never come upon us.

१५. [ज्यावर आदित्यांची कृपा असते] त्याचे मनोरथ द्यावापृथिवी ह्या दोघीहि पूर्ण करितात; तो सुभाग्यशाली [मनुष्य] द्यूच्या वृष्टीला पावतो आणि तो उभयलोकांला जिंकणारा होत्साता लढाईंत जातो; त्याला दोन्ही भाग सुगम होतात.

15. [He who is under the guidance of the Âdityas], to him both the worlds afford nourishment; he a fortunate man receives the rain of heaven, [and] he goes into battles, winning both places of residence; to him both the halves become accessible.

---

१४. 'अदिति' कोण याविषयीं सू. ७२ मं. ९ आणि टीप पहा.

१५. 'उभय लोकांला' म्हणजे भूलोक आणि द्युलोक या दोघांला. 'दोन्ही भाग' = 'उभौ अर्धौ.' हे दोन भाग कोणते तें स्पष्ट समजत नांहीं. सायण काय अर्थ करितात तो भाषेंत पहा.

या वो माया अभिद्रुहे यजत्राः पाशा आदित्या रिपवे विचृत्ताः ।
अश्वीव ताँ अति येषं रथेनारिष्टा उरावा शर्मन्त्स्याम ॥ १६ ॥

याः । वः । मायाः । अभिऽद्रुहे । यजत्राः । पाशाः । आदित्याः । रिपवे । विऽचृत्ताः ।
अश्वीऽइव । तान् । अति । येषम् । रथेन । अरिष्टाः । उरौ । आ । शर्मन् । स्याम ॥ १६ ॥

माहं मघोनो वरुण प्रियस्य भूरिदाव्न आ विदं शूनमापेः ।
मा रायो राजन्त्सुयमादव स्थां बृहद्वदेम विदथे सुवीराः॥१७॥८

मा । अहम् । मघोनः । वरुण । प्रियस्य । भूरिऽदाव्नः । आ । विदम् । शूनम् । आपेः ।
मा । रायः । राजन् । सुऽयमात् । अव । स्थाम् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १७ ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

१६. हे यजत्राः (=पूजनीया) आदित्याः, या वो मायाः पाशाश् [च] अभिद्रुहे (=अभिद्रोहं कुर्वते) रिपवे विचृत्ताः (=प्रसारितास्) तान् अश्वीव (=अश्वी कश्चिद् यथा तथा) रथेन अति येषम् (=अतिक्रम्य गच्छेय)। अरिष्टाः (=अहिंसिता) [वयं] [व] उरौ शर्मन् आ (=उरुणि शर्मणि=विस्तीर्णे आश्रयस्थाने) स्याम ॥

१७. हे वरुण, मघोनः (=धनवतो) भूरिदाव्नः (=प्रभूतस्य दातुः) प्रियस्य आपेः (=ज्ञातेः) शूनं (=मम दारिद्र्यं) माहम् आ विदं (=माहं तस्य विज्ञापनं करवाणि)। हे राजन् [वरुण], सुयमात् रायः (=सुष्ठु नियम्याद्धनात्) माहम् अव स्थां (=मा विहीनः स्याम्)। सुवीराः (=शोभनवीर्योपेतपुत्रादिभिरुपेता) [वयं] विदथे (=यज्ञे) बृहद् वदेम (=तव महत् स्तोत्रं ब्रूयाम)॥

एतदुक्तं भवति अस्मदीयाः पुत्रादयः क्षुधिता इति धनप्रभुसमीपेऽभिधाय याचमानो मा भूवमिति ॥

१६. हे पूज्य आदित्य हो, तुमच्या ज्या माया [आणि] [जे] पाश द्वेष करणाऱ्या शत्रूसाठीं पसरिलेले [असतात], त्यांस मी घोड्यावर बसून [तरून गेल्या]प्रमाणें रथानें तरून जाईन असें करा. कोणाचाहि उपद्रव न पोंहचतां आम्ही [तुमच्या] मोठ्या आश्रयाखालीं राहूं असें करा.

16. O adorable Âdityas, may I with the chariot safely cross over, like one mounted on a horse, those your schemes [and] snares which [are] spread for the spiteful enemy. May we, free from harm, be under [your] wide protection.

१७. हे वरुणा, श्रीमान् [आणि] उदार जो प्रिय आप्त त्याला मी आपलें दैन्य न सांगावें असें कर. हे राजा [वरुणा], ज्यावर सहज अधिकार चालवितां येतो अशा धनापासून मी पृथक् न होईन असें कर. चांगल्या वीरांनीं युक्त होत्साते यज्ञांत आम्ही तुझी मोठी स्तुति गाऊं असें कर.

17. May I never tell, o Varuṇa, my poverty to a rich [and] bounteous dear relation. May I never be, o king, without controllable wealth. May we, accompanied by brave sons, chant great praises [of thee] in the sacrifice.

---

१७. 'दैन्य' इ०. अद्यापिहि समजूत अशी आहे कीं, आपला कितीहि वाईट वेळ आला तरी आपलें दैन्य आपल्या सख्यांपुढें सांगावयाचें नाहीं, परक्या पुढें सांगितलें तरी चिंता नाहीं.

'ज्यावर सहज अधिकार चालवितां येतो'='सुयमात्.' म्हणजे जें अखंड, स्थिर, अचल, हुकुमांत राहणारें धन तें.

सूक्तम् २८-२१९.

कूर्मो गृत्समदो वा ऋषिः । वरुणो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

इदं कवेरादित्यस्य स्वराजो विश्वानि सान्त्यभ्यस्तु मह्ना ।
अति यो मन्द्रो यजथाय देवः सुकीर्तिं भिक्षे वरुणस्य भूरेः ॥१॥

इदम् । कवेः । आदित्यस्य । स्वऽराजः । विश्वानि । सन्ति । अभि । अस्तु । मह्ना ।
अति । यः । मन्द्रः । यजथाय । देवः । सुऽकीर्तिम् । भिक्षे । वरुणस्य । भूरेः ॥ १ ॥

तव व्रते सुभगासः स्याम स्वाध्यो वरुण तुष्टुवांसः ।
उपायन उषसां गोमतीनामग्नयो न जरमाणा अनु द्यून् ॥ २ ॥

तव । व्रते । सुऽभगासः । स्याम । सुऽआध्यः । वरुण । तुस्तुऽवांसः ।
उपऽअयने । उषसाम् । गोऽमतीनाम् । अग्नयः । न । जरमाणाः । अनु । द्यून् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. कवेः (=मेधाविनः) स्वराजः (=स्वयं राजमानस्य =स्वतन्त्रराज्यकर्तुर्) आदित्यस्य [वरुणस्य] इदं (=मया कृतं) [स्तोत्रं भवति] । [स] मह्ना (=स्वमहिम्ना) विश्वानि सन्ति (=सर्वाणि भूतानि) अभि अस्तु (=अभिभवतु) । यो यजथाय (=यष्ट्रे पुरुषाय=तदर्थम्) अति मन्द्रः (=अतिशयेन हर्षयिता) देवः (=देदीप्यमानो) [वरुणस्तस्य] भूरेः (=महतो वरुणस्य) सुकीर्तिं भिक्षे (=शोभनां स्तुतिं याचे) ॥

२. हे वरुण, स्वाध्यः (=शोभनध्यानास्) तुष्टुवांसः (=त्वां स्तुतवन्तो वयं) सुभगासः (=शोभनभाग्याः सन्तस्) तव व्रते स्याम (=तव कर्मणि भवेम=त्वदर्थं यज्ञादि कर्म कुर्वन्तो भवेम) । गोमतीनाम् उषसाम् उपायने (=गवादिधनवतीनामुषसामुपागमने सति) अग्नयो न (=यथा कर्मार्थमग्नयः समिध्यन्ते तथा) अनु द्यून् जरमाणाः (=दिनेदिने स्तुवन्तः=प्रतिदिनमुषःकाले स्तोत्रं कुर्वन्तो वयं) [सुभगास्तव व्रते स्याम] ॥

सूक्त २८–२१९.

ऋषि–कूर्म अथवा गृत्समद. देवता–वरुण. वृत्त–त्रिष्टुभ्.

१. मेधावी [आणि] स्वतंत्र राज्यकारी जो आदित्य त्याचें हें [स्तोत्र] [होय]. तो [आपल्या] मोठेपणानें सकळ विश्वाला जिंकितो. जो देदीप्यमान [वरुण] उपासकाला अत्यंत हर्षकारक [होय], त्या महान् वरुणाची प्रशंसा मी याचितों.

२. हे वरुणा, चांगलें ध्यान करणारे आणि स्तुति करीत राहणारे असे जे आम्ही ते तुझ्या सेवेंत सुभाग्यसंपन्न राहूं असें तूं कर. गोसंपन्न उषांचें आगमन होतांच जसे अग्नि [पेटविले जातात त्या]-प्रमाणें प्रतिदिनीं स्तव करणारे [जे आम्ही ते तुझ्या सेवेंत सुभाग्यसंपन्न राहूं असें तूं कर].

HYMN 28–219.

To *Varuṇa*. By *Kûrma* or *Gṛitsamada*. Metre—*Trishṭubh*.

1. This [hymn] [is] for the wise son of Aditi, the independent king. May he by his greatness overpower all things. I seek the high commendation of that great Varuṇa, who is the great divine gratifier of the sacrificer.

2. May we, full of great devotion [and] having chanted thy praises, be happy in thy service—we who at the approach of the bountiful Ushases sing hymns from day to day even as fires [are kindled].

---

१. 'महान् वरुणाची प्रशंसा याचितों.'=' भूरेर्वरुणस्य सुकीर्तिं भिक्षे.' म्हणजे मोठा जो वरुण त्याणें हें फार चांगलें स्तोत्र केलें अशी मला शाबासकी द्यावी असें इच्छितों.

तव॑ स्याम पुरु॒वीर॑स्य॒ शर्म॑न्नुरु॒शंस॑स्य वरुण प्रणेतः ।
यू॒यं नः॑ पुत्रा अदितेरदब्धा अ॒भि क्ष॑मध्वं॒ युज्या॑य देवाः ॥ ३ ॥

तव॑ । स्या॒म॒ । पु॒रु॒ऽवीर॑स्य । शर्म॑न् । उ॒रु॒ऽशंस॑स्य । व॒रु॒ण॒ । प्र॒ने॒त॒रिति॑ प्रऽनेतः ।

यू॒यम् । नः॒ । पु॒त्राः॒ । अ॒दि॒ते॒ः । अ॒द॒ब्धाः॒ । अ॒भि । क्ष॒म॒ध्व॒म् । यु॒ज्या॑य । दे॒वाः॒ ॥ ३ ॥

प्र सी॑मादि॒त्यो अ॑सृजद्विध॒र्ताँ ऋ॒तं सिन्ध॑वो॒ वरु॑णस्य यन्ति ।
न श्रा॑म्यन्ति॒ न वि मु॑चन्त्ये॒ते व॒यो न प॑प्तू रघु॒या परि॑ज्मन् ॥४॥

प्र । सी॒म् । आ॒दि॒त्यः । अ॒सृ॒ज॒त् । वि॒ऽध॒र्ता । ऋ॒तम् । सिन्ध॑वः । वरु॑णस्य । य॒न्ति॒ ।

न । श्रा॒म्य॒न्ति॒ । न । वि । मु॒च॒न्ति॒ । ए॒ते । वयः॑ । न । प॒प्तुः॒ । र॒घु॒ऽया । परि॑ऽज्मन् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. हे वरुण, हे प्रणेतः (=प्रकर्षेण नेतर्नायक) पुरुवीरस्य (=बहुवीरोपेतस्य=बहून् वीर्योपेतान् पुत्रपौत्रादीन् ददत) उरुशंसस्य (=प्रभूतस्तोत्रस्य) तव शर्मन् (=शर्मणि सुखे) स्याम। हे अदब्धाः (=अहिंसिता) अदितेः पुत्राः (=आदित्याः), हे देवाः (=देदीप्यमानाः), यूयं युज्याय (=सख्याय) नः (=अस्मान्) अभि क्षमध्वम् (=अपराधकृतः सहध्वम्) ॥

४. विधर्ता (=जगतो धारक) अदित्यः (=अदितेः पुत्रो वरुणः) सी (=तान् वक्ष्यमाणान् सिन्धून् नदान्) प्रासृजत् (=प्रकर्षेण सृष्टवान्)। [ते] सिन्धवः (=ता नद्य) ऋतं यन्ति (=सत्यं यथा तथा गच्छन्ति)। एते [सिन्धवो] न श्राम्यन्ति (=श्रान्तिं न प्राप्नुवन्ति) न वि मुचन्ति (=उपरता न भवन्ति) [अपि तु] परिज्मन् (=परिज्मनि=भूम्यां) वयो न (=पक्षिण इव) रघुया पप्तुः (=शीघ्रम् उत्पतन्ति) ॥

३. हे श्रेष्ठ नायका वरुणा, बहुवीरसंपन्न आणि बहुस्तोत्रसंपन्न असा जो तूं, त्या तुझ्या आश्रयाखालीं आम्हांस राहूं दे. हे अदितीचे देदीप्यमान [आणि] क्षतिरहित पुत्र हो, तुम्ही आम्हांला क्षमा करून आमचे मित्र व्हा.

४. [जगाचा] धर्ता असा जो अदितीचा पुत्र वरुण तो नद्यांचे प्रवाह सोडितो. वरुणाच्या नद्या यथासत्य वाहतात. त्या [नद्या] थकत नाहींत, थांबत नाहींत; त्या पृथिवीवर पक्ष्यांप्रमाणें वेगानें धांवतात.

3. May we, o Varuṇa, o excellent leader, be under thy protection—thou, who givest numerous brave sons and who art offered exceeding praise. Do you, o divine and perfect sons of Aditi, pardon us for [your] friendship.

4. [Varuṇa], the great supporter, the son of Aditi, sends forth the rivers. The rivers of Varuṇa flow truthfully. They do not tire, they do not stop, they flow on earth swiftly like birds.

---

३. ‘ बहुवीरसंपन्न ’ आणि ‘ बहुस्तोत्रसंपन्न. ’ म्हणजे उपासकाला पुष्कळ वीर्यवान् पुत्र देणारा, आणि ज्याला बहुत लोक स्तवितात असा.

‘ क्षतिरहित. ’ म्ह. ज्यांला कोणी उपद्रव करूं शकत नाहींत असे.

४. ‘ वरुणाच्या नद्या यथासत्य वाहतात ’=‘ ऋतं सिन्धवो वरुणस्य यन्ति.’ म्ह. मेघोदकरूप ज्या नद्या सोडितो, त्या सतत वाहतात, सरळ रस्त्यानें नित्य जात असतात, आज आहेत आणि उद्यां नाहींत अशा होत नाहींत.

वि मच्छ्रथाय रशनामिवाग ऋध्याम ते वरुण खामृतस्य ।
मा तन्तुश्छेदि वयतो धियं मे मा मात्रा शार्यपसः पुर ऋतोः ॥
॥ ५ ॥ ९ ॥

वि । मत् । श्रथय । रशनाम्ऽइव । आगः । ऋध्याम । ते । वरुण । खाम् । ऋतस्य ।
मा । तन्तुः । छेदि । वयतः । धियम् । मे । मा । मात्रा । शारि । अपसः । पुरा । ऋतोः ॥ ५ ॥ ९ ॥

अपो सु म्यक्ष वरुण भियसं मत्सम्राळृतावोऽनु मा गृभाय ।
दामेव वत्साद्वि मुमुग्ध्यंहो नहि त्वदारे निमिषश्चनेशे ॥ ६ ॥

अपो इति । सु । म्यक्ष । वरुण । भियसम् । मत् । सम्ऽराट् । ऋतऽवः । अनु । मा । गृभाय ।
दामऽइव । वत्सात् । वि । मुमुग्धि । अंहः । नहि । त्वत् । आरे । निऽमिषः । चन । ईशे ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. हे वरुण, रशनाम् इव आगो मत् वि श्रथय (=रज्जुमिव पापं मत्सकाशात् शिथिलीकुरु=विमोचय) । ते (=तव) ऋतस्य खाम् ऋध्याम (=सत्यस्य नदीं लभेमहि) [अपि च] धियं वयतो मे (=कर्म संतन्वतो मम) तन्तुः (="कर्मसंततिर्") मा छेदि (=छिन्ना मा भूत्) अपसो मात्रा (=कर्मणः शरीरं=यज्ञस्य शरीरम् अभिषवणादिका क्रिया) ऋतोः पुरा (=समाप्तिकालात् पूर्वं) मा शारि (=शीर्णा विकला मा भूत्) ॥

६. हे वरुण, भियसं (=भयं) मत् (=मत्सकाशात्) अपो सु म्यक्ष (=सुष्ठु यथा तथापगमय) । हे सम्राट् (=सम्यग्राजमान), हे ऋतावः (=सत्यवन्) [वरुण], [त्वं] मा अनु गृभाय (=माम् अनुगृहाण) । वत्साद् दामेव (=गोवत्साद् यथा रज्जुं विमुञ्चन्ति तथा) [मत्] अंहो वि मुमुग्धि (=पापं मत्सकाशादपगमय) । हि (=यस्मात् कारणात्) त्वद् आरे (=त्वत्सकाशाद् दूरे=त्वदपेक्षया) [कोपि] निमिषश्चन नेशे (=निमेषस्यापि नेश्वरो भवति) ॥

५. पाश सोडून टाकिल्याप्रमाणें मजपासून पाप सोडून घे. हे वरुणा, आम्हांस तुझ्या सत्याचा प्रवाह प्राप्त करून दे. मी कर्म-[रूप वस्त्र] विणीत असतां माझा तंतु तुटूं देऊं नको. समाप्तिकाळापूर्वीं [माझ्या] उपासनेचें अंग क्षीण होऊं देऊं नको.

5. Remove from me [all] sin like a cord. May we, o Varuṇa, obtain the stream of thy truth. May the thread never be broken when I am weaving my cloth [of sacrifice]. May the body of my work never be broken before the time.

६. हे वरुणा, मजपासून भय अगदी काढून टाक. हे साम्राज्य-कर्त्या, हे सत्यवान् [वरुणा], तूं मजवर कृपा कर. वत्साचें दावें [दूर केल्या]प्रमाणें तूं माझें पाप दूर कर. कांकीं, तुझ्या शिवाय कोणी एका निमिषाचाहि धनी नाहीं.

6. Remove altogether fear from me, o Varuṇa! Be kind to me, o Universal king, o truthful one! Remove the sin from me even as the cord from a calf. For, without thee no one is the master of even a twinkling of an eye.

---

५. 'तुझ्या सत्याचा प्रवाह प्राप्त करून दे.'='ऋध्याम ते ऋतस्य खाम्.' म्हणजे वरुणाचें जें सर्व सत्य तें प्राप्त करून दे. अखंड सत्याची प्राप्ति होओ. या मंत्राचें तात्पर्य असें दिसतें कीं, वरुणाची उपासना चालली असतांना अनार्य लोकांनीं वगैरे विघ्न करूं नये.

मा नो वधैर्वरुण ये त इष्टावेनः कृण्वन्तमसुर भ्रीणन्ति ।
मा ज्योतिषः प्रवसथानि गन्म वि षू मृधः शिश्रथो जीवसे नः ॥ ७ ॥

मा । नः । वधैः । वरुण । ये । ते । इष्टौ । एनः । कृण्वन्तम् । असुर । भ्रीणन्ति ।
मा । ज्योतिषः । प्रऽवसथानि । गन्म । वि । सु । मृधः । शिश्रथः । जीवसे । नः ॥ ७ ॥

नमः पुरा ते वरुणोत नूनमुतापरं तुविजात ब्रवाम ।
त्वे हि कं पर्वते न श्रितान्यप्रच्युतानि दूळभ व्रतानि ॥ ८ ॥

नमः । पुरा । ते । वरुण । उत । नूनम् । उत । अपरम् । तुविऽजात । ब्रवाम ।
त्वे इति । हि । कम् । पर्वते । न । श्रितानि । अप्रऽच्युतानि । दुःऽदभ । व्रतानि ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. हे असुर (=बलवन्) वरुण, ये [वधाः] (=शस्त्राणि) ते इष्टौ (=तव प्रेषणे सति=त्वया प्रेषिता) एनः कृण्वन्तं (=पापं कुर्वन्तं) भ्रीणन्ति (=हिंसन्ति) [तैर्] वधैः (=शस्त्रैर्) मा नो [वधीः] (=अस्मान् मा वधीः)। [वयं] ज्योतिषः प्रवसथानि (=प्रकाशात् प्रवासान्) मा गन्म (=मा गच्छेम) । जीवसे नः (=अस्माकं जीवनाय) मृधः (=शत्रून्) वि षु शिश्रथः (=सुष्ठु पृथक् कुरु=अस्मत्सकाशादपगमय) ॥

८. हे वरुण, ते (=तुभ्यं) पुरा (=पूर्वम्) उत नूनम् (=अपि चेदानीं) [तथा] हे तुविजात (=प्रबलत्वेन सह प्रादुर्भूत), अपरम् (=अपरगामिन्यपि काले) ब्रवाम (=उच्चारयाम) । हे दूळभ (=दुःखेन हिंस्य), त्वे श्रितानि व्रतानि पर्वते न अप्रच्युतानि हि कं (=त्वयि स्थितानि यानि कर्माणि तानि पर्वते स्थितानीव च्युतिरहितानि) [भवन्ति] ॥

७. हे बलवान् वरुणा, पाप करणाऱ्याला तुझ्या आज्ञेवरून जीं शस्त्रें मारितात त्यांहीं तूं आम्हांस [मारूं] नको. तूं आम्हांस प्रकाशापासून भटकूं देऊं नकोस. आम्हीं जगावें म्हणून तूं शत्रूंचा अगदी नाश करून टाक.

७. Do not [kill] us, o Varuṇa, with those weapons which at thy bidding strike him who commits sin. May we never go to regions far removed from light. Remove [our] enemies that we may live.

८. हे प्रबला, [आम्हीं] तुला पूर्वीं नमस्कार [केला] आणि आतां [करितों] आणि पुढेंहि करूं. कारण कीं, हे क्षतिहीन [वरुणा], तुझ्या ठायीं अर्पिलेलीं [जीं] कर्में [तीं] पर्वताच्या ठायीं ठेविल्याप्रमाणें अचल [होत].

8. We [chanted] thy hymn before and [we chant it] now and, o mighty one, we will chant it in future. For those works [which are] offered to thee, o thou impossible to harm, [are] unshakeable as if placed on a mountain.

---

७. 'पाप करणाऱ्याला...मारितात.' ='एनः कृण्वन्तं म्रोणन्ति.' जो मनुष्य पाप करितो त्याला शासन करणें हें वरुणाचें काम होय असें वेदांत सांगितलें आहें. सू. २४ मं. ८ आणि सू. २५ मं. १ पहा.

'तुझ्या आज्ञेवरून' ='ते इष्टौ'. या ठिकाणीं सायणांनीं 'इष्टौ एनः' हे शब्द एकत्र घेऊन 'यज्ञांत पाप' असा अर्थ केला आहे तो चिंत्य दिसतो. त्यापेक्षां त्यांणींच सू. ६२ मं. ३ यांत केलेला 'इष्टौ' याचा 'प्रेरणेवरून' असा जो अर्थ, तो अधिक योग्य आहे.

या मंत्रांत जो प्रकाश सांगितला, तो ज्ञानरूप होय यांत संशय नाहीं. आणि त्यावांचून भटकूं नये म्हणजे अज्ञानामुळें अपराध अथवा पाप घडूं नये असा अभिप्राय आहे.

८. नमस्कार=नमः म्हणजे येथें नमस्कारयुक्त स्तोत्र असें समजावयाचें आहे.

'तुझ्या ठायीं अर्पिलेलीं जीं कर्में' 'त्वे श्रितानि व्रतानि.' म्ह. वरुणास अनुलक्षून केलेलीं जीं यजनादिक कर्में तीं. अथवा पाप्याला दंड करणें आणि पुण्यवंतावर अनुग्रह करणें इत्यादिक जीं कामें वरुण करीत असतो तीं. तीं पर्वताच्या गुणांप्रमाणें अचल होत, असें तात्पर्य.

परा ऋणा सावीरध मत्कृतानि माहं राजन्नन्यकृतेन भोजम्।
अव्युष्टा इन्नु भूयसीरुषास आ नो जीवान्वरुण तासु शाधि॥९॥

परा। ऋणा। सावीः। अध। मत्ऽकृतानि। मा। अहम्। राजन्।
अन्यऽकृतेन। भोजम्।
अविऽउष्टाः। इत्। नु। भूयसीः। उषसः। आ। नः। जीवान्।
वरुण। तासु। शाधि॥ ९॥

यो मे राजन्युज्यो वा सखा वा स्वप्ने भयं भीरवे मह्यमाह।
स्तेनो वा यो दिप्सति नो वृको वा त्वं तस्माद्वरुण पाह्यस्मान्॥१०

यः। मे। राजन्। युज्यः। वा। सखा। वा। स्वप्ने। भयम्। भी-
रवे। मह्यम्। आह।
स्तेनः। वा। यः। दिप्सति। नः। वृकः। वा। त्वम्। तस्मात्।
वरुण। पाहि। अस्मान्॥ १०॥

भाषायाम्.

९. अध (=अपि च) मत्कृतानि ऋणा (=ऋणानि) परा सावीः (=परा सुव=अपगमय)। हे राजन् [वरुण], अहम् अन्यकृतेन [धनेन] मा भोजं (=भोगं मा लभेयम्)। हे वरुण, अव्युष्टा इत् [या] भूयसीः उषसः (=अधुनाप्यनुदिता याः प्रभूता उषासः सन्ति=आगामिनो दिवसा भवन्ति) तासु नो जीवान् आ शाधि (=तासु अस्मान् जीवतोनुशिष्टान् कुरु=तासु वयं यथा जीवेम तथाज्ञापय)॥

१०. हे राजन्, यो मे युज्यो वा सखा वा (=यो मम पित्रादिर्वा बान्धवादिर्वा) स्वप्ने भयं भीरवे मह्यम् आह (=स्वप्ने दृष्टं भयकरं किमपि वस्तु कातराय मह्यं विवृणोति) यः स्तेनो वा वृको वा नो दिप्सति (=चौरो वा हिंसको वास्मान् हिंसितुमिच्छति) तस्माद् [भयात् स्तेनाद्वृकाच्च] हे वरुण, त्वमस्मान् पाहि॥

९. मी केलेलीं ऋणें काढून टाक; हे राजा, मी दुसऱ्यानें मिळविलेल्या धनावर पोट न भरावें असें कर. हे वरुणा, अजून उगवल्याच नाहींत अशा [ज्या] पुष्कळ उषा त्यांप्रत आम्ही जीवंतपणीं पावूं असें कर.

9. And remove the debts contracted by me. May I never feed on the gains of another, o king [Varuṇa] ! Order, o Varuṇa, that we shall be alive on the numerous Ushases that have not yet shone.

१०. हे राजा [वरुणा], जो माझा सगा अथवा मित्र स्वप्नांत [पाहिलेलें] भय मज भितऱ्याला घालील, अथवा जो चोर कींवा हिंसक आमची हानि करूं इच्छील, त्यापासून, हे वरुणा, तूं आम्हांला रक्ष.

10. Whatever relation or friend of mine tells me, a timid one, of an ill omen [seen] in a dream, or whatever thief or wolf desires to hurt me—from him save us thou, o Varuṇa !

---

९. ऋणांत राहूं नये, परान्न भक्षण करूं नये आणि पुष्कळ जगण्याची इच्छा करणें, हें जसें आतां इष्ट आहे तसेंच वेदकाळींहि असे असें या ऋचेवरून दिसून येतें.

१०. 'स्वप्नांत पाहिलेलें भय मज भितऱ्याला घालितो '=' स्वप्ने भयं भीरवे मह्यमाह.' म्हणजे एकादें अनिष्ट मी स्वप्नांत पाहिलें असेल आणि त्याचा अर्थ भयप्रद आहे असें माझे सगे सोयरे सांगतील, तर त्या भयापासून मला रक्ष.

माहं मघोनो वरुण प्रियस्य भूरिदाव्न आ विदं शूनमापेः ।
मा रायो राजन्त्सुयमादव स्थां बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ११॥१०

मा । अहम् । मघोनः । वरुण । प्रियस्य । भूरिऽदाव्नः । आ । विदम् । शूनम् । आपेः ।
मा । रायः । राजन् । सुऽयमात् । अव । स्थाम् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ११ ॥ १० ॥

भाषायाम्.

११. हे वरुण, मघोनः (=धनवतो) भूरिदाव्नः (=प्रभूतस्य दातुः) प्रियस्य आपेः (=ज्ञातेः) शूनं (=मम दारिद्र्यं) माहम् आ विदं (=माहं तस्य विज्ञापनं करवाणि)। हे राजन् [वरुण], सुयमाद् रायः (=सुष्ठु नियम्याद्धनात्) माहम् अव स्थां (=मा विहीनः स्याम्)। सुवीराः (=शोभनवीर्योपेतपुत्रादिभिरुपेता) [वयं] विदथे (=यज्ञे) बृहद् वदेम (=तव महत् स्तोत्रं ब्रूयाम)॥

सूक्तम् २९–२२०.

कूर्मो गृत्समदो वा ऋषिः। विश्वे देवा देवता। त्रिष्टुप् छन्दः॥

धृतव्रता आदित्या इषिरा आरे मत्कर्त रहसूरिवागः ।
शृण्वतो वो वरुण मित्र देवा भद्रस्य विद्वाँ अवसे हुवे वः ॥१॥

धृतऽव्रताः । आदित्याः । इषिराः । आरे । मत् । कर्त । रहसूःऽइव । आगः ।
शृण्वतः । वः । वरुण । मित्र । देवाः । भद्रस्य । विद्वान् । अवसे । हुवे । वः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे धृतव्रताः (=धृतकर्माण) इषिराः (=गमनशीलास्त्वराशीला) आदित्याः (=अदितेः पुत्रा इन्द्रादयः), रहसूरिव मत् आगः आरे कर्त (=व्यभिचा-

११. हे वरुणा, श्रीमान् [आणि] उदार जो प्रिय आप्त त्याला मी आपलें दैन्य न सांगावें असें कर. हे राजा [वरुणा], ज्यावर सहज अधिकार चालवितां येतो अशा धनापासून मी पृथक् न होईन असें कर. चांगल्या वीरांनीं युक्त होत्साते यज्ञांत आम्ही तुझी मोठी स्तुति गाऊं असें कर.

11. May I never tell, o Varuṇa, my poverty to a rich [and] bounteous dear relation. May I never be, o king, without controllable wealth. May we, accompanied by brave sons, chant great praises [of thee] in the sacrifice.

सूक्त २९–२२०.

ऋषि–कूर्म अथवा गृत्समद. देवता–विश्वे देव. वृत्त–त्रिष्टुभ्.

१. हे कर्मधारक, हे वेगवंत आदित्य हो, व्यभिचारिणीप्रमाणें [माझें] पाप मजपासून दूर करा. हे वरुणा, हे मित्रा, हे देव हो, [तुम्हांपासून होणारें] कल्याण जाणणारा जो मी, तो तुम्हां [स्तोत्र] ऐकणाऱ्यांस तुमच्या प्रसादासाठीं येथें बोलावितों.

Hymn 29–220.

To *Vis've Devas.* By *Kûrma* or *Gṛitsamada.* Metre—*Trishṭubh.*

1. O swift sons of Aditi, o supporters of the rite, remove the sin away from us, even as a woman giving secret birth to a child. O Varuṇa, o Mitra, o gods, I who know [your] blessing invoke for your protection you who hear.

---

१. 'व्यभिचारिणी स्त्रीप्रमाणें' म्हणजे व्यभिच्यारिणी स्त्री गर्भिणी राहिल्यानंतर गर्भ पाडून जसा दूर टाकिते त्याप्रमाणें आमचें पातक दूर नेऊन टाकून दे. हा अर्थ सायणास अनुसरून केला आहे. आणि तो योग्य दिसतो. याजवरून व्यभिचारादिक पापें आणि गर्भपातरूप जो लाज राखण्याचा राक्षसी उपाय तो जसा प्रस्तुत काळीं चालू आहे तसाच वेदकाळींहि प्रसिद्ध होता असें सिद्ध होतें.

यूयं देवाः प्रमतिर्यूयमोजो यूयं द्वेषांसि सनुतर्युयोत ।
अभिक्षत्तारो अभि च क्षमध्वमद्या च नो मृळयतापरं च ॥ २ ॥

यूयम् । देवाः । प्रऽमतिः । यूयम् । ओजः । यूयम् । द्वेषांसि । सनुतः । युयोत ।
अभिऽक्षत्तारः । अभि । च । क्षमध्वम् । अद्य । च । नः । मृळयत । अपरम् । च ॥ २ ॥

किमू नु वः कृणवामापरेण किं सनेन वसव आप्येन ।
यूयं नो मित्रावरुणादिते च स्वस्तिमिन्द्रामरुतो दधात ॥ ३ ॥

किम् । ऊं इति । नु । वः । कृणवाम । अपरेण । किम् । सनेन । वसवः । आप्येन ।
यूयम् । नः । मित्रावरुणा । अदिते । च । स्वस्तिम् । इन्द्रामरुतः । दधात ॥ ३ ॥

रिणी यथा गर्भं पातयित्वा दूरदेशे परित्यजति तद्वत् पापं मत्तः सकाशात् दूरे कुरुत)। हे वरुण, हे मित्र, हे देवाः, भद्रस्य विद्वान् (=युष्माभिः करणीयं श्रेयो जानन्) [अहं] शृण्वतः (=मम स्तोत्रं शृण्वतो) वः (=युष्मान्) वः अवसे (=युष्माकं रक्षणाय=युष्मत्कर्तृकाय रक्षणाय) हुवे (=आह्वयामि) ॥

रहसूरिव । रहस्यन्यैरज्ञाते प्रदेशे सूयत इति रहसूर्व्यभिचारिणी । सा यथा गर्भं पातयित्वा दूरदेशे परित्यजति तद्वत् । इति सायणः ॥

भाषायाम्.

२. हे देवाः, यूयं प्रमतिः (=प्रकृष्टा मतिः प्रसादरूपा बुद्धिर्यस्य स पालको यूयमेव)। यूयम् ओजः (=बलं यूयमेव) । यूयम् [एव] द्वेषांसि सनुतर्युयोत (=द्वेष्टॄन् शत्रून् अन्तर्हितं यथा तथा पृथक्कुरुत)। अभिक्षत्तारः (=शत्रोरभिहिंसका) [यूयम्] अभि च क्षमध्वम् (=अस्मान् सहध्वं च) अद्य च अपरं च नो मृळयत (=अपि च अद्य दिने आगामिनि च काले अस्मभ्यं मृडयत=अस्मान् सुखयत च) ॥

३. हे वसवः (=साधवो) [विश्वे देवाः], वः अपरेण [आप्येन] किम् ऊ नु करवाम [अथवा] सनेन आप्येन [किं करवाम] (=युष्माकं यत् पुरातनकाले

२. हे देव हो, तुम्ही संरक्षक [व्हा]. तुम्ही बळ [व्हा]. तुम्ही शत्रूंला नाहींसे करा. [शत्रु]घातक [असे जे तुम्ही ते] आम्हांला क्षमा करा आणि आम्हांवर आतां आणि पुढेंहिं कृपा करा.

३. हे वसू हो, तुमचें पुरातन आप्तपण आणि अर्वाचीन आप्तपण घेऊन काय करावयाचें आहे ? हे मित्र आणि वरुण हो, हे अदिती, हे इंद्र आणि मरुत् हो, तुम्ही आमचें कल्याण करा [म्हणजे झालें].

2. Do you, o gods, [be] the protector. [Be] you the power. Do you free us from the haters. Do you who destroy [the enemy] pardon [us]. And be kind to us now as well as in the future.

3. What now shall we do, o good [gods], with your future [friendship], what with your ancient friendship ? Do you good to us, o Mitra and Varuṇa and o Aditi, o Indra and Maruts !

---

३. ‘ तुमचें आमचें जुनें सख्य आहे आणि अजून झालें तरी सख्य आहेच अशी ख्याति आहे; तो घेऊन काय करावयाची आहे ? तुम्हीं आमचें कल्याण केलें म्हणजे झालें.’

हये देवा यूयमिदापयः स्थ ते मृळत नाधमानाय मह्यम् ।
मा वो रथो मध्यमवाळृते भून्मा युष्मावत्स्वापिषु श्रमिष्म ॥४॥

हये । देवाः । यूयम् । इत् । आपयः । स्थ । ते । मृळत । नाधमानाय । मह्यम् ।
मा । वः । रथः । मध्यमऽवाट् । ऋते । भूत् । मा । युष्मावत्ऽसु । आपिषु । श्रमिष्म ॥ ४ ॥

प्र व एको मिमय भूर्यागो यन्मा पितेव कितवं शशास ।
आरे पाशा आरे अघानि देवा मा माधि पुत्रे विमिव ग्रभीष्ट ॥५॥

प्र । वः । एकः । मिमय । भूरि । आगः । यत् । मा । पिताऽइव । कितवम् । शशास ।
आरे । पाशाः । आरे । अघानि । देवाः । मा । मा । अधि । पुत्रे । विम्ऽइव । ग्रभीष्ट ॥ ५ ॥

प्रसिद्धं सख्यं यद्वागामिनि काले भवितव्यं सख्यं तेन किं करवाम ?=तद्गृहीत्वा किं करवाम ?) । हे मित्रावरुणा (=मित्रावरुणौ), हे अदिते च, हे इन्द्रामरुतः, यूयं नः (=अस्मभ्यं) स्वस्ति दधात (=स्वस्ति कुरुत=कल्याणं प्रयच्छत) ॥

कल्याणकरणमेव युष्माकं सख्यस्य प्रयोजनमिति भावः ॥

भाषायाम्.

४. हये देवाः (=हे इन्द्रादयो देवाः), यूयम् इत् आपयः स्थ (=यूयमेव बान्धवाः स्थ) । ते [यूयम्] (=अतः कारणाद्यूयं) नाधमानाय मह्यं मृळत (=अभिमतफलं याचमानाय मह्यं स्तोत्रे=मां स्तोतारं सुखयत) । ऋते (=अस्माकं यज्ञे) वो रथो मध्यमवाट् मा भूत् (=मन्दगमनेन वाहको=मन्दगतिर्मा भवतु) । युष्मासु आपिषु (=युष्मत्सदृशेषु बन्धुषु सत्सु) [वयं] मा श्रमिष्म (=श्रान्ता मा भूम) ॥

५. [हे देवाः], यत् (=यस्मात्) पिता कितवम् इव मा शशास (=यथा कश्चित् पिता कैतवकारिणं स्वकीयं पुत्रमनुशास्ति शोभनं मार्गं प्रवर्तयति तथा मां शशास पापमार्गात्परावर्तयत) [तस्मात्] व एकः (=युष्माकं मध्य एकोहं युष्माभिः सर्वैरनुशिष्ट एकोहं) भूरि आगः (=मम प्रभूतं पापं) प्र मिमय (=प्रकर्षेण हिंसितवानस्मि)। हे देवाः, [युष्मदीयाः] पाशा आरे (=दूरे) [सन्तु] अघानि

४. हे देव हो, तुम्हीच [आमचे] बांधव आहां. तर तुम्ही मज याचकावर कृपा करा. तुमचा रथ [आमच्या] यज्ञांत मंदगामी न होओ. तुम्हांसारिखे बांधव असतांना आम्हांला कष्ट न होओत.

४. You alone, o gods, are our relations. Be ye therefore kind to me, a suppliant. May your chariot never be slow in [our] sacrifice. May we never tire when we have relations like you.

५. [हे देव हो], ज्यापेक्षां [एकादा] बाप दुर्व्यसनी [पुत्रा]ला [उपदेश करितो] तसे तुम्ही मला उपदेश करिते झालां, त्यापेक्षां तुम्हां सर्वांमुळें मी एकटा पुष्कळ पापाचा नाश करिता झालों आहें. [तर] हे देव हो, पाश दूर [होओत], पापें दूर [होओत]. पिल्लाच्या समक्ष पक्ष्याला [धरिल्या]प्रमाणें तुम्ही मला धरूं नका.

5. I a single one belonging to you [who are many] have destroyed much sin, since you have instructed me even as a father [instructs] a profligate [son]. Away with fetters, away with sins, o gods! Do not seize me as [they seize] a bird before [its] young.

---

५. पहिल्या अर्धाचा अर्थ कठिण आहे. सायणाप्रमाणें केलेल्या अर्थाचा भाव असा आहे कीं ‘ हे देव हो, तुम्हीं सर्व देव मिळून मज एकट्यावर कृपा करून एकादा बाप आपल्या दुर्व्यसनी पुत्राला उपदेश करितो तसा मला उपदेश केला त्यामुळें मी आपल्या सर्व पापांचा नाश केला; तर मजपासून पाश सोडावा.’

अर्वाञ्चो अद्या भवता यजत्रा आ वो हार्दि भयमानो व्ययेयम् ।
त्राध्वं नो देवा निजुरो वृकस्य त्राध्वं कर्तादवपदो यजत्राः ॥६॥

अर्वाञ्चः । अद्य । भवत । यजत्राः । आ । वः । हार्दि । भयमानः । व्ययेयम् ।
त्राध्वम् । नः । देवाः । निऽजुरः । वृकस्य । त्राध्वम् । कर्तात् । अवऽपदः । यजत्राः ॥ ६ ॥

माहं मघोनो वरुण प्रियस्य भूरिदाव्न आ विदं शूनमापेः ।
मा रायो राजन्त्सुयमादव स्थां बृहद्वदेम विदथे सुवीराः॥७॥११

मा । अहम् । मघोनः । वरुण । प्रियस्य । भूरिऽदाव्नः । आ । विदम् । शूनम् । आपेः ।
मा । रायः । राजन् । सुऽयमात् । अव । स्थाम् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ७ ॥ ११ ॥

(=पापानि) [च] आरे (=दूरे) [सन्तु] । अधि पुत्रे विम् इव (=बाले संनिहिते सति पक्षिणं यथा=बालस्य समीपे वर्तमानं पक्षिणं यथा व्याधा गृह्णन्ति तद्वत्) मा (=मां) मा ग्रभीष्ट (=मा गृह्णीध्वं=मा हिंसत) ॥

भाषायाम्.

६. हे यजत्राः (=यजनीया देवाः), [यूयम्] अद्य अर्वाञ्चो भवत (=अस्मदभिमुखा भवत) । भयमानः (=बिभ्यदहं) वो हार्दि आ व्ययेयं (=युष्माकं हृदयसंबन्धि रक्षणम् आभिमुख्येन प्राप्नुयाम्) । हे देवाः, वृकस्य निजुरः (=हिंसकस्य निहननात्) नस्त्राध्वम् । हे यजत्राः, कर्तात् अवपदः (=यस्मिन् अवपदनीयं तस्माद् गर्तात्=कर्ते अवपदः=गर्ते अवपतनात्) [अस्मान्] त्राध्वं (=पालयत) ॥

७. हे वरुण, मघोनः (=धनवतो) भूरिदाव्नः (=प्रभूतस्य दातुः) प्रियस्य आपेः (=ज्ञातेः) शूनं (=मम दारिद्र्यं) माहम् आ विदं (=माहं तस्य विज्ञापनं करवाणि । हे राजन् [वरुण], सुयमात् रायः (=सुष्ठु नियम्याद्धनात्) माहम् अव स्थां (=मा विहीनः स्याम्) । सुवीराः (=शोभनवीर्योपेतपुत्रादिभिरुपेता) [वयं] विदथे (=यज्ञे) बृहद् वदेम (=तव महत् स्तोत्रं ब्रूयाम) ॥

६. हे पूजनीय [देव] हो, तुम्ही आज आम्हांकडे तोंड करा. भ्यालेला जो मी त्या मला तुमच्या कृपेला शरण जाऊं द्या. हे देव हो, तुम्ही हिंसकाच्या हननापासून आम्हांला रक्षा, हे पूजनीय [देव] हो, तुम्ही आम्हांला खळग्यांत पडूं देऊं नका.

७. हे वरुणा, श्रीमान् [आणि] उदार जो प्रिय आप्त त्याला मी आपलें दैन्य न सांगावें असें कर. हे राजा [वरुणा], ज्यावर सहज अधिकार चालवितां येतो अशा धनापासून मी पृथक् न होईन असें कर. चांगल्या वीरांनीं युक्त होत्साते यज्ञांत आम्ही तुझी मोठी स्तुति गाऊं असें कर.

6. O worshipful [gods], do you turn yourselves in this direction. May I, who am terrified, take shelter under thy brave protection. Save us, o gods, from the harm of the wolf, save [us], o adorable ones, from falling into the pit.

7. May I never tell, o Varuṇa, my poverty to a rich [and] bounteous dear relation. May I never be, o king, without controllable wealth. May we, accompanied by brave sons, chant great praises [of thee] in the sacrifice.

सूक्तम् ३०–२२१.

गृत्समद ऋषिः । प्र हि क्रतुमित्येषेन्द्रासोमदेवताका । सरस्वति त्वमस्मानि-त्यर्धर्चः सारस्वतः । यो नः सनुत्य इत्येषा बार्हस्पत्या । अन्त्या मारुती । शिष्टा ऐन्द्र्यः ॥ जगती छन्दः ॥

ऋतं देवाय कृण्वते सवित्र इन्द्रायाहिघ्ने न रमन्त आपः ।
अहरहर्यात्यक्तुरपां कियात्या प्रथमः सर्ग आसाम् ॥ १ ॥

ऋतम् । देवाय । कृण्वते । सवित्रे । इन्द्राय । अहिऽघ्ने । न । रमन्ते । आपः ।
अहःऽअहः । याति । अक्तुः । अपाम् । कियति । आ । प्रथमः । सर्गः । आसाम् ॥ १ ॥

यो वृत्राय सिनमत्राभरिष्यत्प्र तं जनित्री विदुष उवाच ।
पथो रदन्तीरनु जोषमस्मै दिवेदिवे धुनयो यन्त्यर्थम् ॥ २ ॥

यः । वृत्राय । सिनम् । अत्र । अभरिष्यत् । प्र । तम् । जनित्री । विदुषे । उवाच ।
पथः । रदन्तीः । अनु । जोषम् । अस्मै । दिवेऽदिवे । धुनयः । यन्ति । अर्थम् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. ऋतं कृण्वते (=?उदकवृष्टिं कुर्वते) देवाय सवित्रे (=दीप्ताय सवित्रे=सर्वेषां प्रेरकाय) अहिघ्ने (=वृत्रस्य हननं कुर्वते) इन्द्राय (=एतादृशादिन्द्राद्भीत्वा) आपो न रमन्ते (=उदकप्रवाहा नोपरता भवन्ति=नित्यं गच्छन्ति)। अहरहः (=प्रत्यहम्) अपाम् अक्तुः (=उदकानां "सेचकं स्रोतो") याति (=गच्छति)। आसां (=तासामपां) प्रथमः सर्गः कियति आ (=प्रथमा सृष्टिः कस्मिन् काले जाता?=कदा ताः प्रथममजायन्त)?

यावति काले ता अजायन्त स कालः कियान्। किं परिमाणं तस्य कालस्य। न किमपि। नित्या एव हि ता इत्यर्थः। इति ॥

२. अत्र (=तस्मिन् प्रसङ्गे) यः [पुरुषो] वृत्राय सिनम् अभरिष्यत् (=वृत्राय दातुं हविरन्नरूपं धनं संपादितवान्) तं [पुरुषं] जनित्री (=इन्द्रमाता अदितिर्)

सूक्त ३०–२२१.

ऋषि–गृत्समद. देवता– १-५ इन्द्र; ६ इन्द्र आणि सोम; ७ इन्द्र; ८वीच्या प्रथमार्धाची देवता सरस्वती, उत्तरार्धाची इन्द्र; ९ बृहस्पति; १० इन्द्र; ११ मरुत्. वृत्त–जगती.

१. उदकवृष्टि करणारा, देदीप्यमान, सर्वांचा प्रेरक आणि अहीला मारणारा असा जो इन्द्र, त्याला भिऊन उदकें थांबत नाहींत. उदकांचा प्रवाह नित्य चालत असतो. त्यांजला प्रथम कोणत्या [काळीं] निर्माण केलें ?

२. जो [मनुष्य] त्या प्रसंगीं वृत्राला [देण्यासाठीं] हविरन्न आणिता झाला त्याचें नांव माता [आपल्या] जाणणाऱ्या पुत्रापाशीं सांगती झाली. त्याच्या इच्छेनुरूप त्याजकरितां मार्ग खोदणाऱ्या ज्या नद्या, त्या प्रतिदिनीं इष्ट स्थळीं जात असतात.

HYMN 30–221.

To *Indra* (*vs.*1–5); *Indra* and *Soma* (*v.* 6); *Indra* (*v.*7); *Sarasvatî* (the first half of *v.* 8), and *Indra* (second half of the 8th *v.*) ; *Brihaspati* (*v.* 9); *Indra* (*v.*10) and the *Maruts* (*v.* 11). By *Gritsamada.* Metre—*Jagatî.*

1. The waters do not stop for fear of Indra, the sender of rain, the brilliant, the inspiring, the killer of Vritra. The stream of the waters flows from day to day. When was their first birth?

2. The mother declared to [her] knowing [son] him who had then prepared to offer oblation to Vritra. The rivers, digging out channels for him according to his wish, daily run to their destination.

---

१. 'त्याला भिऊन उदकें थांबत नाहींत' =' न रमन्ते आपः' म्हणजे उदकें नित्य वाहत असतात, गतिभंग केला तर इंद्राचा कोप होईल म्हणून उगी राहत नाहींत. आणि हीं निरंतर चालतच आलीं आहेत. प्रथम त्यांजला केव्हां निर्माण केलें हें कोणास ठाऊक आहे ?

२. 'माता [आपल्या] जाणणाऱ्या पुत्रापाशीं सांगती झाली.'=' जनित्री वि-

ऊर्ध्वो ह्यस्थादध्यन्तरिक्षेऽधा वृत्राय प्र वधं जभार ।
मिहं वसान उप हीमदुद्रोत्तिग्मायुधो अजयच्छत्रुमिन्द्रः ॥ ३ ॥

ऊर्ध्वः । हि । अस्थात् । अधि । अन्तरिक्षे । अध । वृत्राय । प्र । वधम् । जभार ।
मिहम् । वसानः । उप । हि । ईम् । अदुद्रोत् । तिग्मऽआयुधः । अजयत् । शत्रुम् । इन्द्रः ॥ ३ ॥

बृहस्पते तपुषाश्नेव विध्य वृकद्वरसो असुरस्य वीरान् ।
यथा जघन्थ धृषता पुरा चिदेवा जहि शत्रुमस्माकमिन्द्र ॥ ४ ॥

बृहस्पते । तपुषा । अश्नाऽइव । विध्य । वृकऽद्वरसः । असुरस्य । वीरान् ।
यथा । जघन्थ । धृषता । पुरा । चित् । एव । जहि । शत्रुम् । अस्माकम् । इन्द्र ॥ ४ ॥

विदुषे (=विज्ञानयुक्तायेन्द्राय) प्रोवाच (=कथितवती=अमुकः पुरुषस्तुभ्यं हविरदत्त्वा वृत्राय ददातीति प्रोवाच) । अनु जोषम् (=अनुकामम्=इच्छामनुसृत्य) अस्मै (=तत्सार्थे) पथो रदन्तीः (=मार्गान् विलिखन्त्यो मार्गान् कुर्वन्त्यो) धुनयः (=नद्यो) दिवेदिवे (=नित्यम्) अर्थं यन्ति (=गन्तव्यं स्थानं समुद्रं गच्छन्ति) ॥

भाषायाम्.

३. [इन्द्रः] अधि अन्तरिक्षे (=अन्तरिक्ष) ऊर्ध्वोऽस्थात् (=हननाय सिद्धो भूत्वा उदतिष्ठत्) अध (=अनन्तरं) वृत्राय वधं प्र जभार (=शस्त्रं वृत्रस्योपरि प्रहृतवान्) । मिहं वसानः (=मेघमाच्छादयन्) [इन्द्र] उप ईम् अदुद्रोत् (=तं वृत्रमुपागमत्) । तिग्मायुधः (=तीक्ष्णशस्त्र) इन्द्रः शत्रुमजयत् (=वृत्रं जितवान्)॥

४. हे बृहस्पते, तपुषा अश्नेव (=तापकेन तेजस्विना वज्रेणेव) वृकद्वरसः असुरस्य वीरान् (=हिंसकद्वारवतो बलवतः शत्रोर्वीरान्) विध्य (=ताडय)। हे इन्द्र, यथा [त्वं] पुरा (=पूर्वे) धृषता (=धर्षकेण बलेन) [शत्रुं] जघन्थ (=हतवान्) एव चित् (=तथैव) अस्माकं शत्रुं [सांप्रतं] जहि (=नाशय) ॥

वृकद्वरसः संवृतद्वारस्यासुरस्य वीरान्... । यद्वा संवृतद्वारानसुरस्य वीरान् । इति सायणः ॥

३. नंतर [इंद्र] अंतरिक्षांत उभा राहिला आणि वृत्रावर शस्त्राचा प्रहार करिता झाला. [इंद्र] मेघ परिधान करून त्याजवर धांवला [आणि] तीक्ष्ण शस्त्र घेऊन त्या शत्रूला जिंकिता झाला.

४. हे बृहस्पती, तूं दारावर घातक वीर ठेवणाऱ्या प्रबळ असुराच्या वीरांस तेजःपुंज वज्रानें मारिल्याप्रमाणें मार. हे इन्द्रा, तूं धैर्यानें जसा पूर्वीं मारिता झालास तसा आतांहि आमच्या शत्रूला मार.

3. He then stood ready in the firmament and struck the thunderbolt on Vṛitra. [Indra] having clothed himself with a cloud ran against him : Indra armed with the sharp weapons vanquished the enemy.

4. O Bṛihaspati, strike as with the burning thunderbolt the brave sons of the powerful enemy who keeps dangerous warriors in his door. Kill, o Indra, our enemy even as thou didst before with courage.

दुषे प्रोवाच.' म्ह. वृत्रवध होण्याच्या पूर्वीं कोणी इंद्राला टाकून वृत्राला भजूं लागले होते, तेव्हां इंद्राला सोडून वृत्राला कोण कोण हवि देत आहेत तें इंद्राची आई अदिति इनें इंद्राला सांगितलें, असा सायणाचा भावार्थ दिसतो.

'मार्ग खोदणाऱ्या' म्हणजे खोल वाहून पात्र मोठें करणाऱ्या.

इष्ट स्थळीं म्ह. समुद्रांत.

---

३. 'मेघ परिधान करून'=म्ह. मेघरूप कवच घालून.

४. 'दारावर घातक वीर ठेवणाऱ्या'= 'वृकद्वरसः.' हा शब्द कठिण आहे. दुसरे प्रयोग सांपडत नसल्यामुळें अर्थ काय आहे तें निश्चयानें सांगवत नाहीं. केलेल्या भाषांतराचें तात्पर्य, जो आपल्या दरवाज्यावर घातक म्हणजे शूर असे योद्धे ठेवितो तशा, असें आहे.

न मा तमन्न श्रमन्नोत तन्द्रन्न वोचाम मा सुनोतेति सोमम् ।
यो मे पृणाद्यो ददद्यो निबोधाद्यो मा सुन्वन्तमुप गोभिरायत् ॥७

न । मा । तमत् । न । श्रमत् । न । उत । तन्द्रत् । न । वोचाम । मा । सुनोत । इति । सोमम् ।
यः । मे । पृणात् । यः । ददत् । यः । निऽबोधात् । यः । मा । सुन्वन्तम् । उप । गोभिः । आ । अयत् ॥ ७ ॥

सरस्वति त्वमस्माँ अविड्ढि मरुत्वती धृषती जेषि शत्रून् ।
त्यं चिच्छर्धन्तं तविषीयमाणमिन्द्रो हन्ति वृषभं शण्डिकानाम् ॥८

सरस्वति । त्वम् । अस्मान् । अविड्ढि । मरुत्वती । धृषती । जेषि । शत्रून् ।
त्यम् । चित् । शर्धन्तम् । तविषीऽयमाणम् । इन्द्रः । हन्ति । वृषभम् । शण्डिकानाम् ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. [अभिषवणादि कर्म] न मा तमत् (=मां न तमयतु न ग्लपयतु) । [तन्मां] न श्रमत् (=श्रान्तं मा करोतु) उत न तन्द्रत् (=न तन्द्रयेत्) सोमम् [इन्द्रार्थं] मा सुनोत (=माभिषुणुतेति) न वोचाम (=न ब्रवाम) । यो मे पृणात् (=स हि मां पूर्णकामं करोति) यो ददत् (=स हि मह्यं धनं ददाति) यो निबोधात् (=स हि मम स्तोत्रमवगच्छति) यः सुन्वन्तं मा गोभिः उप आ अयत् (=स हि सोममभिषुण्वन्तं मां गोभिः सह आगच्छति) ॥

८. हे सरस्वति, त्वमस्मान् अविड्ढि (=रक्ष) । धृषती (=धर्षयन्ती त्वं) मरुत्वती (=मरुद्युक्ता सती) शत्रून् जेषि (=जय) । इन्द्रस्त्यं चित् (=तमपि प्रसिद्धं) शर्धन्तं (=बलवन्तं) तविषीयमाणं (=बलमिवाचरन्तं=बलमाविष्कुर्वन्तं) शण्डिकानां वृषभं (=शण्डवंश्यानां मध्ये प्रधानं कंचिच्छत्रुं) हन्ति [स्म] ॥

शण्डामर्कावसुरपुरोहितौ । इति सायणः ॥

७. [इन्द्रसेवेचा] मला कंटाळा न येओ; [इन्द्रसेवेनें] मी थकलों असें न होओ अथवा त्रासलों असें न होओ. तुम्ही सोम काढूं नका असें आमच्या तोंडांतून न येओ. कारण तो आमचे मनोरथ पूर्ण करितो. तो धन देतो, तो [माझें] स्तोत्र ऐकून घेतो, तो गाईला घेऊन मज सोमयागीप्रत येत असतो.

७. Let not [the worship of Indra] fatigue me, let it not tire [me] and let it not trouble [me]; let us not say : do not extract soma ; since he fulfils [my desire], since he gives, since he accepts [my prayer], since he comes to me, a soma-sacrificer, with cows.

८. हे सरस्वती, तूं आम्हांला रक्ष. धैर्यसंपन्न अशी जी तूं ती मरुतांसह शत्रूंला जिंक. तो जो बळवान् [आणि] धैर्यसंपन्न असा शंडिकांचा प्रभु त्यालाहि इंद्र मारिता झाला.

8. O Sarasvatî, do thou preserve us. Accompanied by the Maruts do thou, [who art] brave, vanquish the enemies. Indra killed even the lord of the S'aṇḍikas, him who was strong [and] courageous.

---

७. 'पृणात्' 'ददत्' 'निबोधात्' आणि 'अयत्' हे भावे-प्रयोग आहेत असें किती एक पाश्चात्य विद्वानांचें म्हणणें आहे.

८. 'सरस्वती.' सू. ३ मं. १० आणि टीप पहा.

'शंडिकांचा प्रभु'='शण्डिकानां वृषभम्.' हा कोण होता आणि त्याजविषयीं काय कथा आहे ती कळत नाहीं. सायण म्हणतात कीं 'शंडिक' म्हणजे 'शण्ड' नांवाच्या कोणा एकाचे वंशज. पण शण्ड कोण हें ठाऊक नाहीं, आणि त्याच्या वंशजांचा प्रभु येथें सांगितला तो कोण तेंहि कळत नाहीं. हीं नांवें पुनः ऋग्वेदांत आलेलीं नाहींत.

यो नः सनुत्य उत वा जिघत्नुरभिख्याय तं तिगितेन विध्य ।
बृहस्पत आयुधैर्जेषि शत्रून्द्रुहे रीषन्तं परि धेहि राजन् ॥ ९ ॥

यः । नः । सनुत्यः । उत । वा । जिघत्नुः । अभिऽख्याय । तम् । तिगितेन । विध्य ।
बृहस्पते । आयुधैः । जेषि । शत्रून् । द्रुहे । रिषन्तम् । परि । धेहि । राजन् ॥ ९ ॥

अस्माकेभिः सत्वभिः शूर शूरैर्वीर्या कृधि यानि ते कर्त्वानि ।
ज्योगभूवन्ननुधूपितासो हत्वी तेषामा भरा नो वसूनि ॥ १० ॥

अस्माकेभिः । सत्वऽभिः । शूर । शूरैः । वीर्या । कृधि । यानि । ते । कर्त्वानि ।
ज्योक् । अभूवन् । अनुऽधूपितासः । हत्वी । तेषाम् । आ । भर । नः । वसूनि ॥ १० ॥

भाषायाम्.

९. यो नः सनुत्यः (=अस्माकमन्तर्हितः शत्रुः) उत वा जिघत्नुः (=अथवा जिघांसुर्) [भवति] तम् अभिख्याय (=संवीक्ष्य) तिगितेन (=तीक्ष्णेनायुधेन) विध्य (=ताडय)। हे बृहस्पते, आयुधैः शत्रून् जेषि (=जय)। हे राजन्, द्रुहे (=द्रोग्ध्रे=शत्रोरुपरि) रिषन्तं (=हिंसन्तं) [वज्रं] परि धेहि (=प्रक्षिप) ॥

१०. हे शूर [?इन्द्र], यानि वीर्या (=वीरकर्माणि) ते कर्त्वानि (=तव कर्तव्यानि) [भवन्ति] [तानि] अस्माकेभिः सत्वभिः शूरैः (=अस्मदीयैर्विजयिभिर्वीरैः सहायैः) कृधि (=कुरु)। [अस्माकं शत्रवो] ज्योक् (=चिरकालम्) अनुधूपितासोभूवन् (="धूपायमानहृदयाः"=हृष्टहृदया अभूवन्)। [तान्] हत्वी (=हत्वा) तेषां वसूनि (=धनानि) नः (=अस्मभ्यम्) आ भर (=आनय) ॥

९. जो आमचा गुप्त शत्रु [असेल] अथवा [जो] घात करूं इच्छिणारा [असेल] त्याला पाहून घेऊन तूं तीक्ष्ण शस्त्रानें मार. हे बृहस्पती, तूं आयुधांनीं शत्रूंला जिंक. हे राजा [बृहस्पती], तूं शत्रूच्या आंगावर घातक [वज्र] टाक.

१०. हे शूरा, आमच्या विजयी शूरांच्या योगानें तूं जे पराक्रम तुला करावयाचे असतील ते कर. [शत्रु] पुष्कळ दिवस आनंदी झाले आहेत. [त्यांस] मारून त्यांच्या संपत्ति आम्हांला आणून दे.

9. Find out and strike with the sharp weapon him who [is] our secret [enemy] or [who is] desirous of killing us. O Bṛihaspati, conquer the enemies with [thy] weapons. Throw on the spiteful foe the destructive [thunderbolt], o king [Bṛihaspati] !

10. O hero, do thou achieve with our victorious heroes whatever deeds thou hast to achieve. [Our enemies] have been pleased for a long time. Kill them and bring their wealth to us.

---

१०. जीं पराक्रमाचीं कृत्यें इन्द्र करणार आहे तीं त्याणें ऋषीच्या पुत्रांचें साहाय्य घेऊन करावीं अशी प्रार्थना आहे. उत्तरार्धांत प्रार्थना किती चमत्कारिक आहे पहा !

तं वः शर्धं मारुतं सुम्नयुर्गिरोप ब्रुवे नमसा दैव्यं जनम् ।
यथा रयिं सर्ववीरं नशामहा अपत्यसाचं श्रुत्यं दिवेदिवे॥११॥१३

तम् । वः । शर्धम् । मारुतम् । सुम्नऽयुः । गिरा । उप । ब्रुवे । नमसा । दैव्यम् । जनम् ।
यथा । रयिम् । सर्वऽवीरम् । नशामहै । अपत्यऽसाचम् । श्रुत्यम्। दिवेऽदिवे ॥ ११ ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

११. [हे मरुतः], वस्तं मारुतं शर्धं (=युष्माकं प्रसिद्धं मरुत्संबन्धिनं गणं) सुम्नयुः (=सुखेच्छुरहं) गिरा (=स्तुत्या) उप ब्रुवे (=उपेत्य स्तौमि)—दैव्यं जनं नमसा [उपब्रुवे] (=देवसंबन्धिनं जनं मरुद्रूपं नमस्कारेण उपेत्य स्तौमि)। यथा (=येन प्रकारेण) सर्ववीरं (=सर्वैर्वीरैरुपेतम्) अपत्यसाचं (=संततियुक्तं) श्रुत्यं (=प्रशस्तभूतं) रयिं (=धनं) दिवेदिवे (=प्रतिदिनं) नशामहै (=प्राप्नवाम)॥

सूक्तम् ३१–२२२.

गृत्समद ऋषिः । विश्वे देवा देवता । अन्त्या त्रिष्टुप् । शिष्टा जगत्यः ॥

अस्माकं मित्रावरुणावतं रथमादित्यै रुद्रैर्वसुभिः सचाभुवा ।
प्र यद्वयो न पप्तन्वस्मनस्परि श्रवस्यवो हृषीवन्तो वनर्षदः ॥ १ ॥

अस्माकम् । मित्रावरुणा । अवतम् । रथम् । आदित्यैः । रुद्रैः । वसुऽभिः । सचाऽभुवा ।
प्र । यत् । वयः । न । पप्तन् । वस्मनः । परि । श्रवस्यवः । हृषीवन्तः । वनऽसदः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे मित्रावरुणा (=मित्रावरुणौ), आदित्यै रुद्रैः (=“एकादशसंख्याकैः”) वसुभिः (=? एतन्नामकैर्देवैश्) [च] सचाभुवा (=सहितौ) [युवाम्] अस्माकं रथम् अवतं (=रक्षतम्) यत् (=यदा) श्रवस्यवः (=अन्नेच्छवो) हृषीवन्तः (=प्राप्तहर्षा) वनर्षदः (=वृक्षादौ निषण्णा) वयः (=पक्षिणो) वस्मनः परि न (=निवासस्थानादिव) [अस्माकमश्वाः] प्र पप्तन् (=प्रपतन्ति=उत्पतन्ति) ॥

११. [हे मरुतांनो], तुमचा जो तो मरुद्गण त्याला सुखेच्छु असा जो मी तो स्तुतीनें– [तुम्हां] दिव्य जनाला मी नमस्कारानें स्तवितों; कीं जेणेंकरून आम्ही सर्व वीरांनीं युक्त, अपत्यसंपन्न [आणि] स्तुत्य अशा संपत्तीला प्रतिदिनीं पावूं.

11. I desirous of happiness approach and pray to your troop of the Maruts with a hymn—[pray to] the celestial race with an obeisance ; so that we may obtain day to day a prosperity full of all brave heroes, blessed with progeny, [and] deserving to be renowned.

---

११. यांत ऋषि मरुतांशीं बोलतो आहे. म्हणून 'तुमचा जो मरुद्गण' याचा अर्थ 'तुम्ही जे मरुद्गण' असा आहे.

सूक्त ३१–२२२.

ऋषि–गृत्समद. देवता–विश्वे देव. वृत्त–शेवटची त्रिष्टुभ्, उरलेल्या जगती छंदाच्या.

१. हे मित्रावरुण हो, आदित्य [आणि] रुद्र [आणि] वसु यांसहित जे तुम्ही ते अन्नेच्छु, आनंदी, [आणि] वृक्षसादी पक्षी आपल्या घरट्यापासून [उडाल्या]प्रमाणें आमचे घोडे उडतात तेव्हां आमचा रथ रक्षा.

Hymn 31–222.

To *Vis've Devas.* By *Gṛitsamada.* Metre—*Jagatî*, except in the last verse where it is *Trishṭubh.*

1. O Mitra and Varuṇa, do you, accompanied by the Âdityas, the Rudras, [and] the Vasus, do you preserve our chariot when [our horses] have flown away even as birds from their nest in quest of food, full of joy and perching on trees.

---

१. हें सूक्त चमत्कारिक आहे. त्याचा भावार्थ देवांनीं सूक्तवक्त्याच्या रथास रक्षावें असा आहे. हा रथ म्हणजे कोणता घ्यावयाचा तें सायण सांगत नाहींत. लढाईला अथवा देशांतरीं जावयाला निघालेल्या रथाला रक्षावयाचें असेल; यज्ञरूप रथ घ्यावयाचा नसेल. [पुढचा मंत्र पहा].

अध स्मा न उदवता सजोषसो रथं देवासो अभि विक्षु वाजयुम् ।
यदाशवः पद्याभिस्तित्रतो रजः पृथिव्याः सानौ जङ्घनन्त पाणिभिः ॥ २ ॥

अध । स्म । नः । उत् । अवत । सऽजोषसः । रथम् । देवासः । अभि । विक्षु । वाजऽयुम् ।
यत् । आशवः । पद्याभिः । तित्रतः । रजः । पृथिव्याः । सानौ । जङ्घनन्त । पाणिऽभिः ॥ २ ॥

उत स्य न इन्द्रो विश्वचर्षणिर्दिवः शर्धेन मारुतेन सुक्रतुः ।
अनु नु स्थात्यवृकाभिरूतिभी रथं महे सनये वाजसातये ॥ ३ ॥

उत । स्यः । नः । इन्द्रः । विश्वऽचर्षणिः । दिवः । शर्धेन । मारुतेन । सुऽक्रतुः ।
अनु । नु । स्थाति । अवृकाभिः । ऊतिऽभिः । रथम् । महे । सनये । वाजऽसातये ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. यद् (=यदा) आशवः (=अस्माकमश्वाः) पद्याभिः (=पदगतिभी) रजस्तित्रतः (=मार्गं क्रममाणाः सन्तः) पाणिभिः (=पादैः) पृथिव्याः सानौ जङ्घनन्त (=अत्यन्तगमनेन नादं कुर्वन्ति) अध स्म (=तदानीं) नो वाजयुम् (=अस्माकम् अन्नेच्छुं वेगवन्तं) रथम् अभि विक्षु उद् अवत (=प्रजासु जनपदेषु प्रादुर्भावयत)॥

३. उत (=अपि च) विश्वचर्षणिः (=सर्वज्ञः) [अपि च] दिवो मारुतेन शर्धेन (=द्युलोकस्य संबन्धी यो मरुद्गणस्तेन) सुक्रतुः (=शोभनपराक्रमकर्मा) स्य (=स) इन्द्रः महे सनये वाजसातये (=महते धनाय संपदे च=धनं संपदं च यथा वयं लभेमहि तथा) अवृकाभिरूतिभिः (=अहिंसकाभी रक्षाभिर्) नो रथम् अनु नु स्थाति (=अनुकूलो भूत्वा रक्षणाय तस्य समीपे तिष्ठतु) ॥

‘ रुद्र ’ हे कोण आणि वसु ते कोण व ते किती किती आहेत याविषयीं	सू. ४५ मं. १ आणि टिपा पहा.

२. हे सर्व देव हो, जेव्हां [आमचे] घोडे पायांनीं मार्ग क्रमण करीत करीत [आपल्या] पायांनीं पृथिवीच्या उंचवट्यावर दणदणाट करितात, तेव्हां आमचा वेगवान् रथ लोकवस्तींत येई असें तुम्ही करा.

2. When [our] horses traversing the space with [their] paces stump with [their] hoofs on the summit of the earth, make then our racing chariot, o you united gods, to come among the people.

३. आणि स्वर्गींच्या मरुद्गणाच्या योगानें महापराक्रमी असा तो विश्वदर्शी इन्द्र आम्हांला मोठें धन [आणि] संपत्ति मिळावी म्हणून आमच्या रथाला निर्भय रक्षणांनीं रक्षो.

3. And may that Indra, all seeing, [and] powerful through the heavenly troop of the Maruts, support our chariot with beneficent helps, that we may obtain great wealth [and] affluence.

---

२. 'आमचे घोडे जेव्हां रथाला घेऊन खडकांवरून वगैरे जात असतात आणि लोकांची वस्ति सांपडत नाहीं, तेव्हां आमच्या रथाला वस्तींत घेऊन ये' असा या मंत्राचा भावार्थ दिसतो.

३. आमच्या रथाचें रक्षण करावें म्हणून इंद्र आमच्या रथाच्या मागें उभा राहो; म्हणजे मग आम्हांला पुष्कळ धन आणि संपत्ति मिळेल असा भावार्थ.

'स्वर्गींच्या'=' दिवः'. ही षष्ठी अडचणीमुळें मान्य करावयाची. सायण 'स्वर्गापासून येऊन' असा अर्थ करण्यासाठीं दिवः ही पंचमी आहे असें म्हणतात.

उत स्य देवो भुवनस्य सक्षणिस्त्वष्टा ग्नाभिः सजोषा जूजुवद्रथम् ।
इळा भगो बृहद्दिवोत रोदसी पूषा पुरंधिरश्विनावधा पती ॥ ४ ॥

उत । स्यः । देवः । भुवनस्य । सक्षणिः । त्वष्टा । ग्नाभिः । सऽजोषाः । जूजुवत् । रथम् ।
इळा । भगः । बृहत्ऽदिवा । उत । रोदसी इति । पूषा । पुरम्ऽधिः । अश्विना । अध । पती इति ॥ ४ ॥

उत त्ये देवी सुभगे मिथूदृशोषासानक्ता जगतामपीजुवा ।
स्तुषे यद्वां पृथिवि नव्यसा वचः स्थातुश्च वयस्त्रिवया उपस्तिरे॥५॥

उत । त्ये इति । देवी इति । सुभगे इति सुऽभगे । मिथुऽदृशा । उषसानक्ता । जगताम् । अपिऽजुवा ।
स्तुषे । यत् । वाम् । पृथिवि । नव्यसा । वचः । स्थातुः । च । वयः । त्रिऽवयाः । उपऽस्तिरे ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

४. उत (=अपि च) स (=स=प्रसिद्धो) देवः (=दीप्तिमान्) भुवनस्य सक्षणिः (=जगतः सेव्यः स्वामिभूतस्) त्वष्टा ग्नाभिः सजोषाः (=देवपत्नीभिः संगतस्ताभिः सहितः सन्) [अस्माकं] रथं जूजुवत् (=अतिशयेन प्रेरयतु=चोदयतु)। [तथा] इळा भगः उत (=अपि च) बृहद्दिवा (=बृहद्दिवे दीप्तिमत्यौ) रोदसी (=द्यावापृथिव्यौ) पुरंधिः (=मेधावी) पूषा अध (=अपि च) पती अश्विनौ (=भर्तारावश्विनौ) [रथं जूजुवत्] ॥

बृहद्दिवेति काचिद्देवीति पाश्चात्याः। बृहद्दिवा बृहद्दिवो भग इति सायणाभिप्रायः॥

५. उत (=अपि च) त्ये (=प्रसिद्धे) देवी (=दीप्तिमत्यौ) सुभगे (=सुभाग्यशालिन्यौ) मिथूदृशा (=मिथः परस्परं पश्यन्त्यौ) जगताम् अपीजुवा (=गतिमतां मनुष्यादीनां प्रेरयित्र्यौ) उषासानक्ता (=उषाश्च रात्रिश्च) [अस्माकं रथं प्रेरयन्तु]। [अपि च] हे [द्यौः] पृथिवि [च], यत् (=यस्मात्) वां नव्यसा वचः (=अतिनूतनेन स्तोत्रेण) स्तुषे (=स्तौमि) च (=अपि च) त्रिवयाः (=? " ओषधिपशुसोमात्मकानि हविर्लक्षणान्यन्नानि यस्य तादृशोहं ") स्थातुर्वयः (=? स्थावरसा-

४. आणि जगताचा प्रभु [असा] तो देदीप्यमान त्वष्टा देवपत्नींनिशीं [आमच्या] रथाला हांको. इळा, भग, आणि महातेजस्वी द्यावापृथिवी, मेधावी पूषा आणि अश्वी प्रभु [आमच्या रथाला हांकोत].

4. And may that brilliant Tvashṭâ, the lord of the world, together with the goddesses, drive [our] chariot. [May] Iḷâ, Bhaga, and resplendent Earth and Heaven, wise Pûshâ and the masters As'vins [drive our chariot].

५. आणि देदीप्यमान, सौभाग्यशाली, परस्पर अदलाबदलीनें दृष्टीस पडणाऱ्या [आणि] सकळ जंगमांला प्रेरणाऱ्या त्या उषा आणि रात्र [आमच्या रथाला हांकोत]. हे [द्यावा]पृथिवी हो, ज्यापेक्षां मी अति नूतन स्तोत्रानें तुम्हांला स्तवितों आणि त्रिविध हवि घेऊन स्थावराचें अन्न [तुम्हां]पुढें ठेवितों, [त्यापेक्षां तुम्ही आमचा रथ हांका].

5. And [may] those brilliant, blessed Ushas and Night, that appear by turns [and are] the inspirers of [all] creatures, [drive our chariot]. [And do you], o Earth [and Heaven, drive our chariot], since I praise you with a new hymn, and carrying the three kinds of food, spread before [you] the food of the moveable.

---

४. इंद्राची जशी रथाचें पाठबळ करण्याविषयीं प्रार्थना वरच्या मंत्रांत केली तशी यांत इळा, भग, द्यावापृथिवी, पूषा आणि अश्वी यांनीं रथ हांकावा अशी त्यांची प्रार्थना केली आहे.

५. या ऋचेचा उत्तरार्ध कठिण आहे. पूर्वार्धांत उषा आणि रात्र यांस रथ हांकण्याविषयीं प्रार्थना केली आहे. तशीच उत्तरार्धांतहि द्यावापृथिवींस तीच प्रार्थना केली आहे असें समजून आम्हीं भाषांतर केलें आहे. तरी 'त्रिविध हविरन्न घेऊन' (=' त्रिवया:'). आणि 'स्थावराचें अन्न' यांचा अर्थ निर्विवाद रीतीनें करणें कठिण आहे. सायणांचा अर्थ भाषेखालीं दिला आहे. 'स्थावराचें अन्न' म्हणजे धान्यरूप अन्न असें ते म्हणतात.

उत वः शंसमुशिजामिव श्मस्यहिर्बुध्न्योऽज एकपादुत ।
त्रित ऋभुक्षाः सविता चनो दधेऽपां नपादाशुहेमा धिया शमि ६
उत । वः । शंसम् । उशिजाम्ऽइव । श्मसि । अहिः । बुध्न्यः । अजः ।
एकऽपात् । उत ।
त्रितः । ऋभुक्षाः । सविता । चनः । दधे । अपाम् । नपात् । आ-
शुऽहेमा । धिया । शमि ॥ ६ ॥
एता वो वश्म्युद्यता यजत्रा अतक्षन्नायवो नव्यसे सम् ।
श्रवस्यवो वाजं चकानाः सप्तिर्न रथ्यो अह धीतिमश्याः॥७॥१४
एता । वः । वश्मि । उत्ऽयता । यजत्राः । अतक्षन् । आयवः । न-
व्यसे । सम् ।
श्रवस्यवः । वाजम् । चकानाः । सप्तिः । न । रथ्यः । अह । धीतिम् ।
अश्याः ॥ ७ ॥ १४ ॥

न्नम्) उपस्तिरे (=युवाभ्यां प्रयच्छामि) [अस्मात् कारणाद्युवामपि अस्माकं रथं प्रेरयतम्] ॥

स्तुषे इत्याद्युत्तरार्धो दुर्बोधः । स्थातुः स्थावरस्य व्रीह्यादेः संबन्धि वयोन्नं चरुपुरोडाशादिलक्षणमिति सायणः ॥

भाषायाम्.

६. उत (=अपि च) [हे देवाः], उशिजामिव वः शंसं श्मसि (=स्तोत्रकामिनामिव युष्माकं स्तोत्रम् उश्मसि कामयामहे=स्तोत्रकामिनो यस्माद्यूयं तस्माद्युष्मान्स्तोतुमिच्छामः) । अहिर्बुध्न्यः उत (=अपि च) अज एकपाद् त्रितः (=एतन्नामको देवः) ऋभुक्षाः (=ऋभुर्नाम देवः) सविता [तथा] आशुहेमा (=शीघ्रगामी) अपां नपात् (=उदकानां पुत्रोऽग्निः) शमि (=अस्मिन् यज्ञकर्मणि) धिया (=स्तोत्रेण द्वारा [अस्मभ्यं] चनो दधे (=अन्नं ददातु) ॥

शमि शमी शम्या कर्मणेति पाश्चात्याः ॥ चनस्तृप्तिरिति च त एव ॥

७. हे यजत्राः (=पूजनीया) [देवाः], एता व उद्यता [स्तोत्राणि] वश्मि (=एतानि उच्चारितानि स्तोत्राणि कामये=एतानि स्तोत्राण्युच्चारयितुमहं कामये) ।— आयवः (=यजमाना) नव्यसे (=अतिशयेन स्तुत्याय तुभ्यं देवगणाय) [तानि] सम्

६. आणि तुम्ही [स्तोत्र]-सकाम असल्यामुळें तुमचें स्तोत्र करणें आम्हांला आवडतें. अहिर्बुध्न्य आणि अज एकपाद्, त्रित, ऋभुक्षा, सविता, [आणि] शीघ्रगामी अपां-नपात् [हे] स्तुतीच्या योगानें या उपासनेंत [आम्हांला] अन्न देओत.

६. And we love to praise you as those who love [the hymn]. May Ahirbudhnya, and Aja Ekapâd, Trita, Ṛibhukshâ, Savitâ and the impetuous son of the waters give us food through our hymn in this rite.

७. हे पूजनीय [देव] हो, तुमचीं हीं [स्तोत्रें] उच्चारावयास मला आवडतें. अत्यंत स्तुत्य जे तुम्ही त्या तुम्हांप्रीत्यर्थ तीं उपासक जन रचिते झाले आहेत. हविरन्न मिळवूं इच्छिणारे [आणि] आहुतीची वांछा करणारे [जे तुम्ही, ते] रथास जोडिलेल्या अश्वाप्रमाणें [ह्या आमच्या] कर्माप्रत पावा.

7. I love to proclaim, o adorable ones, these your [praises]. The worshippers have composed them for [you] most deserving to be praised. May you, who are desirous of the sacrificial food [and] love the oblation, come to [this our] worship like a chariot-horse.

---

६. 'अहिर्बुध्न्य.' सू. १८६ मं. ५ आणि टीप पहा.

'अज एकपाद्' हें एका देवाचें नांव आहे. 'जन्मरहित आणि एकला जातो' म्हणून अज एकपाद् हें नांव पडलें आहे असें सायण म्हणतात. ह्या देवाचा निर्देश द्यावापृथिवींबरोबर येतो. अथवा 'अहिर्बुध्न्य' याजबरोबर येतो. केव्हां केव्हां दुसऱ्या देवांबरोबरहि येतो.

'त्रित' याविषयीं सू. ५२ मं. ५ आणि टीप पहा. 'ऋभुक्षा' आणि ऋभु एकच; ऋभु कोण तें सू. २० मं. १ आणि त्याजवरील टीप यांत पहा. 'अपां नपात्,' याविषयीं सू. १४३ मं. १ आणि टीप पहा.

सूक्तम् ३२–२२३.

गृत्समद ऋषिः। प्रथमा द्यावापृथिवीया। द्वे ऐन्द्र्यौ त्वाष्ट्र्यौ वा। ततो द्वे राकादेवत्ये। द्वे सिनीवालीदेवत्ये। अन्त्या गुङ्गादिषड्देवताका॥ षष्ठ्याद्यास्तिस्रोनुष्टुभः। शिष्टाः पञ्च जगत्यः॥

अस्य मे द्यावापृथिवी ऋतायतो भूतमवित्री वचसः सिषासतः।
ययोरायुः प्रतरं ते इदं पुर उपस्तुते वसूयुर्वां महो दधे॥ १॥

अस्य। मे। द्यावापृथिवी इति। ऋतऽयतः। भूतम्। अवित्री इति। वचसः। सिसासतः।

ययोः। आयुः। प्रऽतरम्। ते इति। इदम्। पुरः। उपस्तुते इत्युपऽस्तुते। वसुऽयुः। वाम्। महः। दधे॥ १॥

अतक्षन् (=सम्यग्रचितवन्तः)। अह (=अध=अधुना) श्रवस्यवः (=हविरन्नेच्छवो) वाजं चकानाः (=उपासकैर्दत्तम् अन्नं कामयमाना) [यूयं] रथ्यः सप्तिर्न (=रथे युक्तोश्व इव) धीतिम् (=अस्माभिः क्रियमाणामिमामुपासनाम्) अश्याः (=प्राप्नुयाः =प्राप्नुत)॥

देवगणस्यैकत्वापेक्षया नव्यसे इत्यत्र अश्या इत्यत्र चैकवचनप्रयोगः। पाश्चात्यास्तु नव्यसे नवतरं यथा तथेति॥

भाषायाम्.

१. हे द्यावापृथिवी (=द्यावापृथिव्यौ), ऋतायतः (=सत्यं यज्ञमिच्छतः) सिषासतः (=वां संभक्तुमिच्छतो) मे (=मम) अस्य [क्रियमाणस्य] वचसः (=स्तोत्रस्य) अवित्री (=अवित्र्यौ=पालयित्र्यौ) भूतं (=भवतम्)। ययोर् [युवयोर्द्यावापृथिव्योर्] आयुः (=बलं) प्रतरं (=प्रकृष्टतरं महत्तरं) [भवति] ते उपस्तुते (=उपेत्य सर्वैः स्तुते) वां वसूयुः (=धनेच्छुरहम्) इदं पुरः (=अस्मिन् स्थाने सर्वेषां पुरतो) महो दधे (=बहु विदधे=बहु करोमि=बहुमन्ये)॥

सूक्त ३२–२२३.

ऋषि– **गृत्समद**. देवता १ली **द्यावापृथिवी** यांविषयीं; २ आणि ३ या **इन्द्रा**विषयीं अथवा **त्वष्ट्या**विषयीं असें समजावें; ४ आणि ५ ह्या दोन **राका** देवीविषयीं; ६ आणि ७ ह्या **सिनीवाली** ह्या देवीविषयीं; ८वी ऋचा **गुंगू**, **सिनीवाली**, **राका**, **सरस्वती**, **इन्द्राणी** आणि **वरुणानी** या सहा देवींविषयीं. वृत्त– सहावी, सातवी आणि आठवी ह्या तीन **अनुष्टुभ्**, उरलेलें सर्व सूक्त **जगती** छंदाचें.

१. हे द्यावापृथिवी हो, मज उपासनेच्छूचें [आणि तुम्हांला] भजूं इच्छिणाऱ्याचें [जें] हें स्तोत्र [त्या]च्या तुम्ही रक्षक व्हा. ज्यांचें बळ अतिशय मोठें त्या तुम्हां [सर्व]स्तुत [द्यावापृथिवीं]ला धनेच्छु मी हा येथें पूजितों.

HYMN 32–223.

To *Heaven* and *Earth* (verse 1); *Indra* or *Tvashṭâ* (vs. 2, 3); *Râkâ* (4, 5); *Sinîvâlî* (6,7); to *Gungû*, *Sinîvâlî*, *Râkâ*, *Sarasvatî*, *Indrâṇî* and *Varuṇâṇî* (v. 8). Metre—*Jagatî* except in the last three verses where it is *Anushṭubh*.

1. Be you the championesses, o Heaven and Earth, of this hymn of mine who am desirous of sacrificing, [and] desirous of worshipping. I who am desirous of wealth thus honour you here—you whose might [is] exceeding great, [and] who are praised [by all].

---

१. ‘ बळ ’=‘ आयुः ’. आयुष्य असाहि अर्थ चालेल.

‘ पूजितों ’=‘ महो दधे.’ अक्षरशः अर्थ, मोठ्या अथवा पूज्य रीतीनें ठेवितों, मनांत धरितों; अर्थात् बहुमान देतों. सू. १५३ मं. १ आणि त्याजवरील ‘ अत्यंत ’ याविषयींची टीप पहा.

मा नो गुह्या रिप आयोरहन्दभन्मा न आभ्यो रीरधो दुच्छुनाभ्यः ।
मा नो वि यौः सख्या विद्धि तस्य नः सुम्नायता मनसा तत्त्वेमहे २

मा । नः । गुह्याः । रिपः । आयोः । अहन् । दभन् । मा । नः ।
आभ्यः । रीरधः । दुच्छुनाभ्यः ।
मा । नः । वि । यौः । सख्या । विद्धि । तस्य । नः । सुम्नऽयता ।
मनसा । तत् । त्वा । ईमहे ॥ २ ॥

अहेळता मनसा श्रुष्टिमा वह दुहानां धेनुं पिप्युषीमसश्चतम् ।
पद्याभिराशुं वचसा च वाजिनं त्वां हिनोमि पुरुहूत विश्वहा ॥३॥

अहेळता । मनसा । श्रुष्टिम् । आ । वह । दुहानाम् । धेनुम् । पिप्यु-
षीम् । असश्चतम् ।
पद्याभिः । आशुम् । वचसा । च । वाजिनम् । त्वाम् । हिनोमि । पु-
रुऽहूत । विश्वहा ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. आयोः (=शत्रुलक्षणस्य मनुष्यस्य) गुह्या रिपः (=ज्ञातुमशक्या हिंसारूपा माया) अहन् (=अहनि कस्मिन्नपि दिने) मा नो दभन् (=अस्मान् मा हिंसिषुः) । नः (=अस्मान्) आभ्यो दुच्छुनाभ्यः (=तादृशीनां दुःखकर्त्रीणाम् अरातीनां वशं मा नैषीः) । नः सख्या (=अस्माकं सख्यानि त्वत्सदृशैः सह सखित्वानि) मा वि यौः (=मा वियुक्तानि कार्षीः=मा नाशय) । सुम्नायता मनसा (=सुम्नम् आत्मन इच्छता मनसा) त्वत् त्वा ईमहे (=यत्त्वां याचामहे) तस्य नो विद्धि (=अस्माकं तस्य प्रार्थनस्य जानीहि=अनुग्रहात्मिकया बुद्ध्या तद्बोध) ॥

३. अहेळता मनसा (=अक्रुध्यता=अनुग्रहात्मिकया बुद्ध्या) श्रुष्टिं (=सुखकरीं) दुहानां (=दोग्ध्रीं) पिप्युषीं (=पीनाम्) असश्चतम् (=असङ्गां=सततधारायुक्तां) धेनुं (=गाम्) आ वह (=आनय) । हे पुरुहूत (=बहुभिराहूत) [इन्द्र], पद्याभिराशुं (=? पादगतिभिः शीघ्रगामिनं) वचसा च वाजिनं (=? शब्देन वेगवन्तं) त्वां विश्वहा हिनोमि (=विश्वेषु दिनेषु प्रीणयामि) ॥

पद्याभिराशुं वचसा च वाजिनम् इत्यतिशयेन दुर्बोधम् ।

२. शत्रूच्या गुप्त माया [कोणत्याहि] दिवशीं आमचा घात न करोत; तसल्या दुःखकारी शत्रूच्या स्वाधीन आम्हांस करूं नको. तूं आमची मैत्री तोडूं नको. सुखाची इच्छा करणाऱ्या अंतःकरणानें आम्ही तुजकडे मागून घेत आहों, तर आमची ही [प्रार्थना] तूं मनास आण.

३. क्रोध न करणाऱ्या मनानें सुखदायक, दूध देणारी, पुष्ट आणि समृद्धिकारक [अशी] गाय तूं आम्हांला घेऊन ये. पायांच्या चालींनीं शीघ्रगामी आणि ध्वनीनें वेगवान् असा जो तूं त्या तुला, हे पुरुहूता, मी प्रतिदिनीं भजतों.

2. May the secret intrigues of the [hostile] man never hurt us on any day. Do not subject us to such evil-doers. Do not deprive us of our friendships. Grant the prayer which we are advancing with a heart wishing for thy blessing.

3. With a pleased heart bring [us] a useful, milching, fat and prosperous cow. I propitiate daily, o thou invoked by many, thee impetuous with thy movements and swift with thy sound.

२. 'शत्रूच्या गुप्त माया '=' आयोगुह्या रिपः'. म्हणजे शत्रूंनीं आमच्या नाशासाठीं जे गुह्य पाश रचिले असतील किंवा जे गुह्य उपाय योजिले असतील ते.

३. 'पायांच्या चालीनें शीघ्रगामी आणि ध्वनीनें वेगवान् '=' पद्याभिराशुं वचसा च वाजिनम्'. हें भाषांतर अक्षरशः आम्हीं केलें आहे, परंतु त्याच्या भावार्थाविषयीं संशय आहे. कदाचित् मोठ्या वेगानें चालणाऱ्या आणि ओरडणाऱ्या घोड्याप्रमाणें लवकर धांवून येतो असा जो इंद्र त्याला मी भजतों असा भावार्थ असावा.

राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे शृणोतु नः सुभगा बोधतु त्मना ।
सीव्यत्वपः सूच्याच्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यम् ॥४॥

राकाम् । अहम् । सुऽहवाम् । सुऽस्तुती । हुवे । शृणोतु । नः । सुऽभगा । बोधतु । त्मना ।
सीव्यतु । अपः । सूच्या । अच्छिद्यमानया । ददातु । वीरम् । शतऽदायम् । उक्थ्यम् ॥ ४ ॥

यास्ते राके सुमतयः सुपेशसो याभिर्ददासि दाशुषे वसूनि ।
ताभिर्नो अद्य सुमना उपागहि सहस्रपोषं सुभगे रराणा ॥ ५ ॥

याः । ते । राके । सुऽमतयः । सुऽपेशसः । याभिः । ददासि । दाशुषे । वसूनि ।
ताभिः । नः । अद्य । सुऽमनाः । उपऽआगहि । सहस्रऽपोषम् । सुऽभगे । रराणा ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

४. सुहवां (=सुलभाह्वानां) राकां [नाम देवीं] सुस्तुती (=शोभनया स्तुत्या) हुवे (=आह्वयामि) सुभगा (=शोभनभाग्यवती) [सा] नः शृणोतु बोधतु त्मना (=अस्माकं स्तोत्रं शृणोतु तच्च जानातु)। अच्छिद्यमानया (=अच्छिन्नया) सूच्या अपः सीव्यतु (=अस्माकं कर्म संतनोतु)। शतदायं (=शतधनदायिनम्) उक्थ्यं (=प्रशस्यं) वीरं (=वीर्यवन्तं पुत्रं) ददातु [च] ॥

संपूर्णचन्द्रा पौर्णमासी तदभिमानिनी देवीति सायणस्याभिप्रायः ॥

५. हे राके यास्ते (=तव) सुपेशसः सुमतयः (=शोभनरूपा अनुग्रहात्मिका बुद्धयः) [सन्ति] याभिश् [च] दाशुषे वसूनि ददासि (=हविर्दत्तवते यजमानाय धनानि प्रयच्छसि) ताभिः [सुमतिभिस्] [त्वम्] अद्य [दिने] सुमनाः [सती] [अपि च] हे सुभगे (=शोभनभाग्यवति), सहस्रपोषं रराणा (=सहस्रसंख्याकां वृद्धिं ददती सती) नः उपागहि (=अस्मान् प्रति आगच्छ) ॥

४. जिचें आह्वान करणें सुलभ होय त्या राकेला मी चांगल्या स्तुतीनें बोलावितों, ती सौभाग्यशाली [राका] आमची [स्तुति] ऐको [आणि] मनास आणो. न मोडणाऱ्या सुईनें ती [आमची] उपासना सिवो. [आणि] शेकडो संपत्ति मिळविणारा आणि स्तुतियोग्य असा शूर पुत्र देओ.

4. I invoke with an excellent hymn Râkâ, easy to be invoked. May blessed [Râkâ] hear and grant our [prayer]. May she sew our rite with a needle that does not break. May she give us a brave son that shall win hundreds of riches and shall be deserving of praise.

५. हे राके, तुझे जे सुंदर प्रसाद, [कीं] ज्यांहीं तूं हविर्दात्या यजमानाला धनें देतीस त्यांसहित तूं आज प्रसन्न होत्साती आम्हांजवळ ये, आणि हे सुभाग्यसंपन्न [राके], हजारो प्रकारच्या संपत्ति पुष्कळ दे.

5. O Râkâ, come thou this day to us, being gracious [towards us] with those beautiful favours which belong to thee [and] with which thou givest wealth to the sacrificer, granting, o blessed one, abundance consisting of a thousand gifts.

---

४. 'न मोडणाऱ्या सुईनें आमची उपासना सिवो'='सीव्यतु अपः सूच्या अच्छिद्यमानया.' म्हणजे आमचें जें यज्ञरूप कर्म त्याचे निरनिराळे भाग अशा रीतीनें रचो कीं, ते विलग आहेत असें न दिसतां सर्व कर्म सांग आणि पूर्ण आहे असें दिसेल.

५. 'राका' ही एक क्षुद्र देवी वेदांत केव्हां केव्हां येते. सायण म्हणतात, ही पौर्णमासीरूप देवी होय. परंतु वेदकाळीं तसा अर्थ होत होता असें 'राका' हें नांव जेथें जेथें येतें त्या त्या वाक्यांवरून दिसतें असें नाहीं.

सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा ।
जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिड्ढि नः ॥ ६ ॥

सिनीवालि । पृथुऽस्तुके । या । देवानाम् । असि । स्वसा ।
जुषस्व । हव्यम् । आऽहुतम् । प्रऽजाम् । देवि । दिदिड्ढि । नः ॥६॥

या सुबाहुः स्वङ्गुरिः सुषूमा बहुसूवरी ।
तस्यै विश्पत्न्यै हविः सिनीवाल्यै जुहोतन ॥ ७ ॥

या । सुऽबाहुः । सुऽअङ्गुरिः । सुऽसूमा । बहुऽसूवरी ।
तस्यै । विश्पत्न्यै । हविः । सिनीवाल्यै । जुहोतन ॥ ७ ॥

या गुङ्गूर्या सिनीवाली या राका या सरस्वती ।
इन्द्राणीमह्व ऊतये वरुणानीं स्वस्तये ॥ ८ ॥ १९ ॥ ३ ॥

या । गुङ्गूः । या । सिनीवाली । या । राका । या । सरस्वती ।
इन्द्राणीम् । अह्वे । ऊतये । वरुणानीम् । स्वस्तये ॥ ८ ॥ १९ ॥३॥

भाषायाम्.

६. हे पृथुस्तुके (=बहुकेशसंघाते) सिनीवालि [नाम देवि], या [त्वं] देवानां स्वसासि [सा त्वम्] आहुतं हव्यम् (=अस्माभिर्दत्तं हविर्) जुषस्व (=सेवस्व) । हे देवि, नः प्रजां दिदिड्ढि (=दर्शय=देहि) ॥

दृष्टचन्द्रामावास्या सिनीवाली । इति सायणः ॥

७. [हे यजमानाः], या सुबाहुः (=शोभनबाहुः) [या] स्वङ्गुरिः (=शोभनाङ्गुलियुक्ता) [या] सुषूमा (=सुष्ठु प्रसवित्री) [या] बहुसूवरी (=बह्वीनां प्रजानां सवित्री) [च भवति] तस्य विश्पत्न्यै (=विशां स्वामिन्यै) सिनीवाल्यै हविर्जुहोतन (=हविर्जुहुत) ॥

८. या गुङ्गूर् [नाम देवी] या सिनीवाली या राका या सरस्वती [तामाह्वयामि] [अपि च] इन्द्राणीं [नाम देवीं] वरुणानीं [च नाम देवीम्] ऊतये स्वस्तये (=रक्षणाय कल्याणाय च) अह्वे (=आह्वयामि) ॥

अत्र गुङ्गूशब्देन राकासिनीवाल्योः साहचर्यात्कुहूरुच्यते । इति सायणः ॥

६. हे सुकेशभार सिनीवाली, जी देवांची बहीण होस ती तूं [हें आम्हीं] अर्पण केलेलें हवि सेव. हे देवी, तूं आम्हांला संतति दे.

6. O Sinîvâlî of plentiful hair, do thou who art the sister of the gods enjoy the proffered oblation. Give us progeny, o goddess!

७. जी चांगल्या बाहूंची, चांगल्या अंगुल्यांची, जिचा प्रसव चांगला, जी पुष्कळ मुलांला जन्म देणारी, त्या विश्वस्वामिनी सिनीवालीला, [हे उपासक हो], तुम्ही हव्य अर्पण करा.

7. She who has good arms, she who has good fingers, she who is of easy parturition, she who gives birth to many [children] —to that Sinîvâlî, offer oblation, [o sacrificers]!

८. जी गुंगू, जी सिनीवाली, जी राका, जी सरस्वती, [त्यांला] [आणि] इन्द्राणीला [आणि] वरूणानीला, मी रक्षणासाठीं [आणि] कल्याणासाठीं बोलावितों.

8. [She] who [is] Gungû, [she] who [is] Sinîvâlî, [she] who [is] Râkâ, [she] who [is] Sarasvatî, [her] I have invoked for protection [and] for prosperity.

---

६. 'सिनीवाली.' हेंहि एका क्षुद्र देवतेचें नांव आहे. सायण म्हणतात कीं ही अमावास्यारूप देवी होय. हिजविषयीं झाला तरी विशेष कांहीं इतिहास ठाऊक नाहीं.

८. 'गुंगू.' ह्या देवीच्या स्वरूपाविषयीं कांहीं ठाऊक नाहीं. हें नांव ऋग्वेदांत पुनः आलेलें नाहीं. सायण म्हणतात 'कुहू' नांवाची देवी आणि ही एकच होय. कुहू म्हणजे ज्या दिवशीं चंद्रकला दिसत नाहीं तशी अमावास्या.

'सरस्वती.' सू. ३ मं. १० आणि टीप पहा.

'इन्द्राणी' आणि वरूणानी' यांविषयीं सू. २२ मं. १२ पहा.

सूक्तम् ३३–२२४.

गृत्समद ऋषिः । रुद्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु मा नः सूर्यस्य संदृशो युयोथाः ।
अभि नो वीरो अर्वति क्षमेत प्र जायेमहि रुद्र प्रजाभिः ॥ १ ॥

आ । ते । पितः । मरुताम् । सुम्नम् । एतु । मा । नः । सूर्यस्य । सम्ऽदृशः । युयोथाः ।
अभि । नः । वीरः । अर्वति । क्षमेत । प्र । जायेमहि । रुद्र । प्रऽजाभिः ॥ १ ॥

त्वादत्तेभी रुद्र शंतमेभिः शतं हिमा अशीय भेषजेभिः ।
व्य१स्मद्द्वेषो वितरं व्यंहो व्यमीवाश्चातयस्वा विषूचीः ॥ २ ॥

त्वऽदत्तेभिः । रुद्र । शम्ऽतमेभिः । शतम् । हिमाः । अशीय । भेषजेभिः ।
वि । अस्मत् । द्वेषः । विऽतरम् । वि । अंहः । वि । अमीवाः । चातयस्व । विषूचीः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. हे मरुतां पितः [रुद्र], ते सुम्नं (=तव सुखम्) आ एतु (=अस्मान् आगच्छतु)। सूर्यस्य संदृशः (=दर्शनात्) नः (=अस्मान्) मा युयोथाः (=मा पृथक्कार्षीः) सूर्यदर्शनमस्माकं मा भूदिति कदापि मा कार्षीः)। नो वीरः (= अस्माकं वीर्यवान् पुत्रः) अर्वति अभि क्षमेत (=शत्रौ अभिभवतु=शत्रून् अभिभवतु)। हे रुद्र, प्रजाभिः (=पुत्रपौत्रैः) प्र जायेमहि (=प्रभूताः स्याम) ॥

२. हे रुद्र, त्वादत्तेभिः (=त्वया दत्तैः) शंतमेभिः (=अतिशयेन सुखकरैर्) भेषजेभिः (=औषधैः) शतं हिमाः (=शतं संवत्सरान्) अशीय (=प्राप्नुयाम्)। अस्मत् द्वेषः (=शत्रुं) वि [चातयस्व] (=विनाशय) अंहः (=पापं) वितरम् (=अत्यन्तं) वि [चातयस्व] विषूचीः (=नानाञ्चतीर्) अमीवाः (=रोगान्) वि चातयस्व (=विनाशय) ॥

सूक्त ३३–२२४.

ऋषि–गृत्समद. देवता–रुद्र. वृत्त–त्रिष्टुभ्.

१. हे मरुतांच्या पित्या, तुझें कल्याण येऊं दे. सूर्याच्या दर्शनाचा आणि आमचा वियोग तूं करूं नको. आमचा वीर्यवान् पुत्र शत्रूचा पराभव करो. हे रुद्रा, आम्ही पुत्रपौत्रांनीं वाढूं असें कर.

२. हे रुद्रा, त्वां दिलेलीं जीं अत्यंत सुखकारक औषधें त्यांहीं मी शंभर वर्षांप्रत पावेन असें तूं कर. तूं आम्हांपासून शत्रूला [नाहींसा कर], पाप अगदी ना[हींसें कर], सर्वत्र पसरणारे रोग नाहींसे कर.

HYMN 33–224.

To *Rudra*. By *Gṛitsamada*. Metre—*Trishṭubh*.

1. May thy blessing come, o father of the Maruts! Do not separate us from the sight of the sun. May our brave son subdue the enemy. May we be multiplied with sons and grandsons.

2. May we attain, o Rudra, a hundred winters by the most healing medicaments given by Thee. [Drive] away enemies from us, [drive] sin far away, drive away disease reaching everywhere.

---

१. हें सूक्त 'रुद्र' या देवाविषयीं आहे. रुद्र हा देव कोण आहे त्याविषयीं सू. ४३ मं. १ आणि टीप पहा.

'तुझें कल्याण'=' ते सुम्नम्.' म्हणजे जें कल्याण तूं करित असतोस तें आम्हांप्रत येओ.

'शत्रूचा पराभव करो'=' अर्वति अभि क्षमेत.' हा अर्थ सायणानुसार केला आहे आणि आम्हांला वाटतें तो निराधार नाहीं. 'अर्वन्' शब्दाचा अर्थ घोड्यावर बसलेला मनुष्य, घोडेसवार असा वेदांत प्रसिद्ध आहे. त्यावरून घोड्यावर बसलेला शत्रु असा अर्थ संभवतो.

हें सूक्त वैदिक कर्म करणाऱ्या लोकांत प्रसिद्ध आहे. तें 'ग्रहयज्ञ', 'गर्भाधान', 'शांतिसूक्त', 'तुळापुरुष', 'दुष्टजननशांति', 'मूळशांति', 'अंत्येष्टी'मधील 'एकादशाह-वृषोत्सर्ग' यांत वगैरे म्हणण्याची चाल पडली आहे.

२. रोग बरे करणें हें रुद्राचें काम आहे याविषयीं सू. ४३ मं. १ पहा.

या मंत्रावरून प्राचीन म्हणजे कृतयुगांतील ऋषि शंभर वर्षें मनुष्य जगलें म्ह-

श्रेष्ठो जातस्य रुद्र श्रियासि तवस्तमस्तवसां वज्रबाहो ।
पर्षि णः पारमंहसः स्वस्ति विश्वा अभीती रपसो युयोधि ॥ ३ ॥

श्रेष्ठः । जातस्य । रुद्र । श्रिया । असि । तवःऽतमः । तवसाम् । वज्रबाहो इति वज्रऽबाहो ।
पर्षि । नः । पारम् । अंहसः । स्वस्ति । विश्वाः । अभिऽईतीः । रपसः । युयोधि ॥ ३ ॥

मा त्वा रुद्र चुक्रुधामा नमोभिर्मा दुष्टुती वृषभ मा सहूती ।
उन्नो वीराँ अर्पय भेषजेभिर्भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि ॥ ४ ॥

मा । त्वा । रुद्र । चुक्रुधाम । नमःऽभिः । मा । दुःऽस्तुती । वृषभ । मा । सऽहूती ।
उत् । नः । वीरान् । अर्पय । भेषजेभिः । भिषक्ऽतमम् । त्वा । भिषजाम् । शृणोमि ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३, हे रुद्र, [त्वं] श्रिया (=ऐश्वर्येण) जातस्य श्रेष्ठोसि (=जगतः प्रशस्यतमो भवसि)। हे वज्रबाहो, [त्वं] तवसां तवस्तमः (=प्रबलानां मध्ये प्रबलतमो) [भवसि] नः (=अस्मान्) अंहसः पारम् (=पापस्यापरतीरं) स्वस्ति (=क्षेमेण) पर्षि (=नय) । रपसः (=व्याधेर्) विश्वा अभीतीः (=सर्वाण्यभिगमनानि) युयोधि (=अस्मत् पृथक्कुरु=अपगमय) ॥

४. हे रुद्र, त्वा (=त्वां) नमोभिः (=नमनैर्) मा चुक्रुधाम (=क्रुद्धं मा कार्ष्म)। हे वृषभ (=स्वामिन्), दुष्टुती (=दुःस्तुत्या) मा [क्रोधयाम] । सहूती (=अन्यैर्देवैः सह सामान्येनाह्वानेन) मा [क्रोधयाम] । नो वीरान् (=अस्माकं पुत्रपौत्रादीन् रोगेण भूमौ पतितान्) भेषजेभिरुदर्पय (=औषधैरुद्गमय=नीरोगान् कुरु) । त्वा (=त्वां) भिषजां भिषक्तमं शृणोमि (=त्वं वैद्यानां मध्ये श्रेष्ठो वैद्यो भवसीति शृणोमि) ॥

३. हे रुद्रा, तूं यशानें जगतांत श्रेष्ठ आहेस; हे वज्रबाहू [रुद्रा], तूं बळवंतांत अत्यंत बळवान् [आहेस]. तूं आम्हांला सुखरूपपणानें पापाच्या पार ने. तूं व्याधीची सर्व प्राप्ति नाहींशी कर.

४. हे रुद्रा, तूं आमच्या नमनांनीं क्रुद्ध होऊं नको; हे प्रभू, आमच्या वाईट स्तुतीनें अथवा [दुसऱ्या देवां]बरोबर आह्वान केलें म्हणून तूं क्रुद्ध होऊं नको. तूं औषधांनीं आमच्या वीरांला उठीव. तूं वैद्यांमध्यें श्रेष्ठ वैद्य [आहेस] असें मी ऐकिलें आहे.

3. Thou, o Rudra, art the greatest in creation with [thy] glory, the mightiest of the mighty, o wielder of the thunderbolt! Take us safely to the end of sin. Take away all approaches of disease.

4. May we never offend thee, o Rudra, with [our] adorations, [may we] never [offend thee] with a bad praise, never with a joint invocation. Raise up our heroes with medicaments. I have heard thee [to be] the best physician of physicians.

णजे मोठें भाग्य झालें असें मानीत ही गोष्ट स्पष्ट होते, दहा हजार वर्षें जगणें शक्य आहे असें त्यांस वाटत नसे.

हवीमभिर्हवते यो हविर्भिरव स्तोमेभी रुद्रं दिषीय ।
ऋदूदरः सुहवो मा नो अस्यै बभ्रुः सुशिप्रो रीरधन्मनायै ॥५॥१६

हवीमऽभिः । हवते । यः । हविःऽभिः । अव । स्तोमेभिः । रुद्रम् । दिषीय ।
ऋदूदरः । सुऽहवः । मा । नः । अस्यै । बभ्रुः । सुऽशिप्रः । रीरधत् । मनायै ॥ ५ ॥ १६ ॥

उन्मा ममन्द वृषभो मरुत्वान्त्वक्षीयसा वयसा नाधमानम् ।
घृणीव छायामरपा अशीया विवासेयं रुद्रस्य सुम्नम् ॥ ६ ॥

उत् । मा । ममन्द । वृषभः । मरुत्वान् । त्वक्षीयसा । वयसा । नाधमानम् ।
घृणिऽइव । छायाम् । अरपाः । अशीय । आ । विवासेयम् । रुद्रस्य । सुम्नम् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. यो [रुद्रो] हवीमभिर्हविर्भिः (=आह्वानैर्हव्यैश्च) हवते (=हूयते) [तं] रुद्रं स्तोमेभिः अव दिषीय (=स्तोत्रैरपगतक्रोधं करवाणि)। ऋदूदरः (=? मृदूदरः =कोमलान्तःकरणः) सुहवः (=शोभनाह्वानः=सुलभाह्वानो) बभ्रुः (=बभ्रुवर्णः) सुशिप्रः (=सुवदनः) [स] नः (=अस्मान्) अस्यै मनायै (=तस्यै मनायै=तस्मै स्वकीयाय प्रसिद्धाय क्रोधाय) मा रीरधत् (=मा वशं नयतु) ॥

६. वृषभः (=प्रभुर्) मरुत्वान् (=मरुद्भिर्युक्तो) [रुद्रो] नाधमानं (=नाथमानं याचमानं) मा (=मां) त्वक्षीयसा वयसा (=दीप्तेनान्नेन) उन्ममन्द (=उत्कर्षेण तर्पयतु)। घृणीव छायां [रुद्रस्य सुम्नम्] अरपा अशीय (=यथा कश्चित् सूर्यकिरणसंतप्तश्छायां प्रविशति तथा रुद्रदत्तं सुखम् अहं प्रविश्य अपापो भवेयम्)। रुद्रस्य सुम्नम् आ विवासेयं (=रुद्रदत्तं सुखं परिचरणेन प्राप्नुयाम्) ॥

घृणीवेति पदं घृणिरिवेत्यर्थकम् ॥

५. ज्या रुद्राला आह्वानांनीं आणि हवींनीं आळवितात [तो] रुद्र माझ्या स्तोत्रांनीं शांत होओ. कोमळ अंत:करणाचा, आह्वानांनीं सहज प्राप्त होणारा, बभ्रु वर्णाचा, [आणि] सुवदन असा जो रुद्र तो आम्हांला आपल्या क्रोधाच्या स्वाधीन न करो.

5. May I pacify with hymns Rudra who is invoked with calls [and] offerings. May he of the kind heart, easy to be invoked, of tawny colour, of beautiful features, never surrender us to his wrath.

६. मरुद्युक्त [रुद्र] प्रभु मज याचकाला महाप्रबळ अन्नाच्या योगें तृप्त करो. संतापलेला [मनुष्य] जसा छायेप्रत पोंहचून निर्दु:ख होतो तसा मी छायेप्रत पावेन असें होओ. रुद्राच्या प्रसादाला माझी उपासना मिळवील असें होओ.

6. May the Lord [Rudra], accompanied by the Maruts, gratify me the supplicant with splendid food. May I harmless enter [into Rudra's blessing] even as one [enters] the shade [when] oppressed by the sun : may I gain Rudra's blessing by worshipping. . . . . .

५. 'कोमळ अंत:करणाचा '=' ऋदूदर:' हा शब्द कठिण आहे. परंतु दुसरे ठिकाणीं आला आहे तीं ठिकाणें पाहून अर्थ केला आहे. आम्हांला वाटतें कीं तो बरोबर आहे.

'आपल्या क्रोधाच्या स्वाधीन' इ. 'अस्यै मनायै.' अक्षरश: 'त्या क्रोधाच्या स्वाधीन.' म्हणजे तो जो रुद्राचा प्रसिद्ध क्रोध त्याच्या स्वाधीन.

क्वं१ स्य ते रुद्र मृळयाकुर्हस्तो यो अस्ति भेषजो जलाषः ।
अपभर्ता रपसो दैव्यस्याभी नु मा वृषभ चक्षमीथाः ॥ ७ ॥

क्वं । स्यः । ते । रुद्र । मृळयाकुः । हस्तः । यः । अस्ति । भेषजः । जलाषः ।

अपऽभर्ता । रपसः । दैव्यस्य । अभि । नु । मा । वृषभ । चक्षमीथाः॥७॥

प्र बभ्रवे वृषभाय श्वितीचे महो महीं सुष्टुतिमीरयामि ।
नमस्या कल्मलीकिनं नमोभिर्गृणीमसि त्वेषं रुद्रस्य नाम ॥ ८ ॥

प्र । बभ्रवे । वृषभाय । श्वितीचे । महः । महीम् । सुऽस्तुतिम् । ईरयामि ।

नमस्य । कल्मलीकिनम् । नमःऽभिः । गृणीमसि । त्वेषम् । रुद्रस्य । नाम ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. हे रुद्र, यो भेषजः (=औषधकृत्) जलाषः (=सुखकरश्) [च] अस्ति स ते मृळयाकुर्हस्तः (=स तव सुखयिता हस्तः) क्व [भवति] ? दैव्यस रपसः (=देवकृतस्य दुःखस्य) अपभर्ता (=अपगमयिता) [त्वं] मा (=मां) हे वृषभ (=प्रभो), नु (=क्षिप्रम्) अभि चक्षमीथाः (=अभिक्षमस्व) ॥

८. बभ्रवे (=बभ्रुवर्णाय) श्वितीचे (=शुचये) वृषभाय (=प्रभवे रुद्राय) महो महीं सुस्तुतिं प्रेरयामि (=महतोपि यन्महत्तरं स्तोत्रं तादृशं तदर्थमुच्चारयामि) । [हे मित्र], कल्मलीकिनं (=ज्वलन्तं=दीप्तिमन्तं) [रुद्रं] नमोभिर्नमस्य (=स्तोत्रैः पूजय) । रुद्रस्य त्वेषं नाम (=दीप्तिमन्तं प्रतापं) गृणीमसि (=स्तुमः) ॥

७. हे रुद्रा, तुझा तो सुख देणारा हस्त कोठें [आहे] कीं जो बरें करणारा [आणि] सुख देणारा होय? हे प्रभू, दैविक दुःखाचा अपहर्ता असा तूं मजवर कृपा कर.

८. पीत वर्णाचा [आणि] सोज्वळ असा जो प्रभु [रुद्र] त्याप्रीत्यर्थ मी मोठ्यापेक्षांहि मोठी स्तुति उच्चारितों. दीप्तिमान् [रुद्रा]ला तूं स्तवनांनीं पूज. रुद्राचा तेजस्वी प्रताप आम्ही वर्णितों.

7. Where, o Rudra, is that beneficent hand of thine which cures and which comforts? Remover of celestial distress do thou, o lord, be gracious unto me.

8. I send forth a hymn greater than a great one for the tawny and resplendent lord. Worship, [o friend], the burning Rudra with supplications. We praise the mighty valour of Rudra.

---

७. 'बरें करणारा आणि सुख देणारा हस्त'='भेषजो जलाषः.' म्हणजे औषध देऊन बरें करून त्याच्या योगें सुख होईं असें करणारा.

'दैविक दुःखाचा'='दैव्यस्य रपसः'. जें दुःख अथवा प्रसंग देवांच्या क्रोधामुळें आला असेल त्याला नाहींसा करणारा.

स्थिरेभिरङ्गैः पुरुरूपं उग्रो बभ्रुः शुक्रेभिः पिपिशे हिरण्यैः ।
ईशानादस्य भुवनस्य भूरेर्न वा उं योषद्रुद्रादसुर्यम् ॥ ९ ॥

स्थिरेभिः । अङ्गैः । पुरुऽरूपः । उग्रः । बभ्रुः । शुक्रेभिः । पिपिशे ।
हिरण्यैः ।

ईशानात् । अस्य । भुवनस्य । भूरेः । न । वै । ऊं इति । योषत् ।
रुद्रात् । असुर्यम् ॥ ९ ॥

अर्हन्बिभर्षि सायकानि धन्वार्हन्निष्कं यजतं विश्वरूपम् ।
अर्हन्निदं दयसे विश्वमभ्वं न वा ओजीयो रुद्र त्वदस्ति १०।१७

अर्हन् । बिभर्षि । सायकानि । धन्व । अर्हन् । निष्कम् । यजतम् ।
विश्वऽरूपम् ।

अर्हन् । इदम् । दयसे । विश्वम् । अभ्वम् । न । वै । ओजीयः ।
रुद्र । त्वत् । अस्ति ॥ १० ॥ १७ ॥

भाषायाम्.

९. पुरुरूपः (=बहुभी रूपैरुपेत) उग्रः (=प्रबलो) बभ्रुः (=बभ्रुवर्णो) [रुद्रः]
स्थिरेभिः (=दृढतरैः) शुक्रेभिः (=दीप्तिमद्भिर्) हिरण्यैः (=हिरण्मयैर्) अङ्गैः
(=अवयवैः) पिपिशे (=दीप्यते) । अस्य भुवनस्य भूरेरीशानात् (=अस्य जगतो
महतः प्रभो) रुद्रात् असुर्यं न वा उ योषत् (=बलं नैव पृथग्भवतु विनश्यतु) ॥

वृत्रादीनां हननाय व्याधीनां चापहरणाय सदैव प्रबलोस्त्विति भावः ॥

१०. [हे रुद्र], अर्हन् सायकानि धन्व बिभर्षि (=स्थाने धनुर्बाणांश्च धारयसि)
अर्हन् यजतं विश्वरूपं निष्कं [बिभर्षि] (=स्थाने पूजनीयं बहुविधरूपयुक्तं हारं
धारयसि) । अर्हन्निदम् अभ्वं विश्वं दयसे (=स्थाने इदमपि विस्तीर्णं जगद्रक्षसि)
हे रुद्र, त्वत् न वा ओजीयः अस्ति (=त्वद् बलवत्तरं किमपि नास्त्येव) ॥

९. बहुरूप, पीत वर्णाचा [आणि] बलवान् [असा जो रुद्र तो] दृढ, दीप्तिमान् [आणि] सुवर्णमय अंगांनीं शोभतो. या जगताचा महा ईश्वर जो रुद्र त्यापासून बळ कधींहि दूर न होओ.

१०. [हे रुद्रा], तूं जो बाण आणि धनुष्य धारण करितोस त्याला तूं योग्य आहेस. तूं जो पूजनीय [आणि] बहुरूप हार घालितोस त्याला तूं योग्य आहेस. तूं जो हें विस्तीर्ण विश्व रक्षितोस त्याला तूं योग्य आहेस. हे रुद्रा, तुजपेक्षां अधिक प्रबल कांहीं नाहीं.

9. Of many forms, mighty, of tawny colour, he shines with limbs solid, bright and golden. From Rudra, the great lord of this world may power never be taken away.

10. Deservedly dost thou carry a bow [and] arrows. Deservedly [dost thou wear] the adorable [and] omniform necklace. Deservedly dost thou protect this vast universe. Nothing, indeed, is mightier than thee, o Rudra.

---

९. 'बळ त्यापासून कधींहि दूर न होओ'='न वा उ योषत् रुद्रात् असुर्यम्.' म्ह० राक्षसादिकांस मारावयास आणि रोग नाहींसे करावयास वगैरे जें बळ पाहिजे तें रुद्राच्या अंगीं सदैव राहो.

स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानं मृगं न भीममुपहत्नुमुग्रम् ।
मृळा जरित्रे रुद्र स्तवानोऽन्यं ते अस्मन्नि वपन्तु सेनाः॥ ११ ॥

स्तुहि । श्रुतम् । गर्तऽसदम् । युवानम् । मृगम् । न । भीमम् । उपऽहत्नुम् । उग्रम् ।
मृळ । जरित्रे । रुद्र । स्तवानः । अन्यम् । ते । अस्मत् । नि । वपन्तु । सेनाः ॥ ११ ॥

कुमारश्चित्पितरं वन्दमानं प्रति नानाम रुद्रोपयन्तम् ।
भूरेर्दातारं सत्पतिं गृणीषे स्तुतस्त्वं भेषजा रास्यस्मे ॥ १२ ॥

कुमारः । चित् । पितरम् । वन्दमानम् । प्रति । ननाम । रुद्र । उपऽयन्तम् ।
भूरेः । दातारम् । सत्ऽपतिम् । गृणीषे । स्तुतः । त्वम् । भेषजा । रासि । अस्मे इति ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

११. [हे स्तोतः], श्रुतं (=प्रख्यातं) गर्तसदं (=रथे निषण्णं) युवानम् (=अजरं) मृगं न भीमं (=सिंहमिव भयंकरम्) उपहत्नुं (=शत्रुघातकम्) उग्रं (=बलवन्तम्) [एतादृशं रुद्रं] स्तुहि । हे रुद्र, स्तवानः (=स्तुतः सन्) जरित्रे मृळ (=स्तोत्रे सुखकरो भव) । ते (=तव) सेना अस्मदन्यं नि वपन्तु(=निघ्नन्तु)॥

सेना बाणा इति पाश्चात्याः ॥

१२. हे रुद्र, उपयन्तं वन्दमानं पितरं कुमारश्चित् (=उपेत्य आयुष्मान् भव सौम्येति स्तुवन्तं पितरं यथा पुत्रो नमति तथा) [त्वां] प्रति ननाम (=अहं प्रतिनतोस्मि) । भूरेर्दातारं (=प्रभूतस्य धनस्य दातारं) सत्पतिं (=सतां प्रभुं) [त्वां] गृणीषे (=अहं स्तौमि)। स्तुतस्त्वम् अस्मे (=अस्मभ्यं) भेषजा रासि (=औषधानि देहि) ॥

११. कीर्तिमान्, रथावर बसलेला, अजर, सिंहाप्रमाणें भयंकर, शत्रुघातक आणि बलवान् अशा रुद्राला स्तव. हे रुद्रा, स्तविला होत्साता तूं स्तोत्यावर कृपा कर. तुझ्या सेना आम्हांहून दुसऱ्यांना मारोत.

१२. जवळ येऊन कुर्वाळणाऱ्या पित्याला जसा पुत्र [नमन करितो त्या]प्रमाणें हे रुद्रा, मी तुला नमन केलें आहे. महा संपत्ति देणाऱ्या तुज सत्पतीला मी स्तवीत आहें. स्तविला होत्साता तूं आम्हांस औषधें दे.

11. Praise him who is renowned, who sits high in his chariot, who is ever young, awful like the lion, destructive, mighty. Being praised, do thou favour the poet, o Rudra! Let thy armies cut down one other than us.

12. I have bowed to thee, o Rudra, even as a son [bows] to his father who comes to him and blesses him. I praise [thee] the giver of much and the lord of the good. Being praised do thou give healing remedies unto us.

या वो भेषजा मरुतः शुचीनि या शंतमा वृषणो या मयोभु ।
यानि मनुरवृणीता पिता नस्ता शं च योश्च रुद्रस्य वश्मि॥१३॥

या । वः । भेषजा । मरुतः । शुचीनि । या । शम्ऽतमा । वृषणः । या । मयःऽभु ।
यानि । मनुः । अवृणीत । पिता । नः । ता । शम् । च । योः । च । रुद्रस्य । वश्मि ॥ १३ ॥

परि णो हेती रुद्रस्य वृज्याः परि त्वेषस्य दुर्मतिर्मही गात् ।
अव स्थिरा मघवद्भ्यस्तनुष्व मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृळ ॥१४॥

परि । नः । हेतिः । रुद्रस्य । वृज्याः । परि । त्वेषस्य । दुःऽमतिः । मही । गात् ।
अव । स्थिरा । मघवत्ऽभ्यः । तनुष्व । मीढ्वः । तोकाय । तनयाय । मृळ ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१३. हे मरुतः, वः (=युष्मदीयानि) या भेषजा शुचीनि (=यानि भेषजानि आरोग्यहेतुभूतान्यौषधानि निर्मलानि सन्ति) या शंतमा (=यानि शंतमानि आरोग्यकरतमानि) [अपि च] हे वृषणः (=वीर्यवन्तो मरुतः), या मयोभु (=यानि मयोभूनि=सुखकर्तॄणि) यानि नः पिता मनुः (=अस्माकं मनुष्याणां मनुर्नाम पिता) अवृणीत (=अकामयत) ता रुद्रस्य शं च योश्च (=सुखं च कल्याणं च सुखरूपाणि कल्याणरूपाणि च) [भेषजानि] वश्मि (=अहं कामये)॥

१४. रुद्रस्य हेतिः (=आयुधं) नः परि वृज्याः (=अस्मान् परि वर्जयतु=अस्मदुपरि मा पततु)। त्वेषस्य (=दीप्तस्य) [रुद्रस्य] मही दुर्मतिः (=महती क्रोधात्मिका मतिः) परि गात् (=अस्मान्वर्जयित्वान्यत्र गच्छतु)। हे मीढ्वः (=दाता रुद्र), मघवद्भ्यः (=हविर्लक्षणधनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यः) स्थिरा (=स्थिराणि त्वदीयानि धनूंषि) अव तनुष्व (=अवततज्यानि कुरु=शिथिलज्यानि कुरु=मा बाणान् प्रक्षिप)। तोकाय तनयाय मृळ (=अस्मत्पुत्राय तत्पुत्राय च सुखकरो भव)॥

१३. हे मरुतांनो. जीं तुमचीं निर्मळ औषधें, जीं अत्यंत सुख देणारीं, [आणि] हे प्रबळ मरुत् हो, जीं बरें करणारीं, जीं आमचा पिता मनु वरिता झाला, तीं रुद्राचीं सुखदायक आणि कल्याणकारक औषधें मी याचितों.

१४. रुद्राचें शस्त्र आम्हांला सोडो, तेजस्वी [रुद्रा]चा महा क्रोध अन्यत्र जाओ. हे महोदार [रुद्रा], तूं हविर्दात्या उपासकांसाठीं [तुझीं] धनुष्यें सैल कर, [आणि] आमच्या मुलांवर आणि नातवंडांवर कृपा कर.

13. Those medicaments of yours, o Maruts, which [are] pure, which, o brave ones, [are] most healing, which [are] givers of comfort, those which our father Manú prayed for, those healing and comforting [medicaments] of Rudra I desire.

14. May the missile of Rudra pass by us, may the great wrath of resplendent [Rudra] go elsewhere.—Slacken, o bounteous [Rudra], the radius of thy bow for the sacrificing worshippers and be gracious to [our] children and to [our] grandchildren.

---

१३. ‘ आमचा पिता मनु ’=‘ नः पिता मनुः’. म्हणजे मनुष्याचा मूळपुरुष मनु या नांवाचा सू. ३६ मं. १० पहा.

एवा बभ्रो वृषभ चेकितान यथा देव न हृणीषे न हंसि ।
हवनश्रुन्नो रुद्रेह बोधि बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १५ ॥१८॥

एव । बभ्रो इति । वृषभ । चेकितान । यथा । देव । न । हृणीषे ।
न । हंसि ।

हवनऽश्रुत् । नः । रुद्र । इह । बोधि । बृहत् । वदेम । विदथे ।
सुऽवीराः ॥ १९ ॥ १८ ॥

भाषायाम्.

१५. हे बभ्रो (=बभ्रुवर्ण) चेकितान (=सर्वज्ञ) देव (=दीप्तिमन्) [रुद्र], यथा [त्वं] न हृणीषे न हंसि [च] एव [त्वां स्तुतवन्तः स्मः] (=त्वं यथा न क्रुध्यसि न च हंसि तथा त्वामेवं प्रकारेण स्तुतवन्तः स्मः) । इह (=एवं सति) हे रुद्र, [त्वं] नो हवनश्रुत् बोधि (=आह्वानश्रोता भव) । [तथा सति] सुवीराः (=शोभनवीर्योपेतपुत्रपौत्रैः सहिता वयं) विदथे (=यज्ञे) बृहत् (=महत् स्तोत्रं) वदेम (=ब्रूयाम) ॥

सूक्तम् ३४–२२५.

गृत्समद ऋषिः । मरुतो देवता । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः ॥

धारावरा मरुतो धृष्ण्वोजसो मृगा न भीमास्तविषीभिरर्चिनः ।
अग्नयो न शुशुचाना ऋजीषिणो भृमिं धमन्तो अप गा अवृण्वत
॥ १ ॥

धारावराः । मरुतः । धृष्णुऽओजसः । मृगाः । न । भीमाः । तविषीभिः । अर्चिनः ।

अग्नयः । न । शुशुचानाः । ऋजीषिणः । भृमिम् । धमन्तः । अप । गाः । अवृण्वत ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. धारावराः (=वृष्टिधारया सर्वमावृण्वन्तो) धृष्ण्वोजसः (=शत्रूणां धर्षकेण बलेन युक्ता) मृगा न भीमाः (=सिंहा इव भयंकरास्) तविषीभिरर्चिनः (=तेजो-

१५. हे बभ्रुवर्ण, सर्वज्ञ, देदीप्यमान प्रभू [रुद्रा], तूं रागावूं नयेस [आणि] तूं मारूं नयेस म्हणून [आम्हीं तुला स्तविलें आहे]. तर हे रुद्रा, तूं आमचें आह्वान ऐकणारा हो. चांगल्या वीरांनीं युक्त होत्साते आम्ही यज्ञांत तुझी मोठी कीर्ति गाऊं असें कर.

15. Thus [have we praised thee], o tawny-coloured lord, o all-knowing [and] resplendent one, that thou mayest not be angry, that thou mayest not kill. Be, therefore, o Rudra, the hearer of our invocation. [And] may we, accompanied by brave sons, chant great praises [to thee] in the sacrifice.

---

१५. या सूक्ताविषयीं शौनक असें म्हणतात कीं, "कृष्ण पक्षांतील चतुर्दशी दिवशीं उपोषण करून 'आ ते' हें जें रुद्राविषयींचें सूक्त त्यांतील एकेक ऋचा म्हणून प्रतिऋचेला शुचिर्भूत आणि वाग्यत होऊन चरु अर्पण करावा; पूर्वीं तुपाच्या आहुति देऊन आणि शंकराचो उपासना करून जें हवीचें शेष राहील तें भक्षून राहावें म्हणजे तसें करणारा पौर्णिमेच्या दिवशीं मृत्यूला जिंकून रोगांपासून मुक्त होईल." अशा प्रकारांनींच बहुतकरून या सूक्ताचें महत्त्व वाढलें आहे. अजूनहि शौनकाची उक्ति जागृत आहे.

सूक्त ३४–२२५.

ऋषि–गृत्समद. देवता–मरुत्. वृत्त–शेवटची ऋचा त्रिष्टुभ्; उरलेलें सर्व सूक्त जगती वृत्ताचें.

१. वृष्टिधारेनें सर्व आच्छादणारे, शत्रूचा उपमर्द करणाऱ्या बळानें युक्त, सिंहांप्रमाणें भयंकर, तेजांनीं देदीप्यमान, अग्नींप्रमाणें तेजःपुञ्ज, [आणि] सोमपान करणारे मरुत् वादळ फुंकून गाई मोकळ्या करिते झाले.

Hymn 34–225.

To the *Maruts*. By *Gṛitsamada*. Metre—*Jagatî*, except in the last verse where it is *Trishṭubh*.

1. The Maruts blew the whirlwind and set the cows free,—they who cover [everything] with rain, who are endowed with overpowering strength, terrific like lions, [and] brilliant with splendors, glowing like fires, drinkers of the soma.

द्यावो न स्तृभिश्चितयन्त खादिनो व्य१भ्रिया न द्युतयन्त वृष्टयः ।
रुद्रो यद्वो मरुतो रुक्मवक्षसो वृषाजनि पृश्न्याः शुक्र ऊधनि २

द्यावः । न । स्तृऽभिः । चितयन्त । खादिनः । वि । अभ्रियाः । न । द्युतयन्त । वृष्टयः ।
रुद्रः । यत् । वः । मरुतः । रुक्मऽवक्षसः । वृषा । अजनि । पृश्न्याः । शुक्रे । ऊधनि ॥ २ ॥

भिर्दीप्ता) अग्नयो न शुशुचानाः (=अग्नय इव ज्वलन्तः) ऋजीषिणः (=अपगतसारसोमयुक्ताः=सोमयुक्ता) मरुतो भूमिं धमन्तः (=भ्रममाणं मेघं प्रेरयन्तः सन्तो) गा अपावृण्वत (=अब्रूपा गा उदघाटयन्) ॥

भाषायाम्.

२. हे रुक्मवक्षसः (=आभरणं वक्षसि येषां तादृशा) मरुतः, यद् (=यदा) वृषा (=वीर्यवान्) रुद्रो वः (=युष्मान्) पृश्न्याः (=पृश्निनाम्न्या युष्माकं मातुः) शुक्रे ऊधनि (=दीप्ते योनौ) अजनि (=उदपादयत्) [तदा] खादिनः (=कटकयुक्ता यूयं) द्यावः स्तृभिर्न (=द्युप्रदेशा नक्षत्रैरिव) चितयन्त (=अशोभध्वम्) [अपि च] वृष्टयः (=? वृष्टिकर्तारो यूयम्) अभ्रिया न (=विद्युत इव) द्युतयन्त (=जगत्प्राकाशयत) ॥

---

१. 'सोमपान करणारे'='ऋजीषिणः'. सू. ६४ मं.१२ आणि टीप पहा. 'गाई.' म्हणजे मेघोदकरूप गाई. त्यांची मोकळीक वृत्राच्या प्रतिबंधापासून बहुतकरून इंद्र करितो; पण केव्हां-केव्हां मरुतांसारिखे दुसरेहि देव करितात.

२. हे साभरणवक्ष मरुतांनो, जेव्हां वीर्यवान् रुद्र तुम्हांला पृश्नीच्या शुद्ध पोटीं उत्पन्न करिता झाला, तेव्हां तुम्ही द्युलोक जसा नक्षत्रांनीं शोभतो तसे आपल्या कड्यांनीं शोभलां, वृष्टिकारक तुम्ही विजांप्रमाणें [जगताला] प्रकाशविते झालां.

2. When, o ye Maruts wearing golden ornaments on your breasts, puissant Rudra begot you in the brilliant womb of Pris'ni, you adorned with the rings shone even as does the firmament with the stars, you the makers of rain illuminated [the world] like lightnings.

२. रुद्र हा मरुतांचा पिता आणि पृश्नि ही त्यांची आई होय याविषयीं सू. ३८ मं. ४,७ पहा.

रुद्रापासून मरुतांची उत्पत्ति प्रश्नीच्या उदरीं झाली तेव्हां मरुत् कसे शोभले तें यांत सांगितलें आहे.

‘ साभरणवक्ष ’=‘ रुक्मवक्षसः’. सू. १६६ मं. १० पहा.

‘ कड्यांनीं.’ मरुत् आपल्या अंगावर कडीं (खादयः) घालितात याविषयीं सू. १६६ मं. ९ आणि टीप पहा.

उक्षन्ते अश्वाँ अत्याँ इवाजिषु नदस्य कर्णैस्तुरयन्त आशुभिः ।
हिरण्यशिप्रा मरुतो दविध्वतः पृक्षं याथ पृषतीभिः समन्यवः ३

उक्षन्ते । अश्वान् । अत्यान्ऽइव । आजिषु । नदस्य । कर्णैः । तुरयन्ते । आशुऽभिः ।
हिरण्यऽशिप्राः । मरुतः । दविध्वतः । पृक्षम् । याथ । पृषतीभिः । सऽमन्यवः ॥ ३ ॥

पृक्षे ता विश्वा भुवना ववक्षिरे मित्राय वा सदमा जीरदानवः ।
पृषदश्वासो अनवभ्रराधस ऋजिप्यासो न वयुनेषु धूर्षदः ॥ ४ ॥

पृक्षे । ता । विश्वा । भुवना । ववक्षिरे । मित्राय । वा । सदम् । आ । जीरऽदानवः ।
पृषत्ऽअश्वासः । अनवभ्रऽराधसः । ऋजिप्यासः । न । वयुनेषु । धूःऽसदः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. आजिषु अत्यान् इव [मरुतः] अश्वान् उक्षन्ते (=यथा पणधावनेषु शीघ्रगामिनोश्वान् उक्षितान् बलवतः कुर्वन्ति=वेगवतः कुर्वन्ति तथा मरुतः स्वकीयान् अश्वान् बलवतः कुर्वन्ति)। नदस्य कर्णैराशुभिः (=महतो नादस्य करणैः कर्तृभिः शीघ्राश्वैस्) तुरयन्ते (=वर्षणार्थं त्वरितं गच्छन्ति)। हे हिरण्यशिप्राः (=सुवर्णमयशिरस्त्राणा) मरुतः, हे समन्यवः (=समानबुद्धयः), दविध्वतः (=सर्वेषां कम्पयितारो यूयं) पृषतीभिः (=श्वेतबिन्द्वङ्किताभिर्मृगीभिः) पृक्षं याथ (=हविरन्नवन्तं यजमानं गच्छथ)॥

४. सदम् आ (=सदैव) जीरदानवः (=क्षिप्रदाना) [मरुतो] मित्राय वा पृक्षे (=मित्रायेव हविर्दत्तवते यजमानाय) ता विश्वा भुवना (=तानि विश्वानि भुवनानि=सर्वमिदं जगत्) ववक्षिरे (=प्रवृद्धं चक्रुः=सुखकरैः पदार्थैर्युक्तं कुर्वन्ति)। पृषदश्वासः (=श्वेतबिन्दुयुक्ता मृग्य एवाश्वा येषां ते) अनवभ्रराधसः (=भ्रंशनरहितं धनं येषां ते) वयुनेषु ऋजिप्यासो धूर्षदो न (=यज्ञकर्मसु धुरंधरा ऋजुगामिनोश्वा इव गच्छन्तो) [मरुतो विश्वानि भुवनानि ववक्षिरे]॥

३. [मरुत्] शर्यतींत वारूला [चेतविल्या]प्रमाणें [आपल्या] अश्वांला चेतवितात. महानाद करणारे जे त्यांचे चपळ घोडे त्यांहीं ते धांवतात. हे सुवर्णशिरस्त्र मरुतांनो, हे समानबुद्धीचे [मरुत हो], सर्वांला कांपवून टाकणारे असे जे तुम्ही ते तुमच्या पांढरे ठिबके असलेल्या हरिणींनीं हविर्दात्याप्रत जात असतां.

3. [The Maruts] inspirit their horses as people inspirit their chargers in races. They rush with steeds that make the roar. You, o Maruts, o you who wear golden crowns, o you who possess a common intellect, you go to the sacrificer with your spotted deer, you the violent shakers.

४. सदैव शीघ्रधन [असे मरुत्] एकाद्या मित्रासाठीं केल्याप्रमाणे हविर्दात्या यजमानासाठीं या सर्व विश्वाचा उत्कर्ष करितात. श्वेतबिंदुहरिणाश्व, अक्षय संपत्ति देणारे [आणि] कर्मांमध्यें सरळ धांवणाऱ्या धुरंधर अश्वांसारिखे मरुत् [सकळ विश्वाचा उत्कर्ष करितात].

4. The [Maruts], ever the givers of quick wealth, prosper this world for the sacrificer as for a friend,—they who have the spotted deer for their horses, who give eternal gifts, [and] who run straight to the rites like horses joined to the pole.

---

३. मरुतांविषयीं सूक्तें आलीं म्हणजे तीं कठिण असतात असा जो नियम त्याप्रमाणें हें सूक्त ही कठिण आहे. हा मंत्रहि त्यांत कठिण आहे. याच्या पूर्वार्धांत ‘ उक्षन्ते ’ आणि ‘ नदस्य कर्णैः’ या शब्दांचा अर्थ निर्विवाद अशा रीतीनें सांगवत नाहीं; त्यामुळेंच ही ऋचा कठिण आहे. तात्पर्य असें दिसतें: ‘ शर्यतींत घोडे जसे धांववितात त्याप्रमाणें मरुत् आपल्या घोड्यांस मोठे (म्ह. बळवान्) करून हांकितात. ते गर्जना करणाऱ्या घोड्यांनीं धांवतात आणि यजमानाकडेस जात असतात. ’

‘ चेतवितात’=‘ उक्षन्ते.’ ‘ वक्ष ’ धातूचा अर्थ वाढणें असा वेदांत होतो त्याचें हें रूप आहे असें समजल्याशिवाय उपाय नाहीं. त्यापासून, ‘ वाढविणें’ ‘बळवान् करणें,’ ‘ वेगवान् करणें.’

इन्धन्वभिर्धेनुभी रप्शदूधभिरध्वस्मभिः पथिभिर्भ्राजदृष्टयः ।
आ हंसासो न स्वसराणि गन्तन मधोर्मदाय मरुतः समन्यवः ॥ ५ ॥ १९ ॥

इन्धन्वऽभिः । धेनुऽभिः । रप्शदूधऽभिः । अध्वस्मऽभिः । पथिऽभिः । भ्राजत्ऽऋष्टयः ।
आ । हंसासः । न । स्वसराणि । गन्तन । मधोः । मदाय । मरुतः । सऽमन्यवः ॥ ५ ॥ १९ ॥

आ नो ब्रह्माणि मरुतः समन्यवो नरां न शंसः सवनानि गन्तन ।
अश्वामिव पिप्यत धेनुमूधनि कर्ता धियं जरित्रे वाजपेशसम् ॥ ६ ॥

आ । नः । ब्रह्माणि । मरुतः । सऽमन्यवः । नराम् । न । शंसः । सवनानि । गन्तन ।
अश्वाम्ऽइव । पिप्यत । धेनुम् । ऊधनि । कर्त । धियम् । जरित्रे । वाजऽपेशसम् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. हे भ्राजदृष्टयः (=दीप्यमानायुधाः) समन्यवः (=समानमनस्का) मरुतः, इन्धन्वभिः (=समिन्धनवतीभिस्तेजस्विनीभी) रप्शदूधभिः (=महोधस्काभिर्) धेनुभिः (=गोभिर्युक्ताः सन्तस्तादृशीर्धेनूरुपासकेभ्यो दातव्या गृहीत्वा यूयम्) अध्वस्मभिः पथिभिः (=ध्वंसनरहितैर्मार्गैः) हंसासः स्वसराणि न (=हंसा यथा स्वावासस्थानानि गच्छन्ति तथा) मधोर्मदाय आ गन्तन (=मधुरस्य सोमस्य हर्षाय आगच्छत=आगच्छत आगम्य च सोमपानेन हृष्टा भवत) ॥

६. हे समन्यवः (=समानमनस्का) मरुतः, नरां न शंसः (=नृभिर्मनुष्यैः शंसनीयः स्तवनीय इन्द्रो यथागच्छति तथा) नः ब्रह्माणि (=स्तोत्राणि) सवनानि (=सोमाभिषवणानि=अभिषुतान् सोमान्) आ गन्तन (=आगच्छत)। अश्वामिव धेनुम् (=? अस्माकं गाम्) ऊधनि पिप्यत (=पीनावयवां कुरुत)। जरित्रे (=स्तोतुरर्थं च) धियं (=तत्कृतं कर्म) वाजपेशसं कर्ता (=अन्नरूपम्=अन्नाङ्कितम्=अन्नयुक्तं कुरुत) ॥

५. हे देदीप्यमान भाले धारण करणारे [मरुत्] हो, तुम्ही तेजःपुंज, [आणि] मोठ्या कासांच्या धेनु घेऊन पतनरहित मार्गांनीं, हंस आपल्या घरट्यांप्रत धांवल्याप्रमाणें, हे समानमनस्क मरुतांनो, मधुर सोमरसाच्या हर्षासाठीं इकडे या.

5. O Maruts, who carry burning spears, come ye, for the exhilaration of the sweet soma along safe roads even as flamingoes [run] to their nests, bringing with you flaming cows of great udders, o ye Maruts who have one common mind.

६. हे समानमनस्क मरुतांनो, मनुष्यांनीं स्तवनीय [इन्द्र] जसा [येतो] तसे तुम्ही आमच्या स्तोत्रांप्रत [आणि] सोमांप्रत या. घोडीप्रमाणें गाईला तिचे कासेंत पुष्ट करा. स्तोत्रकर्त्या उपासकाची उपासना अन्नसंपन्न करा.

6. O Maruts who have one common mind, do you come to our hymns and libations like [Indra] the praised of men. Fatten the cow in the udder like a mare, [and] make the worship of the poet rich in food.

‘ सुवर्णशिरस्त्र ’=‘ हिरण्यशिप्राः ’ म्हणजे ज्यांला सोन्याचे मुकुट आहेत असे.

‘कांपविणारे ’=‘दविध्वतः’. सू. ८७ मं. ३ आणि टीप पहा.

‘ पांढरे ठिवके असलेल्या हरिणी= ‘ पृषतीभिः’. सू. ३७ मं. २ आणि टीप पहा.

४. ‘ कर्मामध्यें सरळ धांवणाऱ्या अश्वांसारिखे ’=ऋजिप्यासो न वयुनेषु धूर्षदः’. म्हणजे रथास जोडिलेले घोडे जसे सरळ येतात त्याप्रयाणें यजमानाचें यजनकर्म होत असेल तेथें सरळ आणि त्वरित धांवत येणारे.

---

५. ‘ धेनु घेऊन ’=‘ धेनुभिः.’ म्हणजे आम्हां उपासकांस देण्याकरितां तेजस्वी आणि मोठ्या कासेचा (पुष्कळ दूध देणाऱ्या) गाई घेऊन ये.’

‘ समानमनस्क ’=‘ समन्यवः’. म्हणजे सर्व मिळून एकाच मनानें जणुं वागणारे.

‘ सोमरसाच्या हर्षासाठीं’. म्हणजे सोमरस पिऊन हर्ष पावावा म्हणून.

६. ‘ नरांनीं स्तवनीय [इन्द्र]’=

तं नो दात मरुतो वाजिनं रथ आपानं ब्रह्म चितयद्दिवेदिवे ।
इषं स्तोतृभ्यो वृजनेषु कारवे सनिं मेधामरिष्टं दुष्टरं सहः ॥ ७ ॥

तम् । नः । दात । मरुतः । वाजिनम् । रथे । आपानम् । ब्रह्म । चि-
तयत् । दिवेऽदिवे ।
इषम् । स्तोतृऽभ्यः । वृजनेषु । कारवे । सनिम् । मेधाम् । अरिष्टम् ।
दुस्तरम् । सहः ॥ ७ ॥

यद्युञ्जते मरुतो रुक्मवक्षसोऽश्वान्रथेषु भग आ सुदानवः ।
धेनुर्न शिश्वे स्वसरेषु पिन्वते जनाय रातहविषे महीमिषम् ॥८॥

यत् । युञ्जते । मरुतः । रुक्मऽवक्षसः । अश्वान् । रथेषु । भगे । आ ।
सुऽदानवः ।
धेनुः । न । शिश्वे । स्वसरेषु । पिन्वते । जनाय । रातऽहविषे । म-
हीम् । इषम् ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. हे मरुतः, नः (=अस्मभ्यं) रथे तं वाजिनं (=रथे योज्यं प्रसिद्धबलम् अश्वं) दात (=प्रयच्छत) [तथा] दिवेदिवे (=प्रतिदिनं) [देवान्] आपानं चितयत् (=प्राप्नुवत् प्रख्यापयच्च) ब्रह्म (=स्तोत्रं) [शिक्षयत] । स्तोतृभ्य इषं (=स्तोत्रकृद्भ्योऽन्नं) वृजनेषु (=संग्रामेषु च) कारवे (=कवये) सनिं (=धनं) मेधां (=युद्धप्रज्ञानम्) अरिष्टं दुस्तरं सहः (=अहिंसितम् अजेतव्यं च बलं) [दात=प्रयच्छत]॥

८. रुक्मवक्षसः (=रोचमानाभरणोरस्काः) सुदानवः (=शोभनदाना) मरुतो यत् (=यदा) भगे आ रथेषु (=? भगभूतेषु रथेषु=भाग्ययुक्तेषु रथेषु) अश्वान् युञ्जते [तदा] स्वसरेषु शिश्वे धेनुर्न (=गोष्ठेषु प्रस्नुतस्तनी धेनुर्यथा शिशवे वत्साय पिन्वते पयःपूर्णा भवति दुग्धं ददाति तथा) रातहविषे जनाय (=दत्तहविष्काय यजमानाय) महीम् इषं (=महतीमिषं विपुलमन्नं) पिन्वते (=सिञ्चन्ति=दुग्धधारावत् प्रयच्छन्ति)॥

७. हे मरुतांनो, तुम्ही आम्हांस रथाला वारू द्या. [आणि] नित्य देवांप्रत पोंहचणारें आणि [त्यांची] ख्याति करणारें स्तोत्र [शिकवा]. स्तोत्र्यांला अन्न आणि उपासकांला युद्धांत धन, बुद्धि आणि अप्रतिहत आणि अजिंक्य बळ [द्या].

८. ज्यांच्या वक्षःस्थळीं अलंकार आहेत आणि जे चांगल्या देणग्या देणारे, ते मरुत् जेव्हां आपल्या सौभाग्य-रथाला घोडे जोडितात तेव्हां एकादी धेनु जशी गोठ्यांमध्यें वत्सासाठीं पान्हा सोडिते त्याप्रमाणें ते हवि देत असणाऱ्या जनासाठीं विपुळ अन्नाचा पान्हा सोडितात.

7. Give, o Maruts, to us the mighty horse for our chariot and [teach us] a hymn that shall daily reach and praise [the gods]. [Give] food to the praisers, [and] to the worshipper [give] in battles wealth, wisdom and strength irresistible and unconquerable.

8. When the Maruts, who wear ornaments on their breasts and who bestow excellent gifts, join their horses to their blissful chariots, they give copious food to the man who has offered an oblation, even as a milch-cow gives milk to her calf in the cow-fold.

' नरां शंसः'. नराशंसः म्हणजे अग्नि किंवा इन्द्र होईल. परंतु मरुतांचा संबंध इन्द्राशीं विशेष असल्यामुळें, इंद्र येईल आणि तुम्हीहि या, अशा अर्थासाठीं इंद्र असा अर्थ करावा.

यो नो मरुतो वृकताति मर्त्यो रिपुर्दधे वसवो रक्षता रिषः ।
वर्तयत तपुषा चक्रियाभि तमव रुद्रा अशसो हन्तना वधः ॥९॥

यः । नः । मरुतः । वृकऽताति । मर्त्यः । रिपुः । दधे । वसवः । रक्षत । रिषः ।
वर्तयत । तपुषा । चक्रिया । अभि । तम् । अव । रुद्राः । अशसः । हन्तन । वधरिति ॥ ९ ॥

चित्रं तद्वो मरुतो याम चेकिते पृश्न्या यदूधरप्यापयो दुहुः ।
यद्वा निदे नवमानस्य रुद्रियास्त्रितं जराय जुरतामदाभ्याः १०॥२०

चित्रम् । तत् । वः । मरुतः । याम । चेकिते । पृश्न्याः । यत् । ऊधः । अपि । आपयः । दुहुः ।
यत् । वा । निदे । नवमानस्य । रुद्रियाः । त्रितम् । जराय । जुरताम् । अदाभ्याः ॥ १० ॥ २० ॥

भाषायाम्.

९. हे वसवः (=साधवो) मरुतः, यो मर्त्यो नो वृकताति (=? अस्माकं धनानाम् अपहर्ता सन्) रिपुर्दधे (=शत्रुः क्रियते भवति) [तस्य] रिषः (=हिंसाया) [अस्मान्] रक्षत । तं तपुषा चक्रिया (=तापयित्र्या ऋष्ट्याख्यया शक्त्या) अभि वर्तयत (=अस्मत्पराङ्मुखं निवर्तयत) । हे रुद्राः (=रुद्रस्य पुत्रा मरुतः), अशसः (=निन्दकस्य जनस्य) वधः (=घातकम् आयुधम्) अव हन्तन (=हत्वा अपक्षिपत) ॥

१०. हे मरुतः, यत् (=यदा) आपयः (=बन्धवो भवन्तः) पृश्न्या ऊधः (=अन्तरिक्षरूपाया गोरूधः) अपि दुहुः (=दुहन्ति) [तथा] यत् (=यदा) वा हे रुद्रियाः (=रुद्रपुत्रा मरुतः), नवमानस्य (=युष्माकं स्तोतुर्) निदे (=निन्दकाय) निन्दकस्य शासनार्थं [याथ] [यदा च] हे अदाभ्याः (=अहिंसा मरुतः), त्रितं जुरतां जराय (=त्रितनामर्षिं हिंसतां हिंसनाय) [याथ] तत् (=तदानीं) वो याम चित्रं चेकिते (=युष्माकं गमनं मनोहरं दृश्यते) ॥

९. हे कल्याणकारक मरुत् हो, जो मर्त्य आमचा अपहारकर्ता होऊन शत्रु होतो त्या घातकापासून तुम्ही आमचें संरक्षण करा. त्याला तुमच्या जाज्वल्य चक्रानें मागें फिरवा; हे रुद्रपुत्रांनो, निंदकाचें मारक शस्त्र तोडून खालीं पाडा.

१०. हे मरुतांनो, तुम्ही सर्व बंधु मिळून जेव्हां पृश्नीच्या कासेचें दोहन करितां आणि जेव्हां हे रुद्रपुत्र हो, तुमच्या स्तोत्याची निंदा करणाऱ्या जनाच्या शासनाला जातां, आणि हे अहिंस्य [मरुतांनो], त्रिताला उपद्रव करणाऱ्या लोकांच्या शासनासाठीं जेव्हां तुम्ही जातां, तेव्हां तुमचें गमन रमणीय दिसतें

9. O beneficent Maruts, preserve us from that maleficent mortal, who robbing us becomes our enemy. Turn him back with your burning disc ; cut down, o sons of Rudra, the deadly weapon of the reviler.

10. Your march, o Maruts, appears wonderful when you brothers milk the udder of Pṛis'ni, when, o sons of Rudra, [you go forth] for punishing] the reviler of your praiser, [and when], o irresistible ones, [you go] for punishing the oppressors of Trita.

---

९. 'निंदकाचें मारक शस्त्र तोडून खालीं पाडा.'='अशसः वधः अव हन्तन.' म्हणजे देवांची आणि देवभक्तांची स्तुति न करितां उलटी त्यांची निंदा करणारे जे देवशत्रु, त्यांणीं आम्हांला मारण्यासाठीं शस्त्रप्रहार केला असतां तें शस्त्र आम्हांवर पडूं देऊं नका, तर मध्येंच त्याचे तुकडे करून फेकून द्या.

१०. 'पृश्नीचे कासेचें दोहन करितां'='पृश्न्या ऊधः अपि दुहुः'. म्हणजे सर्व मरुत् हेच जे बंधु ते मिळून अंतरिक्षरूप गाईला दोहतात; म्ह० मेघवृष्टि करितात इतकेंच तात्पर्य. पृश्नीविषयीं सू. २३ मं. १० पहा.

'रुद्रपुत्र.' सू. ३८ मं. ४,७ पहा.

'त्रित' हा कोणी एक ऋषि होय असें सायण म्हणतात.

तान्वो महो मरुत एवयाव्नो विष्णोरेषस्य प्रभृथे हवामहे ।
हिरण्यवर्णान्ककुहान्यतस्रुचो ब्रह्मण्यन्तः शंस्यं राध ईमहे ॥ ११॥

तान् । वः । महः । मरुतः । एवऽयाव्नः । विष्णोः । एषस्य । प्रऽभृथे । हवामहे ।
हिरण्यऽवर्णान् । ककुहान् । यतऽस्रुचः । ब्रह्मण्यन्तः । शंस्यम् । राधः । ईमहे ॥ ११ ॥

ते दशग्वाः प्रथमा यज्ञमूहिरे ते नो हिन्वन्तूषसो व्युष्टिषु ।
उषा न रामीररुणैरपोर्णुते महो ज्योतिषा शुचता गोअर्णसा॥ १२॥

ते । दशऽग्वाः । प्रथमाः । यज्ञम् । ऊहिरे । ते । नः । हिन्वन्तु । उषसः । विऽउष्टिषु ।
उषाः । न । रामीः । अरुणैः । अप । ऊर्णुते । महः । ज्योतिषा । शुचता । गोऽअर्णसा ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

११. विष्णोः (=व्यापकस्य) एषस्य (=गमनवतो=वेगवतः) [सोमस्य] प्रभृथे (=प्रार्पणे सति=तादृशं सोमम् अर्पयित्वा) महः (=महत) एवयाव्नः (=अश्वगामिनस्) तान् वः (=तानि युष्मान्) मरुतो [वयं] हवामहे (=आह्वयामः)। यतस्रुचः (=आहुतित्यागायोद्यतस्रुचो) ब्रह्मण्यन्तः (=स्तोत्रमिच्छन्तः स्तुवन्तो) [वयं] हिरण्यवर्णान् (=सुवर्णवर्णान्) ककुहान् (=श्रेष्ठान्) [युष्मान्] शंस्यं राधः (=प्रशंसनीयं धनम्) ईमहे (=याचामहे)॥

१२. ते दशग्वाः (=दशग्वरूपाः) प्रथमाः (=सर्वेभ्योपि पूर्वा) यज्ञमूहिरे (=यज्ञमवहन्=इन्द्रादिभ्यः प्रार्पयन्)। ते नः (=अस्मान्) उषसो व्युष्टिषु (=प्रभातेषु सत्सु) हिन्वन्तु (=प्रेरयन्तु यज्ञस्य स्तोत्रस्य च करणे)। उषा अरुणैः (=आरोचमानैः स्वकीयैस्तेजोभी) रामीर्न अप ऊर्णुते (=रात्रीर्यथा अपसारयति तथा) महः (=महान्तो) [मरुतः] शुचता (=दीप्यमानेन) गोअर्णसा (=गोसंपन्नेन) ज्योतिषा [रात्रीरपावृण्वन्ति]॥

११. तर तुम्ही जे महान् [आणि] अश्वगामी मरुत्, त्यांस मी व्यापक आणि वेगवान् [सोम] अर्पण करून बोलावितों. सुवर्णवर्णाचे [आणि] श्रेष्ठ असे जे तुम्ही, त्या तुम्हांस आम्ही आहुति देऊन आणि स्तोत्र म्हणून वर्णनीय धनाची प्रार्थना करितों.

११. We, therefore, invoke you Maruts who are great and swift with horses, after offering the penetrating and quick [soma]. With libations and with prayers we pray for praiseworthy wealth [you] who are gold-coloured and high.

१२. ते दशग्व [होत्साते] प्रथम यज्ञ अर्पण करिते झाले. ते उषःकाळीं आम्हांस प्रेरणा करोत. महा [मरुत्], उषा जशी आरक्तवर्ण तेजांनीं रात्रींला नाहींशी करिते त्याप्रमाणे, प्रकाशमान आणि गोसंपन्न तेजानें [रात्रीला नाहींशी करितात].

12. They [as] Das'agvas were the first to bring sacrifice. May they inspire us on the daily dawning of Ushas. They the great ones [remove] the nights with brilliant [and] cow-giving light, even as Ushas removes them with [her] tawny rays.

---

१२. ' मरुतांनींच सर्वां अगोदर यज्ञ केला. ते प्रतिदिनीं उषःकाळीं येऊन उषेप्रमाणें रात्रींचा नाश करोत, आणि आम्हांला यज्ञाची आणि स्तोत्राची प्रेरणा करोत.'

' दशग्व [होत्साते].' सायण म्हणतात कीं मरुतांनीं दशग्वांचें म्हणजे अंगिरसांचें रूप घेऊन सर्वां अगोदर यज्ञ केला. ' दशग्व ' याविषयीं सू. ३३ मं. ६ पहा.

' गोसंपन्न '=' गोअर्णसा'. म्हणजे जेणेंकरून सूर्यकांतिरूप गाई मिळतात अशा. प्रकाश पडला म्हणजे अंधकार नाहींसा होतो हें उघडच होय.

ते क्षोणीभिररुणेभिर्नाञ्जिभी रुद्रा ऋतस्य सदनेषु वावृधुः ।
निमेघमाना अत्येन पाजसा सुश्चन्द्रं वर्णं दधिरे सुपेशसम् ॥१३॥

ते । क्षोणीभिः । अरुणेभिः । न । अञ्जिऽभिः । रुद्राः । ऋतस्य । सदनेषु । ववृधुः ।

निऽमेघमानाः । अत्येन । पाजसा । सुऽचन्द्रम् । वर्णम् । दधिरे । सुऽपेशसम् ॥ १३ ॥

ताँ इयानो महि वरूथमूतय उप घेदेना नमसा गृणीमसि ।
त्रितो न यान्पञ्च होतॄनभिष्टय आववर्तदवरांश्चक्रियावसे ॥१४॥

तान् । इयानः । महि । वरूथम् । ऊतये । उप । घ । इत् । एना । नमसा । गृणीमसि ।

त्रितः । न । यान् । पञ्च । होतॄन् । अभिष्टये । आऽववर्तत् । अवरान् । चक्रियां । अवसे ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१३. ते रुद्राः (=रुद्रपुत्राः) क्षोणीभिः (="वीणाख्यैर्वीणाविशेषैः") अरुणैर्न अञ्जिभिः (=आरक्तवर्णैरलंकारैश्च) [सहिताः सन्त] ऋतस्य सदनेषु (=सत्यस्य स्थानेषु "उदकस्य निवासभूतेषु मेघेषु") वावृधुः (=वर्धन्ते)। निमेघमानाः (=नितरामुदकवृष्टिं कुर्वन्तो) [मरुतः] अत्येन (=शीघ्रं व्याप्नुवता) पाजसा (=आत्मीयेन बलेन) सुश्चन्द्रं (=शोभनाह्लादनं) सुपेशसं (=शोभनरूपं) वर्णं (=कान्तिं) दधिरे (=धारयन्ति) ॥

१४. अवरान् (=श्रेष्ठान्) यान् पञ्च होतॄन् (=पञ्चसंख्याकान् कांश्चिद् होतृकान्) त्रितो न (=त्रितनामा महर्षिरपि) अभिष्टये अवसे (=अभिलषितसिद्ध्यर्थं रक्षणाय च) चक्रिया आववर्तत् (=चक्रायुधेन सहितान् स्वात्माभिमुखम् आवर्तयत्) तान् [पञ्च होतॄन्] महि वरूथं (=महद्रक्षणम्) इयानः (=इयाना याचमाना) [वयम्] ऊतये (=रक्षणार्थम्) एना नमसा (=अनेन स्तोत्रेण) उप घ इत् गृणीमसि (=उपेत्यैव स्तुमः) ॥

नेति पदम् अप्यर्थकम् । पादपूरणं वा ।

१३. ते रुद्राचे पुत्र वाद्यांच्या योगानें आणि आरक्त अलंकारांच्या योगानें सत्याच्या स्थानीं वाढत असतात. सततगामी सामर्थ्यानें व्याप्त असे जे मरुत् ते आल्हादकारक आणि सुंदर कांति धारण करितात.

13. They, the sons of Rudra, have prospered in the Home of Truth, with [their] harps and [their] yellow ornaments. They, suffused with all penetrating power, put on an agreeable and beautiful appearance.

१४. ज्या श्रेष्ठ पांच होत्यांला साहाय्यासाठीं आणि रक्षणासाठीं त्रित आपणाकडे चक्रासहित वळविता झाला, त्यांजला मोठ्या संरक्षणाची प्रार्थना करून आम्ही संरक्षणासाठीं या स्तोत्रानें स्तवितों.

14. We pray those five excellent invokers for great protection and praise them with this hymn for support, the five invokers whom Trita turned towards himself with their disc for protection and support.

---

१३. हाहि मंत्र कठिण आहे. यांत ‘ क्षोणि ’ शब्दाचा अर्थ ‘ वाद्यें ’ असा आम्हीं सायणांस अनुसरून केला आहे. पण त्या अर्थाला सायणभाष्याशिवाय दुसरें प्रमाण ऋग्वेदांत मिळत नाहीं. वर केलेल्या अर्थाच्या अभिप्रायासाठीं, मरुत् आपल्या वाद्यांसह आणि अलंकारांसह अंतरिक्षांत वाढत असतात, म्हणजे अंतरिक्षांमधील जे देव, त्यांत मरुत् आपल्या वाद्यांसहित आणि अलंकारांसहित श्रेष्ठ होत, आणि ते मेघवृष्टि करून सर्वत्र पसरणाऱ्या तेजानें तेथें कांतियुक्त शोभा धारण करितात असें समजलें पाहिजे.

‘सत्याच्या स्थानीं’=‘ऋतस्य सदनेषु’. याचा जो अंतरिक्ष असा अर्थ केला आहे, तो सायणांस अनुसरून केला आहे. ऋत शब्दाचा सायणांनीं पुष्कळ ठिकाणीं केलेला ‘उदक’ असा जो अर्थ तो पाश्चात्य विद्वानांनीं घेतलेला नाहीं तरी वस्तुतः संभवतो खरा, याविषयीं सू. १०५ मं. १२ आणि टीप पहा.

१४. हाहि मंत्र कठिण आहे. शब्दाकडेस पाहिलें असतां ज्या पांच होत्यांला त्रित नांवाच्या महर्षीनें पूर्वी आपल्या रक्षणासाठीं बोलाविलें, त्यांची मी रक्षणासाठीं प्रार्थना करून त्यांला या स्तोत्रानें स्तवितों असा अर्थ उघड दिसतो. परंतु यांत सांगितलेले पांच होते म्हणजे कोण तें स्पष्ट समजत नाहीं. त्रित म्हणून एक अतिप्राचीन महर्षि होता असें सायणाचार्य म्हणतात तें खरें असेल.

यया॑ र॒ध्रं पा॒रय॒थात्यंहो॒ यया॑ नि॒दो मु॒ञ्चथ॑ वन्दि॒तार॑म् ।
अ॒र्वाची॒ सा म॑रुतो॒ या वः॑ ऊ॒तिरो षु वा॒श्रेव॑ सु॒म॒तिर्जि॑गातु ॥
॥ १५ ॥ २१ ॥

यया॑ । र॒ध्रम् । पा॒रय॑थ । अति॑ । अंहः॑ । यया॑ । नि॒दः । मु॒ञ्चथ॑ । व॒न्दि॒तार॑म् ।

अ॒र्वाची॑ । सा । म॒रु॒तः॒ । या । व॒ः । ऊ॒तिः । ओ इति॑ । सु । वा॒श्राऽइ॑व । सु॒ऽम॒तिः । जि॒गा॒तु॒ ॥ १५ ॥ २१ ॥

भाषायाम्.

१५. हे मरुतः, यया [ऊत्या] रध्रम् (=आराधकं यजमानम्) अंहः अति पारयथ (=पापम् अतिक्रमयथ) यया [च] वन्दितारं (=स्तोतारं) निदो मुञ्चथ (=निन्दकात् मोचयथ) [एतादृशी] या व ऊतिः (=युष्माकं रक्षणबुद्धिः) सा अर्वाची (=अस्मदभिमुखा) [भवतु] । [युष्माकं] सुमतिः (=अनुग्रहात्मिका शोभना मतिर्) वाश्रेव (=हम्भारवं कुर्वती धेनुरिव) ओ सु जिगातु (=त्वरया अत्रागच्छतु) ॥

सूक्तम् ३५–२२६.

गृत्समद ऋषिः । अपां नपाद्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

उपे॑मसृक्षि वाज॒युर्व॑च॒स्यां चनो॑ दधीत ना॒द्यो गिरो॑ मे ।
अ॒पां नपा॑दाशु॒हेमा॑ कु॒वित्स सु॒पेश॑सस्करति॒ जोषि॑ष॒द्धि ॥ १ ॥

उप॑ । ई॒म् । अ॒सृ॒क्षि॒ । वा॒ज॒ऽयुः । व॒च॒स्याम् । चनः॑ । द॒धी॒त॒ । ना॒द्यः । गिरः॑ । मे॒ ।

अ॒पाम् । नपा॑त् । आ॒शु॒ऽहेमा॑ । कु॒वित् । सः । सु॒ऽपेश॑सः । क॒र॒ति॒ । जोषि॑षत् । हि ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. वाजयुः (=धनेच्छुरहम्) ईं वचस्याम् (=इमां स्तुतिम्) उप असृक्षि (=उपेत्य उच्चारयामि) । नाद्यः (=नदीनां पुत्रः) [स] गिरो मे (=स्तोतुर्मम) चनो

१५. हे मरुतांनो, जिच्या योगानें तुम्ही उपासकाला संकटाच्या पार पाडितां [आणि] जिच्या योगानें स्तोत्याला निंदकापासून मुक्त करितां, ती तुमची कृपा इकडे येओ. तुमची ममता हंबारणाऱ्या गाईप्रमाणें धांवत इकडे येओ.

15. May your grace come hither, o Maruts, with which you carry the worshipper safe over danger, with which you free your servant from the reviler. May your benevolence run hither like a cow lowing [for her calf].

सूक्त ३५–२२६.

ऋषि–गृत्समद. देवता–उदकांचा पुत्र, या नांवाचा वैद्युत अग्नि. वृत्त–त्रिष्टुभ्.

१. धनाची वांछा करून मी ही स्तुति उच्चारीत आहें. [तर] तो नदीपुत्र मज स्तोत्याला अन्न देओ. तो उदकांचा वेगवान् पुत्र [आमच्या स्तुति] बहुत सुंदर करो, कारण त्याला [स्तुति] अत्यंत आवडत असतात.

Hymn 35–226.

To *Apâm Napât* (i. e., the son of the heavenly waters, Agni as lightning). By *Gṛitsamada*. Metre—*Trishṭubh*.

1. Desirous of wealth I proclaim this praise. May the Son of the Rivers grant food to me the poet. May he the impetuous son of the waters make [our prayers] exceedingly beautiful. For he very much loves [praises].

---

१. 'नदीपुत्र'='नाद्यः' म्ह० अपां नपात् अथवा मेघोदकांचा पुत्र जो विद्युद्रूप अग्नि, तो. हें सूक्त वीज हाच जो उदकपुत्र, त्याजविषयीं आहे. विद्युद्रूप अग्नीला 'अपां नपात्' अथवा उदकांचा पुत्र म्हणणें हें साहजिक आहे. कारण कीं तो मेघोदकांच्या पोटीं अंतरिक्षांत जणुं उत्पन्न झाल्याप्रमाणें दिसतो.

अपां नपात् याविषयीं सू. १४३ मं. १ आणि टीप पहा.

इमं स्वस्मै हृद आ सुतष्टं मन्त्रं वोचेम कुविदस्य वेदत् ।
अपां नपादसुर्यस्य मह्ना विश्वान्यर्यो भुवना जजान ॥ २ ॥

इमम् । सु । अस्मै । हृदः । आ । सुऽतष्टम् । मन्त्रम् । वोचेम । कुवित् । अस्य । वेदत् ।
अपाम् । नपात् । असुर्यस्य । मह्ना । विश्वानि । अर्यः । भुवना । जजान ॥ २ ॥

समन्या यन्त्युप यन्त्यन्याः समानमूर्वं नद्यः पृणन्ति ।
तमू शुचिं शुचयो दीदिवांसमपां नपातं परि तस्थुरापः ॥ ३ ॥

सम् । अन्याः । यन्ति । उप । यन्ति । अन्याः । समानम् । ऊर्वम् । नद्यः । पृणन्ति ।
तम् । ऊं इति । शुचिम् । शुचयः । दीदिऽवांसम् । अपाम् । नपातम् । परि । तस्थुः । आपः ॥ ३ ॥

दधीत(=अन्नं विदधीत=प्रयच्छतु)। स आशुहेमा (=वेगवान्) अपां नपात् कुवित् (=बहु) [अस्माकं स्तुतीः] सुपेशसः करति (=सुरूपाः करोतु)। जोषिषत् हि (=यस्मात्कारणात् स स्तुतीरतिशयेन सेवते)॥

भाषायाम्.

२. हृद आ सुतष्टं (=हृदयात् समीचीनं रचितं=महतादरेण निर्मितम्) इमं मन्त्रं (=स्तोत्रम्) अस्मै सु वोचेम (=तस्मा अपां नप्त्रे सुष्ठु यथा तथा वदेम)। [स] कुवित् अस्य वेदत् (=बहु तस्य स्तोत्रस्य जानीयात्=बहुमन्येत)। अर्यः (=स्वामी) अपां नपात् (=उदकपुत्रो वैद्युतोग्निर्) असुर्यस्य मह्ना (=बलस्य महत्त्वेन) विश्वानि भुवना (=भुवनानि=भूतजातानि) जजान (=जनयामास)।

३. [तम्] अन्याः सं यन्ति (=काश्चिन्नद्यः संगता भूत्वा गच्छन्ति) अन्याः (=काश्चिच्च) उप यन्ति (=भिन्ना भूत्वा गच्छन्ति)। समानम् (=एकम्) ऊर्वम् (=अपां नपातं नाम जलसमूहं) नद्यः पृणन्ति (=पूरयन्ति)। तम् उ दीदिवांसम् (=अतिशयेन दीप्तिमन्तं) शुचिं (=शुद्धम्) अपां नपातं शुचयः (=शुद्धा) आपः (=आपो देव्यः) परि तस्थुः (=पर्युपासते)॥

२. हा अंतःकरणापासून रचिलेला मंत्र त्याजकरितां आपण उत्तम रीतीनें म्हणूं. त्याला तो बहुमान्य करून घेओ. उदकांचा श्रेष्ठ पुत्र [आपल्या] बळाच्या महत्त्वेंकरून सकळ जगताला उत्पन्न करिता झाला.

३. एकच जो डोह त्याप्रत कितीएक नद्या मिळून जातात, कितीएक निरनिराळ्या जातात– त्याला नद्या भरून टाकितात. त्या तेजस्वी [आणि] अत्यंत दीप्तिमंताला तेजस्वी आपो[देवी वेष्टितात], उदकांच्या पुत्राला आपो- [देवी] वेष्टितात.

2. Let us chant in honour of him this praise well composed from the heart. May he accept it well. The excellent son of the waters created all beings with the greatness of [his] power.

3. Some [of the rivers] go to him together, some go separately : the rivers fill the common reservoir. The bright waters stand round him the son of the waters, who is bright [and] resplendent.

---

३. 'अपां नपात् हाच जो एक उदकांचा डोह त्यांत कितीएक नद्या एकत्र मिळून जातात, व कितीएक निरनिराळ्या जाऊन मिळतात. तेजस्वी अपां नपाताला तेजस्वी आपो देवी भजतात.'

तम॑स्मे॒रा यु॑व॒तयो॒ युवा॑नं मर्मृ॒ज्यमा॑ना॒: परि॑ य॒न्त्याप॑: ।
स शु॒क्रेभि॒: शिक्व॑भी रे॒वद॒स्मे दी॒दाया॑नि॒ध्मो घृ॒तनि॑र्णिग॒प्सु ॥४॥

तम् । अस्मे॑राः । यु॒वतय॑ः । युवा॑नम् । म॒र्मृ॒ज्यमा॑नाः । परि॑ । य॒न्ति॒ । आप॑ः ।

सः । शु॒क्रेभि॑ः । शिक्व॑ऽभिः । रे॒वत् । अ॒स्मे इति॑ । दी॒दाय॑ । अ॒नि॒ध्मः । घृ॒तऽनि॑र्निक् । अ॒प्ऽसु ॥ ४ ॥

अ॒स्मै ति॒स्रो अ॑व्य॒थ्याय॒ नारी॑र्दे॒वाय॑ दे॒वीर्दि॑धिष॒न्त्यन्न॑म् ।
कृता॑ इ॒वोप॒ हि प्र॑स॒र्स्रे अ॒प्सु स पी॒यूष॑ं धयति पू॒र्वसू॒नाम् ॥५॥२२

अ॒स्मै । ति॒स्रः । अ॒व्य॒थ्याय॑ । नारी॑ः । दे॒वाय॑ । दे॒वीः । दि॒धि॒ष॒न्ति॒ । अन्न॑म् ।

कृता॑ःऽइव । उप॑ । हि । प्र॒ऽस॒र्स्रे । अ॒प्ऽसु । सः । पी॒यूष॑म् । ध॒यति॒ । पू॒र्व॒ऽसू॒ना॑म् ॥ ५ ॥ २२ ॥

भाषायाम्.

४. युवानं तं युवतय आपः अस्मेराः (=अस्मयमाना) मर्मृज्यमानाः (=अतिशयेन अलंकुर्वाणाः सत्यः) परि यन्ति (=परिचरन्ति) । अनिध्मः (=काष्ठरहितो) घृतनिर्णिक् (=दीप्तरूपः) स शुक्रेभिः शिक्वभिः (=दीप्तैस्तेजोभिर्) अस्मे रेवत् (=अस्मदर्थं सधनं यथा तथा) अप्सु दीदाय (=आन्तरिक्षेषूदकेषु=अन्तरिक्षप्रदेशेषु दीप्यताम्) ॥

५. अव्यथ्याय (=अव्यथनाय=दुःखरहिताय) देवाय (=दीप्तिमते) अस्मै (=तस्मा अपां नपाते) तिस्रो देवीर्नारीः (=दीप्तिमत्यो युवतयः="इळासरस्वतीभारत्याख्या") अन्नं दिधिषन्ति (=धातुमिच्छन्ति=दित्सन्ति) । [ता] अप्सु (=अन्तरिक्षे) कृता इव (=?) उप प्रसर्स्रे हि (=तस्य समीपे प्रकर्षेण गच्छन्ति) । स पूर्वसूना (=पुरातनानां=मातॄणां तासां) पीयूषं धयति (=रसं पिबति) ॥

कृता इवेति अनवगतार्थम् । न सायणेनापि व्याख्यातम् । अत्र कृताशब्दः कृधातूत्पन्नकृतशब्दादन्यत् पदं स्यात् कृता इत्याद्युदात्तत्वात् ॥

४. तो जो तरुण त्याजप्रत तरुण आपो [देवी] न हसतां जातात आणि अलंकृत करितात. तो काष्ठरहित आणि दीप्त रूपाचा [देव] उदकांमध्यें चकचकीत तेजांनीं प्रकाशो, कीं जेणेंकरून आम्हांस संपत्ति मिळेल.

५. दुःखरहित आणि देदीप्यमान जो हा त्याला तिघी देदीप्यमान नारी अन्न देण्यास तयार असतात. अंतरिक्षामध्यें त्या पुढें सरसावतात. तो त्या आदिमातांचा रस पितो.

4. Him the youthful one, the youthful Waters without smiling surround and vie in adorning. May he, having no fuel and of brilliant form, shine in the waters with his brilliant splendors, so that we may obtain wealth.

5. To him the happy and resplendent one, the three resplendent females are anxious to give nourishment. They run forward in the firmament. He drinks the nectar of the ancient mothers.

---

४. ‘ वीज हाच जो अंतरिक्षांतील तरुण अग्नि, त्याला तरुण आपो देवी (म्ह० अंतरिक्षांत मेघोदकरूपांनीं असणारीं उदकें) सेवितात. त्या अग्नीला लांकडें नसतांहि त्याचें तेज मोठें असतें. तो प्रकाशो आणि आम्हांस धन देओ.’

५. ‘ अंतरिक्षांत अपां नपात् या बाळाला तीन पुरातन माता खाऊं घालितात. (सायणाप्रमाणें तीन माता म्ह० इळा, सरस्वती आणि भारती या देवी). तो त्यांचें दुध पितो ’ असा या मंत्राचा भावार्थ आहे.

यांत ‘ कृता इव ’ अशी जी उपमा आहे ती अगदी दुर्बोध आहे. ‘कृता’-शब्द येथें आद्युदात्त असल्यामुळें ‘ कृ ’ धातूपासून ‘ कृत ’ (म्ह० झालेलें) असें हें रूप नसेल. अर्थ समजत नसल्यामुळें ‘ कृता इव ’ या शब्दांचा अर्थ आम्हीं भाषांतरांत केला नाहीं.

अश्वस्यात्र जनिमास्य च स्वर्द्रुहो रिषः संपृचः पाहि सूरीन् ।
आमासु पूर्षु परो अप्रमृष्यं नारातयो वि नशन्नानृतानि ॥ ६ ॥

अश्वस्य । अत्र । जनिम । अस्य । च । स्वः । द्रुहः । रिषः । सम्ऽपृचः । पाहि । सूरीन् ।
आमासु । पूर्षु । परः । अप्रऽमृष्यम् । न । अरातयः । वि । नशन् । न । अनृतानि ॥ ६ ॥

स्व आ दमे सुदुघा यस्य धेनुः स्वधां पीपाय सुभ्वन्नमत्ति ।
सो अपां नपादूर्जयन्नप्स्वन्तर्वसुदेयाय विधते वि भाति ॥ ७ ॥

स्वे । आ । दमे । सुऽदुघा । यस्य । धेनुः । स्वधाम् । पीपाय । सुऽभु । अन्नम् । अत्ति ।
सः । अपाम् । नपात् । ऊर्जयन् । अप्ऽसु । अन्तः । वसुऽदेयाय । विधते । वि । भाति ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. अत्र (=तत्र=अपांनपात्संज्ञके देवे) अश्वस्य जनिम (=अश्वस्य सूर्यरूपस्य जन्म) [भवति]। अस्य च स्वः (=अस्य च तेजोमयस्य जगतो) [जन्म तत्र भवति]।—हे अपां नपात्, सूरीन् (=अस्मान् कवीन्) द्रुहः (=द्रोग्धू) रिषः (=हिंसकस्य) संपृचः (=संपर्कात्) पाहि। आमासु पूर्षु (=मेघोदकेषु) परः (=परस्तात्=अतिदूरे मेघोदकेषु) अप्रमृष्यम् (=अप्रधृष्यमाणं) [तम्] अरातयो न विनशन् (=शत्रवः प्राप्तुं न शक्नुवन्ति) न अनृतानि [विनशन्] (=मायावीनि रक्षांसि च न प्राप्नुयुः)॥

७. यस्य सुदुघा धेनुः (=सुखेन दोग्धव्या मध्यमवाग्रूपा गौः) स्वे आ दमे (=अन्तरिक्षलक्षणे स्वकीये अपांनपात्संबन्धिनि गृहे) स्वधां पीपाय (=वृष्ट्युदकरूपं गोरसं वर्धयति प्रयच्छति) [यश्च] सुभु अन्नम् अत्ति (=सुष्टुभूतम् उत्तमम् अन्नं भक्षयति) सः अपां नपात् ऊर्जयन् (=बलं कुर्वन्=प्रबलः सन्) अप्सु अन्तः (=अन्तरिक्षे) विधते वसुदेयाय (=परिचरते धनं दातुं) वि भाति (=विशेषेण प्रकाशते)॥

६. तेथें अश्वाचें जन्म [होतें] आणि या तेजःपुंजाचें [जन्म होतें]. [हे अपां नपात्], दुष्टाच्या [आणि] हिंसकाच्या संपर्कापासून तूं आम्हां स्तोत्यांला संभाळ. मेघमंडळापलीकडे ज्याला कोणी हटकूं शकत नाहीं अशा [अपां नपाता]प्रत शत्रु पोंहचणार नाहींत, मायावी [राक्षस]हि पोंहचणार नाहींत.

6. Here is the birth of the horse and of this effulgence. Preserve the poets from the touch of the hater [and] of the harmer. Neither the enemies nor the untruthful [demons] can reach him who is unharmable beyond the clouds.

७. ज्याची सुदुघा धेनु त्याच्या घरींच पायस देते, [आणि जो] उत्तम अन्न भक्षितो, तो बळवान् उदकपुत्र उपासकाला संपत्ति देण्यासाठीं अंतरिक्षांत प्रकाशतो.

7. That mighty son of the waters, whose easily milked cow yields the fat offering in his own house, [and who] consumes excellent food, shines in the firmament to give wealth to the worshipper.

---

६. अपां नपात् मेघमंडळाच्याहि वर असल्यामुळें तेथें त्याला कोणापासूनच उपद्रव होत नाहीं. तर तो आमचें रक्षण नास्तिकांपासून आणि राक्षसांपासून करो.

'घोड्याचें जन्म'='अश्वस्य जनिम.' म्हणजे हा जो सूर्यरूप घोडा आकाशांत चालतो तो आणि हें चकचकित जग तेजोमय अग्नीपासून झालें आहे.

७. 'अपां नपाताला अंतरिक्षांत त्याची गाय गोरस पाजिते, तो तेथें प्रकाशून तेणेंकरून उपासक जनांला धनाची प्राप्ति करून देतो.'

यांत अपां नपाताची गाय म्हणजे मेघगर्जनारूप हंभारवातें करणारी आणि मेघोदकरूप दुधाचा पान्हा सोडणारी मेघवृष्टिरूपच गाय समजावयाची आहे.

यो अप्स्वा शुचिना दैव्येन ऋतावाजस्त्र उर्विया विभाति ।
वया इदन्या भुवनान्यस्य प्र जायन्ते वीरुधश्च प्रजाभिः ॥ ८ ॥

यः । अप्ऽसु । आ । शुचिना । दैव्येन । ऋतऽवा । अजस्रः । उर्विया । विऽभाति ।
वयाः । इत् । अन्या । भुवनानि । अस्य । प्र । जायन्ते । वीरुधः । च । प्रऽजाभिः ॥ ८ ॥

अपां नपादा ह्यस्थादुपस्थं जिह्मानामूर्ध्वो विद्युतं वसानः ।
तस्य ज्येष्ठं महिमानं वहन्तीर्हिरण्यवर्णाः परि यन्ति यह्वीः ॥ ९॥

अपाम् । नपात् । आ । हि । अस्थात् । उपऽस्थम् । जिह्मानाम् । ऊर्ध्वः । विऽद्युतम् । वसानः ।
तस्य । ज्येष्ठम् । महिमानम् । वहन्तीः । हिरण्यऽवर्णाः । परि । यन्ति । यह्वीः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. ऋतावा (=सत्यवान्) अजस्रः (=नित्यो) यो दैव्येन शुचिना (=देवसंबन्धिना शुद्धेन तेजसा) अप्सु आ (=अन्तरिक्षे) उर्विया विभाति (=विस्तीर्णं यथा तथा प्रकाशते) अन्या भुवनानि (=अन्यानि भूतजातानि) अस्य वया इत् (=तस्य शाखा एव) [भवन्ति] च (=अपि च) वीरुधः प्रजाभिस् [तस्मादेव] प्र जायन्ते (=ओषधयश्च तस्मादेव पल्लवपत्रादिभिः प्रादुर्भवन्ति) ॥

९. अपां नपात् विद्युतं वसानः (=परिदधानो) जिह्मानाम् उपस्थम् ऊर्ध्वः आ अस्थात् हि (=कुटिलानाम् अपां मातॄणाम् उदरम् उच्छ्रित आरूढवान् हि) । तस्य [अपां नपातो] ज्येष्ठं महिमानं वहन्तीः (=प्रशस्यतमं महत्त्वं वहन्त्यो) हिरण्यवर्णा यह्वीः (=यह्व्यो नद्यस्) [तं] परि यन्ति (=परितो गच्छन्ति) ॥

८. जो सत्यवान् आणि नित्य [अपां नपात्] अंतरिक्षांत शुद्ध आणि देवांच्या तेजानें विस्तीर्ण प्रकाशतो, त्याच्या सर्व भूतें शाखाच होत, आणि त्यापासूनच वनस्पतींला अंकुर फुटून त्या वाढत असतात.

९. अपां नपात् वीज पांघरून वांकड्या आयांच्या उदरीं उभा बसतो, त्याचा अत्यंत मोठा महिमा वाहणाऱ्या ज्या सुवर्णवर्ण नद्या त्या त्याला वेष्टितात.

8. Of him the true and the eternal one, who in the firmament shines far and wide with celestial brightness, other beings are only branches; and [from him] are the plants multiplied through their off-shoots.

9. The son of the waters, clad in lightning, rides upright in the womb of the oblique [waters]. The streams of golden colour surround him, carrying with them his greatest magnitude.

---

८. 'अंतरिक्षांत नित्य विस्तीर्ण प्रकाशणारा जो अपां नपात् त्यापासूनच सर्व कांहीं पदार्थ उत्पन्न होतात. वृक्षवनस्पत्यादि त्याच्याच योगानें वाढतात.'

९. 'आकाशांत आडवे तिडवे असणारे जे ढग त्याच अपां नपाताच्या वांकड्या आया; त्यांच्या पोटीं विजेच्या रूपानें उभा दिसणारा जो अपां नपात् तो जन्मतांच, त्याचा महिमा जिकडे तिकडे पसरणाऱ्या अशा ज्या मेघोदक प्रवाहरूप नद्या त्या त्याला वेष्टितात.' वीज कडकडून पडली म्हणजे तोच अपां नपाताचा प्रादुर्भाव; आणि तो झाला म्हणजे वृष्टि होत असते, हें प्रसिद्ध आहे.

हिरण्यरूपः स हिरण्यसंदृगपां नपात्सेदु हिरण्यवर्णः ।
हिरण्ययात्परि योनेर्निषद्या हिरण्यदा ददत्यन्नमस्मै ॥ १० ॥ २३

हिरण्यऽरूपः । सः । हिरण्यऽसंदृक् । अपाम् । नपात् । सः । इत् । ऊं इति । हिरण्यऽवर्णः ।
हिरण्ययात् । परि । योनेः । निऽसद्य । हिरण्यऽदाः । ददति । अन्नम् । अस्मै ॥ १० ॥ २३ ॥

तदस्यानीकमुत चारु नामापीच्यं वर्धते नप्तुरपाम् ।
यमिन्धते युवतयः समित्था हिरण्यवर्णं घृतमन्नमस्य ॥ ११ ॥

तत् । अस्य । अनीकम् । उत । चारु । नाम । अपीच्यम् । वर्धते । नप्तुः । अपाम् ।
यम् । इन्धते । युवतयः । सम् । इत्था । हिरण्यऽवर्णम् । घृतम् । अन्नम् । अस्य ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. स हिरण्यरूपो [भवति] अपां नपात् हिरण्यसंदृक् (=हिरण्यसदृशो) [भवति] । स इत् उ (=स एव) हिरण्यवर्णो [भवति] । हिरण्ययात् योनेः परिनिषद्य (=सुवर्णमयाज्जन्मस्थानात् प्रादुर्भूय) हिरण्यदाः (=हिरण्यस्य दाता) [भवति] । अस्मै (=तस्मै) अन्नं ददति (=हविरन्नं प्रयच्छन्ति) ॥

११. हिरण्यवर्णं (=सुवर्णरूपं) यं युवतयः इत्था सम् इन्धते (=यदा तं तरुण्योन्तरिक्षसंबन्धिन्य आपो देव्यः सत्यं दीपयन्ति) तत् (=तदा) अस्य (=तस्य) अपां नप्तुः अनीकं (=शरीरम्) उत (=अपि च) चारु (=शोभनम्) अपीच्यं (=गुह्यं) नाम वर्धते । घृतं (=घृतवद्वृष्टिजलम्) अस्य (=तस्य) अन्नं [भवति] ॥

१०. तो अपां नपात् हिरण्यरूप [आणि] हिरण्यसदृश होय. तोच हिरण्यकांतीचा आहे. तो हिरण्यमय योनीपासून खालीं प्रादुर्भूत होऊन हिरण्य देणारा होतो. त्याला [उपासक] अन्न देतात.

११. जेव्हां सुवर्णवर्णाच्या त्या अपां नपाताला तरुणी खरोखर प्रज्वलित करितात तेव्हां त्याचें अंग [आणि] सुंदर गुह्य नाम हीं वाढतात. त्याचें अन्न घृत होय.

10. He is of golden form, the son of the waters is like gold. He alone is of golden colour. Being born of the golden womb he [is] the giver of gold. To him they offer food.

11. When the young females truly kindle the golden-coloured one, the person of him, the son of the waters, and his dear secret name are increased. His food is clarified butter.

---

१०. 'हिरण्यरूप अपां नपात् हिरण्यरूप उदरांतून उत्पन्न होऊन हिरण्य देणारा होतो, तरीहि मनुष्यें त्याला हविरन्नाहून अधिक कांहीं अर्पण करीत नाहींत.'

'हिरण्यमय योनीपासून '=' हिरण्ययात् योनेः परि.' म्ह० हिरण्यरूप जें अन्तरिक्षरूप जन्मस्थान त्यापासून.

११. 'अंतरिक्षांत आपो देवी त्याला प्रज्वलित करितात. त्या वेळीं त्याचें शरीर आणि महत्त्व हीं मोठीं होतात. आपो देवी त्याला घृतासारिखें जें वृष्टिजल तेंच अन्न पाजितात.'

अस्मै बहूनामवमाय सख्ये यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्भिः ।
सं सानु मार्ज्मि दिधिषामि बिल्मैर्दधाम्यन्नैः परि वन्द ऋग्भिः १२

अस्मै । बहूनाम् । अवमाय । सख्यै । यज्ञैः । विधेम । नमसा । ह-
विःऽभिः ।
सम् । सानु । मार्ज्मि । दिधिषामि । बिल्मैः । दधामि । अन्नैः । परि ।
वन्दे । ऋक्ऽभिः ॥ १२ ॥

स ईं वृषाजनयत्तासु गर्भं स ईं शिशुर्धयति तं रिहन्ति ।
सो अपां नपादनभिम्लातवर्णोऽन्यस्येवेह तन्वा विवेष ॥ १३ ॥

सः । ईम् । वृषा । अजनयत् । तासु । गर्भम् । सः । ईम् । शिशुः ।
धयति । तम् । रिहन्ति ।
सः । अपाम् । नपात् । अनभिम्लातऽवर्णः । अन्यस्यऽइव । इह । त-
न्वा । विवेष ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१२. बहूनां [देवानाम्] अवमाय (=अधस्तमाय) सख्ये (=मित्राय) [अपां नपाते] यज्ञैर्नमसा (=नमस्कारेण) हविर्भिश् [च] विधेम (=परिचरेम)। [तस्य] सानु (=शिरः) सं मार्ज्मि (=अलंकरोमि) [तं] बिल्मैर्दिधिषामि (=धारयामि) । [तम्] अन्नैर्दधामि (=पुष्टं करोमि) ऋग्भिः (=स्तोत्रैश्च) परि वन्दे (=स्तौमि) ॥

१३. स ईं वृषा (=स एव रेतःसेचनसमर्थः सन्) तासु (=अप्सु देवीषु स्वीयासु मातृषु) गर्भम् अजनयत् (="स्वात्मानमेव गर्भरूपेण वर्षणार्थं कृतवान्")। स ईं शिशुर्धयति (=स शिशुस्तासां पयः पिबति) । तं [ता] रिहन्ति (=लिहन्ति) सः अपां नपात् अनभिम्लातवर्णः (=अक्षीणतेजस्कः सन्) इह [भूमौ] अन्यस्य तन्वा विवेष इव (=पार्थिवस्यैवाग्नेः शरीरेण व्याप्तः संयुक्तो भवतीव) ॥

१२. बहुतांमध्यें अत्यंत जवळचा जो हा त्या मित्राची आम्ही यज्ञांनीं, नमस्कारानें [आणि] हवींनीं सेवा करूं. मी [त्याचें] शिखर अलंकृत करितों; काष्ठांनीं मी [त्यास] धारण करितों, अन्नांनीं पोषितों, [आणि] स्तोत्रांनीं नमितों.

12. Let us worship the friend the nethermost of many, with sacrifices, with adoration, with oblations. I adorn [his] head, support [him] with fuel, feed [him] with food [and] adore [him] with hymns.

१३. तोच वीर्यवान् [होत्साता] त्या [स्वकीय मातां]च्या पोटीं गर्भ उत्पन्न करितो. तो बाळ त्यांचें थान पितो. त्या त्याला चाटितात. तो अक्षीणतेजस्वी अपां नपात् दुसऱ्याच्या शरीराशीं जणुं येथें मिळून जातो.

13. He himself, the progenitor, begets an embryo in those [his mothers]. He, the boy, sucks them. Him they lick. He, the son of the waters, being of unfaded effulgence, here unites as it were with the body of the other.

---

१२. 'बहुतांमध्यें अत्यंत जवळचा' = 'अवमाय बहूनाम्.' 'अवम' हें विशेषण वास्तविक म्हटलें म्हणजे भूमीवरील जो अग्नि त्याला लागू आहे. कारण तो सकळ देवांत अत्यंत जवळचा होय, म्हणजे त्याला शोधण्याला अंतरिक्षांत अथवा स्वर्गांत जावें लागत नाहीं; परंतु 'अपां नपात्' म्हणजे पर्यवसानीं अग्निच असल्यामुळें त्याला येथें लाविलें आहे.

१३. 'अपां नपात् आपो देवींच्या (म्हणजे आपल्याच मातांच्या) उदरीं गर्भ स्थापितो. तो जो पुत्र उत्पन्न होतो तो त्यांचें पुनः दूध पितो. त्या त्याला चाटितात. आणि तो जेव्हां पृथिवीवर उतरतो, तेव्हां पृथिवीवरील अग्नीशीं तो मिळून जातो.'

अस्मिन्पदे परमे तस्थिवांसमध्वस्मभिर्विश्वहा दीदिवांसम् ।
आपो नप्त्रे घृतमन्नं वहन्तीः स्वयमत्कैः परि दीयन्ति यह्वीः॥१४॥

अस्मिन् । पदे । परमे । तस्थिऽवांसम् । अध्वस्मऽभिः । विश्वहा । दीदिऽवांसम् ।
आपः । नप्त्रे । घृतम् । अन्नम् । वहन्तीः । स्वयम् । अत्कैः । परि दीयन्ति । यह्वीः ॥ १४ ॥

अयांसमग्ने सुक्षितिं जनायायांसमु मघवद्भ्यः सुवृक्तिम् ।
विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥१५॥२४॥

अयांसम् । अग्ने । सुऽक्षितिम् । जनाय । अयांसम् । ऊं इति । मघवत्ऽभ्यः । सुऽवृक्तिम् ।
विश्वम् । तत् । भद्रम् । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १५ ॥ २४ ॥

भाषायाम्.

१४. यह्वीः (=यह्व्यो महत्य) आपः (=आपो देव्यो) नप्त्रे (=स्वपुत्राय) घृतमन्नं वहन्तीः (=घृतसदृशमुदकरूपमन्नं वहन्त्यः सत्यः) परमे अस्मिन् पदे (=उत्कृष्टे तस्मिन् स्थाने=अन्तरिक्षे) तस्थिवांसं (=स्थितवन्तं) विश्वहा (=नित्यम्) अध्वस्मभिर्दीदिवांसं (=तेजोभिर्दीप्यमानं) [तं नपातं] स्वयमत्कैः (=वस्त्रैः) परि दीयन्ति (=परिगच्छन्ति=सर्वतो वेष्टयन्ति)॥

१५. हे अग्ने, जनाय (=अस्मज्जनहितार्थे) [तुभ्यं] सुक्षितिं (=शोभनमासनम्) अयांसम् (=अप्रयच्छम्) उ (=उत=अपि च) मघवद्भ्यः (=हविर्लक्षणधनवद्यजमानहितार्थे) सुवृक्तिं (=शोभनरचनं स्तोमं स्तोत्रम्) अयांसं (=तुभ्यमप्रयच्छम्)। यद् (=यद्यद्धविरादिकं यजमानैः प्रार्पितं) देवा अवन्ति (=कामेन सेवन्ते) तद् विश्वं भद्रं (=कल्याणकरं) [भवति]। सुवीराः (=शोभनवीर्योपेतपुत्रैरुपेता) [वयं] विदथे (=यज्ञे) बृहद् (=महद् स्तोत्रं) वदेम (=ब्रूयाम)॥

१४. त्या अत्यंत उंच स्थानीं बसलेला [आणि] नित्य तेजांनीं अत्यंत प्रकाशणारा जो पुत्र त्यासाठीं महा आपो[देवी] घृतमय अन्न वाहणाऱ्या होत्सात्या स्वत: वस्त्रांनीं वेष्टितात.

१५. हे अग्नी, [ह्या] जनासाठीं मी [तुला] चांगलें आसन अर्पण केलें आहे, आणि हविर्दायक उपासकांसाठीं [तुला] मी चांगलें स्तोत्र अर्पण केलें आहे. जें देवांला आवडतें तें सर्व कल्याणकारक [होतें]. उत्तम वीर्यवान् पुत्रांसहित आम्ही यज्ञांत [तुझें] मोठें स्तोत्र म्हणूं असें कर.

14. The great waters, bearing the rich food for their son, themselves surround with raiments him who is established in that highest seat [and] who always shines with brightness.

15. I have offered [to thee], o Agni, a good seat on behalf of [these] people, and I have offered [to thee] a good hymn on behalf of the sacrificers. All that [becomes] beneficial which the gods accept. May we, accompanied by brave sons, chant a great hymn in the sacrifice.

---

१४. ' आपो देवी अंतरिक्षांत आपल्या मुलाचें लालन करितात, आणि त्याला अन्न घालून आपल्या हातानें वस्त्रें नेसवितात.'

१५. '[ह्या].' म्हणजे जे हें सूक्त म्हणून उपासना करीत आहेत त्या. म्हणजे ' हविर्दायक उपासक ' म्हणून जे खालीं सांगितले तेच.

सूक्तम् ३६–२२७.

गृत्समद ऋषिः। प्रथमाया इन्द्रो मधुश्च देवता। द्वितीयाया मरुतो माधवश्च। तृतीयायास्त्वष्टा शुक्रश्च। चतुर्थ्या अग्निः शुचिश्च। पञ्चम्या इन्द्रो नभश्च। षष्ठ्या मित्रावरुणौ नभस्यश्च। इति संप्रदायाद्दत्तव्यमिदम्। वस्तुतस्तु यस्यामृचि या देवता दृश्यते सा तस्य देवता॥ जगती छन्दः॥

तुभ्यं॑ हिन्वा॒नो व॑सिष्ट॒ गा अ॒पो॑ऽधुक्षन्त्सी॒मवि॑भि॒रद्रि॑भि॒र्नरः॑।
पिबे॑न्द्र॒ स्वाहा॒ प्रहु॑तं॒ वष॑ट्कृतं हो॒त्रादा सोमं॑ प्र॒थमो य ईशि॑षे॥१॥

तुभ्य॑म्। हि॒न्वा॒नः। व॒सि॒ष्ट॒। गाः। अ॒पः। अ॒धु॒क्ष॒न्। सी॒म्। अवि॑ऽभिः। अद्रि॑ऽभिः। नरः॑।
पिब॑। इ॒न्द्र॒। स्वाहा॑। प्रऽहु॑तम्। वष॑ट्ऽकृतम्। हो॒त्रात्। आ। सोम॑म्। प्र॒थ॒मः। यः। ईशि॑षे॥ १॥

भाषायाम्.

१. [हे इन्द्र], तुभ्यं हिन्वानः (=त्वदर्थं प्रेर्यमाणः=प्राप्यमाणोयं सोमो) गा अपश् [च] वसिष्ट (=दधिपयःप्रभृतीनि श्रपणद्रव्याणि वसतीवर्याख्या अपश्च वस्ते=तैः संयुज्यते)। नरः (=वीरा अध्वर्यवः) सीम् (=एतम्) अविभिः (=दशापवित्रैर्) अद्रिभिः (=ग्रावभिश्च) अधुक्षन् (=अक्षारयन् सिद्धमकारयन्)। हे इन्द्र, य ईशिषे (=स्वामी भवसि) [स त्वं] प्रथमः (= सर्वेभ्योपि प्रथमः सन्) स्वाहा प्रहुतं (=स्वाहेति शब्देन सहार्पितं) वषट्कृतं (=वषट् इति शब्देन सह प्रसृष्टं) सोमं होत्रात् (=होतुः पात्रात्) पिब॥

होत्राद्धोतुर्यागात् इति सायणः॥ अपाद्धोत्रादुत (२२८.४) इत्यादि मन्त्रदर्शनात्तु होत्रं पोत्रं नेष्ट्रमित्यादीनि तत्तदृत्विक्संबन्धीनि पात्राणि भवन्तीति मन्तव्यम्॥

सूक्त ३६–२२७.

ऋषि—**गृत्समद.** देवता—पहिलीची **इंद्र** आणि **मधु**; दुसरीची **मरुत्** आणि **माधव**, तिसरीची **त्वष्टा** आणि **शुक्र**, चवथीची **अग्नि** आणि **शुचि**, पांचवीची इंद्र आणि **नभ**, सहावीची **मित्र** आणि **वरुण** आणि **नभस्य.** असा संप्रदाय; परंतु वस्तुतः पहिलीची देवता **इन्द्र** आणि उरलेल्या ऋचांच्या देवता क्रमानें **मरुत्, त्वष्टा, अग्नि, इंद्र** आणि **मित्रावरुण** ह्या होत. वृत्त—**जगती.**

१. [हे इंद्रा], तुझ्या प्रीत्यर्थ ओतलेला [हा सोम] गोरसांनीं [आणि] उदकांनीं युक्त आहे. [हे] उपासक त्याला दशापवित्रांनीं [आणि] पाषाणांनीं काढिते झाले आहेत. हे इंद्रा, स्वाहा म्हणून अर्पण केलेला आणि वषट् असें म्हणून दिलेला [हा] सोम होत्याच्या पात्रांतून प्रभु असा जो तूं, तो प्रथम पी.

Hymn 36–227.

Traditionally verse 1 is dedicated to *Indra* and *Madhu* (the first month, Chaitra) Verse 2 to the *Maruts* and *Mâdhava* (the second month, Vais'âkha), v. 3 to *Tvashṭâ* and *S'ukra* (3rd month, Jyeshṭha), v. 4 to *Agni* and *S'uchi* (4th month, S'râvaṇa), v. 5 to *Indra* and *Nabha,* (fifth month, Bhâdrapada), v.6 *Mitrâvaruṇau* and *Nabhasya* (the sixth month, Âs'vina). Metre—*Jagatî.*

1. Poured out for thee [this soma] contains milk and the water. The heroes have prepared it with woollen strainers and the pressing-stones. Thou, o Indra, who art the lord, drink thou first from the cup of the Hotâ (invoker) the soma offered with the exclamation Svâhâ, and poured out with the exclamation Vashaṭ.

१. 'दशापवित्रांनीं '=' अविभिः' म्हणजे बकऱ्याच्या लोकरीचीं जीं गाळणी कीं ज्यांतून सोम गाळीत असत त्यांनीं, आणि पाषाणांनीं म्ह० ग्राव्यांनीं.

यज्ञैः संमिश्लाः पृषतीभिर्ऋष्टिभिर्यामञ्छुभ्रासो अञ्जिषु प्रिया उत ।
आसद्या बर्हिर्भरतस्य सूनवः पोत्रादा सोमं पिबता दिवो नरः॥२

यज्ञैः । सम्ऽमिश्लाः । पृषतीभिः । ऋष्टिऽभिः । यामन् । शुभ्रासः ।
अञ्जिषु । प्रियाः । उत ।
आऽसद्य । बर्हिः । भरतस्य । सूनवः । पोत्रात् । आ । सोमम् । पिबत । दिवः । नरः ॥ २ ॥

अमेव नः सुहवा आ हि गन्तन नि बर्हिषि सदतना रणिष्टन ।
अथा मन्दस्व जुजुषाणो अन्धसस्त्वष्टर्देवेभिर्जनिभिः सुमद्गणः॥३

अमाऽइव । नः । सुऽहवाः । आ । हि । गन्तन । नि । बर्हिषि । सदतन । रणिष्टन ।
अथ । मन्दस्व । जुजुषाणः । अन्धसः । त्वष्टः । देवेभिः । जनिऽभिः ।
सुमत्ऽगणः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. यज्ञैः संमिश्लाः (=यागैर्युक्ता) यामन् (=यामनि=गमने) पृषतीभिर्ऋष्टिभिश् [च] शुभ्रासः (=श्वेतबिन्द्वङ्किताभिर्हरिणीभिः स्वकीयैरायुधैश्च शोभमाना) उत (=अपि च) अञ्जिषु प्रियाः (=आभरणेषु कृतप्रीतयः) [एतादृशा यूयं] हे भरतस्य सूनवः (=रुद्रपुत्राः), हे दिवो नरः (=द्युलोकस्य सूनवः), बर्हिरासद्य (=दर्भेषूपविश्य) पोत्रात् आ (=पोतृपात्रात्) सोमं पिबत ॥

३. हे सुहवाः (=शोभनाह्वानास्त्वष्टृप्रभृतयः), अमेव नः आ हि गन्तन (=सहैवास्मान् आगच्छत) बर्हिषि (=दर्भेषु) नि सदतना (=निषीदत) । [अपि च] रणिष्टन (=रमध्वम्) । अथ (=अपि च) हे त्वष्टः, देवेभिर्जनिभिः सुमद्गण (=देवैर्देवपत्नीभिश्च युक्तस्त्वम्) अन्धसो जुषाणो मन्दस्व (=सोमरूपमन्नं सेवमानो हृष्टो भव) ॥

२. यज्ञांहीं युक्त [आणि] गमन करूं लागलां म्हणजे पांढऱ्या ठिबक्यांच्या हरिणींनीं [आणि] भाल्यांनीं शोभणारे आणि अलंकारांहीं आनंद पावणारे [असे जे तुम्ही ते], हे भरतपुत्र हो, हे द्यूचे पुत्र हो, दर्भावर बसून पोत्याच्या पात्रापासून सोम प्या.

2. Rich in sacrifices and on your marches adorned with the speckled deer and the javelins, and loving the ornaments do you, o sons of Bharata, o heroes of Dyaus, sit on the grass and drink the soma from the cup of the Potâ.

३. हे शोभनाह्वान [देव] हो, तुम्ही मिळूनच आम्हांप्रत या. दर्भावर बसा. रममाण व्हा. आणि हे त्वष्टया, देवगणांहीं आणि देवीगणांहीं युक्त होत्साता तूं रस पिऊन आनंद पाव.

3. O ye, easy to be invoked, come unto us all together. Sit ye on the grass and be happy. And joined by all the gods and by all the goddesses, do thou, o Tvashtâ, enjoy the drink and be delighted.

---

२. ‘ पोत्याच्या ’= पोता हें एका ऋत्विजाचें नांव आहे. सू. ७६ मं. ४ पहा.

३. ‘ देवगणांहीं आणि देवीगणांहीं युक्त ’= ‘देवेभिर्जनिभिः सुमद्गणः’. म्हणजे सर्व देवगण आणि सर्व देवीगण यांस बरोबर घेऊन.

‘ शोभनाह्वान ’=‘ सुहवाः ’ म्हणजे ज्यांना बोलाविणें सुलभ आहे, जे बोलाविले असतां सहज येतात. येथें त्वष्टा आणि त्या बरोबरचे जे देव त्यांचें हें विशेषण आहे असें सायण म्हणतात तें युक्त आहे.

आ वक्षि देवाँ इह विप्र यक्षि चोशन्होतर्नि षदा योनिषु त्रिषु ।
प्रति वीहि प्रस्थितं सोम्यं मधु पिबाग्नीध्रात्तव भागस्य तृप्णुहि ॥४

आ । वक्षि । देवान् । इह । विप्र । यक्षि । च । उशन् । होतः । नि । सद । योनिषु । त्रिषु ।

प्रति । वीहि । प्रऽस्थितम् । सोम्यम् । मधु । पिब । आग्नीध्रात् । तव । भागस्य । तृप्णुहि ॥ ४ ॥

एष स्य ते तन्वो नृम्णवर्धनः सह ओजः प्रदिवि बाह्वोर्हितः ।
तुभ्यं सुतो मघवन्तुभ्यमाभृतस्त्वमस्य ब्राह्मणादा तृपत्पिब ॥ ५ ॥

एषः । स्यः । ते । तन्वः । नृम्णऽवर्धनः । सहः । ओजः । प्रऽदिवि । बाह्वोः । हितः ।

तुभ्यम् । सुतः । मघऽवन् । तुभ्यम् । आऽभृतः । त्वम् । अस्य । ब्राह्मणात् । आ । तृपत् । पिब ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

४. हे विप्र (=मेधाविन्नग्ने), देवान् इह आ वक्षि यक्षि च (=अत्रावह तान् यज च) । हे होतः (=देवानामाह्वातः), उशन् (=अस्मान् कामयमानः सन्) त्रिषु योनिषु (=गार्हपत्यादिलक्षणेषु त्रिषु स्थानेषु) नि षद (=निषीद) । प्रस्थितं सोम्यं मधु प्रति वीहि (=आनीतं सोममयं मधु प्रतिकामयस्व) । तव भागस्य आग्नीध्रात् पिब (=अग्नीध्रपात्रात् तव भागं पिब) तृप्णुहि (=तृप्तो भव) [च] ॥

५. [हे इन्द्र], ते तन्वो नृम्णवर्धनः (=तव शरीरस्य बलवर्धनो) [यः] प्रदिवि सह ओजो बाह्वोर्हितः (=यः सोमः पूर्वेष्वहःसु पुरा तव बाह्वोः सामर्थ्यं बलं च हितवान् स्थापितवान्) स्यः (=स प्रसिद्ध) एष [सोमस्] तुभ्यं सुतः (=त्वदर्थमभिषुतोस्ति) हे मघवन्, तुभ्यम् आभृतः (=त्वदर्थं समर्पितोस्ति च) । अस्य तृपत् ब्राह्मणात् आ पिब (=एनं तृपद्यथा तथा तृप्तिपर्यन्तं ब्राह्मणनामर्त्विक्पात्रात् पिब) ॥

४. हे मेधावी अग्नी, तूं देवांस येथें घेऊन ये आणि पूज. हे होत्या, तूं प्रीतीनें तिन्ही ठिकाणीं बैस. पुढें ठेविलेलें सोमरूपी मधु स्वीकारून घे. अग्नीध्राच्या पात्रांतून आपला भाग पी. आणि तृप्त हो.

4. Bring the gods hither, o wise [Agni], and sacrifice to them. Lovingly do thou, o invoker, sit in the three places. Accept the sweet soma placed before. Drink thou thy portion from the cup of the Agnîdhra [priest] and be thou satisfied.

५. [ज्याणें] पुरातन काळीं [तुझ्या] बाहूंच्या ठायीं सामर्थ्य [आणि] बळ स्थापिलें, तो हा तुझ्या शरीराचें बल वाढविणारा सोम, हे मघवन्, तुजकरितां काढिला आहे, [आणि] तुझ्या पुढें ठेविला आहे. तो तूं तृप्ति होईपर्यंत ब्रह्याच्या पात्रांतून पी.

5. This [soma], the promoter of thy body's strength, which in ancient times placed might [and] strength in [thy] arms, is extracted for thee, o Maghavan, [and] is offered to thee. Drink thou it to thy satisfaction from the cup of the Brahmâ [priest].

---

४. 'तीन्ही ठिकाणीं '=' त्रिषु योनिषु.' म्हणजे गार्हपत्य, आहवनीय इत्यादिक जीं अग्नीचीं यज्ञमंडपांतील स्थानें तीं.

' अग्नीध्र ' हें पोता यासारिखें एका ऋत्विजाचें नांव आहे.

५. ' पुरातन काळीं ' इ० म्हणजे जे सोम पिऊन तूं पुरातन काळीं बळवान् आणि सामर्थ्यवान् झालास आणि वृत्रादिकांस मारिता झालास असा सोमरस.

जुषेथां यज्ञं बोधतं हवस्य मे सत्तो होता निविदः पूर्व्या अनु ।
अच्छा राजाना नम एत्यावृतं प्रशास्त्रादा पिबतं सोम्यं मधु
॥ ६ ॥ २५ ॥ ७ ॥

जुषेथाम् । यज्ञम् । बोधतम् । हवस्य । मे । सत्तः । होता । निऽविदः ।
पूर्व्याः । अनु ।
अच्छ । राजाना । नमः । एति । आऽवृतम् । प्रऽशास्त्रात् । आ ।
पिबतम् । सोम्यम् । मधु ॥ ६ ॥ २५ ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. [हे मित्रावरुणौ], [इमं] यज्ञं जुषेथां (=सेवेथाम्) । मे हवस्य बोधतम् (=ममाह्वानं जानीतम्) । [अस्माकं] होता सत्तः (=निषण्णः सन्) पूर्व्या निविदः (=पुरातनानि शस्त्राणि) अनु [वदति] (=अनुवादेनोच्चारयति) । नमः (=अस्माभिः कृतो नमस्कारः) अच्छ राजाना (=राजानौ युवां प्रति) आवृतम् एति (=आवर्तयितुं गच्छति=युवयोरत्रानयनाय गच्छति) । सोम्यं मधु (=सोमसंबन्धि मधु) प्रशास्त्रात् आ (=प्रशास्तृपात्रात्) पिबतम् ॥

सूक्तम् ३७–२२८.

गृत्समद ऋषिः । आद्याश्चतस्र ऋचो द्रविणोदादेवताकाः । पञ्चम्याश्विनी । षष्ठ्याग्नेयी । जगती छन्दः ॥

मन्दस्व होत्रादनु जोषमन्धसोऽध्वर्यवः स पूर्णां वष्ट्यासिचम् ।
तस्मा एतं भरत तद्वशो ददिर्होत्रात्सोमं द्रविणोदः पिब ऋतुभिः॥ १

मन्दस्व । होत्रात् । अनु । जोषम् । अन्धसः । अध्वर्यवः । सः । पूर्णाम् । वष्टि । आऽसिचम् ।
तस्मै । एतम् । भरत । तत्ऽवशः । ददिः । होत्रात् । सोमम् । द्रविणःऽदः । पिब । ऋतुऽभिः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. [हे द्रविणोदः], [त्वं] होत्रात् (=होतृपात्रात्) अन्धसः (=सोमरूपमन्नम्) अनु जोषं (=यथेच्छं) मन्दस्व (=सेवस्व) । हे अध्वर्यवः, स [द्रवि-

६. [हे मित्रावरुण हो], दोघे यज्ञाचें सेवन करा, दोघे माझ्या आह्वानाकडे लक्ष्य द्या. [आमचा] होता बसून पुरातन शस्त्रें [म्हणत आहे]. [तुम्हांस] वळविण्याकरितां [तुम्हां] राजांप्रत जात आहे. दोघेहि मधुर सोम प्रशास्त्याच्या पात्रांतून प्या.

6. [O Mitra and Varuṇa], enjoy you [this] sacrifice, attend to my invocation. [Our] invoker having sat down is [repeating] the ancient formulæ. Our obeisance goes unto you the kings to turn [you] hitherwards. Do you drink the nectar of the soma from the cup of the Pras'âstâ.

---

६. 'पुरातन शस्त्रें'='पूर्व्या निविदः.' म्हणजे ज्यांत देवांचें आह्वान, स्तुति, प्रार्थना इत्यादि आहे असे अत्यंत प्राचीन मंत्र.

'प्रशास्त्याच्या यागापासून.' म्हणजे प्रशास्ता म्हणून जो ऋत्विज त्यानें केलेल्या कर्मापासून.

सूक्त ३७-२२८.

ऋषि- गृत्समद. देवता.- १-४ द्रविणोदा; ५वी, अश्वी; ६ वी, अग्नि. वृत्त- जगती.

१. [हे द्रविणोदा], तूं आपल्या इच्छेप्रमाणें सोम होत्याच्या पात्रांतून पी.-हे अध्वर्यू हो, त्याला भरपूर आहुति आवडते. त्याप्रीत्यर्थ हा [सोम] अर्पण करा. तो त्याविषयीं लंपट [असून] उदार आहे. हे द्रविणोदा, तूं होत्याच्या पात्रांतून योग्य काळीं सोम पी.

Hymn 37-228.

To *Draviṇodas* (*Agni the giver* of *wealth*) 1-4; the *As'vins* 5; *Agni*, 6. By *Gṛitsamada*. Metre—*Jagatî*.

1. Enjoy the drink from the cup of the invoker to thy satisfaction. O Adhvaryus, he loves a copious oblation. Offer this [soma] to him, he the bounteous one loves it. Do thou, o Draviṇodas, drink in seasons the soma from the cup of the invoker.

यमु पूर्वमहुवे तमिदं हुवे सेदु हव्यो दुदिर्यो नाम पत्यते ।
अध्वर्युभिः प्रस्थितं सोम्यं मधु पोत्रात्सोमं द्रविणोदः पिब ऋतुभिः२

यम् । ऊं इति । पूर्वम् । अहुवे । तम् । इदम् । हुवे । सः । इत् । ऊं इति । हव्यः । ददिः । यः । नाम । पत्यते ।
अध्वर्युऽभिः । प्रऽस्थितम् । सोम्यम् । मधु । पोत्रात् । सोमम् । द्रविणःऽदः । पिब । ऋतुऽभिः ॥ २ ॥

मेद्यन्तु ते वह्नयो येभिरीयसेऽरिषण्यन्वीळयस्वा वनस्पते ।
आयूया धृष्णो अभिगूर्या त्वं नेष्ट्रात्सोमं द्रविणोदः पिब ऋतुभिः॥३

मेद्यन्तु । ते । वह्नयः । येभिः । ईयसे । अरिषण्यन् । वीळयस्व । वनस्पते ।
आऽयूय । धृष्णो इति । अभिऽगूर्य । त्वम् । नेष्ट्रात् । सोमम् । द्रविणःऽदः । पिब । ऋतुऽभिः ॥ ३ ॥

णोदाः] पूर्णाम् आसिचम् (=आहुतिं) वष्टि (=कामयते) । तस्मै एतं [सोमं] भरत (=प्रार्पयत) । ददिः (=दानशीलः स) तद्वशः (=तत्कामो) [भवति] ।— हे द्रविणोदः, होत्रात् (=होतृपात्रात्) सोमम् ऋतुभिः (=कालेषु) पिब ॥

भाषायाम्.

२. यम् उ (=यमेव) पूर्वम् अहुवे (=पुराहूतवानस्मि) तम् इदं हुवे (=तमेवेदानीम् आह्वयामि)। ददिः (=दानशीलो) यो नाम पत्यते (=ईष्टे) स इत् उ हव्यः (=स एवाह्वानयोग्यो) [भवति] । हे द्रविणोदः, अध्वर्युभिः प्रस्थितं (=प्रार्पितं) सोम्यं मधु (=सोमसंबन्धि मधु=मधुरं सोमं) पोत्रात् (=पोतुः पात्रात्) ऋतुभिः (=योग्यकालेषु) पिब ॥

३. [हे द्रविणोदः], येभिरीयसे (=यैरश्वैर्गच्छसि) [ते] ते (=तव) वह्नयः (=अश्वा) मेद्यन्तु (=तृप्यन्तु) । हे वनस्पते (=वनस्पतिविकार रथ), [त्वम्] अरिषण्यन् (=हिंसामप्राप्नुवन् सन्) वीळयस्व (=दृढीभव)। हे धृष्णो (=धर्षक) द्रविणोदः, आयूय (=आगम्य) अभिगूर्य (=सोमं प्रशंस्य) त्वं नेष्ट्रात् (=नेष्टुः पात्रात्) ऋतुभिः (=योग्यकालेषु) सोमं पिब ॥

२. ज्याला मी पूर्वीं बोलावीत होतों त्यालाच आतां बोलावीत आहें. जो उदार द्रविणोदा प्रभु होय तोच आह्वानास योग्य होय. हे द्रविणोदा, अध्वर्यूंनीं अर्पिलेला सोम तूं पोत्याच्या पात्रांतून योग्य काळीं पी.

३. [हे द्रविणोदा], ज्या अश्वांनीं तूं गमन करितोस ते तृप्त होओत. हे लांकडाच्या रथा, तूं मोडूं नको, आणि दृढ राह. हे धैर्यवान् द्रविणोदा, तूं ये, या सोमाची प्रशंसा कर आणि योग्य काळीं नेष्ट्याच्या पात्रांतून [तो] तूं पी.

2. I invoke now the same one that I invoked before. He the bounteous one who is the lord, is alone worthy of being invoked. Drink thou, o Dravinodas, in seasons from the cup of the Potâ [priest] the sweet soma sacrificed by the Adhvaryus.

3. May those thy horses be gratified with which thou goest, o Draviṇodas! O wooden chariot, be thou strong, and not be broken. Come, o brave Dravinodas, and commending the soma, do thou drink it in seasons from the cup of the Neshṭâ.

१. 'होत्याच्या कर्मापासून.' सू.२२७. मं. १ पहा.

'त्याला'. म्ह० द्रविणोदा याला. द्रविणोदा म्ह० धन देणारा अग्नि. सू. १५ मं. १० पहा.

3. 'नेष्ट्याच्या,' इ० 'नेष्टा' या नांवाचा एक ऋत्विज आहे.

अपाद्धोत्रादुत पोत्रादमत्तोत नेष्ट्रादजुषत प्रयो हितम् ।
तुरीयं पात्रममृक्तममर्त्यं द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः ॥ ४ ॥

अपात् । होत्रात् । उत । पोत्रात् । अमत्त । उत । नेष्ट्रात् । अजुषत । प्रयः । हितम् ।
तुरीयम् । पात्रम् । अमृक्तम् । अमर्त्यम् । द्रविणःऽदाः । पिबतु । द्राविणःऽदसः ॥ ४ ॥

अर्वाञ्चमद्य यय्यं नृवाहणं रथं युञ्जाथामिह वां विमोचनम् ।
पृङ्क्तं हवींषि मधुना हि कं गतमथा सोमं पिबतं वाजिनीवसू ॥५॥

अर्वाञ्चम् । अद्य । यय्यम् । नृऽवाहनम् । रथम् । युञ्जाथाम् । इह । वाम् । विऽमोचनम् ।
पृङ्क्तम् । हवींषि । मधुना । आ । हि । कम् । गतम् । अथ । सोमम् । पिबतम् । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

४. [द्रविणोदा] होत्रात् (=होतुः पात्रात्) अपात् (=सोममपिबत्) उत (=अपि च) पोत्रात् अमत्त (=पोतुः पात्रात्पीत्वामाद्यत्) उत (=अपिच) नेष्ट्रात् (=नेष्टुः पात्रात्) हितं प्रयः (=दत्तं सोमरूपमन्नम्) अजुषत (=असेवत) । [अधुना] अमृक्तम् (=अहिंसितं=यस्मिन् पीते सति हिंसारहितत्वं भवति तादृशम्) अमर्त्यम् (=अमरणम्=यस्मिन् पीते अमरणत्वं भवति तादृशं) द्रविणोदा द्राविणोदसः (=हवीरूपस्य धनस्य दातुर्यजमानस्य) तुरीयं पात्रं (=चतुर्थं सोमपात्रम् अच्छावाकनामर्त्विजः पात्रं) पिबतु ॥

५. यय्यं (=ययिं गन्तारं वेगवन्तं) नृवाहणं (=शूरयोर्युवयोर्वाहकं) रथम् अद्य अर्वाञ्चं युञ्जाथाम् (=अर्वाग् अत्र यथायाति तथा अश्वयुक्तं कुरुतम्) । इह वां विमोचनं [भवतु] (=युवाभ्यां यदश्वमोचनं तदद्यात्रैव यज्ञे भवतु) । मधुना हि कं हवींषि पृङ्क्तं (=हवींषि तावत् मधुना युक्तानि कुरुतम्) । गतम् (=युवामागच्छतम्) । अथ (=अपि च) हे वाजिनीवसू (=वाजिवन्तौ=वेगवदश्वयुक्तावश्विनौ), सोमं पिबतम् ॥

४. द्रविणोदा होत्याच्या पात्रापासून पिता झाला आणि पोत्याच्या पात्रापासून पिऊन मदयुक्त झाला आहे, आणि अर्पिलेलें हवि नेष्ट्याच्या पात्रापासून सेवन करिता झाला. [आतां] तो उदार यजमानाचें चवथें अहिंसित [आणि] अमर पात्र पिओ.

५. [हे अश्वी हो], वेगवान्, [आणि] [तुम्हां] शूरांला वाहणारा रथ येथें येण्याकरितां आज तुम्ही जोडा; तुम्ही [आज] येथें [घोडे] सोडा. हव्यें मधानें युक्त करा. तुम्ही येथें या आणि हे चपलाश्वगामी [अश्वी हो], तुम्ही सोम प्या.

4. Dravinodas has drunk from the cup of the invoker, he has exhilarated himself from the cup of the Potâ [priest] and has enjoyed the offered drink from the cup of the Neshtâ [priest]. May he [now] drink the fourth unharmed [and] immortal cup of the bouuteous sacrificer.

5. Prepare for coming here today [your] quick chariot that carries you; let your horses be unharnessed here [today]. Put [your] honey on the oblations. Come you hither and, o A'svins mounted on quick horses, drink the soma.

---

५. अश्वी आले म्हणजे मध घेऊन येतात व त्याणें हव्यें गोड करितात याविषयीं सू. ३४ मं. ३ आणि टीप पहा.

'चपलाश्वगामी'='वाजिनीवसू'. सू. २ मं. ५ आणि त्याजवरील टीप पहा.

जोष्यग्ने समिधं जोष्याहुतिं जोषि ब्रह्म जन्यं जोषि सुष्टुतिम् ।
विश्वेभिर्विश्वाँ ऋतुना वसो मह उशन्देवाँ उशतः पायया हविः ॥ ६ ॥ १ ॥

जोषि । अग्ने । सम्ऽइधम् । जोषि । आऽहुतिम् । जोषि । ब्रह्म । जन्यम् । जोषि । सुऽस्तुतिम् ।
विश्वेभिः । विश्वान् । ऋतुना । वसो इति । महः । उशन् । देवान् । उशतः । पायय । हविः ॥ ६ ॥ १ ॥

भाषायाम्.

६. हे अग्ने, समिधं जोषि (=जुषस्व=सेवस्व) । आहुतिं जोषि (=जुषस्व) । जन्यं (=जनेभ्यो हितं) ब्रह्म (=स्तोत्रं) जोषि (=जुषस्व) । सुस्तुतिं (=शोभनां स्तुतिं) जोषि (=जुषस्व) । हे वसो (=साधोऽग्ने), उशन् (=अस्मान् कामयमानस्त्वम्) उशतः (=अस्मान् कामयमानान्) विश्वान् (=सर्वान्) महः (=महतो) देवान् विश्वेभिः (=विश्वैर्देवैः सह) ऋतुना (=योग्ये काले) हविः पायय (=सोमं पायय) ॥

सूक्तम् ३८-२२९.

गृत्समद ऋषिः । सविता देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

उदु ष्य देवः सविता सवाय शश्वत्तमं तदपा वह्निरस्थात् ।
नूनं देवेभ्यो वि हि धाति रत्नमथाभजद्वीतिहोत्रं स्वस्तौ ॥ १ ॥

उत् । ऊं इति । स्यः । देवः । सविता । सवाय । शश्वत्ऽतमम् । तत्ऽअपाः । वह्निः । अस्थात् ।
नूनम् । देवेभ्यः । वि । हि । धाति । रत्नम् । अथ । आ । अभजत् । वीतिऽहोत्रम् । स्वस्तौ ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. तदपाः (=सवकर्मा=जगतः प्रेरणकर्मा) वह्निः (=वोढा=वोढृवद्गन्ता) देवः (=दीप्तिमान्) स्यः (=स प्रसिद्धः) सविता सवाय (=जगतः प्रेरणाय) शश्वत्तमं

६. हे अग्नी, तूं [ही] समिध सेवन कर, [ही] आहुति सेवन कर, [हें] जनहितकारी स्तोत्र सेवन कर. [हें] सुंदर स्तोत्र सेवन कर. हे साधू अग्नी, प्रीति करणारा असा जो तूं तो प्रीति करणाऱ्या सर्व महान् देवांस सर्व देवांसहित योग्य काळीं सोम पाज.

6. Enjoy the fuel, o Agni; enjoy the oblation; enjoy the hymn beneficial to the people; enjoy the good praise. Do thou who lovest us, o good [Agni], make all the great loving gods with all the [gods] drink the offering in season.

६. 'जनहितकारी'=' जन्यं ब्रह्म.' म्ह. यजमानादिक जे जन त्यांचें कल्याण करणारें.

सूक्त ३८–२२९.

ऋषि– गृत्समद. देवता–सविता. वृत्त– त्रिष्टुभ्.

१. जगाला प्रेरणें हें ज्याचें काम आहे असा तो गमनशील देदीप्यमान सविता जगाला प्रेरण्यासाठीं नित्य नेमानें उगवत असतो. तो आज देदीप्यमान उपासकांला उत्तम धन देओ, आणि यज्ञ करावयाची ज्याला आवड आहे अशा यजमानाला क्षेम प्राप्त करून देओ.

Hymn 38–229.

To *Savitâ*. By *Gṛitsamada*. Metre–*Trishṭubh*.

1. That resplendent Savitâ, the traveller, whose business it is to enliven, daily rises to enliven [the world]. May he today give excellent wealth to the brilliant worshippers, and may he bestow prosperity on him who loves to sacrifice.

१. 'प्रेरणें'='प्रसव.' म्हणजे सर्व जगाला जागें करून आपआपल्या कामों पाठविणें.

विश्वस्य हि श्रुष्टये देव ऊर्ध्वः प्र बाहवा पृथुपाणिः सिसर्ति ।
आपश्चिदस्य व्रत आ निमृग्रा अयं चिद्वातो रमते परिज्मन् ॥२॥
विश्वस्य । हि । श्रुष्टये । देवः । ऊर्ध्वः । प्र । बाहवा । पृथुऽपाणिः
सिसर्ति ।
आपः । चित् । अस्य । व्रते । आ । निऽमृग्राः । अयम् । चित्
वातः । रमते । परिऽज्मन् ॥ २ ॥
आशुभिश्चिद्यान्वि मुचाति नूनमरीरमदतमानं चिदेतोः ।
अह्यर्षूणां चिन्न्ययाँ अविष्यामनु व्रतं सवितुर्मोक्यागात् ॥ ३ ॥
आशुऽभिः । चित् । यान् । वि । मुचाति । नूनम् । अरीरमत् । अ
तमानम् । चित् । एतोः ।
अह्यर्षूणाम् । चित् । नि । अयान् । अविष्याम् । अनु । व्रतम् । स
वितुः । मोकी । आ । अगात् ॥ ३ ॥

(=नित्यम्) उद् अस्थात् (=उदेति)। नूनम् (=अद्य) देवेभ्यः (=दीप्तिमद्भ्य उ
पासकेभ्यो) रत्नं वि हि धाति (=विदधातु=करोतु प्रयच्छतु खलु)। अथ (=अपि च
वीतिहोत्रं (=कामो यज्ञे यस्य तं कान्तयज्ञं यजमानं) स्वस्तौ (=क्षेमे) आ अभ
जत् (=भागिनं करोतु=तस्मै क्षेमं प्रयच्छतु) ॥

भाषायाम्.

२. हि (=यस्मात्) देवः (=दीप्तिमान्) पृथुपाणिः (=महान्तः किरणा यस
तादृशः) [स] विश्वस्य श्रुष्टये (=सर्वस्य जगतः सुखाय) ऊर्ध्वः (=उद्गतः सन्) बाहव
(=बाहू) प्र सिसर्ति (=प्रसारयति)। अस्य व्रते आ (=सवितुः कर्मणि सति=सवित
यस्मात् स्वकर्म प्रसवाख्यं करोति अतः) आपश्चित् (=आपोपि) निमृग्राः (=पाव
यन्त्यो) [भवन्ति] अपि च] अयं वातश्चित् (=अयं पुरोदर्शी वायुरपि) परिज्म
(=परिज्मनि=अन्तरिक्षे) रमते ॥

३. आशुभिश्चित् (=वेगवद्भिरश्वैर्) यान् (=गच्छन्) [तानश्वान्] नूनं
मुचाति (=यदास्तसमये विमुञ्चति रथात्तस्मिन्नेव काले) अतमानं चित् एतोररी
रमत् (=अध्वनो गन्तारं गमनादुपरमयति)। अह्यर्षूणां चित् अविष्यां (=शत्रून् अ
भिगच्छतां गमनेच्छां=युयुत्सूनामपि वेगं) नि अयान् (=नियच्छति) अनु व्र
सवितुः (=सवितुः कर्मानु पश्चात्) मोकी आ अगात् (=रात्रिरागच्छति)॥

२. कारण कीं, देदीप्यमान लांब हातांचा सविता जगाच्या सुखाकरितां उगवून आपले बाहू पुढें फेकितो. हा आपलें काम बजावितो म्हणूनच उदकेंहि शुद्ध करण्याचें काम करितात. आणि हा वायुहि अंतरिक्षांत खेळतो.

३. वेगवान् अश्वांहीं जात असतां त्यांस तो सोडूं लागतो इतक्यांतच तो वाटसराला पुढें न जाऊं देतां थांबवितो; शत्रूंवर चाल करून जाणाऱ्यांचा आवेश तो ओढून धरितो; सवित्याच्याच शासनाला अनुसरून रात्र येत असते.

2. For resplendent Savitâ, of long arms, rising for the good of the world, puts forth his arms. It is owing to his ordinance that the waters purify and the wind tarries in the sky.

3. No sooner does he, going on horses, unharness them, than he has stopped the traveller from going [farther], and restrains the eagerness of those that are attacking their enemies; it is after Savitâ has done his work that night comes.

२. 'लांब हातांनां'='पृथुपाणिः'. म्ह. किरणरूप ज्याचे हात लांब आहेत ते 'शुद्ध करण्याचें काम करितात.' म्हणजे धुणें, स्वच्छ करणें हें जें पाण्याचें काम तें पाणी करितें.'

३. 'घोड्यांच्या योगानें जाणारा सविता अस्ताचलाप्रत पोंहचतांच वाटेनें चालणारे वाटसरू आपलें चालणें बंद करितात, आणि शत्रूंबरोबर लढत असलेले मनुष्य सायंकाळ झाल्यामुळें लढाई बंद करितात. सूर्यानें आपलें प्रयाण बंद केलें कीं लागलीच रात्र येते तोंपर्यंत येत नाहीं' असें तात्पर्य.

पुनः समव्यद्विततं वयन्ती मध्या कर्तोन्यधाच्छक्म धीरः ।
उत्संहायास्थाद्व्यृ१तूँरदर्धररमतिः सविता देव आगात् ॥ ४ ॥

पुनरिति । सम् । अव्यत् । विऽततम् । वयन्ती । मध्या । कर्तोः । नि । अधात् । शक्म । धीरः ।
उत् । सम्ऽहाय । अस्थात् । वि । ऋतून् । अदर्धः । अरमतिः । सविता । देवः । आ । अगात् ॥ ४ ॥

नानौकांसि दुर्यो विश्वमायुर्वि तिष्ठते प्रभवः शोको अग्नेः ।
ज्येष्ठं माता सूनवे भागमाधादन्वस्य केतमिषितं सवित्रा ॥५॥२

नाना । ओकांसि । दुर्यः । विश्वम् । आयुः । वि । तिष्ठते । प्रऽभवः । शोकः । अग्नेः ।
ज्येष्ठम् । माता । सूनवे । भागम् । आ । अधात् । अनु । अस्य । केतम् । इषितम् । सवित्रा ॥ ५ ॥ २ ॥

यदा क्षिप्राश्वगामी सविता स्वकीयान् अश्वान् अस्तसमये रथाद्वियोजयति तदा सर्वेपि कर्मकारिणो मनुष्या असमाप्तान्येव स्वस्वकर्माणि मुञ्चन्ति युयुत्सवश्च युद्धाद्वि मन्ति रात्रिश्चागच्छतीत्यर्थः ॥

चिच्छब्दद्वयं समकालत्वद्योतकम् ॥

भाषायाम्.

४. विततं वयन्ती (=विस्तीर्णं तमोरूपं वस्त्रं वयन्ती रात्रिः) पुनः सम् अव्य (=पुनरपि तद्वस्त्रं समवेष्टयत्) । धीरः (=कुशलः कर्मकारी) शक्म (=स्वकी मुपक्रान्तं कर्म) मध्या कर्तोः (=मध्येकरणं) नि अधात् (=निहितवान्) । अ मतिः (=सततं गच्छन्) देवः सविता (=द्योतमानः सविता) संहाय (=शय विहाय) उद् अस्थात् (=उदगच्छत्) । ऋतून् वि अदर्धः (=यज्ञकालान् व्यध रयत्=अकरोत्) आ अगात् (=आगच्छच्च) ॥

५. दुर्यः (=गृहे भवः) प्रभवः (=प्रभूतः) अग्नेः शोकः (=प्रकाशो) ना ओकांसि (=यजमानानां पृथग्भूतान् गृहान्) विश्वमायुः (=सर्वमन्नं च) वि ष्ठते (=विविधमधितिष्ठति) । अस्य केतम् अनु (=सूनोः प्रज्ञामनुलक्ष्य तस्य प्रज्ञ

४. पडदा पसरणारी रात्र पुनः पडदा पसरिते. कुशल मनुष्य मध्येंच काम बंद करितो. [दुसऱ्या दिवशीं पुनः] [सविता] जागृत होऊन उगवतो, [आणि] यज्ञकाळ प्राप्त करितो. सतत चालणारा देदीप्यमान सविता पुनः येतो.

4. She [the night] that weaves the long shroud has woven it again. The wise man has left his work half done. Resplendent [and] ceaseless Savitâ has [again] awakened and risen : he has come and afforded the sacrificial hours.

५. अग्नीचा गृहसंबन्धी मोठा उजेड अनेक घरांत [आणि] सर्व अन्नावर वेगळा वेगळा पडतो. मोठा [हवीचा] भाग सवित्यानें त्याच्या प्रज्ञेप्रमाणें पाठविलेला आई [आपल्या] पुत्राकरितां धारण करिते.

5. The great household light of Agni divides itself among numerous houses [and] all food. The mother holds for her son the greatest portion [of the sacrifice] sent by Savitâ, proportionate to his [the son's] wisdom.

---

४. सूर्य मावळल्याबरोबर काय होतें तें यांत सांगितलें आहे; आणि दुसऱ्या दिवशीं पुनः तो उगवतो असें तात्पर्य.

'पडदा.' रात्रीं जो अंधाररूप पडदा सर्व ठिकाणीं पसरलेला असतो, तो पडदा पुनः रात्र पसरिते.

५. ही ऋचा कठिण आहे. तात्पर्य असें दिसतें कीं, 'सविता मावळल्यावर अग्नीचें तेज घरोघर प्रकाशतें, आणि प्रत्येक घरीं त्याजला अन्न अर्पण केलें जातें. सविता जातांना त्याणें अग्नीच्या योग्यतेप्रमाणें हवीचा सर्वांत मोठा भाग त्यासाठीं दिलेला असतो तो, अग्नीची माता जी वेदी तिजवर असतो.'

तथापि 'सर्व अन्नावर' (विश्वमायुः) आणि सगळा उत्तरार्ध हीं कठिण आहेत. 'विश्वमायुः' ह्याचा अर्थ बहुतेक ठिकाणीं 'सर्व आयुष्य' असा होत असतो.

समावर्वर्ति विष्ठितो जिगीषुर्विश्वेषां काममश्चरताममाभूत् ।
शश्वाँ अपो विकृतं हित्व्यागादनु व्रतं सवितुर्दैव्यस्य ॥ ६ ॥

सम्ऽआवर्वर्ति । विऽस्थितः । जिगीषुः । विश्वेषाम् । कामः । चरताम् ।
अमा । अभूत् ।
शश्वान् । अपः । विऽकृतम् । हित्वी । आ । अगात् । अनु । व्रतम् ।
सवितुः । दैव्यस्य ॥ ६ ॥

त्वया हितमप्यमप्सु भागं धन्वान्वा मृगयसो वि तस्थुः ।
वनानि विभ्यो नकिरस्य तानि व्रता देवस्य सवितुर्मिनन्ति ॥ ७

त्वया । हितम् । अप्यम् । अप्ऽसु । भागम् । धन्व । अनु । आ ।
मृगयसः । वि । तस्थुः ।
वनानि । विऽभ्यः । नकिः । अस्य । तानि । व्रता । देवस्य । सवितुः ।
मिनन्ति ॥ ७ ॥

यै पर्याप्तं) सवित्रा इषितं (=प्रेषितं) ज्येष्ठं भागं (=बृहत्तमं हविषो भागं) मा
(=? वेदी) सूनवे (=पुत्रभूतायाग्नये) आ अधात् (=धारयति) ॥
विश्वमायुरिति दुर्बोधम् । उत्तरार्धोपि दुर्बोधः ॥

भाषायाम्.

६. विस्थितः (=प्रस्थितः=दूरं गतो) जिगीषुः (=जयेच्छुः) समावर्वर्ति (=स्
गृहमागच्छति)। विश्वेषां (=सर्वेषां) चरतां (=जङ्गमानां) कामः (=इच्छा
अमा अभूत् (=गृहं प्रति भवति=गृहगमनाय भवति) । शश्वान् (=बहुः=स
जनो) विकृतम् (=अर्धकृतम्) अपः (=कर्म) हित्वी (=हित्वा) आ अग
(=गृहमागच्छति) । [एतत् सर्वं] दैव्यस्य (=दिवि भवस्य) सवितुर्व्रतमनु (=क
अन्तरिक्षसंचारसायमस्तरूपमनुसृत्य=तस्य समाप्तौ) [भवति] ॥

७. त्वया अप्सु (=अन्तरिक्षे) हितं (=स्थापितम्) अप्यम् (=अपां स
बन्धिनं) भागं (=भाग्यम्=उदकरूपं धनं) मृगयसः (=मृगयमाणा मृगा) धन्व
आ वि तस्थुः (=निर्जलप्रदेशेषु प्राप्नुवन्ति) । वनानि (=वृक्षा) विभ्यः (=
क्षिभ्यो) [भागत्वेन दत्तानिः] । अस्य (=तस्य) देवस्य (=दीप्तिमतः) सवितुस्ता
व्रतानि (=कर्माणि) नकिर्मिनन्ति (=न केपि हिंसन्ति) ॥

६. जयेच्छु वीर दूर अस-
ला घरीं येतो, बाहेर फिरणाऱ्या
र्वांचीं मनें घराकडे लागतात,
वैजण अर्धें केलेलें काम टाकून
रीं येतात; हें सर्व आकाशांत
फिरणाऱ्या सवित्याचें काम झाल्या-
र होतें.

६. He who is abroad, desirous of victory, returns home. The desire is directed homewards of all who are travelling. Every one abandons his work unfinished and comes [home]. [All this] after the work of celestial Savitâ [is done].

७. त्वां उदक हें जें धन अंत-
रिक्षांत स्थापिलें आहे, तें मृगांला
निर्जल प्रदेशांत प्राप्त होतें. त्वां प-
यांला वृक्ष [हें धन दिलें आहे].
त्या देदीप्यमान सवित्याचीं हीं शा-
सनें कोणीहि मोडीत नाहींत.

7. The wild beasts command in dry waterless regions the wealth of waters which thou hast placed in the sky. [Thou hast provided] the trees for the birds. No one contravenes these ordinances of that resplendent Savitâ.

६. सूर्यास्त झाल्याबरोबर काय काय
होतें तें यांत सांगितलें आहे.

७. ' मृगांला निर्जल प्रदेशांत प्राप्त होतें.' म्हणजे पर्जन्यवृष्टि झाल्यानंतर मेघोदक तुझ्या कृपेनें मारवाडा सारिख्या प्रदेशांतहि जनावरांस प्राप्त होतें.

याद्राध्यं१ वरुणो योनिमप्यमनिशितं निमिषि जर्भुराणः ।
विश्वो मार्ताण्डो व्रजमा पशुर्गात्स्थशो जन्मानि सविता व्याकः ॥८॥

यात्ऽराध्यम् । वरुणः । योनिम् । अप्यम् । अनिऽशितम् । निऽमिषि जर्भुराणः ।
विश्वः । मार्ताण्डः । व्रजम् । आ । पशुः । गात् । स्थऽशः । जन्मानि सविता । वि । आ । अकरित्यकः ॥ ८ ॥

न यस्येन्द्रो वरुणो न मित्रो व्रतमर्यमा न मिनन्ति रुद्रः ।
नारातयस्तमिदं स्वस्ति हुवे देवं सवितारं नमोभिः ॥ ९ ॥

न । यस्य । इन्द्रः । वरुणः । न । मित्रः । व्रतम् । अर्यमा । न । मिनन्ति । रुद्रः ।
न । अरातयः । तम् । इदम् । स्वस्ति । हुवे । देवम् । सवितारम् । नमःऽभिः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. जर्भुराणः (=अतिशयेन गच्छन् अतिशयेन व्यापनसमर्थो) वरुणो याद्राध्यं (=गच्छतां पक्षिणामपां च राधनीयमिष्टम्) अप्यम् (=अन्तरिक्षसंबन्धिनम्) अनिशितम् (=अतनूकृतं महान्तं) योनिं (=स्थानं सवित्रापहृततेजस्कमाकाशं) निमिषि (=निमेषे) [आ गात्=आगच्छति]। विश्वो मार्ताण्डः पशुः (=सर्वेपि पक्षिणः पशवश्च) व्रजम् आ गात् (=आवासस्थानं गोष्ठं च निवर्तते)। [पुनः परेद्युः] सविता [उदित्य] जन्मानि (=सर्वाणि भूतजातानि) स्थशः वि आ अकः (=स्वस्वस्थानात् पृथक्करोति=स्वस्वस्थानेभ्यो भक्ष्यसंपादनार्थं बहिः प्रेषयति) ॥

९. यस्य व्रतं (=सवाख्यम्) इन्द्रो न [मिनाति=हिनस्ति] [न] वरुणो न मित्रो न अर्यमा रुद्रो [वा] मिनन्ति नारातयो [वा मिनन्ति=हिंसन्ति] तं देवं (=दीप्तिमन्तं) सवितारम् इदं स्वस्ति (=पुरोदर्शिना प्रकारेण कल्याणाय) नमोभिर्हुवे (=नमस्कारैराह्वयामि) ॥

८. अतिशय संचार करणारा वरूण संचार करणाऱ्यांस इष्ट असा अंतरिक्षसंबंधी विस्तीर्ण अवकाश एका निमिषांत [व्यापितो]. पक्षी [आणि] पशु सर्व आपआपल्या स्थानाप्रत जातात. [दुसऱ्या दिवशीं] सविता प्राणीजनांस त्यांच्या त्यांच्या स्थानांतून बाहेर पाठवितो.

8. Varuṇa that comes quickly occupies in a twinkling of the eye the broad space of heaven, dear to those that fly. All birds [and] animals return to their resting places. [Again] Savitâ sends away [all] creatures from their respective homes.

९. ज्याच्या कामाला इंद्र अथवा वरूण अथवा मित्र अथवा अर्यमा अथवा रुद्र हे बाध आणीत नाहींत, आणि शत्रुहि [बाध आणीत] नाहींत, त्या देदीप्यमान सवित्याला हा मी नमस्कारांनीं कल्याणासाठीं बोलावितों.

9. Here I implore with obeisances prosperity from that resplendent Savitâ whose ordinance neither Indra nor Varuṇa, nor Mitra, nor Aryamâ, nor Rudra nor any enemies break.

---

८. 'सविता मावळतांच सर्वव्यापी वरुण सर्व अंतरिक्षाला एका क्षणांत व्यापून टाकितो. आणि पशुपक्षी आपआपल्या स्थानाप्रत जातात. पुनः दुसऱ्या दिवशीं सविता उगवला म्हणजे तो सर्व प्राण्यांला अन्नाच्या शोधार्थ घरांतून बाहेर पाठवितो.'

वरुण हा रात्रीचा अभिमानी देव होय (सू. २ मं. ७ आणि टीप पहा). म्हणून सविता जातांच वरुण अंतरिक्षाला व्यापितो असें सांगितलें आहे.

९. ह्यांत सांगितलेलें काम म्हणजे प्रतिदिनीं प्रकाश पाडणें, अमुक वेळीं उगवून अमुक वेळीं मावळणें आणि हें सर्व नित्य नियमानें घडणें जें तें.

अर्यमा. सू. २६ मं. ४ आणि टीप पहा.

रुद्र. सू. ४३ मं. १ आणि टीप पहा.

भगं धियं वाजयन्तः पुरंधिं नराशंसो ग्नास्पतिर्नो अव्याः ।
आये वामस्य संगथे रयीणां प्रिया देवस्य सवितुः स्याम ॥१०॥

भर्गम् । धियम् । वाजयन्तः । पुरम्ऽधिम् । नराशंसः । ग्नाःपतिः । नः । अव्याः ।
आऽअये । वामस्य । सम्ऽगथे । रयीणाम् । प्रियाः । देवस्य । सवितुः । स्याम ॥ १० ॥

अस्मभ्यं तद्दिवो अद्भ्यः पृथिव्यास्त्वया दत्तं काम्यं राध आ गात् ।
शं यत्स्तोतृभ्य आपये भवात्युरुशंसाय सवितर्जरित्रे ॥ ११ ॥ ३॥

अस्मभ्यम् । तत् । दिवः । अत्ऽभ्यः । पृथिव्याः । त्वया । दत्तम् । काम्यम् । राधः । आ । गात् ।
शम् । यत् । स्तोतृऽभ्यः । आपये । भवाति । उरुऽशंसाय । सवितः । जरित्रे ॥ ११ ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

१०. [वयं] भगं (=दातारं) पुरंधिं (=बहुप्रज्ञं) [सवितारं प्रति] धियं (=स्तुतिं) वाजयन्तः (=बलवतीं कुर्वन्तः=वेगेन प्रेषयन्तो) [भवामः] । नराशंसः (=नरैः स्तवनीयो) ग्नाःपतिः (=देव्याः प्रभुः देवी पत्नी यस्य तादृशः) [सविता] नः (=अस्मान्) अव्याः (=अव्यात्=रक्षतु) । वामस्य (=धनस्य) आये (=आगमे) रयीणां संगथे (=संपदां समागमे विषये) [वयं] देवस्य (=द्योतमानस्य) सवितुः प्रियाः स्याम ॥

११. हे सवितः, यद् [राधो धनं] स्तोतृभ्यः (=स्तोत्रं कुर्वद्भ्यः) उरुशंसाय जरित्रे [च] (=प्रभूतं स्तोत्रं कुर्वत उपासकाय) शं (=सुखकरम्) आपये (=बान्धवसदृशं) [च] भवाति (=भवेत्) तत् काम्यं (=कमनीयं) राधः (=धनं) त्वया दत्तं [सत्] अस्मभ्यं दिवः (=द्युलोकात्) अद्भ्यः (=उदकमयप्रदेशाङ्कितादन्तरिक्षात्) पृथिव्याश् [च] आ गात् (=आगच्छतु) ॥

१०. आम्ही सौभाग्यदायी [आणि] बहुप्रज्ञ [सवित्या]ला स्तोत्र पाठवीत [आहों]. नरांनीं स्तविण्याला योग्य असा देवपत्नीचा प्रभु आम्हांला संभाळो. संपत्तीच्या प्राप्तीसाठीं [आणि] धनाच्या लाभासाठीं आम्ही देदीप्यमान सवित्याच्या प्रीतींतले होऊं असें घडो.

10. We [are] expediting a hymn to bounteous [and] wise [Savitâ]. May the lord of the goddess, worthy of being praised by men, protect us. May we be dear to resplendent Savitâ in the acquisition of wealth, in the obtaining of riches.

११. हे सवित्या, जें धन स्तोत्यांला [आणि] पुष्कळ स्तोत्र करणाऱ्या कवीला कल्याणकारक [आणि] बंधूप्रमाणें होईल, असें तूं दिलेलें कमनीय धन आम्हांला द्युलोकापासून, अंतरिक्षापासून [आणि] पृथ्वीपासून येओ.

11. May that desirable wealth given by thee come unto us from the heaven, from the sky, from the earth, which, o Savitâ, shall be a source of happiness [and] like a brother to the praisers, to the poet who offers exceeding praise.

---

१०. पहिल्या वाक्यांत जीं सवित्याला विशेषणें दिलीं आहेत त्यांविषयीं व एकंदरींत त्यांच्या अर्थाविषयीं थोडा वाद आहे. सायणांनीं अर्थ किंचित् वेगळा केला आहे. पाश्चात्त्य विद्वान् येथें 'भग' आणि 'पुरंधि,' आणि 'नराशंस' हीं त्या त्या निरनिराळ्या देवांचीं नांवें आहेत असें समजतात. परंतु सवित्या देवाविषयींच्या सूक्तांत मध्येंच भग, पुरंधि (या नांवाचा देव असेलच तर) आणि नराशंस, यांविषयीं निर्देश येण्याचा संभव दिसत नाहीं.

सूक्तम् ३९–२३०.

गृत्समद ऋषिः । अश्विनौ देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

ग्रावाणेव तदिदर्थं जरेथे गृध्रेव वृक्षं निधिमन्तमच्छ ।
ब्रह्माणेव विदथ उक्थशासा दूतेव हव्या जन्या पुरुत्रा ॥ १ ॥

ग्रावाणाऽइव । तत् । इत् । अर्थम् । जरेथे इति । गृध्राऽइव । वृक्षम् । निधिऽमन्तम् । अच्छ ।
ब्रह्माणाऽइव । विदथे । उक्थऽशसा । दूताऽइव । हव्या । जन्या । पुरुऽत्रा ॥ १ ॥

प्रातर्यावाणा रथ्येव वीराजेव यमा वरमा सचेथे ।
मेने इव तन्वा शुम्भमाने दम्पतीव क्रतुविदा जनेषु ॥ २ ॥

प्रातःऽयावाना । रथ्याऽइव । वीरा । अजाऽइव । यमा । वरम् । आ । सचेथे इति ।
मेने इवेति मेनेऽइव । तन्वा । शुम्भमाने इति । दम्पती इवेति दम्पतीऽइव । क्रतुऽविदा । जनेषु ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. [हे अश्विनौ], ग्रावाणा इव (=वेगेन प्रेषितौ कावपि पाषाणाविव) तद् इत् अर्थम् (=एकमेवार्थं गन्तव्यं स्थानं) जरेथे (=गच्छथः) । गृध्रा इव वृक्षं (=यथा द्वौ गृध्रावेकमेव वृक्षं प्रति गच्छतस्तथा) निधिमन्तमच्छ (=हविर्युक्तं यजमानमच्छ यजमानं प्रति) [जरेथे=गच्छथः] । विदथे उक्थशसा ब्रह्माणेव (=यज्ञे उक्थशंसितारौ ब्रह्मर्त्विजाविव तादृशर्त्विक्सदृशौ) [अपि च] जन्या दूता इव (=जनपदेषु राज्ञा प्रेरितौ दूताविव=तादृशदूतसदृशौ) [युवां] पुरुत्रा (=बहुभिः पुरुषैर्) हव्या (=ह्वातव्यौ) [भवथः] ॥

२. प्रातर्यावाणा (=प्रातर्यावाणौ=प्रातरेव यज्ञार्थं गन्तारौ) रथ्येव वीरा (=रथिनौ वीराविव=रथिवीरसदृशौ) यमा (=यमलौ) अजा इव (=अजाविव=अजसदृशाविव) वरम् आ सचेथे (=इच्छामनुसृत्य=वृतं स्थानं प्रति गच्छथः) । मेने इव तन्वा शुम्भमाने (=शरीरेण शोभमाने नार्याविव तादृङ्नारीसदृशौ) जनेषु [मध्ये] क्रतुविदा (=कर्मज्ञौ) दंपती इव (=दंपतिसदृशौ) [स्थः] ॥

सूक्त ३९–२३०.

ऋषि–गृत्समद. देवता–अश्वी. वृत्त–त्रिष्टुभ्.

१. [हे अश्वी हो], तुम्ही दोन पाषाणांप्रमाणें एकच उद्देशानें धांवत असतां. दोन गृध्र एकच वृक्षाकडे [धांवल्या]प्रमाणें हविर्युक्त [यजमाना]कडे [धांवत असतां]. यज्ञांत स्तोत्र म्हणणाऱ्या दोन ब्रह्म्यांसारिखे [आणि] देशांत पाठविलेल्या दोन दूतांसारिखे असे जे तुम्ही, ते बहुतांनीं आह्वान करण्यास योग्य [आहां].

२. [हे अश्वी हो], तुम्ही प्रात:काळीं गमन करणारे, रथी वीरांच्या सारिखे, दोन बकऱ्यांसारिखे जुळे [असे होत्साते], आपल्या इच्छेला अनुसरून जातां. तुम्ही शरीरानें शोभणाऱ्या दोन स्त्रियांसारिखे [आणि] जनांमध्यें कर्मज्ञ [असे आहां].

Hymn 39–230.

To the *As'vins*. By *Gṛitsamada*. Metre—*Trishṭubh*.

1. You both run to the object like two stones. As two vultures [fly] towards a tree, you both [fly] towards the worshipper who gives the oblation. You, [who are] like two Brahmâ-priests that chant the hymns in the sacrifice, like two messengers sent among the people, are deserving of invocation in many places.

2. You, who go forth in the morning, and who are like heroes mounted on chariots, are like two twin goats, you follow the direction of your wish. You are similar to two fair women shining with their persons and similar to a married couple knowing their work among the people.

---

१. या मंत्रांत ‘ दोन पाषाणांप्रमाणें एकच उद्देशानें धांवत असतां ’ असें आहे, त्याचा भावार्थ असा दिसतो कीं, गोफणीनें फेकलेले दोन दगड जसे एकदम एकच ठिकाणाकडे जात असतात, तसे अश्वी एकाच वेगानें एकाच दिशेनें गमन करितात.

‘ ग्रावाणौ ’ (पाषाण) हें नांव ऋग्वेदांत बहुतकरून सोम ज्यांत काढीत त्या दोन पाषाणांचें आहे. परंतु येथें कोणतेहि साधारण दगड घ्यावयाचे आहेत.

दोन ब्रह्म्यांसारिखे. ‘ ब्रह्मा ’ म्हणून

शृङ्गेव नः प्रथमा गन्तमर्वाक् शफाविव जर्भुराणा तरोभिः ।
चक्रवाकेव प्रति वस्तोरुस्रार्वाञ्चा यातं रथ्येव शक्रा ॥ ३ ॥
शृङ्गाऽइव । नः । प्रथमा । गन्तम् । अर्वाक् । शफौऽइव । जर्भुराणा । तरःऽभिः ।
चक्रवाकाऽइव । प्रति । वस्तोः । उस्रा । अर्वाञ्चा । यातम् । रथ्याऽइव । शक्रा ॥ ३ ॥
नावेव नः पारयतं युगेव नभ्येव न उपधीव प्रधीव ।
श्वानेव नो अरिषण्या तनूनां खृगलेव विस्रसः पातमस्मान् ॥४॥
नावाऽइव । नः । पारयतम् । युगाऽइव । नभ्याऽइव । नः । उपधी इवेत्युपधीऽइव । प्रधी इवेति प्रधीऽइव ।
श्वानाऽइव । नः । अरिषण्या । तनूनाम् । खृगलाऽइव । विऽस्रसः । पातम् । अस्मान् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. शृङ्गा इव (=द्वे शृङ्गे इव) [युवां] प्रथमा (=प्रथमौ) नः अर्वाक् गन्तम् (=अस्मान् अभिमुखमायातम्)। तरोभिः (=वेगैर्) जर्भुराणा (=जर्भुराणौ अतिशयं गच्छन्तौ) [आयातम्]। हे उस्रा (=उस्रौ=आरक्तौ) शक्रा (=शक्रौ प्रबलौ), चक्रवाकाविव (=एतन्नामानौ पक्षिणाविव) रथ्या इव (=रथिनाविव) [वा] प्रति वस्तोः (=अहः प्रति=प्रत्यहम्) अर्वाञ्चा यातम् (=आयातम्)॥

४. [हे अश्विनौ], नावेव (=द्वे नावाविव) नः (=अस्मान्) पारयतं (=दुर्गाणां पारं गमयतम्)। युगा इव (=युगे इव) नभ्या इव (=नभ्ये इव=नाभी इव रथचक्रनाभिफलके इव) उपधी इव (=नाभिपार्श्वस्थे फलके इव) [अथवा] प्रधी इव (=परिधी इव चक्रबाह्यवलयाविव) नः [पारयतम्]। तनूनाम् (=अस्माकं शरीराणाम्) अरिषण्या (=तारकौ) श्वाना इव (=श्वानाविव) [अथवा] खृगला इव (=तनुत्राणे इव) विस्रसः (=जराया) अस्मान् पातं (=रक्षतम्)॥

एक ऋत्विज् आहे. त्याचें कामं देखरेख ठेवणें हें होतें.

‘हविर्युक्त’=‘निधिमन्तम्.’ ‘निधि’ शब्दाचा हवि अथवा सोम हा अर्थ ऋग्वेदांत प्रसिद्ध आहे.

२. या मंत्रांत केवळ कितीएक च-

३. [हे अश्वी हो], तुम्ही दोन शिंगांसारिखे प्रथम इकडे आम्हांप्रत या; दोन खुरांसारिखे वेगानें धांवत [या]. हे आरक्त, हे प्रबळ [अश्वी] हो, तुम्ही दोन चक्रवाकांसारिखे [अथवा] दोन रथारूढ वीरांसारिखे प्रत्यहीं इकडे या.

3, Like two horns come you first hither unto us, like two hoofs stamping with velocity. O ruddy coloured mighty [As'vins], come you hither every morning like two geese, like two heroes mounted on chariots.

४. [हे अश्वी हो], तुम्ही दोन नौकांप्रमाणें आम्हांला पार न्या. तुम्ही दोन जुकडांप्रमाणें, दोन तुंब्यांप्रमाणें, दोन फलकांप्रमाणें, दोन परिधींप्रमाणें आम्हांला [पार न्या]. दोन कुतऱ्यांप्रमाणें शरीरांचें संरक्षण करणारे होत्साते तुम्ही चिलखतांप्रमाणें आम्हांला म्हातारपणापासून रक्षा.

4. Like two ships save us, [o As'vins]. Like two yokes, like two naves, like two boards, or like two peripheries [of a wheel] [save us, o As'vins] ! Like two dogs the protectors of our persons, like two coats of armour, save us from old age.

मत्कारिक उपमा दिल्या आहेत याशिवाय दुसरें कांहीं विशेष नाहीं. त्यांतून जुळ्या बकऱ्यांसारिखे अशी उपमा दिली आहे, तिचा अर्थ स्पष्ट आहे तरी योग्यता संदिग्ध आहे.

' प्रातःकाळीं गमन करणारे.' म्हणजे सूर्याप्रमाणें पहांटेस उगवून आकाशांतून गमन करीत जाणारे. अश्वींचें वास्तविक स्वरूप काय आहे याविषयीं सू. ३ मं. १ आणि टीप पहा.

---

३. ' शिंगांसारिखे '=' शृङ्गेव.' म्हणजे शिंगें जशीं पशूला रक्षितात त्या प्रमाणें आम्हांला रक्षणारे.

' खुरांसारिखे '=' शफाविव.' म्हणजे घोड्याच्या खुरांसारिखे.

' चक्रवाक ' पक्षी दोघे एकत्र असतात व ते पहांटेस जागृत होतात आणि त्यांच्या जोडप्याची एकमेकांवर प्रीति असते असें आधुनिक संस्कृतांतहि प्रसिद्ध आहे. मात्र आधुनिक समजूत अशी आहे कीं चक्रवाक हा एक कल्पनासिद्ध पक्षी आहे, वास्तविक आहे असें नाहीं.

वातेवाजुर्या नद्येव रीतिरक्षी इव चक्षुषा यातमर्वाक् ।
हस्ताविव तन्वे३ शंभविष्ठा पादेव नो नयतं वस्यो अच्छ ॥५॥४॥

वाताऽइव । अजुर्या । नद्याऽइव । रीतिः । अक्षी इवेत्यक्षीऽइव ।
चक्षुषा । आ । यातम् । अर्वाक् ।
हस्तौऽइव । तन्वे । शम्ऽभविष्ठा । पदाऽइव । नः । नयतम् । वस्यः ।
अच्छ ॥ ५ ॥ ४ ॥

ओष्ठाविव मध्वास्ने वदन्ता स्तनाविव पिप्यतं जीवसे नः ।
नासेव नस्तन्वो रक्षितारा कर्णाविव सुश्रुता भूतमस्मे ॥ ६ ॥

ओष्ठौऽइव । मधु । आस्ने । वदन्ता । स्तनौऽइव । पिप्यतम् । जी-
वसे । नः ।
नासाऽइव । नः । तन्वः । रक्षितारा । कर्णौऽइव । सुऽश्रुता । भूतम् ।
अस्मे इति ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. [हे अश्विनौ], वाताविव (=वायू इव) अजुर्या (=अक्षय्यौ) नद्या इव (=नद्याविव) रीतिः (=रीती=शीघ्रं गन्तारौ) अक्षी इव चक्षुषा (=अक्षिणी इव चक्षुषौ दर्शनशक्तिमन्तौ) [युवाम्] अर्वाक् आ यातम् (=अत्रायातम्) । हस्तेव पादेव तन्वे शंभविष्ठा (=हस्providing ताविव पादाविव वा शरीरायातिशयेन सुखस्य कारयितृतमौ) [युवां] वस्य अच्छ नः नयतम् (=अस्मान् श्रेष्ठं धनं प्रति नयतम्) ॥

६. [हे अश्विनौ], ओष्ठाविव आस्ने (=आस्याय) मधु (=मधुरं) वदन्ता (=वचनं कुर्वन्तौ) [युवां] जीवसे नः स्तनाविव पिप्यतं (=वयं यथा जीवामस्तथा स्तनाविव नः पाययतम्) । नासा इव नस्तन्वो रक्षितारा (=नासिके इवास्माकं शरीरस्य रक्षितारौ) [भूत्वा] कर्णाविव अस्मे (=अस्माकं) सुश्रुता भूतं (=सुष्ठु श्रोतारौ भवतम्) ॥

५. वातांप्रमाणें अक्षय,नद्यांप्रमाणें शीघ्रगामी [आणि] डोळ्यांप्रमाणें पाहणारे [असे जे तुम्ही, ते] इकडे या. हातांप्रमाणें [आणि] पायांप्रमाणें शरीराला अत्यंत सुखकारक जे तुम्ही, ते आम्हांला उत्तम धनाप्रत न्या.

६. [हे अश्वी हो], दोन ओठांप्रमाणें तोंडाकरितां मधुर वचन बोला आणि दोन स्तनांप्रमाणें आम्हांला पाजा, कीं जेणेंकरून आम्ही जगूं. दोन नासिकांप्रमाणें आमच्या शरीराचे रक्षिते होऊन दोन कर्णांप्रमाणें आमचें ऐकणारे व्हा.

5. Indestructible like two winds, moving rapidly like two rivers, seeing like two eyes, come ye hither [o As'vins] ! Like two hands and like two feet most serviceable to the body, lead us towards the highest good.

6. Speak sweetly like the two lips for the mouth, feed us like the two breasts, that we may live. Be the protectors of our person like the two nostrils, and be the hearers of us like the two ears.

त्या समजुतीला अनुसरून हा निर्देश दिसत नाहीं.

४. ‘ फलकांप्रमाणें ’=‘उपधीव.’ म्हणजे चाकांच्या तुंब्याच्या बाहेरील जें लांकूड त्याचें नांव ‘उपधि.’ आणि ‘प्रधि’ म्हणजे चाकांच्या बाहेरील जो घेर तो. या उपमांचा अभिप्राय असा दिसतो कीं, आम्हांला सर्वोपरि रक्षा आणि संकटाच्या पार न्या.

‘ म्हातारपणापासून ’=‘ विस्रसः’. हा अर्थ सायणास अनुसरून केला आहे. ‘ दुःखापासून ’ असाहि अर्थ केला असतां चालेल.

हस्तेव शक्तिमभि संददी नः क्षामेव नः समजतं रजांसि ।
इमा गिरो अश्विना युष्मयन्तीः क्षणोत्रेणेव स्वधितिं सं शिशीतम् ॥ ७

हस्ताऽइव । शक्तिम् । अभि । संददी इति सम्ऽददी । नः । क्षामऽइव । नः । सम् । अजतम् । रजांसि ।
इमाः । गिरः । अश्विना । युष्मऽयन्तीः । क्षणोत्रेणऽइव । स्वऽधितिम् । सम् । शिशीतम् ॥ ७ ॥

एतानि वामश्विना वर्धनानि ब्रह्म स्तोमं गृत्समदासो अक्रन् ।
तानि नरा जुजुषाणोप यातं बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ८ ॥५॥

एतानि । वाम् । अश्विना । वर्धनानि । ब्रह्म । स्तोमम् । गृत्सऽमदासः । अक्रन् ।
तानि । नरा । जुजुषाणा । उप । यातम् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ८ ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

७. हस्तेव (=हस्ताविव) नः (=अस्माकं) शक्तिम् अभि संददी (=बलस्य दातारौ) [भवतम्] । क्षाम रजांसि इव (=अन्तरिक्षपृथिव्याविव) नः सम् अजतम् (=अस्मान् संगृह्णीतम्) । हे अश्विना (=अश्विनौ), युष्मयन्तीः (=युष्मान् कामयमाना) इमा गिरः (=स्तुतीः) स्वधितिं क्षणोत्रेणेव (=असिं तेजनशाणे यथा तथा) सं शिशीतं (=सम्यक् तीक्ष्णीकुरुतम्) ॥

८. हे अश्विना (=अश्विनौ), गृत्समदासः (=गृत्समदाः=गृत्समदापत्यभूता अस्मद्रूपा) एतानि वां वर्धनानि (=युवयोर्वृद्धिसाधनानि) ब्रह्म (=ब्रह्माणि स्तोत्राणि) स्तोमं (=स्तुतिं च) अक्रन् (=अकुर्वन्) । हे नरा (=नरौ=शूरौ), जुजुषाणा (=जुजुषाणौ=अत्यन्तं प्रीयमाणौ) [युवां] तानि उप (=तानि प्रति) यातम् (=आयातम्) । [अपि च] सुवीराः (=शोभनवीर्योपेतपुत्रपौत्रैः सहिता वयं) विदथे (=यज्ञे) बृहत् (=महत् स्तोत्रं) वदेम (=ब्रूयाम) ॥

७. हातांप्रमाणें आम्हांला शक्ति देणारे [व्हा]. तुम्ही पृथिवी आणि अंतरिक्ष यांप्रमाणें आमचा संग्रह करा. हे अश्वी हो, तुमची वांछा करणाऱ्या ज्या ह्या स्तुति, त्या शिळेवर तरवार पाजळल्याप्रमाणें पाजळा.

८. हे अश्वी हो, हीं तुम्हांस बळ आणणारीं सूक्तें [आणि] स्तोत्रें गृत्समदांनीं केलीं आहेत; त्यांजप्रत हे शूर हो, तुम्ही मोठ्या प्रीतीनें या. [आणि] शूर पुत्रपौत्रांसहित आम्ही यज्ञांत मोठें स्तोत्र म्हणूं असें करा.

7. Be the givers of strength to us like two hands. Hold us together like heaven and earth. Sharpen, o As′vins, these hymns which long for you, like a sword on a whetstone.

8. These hymns [and] praises, increasing your strength, the Gṛitsamadas have made, o As′vins! Come to them, o heroes, with great pleasure. [And] may we, accompanied by brave progeny, chant a great hymn in the sacrifice.

---

७. ‘ पाजळा ’=‘ सं शिशीतम्.’ म्हणजे त्या मंद आहेत त्यांस सोज्वळ करा, तेजस्वी करा, प्रबळ करा.

८. ‘ केलीं आहेत ’=‘ अक्रन्.’ वेदकाळींचे वेदकर्ते ऋषि आपण केलेलीं वेदसूक्तें ईश्वरप्रणीत आहेत असें म्हणत नसत, तर आपण केलीं असें स्पष्ट बोलत असत, त्याचें हें एक उदाहरण होय.

सूक्तम् ४०-२३१.

गृत्समद ऋषिः । सोमापूषणौ देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

सोमापूषणा जनना रयीणां जनना दिवो जनना पृथिव्याः ।
जातौ विश्वस्य भुवनस्य गोपौ देवा अकृण्वन्नमृतस्य नाभिम् ॥१॥

सोमापूषणा । जनना । रयीणाम् । जनना । दिवः । जनना । पृथिव्याः । जातौ । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपौ । देवाः । अकृण्वन् । अमृतस्य । नाभिम् ॥ १ ॥

इमौ देवौ जायमानौ जुषन्तेमौ तमांसि गूहतामजुष्टा ।
आभ्यामिन्द्रः पक्वमामास्वन्तः सोमापूषभ्यां जनदुस्रियासु ॥२॥

इमौ । देवौ । जायमानौ । जुषन्त । इमौ । तमांसि । गूहताम् । अजुष्टा । आभ्याम् । इन्द्रः । पक्वम् । आमासु । अन्तरिति । सोमापूषऽभ्याम् । जनत् । उस्रियासु ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. हे सोमापूषणा (=सोमापूषणौ), [युवां] रयीणां जनना (=धनानां जनकौ) दिवो जनना (=द्युलोकस्य जनकौ) पृथिव्या जनना (=पृथिव्याश्च जनकौ) [भवथः] । जातौ विश्वस्य भुवनस्य गोपौ (=जातावेव सकलस्य जगतो गोप्तारौ सन्तौ) [वां] देवा अमृतस्य (=अमरत्वस्य) नाभिं (=मध्यदेशं हेतुम्) अकृण्वन् (=अकार्षुः) ॥

२. इमौ देवौ [सोमापूषणौ] जायमानौ (=उत्पद्यमानावेव) [सर्वे देवा] जुषन्त (=असेवन्त) । इमौ [हि] अजुष्टा (=असेवितानि=अप्रियाणि) तमांसि गूहताम् (=अगूहताम् अनाशयताम्) । आभ्यां सोमापूषभ्याम् इन्द्रः पक्वं [पय] आमासु उस्रियासु अन्तः (=अपक्वासु गोषु) जनत् (=अजनयत्) ॥

अन्तः सप्तमीद्योतकम् ॥

सूक्त ४०–२३१.

ऋषि–**गृत्समद**. देवता–**सोम** आणि **पूषा**. वृत्त–**त्रिष्टुभ्**.

१. हे सोम आणि पूषा हो, तुम्ही संपत्तींचे बाप, द्यूचे बाप, [आणि] पृथ्वीचे बाप [आहां]. तुम्ही उपजतच सकळ भुवनाचे संभाळकर्ते [आहां]. देव [तुम्हांला] अमरत्वाचें मध्यस्थान करिते झाले.

२. हे दोघे देव उपजतां उपजतांच त्यांचें सेवन [इतर देवांनीं] केलें. हे दोघे अप्रिय अंधकाराला नाहींसा करिते झाले. हे जे सोम आणि पूषा यांजकरितां इंद्र कच्या गाईंच्या आंगीं पक्व [दूध] उत्पन्न करिता झाला.

HYMN 40–231.

To *Soma* and *Pûshan*. By *Gṛitsamada*. Metre—*Trishṭubh*.

1. O Soma and Pûshan, [you are] the fathers of wealth, the fathers of Dyaus, the fathers of the Earth. You, [who were] born the protectors of all the world, the gods made the centre of immortality.

2. These two gods as they were being born [they the other gods] served. They both made the hated darkness vanish. For these Soma-and-Pûshan Indra created the ripe [milk] in the unripe cows.

१. पूषा हा सूर्यरूपीच देव होय. सू. २३ मं. ८ आणि टीपा पहा.

'अमरत्वाचें मध्यस्थान करिते झाले'='अमृतस्य नाभिम् अकृण्वन्.' म्हणजे अमरत्व जें तें तुम्हांपासून लोकांस प्राप्त होई असें करिते झाले. तुम्हांला अमरत्वाचें अधिष्ठान करिते झाले.

२. 'कच्या गाईंच्या आंगीं पक्व [दूध]'='पक्वमामासु उस्रियासु.' सू. १८० मं. ३ आणि टीप पहा. येणेंकरून इंद्रादिक देवांनीं हे उपजतांच यांची सेवा कशी केली तें सांगितलें.

सोमापूषणा रजसो विमानं सप्तचक्रं रथमविश्वमिन्वम् ।
विषूवृतं मनसा युज्यमानं तं जिन्वथो वृषणा पञ्चरश्मिम् ॥३॥

सोमापूषणा । रजसः । विऽमानम् । सप्तऽचक्रम् । रथम् । अविश्वऽमिन्वम् ।
विषुऽवृतम् मनसा । युज्यमानम् । तम् । जिन्वथः । वृषणा । पञ्चऽरश्मिम् ॥ ३ ॥

दिव्य१न्यः सदनं चक्र उच्चा पृथिव्यामन्यो अध्यन्तरिक्षे ।
तावस्मभ्यं पुरुवारं पुरुक्षुं रायस्पोषं वि ष्यतां नाभिमस्मे ॥ ४ ॥

दिवि । अन्यः । सदनम् । चक्रे । उच्चा । पृथिव्याम् । अन्यः । अधि । अन्तरिक्षे ।
तौ । अस्मभ्यम् । पुरुऽवारम् । पुरुऽक्षुम् । रायः । पोषम् । वि । स्यताम् । नाभिम् । अस्मे इति ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. हे वृषणा (=वृषणौ=वीर्यवन्तौ सदा तरुणौ) सोमापूषणा (=सोमापूषणौ), रजसो विमानम् (=अन्तरिक्षस्य परिच्छेदकं) सप्तचक्रं (=सप्तचक्रोपेतम्) अविश्वमिन्वं (=विश्वस्यापरिच्छेद्यं) विषूवृतं (=सर्वत्र प्रवर्तमानं) मनसा युज्यमानम् (=इच्छामात्रेणैव युज्यमानाश्वं) पञ्चरश्मिं (=पञ्चप्रग्रहैरुपेतं) तं (=प्रसिद्धं युवयो) रथं जिन्वथः (=अस्मान् प्रति प्रेरयथः=प्रेरयतम्) ॥

सप्तचक्रं सप्तर्तुचक्रम् । त्रयोदशो मासः सप्तमर्तुः । ... पञ्चरश्मिं पञ्चर्तुरश्मिम् । हेमन्तशिशिरयोः समासेनर्तवः पञ्च । इति सायणः ॥

४. अन्यः (=तयोरेकः पूषा) उच्चा दिवि (=उच्छ्रिते द्युलोके) सदनं चक्रे (=स्वसंचारस्थानं चक्रे) । अन्यः (=अपरः सोमः) पृथिव्याम् अन्तरिक्षे अधि (=पृथिव्यां चान्तरिक्षे च) [स्वकीयं सदनं चक्रे] । तौ [सोमापूषणौ] पुरुवारं (=बहुभिर्वरणीयं) पुरुक्षुं (=बह्वन्नं) रायस्पोषं (=धनस्याभिवृद्धिम्) अस्मभ्यं [विष्यतां] नाभिं (=प्रजां) [च] अस्मे (=अस्मभ्यं) वि ष्यतां (=प्रयच्छताम्) ॥

३. हे वीर्यसंपन्न सोम आणि पूष हो, [सर्व] अंतरिक्षाचें उपमान असा जो सात चाकांचा [आणि] विश्वाला अपरिमेय, सर्वत्र फिरणारा, इच्छामात्रें करून जोडिला जाणारा आणि पांच लगामांचा रथ, तो तुम्ही सोडा.

3. O puissant Soma and Pûshan, set in motion that chariot which measures the space, which has seven wheels, which the universe cannot contain, which turns in all directions, which is made ready by a [mere] wish [and] which has five reins.

४. [या दोघांतून] एकाचें स्थान उच्च द्युलोकीं आहे, [आणि] दुसऱ्याचें पृथिवीवर आणि अंतरिक्षांत आहे. तर ते दोघेहि पुष्कळांनीं वांछा करण्यास योग्य आणि अनेकान्नयुक्त असा संपत्तीचा उत्कर्ष आम्हांस [देओत], आणि संतति आम्हांला देओत.

4. One has made his home in the exalted heaven, the other on the earth and in the sky. May they both bestow on us prosperity that many may envy and that contains affluence of food, [and bestow] on us progeny.

---

३. ‘ विश्वाला अपरिमेय ’=‘ अविश्वमिन्वम्.’ म्ह० सकल विश्व ज्याला मापूं शकत नाहीं, म्हणजे जो सकल विश्वापेक्षां मोठा.

४. ‘ उच्च द्युलोकीं ’=‘ उच्चा दिवि.’ पूषा द्युलोकांत. कारण पूषा म्हणजे सूर्यरूपी देव होय. अंतरिक्षांत व पृथिवीवर जो सांगितला तो ‘ सोम;’ पृथिवीवर ओषधीरूपानें आणि अंतरिक्षांत चंद्ररूपानें, असें सायण म्हणतात त्यांत खरेपणा पुष्कळ आहे असें सर्व सूक्ताच्या संदर्भावरून दिसतें. कारण अंधकार नाहींसे करणारे सूर्य आणि चंद्रच होत. अर्वाचीन संस्कृतांत तर सोमशब्दाचा चंद्र हा अर्थ स्पष्टच आहे. परंतु वेदकाळीं सोमशब्दाचा चंद्र हा अर्थ होत नसेल असें जे म्हणतात त्यांविरुद्ध हा मंत्र येतो असें दिसतें.

‘ संपत्तीचा उत्कर्ष ’=‘ रायस्पोषम्.’ म्हणजे ‘ उत्कृष्ट संपत्ति.’ सायण येथें संपत्तीचा उत्कर्ष म्हणजे ‘ गुरें ’ असा अर्थ करितात.

विश्वान्यन्यो भुवना जजान विश्वमन्यो अभिचक्षाण एति ।
सोमापूषणाववतं धियं मे युवाभ्यां विश्वाः पृतना जयेम ॥ ५ ॥

विश्वानि । अन्यः । भुवना । जजान । विश्वम् । अन्यः । अभिऽचक्षाणः । एति ।
सोमापूषणौ । अवतम् । धियम् । मे । युवाभ्याम् । विश्वाः । पृतनाः । जयेम ॥ ५ ॥

धियं पूषा जिन्वतु विश्वमिन्वो रयिं सोमो रयिपतिर्दधातु ।
अवतु देव्यदितिरनर्वा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ६ ॥ ६ ॥

धियम् । पूषा । जिन्वतु । विश्वम्ऽइन्वः । रयिम् । सोमः । रयिऽपतिः । दधातु ।
अवतु । देवी । अदितिः । अनर्वा । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ६ ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. [हे सोमापूषणौ], [युवयोर्] अन्यः (=एकः "सोमो") विश्वानि भुवना[नि] (=सर्वाणि भूतजातानि) जजान (=अजनयत्) । अन्यः (=अपरः =" पूषा ") विश्वम् अभिचक्षाण एति (=सर्व जगत् अभिपश्यन् गच्छति) । हे सोमापूषणौ, [युवां] मे धियम् अवतं (=मम स्तोत्रं सेवेथाम्) [येन] [वयं] युवाभ्यां [सहायाभ्यां] विश्वाः पृतना जयेम (=सर्वाः शत्रुसेना अभिभवेम) ॥

६. विश्वमिन्वः (=सर्वव्यापी) पूषा [मे] धियं जिन्वतु (=मम स्तुतिं पूरयतु) । रयिपतिः (=रयीणां स्वामी) सोमो रयिं दधातु (=ददातु) । अनर्वा (=अप्रत्यृता केनापि प्रातिकूल्यमप्रापिता) देवी (=द्योतमाना) अदितिः [अस्मान्] अवतु (=रक्षतु) । सुवीराः (=सुष्टुवीर्योपेतपुत्रपौत्रादियुक्ता) [वयं] विदथे (=यज्ञे) बृहत् (=महत् स्तोत्रं) वदेम (=ब्रूयाम) ॥

५. [तुम्हांतून] एकानें सकल भुवनें निर्माण केलीं; दुसरा सकल [भुवना]ला पाहत पाहत जातो. हे सोम आणि पूषा हो, तुम्ही आमचें स्तोत्र स्वीकारून घ्या [कीं जेणेंकरून] आम्ही तुमच्या योगानें सर्व सेना जिंकूं.

5. One [of you] created all beings, the other goes observing all the world. O Soma-and-Pûshan, accept ye my hymn [that] we may vanquish all armies.

६. सर्वव्यापी पूषा [आमची] उपासना सफल करो. संपत्तींचा पति सोम संपत्ति देओ. अप्रतिहत अदिति देवी [आम्हांला] रक्षो. [आणि] शूर पुत्रपौत्रांसहित आम्ही यज्ञांत मोठें स्तोत्र म्हणूं असें होओ.

6. May all-pervading Pûshan fulfil [our] prayer. May Soma, the lord of riches, grant [us] riches. May the irresistible brilliant Aditi preserve [us]. May we, accompanied by brave progeny, chant a great [hymn] in the sacrifice.

५. 'एकानें' म्हणजे 'सोमानें' आणि 'दुसरा' म्हणजे 'पूषा' असें सायण म्हणतात.

६. 'अदिति' सू. ७२ मं. ९.

सूक्तम् ४१–२३२.

गृत्समद ऋषिः। वायो ये त इत्यादिके द्वे ऋचौ वायव्यौ। शुक्रस्येत्यैन्द्रवायवी। अयं वां मित्रावरुणेति पञ्चानां मित्रावरुणावश्विनाविन्द्रो विश्वे देवाः सरस्वतीति क्रमेण देवताः। प्रेतां यज्ञस्येत्यन्त्यस्तृचो द्यावापृथिव्यो हविर्धानदेवत्यो वा। अग्निं च हव्यवाहनमिति पादोग्निदेवत्यो वा॥ गायत्री छन्दः। अम्बितम इति षष्ठस्य तृचस्यादितो द्वे अनुष्टुभौ तृतीया बृहती॥

वायो ये ते सहस्रिणो रथासस्तेभिरा गहि।
नियुत्वान्त्सोमपीतये॥ १॥

वायो इति। ये। ते। सहस्रिणः। रथासः। तेभिः। आ। गहि। नियुत्वान्। सोमऽपीतये॥ १॥

नियुत्वान्वायवा गह्ययं शुक्रो अयामि ते।
गन्तासि सुन्वतो गृहम्॥ २॥

नियुत्वान्। वायो इति। आ। गहि। अयम्। शुक्रः। अयामि। ते। गन्ता। असि। सुन्वतः। गृहम्॥ २॥

शुक्रस्याद्य गवाशिर इन्द्रवायू नियुत्वतः।
आ यातं पिबतं नरा॥ ३॥

शुक्रस्य। अद्य। गोऽआशिरः। इन्द्रवायू इति। नियुत्वतः। आ। यातम्। पिबतम्। नरा॥ ३॥

भाषायाम्.

१. हे वायो, ये ते (=तव) सहस्रिणः (=सहस्रसंख्याका) रथासः (=रथास्) तेभिः (=तैर्) नियुत्वान् (=तवाश्वैर्युक्तः सन्) सोमपीतये (=सोमपानाय) आ गहि (=आगच्छ)॥

२. हे वायो, [त्वं] नियुत्वान् (=तवाश्वैर्युक्तः सन्) आ गहि (=आगच्छ)। अयं शुक्रः (=द्योतमानः सोमस्) ते (=तुभ्यम्) अयामि (=प्रार्पितो भवति)। [त्वं] सुन्वतो गृहं (=सोमममभिषुण्वतो यजमानस्य गृहं प्रति) गन्तासि॥

३. हे नरा (=नरौ शूरौ) इन्द्रवायू, [युवाम्] अद्य आ यातम् (=आगच्छ-

सूक्त ४१–२३२.

ऋषि–गृत्समद. देवता–१,२ **वायु;** ३ **इन्द्र** आणि **वायु;** ४-६ **मित्र** आणि **वरुण;** ७-९ **अश्वी;** १०-१२ **इन्द्र;** १३-१५ **विश्वे देव;** १६-१८ **सरस्वती;** १९ (पहिले दोन चरण) **द्यावापृथिवी** अथवा **हविर्धान,** १९ (तिसरा चरण) वरप्रमाणेंच, अथवा **अग्नि;** २०,२१ **द्यावापृथिवी** अथवा **हविर्धान. वृत्त–**१-१५ **गायत्री;** १६,१७ **अनुष्टुभ्;** १८ **बृहती;** १९-२१ **गायत्री.**

HYMN 41–232.

To various deities as follows: 1,2 to *Vâyu*; 3 to *Indra* and *Vâyu*; 4-6 to *Mitra* and *Varuṇa*; 7-9 to the *As'vins*; 10-12 to *Indra*; 13-15 to *Vis've Devas*; 16-18 to *Sarasvatî*; 19 (the first two pâdas) to *Dyâvâpṛithivyau or Havirdhâna,* and (pâda 3) to ditto and *Agni*; 20, 21 to *Dyâvâpṛithivyau* or *Havirdhâna.* By *Gṛitsamada.* Metre—1-15 *Gâyatrî*; 16, 17 *Anushṭubh*; 18 *Bṛihatî*; 19-21 *Gâyatrî.*

१. हे वायू, तुझे जे हजारो रथ त्यांहीं तूं आपल्या अश्वांसहित सोम प्यावयाला ये.

1. O Vâyu, come thou, with thy horses, for drinking the soma, in the thousands of chariots which are thine.

२. हे वायू, तूं आपल्या घोड्यांसहित ये. हा देदीप्यमान [सोम] तुला अर्पण केला आहे. तूं सोम काढणाऱ्याच्या घरीं जाणारा आहेस.

2. Come, o Vâyu, with thy horses. This sparkling [soma] is offered to thee. Thou art a visitor of his house who extracts the soma.

३. हे शूर इन्द्र आणि वायू हो, आज तुम्ही या [आणि] दीप्तिमान् [आणि] गोरसयुक्त [आणि] अश्ववान् [सोम] प्या.

3. Come [and] drink you today, o brave Indra and Vâyu, of the sparkling [soma] mixed with milk [and] riding on horses.

१. 'आपल्या अश्वांसहित'=' नियुत्वान्.' ' नियुत् ' हें वायूच्या घोड्यांचें

अयं वां मित्रावरुणा सुतः सोम ऋतावृधा ।
ममेदिह श्रुतं हवम् ॥ ४ ॥

अयम् । वाम् । मित्रावरुणा । सुतः । सोमः । ऋतऽवृधा ।
मम । इत् । इह । श्रुतम् । हवम् ॥ ४ ॥

राजानावनभिद्रुहा ध्रुवे सदस्युत्तमे ।
सहस्रस्थूण आसाते ॥ ५ ॥ ७ ॥

राजानौ । अनभिऽद्रुहा । ध्रुवे । सदसि । उत्ऽतमे ।
सहस्रऽस्थूणे । आसाते इति ॥ ५ ॥ ७ ॥

ता सम्राजा घृतासुती आदित्या दानुनस्पती ।
सचेते अनवह्वरम् ॥ ६ ॥

ता । सम्ऽराजा । घृतासुती इति घृतऽआसुती । आदित्या । दानुनः । पती इति ।
सचेते इति । अनवऽह्वरम् ॥ ६ ॥

तम्) [अपि च] शुक्रस्य (=दीप्तिमतो) गवाशिरः (=गव्यं पय आशीराश्रपण-साधनं यस्य तस्य) नियुत्वतः (=अश्वयुक्तस्य) [सोमस्य] पिबतम् ॥

भाषायाम्.

४. हे ऋतावृधा (=ऋतावृधौ=सत्यस्य प्रवर्धकौ) मित्रावरुणा (=मित्रावरुणौ), अयं सोमो वां सुतः (=युवयोरर्थमभिषुतो भवति)। इह (=एवं सति) ममेत् हवं श्रुतं (=ममैवाह्वानं शृणुतम्) ॥

५. अनभिद्रुहा (=अनभिद्रुहौ=अभिद्रोहरहितौ=अवैरौ) राजानौ [मित्रा-वरुणौ] ध्रुवे (=स्थिरे) उत्तमे (=उच्चैस्तमे) सहस्रस्थूणे (=सहस्रस्तम्भे) सदसि (=स्थाने गृहे) आसाते (=उपविशतः) ॥

६. ता (=तौ) सम्राजा (=सम्राजौ=आज्ञयैव सर्वेषां शास्तारौ) घृतासुती (=घृतान्नौ) दानुनस्पती (=दानस्य प्रभू=धनस्य स्वामिनौ) आदित्या (=अदितेः पुत्रौ) अनवह्वरम् (=अकुटिलम्=ऋजुगामिनं यजमानं) सचेते (=सेवेते) ॥

४. हे सत्यवर्धक मित्र आणि वरुण हो, हा सोम तुम्हांकरितां काढिला आहे. तर तुम्ही माझीच हाक ऐका.

4. This soma, o Mitra and Varuṇa who promote the truth, has been extracted for you. Hear you, therefore, only my invocation.

५. अकल्याण न करणारे असे हे दोघे राजे स्थिर, अत्युच्च [आणि] हजार खांबांच्या वाड्यांत बसतात.

5. The two kings, that never do evil, sit in the highest palace [that is] firm [and is] supported on a thousand pillars.

६. ते साम्राज्य-कर्ते, घृत पिणारे, धनाचे स्वामी असे जे आदित्य ते निष्कपट उपासकाच्या उपयोगीं पडतात.

6. They the two sovereigns, to whom clarified butter is offered, the two sons of Aditi, lords of bounty, serve the sincere [worshipper].

नांव आहे. सू. १३५ मं. १ आणि टीप पहा.

हा पहिला मंत्र शांतिसूक्तांत आणि वास्तुशांतींत म्हणण्याची चाल आहे.

३. ‘ अश्ववान् [सोम]’=‘ नियुत्वतः.’ ऋ. ९. ८९. ६ यांतहि सोमाला ‘ नियुत्वान् ’ हें विशेषण दिलें आहे.

५. ‘ दोघे राजे’=‘ राजानौ.’ म्हणजे मित्र आणि वरुण. मित्राला आणि वरुणाला राजे म्हणतात याविषयीं सू. १३७ मं. १ आणि टीप पहा.

‘ हजार खांबांचा वाडा ’ म्हणजे द्युलोकरूप समजावयाचा आहे असें दिसतें.

---

६. ‘ घृत पिणारे ’=‘ घृतासुती.’ म्हणजे ज्यांला लोक घृताच्या आहुति देऊन भजतात ते.

गोम॑दू षु ना॑सत्याश्वा॑वद्यातमश्विना ।
व॒र्ती रु॑द्रा नृ॒पाय्य॑म् ॥ ७ ॥

गोऽम॑त् । ऊं इति॑ । सु । ना॒स॒त्या । अश्व॑ऽवत् । या॒त॒म् । अ॒श्वि॒ना ।
व॒र्तिः । रु॒द्रा । नृ॒ऽपाय्य॑म् ॥ ७ ॥

न यत्परो॒ नान्त॑र आद॒धर्ष॑द्वृषण्वसू ।
दुः॒शंसो॒ मर्त्यो॒ रि॒पुः ॥ ८ ॥

न । यत् । प॑रः । न । अन्त॑रः । आ॒ऽद॒धर्ष॑त् । वृ॒ष॒ण्व॒सू॒ इति॑ वृषण्ऽवसू ।
दुः॒ऽशंस॑ः । मर्त्य॑ः । रि॒पुः ॥ ८ ॥

ता न॒ आ वो॑ळ्हमश्विना र॒यिं पि॒शङ्ग॑संदृशम् ।
धिष्ण्या॑ वरि॒वो॒विद॑म् ॥ ९ ॥

ता । न॒ः । आ । वो॒ळ्हम् । अ॒श्वि॒ना । र॒यिम् । पि॒शङ्ग॑ऽसंदृशम् ।
धिष्ण्या॑ । व॒रि॒वः॒ऽविद॑म् ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

७. हे नासत्या (=नासत्यौ) रुद्रा (=रुद्रौ=विजयिनौ) अश्विना (=अश्विनौ), नृपाय्यं वर्तिः (=नृभ्यां शूराभ्यां युवाभ्यां पालनीयमस्माकं यज्ञगृहं प्रति) गोमत् उ अश्ववत् (=गोभिः सह अश्वैश्च सह) सु यातं (=सुष्ठु आयातं=शीघ्रमागच्छतम्) ॥

८. हे वृषण्वसू (=वीर्यवन्तौ), यत् (=यं) [रयिं] न परः (=दूरस्थः) नान्तरः (=नापि समीपवर्ती) दुःशंसः (=दुष्टवचनो) मर्त्यो रिपुः आदधर्षत् (=आहर्तुं शक्नुयात्)

९. हे धिष्ण्या (=धिष्ण्यौ=स्तुत्यौ) अश्विना (=अश्विनौ), ता (=तौ युवां =युवां तं) पिशङ्गसंदृशं (=सुवर्णरूपं) वरिवोविदम् (=उत्कर्षस्य लम्भयितारं) रयिं (=धनं) नः आ वोळ्हम् (=अस्मदर्थमानयतम्) ॥

७. हे विजयी अश्वी हो, हे सत्यवंतहो, [तुम्हीं] शूरांनीं रक्षणीय असें जें [आमचें] यज्ञगृह, त्याप्रत गाई आणि घोडे घेऊन तुम्ही सत्वर या.

८. हे प्रबळ अश्वी हो, जें [धन] बाहेरचा अथवा आंतला दुर्वचन मर्त्य शत्रु हिरावून घेऊं शकणार नाहीं,

९. तें सुवर्णसदृश [आणि] उत्कर्षप्रद धन, अहो स्तुत्य अश्वीहो, तुम्ही आम्हांकरितां घेऊन या.

7. O victorious [and] truthful As'vins, come swiftly with cows and horses to the house that deserves to be preserved by [you] heroes.

8. O puissant [As'vins], [that wealth] which neither the external nor the internal mortal enemy of foul language shall rob,

9. That wealth, shining like gold [and] conferring prosperity, do you bring unto us, o praiseworthy As'vins !

---

७. या मंत्रांत ' विजयी ' (=रुद्र) हें एक पद कठिण आहे. ऋग्वेदांत ' रुद्र ' असें अश्वींला बरेच ठिकाणीं म्हटलेलें आहे, ते सर्व मंत्र पाहतां सायणांनीं निरनिराळ्या प्रकारांनीं निर्वाह केला आहे. कोठकोठें रुद्रपुत्र असा अर्थ केला आहे; कोठकोठें स्तुत्य असें म्हणतात; कोठकोठें शत्रूला रडविणारे असा अर्थ करितात. एक निश्चय दिसत नाहीं. अश्वी मरुतांप्रमाणें रुद्राचे पुत्र होत असें प्रसिद्ध नाहीं.

दुसरें पद ' वर्तिः' हें एक कठिण आहे. सायण केव्हां केव्हां गृह आणि केव्हां केव्हां मार्ग असा अर्थ करितात. या ठिकाणीं गृह हा अर्थ चांगला जुळतो असें आम्हांस वाटतें.

८,९. दोन्हीहि ऋचांचा समन्वय एकत्र केला पाहिजे.

' दुर्वचन '=' दुःशंसः' म्हणजे देवांविषयीं वाईट बोलणारा, देवनिंदक, देवांची उपासना न करणारा नास्तिक.

इन्द्रो अङ्ग महद्भयमभी षदप चुच्यवत् ।
स हि स्थिरो विचर्षणिः ॥ १० ॥ ८ ॥

इन्द्रः । अङ्ग । महत् । भयम् । अभि । सत् । अप । चुच्यवत् ।
सः । हि । स्थिरः । विऽचर्षणिः ॥ १० ॥ ८ ॥

इन्द्रश्च मृळयाति नो न नः पश्चादघं नशत् ।
भद्रं भवाति नः पुरः ॥ ११ ॥

इन्द्रः । च । मृळयाति । नः । न । नः । पश्चात् । अघम् । नशत् ।
भद्रम् । भवाति । नः । पुरः ॥ ११ ॥

इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं करत् ।
जेता शत्रून्विचर्षणिः ॥ १२ ॥

इन्द्रः । आशाभ्यः । परि । सर्वाभ्यः । अभयम् । करत् ।
जेता । शत्रून् । विऽचर्षणिः ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

१०. इन्द्रो अङ्ग (=इन्द्र एव) महत् [तथा] अभि सत् (=अभिभवत्) भयम् अप चुच्यवत् (=अपच्यावयतु)। हि (=यस्मात् कारणात्) स स्थिरः (=अचलो) विचर्षणिः (=विश्वस्य द्रष्टा=विशेषेण प्रज्ञावान्) [भवति] ॥

११. इन्द्रश्च (=इन्द्र एव) नो मृळयाति (=अस्मभ्यं मृळयतु=अस्माकं सुखयिता भवतु) [येन] पश्चात् नः अघं न नशत् (=पृष्ठतोस्मान् पापं न प्राप्नुयात्) [अपि च] भद्रं भवाति नः पुरः (=अस्माकं कल्याणं पुरतो भवेत्) ॥

१२. शत्रून् जेता (=शत्रूणां जेता) विचर्षणिः (=विश्वस्य द्रष्टा=विशेषेण प्रज्ञावान्) इन्द्रः सर्वाभ्य आशाभ्यः परि (=सर्वासां दिशां सकाशात्) [अस्माकम्] अभयं करत् (=करोतु)॥

परिः पञ्चमीद्योतकः ॥

१०. मोठें [आणि] पराभव करणारें भय इन्द्रच निवारण करो. कारण कीं तो अचल [आणि] प्रज्ञावान् [आहे].

10. May Indra alone remove the great [and] distressing fear. For he [is] unshakable [and] all-wise.

११. इन्द्रच आमचें कल्याण करो; [म्हणजे] मागें आम्हांला पाप शिवणार नाहीं [आणि] पुढें आमचें कल्याण होईल.

11. May Indra alone favour us, so that sin shall not touch us behind [and] good shall attend us before.

१२. शत्रूंला जिंकणारा [आणि] प्रज्ञावान् [असा] इन्द्र सर्व दिशांला अभय करो.

12. May Indra, the conqueror of enemies and all-wise, cause freedom from fear from all directions.

विश्वे देवास आ गत शृणुता म इमं हवम् ।
एदं बर्हिर्नि षीदत ॥ १३ ॥

विश्वे । देवासः । आ । गत । शृणुत । मे । इमम् । हवम् ।
आ । इदम् । बर्हिः । नि । सीदत ॥ १३ ॥

तीव्रो वो मधुमाँ अयं शुनहोत्रेषु मत्सरः ।
एतं पिबत काम्यम् ॥ १४ ॥

तीव्रः । वः । मधुऽमान् । अयम् । शुनऽहोत्रेषु । मत्सरः ।
एतम् । पिबत । काम्यम् ॥ १४ ॥

इन्द्रज्येष्ठा मरुद्गणा देवासः पूषरातयः ।
विश्वे मम श्रुता हवम् ॥ १५ ॥ ९ ॥

इन्द्रऽज्येष्ठाः । मरुत्ऽगणाः । देवासः । पूषऽरातयः ।
विश्वे । मम । श्रुत । हवम् ॥ १५ ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

१३. हे विश्वे देवासः (=विश्वे सर्वे देवाः), [यूयम्] आ गत (=आगच्छत)। मे इमं हवं शृणुत (=ममेदमाह्वानं शृणुत)। इदं बर्हिः आ निषीदत (=आगम्य निषीदत) ॥

१४. [हे विश्वे देवाः], अयं तीव्रः (=तीव्रमदो) मधुमान् (=रसयुक्तो) मत्सरः (=मदकरः) [सोमो] वः शुनहोत्रेषु [भवति] (=युष्मदर्थं शुनहोत्राणां गृहे=गृत्समदानां गृहे प्रार्पितो भवति)। काम्यं (=कमनीयम्) एतं पिबत ॥

१५. हे इन्द्रज्येष्ठाः (=इन्द्रः पुरोगामी येषां तादृशा) मरुद्गणाः (=मरुत्समूहरूपाः) पूषरातयः (=पूषा दाता येषां तादृशा) विश्वे देवासः (=हे सर्वे देवाः), [यूयं] मे हवं श्रुत (=ममाह्वानं शृणुत) ॥

१३. हे विश्वेदेव हो, तुम्ही या. ही माझी हाक ऐका. येऊन या दर्भांवर बसा.

१४. हे विश्वे देव हो, हा शुनहोत्रांच्या घरीं तुम्हांकरितां तीव्रमद, रसभरित [आणि] मदकारक [सोम] [आहे]. हा कमनीय [सोम] तुम्ही प्या.

१५. इंद्र ज्यांमध्यें ज्येष्ठ आहे, मरुतांचे ज्यांत गण आहेत, पूषा ज्यांमध्यें दाता आहे असे हे विश्वे देव हो, तुम्ही माझी हाक ऐका.

13. Come ye, all gods! Hear this my invocation. come and sit on this grass.

14. This swift, sweet [and] exhilarating [soma] is for you in [the house of] the S'unahotras. Drink this which is worthy of being wished for.

15. Ye all gods, among whom Indra is the greatest, among whom the Maruts form the troops [and] among whom Pûshan is the giver, hear ye my invocation.

---

१४. 'शुनहोत्र.' हें गृत्समदांचें नांव होय असें सायण म्हणतात. सू. २०९ मं. ६ पहा.

अम्बितमे नदीतमे देवितमे सरस्वति ।
अप्रशस्ता इव स्मसि प्रशस्तिमम्ब नस्कृधि ॥ १६ ॥

अम्बिऽतमे । नदीऽतमे । देविऽतमे । सरस्वति ।
अप्रशस्ताःऽइव । स्मसि । प्रऽशस्तिम् । अम्ब । नः । कृधि ॥ १६ ॥

त्वे विश्वा सरस्वति श्रितायूंषि देव्याम् ।
शुनहोत्रेषु मत्स्व प्रजां देवि दिदिड्ढि नः ॥ १७ ॥

त्वे इति । विश्वा । सरस्वति । श्रिता । आयूंषि । देव्याम् ।
शुनऽहोत्रेषु । मत्स्व । प्रऽजाम् । देवि । दिदिड्ढि । नः ॥ १७ ॥

इमा ब्रह्म सरस्वति जुषस्व वाजिनीवति ।
या ते मन्म गृत्समदा ऋतावरि प्रिया देवेषु जुह्वति ॥१८॥

इमा । ब्रह्म । सरस्वति । जुषस्व । वाजिनीऽवति ।
या । ते । मन्म । गृत्सऽमदाः । ऋतऽवरि । प्रिया । देवेषु । जुह्वति ॥१८

भाषायाम्.

१६. हे अम्बितमे (=मातॄणां श्रेष्ठे) नदीतमे (=नदीनां मध्ये श्रेष्ठे) हे देवितमे (=देवीनां श्रेष्ठे) सरस्वति, [वयम्] अप्रशस्ता इव स्मसि (=अप्रशस्ता इव स्मः ख्यात्ययोग्या इव भवामः)। [तत्] हे अम्ब, नः प्रशस्तिं (=ख्यातिं) कृधि (=कुरु)॥

१७. हे सरस्वति, विश्वा आयूंषि (=सर्वाण्यायुष्याणि) त्वे देव्यां (=त्वयि देव्यां) श्रिता (=स्थितानि)। [त्वं] शुनहोत्रेषु (=शुनहोत्राणां गृहे) मत्स्व (=सोमपानेन तृप्य)। हे देवि, नः प्रजां दिदिड्ढि (=अस्मभ्यं पुत्रान् देहि)॥

१८. हे वाजिनीवति (=अन्नवति=दत्तान्ने) ऋतावरि (=सत्यवति) सरस्वति, देवेषु प्रिया (=देवानां प्रियाणि) या [ब्रह्म] (=यानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि) गृत्समदाः (=अस्मद्रूपा उपासकास्) ते जुह्वति (=त्वदर्थमर्पयन्ति) इमा ब्रह्म (=तानीमानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि) जुषस्व (=सेवस्व)॥

१६. हे श्रेष्ठ माते, हे श्रेष्ठ नदी, हे श्रेष्ठ देवी सरस्वती, आम्ही ख्यातीला अयोग्य असल्याप्रमाणें आहों. [तर] हे माते, तूं आमची ख्याति कर.

16. O best of mothers, o best of rivers, o best of goddesses Sarasvatî, we are as it were unworthy of being renowned. Give us renown, o mother!

१७. हे सरस्वती, तुज देवीच्या ठायीं सकळ आयुष्यें राहतात. तूं शुनहोत्रांच्या घरीं आनंद पाव. हे देवी, तूं आम्हांला प्रजा दे.

17. All life is in thee the goddess, o Sarasvatî. Be thou gratified in the house of the S'unahotras. Give us children, o goddess!

१८. हे सरस्वती, हे अन्नदायिके, हे पवित्रे, जीं स्तोत्रें देवांला प्रिय अशीं तुला गृत्समद अर्पण करीत आहेत, तीं हीं तूं सेवन कर.

18. O bounteous [and] holy Sarasvatî, accept thou these hymns which, dear to the gods, the Gṛitsamadas are offering unto thee.

---

१६. सरस्वती ही सरस्वती नांवाची जी नदी तद्रूपच देवता होय. सू. ३ मं. १० आणि टीप पहा.

१७. 'शुनहोत्र.' सू. २३२ मं. १४ आणि टीप पहा.

प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा युवामिदा वृणीमहे ।
अग्निं च हव्यवाहनम् ॥ १९ ॥

प्र । इताम् । यज्ञस्य । शम्ऽभुवा । युवाम् । इत् । आ । वृणीमहे । अग्निम् । च । हव्यऽवाहनम् ॥ १९ ॥

द्यावा नः पृथिवी इमं सिध्रमद्य दिविस्पृशम् ।
यज्ञं देवेषु यच्छताम् ॥ २० ॥

द्यावा । नः । पृथिवी इति । इमम् । सिध्रम् । अद्य । दिविऽस्पृशम् । यज्ञम् । देवेषु । यच्छताम् ॥ २० ॥

आ वामुपस्थमद्रुहा देवाः सीदन्तु यज्ञियाः ।
इहाद्य सोमपीतये ॥ २१ ॥ १० ॥

आ । वाम् । उपऽस्थम् । अद्रुहा । देवाः । सीदन्तु । यज्ञियाः । इह । अद्य । सोमऽपीतये ॥ २१ ॥ १० ॥

भाषायाम्.

१९. यज्ञस्य शंभुवा (=शंभुवौ फलसंपादके) [युवां द्यावापृथिव्यौ] प्रेताम् (="उत्तरवेदेः पश्चिमभागं प्रति गच्छताम्")। युवामित् (=वामेव) आ वृणीमहे (=प्रार्थयामहे) हव्यवाहनं (=दत्तस्य हविषो वाहकम्) अग्निं च [आवृणीमहे]॥

२०. द्यावा पृथिवी (=द्यावापृथिव्यौ) सिध्रं (=फलसाधकं) दिविस्पृशं (=देवान् गच्छन्तं) नः (=अस्माकम्) इमं यज्ञम् अद्य देवेषु यच्छतां (=नयताम्)॥

२१. हे अद्रुहा (=अद्रुहौ=द्रोहवर्जिते) [द्यावापृथिव्यौ], यज्ञिया देवाः (=पूजनार्हा देवा) वाम् उपस्थम् आ सीदन्तु (=आगम्य युवयोः समीपं निषीदन्तु)—अद्य सोमपीतये (=सोमपानाय) इह [निषीदन्तु]॥

१९. यज्ञातें सफल करणाऱ्या अशा तुम्ही दोघीजणी निघा, या. तुम्हां दोघांसच आम्ही प्रार्थीत आहों, आणि हव्यवाहक अग्नीला [प्रार्थीत आहों].

19. Come forth, you both, who fructify the sacrifice. We seek you alone, and [we seek] Agni, the carrier of the oblation.

२०. द्यू आणि पृथिवी या आमच्या साधक आणि स्वर्गस्पर्शी यज्ञाला आज देवांप्रत प्रविष्ट करोत.

20. May heaven and earth carry today this our sacrifice, which will attain its end [and] which will ascend to heaven.

२१. हे द्रोह न करणाऱ्या [द्यावापृथिवी हो], पूज्य देव येऊन तुम्हांजवळ बसोत– आज येथें सोमपानासाठीं [बसोत].

21. O beneficent [Heaven and Earth], may the adorable gods come and sit near you—[sit] here today to drink the soma.

---

१९. ‘तुम्ही दोघीजणी.’ म्हणजे द्यावापृथिवी.

२१. सोळापासून एकवीसपर्यंत सहा ऋचा शांतिसूक्तांत, दुष्टजनन-शांतींत आणि सरस्वती पाठांत म्हणण्याची चाल आहे.

सूक्तम् ४२–२३३.

गृत्समद ऋषिः । इन्द्रः कपिञ्जलरूपो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

कनिक्रदज्जनुषं प्रब्रुवाण इयर्ति वाचमरितेव नावम् ।
सुमङ्गलश्च शकुने भवासि मा त्वा का चिदभिभा विश्व्या विदत्
॥ १ ॥

कनिक्रदत् । जनुषम् । प्रऽब्रुवाणः । इयर्ति । वाचम् । अरिताऽइव । नावम् ।
सुऽमङ्गलः । च । शकुने । भवासि । मा । त्वा । का । चित् । अभिऽभा । विश्व्या । विदत् ॥ १ ॥

मा त्वा श्येन उद्वधीन्मा सुपर्णो मा त्वा विददिषुमान्वीरो अस्ता ।
पित्र्यामनु प्रदिशं कनिक्रदत्सुमङ्गलो भद्रवादी वदेह ॥ २ ॥

मा । त्वा । श्येनः । उत् । वधीत् । मा । सुऽपर्णः । मा । त्वा । विदत् । इषुऽमान् । वीरः । अस्ता ।
पित्र्याम् । अनु । प्रऽदिशम् । कनिक्रदत् । सुऽमङ्गलः । भद्रऽवादी । वद । इह ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. कनिक्रदत् (=पुनःपुनः शब्दायमानः) [कपिञ्जलः पक्षी] जनुषं प्रब्रुवाणः (=जनिष्यमाणं भविष्यमाणम् अर्थं सूचयन्) अरितेव नावं वाचम् इयर्ति (=कर्णधारो नावं यथा प्रेरयति तथा वाचं प्रेरयति)— हे शकुने (=कपिञ्जल), सुमङ्गलश्च भवासि (=सुमङ्गलसूचको भव) [अपि च] काचित् विश्व्या अभिभा (=सर्वदिक्संबन्धी कोप्यभिभवस्) त्वा मा विदत् (=त्वां मा प्रापत्) ॥

वयसाम् अमनोज्ञां वाचं श्रुत्वैतत् सूक्तं जपेत् । सूत्रितं च । वयसाम् अमनोज्ञा वाचः श्रुत्वा कनिक्रदत् जनुषं प्रब्रुवाण इति सूक्तं जपेत् इति । इति सायणभाष्ये ॥

२. [हे शकुने], त्वा (=त्वां) श्येनः [पक्षी] मा उद्वधीत् (=मा हिंसीत्) । सुपर्णः (=गरुडः पक्षी) मा [वधीत्] । इषुमान् (=बाणवान्) अस्ता (=शराणां क्षेप्ता धन्वी) वीरो मा त्वा विदत् (=त्वां मा प्रापत्) । पित्र्यां प्रदिशम् अनु

सूक्त ४२–२३३.

ऋषि–गृत्समद. देवता–कपिञ्जलरूपी इन्द्र. वृत्त–त्रिष्टुभ्.

१. पुन:पुन: ओरडणारा [कपिञ्जल] भविष्य सांगत सांगत, जसा सुकाणु धरणारा नौकेला प्रेरितो त्याप्रमाणें, वाणीला प्रेरितो.–हे पक्ष्या, तूं सुमंगलवाची हो. तुला चोहींकडचें कोणतेंहि अकल्याण स्पर्श न करो.

२. तुला श्येन न मारो, गरूड न मारो, तुला बाणवान् धन्वी वीर न धरो. तूं पितरांच्या दिशेला ओरडून आम्हांसाठीं सुमंगल [आणि] कल्याणवादी असा बोल.

HYMN 42–233.

To *Indra*, as the bird Kapinjala. By *Gṛitsamada*. Metre—*Trishṭubh*.

1. Crying out with force [the bird], proclaiming the future, directs the voice even as the steerer [directs] the ship.—And be thou auspicious, o bird; may no harm from any quarter ever touch thee.

2. May the hawk never kill thee, may the eagle never [kill thee], may the hero armed with a bow and arrows never take thee. Crying along the quarter of the globe sacred to the fathers, do thou here speak auspiciously and with good luck.

---

१. हें सूक्त विवाहांत नवरा नवरीच्या घरीं लग्नाला जाऊं लागला म्हणजे म्हणत असतात. त्याचें कारण इतकेंच कीं, या पहिल्या ऋचेंत ‘ सुमंगल ’ हा शब्द आला आहे आणि वेदांतील ‘ सुमंगल ’ हा शब्द उच्चारिला असतां नवऱ्याचें आणि नवरीचें कल्याण होईल अशी कल्पना. हें सूक्त ज्याविषयीं आहे तो कपिंजल म्हणजे एक पक्षी होय. बहुतकरून पिंगळा असावा.

‘ वाणीला प्रेरितो ’=‘ वाचम् इयर्ति.’ म्ह० जसें भविष्य सांगावयाचें आहे त्याप्रमाणें त्या दिशेला ओरडत ओरडत जातो. जाण्याचें ठिकाण ज्या दिशेला असेल, त्या दिशेला सुकाणु हाकणारा आपली नाव हाकारितो, त्याप्रमाणें कपिंजल ओरडत ओरडत अमुक एक दिशेला जात असतो, असें तात्पर्य दिसतें.

२. ‘ पितरांच्या दिशेला ’ = ‘ पित्र्याम् अनु प्रदिशम्.’ म्हणजे दक्षिण दि-

अव॑ क्रन्द दक्षिण॒तो गृ॒हाणां॑ सु॒मङ्ग॒लो॑ भद्र॒वा॒दी शं॑कुन्ते ।
मा न॑ः स्ते॒न ई॑शत॒ माघशं॑सो बृ॒हद्व॑देम वि॒दथे॑ सु॒वीरा॑ः ॥३॥११

अव॑ । क्र॒न्द॒ । द॒क्षि॒ण॒तः । गृ॒हाणा॑म् । सु॒ऽम॒ङ्ग॒लः । भ॒द्र॒ऽवा॒दी । श॒कु॒न्ते॒ ।
मा । न॒ः । स्ते॒नः । ई॒श॒त॒ । मा । अ॒घऽशं॑सः । बृ॒हत् । व॒दे॒म॒ । वि॒-
दथे॑ । सु॒ऽवीरा॑ः ॥ ३ ॥ ११ ॥

कनिक्रदत् (=दक्षिणस्यां दिशि पुनःपुनः शब्दं कुर्वन्) [त्वम्] इह (=अस्मद्विषये) सुमङ्गलो भद्रवादी वद (=कल्याणमङ्गलो शोभनवादी सन् मङ्गलं सूचय) ॥
श्येनः प्रबलः पक्षिविशेषः । इति सायणः ॥

भाषायाम्.

३. हे शकुन्ते (=कपिञ्जल पक्षिन्), [त्वं] गृहाणां दक्षिणतः सुमङ्गलो भद्रवादी अव क्रन्द (=गृहतो दक्षिणस्यां दिशि सुमङ्गलं भद्रसूचकं च यथा तथा शब्दं कुरु) । स्तेनो नो मेशत (=तस्करो अस्मान् मेशिष्ट) मा अघशंसः (=अनर्थकानां शंसकोपि मेशिष्ट) । [अपि च] सुवीराः (=शोभनवीर्योपेतपुत्रा) [वयं] विदथे बृहद् वदेम (=यज्ञे महत्स्तोत्रं ब्रूयाम) ॥

गृहाणां दक्षिणत इत्यत्र दक्षिणतः शब्दायमानः शकुन्तो मङ्गलसूचको हि इति सायणः ॥

सूक्तम् ४३-२३४.

कपिञ्जलरूप इन्द्रो देवता । गृत्समद ऋषिः । जगती छन्दः । मध्यातिशक्वरी । अष्टिर्वा ॥

प्र॒द॒क्षि॒णिद॒भि गृ॑णन्ति का॒रवो॒ वयो॒ वद॑न्त ऋतु॒था श॒कुन्त॑यः ।
उ॒भे वाचौ॑ वदति साम॒गा इ॑व गाय॒त्रं च॒ त्रैष्टु॑भं॒ चानु॑ राजति १

प्र॒ऽद॒क्षि॒णित् । अ॒भि । गृ॒ण॒न्ति॒ । का॒रव॑ः । वय॑ः । वद॑न्तः । ऋ॒तु॒ऽ-
था । श॒कुन्त॑यः ।
उ॒भे इति॑ । वाचौ॑ । व॒द॒ति॒ । सा॒म॒गाःऽइ॑व । गा॒य॒त्रम् । च॒ । त्रैस्तु॑भम् ।
च॒ । अनु॑ । रा॒ज॒ति॒ ॥ १ ॥

३. हे कपिंजला, तूं सुमंगल आणि कल्याणवादी असा घराच्या दक्षिण दिशेला ओरड. चोराचा अधिकार आम्हांवर न चालो, दुष्टाचा न [चालो]. [आणि] वीर्यवान् पुत्रपौत्रांसहित आम्हीं यज्ञांत मोठें स्तोत्र गाऊं असें घडो.

3. O Kapinjala, do thou cry auspiciously and with good luck to the south of the house. May the thief never rule us, nor may the wicked man. May we, accompanied by brave sons and grand sons, chant a great hymn in the sacrifice.

शेला. मनुष्य मेल्यावर दक्षिण दिशेला जातो हो समजूत जशी सांप्रत काळीं प्रसिद्ध आहे त्याप्रमाणेंच वेदाच्या वेळींहि ती प्रसिद्ध असे, असें या सूक्तावरून होतें.

सूक्त ४३–२३४.

ऋषि–**गृत्समद**. देवता–**कपिञ्जलरूपी इन्द्र**. वृत्त–**जगती**; पण दुसरी ऋचा **अतिशक्करी** अथवा **अष्टि** वृत्ताची.

Hymn 43–234.

To *Indra* as the *Kapinjala* bird. By *Gṛitsamada*. Metre—*Jagatî*; verse 2 is *Atis'akvarî* or *Ashṭi*.

१. कपिंजलपक्षी [हेच] स्तोते योग्य काळीं शुभ सूचवून दक्षिण दिशेला गात असतात. [कपिंजल] सामगायकाप्रमाणें दोन्ही वाणी उच्चारितो– तो गायत्र आणि त्रैष्टुभ [हीं वृत्तें] म्हणतो.

1. The [Kapinjala] birds [like] poets speaking at proper seasons sing in the south. [That bird] like a singer of *Sâman* speaks both kinds of speech—he exhibits both the Gâyatra and the Traishṭubha metres.

१. 'कपिञ्जल पक्षी हे स्तोत्रकर्त्या कवींप्रमाणें शुभ वचनें गातात. साम म्हणणाऱ्या कवीप्रमाणें कपिञ्जल पक्षी गायत्री आणि त्रिष्टुभ् हीं दोन्ही वृत्तें म्हणत असतो, म्हणजे या दोन्ही वृत्तांत गायल्याप्रमाणें गातो.'

उद्गातेव शकुने साम गायसि ब्रह्मपुत्र इव सवनेषु शंससि ।
वृषेव वाजी शिशुमतीरपीत्या सर्वतो नः शकुने भद्रमा वद वि-श्वतो नः शकुने पुण्यमा वद ॥ २ ॥

उद्गाताऽइव । शकुने । साम । गायसि । ब्रह्मपुत्रःऽइव । सवनेषु । शंससि ।
वृषाऽइव । वाजी । शिशुऽमतीः । अपिऽइत्य । सर्वतः । नः । शकुने । भद्रम् । आ । वद । विश्वतः । नः । शकुने । पुण्यम् । आ । वद ॥ २

१. शकुन्तयो वयः कारवः (=कपिञ्जलाः पक्षिणो नाम स्तोतारः=कपिञ्जलपक्षि-रूपाः कवयः) ऋतुथा वदन्तः (=योग्यकाले शुभं सूचयन्तः) प्रदक्षिणित् (=दक्षिणदिशि) अभि गृणन्ति (=अभिवदन्ति)। [कपिञ्जलः] सामगा इव उभे वाचौ वदति। गायत्रं च त्रैष्टुभं च अनुराजति (=गायत्रीवृत्तं त्रिष्टुभं वृत्तं चेत्युभे वाचौ प्रकाशयति) ॥

भाषायाम्.

२. हे शकुने (=कपिञ्जल), उद्गातेव साम (=यथोद्गाता साम गायति तथा) [त्वं] गायसि। ब्रह्मपुत्रः सवनेष्विव (=यथा ब्राह्मणाच्छंसी यज्ञेषु शस्त्राणि शंसति तथा) [त्वं] शंससि (=श्रौतस्वरं करोषि)। शिशुमतीः (=वत्सयुक्ता वडवा) अपीत्य (=अभिगत्य) वृषा वाजीव (=सेचनसमर्थस्तरुणोऽश्व इव) त्वं हे शकुने (=कपिञ्जल), सर्वतो नो भद्रम् आ वद (=सर्वाभ्यो दिग्भ्योऽस्मदर्थं कल्याणकरं शब्दं कुरु)— हे शकुने (=कपिञ्जल), विश्वतो नः पुण्यम् आ वद (=अस्मदर्थं कल्याणसूचकं यथा तथा शब्दं कुरु)॥

२. हे पक्ष्या, तूं उद्गात्याप्रमाणें साम गातोस, तूं ब्रह्मपुत्राप्रमाणें यज्ञांत [शस्त्रें] म्हणतोस. तरूण घोडा जसा शिंगरें असलेल्या [वडवांत] मिसळून [ओरडतो] तसा तूं हे पक्ष्या, सर्व दिशांला आम्हांकरितां शुभसूचक बोल– हे पक्ष्या, तूं सकल दिशांला कल्याणसूचक बोल.

2. Thou singest, o bird, a *Sâman* like the Udgâtâ. Thou chantest like the Brahmaputra in sacrifices. Do thou, o bird, cry auspiciously for us in all directions, even as a stallion that goes among mares having foal—cry, o bird, good luck for us on every side.

२. 'उद्गाता.' हें एका ऋत्विजाचें नांव आहे. त्याचें काम सामवेदांतील सामें (=सामवेदांतील सूक्तें) म्हणणें हें असे.

'ब्रह्मपुत्र.' हें एका ऋत्विजाचें नांव आहे. सायण म्हणतात ब्राह्मणाच्छंसी आणि ब्रह्मपुत्र हे एकच. ब्राह्मणाच्छंसी या ऋत्विजाचें काम यज्ञांत शस्त्रें म्हणून जे स्तोत्रांचे प्रकार ते म्हणणें हें असे.

'वडवांत मिसळून ओरडतो.' वडवा म्हणजे घोडी. उपमेचा अभिप्राय स्पष्ट नाहीं, आणि विशेषेंकरून शिंगरें असलेल्या (शिशुमतीः) या विशेषणाचें प्रयोजन समजत नाहीं. जिच्याजवळ शिंगरूं उभें आहे तशा घोडीजवळ घोडा गेला तर तो मोठ्या आनंदानें अथवा मोठ्या नादानें ओरडतो असें प्रसिद्ध नाहीं.

आवदंस्त्वं शकुने भद्रमा वद तूष्णीमासीनः सुमतिं चिकिद्धि नः।
यदुत्पतन्वदसि कर्करिर्यथा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः॥
॥ ३ ॥ १२ ॥ ४ ॥ २ ॥

आऽवदन् । त्वम् । शकुने । भद्रम् । आ । वद । तूष्णीम् । आसीनः । सुऽमतिम् । चिकिद्धि । नः ।
यत् । उत्ऽपतन् । वदसि । कर्करिः । यथा । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ३ ॥ १२ ॥ ४ ॥ २ ॥

भाषायाम्.

३. हे शकुने, आवदन् (=शब्दं कुर्वन्) त्वं भद्रम् आ वद (=मङ्गलं वद)। तूष्णीम् आसीनः (=तूष्णीं तिष्ठन्) नः सुमतिम् (=अस्माभिः कृतां स्तुतिं) चिकिद्धि (=बुध्यस्व)। यत् उत्पतन् वदसि (=यदा उत्पतन् शब्दं करोषि तदा) कर्करिर्यथा [वद] (=कर्करिर्नाम वाद्यविशेष इव शब्दं कुरु)। [अपि च] सुवीरा [वयं] विदथे (=यज्ञे) बृहत् [स्तोत्रं] वदेम (=ब्रूयाम)॥

समाप्तं द्वितीयं मण्डलम्॥

३. हे पक्ष्या, तूं बोलून बोलून कल्याणसूचक बोल. तूं उगीच बसलास तर आमच्या उपासनेकडे लक्ष्य दे. तूं जेव्हां उडतउडत बोलतोस तेव्हां कर्करीप्रमाणें [बोल]. [आणि] शौर्यवान् पुत्रपौत्रांसहित आम्ही यज्ञांत स्तोत्र गाऊं असें कर.

3. Crying and crying do thou, o bird, cry good luck. Sitting silent do thou attend to our hymn. When thou criest flying, cry like a *karkari*. And may we, accompanied by brave sons and grand sons, chant a great [hymn] in the sacrifice.

३. 'कर्करीप्रमाणें.' कर्करि हें एका वाद्याचें नांव आहे असें सायण म्हणतात. हें नांव ऋग्वेदांत पुनः आलेलें नसल्यामुळें कोणतें वाद्य हें सांगवत नाहीं.

दुसरें मण्डळ समाप्त.

अथ तृतीयं मण्डलम् ।

सूक्तम् १-२३५.

मण्डलद्रष्टा विश्वामित्र ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

सोमस्य मा तवसं वक्ष्यग्ने वह्निं चकर्थ विदथे यजध्यै ।
देवाँ अच्छा दीद्यद्युञ्जे अद्रिं शमाये अग्ने तन्वं जुषस्व ॥ १ ॥

सोमस्य । मा । तवसम् । वक्षि । अग्ने । वह्निम् । चकर्थ । विदथे । यजध्यै ।
देवान् । अच्छ । दीद्यत् । युञ्जे । अद्रिम् । शम्ऽआये । अग्ने । तन्वम् । जुषस्व ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे अग्ने, सोमस्य तवसं मा वक्षि (=सोमस्य बलं मां प्रापय आनय)। विदथे यजध्यै वह्निं चकर्थ (=यज्ञे यजनं कर्तुं मां हविर्दायिनं यजमानं कृतवानसि)। देवान् अच्छ दीद्यत् अद्रिं युञ्जे (=देवान् उद्दिश्य ग्रावाणं नाम पाषाणं सोमाभिषवणार्थं योजयामि) तन्वं [च] शमाये (=आत्मानं च शाम्यामि=श्रमयामि)। [अतः कारणात्] हे अग्ने, [त्वं] जुषस्व (=दत्तं हविः सेवस्व) ॥

मंडल ३.

सूक्त १–२३५

ऋषि–मण्डलद्रष्टा विश्वामित्र. देवता–अग्नि. वृत्त–त्रिष्टुभ्.

१. हे अग्नी, तूं मला सोमाचें बळ घेऊन ये. यज्ञांत मी यजन करावें म्हणून [मला] त्वां यजमान केलें आहे. मी देवांला उद्देशून पाषाण जोडीत आहें [आणि] आपणास श्रमवीत आहें. [तर] हे अग्नी, तूं सेवन कर.

BOOK 111.

Hymn 1–235.

To *Agni.* By *Vis'vâmitra.* Metre—*Trishṭubh.*

1. Bring unto me, o Agni, the strength of the soma. Thou hast made me a sacrificer that I may perform worship in a sacrifice. Intent on the gods I join the stone-press [and] fatigue myself. Be thou pleased, o Agni!

---

१. येथून तिसऱ्या मंडलास आरंभ होतो. हें मंडल विश्वामित्राचें आहे; म्हणजे यांतील सूक्तें विश्वामित्रानें अथवा त्याच्या वंशांतील ऋषींनीं केलेलीं आहेत अशी समजूत आहे. विश्वामित्र ऋषि पुराणांत, रामायणादिक महाकाव्यांत, महाभारतादिक कथासंग्रहांत, आणि इतर आर्यग्रंथांत आणि साधारण मराठी कथापुस्तकांतहि प्रसिद्ध आहे. विश्वामित्र आणि वसिष्ठ यांचें वैर सर्व लोकांनीं ऐकिलें आहें. आणि विश्वामित्र प्रथम क्षत्रिय असून ब्राह्मणांनीं त्याला ब्रह्मर्षीप्रमाणें न मानिल्यामुळें त्याला क्रोध येऊन, त्याणें हजारो वर्षेंपर्यंत तप केलें आणि ब्राह्मण झाला. विश्वामित्र फार क्रोधस्वभावी असे. वसिष्ठानें त्याचे शंभर पुत्र मारिले. रामचंद्र आणि लक्ष्मण हे लहानपणीं विश्वामित्राचे घरीं विद्या संपादण्यासाठीं राहिले होते. इत्यादिक अनेक गोष्टी पुराणादिकांत प्रसिद्ध आहेत. तर असा जो विश्वामित्र त्याची वाणी या सर्व मंडळांत आहे. तेव्हां वस्तुतः विश्वामित्र कसा होता; म्हणजे आतां सांगितलेल्या ग्रंथांत लिहिल्याप्रमाणें होता कीं दुसऱ्याच कांहीं तऱ्हेचा होता हें समजण्याला ह्या मंडलांत उत्तम साधनें आहेत.

'पाषाण जोडीत आहे' = 'अद्रि

प्राञ्चं यज्ञं चकृम वर्धतां गीः समिद्भिरग्निं नमसा दुवस्यन् ।
दिवः शशासुर्विदथा कवीनां गृत्साय चित्तवसे गातुमीषुः ॥२॥

प्राञ्चम् । यज्ञम् । चकृम । वर्धताम् । गीः । समित्ऽभिः । अग्निम् । नमसा । दुवस्यन् ।
दिवः । शशासुः । विदथा । कवीनाम् । गृत्साय । चित् । तवसे । गातुम् । ईषुः ॥ २ ॥

मयो दधे मेधिरः पूतदक्षो दिवः सुबन्धुर्जनुषा पृथिव्याः ।
अविन्दन्नु दर्शतमप्स्व१न्तर्देवासो अग्निमपसि स्वसृणाम् ॥ ३ ॥

मयः । दधे । मेधिरः । पूतऽदक्षः । दिवः । सुऽबन्धुः । जनुषा । पृथिव्याः ।
अविन्दन् । ऊं इति । दर्शतम् । अप्ऽसु । अन्तः । देवासः । अग्निम् । अपसि । स्वसृणाम् ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. [वयं] प्राञ्चं यज्ञं (=प्रकर्षेण गन्तारं यज्ञं कृतवन्तः स्मः) । गीर्वर्धतां (=स्तुतिरेधताम्) । समिद्भिर्नमसा (=हविषा च) अग्निं दुवस्यन् (=अस्मदीयाः परिचरेयुः) । कवीनां विदथा दिवः शशासुः (=मेधाविनां यज्ञान् द्युलोकात् देवा अन्वशिषन्) [अपि च] गृत्साय (=मेधाविने) तवसे (=प्रबलाय) [अग्नये] गातुमीषुः (=मार्गं प्रेरितवन्तः=अग्निर्मार्गं यथा लभते तथाकुर्वन्) ॥

३. मेधिरः (=मेधावी) पूतदक्षः (=शुद्धबलः) [अग्निर्] जनुषा (=जन्मना=जात एव) दिवः पृथिव्याः (=द्यावापृथिव्योः) सुबन्धुः (=शोभनो बन्धुर्) [भवति] । देवा दर्शतं (=दर्शनीयं सुन्दरम्) अग्निम् अप्सु अन्तः (=मेघोदकेषु मध्ये)—स्वसृणामपसि (=स्वसृभूतानामुदकानां वहनरूपे व्यापारे)– अविन्दन् (=लब्धवन्तः) ॥

२. फलोत्पादक यज्ञ आम्हीं केला आहे. स्तोत्राचा जय असो. समिधांनीं आणि हवीनें [ऋत्विज्] अग्नीची आराधना करोत. स्वर्गांतून कवींच्या यज्ञांला [देव] शिकविते झाले. मेधावी आणि प्रबळ [अग्नी]प्रीत्यर्थ मार्ग करिते झाले.

३. मेधावी, शुद्धबल, उपजतच स्वर्गाचा [आणि] पृथिवीचा सुबंधु [असा जो अग्नि, तो] सुख देतो. देवांला सुंदर अग्नि उदकांच्या ठायीं– भगिनीवृंदाच्या कामांत– मिळाला.

2. We have made a forward sacrifice. May the hymn prosper. May they worship Agni with fuel and oblation. [The gods] have taught the sacrifices of the wise from heaven, [and] promoted a way for wise and mighty [Agni].

3. The wise Agni of pure strength is by birth a good brother of Heaven [and] of Earth. The gods found handsome Agni in the waters—in the work of the sisters.

युञ्जे.' म्हणजे ग्रावे जोडून सोमरस काढीत आहे.

'आपणास श्रमवीत आहे'='तन्वं शमाये.' 'शम्'='श्रम्' थकविणें, यापासून. पदपाठांत शम् आये असा विग्रह आहे, परंतु सायणांनीं 'शम् आये' हा विग्रह मान्य न करून 'शम्' म्हणजे 'श्रम्' असें समजून निर्वाह केला आहे. तेव्हां पदकारांचें मत सायणांनीं न मानिल्याचें हें एक उदाहरण आहे.

---

२. या ऋचेचा उत्तरार्ध जरा संदिग्ध आहे. तथापि भावार्थ असा दिसतो कीं, 'देवांनीं स्वर्गाहून विद्वान् जनांनीं यज्ञ कसा करावा तें शिकविलें, आणि अग्नीला पृथ्वीवर येण्याला आणि येथून परत जाण्याला मार्ग करून दिला.'

३. 'भगिनीवृंदाच्या कामांत'='अपसि स्वसृणाम्.' म्हणजे बहिणीसारखीं जीं मेघोदकें त्यांच्या प्रवाहांत. वहनरूप कर्म होत असतां त्या प्रवाहांत अग्नि सांपडला असें सांगण्याचा उद्देश आहे.

अवर्धयन्त्सुभगं सप्त यह्वीः श्वेतं जज्ञानमरुषं महित्वा ।
शिशुं न जातमभ्यारुरश्वा देवासो अग्निं जनिमन्वपुष्यन् ॥ ४ ॥

अवर्धयन् । सुऽभगम् । सप्त । यह्वीः । श्वेतम् । जज्ञानम् । अरुषम् । महिऽत्वा ।

शिशुम् । न । जातम् । अभि । आरुः । अश्वाः । देवासः । अग्निम् । जनिमन् । वपुष्यन् ॥ ४ ॥

शुक्रेभिरङ्गै रज आततन्वान् क्रतुं पुनानः कविभिः पवित्रैः ।
शोचिर्वसानः पर्यायुरपां श्रियो मिमीते बृहतीरनूनाः ॥५॥१३॥

शुक्रेभिः । अङ्गैः । रजः । आऽततन्वान् । क्रतुम् । पुनानः । कविऽभिः । पविऽत्रैः ।

शोचिः । वसानः । परि । आयुः । अपाम् । श्रियः । मिमीते । बृहतीः । अनूनाः ॥ ५ ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

४. सुभगं (=शोभनधनं) श्वेतं (=शुभ्रं) महित्वा (=महत्त्वेन) अरुषम् (=आरोचमानम्) [अग्निं] जज्ञानं (=जायमानं सन्तं) सप्त यह्वीः (=सप्त नद्यः=अन्तरिक्षस्थमेवोदकानि=अन्तरिक्षप्रदेशा) अवर्धयन् (=वृद्धिं प्रापयन्) । जातं शिशुम् अश्वा न [तम्] अभि आरुः (=जातं वत्सं वडवा यथाभिगच्छन्ति तथा तं प्रति जग्मुः) । देवासः (=देवा) अग्निं जनिमन् (=जनिमनि=तस्य जन्मनि सति) वपुष्यन् (=दीप्तिमन्तमकुर्वन्) ॥

५. शुक्रैभिरङ्गैः (=शुक्रैरङ्गैः=शुभ्रैस्तेजोभी) रज आततन्वान् (=अन्तरिक्षं व्याप्नुवन्) क्रतुं पवित्रैः कविभिः पुनानः (=यज्ञं शोधकैः कविभिः प्राज्ञैर्ऋषिभिः शोधयन्) शोचिर्वसानः (=दीप्तिरूपं वस्त्रं परिदधानः) [सः] अपाम् आयुः (=अपसाम् आयुष्यं=कर्मवताम् उपासकानां दीर्घम् आयुष्यं) बृहतीः (=महतीर्) अनूनाः (=संपूर्णाः) श्रियः (=संपदश्च) परि मिमीते (=निर्मिमीते तेभ्यो ददाति) ॥

४. सुधन, तेजस्वी [आणि] मोठेपणानें आरक्त असा [अग्नि] उत्पन्न होतांच त्याला सात नद्या वाढवित्या झाल्या. घोड्या जशा, जन्मलेल्या शिंगयाकडे धांवत जातात तशा त्या त्याजप्रत धांवल्या. अग्नि जन्मतांच देव त्याला दीप्तिमान् करिते झाले.

५. सुशोभित तेजांनीं आकाशाला भरणारा, यज्ञाला पवित्र मेधावींनीं शुद्ध करणारा, [आणि] तेजोरूप वस्त्र परिधान करणारा असा अग्नि उपासकांला आयुष्य आणि मोठ्या आणि संपूर्ण संपदा दाखवितो.

4. The seven rivers nourished [Agni] [when he was] born, the bounteous, [and] handsome [Agni] shining with [his] greatness. Like mares running to the new-born colt, they ran to him. The gods made Agni brilliant at his birth.

5. Having covered [all] space with bright splendors, purifying the sacrifice by the holy poets, [and] clothing himself in effulgence, [Agni] confers [long] life and great and perfect prosperity.

---

४. ‘ अग्नि (विजेच्या रूपानें) जेव्हां आकाशांत प्रथम उत्पन्न झाला, तेव्हां मेघोदकरूप ज्या स्त्रिया त्यांनीं त्याला वाढविलें, आणि त्याच्या जन्मकाळीं देवांनीं त्याला दीप्ति दिली.’

‘ सात नद्या ’=‘ सप्त यह्वीः’. म्हणजे ‘ सप्त सिन्धवः’. सू. ३५ मं. ८ पहा. अंतरिक्षांत मेघोदकरूपानें असणाऱ्या ज्या आपो-देवी त्या विवक्षित आहेत.

५. ‘पवित्र मेधावींनीं शुद्ध करणारा’ ‘पवित्रैः कविभिः पुनानः’. आम्हीं भाषांतर अक्षरशः केलें आहे, परंतु खरोखर ऋषीचा अभिप्राय काय आहे, तो सांगणें कठीण आहे. सायणाचार्य येथें ‘ कवि ’ शब्दाचा अर्थ ‘तेज’ असा करितात.

‘ उपासकांला ’=‘ अपाम्.’ ‘ अप् ’ शब्दाचा अर्थ ‘कर्म’ अथवा ‘आराधना’ हा तर वेदांत प्रसिद्ध आहेच; परंतु ‘आराधना करणारा उपासक’ असा जो अर्थ येथें सायणांप्रमाणें आम्हीं केला आहे, त्याचींहि उदाहरणें केव्हां केव्हां येत असतात.

व॒व्राजा॑ सी॒मन॑दती॒रद॑ब्धा दि॒वो य॒ह्वीरव॑साना॒ अन॑ग्नाः ।
सना॒ अत्र॑ यु॒व॒तयः॒ सयो॑नी॒रेकं॒ गर्भं॑ दधिरे स॒प्त वाणीः॑ ॥ ६ ॥

व॒व्राज॑ । सी॒म् । अन॑दतीः । अद॑ब्धाः । दि॒वः । य॒ह्वीः । अव॑सानाः ।
अन॑ग्नाः ।
सनाः॑ । अत्र॑ । यु॒व॒तयः॑ । सऽयो॑नीः । एक॑म् । गर्भ॑म् । द॒धि॒रे । स॒प्त ।
वाणीः॑ ॥ ६ ॥

स्ती॒र्णा अ॑स्य सं॒हतो॑ वि॒श्वरू॑पा घृ॒तस्य॒ योनौ॑ स्र॒वथे॒ मधू॑नाम् ।
अस्थु॒रत्र॑ धे॒नवः॒ पिन्व॑माना म॒ही द॒स्मस्य॑ मा॒तरा॑ समी॒ची ॥ ७ ॥

स्ती॒र्णाः । अ॒स्य । स॒म्ऽहतः॑ । वि॒श्वऽरू॑पाः । घृ॒तस्य॑ । योनौ॑ । स्र॒वथे॑ ।
मधू॑नाम् ।
अस्थुः॑ । अत्र॑ । धे॒नवः॑ । पिन्व॑मानाः । म॒ही इति॑ । द॒स्मस्य॑ । मा॒तरा॑ ।
स॒मी॒ची इति॑ स॒म्ऽई॒ची ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. अनदतीः (=अभक्षयन्त्यः) अदब्धाः (=स्वयम् अहिंसिता) अवसाना अनग्नाः (=वस्त्रम् अपरिदधाना अपि अनग्ना) दिवो यह्वीः (=द्युदेवस्य कन्यकाः) [प्रति] वव्राज (=जगाम)। सना युवतयः (=वृद्धा अपि तारुण्योपेताः) सप्त वाणीः (=सप्त नद्यः) सयोनीः (=समानयोनयः=समानं जन्मस्थानम् अन्तरिक्षं यासां तादृशा) [आपो देव्यः] एकं गर्भं दधिरे (=समानम् एकमेव वैद्युताग्निरूपं गर्भं धारयन्ति) ॥

७. मधूनां स्रवथे (=मधुराणामपां स्रवणस्थानभूते) घृतस्य योनौ (=घृतवत्पोषकस्य मेघोदकस्य स्थानभूतेन्तरिक्षे) अस्य (=तस्याग्नेर्) विश्वरूपाः (=सर्ववर्णाः) संहतः (=किरणाः) स्तीर्णाः (=प्रसृता) [भवन्ति]। अत्र (=तत्रान्तरिक्षे) पिन्वमानाः (=पयसा पूर्यमाणाः=पयःपूरिता) धेनवः (=गावः=अब्रूपा) अस्थुः (=तस्य समीपे तस्थुः)। [तथैव] दस्मस्य (=वीरकर्मकारिणस्तस्य=वीरस्य) मही (=महत्यौ) मातरा (=मातापितरौ) समीची (=परस्परं सम्यक्संगते सत्यौ) [तस्थतुः]॥

६. ज्या उपद्रव न करणाऱ्या आणि ज्यांला कोणी उपद्रव केलेला नाहीं अशा ज्या द्युलोकाच्या कन्यका, [कीं ज्या] वस्त्र न नेसतांहि नग्न असत नाहींत, त्यांप्रत तो जातो. ज्या वृद्ध [असतांहि] तरुण [होत] त्या एकाच ठिकाणीं जन्मलेल्या सात नद्या एकच गर्भाला धारण करितात.

७. अंतरिक्षांत–मधुर वृष्टि होण्याच्या स्थलीं–त्याच्या विश्वरूप कांति सर्वत्र पसरल्या. तेथें दुधानें भरलेल्या गाई उभ्या होत्या; [आणि] [त्या] पराक्रमी [अग्नी]-चीं मोठीं मातापितरें [उभीं होतीं].

6. He goes to the daughters of Dyaus who do not eat and are themselves unhurt, that wear no clothes and yet are not naked. The seven rivers, those who are matrons and are yet young, born of the same womb, bear one and the same fœtus.

7. In the firmament, the seat of the rich water, in the place whence the sweet waters drop—his rays of all colours were spread. There the fattening cows stood by. The great parents of the hero [stood] joined each to the other.

---

६. ‘ अंतरिक्षांतील जीं मेघोदकें (=सात नद्या) तीं विजेच्या रूपानें अग्नि अंतरिक्षांत उपजतांच त्याचें लालनपालन करूं लागलीं,’ असा भावार्थ.

७. ‘ अग्नि जेव्हां विद्युद्रूपानें आकाशांत उत्पन्न झाला, तेव्हां त्याजजवळ आपो-देवी सेवा करण्यासाठीं जणुं उभ्या राहिल्या; तशींच त्याचीं मातापितरें अशा ज्या द्यावापृथिवी, त्याहि त्याजजवळ उभ्या राहिल्या’ असा भावार्थ.

‘ अंतरिक्षांत ’=‘ घृतस्य योनौ.’ अक्षरशः ‘ तुपाच्या स्थानांत;’ म्हणजे तुपासारिखें पुष्टिकारक जें मेघोदक तें जेथें उत्पन्न होतें, अशा स्थळीं; अर्थात् अंतरिक्षांत.

बभ्राणः सूनो सहसो व्यद्यौद्दधानः शुक्रा रभसा वपूंषि ।
श्चोतन्ति धारा मधुनो घृतस्य वृषा यत्र वावृधे काव्येन ॥ ८ ॥

बभ्राणः । सूनो इति । सहसः । वि । अद्यौत् । दधानः । शुक्रा । रभसा । वपूंषि ।
श्चोतन्ति । धाराः । मधुनः । घृतस्य । वृषा । यत्र । ववृधे । काव्येन॥८

पितुश्चिदूधर्जनुषा विवेद व्यस्य धारा असृजद्वि धेनाः ।
गुहा चरन्तं सखिभिः शिवेभिर्दिवो यह्वीभिर्न गुहा बभूव ॥ ९ ॥

पितुः । चित् । ऊधः । जनुषा । विवेद । वि । अस्य । धाराः । असृजत् । वि । धेनाः ।
गुहा । चरन्तम् । सखिऽभिः । शिवेभिः । दिवः । यह्वीभिः । न । गुहा । बभूव ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. हे सहसः सूनो (=बलस्य पुत्र), बभ्राणः (=भ्रियमाणः=भृतः=पुष्टत्वं गमितः सन्) शुक्रा रभसा वपूंषि (=शुक्राणि भास्वराणि रभसानि वेगवन्ति शरीराणि तेजोरूपाणि) दधानः (=धारयन् सन्) वि अद्यौत् (=विविधमितस्ततः सर्वत्र द्योतसे प्रकाशितवान्)। यत्र (=यस्मिन् काले=यदा) वृषा (=वीरोग्निः) काव्येन (=स्तोत्रेण) वावृधे (=प्रवृद्धो भवति) मधुनो घृतस्य (=माधुर्यवतो घृतसदृशस्य मेघोदकस्य) धाराः श्चोतन्ति (=वृष्टयः पतन्ति)॥

९. जनुषा (=जन्मना=जन्मनि जाते सति) पितुश्चित् ऊधः विवेद (=अन्तरिक्षस्य जलप्रदेशं लब्धवान्)। अस्य (=ऊधसः संबन्धिनीर्) धारा धेनाः (=माध्यमिका वाचश्च) वि असृजत् (=अवापातयत्)। शिवेभिः सखिभिः (=कल्याणैर्मित्रैः सह) गुहा चरन्तं (=गूढं यथा तथा स्थितं) [कोपि न वेद=कोपि न जानाति]। दिवो यह्वीभिः (=द्युदेवस्य कन्यकाभिः सह) गुहा न बभूव (=नान्तर्हितश्चरति)॥

८. हे बलाच्या पुत्रा, तुझें जेव्हां पोषण केलें तेव्हां त्वां तेजस्वी [आणि] वेगयुक्त अशा कांति धारण केल्या [आणि] तूं सर्वत्र प्रकाशलास.—[अग्नि] वीर जेव्हां स्तोत्राच्या योगानें प्रबळ होतो तेव्हां मधुर घृताच्या धारा वाहतात.

९. तो जन्मतांच त्याणें पित्याची कास शोधून काढिली. त्याणें त्या [कासे]च्या धारा [आणि] आकाशवाणी ह्या खालीं सोडिल्या. कल्याणकारक मित्रांसह अज्ञातवास करीत असतां [अग्नी]ला कोणी शोधून काढूं शकत नाहीं. तो द्यूच्या कन्यकांबरोबर लपून राहत नाहीं.

8. O son of strength, when thou wast nourished thou didst assume bright and impetuous forms, and didst shine far and wide.—When the hero grows mighty through hymns, it rains sweet [and] rich water.

9. On being born he found the udder of his father. He poured down its streams and the voice of the firmament. Him as he lives concealed with his beneficent friends [no one finds]. He does not live concealed with the daughters of Dyaus.

---

८. ' मेघोदकांनीं अग्नीचा संभाळ करून मोठा करितांच, त्याणें अद्भुत कांति प्रगट केल्या. जेथें अग्नि स्तोत्र ऐकून प्रसन्न होतो तेथें उत्तम पाऊस पडतो.'

९. ' हा मंत्र किंचित् कठिण आहे. तात्पर्य असें दिसतें कीं, ' अग्नि उत्पन्न होतांच अंतरिक्षरूप मातेची कास त्याला सांपडली, आणि त्याणें त्यापासून वृष्टि करविली. अग्नि जेव्हां जन्मल्यापूर्वी अदृष्ट असतो, तेव्हां तो आपल्या मित्रांसह (वायूंसह) असतां तो कोणाच्याहि दृष्टीस पडत नाहीं. तो जेव्हां जन्मतो आणि आपो देवींबरोबर राहतो तेव्हां तो सर्वांच्या दृष्टीस पडतो.'

पितुश्च गर्भं जनितुश्च बभ्रे पूर्वीरेको अधयत्पीप्यानाः ।
वृष्णे सपत्नी शुचये सबन्धू उभे अस्मै मनुष्ये नि पाहि॥१०॥१४

पितुः । च । गर्भम् । जनितुः । च । बभ्रे । पूर्वीः । एकः । अधयत् । पीप्यानाः ।
वृष्णे । सपत्नी इति सऽपत्नी । शुचये । सबन्धू इति सऽबन्धू । उभे इति । अस्मै । मनुष्ये इति । नि । पाहि ॥ १० ॥ १४ ॥

उरौ महाँ अनिबाधे ववर्धापो अग्निं यशसः सं हि पूर्वीः ।
ऋतस्य योनावशयद्दमूना जामीनामग्निरपसि स्वसॄणाम् ॥ ११ ॥

उरौ । महान् । अनिऽबाधे । ववर्ध । आपः । अग्निम् । यशसः । सम् । हि । पूर्वीः ।
ऋतस्य । योनौ । अशयत् । दमूनाः । जामीनाम् । अग्निः । अपसि । स्वसॄणाम् ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. [अयमग्निः] पितुश्च जनितुश्च गर्भं बभ्रे (=बभार) । एकः [अग्निः] पीप्यानाः पूर्वीः (=पयःपूर्णा बह्वीरपः) अधयत् (=अपिबत्) । [हे अग्ने], सपत्नी (=समानः पतिर्ययोस्ते) सबन्धू (=समानो बन्धुश्च ययोस्ते) मनुष्ये (=मनुष्यहितकारिण्यौ) उभे (=? द्यावापृथिव्यौ) अस्मै (=पुरोवर्तिने) शुचये (=शुद्धाय) वृष्णे (=वीराय) नि पाहि (=नितरां रक्ष) ॥

११. [अग्निः] उरौ अनिबाधे (=विस्तीर्णे संबन्धरहितस्थाने=अन्तरिक्षे) महान् ववर्ध (=महान् यथा भवति तथा ववर्ध=वार्धत्वा महान् बभूव) । पूर्वीः (=पूर्व्यः प्रभूता) यशसः (=अन्नवत्य) आपो हि अग्निं सं [वर्धयामासुः] । दमूनाः (=गृहसंबन्धी=गृहस्थितबन्धुवत्कृपालुर्) अग्निः ऋतस्य योनौ (=उदकस्य जन्मस्थानभूते) स्वसॄणाम् अपसि (=स्वसृभूतानामपां प्रवाहभूते) [अन्तरिक्षे] अशयत् (=शेते स्म) ॥

१०. तो पित्याच्या आणि जनकाच्या गर्भाला धारण करिता झाला. एकटा अग्नि अनेक पुष्ट स्त्रियांचें स्तनपान करिता झाला. ज्यांचा पति एकच आहे आणि ज्यांचा बंधु एकच आहे अशा ज्या मनुष्य-हितकारक दोघीजणी त्यांला [हे अग्नी], तूं या तेजस्वी वीराकरितां संभाळ.

१२. [अग्नि] विस्तीर्ण मोकळ्या स्थानीं वाढून मोठा झाला. कारण कीं, अन्नसंपन्न अशा ज्या अनेक आपो-देवी त्या अग्नीला चांगल्या वाढवितात. सुप्रसन्न अग्नि उदकांच्या जन्मस्थानीं [म्हणजे] परस्पर संबद्ध ज्या बहिणी त्यांच्या प्रदेशीं निजून राहिला.

10. He bore the fœtus of the father and also of the progenitor. Himself one, he sucked the many females fat with milk. Preserve thou, [o Agni], for the sake of this bright hero both the females who have a common husband and a common brother, [and] who are beneficent to mankind.

11. Agni grew vast in the expansive space. The numerous rain-waters full of nourishments feed him. The friendly Agni lay asleep in the birth-place of water—in the stream of the allied sisterhood.

---

१०. हा मंत्र कठिण आहे. शब्दशः अर्थ उघड आहे तो भाषांतरांत दिला आहे, पण हा मंत्र अग्नीविषयीं आहे, आणि अग्नि मेघोदकरूप अनेक मातांचें दुध प्यायला आणि अग्नीनें द्यावापृथिवींचें रक्षण करावें असा जरी भावार्थ दिसतो, तरी पित्याचा आणि जनकाचा गर्भ अग्नीनें धारण केला म्हणजे काय ? हें समजत नाहीं.

'ज्यांचा पति एकच आणि बंधु एकच आहे '=' सपत्नी सबन्धू.' याचें तात्पर्य असें दिसतें कीं, अग्नि हाच दोघींचा एकटा बंधु आणि अग्नि हाच दोघींचा एकटा पति.

' वीराकरितां '=' वृष्णे.' म्हणजे यजमानाकरितां, असें दिसतें.

११. ' अग्नि विस्तीर्ण अंतरिक्षांत वाढला. त्याला तेथें उदकांनीं वाढविलें. अग्नीचा पाळणाहि अंतरिक्षांतच असे व त्याला उदकांनींच झोंपा काढल्या.'

अक्रो न ब॒भ्रिः स॑मि॒थे म॒हीनां॑ दिदृ॒क्षेयः॑ सू॒नवे॒ भाऋ॑जीकः ।
उदु॒स्रिया॒ जनि॑ता॒ यो ज॒जाना॒पां गर्भो॒ नृत॑मो य॒ह्वो अ॒ग्निः ॥१२॥

अ॒क्रः । न । ब॒भ्रिः । स॒म्ऽइ॒थे । म॒हीना॑म् । दि॒दृ॒क्षेयः॑ । सू॒नवे॑ । भाःऽ-
ऋ॑जीकः ।
उत् । उ॒स्रियाः॑ । जनि॑ता । यः । ज॒जान॑ । अ॒पाम् । गर्भः॑ । नृऽत॑मः ।
य॒ह्वः । अ॒ग्निः ॥ १२ ॥

अ॒पां गर्भं॑ द॒र्श॒तमोष॑धीना॒ं वना॑ जजान सु॒भगा॒ विरू॑पम् ।
दे॒वास॑श्चि॒न्मन॑सा॒ सं हि ज॒ग्मुः पनि॑ष्ठं ज॒ातं त॒वसं॑ दुवस्यन् ॥१३

अ॒पाम् । गर्भ॑म् । द॒र्श॒तम् । ओष॑धीनाम् । वना॑ । ज॒जा॒न॒ । सु॒ऽभगा॑ ।
वि॒ऽरू॑पम् ।
दे॒वासः॑ । चि॒त् । मन॑सा । सम् । हि । ज॒ग्मुः । पनि॑ष्ठम् । जा॒तम् ।
त॒वस॑म् । दु॒व॒स्य॒न् ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१२. दिदृक्षेयः (=सर्वैर्दर्शनीयः=सुन्दरो) भाऋजीकः (=स्वदीप्त्या प्रकाशमानः) [अग्निः] सूनवे (=पुत्रवत्प्रियाय यजमानाय) महीनां समिथे (=सेनानां संगमने=संग्रामे) अक्रो न बभ्रिः (=पराक्रमकारी भर्ता रक्षिता च) [भवति] । योग्निरपां गर्भः (=बालको) नृतमो यह्वः (=शूरतमः पुत्रश्च) [भवति स] जनिता (=तासामपां पिता सन्) उस्रिया उज्जजान (=अप उदपादयत्) ॥

अग्निर्यजमानस्य रक्षको भवति । उदकानां पुत्रः सन्नपि तेषां जनिता भवतीत्युक्तं विरोधयुक्तम् ॥

१३. दर्शतम् (=अभिरामं) विरूपम् अपाम् ओषधीनां [च] गर्भं (=सूनुं) [तं] सुभगा वना (=सुभाग्ययुक्तारणिः) जजान (=अजनयत्) । जातं [तं] देवासश्चित् (=देवा अपि) मनसा (=स्तोत्रयुक्तया बुद्ध्या) सं जग्मुः (=यौगपद्येन संप्रापुः) पनिष्ठं (=स्तुत्यतमं) तवसं (=प्रवृद्धं) [तं] दुवस्यन् (=पर्यचरंश्च) ॥

१२. दर्शनीय [आणि] दीप्तिमान् [अग्नि] [यजमानरूप] पुत्राला सैन्यांच्या संग्रामांत पराक्रमकारी आणि रक्षण करणारा [होतो]. आपो-[देवीं]चा गर्भ [आणि] अत्यंत शूर पुत्र [असा] जो अग्नि, [तो] पिता [होऊन] उदकांला उत्पन्न करिता झाला.

12. Agni, handsome [and] resplendent, [becomes] in the conflict of the [hostile] armies brave and protecting for [his] son [the worshipper]. He who [is] the boy [and] the bravest son of the waters produced [the same] waters as a father.

१३. आपो-[देवीं]चा [आणि] वनस्पतींचा सुंदर बाळ असा जो नानारूप [अग्नि, त्या]ला सुभाग्यवती अरणि जन्म देती झाली. तो उत्पन्न झाला तेव्हां देवहि मनःपूर्वक त्याला जाऊन भेटले. ते अत्यंत स्तुत्य [आणि] प्रबळ अग्नीची उपासना करिते झाले.

13. The fortunate wooden [Araṇi] gave birth to the beautiful [and] multiform boy of the waters [and] of the plants. Even the gods, when he was born, all gathered to him heartily. They praised him, the most praiseworthy [and] mighty.

---

१२. 'अग्नि संग्रामांत उपासकाला रक्षितो. तो उदकांचा पुत्र असताहि उदकांचा पिता होतो,' असा भावार्थ.

१३. 'अरणि' म्हणजे लांकडाच्या ज्या दोन तुकड्यांपासून अग्नि उत्पन्न करीत, तीं 'लांकडें.'

बृहन्त इद्भानवो भाऋजीकमग्निं सचन्त विद्युतो न शुक्राः ।
गुहेव वृद्धं सदसि स्वे अन्तरपार ऊर्वे अमृतं दुहानाः ॥ १४ ॥

बृहन्तः । इत् । भानवः । भाःऽऋजीकम् । अग्निम् । सचन्त । विऽद्युतः । न । शुक्राः ।
गुहाऽइव । वृद्धम् । सदसि । स्वे । अन्तः । अपारे । ऊर्वे । अमृतम् । दुहानाः ॥ १४ ॥

ईळे च त्वा यजमानो हविर्भिरीळे सखित्वं सुमतिं निकामः ।
देवैरवो मिमीहि सं जरित्रे रक्षा च नो दम्येभिरनीकैः॥१५॥१५

ईळे । च । त्वा । यजमानः । हविःऽभिः । ईळे । सखिऽत्वम् । सुऽमतिम् । निऽकामः ।
देवैः । अवः । मिमीहि । सम् । जरित्रे । रक्ष । च । नः । दम्येभिः । अनीकैः ॥ १९ ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

१४. बृहन्त इद भानवः (=महान्तः किरणाः) शुक्रा विद्युतो न (=दीप्यमाना विद्युत इव) भाऋजीकं (=दीप्तिमन्तम्) अग्निं सचन्त (=असेवन्त) । अपारे ऊर्वे (=अगाधेन्तरिक्षरूपे समुद्रे) अमृतं दुहानाः (=अमृतसदृशम् उदकं क्षरन्तो) [भानवो] गुहेव स्वे सदसि अन्तः वृद्धं (=गुहायामिव स्वकीये गृहे वृद्धिं प्राप्तं तम्) [असेवन्त] ॥

१५. [हे अग्ने], यजमानः (=यजनकर्ता) [अहं] त्वा हविर्भिरीळे (=स्तौमि) । च (=अपि च) निकामः (=नितरां कामयमानोहं) सखित्वं सुमतिं (=तव मित्रत्वं प्रसन्नत्वं च) ईळे (=प्रार्थये) । देवैः [सहस्त्वं] जरित्रे (=स्तोत्रं कुर्वते) अवः सं मिमीहि (=रक्षणं कुरु) । दम्येभिरनीकैः (=उत्कटैस्तेजोभिर्) नो रक्ष च ॥

दम्येभिर्दमनीयैर्नियन्तव्यैः । प्रयत्ननियन्तव्यतयोच्छृङ्खलतोक्ता । इति सम्यक्सायणः॥

१४. देदीप्यमान अग्नीप्रत तेजस्वी विजांप्रमाणें मोठीं तेजें प्राप्त झालीं; अगाध अंतरिक्षांत अमृतदोहन करणारीं [तेजें] गुहेंत [वाढल्या]प्रमाणें स्वकीय गृहीं वाढलेला [जो अग्नि, त्या]प्रत प्राप्त झालीं.

14. Great splendors, like brilliant lightnings, waited upon resplendent Agni; shedding nectar in the limitless firmament: [upon] him who had grown within his own home as within a cave.

१५. [हे अग्नी], मी यजमान तुला हवींनीं प्रार्थितों, मी उत्सुक होत्साता [तुझा] स्नेह [आणि] प्रसाद प्रार्थितों. देवांसह तूं स्तोत्याचें रक्षण कर आणि उत्कट तेजांसह तूं आम्हांला संभाळ.

15. I, the sacrificer, pray thee with oblations, I pray [for thy] friendship [and] favour, I who am solicitous. With the gods give thy protection to the poet, and preserve us with [thy] unmastered splendors.

---

१४. 'अमृत दोहन करणारीं तेजें.'='अमृतं दुहाना भानवः'. म्हणजे अमृतासारिखें जें मेघोदक, त्याची वृष्टि करणारीं किरणरूप तेजें.

१६. 'देवहीन शत्रु'='अदेवान् पृतनायून्.' म्हणजे देवांस न भजणारे जे अनार्यजन शत्रु ते कोळी, भिल्ल इत्यादिक.

उपक्षेतारस्तव सुप्रणीतेऽग्ने विश्वानि धन्या दधानाः।
सुरेतसा श्रवसा तुञ्जमाना अभि ष्याम पृतनायूँरदेवान् ॥ १६ ॥

उपऽक्षेतारः । तव । सुऽप्रनीते । अग्ने । विश्वानि । धन्या । दधानाः। सुऽरेतसा । श्रवसा । तुञ्जमानाः । अभि । स्याम । पृतनाऽयून् । अदेवान् ॥ १६ ॥

आ देवानामभवः केतुरग्ने मन्द्रो विश्वानि काव्यानि विद्वान्।
प्रति मर्ताँ अवासयो दमूना अनु देवान्रथिरो यासि साधन् ॥१७

आ । देवानाम् । अभवः । केतुः । अग्ने । मन्द्रः । विश्वानि । काव्यानि । विद्वान् ।
प्रति । मर्तान् । अवासयः । दमूनाः । अनु । देवान् । रथिरः । यासि । साधन् ॥ १७ ॥

भाषायाम्.

१६. हे सुप्रणीते अग्ने (=शोभनप्रणयन हे अग्ने), तव उपक्षेतारः (=त्वदेकाश्रया) [वयं] विश्वानि धन्या दधानाः (=सर्वाणि धनानि धारयन्तः सन्तः) [अपि च] सुरेतसा श्रवसा (=प्रवृद्धिकरेणान्नेन) तुञ्जमानाः (=? "हवींषि प्रयच्छन्तः सन्तः") अदेवान् पृतनायून् (=देवरहितान्=देवान् अपूजयतः शत्रून्) अभि स्याम (=अभिभवेम)॥

१७. हे अग्ने, मन्द्रः (=आह्लादकरो) विश्वानि काव्यानि विद्वान् (=सर्वाणि स्तोत्राणि जानन्) [त्वं] देवानां केतुः आ अभवः (=सर्वत्र देवानां दूतो जायसे)। दमूनाः (=यजमानगृहस्य सुखकरस्) [त्वं] मर्तान् प्रति अवासयः (=मनुष्यान् स्वस्वगृहेषु वासयसि)। रथिरः (=रथी) [त्वं] साधन् (=देवानां हितानि यज्ञरूपाणि कर्माणि साधयन्) अनु देवान् यासि (=देवान् प्रति गच्छसि)॥

१६. हे सुनायक अग्नी, तुजवर अवलंबून राहणारे [आम्ही] सर्व संपत्ति धारण करणारे होत्साते, पुष्टिकारक अन्नानें हवि देऊं आणि देवहीन शत्रूंचा पराभव करूं असें कर.

१७. हे अग्नी, तूं सर्वत्र देवांचा दूत झाला आहेस, आणि आनंदी असा जो तूं तो सर्व स्तोत्रें जाणत असतोस. गृहसुखकारी तूं मर्त्यांला घरोघर वसवितोस आणि रथी असा जो तूं, तो कार्य साधून देवांप्रत जात असतोस.

16. O Agni of good guidance, may we who depend on thee, becoming possessed of all treasures [and] offering oblations of invigorating food, vanquish the godless enemies.

17. O Agni, thou hast become the herald of the gods, thou the cheerful knower of all hymns. Thou the friend of home makest mortals dwell [in their homes]; thou the charioteer goest to the gods having accomplished [thy errand].

---

१७. 'दूत' =' केतुः.' अक्षरशः पताका अथवा झेंडा धारण करणारा. म्हणजे देवांला हवि पोंहचविण्याकरितां द्युलोकावरून पृथिवीवर आणि पृथिवीवरून द्युलोकीं जाणारा.

'गृहसुखकारी' =' दमूनाः'. म्हणजे ज्या घरीं प्रगट होतो त्या घरांतील मनुष्यांस सुख देणारा.

१८. 'आणि यज्ञाला संपादितो' =' विदथानि साधन्.' म्हणजे अग्नि होत्याचें काम करितो आणि देवांस बोलावून आणून यज्ञ पूर्ण करितो.

नि दुरोणे अमृतो मर्त्यानां राजा ससाद विदथानि साधन् ।
घृतप्रतीक उर्विया व्यद्यौदग्निर्विश्वानि काव्यानि विद्वान् ॥ १८ ॥

नि । दुरोणे । अमृतः । मर्त्यानाम् । राजा । ससाद । विदथानि । साधन् ।
घृतऽप्रतीकः । उर्विया । वि । अद्यौत् । अग्निः । विश्वानि । काव्यानि । विद्वान् ॥ १८ ॥

आ नो गहि सख्येभिः शिवेभिर्महान्महीभिरूतिभिः सरण्यन् ।
अस्मे रयिं बहुलं संतरुत्रं सुवाचं भागं यशसं कृधी नः ॥ १९ ॥

आ । नः । गहि । सख्येभिः । शिवेभिः । महान् । महीभिः । ऊतिऽभिः । सरण्यन् ।
अस्मे इति । रयिम् । बहुलम् । सम्ऽतरुत्रम् । सुऽवाचम् । भागम् । यशसम् । कृधि । नः ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

१८. मर्त्यानां राजा (=मरणधर्मणां मनुष्याणां राजभूतः) अमृतः (=मरणरहितः) [अग्निर्] दुरोणे (=गृहे) नि ससाद (=निषीदति) विदथानि साधन् (=यज्ञान् साधयति च) । घृतप्रतीकः (=घृतेन संधुक्षितावयवः) अग्निरुर्विया (=विस्तीर्णं यथा तथा) वि अद्यौत् (=विशेषेण प्रकाशते) विश्वानि काव्यानि विद्वान् (=सर्वाणि स्तोत्राणि जानाति च) ॥

१९. महान् [त्वं] शिवेभिः सख्येभिरा नो गहि (=कल्याणकरैस्तव सख्यैः सहास्मान् आगच्छ) महीभिरूतिभिः (=महतीभी रक्षाभिः सह) सरण्यन् (=त्वरमाणः सन्) [आगच्छ] । अस्मे (=अस्मभ्यं) बहुलं (=प्रभूतं) संतरुत्रं (=सम्यक् सर्वेभ्य उपद्रवेभ्यः संतारकं) रयिं (=धनं) [कृधि=देहि]—नः (=अस्मभ्यं) सुवाचं (=सुश्लोकं) यशसं (=कीर्त्या संयुक्तं) भागं (=भाग्यं) कृधि (=कुरु=देहि) ॥

१८. मर्त्यांचा राजा [असा] अमर [अग्नि] घरांत बसतो आणि यज्ञांला संपादितो. घृतोज्ज्वलिताङ्ग अग्नि विस्तीर्णपणें प्रकाशतो आणि सर्व स्तोत्रें जाणतो.

18. [Agni] the immortal king of the mortals sits down in the house, accomplishing the sacrifices. Agni brightened by clarified butter shines far and wide, and knows all hymns.

१९. [हे अग्नी], महान् असा जो तूं, तो तुझी कल्याणकारक मैत्री [आणि] मोठें पाठबळ घेऊन आम्हांप्रत सत्वर ये. आम्हांला मोठी [आणि] विजय देणारी संपत्ति दे. आम्हांला सुश्लोक [आणि] सत्कीर्तिसंपन्न भाग्य दे.

19. Come thou the great one unto us with [thy] beneficent friendship, [come] quickly with [thy] great help. [Bestow] upon us plentiful and victorious wealth, bestow on us prosperity renowned and celebrated.

एता ते अग्ने जनिमा सनानि प्र पूर्व्याय नूतनानि वोचम् ।
महान्ति वृष्णे सवना कृतेमा जन्मंजन्मन् निहितो जातवेदाः॥२०

एता । ते । अग्ने । जनिम । सनानि । प्र । पूर्व्याय । नूतनानि । वोचम् ।
महान्ति । वृष्णे । सवना । कृता । इमा । जन्मन्ऽजन्मन् । निऽहितः । जातऽवेदाः ॥ २० ॥

जन्मंजन्मन् निहितो जातवेदा विश्वामित्रेभिरिध्यते अजस्रः ।
तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ २१ ॥

जन्मन्ऽजन्मन् । निऽहितः । जातऽवेदाः । विश्वामित्रेभिः । इध्यते । अजस्रः ।
तस्य । वयम् । सुऽमतौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम॥२१

भाषायाम्.

२०. हे अग्ने, एता ते सनानि जनिम (=एतानि तव सनातनानि जनिमानि= एतांस्तव प्राचीनान् प्रादुर्भावप्रकारान्) नूतनानि (=अर्वाचीनानि जन्मानि=अर्वाचीनान् प्रादुर्भावप्रकारांश्च) पूर्व्याय (=सनातनस्य तव प्रीत्यर्थं) प्र वोचम् (=उक्तवानस्मि) । वृष्णे (=वीर्यवते तुभ्यम्) इमा महान्ति सवना कृता (=इमानि बृहन्ति सवनानि कृतानि भवन्ति) । जातवेदाः (=भूतजातानां वेदिताग्निर्) जन्मन्जन्मन् (=जन्मनि जन्मनि सर्वेषु मनुष्येषु) निहितः (=स्थापितोस्ति) ॥

जनिमा जन्मानि कर्माणि स्तोत्राणि वा .... ते तुभ्यम् । इति सायणः ॥

२१. जन्मन्जन्मन् निहितः (=सर्वेषु मनुष्येषु स्थापितो) जातवेदाः (=जातानां वेदिताग्निर्) अजस्रः (=अजस्रम् अनवरतं यथा तथा) विश्वामित्रेभिरिध्यते (=विश्वामित्रापत्यैः समिध्यते) । तस्य यज्ञियस्य (=पूजनीयस्याग्नेः) सुमतौ (=अनुग्रहे) अपि भद्रे सौमनसे (=कल्याणकरे सख्ये) [च] वयं स्याम ॥

अपिः सप्तमीद्योतनार्थः । सायणस्तु अपि स्याम । अपि भवेम । प्रार्थनायां लिङ् । इति ॥

२०. हे अग्नी, तुझे हे पुरातन जन्म [आणि] तुज पुरातनाप्रीत्यर्थ [तुझे] नूतन जन्म म्यां गायले आहेत. [तुज] वीराप्रीत्यर्थ [हीं] मोठीं सवनें केलीं आहेत.– जातवेद [अग्नि] सर्व जनांच्या घरीं स्थापिला आहे.

२१. सर्व लोकांच्या घरीं स्थापिलेला सर्वज्ञ अग्नि विश्वामित्रांनीं नित्य पेटविला जातो. त्या पूजनीय अग्नीच्या कृपेंत आणि कल्याणकारक मैत्रींत आम्ही राहूं असें होओ.

20. I have sung, o Agni, for thee, the primeval one, thy ancient births [and] thy modern [births]. For thee the puissant hero these great somas have been prepared.—All-knowing [Agni] is established among all peoples.

21. All-knowing [Agni], established among all peoples is always kindled by the descendants of Vis'vâmitra. May we be in the favour and in the auspicious friendship of that adorable [Agni].

२०. 'पुरातन जन्म आणि नूतन जन्म'=' जनिमा सनानि नूतनानि.' म्हणजे अंतरिक्षांत जी अग्नीची उत्पत्ति सांगितली ती पुरातन, आणि प्रतिगृहीं यजनार्थ नित्य होते ती नूतन.

२१. 'विश्वामित्रांनीं'=' विश्वामित्रेभिः' म्हणजे विश्वामित्रकुलोत्पन्न जे आम्ही उपासक त्यांहीं. सायणाचार्य 'विश्वामित्रेभिः' म्हणजे विश्वामित्रेण या एकवचनार्थी संमानदर्शक बहुवचन आहे, असें म्हणतात.

इमं यज्ञं सहसावन् त्वं नो देवत्रा धेहि सुक्रतो रराणः ।
प्र यंसि होतर्बृहतीरिषो नोऽग्ने महि द्रविणमा यजस्व ॥ २२ ॥

इमम् । यज्ञम् । सहसाऽवन् । त्वम् । नः । देवऽत्रा । धेहि । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । रराणः ।

प्र । यंसि । होतः । बृहतीः । इषः । नः । अग्ने । महि । द्रविणम् । आ । यजस्व ॥ २२ ॥

इळामग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।
स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥२३॥१६॥

इळाम् । अग्ने । पुरुऽदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्ऽतमम् । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ २३ ॥ १६ ॥

भाषायाम्.

२२. हे सहसावन् (=सहस्वन् बलवन्), हे सुक्रतो (=शोभनप्रज्ञ), रराणः (=दानशीलस्) त्वम् इमं नो यज्ञं देवत्रा धेहि (=देवेषु निधेहि)। हे होतः, बृहतीरिषः (=प्रभूतान्यन्नानि) नः प्र यंसि (=अस्मभ्यं प्रयच्छ)। हे अग्ने, महि द्रविणं (=प्रभूतं धनम्) [अस्मभ्यम्] आ यजस्व (=यजनेन द्वारानय=प्रयच्छ) ॥

२३. हे अग्ने, हवमानाय (=स्तुवते मह्यं) शश्वत्तमं (=चिरकालं यथा तथा) पुरुदंसं (=प्रभूतवीरकर्माणं=प्रभूतवीरकर्मणां कारयित्रीम्) इळां (=भूमिं) गोः सनिं [च] (=गवां लाभं च) साध (=साधय)। नः सूनुस्तनयः (=अस्माकं पुत्रः पौत्रश्च) विजावा स्यात् (=पुत्रपौत्रादिरूपेण स्वयं विजायत इति तथोक्तः) स्यात् (=भवतु)। हे अग्ने, सा ते सुमतिः (=तव सा प्रसिद्धा सुबुद्धिरनुग्रहात्मिका) अस्मे भूतु (=अस्माकं भवतु) ॥

२२. हे बलवान्, हे सुप्रज्ञ [अग्नी], उदार असा जो तूं, तो ह्या आमच्या यज्ञाला देवांप्रत प्रविष्ट कर. हे होत्या, तूं आम्हांला मोठीं अन्नें दे. हे अग्नी, तूं मोठें धन दे.

22. O mighty [and] wise Agni, do thou who art bounteous carry this our sacrifice among the gods. O invoker, give us great foods. O Agni, give us great wealth.

२३. हे अग्नी, तुझा धांवा करणाऱ्याला तूं बहुत पराक्रम करविणारी भूमि आणि गुरांची समृद्धि हीं सदैव प्राप्त करून दे. आमचे पुत्रपौत्र संतान वाढविणारे होओत. हे अग्नी, तुझी जी कृपा ती आम्हांला प्राप्त होओ.

23. O Agni, ever and ever do thou procure for thy worshipper land full of many valorous deeds and an affluence of cows. May our sons and grandsons be prolific. O Agni, may that thy favour be ours.

२३. 'बहु पराक्रम करणारी भूमि '= 'पुरुदंसम्.' म्हणजे जी भूमि (देश) मिळाल्यापासून पुष्कळ पराक्रम करण्याचें धैर्य येईल अशी भूमि. अशा प्रकारची प्रार्थना करीत करीतच प्राचीन आर्यलोक या सुपीक देशाप्रत पावले. पण आतां त्यांच्यानें तींत कांहीं पराक्रम मात्र करवत नाहींत.

सूक्तम् २–२३६.

विश्वामित्र ऋषिः । वैश्वानरोऽग्निर्देवता । जगती छन्दः ॥

वैश्वानराय धिषणामृतावृधे घृतं न पूतमग्नये जनामसि ।
द्विता होतारं मनुषश्च वाघतो धिया रथं न कुलिशः समृण्वति॥१

वैश्वानराय । धिषणाम् । ऋतऽवृधे । घृतम् । न । पूतम् । अग्नये । जनामसि ।

द्विता । होतारम् । मनुषः । च । वाघतः । धिया । रथम् । न । कुलिशः । सम् । ऋण्वति ॥ १ ॥

स रोचयज्जनुषा रोदसी उभे स मात्रोरभवत्पुत्र ईड्यः ।
हव्यवाळग्निरजरश्चनोहितो दूळभो विशामतिथिर्विभावसुः॥ २ ॥

सः । रोचयत् । जनुषा । रोदसी इति । उभे इति । सः । मात्रोः । अभवत् । पुत्रः । ईड्यः ।

हव्यऽवाट् । अग्निः । अजरः । चनःऽहितः । दुःऽदभः । विशाम् । अतिथिः । विभाऽवसुः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. ऋतावृधे (=यज्ञलक्षणस्य सत्यस्य वर्धयित्रे) वैश्वानरायाग्नये (=वैश्वानरनाम्ने तस्मै) घृतं न पूतं धिषणां जनामसि (=शुद्धं घृतमिव स्तुतिम् उत्पादयामः) । रथं न कुलिशः सम् ऋण्वति (=कुठारो रथं यथा संस्करोति तथा) द्विता होतारं (=द्विविधमाह्वातारम् अग्निं) मनुषश्च वाघतः (=यजमाना ऋत्विजश्च) धिया [सम् ऋण्वति] (=स्तुत्यादिरूपेण कर्मणा संस्कुर्वन्ति) ॥

स्तुत्यादिरूपस्य कर्मणः करणात् प्राक् अग्निः केवलकाष्ठवद् असंस्कृतो भवति तादृशात् कर्मणोनन्तरं तु कुठारेण संस्कृतरथवत् सुसंस्कृतो भवतीति भावः ॥

वैश्वानरशब्दो यास्केन व्याख्यातः । वैश्वानरः कस्माद्विश्वान्नरान्नयति विश्व एनं नरा नयन्तीति वा । अपि वा विश्वानर एव स्यात् प्रत्यृतः सर्वाणि भूतानि तस्य वैश्वानरस्तस्यैषा भवति । नि० ७.२१ । इति सायणः ॥

द्विता द्विधा गार्हपत्याहवनीयरूपाभ्यां युक्तं होतारं देवानामाह्वातारम् । इति भाष्यम् ॥

सूक्त २–२३६.

ऋषि–विश्वामित्र. देवता–वैश्वानर अग्नि. वृत्त– जगती.

१. सत्यवर्धक अग्नीप्रीत्यर्थ आम्ही शुद्ध घृताप्रमाणें स्तुति निर्माण करितों. दोन प्रकारचा होता असा जो अग्नि त्याला, यजमान आणि ऋत्विज् हे, कुठार रथाला घडवितो त्याप्रमाणें, कर्मानें [घडवितात].

२. तो जन्मतांच उभयलोकांस प्रकाशमान करिता झाला. तो [जगताचीं] मातापितरें अशा ज्या [द्यावापृथिवी] त्यांचा स्तुत्य पुत्र झाला. [जो] अग्नि हवि वाहून नेणारा, अजर, अन्नदायक, अहिंसित आणि देदीप्यमान असा जनांचा अतिथि [होय].

HYMN 2–236.

To *Vais'vânara Agni.* By *Vis'vâmitra.* Metre *Jagatî.*

1. We prepare for Vais'vânara Agni, the promoter of the truth, a hymn like well-strained clarified butter. Worshippers and priests [prepare] with [their] rites the double invoker, even as an axe prepares a chariot.

2. By his birth he illuminated the two worlds. He became the praiseworthy son of the parents [of the universe];—Agni, [who is] the carrier of the oblation, ever young, the giver of food, indestructible [and] the resplendent guest of the people.

---

१. हें सूक्त वैश्वानर अग्नीविषयीं आहे वैश्वानर अग्नि म्हणजे कोण याविषयीं सू. ५९ मं १ आणि त्याजवरील टीप पहा.

भावार्थ.–‘ शुद्ध तूप तयार करून अग्नीला अर्पण केलें म्हणजे जसा अग्नि प्रादुर्भूत होऊन प्रज्वलित होतो, त्याप्रमाणें जी स्तुति ऐकून तो प्रादुर्भूत आणि प्रज्वलित होईल, अशी स्तुति आम्ही रचितों. कारण अग्नीला जें होतृत्व येतें तें स्तुत्यादिक कर्म यजमानांनीं आणि ऋत्विजांनीं केल्यावरच येतें; त्यापूर्वी तो कुऱ्हाडीनें न तासलेल्या एकाद्या लांकडाच्या तुकड्याप्रमाणें असतो.’

२. ‘ अहिंसित ’ = ‘ दूळभः ’ म्ह० ज्याचा कोणीहि नाश करूं शकत नाहीं असा.

क्रत्वा दक्षस्य तरुषो विधर्मणि देवासो अग्निं जनयन्त चित्तिभिः ।
रुरुचानं भानुना ज्योतिषा महामत्यं न वाजं सनिष्यन्नुप ब्रुवे ॥३॥

क्रत्वा । दक्षस्य । तरुषः । विऽधर्मणि । देवासः । अग्निम् । जनयन्त । चित्तिऽभिः ।
रुरुचानम् । भानुना । ज्योतिषा । महाम् । अत्यम् । न । वाजम् । सनिष्यन् । उप । ब्रुवे ॥ ३ ॥

आ मन्द्रस्य सनिष्यन्तो वरेण्यं वृणीमहे अह्रयं वाजमृग्मियम् ।
रातिं भृगूणामुशिजं कविक्रतुमग्निं राजन्तं दिव्येन शोचिषा ॥४॥

आ । मन्द्रस्य । सनिष्यन्तः । वरेण्यम् । वृणीमहे । अह्रयम् । वाजम् । ऋग्मियम् ।
रातिम् । भृगूणाम् । उशिजम् । कविऽक्रतुम् । अग्निम् । राजन्तम् । दिव्येन । शोचिषा ॥ ४ ॥

---

२. स जनुषा (=जन्मना=जातमात्र एव) उभे रोदसी (=द्यावापृथिव्यावुभे) रोचयत् (=अरोचयत्=प्रकाशमाने अकरोत्)। स मात्रोः (=जगतः पितृभूतयोर्द्यावापृथिव्योर्) ईड्यः (=स्तुत्यः) पुत्रोभवत् [यः] अग्निः हव्यवाट् (=हव्यवाहकः) अजरः (=नित्यतरुणश्) चनोहितः (=अन्नं यजमाने निहितं येन तादृशो) दूळभः (=हिंसितुमशक्यो) विशां (=जनानां) विभावसुरतिथिः (=दीप्यमानोतिथिर्) [भवति] ॥

भाषायाम्.

३. तरुषो दक्षस्य (=शत्रुजितो बलस्य) क्रत्वा (=कर्मणा) [तथा] चित्तिभिः (=कर्मभिर्) देवासः (=देवा) अग्निं विधर्मणि (=अन्तरिक्षे) जनयन्त (=अजनयन्)। भानुना ज्योतिषा रुरुचानं (=दीप्यमानेन तेजसा अतिशयेन प्रकाशमानं) महां (=महान्तम् अग्निं) वाजं सनिष्यन् अत्यं न (=धनं लब्धुम् इच्छन् भारसहमश्वमिव) उप ब्रुवे (=उपेत्य स्तौमि) ॥

अन्नलाभाय अन्नस्यानेतारम् अश्वमिव अग्निं नियोजयामीत्यर्थः ॥

४. मन्द्रस्य (=आह्लादकरस्याग्नेर्) वरेण्यं (=वरणीयं श्रेष्ठम्) अह्रयम् (=अलज्जावहम्) ऋग्मियं (=प्रशस्यं) वाजम् (=अन्नं) सनिष्यन्तः (=लब्धुमि-

३. विजयी बळाच्या पराक्रमेंकरून [आणि] कर्माच्या योगेंकरून देव अग्नीला अंतरिक्षांत निर्माण करिते झाले. चकचकीत तेजानें प्रकाशणारा असा जो महा अग्नि त्याप्रत अन्नाची इच्छा करणारा मी वेगवान् अश्वाला [सेविल्या]प्रमाणें सेवितों.

४. आह्लादकारक [अग्नी]चें श्रेष्ठ, [आणि] लज्जा न आणणारें [आणि] स्तुत्य [असें] धन वांछिणारे आम्ही भृगूंचा दाता, मायाळू, कविप्रज्ञ, [आणि] दिव्य तेजानें प्रकाशणारा [असा जो] अग्नि [त्या]ला भजतों.

3. The gods created Agni in the sky by the force of their victorious strength and by their deeds. I, desirous of food, propitiate the great Agni glowing with brilliant light, even as [I would propitiate] a swift horse.

4. Desirous of obtaining the excellent, proud [and] praiseworthy wealth of cheerful [Agni], we adore Agni the patron of the Bhrigus, loving, possessed of the intelligence of a poet [and] shining with the splendor of heaven.

---

३. पहिल्या अर्धाचा असाहि अर्थ होऊं शकेल कीं, ‘देदीप्यमान उपासकांनीं (देवाः) यज्ञांत (विधर्मणि) उपासना कर्माच्या योगेंकरून (चित्तिभिः) अग्नीला निर्माण केलें.’

‘अश्वाला’ इ०. अन्न आणावयाचें असलें म्हणजे जसा वेगवान् घोडा तयार करितात, कीं जो जाऊन तें लवकर घेऊन येईल, त्याप्रमाणें अग्नीची प्रार्थना मी करीत आहें. कारण तो घोड्याप्रमाणें अन्नादिक धन सत्वर वाहून आणणारा आहे.

४. ‘भृगु.’ सू. ५८ मं. ६ आणि टीपा पहा.

‘कविप्रज्ञ’=‘कविक्रतुम्.’ म्हणजे कवीप्रमाणें ज्याची प्रज्ञा आहे तो.

अ॒ग्निं सु॒म्नाय॑ दधिरे पु॒रो जना॒ वाज॑श्रवसमि॒ह वृ॒क्तब॑र्हिषः ।
य॒तस्रु॑चः सु॒रुचं॑ वि॒श्वदे॑व्यं रु॒द्रं य॒ज्ञानां॒ साध॑दिष्टिम॒पसा॑म् ५॥१७

अ॒ग्निम् । सु॒म्नाय॑ । द॒धि॒रे॒ । पु॒रः । जना॑ः । वाज॑ऽश्रवसम् । इ॒ह । वृ॒क्तऽब॑र्हिषः ।

य॒तऽस्रु॑चः । सु॒ऽरुच॑म् । वि॒श्वऽदे॑व्यम् । रु॒द्रम् । य॒ज्ञाना॑म् । साध॑त्ऽइष्टिम् । अ॒पसा॑म् ॥ ५ ॥ १७ ॥

पाव॑कशोचे॒ तव॒ हि क्षय॒ं परि॒ होत॑र्य॒ज्ञेषु॑ वृ॒क्तब॑र्हिषो॒ नर॑ः ।
अग्ने॒ दुव॑ इ॒च्छमा॑नास॒ आप्य॒मुपा॑सते॒ द्रवि॑णं धेहि॒ तेभ्य॑ः ॥ ६ ॥

पाव॑कऽशोचे । तव॑ । हि । क्षय॑म् । परि॑ । होत॑रिति॑ । य॒ज्ञेषु॑ । वृ॒क्तऽब॑र्हिषः । नर॑ः ।

अग्ने॑ । दुव॑ः । इ॒च्छमा॑नासः । आप्य॑म् । उप॑ । आ॒स॒ते॒ । द्रवि॑णम् । धे॒हि॒ । तेभ्य॑ः ॥ ६ ॥

च्छन्तो) [वयं] भृगूणां रातिम् (=एतन्नामकानामृषीणामभिलषितार्थप्रदातारम्) उशिजं (=कामयमानं) कविक्रतुं (=कवेरिव क्रतुः प्रज्ञा यस्य तं) दिव्यस्य शोचिषा राजन्तं (=दिवि भवेन तेजसा शोभमानम्) [अग्निं] वृणीमहे (=संभजामहे) ॥

भाषायाम्.

५. पुरः (=पुरा काले) वृक्तबर्हिषो जनाः (=स्तीर्णबर्हिष ऋत्विग्जना) वाजश्रवसम् (=अन्नविषयकीर्तिमन्तम्) अग्निम् इह [लोके] सुम्नाय दधिरे (=सुखप्राप्तये स्थापितवन्तः) । यतस्रुचः (=हविर्दानाय प्रयतस्रुच ऋत्विजः) सुरुचं (=शोभनदीप्तिमन्तं) विश्वदेव्यं (=सर्वेभ्यो देवेभ्यो हितं) रुद्रं (=महान्तम्) अपसां यज्ञानां (=कर्मवतां यज्ञकर्तॄणामुपासकानां) साधदिष्टिं (=साधितयज्ञम्) [अग्निं दधिरे] ॥

६. हे पावकशोचे (=शोधकदीप्तिमन्) होतः, वृक्तबर्हिषो नरः (=स्तीर्णबर्हिषो मनुष्या=ऋत्विजो) यज्ञेषु तव क्षयं परि [उपासते] (=तव निवासस्थानं यागगृहं परिवेष्टयन्ति)—हे अग्ने, दुवः आप्यम् इच्छमानासः (=धनं स्नेहं च तव वाञ्छन्तस्ते) उप आसते (=समीपमुपविशन्ति=तव स्थानं सेवन्ते) । तेभ्यो द्रविणं धेहि (=धनं देहि) ॥

५. धनप्रख्यात अग्नीला ऋत्विज् लोक पूर्वी येथें सुखासाठीं स्थापिते झाले. पळीनें हवि देणारे [ऋत्विज्] सुतेजस्क [आणि] सर्व देवांचा मित्र, महान्, [आणि] यजन करणाऱ्या सेवकांचा यज्ञ पुरा करणारा जो अग्नि त्याला [स्थापिते झाले].

5. For happiness the priests, having spread the grass, established here of yore Agni famous for his wealth—[the priests] with ladles stretched forth [established Agni] who has excellent brightness, who is the friend of all the gods, the great accomplisher of the sacrifice of the pious worshippers.

६. हे शोधक दीप्तिमान् होत्या, दर्भ आंथरणारे जन यज्ञांमध्यें तुझ्या घरासभोंतालीं– हे अग्नी, [तुझें] धन [आणि तुझें] मित्रत्व वांछिणारे [जन] [तुझ्या घरासभोंतालीं] बसतात. त्यांला तूं धन दे.

6. O thou of purifying brightness, o invoker, the men having spread the grass [surround] in sacrifices thy home,—wishing for [thy] gift [and] friendship, o Agni, they surround [thy home]. Give wealth unto them.

---

५. अग्नीची पूजा प्रथम या लोकीं कशी प्रवृत्त झाली त्याविषयीं येथें सांगितलें आहे.

यांत ‘ यज्ञ ’ शब्दाचा जो ‘ यज्ञिय ’ (यज्ञ करणारा) असा अर्थ सायणांनीं केला आहे तो ‘ यज्ञ ’ शब्द ‘ अपसाम् ’ याच्या संबंधानें आणि अन्वयानें अपरपर्याय असा आल्यामुळें उघड होतो. यज्ञ शब्दाचा हा अर्थ पाश्चात्त्य विद्वान् मान्य करीत नाहींत पण या आणि यासारिख्या दुसऱ्या मंत्रांवरून तो उघड दिसतो.

६. ‘ दर्भ आंथरणारे जन ’ = ‘ वृक्तबर्हिषो नरः ’ म्हणजे यज्ञ करणारे जन; यजमान, ऋत्विज इत्यादि सेवक.

अग्नीचें ‘ घर ’ म्हणजे यज्ञगृह, जेथें अग्नि पेटत असतो तें.

आ रोदसी अपृणदा स्वर्महज्जातं यदेनमपसो अधारयन् ।
सो अध्वराय परि णीयते कविरत्यो न वाजसातये चनोहितः ॥७

आ । रोदसी इति । अपृणत् । आ । स्वः । महत् । जातम् । यत् । एनम् । अपसः । अधारयन् ।

सः । अध्वराय । परि । नीयते । कविः । अत्यः । न । वाजऽसातये । चनःऽहितः ॥ ७ ॥

नमस्यत हव्यदातिं स्वध्वरं दुवस्यत दम्यं जातवेदसम् ।
रथीर्ऋतस्य बृहतो विचर्षणिरग्निर्देवानामभवत्पुरोहितः ॥ ८ ॥

नमस्यत । हव्यऽदातिम् । सुऽअध्वरम् । दुवस्यत । दम्यम् । जातऽवेदसम् ।

रथीः । ऋतस्य । बृहतः । विऽचर्षणिः । अग्निः । देवानाम् । अभवत् । पुरःऽहितः ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. यद् (=यदा) जातम् एनं (=जातमात्रमग्निम्) अपसः (=कर्मवन्तो यजमाना) अधारयन् (=अस्थापयन्) [तदा स] रोदसी आ अपृणत् (=द्यावापृथिव्यौ तेजसापूरयत्) । महत् स्वः आ [अपृणत्] (=महदन्तरिक्षमपूरयत्) । कविः (=क्रान्तदर्शी) चनोहितः (=यजमानगृहे निहितान्नः) स वाजसातये (=अन्नलाभाय=अन्नमानेतुम्) अत्यो न (=भारसहोश्व इव) अध्वराय परि नीयते (=यज्ञार्थं नीयते) ॥

८. [हे ऋत्विजः], हव्यदातिं (=हविषो दातारं) स्वध्वरं (=शोभनस्याध्वरस्य कर्तारम्) [अग्निं] नमस्यत (=पूजयत) । दम्यं (=दमेभ्यो गृहेभ्यो हितं) जातवेदसं (=जातानां वेदितारं सर्वज्ञं) [तं] दुवस्यत (=परिचरत) । बृहतः (=महत) ऋतस्य (=यज्ञस्य) रथीः (=नेता) विचर्षणिः (=विशेषेण द्रष्टा) अग्निर्देवानां पुरोहितोभवत् ॥

७. जेव्हां कर्मकारी [उपासक जन] अग्नि उपजतांच त्याला स्थापिते झाले, तेव्हां तो द्यावापृथिवींला व्यापिता झाला, [आणि] महा अन्तरिक्षाला [व्यापिता झाला]. तो प्रज्ञावान् [आणि] अन्नदायक [अग्नि] अश्वाला अन्नासाठीं [नेल्या]प्रमाणें अध्वरासाठीं इकडे तिकडे नेला जातो.

7. He filled heaven and earth, he filled the great firmament, when [as he was] born the worshippers established him [on the altar]. That wise [and] beneficent one is carried about for the sacrifice even as a horse for carrying food.

८. हविर्दायक, [आणि] चांगला यज्ञ करणारा [जो अग्नि त्या]ला पूजा. घराचें बरें करणारा [जो] सर्वज्ञ [अग्नि त्या]ला तुम्ही भजा. महा यज्ञाचा वाहक [असा जो] महाप्रज्ञ अग्नि [तो] देवांचा पुरोहित झाला आहे.

8. Adore [Agni] the giver of oblation [and] the performer of good sacrifices. Worship [Agni] the friend of the home, the knower of all creatures. Agni, the carrier of the great sacrifice, [and] possessed of great, knowledge, has become the priest of the gods.

---

७. 'अग्नि उत्पन्न झाला आणि त्याला उपासकांनीं स्थापन करितांच त्यानें आपल्या तेजानें द्यावापृथिवींला आणि अंतरिक्षाला भरून टाकिलें,' असा भावार्थ. उत्तरार्धाचें तात्पर्य असें कीं, अन्न घेऊन यावयाचें असलें म्हणजे ज्याप्रमाणें ओझें वाहण्यास समर्थ अशा घोड्याला नेतात त्याप्रमाणें यज्ञ संपादनार्थ अग्नीला एका वेदीवरून दुसऱ्या वेदीवर नेतात. म्हणजे तेथें अग्नीला नेऊन त्याच्या द्वारें यज्ञ पूर्ण झाला म्हणजे तो पाहिजे तितकें अन्न प्राप्त करून देतो.

८. 'महा यज्ञाचा वाहक' = 'ऋतस्य बृहतो रथीः.' म्हणजे मोठमोठ्या यज्ञांत दिलेलें हवि देवांप्रत घेऊन जाणारा.

'घराचें बरें करणारा' = 'दम्यम्.' म्हणजे सर्व घरांत राहून घरांतील मनुष्यांला सुख देणारा; 'घरगुती,' 'गृहमित्र.'

तिस्रो यह्वस्य समिधः परिज्मनोऽग्नेरपुनन्नुशिजो अमृत्यवः ।
तासामेकामदधुर्मर्त्ये भुजमु लोकमु द्वे उप जामिमीयतुः ॥ ९ ॥

तिस्रः । यह्वस्य । सम्ऽइधः । परिऽज्मनः । अग्नेः । अपुनन् । उशिजः । अमृत्यवः ।
तासाम् । एकाम् । अदधुः । मर्त्ये । भुजम् । ऊं इति । लोकम् । ऊं इति । द्वे इति । उप । जामिम् । ईयतुः ॥ ९ ॥

विशां कविं विश्पतिं मानुषीरिषः सं सीमकृण्वन्त्स्वधितिं न तेजसे ।
स उद्वतो निवतो याति वेविषत्स गर्भमेषु भुवनेषु दीधरत् ॥ १० ॥ १८

विशाम् । कविम् । विश्पतिम् । मानुषीः । इषः । सम् । सीम् । अकृण्वन् । स्वऽधितिम् । न । तेजसे ।
सः । उत्ऽवतः । निऽवतः । याति । वेविषत् । सः । गर्भम् । एषु । भुवनेषु । दीधरत् ॥ १० ॥ १८ ॥

भाषायाम्.

९. यह्वस्य (=महतः) परिज्मनः (=परितो गन्तुः सर्वजगद्व्यापिनः) अग्नेस्तिस्रः समिधः (="प्रकाशिकाः पार्थिववैद्युतसूर्यरूपास्तिस्रस्तन्वः") उशिजः (=कामयमानानुपासकान्) अपुनन् (=अशोधयन्) । तासाम् एकां भुजं (=लोकानां पालयित्रीं सतीं) मर्त्ये (=मृत्युलोके पृथिवीरूपे) अदधुः (=निदधुरस्थापयन्) । [शिष्टे] द्वे जामिम् उ लोकम् उप ईयतुः (=मर्त्यलोकस्य बन्धुभूतम् अपरं लोकम् अन्तरिक्षलक्षणं जग्मतुः) ॥

अथवा तिस्रः समिध आघारसमिधौ द्वे अनुयाजसमिच्चैकेति । तासां समिधामेकामनूयाजसमिधं मर्त्ये इह लोके भोगहेतुमनूयाजपर्यन्तमदधुः । धारयन्ति । प्रजा वा अनूयाज इति प्रजात्वेनानूयाजानां संस्तवात् तदाश्रयत्वाच्चानूयाजसमिधः । इतरे द्वे समिधौ अन्तरिक्षे दिव्यभोगहेतू उपेयतुः । उपगच्छतः । त्रीन्परिधींस्तिस्रः समिध इति हि निगमः । इति सायणः ॥

"उ इति पादपूरणः ॥"

१०. कविं विशां विश्पतिं (=मेधाविनं मनुष्याणां राजानं) सीं (=तम् अग्निं) मानुषीरिषः (=मानुष्य इषः=मनुष्यसंबन्धीन्यन्नानि) स्वधितिं न तेजसे सम् अकृ-

९. महान् [आणि] परिव्यापी अग्नीच्या [ज्या] तीन अमर प्रकाशमान तनू त्या भक्तिमान् उपासकांला पावन करित्या झाल्या. त्यांतून एक पालन करणारी जी तिला मृत्युलोकीं स्थापिते झाले. [दुसऱ्या] दोघी [मृत्युलोकाचा] बंधु [जो दुसरा] लोक त्याप्रत गेल्या.

9. The three immortal bright forms of the great and pervading Agni purified the loving [worshippers]. One of them [that is] liberal they established on mortal earth. The other two went to the sister world.

१०. जनांच्या त्या जनपतीला, तरवारीला धारेसाठीं तीक्ष्ण [केल्या]प्रमाणें, मानवी अन्नें तीक्ष्ण करितीं झालीं. तो उंच प्रदेशांमधून [आणि] नीच प्रदेशांमधून व्यापीत व्यापीत जातो. तो या भुवनाच्या पोटीं गर्भ धारण करवो.

10. Him, the wise king of the people, human nourishments did whet like a sword for sharpness. He goes over heights and depths filling [all]. May he impregnate these creatures.

---

९. 'त्रैलोक्यभर ज्याची गति असा जो अग्नि, त्याच्या तीन विभूति आहेत; त्या ह्या कीं पृथिवीवर विस्तवाच्या रूपानें प्रसिद्ध आहे ती एक, अन्तरिक्षांत विजेच्या रूपानें दृष्टीस पडते ती दुसरी; आणि द्युलोकांत सूर्यरूपानें दृष्टीस पडते ती तिसरी. यांतून एक विभूति उपासक लोकांनीं पृथिवीवर स्थापिली आणि दुसऱ्या दोन विभूति आकाशांत जाऊन राहिल्या.'

'पावन करित्या झाल्या' म्हणजे प्राचीन काळापासून करीत आल्या आहेत.

१०. 'तीक्ष्ण करितीं झालीं' = 'सम् अकृण्वन्.' म्हणजे प्रबळ करितीं झालीं. अग्नि मूळचा प्रबळ तर खराच, पण उपासक जनांनीं त्याला हविरन्नें दिलीं तेव्हां तो पाजळलेली तरवार जशी शत्रूला कापिते त्याप्रमाणें शत्रूला कापून टाकण्यास समर्थ झाला आहे.

'भुवनाच्या पोटीं गर्भ धारण करवो' = 'एषु भुवनेषु गर्भं दीधरत्.' म्ह० हीं जीं या पृथिवीवरील भूतें त्यांच्या पोटीं गर्भ राहील असें करो.

स जिन्वते जठरेषु प्रजज्ञिवान्वृषा चित्रेषु नानदन्न सिंहः ।
वैश्वानरः पृथुपाजा अमर्त्यो वसु रत्ना दयमानो वि दाशुषे ॥११
सः । जिन्वते । जठरेषु । प्रजज्ञिऽवान् । वृषा । चित्रेषु । नानदत् । न । सिंहः ।
वैश्वानरः । पृथुऽपाजाः । अमर्त्यः । वसु । रत्ना । दयमानः । वि । दाशुषे ॥ ११ ॥
वैश्वानरः प्रत्नथा नाकमारुहद्दिवस्पृष्ठं भन्दमानः सुमन्मभिः ।
स पूर्ववज्जनयञ्जन्तवे धनं समानमज्मं पर्येति जागृविः ॥ १२ ॥
वैश्वानरः । प्रत्नऽथा । नाकम् । आ । अरुहत् । दिवः । पृष्ठम् । भन्दमानः । सुमन्मऽभिः ।
सः । पूर्वऽवत् । जनयन् । जन्तवे । धनम् । समानम् । अज्मम् । परि । एति । जागृविः ॥ १२ ॥

ण्वन् (=तैक्ष्ण्यार्थम् असिं यथा संस्कुर्वन्ति तथा समकुर्वन्) । स उद्वतो निवतो वेविषत् याति (=उच्छ्रायवतो नीचैर्भाववतश्च प्रदेशान् अतिशयेन व्याप्नुवन् गच्छति)। स एषु भुवनेषु गर्भं दीधरत् (=एतानि भुवनानि भूतजातानि यथा गर्भं धारयन्ति तथा करोतु) ॥

स एषु भुवनेषु गर्भमरण्या दीधरत् अधारयत् । इति सायणः ॥

भाषायाम्.

११. प्रजज्ञिवान् (=प्रकर्षेण ज्ञातवान्) वृषा (=वीरः) स चित्रेषु जठरेषु (=विचित्रेषु नानारूपेषूदरेषु) नानदत् सिंहो न (=अत्यर्थं शब्दं कुर्वन् सिंह इव) जिन्वते (=वर्धते) । पृथुपाजाः (=विस्तीर्णतेजा) अमर्त्यो दाशुषे वसु रत्ना वि दयमानः (=हविर्दत्तवते यजमानाय धनानि रत्नानि च प्रयच्छन्) वैश्वानरो [जठरेषु जिन्वते] ॥

१२. वैश्वानरः सुमन्मभिर्भन्दमानः (=प्रशस्तैः स्तोतृभिः स्तूयमानः सन्) दिवः पृष्ठं नाकं (=द्युलोकस्य पृष्ठभूतं स्वर्गं) प्रत्नथा (=चिरंतनः कश्चिदिव) आ अरुहत् (=आरुहत्) । जागृविः (=जागरूकः) स पूर्ववत् जन्तवे धनं जनयन् (=पूर्वेभ्य ऋषिभ्य इव धनमुत्पादयन् सन्) समानम् अज्मं परि एति (=सर्वेषां देवानां साधारणं मार्गम् आकाशलक्षणं सूर्यरूपेण परिगच्छति) ॥

११. तो प्रज्ञावान् वीर विचित्र उदरांत, महानाद करणाऱ्या सिंहाप्रमाणें, वृद्धिगत होतो. विस्तीर्ण तेजोयुक्त असा मृत्युरहित वैश्वानर जो हविर्दात्या यजमानाला पुष्कळ धन [आणि] संपत्ति देतो [तो वृद्धिंगत होतो.]

१२. वैश्वानर [उत्पन्न होतांच] तो सत्कवींनीं स्तविला होत्साता, [एकाद्या] वृद्धासारिखा द्युलोकाचें पृष्ठ जो स्वर्ग त्यावर चढला. तो जागरूक [वैश्वानर] प्राचीन लोकांसाठीं जसें [धन मिळवून देत असे त्या]प्रमाणें जनासाठीं धन मिळवून देत देत [सर्वदेव]साधारण मार्गानें परिभ्रमण करितो.

11. He the wise hero grows in the various stomachs even as the roaring lion,—Vais'vânara of far-stretching splendor [and] immortal,conferring wealth and riches on the sacrificer [grows in the various stomachs].

12. Vais'vânara, praised by the great poets,ascended heaven the summit of the sky, like an old man. He the watchful one, creating wealth for the creatures as for ancient beings, goes round the common course.

---

१२. ‘ [सर्वदेव]साधारण मार्ग ’= ‘ समानम् अज्मम्.’ म्हणजे ज्या मार्गानें वरुण, अश्वी, उषा इत्यादिक सर्व देव प्रातःकाळीं उगवून पश्चिमेकडे भ्रमण करितात त्या मार्गानें.

ऋतावानं यज्ञियं विप्रमुक्थ्यमा यं दधे मातरिश्वा दिवि क्षयम्।
तं चित्रयामं हरिकेशमीमहे सुदीतिमग्निं सुविताय नव्यसे ॥१३॥

ऋतऽवानम् । यज्ञियम् । विप्रम् । उक्थ्यम् । आ । यम् । दधे । मातरिश्वा । दिवि । क्षयम् ।
तम् । चित्रऽयामम् । हरिऽकेशम् । ईमहे । सुऽदीतिम् । अग्निम् । सुविताय । नव्यसे ॥ १३ ॥

शुचिं न यामन्निषिरं स्वर्दृशं केतुं दिवो रोचनस्थामुषर्बुधम्।
अग्निं मूर्धानं दिवो अप्रतिष्कुतं तमीमहे नमसा वाजिनं बृहत् १४

शुचिम् । न । यामन् । इषिरम् । स्वःऽदृशम् । केतुम् । दिवः । रोचनऽस्थाम् । उषःऽबुधम् ।
अग्निम् । मूर्धानम् । दिवः । अप्रतिऽस्कुतम् । तम् । ईमहे । नमसा । वाजिनम् । बृहत् ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१३. ऋतावानं (=सत्यवन्तं) यज्ञियं (=पूज्यं) विप्रं (=मेधाविनम्) उक्थ्यं (=प्रशस्यं) दिवि क्षयं (=द्युलोके निवसन्तं) यम् [अग्निं] मातरिश्वा आ दधे (=मातरिश्वा नाम देवः स्वर्गादाहृत्य पृथिव्यां स्थापितवान्) तं चित्रयामं (=नानाविधगमनं) हरिकेशं (=पिङ्गलार्चिषं) सुदीतिं (=शोभनदीप्तिमन्तम्) अग्निं नव्यसे सुविताय (=नवतराय धनाय) [वयम्] ईमहे (=याचामहे)॥

१४. शुचिं (=शुद्धं) यामन् (=यामनि=यज्ञे) इषिरं (=गमनवन्तं) स्वर्दृशं (=सूर्यसदृशं) दिवः केतुं (=द्युलोकस्य ध्वजं) रोचनस्थां (=रोचमाने द्युलोकस्योपरितने प्रदेशे तिष्ठन्तम्) उषर्बुधम् (=उषसि प्रबुध्यमानं) दिवो मूर्धानं (=द्युलोकस्य शिरोभूतम्) अप्रतिष्कुतम् (=अप्रतिहतं) वाजिनं (=प्रबलं) तम् अग्निं बृहत् नमसा (=बृहता स्तोत्रेण) ईमहे (=याचामहे)॥

१३. ज्या सत्यवान्, पूज्य, मेधावी, स्तुत्य आणि द्युलोकनिवासी [अग्नी]ला मातरिश्वा [पृथिवीवर] स्थापिता झाला, त्या चित्रगामी, पिंगलकेशी [आणि] उत्तमतेजस्वी अग्नीला आम्ही अत्यंत नूतन धनासाठीं प्रार्थितों.

13. We pray for the newest wealth that Agni of the veriegated path, of tawny hair, [and] excellent brightness, full of truth, worthy of worship, wise, praiseworthy and residing in heaven, whom Mâtaris'-vâ established [on earth].

१४. पवित्र आणि यज्ञांत चपल, आणि सूर्याप्रमाणें दीप्तिमान्, द्युलोकाचा ध्वज, द्युलोकांतील देदीप्यमान प्रदेशीं असणारा, प्रभातकाळीं जागृत होणारा, द्युलोकाचा माथा, अप्रतिहत [आणि] प्रबळ असा जो अग्नि, त्याला मोठें स्तोत्र म्हणून आम्ही प्रार्थितों.

14. Pure, and energetic in the sacrifice, resembling the sun, the banner of heaven, placed on the brilliant regions of the sky, awaking in the early morning, the pinnacle of heaven, irresistible [and] mighty—we entreat that Agni with a great hymn.

---

१३. 'मातरिश्वा.' सू. ६१ मं. १ आणि त्याजवरील टिपा पहा.

१४. या मंत्रांत बहुतकरून सगळे शब्द अग्नीचे विशेषणवाचक आहेत.

'द्युलोकाचा ध्वज' = 'केतुं दिवः' म्हणजे द्युलोकांत सूर्यादिकांचीं जीं अनेक तेजें त्यांतें दाखविणारा, त्यांचा सूचक.

'द्युलोकांतील देदीप्यमान प्रदेशीं असणारा' = 'रोचनस्थाम्' म्हणजे सूर्यरूपानें द्युलोकाच्या अत्यंत उंच प्रदेशीं फिरणारा.

'प्रभात काळीं जागृत होणारा' = 'उषर्बुधम्.' म्हणजे याचें आह्वान करण्यासाठीं प्रातःकाळीं सगळे लोक ज्याला पेटवितात असा.

'द्युलोकाचा माथा' = 'दिवो मूर्धानम्.' म्हणजे द्युलोकांतील जीं अनेक तेजें त्यामध्यें श्रेष्ठतेजोभूत असा.

मन्द्रं होतारं शुचिमद्वयाविनं दमूनसमुक्थ्यं विश्वचर्षणिम् ।
रथं न चित्रं वपुषाय दर्शतं मनुर्हितं सदमिद्राय ईमहे ॥१५॥१९

मन्द्रम् । होतारम् । शुचिम् । अद्वयाविनम् । दमूनसम् । उक्थ्यम् । विश्वऽचर्षणिम् ।
रथम् । न । चित्रम् । वपुषाय । दर्शतम् । मनुःऽहितम् । सदम् । इत् । रायः । ईमहे ॥ १५ ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

१५. मन्द्रम् (=आह्लादकरं प्रियं) शुचिं (=शुद्धम्) अद्वयाविनम् (=अकुटिलं) दमूनसं (=दमेभ्यो गृहेभ्यो हितम्) उक्थ्यं (=प्रशस्यं) विश्वचर्षणिं (=विश्वस्य द्रष्टारम्) [एतादृशं] होतारं रथं न चित्रं (=रथवन्नानावर्णं) वपुषाय दर्शतं (=रूपार्थे दर्शनीयं सुन्दररूपं) मनुर्हितं (=मनुष्येभ्यः कल्याणम् [अग्निं] सदम् इत् राय ईमहे (=सदैव धनानि याचामहे) ॥

सूक्तम् ३-२३७.

विश्वामित्र ऋषिः । वैश्वानरोग्निर्देवता । जगती छन्दः ॥

वैश्वानराय पृथुपाजसे विपो रत्ना विधन्त धरुणेषु गातवे ।
अग्निर्हि देवाँ अमृतो दुवस्यत्यथा धर्माणि सनता न दूदुषत् ॥१

वैश्वानराय । पृथुऽपाजसे । विपः । रत्ना । विधन्त । धरुणेषु । गातवे ।
अग्निः । हि । देवान् । अमृतः । दुवस्यति । अथ । धर्माणि । सनता । न । दूदुषत् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. पृथुपाजसे (=बहुतेजसे) वैश्वानराय धरुणेषु गातुं (=यज्ञेषु गायनाय) विपः (=विपश्चितो) रत्ना विधन्त (=रत्नानि अविधन्त=स्तोत्राणि परिचरन्ति कुर्वन्ति) । हि (=यस्मात्कारणात्) अमृतः (=मरणरहितः) अग्निर्देवान् दुवस्यति (=हविषां प्रदानेन परिचरति) । अथ (=अत एव) धर्माणि (=यज्ञकरणादीन् धर्मान्) [कोपि] सनता न दूदुषत् (=सातत्येन न=कदापि न नाशयितुं शक्नुयात्) ॥

१५. प्रिय, शुद्ध, निष्कपट, मायाळू, स्तुत्य आणि विश्वदर्शी होता, रथाप्रमाणें अनेक वर्णांचा, रूपानें सुंदर, आणि मनुष्यहितकारी असा जो अग्नि त्याजपाशीं आम्ही सदैव संपत्ति याचितों.

15. We always pray for wealth [Agni] the dear, pure, sincere, kind, praiseworthy and all-seeing invoker, many-coloured like a chariot, handsome in his body, and beneficent to mankind.

सूक्त ३–२३७.

ऋषि–विश्वामित्र. देवता–वैश्वानर अग्नि. वृत्त–जगती.

१. विस्तीर्णतेजोयुक्त जो वैश्वानर, त्याजप्रीत्यर्थ विद्वान् लोक यज्ञांत गाण्याकरितां स्तोत्रें रचितात. कारण अमर अग्नि देवांची उपासना करितो. म्हणूनच कोणी कधींहि धर्मांचा नाश करूं शकणार नाहीं.

Hymn 3–237.

To *Agni Vais'vânara.* By *Vis'vâmitra.* Metre—*Jagatî.*

1. For Vais'vânara shining far and wide wise men prepare hymns to sing [them] in sacrifices. For immortal Agni worships the gods. Hence no one shall ever destroy the ordinances.

---

१. 'कधींहि...... नाहीं' = 'सनता न.' सनता ही 'सनत्' शब्दाची तृतीया आहे.

अन्तर्दूतो रोदसी दस्म ईयते होता निषत्तो मनुषः पुरोहितः ।
क्षयं बृहन्तं परि भूषति द्युभिर्देवेभिरग्निरिषितो धियावसुः ॥ २ ॥

अन्तः । दूतः । रोदसी इति । दस्मः । ईयते । होता । निऽसत्तः । मनुषः । पुरःऽहितः ।

क्षयम् । बृहन्तम् । परि । भूषति । द्युऽभिः । देवेभिः । अग्निः । इषितः । धियाऽवसुः ॥ २ ॥

केतुं यज्ञानां विदथस्य साधनं विप्रासो अग्निं महयन्त चित्तिभिः ।
अपांसि यस्मिन्नधि संदधुर्गिरस्तस्मिन्त्सुम्नानि यजमान आ चके ॥ ३ ॥

केतुम् । यज्ञानाम् । विदथस्य । साधनम् । विप्रासः । अग्निम् । महयन्त । चित्तिऽभिः ।

अपांसि । यस्मिन् । अधि । सम्ऽदधुः । गिरः । तस्मिन् । सुम्नानि । यजमानः । आ । चके ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. [देवानां] दूतः [सन्] दस्मः (=पराक्रमकारी) [अग्नी] रोदसी अन्तः (=द्वयोर्लोकयोर्मध्ये) ईयते (=गच्छति) । मनुषः (=यजमानस्य) होता पुरोहितः (=आह्वानकारी पुरोहितः सन्) निषत्तः (=निषण्णो भवति यज्ञगृहे) । देवेभिरिषितः (=देवैः प्रेषितो) धियावसुः (=धीमानग्निर्द्युभिः=तेजोभिर्) बृहन्तं क्षयं (=महान्तं स्वकीयं गृहं यागमण्डपरूपं) परि भूषति (=अलंकुरुते) ॥

३. यज्ञानां केतुं (=प्रज्ञापकं ध्वजं) विदथस्य साधनम् (=उपासनायाः साधनभूतम्) अग्निं विप्रासः (=विप्रा विपश्चितश्) चित्तिभिः (=कर्मभिर्) महयन्त (=पूजयन्ति) । यस्मिन् [अग्नावधि] गिरः (=स्तोतारः) अपांसि संदधुः (=संदधते) यजमानस्तस्मिन् सुम्नानि (=सुखानि) आ चके (=कामयते) ॥

२. [देवांचा] दूत [होऊन] पराक्रमी [अग्नि] द्युलोक आणि पृथिवी यांमध्यें फिरतो; मनुष्याचा होता [आणि] पुरोहित [होऊन] तो [यज्ञगृहीं] बसतो. देवांनीं पाठविलेला मेधावी अग्नि [आपलें] मोठें घर प्रकाशांनीं अलंकृत करितो.

2. [As the divine] messenger the victorious hero passes through the two worlds. [As] man's invoker [and] priest he sits down. Wise Agni sent by the gods adorns [his] great home with effulgence.

३. यज्ञांचा ध्वज [आणि] उपासनेचें साधन असा जो अग्नि त्याला विद्वान् लोक कर्मांनीं पूजितात. स्तवनकर्ते उपासकजन ज्याचे ठायीं [सर्व] कर्में अर्पण करितात, त्या [अग्नी]च्या ठायीं यजमान सुखांची वांछा करितो.

3. Banner of sacrifices [and] the means of worship, the wise worship Agni with [their] works. The sacrificer hopes for comforts in him in whom the prayerful direct their works.

२. ‘ [आपलें] मोठें घर ’ = ‘ बृहन्तं क्षयम्.’ म्हणजे यज्ञगृह जें तेंच.

३. अग्नीच्या द्वारें उपासना होत असे म्हणून त्याला उपासनेचें साधन असें म्हटलें आहे. यज्ञांचा ध्वज म्हणजे जेथें जेथें यज्ञ होतो तेथें तेथें अग्नि नाहीं असें होणें नाहीं.

पिता यज्ञानामसुरो विपश्चितां विमानमग्निर्वयुनं च वाघताम् ।
आ विवेश रोदसी भूरिवर्पसा पुरुप्रियो भन्दते धामभिः कविः॥४

पिता । यज्ञानाम् । असुरः । विपःऽचिताम् । विऽमानम् । अग्निः ।
वयुनम् । च । वाघताम् ।
आ । विवेश । रोदसी इति । भूरिऽवर्पसा । पुरुऽप्रियः । भन्दते ।
धामऽभिः । कविः ॥ ४ ॥

चन्द्रमग्निं चन्द्ररथं हरिव्रतं वैश्वानरमप्सुषदं स्वर्विदम् ।
विगाहं तूर्णिं तविषीभिरावृतं भूर्णिं देवास इह सुश्रियं दधुः ५।२०

चन्द्रम् । अग्निम् । चन्द्रऽरथम् । हरिऽव्रतम् । वैश्वानरम् । अप्सुऽस-
दम् । स्वःऽविदम् ।
विऽगाहम् । तूर्णिम् । तविषीभिः । आऽवृतम् । भूर्णिम् । देवासः ।
इह । सुऽश्रियम् । दधुः ॥ ५ ॥ २० ॥

भाषायाम्.

४. यज्ञानां (=यज्ञियानां यजनकर्तॄणां) पिता विपश्चितामसुरः (=विदुषां सहायो) वाघतां विमानं वयुनं च (=ऋत्विजां कर्मसाधनं ज्ञानसाधनं च) [एतादृशः] अग्निर् भूरिवर्पसा (=नानाविधरूपे) रोदसी (=द्यावापृथिव्यौ) आ विवेश (=प्रविशति) । पुरुप्रियः (=बहुभिरिष्टः) कविः (=मेधावी) [स] धामभिर्भिन्दते (=कर्मभिः स्तूयते सेव्यते) ॥

५. चन्द्रम् (=आह्लादकरं) चन्द्ररथम् (=आह्लादको रथो यस्य तं) हरिव्रतं (=? "पिङ्गलवर्णम्") अप्सुसदम् (=उदकेषु अन्तरिक्षे विद्युद्रूपेण सीदन्तं) स्वर्विदं (=स्वर्गस्य लम्भयितारं दातारं) विगाहं (=सर्वत्र व्याप्तं) तूर्णिं (=शीघ्रगामिनं) तविषीभिरावृतं (=बलैरावेष्टितं) भूर्णिं (=वेगवन्तं) सुश्रियं)=शोभनदीप्तिं) वैश्वानरम् [अग्निं] देवासः (=देवा) इह (=अस्मिन्मृत्युलोके) दधुः (=स्थापितवन्तः) ॥

४. यजकांचा पिता, विद्वानांचा सहाय, ऋत्विजांचें कर्मसाधन आणि ज्ञानसाधन [असा जो] अग्नि, [त्या]नें नानारूप द्यावापृथिवींस व्यापून टाकिलें आहे. बहुप्रिय [आणि] प्रज्ञावान् अग्नि कर्मांच्या योगानें स्तविला जातो.

५. आल्हादकारक ज्याचा रथ, पिवळा ज्याचा वर्ण, उदकांत ज्याचा वास असा जो स्वर्गदायी आल्हादकारक [आणि] सर्वव्यापी, क्षिप्रगामी, बलवेष्टित, वेगवान्, [आणि] सुश्री [अग्नि] वैश्वानर, त्याला देव या लोकीं स्थापिते झाले.

4. Father of the sacrificers, ally of the poets, source of action and of knowledge to the priests, Agni has pervaded earth and heaven of many forms. Dear to many, learned Agni is worshipped with works.

5. The gods have established in this world [Agni] Vais'vânara of glittering [colour], who has a glittering chariot, who is tawny-coloured, whose seat is in [the celestial] waters, who is the giver of heaven, [who is] deep, [and] quick, who is waited upon by powers, [and] [who is] impetuous [and] full of great glory.

५. ‘ उदकांत.’ म्हणजे ‘अंतरिक्षांत.’ ।

अग्निर्देवेभिर्मनुषश्च जन्तुभिस्तन्वानो यज्ञं पुरुपेशसं धिया ।
रथीरन्तरीयते साधदिष्टिभिर्जीरो दमूना अभिशस्तिचातनः ॥६॥

अग्निः । देवेभिः । मनुषः । च । जन्तुऽभिः । तन्वानः । यज्ञम् । पुरुऽपेशसम् । धिया ।
रथीः । अन्तः । ईयते । साधदिष्टिऽभिः । जीरः । दमूनाः । अभिशस्तिऽचातनः ॥ ६ ॥

अग्ने जरस्व स्वपत्य आयुन्यूर्जा पिन्वस्व समिषो दिदीहि नः ।
वयांसि जिन्व बृहतश्च जागृव उशिग्देवानामसि सुक्रतुर्विपाम् ॥७॥

अग्ने । जरस्व । सुऽअपत्ये । आयुनि । ऊर्जा । पिन्वस्व । सम् । इषः । दिदीहि । नः ।
वयांसि । जिन्व । बृहतः । च । जागृवे । उशिक् । देवानाम् । असि । सुऽक्रतुः । विपाम् ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. देवेभिर्मनुषश्च जन्तुभिः (=देवैः साकं मनुर्जातस्यापत्यैः=मानवैश्च साकं) पुरुपेशसं (=नानारूपं) यज्ञं धिया (=प्रज्ञया) तन्वानः (=कुर्वन्) जीरः (=क्षिप्रकारी) दमूनाः (= गृहेभ्यो हितः=कृपालुः) अभिशस्तिचातनः (=यज्ञविघ्नकारिणां नाशयिता) [एतादृशः] अग्निः साधदिष्टिभिः (=साधितयज्ञैर्देवैः) [सहितो] रथीः (=तेषां नायकः सन्) अन्तरीयते (=द्यावापृथिव्योर्मध्ये गच्छति) ॥

७. हे अग्ने, [त्वं] स्वपत्ये (=शोभनापत्ययुक्ते) आयुनि (=आयुषि विषये =तादृशमायुर्दातुं) जरस्व (=स्तुतो भव=स्तुतः सन् सुसंतानयुक्तमायुर्देहि)। ऊर्जा (=हविरन्नेन) पिन्वस्व (=सिच्यस्व=पुष्टो भव)। इषो नः सं दिदीहि (=अस्मभ्यमन्नादिसंपदः संदीप्यस्व=वयं संपदो यथा लभेमहि तथा त्वं दीप्यस्व)। च (=अपि च) हे जागृवे (=सदैव जागरूक), बृहतो [यजमानस्य] (=तदर्थे) वयांसि जिन्व (=अन्नानि देहि)। [त्वं] देवानाम् उशिक् (=देवान् कामयमानो) विपां [च] सुक्रतुः (=विदुषां च सुष्ठुकर्ता फलदाता) असि ॥

६. देवांसहित आणि मानवांसहित नानारूप यज्ञाला [आपल्या] प्रज्ञेनें संपादणारा, क्षिप्रगामी, दयाळू [आणि] यज्ञविघ्नकारी शत्रूंचा नाशक असा अग्नि यज्ञसाधक [देवां]सह [त्यांचा] नायक [होत्साता] द्यावापृथिवींमधून फिरतो.

6. Agni who learnedly performs the multiform sacrifice in company with the gods and with the sons of man, who is impetuous, kind, [and] a destroyer of the reviling infidels, passes through heaven and earth at the head of [the gods] who fulfil the sacrifice.

७. हे अग्नी, तूं सुसंतानयुक्त आयुष्य [देण्या]विषयीं स्तविला जा. तूं हविरन्नानें पुष्ट हो. [आणि] चांगला प्रकाशून आम्हांला अन्नसंपत्ति दे. आणि हे जागरूक [अग्नी], मोठ्या [यजमाना]ला अन्नें दे. तूं देवांवर प्रीति करणारा [आणि] विद्वान् [मनुष्यां]चा फलदाता आहेस.

7. Be thou praised, o Agni, in respect of [long] life accompanied by good progeny. Be thou nourished with sacrificial food. [And] do thou shine wealth unto us. And give food to the great [sacrificer], o ever-wakeful [Agni]. Thou art a lover of the gods and a patron of the learned.

---

६. 'अग्नि देवांस घेऊन येतो आणि मनुष्यांचा यज्ञ सिद्धीस नेऊन त्या त्या देवांसहित पुनः फिरत फिरत द्यावापृथिवींमधून जातो,' असा भावार्थ.

विशपतिं यह्वमतिथिं नरः सदा यन्तारं धीनामुशिजं च वाघताम् ।
अध्वराणां चेतनं जातवेदसं प्र शंसन्ति नमसा जूतिभिर्वृधे ॥८॥

विश्पतिम् । यह्वम् । अतिथिम् । नरः । सदा । यन्तारम् । धीनाम् । उशिजम् । च । वाघताम् ।
अध्वराणाम् । चेतनम् । जातऽवेदसम् । प्र । शंसन्ति । नमसा । जूतिऽभिः । वृधे ॥ ८ ॥

विभावा देवः सुरणः परि क्षितीरग्निर्बभूव शवसा सुमद्रथः ।
तस्य व्रतानि भूरिपोषिणो वयमुप भूषेम दम आ सुवृक्तिभिः॥९॥

विभाऽवा । देवः । सुऽरणः । परि । क्षितीः । अग्निः । बभूव । शवसा । सुमत्ऽरथः ।
तस्य । व्रतानि । भूरिऽपोषिणः । वयम् । उप । भूषेम । दमे । आ । सुवृक्तिऽभिः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. विशपतिं (=विशां पतिं राजानं) यह्वं (=महान्तम्) अतिथिं धीनां यन्तारं (=स्तुतीनां नियामकं) वाघतां चोशिजम् (=उपासकानां कामयितारम्) अध्वराणां चेतनं (=यज्ञानां प्रज्ञापकं) जातवेदसं (=जातानां वेदितारं सर्वज्ञम्) [अग्निं] वृधे (=स्वकीयाभिवृद्धये) नरः (=मनुष्या) नमसा जूतिभिः (=नमस्कारेण स्तोत्रैश्च) प्र शंसन्ति (=प्रकर्षेण स्तुवन्ति) ॥

९. विभावा (=दीप्तिमान्) देवः (=द्योतमानः) सुरणः (=अतिशयेन कमनीयः) सुमद्रथः (=शोभनरथः) अग्निः शवसा (=बलेन) क्षितीः (=लोकान्) परि बभूव (=परिवेष्टयति)। भूरिपोषिणः (=बहूनां पोषयितुस्) तस्य व्रतानि (=चरितानि) दमे (=गृहे) सुवृक्तिभिः (=शोभनैः स्तोत्रैः) उप भूषेम (=प्रकाशयेम)॥

८. महान्, राजा, अतिथि, स्तुतींचा नियामक, आणि उपासकांवर प्रीति करणारा, यज्ञांचा प्रकाशक, [आणि] सर्वज्ञ असा जो अग्नि त्याला मनुष्यें, [आपल्या] अभिवृद्धीसाठीं नमस्कारानें [आणि] स्तुतींनीं सदैव स्तवितात.

८. Men for prosperity ever praise with obeisance and hymns[Agni]the great king of men, the guest, the controller of hymns and the lover of worshippers, the light of sacrifices, who knows all beings.

९. दीप्तिमान्, देदीप्यमान, अत्यंत रमणीय, [आणि] सुरथ [असा जो] अग्नि [तो] लोकांला वेष्टून राहतो. त्या बहुपोषक अग्नीचीं चरितें आम्ही [आपल्या] घरीं चांगल्या स्तोत्रांनीं प्रसिद्ध करूं.

9. Brilliant, divine, comely, [and] having a beautiful chariot, Agni has surrounded the world with [his] strength. Let us with good hymns proclaim in the house the deeds of that great giver of nourishments.

८. 'स्तुतींनीं'='जूतिभिः'. 'जूति' शब्दाचा मूळ अर्थ प्रेरणा असा आहे. या ठिकाणीं मोठ्यानें प्रेरिलेल्या म्हणजे उच्चारिलेल्या ज्या स्तुति त्या, असा अर्थ विवक्षित दिसतो.

वैश्वानर तव धामान्या चक्रे येभिः स्वर्विदभवो विचक्षण ।
जात आपृणो भुवनानि रोदसी अग्ने ता विश्वा परिभूरसि त्मना १०

वैश्वानर । तव । धामानि । आ । चक्रे । येभिः । स्वःऽवित् । अभवः । विऽचक्षण ।
जातः । आ । अपृणः । भुवनानि । रोदसी इति । अग्ने । ता । विश्वा । परिऽभूः । असि । त्मना ॥ १० ॥

वैश्वानरस्य दंसनाभ्यो बृहदरिणादेकः स्वपस्यया कविः ।
उभा पितरा महयन्नजायताग्निर्द्यावापृथिवी भूरिरेतसा ॥११॥२१॥

वैश्वानरस्य । दंसनाभ्यः । बृहत् । अरिणात् । एकः । सुऽअपस्यया । कविः ।
उभा । पितरा । महयन् । अजायत । अग्निः । द्यावापृथिवी इति । भूरिऽरेतसा ॥ ११ ॥ २१ ॥

भाषायाम्.

१०. हे वैश्वानर, हे विचक्षण (=सर्वदर्शिन्), येभिः स्वर्विद् अभवः (=यैस्तेजोभिः स्वर्गस्य दाताभवस्) [तानि] तव धामानि (=तेजांसि) आ चक्रे (=अभिष्टौमि) । जातः (=जातमात्रो) भुवनानि रोदसी (=सर्वाणि भूतजातानि द्यावापृथिव्यौ च) आ अपृणः (=आपूरयः) । हे अग्ने, ता विश्वा (=तानि विश्वानि भुवनानि तत्सर्वं जगत्) त्मना परि भूरसि (=तस्य सर्वस्य जगतः परिग्रहीता रक्षिता भवसि) ॥

११. वैश्वानरस्य दंसनाभ्यः (=पराक्रमवतीभ्यः क्रियाभ्यः सकाशात्) बृहत् (=कार्यं जायते) । कविः (=मेधावी) [स] एकः (=एक एव) स्वपस्यया (=सुष्ठुचतुरतया) अरिणात् (=धनं ददाति) । अग्निः उभा पितरा (=उभौ जगतः पितरौ) भूरिरेतसा द्यावापृथिवी (=बहुरेतस्कौ द्यावापृथिव्यौ) महयन् (=पूजयन्=तयोः पूजयिता) अजायत ॥

१०. हे वैश्वानरा, हे प्राज्ञा, तूं ज्या [तेजांच्या योगा]नें स्वर्गदायी झाला आहेस तीं तुझीं तेजें मी स्तवितों. तूं उत्पन्न होतांच सकल भुवनांला आणि द्यावापृथिवींला भरून टाकिता झालास. हे अग्नी, तीं सर्व भुवनें तूं एकटा पोशितोस.

११. वैश्वानराच्या पराक्रमांनीं मोठें [कार्य होतें]. मेधावी [वैश्वानर] एकटा आपल्या चातुर्यानें [धन] देत असतो. बहुरेतस्क जे उभय आईबाप द्यू आणि पृथिवी, त्यांचा मान राखणारा असा अग्नि उत्पन्न झाला.

10. O all-seeing Vais'vânara, I praise thy splendors with which thou hast become the giver of heaven. So soon as born thou didst fill all creation, [fill] earth and heaven. Thou art the protector, o Agni, of that universe.

11. Much [is achieved] by the exploits of Vais'vânara. [That] wise [one] alone gives with his great skill. Agni was born to honour both the prolific parents, heaven and earth.

---

११. 'बहुरेतस्क उभय आईबाप' =' भूरिरेतसा उभा पितरा.' म्हणजे ज्यांपासून असंख्य प्राण्यांची उत्पत्ति होते असे जे जगताचे आईबाप पृथिवी आणि द्यू, ते.

सूक्तम् ४–२३८.

आप्रीसूक्तमिदम् । सू. १८८ ।

विश्वामित्र ऋषिः । त्रिष्टुभ् छन्दः ॥

समित्संमित्सुमना बोध्यस्मे शुचाशुचा सुमतिं रासि वस्वः ।
आ देव देवान्यजथाय वक्षि सखा सखीन्त्सुमना यक्ष्यग्ने ॥ १ ॥

समित्ऽसमित् । सुऽमनाः । बोधि । अस्मे इति । शुचाऽशुचा । सुऽमतिम् । रासि । वस्वः ।

आ । देव । देवान् । यजथाय । वक्षि । सखा । सखीन् । सुऽमनाः । यक्षि । अग्ने ॥ १ ॥

यं देवासस्त्रिरहन्नायजन्ते दिवेदिवे वरुणो मित्रो अग्निः ।
सेमं यज्ञं मधुमन्तं कृधी नस्तनूनपाद्घृतयोनिं विधन्तम् ॥ २ ॥

यम् । देवासः । त्रिः । अहन् । आऽयजन्ते । दिवेऽदिवे । वरुणः । मित्रः । अग्निः ।

सः । इमम् । यज्ञम् । मधुऽमन्तम् । कृधि । नः । तनूऽनपात् । घृतऽयोनिम् । विधन्तम् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. समित्समित् (=अत्यर्थं समिद्धस्त्वम्) अस्मै सुमना बोधि (=अस्मभ्यम् अनुकूलमनस्को भव) । शुचाशुचा (=अत्यन्ततेजसा) वस्वः सुमतिं रासि (=धनविषयकम् अनुग्रहं प्रयच्छ कुरु) । हे देव, देवान् यजथाय (=यज्ञाय) आ वक्षि (=आवह) । हे अग्ने, सुमनाः (=अनुकूलमनस्कस्त्वं) सखा (=मित्रभूतः सन्) सखीन् (=मित्रभूतान् देवान्) यक्षि (=यजस्व=पूजय) ॥

२. हे तनूनपात्, यं [यज्ञं] दिवेदिवे (=प्रतिदिनं) त्रिरहन् (=अहनि त्रिवारं) वरुणो मित्रोऽग्निश् [चेत्येते] देवासः (=देवा) आजयन्ते (=तन्वते) स [त्वं] (=यस्मात्ते देवास्तथा कुर्वन्ति अतः कारणात्) विधन्तं (=परिचरन्तं त्वां पूजयन्तम्) इमं नो यज्ञं मधुमन्तं घृतयोनिं [च] कृधि (=मधुयुक्तं घृतोदरं च कुरु=माधुर्यपुष्ट्युपेतमेघोदकपरिणामं कुरु) ॥

अस्य नो यज्ञस्य मधुरं घनवत्पोषकं च मेघोदकमेव फलं भवत्विति भावः ॥

सूक्त ४–२३८.

ऋषि–विश्वामित्र. वृत्त–त्रिष्टुभ्.

हें आप्री सूक्त आहे त्यामुळें आप्री सूक्तांतील ज्या क्रमानें ज्या देवता प्रति ऋचेंत यावयाच्या त्या यांत आहेत.

१. **चांगला पेटलेला** असा तूं आम्हांला अनुकूळ हो. तूं आपल्या अत्यंत प्रकाशानें धनाविषयीं कृपा कर. हे देवा, तूं यज्ञासाठीं देवांस घेऊन ये. हे अग्नी, सखा असा जो तूं तो अनुकूळ [होऊन] सख्यांला पूज.

२. ज्या [यज्ञा]ला वरुण, मित्र, [आणि] अग्नि [हे] देव नित्य दिवसास तीन वेळ संपादितात, त्या आमच्या या पूजक यज्ञाला, हे **तनूनपात्**, तूं मधुयुक्त [आणि] घृतपूर्ण कर.

Hymn 4–238.

This is an *Âprî* hymn. For Devatâ see hymn 188. By *Vis'vâmitra*. Metre—*Trishṭubh.*

1. *Kindled* and *kindled*, do thou become favourable unto us. With thy exceeding splendor give us a favour of wealth. Bring, o god, the gods hither to the sacrifice. Favouring do thou, o Agni, a friend sacrifice to the friends.

2. O *Tanûnapât*, crown with sweetness [and] clarified butter this our sacrifice, which the gods Varuṇa, Mitra, [and] Agni accomplish daily three times a day, and which is full of reverence.

---

१. सू. १८८ मं. १ पहा.

'सख्यांला'=' सखीन्.' म्हणजे अग्नीचे मित्र जे देव त्यांला.

२. 'ज्या या यज्ञाची पूर्णता प्रतिदिवशीं तीनदा वरुण, मित्र आणि अग्नि हे देव करितात त्या यज्ञाला, हे तनूनपात्, तूं पूर्ण कर; आणि त्यापासून मधुर आणि पुष्टिकारक असें मेघोदक आम्हांस प्राप्त करून दे' असा भावार्थ.

सू. १८८ मं. २ पहा.

प्र दीधितिर्विश्ववारा जिगाति होतारमिळः प्रथमं यजध्यै ।
अच्छा नमोभिर्वृषभं वन्दध्यै स देवान्यक्षदिषितो यजीयान् ॥३॥

प्र । दीधितिः । विश्वऽवारा । जिगाति । होतारम् । इळः । प्रथमम् । यजध्यै ।
अच्छ । नमःऽभि । वृषभम् । वन्दध्यै । सः । देवान् । यक्षत् । इषितः । यजीयान् ॥ ३ ॥

ऊर्ध्वो वां गातुरध्वरे अकार्यूर्ध्वा शोचींषि प्रस्थिता रजांसि ।
दिवो वा नाभा न्यसादि होता स्तृणीमहि देवव्यचा वि बर्हिः॥४॥

ऊर्ध्वः । वाम् । गातुः । अध्वरे । अकारि । ऊर्ध्वा । शोचींषि । प्रऽस्थिता । रजांसि ।
दिवः । वा । नाभा । नि । असादि । होता । स्तृणीमहि । देवऽव्यचाः । वि । बर्हिः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. विश्ववारा (=सर्वैर्वरणीया=सर्वप्रिया) दीधितिः (=स्तुतिः) प्रथमं होतारम् (=आदिं होतारम्) इळो यजध्यै (=हवींषि प्रार्पयितुं) [तं प्रति] प्र जिगाति (=प्रकर्षेण गच्छतु)—वृषभं वन्दध्यै (=वीरं तं वन्दितुं) नमोभिः (=नमस्कारैर्) अच्छ [प्र जिगातु] (=तं प्रति गच्छतु)। इषितः (=अस्माभिः प्रेषितो) यजीयान् (=यष्टृतमः=यजनकर्मणि कुशलतमः) स देवान् यक्षत् (=पूजयतु)॥

४. [हे अग्ने], अध्वरे (=अस्मिन्यज्ञे) वां गातुः (=तव मार्गं) ऊर्ध्वः अकारि (=उन्नतः क्रियते=आकाशं प्रति गन्तुं प्रवृत्तः)। [तव] शोचींषि (=तव तेजांसि) ऊर्ध्वा (=ऊर्ध्वानि=ऊर्ध्वगतिकानि भूत्वा) रजांसि प्रस्थिता (=आकाशप्रदेशान् प्रति प्रस्थितानि)।—होता (=अग्निलक्षणो) दिवो नाभा (=द्युलोकस्य नाभौ मध्यप्रदेशे) न्यसादि (=निषीदति)। [अतः करणात्] देवव्यचा बर्हिः (=देवव्यचो बर्हिर्देवैर्व्याप्तं बर्हिर्) वि स्तृणीमहि (=विशेषेण स्तृणीमः)॥

३. आदि होत्याला अन्न अर्पण करण्याकरितां विश्वकाम्य स्तुति त्याजप्रत जाओ. त्या वीराला वंदण्यासाठीं नमस्कारांनीं त्याप्रत जाओ. आम्हीं पाठविलेला असा तो उत्तम यजक देवांला भजो.

३. May the *praise* dear to all run to the primeval invoker to offer him oblations—[run] towards the hero for to adore [him]. May he, sent [by us] [and] most skilful in sacrificing, worship the gods.

४. या यज्ञांमध्यें तुझा मार्ग वर झाला आहे. [आणि तुझीं] तेजें आकाशाकडे निघालीं [आहेत]. द्युलोकाच्या मध्य भागीं होता बसला आहे. देवांला ठाव देणारे दर्भ आपण पसरूं या.

4. Thy path is turned upwards in this sacrifice, [thy] effulgence has started upwards into the sky. The invoker has sat down in the navel of heaven. Let us spread the *kus'a-grass* that gives a seat to the gods.

३. ही ऋचा इड्नामक अग्नीविषयीं आहे. यांत इळा हा शब्द आहे त्यावरून समजावयाचें. सू. १८८ मं. ३ पहा.

४. ही ऋचा दर्भांविषयीं आहे. सू. १८८ मं. ४ पहा.

'अग्नि प्रदीप्त झाला आहे व त्याच्या ज्वाळा आकाशाकडे धांवत आहेत. यास्तव आतां देवयजनासाठीं आपण दर्भ आंथरूं'.

'तुझासा'=वाम्. हें व्यत्ययानें द्विवचन झालें आहें असें समजलें पाहिजे. उत्तरार्धाच्या आरंभीं दुसरा शब्द 'वा' आहे, त्याप्रमाणेंच हा पूर्वार्धातील 'वाम्' हि 'वा'च असावा असें नसेल काय ?

'द्युलोकाच्या मध्य भागीं'='दिवोनाभा' म्हणजे यज्ञमंडपाच्या मध्य भागीं असा अर्थ सायण करितात. स्वर्गींचा देव अग्नि यज्ञमंडपांत प्रादुर्भूत झाला त्यामुळें यज्ञमंडपालाच द्युलोक हें नांव दिलें आहे असें असेल.

सप्त होत्राणि मनसा वृणाना इन्वन्तो विश्वं प्रति यन्नृतेन ।
नृपेशसो विदथेषु प्र जाता अभी३मं यज्ञं वि चरन्त पूर्वीः ॥५॥२२॥

सप्त । होत्राणि । मनसा । वृणानाः । इन्वन्तः । विश्वम् । प्रति । यन् । ऋतेन ।

नृऽपेशसः । विदथेषु । प्र । जाताः । अभि । इमम् । यज्ञम् । वि । चरन्त । पूर्वीः ॥ ५ ॥ २२ ॥

आ भन्दमाने उषसा उपाके उत स्मयेते तन्वा३ विरूपे ।
यथा नो मित्रो वरुणो जुजोषदिन्द्रो मरुत्वाँ उत वा महोभिः ॥६॥

आ । भन्दमाने इति । उषसौ । उपाके इति । उत । स्मयेते इति । तन्वा । विरूपे इति विऽरूपे ।

यथा । नः । मित्रः । वरुणः । जुजोषत् । इन्द्रः । मरुत्वान् । उत । वा । महःऽभिः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. मनसा वृणानाः (=स्तोत्रेण प्राथ्यर्मानाः) [देवा] विश्वं (=सकलं जगद्) ऋतेन (=सत्यभूतेन मेघोदकेन) इन्वन्तः (=प्रीणयन्तः सन्तः) सप्त होत्राणि प्रति यन् (=होतुः सप्त कर्माणि प्रति आगच्छन्तु) । नृपेशसः (=नररूपा) विदथेषु जाताः (=यज्ञेषु प्रादुर्भूताः) पूर्वीः (=पूर्व्यो बह्व्यो) [द्वारो देव्यः] इमं यज्ञम् अभि वि चरन्त (=अभिचरन्तु आगच्छन्तु) ॥

६. उपाके (=परस्परं संगते) तन्वा विरूपे (=आकारेण परस्परं भिन्ने) उषसौ (=नक्तोषसौ) भन्दमाने (=स्तूयमाने सत्यौ) आ[गच्छताम्] यथा मित्रः वरुणः उत वा (=अपि च) मरुत्वान् इन्द्रः (=मरुद्युक्त इन्द्रो) नः (=अस्मान्) महोभिर्जुजोषत् (=तेजोभिः सेवेत=अनुगृह्णीयात्) ॥

५. स्तोत्रानें प्रार्थिलेले [असे देव] सकळ जगताला उदकानें आनंदवीत होत्याच्या एकामागून एक सात कर्मांप्रत येओत. यज्ञांमध्यें उत्पन्न झालेल्या ज्या नराकार पुष्कळ [द्वारो देवी] त्या या यज्ञाप्रत येओत.

६. एकमेकांला लागलेल्या आणि भिन्न भिन्न आकाराच्या अशा ज्या उषा आणि रात्र, त्या स्तविल्या होत्सात्या येओत आणि हंसोत, कीं जेणेंकरून मित्र, वरुण आणि मरुतांसहित इंद्र आपल्या तेजांनिशीं आम्हांवर अनुग्रह करतील.

5. May [the gods], waited upon by the hymn, come to the seven works of the invoker, and delight the world with the holy water. May the numerous *Doors* of human form, born in the sacrifices, come to this sacrifice.

6. May the *Night* and the *Dawn*, united each to the other and each differing as to features, [come] hither and smile, being praised; so that Mitra, Varuṇa and Indra at the head of the Maruts, may favour us with their splendors.

---

५. हा मंत्र द्वारो देवींविषयीं आहे. सू. १८८ मं. ५ पहा.

'उदकानें '=' ऋतेन '. 'ऋत ' शब्दाचा अर्थ उदक असा फार संभवतो म्हणून आम्हीं. सू. १०५ मं. १२ यावर सांगितलेंच आहे तें पहा.

'सात कर्मांप्रत '=सप्त होत्राणि. व षट्कर्त्यांचीं सात कर्में असें सायण म्हणतात.

६. सू. १८८ मं. ६ पहा.

दैव्या होतारा प्रथमा न्यृञ्जे सप्त पृक्षासः स्वधया मदन्ति ।
ऋतं शंसन्त ऋतमित्त आहुरनु व्रतं व्रतपा दीध्यानाः ॥ ७ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । नि । ऋञ्जे । सप्त । पृक्षासः । स्वधया । मदन्ति ।
ऋतम् । शंसन्तः । ऋतम् । इत् । ते । आहुः । अनु । व्रतम् । व्रतऽपाः । दीध्यानाः ॥ ७ ॥

आ भारती भारतीभिः सजोषा इळा देवैर्मनुष्येभिरग्निः ।
सरस्वती सारस्वतेभिरर्वाक् तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं सदन्तु ॥ ८ ॥

आ । भारती । भारतीभिः । सऽजोषाः । इळा । देवैः । मनुष्येभिः । अग्निः ।
सरस्वती । सारस्वतेभिः । अर्वाक् । तिस्रः । देवीः । बर्हिः । आ । इदम् । सदन्तु ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. दैव्या (=दिव्यौ) प्रथमा (=प्रथमावादिभूतौ) होतारा (=देवानामाह्वातारौ) नि ऋञ्जे (= प्रसाधयामि=प्रसादयामि)। ऋतं शंसन्तः (=सत्यभूतं मेघोदकमाशंसमानाः) सप्त पृक्षासः (=ऋत्विजो) व्रतमनु व्रतपाः (=व्रतं कर्मानुसृत्य व्रतरक्षिणः कर्मणो रक्षितारो) दीध्यानाः (=ध्यानरताः सन्तस्) ते ऋतमित् आहुः (=अग्निरेव सत्यमिति वदन्ति)॥

८. भारतीभिः (=? "भरतस्य सूर्यस्य संबन्धिनीभिः") सजोषाः (=संगता) भारती [नाम देवी] देवैर्मनुष्येभिः (=देवैर्मानवैश्च) [संगता] इळा [नाम देवी] सारस्वतैः (=? सरस्वतीसंबन्धिभिः) [संगता] सरस्वती [नाम देवी] [इति] तिस्रो देवीः (=देव्यः) आ[गत्य] अग्निश् [च] अर्वाग् आ[गत्य] इदं बर्हिः (=अस्मिन् बर्हिषि) सदन्तु (=निषीदन्तु)॥

७. **दोन दिव्य आदि होत्यांला** मी आळवितों. सत्य[रूप उदका]ची याचना करणारे सात ऋत्विज् [त्यांला] हविरन्नानें आनंदवीत आहेत. कर्माला अनु[सरून] कर्माचें रक्षण करणारे [आणि] ध्यानी [असे] ते [ऋत्विज्] [अग्नीला]च सत्य म्हणतात.

८. भारतींसहित **भारती**, देव आणि मनुष्य यांसहित **इळा**, [आणि] सारस्वतांसहित **सरस्वती** [ह्या] तीन देवी [आणि] अग्नि [हे] येऊन या दर्भांवर बसोत.

7. I propitiate the two primeval *divine invokers.* The seven priests, praying for the holy [water], delight [them] with oblation. Preserving the law according to the law, and full of contemplation, they say [Agni] [is] Holiness.

8. May the three goddesses *Bhâratî* accompanied by the Bhâratîs, *Iḷâ* by the gods [and] the men, [and] *Sarasvatî* by the Sârasvatas, [as also] Agni, come and sit on this *Kus'a-grass.*

---

७. ही ऋचा दोघे जे 'दिव्य होते' म्हणून आप्रीसूक्तांत प्रसिद्ध असतात, त्यांविषयीं आहे. सू. १८८ मं. ७ पहा.

तात्पर्यः–' दोघां दिव्य होत्यांला आमचे ऋत्विज् हविरन्न अर्पण करित आहेत. ते अग्नीलाच सत्य म्हणतात. अग्नीशिवाय दुसरें सत्य म्हणून कांहीं नाहीं असें समजतात'.

तथापि ' ऋत ' शब्दाचे वेगवेगळे अर्थ एकाच ऋचेंत असल्यामुळें स्पष्ट अर्थ समजत नाहीं. आणि सात ऋत्विज् कोण कोण समजावयाचे तेंहि किंचित् संदिग्ध आहे.

८. भारती, इळा, सरस्वती या तीन ' देवीं 'विषयीं ही ऋचा आहे. सू. १८८ मं ८ पहा.

या ऋचेंत ज्या पुष्कळ भारती आणि सारस्वत सांगितले ते कोण असतील तें समजत नाहीं. सरस्वतीचे जे [पुत्र] ते सारस्वत. परंतु ते कोण ? कदाचित् जी सरस्वती या मंत्रांत सांगितली तिचे पुत्र असावेत. त्याप्रमाणेंच ' भारतीभिः' म्हणजे भारती देवी जी कोण या ऋचेंत सांगितलेली, तिच्या कन्या असाव्यात, असें दिसतें.

तन्नस्तुरीपमध पोषयित्नु देव त्वष्टर्वि रराणः स्यस्व ।
यतो वीरः कर्मण्यः सुदक्षो युक्तग्रावा जायते देवकामः ॥ ९ ॥

तत् । नः । तुरीपम् । अध । पोषयित्नु । देव । त्वष्टः । वि । रराणः । स्यस्वेति स्यस्व ।

यतः । वीरः । कर्मण्यः । सुऽदक्षः । युक्तऽग्रावा । जायते । देवऽकामः ॥ ९ ॥

वनस्पतेऽव सृजोप देवानग्निर्हविः शमिता सूदयाति ।
सेदु होता सत्यतरो यजाति यथा देवानां जनिमानि वेद ॥१०॥

वनस्पते । अव । सृज । उप । देवान् । अग्निः । हविः । शमिता । सूदयाति ।

सः । इत् । ऊं इति । होता । सत्यऽतरः । यजाति । यथा । देवानाम् । जनिमानि । वेद ॥ १० ॥

भाषायाम्.

९. अध (=अधुना) देव (=दीप्तिमन्) हे त्वष्टः, यतः (=यतः सकाशात्) कर्मण्यः (=कर्मकुशलः) सुदक्षः (=शोभनबलो) युक्तग्रावा (=ग्राव्णोर्योजयिता =ग्रावभिः सोममभिषूय देवप्रीत्यर्थं यज्ञस्य कर्ता) देवकामः (=देवान् कामयमानो) वीरः (=पुत्रो) जायते (=उत्पद्यते) तत् (=तादृशं) पोषयित्नु (=पोषकं) तुरीपं (=रेतो) नः (=अस्मभ्यं) [त्वं] रराणः (=रममाणः प्रसन्नः सन्) स्यस्व (=मोचय=पातय) ॥

१०. हे वनस्पते (=वनस्पतिविकार यूप), [त्वं] देवान् अव उप सृज (="समीपे कुरु") । शमिता (=हविषः संस्कर्ता) अग्निर्हविः सूदयाति (=संस्करोतु)। स इत् उ सत्यतरो होता (=अपि च स एवातिशयेन सत्यो देवानामाह्वाता) यजाति (=देवान् यजतु) । यथा (=यस्मात् कारणात्) [स] देवानां जनिमानि वेद (=देवानां जातानि देवप्रकारान् जानाति) ॥

९. हे दीप्तिमान् त्वष्ट्या, तूं प्रसन्न [होऊन] आम्हांपासून असें उत्कर्षकारक बीज पाड, कीं त्यापासून पराक्रमी, प्रबळ, ग्रावे जोडणारा, [आणि] देवांवर प्रीति करणारा असा शूर पुत्र जन्मेल.

१०. हे वनस्पती, तूं देवांला घेऊन ये. शमिता अग्नि हवि शिजवो. तोच अत्यंत सत्य होता यजन करो, कारण कीं तो देवजनांला जाणतो.

9. And, o resplendent *Tvashṭâ*, pleased do thou let fall from us that prosperous seed from which may be born a hero, brave, powerful, sacrificing [and] godloving.

10. O *Lord of the forest*, do thou bring the gods near. May Agni the preparer cook the oblation. May that very invoker, most truthful, conduct the sacrifice, as he knows the race of the gods.

---

९. सू. १८८ मं ९. पहा. त्वष्टा देव बीजापासून प्रजोत्पत्ति मनुष्यांचे आंगीं करितो याविषयीं सू. १४२ मं. १० आणि त्याजवरील टीप पहा.

‘ ग्रावे जोडणारा ’=‘ युक्तग्रावा ’. म्हणजे सोमरस काढण्याचे जे पाषाण ते जोडून सोमरस काढील आणि देवांचें यजन करील असा.

दुष्ट जननशांतींत (म्हणजे चांगल्या मुहूर्तावर जन्म न झालें तर जी शांति करितात त्यांत) हा मंत्र म्हणत असतात. परंतु जन्म होण्याच्या पूर्वी गर्भ राहण्याच्या अगोदर या मंत्राचा उपयोग. गर्भ राहून जन्म झाल्यावर हा मंत्र म्हणण्यांत कांहीं अर्थ दिसत नाहीं.

१०. सू. १८८ मं. १० पहा. हा मंत्र यूप जो खांब, कीं ज्याला बळी द्यावयाचा पशु बांधीत त्याविषयीं आहे. त्याला वनस्पति म्हणजे लांकडांचा राजा असें येथें म्हटलें आहे.

आ याह्यग्ने समिधानो अर्वाङिन्द्रेण देवैः सरथं तुरेभिः ।
बर्हिर्न आस्तामदितिः सुपुत्रा स्वाहा देवा अमृता मादयन्ताम् ॥
॥ ११ ॥ २३ ॥

आ । याहि । अग्ने । सम्ऽइधानः । अर्वाङ् । इन्द्रेण । देवैः । सऽरथम् । तुरेभिः ।
बर्हिः । नः । आस्ताम् । अदितिः । सुऽपुत्रा । स्वाहा । देवाः । अमृताः । मादयन्ताम् ॥ ११ ॥ २३ ॥

भाषायाम्.

११. हे अग्ने, समिधानः (=समिध्यमानः सन्) इन्द्रेण तुरेभिः (=त्वरमाणैर्) देवैः सरथं (=समानरथं यथा तथा) अर्वाग् आ याहि (=अत्रायाहि) । सुपुत्रा (=शोभनाः पुत्रा यस्याः सा) अदितिर्नो बर्हिरास्ताम् (=अस्माकं बर्हिष्युपविशतु)। अमृताः (=अमरा) देवाः स्वाहा (=स्वाहाकारेण) मादयन्तां (=तृप्यन्तु) ॥

सूक्तम् ५–२३९.

विश्वामित्र ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

प्रत्यग्निरुषसश्चेकितानोऽबोधि विप्रः पदवीः कवीनाम् ।
पृथुपाजा देवयद्भिः समिद्धोऽप द्वारा तमसो वह्निरावः ॥ १ ॥

प्रति । अग्निः । उषसः । चेकितानः । अबोधि । विप्रः । पदऽवीः । कवीनाम् ।
पृथुऽपाजाः । देवयत्ऽभिः । सम्ऽइद्धः । अप । द्वारा । तमसः । वह्निः । आवरित्यावः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. उषसश्चेकितानः (=जानन्) विप्रः (=मेधावी) कवीनां पदवीः (=नायकः) अग्निः प्रत्यबोधि (=प्रतिबुध्यते) । पृथुपाजाः (=दूरप्रसारि पाजस्तेजो यस्य स) देवयद्भिः समिद्धः (=देवकामैः सम्यग्दीप्तो) वह्निः (=हविषां वाहकोग्निस्) तमसो द्वारा (=अन्धतमसस्य द्वाराणि) अपावः (=अपावृणोत्) ॥

११. हे अग्नी, तूं पेटविलेला होत्साता, इंद्रासहित [आणि] वेगवान् देवांसहित एका रथावर बसून इकडे ये. चांगल्या पुत्रांची माता अशी जी अदिति ती आमच्या दर्भांवर बसो. अमर देव **स्वाहा** [शब्दा]नें तृप्त होओत.

11. Being kindled, o Agni, come thou hither in the same chariot with Indra and with the quickly traversing gods. May Aditi, the mother of good sons, sit on our kus'a-grass. May the immortal gods be gratified with the exclamation *Svâhâ*.

११. ही ऋचा 'स्वाहा' या उद्गाराविषयीं आहे. सू. १८८ मं. ११पहा.

सूक्त ५–२३९.

ऋषि–विश्वामित्र. देवता–अग्नि. वृत्त–त्रिष्टुभ्.

१. उषांला जाणणारा [आणि] कवींचा नायक असा जो मेधावी अग्नि तो पुनः जागा झाला आहे. विस्तीर्णतेजोवान् वह्नि देवकामी जनांनीं पेटविला होत्साता अंधकाराचीं द्वारें उघडून टाकिता झाला आहे.

Hymn 5–239.

To *Agni*. By *Vis'vâmitra*. Metre —*Trishṭubh*.

1. Agni, who observes the dawns, [who is] the wise leader of the poets, has waked again. The carrier [of oblation] whose splendor reaches far, [being] kindled by those who love the gods, has broke open the doors of darkness.

१. 'उषांला जाणणारा'='उषसश्चेकितानः.' म्ह० उषांला पाहणारा; अर्थात् उषेचा उदय होण्याच्या अगोदर जागा होणारा.

प्रेद्वग्निर्वावृधे स्तोमेभिर्गीर्भिः स्तोतृणां नमस्य उक्थैः ।
पूर्वीर्ऋतस्य संदृशश्चकानः सं दूतो अद्यौदुषसो विरोके ॥ २ ॥

प्र । इत् । ऊं इति । अग्निः । ववृधे । स्तोमेभिः । गीःऽभिः । स्तोतृणाम् । नमस्यः । उक्थैः ।

पूर्वीः । ऋतस्य । सम्ऽदृशः । चकानः । सम् । दूतः । अद्यौत् । उषसः । विऽरोके ॥ २ ॥

अधाय्यग्निर्मानुषीषु विक्ष्व१पांगर्भो मित्र ऋतेन साधन् ।
आ हर्यतो यजतः सान्वस्थादभूदु विप्रो हव्यो मतीनाम् ॥ ३ ॥

अधायि । अग्निः । मानुषीषु । विक्षु । अपाम् । गर्भः । मित्रः । ऋतेन । साधन् ।

आ । हर्यतः । यजतः । सानु । अस्थात् । अभूत् । ऊं इति । विप्रः । हव्यः । मतीनाम् ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. नमस्यः (=पूज्यः) अग्निः स्तोतृणां स्तोमेभिः (=स्तोत्रैर्) गीर्भिः (=वाग्भिर्) उक्थैः (=शस्त्रैर्नाम स्तोत्रोच्चारप्रकारैः) प्र इत् उ ववृधे (=प्रकर्षेणैव वृद्धिं प्राप्तोस्ति)। ऋतस्य (=सत्यभूतस्य सूर्यस्य) पूर्वीः संदृशः (=बह्वीः शोभाश्) चकानः (=कामयमानः) [स] दूतः उषसो विरोके (=विरोचने प्रातःकाले) सम् अद्यौत् (=सम्यक् प्रकाशितवान्) ॥

३. अपां गर्भः (=मेघोदकानां सूनुर्) मित्रः (=सखा) ऋतेन साधन् (=सत्यभूतेन यज्ञेन मनोरथान् साधयन्) अग्निर्मानुषीषु विक्षु (=मनुसंबन्धिनीषु प्रजासु =अस्मिन्मनुष्यलोके) अधायि (=स्थापितोस्ति)। हर्यतः (=स्पृहणीयो) यजतः (=पूज्यः) [स] सानु आ अस्थात् (=आगत्य "उच्छ्रितं धिष्ण्यम् उत्तरवेद्याख्यम्" अध्यतिष्ठत्)। विप्रः (=मेधावी) मतीनां (=स्तोतृणां) हव्योभूत् उ (=स्तुत्योभूत्) ॥

२. पूजनीय अग्नि स्तोत्यांच्या स्तोत्रांनीं, वाणींनीं, आणि शस्त्रांनीं फार वाढला आहे. सत्य[रूप आदित्या]च्या अनेक शोभांची वांछा करून [जो] दूत उषेच्या प्रभातेबरोबर लकलकीत प्रकाशला आहे.

३. उदकांचा बाळ, मित्र, आणि सत्य[मय यज्ञा]नें कार्यसिद्धि करणारा असा जो अग्नि तो मनुष्यलोकीं स्थापिला आहे. तो कमनीय [आणि] पूज्य [अग्नि] येऊन शिखरावर बसला आहे. मेधावी [अग्नि] स्तोत्यांनीं आळविण्यास योग्य झाला आहे.

2. Adorable Agni has grown mighty through the hymns, the songs, and the encomiums of the praisers. Desirous of the many beauties of the holy [sun], the [celestial] messenger has burst into splendor at the break of dawn.

3. Agni the offspring of the [celestial] waters, the friend, accomplishing [his end] through the holy sacrifice, has been established among the human races. Handsome [and] adorable, [Agni] has come and mounted the pinnacle. Wise Agni has become worthy of being invoked by the poets.

---

२. 'शस्त्रांनीं वाढला आहे'=' उक्थैः प्र ववृधे.' 'शस्त्र' म्ह० कितीएक सूक्तें मिळून एकत्र म्हणण्यासाठीं केलेला जो समूह तो.

३. 'शिखरावर बसला आहे' =' सानु अस्थात्.' म्हणजे उत्तर वेदी या नांवाची अग्नि पेटविण्याची जी उंच जागा असते ती येथें विवक्षित आहे असें सायण म्हणतात. तें खरें असेल.

मित्रो अग्निर्भवति यत्समिद्धो मित्रो होता वरुणो जातवेदाः।
मित्रो अध्वर्युरिषिरो दमूना मित्रः सिन्धूनामुत पर्वतानाम् ॥ ४ ॥

मित्रः । अग्निः। भवति । यत् । सम्ऽइद्धः । मित्रः । होता । वरुणः । जातऽवेदाः ।

मित्रः । अध्वर्युः । इषिरः । दमूनाः । मित्रः । सिन्धूनाम् । उत । पर्वतानाम् ॥ ४ ॥

पाति प्रियं रिपो अग्रं पदं वेः पाति यह्वश्चरणं सूर्यस्य ।
पाति नाभा सप्तशीर्षाणमग्निः पाति देवानामुपमादमृष्वः ५॥२४

पाति । प्रियम् । रिपः । अग्रम् । पदम् । वेः । पाति । यह्वः । चरणम् । सूर्यस्य ।

पाति । नाभा । सप्तऽशीर्षाणम् । अग्निः । पाति । देवानाम् । उपऽमादम् । ऋष्वः ॥ ५ ॥ २४ ॥

भाषायाम्.

४. अग्निः समिद्धः (=सम्यग्दीप्तः सन्) मित्रः (=सूर्यो) भवति । [स] मित्रो होता वरुणो जातवेदाश् [च] [भवति] । [स] मित्रः अध्वर्युः इषिरः (=वायुर्) दमूनाः (=गृहेभ्यः सुखकारी एतन्नामकोग्निर्) [भवति]। [स] सिन्धूनाम् उत पर्वतानां मित्रः (=नदीनां पर्वतानां च) मित्रः (=सखा) [भवति] ॥

५. [अग्निः] प्रियं (=स्वप्रीतिकरम्) अग्रं (=श्रेष्ठं) वेः पदम् (=अग्निलक्षणस्य पक्षिणः स्थानं वेदिरूपं) रिपः (=शत्रोः सकाशात्) पाति (=रक्षति)। यह्वः (=महान्) [स] सूर्यस्य चरणं (=संचारस्थानं द्युलोकं) पाति। अग्निर्नाभा (=नाभौ मध्यमस्थानेऽन्तरिक्षे) सप्तशीर्षाणं (=सप्तशिरस्कं=? "मरुद्गणं") पाति । ऋष्वः (=श्रेष्ठोग्निर्) देवानामुपमादं (=हर्षकारकं यज्ञं) पाति ॥

४. जेव्हां अग्नि प्रदीप्त [होतो] [तेव्हां] [तो] मित्र होतो. [अग्नि] मित्र, होता, वरुण [आणि] जातवेद [होतो]. तो मित्र, अध्वर्यु, वायु, [आणि] दमूना [होतो]. [तो] सिंधूंचा आणि पर्वतांचा मित्र [होतो].

4. Agni when kindled becomes Mitra, [becomes] Mitra, Hotâ, Varuṇa, [and] Jâtavedas. [He becomes] Mitra, Adhvaryu, Vâyu, [and] Damûnas. [He becomes] the friend of the rivers and of the mountains.

५. तो पक्ष्याचें जें श्रेष्ठ प्रिय स्थान त्याला शत्रूपासून रक्षितो. महान् [अग्नि] सूर्याचें संचारस्थान रक्षितो. अग्नि मध्यस्थानीं सात शिरें ज्यास आहेत त्याला रक्षितो. सुंदर [अग्नि] देवांच्या यज्ञाला रक्षितो.

5. He protects from the enemy the beloved high seat of the Bird. Great [Agni] protects the sphere of the sun. Agni protects in the centre him who has seven heads. Supreme [Agni] protects that which delights the gods.

---

४. अग्नीचें सर्वात्मकस्वरूप यांत वर्णिलें आहे, असें सायण म्हणतात. त्याप्रमाणें तात्पर्य असें कीं, 'अग्नि हाच मित्र, वरुण, होता, जातवेद, अध्वर्यु, वायु, दमूना होय. आणि तोच नद्यांचा आणि पर्वतांचा मित्र होय.' तसेंच दिसतें खरें; पण त्याला अडचण इतकीच कीं 'मित्र' शब्द चारहि चरणांत आला आहे, आणि त्यांतून चवथ्या चरणांत त्याचा अर्थ, 'स्नेही' 'सखा' असा करावा लागतो.

५. 'पक्ष्याचें स्थान'='पदं वेः' म्हणजे 'वेदी.' अग्निरूप पक्षी ज्यांत बसतो तें स्थान म्हणजे वेदि, असें वेदांत प्रसिद्ध आहे.

'सात शिरें ज्यास आहेत त्याला' ='सप्तशीर्षाणम्.' म्हणजे कोण घ्यावयाचा तें सांगवत नाहीं. सायण मरुद्गण असें म्हणतात.

ऋभुश्चक्र ईड्यं चारु नाम विश्वानि देवो वयुनानि विद्वान् ।
ससस्य चर्म घृतवत्पदं वेस्तदिदग्नी रक्षत्यप्रयुच्छन् ॥ ६ ॥

ऋभुः । चक्रे । ईड्यम् । चारु । नाम । विश्वानि । देवः । वयुनानि । विद्वान् ।
ससस्य । चर्म । घृतऽवत् । पदम् । वेः । तत् । इत् । अग्निः । रक्षति । अप्रऽयुच्छन् ॥ ६ ॥

आ योनिमग्निर्घृतवन्तमस्थात्पृथुप्रगाणमुशन्तमुशानः ।
दीद्यानः शुचिर्ऋष्वः पावकः पुनःपुनर्मातरा नव्यसी कः ॥ ७ ॥

आ । योनिम् । अग्निः । घृतऽवन्तम् । अस्थात् । पृथुऽप्रगानम् । उशन्तम् । उशानः ।
दीद्यानः । शुचिः । ऋष्वः । पावकः । पुनःऽपुनः । मातरा । नव्यसी इति । करिति कः ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. ऋभुः (=महान्) देवः (=दीप्तिमान्) [अग्निर्] विश्वानि वयुनानि (=सर्वाणि कर्माणि) विद्वान् (=जानन्) [स्वकीयं] नाम ईड्यं (=स्तुत्यं) चारु (=कमनीयं=प्रियं च) चक्रे । वेः पदं (=वेः पदे=अग्निलक्षणस्य पक्षिणः स्थाने वेद्यां) ससस्य (=स्वपतोग्नेश्) चर्म (=भस्मरूपं) घृतवत् (=दीप्तिमद्) [भवति] । अग्निः अप्रयुच्छन् (=अप्रमाद्यन्=प्रमादरहितं यथा तथा) तदित् (=तदेव) रक्षति ॥

अज्वलतोप्यग्नेर्भस्म दीप्तिमद्भाति तच्च स वेद्यां भृशं रक्षतीत्यर्थः ॥

७. अग्निर्घृतवन्तं (=दीप्तिमन्तं) योनिं (=स्वस्थानं वेदिरूपम्) आ अस्थात् (=आरुह्याध्यतिष्ठत्) । उशानः (=कामयमानोग्निः) पृथुप्रगानं (=विस्तीर्णप्रवेशम्) उशन्तं (=कामयमानं) [योनिम्] [आस्थात्] । दीद्यानः (=द्योतमानः) शुचिः (=शुद्ध) ऋष्वः (=श्रेष्ठः) पावको मातरा (=मातापितरौ=अरण्यौ) पुनःपुनर्नव्यसी (=नवीयसौ=तरुणतरे) कः (=अकः करोति) ॥

६. महान् [जो] देव [अग्नि] [तो] सकल कर्मे जाणणारा होत्साता [आपलें] नांव स्तुत्य [आणि] प्रिय करिता झाला आहे. पक्ष्याचे स्थानीं निद्रित असतांहि त्याचें चर्म लखलखीत असतें. तें अग्नि जपून संभाळितो.

७. अग्नि देदीप्यमान आसनावर चढला आहे. विस्तीर्ण प्रिय [आसना]वर प्रेमानें [चढला आहे]. देदीप्यमान, शुद्ध, [आणि] महान् [असा जो] पावक, [तो] [आपल्या] आईबापांस पुनःपुनः तरुण करितो.

6. The great god [Agni] knowing all holy works, has made [his] name praiseworthy [and] dear. The skin of him even when sleeping [on] the seat of the Bird is brilliant. Agni protects that with care.

7. Agni has ascended [his] brilliant seat. Lovingly he [has ascended] [his] wide [and] loving seat. Resplendent, pure [and] high, Pâvaka makes [his] parents young again and again.

---

६. ‘ अग्नि वेदीवर विझाला आणि केवळ भस्म राहिलें तरी तें भस्म तेजस्वी दिसतें. त्याचें वेदीवर तो संभाळून रक्षण करितो ’ असें दुसऱ्या पादाचें तात्पर्य.

यांत ‘ पदं वेः’ हें ‘ पदे वेः’ या अर्थी घ्यावें लागतें इतकी अडचण आहे.

७. जीं दोन लांकडें एकमेकांवर घांसून अग्नि पाडीत त्याचें नांव ‘ अरणि;’ त्यांस अग्नीचीं आईबापें असें म्हणण्याची चाल आहे. त्यांतून अग्नीचा जन्म झाला तरी तीं म्हातारीं होत नाहींत. व अग्नि त्यांतून निघून वेदिरूप स्थानावर मोठ्या प्रीतीनें बसतो असें तात्पर्य.

सद्यो जात ओषधीभिर्ववक्षे यदी वर्धन्ति प्रस्वो घृतेन ।
आप इव प्रवता शुम्भमाना उरुष्यदग्निः पित्रोरुपस्थे ॥ ८ ॥

सद्यः । जातः । ओषधीभिः । ववक्षे । यदि । वर्धन्ति । प्रऽस्वः । घृतेन ।
आपःऽइव । प्रऽवता । शुम्भमानाः । उरुष्यत् । अग्निः । पित्रोः । उपऽस्थे ॥ ८ ॥

उदु ष्टुतः समिधा यह्वो अद्यौद्वर्ष्मन्दिवो अधि नाभा पृथिव्याः ।
मित्रो अग्निरीड्यो मातरिश्वा दूतो वक्षद्यजथाय देवान् ॥ ९ ॥

उत् । ऊं इति । स्तुतः । सम्ऽइधा । यह्वः । अद्यौत् । वर्ष्मन् । दिवः । अधि । नाभा । पृथिव्याः ।
मित्रः । अग्निः । ईड्यः । मातरिश्वा । आ । दूतः । वक्षत् । यजथाय । देवान् ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. जातः (=जातमात्रः) सद्यः (=क्षिप्रम्) ओषधीभिर्ववक्षे (=समिद्भिर्वर्धते)। यदि (=यस्मात्कारणात्) प्रस्वः (=ओषध्यस्) [तं] घृतेन वर्धन्ति (=स्वान्तर्भूतेन रसेन वर्धयन्ति)। प्रवता शुम्भमाना आप इव (=प्रवणेन मार्गेण सशोभं यथा तथा गच्छन्त्य आप इव) अग्निः पित्रोरुपस्थे (=मातापित्रोरुत्सङ्गे तिष्ठन्) [अस्मान्] उरुष्यत् (=रक्षतु)॥

९. यह्वः (=महान्) [अग्निः] स्तुतः [सन्] समिधा (=तेजसा) उत् उ अद्यौत् (=उत्तरं द्योतमानोभूत्)— पृथिव्या अधि नाभा (=पृथिव्या नाभौ=उत्तरवेदिरूपे पृथिवीमध्यप्रदेशे) दिवो वर्ष्मन् (=आ दिवो वर्ष्मण) [उत् अद्यौत्]। मित्रः (=सर्वेषां सखिभूत) ईड्यो दूतः (=स्तुत्यो दूतभूतः) अग्निर्मातरिश्वा (=मातरिश्वनामाग्निर्) देवान् यजथाय (=यज्ञाय) आ वक्षत् (=आवहतु)॥

अस्माभिः संदीपितः स्तुतश्च सन् यस्मादग्निर्द्युलोकपर्यन्तं प्रकाशते अतो द्युलोकाद्देवान् अत्र यज्ञ आनयत्वित्यभिप्रायः॥

८. अग्नि उपजतांच समिधांनीं वाढतो. कारण समिधा घृतानें [त्याला] वाढवितात. उतरणीनें [वाहणाऱ्या] शोभायमान उदकांप्रमाणें अग्नि मातापितरांच्या मांडीवर [आम्हांला] रक्षो.

९. महान् अग्नि स्तविला होत्साता तेजानें प्रकाशमान झाला आहे– पृथिवीच्या मध्यस्थानावरून द्युलोकाच्या उंचीपर्यंत [प्रकाशमान झाला आहे]. मैत्री करणारा, [आणि] स्तुत्य मातरिश्वा अग्नि दूत देवांला यज्ञासाठीं येथें आणो.

8. As soon as born he grows by the sticks, for the sticks nourish him with fat. Like waters shining on a slope, may Agni protect [us] on the lap of his parents.

9. Being praised great Agni has shone up by his effulgence—[has shone up] on the navel of earth into the height of heaven. May Agni Mâtaris'vâ, the friendly and praiseworthy messenger, bring the gods for the sacrifice.

---

८. ‘ अरणींतून अग्नि उत्पन्न होतांच तो समिधांनीं वाढतो. अरणीरूप मातापितरांच्या मांडीवरून तो उतरणीवरून धांवणाऱ्या उदकांप्रमाणें बाहेर येऊन आम्हांस रक्षो.’

परंतु या ऋचेचा उत्तरार्ध किंचित् दुर्बोध आहे. कारण कीं. ‘ पित्रोरुपस्थे ’ या सप्तमी ऐवजीं ‘ पित्रोरुपस्थात्’ असें असावयाचें होतें, आणि ‘ वाहणाऱ्या’ या अर्थाचें पद ‘आप इव प्रवता ’ याजबरोबर पाहिजे होतें. पाश्चात्य विद्वान् ‘ पित्रोरुपस्थे उरुष्यत् ’ याचा अर्थ ‘ आईबापांच्या मांडीवर (आकाशांत ?) पसरो ’ असा करितात.

९. ‘खाण्यासाठीं समिधा देत आहों व बळ येण्यासाठीं स्तुति करीत आहों, यामुळें हा अग्नि वेदीपासून स्वर्गापर्यंत पेटत आहे; तर तो स्वर्गापासून देवांला येथें आणो.’

मातरिश्वा हें अग्नीचें विशेषण आहे. सू. ९६ मं. ४ आणि टीप पहा.

उद॑स्तम्भीत्स॒मिधा॒ नाक॑मृ॒ष्वो॒३॑ ग्निर्भव॑न्नुत्त॒मो रो॑च॒नाना॑म् ।
यदी॑ भृगु॑भ्य॒ः परि॑ मात॒रिश्वा॒ गुहा॒ सन्तं॑ हव्य॒वाहं॑ समी॒धे ॥१०॥

उत् । अ॒स्त॒म्भी॒त् । स॒म्ऽइधा॑ । नाक॑म् । ऋ॒ष्वः । अ॒ग्निः । भव॑न् । उ॒त्ऽत॒मः । रो॒च॒नाना॑म् ।
यदि॑ । भृगु॑ऽभ्यः । परि॑ । मा॒त॒रिश्वा॑ । गुहा॑ । सन्त॑म् । ह॒व्य॒ऽवाह॑म् । स॒म्ऽई॒धे ॥ १० ॥

इळा॑मग्ने पुरु॒दंसं॑ स॒निं गोः श॑श्वत्त॒मं हव॑मानाय साध ।
स्यान्नः॑ सू॒नुस्तन॑यो वि॒जावा॒ग्ने सा ते॑ सुम॒तिर्भू॑त्व॒स्मे ॥११॥२५॥

इळा॑म् । अ॒ग्ने॒ । पु॒रु॒ऽदंस॑म् । स॒निम् । गोः । श॒श्व॒त्ऽत॒मम् । हव॑मानाय । सा॒ध॒ ।
स्यात् । नः॒ । सू॒नुः । तन॑यः । वि॒जाऽवा॑ । अग्ने॑ । सा । ते॒ । सु॒ऽम॒तिः । भू॒तु॒ । अ॒स्मे इति॑ ॥ ११ ॥ २५ ॥

भाषायाम्.

१०. यदि (=यदा) मातरिश्वा [नाम कश्चिद्] हव्यवाहं (=हविषां वोढारम्) [अग्निं] गुहा सन्तम् (=अन्तर्हितं वर्तमानं) भृगुभ्यः परि (=भृगूणां सकाशाद्) [आनीय] सम् ईधे (=समदीपयत्) तदानीम् ऋष्वः (=महान्) अग्नी रोचनानाम् उत्तमो भवन् (=सर्वेषां तेजसां मध्य उच्चैस्तमो भवन्) समिधा (=तेजसा) नाकम् उदस्तम्भीत् (=स्वर्गम् उदस्तभ्नात्) ॥

भृगुभ्यः आदित्यस्य रश्मिभ्य इति सायणः । स्यात् तथा ॥

११. हे अग्ने, हवमानाय (=स्तुवते मह्यं) शश्वत्तमं (=चिरकालं यथा तथा) पुरुदंसं (=प्रभूतवीरकर्माणं=प्रभूतवीरकर्मणां कारयित्रीम्) इळां (=भूमिं) गोः सनिं [च] (=गवां लाभं च) साध (=साधय) । नः सूनुस्तनयः (=अस्माकं पुत्रः पौत्रश्च) विजावा स्यात् (=पुत्रपौत्रादिरूपेण स्वयं विजायत इति तथोक्तः) स्यात् (=भवतु) । हे अग्ने, सा ते सुमतिः (=तव सा प्रसिद्धा सुबुद्धिरनुग्रहात्मिका) अस्मे भूतु (=अस्माकं भवतु) ॥

१०. जेव्हां मातरिश्वा गुप्त असलेल्या हविर्वाहकाला भृगूंपासून आणून पेटविता झाला, तेव्हां महान् अग्नि आपल्या कान्तीनें [सर्व] तेजांमध्यें अति उंच होऊन स्वर्गाला अंतराळीं स्तब्ध करिता झाला.

११. हे अग्नी, तुझा धांवा करणाऱ्याला तूं बहु पराक्रम करविणारी भूमि आणि गुरांची समृद्धि हीं सदैव प्राप्त करून दे. आमचे पुत्रपौत्र संतान वाढविणारे होओत. हे अग्नी, तुझी जी कृपा ती आम्हांला प्राप्त होओ.

10. Becoming the highest of all resplendent things, great Agni supported heaven through his effulgence, when Mâtaris'-vâ kindled the carrier of oblation from the Bhṛigus as he lay [there] in hiding.

11. O Agni, ever and ever do thou procure for thy worshipper land full of many valorous deeds and an affluence of cows. May our sons and grandsons be prolific. O Agni, may that thy favour be ours.

१०. या मंत्रांत मातरिश्वा म्हणजे ज्या देवानें अग्नीला पृथिवीवर प्रथम आणिलें तो देव समजावयाचा आहे, तो कोण होय याविषयीं सू. ३१ मं. ३ आणि टीप पहा.

‘ भृगूंपासून ’ ‘ भृगुभ्यः परि.’ म्ह० सूर्यकिरणांपासून, असें सायण म्हणतात; तसें असेल. मातरिश्वा या देवाविषयीं जें पूर्वीं आम्हीं लिहिलें आहे तें पहा.

‘ गुप्त असलेल्या ’=‘ गुहा सन्तम्.’ म्हणजे अग्नि भृगूंमध्यें (सूर्यकिरणांमध्यें) लपून राहिला होता, तेथून त्याला मातरिश्व्यानें शोधून आणिलें.

सूक्तम् ६–२४०.

विश्वामित्र ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

प्र कारवो मनना वच्यमाना देवद्रीचीं नयत देवयन्तः ।
दक्षिणावाड्वाजिनी प्राच्येति हविर्भरन्त्यग्नये घृताची ॥ १ ॥

प्र । कारवः । मनना । वच्यमानाः । देवद्रीचीम् । नयत । देवऽयन्तः ।
दक्षिणाऽवाट् । वाजिनी । प्राची । एति । हविः । भरन्ती । अग्नये ।
घृताची ॥ १ ॥

आ रोदसी अपृणा जायमान उत प्र रिक्था अध नु प्रयज्यो ।
दिवश्चिदग्ने महिना पृथिव्या वच्यन्तां ते वह्नयः सप्तजिह्वाः ॥२॥

आ । रोदसी इति । अपृणाः । जायमानः । उत । प्र । रिक्थाः ।
अध । नु । प्रयज्यो इति प्रऽयज्यो ।
दिवः । चित् । अग्ने । महिना । पृथिव्याः । वच्यन्ताम् । ते । वह्नयः ।
सप्तऽजिह्वाः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. हे कारवः (=स्तोतारः), देवयन्तः (=देवान् कामयमाना यूयं) वच्यमानाः (=धावन्तः सन्तः=अतिशयेन ससंभ्रमं यथा तथा) देवद्रीचीं (=देवान् प्रति गच्छन्तीं) [स्रुचं] प्र नयत (=हविरर्पणाय प्रधारयत)। वाजिनी (=अन्नवती) घृताची (=घृतेनोक्ता) अग्नये हविर्भरन्ती [स्रुक्] प्राची दक्षिणावाट् एति (=प्रागग्रा सती दक्षिणां दिशम् उह्यमाना गच्छति)॥

२. जायमानः (=जातमात्र एव) [त्वं] रोदसी (=द्यावापृथिव्यौ) आ अपृणाः (=आपूरयः) उत (=अपि च) हे प्रयज्यो (=यष्टव्य), अध नु प्र रिक्थाः (=ताभ्यां प्रकृष्टतरोऽप्यभवः)। हे अग्ने, महिना (=तव महिम्ना) दिवः पृथिव्याश्चित् [प्ररिक्थाः] (=द्यावापृथिवीभ्यां प्रकृष्टतरोभवः)। ते (=तव) सप्तजिह्वाः (=सप्तजिह्वोपेता) वह्नयः (=वाहा) वच्यन्तां (=गच्छन्तु त्वां गृहीत्वात्रागच्छन्तु)॥

सूक्त ६–२४०.

ऋषि–विश्वामित्र. देवता–अग्नि. वृत्त–त्रिष्टुभ्.

१. हे स्तोते हो, देवकामी जे तुम्ही ते ससंभ्रम होत्साते देवांकडे धांवणाऱ्या पळीला स्तोत्रासहित पुढें करा. अन्नवती, घृतयुक्त, अग्नीसाठीं हवि वाहणारी पळी पूर्वेकडे तोंड करून दक्षिणेकडे जाओ.

२. तूं जन्मतांच द्यावापृथिवींस भरून टाकिता झालास. आणि हे पूजनीय [अग्नी], तूं [त्यांहून] मोठा झालास. हे अग्नी, तूं [आपल्या] मोठेपणानें द्युलोक आणि पृथिवी यांहून [मोठा झालास]. तुझे जे सप्तजिह्व वाह ते येओत.

Hymn 6–240.

To *Agni*. By *Vis'vâmitra*. Metre–*Trishṭubh*.

1. O priests, do ye, who long for the gods, actively hold forth with a hymn the ladle that will run to the gods. Rich, containing clarified butter, [and] bearing food for Agni, let it go towards the south with its end towards the east.

2. When born thou didst fill earth and heaven and didst, o adorable one, even surpass [them]–[didst surpass], o Agni, heaven and earth by [thy] greatness. Let thy horses of seven tongues come forth.

---

१. 'पूर्वेकडे तोंड करून दक्षिणेकडे जाते'=' दक्षिणावाट् प्राची एति.' हा अर्थ सायणांप्रमाणें आम्हीं केला आहे. हवि देण्याच्या प्रकारास अनुलक्षून यांतील वचन आहे.

२. 'अग्नि उत्पन्न होतांच त्याणें आपल्या मोठेपणानें पृथिवी आणि द्युलोक यांस भरून टाकिलें आणि त्यापेक्षांहि मोठा झाला. तर हे अग्नी, तुझे घोडे तुला घेऊन येओत.'

'सप्तजिह्व वाह'=' सप्तजिह्वा वह्नयः.' अग्नीचे घोडे सात जिह्वांचे आहेत असें दुसरे ठिकाणीं फार प्रसिद्ध नाहीं. सायण सप्तजिह्व याचा येथें 'सप्तजिह्वात्मक ऋत्विक्' म्हणजे अग्नीच्या ज्या सात जिभा (ज्वाळा) तेच सात ऋत्विज् असा अर्थ करितात, आणि 'वच्यन्ताम्' याचा अर्थच करीत नाहींत, पण बहुतकरून 'बोलोत' असा त्याविषयीं त्यांचा विवक्षित अर्थ दिसतो.

द्यौश्च॑ त्वा पृथि॒वी य॒ज्ञिया॑सो॒ नि होता॑रं सादयन्ते॒ दमा॑य ।
यदी॑ वि॒शो॒ मानु॑षीर्दे॒व॒यन्ती॑: प्रय॑स्वती॒रीळ॑ते शु॒क्रम॒र्चिः ॥ ३ ॥

द्यौः । च॒ । त्वा॒ । पृ॒थि॒वी । य॒ज्ञिया॑सः । नि । होता॑रम् । सा॒द॒य॒न्ते॒ । दमा॑य ।
यदि॑ । विशः॑ । मानु॑षीः । दे॒व॒ऽयन्तीः॑ । प्रय॑स्वतीः । ईळ॑ते । शु॒क्रम् । अ॒र्चिः ॥ ३ ॥

म॒हान्त्स॒धस्थे॑ ध्रु॒व आ निष॑त्तो॒ऽन्तर्द्यावा॑ माहि॑ने॒ हर्य॑माणः ।
आस्क्रे॑ स॒पत्नी॑ अ॒जरे॒ अमृ॑क्ते सब॒र्दुघे॑ उरुगा॒यस्य॑ धे॒नू ॥ ४ ॥

म॒हान् । स॒धऽस्थे॑ । ध्रु॒वः । आ । नि॒ऽस॑त्तः । अ॒न्तः । द्यावा॑ । माहि॑ने॒ इति॑ । हर्य॑माणः ।
आस्क्रे॒ इति॑ । स॒पत्नी॒ इति॑ स॒ऽपत्नी॑ । अ॒जरे॒ इति॑ । अमृ॑क्ते॒ इति॑ । स॒ब॒र्दु॒घे॒ इति॑ स॒बः॒ऽदुघे॑ । उ॒रु॒ऽगा॒यस्य॑ । धे॒नू इति॑ ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. द्यौश्च पृथिवी [च] (=द्यावापृथिव्यौ) यज्ञियासः (=पूजनीया देवाश्च दमाय (=गृहाय) त्वा (=त्वां) होतारं (=देवानामाह्वातारं) नि सादयन्ते (=स्थापयन्ति स्म) । यदि (=यत्र गृहे) मानुषीर्विशः (=मनुष्यप्रजाः) देवयन्तीः (=देवान् कामयमानाः) प्रयस्वतीः (=प्रयस्वत्यः=हविरन्नयुक्ताः सत्यः) शुक्रम् अर्चिः (=तेजस्विनीं दीप्तिम्) ईळते (=स्तुवन्ति) ॥

४. महान् हर्यमाणः (=कामयमानः) [स] सधस्थे आ (=स्वकीये स्थाने) अन्तर्माहिने द्यावा (=महत्योर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये च) ध्रुवो निषत्तः (=अचलः सन् निषण्णो भवति=अचलं यथा तथा निषीदति) । आस्क्रे (=शत्रूणामास्कन्दनशीले =शत्रुजिते) अजरे (=सदा युवत्यौ) अमृक्ते (=केनाप्यहिंसिते) सबर्दुघे (=अमृतदोग्ध्र्यौ) सपत्नी (=सपत्न्यौ=समानपतिके) [द्यावापृथिव्यौ] उरुगायस्य (=पृथुगमनस्याग्नेर्) धेनू (=धात्र्यौ) [भवतः] ॥

सपत्नी समान एकः सूर्यः पतिर्ययोस्ते इति सायणः ॥

३. द्यू आणि पृथिवी [आणि] पूज्य [देव] ह्यांनीं तुला गृहाकरितां होता करून स्थापिलें आहे. आणि तेथें देवकामी मनुष्यलोक हविरन्न घेऊन तुझ्या लखलखीत दीप्तीला स्तवितात.

४. महान् असा जो अग्नि तो मोठ्या प्रीतीनें निरंतर आपल्या घरीं [आणि] महा द्यावापृथिवींच्या मध्यें बसून राहातो. आक्रमणशील, अजर, अविनाशी [आणि] अमृताचा पान्हा सोडणाऱ्या ज्या दोघी सवती त्या दीर्घगामी अग्नीच्या दाया होत.

3. Heaven and earth and the adorable [gods] established thee [as] an invoker for the house, where the human races, longing for the gods, with sacrificial food with them, praise thy brilliant flame.

4. Loving [Agni] who is great sits eternal in his home and in the two great worlds. The two rival wives, victorious [and] ever young [and] indestructible [and] yielders of nectar, are the nurses of the long-striding one.

---

३. ‘ अग्नीला देवांनीं मनुष्यांच्या घरीं होता म्हणून नेमिलें आहे. तेथें (घरीं) मनुष्यें त्याला हवि अर्पण करून पूजितात.’

४. ‘ अग्नीला दूध पाजणाऱ्या दाया म्हटल्या म्हणजे द्यावापृथिवी होत.’

‘ आपल्या घरीं ’=‘ सधस्थे.’ म्हणजे यज्ञमंडपांत असा अर्थ आहे.

‘ दोघी सवती ’=‘ सपत्नी.’ म्हणजे द्यावापृथिवीच समजावयाच्या.

‘ दीर्घगामी ’=‘ उरुगायस्य.’ म्हणजे जिकडेतिकडे जाणारा, मोठ्या वेगानें जाणारा.

व्रता ते अग्ने महतो महानि तव क्रत्वा रोदसी आ ततन्थ ।
त्वं दूतो अभवो जायमानस्त्वं नेता वृषभ चर्षणीनाम् ॥५॥२६॥

व्रता । ते । अग्ने । महतः । महानि । तव । क्रत्वा । रोदसी इति आ । ततन्थ ।
त्वम् । दूतः । अभवः । जायमानः । त्वम् । नेता । वृषभ । चर्षणीनाम् ॥ ५ ॥ २६ ॥

ऋतस्य वा केशिना योग्याभिर्घृतस्नुवा रोहिता धुरि धिष्व ।
अथा वह देवान्देव विश्वान्त्स्वध्वरा कृणुहि जातवेदः ॥ ६ ॥

ऋतस्य । वा । केशिना । योग्याभिः । घृतऽस्नुवा । रोहिता । धुरि धिष्व ।
अथ । आ । वह । देवान् । देव । विश्वान् । सुऽअध्वरा । कृणुहि जातऽवेदः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. हे अग्ने, महतस्तव व्रता (=व्रतानि चरितानि) महानि (=महान्ति [सन्ति] । तव क्रत्वा (=क्रतुना=प्रज्ञया) [त्वं] रोदसी (=द्यावापृथिव्यौ) आ ततन्थ (=विस्तृतवानसि)। त्वं जायमानः (=जातमात्र एव) दूतोभवः। हे वृषभ (=वीर), त्वं चर्षणीनां (=मनुष्याणां) नेता (=नायको) [भवसि] ॥

६. केशिना (=केशिनौ प्रशस्तकेशवन्तौ) घृतस्नुवा (=घृतं क्षरन्तौ) रोहिता (=रोहितावश्वौ) योग्याभिः (=रज्जुभिर्) ऋतस्य धुरि (=सत्यरूपस्य यज्ञस्य धुरि) धिष्व (=धेहि)। अथ (=अपि च) हे देव, विश्वान् देवान् आ वह (=आनय)। [अपि च] हे जातवेदः, [अस्माकं कर्माणि] स्वध्वरा (=स्वध्वराणि हिंसारहितानि) कृणुहि (=कुरु) ॥

५. हे अग्नी, महान् जो तूं त्या तुझीं चरितें महान् [होत]. तूं आपल्या पराक्रमानें द्यावापृथिवींस पसरिता झालास. तूं उत्पन्न होतांच दूत झालास. हे वीरा, तूं जनांचा नायक [आहेस].

५. Great are thy deeds, o Agni, thou who art great. Thou didst expand the two worlds by thy wisdom. [So soon as] born thou didst become the messenger. Thou [art], o hero, the leader of the people.

६. सुंदर अयाळ असलेले, घृतस्रावी [आणि] आरक्त रंगाचे जे तुझे घोडे त्यांस दोऱ्यांनीं सत्याच्या धुरेला जोड. आणि हे देवा, तूं सर्व देवांला इकडे आण. हे सर्वज्ञा, तूं [आमचीं] यजनें निर्विघ्नपणें तडीस ने.

6. Harness with strings to the yoke of Truth the two tawny horses, shaggy [and] dropping clarified butter. And bring all the gods, o god! Make, o all-knowing [Agni], our rites free from obstruction.

---

५. 'चरितें.' म्हणजे द्यावापृथिवींस पसरून ठेविलें इत्यादिक जीं तीं.

६. 'सत्याच्या धुरेला'='ऋतस्य धुरि.' म्हणजे सत्यरूप यज्ञ; तोच रथ अग्नीला घेऊन मनुष्यलोकाहून देवलोकीं जातो, आणि तेथून अग्नीला घेऊन पुनः पृथिवीवर येतो. त्याच्या धुरेला, असा अर्थ.

दिवश्चिदा ते रुचयन्त रोका उषो विभातीरनु भासि पूर्वीः ।
अपो यदग्न उशधग्वनेषु होतुर्मन्द्रस्य पनयन्त देवाः ॥ ७ ॥

दिवः । चित् । आ । ते । रुचयन्त । रोकाः । उषः । विऽभातीः ।
अनु । भासि । पूर्वीः ।
अपः । यत् । अग्ने । उशधक् । वनेषु । होतुः । मन्द्रस्य । पनयन्त ।
देवाः ॥ ७ ॥

उरौ वा ये अन्तरिक्षे मदन्ति दिवो वा ये रोचने सन्ति देवाः ।
ऊमा वा ये सुहवासो यजत्रा आयेमिरे रथ्यो अग्ने अश्वाः ॥८॥

उरौ । वा । ये । अन्तरिक्षे । मदन्ति । दिवः । वा । ये । रोचने
सन्ति । देवाः ।
ऊमाः । वा । ये । सुऽहवासः । यजत्राः । आऽयेमिरे । रथ्यः । अग्ने
अश्वाः ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. हे अग्ने, यद् (=यदा) वनेषु (=अरण्येषु) अप उशधक् (=उदकान्यतिशयेन दहन्) [वर्तसे] [अपि च] मन्द्रस्य (=स्तुत्यस्य) होतुस् [तव] [रोकान्=दीप्तीर्] देवाः पनयन्त (=पनयन्ति=स्तुवन्ति) [तदा] ते रोकास् (=तदीप्तयो) दिवश्चिदा (=द्युलोकपर्यन्तमपि) रुचयन्त (=आरोचन्ते) [अपि च] पूर्वीः (=प्रभूता) विभातीः (=प्रकाशवतीर्) उषसः अनुभासि ॥

८. उरौ (=विस्तीर्णे) अन्तरिक्षे वा ये [देवा] मदन्ति (=हृष्यन्ति) ये वा देवा दिवो रोचने (=द्युलोकस्य प्रकाशमाने प्रदेशे) सन्ति ये वा ऊमाः (=संरक्षणकर्तारः "ऊमसंज्ञकाः पितरः") सुहवासः (=शोभनाह्वाना) यजत्राः (=पूजनीयाः),—। हे अग्ने, रथ्यः (=रथसंबन्धिनस्) [तव] अश्वा आयेमिरे (=अत्रागमनाय रथे बध्यन्ते=युज्यन्ते),—

७. हे अग्नी, तूं जेव्हां अरण्यांत उदकें अगदी जाळून टाकणारा असा [असतोस], [आणि] [जेव्हां] तुज वर्णनीय होत्याच्या [दीप्ति] देव स्तवितात, तेव्हां तुझ्या दीप्ति द्युलोकापर्यंतहि प्रकाशतात, [आणि] तूं अनेक प्रकाशमान उषांच्या पाठोपाठ प्रकाशतोस.

7. Even up to heaven do thy rays shine, [and] thou shinest after numerous brilliant Ushases, when thou art, o Agni, a great burner of the waters in the forest, [and] when the gods praise the [rays of the] praiseworthy invoker.

८. जे [देव] विस्तीर्ण अंतरिक्षांत आनंद पावतात, अथवा जे देव द्युलोकाच्या प्रकाशपूर्ण प्रदेशांत आहेत, अथवा जे संरक्षण करणारे, सुलभाह्वान [आणि] पूज्य [देव] [आहेत],— हे अग्नी, रथाला जोडावयाचे घोडे जोडिले आहेत—,

8. Those [gods] that delight in the wide firmament, or who exist in the brilliant regions of heaven, or who [are] protectors, easily invoked [and] adorable—[thy] chariot horses, o Agni, are fastend—,

---

७. हा मंत्र जरा कठिण आहे. अक्षरार्थ बराच सोपा आहे, तरी कवीचा भावार्थ काय असेल तो स्पष्ट समजत नाहीं. 'तूं प्रतिदिनीं उषःकाळीं जागृत होतोस आणि तुझे किरण आकाशापर्यंत पोंहचतात, आणि तूं होता चांगला आहेस' असें साधारण तात्पर्य दिसतें; पण चारहि पादांचा अन्वय चांगला जुळत नाहीं.

तीस 'देवे' म्हणून जे मंत्रपुष्पांजलि देतांना म्हणतात त्यांत हा मंत्र म्हणण्याची चाल आहे. सू. १८५ मं. ९ आणि टीप पहा.

८. अंतरिक्ष, द्युलोक आणि पृथिवी यांजवरील सर्व देवांस रथाला घोडे जोडून घेऊन येण्याविषयीं यांत प्रार्थना आहे.

या मंत्रांतील 'देव' शब्दाचा अन्वय पुढच्या मंत्रांत घेतला पाहिजे.

ऐभिरग्ने सरथं याह्यर्वाङ् नानारथं वा विभवो ह्यश्वाः ।
पत्नीवतस्त्रिंशतं त्रींश्च देवाननुष्वधमा वह मादयस्व ॥ ९ ॥

आ । एभिः । अग्ने । सऽरथम् । याहि । अर्वाङ् । नानाऽरथम् । वा
विऽभवः । हि । अश्वाः ।
पत्नीऽवतः । त्रिंशतम् । त्रीन् । च । देवान् । अनुऽस्वधम् । आ
वह । मादयस्व ॥ ९ ॥

स होता यस्य रोदसी चिदुर्वी यज्ञंयज्ञमभि वृधे गृणीतः ।
प्राची अध्वरेव तस्थतुः सुमेके ऋतावरी ऋतजातस्य सत्ये॥१०॥

सः । होता । यस्य । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति । यज्ञम्ऽयज्ञम्
अभि । वृधे । गृणीतः ।
प्राची इति । अध्वराऽइव । तस्थतुः । सुमेके इति सुऽमेके । ऋतवरी
इत्यृतऽवरी । ऋतऽजातस्य । सत्ये इति ॥ १०॥

भाषायाम्.

९. एभिः (=तैर्देवैः सह) हे अग्ने, सरथम् अर्वाङ् आ याहि (=एकमेव रथमधिष्ठाय अत्रागच्छ) नानारथं वा (=विभिन्नान् वा रथान् अधिष्ठाय) [आयाहि] । हि (=यस्मात् कारणात्) [तव] अश्वा विभवः (=प्रभवो) [भवन्ति पत्नीवतः (=पत्नीयुक्तान्) त्रिंशतं त्रींश्च देवान् अनुष्वधं (=हविरन्नमुद्दिश्य) आ वह (=आनय) । [अपि च] मादयस्व (=सोमेन हर्षं प्राप्नुहि)॥

१०. [अग्निः] स होता (=तादृशो होता) [भवति] यस्य यज्ञंयज्ञं (=सर्वं यज्ञम्) उर्वी (=उर्व्यौ=विस्तीर्णे) रोदसी चित् (=द्यावापृथिव्यावपि) वृधे अभि गृणीतः (=अभिवृद्धये प्रशंसतः=समीचीनो यज्ञोयमिति प्रशंसां कृत्वा तं यज्ञमभिवृद्धं सफलं कुरुतः) । सुमेके (=सुरूपे) ऋतावरी (=सत्यवत्यौ) सत्ये (=सत्यस्वरूपे) [द्यावापृथिव्यौ] ऋतजातस्य (=सत्यजातस्य सत्यरूपाय यज्ञायोद्भूतस्य) अध्वरेव (=यज्ञाविव) प्राची (=अनुकूले) तस्थतुः (=तिष्ठतः) ॥

उत्तरार्धे स्थितोपमा दुर्बोधा ॥

रोदसीपदेनात्र द्यावापृथिवीगता देवा बोद्धव्या भवन्ति ॥

९. त्यांसहित हे अग्नी, तूं ए-काच रथांत बसून ये अथवा तुम्ही वेगवेगळ्या रथांत बसून [या]. कारण [तुझे] घोडे शक्तिमान् [आहेत]. तूं तीस आणि तीन देवांला त्यांच्या पत्नींसहित हविरन्नासाठीं घेऊन ये आणि आनंद पाव.

१०. [अग्नि] असला होता [आहे] कीं विस्तीर्ण द्यावापृथिवीहि त्याच्या प्रत्येक यज्ञाची प्रशंसा करून अभिवृद्धि करितात. सुरूप, धर्ममय आणि सत्य अशा ज्या द्यावापृथिवी त्या सत्यजात [अग्नी]ला अध्वरांप्रमाणें अनुकूल [होऊन] उभ्या राहतात.

9. with those come, o Agni, hither in a common chariot or in separate chariots. For strong [are] [thy] horses. Bring to the oblation the thirty and three gods with their wives [and] be exhilarated.

10. [Agni] is such a minister that even vast Heaven and Earth commend and prosper all his sacrifices. The beautiful, righteous [and] truthful [Heaven and Earth] stand favourable to the Truth-born like two sacrifices.

---

९. ‘ तीस आणि तीन देव ’ म्हणजे तेहतीस देव. सू. ३४ मं. ११ आणि टीप पहा.

१०. ‘ द्यावापृथिवी ’ प्रशंसा करितात म्हणजे द्यावापृथिवींत राहणारे जे जे म्हणून देव आहेत ते प्रशंसा करितात असें समजावयाचें आहे.

‘ अध्वरांप्रमाणें अनुकूल होऊन उभ्या राहतात ’ हें ‘ अध्वरेव प्राची तस्थतुः ’ याचें भाषांतर सायणानुसार केलें आहे. पण त्या उपमेचा भावार्थ समजत नाहीं. मंत्राचा आम्हीं अक्षरशः अर्थ दिला आहे.

इळांमग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शंश्वत्तमं हवंमानाय साध ।
स्यान्नः सूनुस्तनंयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥
॥ ११ ॥ २७ ॥ ८ ॥ २ ॥

इळाम् । अग्ने । पुरुऽदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्ऽतमम् । हवंमानाय । साध ।
स्यात् । नः । सूनुः । तनंयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ११ ॥ २७ ॥ ८ ॥ २ ॥

समाप्तोयं द्वितीयोष्टकः ।

भाषायाम्.

११. हे अग्ने, हवमानाय (=स्तुवते मह्यं) शश्वत्तमं (=चिरकालं यथा तथा) पुरुदंसं (=प्रभूतवीरकर्माणं=प्रभूतवीरकर्मणां कारयित्रीम्) इळां (=भूमिं) गोः सनिं [च] (=गवां लाभं च) साध (=साधय) । नः सूनुस्तनयः (=अस्माकं पुत्रः पौत्रश्च) विजावा स्यात् (=पुत्रपौत्रादिरूपेण स्वयं विजायत इति तथोक्तः) स्यात् (=भवतु) । हे अग्ने, सा ते सुमतिः (=सा तव प्रसिद्धा सुबुद्धिरनुग्रहात्मिका) अस्मे भूतु (=अस्माकं भवतु) ॥

। समाप्तेयं द्वितीयाष्टकस्य व्याख्या ।

११. हे अग्नी, तुझा धांवा करणाऱ्याला तूं बहु पराक्रम करविणारी भूमि आणि गुरांची समृद्धि हीं सदैव प्राप्त करून दे. आमचे पुत्रपौत्र संतान वाढविणारे होओत. हे अग्नी, तुझी जी कृपा ती आम्हांला प्राप्त होओ.

11. O Agni, ever and ever do thou procure for thy worshipper land full of many valorous deeds and an affluence of cows. May our sons and grandsons be prolific. O Agni, may that thy favour be ours.

११. येथें दुसरा अष्टक संपला आणि या पुढें तिसऱ्या अष्टकाला आरंभ होईल.

॥ अथ तृतीयाष्टके प्रथमोध्यायः ॥

सूक्तम् ७–२४१.

मण्डलद्रष्टा विश्वामित्र ऋषिः। अग्निर्देवता। त्रिष्टुप् छन्दः ॥

प्र य आरुः शितिपृष्ठस्य धासेरा मातरा विविशुः सप्त वाणीः।
परिक्षिता पितरा सं चरेते प्र सर्स्राते दीर्घमायुः प्रयक्षे ॥ १ ॥

प्र। ये। आरुः। शितिऽपृष्ठस्य। धासेः। आ। मातरा। विविशुः। सप्त। वाणीः।
परिऽक्षिता। पितरा। सम्। चरेते इति। प्र। सस्राते इति। दीर्घम्। आयुः। प्रऽयक्षे ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. शितिपृष्ठस्य (=श्वेतपृष्ठस्य) धासेः (=पोषकस्याग्नेर्) ये [रश्मयः] प्रारुः (=प्रकर्षेणोद्गच्छन्ति) [ते] मातरा (=जगतः पितरौ द्यावापृथिव्यौ) सप्त वाणीः (=सप्त सिन्धून्=अन्तरिक्षं) [च] आ विविशुः (=सर्वतः प्रविशन्ति)। परिक्षिता (=परिक्षितौ सर्वव्यापिनौ) पितरा (=पितरौ जगतो मातापितरौ द्यावापृथिव्यौ) दीर्घमायुः प्रयक्षे (=प्रदातुं) सं चरेते प्र सर्स्राते (=सम्यक्चरेते प्रकर्षेणात्मानं प्रसारयतश्च) ॥

अग्नेर्दीप्तयो यदा प्रकर्षेणोद्गच्छन्ति तदा ता अत्यन्तमहत्त्वात् त्रिलोकान् प्रविशन्ति। द्यावापृथिव्यौ च तस्मै मनुष्येभ्यश्च दीर्घमायुर्दातुं संचरतः आत्मानं च प्रसारयत इति भावः ॥

अष्टक ३, अध्याय १.

सूक्त ७–२४१.

ऋषि–विश्वामित्र. देवता–अग्नि. वृत्त–त्रिष्टुभ्.

१. श्वेतपृष्ठ पोषक [अग्नी]-चे जे [किरण] वर जातात, [ते] [जगाच्या] आईबापांचे ठायीं [आणि] अंतरिक्षाचे ठायीं प्रवेश करितात. सर्वव्यापी आईबाप दीर्घ आयुष्य देण्याकरितां संचार करितात [आणि] प्रसार पावतात.

ASHṬAKA III, ADHÂYA I.

Hymn 7–241.

To *Agni*. By *Vis'vâmitra*. Metre —*Trishṭubh*.

1. The rays of the white-backed nourisher [Agni] that start forth enter into the [universal] parents [Earth and Heaven] [and] into the firmament. The two parents that spread everywhere move together and lie expanded for to give long life.

---

१. हें तिसऱ्या अष्टकाचें पहिलें सूक्त कठिण आहे. या सर्वांत जरी अग्नीविषयीं सांगितलें आहे, तरी तें सर्व वर्णन जाणूनबुजून जणुं दुर्बोध आणि गुप्तार्थ शब्दांनीं केलेलें असल्यामुळें खरा भावार्थ समजण्यास सर्व मंत्रांत एकसारिखीं सुलभ साधनें नाहींत.

‘ अग्नीच्या दीप्ति वर जाऊं लागल्या म्हणजे त्या थोडक्या अंतरापर्यंत जातात असें नाहीं. तर पृथिवी, अंतरिक्ष आणि द्युलोक यांस भरून टाकितात. द्यावापृथिवींचा संचार चालतो म्हणून लोक जगतात.’ असा भावार्थ.

दिवक्षसो धेनवो वृष्णो अश्वा देवीरा तस्थौ मधुमद्वहन्तीः ।
ऋतस्य त्वा सदसि क्षेमयन्तं पर्येका चरति वर्तनिं गौः ॥ २ ॥

दिवक्षसः । धेनवः । वृष्णः । अश्वाः । देवीः । आ । तस्थौ । मधुऽमत् । वहन्तीः ।

ऋतस्य । त्वा । सदसि । क्षेमऽयन्तम् । परि । एका । चरति । वर्तनिम् । गौः ॥ २ ॥

आ सीमरोहत्सुयमा भवन्तीः पतिश्चिकित्वान्रयिविद्रयीणाम् ।
प्र नीलपृष्ठो अतसस्य धासेस्ता अवासयत्पुरुधप्रतीकः ॥ ३ ॥

आ । सीम् । अरोहत् । सुऽयमाः । भवन्तीः । पतिः । चिकित्वान् । रयिऽवित् । रयीणाम् ।

प्र । नीलऽपृष्ठः । अतसस्य । धासेः । ताः । अवासयत् । पुरुधऽप्रतीकः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. दिवक्षसः (=दिवं व्याप्य वर्तमाना) अश्वाः (=" वाहनरूपा रोहिताः") वृष्णः (=अग्निलक्षणस्य वीरस्य) धेनवः (=पयसा प्रीणयित्र्यो धात्र्यो) [भवन्ति] । मधुमद् वहन्तीः (=माधुर्योपेतं रसं वहन्तीर्) देवीः (" =द्योतनशीला नदीः") [स] आ तस्थौ (=आतिष्ठति) ।—[हे अग्ने], ऋतस्य सदसि क्षेमयन्तं (=सत्यरूपस्य यज्ञस्य गृहे वासमिच्छन्तं) त्वा (=त्वां प्रति) एका गौः (=?) वर्तनिं परि चरति (=मार्गं परिक्रामति=मार्गं परिक्राम्यागच्छति) ॥

गोशब्दो माध्यमिकवाग्वाची माध्यमिकां वाचमिति नैरुक्ता इत्यभिधानात् । एका गौः काचिदुक्तविधा वाक् ऋतस्योदकस्य सदसि स्थानेऽन्तरिक्षे क्षेमयन्तं क्षेममावासमिच्छन्तम् । इति सायणः ॥

३. चिकित्वान् (=ज्ञातवान्) रयीणां (=धनानां) रयिवित् पतिः (=धनस्य लम्भयिता स्वामी) [स] सुयमाः (=सुखेन नियन्तुं शक्या) भवन्तीः सीं (=ता) आ अरोहत् (=आरोहत्) । नीलपृष्ठः पुरुधप्रतीकः (=बहुधा विक्षिप्ताङ्गः) [सोऽग्निर्] अतसस्य धासेः (=? " सततगमनस्य पोषणार्थं ") ताः (=अश्वाः) प्र अवासयत् (=प्रावासयत्=प्रवासं कारयति) ॥

२. द्युलोकाला व्यापणाऱ्या घोड्या अग्निवीराच्या धात्री [होत]. मधुर रसातें वाहणाऱ्या अशा ज्या त्या देवी त्यांजवर तो बसत असतो.—[हे अग्नी], सत्याच्या गृहांत आराम इच्छिणाऱ्या तुजप्रत एक गाय मार्ग चालून येते.

३. संपत्तींचा संपत्तिदायक ज्ञानी प्रभु [अग्नि] सुयंत्र होणाऱ्या [ज्या घोड्या], त्यांजवर आरूढ होतो. नीलपृष्ठ [आणि] चोहींकडे पाहणारा [अग्नि] त्यांजकडून गमनाच्या पोषणासाठीं प्रवास करवितो.

2. The mares that dwell in heaven [are] the nurses of the hero. He mounts on them, the goddesses that bear the sweet beverage.—To thee who dost desire rest in the home of Truth, one cow comes traversing the road.

3. He the wise lord of riches, that gives riches, mounts them when they become easily controllable. Possessed of a black back [and] looking in many directions he causes them to live abroad "for improving their speed."

---

२. या सूक्तांतील इतर ऋचांप्रमाणें हीहि ऋचा गूढार्थक आहे. आम्हीं अक्षरशः अर्थ केला आहे, पण ' मधुर रसातें वाहणाऱ्या घोड्या ' म्हणजे अंतरिक्षांतील मेघमालारूप नद्या होत कीं काय, आणि ' सत्याचें गृह ' म्हणजे अंतरिक्ष किंवा यज्ञमंडप घ्यावयाचा कीं काय, आणि ' एक गाय ' सांगितली तो कोणती, या सर्वांविषयीं मोठा संशय आहे.

३. हा मंत्र अत्यंत दुर्बोध आहे. पूर्वार्धाचा भावार्थ असा दिसतो कीं, ' अग्नि अंतरिक्षस्थमेघमालारूप ज्या घोड्या त्यांजवर बसतो.' परंतु दुसऱ्या अर्धाचा कांहींच भावार्थ समजत नाहीं. आम्हीं अर्थ केवळ अक्षरशः दिला आहे. ' अतसस्य धासेः ' आणि ' प्रावासयत् ' या पदांचा अर्थ कळत नाहीं. सायणांनीं त्याचा केलेला अर्थ भाषेंत जाणविला आहे.

हें सूक्त संपेपर्यंत वाचकांनीं धीर धरणें अवश्य आहे. या मंत्रांचा अर्थ आम्ही अक्षरशः देऊं, पण भावार्थाची बहुधा कल्पना मात्र करूं. दुसरा उपाय नाहीं.

महि त्वाष्ट्रमूर्जयन्तीरजुर्यं स्तभूयमानं वहतो वहन्ति ।
व्यङ्गेभिर्दिद्युतानः सधस्थ एकामिव रोदसी आ विवेश ॥ ४ ॥

महि । त्वाष्ट्रम् । ऊर्जयन्तीः । अजुर्यम् । स्तभुऽयमानम् । वहतः । वहन्ति ।
वि । अङ्गेभिः । दिद्युतानः । सधऽस्थे । एकाम्ऽइव । रोदसी इति । आ । विवेश ॥ ४ ॥

जानन्ति वृष्णो अरुषस्य शेवमुत ब्रध्नस्य शासने रणन्ति ।
दिवोरुचः सुरुचो रोचमाना इळा येषां गण्या माहिना गीः ॥
॥ ५ ॥ १ ॥

जानन्ति । वृष्णः । अरुषस्य । शेवम् । उत । ब्रध्नस्य । शासने । रणन्ति ।
दिवःऽरुचः । सुऽरुचः । रोचमानाः । इळा । येषाम् । गण्या । माहिना । गीः ॥ ५ ॥ १ ॥

इयमपि दुर्बोधार्था ॥ प्रावासयत् प्रकर्षेण वासयति स्म । निवासेन श्रमेपनीते सततगमनं पोषयितुं शक्यम् इत्यर्थः इति सायणः ॥

वस्तुतस्तु उत्तरार्धोऽज्ञातभावार्थः । विशेषतश्च अतसस्य धासेरिति पदद्वयमतिशयेन गूढार्थकम् ॥

भाषायाम्.

४. अजुर्यं (=जरयितुम् अनर्हम्=अविनाशिनं) स्तभूयमानं (=स्वस्य धारणम् अचलत्वमिच्छन्तं) त्वाष्ट्रं (=त्वष्टुः पुत्रम् अग्निं) महि (=प्रभूतं यथा तथा) ऊर्जयन्तीः (=ऊर्जयन्त्यो=बलिनं कुर्वन्त्यो) वहतः (=नद्यो) वहन्ति (=धारयन्ति)। सधस्थे (=स्वकीये स्थाने) अङ्गेभिः (=अङ्गैः स्वकीयैरवयवैर्) वि दिद्युतानः (=विशेषेण दीप्यमानः) [स] एकामिव रोदसी आ विवेश (=द्यावापृथिव्योर्मध्य एकामिव उभे द्यावापृथिव्यौ प्रविशति) ॥

५. अरुषस्य वृष्णः (=आरोचमानस्य वीरस्य अग्निरूपस्य) शेवं (=सुखं=तेन दत्तं सुखं) [जना] जानन्ति । उत (=अपि च) ब्रध्नस्य (=महतोग्नेः) शासने

४. अविनाशी आणि हालूं नये अशा निश्चयानें उभा राहाणारा जो त्वष्ट्याचा पुत्र, त्याला नद्या अतिशय प्रबळ करून वाहतात. [आपल्या] स्थानीं सर्व अवयवांनीं प्रकाशणारा [अग्नि] एकीमध्यें [प्रवेश केल्या]प्रमाणें उभय ज्या द्यावापृथिवी त्यांमध्यें प्रवेश करितो.

4. The rivers carry [him], greatly invigorating him, the son of Tvashṭâ, indestructible and immovable. Shining in all directions with [his] limbs he enters the two worlds as if he entered [only] one.

५. आरक्त [जो अग्नि]वीर त्याचें सुख [जन] जाणतात, आणि ते महान् [अग्नी]च्या आज्ञेंत रममाण होतात. ज्यांची आहुति [आणि] महा वाणी पूज्य [होय] ते द्युलोकापर्यंत प्रकाशणारे, उत्तम प्रकाशणारे [आणि] तेजस्वी [होतात].

5. They know the blessing of the tawny hero and remain with delight under the command of the great [Agni]. They whose oblation and great hymn [is] praiseworthy shine as far as heaven, become highly brilliant, [and] resplendent.

---

४. हाहि मंत्र कठिण आहे. भावार्थ असा दिसतो कीं, ‘मेघमालारूप ज्या घोड्या, त्या अचल अग्नीला वाहतात; आणि अग्नि जेव्हां अंतरिक्षांत विद्युद्रूपानें प्रकाशतो, तेव्हां तो उभय लोकांस एकदम व्यापून टाकितो.’

तथापि ‘एकीमध्यें प्रवेश केल्याप्रमाणें’ असें आहे त्याचा वास्तविक भावार्थ काय आहे, तें निश्चयानें सांगणें कठिण आहे.

५. अग्नीच्या आज्ञेप्रमाणें वर्तल्यापासून काय लाभ आहे तो जन जाणतात, आणि म्हणूनच त्याचें शासन ते उल्लंघन करीत नाहींत. म्हणजे, त्याला आहुतींनीं आणि स्तोत्रांनीं भजतात व तसें करून अग्नीप्रमाणें अत्यंत दीप्तिमंत होतात, असा भावार्थ.

उतो पितृभ्यां प्रविदानु घोषं महो महद्भ्यामनयन्त शूषम् ।
उक्षा ह यत्र परि धानमक्तोरनु स्वं धाम जरितुर्ववक्ष ॥ ६ ॥

उतो इति । पितृऽभ्याम् । प्रऽविदा । अनु । घोषम् । महः । महत्ऽभ्याम् । अनयन्त । शूषम् ।
उक्षा । ह । यत्र । परि । धानम् । अक्तोः । अनु । स्वम् । धाम । जरितुः । ववक्ष ॥ ६ ॥

अध्वर्युभिः पञ्चभिः सप्त विप्राः प्रियं रक्षन्ते निहितं पदं वेः ।
प्राञ्चो मदन्त्युक्षणो अजुर्या देवा देवानामनु हि व्रता गुः ॥ ७ ॥

अध्वर्युऽभिः । पञ्चऽभिः । सप्त । विप्राः । प्रियम् । रक्षन्ते । निऽहितम् । पदम् । वेरिति वेः ।
प्राञ्चः । मदन्ति । उक्षणः । अजुर्याः । देवाः । देवानाम् । अनु । हि । व्रता । गुरिति गुः ॥ ७ ॥

(=आज्ञायां) रणन्ति (=रमन्ते) । [अपि च] येषाम् इळा (=हविराहुतिर्) माहिना गीः (=महती स्तुतिश्च) गण्या (=पूजनीया प्रशस्ता) [भवति] [ते मनुष्या] दिवोरुचः (=द्युलोकपर्यन्तं दीप्यमानाः) सुरुचः (=शोभनं यथा तथा दीप्यमाना) रोचमानाः (=दीप्तिमन्तश्च) [भवन्ति] ॥

ये जना अग्नेः शासने तिष्ठन्ति तेतिशयेन दीप्तिमन्तो भवन्ति । अग्नेः प्रसादाल्लब्धव्यं सुखं वस्तु यस्माच्च जानन्ति तस्मात्तस्य शासने तिष्ठन्तीति भावः ॥

भाषायाम्.

६. उतो (=अपि च) महः (=महतोग्नेर्) महद्भ्यां पितृभ्यां (=द्यावापृथिवीभ्यां) प्रविदा (=ज्ञानेन) अनु घोषं (=सघोषं) शूषं (=स्तोत्रम्) अनयन्त (=प्रापितवन्तः) । यत्र ह (=यस्मिन् काले=तस्मिन् काले च) उक्षा (=सेचको=वीरोग्निः) परि धानम् अक्तोः (=? रात्रेः करणे=रात्रिकालस्यारम्भे) जरितुः (=? स्तोतुर्हिताय) अनु स्वं धाम (=स्वकीयं तेजोनुलक्ष्य=तेजःपरिमाणमनु) ववक्ष (=महान् बभूव) ॥

एषा भृशमेव दुर्बोधा ॥

६. आणि [जन] मोठ्याचीं मोठीं मातापितरें [अशा ज्या द्यावापृथिवी त्यां]प्रत घोष करून ज्ञानानें स्तोत्र अर्पण करिते झाले; तेव्हां [अग्नि] वीर रात्रीच्या आरंभीं आपल्या तेजाच्या प्रमाणानें स्तोत्यासाठीं वाढला.

६. And [the people] offered with knowledge and in loud acclamation a hymn to the great parents of the great [Agni]; when the puissant [Agni] at the commencement of the night grew in proportion to his own splendor [for the benefit] of the poet.

७. पांच अध्वर्यूंनीं सात मेधावी [जन] पक्ष्याचें स्थापिलेलें प्रिय स्थान रक्षितात. प्रसन्नमुख [आणि] अजर वीर [देव] हर्ष पावतात. कारण कीं देव [जे ते] देवांच्या कर्मांमागून गेले.

7. The seven wise men protect through the five Adhvaryus the dear established seat of the Bird. The willing and ever young heroes are delighted. For the gods ran after the works of the godly [worshippers].

६. ही ऋचा अत्यंत दुर्बोध आहे. यांत ऋषीचा भावार्थ काय आहे तो स्पष्ट समजत नाहीं इतकेंच नव्हे, पण या मंत्राचा साधारण शब्दार्थ सुद्धा फार कठिण आहे. आम्हीं बहुतकरून शब्दास अनुसरून अर्थ दिला आहे, पण 'प्रविदा,' 'अनु घोषम्,' 'यत्र,' 'परिधानम्,' 'अनु स्वं धाम' आणि 'जरितुः' यांचा अर्थ आणि अन्वय हीं उघड नाहींत.

आम्हीं वर दिलेल्या अर्थाचें तात्पर्य हें कीं, 'अग्नीचे आईबाप जे द्यावापृथिवी, त्यांचें मोठ्यानें स्तोत्र लोकांनीं केलें तेव्हां रात्रीच्या आरंभीं अग्नीनें आपलें तेज प्रगट करून, त्याच्या प्रमाणानें आपणहि प्रगट झाला.'

पण ऋग्वेदांत जे कितीएक अगदी कठिण मंत्र आहेत त्यांपैकीं हा आहे; आणि बहुतकरून हें सर्वच सूक्त त्या प्रकारचें आहे.

७. 'अध्वर्यु आणि दुसरे ऋत्विज अग्नीला आहवनीयादिक स्थानीं रक्षितात, कारण कीं तेथून देव आनंद पावतात. त्यांत दीप्तिमान् ऋत्विजांनीं टाकिलेल्या आहुति घेण्यास दीप्तिमान् देव धांवत येतात.'

असा भावार्थ. परंतु पांच अध्वर्यु कोणते आणि सात मेधावी कोणते यां-

दैव्या होतारा प्रथमा न्यृञ्जे सप्त पृक्षासः स्वधया मदन्ति ।
ऋतं शंसन्त ऋतमित्त आहुरनु व्रतं व्रतपा दीध्यानाः ॥ ८ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । नि । ऋञ्जे । सप्त । पृक्षासः । स्वधया । मदन्ति ।
ऋतम् । शंसन्तः । ऋतम् । इत् । ते । आहुः । अनु । व्रतम् । व्रतऽपाः । दीध्यानाः ॥ ८ ॥

वृषायन्ते महे अत्याय पूर्वीर्वृष्णे चित्राय रश्मयः सुयामाः ।
देव होतर्मन्द्रतरश्चिकित्वान्महो देवान्रोदसी एह वक्षि ॥ ९ ॥

वृषऽयन्ते । महे । अत्याय । पूर्वीः । वृष्णे । चित्राय । रश्मयः । सुऽयामाः ।
देव । होतः । मन्द्रऽतरः । चिकित्वान् । महः । देवान् । रोदसी इति । आ । इह । वक्षि ॥ ९ ॥

---

७. सप्त विप्राः (=मेधाविनः " होत्रकाः ") पञ्चभिरध्वर्युभिः [सह] निहितं (=स्थापितं) प्रियं वेः पदम् (=अग्निरूपस्य पक्षिणः स्थानं) रक्षन्ते (=पालयन्ति) । प्राञ्चः (=अनुकूलमुखाः=प्रसन्नमुखा) अजुर्याः (=जरारहिता) उक्षणः (=वीराः= देवा) मदन्ति (=तस्मात् स्थानाद्धृष्यन्ति) । देवाः (=इन्द्रादयो) देवानां व्रता (=दीप्तानामृत्विजां व्रतानि कर्माणि) अनु गुः (=अनुजग्मुः=अन्वगच्छन्) ॥

उद्गातृवर्गव्यतिरिक्ता द्वादशर्त्विजो भवन्ति । तत्र सप्त वषट्कर्तारः । पञ्चान्येऽध्वरं नयन्ति । तैः पञ्चभिरध्वर्युभिः सह सप्त विप्रा मेधाविनो होत्रका वेर्गमनस्वभावस्याग्नेः प्रियं निहितमाहवनीयाख्यं पदं रक्षन्ते । पालयन्ति । इति सायणः ॥

भाषायाम्.

८. दैव्या (=दिव्यौ) प्रथमा (=प्रथमावादिभूतौ) होतारा (=देवानामाह्वातारौ) नि ऋञ्जे (=प्रसाधयामि=प्रसादयामि) । ऋतं शंसन्तः (=सत्यभूतं मेघोदकमाशंसमानाः) सप्त पृक्षासः (=ऋत्विजो) व्रतमनु व्रतपाः (=व्रतं कर्मानुसृत्य व्रतरक्षिणः कर्मणो रक्षितारो) दीध्यानाः (=ध्यानरताः सन्तस्) ते ऋतमित् आहुः (=अग्निरेव सत्यमिति वदन्ति) ॥

९. महे (=महते) अत्याय (=सर्वानप्यतिक्रम्य वर्तमानाय) [अग्नये] पूर्वीः

८. दोन दिव्य आदि होत्यांला मी आळवितों. सत्य[रूप उदका]ची याचना करणारे सात ऋत्विज् [त्यांला] हविरन्नानें आनंदवीत आहेत. कर्माला अनु[सरून] कर्माचें रक्षण करणारे [आणि ध्यानी] [असे] ते ऋत्विज्] [अग्नीला]च सत्य म्हणतात.

८. I propitiate the two primeval divine invokers. The seven priests, praying for the holy [water], delight [them] with oblation. Preserving the law according to the law, and full of contemplation, they say [Agni] [is] Holiness.

९. महान् [आणि] सर्वेव्यापी [अग्नी]च्या संगाची पुष्कळ जणी वांछा करितात. आज्ञाधारक दीप्ति सुंदर वीर [जो अग्नि त्या]च्या [संगाची वांछा करितात]. हे होत्या, उत्तम रीतीनें हर्षविणारा [आणि] ज्ञानी असा जो तूं, तो महान् देवांला आणि द्यावापृथिवींला येथें आण.

9. The many [females] long for the great [and] impetuous [Agni]—for the handsome hero the obedient flames [are longing]. O resplendent invoker, do thou, most able to entertain and most wise, bring hither the great gods [and] Earth and Heaven.

विषयीं संशय आहे. सायणांनीं याची संख्या कशी भरली आहे तें भाषेखालीं पहा.

‘देव’शब्द जसा देवांचा तसाच ऋत्विजांचाहि वाचक आहे. याचीं उदाहरणें ऋग्वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं आलेलीं आहेत.

९. ‘अग्नीच्या ज्वाळा ह्याच ज्या स्त्रिया त्या अग्नीचा संग व्हावा म्हणून अतिशय कामार्त होतात. असा जो अग्नि, तो द्यावापृथिवीवरील आणि इतर ठिकाणीं असलेल्या देवांस इकडे घेऊन येओ’, असा भावार्थ दिसतो.

पृक्षप्रयजो द्रविणः सुवाचः सुकेतव उषसो रेवदूषुः ।
उतो चिदग्ने महिना पृथिव्याः कृतं चिदेनः सं महे दशस्य ॥१०

पृक्षऽप्रयजः । द्रविणः । सुऽवाचः । सुऽकेतवः । उषसः । रेवत् । ऊषुः ।
उतो इति । चित् । अग्ने । महिना । पृथिव्याः । कृतम् । चित् । एनः । सम् । महे । दशस्य ॥ १० ॥

इळामग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।
स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ११ ॥२॥

इळाम् । अग्ने । पुरुऽदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्ऽतमम् । हवमानाय । साध ।
स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ११ ॥ २ ॥

(=पूर्व्यः प्रभूता) [दीप्तयो] वृषायन्ते (=वृषेवाचरन्ति=तं सङ्गार्थं भृशमेव कामयन्ते) । सुयामाः (=सुष्टु नियन्तुं शक्या) रश्मयः (=दीप्तयश्) चित्राय वृष्णे (=सुन्दराय वीराय) वृषायन्ते (=तं सङ्गार्थं भृशमेव कामयन्ते) । हे होतः (=देवानामाह्वातर्) देव [अग्ने], मन्द्रतरः (=अतिशयेन मादयिता) चिकित्वान् (=ज्ञातवान्) [एतादृशस्त्वं] महो देवान् (=महतो देवान्) रोदसी (=द्यावापृथिव्यौ च) इह आ वक्षि (=अत्रानय) ॥

भाषायाम्.

१०. हे द्रविणः (=द्रविणोदः धनद), पृक्षप्रयजः (=यासूषितासु सतीषु हवींषि प्रेज्यन्ते हूयन्ते ताः) सुवाचः (=सुस्वराः) सुकेतवः (=सुतेजस) उषसो रेवत् (=धनयुक्तं यथा तथा) ऊषुः (=प्रकाशन्ताम्) । उतो चित् (=अपि च) हे अग्ने, कृतं चिदेनः (=कृतमपि पापं) पृथिव्या महिना (=महिम्ना) महे (=महते यजमानाय) सं दशस्य (=संक्षपय) ॥

पृथिव्या महिनेत्यज्ञाताभिप्रायम् ॥

११. हे अग्ने, हवमानाय (=स्तुवते मह्यं) शश्वत्तमं (=चिरकालं यथा तथा) पुरुदंसं (=प्रभूतवीरकर्माणं=प्रभूतवीरकर्मणां कारयित्रीम्) इळां (=भूमिं) गोः

१०. हे धनदायक [अग्नी], हविर्दायिनी, सुवाक् [आणि] सुतेजस्क अशा ज्या उषा, त्या संपत्तीसहित प्रकाशोत. आणि हे अग्नी, कांहीं केलेलें जें पाप तें तूं महान् [यजमाना]साठीं पृथिवीच्या मोठेपणानें जाळून टाक.

१९. हे अग्नी, तुझा धांवा करणाऱ्याला तूं बहु पराक्रम करविणारी भूमि आणि गुरांची समृद्धि हीं सदैव प्राप्त करून दे. आमचे पुत्रपौत्र संतान वाढविणारे होओत. हे अग्नी, तुझी जी कृपा ती आम्हांला प्राप्त होओ.

10. O liberal [Agni], may the Ushases under whose auspices offerings are made, [who are] eloquent [and] brilliant, shine forth with wealth [for us]. And do thou, o Agni, destroy for the great [sacrificer], with the greatness of the earth, any sin that may have been committed.

11. O Agni, ever and ever do thou procure for thy worshipper land full of many valorous deeds, and an affluence of cows. May our sons and grandsons be prolific. O Agni, may that thy favour be ours.

१०. प्रार्थना: ‘ उषा येओत, आणि हे अग्नी, तूं प्रकाश आणि आमच्या यजमानानें जें काय पाप केलें असेल, तें तूं नाहींसें करून टाक ’ असा भावार्थ.

पण ‘ पृथिवीच्या मोठेपणानें ’ याचा अर्थ काय ? सायण ‘ मोठ्या ज्वालेच्या महत्त्वानें ’ असें भाष्य करितात.

‘ हविर्दायिनी ’=‘ पृक्षप्रयजः, ’ म्हणजे ज्या उगवतांच हविरन्न देवांस दिलें जातें त्या.

‘ सुवाक् ’=‘ सुवाचः. ’ म्हणजे ज्यांचा आविर्भाव होतांच सुस्वर आणि मधुर गाणारे पक्षी गाऊं लागतात, त्या. सू. ४८ मं. २ आणि त्याजवरील टीप पहा.

सूक्तम् ८—२४२.

विश्वामित्र ऋषिः। कृत्स्नस्य सूक्तस्य यूपो देवता। वनस्पते शतवल्श इत्येकादस्याश्छिन्नयूपस्य मूलभूतः स्थाणुर्देवता। आदित्या रुद्रा वसव इत्यष्टमी वैश्वदेवी यौपी वा। अत्र षष्ठ्यादीनां बहवो यूपा देवता। शिष्टा एकयूपदेवताकाः। तृतीयासप्तम्यावानुष्टुभौ। शिष्टास्त्रिष्टुभः॥

अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्तो वनस्पते मधुना दैव्येन।
यदूर्ध्वस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थे॥ १॥

अञ्जन्ति। त्वाम्। अध्वरे। देवऽयन्तः। वनस्पते। मधुना। दैव्येन। यत्। ऊर्ध्वः। तिष्ठाः। द्रविणा। इह। धत्तात्। यत्। वा। क्षयः। मातुः। अस्याः। उपऽस्थे॥ १॥

समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्ताद्ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरम्।
आरे अस्मदमतिं बाधमान उच्छ्रयस्व महते सौभगाय॥ २॥

सम्ऽइद्धस्य। श्रयमाणः। पुरस्तात्। ब्रह्म। वन्वानः। अजरम्। सुऽवीरम्।
आरे। अस्मत्। अमतिम्। बाधमानः। उत्। श्रयस्व। महते। सौभगाय॥ २॥

सनिं [च] (=गवां लाभं च) साध (=साधय)। नः सूनुस्तनयः (=अस्माकं पुत्रः पौत्रश्च) विजावा स्यात् (=पुत्रपौत्रादिरूपेण स्वयं विजायत इति तथोक्तः) स्यात् (=भवतु)। हे अग्ने, सा ते सुमतिः (=तव सा प्रसिद्धा सुबुद्धिरनुग्रहात्मिका) अस्मे भूतु (=अस्माकं भवतु)॥

भाषायाम्.

१. हे वनस्पते (=वृक्षाधीश=वृक्षराजविकारभूत यूप), त्वां देवयन्तः (=देवान् कामयमाना ऋत्विजः) अध्वरे (=यज्ञे) दैव्येन मधुना (=देवसंबन्धिना मधुना=घृतेन) अञ्जन्ति (=त्वयि घृतं सिञ्चन्ति)। यद् [वा] ऊर्ध्वस्तिष्ठाः यद् वा अस्या मातुरुपस्थे क्षयः (=यदि वा उन्नतस्तिष्ठसि यदि वा भूम्या उत्सङ्गे शयानो वर्तसे) इह द्रविणानि धत्तात् (=अस्मासु धनानि निधेहि स्थापय=अस्मभ्यं देहि)॥

सूक्त ८–२४२.

ऋषि–विश्वामित्र. देवता–यूप. वृत्त–१, २ त्रिष्टुभ्; ३ अनुष्टुभ्; ४-६ त्रिष्टुभ्; ७ अनुष्टुभ्; ८-११ त्रिष्टुभ्.

१. हे वृक्षराजा, तुला देवकामी ऋत्विज्लोक यज्ञांत दैव्य मधूनें माखतात. तूं उभा अस अथवा या मातेच्या मांडीवर निजलेला अस, तूं आम्हांला धनसंपत्ति दे.

२. पेटविलेल्या [अग्नी]च्या पूर्वेला उभा राहिलेला [आणि] अक्षय [तसेंच] वीरसंतानयुक्त अन्न देणारा [आणि] शत्रूला आम्हांपासून दूर हांकून लावणारा, [असा जो तूं तो] महा भाग्य [देण्या]साठीं उभा ठाक.

HYMN 8–242.

To *Yûpa* or the Sacrificial Post. By *Vis'vâmitra.* Metre—*Trishṭubh*, except in verses 3 and 7 where it is *Anushṭubh.*

1. O king of the forest, the god-loving [priests] anoint thee in the sacrifice with the celestial honey. Whether thou standest erect, or whether thou restest in the lap of this mother [earth], do thou give us riches.

2. Standing to the east of the well-kindled [Agni], bestowing indestructible wealth accompanied by brave progeny, driving away the enemy from us, do thou stand erect for [to give] great prosperity.

---

१. ज्या खांबाला अथवा यज्ञस्तंभाला पशु बांधीत, त्याविषयीं हें सूक्त आहे.

‘ दैव्य मधूनें.’ म्हणजे घृतानें असा सायण अर्थ करितात. तसेंच दिसतें.

‘ मातेच्या ’ म्ह० पृथिवीच्या.

‘ निजलेला अस ’=‘ क्षयः.’ हें क्षि-धातूपासून क्रियापद आहे.

२. विवाहांत वाग्दान म्हणून जें करितात त्यांत हा मंत्र म्हणतात, कारण कीं यांत ‘ महते सौभगाय ’ हे शुभ शब्द आले आहेत. पण लग्नांत यूपाचा कांहीं संबंध नाहीं व ‘ महते सौभगाय ’ हे शुभ शब्द यूपास लाविले असल्यामुळें या मंत्राचा संबंध कांहीं नसतां उगीच पाठ म्हणतात हें उघड आहे.

उच्छ्र॑यस्व वनस्पते॒ वर्ष्म॑न्पृथि॒व्या अधि॑ ।
सुमि॑ती मी॒यमा॑नो॒ वर्चो॑ धा य॒ज्ञवा॑हसे ॥ ३ ॥

उत् । श्र॒य॒स्व॒ । व॒न॒स्प॒ते॒ । वर्ष्म॑न् । पृ॒थि॒व्याः । अधि॑ ।
सु॒ऽमि॑ती । मी॒यमा॑नः । वर्चः॑ । धाः॒ । य॒ज्ञऽवा॑हसे ॥ ३ ॥

युवा॑ सु॒वासाः॒ परि॑वीत॒ आगा॒त्स उ॒ श्रेया॑न्भवति॒ जाय॑मानः ।
तं धीरा॑सः क॒वय॒ उन्न॑यन्ति स्वा॒ध्यो॒ ३॒ मन॑सा दे॒वयन्तः॑ ॥ ४ ॥

युवा॑ । सु॒ऽवासाः॑ । परि॑ऽवीतः । आ । अ॒गा॒त् । सः । उँ॒ इति॑ । श्रेयान् । भ॒व॒ति॒ । जाय॑मानः ।
तम् । धीरा॑सः । क॒वयः॑ । उत् । न॒य॒न्ति॒ । सु॒ऽआ॒ध्यः॑ । मन॑सा । दे॒व॒ऽयन्तः॑ ॥ ४ ॥

२. समिद्धस्य (=सम्यग्दीप्यमानस्य " आहवनीयाख्यस्याग्नेः") पुरस्ताच्छ्रयमाणः (=पूर्वस्यां दिशि वर्तमानः) अजरं सुवीर्यं ब्रह्म वन्वानः (=अक्षयं शोभनवीरोपेतं चान्नं प्रयच्छन्) अस्मदारे अमतिं बाधमानः (=अस्मत्सकाशात् शत्रुमपनुदन्) [एतादृशस्त्वं] महते सौभगाय (=महत् सुभाग्यं दातुम्) उत् श्रयस्व (=ऊर्ध्वंस्तिष्ठ) ॥

भाषायाम्.

३. हे वनस्पते (=वृक्षराज=हे यूप), [त्वं] पृथिव्या वर्ष्मन् अधि (=पृथिव्या उच्छ्रिते प्रदेशे) उच्छ्रयस्व (=उच्छ्रितो भव) । सुमती (=सुमत्या) मीयमानः (=उत्थाप्यमानस्) [त्वं] यज्ञवाहसे (=हविर्दात्रे यजमानाय) वर्चोधाः (=धनादिसंपदं देहि) ॥

४. युवा (=तरुणः) सुवासाः (=सुवस्त्रः) परिवीतः (=परिवेष्टितः) [सन् यूप] आ अगात् (=आगच्छति) । स उ (=स एव) जायमानः (=जातमात्रः) श्रेयान् (=उन्नतो) भवति । तम् [एव] धीरासः (=धीराः=प्रज्ञाः) स्वाध्यः (=सुष्ठु ध्यानयुक्ता) मनसा देवयन्तः (=प्रेम्णा देवान् कामयमानाः) कवयः (=स्तोतार उपासका) उन्नयन्ति (=उन्नतं कुर्वन्ति) ॥

३. हे वृक्षराजा, तूं पृथिवीच्या उंच प्रदेशीं उभा ठाक. कुशलतेनें उभारलेला असा जो तूं, तो यज्ञ अर्पण करणाऱ्या [यजमाना]ला वैभव दे.

3. Do thou, o king of the forest, stand up on the height of the earth. Do thou, who art erected with skill, give affluence to the offerer of the sacrifice.

४. तरूण, सुवस्त्र, वेष्टिलेला [असा यूप] येतो. तोच उत्पन्न झाल्यावर उंच होतो. त्याला बुद्धिमान्, भक्तिमान् [आणि] भावेंकरून देवांवर प्रीति करणारे कवि उभारितात.

4. Young, well-clad [and] surrounded, he comes. He alone becomes high [so soon as he is] produced. It is he that the wise, pious, [and] sincerely god-loving poets erect.

---

४. हा मंत्र याज्ञिकांत प्रसिद्ध आहे. उपनयनांत एके प्रदक्षिणेच्या प्रसंगीं ह्या मंत्राचा पूर्वार्ध म्हणतात, आणि उत्तरार्ध उपनयनांतील हृदयालंभन नांवाच्या कर्मांत पाठ म्हणतात.

‘ कवि ’ म्हणजे ऋत्विज्लोक.

जातो जायते सुदिनत्वे अह्नां समर्य आ विदथे वर्धमानः ।
पुनन्ति धीरा अपसो मनीषा देवया विप्र उदियर्ति वाचम् ॥५॥३

जातः । जायते । सुदिनऽत्वे । अह्नाम् । सऽमर्ये । आ । विदथे । वर्धमानः ।
पुनन्ति । धीराः । अपसः । मनीषा । देवऽयाः । विप्रः । उत् । इयर्ति । वाचम् ॥ ५ ॥ ३ ॥

यान्वो नरो देवयन्तो निमिम्युर्वनस्पते स्वधितिर्वा ततक्ष ।
ते देवासः स्वरवस्तस्थिवांसः प्रजावदस्मे दिधिषन्तु रत्नम् ॥६॥

यान् । वः । नरः । देवऽयन्तः । निऽमिम्युः । वनस्पते । स्वऽधितिः । वा । ततक्ष ।
ते । देवासः । स्वरवः । तस्थिऽवांसः । प्रजाऽवत् । अस्मे इति । दिधिषन्तु । रत्नम् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. जातः (=सकृत्पूर्वं पृथिव्यां वृक्षत्वेन जातोपि) [वनस्पतिः] [पुनरपि] अह्नां सुदिनत्वे (=शोभनेषु दिवसेषु) समर्ये (=यागे) विदथे आ (=यज्ञे) [च] जायते वर्धमानः (=वर्धते च)। अपसः (=कर्मकारिणो) धीराः (=सुप्रज्ञा) मनीषा (=मनीषया=स्तुत्या) पुनन्ति (=शोधयन्ति)। देवयाः (=देवान् यजमानो) विप्रः (=मेधावी होता) वाचम् उद् इयर्ति (=स्तुतिरूपां वाचमुच्चारयति) ॥

६. यान् वः (=युष्मान्) देवयन्तः (=देवकामा ऋत्विजो) निमिम्युः (=अवटेषु प्रचिक्षिपुः=अवटेषु स्थापयित्वोन्नतं चक्रुः) वा (=अथवा) हे वनस्पते (=वृक्षराज), [यान् वः] स्वधितिस्ततक्ष (=कुठारश्चिच्छेद) ते देवासः (=देवा दीप्तिमन्तः) स्वरवः (=यूपा) अस्मे (=अस्मासु) प्रजावद्रत्नम् (=अपत्ययुक्तं धनं) दिधिषन्तु (=धारयन्तु=अस्मभ्यं प्रयच्छन्तु=प्रयच्छत) ॥

पुरुषव्यत्ययश्छान्दसः ॥

५. जन्मलेला [वृक्षराज] [पुनः] मंगल दिवशीं यज्ञांत आणि यजनांत जन्मतो आणि वाढतो. कर्मकारी विद्वान् [याला] स्तुतीनें सुतेजस्क करितात. देवांप्रीत्यर्थ याग करणारा विद्वान् [होता] स्तोत्र उच्चारितो.

5. [Though already] born he is born [again] [and] grows on auspicious days, in festivity [and] in sacrifices. Wise men full of pious works illustrate [him] with a hymn. The sacrificing sage sends forth his voice.

६. ज्या तुम्हांला देवकामी पुरुष रोविते झाले, अथवा हे वृक्षराजा, [ज्या तुम्हांला] कुऱ्हाड कापिती झाली, ते देदीप्यमान [आणि] उभे राहिलेले [तुम्ही] यूप आम्हांला संतानयुक्त संपत्ति द्या.

6. You sacrificial Posts whom the god-loving men have erected or whom the axe has fashioned, who are resplendent and who stand erect, do you give us wealth accompanied by progeny.

५. 'वृक्षरूपानें पूर्वीं पृथ्वींत जन्मलेला असतांहि पुनः यज्ञदिवसीं तो यूपरूपानें जन्मतो आणि वाढतो.'

६. 'देवकामी पुरुष'='देवयन्तो नरः.' म्हणजे देवांवर प्रीति करणारे जे ऋत्विज ते. 'रोविते झाले' म्हणजे तुम्हांस पुरावयाचे ठिकाणीं तुम्हांस पुरते झाले, म्हणजे उभारिते झाले.

या मंत्रांत एकवचन आणि अनेकवचन आणि द्वितीय पुरुष आणि तृतीय पुरुष यांचा संकर आणि व्यत्यय झाला आहे तो छांदस आहे.

ये वृक्णासो अधि क्षमि निमितासो यतस्रुचः ।
ते नो व्यन्तु वार्यं देवत्रा क्षेत्रसाधसः ॥ ७ ॥

ये । वृक्णासः । अधि । क्षमि । निऽमितासः । यतऽस्रुचः ।
ते । नः । व्यन्तु । वार्यम् । देवऽत्रा । क्षेत्रऽसाधसः ॥ ७ ॥

आदित्या रुद्रा वसवः सुनीथा द्यावाक्षामा पृथिवी अन्तरिक्षम् ।
सजोषसो यज्ञमवन्तु देवा ऊर्ध्वं कृण्वन्त्वध्वरस्य केतुम् ॥ ८ ॥

आदित्याः । रुद्राः । वसवः । सुऽनीथाः । द्यावाक्षामा । पृथिवी । अन्तरिक्षम् ।
सऽजोषसः । यज्ञम् । अवन्तु । देवाः । ऊर्ध्वम् । कृण्वन्तु । अध्वरस्य । केतुम् ॥ ८ ॥

हंसा इव श्रेणिशो यतानाः शुक्रा वसानाः स्वरवो न आगुः ।
उन्नीयमानाः कविभिः पुरस्ताद्देवा देवानामपि यन्ति पाथः ॥९॥

हंसाःऽइव । श्रेणिऽशः । यतानाः । शुक्रा । वसानाः । स्वरवः । नः । आ । अगुः ।
उत्ऽनीयमानाः । कविऽभिः । पुरस्तात् । देवाः । देवानाम् । अपि । यन्ति । पाथः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

७. वृक्णासः (=वृक्णाः=परशुना छिन्ना) यतस्रुचः (=यताः स्रुचो ययोरर्थे) क्षेत्रसाधसः (=क्षेत्रस्य साधयितारो) ये अधि क्षमि निमितासः (=पृथिव्यामुन्नताः कृतास्) ते [यूपा] नो वार्यम् (=अन्नं हवीरूपं) देवत्रा व्यन्तु (=देवेषु प्रापयन्तु)॥

८. आदित्याः रुद्राः वसवः द्यावाक्षामा (=द्यावापृथिव्यौ) अन्तरिक्षम् (=अन्तरिक्षाभिमानी देवश्च) [इत्येते] सुनीथाः (=शोभननायकभूता) देवाः सजोषसः (=संगताः सन्तो) यज्ञम् अवन्तु (=रक्षन्तु) [अपि च] अध्वरस्य केतुं [यूपम्] ऊर्ध्वं कृण्वन्तु (=उन्नतं कुर्वन्तु) ॥

९. हंसा इव श्रेणिशः (=पङ्क्तिशो) यतानाः (=प्रवर्तमाना गच्छन्तः) शुक्रा वसानाः (=शुक्राणि वासांसि परिदधानाः) स्वरवः (=यूपा) नः आ अगुः (=अ-

७. ज्या दत्तहविष्क [यूपांला] कापून भूमीवर उभारिलें आहे, ते क्षेत्रसाधक [यूप] आमचें श्रेष्ठ हवि देवांप्रत पोंहचतें करोत.

7. Those [Sacrificial Posts], in whose honour the ladles are stretched forth, [and] which being cut are raised on the ground, and which are promoters of the field,—may they carry our valuable offering to the gods.

८. उत्तम नायक असे जे आदित्य, रुद्र [आणि] वसु ते, द्यावापृथिवी [आणि] अंतरिक्ष, [हे सर्व] देव मिळून यज्ञ सफळ करोत. ते यज्ञाच्या ध्वजाला उभारोत.

8. The good leaders the Âdityas, the Rudras, the Vasus, Earth and Heaven [and] the Firmament—may these gods conjointly favour the sacrifice. May they raise the banner of the sacrifice.

९. हंसांप्रमाणें श्रेणीनें चालणारे असे जे शुभ्र वस्त्रें घातलेले यूप, ते आम्हांप्रत येतात. मेधावी [ऋत्विजां]नीं पूर्व दिशेला उभारिलेले जे देव [यूप], ते देवांच्या स्थानाप्रत जातात.

9. The Yûpas (sacrificial Pillars) come unto us, proceeding in a series like flamingoes [and] clad in white. Raised in the east by the wise men the resplendent [Yûpas] reach the path of the gods [the sky].

---

७. 'दत्तहविष्क'=' यतस्रुचः.' म्हणजे ज्यांप्रीत्यर्थ हवि देतात अथवा जे हवि देतात ते. अक्षरशः 'पसरिल्या आहेत पळ्या ज्यांनीं अथवा ज्यां करितां ते.'

'क्षेत्रसाधक'='क्षेत्रसाधसः' येथें क्षेत्र म्हणजे यज्ञ असें सायण म्हणतात. परंतु अक्षरशः साधारण अर्थ घेतला तरी चालेल.

८. 'आदित्य.' सू. ४५ मं. १.

'रुद्र.' सू. ४३ मं. १.

'वसु.' सू. ४५ मं. १.

या मंत्राचा पाठ शांतिसूक्त आणि दुष्टजननशांति यांत म्हणत असतात.

९. 'यूपांला शुभ्र वस्त्रें घातलेलीं असतात, त्यामुळें ते हंसांसारिखे शुभ्र दिसतात. ते इतके उंच असतात कीं ते अंतरिक्षाला लागतात.'

ही शेवटची प्रशंसार्थी अतिशयोक्ति

शृङ्गाणीवेच्छृङ्गिणां सं ददृश्रे चषालवन्तः स्वरवः पृथिव्याम् ।
वाघद्भिर्वा विहवे श्रोषमाणा अस्माँ अवन्तु पृतनाज्येषु ॥ १० ॥

शृङ्गाणिऽइव । इत् । शृङ्गिणाम् । सम् । ददृश्रे । चषालऽवन्तः । स्वरवः । पृथिव्याम् ।
वाघत्ऽभिः । वा । विऽहवे । श्रोषमाणाः । अस्मान् । अवन्तु । पृतनाज्येषु ॥ १० ॥

वनस्पते शतवल्शो वि रोह सहस्रवल्शा वि वयं रुहेम ।
यं त्वामयं स्वधितिस्तेजमानः प्रणिनाय महते सौभगाय ॥११॥४

वनस्पते । शतऽवल्शः । वि । रोह । सहस्रऽवल्शाः । वि । वयम् । रुहेम ।
यम् । त्वाम् । अयम् । स्वऽधितिः । तेजमानः । प्रऽनिनाय । महते । सौभगाय ॥ ११ ॥ ४ ॥

स्मान् आगच्छन्ति) । कविभिः (=मेधाविभिर्ऋत्विग्भिः) पुरस्तात् (=पूर्वदिशि) उन्नीयमानाः (=उच्छ्रीयमाणा) देवाः (=दीप्तिमन्तस्) [ते] देवानां पाथः (=मार्गम् (=अन्तरिक्षं) यन्ति (=गच्छन्ति) ॥

उच्छ्रीयमाणा यूपा अन्तरिक्षपर्यन्तं गच्छन्ति । एतावत्तेषामुन्नतत्वमित्यतिशयोक्तिः ॥

भाषायाम्.

१०. चषालवन्तः (=“ प्रतिमुक्तकण्टकाः”) स्वरवः (=यूपाः) पृथिव्यां शृङ्गिणां शृङ्गाणीवेत् (=महिषादीनां पशूनां शृङ्गाणीवैव) सं ददृश्रे (=दृश्यन्ते) । विहवे (=यज्ञे) वाघद्भिः (=ऋत्विग्भिः) [कृतं स्तोत्रं] श्रोषमाणाः (=शृण्वन्तस्) [ते] पृतनाज्येषु (=संग्रामेषु) अस्मान् अवन्तु (=रक्षन्तु) ॥

११. हे वनस्पते (=वृक्षराज), यं त्वाम् अयं तेजमानः (=निशितधारः) स्वधितिः (=कुठारो) महते सौभगाय (=शोभनभाग्याय) प्रणिनाय (=अत्रानयामास) [स त्वं] शतवल्शः (=शतशाखाभिर्युक्तः सन्) वि रोह (=विशेषेण प्रादुर्भव विविधेषु स्थलेषु बहुवृक्षत्वेन पुनः प्रादुर्भव) । [अपि च] वयम्[अपि] सहस्रवल्शा वि रुहेम (=सहस्रशाखाभिर्युक्ताः सन्तो विविधमुद्गच्छेम=बहुपुत्रपौत्रैः प्रजाता भवेम) ॥

१०. चषाल ज्यांजवर आहेत असे यूप भूमीवर शिंगें असलेल्या [पशू]च्या शिंगांप्रमाणें दिसतात. ऋत्विजांनीं [केलेली स्तुति] यज्ञांत ऐकणारे [असे जे यूप ते] युद्धांत आम्हांला रक्षोत.

११. हे वृक्षराजा, तूं शतशाख [होत्साता] उगव. [आणि] आम्ही सहस्रशाख [होत्साते] उगवूं असें कर. ज्या तुला हा तीक्ष्ण कुठार महा भाग्यासाठीं येथें आणिता झाला आहे.

10. The Yûpas having the crests on them seem like the horns of horned animals on earth. May they who listen in the sacrifice to [the song] by the priests, protect us in battles.

11. O king of the forest, do thou whom this sharp axe has brought here for great good luck, rise with a hundred branches, and may we also rise with a thousand branches.

आहे हें उघड आहे.

'देवांचें स्थान'='देवानां पाथः.' म्हणजे अंतरिक्ष. कारण अंतरिक्षांत देव साधारणपणें फिरत असतात. सू. १९४ मं. ९ यांत 'देवानां पाथः.' हे शब्द आले आहेत तेथें कांहीं अंशीं सायणानुसार आम्हीं अर्थ केला आणि 'अंतरिक्ष' हा अधिक संभवनीय अर्थ दिला नाहीं. पण 'अंतरिक्ष' हा अर्थ तेथेंहि करणें अवश्य होता असें आतां या सांप्रतच्या मंत्रावरून आणि यावरील भाष्यावरून दिसतें.

---

१०. 'चषाल' म्हणजे यूपाच्या माथ्यावर घालावयाचा मुकुटासारिखा एक पदार्थ. सू. १६२ मं. ६ आणि टीप पहा.

११. यांत शेवटीं वर प्रार्थिला आहे. 'हे यूपा, तुला जरी कुऱ्हाडीनें तोडून येथें आणिलें, तरी व्यर्थ आणिलें नाहीं; तर त्यापासून तुझें मोठें भाग्यच उगवलें असें तूं समज. तूं पुढें शेकडो शाखांनीं युक्त असा मोठा वृक्ष होऊन पुनः उद्भवशील. आणि आमच्याहि अनेक संततिरूप शाखा जिकडे तिकडे पसरोत.'

विवाहांत वाग्दान करितात आणि आयुःसूक्त म्हणून म्हणतात, त्यांत हा मंत्र म्हणतात. कारण कीं याच्या शेवटीं 'सौभग' हा सुमंगल शब्द आला आहे.

सू. ९२ मं. १० आणि टीप पहा.

सूक्तम् ९–२४३.

विश्वामित्र ऋषिः । अग्निर्देवता । बृहती छन्दः । अन्त्या तु त्रिष्टुप् ॥

सखायस्त्वा ववृमहे देवं मर्तास ऊतये ।
अपां नपातं सुभगं सुदीदितिं सुप्रतूर्तिमनेहसम् ॥ १ ॥

सखायः । त्वा । ववृमहे । देवम् । मर्तासः । ऊतये ।
अपाम् । नपातम् । सुऽभगम् । सुऽदीदितिम् । सुऽप्रतूर्तिम् । अनेहसम् ॥ १ ॥

कायमानो वना त्वं यन्मातॄरजगन्नपः ।
न तत्ते अग्ने प्रमृषे निवर्तनं यद्दूरे सन्निहाभवः ॥ २ ॥

कायमानः । वना । त्वम् । यत् । मातॄः । अजगन् । अपः ।
न । तत् । ते । अग्ने । प्रऽमृषे । निऽवर्तनम् । यत् । दूरे । सन् । इह । अभवः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. [हे अग्ने], मर्तासः (=मर्त्याः) सखायः (=तव मित्रभूता) [वयं] देवं त्वा (=त्वां) सुभगं (=शोभनधनादिभाग्ययुक्तं) सुदीप्तिं (=शोभनतेजसं) सुप्रतूर्तिं (=शोभनतरणयुक्तं=शोभनं यथा तथा शत्रून् जयन्तम्) अनेहसम् (=अपापम्) अपां नपातं (=मेघोदकानां पुत्रम्) ऊतये (=रक्षणाय) ववृमहे (=वृणीमहे)॥

२. हे अग्ने, वना कायमानः (=वनानि वृक्षान् काष्ठानि कामयमानः सन् काष्ठानि अतिशयेन दहन्) यत् (=यदा) त्वं मातॄरपः (=मातृभूता अपः प्रति) अजगन् (=गच्छसि) यत् (=यदा) [च] दूरे सन् [अपि] [क्षिप्रम्] इह अभवः (=अत्र निवृत्य प्रादुर्भवसि) तत् ते (=तव) निवर्तनं न प्रमृषे (=न सह्यते=सोढुं न शक्यते) ॥

अत्रेदमुक्तं भवति । अग्निः काष्ठानि दहन् अतिमहान् भवन् मेघमण्डलं प्रति गच्छति तस्माच्च विद्युद्रूपेण अत्र लोके यदा क्षिप्रं निवर्तते तन्निवर्तनमतितेजस्त्वात् अतिवेगत्वाच्च जनैर्न सह्यते । इति ॥

सूक्त ९–२४३.

ऋषि–विश्वामित्र. देवता–अग्नि. वृत्त–बृहती; शेवटची मात्र त्रिष्टुभ्.

१. [हे अग्नी], आम्ही मर्त्य तुज देवाला– सुभाग्यशाली सुतेजस्क सुविजयी [आणि] निष्पाप [असा जो] तूं उदकांचा पुत्र [त्या तु]ला रक्षणासाठीं [तुझे] मित्र [जे आम्ही ते] वरितों.

२. काष्ठांची वांछा करणारा तूं जो आपो-मातांप्रत जातोस [आणि] तेथून जो दूर [असून] येथें [एकाएकीं] येतोस तें तुझें परत येणें, हे अग्नी, सहन करण्याजोगें नसतें.

HYMN 9–243.

To *Agni*. By *Viśvâmitra*. Metre—*Bṛihatî*, except in the last verse where it is *Trishṭubh*.

1. We mortals, [thy] friends, choose thee a god, [thee] the son of the waters, [who art] of auspicious fortune, of excellent effulgence, of great heroism [and] free from sin.

2. When [though] desirous of trees thou goest to the mothers, the rain-waters, [and] when being at a distance thou appearest here, that return of thine, o Agni, is not to be [easily] borne.

---

२. तात्पर्य असें दिसतें कीं, ‘ अग्नि लांकडें जाळीत जाळीत इतका उंच होतो, कीं तो अंतरिक्षापर्यंत पोंहचतो आणि मग तेथून विजेच्या रूपानें जेव्हां एकदम या लोकीं येतो, तेव्हां तें त्याचें येणें मनुष्यांच्यानें सहन करवत नाहीं.’

अति॑ तृ॒ष्टं व॑वक्षि॒थाथै॒व सु॒मना॑ असि ।
प्रप्रा॒न्ये यन्ति॒ पर्य॒न्य आ॑सते॒ येषां॑ स॒ख्ये असि॑ श्रि॒तः ॥ ३ ॥

अति॑ । तृ॒ष्टम् । व॒व॒क्षि॒थ । अथ॑ । ए॒व । सु॒ऽमना॑ः । अ॒सि॒ ।
प्रऽप्र॑ । अ॒न्ये। यन्ति॑ । परि॑ । अ॒न्ये । आ॒स॒ते॒ । येषा॑म् । स॒ख्ये । असि॑ ।
श्रि॒तः ॥ ३ ॥

ई॒यि॒वांस॒मति॒ स्रिधः॒ शश्व॑ती॒रति॑ स॒श्चतः॑ ।
अन्वी॑मविन्दन्निचि॒रासो॑ अ॒द्रुहो॒ऽप्सु सिं॒हमि॑व श्रि॒तम् ॥ ४ ॥

ई॒यि॒ऽवांस॑म् । अति॑ । स्रिधः॑ । शश्व॑तीः । अति॑ । स॒श्चतः॑ ।
अनु॑ । ई॒म् । अ॒वि॒न्द॒न् । नि॒ऽचि॒रास॑ः। अ॒द्रुहः॑ । अ॒प्ऽसु । सिं॒हम्ऽ-
इ॑व । श्रि॒तम् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. अति तृष्टं ववक्षिथ (=तृष्टं कटुकं काष्ठम् अतिक्राम्य महान् भवसि=कटु-कानि काष्ठानि भक्षयित्वा वर्धसे) । अथ एव (=अथापि=तथापि) [त्वं] सुमना असि (=प्रसन्नमना भवसि) । [त्वं] येषाम् [ऋत्विजां] सख्ये श्रितोसि (=वर्तसे) [तेषाम्] अन्ये (=केचित्) प्रप्र यन्ति (=प्रकर्षेण हवनाद्यर्थं गच्छन्ति) अन्ये (=अपरे च) [त्वां] परि आसते (=परित आसीना वर्तन्ते) ॥

हे अग्ने तृष्टं स्तोतुस्तृष्णाभिलाषं तदुचितफलप्रदानेन सफलं कर्तुमतिववक्षिथ । अतिशयेन वोढुमिच्छसि । अथैव अथापि त्वं सुमना असि । संतुष्टमनस्को वर्तसे । इति सायणः ॥

४. शश्वतीः (=बह्वीः) सश्चतः (=संगताः) स्रिधः (=शत्रुसेना) अति ईयिवांसम् (=अतिक्रम्य गच्छन्तं=जयन्तम्) ईम् (=एतम्) [अग्निं] निचिरासः (=चिरंतना) अद्रुहः (=द्रोहरहिता) [देवा] अप्सु सिंहमिव श्रितम् (=अन्तरिक्षे सिंहमिव तिरोहितं सन्तम्) अनु अविन्दन् (=अन्विष्यन्नलभन्त च) ॥

३. [हे अग्नी], तूं कडू खाऊन मोठा होत असतोस. तथापि तूं प्रसन्नमनस्क आहेस. तूं ज्यांच्या मैत्रींत राहिलेला असतोस [त्यांतून] कितीएक इकडे तिकडे फिरतात, [आणि] कितीएक [तुझ्या] आसपास बसतात.

३. Thou dost grow strong even by eating the bitter [wood]. And yet thou art pleased. Of those in whose friendship thou remainest, some go about [and] others sit around [thee].

४. पुष्कळ [आणि] एकत्र मिळालेल्या शत्रुसेनांचा पराजय करणारा जो अग्नि त्याला अद्रोह [आणि] चिरंजीव [देव], अंतरिक्षांत सिंहाप्रमाणें गुप्त राहिला असतां शोधून काढिते झाले.

4. The unhating [and] eternal [gods] discovered [Agni] concealed in the firmament like a lion—[Agni] that conquers the numerous joined forces of the enemy.

---

३. ‘ कडू ’=‘ तृष्टम्.’ ‘ तृष्ट ’ शब्द इतर दोन तीन मंत्रांत आला आहे तेथें सायणांनींच कडू हा अर्थ केला आहे. तो येथें बरा जुळतो असें वाटतें.

‘ ज्यांच्या’ म्हणजे ऋत्विजांच्या. ‘फिरतात – बसतात.’ म्हणजे यज्ञ मण्डपांत कितीएक ऋत्विज् हवि देण्याकरितां इकडे तिकडे फिरतात, आणि कितीएक अग्नीच्या जवळ बसलेले असतात.

४. ‘ अंतरिक्षांत शोधून काढिते झाले ’=‘ अप्सु अनु अविन्दन्.’ म्हणजे विजेच्या रूपानें अंतरिक्षांत असतांना. अग्नीची उत्पत्ति आकाशांत होते हें वेदांत प्रसिद्ध आहे. पुढच्याच ऋचेंत पहा कीं अंतरिक्षांतून त्याला मातरिश्वा नांवाच्या देवानें आणिलें असें सांगितलें आहे.

ससृवांसमिव त्मनाग्निमित्था तिरोहितम् ।
ऐनं नयन्मातरिश्वा परावतो देवेभ्यो मथितं परि ॥ ५ ॥ ५ ॥

ससृवांसम्ऽइव । त्मना । अग्निम् । इत्था । तिरःऽहितम् ।
आ । एनम् । नयत् । मातरिश्वा । पराऽवतः । देवेभ्यः । मथितम् । परि ॥ ५ ॥ ५ ॥

तं त्वा मर्ता अगृभ्णत देवेभ्यो हव्यवाहन ।
विश्वान्यद्यज्ञाँ अभिपासि मानुष तव क्रत्वा यविष्ठ्य ॥ ६ ॥

तम् । त्वा । मर्ताः । अगृभ्णत । देवेभ्यः । हव्यऽवाहन ।
विश्वान् । यत् । यज्ञान् । अभिऽपासि । मानुष । तव । क्रत्वा । यविष्ठ्य ॥ ६ ॥

तद्भद्रं तव दंसना पाकाय चिच्छदयति ।
त्वां यदग्ने पशवः समासते समिद्धमपिशर्वरे ॥ ७ ॥

तत् । भद्रम् । तव । दंसना । पाकाय । चित् । छदयति ।
त्वाम् । यत् । अग्ने । पशवः । सम्ऽआसते । सम्ऽइद्धम् । अपिऽशर्वरे ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

५. त्मना ससृवांसम् इव (=आत्मना स्वेच्छया पितृसकाशाद् गतवन्तम्) इत्था तिरोहितं (=सत्यमेव निलीनं) मथितं (=मन्थनेन निष्पादितम्) एनम् अग्निं मातरिश्वा [नाम देवो] देवेभ्यः (=देवानामर्थे) परावतः परि (=दूरदेशाद्) आ नयत् (=आनीतवान्) ॥

६. हे हव्यवाहन (=हविषां वोढरग्ने), तं त्वा (=तादृशं मातरिश्वना स्वर्गादानीतं त्वां) मर्ताः (=मर्त्या मनुष्या) देवेभ्यः (=देवानामर्थे) अगृभ्णत (=अगृह्णन्) यत् (=यस्मात् कारणात्) हे मानुष (=मनुष्यहितकारिन्) यविष्ठ (=अतिशयेन सदातरुण), तव क्रत्वा (=प्रज्ञया) विश्वान् यज्ञान् अभिपासि (=सर्वतः पालयसि) ॥

७. हे अग्ने, अपिशर्वरे (=शर्वरीमुखे=प्रदोषकाले) समिद्धं (=सम्यग्दीपितं) त्वां पशवः (=द्विपदाश्चतुष्पदाश्चोभये) समासते (=पर्युपासते) तत् भद्रं (=तत्पशु-

५. स्वच्छंदानें पळून गेलेल्या [पुत्रा]सारिखा खरोखर लपून राहिलेला [जो अग्नि], [त्या] ह्या मथित अग्नीला मातरिश्वा देवांसाठीं दुरून [पृथिवीवर] आणिता झाला.

5. Mâtaris'van brought for the gods from a distance that churned-out Agni, truly hidden like a son who wilfully runs away [from his father].

६. त्या तुला हे हव्यवाहका [अग्नी], मर्त्यजन देवांकरितां घेते झाले; कारण कीं हे मानवहितकारी सदा तरुण [अग्नी], तूं सकल यज्ञांला तुझ्या प्रज्ञेनें रक्षितोस.

6. The mortal [worshippers] therefore took thee, o carrier of oblation, for the benefit of the gods; as thou dost, o friend of men, o ever youthful [Agni], protect all sacrifices with thy wisdom.

७. हे अग्नी, तूं सायंकाळीं पेटविला गेल्यावर तुझ्या सभोंताली पशु बसतात हें जें भाग्य अज्ञ यजमानालाहि सुखवितें, तें तुझ्याच पराक्रमामुळें [सुखवितें].

7. It is through thy exploit, o Agni, that the good fortune delights even the ignorant worshipper that when thou art well-kindled in the evening the cattle crowd around thee.

---

५. मातरिश्व्यानें अग्नीला देवलोकाहून पृथिवीवर आणिलें याविषयीं सू. ६० मं. १ आणि टीप पहा.

‘ देवांसाठीं ’=‘ देवेभ्यः.’ कदाचित् ‘ देवेभ्यः परि मथितम्,’ ‘ देवांपासून (म्ह० देवलोकांपासून ‘ अंतरिक्षापासून) मथन करून ’ असा संबंध घेतल्यास चालेल.

६. ‘ देवांकरितां ’=‘ देवेभ्यः.’ वरच्या मंत्राप्रमाणेंच यांतहि ‘ देवांपासून ’ (म्ह० देवलोकापासून) असा अर्थ केल्यास चालेल.

७. तात्पर्य. ‘अज्ञान यजमानावरहि जर अग्नीची कृपा होईल तर त्याच्या घरीं गुरांची समृद्धि होईल ’

‘सायंकाळीं ’=‘अपिशर्वरे.’ शर्वरीमुख असा सायण अर्थ करितात. ‘रजनीमुख’ शब्दाचा प्रदोष हा अर्थ अमरांत (प्रदोषो रजनीमुखम्) प्रसिद्ध आहे; त्यावरुन- ‘ शर्वरीमुख ’ म्हणजे सुद्धा प्रदोषकाळच घेतला पाहिजे. पाश्चात्यांनीं प्रातःकाळ असा केलेला अर्थ चिंत्य आहे

आ जुहोता स्वध्वरं शीरं पावकशोचिषम् ।
आशुं दूतमजिरं प्रत्नमीड्यं श्रुष्टी देवं सपर्यत ॥ ८ ॥
आ । जुहोत । सुऽअध्वरम् । शीरम् । पावकऽशोचिषम् ।
आशुम् । दूतम् । अजिरम् । प्रत्नम् । ईड्यम् । श्रुष्टी । देवम् । सपर्यत ॥८॥
त्रीणि शता त्री सहस्राण्यग्निं त्रिंशच्च देवा नव चासपर्यन् ।
औक्षन्घृतैरस्तृणन्बर्हिरस्मा आदिद्धोतारं न्यसादयन्त ॥ ९ ॥ ६
त्रीणि । शता । त्री । सहस्राणि । अग्निम् । त्रिंशत् । च । देवाः । नव । च । असपर्यन् ।
औक्षन् । घृतैः । अस्तृणन् । बर्हिः । अस्मै । आत् । इत् । होतारम् । नि । असादयन्त ॥ ९ ॥ ६ ॥

बाहुल्यरूपं कल्याणं) तव दंसना (=तव दंसनया तव कर्मणा) पाकाय चित् छदयति (=मूढमपि यजमानं पूजयति आनन्दयति) ॥

प्रसन्नोग्निर्मूढायापि यजमानाय गवादीन् बहून् पशून् ददातीत्यर्थः ॥

भाषायाम्.

८. [हे ऋत्विजः], स्वध्वरं (=शोभनयज्ञं=शोभनानां यज्ञानां कर्तारं) शीरम् (=अनुशायिनं काष्ठादिषु शयनस्वभावं) पावकशोचिषं (=शोधकदीप्तिम्) [अग्निम्] आ जुहोत (=आहुतिभिस्तर्पयत) । आशुं (=व्याप्तम्) अजिरं (=क्षिप्रगामिनं) प्रत्नं (=पुरातनम्) ईड्यं (=स्तुत्यं) देवं (=दीप्तिमन्तं) दूतम् [अग्निं] श्रुष्टी (=श्रुष्ट्या=त्वरया) सपर्यत (=पूजयत) ॥

९. त्रीणि शता (=शतानि) त्री (=त्रीणि) सहस्राणि त्रिंशच्च नव च (=नवाधिकत्रिंशच्च) देवा अग्निम् असपर्यन् (=अपूजयन्) । [ते] [तं] घृतैरौक्षन् (=घृताहुतिभिरसिञ्चन्) । अस्मै (=तदर्थं) बर्हिरस्तृणन् (=दर्भान् आस्तृतवन्तः) । आदित् (=अनन्तरमेव) [ते देवा] होतारं नि असादयन्त (=देवानामाह्वातारं कृत्वा उपावेशयन्) ॥

एकोनचत्वारिंशदधिकशतत्रयोपेतत्रिसहस्रसंख्याका देवाः । * * देवसंख्या च बृहदारण्यकेभिहिता । महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति । कतमे ते त्रयस्त्रिंशदष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशौ । बृ० आ० ३.९ इति सायणः ॥

८. चांगला यज्ञ करणारा, लपून राहणारा [आणि] शुद्ध करणारी ज्याची दीप्ति असा जो अग्नि त्याला आहुति द्या. सर्वव्यापी, शीघ्रगामी, पुरातन, स्तुत्य [आणि] देदीप्यमान दूत [जो अग्नि त्या]ला सत्वर पुजा.

८. Offer libations to [Agni] who performs good sacrifices, who lies dormant [in the fuel], [and] who is full of purifying effulgence. Swiftly worship the messenger [who is] far-reaching, quick, ancient praiseworthy, [and] resplendent.

९. तीन हजार, तीनशें तीस आणि नऊ देव अग्नीला पूजिते झाले. ते [त्याला] घृतांनीं भिजविते झाले, [ते] त्यासाठीं दर्भ पसरिते झाले. त्यानंतरच ते त्याला होता करून स्थापिते झाले.

9. Three thousand three hundred and thirty-nine gods worshipped Agni. They anointed him with oblations of clarified butter, they spread the *kus'a*-[grass] for him. It was then that they established him [as] the invoker.

त्यांत संशय नाहीं.

तुझ्या सभोंवतालीं पशु बसतात '= 'पशवस्त्वां समुपासते.' म्हणजे बाहेर दिवसा चरावयास गेलेले संध्याकाळीं घरीं येऊन जमा होतात.

---

८. 'लपून राहणारा '=' शीरम्.' हा अर्थ सायणानुसार केला आहे. ज्या दुसऱ्या तीन चार मंत्रांत हा शब्द आला आहे, तेथेंहि सायणांनीं हाच अर्थ केला आहे, त्यावरून तो आम्हीं दिला आहे. पण 'शिर्' शिजवणें, या धातूपासून शिजविणारा, तापविणारा असा अर्थ कितीएक पाश्चात्य करितात तोहि चांगला संभवतो.

९. 'देवांनीं प्रथम अग्नीला पुजून मग त्याला होता करून पृथिवीवर स्थापिलें' असा भावार्थ. यांत ३३३९ देव सांगितले आहेत. साधारणपणें वेदांत तेहतीस देव सांगितले आहेत. (सू. ३४ मं. ११ आणि टीप पहा).

येथें अधिक सांगितले ते तेहतीस देवांचे विभूतिभूत (महिमानः) देव होत असें बृहदारण्य यांतून सायणाचार्यांनीं उतरून घेतलेल्या एका वाक्यावरून होतें. सायणभाष्य पहा. देव तेहतीसांपेक्षां अधिक आहेत अशा उद्देशानें ह्या मंत्रांत उच्चार नाहीं.

सूक्तम् १०–२४४.

विश्वामित्र ऋषिः । अग्निर्देवता । उष्णिक् छन्दः ॥

त्वामग्ने मनीषिणः सम्राजं चर्षणीनाम् ।
देवं मर्तास इन्धते समध्वरे ॥ १ ॥

त्वाम् । अग्ने । मनीषिणः । सम्ऽराजम् । चर्षणीनाम् ।
देवम् । मर्तासः । इन्धते । सम् । अध्वरे ॥ १ ॥

त्वां यज्ञेष्वृत्विजमग्ने होतारमीळते ।
गोपा ऋतस्य दीदिहि स्वे दमे ॥ २ ॥

त्वाम् । यज्ञेषु ऋत्विजम् । अग्ने । होतारम् । ईळते ।
गोपाः । ऋतस्य । दीदिहि । स्वे । दमे ॥ २ ॥

स घा यस्ते ददाशति समिधा जातवेदसे ।
सो अग्ने धत्ते सुवीर्यं स पुष्यति ॥ ३ ॥

सः । घ । यः । ते । ददाशति । सम्ऽइधा । जातऽवेदसे ।
सः । अग्ने । धत्ते । सुऽवीर्यम् । सः । पुष्यति ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

१. हे अग्ने, चर्षणीनां सम्राजं (=प्रजानामधिपतिं) देवं त्वां मनीषिणो मर्तासः (=धीमन्तो मनुष्या) अध्वरे (=यज्ञे) सम् इन्धते (=सम्यग्दीपयन्ति) ॥

समिन्धते सोमाज्यपयःप्रभृतिभिराहुतिभिः सम्यग्दीपयन्तीति सायणः ॥

२. हे अग्ने, ऋत्विजं होतारं [च] त्वां यज्ञेषु [अध्वर्य्वादय] ईळते (=स्तुवन्ति) । [अतः कारणाद्] ऋतस्य (=सत्यरूपस्य यज्ञस्य) गोपाः (=पालकस्) [त्वं] स्वे दमे (=स्वकीये तव गृहे यज्ञशालायां) दीदिहि (=दीप्यस्व) ॥

३. हे अग्ने, यो [यजमानः] समिधा (=काष्ठहविरादिसमिन्धनेन) जातवेदसे ते ददाशति (=जातानां पदार्थजातानां वेदित्रे तुभ्यं ददाति=त्वामुपास्ते) स घ (=स एव यजमानः) सुवीर्यं धत्ते (=शोभनवीर्योपेतं पुत्रं धारयति) स [च] पुष्यति (=उत्कर्षं प्राप्नोति) ॥

सूक्त १०–२४४

ऋषि–विश्वामित्र. देवता–अग्नि. वृत्त–उष्णिक्.

१. हे अग्नी, मनुष्यांचा अधिपति असा जो तूं देव त्या तुला विद्वान् मर्त्यजन यज्ञांत पेटवितात.

२. हे अग्नी, ऋत्विज् [आणि] होता [असा जो तूं त्या] तुला यज्ञांमध्यें स्तवितात. [तर] सत्याचा पालक [जो तूं, तो] तुझ्या घरांत प्रकाशमान हो.

३. हे अग्नी, तुज सर्वज्ञाला जो कोण समिधांनीं भजतो त्यालाच चांगला सामर्थ्यवान् पुत्र प्राप्त होतो [आणि] तोच [मनुष्य] समृद्ध होतो.

HYMN 10–244.

To *Agni*. By *Viśvâmitra*.—Metre—*Ushṇik*.

1. Thee, o Agni, the divine ruler of men, wise mortals kindle in sacrifice.

2. O Agni, they praise thee the priest [and] the invoker in sacrifices. Protector of the Truth do thou shine in thine home.

3. He who propitiates with the fuel thee who knowest all—he, o Agni, shall possess a brave son, [and] he shall prosper.

---

१. या सूक्ताचें वृत्त उष्णिक्. या वृत्ताचें लक्षण सू. ७९ मं. ४ याजवरील टीपेंत पहा.

२. ‘ सत्याचा ’=‘ ऋतस्य.’ म्हणजे सत्यरूप जो यज्ञ त्याचा. यज्ञ करणें हाच खरा धर्म होय, असें प्राचीन आर्य मानीत.

‘ तुझ्या घरांत ’ म्हणजे यज्ञ शाळेंत.

स केतुरध्वराणामग्निर्देवेभिरा गमत् ।
अञ्जानः सप्त होतृभिर्हविष्मते ॥ ४ ॥

सः । केतुः । अध्वराणाम् । अग्निः । देवेभिः । आ । गमत् ।
अञ्जानः । सप्त । होतृऽभिः । हविष्मते ॥ ४ ॥

प्र होत्रे पूर्व्यं वचोऽग्नये भरता बृहत् ।
विपां ज्योतींषि बिभ्रते न वेधसे ॥ ५ ॥ ७ ॥

प्र । होत्रे । पूर्व्यम् । वचः । अग्नये । भरत । बृहत् ।
विपाम् । ज्योतींषि । बिभ्रते । न । वेधसे ॥ ५ ॥ ७ ॥

अग्निं वर्धन्तु नो गिरो यतो जायत उक्थ्यः ।
महे वाजाय द्रविणाय दर्शतः ॥ ६ ॥

अग्निम् । वर्धन्तु । नः । गिरः । यतः । जायते । उक्थ्यः ।
महे । वाजाय । द्रविणाय । दर्शतः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

४. सः अध्वराणां केतुरग्निः (=यज्ञानां ध्वजभूतोग्निः) सप्त होतृभिरञ्जानः (=सप्त होतृकैरज्यमानः सन्) देवेभिः (=देवैः सह) हविष्मते (=हविर्ददते यजमानाय) आ गमत् (=अत्रागच्छतु) ॥

५. [हे होत्रादयः], होत्रे (=देवानामाह्वात्रे) विपां ज्योतींषि बिभ्रते न (=सर्वेषामृत्विजां प्रज्ञानानि स्वस्मिन्नेव संगतानि धारयत इव) वेधसे (=स्वामिने) अग्नये पूर्व्यं (=मुख्यं=श्रेष्ठं) बृहत् (=महत्) वचः (=स्तोत्रं) प्र भरत (=संपादयत)॥

६. नो गिरः (=स्तुतयः) अग्निं वर्धन्तु (=वर्धयन्तु=पूजयन्तु) यतः (=कारणाद्) उक्थ्यः (=स्तुत्यो) दर्शतः (=दर्शनीयः सुन्दरोग्निर्) महे (=महते) वाजाय द्रविणाय (=अन्नाय धनाय च=महदन्नं धनं च दातुं) जायते (=जातोस्ति)॥

४. तो यज्ञांचा ध्वज अग्नि, कीं ज्याला सात होतृक अभ्यंग करितात तो देवांसहित यजमानाकरितां इकडे येओ.

५. अग्नी होत्याला, [सर्व] ऋत्विजांचीं प्रज्ञानें जणुं धारण करणाऱ्या राजाला, श्रेष्ठ [आणि] मोठें स्तोत्र अर्पण करा.

६. अग्नीला आमच्या स्तुति वाढवोत, कारण स्तुत्य [आणि] सुंदर [अग्नि] अन्न [आणि] द्रव्य [देण्या]साठीं उत्पन्न झाला आहे.

4. May Agni, that banner of sacrifices, anointed by the seven priests, come hither with the gods for the giver of oblation.

5. Offer an excellent [and] great hymn to Agni, the invoker, the ruler who bears as it were the talents of all priests.

6. May our hymns delight Agni inasmuch as praiseworthy [and] handsome [Agni] is born for [to give] great food and wealth.

४. 'कीं ज्याला सात होतृक अभ्यंग करितात.'='अञ्जानः सप्त होतृभिः.' सात होतृक म्हणजे "वषट्कर्तारः" या नांवाचे सात ऋत्विज्. सोळा जे साधारण ऋत्विज् त्यांतून सातजण आह्वान करूं शकतात म्हणून त्यांला 'होते' असें म्हणतात. ते हेः१ होता, २ मैत्रावरुण, ३ ब्राह्मणाच्छंसी, ४ पोता, ५ नेष्टा, ६ अच्छावाक, ७ अग्नीध्.

५. 'सर्व' इ० म्हणजे सर्व ऋत्विजांचें जें जें कौशल्य, चातुर्य, आणि ज्ञान तें सर्व ज्या एकाच्याच आंगीं एकवट जणुं झालें आहे अशा अग्नीला.

६. 'वाढवोत' म्हणजे आनंदवोत, प्रबळ करोत.

अग्ने यजिष्ठो अध्वरे देवान्देवयते यज ।
होता मन्द्रो वि राजस्यति स्निधः ॥ ७ ॥

अग्ने । यजिष्ठः । अध्वरे । देवान् । देवऽयते । यज ।
होता । मन्द्रः । वि । राजसि । अति । स्निधः ॥ ७ ॥

स नः पावक दीदिहि द्युमदस्मे सुवीर्यम् ।
भवा स्तोतृभ्यो अन्तमः स्वस्तये ॥ ८ ॥

सः । नः । पावक । दीदिहि । द्युऽमत् । अस्मे इति । सुऽवीर्यम् ।
भव । स्तोतृऽभ्यः । अन्तमः । स्वस्तये ॥ ८ ॥

तं त्वा विप्रा विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते ।
हव्यवाहममर्त्यं सहोवृधम् ॥ ९ ॥ ८ ॥

तम् । त्वा । विप्राः । विपन्यवः । जागृऽवांसः । सम् । इन्धते ।
हव्यऽवाहम् । अमर्त्यम् । सहःऽवृधम् ॥ ९ ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. हे अग्ने, यजिष्ठः (=अतिशयेन यष्टा=यजनकर्मणि कुशलतमस्) [स्वम्] अध्वरे (=अस्मिन्यज्ञे) देवान् देवयते (=देवकामिने) [यजमानाय] यज (=पूजय) । मन्द्रः (=आह्लादकारी) होता [त्वं] स्निधः (=शत्रून्) अति वि राजसि (=अतिक्रम्य विविधं शोभसे=स्वतेजसा शत्रून् जयसि) ॥

८. हे पावक, स [त्वम्] (=अतः कारणात्त्वं) नः द्युमत् अस्मे सुवीर्यं [च] दीदिहि (=अस्मभ्यं धनं शोभनवीर्योपेतं पुत्रं च प्रकाशस्व=वयं धनं तादृशं पुत्रं च यथा लभेमहि तथा प्रकाशस्व) । स्तोतृभ्यः स्वस्तये अन्तमो भव (=तेषां कल्याणाय तेभ्यः समीपतमो भव=तेषां समीपतमो भूत्वा तेषां कल्याणं यथा भवति तथा कुरु)॥

९. तं त्वा (=अतःकरणात्त्वाम्) अमर्त्यं (=मरणरहितं) हव्यवाहं (=हविषां वोढारं) सहोवृधं (=" सहसा मथनरूपेण बलेन वर्धमानम् ") [अग्निं] विप्राः (=मेधाविनो) विपन्यवः (=स्तोतारो) जागृवांसः (=" अग्निहोत्रादिकर्मण्यप्रमत्ततया प्रबुद्धाः" सन्तः) समिन्धते (=" सोमाद्याहुतिभिः सम्यग्दीपयन्ति ") ॥

७. हे अग्नी, यज्ञ करण्याविषयीं अत्यंत कुशल [असा जो तूं तो] देवकामी [यजमाना]साठीं [या] यज्ञांत देवांला पूज. आल्हादकारक होता [असा जो तूं, तो] आपल्या तेजानें शत्रूंचा पराजय करितोस.

८. तो तूं हे पावका, प्रकाशून आम्हांला सुसंपत्ति [आणि] आम्हांला वीर्यवान् सुसंतति दे. स्तोत्यांच्या कल्याणासाठीं, तूं त्यांच्या अत्यंत समीप राह.

९. त्या तुज अमर हव्यवाहकाला [आणि] बलानें वाढणाऱ्याला मेधावी स्तोते जागृत राहून पेटवितात.

7. O Agni, do thou the most skilful priest propitiate in [this] sacrifice the gods for [this] god-loving [worshipper]. Thou, the pleasing invoker, dost by thy splendor subdue the enemies.

8. Do thou, therefore, o Pâvaka, shine so as to give us wealth [and give] us brave progeny. Be thou nearest to [thy] praising [priests] for [their] welfare.

9. Thee, therefore, the immortal carrier of the oblation who growest out of strength, the wise praisers wakefully kindle.

---

८. 'संपत्ति'='द्युमत्.' ऋ. ५. २३. ४. यावरील सायणभाष्य पहा.

सूक्तम् ११-२४५.

विश्वामित्र ऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री छन्दः ॥

अग्निर्होता पुरोहितोऽध्वरस्य विचर्षणिः ।
स वेद यज्ञमानुषक् ॥ १ ॥

अग्निः । होता । पुरःऽहितः । अध्वरस्य । विऽचर्षणिः ।
सः । वेद । यज्ञम् । आनुषक् ॥ १ ॥

स हव्यवाळमर्त्य उशिग्दूतश्चनोहितः ।
अग्निर्धिया समृण्वति ॥ २ ॥

सः । हव्यऽवाट् । अमर्त्यः । उशिक् । दूतः । चनःऽहितः ।
अग्निः । धिया । सम् । ऋण्वति ॥ २ ॥

अग्निर्धिया स चेतति केतुर्यज्ञस्य पूर्व्यः ।
अर्थं ह्यस्य तरणि ॥ ३ ॥

अग्निः । धिया । सः । चेतति । केतुः । यज्ञस्य । पूर्व्यः ।
अर्थम् । हि । अस्य । तरणि ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

१. अग्निरध्वरस्य (=यज्ञस्य) विचर्षणिः (=विशेषेण द्रष्टा विशेषज्ञो) होता पुरोहितश् [च] [भवति] । स [एव] यज्ञम् आनुषक् (=आनुपूर्व्येण) वेद (=जानाति) ॥

२. सः अमर्त्यः (=मरणरहितो) हव्यवाट् (=हविषो वोढा) [अपि च] उशिक् (=उपासकान् कामयमानश्) चनोहितः (=हितान्नः=अन्नं कामयमानश्च) दूतो [भवति] । अग्निर्धिया (=बुद्ध्या) सम् ऋण्वति (=संगच्छते=बुद्धिमान् भवति) ॥

३. यज्ञस्य पूर्व्यः (=पुरातनः) केतुः (=ध्वजभूतः) सोग्निर्धिया (=बुद्ध्या) चेतति (=पश्यति=सर्वं जानीते) । अस्य (=तस्य) अर्थं (=कार्यं) तरणि हि (=वेगवद्धि) ॥

सूक्त ११–२४५.

ऋषि– विश्वामित्र. देवता– अग्नि. वृत्त–गायत्री.

१. अग्नि यज्ञाचा विज्ञानयुक्त होता [आणि] पुरोहित [होय]. तो यज्ञाला अनुक्रमानें जाणतो.

२. तो अमर्त्य हव्यवाहक [आणि] सकाम आणि प्रियान्न दूत [होय]. अग्नि बुद्धिमान् आहे.

३. यज्ञाचा सनातन ध्वज [असा] हा अग्नि बुद्धीच्या योगानें पाहतो. कांकीं त्याचें कार्य वेगयुक्त [होय].

Hymn 11–245.

To *Agni*. By *Vis'vâmitra*. Metre—*Gâyatrî*.

1. Agni [is] the wisest invoker and priest of the sacrifice. He knows [how to] sacrifice in order.

2. He is the immortal carrier of oblation, [and] a loving messenger friendly to food. Agni is endowed with intelligence.

3. He, Agni, the ancient banner of sacrifice, perceives with intelligence. For his energy [is] swift.

---

१. ‘ अनुक्रमानें.’ म्हणजे प्रथम काय करावें, नंतर काय करावें, त्यानंतर कसें वर्तावें इत्यादि यज्ञाचें भागशः ज्ञान अग्नीला आहे. मनुष्यें चुक करितात तसा अग्नि चुकत नाहीं असें तात्पर्य.

३. ‘ त्याचें कार्य वेगयुक्त [होय]’ =‘ अर्थ हि अस्य तरणि.’ म्हणजे जें कांहीं काम अग्नि करितो तें तो सत्वर आणि मोठ्या वेगानें करितो. बुद्धीनें केल्याप्रमाणें फार त्वरित करितो, हातानें केल्याप्रमाणें मंदगतीनें करीत नाहीं.

अग्निं सूनुं सनश्रुतं सहसो जातवेदसम् ।
वह्निं देवा अकृण्वत ॥ ४ ॥

अग्निम् । सूनुम् । सनऽश्रुतम् । सहसः । जातऽवेदसम् ।
वह्निम् । देवाः । अकृण्वत ॥ ४ ॥

अदाभ्यः पुरएता विशामग्निर्मानुषीणाम् ।
तूर्णी रथः सदा नवः ॥ ५ ॥ ९ ॥

अदाभ्यः । पुरःऽएता । विशाम् । अग्निः । मानुषीणाम् ।
तूर्णिः । रथः । सदा । नवः ॥ ५ ॥ ९ ॥

साह्वान्विश्वा अभियुजः क्रतुर्देवानाममृक्तः ।
अग्निस्तुविश्रवस्तमः ॥ ६ ॥

सह्वान् । विश्वाः । अभिऽयुजः । क्रतुः । देवानाम् । अमृक्तः ।
अग्निः । तुविश्रवःऽतमः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

४. सहसः सूनुं (=बलस्य पुत्रं) सनश्रुतं (=सनातनकालादारभ्य प्रसिद्धं) जातवेदसं (=पदार्थजातानां वेदितारम्) अग्निं देवा वह्निं (=हविषां वोढारम् अकृण्वत)॥

५. अग्निर्मानुषीणां विशां (=मनोर्जातानां प्रजानां=मनुष्याणाम्) अदाभ्यः (=अविनाशी) पुरएता (=नायको) [भवति]। [अपि च] तूर्णिः (=वेगवान्) सदा नवः (=नूतनो) रथो [भवति]॥

पुरएता सन्मार्गदर्शनेनाग्रतो गन्ता।......रथो हविषां वाहनाद्रथसदृशः। इति सायणः॥

६. अग्निर्विश्वा अभियुजः साह्वान् (=सर्वाः शत्रुसेनाः स्वबलेन तिरस्कुर्वाणो) देवानाम् अमृक्तः क्रतुः (=देवानां मध्येऽविनाशी पराक्रमकर्मकारी योद्धा) [अपि च] तुविश्रवस्तमः (=महाकीर्तितमः=महत्या कीर्त्या युक्तेषु मध्ये श्रेष्ठो) [भवति]॥

४. बळाचा पुत्र, पुरातन काळापासून विख्यात [आणि] सर्वज्ञ [अशा] अग्नीला देव [हवींचा] वाहक करिते झाले.

4. The gods made Agni, [who is] the son of strength, [who is] renowned from ancient times [and who is] all-knowing, the bearer [of oblations].

५. अग्नि [हा] मानवी जनांचा अविनाश्य नायक [आणि] वेगवान् [आणि] सदैव नूतन रथ [होय].

5. Agni [is] the indestructible leader of human races—a chariot, swift [and] ever new.

६. अग्नि सर्व शत्रूंचा तिरस्कार करणारा, देवांमध्यें अविनाशी योद्धा [आणि] महाकीर्तिमान् जनांमध्यें अत्यंत श्रेष्ठ [होय].

6. [Agni is] the conqueror of all enemies [and] the unconquered hero among the gods. Agni is the greatest among those that possess great renown.

---

५. 'रथ' म्हणजे रथाप्रमाणें देवांस आणणारा आणि देवांकडेस हवि नेणारा.

६. 'महाकीर्तिमान् जनांमध्यें अत्यंत श्रेष्ठ'='तुविश्रवस्तमः.' याचा अर्थ ज्यांला विपुल वैभव आहे अशा जनांमध्यें श्रेष्ठ असाहि होऊं शकेल.

अभि प्रयांसि वाहसा दाश्वाँ अश्नोति मर्त्यः ।
क्षयं पावकशोचिषः ॥ ७ ॥

अभि । प्रयांसि । वाहसा । दाश्वान् । अश्नोति । मर्त्यः ।
क्षयम् । पावकऽशोचिषः ॥ ७ ॥

परि विश्वानि सुधिताग्नेरश्याम मन्मभिः ।
विप्रासो जातवेदसः ॥ ८ ॥

परि । विश्वानि । सुऽधिता । अग्नेः । अश्याम । मन्मऽभिः ।
विप्रासः । जातऽवेदसः ॥ ८ ॥

अग्ने विश्वानि वार्या वाजेषु सनिषामहे ।
त्वे देवास एरिरे ॥ ९ ॥ १० ॥

अग्ने । विश्वानि । वार्या । वाजेषु । सनिषामहे ।
त्वे इति । देवासः । आ । ईरिरे ॥ ९ ॥ १० ॥

भाषायाम्.

७. दाश्वान् (=हविर्दत्तवान्) मर्त्यः (=मरणधर्मा) [यजमानो] वाहसा (=हविर्वाहकेनाग्निना) प्रयांसि अभि अश्नोति (=अन्नानि सर्वतः प्राप्नोति) [अपि च] पावकशोचिषः (=शोधकदीप्तेरग्नेः सकाशात्) क्षयं (=गृहम्) [अश्नोति] ॥

८. विप्रासः (=विप्राः=विद्वांसो) [वयं] मन्मभिः (=स्तोत्रैर्द्वारा) जातवेदसोग्नेः (=सर्वज्ञादग्नेः सकाशात्) विश्वानि सुधिता (=सर्वाणि सुधितानि=अभिलषितानि धनानि) परि अश्याम (=परितः प्राप्नुयाम) ॥

९. हे अग्ने, [वयं] वाजेषु (=संग्रामेषु) विश्वानि वार्या (=सर्वाणि वार्याणि वरणीयानि धनानि) सनिषामहे (=संभजामहे=यथा लभेमहि तथा कुरु) । त्वे (=त्वयि) देवासः (=इन्द्रादयो देवा) [वार्याणि] आ ईरिरे (=प्रेरयन्ति=अस्मदर्थं प्रेषयन्ति) ॥

७. हविर्दायक मर्त्य [यजमान] हविर्वाहक [अग्नी]च्या योगानें अन्नसंपदांप्रत पावतो—शोधकतेजोवान् [अग्नी]पासून गृहाप्रत पावतो.

7. The mortal sacrificer obtains [all] kinds of food through the carrier of oblation—[obtains] a house from [Agni of] purifying splendor.

८. आम्ही उपासक स्तोत्रांच्या योगानें सर्वज्ञ अग्नीपासून सकळ इष्ट धनें पावूं असें होओ.

8. May we worshippers obtain with [our] hymns all kinds of wished for wealth from Agni,—from him who knows all.

९. हे अग्नी, आम्ही युद्धांमध्यें सकळ धनें मिळवूं असें कर. देव तुझ्या बरोवर [धनें] पाठवितात.

9. O Agni, may we obtain all desirable wealth in battles. The gods send [wealth] by thee.

---

७. ‘ गृहाप्रत [पावतो]’. म्हणजे त्याला गृह प्राप्त होतें.

९. ‘ देव तुझ्या बरोबर [धनें] पाठवितात ’=‘ त्वे देवास एरिरे.’ याचा अर्थ सायणाचार्य ‘ देव तुझ्या ठायीं प्रविष्ट होतात ’ असा करितात. कदाचित् ‘ऋत्विजांनीं (देवाः) तुला [हवि] दिलें आहे ’ असा अर्थ होऊं शकेल. ‘ आ ’ या उपसर्गासहित ‘ईर् ’ धातूचा तसा अर्थ केव्हां केव्हां वेदांत आढळतो.

सूक्तम् १२-२४६.

विश्वामित्र ऋषिः। इन्द्राग्नी देवता। गायत्री छन्दः॥

इन्द्रा॑ग्नी आ ग॑तं सु॒तं गी॒र्भिर्नभो॒ वरे॑ण्यम्।
अ॒स्य पा॑तं धि॒येषि॒ता॥ १॥

इन्द्रा॑ग्नी इति॑। आ। ग॒त॒म्। सु॒तम्। गी॒ःऽभिः। नभः॑। वरे॑ण्यम्।
अ॒स्य। पा॒त॒म्। धि॒या। इ॒षि॒ता॥ १॥

इन्द्रा॑ग्नी जरि॒तुः सचा॑ य॒ज्ञो जि॑गाति॒ चेत॑नः।
अ॒या पा॑तमि॒मं सु॒तम्॥ २॥

इन्द्रा॑ग्नी इति॑। ज॒रि॒तुः। सचा॑। य॒ज्ञः। जि॒गा॒ति॒। चेत॑नः।
अ॒या। पा॒त॒म्। इ॒मम्। सु॒तम्॥ २॥

इन्द्र॑म॒ग्निं क॑वि॒च्छदा॑ य॒ज्ञस्य॑ जू॒त्या वृ॑णे।
ता सोम॑स्ये॒ह तृ॑म्पताम्॥ ३॥

इन्द्र॑म्। अ॒ग्निम्। क॒वि॒ऽछदा॑। य॒ज्ञस्य॑। जू॒त्या। वृ॒णे॒।
ता। सोम॑स्य। इ॒ह। तृ॒म्प॒ता॒म्॥ ३॥

भाषायाम्.

१ हे इन्द्राग्नी, [युवां] गीर्भिः (=अस्माभिः कृताभिः स्तुतिभिर्) वरेण्यं (=श्रेष्ठं) सुतं नभः (=अभिषुतमुदकं रसं सोमरूपम्) आ गतम् (=आगच्छतम्)। धिया इषिता (=अस्मदुपासनया प्रेषितौ=अत्रानीतौ) [युवाम्] अस्य [सोमस्य] पातं (=पिबतम्)॥

नभ इत्युदकनाम। तथा ए॒वा न॑ इन्दो अ॒भि दे॒ववी॑तिं॒ परि॑ स्रव॒ नभो॒ अर्णो॑श्च॒मूषु॑ (ऋ. ९.९७.२१) इत्यस्य मन्त्रस्य भाष्ये सायणेन यदुक्तं तद्द्रष्टव्यम्॥

२. हे इन्द्राग्नी, यज्ञः (=यज्ञियः=आहवनयोग्यश्) चेतनः (=चेतनाकारी=आप्यायनकारी) जरितुः (=स्तोतुर्) [अयं सोमो] [युवां] सचा जिगाति (=युवां प्रति सममेव गच्छति)। [अतः कारणाद्] अया (=अनया स्तुत्या) इमं सुतम् (=अभिषुतं सोमं) पातं (=पिबतम्)॥

३. कविच्छदा (=कविच्छदौ=स्तोतृणाम् उचितफलप्रदानेनोपच्छन्दकौ) इन्द्रम्

सूक्त १२–२४६.

ऋषि–विश्वामित्र. देवता–इन्द्र आणि अग्नि. वृत्त–गायत्री.

१. हे इंद्राग्नी हो, तुम्ही स्तोत्रांनीं या श्रेष्ठ गाळलेल्या रसाप्रत या. [आमच्या] उपासनेनें आणिलेले तुम्ही हा सोम प्या.

२. हे इंद्राग्नी हो, [या] स्तोत्याचा [हा] अर्पणयोग्य [आणि] चेतनाकारी [सोम] [तुम्हां दोघांजवळ] मिळून जात आहे. [तुम्ही] या स्तुतीच्या योगा]नें हा सोम प्या.

३. कवींला आनंदविणारे असे जे इंद्र आणि अग्नि त्यांला मी यज्ञाच्या प्रेरणेनें वरितों. ते येथें सोमपानानें तृप्त होओत.

Hymn 12–246.

To *Indra* and *Agni*. By *Vis'vâmitra*. Metre—*Gâyatrî*.

1. By the hymns come, o Indra and Agni, to [this] excellent extracted juice. Brought by [our] worship do you drink of this [soma].

2. O Indra and Agni, the praiser's [soma], worthy of being offered and invigorating, is going to you both. Through this [hymn] drink this extracted [juice].

3. By the animation of sacrifice I invite Indra and Agni who rejoice the poets. May they be gratified here with the soma.

---

१. ‘ गाळलेला रस ’=‘ सुतं नभः.’ ‘ नभः’शब्दाचा ‘ उदक ’ अथवा ‘ रस’ हा अर्थ वेदांत केव्हां केव्हां येतो. भाषेखालीं दिलेल्या आणि दुसऱ्या कितीएक मंत्रांवरील सायणभाष्यांत हा अर्थ दिलेला आहे. या प्रस्तुतच्या मंत्रांत ‘ नभः ’ म्हणजे ‘ अंतरिक्षापासून ’ असा सायण अर्थ करितात.

३. ‘ कवींला आनंदविणारे ’=‘ कविच्छदा.’ म्हणजे स्तोत्र करणारे जे ऋत्विज् आणि उपासक त्यांला इष्ट फल देऊन संतोषविणारे.

‘ यज्ञाच्या प्रेरणेनें ’=‘ यज्ञस्य जूत्या ’ म्हणजे त्यांस इकडे घेऊन येणाऱ्या यज्ञाच्या योगानें.

तोशा वृत्रहणा हुवे सजित्वानापराजिता ।
इन्द्राग्नी वाजसातमा ॥ ४ ॥

तोशा । वृत्रऽहना । हुवे । सऽजित्वाना । अपराऽजिता ।
इन्द्राग्नी इति । वाजऽसातमा ॥ ४ ॥

प्र वामर्चन्त्युक्थिनो नीथाविदो जरितारः ।
इन्द्राग्नी इष आ वृणे ॥ ५ ॥ ११ ॥

प्र । वाम् । अर्चन्ति । उक्थिनः । नीथऽविदः । जरितारः ।
इन्द्राग्नी इति । इषः । आ । वृणे ॥ ५ ॥ ११ ॥

इन्द्राग्नी नवतिं पुरो दासपत्नीरधूनुतम् ।
साकमेकेन कर्मणा ॥ ६ ॥

इन्द्राग्नी इति । नवतिम् । पुरः । दासऽपत्नीः । अधूनुतम् ।
साकम् । एकेन । कर्मणा ॥ ६ ॥

अग्निम् (=इन्द्राग्नी) [अहं] यज्ञस्य जूत्या (=यज्ञस्य प्रेरणेन=प्रेरकेण यज्ञेन=अत्रानयता यज्ञेन) वृणे (="सोमपानार्थमिह कर्मण्यागच्छतमिति संभजे") । ता (=ताविन्द्राग्नी) इह (=अस्मिन् यज्ञे) सोमस्य तृम्पतां (=सोमपानेन तृप्यताम्)॥

भाषायाम्.

४. तोशा (=तोशौ=शत्रूणां बाधकौ) वृत्रहणा (=वृत्रहणौ=वृत्रस्य हन्तारौ) सजित्वाना (="समानजेतारौ परस्यापेक्षया जयशीलौ") अपराजिता (=अपराजितौ केनाप्यतिरस्कृतौ) वाजसातमा (=वाजसातमौ=धनानाम् अतिशयेन दातारौ) इन्द्राग्नी हुवे (=आह्वयामि) ॥

५. हे इन्द्राग्नी, उक्थिनः (=शस्त्रवन्तो होत्रादयो) नीथाविदो जरितारः (=स्तोत्राभिज्ञाः सामगानकुशलाः स्तोतार उद्गात्रादयः) वां प्र अर्चन्ति (=प्रकर्षेण युवां कीर्तयन्ति) । अहं [युवयोर्] इष आ वृणे (=युवयोः सकाशाद् अन्नानि संभजे=प्रार्थये) ॥

६. हे इन्द्राग्नी, [युवां] दासपत्नीर्नवतिं पुरः (=दासाः पतयो यासां ताः=दासानां दस्यूनामनार्यशत्रूणां स्वभूता नवतिसंख्याकाः पुरीर्) एकेन कर्मणा (=एकेनैव पराक्रमेण) साकं (=युगपदेव) अधूनुतम् (=अकम्पयतम्) ॥

४. शत्रुघातक, वृत्राला मारणारे, विजयी, अपराजित [आणि] अत्यंत धन देणारे जे इन्द्राग्नी त्यांला मी बोलावितों.

4. I invoke Indra and Agni the destroyers of the enemy, killers of Vṛitra, victorious, unconquered and the greatest givers of wealth.

५. हे इन्द्र आणि अग्नी हो, तुम्हांला शस्त्रें म्हणणारे आणि स्तोत्रें जाणणारे स्तोते भजतात. मी [तुम्हांपासून] अन्नसंपत्ति याचितों.

5. O Indra and Agni, those that sing the s'astras and the poets that sing the sâmans celebrate you. I implore plenty of food [from you].

६. हे इंद्राग्नी हो, तुम्ही दासांचीं नव्याण्णव नगरें एका पराक्रमानें दोघे मिळून हालवून टाकिते झालां.

6. O Indra and Agni, you shook the ninety-nine cities of the Dâsas with one exploit together.

---

५. 'शस्त्रें म्हणणारे'='उक्थिनः.' 'शस्त्र' म्हणजे एक श्रुतीनें कितीएक सूक्तें मिळून म्हटलेला जो पाठ तो. एक श्रुतीनें म्हणजे अनुदात्त, स्वरित इत्यादिक जे स्वर ते न जाणवितां म्हटलेला.

'स्तोत्रें जाणणारे'='नीथाविदः.' म्हणजे सामगान करणारे. हे दोनहि अर्थ सायणानुसार आम्हीं दिले आहेत.

६. 'दासांचीं नव्याण्णव नगरें'='दासपत्नीर्नवतिं पुरः.' म्हणजे दस्यु (अनार्य शत्रु कोळी, खोंड इत्यादि) जे त्यांचीं अनेक नगरें. हीं नगरें इन्द्रानें फोडिलीं असें इंद्रसूक्तांत सांगितलेलें आढळतें. सू. ३३ मं. १३ आणि टीप पहा.

इन्द्राग्नी अपसस्पर्युप प्र यन्ति धीतयः ।
ऋतस्य पथ्या३ अनु ॥ ७ ॥

इन्द्राग्नी इति । अपसः । परि । उप । प्र । यन्ति । धीतयः ।
ऋतस्य । पथ्याः । अनु ॥ ७ ॥

इन्द्राग्नी तविषाणि वां सधस्थानि प्रयांसि च ।
युवोरप्तूर्यं हितम् ॥ ८ ॥

इन्द्राग्नी इति । तविषाणि । वाम् । सधऽस्थानि । प्रयांसि । च ।
युवोः । अप्ऽतूर्यम् । हितम् ॥ ८ ॥

इन्द्राग्नी रोचना दिवः परि वाजेषु भूषथः ।
तद्वां चेति प्र वीर्यम् ॥ ९ ॥ १२ ॥ १ ॥

इन्द्राग्नी इति । रोचना । दिवः । परि । वाजेषु । भूषथः ।
तत् । वाम् । चेति । प्र । वीर्यम् ॥ ९ ॥ १२ ॥ १ ॥

भाषायाम्.

७. हे इन्द्राग्नी, धीतयः (=इमे स्तोतार) ऋतस्य पथ्या अनु (=सत्यभूतस्य यज्ञस्य मार्गभूताः स्तुतीरनुलक्ष्य) अपसः (=अस्माभिः क्रियमाणस्य कर्मणः) परि उप प्र यन्ति (=परितः समीपे प्रकर्षेण वर्तन्ते) ॥

स्तोतारः स्तोत्राण्युच्चारयन्तः सन्तो यज्ञस्य समीपे संमिलिताः सन्त आसमन्ताद् आहुतिप्रदानार्थं तिष्ठन्ति । अतः कारणाद्युवां शीघ्रमागच्छतमिति भावः ॥

८. हे इन्द्राग्नी, वां तविषाणि प्रयांसि च सधस्थानि [भवन्ति] (=युवयोर्बलानि सुखानि च संगतानि परस्परयुक्तानि भवन्ति) । युवोर्हितमप्तूर्यं (=युवयोर्हितकारकं पराक्रमकर्म) [सधस्थं परस्परमवियुक्तं भवति] ॥

९. हे इन्द्राग्नी, [युवां] वाजेषु (=संग्रामेषु) दिवो रोचना (=द्युलोकस्य रोचनानि=प्रकाशमानान् प्रदेशान्) परि भूषथः (=अलंकुरुथः) । तद् वां (=युवयोर्) वीर्यं (=वीरकर्म) चेतति (=ज्ञायते=प्रसिद्धं भवति) ॥

७. हे इंद्राग्नी हो, स्तोते सत्याच्या मार्गाला अनुलक्षून कर्माच्या सभोंताली जमत आहेत.

८. हे इंद्राग्नी हो, तुमचीं बळें आणि सुखें जुळलेलीं आहेत. [आणि] तुमचा हितकारक पराक्रम [जुळलेला] होय.

९. हे इंद्राग्नी हो, तुम्ही संग्रामांमध्यें द्युलोकाचे प्रदेश शोभवितां. तो तुमचा पराक्रम उघड दिसतो.

7. O Indra and Agni, the praising priests, following the paths of the Truth, are collecting round the holy work.

8. O Indra and Agni, your powers and enjoyments are conjoint. [conjoint is] your beneficial exploit.

9. O Indra and Agni, you adorn the bright regions of heaven in battles. That exploit of yours is apparent.

---

७. 'स्तोत्रें म्हणून त्यांत सांगितल्याप्रमाणें तुम्ही याल अशी वाट पाहत स्तोते यज्ञाच्या सभोंताली जमले आहेत, आणि तुम्हांला आहुति देण्यास सिद्ध आहेत, तर तुम्ही सत्वर या' असा भावार्थ.

८. 'इंद्र आणि अग्नि हे दोघे पराक्रम करितात अथवा हविरन्नापासून वगैरे सुखें भोगतात, अथवा आपलें शौर्य दाखवितात, हें सर्व दोघे मिळून एकत्र करितात.'

९. यांत सांगितलेला शब्दार्थ उघड आहे, पण भावार्थ अवघड आहे. कदाचित् असें असेलः इंद्राग्नीचा हा पराक्रम उघड आहे कीं, 'संग्रामांच्या प्रसंगीं ते आपल्या पराक्रमानें सर्व स्वर्गाला अलंकृत करितात.'

सूक्तम् १३–२४७.

वैश्वामित्र ऋषभ ऋषिः। अग्निर्देवता। अनुष्टुप् छन्दः॥

प्र वो देवायाग्नये बर्हिष्ठमर्चास्मै।
गमद्देवेभिरा स नो यजिष्ठो बर्हिरा सदत्॥ १॥

प्र। वः। देवाय। अग्नये। बर्हिष्ठम्। अर्च। अस्मै।
गमत्। देवेभिः। आ। सः। नः। यजिष्ठः। बर्हिः। आ। सदत्॥१

ऋतावा यस्य रोदसी दक्षं सचन्त ऊतयः।
हविष्मन्तस्तमीळते तं सनिष्यन्तोऽवसे॥ २॥

ऋतऽवा। यस्य। रोदसी इति। दक्षम्। सचन्ते। ऊतयः।
हविष्मन्तः। तम्। ईळते। तम्। सनिष्यन्तः। अवसे॥ २॥

स यन्ता विप्र एषां स यज्ञानामथा हि षः।
अग्निं तं वो दुवस्यत दाता यो वनिता मघम्॥ ३॥

सः। यन्ता। विप्रः। एषाम्। सः। यज्ञानाम्। अथ। हि। सः।
अग्निम्। तम्। वः। दुवस्यत। दाता। यः। वनिता। मघम्॥३॥

भाषायाम्.

१. [हे होत्रादयः], वो देवाय अस्मै अग्नये बर्हिष्ठं (=वृद्धतमं स्तोत्रम्) अर्च =अर्चत=उच्चारयत। स देवेभिः (=देवैः) [सहितः सन्] नः (=अस्मान्) आ गमत् (=आगच्छतु)। यजिष्ठः (=अतिशयेन यष्टृतमो यजनकर्मणि कुशलतमः) [स] बर्हिः आ सदत् (=बर्हिषि निषीदतु)॥

२. [य] ऋतावा (=सत्यवान्=सत्यरूपस्य यज्ञस्य कर्ता) [भवति] यस्य रोदसी (=द्यावापृथिव्यौ) [वशे भवतः] यस्य दक्षं (=बलम्) ऊतयः (=उपासकानां रक्षितारो देवा) [भवन्ति] तम् [एवाग्निं] हविष्मन्तः (=हविर्युक्ता यजमाना) ईळते (=स्तुवन्ति) तम् [एव] सनिष्यन्तः (=धनादिलाभमिच्छन्तो जना) अवसे (=रक्षणाय) [ईळते]॥

३. स विप्रः (=मेधावी कर्माभिज्ञः) [अग्निर्] एषां [यजमानानां] यन्ता (=यथोक्तकर्मप्रदर्शनेन तत्र प्रवर्तको) [भवति]। स यज्ञानां [यन्ता=प्रवर्तको]

सूक्त १३-२४७.

ऋषि-विश्वामित्राचा पुत्र ऋषभ. देवता-अग्नि. वृत्त-अनुष्टुभ्.

१. [हे ऋत्विजांनो], तुमचा जो तो देव अग्नि त्याप्रीत्यर्थ तुम्ही अत्यंत मोठें [स्तोत्र] म्हणा. तो अत्यंत यजनकुशल [अग्नि] देवांसहित आम्हांप्रत येओ [आणि] दर्भावर बसो.

२. [जो] सत्यकर्मा, ज्याला द्युलोक आणि पृथिवी वश [आहेत], देव [ज्याचें] सामर्थ्य सेवितात, त्यालाच यजमान हवीनें स्तवितात; त्यालाच धनादिलाभेच्छु मनुष्य साहाय्यासाठीं [स्तवितात].

३. तो मेधावी [अग्नि] या [यजमानां]चा नियामक, तो यज्ञाचा, तोच [यज्ञांचा] [नियामक] [होय]. त्या तुमच्या अग्नीला तुम्ही भजा; जो दाता धन देणारा [होय].

Hymn 13-247.

To *Agni*. By *Ṛishabha* son of *Vis'vâmitra*. Metre— *Anushṭubh.*

1. [O Priests], to that Agni your god sing the highest [hymn]. May he come unto us with the gods, may [he] the ablest sacrificer sit on the *kus'a*-[grass].

2. Him they praise with oblations, him [they praise] for help with the desire of wealth, who is holy, to whom Earth and Heaven are subject, and from whom the protecting gods derive their power.

3. He the learned one is the ruler of these [sacrificers], he, yes he [is the ruler] of sacrifices. Worship that Agni of yours, who, the bounteous one, is the giver of wealth.

---

१. ' अत्यंत मोठें '=' बर्हिष्ठम्.' म्हणजे सर्वोत्कृष्ट अथवा अत्यंत मोठ्या स्वरानें, असा अर्थ होईल.

२. ' सत्यकर्मा '=' ऋतावा.' म्हणजे सत्यरूप जो यज्ञ त्यातें संपादणारा.

' देव ज्याचें सामर्थ्य सेवितात '=' [यस्य] दक्षमूतयः सचन्ते.' म्हणजे ज्याच्या सामर्थ्यापासून देवांचेंहि सामर्थ्य निर्माण होतें.

३. ' मेधावी'=' विप्रः.' म्हणजे ज्याला यज्ञ कसा कसा करावा हें अवगत आहे असा, कोणत्या रीतीनें यज्ञ केला असतां सफळ होईल इत्यादि जाणणारा असा.

स नः शर्माणि वीतयेऽग्निर्यच्छतु शंतमा ।
यतो नः प्रुष्णवद्वसु दिवि क्षितिभ्यो अप्स्वा ॥ ४ ॥

सः । नः । शर्माणि । वीतये । अग्निः । यच्छतु । शम्ऽतमा ।
यतः । नः । प्रुष्णवत् । वसु । दिवि । क्षितिऽभ्यः । अप्ऽसु । आ ॥४

दीदिवांसमपूर्व्यं वस्वीभिरस्य धीतिभिः ।
ऋक्वाणो अग्निमिन्धते होतारं विश्पतिं विशाम् ॥ ५ ॥

दीदिऽवांसम् । अपूर्व्यम् । वस्वीभिः । अस्य । धीतिऽभिः ।
ऋक्वाणः । अग्निम् । इन्धते । होतारम् । विश्पतिम् । विशाम् ॥ ५ ॥

उत नो ब्रह्मन्नविष उक्थेषु देवहूतमः ।
शं नः शोचा मरुद्वृधोऽग्ने सहस्रसातमः ॥ ६ ॥

उत । नः । ब्रह्मन् । अविषः । उक्थेषु । देवऽहूतमः ।
शम् । नः । शोच । मरुत्ऽवृधः । अग्ने । सहस्रऽसातमः ॥ ६ ॥

[भवति] । अथ हि स (=स एव) [यन्ता भवति] । तं वः (=युष्माकम्) अग्निं दुवस्यत (=परिचरत) यो दाता [सन्] मघं वनिता (=धनं प्रयच्छन्) [भवति] ॥

भाषायाम्.

४. सोऽग्निर्नः (=अस्मभ्यं) वीतये (=संभजनार्थं) शंतमा (=शंतमानि=अतिशयेन सुखकराणि) शर्माणि (=गृहाणि) यच्छतु (=प्रयच्छतु) । यतः (=यस्मात् =गृहदानात्) दिवि [भवं] क्षितिभ्यः (=मनुष्यलोकेभ्य) [आगतम्] अप्सु आ (=अन्तरिक्षे) [भवं च] वसु (=धनं) नः (=अस्मभ्यं) प्रुष्णवत् (=वर्धेत=समृद्ध्या आगच्छेत्) ॥

५. दीदिवांसं (=दीप्यमानम्) अपूर्व्यं (=तेजस्वितया प्रतिक्षणमभिनवं) होतारं (=देवानामाह्वातारं) विशां विश्पतिं (=प्रजानां पतिं=स्वामिनम्) अग्निम् ऋक्वाणः (=स्तोतारो) वस्वीभिरस्य धीतिभिः (=साध्वीभिस्तस्य संबन्धिनीभिः स्तुतिभिर्) इन्धते (=दीपयन्ति=भजन्ते) ॥

६. उत (=अपि च) देवहूतमः (=देवानामाह्वातृतमस्) [त्वं] ब्रह्मन् (=अ-

४. तो अग्नि आम्हांला संभोगासाठीं अत्यंत सुखकारक घरें देओ; कीं ज्यापासून आम्हांला स्वर्गांतील, पृथ्वींतील [आणि] अंतरिक्षांतील संपत्ति प्राप्त होईल.

५. अत्यंत दीप्तिमान् [आणि] [नित्य] नवा [असा जो] होता [आणि] जनांचा राजा अग्नि, त्याला स्तोते त्या[विषयीं]च्या प्रशस्त स्तुतींनीं भजतात.

६. आणि [हे अग्नी], देवांला बोलावून आणण्याविषयीं अत्यंत कुशळ असा जो तूं तो आम्हांला [या] कर्माच्या ठायीं [आणि] स्तोत्रांच्या ठायीं रक्ष. मरुतांशीं वाढणारा [आणि], हे अग्नी, सहस्रावधि संपत्ति अतिशयेंकरून देणारा तूं प्रकाशून आम्हांला सुख प्राप्त करून दे.

4. May that Agni bestow on us for enjoyment most happy homes, so that there may flow to us wealth from heaven, from the earth, [and] from the firmament.

5. The praisers worship Agni, the resplendent [and] [ever] new invoker, [and] king of the people, with excellent hymns about him.

6. And mayest thou, the best invoker of the gods, protect us in [this] rite [and] in [these] hymns. Growing with the Maruts, [and] the best giver of a thousandfold wealth do thou, o Agni, shine happiness upon us.

---

४. ‘ स्वर्गांतील, पृथ्वींतील आणि अंतरिक्षांतील ’=‘ दिवि क्षितिभ्यः अप्सु आ.’ वृत्तासाठीं ‘ दिवि ’ आणि ‘ अप्सु आ’ ह्या पंचमीच्या बद्दल सप्तमी आहेत असें दिसतें.

६. ‘ कर्माच्या ठायीं आणि स्तोत्रांच्या ठायीं रक्ष.’ म्हणजे आमचें कर्म आणि आमचीं स्तोत्रें जेणेंकरून निर्विघ्नपणें सिद्धीस जातील, तशीं तीं आम्हांकडून करीव.

‘ मरुतांशीं वाढणारा ’=‘ मरुद्वृधः.’ या पदाचा भावार्थ काय ? मरुतांबरोबर हविरन्न घेऊन सुख पावणारा ?

नू नो रास्व सहस्रवत्तोकवत्पुष्टिमद्वसु ।
द्युमदग्ने सुवीर्यं वर्षिष्ठमनुपक्षितम् ॥ ७ ॥ १३ ॥

नु । नः । रास्व । सहस्रऽवत् । तोकऽवत् । पुष्टिऽमत् । वसु ।
द्युऽमत् । अग्ने । सुऽवीर्यम् । वर्षिष्ठम् । अनुपऽक्षितम् ॥ ७ ॥ १३ ॥

स्मिन्नस्माभिः क्रियमाणे कर्मणि) उक्थेषु (=अस्माभिः क्रियमाणेष्वेतेषु स्तोत्रेषु) नः (=अस्मान्) अविषः (=न्यूनातिरेकदोषो यथा न भवति तथा पालय) । [अपि च] मरुद्वृधः (=मरुद्भिर्वर्धमानः) सहस्रसातमः (=सहस्रसंख्याकधनस्य दातृतमस्) [त्वं] हे अग्ने, नः (=अस्मदर्थे) शं शोच (=सुखं दीप्यस्व=वयं सुखं यथा लभेमहि तथा दीप्यस्व) ॥

भाषायाम्.

७. नु (=सांप्रतं च) हे अग्ने, नः (=अस्मभ्यं) सहस्रवत् (=सहस्रसंख्याकं) तोकवत् (=पुत्रपौत्रादिसहितं) पुष्टिवत् (=उत्कर्षवत्) द्युमत् (=तेजोयुक्तं) सुवीर्यं (=शोभनवीरोपेतं) वर्षिष्ठम् (=अतिशयेन प्रवृद्धम्) अनुपक्षितम् (=अक्षीणं) [च] वसु (=धनं) रास्व (=देहि) ॥

सूक्तम् १४–२४८.

वैश्वामित्र ऋषभ ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

आ होता मन्द्रो विदथान्यस्थात्सत्यो यज्वा कवितमः स वेधाः ।
विद्युद्रथः सहसस्पुत्रो अग्निः शोचिष्केशः पृथिव्यां पाजो अश्रेत् १

आ । होता । मन्द्रः । विदथानि । अस्थात् । सत्यः । यज्वा । कविऽतमः । सः । वेधाः ।
विद्युत्ऽरथः । सहसः । पुत्रः । अग्निः । शोचिःऽकेशः । पृथिव्याम् । पाजः । अश्रेत् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. मन्द्रः (=आह्लादकारकः) सत्यः (=सत्यकर्मा) यज्वा (=यजनकर्ता) कवितमः (=अत्यन्तमेधावी) वेधाः (=विधाता) स होता विदथानि (=अस्माकं

७. आतां हे अग्नी, तूं आम्हांला सहस्रावधि, संतानयुक्त, उत्कर्षयुक्त, तेजोयुक्त, सुवीरयुक्त, अत्यंत मोठें [आणि] अविनाशि [असें] धन दे.

7. [And] now give us, o Agni, wealth, affluent, full of progeny, full of prosperity,full of splendor, full of brave sons, exceding great [and] indestructible.

सूक्त १४–२४८.

ऋषि–वैश्वामित्र ऋषभ. देवता–अग्नि. वृत्त–त्रिष्टुप्.

१. तो आह्लादकारी, सत्य, यजनकर्ता, अत्यंत मेधावी, व्यवस्थापक होता यज्ञांप्रत आला आहे. देदीप्यमान रथांत बसणारा, बळाचा पुत्र, ज्वालामय ज्याचे केश, असा जो अग्नि त्याणें [आपलें] तेज पृथिवीवर पसरलें आहे.

Hymn 14–248.

To *Agni*. By *Ṛishabha* son of *Vis'vâmitra*. Metre–*Trishṭubh.*

1. That invoker of the gods, agreeable, true, skilful in sacrificing, the best of poets, [and] ruler, has come to [our] rites. Agni, mounted on a resplendent chariot, son of might, [and] having flames for hair, has spread [his] effulgence on earth.

---

१. 'बळाचा पुत्र'=' सहसः पुत्रः' | सू. १२७ मं. १ आणि टीप पहा.

अयामि ते नमउक्तिं जुषस्व ऋतावस्तुभ्यं चेतते सहस्वः ।
विद्वाँ आ वक्षि विदुषो नि षत्सि मध्य आ बर्हिरूतये यजत्र ॥२

अयामि । ते । नमःऽउक्तिम् । जुषस्व । ऋतऽवः । तुभ्यम् । चेतते । सहस्वः ।
विद्वान् । आ । वक्षि । विदुषः । नि । सत्सि । मध्ये । आ । बर्हिः । ऊतये । यजत्र ॥ २ ॥

द्रवतां त उषसा वाजयन्ती अग्ने वातस्य पथ्याभिरच्छ ।
यत्सीमञ्जन्ति पूर्व्यं हविर्भिरा वन्धुरेव तस्थतुर्दुरोणे ॥ ३ ॥

द्रवताम् । ते । उषसा । वाजयन्ती इति । अग्ने । वातस्य । पथ्याभिः । अच्छ ।
यत् । सीम् । अञ्जन्ति । पूर्व्यम् । हविःऽभिः । आ । वन्धुराऽइव । तस्थतुः । दुरोणे ॥ ३ ॥

यज्ञान्) आ अस्थात् (=आतिष्ठति=आगत्य संपादयति) । विद्युद्रथः (=विशेषेण द्योतमानो रथो यस्य स) सहसस्पुत्रः (=बलस्य पुत्रभूतः) शोचिष्केशः (=ज्वालामयाः केशा यस्य सः) अग्निः पृथिव्यां (=भूम्यां) पाजो अश्रेत् (=तेजः श्रितवानस्ति=तेजस्वित्वेन दृश्यते) ॥

भाषायाम्.

२. [हे अग्ने], ते (=तुभ्यं) [नमउक्तिः=नमस्कारवाक्यम्] अयामि (=प्रयम्यते=प्रार्पितास्ति) । [इमां] नमउक्तिं जुषस्व (=सेवस्व) । हे ऋतावः (=ऋतावन्=सत्यकर्मन्), हे सहस्वः (=सहस्वन्=बलवन्), चेतते (=जानते) तुभ्यं [नमउक्तिरयामि] । विद्वान् (=जानन्) [त्वं] विदुषः (=जानतो देवान्) आ वक्षि (=आवह आनय)। [अपि च] हे यजत्र (=यष्टव्य=पूज्य), ऊतये (=अस्माकं रक्षणाय) बर्हिर्मध्ये आ (=बर्हिषो मध्ये) नि सत्सि (=निषीद) ॥

३. वाजयन्ती (=वाजं वेगं कुर्वाणे) उषसा (=अहोरात्रौ) ते द्रवतां (=तुभ्यं त्वां प्रति शीघ्रमागच्छताम्) । हे अग्ने, वातस्य पथ्याभिः (=वायोर्मार्गैर्) अच्छ [त्वां] [द्रवताम्] । यत् सीं (=यदायदा) पूर्व्यं (=पुरातनं) [त्वामृत्विजो]

२. तुला [नमस्कार] केला आहे [हा] नमस्कार तूं ग्रहण कर. हे सत्यकर्मकारी, हे प्रबळ [अग्नी], तुज लक्ष्य लावून ऐकणाऱ्याप्रत [नमस्कार केला आहे]. विद्वान् तूं, विद्वान् [देवां]ला घेऊन ये [आणि], हे पूज्य [अग्नी], [आमच्या] रक्षणासाठीं दर्भांच्या मध्यें बैस.

३. [हे अग्नी], वेगवान् अहोरात्र तुजप्रत धांवत येओत. हे अग्नी, वायूच्या मार्गांनीं [अहोरात्र] येथें [येओत]. जेव्हां [ऋत्विज्] तुज पुरातनाला आहुतींनीं माखतात, तेव्हां [अहोरात्र] येऊन दोनी ईसांप्रमाणें घरांत उभ्या राहतात.

2. [This obeisance] is offered to thee. Accept the obeisance. [This obeisance is offered] to thee the attentive one, o holy [and] mighty [Agni]! Bring thou, the knowing one, the knowing [gods] [and] sit down on the middle of the *kus'a*-[grass] for protection, o adorable one!

3. May swift Morn and Eve run to thee, towards [thee], o Agni, along the roads of Vâyu. When [the priests] anoint thee the ancient one with oblations, [Morn and Eve] come and stand in the house like the two poles of a chariot.

---

२. 'विद्वान् [देवां]ला.' देवांला 'विद्वान्' हें विशेषण ज्ञानी या अर्थी लाविलें असल्याचीं पुष्कळ उदाहरणें वेदांत आढळतात. सू. १४५ मं. ५ आणि त्यावरील सायणभाष्य पहा.

'रक्षणासाठीं '=' ऊतये.' म्हणजे आम्हांकडून चूक होऊं नये आणि कोणत्याहि प्रकारचें विघ्न आमच्या उपासनेला येऊं नये म्हणून.

३. 'अहोरात्र '=' उषसा.' म्हणजे प्रातःकाळ आणि सायंकाळ. प्रातःकाळीं आणि सायंकाळी अग्नीला पेटवून त्यांत हवीची आहुति देत असत. म्हणून त्यांनीं अग्नीप्रत धांवत यावें असा निर्देश यांत केला आहे.

'वायूच्या मार्गांनीं '=' वातस्य पथ्याभिः.' म्हणजे ज्या मार्गांनीं वायु सत्वर येतो त्यांनीं.

'दोनी ईसांप्रमाणें '=' वन्धुरेव.' म्हणजे रथाच्या ज्या दोनी धुरा रथापासून निघून जुकडापर्यंत जाऊन तेथें एकत्र होतात त्या. त्या जशा वेगळ्या

मित्रश्च तुभ्यं वरुणः सहस्वोऽग्ने विश्वे मरुतः सुम्नमर्चन् ।
यच्छोचिषा सहसस्पुत्र तिष्ठा अभि क्षितीः प्रथयन्त्सूर्यो नॄन् ॥ ४

मित्रः । च । तुभ्यम् । वरुणः । सहस्वः । अग्ने । विश्वे । मरुतः । सुम्नम् । अर्चन् ।
यत् । शोचिषा । सहसः । पुत्र । तिष्ठाः । अभि । क्षितीः । प्रथयन् । सूर्यः । नॄन् ॥ ४ ॥

वयं ते अद्य ररिमा हि काममुत्तानहस्ता नमसोपसद्य ।
यजिष्ठेन मनसा यक्षि देवानस्रेधता मन्मना विप्रो अग्ने ॥ ५ ॥

वयम् । ते । अद्य । ररिम । हि । कामम् । उत्तानऽहस्ताः । नमसा । उपऽसद्य ।
यजिष्ठेन । मनसा । यक्षि । देवान् । अस्रेधता । मन्मना । विप्रः । अग्ने ॥ ५ ॥

हविर्भिरञ्जन्ति (=आहुतिभिः सिञ्चन्ति) [तदातदा] [अहोरात्रौ] वन्धुरेव (=ईषे इव) दुरोणे आ तस्थतुः (=आगम्य गृहे तिष्ठतः) ॥

भाषायाम्.

४. हे सहस्वः (=सहस्वन् बलवन्) अग्ने, हे सहसस्पुत्र (=बलस्य सूनो), यत् (=यदा) सूर्यः (=सूर्यात्मकस्) [त्वं] नॄन् अभि क्षितीः प्रथयन् (=तव वीरभूतान् किरणान् मनुष्यलोकान् अभिलक्ष्य मनुष्यलोकेषु प्रसारयन् सन्) शोचिषा तिष्ठः (=स्वतेजसोदतिष्ठः) [तदानीं] मित्रश्च वरुणः (=मित्रावरुणौ) विश्वे [देवा] मरुतश् [च] तुभ्यं (=त्वत्प्रीत्यर्थं) सुम्नम् अर्चन् (=स्तोत्रमुदचारयन्) ॥

५. नमसोपसद्य (=नमस्कारेण त्वाम् उपास्य) उत्तानहस्ताः (=हविःस्वीकरणादुत्तानपाणयो) वयम् अद्य ते कामं (=तव काम्यं हव्यं) [तुभ्यं] ररिम हि (=दद्मो हि) । हे अग्ने, विप्रः (=कर्माभिज्ञस्त्वं) यजिष्ठेन मनसा (=यष्टृतमेनान्तःकरणेन) अस्रेधता मन्मना (=अहिंसता स्तोत्रेण=पारुष्यादिना दुःखम् अकारयता स्तोत्रेण) देवान् यक्षि (=पूजय) ॥

४. हे प्रबळ अग्नी, हे बळ-पुत्रा, सूर्यात्मक असा जो तूं तो जेव्हां [आपले] वीर मनुष्यलोकीं पसरून तेजानें प्रादुर्भूत झालास, तेव्हां मित्र, वरुण, विश्वे [देव] [आणि] मरुत् तुजप्रीत्यर्थ स्तोत्र गाते झाले.

५. [हे अग्नी], आम्ही नमस्कारांनीं तुझी उपासना करून ऊर्ध्व हस्तानें आज तुझें प्रिय हवि [तुला] अर्पण करीत आहों. हे अग्नी, मेधावी असा जो तूं तो यजन करण्याविषयीं अत्यंत उत्सुक अशा अंतःकरणानें [आणि] न दुखविणाऱ्या स्तोत्रानें देवांला पूज.

4. O mighty Agni, o son of force, Mitra and Varuṇa and all [the gods] [and] the Maruts sang a hymn to thee, when thou [as] the sun stoodst with thy splendor spreading [thy] heroes towards the human races.

5. We, worshipping with obeisance [and] with our hands stretched forth, are to-day offering [to thee] thy favourite [oblation]. Do thou, o Agni, [who art] learned, sacrifice to the gods with a heart most bent upon sacrificing and with a hymn that shall not offend.

असतांहि एकत्र मिळतात तसे अहोरात्र परस्पर भिन्न असून एकत्र मिळालेले आहेत ते नित्य येतात तसे आजहि येओत.

‘आपले वीर’=‘नॄन्.’ म्हणजे अग्नीचे जे किरण ते असें सायण म्हणतात. दुसरा काय अर्थ संभवेल तें सांगवत नाहीं.

जेव्हां अग्नि सूर्यरूपानें प्रथम उगवला आणि आपले किरण मनुष्यलोकीं फेकून देता झाला, तेव्हां देव त्याचें स्तोत्र करिते झाले, असा भावार्थ दिसतो.

त्वद्धि पुत्र सहसो वि पूर्वीर्देवस्य यन्त्यूतयो वि वाजाः।
त्वं देहि सहस्रिणं रयिं नोऽद्रोघेण वचसा सत्यमग्ने ॥ ६ ॥

त्वत् । हि । पुत्र । सहसः । वि । पूर्वीः । देवस्य । यन्ति । ऊतयः । वि । वाजाः ।

त्वम् । देहि । सहस्रिणम् । रयिम् । नः । अद्रोघेण । वचसा । सत्यम् । अग्ने ॥ ६ ॥

तुभ्यं दक्ष कविक्रतो यानीमा देव मर्तासो अध्वरे अकर्म ।
त्वं विश्वस्य सुरथस्य बोधि सर्वं तदग्ने अमृत स्वदेह ॥ ७ ॥१४

तुभ्यम् । दक्ष । कविक्रतो इति कविऽक्रतो । यानि । इमा । देव । मर्तासः । अध्वरे । अकर्म ।

त्वम् । विश्वस्य । सुऽरथस्य । बोधि । सर्वम् । तत् । अग्ने । अमृत । स्वद । इह ॥ ७ ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

६. हे सहसः पुत्र (=बलस्य पुत्र), त्वत् (=त्वत्सकाशात्) हि देवस्य (=द्योतमानस्य यजमानस्य=द्योतमानं यजमानं प्रति) पूर्वीरूतयः (=बह्व्यो रक्षा) वि यन्ति (=प्राप्नुवन्ति) वाजा वि [यन्ति] (=संपदश्च प्राप्नुवन्ति)। हे अग्ने, त्वं नः (=अस्मभ्यं) सहस्रिणं (=सहस्रसंख्याकं) सत्यम् (=अचलं) रयिं (=धनम्) अद्रोघेण वचसा (=द्रोहरहितेन वचनेन=प्रियेण वचनेन) देहि ॥

७. हे दक्ष (=प्रबल) हे कविक्रतो (=सर्वज्ञ) देव (=द्योतमान) [अग्ने], मर्तासः (=मर्त्या) [वयम्] अध्वरे (=अस्मिन् यज्ञे) यानि इमा (=यानीमानि) [हवींषि] तुभ्यं (=त्वदर्थम्) अकर्म (=कृतवन्तः स्मस्) तत् सर्वं (=तानि सर्वाणि) इह (=अस्मिन् कर्मणि) हे अमृत (=अमर), त्वं स्वद (=आस्वादय) [अपि च] विश्वस्य सुरथस्य बोधि (=शोभनयज्ञरूपस्य रथस्य कर्तुः सर्वस्य यजमानस्य स्वभूतो भव=तस्य वशो भव) ॥

६. हे बळाच्या पुत्रा, तुजपासून यजमानाला अनेक अनुग्रह आणि अनेक संपदा प्राप्त होतात. हे अग्नी, तूं न दुखविणाऱ्या वचनानें आम्हांला सहस्रावधि [आणि] सत्य धन दे.

७. हे प्रबळ [आणि] कविप्रज्ञ [अग्नी], हे देदीप्यमान [अग्नी], आम्हीं मर्त्यांनीं यज्ञांत जीं हीं [हव्यें] तुला अर्पण केलीं आहेत, तीं सर्व हे अमर [अग्नी], तूं येथें भक्षण कर, आणि तूं प्रत्येक यजमानाला वश हो.

6. For from thee, o son of force, many favours and many gifts come to the brilliant sacrificer. Do thou, o Agni, give to us with unoffending word a thousandfold and true wealth.

7. O mighty god of wise intellect, o immortal Agni, do thou consume here all these offerings which we have made to thee in [this] sacrifice, and be thou favourable to every sacrificer.

७. 'प्रत्येक यजमानाला'=' सर्वस्य सुरथस.' 'सुरथ'शब्दाचा अक्षरशः अर्थ चांगल्या रथातें हाकणारा; त्यावरून यज्ञरूप रथाला चालविणारा; अर्थात् यज्ञ करणारा, यजमान.

सूक्तम् १५-२४९.

कतगोत्रोत्पन्न उत्कील ऋषिः। अग्निर्देवता। त्रिष्टुप् छन्दः॥

वि पाजसा पृथुना शोशुचानो बाधस्व द्विषो रक्षसो अमीवाः।
सुशर्मणो बृहतः शर्मणि स्यामग्नेरहं सुहवस्य प्रणीतौ॥ १॥

वि। पाजसा। पृथुना। शोशुचानः। बाधस्व। द्विषः। रक्षसः। अमीवाः।
सुऽशर्मणः। बृहतः। शर्मणि। स्याम्। अग्नेः। अहम्। सुऽहवस्य। प्रऽनीतौ॥ १॥

त्वं नो अस्या उषसो व्युष्टौ त्वं सूर उदिते बोधि गोपाः।
जन्मेव नित्यं तनयं जुषस्व स्तोमं मे अग्ने तन्वा सुजात॥ २॥

त्वम्। नः। अस्याः। उषसः। विऽउष्टौ। त्वम्। सूरे। उत्ऽइते। बोधि। गोपाः।
जन्मऽइव। नित्यम्। तनयम्। जुषस्व। स्तोमम्। मे। अग्ने। तन्वा। सुऽजात॥ २॥

भाषायाम्.

१. पृथुना पाजसा (=विस्तीर्णेन तेजसा) शोशुचानः (=अत्यन्तदीप्यमानस्) [त्वमग्निर्] द्विषः (=शत्रून्) रक्षसः (=राक्षसान्) अमीवाः (=पिशाचांश्च) वि बाधस्व (=विशेषेण नाशय)। सुशर्मणः (=शोभनाश्रयस्य) बृहतः (=महतः) [अग्नेस्तव] शर्मणि (=आश्रये) स्याम्—सुहवस्याग्नेः (=स्वाह्वानस्याग्नेस्तव) प्रणीतौ (=प्रणयने नायकत्वे) अहं [स्यां=भवेयम्]॥

२. हे अग्ने, त्वम् अस्या उषसो व्युष्टौ (=प्रकाशने जाते सति) त्वं सूरे उदिते (=सूर्ये उदिते सति) नो गोपा बोधि (=अस्माकं गोपायिता भव)। हे तन्वा सुजात (=आत्मनैव शोभनं यथा तथा जात=स्वात्मनः सुपुत्र), नित्यं तनयं जन्मेव =औरसं पुत्रापत्यं पिता यथा सेवते तथा) मे स्तोमं (=मम स्तोत्रं) जुषस्व (=सेवस्व)॥

सूक्त १५–२४९.

ऋषि–कत गोत्रांत उत्पन्न झालेला उत्कील नांवाचा पुरुष. देवता–अग्नि. वृत्त– त्रिष्टुभ्.

१. [हे अग्नी], विस्तीर्ण तेजानें अत्यंत प्रकाशणारा असा जो तूं तो द्वेष्ट्यांला, राक्षसांला [आणि] पिशाचांला हाकून लाव. चांगला आश्रय देणारा [आणि] महान् असा जो तूं त्या तुज [अग्नी]च्या आश्रयांत मी राहीन असें कर– ज्याचें आह्वान सहज करावयाला येतें तो तूं अग्नि मला मार्ग दाखीव.

२. हे अग्नी, तूं ही उषा उगवल्यावर, तूं सूर्य उगवल्यावर, आमचा संरक्षणकर्ता हो. हे स्वयंभू सुजात अग्नी, तूं औरस पुत्रापत्याप्रमाणें आमचें स्तोत्र स्वीकारून घे.

Hymn 15–249.

To *Agni*. By *Utkîla* of the family of *Kata*. Metre—*Trishṭubh*.

1. Resplendent with wide splendor do thou drive away the enemies, the Rakshases, and the goblins. May I be under the protection of the great [Agni] who affords good protection—[may] I [be] under the guidance of Agni who is easily invoked.

2. Do thou become our protector on the dawn of this Ushas, on the rising of the Sun. O good son of thy own self, do thou accept my hymn like thy own male offerring.

---

१. 'मला मार्ग दाखीव'=' [तव अग्नेः] प्रणीतौ स्याम्.' अक्षरशः '[तुज] अग्नीच्या प्रणयनांत म्या असावें.' म्हणजे तूं माझा नायक अथवा मार्गदर्शी हो, असा अर्थ.

२. 'स्वयंभू सुजात'=' तन्वा सुजात.' अग्नि आपलाच पुत्र, म्हणजे, तो स्वयंभू होय, आणि तोहि साधारण नव्हे, तर सद्गुणी स्वतनूपुत्र होय. स्वयंभू म्हणजे अग्नीपासूनच अग्नि निर्माण होतो; गार्हपत्य अग्नीपासून आहवनीय अग्नि उत्पन्न होत असल्यामुळें त्याला स्वयंभू असें विशेषण लाविलें आहे.

त्वं नृचक्षा वृषभानु पूर्वीः कृष्णास्वग्ने अरुषो वि भाहि ।
वसो नेषि च पर्षि चात्यंहः कृधी नो राय उशिजो यविष्ठ ॥३॥

त्वम् । नृऽचक्षाः । वृषभ । अनु । पूर्वीः । कृष्णासु । अग्ने । अरुषः । वि । भाहि ।
वसो इति । नेषि । च । पर्षि । च । अति । अंहः । कृधि । नः । राये । उशिजः । यविष्ठ ॥ ३ ॥

अषाह्ळो अग्ने वृषभो दिदीहि पुरो विश्वाः सौभगा संजिगीवान् ।
यज्ञस्य नेता प्रथमस्य पायोर्जातवेदो बृहतः सुप्रणीते ॥ ४ ॥

अषाह्ळः । अग्ने । वृषभः । दिदीहि । पुरः । विश्वाः । सौभगा । सम्ऽजिगीवान् ।
यज्ञस्य । नेता । प्रथमस्य । पायोः । जातऽवेदः । बृहतः । सुऽप्रनीते ॥४

भाषायाम्.

३. हे वृषभ (=वीर) अग्ने, नृचक्षाः (=मनुष्याणां द्रष्टा) अरुषः (=आरोचमानस्) त्वं पूर्वीरुषसोनु (=बह्वीरुषसः) कृष्णासु [पूर्वीषु] (=बह्वीषु रात्रिषु च) वि भाहि (=विशेषेण प्रकाशस्व)। हे वसो (=साधो), [अस्मान्] अति अंहो नेषि च पर्षि च (=पारय च)। हे यविष्ठ (=अतिशयेन तरुण), उशिजो नः (=त्वां कामयमानान् अस्मान्) राये कृधि (=धनाय कुरु=स्थापय=वयं धनं यथा लभेमहि तथा कुरु) ॥

४. हे अग्ने, अषाह्ळः (=अपराजितो) वृषभः (=वीरस्) [त्वं] विश्वाः पुरः सौभगा (=शत्रूणां सर्वाणि पुराणि धनानि च) संजिगीवान् (=सम्यग्जितवान् सन्) दिदीहि (=दीप्यस्व)। हे जातवेदः (=सर्वज्ञ), हे सुप्रणीते (=सुप्रणयन) [अग्ने], प्रथमस्य (=प्रथमं क्रियमाणस्य) पायोः (=? "रक्षकस्य") बृहतः (=महतो) यज्ञस्य नेता (=निर्वाहकस्) [त्वं दिदीहि] ॥

३. हे वीर अग्नी, मनुष्यांला पाहणारा [आणि] प्रकाशणारा असा जो तूं तो पुष्कळ [उषा] [आणि] [पुष्कळ] रात्री प्रकाश, [आणि] हे चांगल्या [अग्नी], तूं आम्हांला संकटांच्या पार ने आणि तार, आणि हे अत्यंत तरुण अग्नी, आम्हां उत्सुकांला धन मिळे असें कर.

3. O hero Agni, do thou the seer of men, the tawny one, shine for many a morn and many an eve. O good [Agni], lead and carry us across danger, [and] o ever youthful [Agni], give wealth unto us who love thee.

४. हे अग्नी, अपराजित [आणि] पराक्रमी [आणि] [शत्रूंचीं] सर्व नगरें [आणि] धनें ज्यानें जिंकिलीं आहेत असा तूं प्रकाश. हे सर्वज्ञ सुनायका, रक्षक पहिल्या महा यज्ञाचा नायक असा [जो] तूं [तो] [प्रकाश].

4. O Agni, do thou the unconquered hero, shine, thou who hast conquered all [hostile] cities [and] wealth—thou, o all-knowing guide, who art the leader of the first protecting [and] great sacrifice.

---

३. पूर्वार्धांत अग्नीला प्रार्थना आहे कीं, त्याणें सूक्तकर्त्याच्या घरीं पुष्कळ प्रातःकाळीं आणि पुष्कळ संध्याकाळीं प्रकाशावें आणि त्याला संकटांतून रक्षून संपत्ति द्यावी.

४. ‘ रक्षक ’=‘ पायोः.’ हें ‘यज्ञा’चें विशेषण आहे. या विशेषणाचा अभिप्राय यथार्थ समजत नाहीं. ‘ पायुः ’ (रक्षक) हें अग्नीचें विशेषण असतें तर बरें. ‘पायुः’ पाठ असल्यानें वृत्ताविषयीं कांहीं अडचण पडणार नाहीं.

अच्छिद्रा शर्म जरितः पुरूणि देवाँ अच्छा दीद्यानः सुमेधाः ।
रथो न सस्निरभि वक्षि वाजमग्ने त्वं रोदसी नः सुमेके ॥ ५ ॥

अच्छिद्रा । शर्म । जरितरिति । पुरूणि । देवान् । अच्छ । दीद्यानः ।
सुऽमेधाः ।
रथः । न । सस्निः । अभि । वक्षि । वाजम् । अग्ने । त्वम् । रोदसी
इति । नः । सुमेके इति सुऽमेके ॥ ५ ॥

प्र पीपय वृषभ जिन्व वाजानग्ने त्वं रोदसी नः सुदोघे ।
देवेभिर्देव सुरुचा रुचानो मा नो मर्तस्य दुर्मतिः परि ष्ठात् ॥ ६

प्र । पीपय । वृषभ । जिन्व । वाजान् । अग्ने । त्वम् । रोदसी इति ।
नः । सुदोघे इति सुऽदोघे ।
देवेभिः । देव । सुऽरुचा । रुचानः । मा । नः । मर्तस्य । दुःऽमतिः ।
परि । स्थात् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. हे जरितः (=स्तोतः=देवानां स्तोतरग्ने), देवान् अच्छ दीद्यानः (=देवान् प्रति द्योतमानः=द्युलोकपर्यन्तं प्रकाशमानः) सुमेधाः (=शोभनप्रज्ञस्) [त्वं] पुरूणि (=बहूनि) अच्छिद्रा शर्म (=अच्छिद्राणि अविनाशीनि सुखानि) [अभि वक्षि=आनय] । हे अग्ने, सस्निर्न रथः (=धनस्य संभक्ता रथ इव=धनस्यानेता रथ इव) वाजम् अभि वक्षि (=धनमस्मदर्थमानय) [अपि च] त्वं रोदसी (=द्यावापृथिव्यौ) नः (=अस्मभ्यं) सुमेके (=शोभनरूपे=प्रसन्नरूपे) [कुरु] ॥

अथवा देवान् अच्छ [वक्षि] देवान् इन्द्रादीन् आनय तथा सुमेके सुरूपे रोदसी च अभि वक्षि आनयेति योज्यम् ॥

६. हे वृषभ (=वीर), वाजान् (=धनानि) जिन्व (=प्रयच्छ) प्र पीपय (=तान् वर्धय च) । हे अग्ने, हे देव, देवेभिः (=देवैः सह) सुरुचा रुचानः (=सुतेजसा शोभमानस्) त्वं रोदसी (=द्यावापृथिव्यौ) नः सुदोघे (=सुष्ठु दोग्ध्र्यौ) [कुरु] । मर्तस्य दुर्मतिः (=मर्त्यस्य कस्यापि दुर्जनस्य हिंसामिच्छन्ती दुर्बुद्धिर्) नो मा परि स्थात् (=मास्मान् परित आगच्छतु) ॥

५. हे होत्या [अग्नी], देवलोकांपर्यंत अत्यंत प्रकाशणारा मेधावी तूं [आम्हांकरितां] अनेक अक्षय सुखें घेऊन ये. हे अग्नी, धनवाहक रथाप्रमाणें तूं धनें घेऊन ये. तूं आम्हांला द्यावापृथिवी प्रसन्न कर.

६. हे वीरा, तूं धनें दे आणि त्यांची वृद्धि कर. हे देव [अग्नी], देवांसहित सुतेजानें प्रकाशमान असा तूं द्यावापृथिवी आम्हांला सुदुघ कर. मर्त्यांची दुष्ट बुद्धि आम्हांला न कवटाळो.

5. O [divine] priest, bring thou many imperishable blessings [unto us], thou the wise one who shinest as far as the celestials. Bring, o Agni, wealth like a loaded car. Do thou make heaven and earth favourable unto us.

6. Give us riches [and] promote them, o hero Agni! With the gods do thou, o god, shining with great effulgence make heaven and earth prolific for us. May the malice of the mortal never encompass us.

---

५. 'देवलोकांपर्यंत प्रकाशणारा' =' देवानच्छ दीद्यानः.' म्हणजे ज्याच्या ज्वाळा इतक्या उंच पेटत आहेत कीं त्या स्वर्गापर्यंत जणुं पोंहचत आहेत; अशी अतिशयोक्ति.

अथवा स्वर्गापर्यंत याबद्दल 'देवांला इकडे आण ' असा अर्थ करून, 'घेऊनये ' हें क्रियापद अध्याहृत घ्यावें.

६. 'सुदुघ कर ' म्हणजे आम्हांस धनादिक संपत्तिरूप दुधाचा पान्हा सहज सोडणाऱ्या अशा कर.

इळांमग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।
स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ७ ॥ १५

इळाम् । अग्ने । पुरुऽदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्ऽतमम् । हवमानाय । साध ।
स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ७ ॥ १५ ॥

भाषायाम्.

७. हे अग्ने, हवमानाय (=स्तुवते मह्यं) शश्वत्तमं (=चिरकालं यथा तथा) पुरुदंसं (=प्रभूतवीरकर्माणं=प्रभूतवीरकर्मणां कारयित्रीम्) इळां (=भूमिं) गोः सनिं [च] (=गवां लाभं च) साध (=साधय)। नः सूनुस्तनयः (=अस्माकं पुत्रः पौत्रश्च) विजावा स्यात् (=पुत्रपौत्रादिरूपेण स्वयं विजायत इति तथोक्तः) स्यात् (=भवतु)। हे अग्ने, सा ते सुमतिः (=तव सा प्रसिद्धा सुबुद्धिरनुग्रहात्मिका) अस्मे भूतु (=अस्माकं भवतु)॥

सूक्तम् १६–२५०.

उत्कील ऋषिः । अग्निर्देवता । विषमसंख्याकानामृचां बृहती छन्दः समसंख्याकानां तु सतोबृहती ॥

अयमग्निः सुवीर्यस्येशे महः सौभगस्य ।
राय ईशे स्वपत्यस्य गोमत ईशे वृत्रहथानाम् ॥ १ ॥

अयम् । अग्निः । सुऽवीर्यस्य । ईशे । महः । सौभगस्य ।
रायः । ईशे । सुऽअपत्यस्य । गोऽमतः । ईशे । वृत्रऽहथानाम् ॥१॥

भाषायाम्.

१. अयमग्निः सुवीर्यस्य (=शोभनवीर्योपेतपुत्रपौत्रादियुक्तस्य) महः (=महतः) सौभगस्य (=सौभाग्यस्य) ईशे (=ईश्वरो भवति)। स्वपत्यस्य गोमतो रायः (=शोभनसंतानस्य बहुगोयुक्तस्य धनस्य) ईशे (=ईश्वरो भवति)। [स] वृत्रहथानां (=वृत्रहननानां शत्रुनाशनिमित्तानां संग्रामाणाम्) [अपि] ईशे (=ईश्वरो भवति)॥

७. हे अग्नी, तुझा धांवा करणाऱ्याला तूं बहु पराक्रम करविणारी भूमि आणि गुरांची समृद्धि हीं सदैव प्राप्त करून दे. आमचे पुत्रपौत्र संतान वाढविणारे होओत. हे अग्नी, तुझी जी कृपा ती आम्हांला प्राप्त होओ.

7. O Agni, ever and ever do thou procure for thy worshipper land full of many valorous deeds, and an affluence of cows. May our sons and grandsons be prolific. O Agni, may that thy favour be ours.

सूक्त १६–२५०.

ऋषि–उत्कील. देवता–**अग्नि.** वृत्त–विषम ऋचांचें बृहती, समांचें **सतोबृहती.**

१. हा अग्नि सुवीर पुत्रांनीं भरलेल्या महा ऐश्वर्याचा स्वामी होय. तो चांगल्या अपत्यांनीं भरलेल्या आणि विपुळ गाईंनीं भरलेल्या धनाचा स्वामी होय. तो संग्रामांचा स्वामी होय.

HYMN 16–250.

To *Agni.* By *Utkîla.* Metre—*Bṛihatî* of the uneven verses (1,3,5,) and *Satobṛihatî* of the even ones (2,4,6).

1. This Agni is the lord of great prosperity that is full of good heroes, is the lord of wealth accompanied by good progeny and numerous cows. He is the lord of battles.

इमं नरो मरुतः सश्चता वृधं यस्मिन्रायः शेवृधासः ।
अभि ये सन्ति पृतनासु दूढ्यो विश्वाहा शत्रुमादभुः ॥२॥

इमम् । नरः । मरुतः । सश्चत । वृधम् । यस्मिन् । रायः । शेऽवृधासः ।
अभि । ये । सन्ति । पृतनासु । दुःऽध्यः । विश्वाहा । शत्रुम् । आऽदभुः ॥ २ ॥

स त्वं नो रायः शिशीहि मीढ्वो अग्ने सुवीर्यस्य ।
तुविद्युम्न वर्षिष्ठस्य प्रजावतोऽनमीवस्य शुष्मिणः ॥ ३ ॥

सः । त्वम् । नः । रायः । शिशीहि । मीढ्वः । अग्ने । सुऽवीर्यस्य ।
तुविऽद्युम्न । वर्षिष्ठस्य । प्रजाऽवतः । अनमीवस्य । शुष्मिणः ॥ ३ ॥

चक्रिर्यो विश्वा भुवनाभि सासहिश्चक्रिर्देवेष्वा दुवः ।
आ देवेषु यतत आ सुवीर्य आ शंस उत नृणाम् ॥ ४ ॥

चक्रिः । यः । विश्वा । भुवना । अभि । ससहिः । चक्रिः । देवेषु ।
आ । दुवः ।
आ । देवेषु । यतते । आ । सुऽवीर्ये । आ । शंसे । उत । नृणाम् ॥४॥

भाषायाम्.

२. हे नरो मरुतः (=वीरा मरुतः), यस्मिन् शेवृधासो रायः (=सुखवर्धकानि धनानि) [भवन्ति] [तम्] इमं वृधं पशुपुत्रादिवृद्धिकारकम्) [अग्निं] सश्चत (=सेवध्वम्)। [युष्माकं मध्ये] ये पृतनासु (=संग्रामेषु) दूढ्यः (=दुर्बुद्धीन् जनान्) अभि सन्ति (=अभिभवन्ति) [ये च] विश्वाहा (=सर्वेषु दिवसेषु प्रत्यहं) शत्रुम् आदभुः (=आदभ्नुवन्ति हिंसन्ति) [ते सर्वे यूयमिममग्निं सेवध्वम्]॥

३. स त्वम् (=अतः कारणात् त्वं) हे मीढ्वः अग्ने (=उदाराग्ने), नः (=अस्मान्) सुवीर्यस्य (=शोभनवीर्योपेतपुत्रपौत्रैरुपेतस्य) [अपि च] हे तुविद्युम्न (=बहुधनोपेत), वर्षिष्ठस्य (=अतिसमृद्धस्य) प्रजावतः (=अपत्ययुक्तस्य) अनमीवस्य (=रोगरहितस्य) शुष्मिणः (=प्रबलस्य) रायः (=संपदः=तादृशेन उत्कर्षसंपदा) शिशीहि (=तीक्ष्णान् कुरु=समृद्धान् कुरु)॥

४. अभि सासहिः (=अभिभविता) यो विश्वा भुवना (=विश्वानि भुवनानि =सर्वेषां भूतजातानां) चक्रिः (=कर्ता) [भवति] [यो] देवेषु आ दुवश्चक्रिः

२. हे वीर मरुतांनो, ज्याच्या ठायीं सुखवर्धक संपत्ति [असतात] त्या ह्या समृद्धिकारक [अग्नी]ला तुम्ही भजा. [तुम्हांतून] जे संग्रामांत दुर्मतींला जिंकितात [आणि] नित्य शत्रूला मारीत असतात, [ते तुम्ही सर्व मरुत् अग्नीला भजा].

2. O heroic Maruts, serve ye this promoter, [Agni], in whom are riches that advance happiness: [serve him] those [of you] that conquer the wicked in battles [and those who] always slay the enemy.

३. तो तूं हे उदार अग्नी, तूं आम्हांला चांगल्या वीरपुत्रांनीं भरलेल्या [आणि] हे बहुधनयुक्ता [अग्नी], अतिसमृद्ध, संतानयुक्त, रोगरहित [आणि] बलपूर्ण अशा उत्कर्षाप्रत सत्वर ने.

3. Do thou, therefore, o bounteous Agni, quickly lead us to prosperity full of heroic sons [and, o Agni, who art] full of plentiful wealth, [that shall be] affluent, full of progeny, free from disease [and] full of power.

४. जो विजयी [अग्नि] सकल लोकांचा कर्ता [होय], [जो] देवांप्रीत्यर्थ उपासना करणारा [होय]; [जो] स्तोत्यांच्या मध्यें येतो, [जो] शूर संग्रामांत येतो आणि [जो] वीरांच्या स्तोत्राच्या ठायीं येतो.

4. [Agni]—who, victorious, is the maker of all creatures, the maker of worship in honour of the gods ; who comes among the brilliant [poets] [who comes] to the battle and to the hymn of heroes.

---

२. यांत कवि मरुतांला म्हणतो कीं, 'तुम्ही पराक्रमी आहां आणि शत्रुनाशक आहां तरी अग्नीला भजा.'

सायणाचार्य येथें 'मरुत्' म्हणजे साधारण कोणत्याहि देवांचें नांव असें समजतात, पण तसें समजण्याचें कांहीं सबळ कारण दिसत नाहीं.

४. उत्तरार्ध कठिण आहे. शब्दार्थ उघड असून त्याचा अन्वयहि सोपा आहे, पण त्यांतील 'देव' 'सुवीर्य' आणि 'यतते' यांच्या अर्थाविषयीं संशय आहे. आम्हीं अर्थ सायणानुसार दिला आहे. त्या शब्दांचा साधारण नेहमीचा अर्थ तर उघडच आहे.

मा नो॑ अग्ने॒ऽम॑तये॒ मावी॒र॑तायै रीरधः ।
मागोता॑यै सहसस्पुत्र मा नि॒दे॒ऽप द्वेषां॒स्या कृ॑धि ॥ ५ ॥
मा । नः॒ । अ॒ग्ने॒ । अम॑तये । मा । अ॒वीर॑तायै । री॒र॒धः॒ ।
मा । अ॒गोता॑यै । स॒ह॒सः॒ । पु॒त्र॒ । मा । नि॒दे । अप॑ । द्वेषां॑सि । आ ।
कृ॒धि॒ ॥ ५ ॥

श॒ग्धि वाज॑स्य सुभग प्र॒जाव॒तोऽग्ने॑ बृ॒ह॒तो अ॑ध्व॒रे ।
सं रा॒या भूय॑सा सृज मयो॒भुना॒ तुवि॑द्युम्न यश॑स्वता॥६॥१६
श॒ग्धि । वाज॑स्य । सु॒ऽभ॒ग॒ । प्र॒जाऽव॑तः । अग्ने॑ । बृ॒ह॒तः । अ॒ध्व॒रे ।
सम् । रा॒या । भूय॑सा । सृ॒ज॒ । म॒यः॒ऽभुना॑ । तुवि॑ऽद्युम्न । यश॑स्वता ॥
॥ ६ ॥ १६ ॥

(=देवानां प्रीत्यर्थं परिचरणस्य कर्ता) [भवति] [यो] देवेषु आ यतते (=स्तोतृषु आगच्छति) [यः] सुवीर्ये आयतते (=शोभनवीरोपेते संग्राम आगच्छति) उत (=अपि च) [यो] नृणां शंसे आ[यतते] (=वीराणामृत्विजां शस्त्रे स्तोत्र आगच्छति) ॥

उत्तरार्धविषये दुर्बोधेयम् ॥ स चाग्निर्देवेषु देवनशीलेषु स्तोतृष्वायतते । आभिमुख्येन गच्छति ।......उत अपि च नृणां यज्ञस्य नेतृणां शस्त्रिणां शंसे । शंसनं शंसः शस्त्रम् । तस्मिन् सोऽग्निरागच्छति तथा नृणां मनुष्याणां सुवीर्ये शोभनवीर्योपेते युद्धे तद्रक्षणार्थमागच्छति । अनेनाग्नेः सर्वव्यापकता प्रतिपादिता भवति । इति सायणः ॥

भाषायाम्.

५. हे अग्ने, नः (=अस्मान्) अमतये (=दारिद्र्याय) मा [रीरधः=मा वशं नय] । अवीरतायै मा रीरधः (=अशौर्याय मा वशं नय) । हे सहसः पुत्र (=बलस्य पुत्र), अगोतायै (=गवादिपशुहीनतायै मा वशं नय) । मा निदे [रीरधः] (=निन्दायै मा वशं नय) । द्वेषांसि (=द्वेष्टॄन्) अप आ कृधि (=अपाकुरु= निवारय) ॥

६. हे सुभग (=सुभाग्य) अग्ने, [त्वम्] अध्वरे (=यज्ञे) प्रजावतः (=अपत्ययुक्तस्य) बृहतः (=महतो) वाजस्य (=धनस्य) शग्धि (=ईशिषे दातुं=प्रयच्छ) । हे तुविद्युम्न (=महाधन), भूयसा (=अतिमहता) मयोभुना (=सुखकारिणा) यशस्वता (=कीर्तिमता) राया (=धनेन) [अस्मान्] सं सृज (=संयोजय) ॥

५. हे अग्नी, तूं आम्हांला दारिद्र्याच्या [स्वाधीन करूं] नको, नामर्दपणाच्या स्वाधीन करूं नको. हे बळाच्या पुत्रा, गोहीनतेच्या स्वाधीन करूं नको, निंदेच्या स्वाधीन करूं नको. [आणि] द्वेष्ट्यांला हाकून लाव.

६. हे भाग्यशाली अग्नी, तूं संतानयुक्त अशी महा संपत्ति [या] यज्ञांत [आम्हांला] दे. हे महाधन [अग्नी], [आम्हांला] मोठें, सुखदायक [आणि] कीर्तिसंपन्न वैभव दे.

5. Do not, O Agni, [abandon] us to poverty, do not abandon us to cowardice; do not, o son of force, abandon us to poverty of cows, nor to calumny. Drive away the enemies.

6. O auspicious Agni, bestow [on us] in the sacrifice great prosperity full of progeny. O thou possessed of great wealth, give us great [and] glorious wealth that shall make [us] happy.

---

५. 'गोहीनतेच्या.' म्हणजे गाई नाहींतशा न होओत. म्हणजे आम्हांला गाई पुष्कळ मिळोत.

सूक्तम् १७–२५१.

वैश्वामित्रः कत ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

समिध्यमानः प्रथमानु धर्मा समक्तुभिरज्यते विश्ववारः ।
शोचिष्केशो घृतनिर्णिक्पावकः सुयज्ञो अग्निर्यजथाय देवान् ॥१॥

सम्ऽइध्यमानः । प्रथमा । अनु । धर्म । सम् । अक्तुऽभिः । अज्यते । विश्वऽवारः ।

शोचिःऽकेशः । घृतऽनिर्निक् । पावकः । सुऽयज्ञः । अग्निः । यजथाय । देवान् ॥ १ ॥

यथायजो होत्रमग्ने पृथिव्या यथा दिवो जातवेदश्चिकित्वान् ।
एवानेन हविषा यक्षि देवान्मनुष्वद्यज्ञं प्र तिरेममद्य ॥ २ ॥

यथा । अयजः । होत्रम् । अग्ने । पृथिव्याः । यथा । दिवः । जातऽवेदः । चिकित्वान् ।

एव । अनेन । हविषा । यक्षि । देवान् । मनुष्वत् । यज्ञम् । प्र । तिर । इमम् । अद्य ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. विश्ववारः (=? विश्वैर्वरणीयः विश्वप्रियः) शोचिष्केशः (=ज्वालामयकेशो) घृतनिर्णिक् (=दीप्तरूपः) पावकः (=शोधकः) सुयज्ञः (=शोभनस्य यज्ञस्य कर्ता) [एतादृशः] अग्निः प्रथमा धर्मा अनु (=प्रथमानि धर्माणि अनु=प्रथमेषु मन्वादिभिः कृतेषु कर्मसु) देवान् यजथाय (=यष्टुं) समिध्यमानः [सन्] अक्तुभिः (=घृतादिकैरञ्जनसाधनैर्) अज्यते (=सम्यक् सिच्यते स्म) ॥

२. हे अग्ने, [त्वं] यथा [पूर्वं] पृथिव्या होत्रम् अयजः (=यजमानभूतायाः पृथिव्या हविर्देवेभ्यः प्रायच्छः) यथा [च] हे जातवेदः, चिकित्वान् (=ज्ञातवांस्त्वं) दिवो [होत्रं] (=यजमानभूताया द्युदेवताया हविर्) [अयजः] एव (=एवं=तथा) अनेन [अस्माकं] हविषा देवान् यक्षि (=पूजय) । [अपि च] मनुष्वत् (=मनोर्नामादिभूतस्य यजमानस्य यज्ञं यथा प्रातिरस्तथा) अद्य इमं यज्ञं प्र तिर (=प्रकर्षेण पारं गमय=सफलं कुरु) ॥

सूक्त १७–२५१.

ऋषि–वैश्वामित्र कत. देवता–अग्नि. वृत्त–त्रिष्टुभ्.

१. सर्वांस इष्ट, ज्वालाकेश, तेजस्वी रूपाचा, शोधक [आणि] चांगला यज्ञ करणारा असा जो अग्नि, त्याला आदि कर्मांत पेटवून, देवांला यजन करण्यासाठीं, आहुतींनीं माखिलें.

२. हे अग्नी, तूं जसें पृथिवीचें होतृत्व करिता झालास [आणि] हे जातवेद [अग्नी], ज्ञानवान् तूं जसें द्यूचें होतृत्व करिता झालास, त्याप्रमाणें, या हवीनें देवांस यज. तूं मनूचा [यज्ञ] जसा [पार नेता झालास] त्याप्रमाणें हा यज्ञ आज पार ने.

HYMN 17–251.

To *Agni*. By *Kata* of the family of *Vis'vâmitra*. Metre—*Trishṭubh.*

I. Agni, dear to all, of shaggy flames, of brilliant form, [Agni] the purifier [and] the performer of good sacrifices, was in the most ancient rites kindled and anointed with the oblations, for worshipping the gods.

2. As thou didst offer the oblation of Earth, o Agni, [and] as thou the knowing one, o all-knowing [Agni], [didst offer that] of Heaven, even so do thou worship the gods with this oblation, [and] do thou promote this sacrifice as [thou didst that] of Manu.

---

१. 'जगताच्या आरंभीं मनुष्यांनीं देवांस भजण्याकरितां अग्नीस पेटवून त्यांत देवांप्रीत्यर्थ हवि घातलें' असें तात्पर्य.

२. अग्नीला अशी प्रार्थना आहे कीं, 'त्याणें पृथिवीरूप यजमानाचा होता होऊन, आणि द्युलोकरूप यजमानाचा होता होऊन, ज्याप्रमाणें पूर्वीं देवांला हवि अर्पण केलें, त्याप्रमाणें आतांहि त्याणें आमचें होतृत्व स्वीकारावें, आणि सर्व जनांचा आदिपुरुष जो मनु त्याच्या घरचा यज्ञ जसा अग्नि सफल करीत असे, तसा आमचाहि त्याणें करावा.'

त्रीण्यायूंषि तव जातवेदस्तिस्र आजानीरुषसस्ते अग्ने ।
ताभिर्देवानामवो यक्षि विद्वानथा भव यजमानाय शं योः ॥३॥

त्रीणि । आयूंषि । तव । जातऽवेदः । तिस्रः । आऽजानीः । उषसः । ते । अग्ने ।
ताभिः । देवानाम् । अवः । यक्षि । विद्वान् । अथ । भव । यजमानाय । शम् । योः ॥ ३ ॥

अग्निं सुदीतिं सुदृशं गृणन्तो नमस्यामस्त्वेड्यं जातवेदः ।
त्वां दूतमरतिं हव्यवाहं देवा अकृण्वन्नमृतस्य नाभिम् ॥ ४ ॥

अग्निम् । सुऽदीतिम् । सुऽदृशम् । गृणन्तः । नमस्यामः । त्वा । ईड्यम् । जातऽवेदः ।
त्वाम् । दूतम् । अरतिम् । हव्यऽवाहम् । देवाः । अकृण्वन् । अमृतस्य । नाभिम् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. हे जातवेदः, तव त्रीणि आयूंषि [भवन्ति] [अपि च] हे अग्ने, उषसस्ते (=तव) तिस्र आजानीः (=आजानयो मातरो) [भवन्ति] । ताभिर् [उषोभिर्] विद्वान् (=कर्माभिज्ञस्त्वं) देवानामवो यक्षि (=देवानां प्रीत्यर्थं हविः प्रयच्छ) । अथ (=अपि च) यजमानाय (=यजनकर्त्रे उपासकाय) शं योः (=सुखहेतुः कल्याणहेतुश्च) भव ॥

त्रीणि आयूंषि त्रिविधान्याज्यौषधिसोमात्मकान्यन्नान्याहारतया कल्पितानि हे अग्ने, तिस्र उषस एकाहाहीनसत्रगता उषोभिमानिन्यस्तिस्रो देवतास्ते......मातरः । इति सायणः ॥

४. हे जातवेदः, सुदितिं (=शोभनदीप्तिं) सुदृशं (=शोभनदर्शनम्) ईड्यं (=स्तुत्यं) त्वा (=त्वां) गृणन्तः (=स्तुवन्तो) [वयं] [त्वाम्] अग्निं नमस्यामः (=भजामहे) । देवास्त्वां दूतम् अरतिं (=चारं) हव्यवाहं (=हविर्वाहकम्) अमृतस्य नाभिम् (=अमृतस्य " देवान्नभूतायाः सुधाया नाभिं नाभिस्थानम् ") अकृण्वन् (=अकुर्वन्) ॥

३. हे जातवेदा, तुझीं आयुष्यें तीन [आहेत]. हे अग्नी, उषा तुझ्या तीन माता [होत]. त्यांहीं तूं विद्वान् [होता] देवांला प्रिय अन्न अर्पण कर [आणि] उपासकाला सुखकारक आणि कल्याणकारक हो.

४. हे जातवेदा, तुज सुतेजस्काला, सुशोभिवंताला [आणि] स्तुत्याला स्तवणारे आम्ही तुला भजत आहों. तुला देवांनीं, दूत [आणि] जासूद [आणि] हव्यवाहक [आणि] अमृताचा नाभि केलें.

3. Three are thy lives, o Jâtavedas! The Ushases are, o Agni, thy three mothers. With them do thou, [who art] a learned [priest], offer the dear oblation to the gods and become the giver of happiness and blessing to the worshipper.

4. O Agni Jâtavedas, we worship thee, and praise thee who art brilliant, beautiful [and] praiseworthy. The gods made thee a messenger, a carrier, a bearer of oblation, the centre of immortality.

---

३. 'तीन आयुष्यें.' सायणाप्रमाणें तूप, वनस्पति, आणि सोम एतद्रूप तीन जीं अन्नें तीं; आणि 'तीन माता' म्हणजे 'एकाहाहीन' नांवाच्या सत्रांतील ज्या तीन उषोदेवता त्या.

४. 'अमृताचा नाभि.' सायण म्हणतात कीं अमृतरूप जें देवांस द्यावयाचें हवि, त्याचें नाभिस्थान. म्हणजे तें ज्यांत टाकिलें जातें असें स्थान.

यस्त्वद्धोता पूर्वो अग्ने यजीयान्द्विता च सत्ता स्वधया च शंभुः ।
तस्यानु धर्म प्र यजा चिकित्वोऽथा नो धा अध्वरं देववीतौ ५॥१७

यः । त्वत् । होता । पूर्वः । अग्ने । यजीयान् । द्विता । च । सत्ता । स्वधया । च । शम्ऽभुः ।
तस्य । अनु । धर्म । प्र । यज । चिकित्वः । अथ । नः । धाः । अध्वरम् । देवऽवीतौ ॥ ५ ॥ १७ ॥

भाषायाम्.

५. हे अग्ने, द्विता च सत्ता स्वधया च शंभुः (=पृथिव्यां द्युलोके चेति द्वयोः स्थलयोर्होतृत्वेन निषण्णः स्थापितः हविरन्नेन च सुखकारी) [एतादृशस्] त्वत् पूर्वः (=त्वत्तोपि प्राक्तनतरो) यजीयान् (=त्वत्तोपि यजनकुशलतरश्च) होता (=देवानामाह्वाता) यः [कश्चिदभूत्] तस्य धर्म अनु (=तेन कृतं कर्मानुलक्ष्य= तेन कृतस्य कर्मणः प्रकारेण) हे चिकित्वः (=ज्ञानवन्नग्ने), प्र यज (=अत्र यज्ञे देवान् पूजय) अथ (=अपि च) नः (=अस्माकम्) अध्वरं देववीतौ धाः (=देवप्रीतौ स्थापय=देवा यथा प्रीत्या सेवन्ते तथा कुरु) ॥

सूक्तम् १८—२५२.

वैश्वामित्रः कत ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

भवा नो अग्ने सुमना उपेतौ सखेव सख्ये पितरेव साधुः ।
पुरुद्रुहो हि क्षितयो जनानां प्रति प्रतीचीर्दहतादरातीः ॥ १ ॥

भव । नः । अग्ने । सुऽमनाः । उपऽइतौ । सखाऽइव । सख्ये । पितराऽइव । साधुः ।
पुरुऽद्रुहः । हि । क्षितयः । जनानाम् । प्रति । प्रतीचीः । दहतात् । अरातीः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे अग्ने, नः उपेतौ (=अस्माकमुपासनायां) सुमनाः (=सुप्रसन्नमनाः) सखेव सख्ये [पुत्राय] पितरा इव साधुः (=सुहृदे सुहृद्यथा पुत्राय वा यथा मातापि-

५. हे ज्ञात्या अग्नी, जो [कोण] तुजपेक्षां प्राचीन होता [अधिक] यजनकुशळ, दोन स्थळीं बसलेला, [आणि] हवीनें सुख देणारा [असेल], त्याच्या उपासनेस अनुसरून तूं यजन कर, आणि आमचा यज्ञ देव सेवन करितील असें कर.

5. O wise Agni, do thou sacrifice according to the rite of that invoker [if any], who might be [more] ancient than thou, and who may be established in two places, a giver of happiness through the oblation; and make our sacrifice delectable to the gods.

५. यांत कवी अशी कल्पना करितो कीं, अग्नीपेक्षां यजनकुशल असा एक होता अग्नीपेक्षां पुरातन असावा, कीं जो अग्नीचा गुरू होय. त्या गुरूप्रमाणें अग्नीनें हा यज्ञ करावा, आणि देवांकडून हवि भक्षवावें अशी प्रार्थना आहे.

'दोन स्थळीं बसलेला'='द्विता सत्ता.' अक्षरशः 'दोन प्रकारांनीं बसणारा.' म्हणजे अग्नीप्रमाणें पृथिवीवर आणि आकाशांत बसणारा.

'सुख देणारा'='शंभुः' म्हणजे देवांला.

सूक्त १८–२५२.

ऋषि–विश्वामित्राच्या कुळांतील कत. देवता–अग्नि. वृत्त–त्रिष्टुभ्.

१. हे अग्नी, तूं आमच्या उपासनेंत सुमनस्क [आणि] मित्राला जसा मित्र, अथवा पुत्राला जसे आईबाप, तसा चांगला उपदेश देणारा हो. कारण कीं मनुष्यलोक फार नाशकारक [आहेत]. [त्या] उपद्रवकारक शत्रूंला जाळून भस्म कर.

Hymn 18–252.

To *Agni*. By *Kata* of the family of *Vis'vâmitra*. Metre—*Trishṭubh*.

1. O Agni, do thou in [this] our worship be favourable and helping as a friend to a friend, as parents to a son. For the human races [are] full of hatred. Do thou burn the enemies that are opposed [to us].

तपो ष्व॑ग्ने अन्त॑राँ अ॒मित्राँ॒ तप॒ शंस॒मर॑रुषः पर॑स्य ।
तपो॑ वसो चिकितानो अ॒चित्ता॒न्वि ते॑ तिष्ठन्ताम॒जरा॑ अ॒यास॑ः ॥२

तपो इति॑ । सु । अ॒ग्ने । अन्त॑रान् । अ॒मित्रा॑न् । तप॑ । शंस॑म् । अर॑रुषः । पर॑स्य ।

तपो इति॑ । व॒सो इति॑ । चि॒कि॒ता॒नः । अ॒चित्ता॑न् । वि । ते॒ । ति॒ष्ठ॒न्ता॒म् । अ॒जरा॑ः । अ॒यास॑ः ॥ २ ॥

इ॒ध्मेना॑ग्न इ॒च्छमा॑नो घृ॒तेन॑ जु॒होमि॑ ह॒व्यं तर॑से॒ बला॑य ।
याव॒दीशे॒ ब्रह्म॑णा॒ वन्द॑मान इ॒मां धियं॑ शत॒सेया॑य दे॒वीम् ॥ ३ ॥

इ॒ध्मेन॑ । अ॒ग्ने । इ॒च्छमा॑नः । घृ॒तेन॑ । जु॒होमि॑ । ह॒व्यम् । तर॑से । बला॑य ।
याव॑त् । ईशे॑ । ब्रह्म॑णा । वन्द॑मानः । इ॒माम् । धिय॑म् । श॒त॒ऽसेया॑य । दे॒वीम् ॥ ३ ॥

तरौ तथास्मभ्यं साधुः सदुपदेशेन कल्याणकारको) भव । हि (=यस्मात्) जनानां क्षितयः (=मानुष्यः प्रजाः) पुरुद्रुहः (=बहुद्रोहयुक्ता) [भवन्ति] । [तादृशीः] प्रतीचीः (=प्रतिकूलतयास्मदभिमुखमागच्छन्तीर्) अरातीः (=शत्रून्) प्रति दहतात् (=प्रतिकूलः सन् भस्मसात्कुरु) ॥

भाषायाम्.

२. हे अग्ने, अन्तरान् अमित्रान् (=अभिभवार्थं समीपे वर्तमानान् शत्रून्) सु तपो (=सुष्ठु यथा तथा दहैव) । [तथा] परस्य (=दूरवर्तिनः) अररुषः (=अदत्तहविषः=शत्रोः) शंसम् (=अभिशापं) तप (=दह) । हे वसो (=साधो), चिकितानः (=पश्यंस्त्वम्) अचित्तान् (=अदृष्टान्=अदृश्यमानान् शत्रून्) तपो (=दहैव) । ते (=तव) अजरा अयासः (=प्रतिबन्धरहिताः सर्वत्र गमनस्वभावाः किरणा) वि तिष्ठन्तां (=विविधं तिष्ठन्तु=सर्वत्र आसताम्) ॥

३. हे अग्ने, इच्छमानः (=त्वां कामयमानोहं) तरसे बलाय (=वेगलाभार्थं सामर्थ्यलाभार्थं च) इध्मेन (=समिधा) घृतेन [च] हव्यं जुहोमि (=हविस्त्वयि प्रक्षिपामि) । ब्रह्मणा वन्दमानः (=स्तोत्रेण त्वाम् उपासानो) यावदीशे (=उपासितुं यावत्समर्थोस्मि) [तावद्] इमां देवीं धियम् (=इमाम् अप्रतिमाम् अस्माभिः क्रियमाणां स्तुतिं) शतसेयाय (=शतसंख्याकधनस्य लाभाय) कुरु (=यावत्परिमाणेन त्वां स्तौमि तावत्परिमाणेन ममेदं सूक्तं शतसंख्याकधनेन सफलं कुरु) ॥

२. हे अग्नी, तूं जवळच्या शत्रूंला जाळून टाक, दूरच्या शत्रूचा शाप जाळून टाक. हे वसू, पाहणारा असा जो तूं, तो अदृष्ट [शत्रूं]ला जाळून टाक. तुझे अप्रतिबद्ध सर्वगामी [किरण] सर्वत्र जाओत.

३. हे अग्नी, [तुझी] इच्छा करणारा असा जो मी तो समिधांनीं [आणि] घृतानें वेग [आणि] बल [येण्या]साठीं हवि अर्पण करितों. स्तोत्रानें भजणारा मी जितका [भजण्यास] समर्थ आहें, [तितकी] ही अनुपम स्तुति तूं शेकडो धनांनीं सफल [कर].

2. Burn to ashes, o Agni, the enemies [that are] near, burn the curse of the distant enemy. Do thou, good [Agni], who seest, burn those that are not seen. May thy unresisted all-pervading [rays] penetrate everywhere.

3. O Agni, I anxiously offer oblations with fuel and clarified butter for force [and] strength. In proportion that I, worshipping with prayer, am able [to worship], do thou crown this splendid hymn with a hundred kinds of wealth.

---

२. या मंत्रांत ‘ अंतर ’ आणि ‘ पर ’ हे परस्पर प्रतियोगी आहेत.

उच्छोचिषा सहसस्पुत्र स्तुतो बृहद्वयः शशमानेषु धेहि ।
रेवदग्ने विश्वामित्रेषु शं योर्मर्मृज्मा ते तन्वं१भूरि कृत्वः ॥ ४ ॥

उत् । शोचिषा । सहसः । पुत्र । स्तुतः । बृहत् । वयः । शशमानेषु । धेहि ।
रेवत् । अग्ने । विश्वामित्रेषु । शम् । योः । मर्मृज्म । ते । तन्वम् । भूरि । कृत्वः ॥ ४ ॥

कृधि रत्नं सुसनितर्धनानां स घेदग्ने भवसि यत्समिद्धः ।
स्तोतुर्दुरोणे सुभगस्य रेवत्सृप्रा करस्ना दधिषे वपूंषि ॥५॥१८॥

कृधि । रत्नम् । सुऽसनितः । धनानाम् । सः । घ । इत् । अग्ने । भवसि । यत् । सम्ऽइद्धः ।
स्तोतुः । दुरोणे । सुऽभगस्य । रेवत् । सृप्रा । करस्ना । दधिषे । वपूंषि ॥ ५ ॥ १८ ॥

भाषायाम्.

४. हे सहसस्पुत्र (=बलस्य पुत्र) अग्ने, स्तुतः [सन्] उच्छोचिषा (=स्वकीयया दीप्त्या उद्दीप्य) [त्वं] शशमानेषु विश्वामित्रेषु (=त्वां स्तुवतां विश्वामित्रकुलोत्पन्नानाम् अस्माकं गृहे) बृहद् वयः (=प्रभूतम् अन्नं) रेवत् (=धनयुक्तं) शम् (=आरोग्यं) योः (=भयराहित्यं) [च] धेहि (=स्थापय)। [वयं] भूरि कृत्वः (=भूयोभूयस्) ते तन्वं (=तव शरीरं) मर्मृज्म (=आज्यसोमादिभिः सिञ्चामः) ॥

५. हे धनानां सुसनितः (=सुष्ठु यथा तथा दातरग्ने), रत्नं कृधि (=अस्मासु विश्वामित्रेषु श्रेष्ठं धनं स्थापय)। हे अग्ने, यत् (=यदा) समिद्धः (=सम्यग्दीप्तः सोमाज्यादिभिः पूजितो) [भवसि] [तदानीं] स घ इत् भवसि (=तादृश एव भवसि हि=रत्नानां कर्ता दाता भवसि हि)। सुभगस्य स्तोतुः (=सौभाग्यवतः स्तोत्रकर्तुर्) दुरोणे (=गृहे) सृप्रा (=सृप्रौ=प्रसृतौ कर्मकरणार्थं प्रसृतौ) करस्ना (=करस्नौ=बाहू) वपूंषि (=भास्वराणि रूपाणि ज्योतींषि) [च] रेवत् (=धनवद्यथा तथा= वयं धनं यथा लभेमहि तथा) दधिषे (=धारयसि) ॥

४. हे बळाच्या पुत्रा, तूं स्तविला [होत्साता] प्रकाशून स्तवन करणाऱ्या विश्वामित्रांच्या घरीं मोठें अन्न आणि संपत्ति [आणि] आरोग्य [आणि] शांति ठेव. आम्ही तुझें शरीर पुनःपुनः माखीत आहों.

५. हे धनाच्या उदार दात्या, तूं उत्तम संपत्ति दे. कारण तूं जेव्हां चांगला पेटविला जातोस तेव्हां तूं तसा [संपत्ति देणारा] होत असतोस. तूं सुभाग्यशाली स्तोत्याच्या घरीं उद्योगतत्पर बाहु [आणि] तेजस्वी रूप धनप्राप्ति होई अशा रीतीनें धारण करितोस.

4. Being praised do thou, o son of might, with thy effulgence place plenty of food and wealth and, o Agni, health and safety in the house of the Vis′-vâmitras, who are praising thee. We are anointing thy person [with oblations] again and again.

5. O bounteous giver of riches, bestow wealth [on us]. For when well-kindled thou dost become such [a giver of wealth]. In the house of the fortunate praiser thou dost exhibit two active arms and a brilliant person so as to give wealth.

४. विश्वामित्रांच्या. म्हणजे विश्वामित्र ऋषीच्या कुळांतील जे आम्ही उपासक त्यांच्या.

‘ माखीत आहों ’=‘ मर्मृज्म.’ म्हणजे आहुतींनीं तुला भिजवीत आहों.

५. ‘ पेटविला.’ म्हणजे पेटवून तूप, सोम, समिधा इत्यादिकांच्या आहुतींनीं पूजिलेला असा.

सूक्तम् १९-२५३.

कुशिकपुत्रो गाथी ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

अग्निं होतारं प्र वृणे मियेधे गृत्सं कविं विश्वविदममूरम् ।
स नो यक्षद्देवताता यजीयान्राये वाजाय वनते मघानि ॥ १ ॥

अग्निम् । होतारम् । प्र । वृणे । मियेधे । गृत्सम् । कविम् । विश्वऽविदम् । अमूरम् ।
सः । नः । यक्षत् । देवऽताता । यजीयान् । राये । वाजाय । वनते । मघानि ॥ १ ॥

प्र ते अग्ने हविष्मतीमियर्म्यच्छा सुद्युम्नां रातिनीं घृताचीम् ।
प्रदक्षिणिद्देवतातिमुराणः सं रातिभिर्वसुभिर्यज्ञमश्रेत् ॥ २ ॥

प्र । ते । अग्ने । हविष्मतीम् । इयर्मि । अच्छ । सुऽद्युम्नाम् । रातिनीम् । घृताचीम् ।
प्रऽदक्षिणित् । देवऽतातिम् । उराणः । सम् । रातिऽभिः । वसुऽभिः । यज्ञम् । अश्रेत् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. [अस्मिन्] मियेधे (=अस्माभिः क्रियमाणे यज्ञे) [अहं] गृत्सं (=मेधाविनं) विश्वविदं (=सर्वज्ञम्) अमूरम् (=अमूढं) कविं (=स्तोत्रकरणशक्त्या कविभूतम्) अग्निं होतारं प्र वृणे (=देवानामाह्वातृत्वेन युक्त्वा संभजे) । स यजीयान् (=अतिशयेन यष्टाग्निर्) देवताता (=देवतातौ यज्ञेस्मिन्) नः (=अस्मदर्थे) यक्षत् (=देवानां यजनं करोतु) राये वाजाय (=धनाय बलाय च धनं बलं दातुं च) मघानि वनते (=अस्माभिर्दीयमानानि हवीरूपाणि धनानि संभजताम्) ॥

२. हे अग्ने, हविष्मतीं (=हविषा पूर्णां) सुद्युम्नां (=शोभनतेजस्कां) रातिनीं (=हविर्दात्रीं) घृताचीं (=घृतान्वितां) [जुहूं] ते अच्छ प्र इयर्मि (=त्वां प्रति प्रेरयामि) ।— देवतातिं प्रदक्षिणित् उराणः (=देवान् प्रादक्षिण्येन बहु कुर्वाणः= पूजयन्) [सोग्निर्] यज्ञं रातिभिर्वसुभिः समश्रेत् (=दानैर्धनैश्च अस्माकं यज्ञं संगमयतु) ॥

सूक्त १९–२५३.

ऋषि–कुशिक याचा पुत्र **गाथी**. देवता–**अग्नि**. वृत्त–**त्रिष्टुभ्**.

१. मेधावी, सर्वज्ञ [आणि] अमूढ कवि [असा जो] अग्नि [त्या]ला मी [या] यज्ञांत होता करितों. तो अत्यंत कुशल यजनकर्ता यज्ञांत आम्हांकरितां [देवांला] पुजो, [आणि] धन [आणि] बळ [देण्या]साठीं हविरन्नें स्वीकारून घेओ.

२. हे अग्नी, मी हवीनें भरलेली लकलकीत [आणि] उदार पळी तुजकडे पुढें करीत आहें.—देवांला प्रदक्षिणा करून बहुमान देणारा अग्नि यज्ञास देणग्या [आणि] धनें यांहीं युक्त करो.

Hymn 19–253.

To *Agni*. By *Gâthî* son of *Kusi'ka*. Metre—*Trishṭubh*.

1. I choose [as] Hotâ (invoker) in [this] sacrifice Agni, the wise, all-knowing [and] wakeful poet. May he the very skilful sacrificer perform the worship for us in [this] divine service, [and] accept the oblations for [to give us] wealth [and] power.

2. Towards thee, o Agni, I stretch forth the ladle full of sacrificial food, brilliant [and] liberal—may Agni, honouring the gods on his right hand, unite the sacrifice with gifts [and] riches.

---

२. ‘ प्रदक्षिणा करून ’ म्हणजे त्यांस आपल्या उजव्या हाताला घालून.

स तेजीयसा मनसा त्वोत उत शिक्ष स्वपत्यस्य शिक्षोः ।
अग्ने रायो नृतमस्य प्रभूतौ भूयाम ते सुष्टुतयश्च वस्वः ॥ ३ ॥

सः । तेजीयसा । मनसा । त्वाऽऊतः । उत । शिक्ष । सुऽअपत्यस्य । शिक्षोः ।
अग्ने । रायः । नृऽतमस्य । प्रऽभूतौ । भूयाम । ते । सुऽस्तुतयः । च । वस्वः ॥ ३ ॥

भूरीणि हि त्वे दधिरे अनीकाग्ने देवस्य यज्यवो जनासः ।
स आ वह देवतातिं यविष्ठ शर्धो यदद्य दिव्यं यजासि ॥ ४ ॥

भूरीणि । हि । त्वे इति । दधिरे । अनीका । अग्ने । देवस्य । यज्यवः । जनासः ।
सः । आ । वह । देवऽतातिम् । यविष्ठ । शर्धः । यत् । अद्य । दिव्यम् । यजासि ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. [यस्] त्वोतः (=त्वया रक्षितः) स तेजीयसा मनसा (=अतिशयेन तीक्ष्णया बुद्ध्या) [संगच्छताम्] । उत (=अपि च) स्वपत्यस्य (=शोभनैरपत्यैर्युक्तस्य) शिक्षोः (=हविरन्नं दातुमिच्छो) [रायः=धनं] शिक्ष (=देहि) । हे अग्ने, सुस्तुतयः (=शोभनस्तुतियुक्ता) [वयं] नृतमस्य (=अतिशयेन शूरस्य) ते (=तव) रायः वस्वश्च प्रभूतौ (=धनस्य संपदश्च प्रभूतत्वे=प्रभूते तव धने वसुनि च) भूयाम (=भूयास्म) ॥

४. हि (=यस्मात् कारणात्) हे अग्ने, देवस्य (=द्योतमानस्य) [तव] यज्यवो जनासः (=यष्टारोध्वर्य्वादयो जना) भूरीणि अनीका (=प्रभूतानि तेजांसि आहुतिप्रक्षेपेण) त्वे दधिरे (=त्वयि निदधति) । स [त्वं] हे यविष्ठ (=अतितरुण), देवतातिं (=देवान्) आ वह (=आनय) । यत् (=येन) दिव्यं शर्धः (=देवानां गणम्) अद्य (=अस्मिन् यज्ञे) यजासि (=यजेः) ॥

३. [हे अग्नी], त्वां रक्षिलेला जो मनुष्य तो अत्यंत तीक्ष्ण बुद्धीनें [युक्त होओ]. आणि तूं चांगल्या अपत्यांनीं भरलेली अशी उदार [संपत्ति] दे. हे अग्नी, अत्यंत शूर जो तूं त्या तुझ्या उत्कर्षसमृद्धींत आम्ही राहूं, [आणि] चांगली स्तुति करणारे [जे आम्ही ते] तुझ्या धनसमृद्धींत [राहूं असें कर].

3. [May] he who is protected by thee [be endued] with the sharpest mind. And give a bounteous wealth accompanied by good progeny. O Agni, may we, who offer thee good praises be in the affluence of thy wealth and of thy riches—thou the greatest hero.

४. कारण कीं हे अग्नी, तुज देवाचे पूजक जन तुझ्या ठायीं पुष्कळ तेजें घालीत असतात. यास्तव हे अत्यंत तरुण [अग्नी], तूं देवांस इकडे घेऊन ये, कीं जेणेंकरून तूं या यज्ञांत [त्या] देवजनांस यजूं शकशील.

4. For, o god Agni, thy worshipping people have placed in thee many brilliancies. Bring therefore, thou ever youthful one, all the gods hither, so that thou mayest sacrifice to the divine assembly in this [worship].

---

3. ‘ उदार ’=‘ शिक्षोः.’ म्हणजे जिच्या योगानें देवांस हवि देण्याची शक्ति येईल अशी.

४. ‘ तेजें घालीत असतात ’=‘ अनीका दधिरे.’ म्हणजे हवि अर्पण करून तेणेंकरून संदीपित करितात.

यत्त्वा होतारमनजन्मियेधे निषादयन्तो यजथाय देवाः ।
स त्वं नो अग्नेऽवितेह बोध्यधि श्रवांसि धेहि नस्तनूषु ॥५॥१९

यत् । त्वा । होतारम् । अनजन् । मियेधे । निऽसादयन्तः । यजथाय । देवाः ।
सः । त्वम् । नः । अग्ने । अविता । इह । बोधि । अधि । श्रवांसि । धेहि । नः । तनूषु ॥ ५ ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

५. यत् (=यस्मात् कारणात्) यजथाय (=यजनाय=यजनकरणाय) त्वा (=त्वां) देवा मियेधे (=यज्ञे) होतारं निषादयन्तः (=होतृत्वेन स्थापयन्तः सन्तः) अनजन् (=घृतादिभिरसिञ्चन्) स त्वम् (=अतः कारणात् त्वम्) हे अग्ने, इह (=अस्मिन् कर्मणि) नः (=अस्माकम्) अविता (=पालयिता) बोधि (=भव) । [त्वं] नस्तनूषु अधि (=अस्माकं तनुजेषु=पुत्रपौत्रादिषु=तेषां गृहे) श्रवांसि (=अन्नानि=अन्नादिसंपदो) धेहि (=निधेहि) ॥

सूक्तम् २०—२५४.

कौशिको गाथी ऋषिः । आद्यान्ते वैश्वदेव्यौ । शिष्टा आग्नेय्यः । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

अग्निमुषसमश्विना दधिक्रां व्युष्टिषु हवते वह्निरुक्थैः ।
सुज्योतिषो नः शृण्वन्तु देवाः सजोषसो अध्वरं वावशानाः ॥१॥

अग्निम् । उषसम् । अश्विना । दधिऽक्राम् । विऽउष्टिषु । हवते । वह्निः । उक्थैः ।
सुऽज्योतिषः । नः । शृण्वन्तु । देवाः । सऽजोषसः । अध्वरम् । वावशानाः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. वह्निः (=हविषां वोढा दाता उपासक) उक्थैः (=स्तोत्रैर्) व्युष्टिषु (=उषसां व्युच्छनेषु=प्रभातकालेषु) अग्निम् उषसम् अश्विना (=अश्विनौ) दधिक्रां (=दधिक्रावाणं नाम देवं च) हवते (=आह्वयति) । [अतः कारणात्] सुज्योतिषः

५. हे अग्नी, ज्यापेक्षां यजनासाठीं तुला यज्ञांत देव होत्याच्या कामीं बसवून माखिते झाले आहेत, त्यापेक्षां तूं येथें आमचा रक्षक हो. तूं आमच्या संततीचे घरीं अन्नसंपत्ति ठेव.

5. Since the gods have, for conducting the sacrifice, established thee in the sacrifice as an invoker, and anointed thee, do thou, therefore, o Agni, become our protector here. Place thou riches in [the house of] our children.

सूक्त २०–२५४.

ऋषि कौशिक गाथी. देवता—पहिली आणि पांचवी यांची देवता विश्वे देव; उरलेल्यांची अग्नि. वृत्त–त्रिष्टुभ्.

१. हवि देणारा उपासक स्तोत्रांनीं अग्नीला, उषेला, अश्वींला [आणि] दधिक्राला प्रभातकाळीं बोलावीत आहे. सुतेजस्क देव यज्ञाची फार आवड कर्ते होत्साते सर्व एकत्र मिळून आमचें [आह्वान] ऐकोत.

Hymn 20–254.

To *Agni*, except that verses 1 and 5 are about the *Vis've Devas*. By *Gâthî*, son of *Kus'ika*. Metre—*Trishṭubh*.

1. The sacrificer invokes with hymns at dawn Agni, Ushas, the As'vins, [and] Dadhikrâ. May the resplendent gods, loving the sacrifice, all hear our invocation together.

---

१. 'दधिक्राला.' 'दधिक्रा' हें एका देवाचें नांव आहे असें सायण म्हणतात. त्याचें नांव दधिक्रावा असेंहि आहे. अग्नि, उषा आणि इतर सर्व देव यांजबरोबर त्याचें आह्वान केलेलें असतें. ऋ. ७. ४४. ५ यांत दधिक्रा हा आमचा मार्ग व्यक्त करो असें प्रार्थिलेलें आहे, तेथें सायण दधिक्रा म्हणजे अश्वरूप देव (सूर्यरूप जो घोडा तोच देव ?) असें म्हणतात. ऋ. ४. ३९ हें लहानसें सर्व सूक्त दधिक्रावा देवाविषयीं आहे. त्याच्या शेवटच्या ऋचेंत दधिक्रा हा जय मिळविणारा घोडा होय असें म्हटलें आहे. ऋ. ४. ३८ यांत दधिक्रा हा हजारो अनुचरांनीं वेष्टिलेला आहे आणि तो अश्वरूप आहे असें म्हटलें

अग्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्था तिस्रस्ते जिह्वा ऋतजात पूर्वीः ।
तिस्र उ ते तन्वो देववातास्ताभिर्नः पाहि गिरो अप्रयुच्छन् ॥ २

अग्ने । त्री । ते । वाजिना । त्री । सधऽस्था । तिस्रः । ते । जिह्वाः । ऋतऽजात । पूर्वीः ।
तिस्रः । ऊं इति । ते । तन्वः । देवऽवाताः । ताभिः । नः । पाहि । गिरः । अप्रऽयुच्छन् ॥ २ ॥

अग्ने भूरीणि तव जातवेदो देव स्वधावोऽमृतस्य नाम ।
याश्च माया मायिनां विश्वमिन्व त्वे पूर्वीः संदधुः पृष्टबन्धो ॥३॥

अग्ने । भूरीणि । तव । जातऽवेदः । देव । स्वधाऽवः । अमृतस्य । नाम । याः । च । मायाः । मायिनाम् । विश्वम्ऽइन्व । त्वे इति । पूर्वीः । सम्ऽदधुः । पृष्टबन्धो इति पृष्टऽबन्धो ॥ ३ ॥

(=शोभनतेजसः) अध्वरं वावशानाः (=यज्ञं कामयमानाः) सजोषसः (=संगता भूत्वा=सर्वेपि) नः शृण्वन्तु (=अस्माकमाह्वानं शृण्वन्तु) ॥

भाषायाम्.

२. हे अग्ने, ते (=तव) वाजिना (=वाजिनानि "आज्यौषधिसोमात्मकानि") त्री (=त्रीणि) [भवन्ति] । त्री (=त्रीणि) सधस्था (=सधस्थानि "आग्नीध्रीयादीनि" स्थानानि) [भवन्ति]। हे ऋतजात (=सत्यरूपाय यज्ञाय प्रादुर्भूत), ते पूर्वीस्तिस्रो जिह्वाः (=तव समृद्धास्तिस्रो जिह्वा " गार्हपत्याद्या ") [भवन्ति] । उ (=उत=अपि च) ते (=तव) देववाताः (=देवैरभिलषितास्) तिस्रस्तन्वः (=त्रीणि शरीराणि " पवमानपावकशुच्यात्मकानि ") [भवन्ति]। ताभिरप्रयुच्छन् (=अप्रमाद्यन्= सावधः सन्) नो गिरः पाहि (=अस्माकं स्तुतीः पालय) ॥

३. हे अग्ने, हे जातवेदः (=भूतजातानां वेदितः) स्वधावः (=स्वधावन्=बलवन्) देव, अमृतस्य तव (=अमरणधर्मणस्तव) नाम (=तेजांसि=विभूतयो) भूरीणि (=बह्व्यो) [भवन्ति] । च (=अपि च) हे विश्वमिन्व (=सर्वव्यापिन्) पृष्टबन्धो (=प्रार्थितस्य फलस्य बन्धो=फलदायिन्), मायिनाम् (=असुराणां) याः पूर्वीः (=भूयसीर्) माया [देवास्] त्वे (=त्वयि) संदधुः (=स्थापितवन्तः सन्ति) [ता अपि बह्व्यो भवन्ति] ॥

२. हे अग्नी, तुझीं अन्नें तीन [आहेत], [तुझीं] तीन स्थानें [आहेत], हे सत्यजात [अग्नी], तुझ्या समृद्ध तीन जिह्वा [आहेत]; आणि तुझीं देवांस प्रिय [अशीं] तीन शरीरें [आहेत]. त्यांहीं तूं आमच्या स्तुति सावधपणें संभाळ.

2. Three [are] thy foods, o Agni, three [thy] seats; three, o Truth-born, are thy rich tongues. And three [are] thy bodies loved by the gods. With them protect our hymns watchfully.

३. हे अग्नी, हे जातवेदा, हे प्रबळ देवा, तुज अमराच्या विभूति पुष्कळ [आहेत]; आणि हे सर्वव्यापी, हे प्रार्थकांच्या बंधू [अग्नी], मायावी जनांच्या ज्या विपुळ माया तुझ्या ठायीं स्थापिल्या आहेत [त्याहि पुष्कळ आहेत].

3. O Agni, o all-knowing mighty god, many are thy forms, of thee the immortal one; and [many are] the fertile arts of the artful which, o all-pervading brother of prayer, [the gods] have placed in thee.

आहे. वर सांगितलेल्या देवांबरोबर दधिक्रावा याचें आह्वान प्रातःकाळीं होत असतें. यावरून तो सूर्यरूपी जो अश्व तद्रूपच देव असें दिसतें.

---

२. 'तीन अन्नें' म्हणजे समिधा, आज्य आणि सोम हीं; 'तीन स्थानें' म्हणजे आग्नीध्रसंबंधी वगैरे जीं तीन स्थानें, अथवा एकाहाहीन सत्र नांवाचीं तीन, अथवा तीन लोक जीं तीं तीन स्थानें; 'तीन जिह्वा' म्हणजे गार्हपत्यादिक तीन जिभा; 'तीन शरीरें' म्हणजे पवमान, पावक आणि शुचि ह्या तीन विभूति; असें सायण म्हणतात.

३. 'प्रार्थकांच्या बंधू'='पृष्टबन्धो.' अक्षरशः मागितलेल्याचा अथवा प्रार्थिलेल्याचा बन्धू. म्हणजे मागितलेलें जें त्याविषयीं अनुग्रह करणारा.

'मायावी जनाच्या माया.' म्हणजे कपटी जे असुर त्यांच्या युक्ति देवांनीं तुला दिल्या आहेत त्या.

अ॒ग्निर्ने॒ता भग॑ इव क्षि॒ती॒नां दैवी॑नां दे॒व ऋ॑तु॒पा ऋ॒तावा॑ ।
स वृ॑त्र॒हा स॒नयो॑ वि॒श्ववे॑दा॒ः पर्ष॒द्विश्वाति॑ दुरि॒ता गृ॒णन्त॑म् ॥ ४ ॥

अ॒ग्निः । ने॒ता । भग॑ःऽइव । क्षि॒ती॒नाम् । दैवी॑नाम् । दे॒वः । ऋ॒तु॒ऽपाः । ऋ॒तऽवा॑ ।
स॒ः । वृ॒त्र॒ऽहा । स॒नय॑ः । वि॒श्वऽवे॑दाः । पर्ष॑त् । विश्वा॑ । अति॑ । दु॒ःऽइ॒ता । गृ॒णन्त॑म् ॥ ४ ॥

द॒धि॒क्राम॒ग्निमु॒षस॑ं च दे॒वीं बृह॒स्पति॑ं सवि॒तार॑ं च दे॒वम् ।
अ॒श्विना॑ मि॒त्रावरु॑णा॒ भग॑ं च॒ वसू॑न्रु॒द्राँ आ॑दि॒त्याँ इ॒ह हु॑वे ॥ ५ ॥
॥ २० ॥

द॒धि॒ऽक्राम् । अ॒ग्निम् । उ॒षस॑म् । च॒ । दे॒वीम् । बृह॒स्पति॑म् । स॒वि॒तार॑म् । च॒ । दे॒वम् ।
अ॒श्विना॑ । मि॒त्रावरु॑णा । भग॑म् । च॒ । वसू॑न् । रु॒द्रान् । आ॒दि॒त्यान् । इ॒ह । हु॒वे॒ ॥ ५ ॥ २० ॥

भाषायाम्.

४. ऋतुपाः (=ऋतूनां पालक) ऋतावा (=सत्यकर्मा=सत्यरूपस्य यज्ञकर्मणः कर्ता) देवोग्निर्भग इव (=सूर्य इव) क्षितीनां दैवीनां (=मानुषीणां प्रजानां दैवीनां प्रजानां देवजनानां च) नेता (=नायको) [भवति] । स वृत्रहा (=वृत्राणां शत्रूणां हन्ता) सनयः (=सनातनो) विश्ववेदाः (=सर्वेषां पदार्थजातानां वेदिता) [अग्निर्] गृणन्तं (=स्तुवन्तं) विश्वा दुरिता (=सर्वाणि दुरितानि दुःखानि) अति पर्षत् (=अतिक्रम्य पारं नयतु) ॥

५. [अहं] दधिक्रां (=दधिक्रावाणम्) अग्निं देवीम् उषसं च बृहस्पतिं देवं सवितारं च अश्विना (=अश्विनौ) मित्रावरुणा (=मित्रावरुणौ) भगं च [तथा] वसून् रुद्रान् आदित्यांश्च इह (=अस्मिन् कर्मणि) हुवे (=हविःस्वीकरणार्थमाह्वयामि) ॥

४. ऋतुपालक [आणि] सत्यकर्मा देव अग्नि भगाप्रमाणें मानवीजनांचा [आणि] देवजनांचा नायक [होय]. तो वृत्रघातक, सनातन, सर्वज्ञ [अग्नि] स्तुति करणाऱ्या उपासकाला सकळ संकटांच्या पार नेओ.

4. Agni, the god of true deeds who protects the seasons, is, like Bhaga, the leader of men [and] of gods. May he the killer of Vṛitra, the ancient, the all-knowing [Agni], take the praising [worshipper] across all dangers.

५. मी या [यज्ञां]त दधिक्राला, अग्नीला, उषादेवीला, बृहस्पतीला, आणि सवित्या देवाला, अश्वींला, मित्रावरुणांला आणि भगाला, वसूंला, रुद्रांला [आणि] आदित्यांला बोलावितो.

5. I invoke here Dadhikrâ, Agni, and the goddess Ushas, Bṛihaspati and the god Savitâ, the As'vins, Mitra, and Varuṇa and Bhaga, the Vasus, the Rudras, [and] the Âdityas.

---

४. 'ऋतुपालक'='ऋतुपाः.' म्हणजे सूर्यरूपानें ऋतूंचा नियामक. ऋतूंप्रमाणें (म्हणजे योग्यकाळीं) सोम पिणारा असाहि सायण केव्हां केव्हां अर्थ करितात, तो संभवतो.

'सत्यकर्मा'='ऋतावा.' म्हणजे यज्ञरूप जें सत्य कृत्य तें संपादणारा.

'भग' म्हणजे सूर्यच. सू. १४४ मं. ३ आणि टीप पहा.

५. 'दधिक्रा.' मं १ पहा.

'बृहस्पति.' सू. १४ मं. ३ पहा.

'वसु.' सू. ४५ मं. १

'रुद्र.' सू. ४३ मं. १

'आदित्य.' सू. ४५ मं. १

सूक्तम् २१–२५५.

कौशिको गाथी ऋषिः । अग्निर्देवता । प्रथमा त्रिष्टुप् । द्वितीयातृतीये अनुष्टुभौ । चतुर्थी त्रिष्टुप् । पञ्चमी विराड्रूपा सतोबृहती ॥

इमं नो यज्ञममृतेषु धेहीमा हव्या जातवेदो जुषस्व ।
स्तोकानामग्ने मेदसो घृतस्य होतः प्राशान प्रथमो निषद्य ॥१॥

इमम् । नः । यज्ञम् । अमृतेषु । धेहि । इमा । हव्या । जातऽवेदः । जुषस्व ।
स्तोकानाम् । अग्ने । मेदसः । घृतस्य । होतरिति । प्र । अशान । प्रथमः । निऽसद्य ॥ १ ॥

घृतवन्तः पावक ते स्तोकाः श्चोतन्ति मेदसः ।
स्वधर्मन्देववीतये श्रेष्ठं नो धेहि वार्यम् ॥ २ ॥

घृतऽवन्तः । पावक । ते । स्तोकाः । श्चोतन्ति । मेदसः ।
स्वऽधर्मन् । देवऽवीतये । श्रेष्ठम् । नः । धेहि । वार्यम् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. इमं नो यज्ञम् (=अस्माकमिमं यज्ञम्) अमृतेषु (=अमरणधर्मसु देवेषु) धेहि (=स्थापय समर्पय) । हे जातवेदः (=जातानां वेदितः), इमा हव्या (=इमानि हवींषि) जुषस्व (=सेवस्व) । हे अग्ने, हे होतः, प्रथमः (=सर्वेषामृत्विजामादिमः सन्) मेदसः (=वपाख्यस्य हविषो) घृतस्य (=आज्यस्य) [च] स्तोकानां (=बिन्दूनां=बिन्दून्) प्राशान (=प्रकर्षेण भक्षय) ॥

२. हे पावक, स्वधर्मन् (=स्वधर्मणि=" स्वायत्तधर्मके साङ्गेस्मिन् यज्ञे ") ते (=त्वदर्थं) देववीतवे (=देवानां भक्षणार्थं च) घृतवतो मेदसः स्तोकाः (=घृतयुक्तस्य वपारूपस्य हविषो बिन्दवः) श्चोतन्ति (=क्षरन्ति) । नः (=अस्मभ्यं) श्रेष्ठं वार्यं (=धनं) धेहि (=देहि) ॥

सूक्त २१–२५५.

ऋषि –कौशिक गाथी. देवता–अग्नि. वृत्त–१ली त्रिष्टुभ्; २री, ३री अनुष्टुभ्; ४थी त्रिष्टुभ्; ५वी विराड्रूपा सतोबृहती.

१. हे सर्वज्ञ [अग्नी], तूं हा आमचा यज्ञ देवांप्रत प्रविष्ट कर. [आणि] हीं हव्यें तूं सेवन कर. हे अग्नी, हे होत्या, आदि [होता] असा जो तूं, तो बसून वपेचे [आणि] घृताचे थेंब भक्षण कर.

२. हे पावका, [या] साङ्ग [यज्ञांत] तुजसाठीं [आणि] देवभक्षणार्थे घृतयुक्त वपेचे थेंब गळत आहेत. तूं आम्हांला श्रेष्ठ धन दे.

Hymn 21–255.

To *Agni*. By *Gâthi*, son of *Kus'ika*. Metre—1st *Trishṭubh*, 2nd and 3rd *Anushṭubhs*, 4th *Trishṭubh*, and 5th *Virâḍrûpâ Satobṛihatî*.

1. Place this our sacrifice before the immortals; enjoy, o all-knowing one, these oblations. Sit down the first [invoker], o Agni, o invoker, and consume the drops of the fat [and] of the clarified butter.

2. O Pâvaka, the drops of fat mixed with clarified butter are dropping in [this] complete [sacrifice] for thee [and] for the feast of the gods. Bestow the highest wealth on us.

---

१. 'वपेचे'='मेदसः.' म्हणजे वपा नांवाचा जो चरबीचा पडदा असतो त्याचे. पशु मारून त्याची वपा आणि तूप हीं अग्नींत होमावयाचे वेळीं हें सूक्त म्हणत असतात.

२. 'साङ्ग'='स्वधर्मन्.' हा अर्थ सायणानुसार आहे. पण दुसरे प्रयोग नसल्यामुळें त्याविषयीं निश्चयानें सांगवत नाहीं.

तुभ्यं स्तोका घृतश्चुतोऽग्ने विप्राय सन्त्य ।
ऋषिः श्रेष्ठः समिध्यसे यज्ञस्य प्राविता भव ॥ ३ ॥
तुभ्यम् । स्तोकाः । घृतऽश्चुतः । अग्ने । विप्राय । सन्त्य ।
ऋषिः । श्रेष्ठः । सम् । इध्यसे । यज्ञस्य । प्रऽअविता । भव ॥ ३ ॥
तुभ्यं श्चोतन्त्यध्रिगो शचीवः स्तोकासो अग्ने मेदसो घृतस्य ।
कविशस्तो बृहता भानुनागा हव्या जुषस्व मेधिर ॥ ४ ॥
तुभ्यम् । श्चोतन्ति । अध्रिगो इत्यध्रिऽगो । शचीऽवः । स्तोकासः । अग्ने । मेदसः । घृतस्य ।
कविऽशस्तः । बृहता । भानुना । आ । अगाः । हव्या । जुषस्व । मेधिर ॥ ४ ॥
ओजिष्ठं ते मध्यतो मेद उद्भृतं प्र ते वयं ददामहे ।
श्चोतन्ति ते वसो स्तोका अधि त्वचि प्रति तान्देवशो विहि ५ ॥ २१
ओजिष्ठम् । ते । मध्यतः । मेदः । उत्ऽभृतम् । प्र । ते । वयम् । ददामहे ।
श्चोतन्ति । ते । वसो इति । स्तोकाः । अधि । त्वचि । प्रति । तान् । देवऽशः । विहि ॥ ५ ॥ २१ ॥

भाषायाम्.

३. हे सन्त्य (=फलप्रद) अग्ने, विप्राय (=मेधाविने) तुभ्यं (=त्वदर्थं) घृतश्चुतः स्तोकाः (=घृतक्षरणयुक्ता वपाबिन्दवः) [श्चोतन्ति] । श्रेष्ठ ऋषिः (=स्तोता) [त्वं] सम् इध्यसे (=आहुतिभिः सम्यक् प्रज्वाल्यसे) । [अतः कारणाद्] यज्ञस्य प्राविता (=पालयिता भव) ॥

४. हे अध्रिगो (=अधृतगमन=सततगमनस्वभाव) शचीवोऽग्ने (=शचीवन् बलवन्नग्ने), तुभ्यं (=त्वदर्थं) मेदसो घृतस्य (=वपाहविष आज्यस्य च) स्तोकासः (=स्तोका बिन्दवः) श्चोतन्ति (=क्षरन्ति) । कविशस्तः (=कविभिः स्तुतः सन्) बृहता भानुना (=महता तेजसा) आ अगाः (=आगच्छ) । [अपि च] हे मेधिर (प्रज्ञावन्नग्ने), हव्या (=हव्यानि=हवींषि) जुषस्व (=सेवस्व) ॥

५. ते (=त्वदर्थम्) ओजिष्ठं मेदः (=अतिशयेन सारयुक्तं वपाख्यं हविर्)

३. हे फलप्रद अग्नी, तुज मेधावीप्रत घृतमिश्रित [वपेचे] थेंब [गळत आहेत]. श्रेष्ठ ऋषि असा जो तूं, तो प्रज्वलित केला जात आहेस. [तर] तूं [या] यज्ञाचा पालक हो.

3. For thee the wise one, o liberal Agni, [are dropping] the drops [of the fat] mixed with clarified butter. The highest poet, thou art being kindled [with oblations]. Be thou the protector of [this] sacrifice.

४. हे सततगामी बळवान् अग्नी, तुजकरितां वपेचे [आणि] घृताचे बिन्दु गळत आहेत. कवींनीं स्तविलेला होत्साता तूं मोठ्या तेजासहित ये. [आणि] हे प्रज्ञावान् [अग्नी], हव्यें सेवन कर.

4. For thee, o mighty Agni of irresistible motion, are dropping the drops of fat [and] of clarified butter. Being praised by [our] poets do thou come with great effulgence. Enjoy the offerings, o wise [Agni]!

५. [हे अग्नी], तुजकरितां अत्यंत सारयुक्त असा मेद [आम्हीं] काढिला आहे. [तो] आम्ही तुला देत आहों. हे साधू अग्नी, तुझ्या आंगावर थेंब गळत आहेत. ते तूं प्रत्येक देवासाठीं भक्ष.

5. The most essential fat has been extracted for thee from the middle [of the carcase]. We are offering [it] to thee. The drops are trickling, o good [Agni], on thy person. Consume them for each god.

---

३. 'प्रज्वलित.' म्हणजे तुपाच्या आहुतीनीं वगैरे.

५. 'काढिला आहे.' म्हणजे पशूच्या शरीराच्या मध्यभागांतून.

सूक्तम् २२-२५६.

कौशिको गाथी ऋषिः । पञ्चचितिरूपा अग्नयो देवता । चतुर्थ्यनुष्टुप् । शिष्टास्त्रिष्टुभः ॥

अयं सो अग्निर्यस्मिन्त्सोममिन्द्रः सुतं दधे जठरे वावशानः ।
सहस्रिणं वाजमत्यं न सप्तिं ससवान्त्सन्त्स्तूयसे जातवेदः ॥ १ ॥

अयम् । सः । अग्निः । यस्मिन् । सोमम् । इन्द्रः । सुतम् । दधे । जठरे । वावशानः ।
सहस्रिणम् । वाजम् । अत्यम् । न । सप्तिम् । ससऽवान् । सन् । स्तूयसे । जातऽवेदः ॥ १ ॥

अग्ने यत्ते दिवि वर्चः पृथिव्यां यदोषधीष्वप्स्वा यजत्र ।
येनान्तरिक्षमुर्वाततन्थ त्वेषः स भानुरर्णवो नृचक्षाः ॥ २ ॥

अग्ने । यत् । ते । दिवि । वर्चः । पृथिव्याम् । यत् । ओषधीषु । अप्ऽसु । आ । यजत्र ।
येन । अन्तरिक्षम् । उरु । आऽततन्थ । त्वेषः । सः । भानुः । अर्णवः । नृऽचक्षाः ॥ २ ॥

मध्यतः (=पशोर्मध्यभागाद्) उद्धृतम् (=उद्धृतं) [भवति] । [तत्] ते (=तुभ्यं) वयं प्र ददामहे (=प्रयच्छामः) । हे वसो (=साधो), [तस्य] स्तोकाः (=बिन्दवस्) त्वचि अधि (=तव ज्वालामयस्य शरीरस्योपरि) श्चोतन्ति (=क्षरन्ति) । तान् देवशः (=एकैकं देवं प्रति) प्रति विहि (=भक्षय) ॥

भाषायाम्.

१. अयं (=पुरोदर्शी) सोग्निर् [भवति] वावशानः (=कामयमानः सोमपिपासुर्) इन्द्रो यस्मिन् [अग्नौ] सुतं सोमं जठरे दधे (=यस्मिन्नर्पितं सोमरसं गृहीत्वा स्वोदरे धारयति) । हे जातवेदः (=जातानां वेदितरग्ने), अत्यं न सप्तिं सहस्रिणं वाजं ससवान् (=वेगयुक्ताश्ववत्सहस्रसंख्योपेतधनदायिनं वाजं सोमरसरूपमन्नं भेजिवान्) स्तूयसे (=अस्माभिः स्तूयमानो वर्तसे) ॥

२. हे अग्ने, यत्ते वर्चो दिवि (=यत्तव ज्योतिर्द्युलोके सूर्यरूपत्वेन) [भवति]

सूक्त २२–२५६.

ऋषि– कौशिक गाथी. देवता–पुरीष्य अग्नि, (चवथ्या मंत्रावरील टीप पहा.) **वृत्त– १-३ त्रिष्टुप्, ४ अनुष्टुप्, ५ त्रिष्टुप्.**

१. हा तो अग्नि [होय], कीं ज्याच्या ठायीं तृषित इंद्र सोमरस [पावून] त्याला उदरीं धारण करितो.—हे सर्वज्ञ [अग्नी], वेगवान् अश्वासारिखा जो हजारो संपत्ति देणारा सोमरस, तो पिऊन तूं स्तविला जात आहेस.

२. हे अग्नी, जें तुझें तेज द्युलोकीं, जें [तुझें] पृथिवीवर, जें वनस्पतींत आणि हे पूज्य [अग्नी], जें उदकांत [आहे], जेणेंकरून तूं अंतरिक्षाला पसरून विस्तीर्ण करिता झालास, तें तुझें तेज दीप्तियुक्त, समुद्राप्रमाणें मोठें [आणि] मनुष्यांला पाहणारें [आहे].

HYMN 22–256.

To the *Purîshyâ Agnayaḥ*. By *Kaus'ika Gâthi*. Metre—*Trishṭubh* (1–3), *Anushṭubh* (4), and *Trishṭubh* (5).

1. This is that Agni in whom thirsty Indra [receives and] holds in [his] belly the extracted soma.—O all-knowing [Agni], thou art praised, having enjoyed the juice that carries wealth of a thousand kinds like a swift horse.

2. O Agni, that light of thine which [is] in heaven, [and] on earth, which [is] in the plants, and [which], o adorable one, [is] in the waters, with which thou didst spread afar the intermediate region, that brilliancy [is] resplendent, vast, [and] sees men.

---

१. 'तृषित'=' वावशानः.' अक्षरशः ' कामुक,' म्हणजे सोमरस पिण्याविषयीं उत्सुक असा.

'ज्याच्या ठायीं धारण करितो'=' यस्मिन् दधे.' म्हणजे, ज्यांत अर्पिलेला सोम इंद्र स्वीकारून घेउन आपल्या पोटांत घालीत असतो.

' वेगवान् अश्वासारिखा हजारो संपत्ति देणारा '=' अत्यं न सप्तिं सहस्रिणम्.' घोड्यावर हजारो संपत्ति वाहून आणिल्याप्रमाणें सोमरूप अन्न जें इंद्रास अर्पिलें जातें, तें हजारो प्रकारची संपत्ति यजमानाला प्राप्त करून देतें.

अग्ने दिवो अर्णमच्छा जिगास्यच्छा देवाँ ऊचिषे धिष्ण्या ये ।
या रोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त आपः ॥ ३ ॥

अग्ने । दिवः । अर्णम् । अच्छ । जिगासि । अच्छ । देवान् । ऊचिषे । धिष्ण्याः । ये ।
याः । रोचने । परस्तात् । सूर्यस्य । याः । च । अवस्तात् । उपऽतिष्ठन्ते । आपः ॥ ३ ॥

पुरीष्यासो अग्नयः प्रावणेभिः सजोषसः ।
जुषन्तां यज्ञमद्रुहोऽनमीवा इषो महीः ॥ ४ ॥

पुरीष्यासः । अग्नयः । प्रवणेभिः । सऽजोषसः ।
जुषन्ताम् । यज्ञम् । अद्रुहः । अनमीवाः । इषः । महीः ॥ ४ ॥

[यत्] पृथिव्यां यद् [वर्चः] ओषधीषु (=अरणिप्रभृतिषु) आ (=अपि च) हे यजत्र (=पूजनीय), अप्सु (=उदकेषु) [भवति] येन [च] अन्तरिक्षम् उरु आततन्थ (=विस्तीर्णं कृतवानसि) स भानुः (=स तव प्रकाशस्) त्वेषः (=दीप्तिमान्) अर्णवः (=समुद्रवन्महान्) नृचक्षाः (=मनुष्याणां द्रष्टा) [च भवति] ॥

भाषायाम्.

३. हे अग्ने, [त्वं] दिवो अर्णमच्छ जिगासि (=द्युलोकस्योदकं प्रति गच्छसि "धूमद्वारा") । ये [देवा] धिष्ण्याः (=स्तुत्यर्हा) [भवन्ति] [तान्] देवान् अच्छ (=अभिलक्ष्य) ऊचिषे (=ब्रवीषि=तानभिलक्ष्य स्तोत्रं करोषि) । या आपः (=यान्युदकानि) सूर्यस्य परस्ताद् रोचने (=रोचने नाम भास्वरे लोके सूर्यस्योपरि) [विद्यन्ते] याश्च अवस्तात् (=अधस्तात् "सूर्यलोकादधस्तात् अन्तरिक्षलोके") उपतिष्ठन्ते (=विद्यन्ते) [ता अच्छ जिगासि=ताः प्रति गच्छसि] ॥

४. पुरीष्यासो अग्नयः (=" सिकतासंमिश्रा अग्नयश्चित्या अग्नयः") प्रवणेभिः सजोषसः (=" मृत्खननसाधनभूतैरभ्र्यादिभिः" संगताः सन्तः) अद्रुहः (=द्रोहरहिताः=कल्याणकारिणः) अनमीवाः (=रोगरहिताश्च सन्तो) यज्ञं जुषन्ताम् (=अस्माभिर्दत्तं हविः सेवन्ताम्)—महीरिषः (=महान्ति हविरन्नानि) [सेवन्ताम्] ॥

३. हे अग्नी, तूं द्युलोकाच्या उदकाकडे जातोस. तूं जे [देव] स्तुत्य [आहेत] त्यांची स्तुति करितोस]. सूर्याच्या वर देदीप्यमान प्रदेशीं उंच जीं [उदकें] असतात], आणि जीं उदकें खालीं असतात, [त्यांजकडे जातोस].

3. O Agni, thou runnest towards the water of the heaven, thou praisest the gods who [are] worthy of being praised. [Thou runnest towards] the waters which [are] in the bright regions above the sun, and [those] which are below.

४. पुरीष्य अग्नि आवतां सहित [आणि] कल्याणकर्ते [आणि] रोगरहित होत्साते [आमचें] हवि सेवोत—ते मोठीं हविरन्नें [सेवोत].

4. May the Purîshya Agnis, united with the digging instruments, and being beneficent [and] free from disease enjoy the sacrifice—[enjoy] the great offerings.

---

२. 'हे अग्नी, जें तुझें तेज सर्व त्रैलोक्यभर पसरलें आहे, तें देदीप्यमान अतिशय मोठें आणि मनुष्यांस पाहणारें असें होय.'

'मनुष्यांला पाहणारें'=' नृचक्षाः.' म्हणजे कोणकोणतीं मनुष्यें काय काय कामें करितात तें पाहणारें असें.

---

३. 'द्युलोकाच्या उदकाकडे जातोस'='दिवो अर्णम् अच्छ जिगासि'. याचा अर्थ सायणाचार्य, धूमरूपानें आकाशप्रदेशांप्रत जातोस, असा करितात.

'सूर्याच्या वर' म्हणजे हीं कोणतीं उदकें घ्यावयाचीं हें समजत नाहीं, व सायणाचार्यहि सांगत नाहींत. खालीं असलेलीं जीं उदकें सांगितलीं तीं मेघमंडळांतील होत. परंतु अग्नि द्युलोकाच्या उदकांप्रत जातो (पाद १), सूर्यमंडळाच्या वरील प्रदेशाचीं जीं उदकें त्यांप्रत जातो (पाद ३), आणि अंतरिक्षांतील उदकांप्रत जातो असें सांगितलें, त्याचा भावार्थ समजत नाहीं.

दुसऱ्या पादाचा अर्थ सायणाचार्यांनीं वाजसनेयींस अनुसरून केला आहे तो सायणभाष्यांत पहा.

४. 'पुरीष्य अग्नि'='पुरीष्यासोग्नयः.' सायणांप्रमाणें, वाळूनें मिश्र असे जे अग्नि, ज्यांना 'चित्य' असें म्हणतात, ते होत.

इळांमग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।
स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥५॥२२॥

इळाम् । अग्ने । पुरुऽदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्ऽतमम् । हवमानाय । साध ।
स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ५ ॥ २२ ॥

भाषायाम्.

५. हे अग्ने, हवमानाय (=स्तुवते मह्यं) शश्वत्तमं (=चिरकालं यथा तथा) पुरुदंसं (=प्रभूतवीरकर्माणं=प्रभूतवीरकर्मणां कारयित्रीम्) इळां (=भूमिं) गोः सनिं [च] (=गवां लाभं च) साध (=साधय) । नः सूनुस्तनयः (=अस्माकं पुत्रः पौत्रश्च) विजावा स्यात् (=पुत्रपौत्रादिरूपेण स्वयं विजायत इति तथोक्तः) स्यात् (=भवतु) । हे अग्ने, सा ते सुमतिः (=तव सा प्रसिद्धा सुबुद्धिरनुग्रहात्मिका) अस्मे भूतु (=अस्माकं भवतु) ॥

सूक्तम् २३–२५७.

देवश्रवा देववातश्च भारतावृषी । अग्निर्देवता । तृतीया सतोबृहती । शिष्टास्त्रिष्टुभः ॥

निर्मथितः सुधित आ सधस्थे युवा कविरध्वरस्य प्रणेता ।
जूर्यत्स्वग्निरजरो वनेष्वत्रा दधे अमृतं जातवेदाः ॥ १ ॥

निःऽमथितः । सुऽधितः । आ । सधऽस्थे । युवा । कविः । अध्वरस्य । प्रऽनेता ।
जूर्यत्ऽसु । अग्निः । अजरः । वनेषु । अत्र । दधे । अमृतम् । जातऽवेदाः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. निर्मथितः (=अरण्योर्नितरां मथितः) सधस्थे आ सुधितः (=यजमानगृहे गार्हपत्यादिषु कुण्डेषु सुष्टु स्थापितो) युवा कविः (=तरुणः स्तोता) अध्वरस्य प्रणेता (=यज्ञस्य निर्वाहको) जूर्यत्सु वनेषु अजरः (=नाशं प्राप्नुवत्सु अरण्येषु स्वयमविनाशी)

५. हे अग्नी, तुझा धांवा करणाऱ्याला तूं बहु पराक्रम करविणारी भूमि आणि गुरांची समृद्धि हीं सदैव प्राप्त करून दे. आमचे पुत्रपौत्र संतान वाढविणारे होओत. हे अग्नी, तुझी जी कृपा ती आम्हांला प्राप्त होओ.

5. O Agni, ever and ever do thou procure for thy worshipper land full of many valorous deeds and an affluence of cows. May our sons and grandsons be prolific. O Agni, may that thy favour be ours.

सूक्त २३–२५७.

ऋषि–भरताचे पुत्र देवश्रवा आणि देववात. देवता–अग्नि. वृत्त–तिसरी सतोबृहती, उरलेल्या त्रिष्टुप्.

Hymn 23–257.

To *Agni*. By *Devas'ravas* and *Devavâta*, the sons of *Bharata*. Metre— *Tristubh* except in the third verse where it is *Satobrihatî*.

१. मंथन करून निर्माण केलेला, आसनावर यथायोग्य बसविलेला, तरुण कवि, यज्ञ चालविणारा, सर्वज्ञ, नाश पावणाऱ्या वनांत अविनाशी असणारा असा जो अग्नि, तो या स्थळीं अमर देवांस बसवो.

1. Produced by rubbing, and established on the altar, Agni, the young poet, the leader of the sacrifice, imperishable in the midst of perishing forests, [and] all-knowing,— may he place here the immortal gods.

---

१. 'तरुण कवि'='युवा कविः.' म्हणजे सदैव तरुण असणारा आणि उत्तम कवीप्रमाणें देवांचें आह्वान करणारा.

'वनांत'='वनेषु.' अग्नींत घातलेल्या ज्या समिधा त्यांत, असाहि अर्थ होऊं शकेल.

'अमर देवांस'='अमृतम्.' 'अमृत' हा एकवचनी शब्द या अर्थी येतो याविषयीं याच मंडळाचें सूक्त २५ मं. २ याजवरील सायणभाष्य पहा.

अमन्थिष्टां भारता रेवद॒ग्निं दे॒वश्र॑वा दे॒ववा॑तः सु॒दक्ष॑म् ।
अग्ने॒ वि प॑श्य बृह॒ताभि रा॒येषां नो॑ ने॒ता भ॑वता॒दनु॒ द्यून् ॥ २ ॥

अमन्थिष्टाम् । भारता । रेवत् । अ॒ग्निम् । दे॒वऽश्र॑वाः । दे॒वऽवा॑तः । सु॒ऽदक्ष॑म् ।

अग्ने॑ । वि । प॒श्य॒ । बृ॒ह॒ता । अ॒भि । रा॒या । इ॒षाम् । नः॒ । ने॒ता । भ॒व॒ता॒त् । अनु॑ । द्यून् ॥ २ ॥

दश॒ क्षिप॑: पू॒र्व्यं सी॑मजीजन॒न्त्सुजा॑तं मा॒तृषु॑ प्रि॒यम् ।
अ॒ग्निं स्तु॑हि दैववा॒तं दे॑वश्रवो॒ यो जना॑ना॒मस॑द्व॒शी ॥ ३ ॥

दश॑ । क्षिप॑: । पू॒र्व्यम् । सी॒म् । अ॒जी॒ज॒न॒न् । सु॒ऽजा॑तम् । मा॒तृषु॑ । प्रि॒यम् ।

अ॒ग्निम् । स्तु॒हि॒ । दै॒व॒ऽवा॒तम् । दे॒व॒ऽश्र॒वः॒ । यः । जना॑नाम् । अस॑त् । व॒शी ॥ ३ ॥

जातवेदाः (=भूतजातानां वेदिता) अग्निरत्र (=यज्ञगृहे) अमृतं दधे (=अमरणधर्माणं देवसमूहं धारयतु स्थापयतु) ॥

भाषायाम्.

२. भारता (=भारतौ=भरतस्य पुत्रौ) देवश्रवा देववातः [इत्येतौ] सुदक्षं (=शोभनसामर्थ्योपेतम्) अग्निं रेवद् (=धनवद्यथा तथा) अमन्थिष्टां (=मन्थनेनोत्पादितवन्तौ) । [अतः करणात्] हे अग्ने, [त्वम्] अभि[गम्य] (=आभिमुख्येन) बृहता राया (=महता धनेन सह) वि पश्य (=विविधं पश्य=अस्मान् अनुग्रहदृष्ट्या वीक्षस्व) । अनु द्यून् (=दिनेदिने) नः (=अस्मदर्थम्) इषां नेता (=अन्नसंपदाम् आनेता) भवतात् (=भव) ॥

३. दश क्षिपः (=अङ्गुलयः) सुजातं (=सुष्ठु जातं) पूर्व्यं (=पुरातनं) प्रियं (=कमनीयं) सीं (=तम्=अग्निं) मातृषु (=अरण्योर्) अजीजनन् (=उदपादयन्) । हे देवश्रवः, दैववातं (=देववातस्य संबन्धिनं तेनोत्पादितम्) अग्निं स्तुहि । यो जनानां वशी असत् (=येन स्तवनेन सोऽग्निः स्तोतृजनानां वशंगतो भवेत् भविष्यति) ॥

२. भरताचे पुत्र देवश्रवा [आणि] देववात सुसामर्थ्यवान् अग्नीला, धनप्राप्ति होई अशा रीतीनें, मंथून निर्माण करिते झाले आहेत. [तर] हे अग्नी, तूं येऊन मोठ्या संपत्तीसहित अवलोकन कर. तूं प्रत्यहीं आम्हांला अन्नसंपत्तींतें आणणारा हो.

३. तो [जो] कुलीन [आणि] प्रिय पुरातन [अग्नि], त्याला दहा बोटें मातांच्या पोटीं निर्माण करितीं झालीं. हे देवश्रवा, देववाताच्या अग्नीला तूं स्तव, कीं जेणें करून तो [स्तोते] जनांला वश होईल.

2. Devas'ravas [and] Devavâta, sons of Bharata, have produced by rubbing the mighty Agni, so as to obtain wealth. O Agni, come thou and look round with great wealth. Be thou the bringer of affluence for us day after day.

3. The ten fingers have produced in [the womb of his] mothers him who is ancient, well-born [and] beloved. Praise, o Devas'-ravas, the Agni of Devavâta, that he [Agni] may be in the power of the people.

---

२. ‘ होई अशा रीतीनें.’ म्हणजे होण्यासाठीं, असेंच तात्पर्य आहे.

‘ मंथून ’ म्हणजे अरणींत घर्षण करून.

३. ह्या ऋचेंत देवश्रवा आपणाला च अथवा देववात देवश्रवाला बोलतो आहे असें समजावें.

‘ दहा बोटें ’=‘ दश क्षिपः.’ म्हणजे घर्षणानें उत्पन्न करणाऱ्याचीं दहा बोटें

‘ माता ’ म्हणजे जीं ‘ अरणि ’ नांवाचीं लांकडें तीं. तीं दोन असतात, म्हणून ‘ मातृषु ’ हें ‘ मातरोः’ या द्विवचनार्थीं आहे.

‘ देववाताचा ’=म्हणजे देववातानें उत्पन्न केलेला.

नि त्वां दधे वर आ पृथिव्या इळायास्पदे सुदिनत्वे अह्नाम् ।
दृषद्वत्यां मानुष आपयायां सरस्वत्यां रेवदग्ने दिदीहि ॥ ४ ॥

नि । त्वा । दधे । वरे । आ । पृथिव्याः । इळायाः । पदे । सुदिनऽत्वे । अह्नाम् ।

दृषत्ऽवत्याम् । मानुषे । आपयायाम् । सरस्वत्याम् । रेवत् । अग्ने । दिदीहि ॥ ४ ॥

इळामग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।
स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ५ ॥ २३

इळाम् । अग्ने । पुरुऽदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्ऽतमम् । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ५ ॥ २३ ॥

भाषायाम्.

४. [हे अग्ने], अह्नां सुदिनत्वे (=दिवसानां शोभनत्वे=शोभनेषु दिवसेषु) त्वा (=त्वां) पृथिव्या वरे आ (=पृथिव्याः शिखरे शिखरभूते) इळायास्पदे (=आहुतिरूपस्यान्नस्य पदे=उत्तरवेद्यां) नि दधे (=स्थापयामि) । हे अग्ने, [त्वं] दृषद्वत्याम् आपयायां सरस्वत्याम् (=एतन्नाम्नीनां नदीनां तीरेषु) मानुष्ये (=मनुष्याणां गृहे) रेवद् (=धनवद्यथा तथा=उपासका धनं यथा लभन्ते तथा) दिदीहि (=दीप्यस्व=दीप्यस्व धनं देहि च) ॥

५. हे अग्ने, हवमानाय (=स्तुवते मह्यं) शश्वत्तमं (=चिरकालं यथा तथा) पुरुदंसं (=प्रभूतवीरकर्माणं=प्रभूतवीरकर्मणां कारयित्रीम्) इळां (=भूमिं) गोः सनिं [च] (=गवां लाभं च) साध (=साधय) । नः सूनुस्तनयः (=अस्माकं पुत्रः पौत्रश्च) विजावा स्यात् (=पुत्रपौत्रादिरूपेण स्वयं विजायत इति तथोक्तः) स्यात् (=भवतु) । हे अग्ने, सा ते सुमतिः (=तव सा प्रसिद्धा सुबुद्धिरनुग्रहात्मिका) अस्मे भूतु (=अस्माकं भवतु) ॥

४. हे अग्नी, तुला मी उत्सवाच्या दिवशीं पृथिवीच्या शिखरावर [आणि] इळेच्या स्थानावर ठेवितों. हे अग्नी, तूं दृषद्वतीच्या कांठीं, आपयेच्या कांठीं, [आणि] सरस्वतीच्या कांठीं मनुष्याच्या घरांत प्रकाशून धन दे.

५. हे अग्नी, तुझा धांवा करणाऱ्याला तूं बहु पराक्रम करविणारी भूमि आणि गुरांची समृद्धि हीं सदैव प्राप्त करून दे. आमचे पुत्रपौत्र संतान वाढविणारे होओत. हे अग्नी, तुझी जी कृपा ती आम्हांला प्राप्त होओ.

4. On an auspicious day I have placed thee on the summit of Earth, on the seat of oblation. Do thou, o Agni, shine with wealth among men on the Dṛishadvatî, on the Âpayâ, on the Sarasvatî.

5. O Agni, ever and ever do thou procure for thy worshipper land full of many valorous deeds and an affluence of cows. May our sons and grandsons be prolific. O Agni, may that thy favour be ours.

---

४. ‘ उत्सवाच्या दिवशीं ’=‘ सुदिनत्वे अह्नाम्.’ सायण उत्सवाच्या दिवसासाठीं असें सांगून, ज्या दिवशीं इंद्रादिक देवांप्रीत्यर्थ यजन केलें जातें ते उत्सवदिवस विवक्षित आहेत, असें म्हणतात.

‘ पृथिवीच्या शिखरावर ’ आणि ‘ इळेच्या स्थानावर ’ हीं दोनीहि उत्तर वेदि म्हणून जें स्थळ यज्ञांत असतें त्याचींच वाचकें होत. ऋ. ३. ५३. ११ आणि भाष्य पहा.

‘दृषद्वती.’ या नदीचें नांव ऋग्वेदांत पुनः आलेलें नाहीं, आणि ‘ आपया ’ हिचेंहि नाहीं. ‘ सरस्वती ’ विषयीं सू. ३ मं. १० आणि टीप पहा.

सूक्तम् २४-२५८.

गाथिनो विश्वामित्र ऋषिः । अग्निर्देवता । आद्यानुष्टुप् । शिष्टा गायत्र्यः ॥

अग्ने सहस्व पृतना अभिमातीरपास्य ।
दुष्टरस्तरन्नरातीर्वर्चो धा यज्ञवाहसे ॥ १ ॥

अग्ने । सहस्व । पृतनाः । अभिऽमातीः । अप । अस्य ।
दुस्तरः । तरन् । अरातीः । वर्चः । धाः । यज्ञऽवाहसे ॥ १ ॥

अग्न इळा समिध्यसे वीतिहोत्रो अमर्त्यः ।
जुषस्व सू नो अध्वरम् ॥ २ ॥

अग्ने । इळा । सम् । इध्यसे । वीतिऽहोत्रः । अमर्त्यः ।
जुषस्व । सु । नः । अध्वरम् ॥ २ ॥

अग्ने द्युम्नेन जागृवे सहसः सूनवाहुत ।
एदं बर्हिः सदो मम ॥ ३ ॥

अग्ने । द्युम्नेन । जागृवे । सहसः । सूनो इति । आऽहुत ।
आ । इदम् । बर्हिः । सदः । मम ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

१. हे अग्ने, पृतनाः (=शत्रुसेनाः) सहस्व (=अभिभव) । अभिमातीः (=कर्मविघ्नकारिणः शत्रून्) अपास्य (=अपनुद) । दुस्तरः (=दुर्जेयस्) [त्वम्] अरातीस्तरन् (=शत्रून् जयन्) यज्ञवाहसे (=हविरर्पयते यजमानाय) वर्चो धाः (=अन्नादिसंपदं देहि) ॥

२. हे अग्ने, वीतिहोत्र (=यज्ञेषु प्रीतिमान्) अमर्त्यः (=मरणरहितस्) [त्वम्] इळा समिध्यसे (=हविर्लक्षणेनान्नेन सम्यग्दीप्यसे) । [स त्वं] नः अध्वरम् (=अस्माकं यज्ञं) सु जुषस्व (=सुष्ठु सेवस्व=प्रीत्या गृहाण) ॥

३. हे अग्ने, हे जागृवे (=सदैव जागरूक), हे सहसः सूनो (=बलस्य पुत्र), हे आहुत (=देवानामाह्वानार्थमस्माभिराहुत), द्युम्नेन आ इदं मम बर्हिः सदः (=धनेन सहागत्य अस्मिन् मया संपादिते कुशासन उपविश) ॥

सूक्त २४–२५८.

ऋषि–गाथीचा पुत्र **विश्वामित्र.** देवता–**अग्नि.** वृत्त–पहिली ऋचा **अनुष्टुप्**, उरलेल्या **गायत्री.**

१. हे अग्नी, तूं शत्रूंला जिंक, तूं विघ्न करणाऱ्याला हाकून लाव. दुर्जेय असा जो तूं तो शत्रूंला जिंकून यज्ञ करणाऱ्या यजमानाला वैभव दे.

२. हे अग्नी, यज्ञावर प्रीति करणारा [आणि] अमर्त्य असा तूं हवीनें प्रज्वलित केला जातोस. [तो तूं] आमचा यज्ञ चांगल्या रीतीनें सेव.

३. हे अग्नी, हे जागरूका, हे बळाच्या पुत्रा, हे पाहुण्या, तूं संपत्तीसहित येऊन ह्या माझ्या दर्भावर बैस.

HYMN 24–258.

To *Agni*. By *Vis'vâmitra* the son of *Gâthî*. Metre—*Gâyatrî*, except in verse 1, where it is *Anushṭubh*.

1. O Agni, overcome the hostile armies, drive away the enemies. Unconquerable do thou conquer the enemies and confer prosperity on the offerer of sacrifice.

2. O Agni, thou the immortal one that lovest the sacrifice, art kindled with oblation. Do thou enjoy our sacrifice with pleasure.

3. O Agni, o watchful son of might, o guest, come thou with wealth and sit on this my kus'a-[grass].

---

२. हा मंत्र दुष्टजननशांति म्हणून जें कर्म करितात त्यांत म्हणण्याची चाल पडली आहे. त्याचें कारण असें दिसतें कीं, यांत ‘अमर्त्य’ हा शब्द आलेला आहे.

३. ‘जागरूक.’ म्हणजे मनुष्यें रात्रीच्या वेळीं निजलीं असतां घरांत पाहरा जणुं करण्याकरितां पेटत राहणारा.

अग्ने विश्वेभिरग्निभिर्देवेभिर्महया गिरः ।
यज्ञेषु य उं चायवः ॥ ४ ॥

अग्ने । विश्वेभिः । अग्निऽभिः । देवेभिः । महय । गिरः ।
यज्ञेषु । ये । ऊं इति । चायवः ॥ ४ ॥

अग्ने दा दाशुषे रयिं वीरवन्तं परीणसम् ।
शिशीहि नः सूनुमतः ॥ ५ ॥ ॥ २४ ॥

अग्ने । दाः । दाशुषे । रयिम् । वीरऽवन्तम् । परीणसम् ।
शिशीहि । नः । सूनुऽमतः ॥ ५ ॥ २४ ॥

भाषायाम्.

४ हे अग्ने, ये [अग्नयो] यज्ञेषु चायवः (=यज्ञेषु देवपूजकाः देवानां यजका) [भवन्ति] [तैर्] विश्वेभिरु (=सर्वैरेव) देवेभिः (=द्योतमानैर्) अग्निभिर्गिरो महय (=स्तुतीः पूजय=देवेभ्योर्पय) ॥

५. हे अग्ने, दाशुषे (=हविर्दत्तवते यजमानाय) वीरवन्तं (=सुवीर्योपेतपुत्रपूर्णं) परीणसं (=प्रभूतं) रयिं (=धनं) दाः (=देहि) । सूनुमतो नः शिशीहि (=पुत्रवतोस्मान् तीक्ष्णान् कुरु=अस्मान् पुत्रवतः कृत्वा प्रबलान् कुरु) ॥

सूक्तम् २५–२५९.

विश्वामित्र ऋषिः । उपान्त्याग्नेन्द्री । शिष्टा अग्निदेवताकाः । विराट् छन्दः ॥

अग्ने दिवः सूनुरसि प्रचेतास्तना पृथिव्या उत विश्ववेदाः ।
ऋधग्देवाँ इह यजा चिकित्वः ॥ १ ॥

अग्ने । दिवः । सूनुः । असि । प्रऽचेताः । तना । पृथिव्याः । उत ।
विश्वऽवेदाः ।
ऋधक् । देवान् । इह । यज । चिकित्वः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे अग्ने, [त्वं] प्रचेता दिवः सूनुरसि (=प्रकृष्टज्ञानवान् द्युदेवतायाः पुत्रोसि) । उत (=अपि च) विश्ववेदाः पृथिव्यास्तना (=सर्वज्ञः पृथिवीदेवतायास्त-

४. हे अग्नी, यज्ञांत जे [देवांस] भजणारे [अग्नि], त्या सर्व देदीप्यमान अग्नींसहित तूं [देवांला] स्तुति अर्पण कर.

५. हे अग्नी, तूं हविर्दायकाला शूर पुत्रांनीं भरलेली [आणि] विपुळ [अशी] संपत्ति दे. तूं आम्हांला पुत्र देऊन प्रबळ कर.

4. O Agni, do thou offer praises [to the gods] with all the divine Agnis who worship [the gods] in sacrifices.

5. O Agni, do thou give to the sacrificer ample wealth distinguished by brave sons. Give us sons and make us mighty.

४. देवयजन करणारे जे सर्व अग्नि असतील त्यांसहित अग्नीनें देवयजन करावें अशी प्रार्थना यांत आहे.

सूक्त २५-२५९

ऋषि—विश्वामित्र. देवता—१-३ अग्नि; ४ इन्द्राग्नी; ५ अग्नि. वृत्त—विराट्.

१. हे अग्नी, तूं द्यूचा ज्ञानी पुत्र आहेस, आणि पृथिवीचा सर्वज्ञ बाळ [आहेस]. [तर] हे ज्ञानवान् [अग्नी], तूं येथें देवांला पृथक् पृथक् भज.

HYMN 25–259.

To *Agni*; but verse 4 is about *Indra* and *Agni*. By *Vis'vâmitra*. Metre—*Virâṭ*.

1. O Agni, thou art the wise son of heaven and the all-knowing child of earth. O knowing [Agni], do thou worship here the gods separately.

१. यांत, अग्नि द्यावापृथिवींचा पुत्र आहे यास्तव त्याणें द्यावापृथिवींवरील देवांस आणून त्यांस भजावें असें प्रार्थिलें आहे.

अग्निः सनोति वीर्याणि विद्वान्त्सनोति वाजममृताय भूषन् ।
स नो देवाँ एह वहा पुरुक्षो ॥ २ ॥

अग्निः । सनोति । वीर्याणि । विद्वान् । सनोति । वाजम् । अमृताय । भूषन् ।
सः । नः । देवान् । आ । इह । वह । पुरुक्षो इति पुरुऽक्षो ॥ २ ॥

अग्निर्द्यावापृथिवी विश्वजन्ये आ भाति देवी अमृते अमूरः ।
क्षयन्वाजैः पुरुश्चन्द्रो नमोभिः ॥ ३ ॥

अग्निः । द्यावापृथिवी इति । विश्वजन्ये इति विश्वऽजन्ये । आ । भाति । देवी इति । अमृते इति । अमूरः ।
क्षयन् । वाजैः । पुरुऽचन्द्रः । नमःऽभिः ॥ ३ ॥

नयो) [भवसि] । हे चिकित्वः (=ज्ञातवन्नग्ने), इह (=अस्माभिः क्रियमाणे यज्ञे) देवान् ऋधक् यज (=पृथक्पूजय) ॥

भाषायाम्.

२. विद्वान् अग्निर्वीर्याणि (=पशुपुत्रादिसंपद्रूपाणि सामर्थ्यानि) [यजमानाय] सनोति (=ददाति) । भूषन् (=सर्वं जगद्भूषयन्) [स] वाजं (=हविर्लक्षणमन्नम्) अमृताय (=इन्द्रादिदेवेभ्यः) सनोति (=ददाति) । स [त्वं] हे पुरुक्षो (=प्रभूतान्न) [हे अग्ने], देवान् इह (=अस्मिन् यज्ञे) नः (=अस्मदर्थम्) आ वह (=आनय) ॥

३. अमूरः (=अमूढः=विद्वान्) क्षयन् (=ईशानः सर्वस्य जगतः स्वामी) अग्निर्वाजैर्नमोभिः पुरुश्चन्द्रः (=हविर्लक्षणैरन्नैर्नमस्कारैश्च प्रभूतदीप्तिः सन्) विश्वजन्ये (=सर्वेभ्यो हिते) देवी (=देव्यौ=द्योतमाने) अमृते (=मरणरहिते) द्यावापृथिवी (=द्यावापृथिव्यौ) आ भाति (=सर्वतः प्रकाशयति) ॥

उपासकदत्तहविर्भिः प्रज्वलितोग्निः प्रभूतः सन् द्यावापृथिव्यौ ज्योतिःपूर्णे करोतीति भावः ॥

२. विद्वान् अग्नि [उपासकाला] सामर्थ्यें देतो. भूषक [अग्नि] अमर देवांला हविरन्न देतो.—तर हे बहुधनवान् [अग्नी], तूं देवांला आम्हांसाठीं येथें आण.

2. Wise Agni gives heroism [to the worshipper]. Beautifying [Agni] gives food to the immortals.—Do thou, therefore, o [Agni] possessed of plentiful food, bring the gods hither for us.

३. विद्वान् प्रभु अग्नि हवींच्या आहुतींनीं [आणि] नमनांनीं अत्यंत दीप्तिमान् [होऊन], सर्व हितकारी [आणि] अमर ज्या देदीप्यमान द्यावापृथिवी त्यांला प्रकाशमान करितो.

3. Wise [and] ruling Agni, [made] resplendent with offerings [and] with obeisances, illuminates the divine [and] immortal Heaven and Earth, [who are] beneficent to all.

---

२. अग्नि उपासकांला पुत्र देतो आणि देवांला हविरन्न देतो.

३. 'उपासकांनीं पुष्कळ आहुति दिल्या आणि पुष्कळ स्तोत्रें म्हटलीं म्हणजे तेणेंकरून अग्नि प्रदीप्त होऊन उभय लोकांला भरून टाकितो.'

अग्न इन्द्रश्च दाशुषो दुरोणे सुतावतो यज्ञमिहोप यातम् ।
अमर्धन्ता सोमपेयाय देवा ॥ ४ ॥

अग्ने । इन्द्रः । च । दाशुषः । दुरोणे । सुतऽवतः । यज्ञम् । इह । उप । यातम् ।
अमर्धन्ता । सोमऽपेयाय । देवा ॥ ४ ॥

अग्ने अपां समिध्यसे दुरोणे नित्यः सूनो सहसो जातवेदः ।
सधस्थानि महयमान ऊती ॥ ५ ॥ २५ ॥

अग्ने । अपाम् । सम् । इध्यसे । दुरोणे । नित्यः । सूनो इति । सहसः । जातऽवेदः ।
सधऽस्थानि । महयमानः । ऊती ॥ ५ ॥ २५ ॥

भाषायाम्.

४. हे अग्ने, [त्वम्] इन्द्रश्च [इत्युभौ] सुतवतः (=कृतसोमाभिषवस्य) दाशुषः (=दत्तहविष्कस्य यजमानस्य) इह दुरोणे (=अस्मिन् गृहे) यज्ञम् उप यातं (=यज्ञं प्रति आगच्छतम्) । हे देवा (=देवौ), अमर्धन्ता (=अमर्धन्तौ=हिंसाम् अकुर्वन्तौ) [युवां] सोमपेयाय (=सोमपानाय) [उपयातम्] ॥

५. हे अग्ने, हे सहसः सूनो (=बलस्य पुत्र) जातवेदः (=भूतजातानां वेदितः) नित्यः (=अविनाशी त्वम्) ऊती (=ऊत्या=रक्षणेन) सधस्थानि महयमान (=मनुष्याणां गृहाणि अलंकुर्वन् सन्) अपां दुरोणे (=उदकानां गृहे=अन्तरिक्षे) सम् इध्यसे (=सम्यग्दीप्यसे) ॥

मनुष्यैः सम्यग्दीपितः सन्ना द्युलोकात्प्रकाशस इति भावः ॥

४. हे अग्नी, तूं आणि इन्द्र [असे दोघे] सोम ज्याणें काढिला आहे त्या उपासकाच्या या घरीं यज्ञाप्रत या. हे देव हो, तुम्ही अह्वेर न करितां सोम पिण्यासाठीं [या].

4. O Agni, do thou and Indra come here to the sacrifice into the house of the sacrificer who has extracted the juice. Do ye, gods, come without neglect to drink the soma.

५. हे अग्नी, हे बलाच्या पुत्रा, हे जातवेदा, नित्य असा जो तूं तो रक्षणानें [जनांचीं] घरें शोभवून उदकांच्या घरीं संदीप्त होतोस.

5. O Agni, o son of strength, o jâtavedas, thou the eternal one shinest brilliantly in the home of the waters, honouring with protection the homes [of men].

---

५. 'अग्नि मनुष्यांच्या घरीं हवींनीं इतका प्रज्वलित होतो, कीं तो अंतरिक्षापर्यंत प्रकाशतो,' अथवा 'मनुष्यें अग्नीला भूलोकीं प्रदीप्त करितात म्हणून तो अंतरिक्षांत विजेच्या रूपानें प्रादुर्भूत होतो आणि उदकवृष्टि करवितो.'

सूक्तम् २६–२६०.

विश्वामित्र ऋषिः । सप्तम्यास्तु परं ब्रह्म वा ऋषिः ॥ आद्यस्तृचो वैश्वानरीयः । द्वितीयो मारुतः । ततो द्व्यृचो वैश्वानरीय आत्मस्तुतिर्वा । अन्त्या विश्वामित्रोपाध्यायदेवताका ॥ जगती छन्दः । अन्त्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः ॥

वैश्वानरं मनसाग्निं निचाय्या हविष्मन्तो अनुषत्यं स्वर्विदम् ।
सुदानुं देवं रथिरं वसूयवो गीर्भी रण्वं कुशिकासो हवामहे ॥ १

वैश्वानरम् । मनसा । अग्निम् । निऽचाय्य । हविष्मन्तः । अनुऽसत्यम्
स्वःऽविदम् ।
सुऽदानुम् । देवम् । रथिरम् । वसुऽयवः । गीःऽभिः । रण्वम् । कुशिकासः । हवामहे ॥ १ ॥

तं शुभ्रमग्निमवसे हवामहे वैश्वानरं मातरिश्वानमुक्थ्यम् ।
बृहस्पतिं मनुषो देवतातये विप्रं श्रोतारमतिथिं रघुष्यदम् ॥ २ ॥

तम् । शुभ्रम् । अग्निम् । अवसे । हवामहे । वैश्वानरम् । मातरिश्वानम् । उक्थ्यम् ।
बृहस्पतिम् । मनुषः । देवऽतातये । विप्रम् । श्रोतारम् । अतिथिम् रघुऽस्यदम् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. वसूयवः (=धनेच्छवः) कुशिकासः (=कुशिकपुत्रा वयं) हविष्मन्तः (=ह-विर्भिरुपेताः सन्तः) अनुषत्यं (=सत्यं यज्ञरूपम् अनुसरन्तम्) स्वर्विदं (=धनस-लम्भयितारं) सुदानुं (=शोभनदानोपेतं=महोदारं) देवं (=द्योतमानं) रथि-(=रथवन्तं) रण्वं (=रममाणं) वैश्वानरम् अग्निं मनसा निचाय्य (=प्रेम्णा पूज-यित्वा) गीर्भिर्हवामहे (=स्तुतिभिराह्वयामः) ॥

२. तं (=पूर्वस्याम् ऋचि प्रतिपादितं) शुभ्रं (=द्योतमानं) वैश्वानरं (=वि-श्वानरसंबन्धिनम्) उक्थ्यं मातरिश्वानं (=स्तुत्यं मातरिश्वरूपं) बृहस्पतिं (=स्तो-त्रस्य स्वामिनं) विप्रं श्रोतारं (=मेधाविनं स्तोत्रशस्त्रादिमन्त्रवाक्यं शृण्वतं) रघुष्य-दम् अतिथिं (=लघुगमनं शीघ्रगामिनम् अतिथिम्) [एतादृशम्] अग्निम् अव-(=रक्षणाय) मनुषो देवतातये (=अस्य यजमानस्य यज्ञाय च) हवामहे (=आह्वयामः)

सूक्त २६–२६०.

ऋषि–विश्वामित्र; मात्र ७-वीचा ऋषि ब्रह्म. देवता–१-३ वैश्वानर अग्नि; ४-६ मरुत्; ७,८ अग्नि अथवा ब्रह्म (आत्मा); ९ विश्वामित्रोपाध्याय. वृत्त–१-६ जगती, ७-९ त्रिष्टुप्.

१. सत्यानुसारी, सौभाग्यदायी, महोदार, देदीप्यमान, रथगामी [आणि] आनंदकारी असा जो वैश्वानर अग्नि, त्याला आम्ही धनेच्छु कुशिक हवींनीं प्रेमपुरःसर भजून स्तोत्रांनीं बोलावितों.

२. तो जो प्रकाशमान वैश्वानर, स्तुत्य मातरिश्वा, बृहस्पति, विद्वान् श्रोता [आणि] शीघ्रगामी अतिथि अग्नि, त्याला आम्ही रक्षणासाठीं [आणि] [या] मनुष्याच्या यज्ञासाठीं बोलावितों.

Hymn 26–260.

To *Agni Vais'vânara* (1-3), the *Maruts* (4-6) *Agni* or *Brahma* (7,8) *Vis'vâmitropâdhâya* (9). By *Vis'vâmitra*, but verse 7 by *Brahma*. Metre—*Jagatî*, but that of verses 7-9 is *Trishṭubh*.

1. Desirous of wealth we the Kus'ikas, bearing oblation, have honoured with piety and invoke with praises Agni Vais'vânara who follows truth, who gives good fortune, who bestows good wealth, the divine delightful charioteer.

2. That brilliant Agni Vais'vânara, the praiseworthy Mâtaris'vâ, the lord of praise, the wise hearer, the swift guest, we invoke for protection—for the divine service of [this] man.

---

१. वैश्वानर अग्नीविषयीं सू. ५९ मं. १ याजवरील टीप पहा.

'कुशिक.' म्हणजे कुशिकांच्या गोत्रांत उत्पन्न झालेले, कौशिक गोत्री. या गोत्रांत उत्पन्न झालेले असें म्हणविणारे पुष्कळ ब्राह्मण अजून आहेत. मात्र त्यांचा देवोपासना करण्याचा प्रकार येथें सांगितल्याहून फार भिन्न आहे.

२. 'मातरिश्वा'=सू. ९६ मं. ४ आणि टीप पहा.

'बृहस्पति.' सू. १४ मं. ३ पहा. या ठिकाणीं अग्नीला बृहस्पतिरूप मानिलें आहे, याचें कारण असें कीं बृहस्पतीप्रमाणें अग्निहि स्तोत्राची अभिमानी देवता होय.

अश्वो न क्रन्दञ्जनिभिः समिध्यते वैश्वानरः कुशिकेभिर्युगेयुगे ।
स नो अग्निः सुवीर्यं स्वश्व्यं दधातु रत्नममृतेषु जागृविः ॥ ३ ॥

अश्वः । न । क्रन्दन् । जनिऽभिः । सम् । इध्यते । वैश्वानरः । कुशिकेभिः । युगेऽयुगे ।
सः । नः । अग्निः । सुऽवीर्यम् । सुऽअश्व्यम् । दधातु । रत्नम् । अमृतेषु । जागृविः ॥ ३ ॥

प्र यन्तु वाजास्तविषीभिरग्नयः शुभे संमिश्लाः पृषतीरयुक्षत ।
बृहदुक्षो मरुतो विश्ववेदसः प्र वेपयन्ति पर्वताँ अदाभ्याः ॥४॥

प्र । यन्तु । वाजाः । तविषीभिः । अग्नयः । शुभे । सम्ऽमिश्लाः । पृषतीः । अयुक्षत ।
बृहत्ऽउक्षः । मरुतः । विश्वऽवेदसः । प्र । वेपयन्ति । पर्वतान् । अदाभ्याः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. अश्वो न क्रन्दन् (=अश्व इव हेषाशब्दं कुर्वन्) वैश्वानरः (=एतन्नामकोऽग्निर्) युगेयुगे (=प्रतिदिनं) कुशिकेभिर्जनिभिः सम् इध्यते (=कुशिकगोत्रोत्पन्नैरस्माभिरङ्गुलिभिः साधनेन सम्यग् दीप्यते=आज्यादीनामाहुतिभिः सम्यक् पूज्यते) । अमृतेषु जागृविः (=अमरणधर्मसु मध्ये जागरूकः) सोऽग्निर्नः (=अस्मभ्यं) सुवीर्यं (=शोभनवीर्योपेतपुत्रैः पूर्णं) स्वश्व्यं (=शोभनाश्वैरुपेतं) रत्नं (=धनं) दधातु (=प्रयच्छतु) ॥

४. वाजाः (=मरुतामश्वभूता) अग्नयः (=वैद्युता अग्नयस्) तविषीभिः (=बलैः) प्र यन्तु (=प्रकर्षेण गच्छतु) । शुभे (=शोभायै) [मरुतः] संमिश्लाः पृषतीः (=संगताश्चित्रवर्णा हरिणीः=सर्वाश्चित्रवर्णा हरिणीः सममेव) अयुक्षत (=रथे योजयन्तु) । विश्ववेदसः (=सर्वधनोपेता) अदाभ्याः (=अहिंसा) मरुतो बृहदुक्षः पर्वतान् (=प्रभूतवृष्टिकारकान् पर्वतसदृशान् मेघान्) प्र वेपयन्ति (=प्रकर्षेण चालयन्ति=प्रचाल्य वृष्टिं कारयन्ति) ॥

३. अश्वाप्रमाणें खिंकाळणारा वैश्वानर [अग्नि] कुशिकांकडून प्रतिदिनीं अंगुलींच्या योगानें प्रदीप्त केला जातो. तो अमरांमध्यें जागरूक [असणारा] अग्नि आम्हांस उत्तम वीर्यवान् पुत्रांनीं भरलेली [आणि] उत्तम अश्वांनीं भरलेली श्रेष्ठ संपत्ति देओ.

३. [Agni] Vais'vânara, neighing like a horse, is daily kindled by the Kus'ikas with their fingers. May that Agni, watchful among the immortals, give us prosperity accompanied by brave sons and excellent horses.

४. [मरुतांचे] अग्नि[रूप] घोडे वेगांनीं धांवोत. [मरुत्] शोभेसाठीं ठिबक्यांच्या सर्व हरिणी एकत्र जोडोत. सर्वधनसंपन्न [आणि] अजिंक्य असे मरुत् बहुत वृष्टि करणाऱ्या पर्वतांला कांपवितात.

4. May the Agnis, [as] horses [of the Maruts], go forth with might. For beauty may [the Maruts] yoke the spotted deer together. The all-possessing [and] invincible Maruts thoroughly shake the mountains that give plentiful rain.

---

३. 'अंगुलींच्या योगानें'='जनिभिः.' अक्षरशः आयांच्या योगानें. म्हणजे दोन्ही हातांनीं घर्षण करून त्याच्या योगानें. त्यामुळें अंगुलींस आया असें म्हटलें आहे.

४. 'आकाशांत जे विद्युद्रूप अग्नि ते मरुतांचे घोडे होत, त्यांस आणि मरुतांचा रथ ओढणाऱ्या ज्या पांढऱ्या ठिपक्यांच्या हरिणी त्यांस मरुत आपल्या रथास जोडोत आणि मेघरूप पर्वतांस हालवून वृष्टि करवोत' असा भावार्थ.

मरुत् आपल्या रथास पांढऱ्या ठिपक्यांच्या हरिणी जोडितात, याविषयीं सू. ६४ मं. ८ आणि टीप पहा.

अग्निश्रियो मरुतो विश्वकृष्टय आ त्वेषमुग्रमव ईमहे वयम् ।
ते स्वानिनो रुद्रिया वर्षनिर्णिजः सिंहा न हेषक्रतवः सुदानवः ॥ ५ ॥ २६ ॥

अग्निऽश्रियः । मरुतः । विश्वऽकृष्टयः । आ । त्वेषम् । उग्रम् । अवः । ईमहे । वयम् ।
ते । स्वानिनः । रुद्रियाः । वर्षऽनिर्निजः । सिंहाः । न । हेषऽक्रतवः । सुऽदानवः ॥ ५ ॥ २६ ॥

व्रातंव्रातं गणंगणं सुशस्तिभिरग्नेर्भामं मरुतामोज ईमहे ।
पृषदश्वासो अनवभ्रराधसो गन्तारो यज्ञं विदथेषु धीराः ॥ ६ ॥

व्रातम्ऽव्रातम् । गणम्ऽगणम् । सुशस्तिऽभिः । अग्नेः । भामम् । मरुताम् । ओजः । ईमहे ।
पृषत्ऽअश्वासः । अनवभ्रऽराधसः । गन्तारः । यज्ञम् । विदथेषु । धीराः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. अग्निश्रियः (=अग्निभिर्विद्युल्लक्षणैः शोभमाना) मरुतो विश्वकृष्टयः (=सर्वा अपि प्रजाः स्वभूता येषां ते=सर्वेषां स्वामिनो) [भवन्ति] । वयं [तेषां] त्वेषं (=तेजस्वि) उग्रं (=बलवद्) अवः (=रक्षणम्) आ ईमहे (=याचामहे) । ते रुद्रियाः (=रुद्रस्य पुत्राः) स्वानिनः (=शब्दवन्तो) वर्षनिर्णिजः (=वृष्टिरूपाः=वृष्ट्या प्रादुर्भूताः) सिंहा न हेषक्रतवः (=सिंहा इव गर्जनायाः कर्तारः) सुदानवः (=शोभनदानोपेताः=महोदाराश्च) [भवन्ति] ॥

६. [वयं] सुशस्तिभिः (=सुस्तुतिभिर्) अग्नेर्भामं मरुताम् ओजश् [च] (=अग्नेस्तेजो मरुतां बलं च=तेजस्विनमग्निं बलवतो मरुतश्च) व्रातंव्रातं गणंगणं (=व्रातशः गणशश्च समूहशो गणशश्च) ईमहे (=याचामहे=स्तुमः) । [ये मरुतः] पृषदश्वाः (=पृषत्यः श्वेतबिन्द्वङ्किता हरिण्योश्वा येषां तादृशा) अनवभ्रराधसः (=अनवभ्रष्टधना अविनाशिधना) धीराः (=विद्वांसो) विदथेषु यज्ञं गन्तारः (=यज्ञेषु हविः प्रति गमनशीलाश्च) [भवन्ति] ॥

५. अग्नीच्या योगानें चकचकणारे मरुत् सकल प्रजांचे प्रभु होत. आम्ही [त्यांचें] तेजस्वी [आणि] प्रबळ पाठबळ याचितों. ते रुद्रपुत्र महा गर्जना करणारे, वृष्टिद्वारेंकरून व्यक्त होणारे, सिंहांप्रमाणें ध्वनि करणारे [आणि] महोदार [होत].

६. आम्ही सुस्तोत्रांनीं अग्नीच्या तेजाला [आणि] मरुतांच्या बळाला वृंदशः [आणि] गणशः स्तवितों. ज्या [मरुतांचे] घोडे म्हणजे पांढऱ्या ठिपक्यांच्या हरिणी होत, जे अक्षय धनसंपन्न, विद्वान् [आणि] यज्ञांमध्यें हवीप्रत येणारे असे होत.

5. The Maruts, shining through the fires [of lightning], [are] the lords of all people. We implore [their] resplendent [and] mighty help. Those sons of Rudra [are] roarers, distinguished for [their] showers, rumblers like lions, [and] givers of great bounty.

6. We praise with good hymns the splendor of Agni [and] the force of the Maruts by troops [and] by classes: [the Maruts] who have white-speckled deer for their horses, whose wealth is permanent, who are wise [and] who come to the oblation in sacrifices.

---

५. 'अग्नीच्या' म्हणजे विद्युद्रूप अग्नीच्या.

'रुद्रपुत्र.' सू. ३८ मं. ७

६. 'अग्नीच्या तेजाला आणि मरुतांच्या बळाला.' म्हणजे तेजस्वी अग्नीला आणि बळवान् जे मरुत् त्यांला. 'वृंदशः आणि गणशः' हीं पदें मरुतांला लागू आहेत, अग्नीला विशेष लागू नाहींत. एक एक संख्या घेऊन आणि एक एक गण घेऊन त्यांची वेगळी वेगळी स्तुति करितों, असा भावार्थ.

'हरिणी' सू. ३७ मं. २ पहा.

अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे चक्षुरमृतं म आसन् ।
अर्कस्त्रिधातू रजसो विमानोऽजस्रो घर्मो हविरस्मि नाम ॥ ७ ॥

अग्निः । अस्मि । जन्मना । जातऽवेदाः । घृतम् । मे । चक्षुः । अमृतम् । मे । आसन् ।
अर्कः । त्रिऽधातुः । रजसः । विऽमानः । अजस्रः । घर्मः । हविः । अस्मि । नाम ॥ ७ ॥

त्रिभिः पवित्रैरपुपोद्ध्य१र्कं हृदा मतिं ज्योतिरनु प्रजानन् ।
वर्षिष्ठं रत्नमकृत स्वधाभिरादिद्द्यावापृथिवी पर्यपश्यत् ॥ ८ ॥

त्रिऽभिः । पवित्रैः । अपुपोत् । हि । अर्कम् । हृदा । मतिम् । ज्योतिः । अनु । प्रऽजानन् ।
वर्षिष्ठम् । रत्नम् । अकृत । स्वधाभिः । आत् । इत् । द्यावापृथिवी इति । परि । अपश्यत् ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. अग्निर्ब्रूते ।

[अहम्] अग्निर्जन्मना (=जन्मतो) जातवेदाः (=सर्वज्ञोस्मि) । घृतं मे (=मम) चक्षुर् [अस्ति] । मे आसन् (=ममास्ये) अमृतं [भवति] । [अहं] त्रिधातुः (=त्रिविधः) अर्कः (=प्राणः) [अस्मि] । [अहं] रजसो विमानः (=लोकस्य विशेषेण माता) [अस्मि] । [अहम्] अजस्रो घर्मः (=अनुपक्षीणः प्रकाशः=सूर्यः) [अस्मि] । [अहं] हविर्नामास्मि (=हविर्यत् तदस्मि) ॥

८. हि (=यस्मात् कारणात्) त्रिभिः पवित्रैः (=शोधनसाधनैस्तेजोभिर्) अर्कं (=?प्राणम्) अपुपोत् (=अशोधयत्) हृदा (=अन्तःकरणेन) मतिं ज्योतिः (=मतिं ज्योतिश्च) अनु प्रजानन् (=अनुक्रमेण जानन्=अनुक्रमेणाजानाच्च) । स्वधाभिः (=स्वबलैर्) वर्षिष्ठं रत्नं (=श्रेष्ठं धनम्) अकृत (=समपादयत्) । आदित् (=अनन्तरं) द्यावापृथिवी (=द्यावापृथिव्यौ) पर्यपश्यत् (=सर्वतोपश्यत्) ॥

इति शब्दार्थः । सायणस्त्वेवं व्याख्यातवान् । सर्वात्मकोऽग्निर्हृदान्तःकरणवृत्त्या मतिं मननीयं ज्योतिः स्वप्रकाशरूपं परब्रह्माख्यं तेजोनु प्रजानन् श्रवणमननादिक्रमेण प्रकर्षेण संशयविपर्यासभावनाबुद्धिनिरासेन स्वात्मरूपतया जानानः सन्

७. मी अग्नि जन्मत: सर्वज्ञ आहें. घृत माझें चक्षु [होय]. माझ्या तोंडांत अमृत [आहे]. मी त्रिविध अर्क [आहें]. मी अंतरिक्षातें मापणारा [आहें], मी अविनाशी घर्म [आहें], हवि म्हणून जें तें मी आहें.

7. I Agni am all-knowing by birth. Clarified butter is my eye. In my mouth is nectar. [I am] the threefold essence, [I am] the measurer of space. [I am] the eternal heat. I am the oblation.

८. कारण कीं तो तीन शोधक तेजांनीं अर्काला शोधिता झाला आणि मनानें मतीला [आणि] ज्योतीला जाणता झाला. तो आपल्या बळानें श्रेष्ठ संपत्ति संपादिता झाला [आणि] नंतर द्यावापृथिवींस पाहता झाला.

8. For he purified the essence with the three purifying brilliancies, knowing in [his] heart the mind [and] the light. He obtained the highest wealth with his powers [and] then looked over heaven and earth.

---

७. ह्या मंत्राचा अर्थ सायणांनीं दोन प्रकारांनीं केला आहे. त्यांतून एक परमात्मपर आहे आणि दुसरा अग्निपर आहे. आम्हीं अर्थ अक्षरशः केला आहे, त्यापासून भावार्थ कोणता असेल तो काढितां येतो.

‘ घृत चक्षु आहे.’ म्हणजे घृत अग्नींत घातल्यावर सर्वदर्शी तेज अग्नीला प्राप्त होतें.

‘ अमृत ’ म्हणजे देवांनीं भक्षावयाचें हवि असें दिसतें.

‘ मी त्रिविध अर्क आहें.’ याचा भावार्थ काय ? सायण म्हणतात प्राणापानव्यानात्मक जो प्राण, तो. तसा अर्थ असेल. अथवा पृथिवी, अंतरिक्ष आणि द्युलोक या तीन लोकांत असलेला जो प्रकाश तो असाहि संभवेल.

‘ अंतरिक्षातें मापणारा ’=‘ रजसो विमानः.’ म्हणजे अंतरिक्षांतून झपाट्यानें जाणारा जो वायु तो, असें भाष्यकार म्हणतात.

‘ घर्म ’ म्हणजे आदित्य (सूर्य) असें सायण म्हणतात. तें संभवतें.

८. हाहि मंत्र गूढार्थक आहे. सायणांनीं परमात्मपर लाविला आहे. त्यांचें भाष्य भाषेखालीं उतरून घेतलें आहे तें पहा.

आम्हीं केवळ शब्दशः अर्थ दिला आहे.

शतधा॑रमु॒त्सम॒क्षीय॑माणं विप॒श्चितं॑ पि॒तरं॒ वक्त्वा॑नाम् ।
मे॒ळिं मद॑न्तं पि॒त्रोरु॒पस्थे॒ तं रो॑दसी पिपृतं स॒त्यवा॑चम् ॥९॥२७

शत॑ऽधारम् । उत्स॑म् । अक्षी॑यमाणम् । वि॒पः॒ऽचित॑म् । पि॒तर॑म् । वक्त्वा॑नाम् ।
मे॒ळिम् । मद॑न्तम् । पि॒त्रोः । उ॒प॒ऽस्थे॑ । तम् । रो॒द॒सी॒ इति॑ । पि॒पृ॒तम् । स॒त्य॒ऽवाच॑म् ॥ ९ ॥ २७ ॥

पवित्रैः पावनैस्त्रिभिरग्निवायुसूर्यैरर्कमर्चनीयं स्वात्मानमपुपोद्धि । तेभ्योपि निर्मलतया पावनं परिचिच्छेद खलु । यथा दशापवित्रेण सोमं पावयति तद्वत् । एवं जानानोऽग्निर्वर्षिष्ठं स्वात्मानमुत्तमं स्वधाभिः । स्वेन लोकान्दधातीति स्वधा । तैरग्निवायुसूर्यै रत्नं रमणीयमकृत । अकार्षीत् । आदित् अनन्तरमेवमात्मनि ज्ञाते सति द्यावापृथिवी तत्र परिकल्पिते द्यावापृथिव्यौ तदुपलक्षितं सर्वं जगच्च पर्यपश्यत् । परितः सर्वतः स्वात्मतयादर्शत् । आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति श्रुतेः । इति ॥

भाषायाम्.

९. हे रोदसी (=द्यावापृथिव्यौ), शतधारं (=शतप्रवाहम्) अक्षीयमाणं (=कदाप्यविच्छिन्नप्रवाहम्) उत्सं (=स्रोतः=स्रोतोरूपं) वक्त्वानां (=वक्तव्यानां मन्त्राणां) विपश्चितं पितरं (=विद्वांसमुत्पादकं) मेळिं (=? प्रबलं) पित्रोरुपस्थे मदन्तं (=मातापित्रोर्द्यावापृथिव्योरुत्सङ्गे हृष्यन्तं) तं सत्यवाचं (=सत्यमनतिक्रम्य ब्रुवन्तम्) [अग्निं] पिपृतं (=पालयतम्) ॥

इति स्पष्टोर्थः । सायणस्तुमन्त्रमिमं प्राचीनव्याख्यामनुसृत्य विश्वामित्रोपाध्यायपरं विवृणोति । तद्यथा । यस्मादुपाध्यायाद्विश्वामित्रो वैश्वानराख्यं परं ब्रह्माज्ञासीत्तमिममुपाध्यायमनयर्चा स्तौति । हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ शतधारमपरिमितजलधारायुक्तमक्षीयमाणं न कदापि ...... विच्छिन्नवाक्सरणीसमेतं विपश्चितं मेधाविनं सकलशास्त्राभिज्ञं पितरं शिष्याणां विद्योपदेशेन पालकं वक्त्वानां व्यक्तव्यानां वेदवाक्यानां मेळिं मेलकं नानाशाखागतानां वाक्यानामेकस्मिन्नर्थे संकलस्य वक्तारं पित्रोर्द्यावापृथिव्योरुपस्थे समीपे मदन्तं ज्ञानातिशयेन हृष्यन्तम् अत एव सत्यवाचमज्ञातार्थाभावात्परप्रतारणे च कारणाभावात्सत्यवादिनम् । तमिममुपाध्यायं पिपृतम् । अपेक्षितफलप्रदानेन संपूर्णं कुरुतम् । यद्वा पालयतम् । इति ॥

९. शंभर प्रवाहांनीं वाहणारा, [आणि] अक्षय झरा, वक्तव्य [स्तोत्रां]चा विद्वान् पिता, बळवान् [आणि] मातापितरांच्या मांडीवर आनंदानें विहार करणारा असा जो तो सत्यवाक् [अग्नि], त्याला हे द्यावापृथिवी हो, तुम्ही संभाळा.

9. O heaven and earth, preserve that truth-telling [Agni] who is an inexhaustible spring flowing in a hundred streams, the learned father of all that deserves to be spoken, the powerful one who delights on the lap of his parents.

---

९. ह्या मंत्राचा स्पष्टार्थ आम्हीं दिला आहे. सायण प्राचीन ब्राह्मणादिक ग्रंथांस अनुसरून विश्वामित्र ज्या आपल्या उपाध्यायापासून ब्रह्मज्ञान प्राप्त करून घेता झाला, तत्पर ही ऋचा आहे असें समजून लावितात.

पण अग्निपर चांगला लागत असतां तसें व्याख्यान न करण्यास योग्य कारण दिसत नाहीं.

‘ मातापितरें ’ म्हणजे द्यावापृथिवीरूप समजावयाचीं आहेत.

‘ बळवान् ’=‘ मेळिम्.’ या शब्दाच्या अर्थाविषयीं संशय आहे. पण एक दोन ठिकाणीं सायणांनीं बळ असा अर्थ केला आहे त्यावरून येथें निर्वाहार्थ प्रबळ असा अर्थ केला आहे.

सूक्तम् २७-२६१.

विश्वामित्र ऋषिः। अग्निर्देवता। आद्या ऋतुदेवत्या वेति संप्रदायः। वस्तुतस्तु साप्यग्निदेवताकैव। गायत्री छन्दः॥

प्र वो वाजा अभिद्यवो हविष्मन्तो घृताच्या।
देवाञ्जिगाति सुम्नयुः॥ १॥

प्र। वः। वाजाः। अभिऽद्यवः। हविष्मन्तः। घृताच्या।
देवान्। जिगाति। सुम्नऽयुः॥ १॥

ईळे अग्निं विपश्चितं गिरा यज्ञस्य साधनम्।
श्रुष्टीवानं धितावानम्॥ २॥

ईळे। अग्निम्। विपःऽचितम्। गिरा। यज्ञस्य। साधनम्।
श्रुष्टीऽवानम्। धितऽवानम्॥ २॥

अग्ने शकेम ते वयं यमं देवस्य वाजिनः।
अति द्वेषांसि तरेम॥ ३॥

अग्ने। शकेम। ते। वयम्। यमम्। देवस्य। वाजिनः।
अति। द्वेषांसि। तरेम॥ ३॥

भाषायाम्.

१. [हे कुशिकाः], अभिद्यवः (=दीप्तिमन्तो) वः (=युष्माकं) वाजाः (=वह्नयः=हविर्वाहका ऋत्विजो) हविष्मन्तः (=गृहीतहविष्काः सन्तो) घृताच्या (=तन्नाम्न्या स्रुचा) प्र[गच्छन्तु]। सुम्नयुः (=स्तोत्रमिच्छन्=भावुको यजमानो) देवान् [प्रति] [प्र]जिगाति (=प्रजिगातु=प्रगच्छतु)॥

अग्निनानीतान् देवान् प्रति हे यजमान, त्वया तव ऋत्विग्भिश्च हविषा सह गन्तव्यमिति भावः॥

२. विपश्चितं (=मेधाविनं) यज्ञस्य साधनं (=साधकं) श्रुष्टीवानं (=श्रुष्टिमन्तं=सुखकारिणं) धितावानं (=हितवन्तं=निध्यात्मकधनयुक्तम्) अग्निं गिरा (=स्तुत्या) ईळे (=स्तौमि)॥

३. हे अग्ने, वाजिनः (=संभृतहविष्का) वयं देवस्य ते यमं शकेम (=दीप्ति-

सूक्त २७–२६१.

ऋषि–विश्वामित्र. देवता–अग्नि, मात्र पहिल्या ऋचेची अग्नि किंवा ऋतु. वृत्त–गायत्री.

१. तुमचे तेजस्वी ऋत्विज् हवि घेऊन घृताचीसहित पुढें [येओत]. भाविक [यजमान] देवांपुढें येओ.

२. विद्वान्, यज्ञाचा संपादक, सुखदायक [आणि] निधिसंपन्न [जो] अग्नि, [त्या]ला मी स्तोत्राच्या योगानें स्तवितों.

३. हे अग्नी, आम्ही हविरन्न देऊन तुज देदीप्यमानाला [येथें] ठेवून घेण्यास समर्थ होऊं असें कर, [आणि] द्वेष्टयांपासून मुक्त होऊं असें कर.

HYMN 27–261.

To *Agni* (except that verse 1 is traditionally supposed to be about either *Agni* or the *Seasons*). By *Vis'vâmitra.* Metre—*Gâyatrî.*

1. Let your horse [like priests], bright [and] bearers of the oblation, come forth with the ladle. Let the pious [sacrificer] come to the gods.

2. I praise with a hymn Agni the learned, the perfecter of a sacrifice, the giver of happiness, [and] possessed of treasure.

3. O Agni, may we, bearing the sacrificial food, be able to detain thee the brilliant one; may we safely go across the haters.

---

१. ही पहिली ऋचा अग्नीविषयीं किंवा ऋतूंविषयीं आहे असें समजण्याचा संप्रदाय आहे. पण केवळ अग्नीविषयींच आहे असें समजून निर्वाह करणें साध्य असून बरें दिसतें.

'ऋत्विज्'. अक्षरशः 'घोडे'= 'वाजः' असा अर्थ आहे. वह्नि हा जो घोडा या अर्थाचा शब्द, तोहि ऋग्वेदांत ऋत्विज् या अर्थी योजिलेला पुष्कळ ठिकाणीं आढळतो.

३. 'ठेवून घेण्यास'='यमम्.' म्हणजे तूं आमचा यज्ञ सिद्धीला नेण्यासाठीं आमच्या यज्ञमंडपांत राहशील असें करण्याचें सामर्थ्य आम्हांला दे.

समिध्यमानो अध्वरे३ऽग्निः पावक ईड्यः ।
शोचिष्केशस्तमीमहे ॥ ४ ॥

सम्ऽइध्यमानः । अध्वरे । अग्निः । पावकः । ईड्यः ।
शोचिःऽकेशः । तम् । ईमहे ॥ ४ ॥

पृथुपाजा अमर्त्यो घृतनिर्णिक्स्वाहुतः ।
अग्निर्यज्ञस्य हव्यवाट् ॥ ५ ॥ २८ ॥

पृथुऽपाजाः । अमर्त्यः । घृतऽनिर्निक् । सुऽआहुतः ।
अग्निः । यज्ञस्य । हव्यऽवाट् ॥ ५ ॥ २८ ॥

तं सबाधो यतस्रुच इत्था धिया यज्ञवन्तः ।
आ चक्रुरग्निमूतये ॥ ६ ॥

तम् । सऽबाधः । यतऽस्रुचः । इत्था । धिया । यज्ञऽवन्तः ।
आ । चक्रुः । अग्निम् । ऊतये ॥ ६ ॥

मन्तं त्वां नियन्तुमत्रावस्थापयितुं शकेम) [अपि च] द्वेषांसि अति तरेम (=द्वेष्टृभ्य उत्तीर्णा भवेम) ॥

भाषायाम्

४. अध्वरे समिध्यमानः (=यज्ञे सम्यग्दीप्यमानो) [यः] पावकोऽग्निरीड्यः (=स्तुत्यः) शोचिष्केशः (=ज्वालाकेशो) [भवति] तम् ईमहे (=वयं स्तुमः)॥

५. पृथुपाजाः (=प्रभूततेजा) अमर्त्यः (=मरणरहितो) घृतनिर्णिक् (=तप्तरूपः) स्वाहुतः (=सुष्ठु होत्रादिभिः सम्यक्पूजितः) अग्निर्यज्ञस्य हव्यवाट् (=यज्ञे दत्तस्य हविषो वोढा) [भवति] ॥

६. तमग्निं यज्ञवन्तः (=यज्ञं कुर्वन्तः) सबाधः (=ऋत्विजो) यतस्रुचः (=यताः प्रयताः स्रुचो यैस्तादृशाः सन्तः) इत्था धिया (=सत्यया स्तुत्यादिकारिण्या मत्या) ऊतये (=संरक्षणाय) आ चक्रुः (=अभिमुखं कुर्वन्ति स्ववशं कुर्वन्ति) ॥

४. यज्ञांत पेटविला जाणारा [जो] स्तुत्य [आणि] ज्वालाकेश पावक अग्नि, त्याला आम्ही [येथें] स्तवितों.

4. Agni Pâvaka [who when] kindled in sacrifice [is] praiseworthy [and] flame-haired—we praise him [here].

५. बहुतेजस्क, अमर, तप्तरूप, [आणि] सुपूजित अग्नि यज्ञाचा हव्यवाहक [होय].

5. Agni of extensive brightness, immortal, of brilliant form, [and] well-worshipped, [is] the carrier of the oblation of the sacrifice.

६. त्या अग्नीला यज्ञ करणारे ऋत्विज् स्रुच् पुढें करून खऱ्या भक्तीनें संरक्षणासाठीं आपणाकडे वळवितात.

6. That Agni the sacrificing priests with the ladles stretched forth propitiate for protection, with true piety.

---

४. ‘ ज्वालाकेश ’=‘ शोचिष्केशः.’ म्हणजे ज्वाला हेच ज्याचे केश तो.

५. ‘ यज्ञाचा हव्यवाहक.’ म्हणजे यज्ञांत दिलेलें हव्य देवांकडेस वाहून नेणारा.

६. ‘ ऋत्विज् ’=‘ सबाधः.’ सू. ६४ मं. ८ आणि टीप पहा.

होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादेति मायया।
विदथानि प्रचोदयन् ॥ ७ ॥

होता । देवः । अमर्त्यः । पुरस्तात् । एति । मायया ।
विदथानि । प्रऽचोदयन् ॥ ७ ॥

वाजी वाजेषु धीयतेऽध्वरेषु प्र णीयते ।
विप्रो यज्ञस्य साधनः ॥ ८ ॥

वाजी । वाजेषु । धीयते । अध्वरेषु । प्र । नीयते ।
विप्रः । यज्ञस्य । साधनः ॥ ८ ॥

धिया चक्रे वरेण्यो भूतानां गर्भमा दधे ।
दक्षस्य पितरं तना ॥ ९ ॥

धिया । चक्रे । वरेण्यः । भूतानाम् । गर्भम् । आ । दधे ।
दक्षस्य । पितरम् । तना ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

७. देवः (=दीप्तिमान्) अमर्त्यः (=मरणरहितो) होता (=देवानामाह्वाता) [अग्निर्] विदथानि (=यज्ञकर्माणि) प्रचोदयन् (=प्रकर्षेण प्रेरयन् सन्) मायया पुरस्ताद् एति (=प्रज्ञया पुरतो गच्छति=यज्ञे पुरोगामी ऋत्विक् सन्नेति=मुख्यर्त्विक्त्वमाचरति) ॥

८. यज्ञस्य विप्रः साधनः (=मेधावी संपादको) वाजी (=बलवान्) [अग्निर्] वाजेषु (=संग्रामेषु) [प्र] धीयते (=पुरतः स्थाप्यते=देवैः शत्रुहननार्थं सर्वेषां पुरतः स्थाप्यते) अध्वरेषु (=यज्ञेषु) प्र नीयते (= प्रकृष्टं नीयते अग्रे नीयते) ॥

९. धिया (=कर्मणा) वरेण्यश्चक्रे (=सर्वैर्वरणीयः कृतोस्ति)। [स] भूतानां गर्भम् आ दधे (=सर्वेषां भूतजातानां स्थावरजङ्गमात्मकानां गर्भं धारयति)। दक्षस्य तना (=दक्षस्य तनया "वेदिरूपा भूमिः") पितरं (=जगतः पालकं=तम् अग्निम्) [आ दधे=धारयति] ॥

इति शब्दार्थः। सायणस्त्वेवम्। योग्निर्धियाधानपवमानेष्टिरूपेण कर्मणा चक्र आहवनीयरूपतया कृतोभूत् अत एव वरेण्यः सर्वैर्यजमानैः कर्माङ्गत्वेन वरणीयः यश्चाग्निर्भूतानां स्थावरजङ्गमात्मकानां भूतजातानामन्तर्गर्भं स्वात्मानमेव गर्भरूपतया आदधे

७. देदीप्यमान अमर्त्य होता [असा जो अग्नि, तो] यजनकर्मांची प्रेरणा करीत करीत चातुर्यानें पुढें जातो.

७. The brilliant immortal invoker skilfully leads at the head, inspiring deeds of sacrifice.

८. यज्ञाचा मेधावी संपादक [असा जो] बलवान् [अग्नि], [तो] संग्रामांमध्यें पुढें केला जातो, तो यज्ञांमध्यें पुढें नेला जातो.

8. The learned perfecter of sacrifice, the mighty [Agni], is placed at the head [of the heroes] in battles, is carried in front [of the priests] in sacrifices.

९. तो कर्माच्या योगानें श्रेष्ठ केला जातो. तो भूतांच्या गर्भाला धारण करितो. दक्षाची पुत्री पित्याला धारण करिते.

9. By the rite he is made the object of the highest choice. He holds the fœtus of the creatures. The daughter of Daksha [holds] the father.

---

७. 'प्रेरणा करीत करीत'='प्रचोदयन्.' म्हणजे लोकांकडून करवीत.

'पुढें जातो'='पुरस्तादेति.' म्हणजे मुख्य ऋत्विज् होऊन यज्ञ संपादितो.

८. अग्नीला संग्रामांत सैनिक जन आपणापुढें अग्रसर करितात आणि यज्ञांत ऋत्विग्जन आपला नायक करितात.

९. ही ऋचा गूढार्थक आहे. शब्दार्थ उघड आहे तो आम्हीं वर दिला आहे; परंतु पर्यवसित भावार्थ काय आहे तें सांगणें सोपें नाहीं. सायणांचा अर्थ भाषेखालीं पहा.

दक्षाची पुत्री म्हणजे सायणांप्रमाणें वेदिरूप जी भूमि ती.

नि त्वा दधे वरेण्यं दक्षस्येळा सहस्कृत ।
अग्ने सुदीतिमुशिजम् ॥ १० ॥ २९ ॥

नि । त्वा । दधे । वरेण्यम् । दक्षस्य । इळा । सहःऽकृत ।
अग्ने । सुऽदीतिम् । उशिजम् ॥ १० ॥ २९ ॥

अग्निं यन्तुरमप्तुरमृतस्य योगे वनुषः ।
विप्रा वाजैः समिन्धते ॥ ११ ॥

अग्निम् । यन्तुरम् । अप्ऽतुरम् । ऋतस्य । योगे । वनुषः ।
विप्राः । वाजैः । सम् । इन्धते ॥ ११ ॥

ऊर्जो नपातमध्वरे दीदिवांसमुप द्यवि ।
अग्निमीळे कविक्रतुम् ॥ १२ ॥

ऊर्जः । नपातम् । अध्वरे । दीदिऽवांसम् । उप । द्यवि ।
अग्निम् । ईळे । कविऽक्रतुम् ॥ १२ ॥

सर्वत्र दधार पितरं सर्वस्य जगतः पालकं तमिममग्निं दक्षस्य दक्षप्रजापतेस्तना तनया वेदिरूपा भूमिर्दर्शपूर्णमासाग्निहोत्रादिकर्मसिद्ध्यर्थं धारयति । भूमेर्दक्षदुहितृत्वेन मन्त्रवर्णः । अदितिर्ह्यजनिष्ट दक्ष या दुहिता तव । ऋग्वे० १०.७२.५ । इति ॥

भाषायाम्.

१०. हे सहस्कृत (=सहसा बलेन निर्मित बलस्य पुत्र) अग्ने, वरेण्यं (=वरणीयं) सुदीतिं (=शोभनदीप्तिमन्तम्) उशिजं (=हविः कामयमानं) त्वा (=त्वां) दक्षस्य इळा (="दक्षस्य दुहितेळा=वेद्यादिलक्षणा भूमिर्") नि दधे (=नितरां धारयति) ॥

दक्षस्येळेति दुर्बोधम् ।

११. विप्रा वनुषः (=मेधाविनो भक्ता) ऋतस्य योगे (=सत्यरूपस्य यज्ञस्य संपादने निमित्ते सति=यज्ञस्य संपादनाय) अप्तुरम् (=आकाशात्पतज्जलवत्तरस्विनं यन्तुरं (=यज्ञरूपस्य रथस्य नियन्तारम्) अग्निं वाजैः (=हविरन्नैः) समिन्धते (=सम्यग्दीपयन्ति) ॥

१२. ऊर्जो नपातं (=बलस्य पुत्रम्) उप द्यवि दीदिवांसम् (=आ द्युलोकाद्दीप्यमानं) कविक्रतुं (=कविवन्मेधाविनम्) अग्निम् अध्वरे (=यज्ञे) ईळे (=स्तौमि) ॥

१०. हे बलनिष्पन्न अग्नी, अत्यंत वरणीय आणि सुतेजस्क [आणि] कामुक असा जो तूं, त्या तुला दक्षाची इळा अटकावून ठेवीत असते.

10. O son of strength, O Agni, the altar of Daksha detains thee, thou the object of choice, resplendent [and] loving [the food].

११. [यज्ञरूप रथाचा] वेगवान् नियामक [असा जो] अग्नि, [त्या]ला मेधावी भक्तजन यज्ञकर्म सिद्ध करण्यासाठीं हविरन्नांनीं पेटवितात.

11. The learned worshippers kindle with sacrificial offerings Agni the impetuous charioteer, for accomplishing the true rite.

१२. बळाचा पुत्र, द्युलोकापर्यंत प्रकाशणारा [आणि] कविप्रज्ञ [असा जो] अग्नि, [त्या]ला मी यज्ञांत स्तवितों.

12. I praise in the sacrifice Agni, the son of strength, who shines brightly up to heaven [and] who is wise like a poet.

---

१०. 'दक्षाची इळा' म्हणजे सायणाप्रमाणें पूर्वींच्या मंत्रांत सांगितलेली जी दक्षाची पुत्री वेदिरूप भूमि ती.

पूर्वींची आणि ही दहावी ह्या दोन्ही ऋचा गूढार्थक असल्यामुळें किंचित् दुर्बोध आहेत.

११. 'यज्ञकर्म'='ऋतस्य.' अक्षरशः 'सत्य.' कारण कीं यज्ञ करणें हेंच सत्य होय असें प्राचीन आर्य समजत असत.

१२. 'द्युलोकापर्यंत.' म्हणजे पृथिवीपासून स्वर्गापर्यंत एकसारिखा प्रकाशणारा.

ईळेन्यो नमस्यस्तिरस्तमांसि दर्शतः ।
समग्निरिध्यते वृषा ॥ १३ ॥

ईळेन्यः । नमस्यः । तिरः । तमांसि । दर्शतः ।
सम् । अग्निः । इध्यते । वृषा ॥ १३ ॥

वृषो अग्निः समिध्यतेऽश्वो न देववाहनः ।
तं हविष्मन्त ईळते ॥ १४ ॥

वृषो इति । अग्निः । सम् । इध्यते । अश्वः । न । देवऽवाहनः ।
तम् । हविष्मन्तः । ईळते ॥ १४ ॥

वृषणं त्वा वयं वृषन्वृषणः समिधीमहि ।
अग्ने दीद्यतं बृहत् ॥ १५ ॥ ॥ ३० ॥

वृषणम् । त्वा । वयम् । वृषन् । वृषणः । सम् । इधीमहि ।
अग्ने । दीद्यतम् । बृहत् ॥ १५ ॥ ३० ॥

भाषायाम्.

१३. ईळेन्यः (=स्तुत्यो) नमस्यः (=सर्वैर्नमस्कार्यस्) तमांसि तिरो दर्शतः (=अन्धकारांस्तिरस्कुर्वन् दृश्यमानः=प्रकाशमानो) वृषाग्निः (=वीरोऽग्निः) सम् इध्यते (=सम्यग्दीप्यते) ॥

१४. अश्वो न देववाहनः (=अश्व इव देवान् वहन्) वृषो अग्निः (=वीरोऽग्निरेव) समिध्यते (=आज्यादिभिः प्रदीपितः सन् पूज्यते)। तम् [एव] हविष्मन्तः (=संभृतहविष्का यजमाना) ईळते (=स्तुवन्ति) ॥

१५. हे वृषन् (=वीर) अग्ने, वृषणं (=वीरं) त्वा (=त्वां) वृषणः (=वीरा) वयं समिधीमहि (=सम्यग्दीपयामः)। बृहद् दीद्यतम् (=अतिशयं दीप्यमानं) [त्वां समिधीमहि=दीपयामः] ॥

१३. स्तवनीय, नमस्कारार्ह [आणि] अंधकारांतें नष्ट करून प्रकाशणारा [असा] अग्नि वीर प्रदीप्त केला जातो.

१४. घोड्यासारिखा देवांला वाहून आणणारा अग्नि वीरच प्रदीप्त केला जातो. त्याला यजमान हवीनें स्तवितात.

१५. हे वीरा अग्नी, तुज वीराला आम्ही वीर प्रदीप्त करितों. पुष्कळ प्रकाशणाऱ्या [तुला प्रदीप्त करितों].

13. The hero Agni, worthy of praise, worthy of obeisance [and] shining through darkness, is kindled.

14. The hero Agni alone is kindled, carrying the gods like a horse. Him they praise with sacrifices.

15. O hero Agni, we heroes kindle thee a hero, who shinest much.

सूक्तम् २८–२६२.

विश्वामित्र ऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री छन्दः । तृतीया उष्णिक् चतुर्थी त्रिष्टुप् पञ्चमी जगती ॥

अग्ने॑ जु॒षस्व॑ नो ह॒विः पु॑रो॒ळाशं॑ जातवेदः ।
प्रा॒त॒ः॒सा॒वे धि॑यावसो ॥ १ ॥

अग्ने॑ । जु॒षस्व॑ । न॒ः । ह॒विः । पु॒रो॒ळाश॑म् । जा॒त॒ऽवे॒द॒ः ।
प्रा॒त॒ःऽसा॒वे । धि॒या॒व॒सो॒ इति॑ धि॒याऽवसो ॥ १ ॥

पु॒रो॒ळा अ॑ग्ने पच॒तस्तुभ्यं॑ वा घा॒ परि॑ष्कृतः ।
तं जु॑षस्व यविष्ठ्य ॥ २ ॥

पु॒रो॒ळाः । अ॒ग्ने॒ । प॒च॒तः । तुभ्य॑म् । वा॒ । घ॒ । परि॑ऽकृतः ।
तम् । जु॒ष॒स्व॒ । य॒वि॒ष्ठ्य॒ ॥ २ ॥

अग्ने॑ वी॒हि पु॑रो॒ळाश॒माहु॑तं ति॒रोअ॑ह्न्यम् ।
सह॑सः सू॒नुर॑स्यध्व॒रे हि॒तः ॥ ३ ॥

अग्ने॑ । वी॒हि । पु॒रो॒ळाश॑म् । आऽहु॑तम् । ति॒रःऽअ॑ह्न्यम् ।
सह॑सः । सू॒नुः । अ॒सि॒ । अ॒ध्व॒रे । हि॒तः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

१. हे जातवेदः (=सर्वज्ञ) अग्ने, हे धियावसो (=प्रज्ञावन्), नो हविः (=अस्माकं हव्यं) पुरोडाशं [च] प्रातःसावे (=प्रातःसवनाख्ये यजने) जुषस्व (=सेवस्व) ॥

२. हे अग्ने, तुभ्यं (=त्वदर्थं) पुरोळाः पचतः (=पुरोडाशः पक्वो) वा घ परिष्कृतः (=“पर्यग्निकरणादिभिरलंकृतश्” च) [भवति] । हे यविष्ठ्य (=अतिशयेन युवन्), तं जुषस्व (=सेवस्व) ॥

३. हे अग्ने, तिरोअह्न्यं (=ह्यस्तनं ह्यस्तने दिने कृतम्) आहुतम् (=अद्य प्रार्पितं) पुरोळाशं वीहि (=भक्षय) । सहसः सूनुः (=बलस्य पुत्रस्) [त्वम्] अध्वरे (=यज्ञे) हितः (=हितकारी) असि ॥

सूक्त २८–२६२.

ऋषि–विश्वामित्र. देवता–अग्नि. वृत्त– १ली, २री, आणि ६वी, ह्या गायत्री; ३री उष्णिक्, ४थी त्रिष्टुप्, ५वी जगती.

१. हे सर्वज्ञ अग्नी, हे प्रज्ञावान्, तूं आमचें हवि [आणि] पुरोडाश प्रातःसवनांत सेव.

२. हे अग्नी, तुजसाठीं पुरोडाश शिजविला आहे आणि सिद्ध केला आहे. तो हें अत्यंत तरूण [अग्नी], तूं सेव.

३. हे अग्नी, काल सिद्ध केलेला [आणि आज] अर्पिलेला पुरोडाश तूं खा. बळाचा पुत्र [असा जो] तूं, [तो यज्ञाला हितकारक आहेस.

Hymn 28–262.

To *Agni*. By *Vis'vâmitra*. Metre– *Gâyatrî* except in verse 3 which is *Ushṇik*, in verse 4 which is *Trishṭubh*, and verse 5 which is *Jagatî*.

1. O all-knowing Agni, o wise one, do thou enjoy our offering [and] food in the morning sacrifice.

2. O Agni the sacrificial food is cooked and prepared for thee. Do thou enjoy it, o ever youthful one!

3. O Agni, do thou eat the proffered sacrificial food, that was prepared yesterday. Thou the son of strength art favourable to the sacrifice.

---

२. ‘ सिद्ध केला ’=‘ परिष्कृतः.’ म्हणजे अग्नीच्या सभोंताली नेऊन वगैरे, असें सायणांचें भाष्य आहे.

३. ‘ काल सिद्ध केलेला ’=‘ तिरोअह्न्यम्.’ सू. ४५ मं. १० आणि त्यावरील सायणभाष्य पहा.

माध्यंदिने सवने जातवेदः पुरोळाशमिह कवे जुषस्व ।
अग्ने यह्वस्य तव भागधेयं न प्र मिनन्ति विदथेषु धीराः ॥ ४ ॥

माध्यंदिने । सवने । जातऽवेदः । पुरोळाशम् । इह । कवे । जुषस्व ।
अग्ने । यह्वस्य । तव । भागऽधेयम् । न । प्र । मिनन्ति । विदथेषु ।
धीराः ॥ ४ ॥

अग्ने तृतीये सवने हि कानिषः पुरोळाशं सहसः सूनवाहुतम् ।
अथा देवेष्वध्वरं विपन्यया धा रत्नवन्तममृतेषु जागृविम् ॥ ५ ॥

अग्ने । तृतीये । सवने । हि । कानिषः । पुरोळाशम् । सहसः । सूनो
इति । आऽहुतम् ।
अथ । देवेषु । अध्वरम् । विपन्यया । धाः । रत्नऽवन्तम् । अमृतेषु ।
जागृविम् ॥ ५ ॥

अग्ने वृधान आहुतिं पुरोळाशं जातवेदः ।
जुषस्व तिरोअह्न्यम् ॥ ६ ॥ ३१ ॥

अग्ने । वृधानः । आऽहुतिम् । पुरोळाशम् । जातऽवेदः ।
जुषस्व । तिरःऽअह्न्यम् ॥ ६ ॥ ३१ ॥

भाषायाम्.

४. हे जातवेदः (=जातानां पदार्थानां वेदितः) कवे (=मेधाविन्), इह माध्यंदिने सवने (=अस्मिन् मध्यंदिनसंबन्धिनि सवने) पुरोळाशं जुषस्व (=सेवस्व)। हे अग्ने, धीराः (=मेधाविन ऋत्विजो) विदथेषु (=यज्ञेषु) यह्वस्य तव भागधेयं (=महतस्तवांशं) न प्र मिनन्ति (=न हिंसन्ति=न वर्जयन्ति=तुभ्यं प्रयच्छन्ति)।

५. हे अग्ने, हे सहसः सूनो (=बलस्य पुत्र), तृतीये सवने (=यजने) आहुतं (=प्रार्पितं) पुरोळाशं कानिषः (=कामयस्व)। अथ (=अपि च) अमृतेषु देवेषु (=अमरणधर्मसु देवेषु मध्ये) अध्वरम् (=अविनाशिनं) रत्नवन्तं (=धनवन्तं) जागृविं (=जागरणकारिणम्) [इमं सोमं] विपन्यया (=स्तुत्या) [सह] धा (=स्थापय) ॥

६. हे जातवेदः (=सर्वज्ञ) अग्ने, तिरोअह्न्यं (=ह्यस्तनदिवसे कृतं) पुरोळाशम् आहुतिं (=तुभ्यमर्पितं पुरोडाशं) वृधानो जुषस्व (=सेवित्वा प्रवृद्धबलो भव)।

४. हे सर्वज्ञ कवी [अग्नी], तूं या माध्यंदिन सवनांत [हा] पुरोडाश सेव. हे अग्नी, विद्वान् [उपासक] तुज महानाचा भाग यज्ञांमध्यें चुकवीत नाहींत.

4. O wise [and] all-knowing one, do thou eat the sacrificial food in this midday sacrifice. The wise priests do not in the sacrifices neglect thy portion thou who art great.

५. हे अग्नी, हे बळाच्या पुत्रा, तिसऱ्या सवनांत होमिलेला पुरोडाश तुला आवडो. आणि अविनाशी उत्तम संपत्तिमान् [आणि] जागरूक [असा हा सोम] तूं स्तुतींसहित अमर देवांप्रत प्रविष्ट कर.

5. May the sacrificed food be agreeable to thee in the third sacrifice [of the day], o Agni, son of strength! And do thou take unto the immortal gods, the indestructible, precious, [and] wakeful [soma] with the praise.

६. हे सर्वज्ञ अग्नी, [हव्यांनीं] तूं काल सिद्ध केलेलें पुरोडाश हवि खा, आणि प्रबळ हो.

6. O all-knowing Agni, do thou eat the sacrificial food prepared yesterday, and be strong.

४, ‘ चुकवीत नाहींत ’=‘ न प्रमिनन्ति.’ म्हणजे तुला दिल्याशिवाय राहत नाहींत; देतातच.

ह्या मंत्राचा पाठ विवाहांत आशीर्वाद देतांना म्हणतात. त्याचें बहुत करून कारण इतकें दिसतें कीं, यांत ‘भागधेय.’ शब्द आला आहे, आणि साधारण समजुती प्रमाणें त्याचा अर्थ सौभाग्य, चांगलें नशीब, असा होतो.

५. ‘ तिसऱ्या सवनांत.’ म्हणजे संध्याकाळच्या सवनांत.

६. ‘ खा आणि प्रबळ हो ’=‘ वृधानः जुषस्व.’ अक्षरशः ‘ वाढणारा होत्साता खा.’ म्हणजे खा आणि तेणेंकरून प्रबळ हो.

सूक्तम् २९–२६३.

विश्वामित्र ऋषिः । अग्निर्देवता । पञ्चमी ऋत्विग्देवताकाग्निदेवताका वा । आद्या चतुर्थीदशमीद्वादश्योनुष्टुभः । षष्ठ्येकादश्युपान्त्ये च जगत्यः । शिष्टा अष्टौ त्रिष्टुभः ॥

अस्तीदम॑धि॒मन्थ॑न॒मस्ति॑ प्र॒जन॑नं कृ॒तम् ।
ए॒तां वि॒श्पत्नी॒मा भ॑रा॒ग्निं म॑न्थाम पू॒र्वथा॑ ॥ १ ॥

अस्ति॑ । इ॒दम् । अ॒धि॒ऽमन्थ॑नम् । अस्ति॑ । प्र॒ऽजन॑नम् । कृ॒तम् ।
ए॒ताम् । वि॒श्पत्नी॑म् । आ । भ॒र॒ । अ॒ग्निम् । म॒न्था॒म॒ । पू॒र्वऽथा॑ ॥ १॥

अ॒रण्यो॒र्निहि॑तो जा॒तवे॑दा॒ गर्भ॑ इव॒ सुधि॑तो ग॒र्भिणी॑षु ।
दि॒वेदि॑व॒ ईड्यो॑ जागृ॒वद्भि॑र्ह॒विष्म॑द्भिर्मनु॒ष्ये॑भिर॒ग्निः ॥ २ ॥

अ॒रण्यो॑ः । नि॒ऽहि॑तः । जा॒तऽवे॑दाः । गर्भ॑ःऽइव । सु॒ऽधि॑तः । ग॒र्भिणी॑षु ।
दि॒वेऽदि॑वे । ईड्य॑ः । जा॒गृ॒वत्ऽभि॑ः । ह॒विष्म॑त्ऽभिः । म॒नु॒ष्ये॑भिः ।
अ॒ग्निः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. [हे अध्वर्यो], इदम् अधिमन्थनम् अस्ति (=“अरण्या उपरि निधेयं मन्थनसाधनभूतं दण्डरज्ज्वादिकम् अस्ति ”) । [इदं] प्रजननं कृतम् अस्ति (=अग्निजननसाधनभूतं संपादितमस्ति) । [एतेषु सिद्धेषु] एतां विश्पत्नीम् आ भर (=तां जनानां स्वामिनीम् अरणीम् आहर) । अग्निं पूर्वथा मन्थाम (=पूर्वस्मिन्काले यथामन्थिषुस्तद्वद् इदानीमपि मन्थनेन निष्पन्नं करवाम) ॥

प्रजननम् अग्निजननसाधनभूतं दर्भपिञ्जूलम्...... । यद्वा प्रजननम् मन्थनदण्डस्य विन्यासविशेषः । इति सायणः ॥

२. गर्भिणीषु सुधितः (=गर्भवतीषु सुष्ठु स्थापितो गर्भ इव) जातवेदाः (=जातानां वेदिताग्निः) अरण्योर्निहितः (=अरणीनाम्न्योर्मातापित्रोर्मध्ये स्थापितोस्ति) । दिवेदिवे (=प्रतिदिनं) जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिः (=जागरणं कुर्वद्भिर्हविर्युक्तैश्च मनुष्यैर्) ईड्यः (=स्तुत्यो) [भवति] ।

सूक्त २९–२६३.

ऋषि–विश्वामित्र. देवता–अग्नि, मात्र ५व्या ऋचेची देवता अग्नि किंवा ऋत्विज्. वृत्त–१,४,१०,१२ ह्या अनुष्टुप्; २,३,५,७.९,१३ आणि १६ ह्या त्रिष्टुप्; ६,११,१४ आणि १५ ह्या जगती.

१. [हे अध्वर्यू], हें अधिमंथन आहे, [हें] प्रजनन सिद्ध केलें आहे. त्या जन-स्वामिनीला आण. अग्नीला आपण पूर्वीप्रमाणें मंथूया.

२. गर्भिणींच्या पोटीं गर्भ उत्तम रीतीनें ठेविल्याप्रमाणें सर्वेज्ञ [अग्नि] दोन्ही अरणींच्या पोटीं ठेविला आहे. अग्नि जागृत असलेल्या [आणि] हवि देणाऱ्या मनुष्यांहीं प्रतिदिनीं स्तविला जाण्यास योग्य [आहे].

HYMN 29–263.

To *Agni* (verse 5 is supposed to be either about *Agni* or about *Ṛitvij* i. e. priest). By *Vis'vâmitra.* Metre– verses 1,4,10, 12 are *anushṭubhs;* verses 2,3, 5,7,8,9,13 and 16 are *Trishṭubhs* and 6,11,14 and 15 are *Jagatîs.*

1. [O Adhvaryu], here is the churning staff. Here is prepared wherewith to beget. Bring here that mistress of people. Let us churn out Agni according to the ancient method.

2. Like the fœctus skilfully placed in pregnant women the all-knowing one is placed in the two Araṇis. Agni deserves to be praised day after day by wakeful men offering sacrifices.

---

१. 'जनअधिमंथन' म्हणजे अरणीमध्यें घालून घांसावयाचा जो लांकडाचा तुकडा तो. आणि प्रजनन म्हणजे त्या तुकड्यानें अरणीमध्यें घर्षण करण्याची तयारी आणि साधन.

'जन स्वामिनीला'=' विश्पत्नीम्.' म्हणजे जिच्या अंगीं अधिमंथनाचा प्रवेश होऊन अग्निरूप बाळ उत्पन्न होणार, ती अरणी.

२. दोन अरणी म्हणजे एक खालची अरणी आणि एक वरची मिळून. त्या एकमेकांवर घांसल्या म्हणजे स्त्रीपुरुषांच्या संगापासून पुत्रोत्पत्ति होती त्याप्रमाणें त्यांतून अग्नि बाहेर पडतो, असें तात्पर्य. स्त्रीपुरुषांचें साम्य जें अरणीस दिलें आहे, तें पूर्वीच्या आणि पुढच्या मंत्रांतहि विवक्षित आहेच.

उत्तानायामव भरा चिकित्वान्त्सद्यः प्रवीता वृषणं जजान।
अरुषस्तूपो रुशदस्य पाज इळायास्पुत्रो वयुनेऽजनिष्ट ॥ ३ ॥

उत्तानायाम् । अव । भर । चिकित्वान् । सद्यः । प्रऽवीता । वृषणम् । जजान ।
अरुषऽस्तूपः । रुशत् । अस्य । पाजः । इळायाः । पुत्रः । वयुने । अजनिष्ट ॥ ३ ॥

इळायास्त्वा पदे वयं नाभा पृथिव्या अधि ।
जातवेदो नि धीमह्यग्ने हव्याय वोळ्हवे ॥ ४ ॥

इळायाः । त्वा । पदे । वयम् । नाभा । पृथिव्याः । अधि ।
जातऽवेदः । नि । धीमहि । अग्ने । हव्याय । वोळ्हवे ॥ ४ ॥

मन्थता नरः कविमद्वयन्तं प्रचेतसममृतं सुप्रतीकम् ।
यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरस्तादग्निं नरो जनयता सुशेवम् ॥५॥३२॥

मन्थत । नरः । कविम् । अद्वयन्तम् । प्रऽचेतसम् । अमृतम् । सुऽप्रतीकम् ।
यज्ञस्य । केतुम् । प्रथमम् । पुरस्तात् । अग्निम् । नरः । जनयत । सुऽशेवम् ॥ ५ ॥ ३२ ॥

भाषायाम्.

३. [हे अध्वर्यो], चिकित्वान् (=विद्वांस्त्वम्) उत्तानायाम् (=अधरारण्याम्] [उत्तरारणिम्] अव भर (=अधोमुखां धारय) । [सा अधरा अरणिः] प्रवीता (=निषिक्तरेतस्का सती) सद्यः (=क्षिप्रं) वृषणं वीरमग्निं) जजान (=जनितवती) । [सः] अरुषस्तूपः (=आरक्ततेजःसंघातवान्) [अस्ति] । अस्य पाजः (=तेजो) रुशत् (=तमोनाशकम्) [अस्ति] । इळायाः पुत्रः (=उत्तरवेद्या भूम्याः सूनुर्) वयुने (=योनौ) अजनिष्ट (=अजनि) ॥

४. हे जातवेदोऽग्ने, हव्याय वोळ्हवे (=हव्यं वोढवे=हविर्वोढुं=हविर्वहनाय) वयं त्वा (=त्वाम्) इळायाः पदे (=उत्तरवेद्यात्मके स्थाने) पृथिव्या नाभा (=नाभौ= उत्तरवेदिलक्षणे पृथिव्या मध्यस्थाने) नि धीमहि (=निदध्मः=स्थापयामः) ॥

५. हे नरः (=शूराः), अद्वयन्तं (= मनसा वाचा चैकविधमेव कर्म कुर्वाणं)

३. [हे अध्वर्यू], विद्वान् जो तूं तो उताणी निजलेल्या अरणी-वर [वरच्या अरणीला] धर. ती एकदम गरोदर होऊन [अग्नी] वीराला जन्म देते. तो [वीर] [उपजतांच] आरोचमान-तेजःपुंज [होय]. याचें तेज लखलखीत [होय]. इळेचा पुत्र जन्मस्थानीं जन्मला.

3. [O Adhvaryu] do thou the wise one hold the [upper Araṇi] on the [lower one] lying supine. Forthwith she (the latter) being impregnated has given birth to the hero. [He is] of reddish brilliancy. His light [is] brilliant. The son of Iḷâ is born of the place of birth.

४. हे सर्वज्ञ अग्नी, हवि वाहण्यासाठीं आम्हीं तुला इळेच्या स्थानीं– [तुला] पृथिवीच्या नाभीवर– ठेवीत आहों.

4. O all-knowing Agni, we place thee on the seat of Iḷâ—on the navel of the earth—that thou mayest carry the oblation.

५. हे शूरांनो, मेधावी, निष्कपट, अतिशय चतुर, अमर [आणि] सुंदर [असा जो अग्नि त्या]ला तुम्ही मंथून उत्पन्न करा. यज्ञाचा मुख्य ध्वज [आणि] उत्तम सुख देणारा जो अग्नि, त्याला हे शूर हो, तुम्ही प्रथम उत्पन्न करा.

5. Churn out, o heroes, the poet [Agni], sincere, wise, immortal [and] beautiful. First produce, o heroes, the highest banner of sacrifice, Agni, the great giver of happiness.

---

३. ‘ इळेचा पुत्र.’ म्हणजे अग्नि. इळा म्हणजे उत्तरवेदी, तिचा पुत्र असें सायण म्हणतात. तसें, किंवा हविरन्न (इळा) जें, तिचा पुत्र असें संभवेल. कसेंहि असो, ‘इळायाः पुत्रः’ म्हणजे येथें अग्नि समजावयाचा आहे.

४. ‘ इळेच्या स्थानीं ’ आणि ‘ पृथिवीच्या नाभीवर ’ म्हणजे एकच. दोन्हींचा अर्थ उत्तरवेदीनांवाचें स्थल, कीं ज्यावर अग्नीला स्थापावयाचा प्रचार असे, तें. त्या स्थळाला पृथिवीचा नाभि म्हणण्याचें कारण असें दिसतें कीं, वेदि हें इतक्या महत्त्वाचें स्थळ मानीत, कीं त्याला पृथिवीचें मध्यस्थळ म्हणूं लागले.

यदी मन्थन्ति बाहुभिर्वि रोचतेऽश्वो न वाज्यरुषो वनेष्वा ।
चित्रो न यामन्नश्विनोरनिवृतः परि वृणक्त्यश्मनस्तृणा दहन् ॥६

यदि । मन्थन्ति । बाहुऽभिः । वि । रोचते । अश्वः । न । वाजी । अरुषः । वनेषु । आ ।
चित्रः । न । यामन् । अश्विनोः । अनिऽवृतः । परि । वृणक्ति । अश्मनः । तृणा । दहन् ॥ ६ ॥

जातो अग्नी रोचते चेकितानो वाजी विप्रः कविशस्तः सुदानुः ।
यं देवास ईड्यं विश्वविदं हव्यवाहमदधुरध्वरेषु ॥ ७ ॥

जातः । अग्निः । रोचते । चेकितानः । वाजी । विप्रः । कविऽशस्तः । सुऽदानुः ।
यम् । देवासः । ईड्यम् । विश्वऽविदम् । हव्यऽवाहम् । अदधुः । अध्वरेषु ॥ ७ ॥

प्रचेतसं (=प्रकृष्टज्ञानम्) अमृतम् (=अमरणधर्माणं) सुप्रतीकं (=शोभनैरङ्गैर्ज्वालाभिरुपेतं) कविम् (=अग्निलक्षणं देवानां स्तोतारं) मन्थत (=मन्थनेन निष्पादयत) । हे नरः, यज्ञस्य प्रथमं केतुं (=श्रेष्ठध्वजभूतं) सुशेवं (=शोभनस्य सुखस्य कर्तारम्) अग्निं पुरस्तात् (=कर्मणः प्रारम्भे) जनयत (=उत्पादयत) ॥

भाषायाम्.

६. यदि (=यदा) [तं] बाहुभिर्मन्थन्ति (=ऋत्विजः स्वहस्तैर्मथ्नन्ति) [तदा] अरुषः (=आरोचमानः सोऽग्निर्) वनेषु आ (=काष्ठेषु) अश्वो न वाजी वि रोचते (=प्रबलोऽश्व इव विविधमितस्ततः शोभते) । यामन् (=यामनि गमने) चित्रः (=नानाविधवर्णः) अनिवृतः (=केनाप्यप्रतिबद्धगमनः) अश्विनोर्न (=अश्विनो रथ इव) [विरोचते] अश्मनस्तृणा (=उपलांस्तृणानि च) दहन् परि वृणक्ति (=परितो भ्रमति) ॥

आ सप्तमीद्योतनार्थः ॥

७. जातोऽग्निः (=अग्निर्जातमात्र एव सन्) चेकितानः (=सर्वं जानानो) वाजी (=प्रबलो) विप्रः (=मेधावी) कविशस्तः (=ऋषिभिः स्तुतः) सुदानुः (=महोदारः) [एतादृशो] रोचते (=दीप्यते) । यम् [अग्निं] देवासः (=देवाः)

६. जेव्हां [त्याला] हातांनीं मंथून उत्पन्न करितात, तेव्हां [तो] आरोचमान [अग्नि] प्रबळ वारूप्रमाणें काष्ठांमध्यें शोभतो.—तो गमनकाळीं अश्वींच्या अनिवार्य सुंदर रथाप्रमाणें [शोभतो]. तो भ्रमण करितो आणि पाषाण आणि तृणें यांस जाळून टाकितो.

७. अग्नि उपजतांच सर्व जाणणारा, प्रबळ, मेधावी, कवींनीं स्तुत [आणि] महोदार असा प्रकाशतो; ज्याला स्तुत्य आणि विश्वज्ञ असा हव्यवाहक करून देव यज्ञांमध्यें स्थापिते झाले.

6. When they churn him out with their arms, he the reddish one shines among the woods (the fuel-sticks) like a mighty horse. Like the handsome [and] irresistible chariot of the As'vins in [their] path, [he shines]. He whirls round, burning rocks and grass.

7. No sooner is Agni born than he shines [as] all-seeing, mighty, wise, praised by the poets [and] bounteous; [Agni] whom the gods established in the sacrifices [as] a praiseworthy [and] all-knowing carrier of oblation.

---

५. 'प्रथम'='पुरस्तात्.' म्हणजे यज्ञ करावयाचा त्याच्या प्रारंभीं.

---

६. 'पाषाण आणि तृणें यांस जाळून टाकितो'=अश्मनस्तृणा दहन्. म्ह० कांहीं गूढार्थ विवक्षित आहे असें दिसत नाहीं. शब्दशः अर्थाप्रमाणेंच भावार्थ समजावयाचा आहे असें दिसतें.

सीद होतः स्व उ लोके चिकित्वान्त्सादया यज्ञं सुकृतस्य योनौ।
देवावीर्देवान्हविषा यजास्यग्ने बृहद्यजमाने वयो धाः ॥ ८ ॥
सीद । होतः इति । स्वे । ऊं इति । लोके । चिकित्वान् । सादय ।
यज्ञम् । सुऽकृतस्य । योनौ ।
देवऽअवीः । देवान् । हविषा । यजासि । अग्ने । बृहत् । यजमाने ।
वयः । धाः ॥ ८ ॥

कृणोत धूमं वृषणं सखायोऽस्रेधन्त इतन वाजमच्छ ।
अयमग्निः पृतनाषाट् सुवीरो येन देवासो असहन्त दस्यून् ॥ ९
कृणोत । धूमम् । वृषणम् । सखायः । अस्रेधन्तः । इतन । वाजम् ।
अच्छ ।
अयम् । अग्निः । पृतनाषाट् । सुऽवीरः । येन । देवासः । असहन्त ।
दस्यून् ॥ ९ ॥

ईड्यं (=स्तुत्यं) विश्वविदं (=सर्वस्य जगतो वेदितारम्) [एतादृशं] हव्यवाहं (=हव्यानां वोढारं) [कृत्वा] अध्वरेषु (=यज्ञेषु) अदधुः (=अस्थापयन्) ॥

भाषायाम्.

८. हे होतः [अग्ने], चिकित्वान् (=विद्वांस्त्वं) स्व उ लोके (=स्वकीये तव स्थाने उत्तरवेदिलक्षणे) सीद (=निषीद)। यज्ञं (=यजनकर्तारं यजमानं) सुकृतस्य योनौ (=सुचरितस्य स्थाने=उत्तमलोके) सादय (=निषादय)। देवावीः (=देवानां संतर्पयिता त्वं) देवान् हविषा यजासि (=हविरन्नेन पूजय)। हे अग्ने, [त्वं] यजमाने (=यजमानस्य गृहे) बृहद् वयः (=महदन्नं) धाः (=स्थापय)॥

९. हे सखायः (=सहकर्मकारिणोध्वर्य्वादयः), धूमं (=धूमरूपं धूमवन्तं) वृषणं (=वीरम्) [अग्निं] कृणोत (=कुरुत मन्थनेनोत्पादयत)। अस्रेधन्तः (=अनुपक्षीणबला) [यूयं] वाजम् अच्छ (=मन्थनरूपं युद्धं प्रति) इतन (=गच्छत)। अयमग्निः पृतनाषाट् (=शत्रुसेनानां जेता) सुवीरः (=शोभनो वीरो) [भवति] येन देवासः (=देवा) दस्यून् (=असुरान्) असहन्त (=अभ्यभवन्)॥

८. हे होत्या, विद्वान् [असा जो] तूं [तो] आपल्या स्थानीं बैस. यज्ञ करणाऱ्याला सुकृताच्या स्थळीं बसीव. देवांतें संतृप्त करणारा [असा जो] तूं [तो] देवांला हवीनें यज. हे अग्नी, तूं यजमानाच्या घरीं पुष्कळ अन्नसंपत्ति ठेव.

९. हे मित्र हो, तुम्ही [या] धूमवान् वीराला उत्पन्न करा. अक्षीणसामर्थ्य जे तुम्ही ते युद्धाप्रत चला. हा अग्नि शत्रुंजय सुवीर [होय], [कीं] ज्याच्या योगानें देव दस्यूंला जिंकिते झाले.

8. Do thou the learned one, o invoker, sit, on thy seat, establish the giver of sacrifice in the home of righteousness. Do thou, the gratifier of the gods, sacrifice to the gods with the sacrificial food; and place, o Agni, plenty of food in the house of the worshipper.

9. O friends, produce the smoky hero. Go forth safely to the battle. This Agni is conqueror of armies, an excellent warrior, through whom the gods overpowered the Dasyus.

---

८. 'आपल्या स्थानीं '='स्वे उ लोके.' म्हणजे उत्तरवेदी जी तिजवर.

'यज्ञ करणाऱ्याला '='यज्ञम्.' यज्ञ शब्दाचा अर्थ यजन ज्याकरितां करावयाचें तो, यजनीय, असा होतो याविषयींचीं उदाहरणें पूर्वी आलींच आहेत. त्याप्रमाणेंच यजन करणारा असा सायणांनीं येथें केलेला अर्थ संभवतो असें आम्हांस वाटतें.

९. 'धूमवान्'='धूमम्.' अक्षरशः 'धूम' इतकाच अर्थ होतो असें दिसतें, पण सायणांनीं येथें विशेषणार्थी अर्थ केला आहे. विशेषण संभवत नाहीं असें नाहीं. 'गीः' म्हणजे स्तोत्र असा जसा अर्थ होतो तसाच स्तोत्र करणारा असाहि होतो हें प्रसिद्ध आहे.

'युद्धाप्रत '='वाजम्.' म्हणजे अग्निमन्थनरूप जें युद्ध त्याप्रत असें सायण म्हणतात.

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः ।
तं जानन्नग्न आ सीदाथा नो वर्धया गिरः ॥ १० ॥ ३३ ॥

अयम् । ते । योनिः । ऋत्वियः । यतः । जातः । अरोचथाः ।
तम् । जानन् । अग्ने । आ । सीद । अथ । नः । वर्धय । गिरः ॥
॥ १० ॥ ३३ ॥

तनूनपादुच्यते गर्भ आसुरो नराशंसो भवति यद्विजायते ।
मातरिश्वा यदमिमीत मातरि वातस्य सर्गो अभवत्सरीमणि ॥ ११ ॥

तनूऽनपात् । उच्यते । गर्भः । आसुरः । नराशंसः । भवति । यत् । विऽजायते ।
मातरिश्वा । यत् । अमिमीत । मातरि । वातस्य । सर्गः । अभवत् । सरीमणि ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. जातः (=जातः सन्) यतः (=यस्माद्योनेस्) त्वम् अरोचथाः (=शोभसे) [स] ऋत्वियः (=ऋतौ भवः=यजनकाले निष्पन्नस्) ते योनिः (=तवावासस्थानम् उत्तरवेदिरूपम्) अयं (=पुरोवर्ति) [भवति]। तं [योनिं] जानंस्त्वं हे अग्ने, आ सीद (=तस्योपरि निषीद)। अथ (=अनन्तरं) नो गिरो वर्धय (=अस्माकं स्तोत्राणि सफलीकुरु)॥

११. आसुरो गर्भः (=प्रबलस्याग्नेः संबन्धी गर्भः अरणिस्थोग्निस्) तनूनपात् उच्यते। यद् (=यदा) विजायते (=विशेषेण प्रत्यक्षतया प्रादुर्भवति) [तदा] नराशंसो [नाम] भवति। यद् (=यदा) मातरि (=अन्तरिक्षे) अमिमीत (=स्वं तेजो निर्मिमीते=आत्मानं प्रादुर्भावयति) [तदा] मातरिश्वा [नाम भवति]। [तस्याग्नेः] सरीमणि (=सरणे शीघ्रगमने) वातस्य सर्गोभवत् (=वायोः सृष्टिर्भवति)॥

१०. [हे अग्नी], तूं जन्मतांच जेथून प्रकाशतोस तें हें तुझें योग्यकालीन आवासस्थान [होय]. [तें] जाणून हे अग्नी, तूं त्याजवर बैस आणि आमचीं स्तोत्रें सफल कर.

10. This [is] thy seasonable seat whence thou shinest after birth. Knowing [it], o Agni, sit down on it, and fulfil our prayers.

११. प्रबल [जो] [अरणींमधील] गर्भ त्याला तनूनपात् म्हणतात. तो जन्मला म्हणजे नराशंस होतो. मातेच्या ठायीं निर्माण झाला म्हणजे मातरिश्वा [होतो]. याच्या शीघ्रगमनांत वायूची सृष्टि होते.

11. The mighty fœtus is called Tanûnapât. He becomes Narâs'aṁsa when he is born [and] Mâtaris'vâ when he is manifested in the mother. In [his] march is produced the creation of Vâyu.

---

१०. 'योग्य कालीन आवासस्थान' ='ऋत्वियो योनिः.' म्हणजे यजनकाळ जेव्हां जेव्हां येतो, तेव्हां तेव्हां तयार केलें जाणारें उत्तरवेदिरूप जें स्थान तें. ऋ. १०. ९१. ४ आणि सायणभाष्य पहा.

सुनिर्मथा निर्मथितः सुनिधा निहितः कविः ।
अग्ने स्वध्वरा कृणु देवान्देवयते यज ॥ १२ ॥

सुनिःऽमथा । निःऽमथितः । सुऽनिधा । निऽहितः । कविः ।
अग्ने । सुऽअध्वरा । कृणु । देवान् । देवऽयते । यज ॥ १२ ॥

अजीजनन्नमृतं मर्त्यासोऽस्रेमाणं तरणिं वीळुजम्भम् ।
दश स्वसारो अग्रुवः समीचीः पुमांसं जातमभि सं रभन्ते ॥१३॥

अजीजनन् । अमृतम् । मर्त्यासः । अस्रेमाणम् । तरणिम् । वीळुऽजम्भम् ।
दश । स्वसारः । अग्रुवः । सम्ऽईचीः । पुमांसम् । जातम् । अभि । सम् । रभन्ते ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१२. सुनिर्मथा निर्मथितः (=शोभनेन मन्थनेन नितरां मथितः) सुनिधा निहितः (=शोभनया निधया निधानप्रकारेण निहितः स्थापितः) कविः (=मेधावी त्वम्) हे अग्ने, स्वध्वरा कृणु (=स्वध्वराणि कर्माणि कुरु=अस्माभिः क्रियमाणानि कर्माणि हिंसारहितानि कुरु) । देवान् देवयते (=देवकामिने यजमानाय=तदर्थं) यज (=पूजय) ॥

१३. मर्त्यासः (=मर्त्याः=मरणधर्माण ऋत्विजः) अमृतम् (=अमरणधर्माणम्) अजीजनन् (=अजनयन्) । अस्रेमाणं (=क्षयरहितं) तरणिं (=विजयिनं) वीळुजम्भं (=दृढतरदन्तम्) [अमृतं मर्त्या अजीजनन्] । दश स्वसारोग्रुवः (=स्वसृभूता दशाङ्गुलयः) समीचीः (=समीच्यः=संगताः सत्यः) पुमांसं जातम् अभि (=उत्पन्नं पुत्रमभिलक्ष्य अग्निरूपस्य पुत्रस्य जन्म दृष्ट्वा) सं रभन्ते (=आनन्दशब्दं कुर्वते) ॥

१२. हे अग्नी, चांगल्या मंथनानें मंथून काढिलेला [आणि] चांगला स्थापण्याच्या रीतीनें स्थापिलेला [असा जो तूं] कवि, [तो] चांगलीं निर्विघ्न यजनकर्में कर [आणि] देवकामी यजमानासाठीं देवांला पूज.

१३. अमर्त्याला मर्त्य उत्पन्न करिते झाले. अक्षय, विजयी [आणि] दृढदंत [अमर्त्याला मर्त्य उत्पन्न करिते झाले]. हा पुत्र जन्मलेला पाहून दश अङ्गुलि[रूप] बहिणी मिळून आनंदघोष करितात.

12. Rubbed out into existence by good rubbing, [and] established by the good mode of establishing, do thou the poet, o Agni, perform the rites successfully. Worship the gods for the god-loving [sacrificer.]

13. The mortals have given birth to the immortal—[to him who is] indestructible, victorious, [and] strong-jawed. The sisterhood of the ten fingers joined together shout with joy at the birth of the son.

---

१२. अग्नीचीं तनूनपात्, नराशंस, मातरिश्वा, अशीं नांवें आहेत तीं तो केव्हां केव्हां पावतो तें यांत सांगितलें आहे. या मंत्राप्रमाणें अरणींत गर्भरूपानें अग्नि जेव्हां असतो तेव्हां तो तनूनपात् होय. बाहेर प्रगट झाला म्हणजे नराशंस होय, आणि अंतरिक्षांत आविर्भूत झाला म्हणजे मातरिश्वा होय. परंतु वेदांतील साधारण समजुतीप्रमाणें अग्नीपासून झालेला जो अग्नि तो तनूनपात् (=आपल्याच शरीराचा पुत्र); मनुष्यानीं स्तविलेला म्हणून नराशंस; आणि अंतरिक्षांत वैद्युतरूपानें श्वासोच्छ्वास करितो म्हणून मातरिश्वा.

१३. 'स्थापिलेला'. म्हणजे वेदीवर. 'मर्त्य ऋत्विज् अमर्त्य अग्नीला उत्पन्न करितात' म्हणजे हातांनीं घर्षण करून काढितात. त्यांच्या अंगुली ह्याच दहा बहिणी, त्या पुत्राचा जन्म पाहून आनंदानें जयनाद करितात' असें तात्पर्य.

शांतिसूक्तांत हा मंत्र म्हणतात. 'पुमांसं जातमभि सं रभन्ते' हे शब्द आहेत म्हणून बहुत करून प्रचार पडला असावा.

प्र सप्तहोता सनकादरोचत मातुरुपस्थे यदशोचदूधनि ।
न नि मिषति सुरणो दिवेदिवे यदसुरस्य जठरादजायत ॥१४॥

प्र । सप्तऽहोता । सनकात् । अरोचत । मातुः । उपऽस्थे । यत् । अशोचत् । ऊधनि ।

न । नि । मिषति । सुऽरणः । दिवेऽदिवे । यत् । असुरस्य । जठरात् । अजायत ॥ १४ ॥

अमित्रायुधो मरुतामिव प्रयाः प्रथमजा ब्रह्मणो विश्वमिद्विदुः ।
द्युम्नवद्ब्रह्म कुशिकास एरिर एकएको दमे अग्निं समीधिरे॥१५॥

अमित्रऽयुधः । मरुताम्ऽइव । प्रऽयाः । प्रथमऽजाः । ब्रह्मणः । विश्वम् । इत् । विदुः ।

द्युम्नऽवत् । ब्रह्म । कुशिकासः । आ । ईरिरे । एकःऽएकः । दमे । अग्निम् । सम् । ईधिरे ॥ १५ ॥

भाषायाम्.

१४. यद् (=यद्यपि) मातुरुपस्थे (=मातृभूताया उत्तरवेद्या उत्सङ्गे) ऊधनि (=ऊधःस्थाने च) अशोचत् (=दीप्यते) [तदपि] [स] सप्तहोता (=सप्त होतारो यस्य तादृशः) सनकात् (=सनातनात्कालादारभ्य) अरोचत (=अदीप्यत) । यद् (=यद्यपि) असुरस्य जठराद् (=बलवतोरणेरुदराद्) अजायत (=जायते) [तदपि] सुरणः (=कमनीयः स) दिवेदिवे (=प्रतिदिनं=कदापि) न नि मिषति (=न निद्राति=सर्वदा यज्ञार्थं जागर्ति) ॥

१५. मरुतां प्रया इव (=मरुतां बलानीव) अमित्रायुधः (=शत्रुभिः सह योद्धारो) ब्रह्मणः प्रथमजाः (= ? यज्ञरूपाया उपासनायाः प्रथमजाताः) [कुशिका] विश्वमित् विदुः (=सर्वमेव जगज्जानन्ति) । कुशिकाः (=कुशिकस्य पुत्रा) द्युम्नवद् ब्रह्म (=हविषा सहितं स्तोत्रम्) आ ईरिरे (=उच्चारयन्ति) [अपि च] एकैको दमे (=स्वस्वगृहे) अग्निं सम् ईधिरे (=सम्यग्दीपयन्ति) ॥

१४. तो मातेच्या मांडीवर [आणि] स्तनावर जरी प्रकाशत आहे, तरी सात होते असलेला तो अग्नि प्राचीन काळापासून प्रकाशत आला आहे. प्रबळाच्या पोटीं जरी तो जन्मतो तरी तो आल्हादकारक अग्नि प्रत्यहीं जागृत राहतो.

१५. मरुतांच्या बलांप्रमाणें शत्रूंशीं लढणारे [आणि] उपासनेचे प्रथमजात जे [कुशिकपुत्र], ते सर्व कांहीं जाणतात. कुशिकाचे वंशज हवीसहित स्तोत्र उच्चारितात [आणि] एकेकजण [आपआपल्या] घरीं अग्नीला प्रदीप्त करितात.

14. He having seven invokers has shone from ancient times, though he shines on the lap [and] on the breast of his mother [as an infant]. The beautiful Agni is wakeful from day to day though he is born from the loins of his mighty wood.

15. Fighting the enemies like the forces of the Maruts, the first-born of Prayer know everything. The sons of Kus'ika have chanted a prayer with oblation [and] have each kindled Agni in their house.

---

१४. 'अग्नि जरी वेदी मातेच्या मांडीवर प्रतिदिनीं लोळतो, तरी तो फार प्राचीन आहे. तो जरी अरणीपासून प्रतिदिनीं उत्पन्न होतो, तरी तो फार दिवसांचा आहे आणि तो कधींहि निजत नाहीं, तर सदैव यज्ञसिद्ध्यर्थ जागृत राहतो.'

'सात होते ज्याला आहेत'='सप्तहोता.' म्हणजे सात होत्रक ज्याची सेवा करितात तसा. सात होते म्हणजे ऋत्विजांपैकीं सात जण, कीं ज्यांस होतृकर्म करण्याचा अधिकार आहे ते. सू. ५८ मं. ७ पहा.

१५. उत्तरार्धाचा भावार्थः 'आम्हीं कुशिकपुत्रांनीं आपापल्या घरीं अग्नीला प्रदीप्त करून हवि देऊन स्तोत्र म्हटलें आहे.' परंतु पूर्वार्ध अक्षरशः आम्हीं भाषांतरांत दिला आहे. त्यांत 'मरुतांच्या गणांप्रमाणें शत्रूशीं लढणारे' हें विशेषण आत्मश्लाघादोषयुक्त आहे; आणि 'उपासनेचे प्रथमजात' म्हणजे धर्मकृत्याचे वडील पुत्र, याचें तात्पर्य काय असेल?

यदद्य त्वा प्रयति यज्ञे अस्मिन्होतश्चिकित्वोऽवृणीमहीह ।
ध्रुवमया ध्रुवमुताशमिष्ठाः प्रजानन्विद्वाँ उप याहि सोमम् ॥१६
॥ ३४ ॥ १ ॥ २ ॥

यत् । अद्य । त्वा । प्रऽयति । यज्ञे । अस्मिन् । होतरिति । चिकित्वः । अवृणीमहि । इह ।

ध्रुवम् । अयाः । ध्रुवम् । उत । अशमिष्ठाः । प्रऽजानन् । विद्वान् । उप । याहि । सोमम् ॥ १६ ॥ ३४ ॥ १ ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१६. हे चिकित्वो होतः (=ज्ञातवन् होतरग्ने), यद् (=यस्माद्) अद्य (=अस्मिन् दिने) अस्मिन् प्रयति यज्ञे (=प्रवर्तमाने यज्ञे) त्वा (=त्वाम्) इह अवृणीमहि (=यज्ञसंपादनार्थं स्वीकृतवन्तः स्मः) [अतः कारणात्] [त्वं] ध्रुवम् अयाः (=नित्यं देवान् यज) उत (=अपि च) ध्रुवम् अशमिष्ठाः (=नित्यं स्तुहि च देवान्) । [अपि च] प्रजानन् (=प्रज्ञानवान्) विद्वान् [एतादृशस्त्वं] सोमम् उप याहि (=सोमाहुतिं प्रति आगच्छ) ॥

शमतिः स्तुतिकर्मेति सायणः ॥

तृतीयाष्टके प्रथमोध्यायः समाप्तः ॥

सूक्तम् ३०–२६४.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखायः सुन्वन्ति सोमं दधति प्रयांसि ।
तितिक्षन्ते अभिशस्तिं जनानामिन्द्र त्वदा कश्चन हि प्रकेतः ॥१

इच्छन्ति । त्वा । सोम्यासः । सखायः । सुन्वन्ति । सोमम् । दधति । प्रयांसि ।

तितिक्षन्ते । अभिऽशस्तिम् । जनानाम् । इन्द्र । त्वत् । आ । कः । चन । हि । प्रऽकेतः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. [हे इन्द्र], सोम्यासः सखायः (=सोममभिषुण्वन्तस्ते सखायस्) त्वा

१६. हे विद्वान् होत्या, ज्यापेक्षां या चाललेल्या यज्ञांत तुला आज आम्हीं येथें नेमिलें आहे, त्यापेक्षां तूं नित्य [आम्हांसाठीं] यजन कर आणि तूं नित्य [देवांला] स्तव. प्रज्ञानी आणि विद्वान् असा जो तूं, तो [आमच्या] सोमाप्रत येत जा.

16. Inasmuch as, o learned invoker, we have appointed thee here to-day in this present sacrifice, therefore do thou ever sacrifice and do thou ever be engaged in praising [the gods]. All-knowing and learned do thou come to the [offering of the] soma.

१६. 'अग्नीला आम्हीं आमचा होता नेमिलें आहे. तो नित्य आम्हांकरितां देवांला स्तवो आणि हवीनें भजो.'

सूक्त ३०–२६४.

ऋषि–विश्वामित्र. देवता–इंद्र. वृत्त–त्रिष्टुप्.

Hymn 30–264.

To *Indra*. By *Vis'vâmitra*. Metre—*Trishṭubh*.

१. [तुझे] सोमयाजी मित्र तुझी इच्छा करीत आहेत; सोम काढीत आहेत; त्यांणीं हविरन्नें हातांत धरिलीं आहेत. ते जनांचा उपहास सहन करितात. कारण कीं, हे इंद्रा, तुजपेक्षां प्रख्यात कोण आहे ?

1. [Thy] soma-sacrificing friends are yearning for thee. They are extracting the soma. They hold the oblations. They bear the ridicule of people. For who, o Indra, is more celebrated than thee ?

१. 'जनांचा उपहास सहन करितात'='तितिक्षन्ते जनानामभिशस्तिम्.' म्हणजे तुज इन्द्राची उपासना करितों दुसऱ्या देवांची करीत नाहींत म्हणून आमचा उपहास करितात तो सहन करितों.

न ते दूरे परमा चिद्रजांस्या तु प्र याहि हरिवो हरिभ्याम् ।
स्थिराय वृष्णे सवना कृतेमा युक्ता ग्रावाणः समिधाने अग्नौ ॥२

न । ते । दूरे । परमा । चित् । रजांसि । आ । तु । प्र । याहि । हरिऽवः । हरिऽभ्याम् ।
स्थिराय । वृष्णे । सवना । कृता । इमा । युक्ताः । ग्रावाणः । सम्ऽइधाने । अग्नौ ॥ २ ॥

इन्द्रः सुशिप्रो मघवा तरुत्रो महाव्रातस्तुविकूर्मिर्ऋघावान् ।
यदुग्रो धा बाधितो मर्त्येषु क्व१त्या ते वृषभ वीर्याणि ॥ ३ ॥

इन्द्रः । सुऽशिप्रः । मघऽवा । तरुत्रः । महाऽव्रातः । तुविऽकूर्मिः । ऋघावान् ।
यत् । उग्रः । धाः । बाधितः । मर्त्येषु । क्व । त्या । ते । वृषभ । वीर्याणि ॥ ३ ॥

(=त्वाम्) इच्छन्ति (=वाञ्छन्ति)। [त्वदर्थं] सोमं सुन्वन्ति (=सोममभिषुण्वन्ति) प्रयांसि (=हविरन्नानि) दधति (=धारयन्ति)। [त्वदर्थं] जनानाम् अभिशस्तिं (=सपत्नानां हिंसां सहन्ते)। हे इन्द्र, त्वद् आ (=त्वत्तः) कश्चन हि प्रकेतः (=प्रख्याततरो न भवति)॥

भाषायाम्.

२. परमा चिद्रजांसि (=दूरे वर्तमानान्यपि स्थलानि) ते न दूरे (=तव दूरे न भवन्ति)। हे हरिवः (=हरिवन् हरिवर्णाश्व), हरिभ्यां (=हरिवर्णाभ्यामश्वाभ्याम्) आ तु प्र याहि (=शीघ्रम् आगच्छ)। स्थिराय वृष्णे (=प्रबलाय वीराय तुभ्यम्) इमा सवना कृता (=इमानि सवनानि प्रातरादीनि कृतानि संपादितानि) [भवन्ति]। अग्नौ समिधाने (=अग्नौ समिद्धे सति) ग्रावाणो युक्ताः (=सोमाभिषवार्थमुद्युक्ताः सन्ति)॥

३. इन्द्रः सुशिप्रः (=सुमुखो) मघवा (=धनवान्) तरुत्रः (=जेता) महाव्रातः (=मरुतां महता व्रातेन संघेन युक्तस्) तुविकूर्मिः (=प्रभूतकर्मा) ऋघावान् (=शत्रुविषयहिंसावान्) [भवति]। —हे वृषभ (=वीर) [इन्द्र], उग्रः (=बलवांस्त्वं) बाधितः (=पीडितः सन्) यत् (=यानि) मर्त्येषु (=मरणधर्मसु मनु-

२. अत्यंत दूर अशीं स्थानेंहि तुला दूर नाहींत. हे हर्यश्व [इंद्रा], तूं आपल्या पिवळया घोड्यांनीं सत्वर ये. हीं सवनें तुज प्रबळ वीराकारणें केलीं आहेत. अग्नीला प्रदीप्त करून [आम्हीं] ग्रावे जोडिले आहेत.

३. इन्द्र सुमुख, धनसमृद्ध, विजयी, महागण, महापराक्रमी, [आणि] शत्रुंजय [आहे].–हे वीरा [इन्द्रा], तुला उपद्रव झाला तेव्हां महाबळवान् तूं मर्त्यजनांमध्यें जे [पराक्रम] करिता झालास ते तुझे पराक्रम [आतां] कोठें आहेत?

2. Even the remotest spaces are not far to thee. Come with thy bay horses, o possessor of bay horses! For the mighty hero these rites are performed. [And] Agni being kindled the soma-pressing stones are joined.

3. Indra [is] fair-faced, wealthy, victorious, followed by the great troops [of the Maruts], performer of great exploits [and] a destroyer of enemies.—Where [are] those thy deeds of valour, o hero, which, being pressed [by thy enemies], thou didst perform among the mortals?

२. 'दूर नाहींत.' यास्तवच तूं लवकर येऊं शकशील; तर तूं सत्वर ये.

३. उत्तरार्धात ऋषि विचारितो कीं, 'हे इंन्द्रा, प्राचीन काळीं त्वां जे पराक्रम मनुष्यलोकीं केले ते आतां कोठें आहेत?' म्ह. 'ते आतां कां करीत नाहींस'?

त्वं हि ष्मा च्यावयन्नच्युतान्येको वृत्रा चरसि जिघ्नमानः ।
तव द्यावापृथिवी पर्वतासोऽनु व्रताय निमितेव तस्थुः ॥ ४ ॥

त्वम् । हि । स्म । च्यवयन् । अच्युतानि । एकः । वृत्रा । चरसि । जिघ्नमानः ।
तव । द्यावापृथिवी इति । पर्वतासः । अनु । व्रताय । निमिताऽइव । तस्थुः ॥ ४ ॥

उताभये पुरुहूत श्रवोभिरेको दृळ्हमवदो वृत्रहा सन् ।
इमे चिदिन्द्र रोदसी अपारे यत्संगृभ्णा मघवन्काशिरित्ते ॥५॥ १

उत । अभये । पुरुऽहूत । श्रवःऽभिः । एकः । दृळ्हम् । अवदः । वृत्रऽहा । सन् ।
इमे इति । चित् । इन्द्र । रोदसी इति । अपारे इति । यत् । सम्ऽगृभ्णाः । मघऽवन् । काशिः । इत् । ते ॥ ५ ॥ १ ॥

ष्वेषु) धाः (=अकरोस्) त्या (=तानि) ते वीर्याणि (=तव वीरकर्माणि) [सांप्रतं] क्व [सन्ति] ?

भाषायाम्.

४. हि (=यस्मात् कारणात्) त्वम् अच्युतानि च्यावयन् स्म (=अच्युतानामपि स्थिराणां बलवतामपि पातयिता खलु) [भवसि] । [त्वमेव] वृत्रा जिघ्नमानः (=वृत्राणि शत्रून् हिंसन्) एकः (=अद्वितीयश्) चरसि (=वर्तसे) । तव व्रताय (=तव व्रतमाज्ञां श्रोतुं) द्यावापृथिवी पर्वतासः (=द्यावापृथिव्यावन्तरिक्षं चैतानि) निमितेव (=भूमौ निखातानि निश्चलानीव) अनु तस्थुः (=तिष्ठन्ति) ॥

५. उत (=अपि च) वृत्रहा सन् (=वृत्रस्य हन्ता सन्) [त्वमेव) एकः श्रवोभिः (=वीर्यकर्मभिर्) अभये दृढमवदः (=मा बिभीतेति देवान्प्रति स्थिरं वचनमवदः) । हे इन्द्र, हे मघवन्, इमे अपारे (=अनन्ते) रोदसी चित् (=रोदसी द्यावापृथिव्यावपि) यद् (=यदा) [त्वं] [ते] संगृभ्णाः (=समगृह्णास्) [तदानीं] ते (=तव) काशिरित् (=मुष्टिरेवैकः=एकमुष्टिमात्रे) [अभवताम्] ॥

४. कारण कीं तूं बळवानाचाहि पाडाव करणारा [आहेस]. तूंच [एकटा] शत्रूंला मारून अकंटक फिरत असतोस. तुझी आज्ञा [पाळण्या]साठीं द्यावापृथिवी [आणि] पर्वत [भूमींत] पुरल्याप्रमाणें उभे राहतात.

4. For thou [art] the leveller of that even which is strong. Slaying the enemies thou [alone] goest unopposed. To [obey] thy command heaven and earth [and] the mountains stand still as if fixed in the ground.

५. आणि हे पुरुहूता, तूं एकटा शत्रुघातक असून न भीण्याविषयीं पराक्रमांनीं दृढ आश्वासन देता झालास. हे इंद्रा, ह्या अनंत द्यावापृथिवी जेव्हां त्वां धरिल्या तेव्हां हे मघवन्, त्या तुझा केवळ एक मुष्टि [झाल्या].

5. And, o thou invoked by many, thou alone didst, being the killer of Vṛitra, give through [thy] deeds of valour the firm assurance not to fear. Even these endless heaven and earth, o Indra, when thou didst hold them, were to thee, o Maghavan, merely a closed fist.

---

४. ‘पर्वत’=‘पर्वतासः’ म्हणजे ज्यांत पर्वतासारिखे दिसणारे मेघ असतात ते अंतरिक्षप्रदेश, तें अंतरिक्ष, असें विवक्षित दिसतें. ‘सिन्धवः’ (नद्या) हें अंतरिक्षाला वेदांत नांव प्रसिद्धच आहे. त्याप्रमाणें पर्वत शब्दानेंहि अंतरिक्ष घेण्यास अडचण दिसत नाहीं.

५. ‘देवांला अभय इंद्रानेंच एकट्यानें दिलें आणि वृत्र मारिला. इंद्रानें द्यावापृथिवींस धरिलें, तेव्हां त्या अनंत होत तरी त्याला एक मुठी इतक्या झाल्या; इतका इंद्र मोठा आहे.’

प्र सू तं इन्द्र प्रवता हरिभ्यां प्र ते वज्रः प्रमृणन्नेतु शत्रून् ।
जहि प्रतीचो अनूचः पराचो विश्वं सत्यं कृणुहि विष्टमस्तु ॥६॥

प्र । सु । ते । इन्द्र । प्रऽवता । हरिऽभ्याम् । प्र । ते । वज्रः । प्रऽमृणन् । एतु । शत्रून् ।
जहि । प्रतीचः । अनूचः । पराचः । विश्वम् । सत्यम् । कृणुहि । विष्टम् । अस्तु ॥ ६ ॥

यस्मै धायुरदधा मर्त्यायाभक्तं चिद्भजते गेह्यं१ सः ।
भद्रा त इन्द्र सुमतिर्घृताची सहस्रदाना पुरुहूत रातिः ॥ ७ ॥

यस्मै । धायुः । अदधाः । मर्त्याय । अभक्तम् । चित् । भजते । गेह्यम् । सः ।
भद्रा । ते । इन्द्र । सुऽमतिः । घृताची । सहस्रऽदाना । पुरुऽहूत । रातिः ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. हे इन्द्र, ते (=तव) [रथो] हरिभ्यां (=तव हरिवर्णाभ्यामश्वाभ्यां) प्रवता (=प्रवणेन मार्गेण=क्षिप्रं) प्र सु [एतु] (=आगच्छतु)। ते वज्रः शत्रून् प्रमृणन् (=प्रकर्षेण हिंसन्) प्र एतु (=आगच्छतु)। [त्वं] प्रतीचः (=त्वदाभिमुख्येनागच्छतः) अनूचः (=अनुगच्छतः) पराचः (=पलायनपरांश्च) जहि। विश्वं सत्यं कृणुहि (=सर्वं जगत् सत्यभूताग्निहोत्रादिकर्मपरं कुरु)। विष्टम् अस्तु (=सर्वं जगत् तेन सत्येन व्याप्तं भवतु=सत्यं सर्वत्र प्रसरतु) ॥

७. धायुः (=अतिशयेन दाता) [त्वं] यस्मै मर्त्याय अदधाः (=प्रयच्छसि धनादिकं) सः अभक्तं चिद् गेह्यं (=पूर्वमभक्तमपि गृहसंबन्धि सुखं पश्वादिकं) भजते (=संभजते)। हे इन्द्र, घृताची ते सुमतिः (=घृतादिहविर्युक्ता तादृशेन हविषा प्राप्ता तव शोभनानुग्रहबुद्धिर्) भद्रा (=कल्याणकरी) [भवति]। हे पुरुहूत (=बहुभिराहूत), [तव] रातिः (=औदार्यं) सहस्रदाना (=सहस्रसंख्याकैर्दानैरूपेता) [भवति] ॥

६. हे इंद्रा, तुझा [रथ] पिवळ्या घोड्यांहीं सत्वर धांवत येओ. तुझें वज्र शत्रूंला मारीत मारीत सत्वर येओ. तूं तुझ्यावर चालून येणाऱ्या [शत्रूं]ला, पाठीमागें येणाऱ्यांला [आणि] पलायन करणाऱ्यांला मार. तूं सर्व [जग] सत्यमय कर. [सत्याचा सर्वत्र] प्रवेश होओ.

6. May thy [chariot] descend down, o Indra, quickly with [thy] bay horses. May thy thunderbolt come quickly, killing the enemies as it comes. Slay thou [the enemies] who come against [thee], those who pursue [thee], those who fly [from thee]. Make every thing true. Let the Truth enter everywhere.

७. उदार असा जो तूं तो ज्या मर्त्याला देतोस तो पूर्वीं न भोगिलेलें असेंहि घरदार भोगितो. हे इंद्रा, तुझी हविःसंपन्न कृपा कल्याणकारक [होय]. हे पुरुहूता, [तुझें] औदार्य सहस्रावधि देणग्या देणारें [होय].

7. That mortal to whom thou the bounteous one givest, enjoys even a home not enjoyed [before]. Thy favour propitiated by offerings is beneficent, o Indra! Thy liberality, o thou invoked by many, giveth thousands of gifts.

६. 'धांवत.' अक्षरशः 'उतरणीनें. म्हणजे उतरणीनें आल्याप्रमाणें लवकर येओ.

'सत्यमय कर.' म्हणजे यज्ञ करणें हा जो आर्यलोकांचा धर्म तन्मय कर. त्या धर्माचा सर्वत्र प्रचार कर. सत्य पृथिवीवर पसरण्याविषयीं जी धर्मातील आज्ञा, ती अठराशेंऐशीं वर्षांपेक्षां फार प्राचीन आहे असें या ऋचेवरून होतें. बौद्ध धर्मामध्यें तर सत्याचे प्रचारकच पृथ्वीच्या पाठीवर फिरत असत. पण वेदधर्म जो केवळ ब्राह्मणांचाच हुंडा असें आतां समजतात, तो सुद्धा सर्वत्र व्हावा (म्हणजे अर्थात् अनार्यलोक सुद्धा वेदानुयायी होऊन आर्य व्हावे) अशी प्रार्थना वेदकर्ते ऋषिच स्वतः करितात.

७. 'हविःसंपन्न'='घृताची' म्हणजे जी मिळण्यासाठीं जन तुला पुष्कळ घृतादिकाचें हवि देत असतात तो.

सहदानुं पुरुहूत क्षियन्तमहस्तमिन्द्र सं पिणक्कुणारुम् ।
अभि वृत्रं वर्धमानं पियारुमपादमिन्द्र तवसा जघन्थ ॥ ८ ॥

सहऽदानुम् । पुरुऽहूत । क्षियन्तम् । अहस्तम् । इन्द्र । सम् । पिणक् । कुणारुम् ।
अभि । वृत्रम् । वर्धमानम् । पियारुम् । अपादम् । इन्द्र । तवसा । जघन्थ ॥ ८ ॥

नि सामनामिषिरामिन्द्र भूमिं महीमपारां सदने ससत्थ ।
अस्तभ्नाद् द्यां वृषभो अन्तरिक्षमर्षन्त्वापस्त्वयेह प्रसूताः ॥ ९ ॥

नि । सामनाम् । इषिराम् । इन्द्र । भूमिम् । महीम् । अपाराम् । सदने । ससत्थ ।
अस्तभ्नात् । द्याम् । वृषभः । अन्तरिक्षम् । अर्षन्तु । आपः । त्वया । इह । प्रऽसूताः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. हे पुरुहूत, हे इन्द्र, [त्वं] सहदानुं (=दानुनाम्न्या मात्रा सहितं) क्षियन्तं (=शयानं) कुणारुं (=? गर्जन्तं) [वृत्रम्] अहस्तं सं पिणक् (=चूर्णीकृत्य हस्तहीनमकरोः) । वर्धमानं पियारुं (=हिंसकं) वृत्रं तवसा (=बलेन) अपादम् अभि जघन्थ (=हत्वा पादहीनमकरोः) ॥

९. हे इन्द्र, सामनां (=समानां विषमाभावयुक्ताम्) इषिरां (=चलां) महीं (=महतीम्) अपाराम् (=अनन्तां) भूमिं (=पृथिवीं) सदने नि ससत्थ (=निवेशयामासिथ) ।—वृषभः (=वीर इन्द्रो) द्याम् अन्तरिक्षं [च] अस्तभ्नात् (=यथा न पतति तथाधारयत्) ।—[हे इन्द्र], त्वया इह प्रसूताः (=प्रेरिता) आपः अर्षन्तु (= आगच्छन्तु) ॥

८. हे पुरुहूता, हे इन्द्रा, दानूसह पडून राहिलेला [आणि] गर्जना करणारा [असा जो वृत्र, त्या]ला तूं चिरडून त्याचे हात काढून टाकिता झालास. वाढणारा [आणि] हिंसक [असा जो] वृत्र [त्या]ला हे इंद्रा, तूं बळानें मारून त्याचे पाय तोडून टाकिता झालास.

8. O Indra invoked by many, thou didst crush [and make] handless [Vṛitra] that was lying with Dânu [and] that was roaring. O Indra, thou didst slay with [thy] power [and didst make] footless Vṛitra who was growing [and] who was destructive.

९. हे इन्द्रा, सपाट, चंचळ, विस्तीर्ण [आणि] अनंत [जी] भूमि [ति]ला तूं ठिकाणावर बसविता झालास.—वीर इन्द्र द्यूला [आणि] अंतरिक्षाला न पडे अशा रीतीनें बसविता झाला.—[हे इन्द्रा], त्वां पाठविलेलीं उदकें इकडे वर्षोत.

9. O Indra, thou didst settle in its place the level, mobile, vast [and] endless earth.—[Indra] the hero fixed the heaven[and] the firmament.—May the waters come, sent hither by thee, [o Indra] !

८. 'दानु' ही वृत्राची माता. सू. ३२ मं. ९.

९. भूमीला स्थिर केली, इत्यादि इन्द्रपराक्रमाविषयीं सू. २०३ मं. २ पहा.

अलातृणो वल इन्द्र व्रजो गोः पुरा हन्तोर्भयमानो व्यार।
सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः ॥१०॥ २ ॥

अलातृणः । वलः । इन्द्र । व्रजः । गोः । पुरा । हन्तोः । भयमानः । वि । आर ।
सुऽगान् । पथः । अकृणोत् । निःऽअजे । गाः । प्र । आवन् । वाणीः । पुरुऽहूतम् । धमन्तीः ॥ १० ॥ २ ॥

एको द्वे वसुमती समीची इन्द्र आ पप्रौ पृथिवीमुत द्याम्।
उतान्तरिक्षादभि नः समीक इषो रथीः सयुजः शूर वाजान्॥ ॥ ११ ॥

एकः । द्वे इति । वसुमती इति वसुऽमती । समीची इति सम्ऽईची । इन्द्रः । आ । पप्रौ । पृथिवीम् । उत । द्याम् ।
उत । अन्तरिक्षात् । अभि । नः । सम्ऽईके । इषः । रथीः । सऽयुजः । शूर । वाजान् ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. हे इन्द्र, अलातृणः (= ? " अलं पर्याप्तमातर्दनो " हिंसको) गोर्व्रजः (=गवां मेघोदकरूपाणां गोष्ठरूपो) वलः (=वृत्रो) हन्तोः पुरा (=त्वया हननात्पूर्वं) भयमानः (=बिभ्यत् सन्) वि आर (=विश्लिष्टो बभूव) ।—[इन्द्रो] गा निरजे सुगान् पथः अकृणोत् (=गा मेघोदकरूपा वृत्ररोधान्निर्गमयितुं सुगमान् मार्गान् अकरोत्) । [ता] धमन्तीर्वाणीः (=गर्जन्तीर्नदीर्मेघोदकरूपाः) पुरुहूतम् (=इन्द्रं) प्रावन् (=समतोषयन्) ॥

११. एक इन्द्रो द्वे वसुमती (=वसुमत्यौ=धनयुक्ते) समीची (=समीच्यौ=परस्परसंगते) पृथिवीमुत द्यां (=द्यावापृथिव्यौ) आ पप्रौ (=आपूरितवान्) ।—उत (=अपि च) हे शूर [इन्द्र], रथीः (=रथवांस्त्वम्) अन्तरिक्षात् सयुजो वाजान् (=परस्परयुक्तानश्वान्) नः समीके (=अस्माकं समीपे) अभि इषः (=आभिमुख्येन प्रेरय) ॥

१०. हे इन्द्रा, गाईचा गोठा असा जो नाशक वल तो घावापूर्वींच भिऊन विभागला.—[इन्द्र] गाईंला बाहेर पडण्यासाठीं मार्ग सुगम करिता झाला. गर्जना करणाऱ्या नद्या पुरुहूताला संतोषविद्या झाल्या.

10. O Indra, the destructive Vala, the cows' place of confinement, opened through fear before [thy] blow.—[Indra] made the paths easy for the cows to escape. The roaring streams gratified him who is invoked of many.

११. धनसंपन्न [आणि] परस्पर संगत ज्या ह्या पृथिवी आणि द्यू त्यांला एकटा इन्द्र भरून टाकिता झाला. आणि हे शूरा [इन्द्रा], रथी असा जो तूं तो एकमेकांस जोडिलेले घोडे आमच्या इकडे हाक.

11. Indra alone filled both Earth and Heaven, that are full of wealth [and] are united to each other.—And do thou the charioteer hasten toward us, o hero, from the firmament thy horses joined together.

---

१०. या मंत्रांत 'अलातृणः.' हा शब्द कठिण आहे.

'इन्द्र वृत्राला मारण्याला प्रवृत्त होण्याच्या पूर्वीं त्याला पाहून तो (वृत्र) भ्याला, आणि मारावयास येतो असें पाहून त्याणें गाई सोडून दिल्या. त्या गाई आनंदानें इंद्राला संतोषवित्या झाल्या' असें तात्पर्य.

११. 'एकट्या इंद्रानें दोन्ही द्यावापृथिवींला भरून टाकिलें. तो आपले घोडे रथास जोडून आम्हांप्रत येओ.'

दिशः सूर्यो न मिनाति प्रदिष्टा दिवेदिवे हर्यश्वप्रसूताः ।
सं यदानळध्वन आदिदश्वैर्विमोचनं कृणुते तत्त्वस्य ॥ १२ ॥

दिशः । सूर्यः । न । मिनाति । प्रऽदिष्टाः । दिवेऽदिवे । हर्यश्वऽप्रसूताः ।
सम् । यत् । आनट् । अध्वनः । आत् । इत् । अश्वैः । विऽमोचनम् । कृणुते । तत् । तु । अस्य ॥ १२ ॥

दिदृक्षन्त उषसो यामन्नक्तोर्विवस्वत्या महि चित्रमनीकम् ।
विश्वे जानन्ति महिना यदागादिन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरूणि ॥१३

दिदृक्षन्ते । उषसः । यामन् । अक्तोः । विवस्वत्याः । महि । चित्रम् । अनीकम् ।
विश्वे । जानन्ति । महिना । यत् । आ । अगात् । इन्द्रस्य । कर्म । सुऽकृता । पुरूणि ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१२. हर्यश्वप्रसूताः (=इन्द्रेण प्रेरिताः) प्रदिष्टाः (=सूर्यस्य गमनार्थं दत्ता) दिशः सूर्यो दिवेदिवे न मिनाति (=प्रतिदिनम् अनुसरति=ताभिरेव गच्छति)। यद् (=यदा) [स सूर्यः] अध्वनः सम् आनट् (=सर्वान् मार्गान् समश्नुते=गतवानस्ति) आदित् (=तदानीमेव न तु तत्पूर्वम्) अश्वैर्विमोचनं कृणुते (=रथस्य मोचनं करोति) । तत् तु अस्य (=तत् सर्वं कर्म तस्येन्द्रस्य भवति)॥

१३. अक्तोर्विवस्वत्या उषसो यामन् (=रात्र्यास्तेजस्विन्या उषसश्च गमने सति तयोर्गतयोः सत्योर्) महि चित्रम् अनीकं (=सूर्यस्य महत् चायनीयं सुन्दरं च तेजो) दिदृक्षन्ते (=द्रष्टुमिच्छन्ति) [तत्तेजो] यद् (=यदा) महिना आ अगात् (=महिम्ना आगच्छति (=महता प्रवाहेणागच्छति) [तदानीं] [तद्] विश्वे (=सर्वे) जानन्ति । इन्द्रस्य सुकृता कर्म (=सुष्ठु कृतानि वीरकर्माणि) पुरूणि (=बहूनि) [सन्ति] ॥

नक्तोषसोरनन्तरं यत्सूर्यस्य तेज आगच्छति तदपीन्द्रस्यैव कर्म । एतादृशानीन्द्रस्य सुचरितानि बहून्येव सन्तीति भावः ॥

१२. हर्यश्वानें नेमून दिलेल्या ज्या ठरीव दिशा त्या सूर्य प्रतिदिनीं पाळितो, [आणि] जेव्हां तो सर्व मार्ग चालून संपवितो तेव्हांच रथाचे घोडे सोडितो. हा सर्व त्या [इंद्रा]चा पराक्रम [होय].

12. The sun daily follows the prescribed directions ordained by the ruler of golden horses; he (the sun) unharnesses his horses only when he has traversed the paths. That is owing to this [Indra].

१३. रात्र [आणि] लखलखीत उषा ह्या गेल्या म्हणजे [लोक] [सूर्याचें] विस्तीर्ण [आणि] सुंदर तेज पाहूं इच्छितात. तें जेव्हां मोठ्या [प्रवाहा]नें येतें तेव्हां सर्वजण [त्यास] जाणतात. इंद्राचीं चांगलीं केलेलीं पराक्रमकृत्यें पुष्कळ [आहेत].

13. At the going out of Night [and] bright Ushas [people] desire to see the great [and] beautiful light [of the sun]. When it comes mightily all know it. Many are the well-performed deeds of Indra.

---

१२. 'सूर्य प्रत्यहीं नेमून दिलेल्या दिशेला न सोडून एकच मार्गानें जातो, आणि सर्व मार्गक्रमण होण्यापूर्वी रथ सोडीत नाहीं, हा पराक्रम इंद्राचा आहे.'

१३. 'प्रतिदिनीं रात्रीच्या मागून उषा, आणि उषेच्या मागून सूर्य येतो हाहि पराक्रम इन्द्राचाच आहे. या प्रकारचे पराक्रम इन्द्र पुष्कळ करितो.'

महि ज्योतिर्निहितं वक्षणास्वामा पक्कं चरति बिभ्रती गौः ।
विश्वं स्वाद्म संभृतमुस्त्रियायां यत्सीमिन्द्रो अदधाद्भोजनाय ॥१४

महि । ज्योतिः । निऽहितम् । वक्षणासु । आमा । पक्कम् । चरति । बिभ्रती । गौः ।
विश्वम् । स्वाद्म । सम्ऽभृतम् । उस्त्रियायाम् । यत् । सीम् । इन्द्रः । अदधात् । भोजनाय ॥ १४ ॥

इन्द्र दृह्य यामकोशा अभूवन्यज्ञाय शिक्ष गृणते सखिभ्यः ।
दुर्मायवो दुरेवा मर्त्यासो निषङ्गिणो रिपवो हन्त्वासः ॥ १५॥३॥

इन्द्र । दृह्य । यामऽकोशाः । अभुवन् । यज्ञाय । शिक्ष । गृणते । सखिऽभ्यः ।
दुःऽमायवः । दुःऽएवाः । मर्त्यासः । निषङ्गिणः । रिपवः । हन्त्वासः ॥ १५ ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

१४. [इन्द्रेण] महि ज्योतिः (=महान् प्रकाशः वैद्युतलक्षणो) वक्षणासु (=गवां मेघमालारूपाणामुदरेषु) निहितं (=स्थापितं) [भवति]। [इन्द्रप्रसादाद्] आमा (=अपक्का) गौः पक्कं [दुग्धं] बिभ्रती चरति (=गच्छति)। [इन्द्रेण] विश्वं स्वाद्म (=सर्वं मधुरत्वम्) उस्त्रियायां (=गवि) संभृतं (=संगृहीतं) [भवति] । यत् (=यस्मात् कारणात्) सीं (=तद्) इन्द्रो भोजनाय [भक्षणाय] [तत्र] अदधात् (=स्थापितवानस्ति)॥

१५. हे इन्द्र, [त्वं] दृह्य (=दृढः प्रबलो भव)। यामकोशाः (=मार्गप्रतिबन्धका राक्षसा) अभूवन् (=सन्ति)। यज्ञाय (=यज्ञं कुर्वते) गृणते (=स्तोत्रे) सखिभ्यः (=यजमानस्य मित्रेभ्यश्च) शिक्ष (=अभीष्टफलं प्रयच्छ)। दुर्मायवः (=दुर्मायाविनो दुरेवाः (=दुर्वर्तना) मर्त्यासः (=मर्त्या) रिपवो हन्त्वासः (=हननयोग्या) [भवन्ति]॥

१४. [मेघमालारूप] गाईच्या पोटांत [त्यानें] महा प्रकाश ठेविला. अपक्क गाय पक्क दूध आपल्या आंगीं धारण करणारी होत्साती फिरत असते. सर्व गोडी गाईच्या आंगीं एकत्र करून ठेविली, कारण कीं तें सेवनासाठीं तेथें इंद्रानें स्थापिलें आहे.

14. Great lustre is placed [by him] in the udders [of the cows]. [Owing to him] the raw cow goes about bearing the ripened milk. All sweetness is collected [by him] in the cow, because Indra has placed it there for to enjoy.

१५. हे इंद्रा, तूं प्रबळ हो. मार्ग बंद करणारे [राक्षस] आहेत. तूं यजमानाला, स्तोत्याला आणि त्याच्या मित्रांला [अभीष्ट धन] दे. दुष्कपटी [आणि] दुष्ट असे जे भाते वाहणारे मर्त्य शत्रु ते मारण्यास योग्य [होत].

15. Be thou strong, o Indra. There are those who waylay [us]. Fulfil the desire of the sacrificer, of the praiser and of the [sacrificer's] friends. The mortal enemies deserve to be killed—they who are possessed of bad schemes, who are wicked, [and] armed with bows.

---

१४. इंद्राचे कितीएक पराक्रम आहेत, त्यांतून दोन यांत सांगितले आहेत. १ला, अभ्रमालारूप गाईच्या पोटीं विद्युद्रूप प्रकाश ठेविला; आणि २रा, गाईच्या आंगीं (मग ती गाय लौकिक असो अथवा मेघरूप असो) गोड दूध घातलें. मेघमालारूप गाय घेतली तर दूध म्हणजे उदकरूप समजावें.

१५. 'ज्यांला मारणें योग्य आहे असे शत्रु पुष्कळ आहेत; तर त्यांस मारण्याकरितां तूं प्रबळ हो' अशी यांत इंद्राची प्रार्थना आहे.

सं घोषः शृण्वेऽवमैरमित्रैर्जही न्येष्वशनिं तपिष्ठाम् ।
वृश्चेमधस्ताद्वि रुजा सहस्व जहि रक्षो मघवन्रन्धयस्व ॥ १६ ॥

सम् । घोषः । शृण्वे । अवमैः । अमित्रैः । जहि । नि । एषु । अशनिम् । तपिष्ठाम् ।
वृश्च । ईम् । अधस्तात् । वि । रुज । सहस्व । जहि । रक्षः । मघऽवन् । रन्धयस्व ॥ १६ ॥

उद्वृह रक्षः सहमूलमिन्द्र वृश्चा मध्यं प्रत्यग्रं शृणीहि ।
आ कीवतः सललूकं चकर्थ ब्रह्मद्विषे तपुषिं हेतिमस्य ॥ १७ ॥

उत् । वृह । रक्षः । सहऽमूलम् । इन्द्र । वृश्च । मध्यम् । प्रति । अग्रम् । शृणीहि ।
आ । कीवतः । सलल्लूकम् । चकर्थ । ब्रह्मऽद्विषे । तपुषिम् । हेतिम् । अस्य ॥ १७ ॥

भाषायाम्.

१६. घोषः (=तव वज्रस्य नादः) अवमैरमित्रैः (=समीपतमैः शत्रुभिः) सं शृण्वे (=संश्रूयते=सम्यक्श्रूयताम्)। एषु (=तेषु शत्रुषु) तपिष्ठाम् अशनिम् (=अतिशयेन तापिकां शक्तिं) नि जहि (=नितरां मारय)। ईम् अधस्तात् वृश्च (=मूलतश्छिन्धि)। हे मघवन् (=धनवन्निद्र), रक्षः (=रक्षांसि) वि रुज (=विशेषेण बाधस्व) जहि (=मारय) रन्धयस्व [च] (=स्ववशमानय च)॥

१७. हे इन्द्र, रक्षः (=रक्षःकुलं) सहमूलं (=मूलसहितं यथा भवति तथा) उद्वृह (=उद्धर)। [तस्य] मध्यं वृश्च (=छिन्धि) [तस्य] अग्रं प्रति शृणीहि (=शिखरं जहि)। सललूकं (=? "सरणशीलं रक्षः") आ कीवतश्चकर्थ (=अतिदूराद्देशात्कुरु=अतिदूरे कुरु मा समीपे)। ब्रह्मद्विषे (=स्तोत्रस्य द्वेष्ट्रे रक्षसे) तपुषिं हेतिम् अस्य (=तापकमायुधं प्रक्षिप)॥

१६. [हे इन्द्रा], [तुझा] [वज्र]नाद जवळच्या शत्रूंस ऐकूं येओ. तूं त्यांजमध्यें [तुझी] अत्यंत तेजस्वी शक्ति मार. तूं त्यांजला मुळांतून कापून टाक. मारून टाक. पराजित कर. राक्षसांला मार. हे मघवन्, तूं [त्यांजला] आपल्या अधिकारखालीं आण.

१७. हे इंद्रा, राक्षसकूळ मुळासहित उपटून टाक; त्याचें मध्य तोडून टाक. त्याचा शेंडा कापून टाक. राक्षसाला अत्यंत दूर ठेव. ब्रह्मद्वेष्ट्यावर तूं जाळणारें शस्त्र फेक.

16. Let the roar [of thy thunderbolt] be heard by the nearest enemies. Strike the most burning thunderbolt upon them. Cut them from the root. Sever asunder, overpower, slay [and] subjugate the demon, O Maghavan !

17. Pluck the demon with his root, o Indra ! Cut [his] middle, strike [his] head. Keep the monster at a great distance. Throw the burning missile upon the hater of [thy] worshipper.

---

१७. ‘ राक्षसाला अत्यंत दूर ठेव’= ‘ आ कीवतः सललूकं चकर्थ.’ हें वाक्य कठिण आहे. पण अर्थ सायणाप्रमाणें केला आहे. ‘ सललूक ’ शब्द पुनः कोठें आलेला नाहीं.

स्वस्तये वाजिभिश्च प्रणेतः सं यन्महीरिष आसत्सि पूर्वीः ।
रायो वन्तारो बृहतः स्यामास्मे अस्तु भग इन्द्र प्रजावान् ॥१८॥
स्वस्तये । वाजिऽभिः । च । प्रनेतरिति प्रऽनेतः । सम् । यत् । महीः ।
इषः । आऽसत्सि । पूर्वीः ।
रायः । वन्तारः । बृहतः । स्याम । अस्मे इति । अस्तु । भगः । इन्द्र ।
प्रजाऽवान् ॥ १८ ॥
आ नो भर भगमिन्द्र द्युमन्तं नि ते देष्णस्य धीमहि प्ररेके ।
ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मे तमा पृण वसुपते वसूनाम् ॥ १९ ॥
आ । नः । भर । भगम् । इन्द्र । द्युऽमन्तम् । नि । ते । देष्णस्य ।
धीमहि । प्रऽरेके ।
ऊर्वःऽइव । पप्रथे । कामः । अस्मे इति । तम् । आ । पृण । वसुऽ-
पते । वसूनाम् ॥ १९ ॥
इमं कामं मन्दया गोभिरश्वैश्चन्द्रवता राधसा पप्रथश्च ।
स्वर्यवो मतिभिस्तुभ्यं विप्रा इन्द्राय वाहः कुशिकासो अक्रन् ॥२०
इमम् । कामम् । मन्दय । गोभिः । अश्वैः । चन्द्रऽवता । राधसा ।
पप्रथः । च ।
स्वःऽयवः । मतिऽभिः । तुभ्यम् । विप्राः । इन्द्राय । वाहः । कुशि-
कासः । अक्रन् ॥ २० ॥

भाषायाम्.

१८. च (=अपि च) यद् (=यस्मात्कारणात्) महीः पूर्वीरिषः सम् आसत्सि (=अधितिष्ठसि) [तस्मात्कारणात्] हे प्रणेतः (=प्रकर्षेण नेतरिन्द्र) स्वस्तये (=कल्याणाय) वाजिभिः [अस्मान् पूरय]। [वयं] बृहतो रायः (=महतो धनस्य) वन्तारः (=संभक्तारः) स्याम। हे इन्द्र, अस्मे प्रजावान् भगोस्तु (=अस्मासु अस्माकं गृहे प्रजायुक्तं धनं भवतु)॥

१९. हे इन्द्र, द्युमन्तं भगं (=दीप्तिमद्धनं) नः आ भर (=अस्मदर्थम् आनय)। [वयं] देष्णस्य ते प्ररेके नि धीमहि (=दानशीलस्य तवौदार्ये तिष्ठामः=

१८. हे उत्कृष्ट नायका [इंद्रा], ज्यापेक्षां तूं मोठ्या आणि विपुल धनसंपत्तींचा अधिपति आहेस, त्यापेक्षां तूं आम्हांला कल्याणप्राप्तीसाठीं घोड्यांनीं [परिपूर्ण कर]. आम्ही मोठ्या संपत्तीचे भोक्ते होऊं असें कर. हे इन्द्रा, आम्हांला मुलांबाळांनीं युक्त अशी संपत्ति असो.

१९. हे इंद्रा, तूं आम्हांला देदीप्यमान संपत्ति घेऊन ये. तुज उदाराच्या देणगीला आम्हीं पात्र आहों. आमची वांच्छा वडवानळाप्रमाणें प्रवृद्ध आहे. ती हे संपत्तींच्या स्वामी, तूं पूर्ण कर.

२०. ही वांछा, गाईंनीं [आणि] घोड्यांनीं तृप्त कर, आणि देदीप्यमान संपत्तीनें [आम्हांस] प्रख्यात कर. सुखेच्छु असे जे विद्वान् कुशिक त्यांहीं हें स्तोत्र तुज इंद्रासाठीं प्रेमानें रचिलें आहे.

18. Bestow upon us horses for our prosperity, o excellent leader Indra, since thou dost possess many great kinds of wealth. May we be the enjoyers of great prosperity. May we have, o Indra, wealth accompanied by progeny.

19. Bring us, o Indra, resplendent wealth. We stand in the bounty of thee the liberal one. Our desire has grown like a fire. Fulfill it o wild lord of riches!

20. Gratify this desire with cows and horses, and spread [our] fame with resplendent wealth. Desirous of wealth the pious sons Kusika have with pious feelings composed this hymn for thee Indra.

---

२०. कुशिक. कुशिक हें विश्वामित्राच्या मूळपुरुषाचें नांव. सू. २६० मं. १ आणि सू. २६३ मं. १५ पाहा.

आ नो गोत्रा दर्दृहि गोपते गाः समस्मभ्यं सनयो यन्तु वाजाः ।
दिवक्षा असि वृषभ सत्यशुष्मोऽस्मभ्यं सु मघवन्बोधि गोदाः॥२१

आ । नः । गोत्रा । दर्दृहि । गोऽपते । गाः । सम् । अस्मभ्यम् । सनयः । यन्तु । वाजाः ।
दिवक्षाः । असि । वृषभ । सत्यऽशुष्मः । अस्मभ्यम् । सु । मघऽवन् । बोधि । गोऽदाः ॥ २१ ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।
शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥२२॥४

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽमतम् । वाजऽसातौ ।
शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ २२ ॥ ४ ॥

तव धनदानस्य पात्रभूताः स्मः) । अस्मे कामः ऊर्व इव पप्रथे (=अस्माकं धनकामो वडवानल इव प्रभूतो वर्तते) । हे वसूनां वसुपते (=धनानां स्वामिन्) तं [कामम्] आ पृण (=पूरय) ॥

२०. इमं कामम् (=अस्माकम् एतां वाञ्छां) गोभिरश्वैर्मन्दय (=गोदानेनाश्वदानेन च संतर्पय) । च (=अपि च) चन्द्रवता राधसा (=दीप्तिमता धनेन) [नः] पप्रथः (=अस्मान् प्रख्यापय) । स्वर्यवः (=स्वर्गादिसुखम् इच्छन्तो) विप्राः (=यजनकर्मकुशलाः) कुशिकासः (=कुशिकस्य पुत्रा) मतिभिः (=प्रेमभावैस्) तुभ्यम् इन्द्राय वाहः अक्रन् (=स्तोत्रम् अकुर्वन्) ॥

भाषायाम्.

२१. हे गोपते (=गवां स्वामिन्), नः (=अस्मदर्थं) गोत्रा गा आ दर्दृहि (=गाः प्रति गोष्ठानि विदारय=गोष्ठानि विदार्य गा अस्मभ्यं देहि) । अस्मभ्यं सनयो वाजाः सं यन्तु (=संभजनीयानि धनानि अन्नानि च समागच्छन्तु) । हे वृषभ (=वीर), [त्वं] दिवक्षाः (=दिवं व्याप्य वर्तमानः) सत्यशुष्मः (=सत्यबलश्) [च] असि । हे मघवन्, अस्मभ्यं गोदाः (=गवां दाता) सु बोधि (=सुष्ठु यथा तथा भव) ॥

२१. हे गोपती, तूं आम्हांला गोठे उघडून गाई दे. आम्हांप्रत संपत्ति [आणि] अन्नें येओत. हे प्रभू, तूं द्युलोकाला व्यापून राहणारा [आणि] सत्यबळ आहेस. हे मघवन्, तूं आम्हांला गाई देणारा हो.

२२. धनसमृद्ध [आणि] अतिशय शौर्यवान् इंद्राला सुखासाठीं या लढाईंत [आणि] समरांगणांत आम्ही बोलावूं. ऐकून घेणारा, प्रबळ [आणि] शत्रूंला मारणारा [आणि] लूट जिंकणरा [असा जो इंद्र त्या]ला आम्ही साहाय्यासाठीं युद्धांमध्यें बोलावूं.

21. Break the cow-folds and give us the cows, o master of cows! May riches and comforts come unto us. O hero, thou art the ruler of heaven [and] possessed of true power. Be a good giver of cows to us, o rich [Indra] !

22. Let us invoke for blessing in this fight, in [this] struggle, Indra possessed of wealth [and] most brave—[invoke] in battles for protection mighty [Indra] who hears [our prayer], who slays the enemies, who conquers booties.

---

२२. 'सुखासाठीं'='शुनम्.' म्हणजे 'शुनं सुखमुद्दिश्य.' ऋ. ६. १६. ४ आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा.

सूक्तम् ३१–२६५.

इषीरथस्य पुत्रः कुशिको विश्वामित्र एव वा ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

शासद्वह्निर्दुहितुर्नप्त्यं गाद्विद्वाँ ऋतस्य दीधितिं सपर्यन् ।
पिता यत्र दुहितुः सेकमृञ्जन्त्सं शग्म्येन मनसा दधन्वे ॥ १ ॥

शासत् । वह्निः । दुहितुः । नप्त्यम् । गात् । विद्वान् । ऋतस्य । दीधितिम् । सपर्यन् ।
पिता । यत्र । दुहितुः । सेकम् । ऋञ्जन् । सम् । शग्म्येन । मनसा दधन्वे ॥ १ ॥

---

२२. अस्मिन् भरे वाजसातौ (=संग्रामे युद्धे च) मघवानं (=धनवन्तं) नृतम (=शूरतमम्) इन्द्रं शुनं (=सुखमुद्दिश्य) हुवेम (=आह्वयेम) । [अस्मान्] शृण्वन्तम् उग्रं (=प्रबलं) वृत्राणि घ्नन्तं (=शत्रून् घ्नन्तं) धनानां संजितं (=सम्यग्जेतारं) [तं] समत्सु (=युद्धेषु) ऊतये (=रक्षणाय) [हुवेम] ॥

भाषायाम्.

१. अज्ञातार्थैषा सायणेनैवं व्याख्याता । कुशिकः प्रसंगात् कंचित् शास्त्रार्थं ब्रूते अपुत्रस्य पितुः पुत्री दायादा पुत्रिका सती यतः संतानकृत्तस्याः पुत्र इत्यनयोच्य इति । अपुत्रो यः पिता कन्यामन्यकुलं प्रापयति स वह्निरित्युच्यते । स पिता शसाद् अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम् । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति स्मृत्युक्तमनुशासनं कुर्वन् दुहितुः पुत्रिकाया नप्त्यं नप्तारं पौत्रं गात् गच्छति । दुहितुः पुत्रत्वेन स्वीकाराद्दौहित्रं नप्तृभवं पिण्डदानादिकं कर्तव्यतया गात् गच्छति । किं कुर्वन् । विद्वान् अस्यां दुहितरि जातः पुत्रो मम स्वधाकरो भविष्यतीति जानन् ऋतस्य सत्यस्य पुत्रोत्पादनसमर्थस्य रेतसो दीधितिं धर्तारं जामातृत्पतिं सपर्यन् वस्त्रालंकारादिना पूजयन् पिता नप्तृभवं गच्छति । यत्र यस्मिन्विषये पिता पुत्रो जनको दुहितुरप्रत्तायाः स्वकन्यायाः सेकं रेतसः सेकं तस्यां रेतःसेकमृञ्जन् प्रसाधयन् शग्म्येन सुखनिमित्तेन मनसा सं दधन्वे । आत्मानं संधत्ते । अपुत्रत्वनिमित्तदुःखापगमात् । यस्या दुहितुः पिता पालकः पतिर्जामाता सेकं तस्यां रेतःसेकमृञ्जन् प्रसाधयन् सं शग्म्येन केवलं सुखनिमित्तेन मनसा तया स्वशरीरं संदधन्वे । संधत्ते । न तु पुत्रनिमित्तेन मनसा । इति ॥

सूक्त ३१–२६५.

ऋषि–इषीरथाचा पुत्र कुशिक अथवा स्वत: **विश्वामित्र.** देवता–इन्द्र. वृत्त–त्रिष्टुप्.

१. " विद्वान् कन्यादाता अनुशासन करून [आणि] सत्य [बीजा]ला धारण करणाऱ्याला [अलंकारांनीं] पूजून दुहितेच्या पुत्राप्रत पावतो; जेथें दुहितेचा पिता [रेत:]सेचन सिद्ध करून सुखनिमित्त मनानें आपली समाधानी करून घेतो. "

Hymn 31–265.

To *Indra*. By *Kus'ika*, the son of *Ishîratha* or by *Vis'vâmitra* himself. Metre—*Trishṭubh*

1. "The heirless father who knowingly gives away his daughter with hopes of an heir obtains a grandson honouring the holder of the true [semen]; where the father of the daughter brings about an emission and comforts himself with a cheerful mind."

---

१. हें सर्व सूक्त बहुतकरून कठिण आहे, त्यांत विवक्षित अर्थ काय आहे, आणि तो कशाविषयीं सांगितला आहे, तें स्पष्ट न समजल्यामुळें आणि बहुतेक मंत्रांत कवीचा भाव गूढ असल्यामुळें कवीचें म्हणणें काय आहे तें समजणें कठिण पडतें. विशेषेंकरून पहिल्या दोन किंवा तीन ऋचा तर अशा आहेत कीं खरोखर त्यांचा अर्थ काय आहे तो समजतच नाहीं असें म्हटलें असतां चालेल. आणि त्यांसारिख्या दुसऱ्याहि कांहीं ऋचा या सूक्तामध्यें आहेतच. आम्हीं केवळ सायणांनीं केलेल्या निर्वाहास अनुसरून अर्थ केला आहे. त्याचा भावार्थ असा कीं, 'पुत्रहीन पिता कन्येच्या ठायीं पुत्र उत्पन्न व्हावा म्हणून कन्यादान करितो आणि तेणेंकरून आपल्या मनाची समाधानी करितो.' भाषा पहा.

न जामये तान्वो रिक्थमारैक्चकार गर्भं सनितुर्निधानम् ।
यदी मातरो जनयन्त वह्निमन्यः कर्ता सुकृतोरन्य ऋन्धन् ॥ २ ॥

न । जामये । तान्वः । रिक्थम् । अरैक् । चकार । गर्भम् । सनितुः । निऽधानम् ।
यदि । मातरः । जनयन्त । वह्निम् । अन्यः । कर्ता । सुऽकृतोः । अन्यः । ऋन्धन् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. एषाप्यज्ञातार्था सायणाचार्यैरेवं व्याख्याता । अभ्रातृकाया दुहितुः पुत्रिकाकरणात् सा रिक्थभागित्युक्तम् । भ्रातृमत्यास्तस्या रिक्थभाक्त्वं नास्तीति ब्रूते । तान्वस्तनूज औरसः पुत्रो जामये भगिन्यै रिक्थं पित्र्यं धनं नारैक् । न प्ररेचयति । न प्रददाति । किं तर्हि सनितुरेनां संभजमानस्य भर्तुर्गर्भम् । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । गर्भस्य निधानं रेतःसेकनिधानीमेनां चकार । पाणिग्रहणेन संस्कृतामेनां करोति । न तु तस्यै रिक्थं ददातीत्यभिप्रायः । असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः । भगिन्यश्च निजादंशाद्दत्त्वांशं तु तुरीयकमिति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । २. १२४ । स्त्रीपुंसलक्षणस्यापत्यस्यैकोत्पाद्यत्वाविशेषात्पुमपत्यस्य को विशेष इत्याशङ्क्य विशेषं दर्शयति । यदि यद्यपि मातरो मातापितरौ वह्निम् । अवह्निः स्त्री वह्निः पुमान् स्वभार्याया वोढृत्वात् । अवह्निश्च वह्निः । तादृशं स्त्रीपुंसलक्षणमपत्यं जनयन्त । तथापि तयोर्मध्येऽन्यः पुंलक्षणः सुकृतोः शोभनस्य पिण्डदानादेः कर्मणः कर्ता भवति । अन्यः स्त्रीलक्षण ऋन्धन् वस्त्रालंकारादिना ऋध्यमान एव भवति । पिण्डदानादिकर्तृत्वात्पुत्रो दायार्हः दुहिता तथा नेति न दायार्हा सा तु केवलं परस्मै दीयते । इति ॥

२. "पुत्र भगिनीला भाग देत नाहीं. [तिला] संभोक्त्याच्या गर्भाचें स्थान करितो. जरी आई-बाप अपत्याला जन्म देतात, तरी एक पुण्यकर्माचा कर्ता होतो आ-णि दुसरी अलंकार घालणारी होते."

2. "The son gives not the inheritance to the sister, but makes [her] the receptacle of his seed who enjoys [her]. Though the parents give birth to [each] offspring, one [becomes] a performer of the good deed, the other is [merely] ornamented."

---

२. ही ऋचा तरी वरच्या ऋचेप्रमाणेंच कठिण आहे. आम्हीं केवळ सायणांच्या भाष्याचें भाषांतर केलें आहे. त्याचें ता-त्पर्य असें कीं, 'कोणा मनुष्यास जर पुत्र झाला तर तो आपल्या बहिणीला पितृधनाचा हिसा देत नाहीं, तर तिचें लग्न करून देतो. पुत्र आणि कन्या हीं दोघीं जरी एकाच आईबापांस होतात, तरी मुलगा चांगले पराक्रम करणारा होतो आणि कन्या केवळ अलंकारांनीं आपलें शरीर शोभवविणारी होते.'

परंतु या अर्थाविषयीं आम्हांस जसा संशय आहे त्याप्रमाणेंच सायणांलाहि सं-शय होता असें उघड दिसून येतें. या दोन ऋचांत सांगितलेला अर्थ जर सा-यण म्हणतात त्याप्रमाणें पितृधनाचा वा-रस कोण याविषयीं शास्त्रार्थ असेल, तर तो येथें या इंद्रसूक्तांत सांगण्याचें कांहीं-च प्रयोजन नाहीं. परंतु या दोनहि ऋचा फार दुर्बोध असून त्यांचा कांहीं तरी निर्वाह करणें आहे म्हणून सायणां-नीं केला तसा आम्हीं ही अर्थ केला आहे.

अग्निर्जज्ञे जुह्वा३ रेजमानो महस्पुत्राँ अरुषस्य प्रयक्षे ।
महान्गर्भो मह्या जातमेषां मही प्रवृद्धर्यश्वस्य यज्ञैः ॥ ३ ॥

अग्निः । जज्ञे । जुह्वा । रेजमानः । महः । पुत्रान् । अरुषस्य । प्रऽयक्षे ।
महान् । गर्भः । महि । आ । जातम् । एषाम् । मही । प्रऽवृत् । हरिऽअश्वस्य । यज्ञैः ॥ ३ ॥

अभि जैत्रीरसचन्त स्पृधानं महि ज्योतिस्तमसो निरजानन् ।
तं जानतीः प्रत्युदायन्नुषासः पतिर्गवामभवदेक इन्द्रः ॥ ४ ॥

अभि । जैत्रीः । असचन्त । स्पृधानम् । महि । ज्योतिः । तमसः । निः । अजानन् ।
तम् । जानतीः । प्रति । उत् । आयन् । उषसः । पतिः । गवाम् । अभवत् । एकः । इन्द्रः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. जुह्वा रेजमानः (= जुह्वया कम्पमानः) अग्निः अरुषस्य प्रयक्षे (=आरोचमानस्येन्द्रस्य प्रयजनाय) महः पुत्रान् (=महतः पुत्रान्=रश्मीन्) जज्ञे (=उत्पादयति) । अग्निः एषां महान् गर्भः (=रश्मीनां महान् पुत्रो) [भवति] आ (=अपि च) महि जातं (=तेषां महदपत्यं) [भवति] । यज्ञैः (=यज्ञकर्मभिर्द्वारा) हर्यश्वस्य (=हरिद्युक्तस्येन्द्रस्य) प्रवृत् (=प्रवृत्तिर्) मही (=महती) [भवति] ॥

यज्ञकर्मभिः प्रीत इन्द्रो महतां वीरकर्मणां करणाय समर्थो भवतीत्यर्थः ॥

४. जैत्रीः (=जित्वर्यो विशो मरुतः) स्पृधानं (=वृत्रेण सह स्पर्धमानं युध्यन्तम् इन्द्रम्) अभि असचन्त (=आभिमुख्येन अन्वसरन्) । [अनन्तरम् इन्द्रयुक्तास्ते मरुतो] महि ज्योतिस् तमसो निरजानन् (=महान्तं प्रकाशं तमसो निरगमयन्) । जानतीः (=जानत्यः अयमिन्द्रोस्माकं मोचनायागत इति बोधन्त्य) उषसस् तं प्रति उत् आयन् (=प्रत्युदगच्छन्) । एक इन्द्रः (=अद्वितीय इन्द्र एव) गवां पतिरभवत् (=उषोरूपाणां गवां स्वामी अभवत्) ॥

मरुतां साहाय्येन युक्त इन्द्र उषसस्तमोरूपाद्वृत्रात् विमोच्य तासां स्वाम्यभवदित्यर्थः॥

३. ज्वालेनें कंपायमान असा अग्नि आरोचमान [इंद्रा]च्या यजनासाठीं महापुत्रांस उत्पन्न करितो. [अग्नि] [त्यांचा] महा गर्भ [होय], त्यांचें महा अपत्य [होय]. यज्ञाच्या योगानें पीताश्व इंद्राची प्रवृत्ति मोठी [होय].

3. Agni, tremulous with [his] flame, produces for the worship of the gold-coloured [Indra] [his] great sons [the rays]. Agni is their great fœtus, their great progeny. Through sacrifices great is the action of [Indra] the possessor of the golden horses.

४. [वृत्राशीं] युद्ध करण्यांत गुंतलेल्या इंद्राला विजयी मरुत् मिळतात. ते अंधकारांतून महा प्रकाश मुक्त करिते झाले. त्या [इंद्रा]ला जाणणाऱ्या उषा त्याजप्रत धांवत आल्या. एकटा इंद्र गाईंचा स्वामी झाला.

4. The victorious [Maruts] join Indra as he was engaged in the fight. They order the great light out of darkness. The Ushases knowing him, run up to him. Indra alone became the master of the cows.

---

३. या मंत्राचा दुसरा आणि तिसरा हे चरण कठिण आहेत तरी आम्हीं हा सायणांस अनुसरून अर्थ केला आहे. सर्व मंत्राचा भावार्थ असा दिसतो कीं, 'इंद्राच्या यजनासाठीं अग्नि आपले किरण प्रादुर्भूत करितो. त्याचे जे किरण, त्यांचा जरी तो पिता आहे तरी तो स्वतः त्याचा पुत्र होय. अशा अग्नीमध्यें अर्पिलेलें हवि सेवून इंद्र अतिशय प्रबळ होतो. आणि मोठे पराक्रम करण्याला प्रवृत्त होतो.'

४. 'मरुतांचें साहाय्य घेऊन इन्द्रानें उषा ज्या त्याच कोणी गाई, त्यांला अंधकाररूप वृत्रापासून मुक्त करून त्यांचा धनी झाला. हा पराक्रम इंद्राशिवाय दुसऱ्या कोणास करितां आला नाहीं.'

वीळौ सतीर॒भि धीरा॑ अतृन्दन्प्राचाहिन्वन्मन॑सा स॒प्त विप्राः ।
विश्वा॑मविन्दन्प॒थ्या॑मृतस्य॑ प्रजा॒नन्नित्ता नमसा वि॑वेश ॥ ५ ॥५॥

वीळौ । सतीः । अभि । धीराः । अतृन्दन् । प्राचा । अहिन्वन् । मनसा । सप्त । विप्राः ।

विश्वाम् । अविन्दन् । पथ्याम् । ऋतस्य । प्रऽजानन् । इत् । ता । नमसा । आ । विवेश ॥ ५ ॥ ५ ॥

विदद्यदी॑ स॒रमा॑ रु॒ग्णमद्रे॒र्महि॒ पाथः॑ पू॒र्व्यं स॒ध्र्य॑क्कः ।
अग्रं॑ नयत्सु॒पद्यक्ष॑राणा॒मच्छा॒ रवं॑ प्रथ॒मा जा॑न॒ती गा॑त् ॥ ६ ॥

विदत् । यदि । सरमा । रुग्णम् । अद्रेः । महि । पाथः । पूर्व्यम् । सध्र्यक् । करिति कः ।

अग्रम् । नयत् । सुऽपदी । अक्षराणाम् । अच्छ । रवम् । प्रथमा । जानती । गात् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. धीराः (=धीमन्तः=भक्तिमन्तः) सप्त विप्राः (=मेधाविनोऽङ्गिरसः) प्राचा मनसा (=प्रवणमार्गवद् इन्द्रं प्रति धावतेव स्तोत्रेण) वीळौ सतीः (=दृढे पर्वते निरुद्धा वर्तमाना गा) अभि अतृन्दन् (=अपावृण्वन्) अहिन्वन् (=निरगमयंश्च)। [एवं प्रकारेण] ते ऋतस्य विश्वां पथ्यां (=सत्यभूतस्य यज्ञस्य सर्वं पन्थानम्) अविन्दन् (=अलभन्त)। ता (=तानि गोमोचनस्तोत्रकरणादीनि) प्रजानन् [इन्द्र] इत् (=प्रकृष्टज्ञानवान् इन्द्र एव) नमसा आ विवेश (=स्तोत्रेण द्वारा प्रविवेश=स्तोत्रं श्रुत्वा प्रावर्तयत्)॥

६. यदि (=यदा) सरमा [नाम देवशुनी] अद्रे रुग्णं (=पर्वतस्य छिद्रं) विदत् (=अविन्दत्=अलभत) [तदानीं सा] महि (=महत्) पूर्व्यं (=प्रत्नं) पाथः (=स्थलम्=अन्तरिक्षरूपं) सध्र्यक् कः (=पुनः सध्रीचीनम् अकार्षीत्=तेजोरूपासु गोषु पणिभिरपहृतासु सतीषु लुप्तम् अन्तरिक्षं तन्मार्गदर्शनेन पुनः प्रादुरभावयत्)। सुपदी (=शोभनपादयुक्ता शीघ्रगमना सरमा) अक्षराणाम् अग्रं नयत् (=अहिंसनीयानां गवां प्रान्तम् अनयत्=ता यत्रासंस्तत्र स्थले गच्छतो मार्गस्य प्रान्तम् अदर्शयत्)। रवं जानती (=गवां हम्भारवं जानती सा) प्रथमा अच्छ गात् (=प्रथमं ताः प्रति उपागमत्)॥

५. पर्वतांमध्यें असलेल्या [गाई]स भाविक आणि मेधावी सात विद्वान् उत्सुक स्तोत्रानें मुक्त करिते झाले [आणि] हांकून नेते झाले. ते सत्याच्या सगळ्या मार्गाला शोधून काढिते झाले. तें सर्व प्रज्ञानी इंद्रच उपासनेच्या योगानें प्रवर्तविता झाला.

5. The seven sages, pious and wise, liberated and sent forth with a ruddy hymn the cows that were in the mountain fastness. They discovered the whole path of Truth. It was Indra that directed all that by virtue of the obeisance.

६. जेव्हां सरमा पर्वताचें भोंक शोधून काढिती झाली [तेव्हां] तिणें सनातन महा अंतरिक्ष पुनः सांधिलें. सुपाद [सरमे]नें अखंड [गाईं]चा प्रांत दाखविला. हंभारव ओळखणारी [सरमा] [त्यांज]कडे प्रथम धांवली.

6. When Saramâ discovered the split of the mountain she restored to its entirety the vast ancient space. The quick-footed [Saramâ] led [the way] to the end of the indestructible [cows]. Recognising the lowing she was the first to run towards [them].

५. या ऋचेंत पणींनीं चोरून नेलेल्या गाई अंगिरसांसाठीं इन्द्रानें मुक्त केल्या तो पराक्रम सांगितला आहे.

‘ पर्वतामध्यें ’=‘ वीळौ.’ म्ह. ज्या गुहेंत पणींनीं कोंडून ठेविल्या होत्या ती पर्वताची गुहा.

‘ सात विद्वान् ’=‘ सप्त विप्राः.’ या शब्दानें येथें अंगिरस घ्यावयाचे असें दिसतें. दुसऱ्याहि कितीएक मंत्रांत (ऋ. ४. २. १५, ६. २२. २. आणि सायणभाष्य पहा) हाच अर्थ विवक्षित असून सायणांनींहि केला आहे. परंतु ऋ. ९. ९२. २ यांत सायणांनीं भरद्वाज, कश्यप, गोतम, अत्रि, विश्वामित्र, जमदग्नि आणि वशिष्ठ हे सात ऋषि घेतले आहेत.

‘ सत्याच्या सगळ्या मार्गाला ’=‘ विश्वाम् ऋतस्य पथ्याम्.’ म्हणजे स्तोत्र किंवा स्तोत्र करण्याचा संप्रदाय, आणि यज्ञकरून देवांस प्रसन्न करण्याची रीति. कारण कीं, स्तोत्र करणें आणि यज्ञ करणें हाच सत्य धर्म होय असें प्राचीन आर्य मानीत असत. आणि अंगिरसांनीं स्तोत्र आणि यज्ञ करणें हा जो मार्ग मानवी

अगच्छदु विप्रतमः सखीयन्नसूदयत्सुकृते गर्भमद्रिः ।
ससान मर्यो युवभिर्मखस्यन्नथाभवदङ्गिराः सद्यो अर्चन् ॥ ७ ॥

अगच्छत् । ऊं इति । विप्रऽतमः । सखिऽयन् । असूदयत् । सुऽकृते । गर्भम् । अद्रिः ।
ससान । मर्यः । युवऽभिः । मखस्यन् । अथ । अभवत् । अङ्गिराः । सद्यः । अर्चन् ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

७. सखीयन् (=अङ्गिरोभिः साकम् आत्मनः सखित्वम् इच्छन्) विप्रतमः (=अतिशयेन मेधावी) [इन्द्रः] अगच्छत् उ (=गोभिरधिष्ठितं पर्वतं क्षिप्रम् अगच्छत्) । अद्रिः (=स पर्वतः) सुकृते (=सुचरिताय तस्मा इन्द्राय) गर्भम् असूदयत् (=गवात्मकं स्वधृतं निधिं निरगमयत्) । युवभिर्मखस्यन् (=अजरैर्मरुद्भिः सहायैः शत्रुणा सह युद्धम् इच्छन्) मर्यः (=वीर इन्द्रः) ससान (=अभिलषितं गोरूपं लब्धवान्) । अथ (=अनन्तरं) सद्यः (=क्षिप्रम्) अङ्गिराः अर्चन् अभवत् (=सप्तानाम् अङ्गिरसां मध्ये वरिष्ठोऽङ्गिरा इन्द्रात्ता गा लब्ध्वा इन्द्रं पूजयन्नभवत्) ॥

जनांस दाखवून दिला तो इन्द्रकृपेनेंच दिला असा कवीचा अभिप्राय.

अंगिरस् हे प्राचीन ऋषि कोण होते याविषयीं सू. १ मं. ६ आणि सू. ५१ मं. ३ आणि टीप पहा.

६. पणींनीं चोरलेल्या गाईंचा शोध सरमानांवाच्या कुत्रीनें कसा लाविला तें यांत सांगितलें आहे.

'पर्वताचें भोंक'='अद्रे रुग्णम्.' म्हणजे ज्या गुहेमध्यें प्रकाशरूप गाई पणींनीं कोंडून ठेविल्या होत्या ती गुहा.

'सनातन महा अंतरिक्ष सांधिलें'='महि पाथः.' म्ह. प्रकाशरूप ज्या गाई त्या हरण केल्यामुळें अंतरिक्ष नाहींसें जणुं झालें होतें तें गाई मुक्त करून पुनः जशाचें तसें केलें.

'अखंड'='अक्षराणाम्.' म्ह. गाई जरी कोंडून ठेविल्या होत्या तरी त्यांचा नाश झाला नव्हता.

सरमा याविषयीं सू. ६२ मं. ३ पहा.

७. मित्रत्व करूं इच्छिणारा श्रेष्ठ प्रज्ञावान् [इंद्र] [तेथें] गेला. पर्वत [आपल्या] उदरांतील [गाई] सुपराक्रम इंद्रासाठीं प्रसविता झाला. अजर [मरुतां]-च्या साहाय्यानें संग्राम करूं इच्छिणारा वीर [इंद्र] [त्या गाई] ग्रहण करिता झाला. नंतर अंगिरा तत्क्षणीं स्तोत्र गाता झाला.

7. Tho most wise [Indra], desirous of befriending [the Angirases] went forth. The mountain set free the contents of its womb for the performer of valorous deeds. The hero, desirous of fight with the help of the ever-young [Maruts], obtained [the cows]. Then instantly Angiras became a singer [of hymns].

७. 'सरमेकडून शोध येतांच इंद्र गाई असलेल्या पर्वताजवळ गेला: पर्वतानें तत्क्षणीं आपल्या पोटांतील गाई काढून दिल्या. याप्रमाणें इंद्राचा मनोरथ पूर्ण झाला. हें पाहून अंगिरा ऋषीनें तत्क्षणींच इंद्राचें स्तोत्र करण्यास आरंभ केला.'

'अंगिरा'='अङ्गिराः.' म्हणजे अङ्गिरस ऋषि जे त्यांचा मूळपुरुष असें असेल, किंवा अङ्गिरस ऋषींमध्यें जो श्रेष्ठ ऋषि तो, असा अर्थ असेल.

सतःसंतः प्रतिमानं पुरोभूर्विश्वा वेद जनिमा हन्ति शुष्णम् ।
प्र णो दिवः पदवीर्गव्युरर्चन्त्सखा सखीँरमुञ्चन्निरवद्यात् ॥८॥

सतःऽसंतः । प्रतिऽमानम् । पुरःऽभूः । विश्वा । वेद । जनिम । हन्ति । शुष्णम् ।
प्र । नः । दिवः । पदऽवीः । गव्युः । अर्चन् । सखा । सखीन् । अमुञ्चत् । निः । अवद्यात् ॥ ८ ॥

नि गव्यता मनसा सेदुरर्कैः कृण्वानासो अमृतत्वाय गातुम् ।
इदं चिन्नु सदनं भूर्येषां येन मासाँ असिषासन्नृतेन ॥ ९ ॥

नि । गव्यता । मनसा । सेदुः । अर्कैः । कृण्वानासः । अमृतऽत्वाय गातुम् ।
इदम् । चित् । नु । सदनम् । भूरि । एषाम् । येन । मासान् । असिसासन् । ऋतेन ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. सतःसतः प्रतिमानं (=सर्वस्य वस्तुन उपमानभूतः) पुरोभूः (=सर्वेभ्यो वस्तुभ्यः प्राग्भूतः) [स] विश्वा जनिमा वेद (=सर्वाणि भूतजातानि वेत्ति) स शुष्णं [नामासुरं] हन्ति । दिवः पदवीः (=द्युलोकस्य नायको) गव्युः (=युद्धेच्छुर्) अर्चन् (=दीप्यमानः) सखा [इन्द्रः] सखीन् नः (= सखिभूतान् अस्मान्) अवद्यात् (=पापात्) प्र निरमुञ्चत् (= प्रकर्षेण नितरां मुञ्चतु) ॥

९. गव्यता मनसा (=गा इच्छता मनसा युक्तास्तेऽङ्गिरसः) अर्कैः (=स्तोत्रैः अमृतत्वाय गातुं कृण्वानासः (=अमृतत्वप्राप्त्युपायभूतं मार्गं कुर्वाणाः सन्तो) निषेदुः (=निषेदुः " सत्राख्ये कर्मण्यासीदन् ") । एषां (=तेषाम् अङ्गिरसाम्) इदं चित् नु भूरि सदनम् (=इदमेव महत् सत्राख्यं कर्म) [आसीत्] येन ऋतेन (=सत्रकर्मणा) [ते] मासान् असिषासन् (=" अभिप्लवपृष्ठ्यषडहैः कल्पितान् मासान् " संभक्तुम् ऐच्छन्) ॥

८. वस्तुमात्राचें प्रतिमान असा [जो] पूर्वभू [इंद्र] [तो] सकळ भूतांला जाणतो. तो शुष्णाला मारितो. तो स्वर्गाचा नायक युद्धेच्छु, प्रकाशमान सखा इन्द्र आम्हां सख्यांस पापापासून मुक्त करो.

९. गाई इच्छिणाऱ्या मनानें ते स्तोत्रांनीं अमरत्वाचा मार्ग शोधून काढीत सत्राला बसले. हेंच त्यांचें मोठें सत्र [होय] कीं जेणेंकरून ते सत्याच्या द्वारें महिन्यांची इच्छा करिते झाले.

8. The prototype of all beings, the arch-ancient [Indra], knows all creatures. He kills s'ushṇa. may the leader of heaven, the resplendent champion friend, free us friends from sin.

9. With a mind fond of cows they sat down with hymns, making the road to immortality. This and no other was their great session that they wished to obtain the months through the Truth.

---

८. 'वस्तुमात्राचें प्रतिमान.' म्हणजे ज्याच्या मापानें सकळ वस्तु जणूं निर्माण झाल्या, अथवा ज्याच्या मानाची उपमा वस्तुमात्रास द्यावी असा.

'पूर्वभू'='पुरोभूः' म्हणजे सकळ वस्तूंच्या पूर्वीं होता असा.

९. या ऋचेचा शब्दार्थ उघड आहे तरी ऋषीचा भावार्थ काय आहे तो तितका उघड नाहीं. सायणांप्रमाणें केलेल्या अर्थाचें तात्पर्य असें आहे कीं, 'गाईची प्राप्ति व्हावी अशी इच्छा करून अंगिरस सत्र करावयास बसले आणि त्यांणीं स्तोत्र केलें. त्यांणीं जें स्तोत्र केलें तोच अमरत्वप्राप्तीचा मार्ग होय.'

परंतु उत्तरार्धांत महिने मिळण्याची इच्छा केली असें सांगितलें आहे त्याचा उद्देश समजत नाहीं. सायणांनीं दिलेला अर्थ भाषेंत पहा.

संपश्यमाना अमदन्नभि स्वं पयः प्रत्नस्य रेतसो दुघानाः ।
वि रोदसी अतपद्घोष एषां जाते निःष्ठामदधुर्गोषु वीरान् ॥१०॥
॥ ६ ॥

सम्ऽपश्यमानाः । अमदन् । अभि । स्वम् । पयः । प्रत्नस्य । रेतसः । दुघानाः ।
वि । रोदसी इति । अतपत् । घोषः । एषाम् । जाते । निःऽस्थाम् । अदधुः । गोषु । वीरान् ॥ १० ॥ ६ ॥

स जातेभिर्वृत्रहा सेदु हव्यैरुदुस्रिया असृजदिन्द्रो अर्कैः ।
उरूच्यस्मै घृतवद्भरन्ती मधु स्वाद्म दुदुहे जेन्या गौः ॥ ११ ॥

सः । जातेभिः । वृत्रऽहा । सः । इत् । ऊं इति । हव्यैः । उत् । उस्रियाः । असृजत् । इन्द्रः । अर्कैः ।
उरूची । अस्मै । घृतऽवत् । भरन्ती । मधु । स्वाद्म । दुदुहे । जेन्या । गौः ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. स्वं (=स्वकीयं) [गोरूपं धनम्] अभि संपश्यमानाः (=आभिमुख्येन पश्यन्तः अस्मदीया एता गाव इत्यात्मीयतया जानानास्तेऽङ्गिरसः) अमदन् (=हृष्टा अभवन्)। प्रत्नस्य रेतसः पयो दुघानाः (=पुरातनस्य वृष्टिरूपस्य शुक्रस्य जलरूपं पयो दुहन्तः) [अमदन्]। एषां घोषः (=तेषाम् अङ्गिरसां जयनादो) वि रोदसी अतपत् (=द्यावापृथिव्यौ व्याप्यातपिष्ट)। [ते] जाते निःष्ठाम् अदधुः (=जातमात्रे जगति विश्वासमस्थापयन्) गोषु [च] वीरान् [अदधुः] (=आहृतासु गोषु रक्षाकर्मार्थम् उत्तमवीर्यवतः पुरुषान् अस्थापयन्)॥

इदम् उक्तं भवति। पणिभ्यः प्रत्याहृता गाः पश्यन्तोऽङ्गिरसो हृष्टा भूत्वा ताभ्यः सकाशाद् वृष्ट्युदकरूपं पुरातनं रेतोऽलभन्त। अनन्तरं जयनादं कुर्वाणास्ते पूर्ववज्जगतः स्थैर्ये विश्वासम् अकुर्वन् गाश्च पुनर्यथा पणयो न हरन्ति तासु रक्षाकर्मार्थं वीरांस्तथा स्थापितवन्त इति॥

११. स [इन्द्रो] जातेभिः (?="सहायतया संपन्नैर्मरुद्भिः सहितः सन्") वृत्रहा (=वृत्रस्य हन्ता) [भवति]। स इत् उ इन्द्रः (=स इन्द्र एव च)

१०. आपल्या [गोरूप] धनाला पाहतांच त्यांला आनंद झाला. ते पुरातन रेताचें दूध दोहते झाले. त्यांचा जयघोष द्यावापृथिवींवर पसरला. ते विश्वावर भरंवसा ठेविते झाले [आणि] गाईंवर वीर ठेविते झाले.

10. Observing [again] their own [wealth] they rejoiced, pressing the milk of the ancient semen. Their acclamation penetrated earth and heaven. They [again] placed confidence in the creation, [and] brave heroes over the cows.

११. तो [आपल्या] मित्रांच्या साहाय्यानें वृत्र मारणारा होय, तो इंद्रच आहवनीय आणि स्तवनीय मरुतांच्या योगानें गाईंस सोडून देता झाला. त्या कारणें विस्तीर्ण-व्यापिनी श्रेष्ठ गाय घृतयुक्त आणि मधुररस धारण करणारी दोहिली जाते.

11. He alone is the destroyer of Vṛitra with [his] allies [the Maruts], that Indra alone sent forth the cows by [the aid of the Maruts] worthy of invocation [and] worthy of praise. For him is milked the vast [and] excellent cow bearing the fat, sweet [and] delicious juice.

---

१०. 'गाई आणिलेल्या पाहून अंङ्गिरसांला आनंद झाला आणि त्यांणीं त्यांपासून वृष्ट्युदकरूप दुधाची धार काढिली. त्या आनंदानें जयघोष करिते झाले, आणि हें जग आतां पूर्ववत् पुनः चालेल असा भरंवसा त्यांना आला; आणि गाई पुनः चोरीला जाऊं नये म्हणून त्यांणीं शूर वीरांचा पाहारा त्यांजवर ठेविला.'

येथें गाई म्हणजे मेघोदकें आणि आकाशांतील प्रकाश.

११. 'इन्द्रच वृत्रघ्न होय. तोच मेघोदकरूप गाई देतो. त्यासाठींच गाई दुभतात. त्याचे सहाय मरुत् होत.'

या मंत्रांत 'जात' आणि 'अर्क' या शब्दांनीं मरुत् घ्यावे लागतात इतकी अडचण आहे. सायणांनीं केलेल्या त्या निर्वाहाशिवाय दुसरा उपाय दिसत नाहीं.

'श्रेष्ठ गाय' म्हणजे भौतिक गाय घ्यावयाची असें सायण म्हणतात.

पित्रे चिच्चक्रुः सदनं सम॑स्मै महि त्विषीमत्सुकृतो वि हि ख्यन्।
विष्कभ्नन्तः स्कम्भनेना जनित्री आसीना ऊर्ध्वं रभसं वि मिन्वन्
॥ १२ ॥

पित्रे । चित् । चक्रुः । सदनम् । सम् । अस्मै । महि । त्विषिऽमत्
सुऽकृतः । वि । हि । ख्यन् ।
विऽस्कभ्नन्तः । स्कम्भनेन । जनित्री इति । आसीनाः । ऊर्ध्वम् । रभ-
सम् । वि । मिन्वन् ॥ १२ ॥

मही यदि धिषणा शिश्नथे धात्सद्योवृधं विभ्वं१रोदस्योः ।
गिरो यस्मिन्ननवद्याः समीचीर्विश्वा इन्द्राय तविषीरनुत्ताः ॥१३॥

मही । यदि । धिषणा । शिश्नथे । धात् । सद्यःऽवृधम् । विऽभ्वम् ।
रोदस्योः ।
गिरः । यस्मिन् । अनवद्याः । सम्ऽईचीः । विश्वाः । इन्द्राय । तविषीः ।
अनुत्ताः ॥ १३ ॥

हव्यैरर्कैः (=आहवनीयैः स्तुत्यैश्च मरुद्भिः) सहितः सन् उस्रिया उद् असृजत
(=गाः ससर्ज=मेघोदकरूपा गा दत्तवान्) । अस्मै (=तस्मा इन्द्रायैव) उरूची
(=उरुव्यापिनी) जेन्या (=प्रशस्या) घृतवत् मधु स्वाद्म (=घृतयुक्तं मधुरं स्वादु-
तरं रसं) भरन्ती (=बिभ्रती) गौर्दुदुहे (=दुह्यते) ॥

भाषायाम्.

१२. [अङ्गिरसः] अस्मै पित्रे चित् (?=तस्मै जगतः पित्रेपि "इन्द्राय"
अपि) सदनं सं चक्रुः (=उत्तमं स्थानं सम्यक् चक्रुः) । सुकृतः समुपार्जितकर्मा-
णस्ते) [तत्] महि (=महत्) त्विषीमत् (=दीप्तियुक्तं) [सदनं] वि हि ख्यन्
(=विशेषेणापश्यन्) । जनित्री (=जनयित्र्यौ=द्यावापृथिव्यौ) स्कम्भनेन विष्क-
भ्नन्तः (=विष्टम्भनेन विष्टब्धीकुर्वन्तस्ते) आसीनाः (=स्वयमुपविष्टाः सन्तो)
रभसं (=वेगवन्तमिन्द्रम्) ऊर्ध्वं वि मिन्वन् (=उच्चैरस्थापयन् उत्तुङ्गस्थले स्था-
पितवन्तः) ॥

स्वकर्मबलेन द्यावापृथिव्याविन्द्रं च ते उत्तमेषु स्थानेष्वस्थापयन्निति प्रशंसाङ्गि-
रसाम् अत्र ॥

१२. [अंगिरस] त्या पित्याकारणें स्थान सिद्ध करिते झाले. पुण्यवंत [अंगिरस] [तें] महान् [आणि] तेजःपुंज [स्थान] पाहते झाले. ते अंतरिक्षाच्या योगानें [त्या] मातापितरांस अंतराळीं बसविते झाले. आपण बसून वेगवान् [इंद्रा]ला उंच बसविते झाले.

12. [They] prepared a seat for that Father. The righteous ones contemplated the great [and] resplendent [seat]. Sitting down they fixed the impetuous one high above, supporting the two parents with a support.

१३. द्यावापृथिवी दुभागल्या असतां जेव्हां महास्तुति इंद्राला एकाएकीं बळवान् आणि समर्थ करिती झाली, आणि जेव्हां त्याच्या ठायीं मंगलस्तुति एकत्र मिळाल्या, तेव्हां त्या इंद्राला सर्व शक्ति आपणहूनच वश झाल्या.

13. To Indra [came] all powers unprompted, when the great praise rendered him instantly able [and] mighty at the time the earth and heaven went asunder, and when holy hymns congregated in him.

---

१२. पदशः दिलेल्या अर्थाचें तात्पर्य असें आहे कीं, अंगिरसांनीं आपल्या पुण्यबळानें इंद्राला उच्च स्थान प्राप्त करून दिलें, आणि द्यावापृथिवींसहि त्या न पडत अशा रीतीनें स्वस्वस्थानीं स्थापिलें.

१३. 'प्रथम द्यावापृथिवी एकच होतीं, तीं दुभागलीं तेव्हां लोक फार भ्याले आणि पृथिवी कोठें पडेल आणि द्यू कोठें जाईल याविषयीं लोकांस चिंता प्राप्त झाली; तेव्हां लोकांनीं इंद्राचें स्तवन केलें. सर्व लोकांच्या स्तुति एका इंद्राच्या ठायीं मिळाल्या, त्या बरोबर सर्व शक्ति एकाएकीं इंद्राला उत्पन्न झाल्या, आणि द्यावापृथिवींच्या दुभागण्यापासून अनर्थ न होई असें त्याणें केलें,' असें तात्पर्य.

मह्या ते सख्यं वश्मि शक्तीरा वृत्रघ्ने नियुतो यन्ति पूर्वीः ।
महि स्तोत्रमव आगन्म सूरेरस्माकं सु मघवन्बोधि गोपाः ॥१४

महि । आ । ते । सख्यम् । वश्मि । शक्तीः । आ । वृत्रऽघ्ने । नि॒ऽ
युतः । यन्ति । पूर्वीः ।

महि । स्तोत्रम् । अवः । आ । अगन्म । सूरेः । अस्माकम् । सु
मघऽवन् । बोधि । गोपाः ॥ १४ ॥

महि क्षेत्रं पुरु श्चन्द्रं विविद्वानादित्सखिभ्यश्चरथं समैरत् ।
इन्द्रो नृभिरजनद्दीद्यानः साकं सूर्यमुषसं गातुमग्निम् ॥१५॥७॥

महि । क्षेत्रम् । पुरु । चन्द्रम् । विविद्वान् । आत् । इत् । सखिऽभ्यः
चरथम् । सम् । ऐरत् ।

इन्द्रः । नृऽभिः । अजनत् । दीद्यानः । साकम् । सूर्यम् । उषसम्
गातुम् । अग्निम् ॥ १६ ॥ ७ ॥

---

१३. यदि (=यदा) मही धिषणा (=उपासकैः कृता महती स्तुती) रोदस्
शिश्नथे (=द्यावापृथिव्योर्विश्लेषे अन्योन्यवियोगे जाते सति) [इन्द्रं] सद्योवृ
(=तदानीमेव वर्धमानं बलवन्तं) विभ्वं (=विभुं प्रभवन्तं तयोर्धारणे समर्थ
धात् (=अकरोत्) यस्मिन् (=यदा च तस्मिन्निन्द्रे) अनवद्या गिरः (=शुद्ध
स्तुतयः) समीचीः (=संगता आसन्) [तस्मा] इन्द्राय विश्वास्तविषीः (=सर्वा
बलानि) अनुत्ताः (=अपरप्रेषितानि स्वभावसिद्धान्येव) [आजग्मुः] ॥

भाषायाम्.

१४. [हे इन्द्र], ते (=तव) महि सख्यं (=महत्सखित्वं) शक्तीः (=द
नानि च) आ वश्मि (=आसमन्तात् कामये) । वृत्रघ्ने (=वृत्रस्य हन्त्रे) [तुभ्यं
पूर्वीर्नियुतः बह्व्यः स्तुतिरूपा वडवा) आ यन्ति (=गच्छन्ति) । सूरेः (=विदुष
स्तव) महि स्तोत्रम् अवः आ अगन्म (=महत् स्तोत्रं हविर्लक्षणमन्नं च असाधयाम)
हे मघवन्, अस्माकं सु गोपा बोधि (=रक्षिता सुष्ठु यथा तथा भव) ॥

१५. [हे इन्द्र], त्वं महि क्षेत्रं (=महतीं भूमिं) पुरु श्चन्द्रं (=प्रभूतं हिरण्
विद्वान् (=अस्मान् लम्भितवान्) । आदित् (=तदनन्तरं) सखिभ्यः (=मित्
भूतानाम् उपासकानाम् अर्थं) चरथं समैरत् (=चरात्मकं गवादिकं धनं प्रेरित

१४. [हे इन्द्रा], मी तुझें मोठें सख्य [आणि] [मोठया] देणग्या वांछितों. तुज वृत्रघ्नाप्रत पुष्कळ स्तुति येत आहेत. तुज विद्वानाचें आम्हीं मोठें स्तोत्र [आणि] हवन केलें आहे. [तर] हे मघवन्, तूं आमचा चांगला रक्षणकर्ता हो.

१५. [हे इंद्रा], तूं मोठें क्षेत्र [आणि] पुष्कळ सुवर्ण शोधून काढिता झालास, आणि नंतर तुझ्या सख्यांकारणें जंगम संपत्ति उत्पन्न करिता झालास. देदीप्यमान इंद्र आपल्या शूर सहायांहीं सूर्याला, उषेला, पृथ्वीला, [आणि] अग्नीला, एकाच काळीं उत्पन्न करिता झाला.

14. I long for thy great friendship [and] [thy] gifts. To [thee] the killer of Vṛitra numerous horses are going. We have made for thee the knowing one a great hymn and an oblation. Be thou our good protector, o Maghavan!

15. He found for his friends the broad field [and] the plentiful gold, and then sent into being the moving creation. Resplendent Indra created, by the aid of his heroes, the sun, the Ushas, the earth [and] the fire, all simultaneously.

१५. 'इंद्रानें उपासकांकरितां मोठमोठीं शेतें, सुवर्ण, सूर्य, उषा, पृथ्वी आणि अग्नि हीं निर्माण केलीं.' 'गातु'शब्दाचा पृथ्वी हा अर्थ सायणानुसार आहे; पण त्याविषयीं वाद नाहीं असें नाहीं.

अपश्चिदेष विभ्वो३ दमूनाः प्र सध्रीचीरसृजद्विश्वश्चन्द्राः ।
मध्वः पुनानाः कविभिः पवित्रैर्द्युभिर्हिन्वन्त्यक्तुभिर्धनुत्रीः ॥१६॥

अपः । चित् । एषः । विऽभ्वः । दमूनाः । प्र । सध्रीचीः । असृजत् । विश्वऽचन्द्राः ।
मध्वः । पुनानाः । कविऽभिः । पवित्रैः । द्युऽभिः । हिन्वन्ति । अक्तुऽभिः । धनुत्रीः ॥ १६ ॥

अनु कृष्णे वसुधिती जिहाते उभे सूर्यस्य मंहना यजत्रे ।
परि यत्ते महिमानं वृजध्यै सखाय इन्द्र काम्या ऋजिप्याः ॥ १७ ॥

अनु । कृष्णे इति । वसुधिती इति वसुऽधिती । जिहाते इति । उभे इति । सूर्यस्य । मंहना । यजत्रे इति ।
परि । यत् । ते । महिमानम् । वृजध्यै । सखायः । इन्द्र । काम्याः । ऋजिप्याः ॥ १७ ॥

वान् असि) । दीद्यानः (=दीप्तिमान् इन्द्रो) नृभिः (=सहायभूतैर्मरुद्भिः सहितः सन्) सूर्यम् उषसं गातुं (=पृथिवीम्) अग्निं च साकं (=सममेव युगपदेव) अजनत् (=उदपादयत्) ॥

भाषायाम्.

१६. एष दमूनाः (=गृहस्य हितकारी) [इन्द्रो] विभ्वः (=व्याप्ताः) सध्रीचीः (=संगता) विश्वश्चन्द्राः (=विश्वस्याह्लादयित्रीः) पवित्रैः कविभिर्मध्वः पुनानाः (=शोधयितृभिरग्निवायुसूर्यरूपैर्मेधाविभिः सोमान् शोधयित्रीर्) अपश्चित् (=उदकान्यपि) प्रासृजत् (=प्रकर्षेण सृष्टवान्) । धनुत्रीः (=शीघ्रगमनशीलास्ता) द्युभिरक्तुभिः (=रात्रौ दिवा च) हिन्वन्ति (=सर्वान् स्वस्वव्यापारेषु प्रेरयन्ति) ॥

१७. सूर्यस्य मंहना (=सूर्यरूपस्य तव महिम्ना) उभे कृष्णे (=कृष्णवर्णे) वसुधिती (=धननिधिभूते) यजत्रे (=यजनार्हे अहश्च रात्रिश्चेति द्वे=अहोरात्रौ) अनु जिहाते (=पुनःपुनरावृत्य वर्तेते) यत् (=यस्मात् कारणात्) हे इन्द्र, काम्याः (=तव प्रिया) ऋजिप्याः (=शीघ्रगतयः) सखायो [मरुतो] वृजध्यै (=शत्रून् हिंसितुं) परि ते महिमानं [तिष्ठन्ति] (=तव महिमानं=महान्तं त्वां परितिष्ठन्ति) ॥

१६. हा कृपाळू इंद्र विस्तीर्ण, संगत, सर्वाह्लादक, [आणि] निर्मळ करणाऱ्या कवींच्या द्वारें सोमरसांला निर्मळ करणारीं उदकेंहि उत्पन्न करिता झाला. तीं शीघ्रगामी उदकें दिवसा आणि रात्रीं [जगाला आपापल्या कामीं] प्रेरितात.

१७. धननिधि [आणि] पूज्य असे कृष्णवर्ण अहोरात्र जे दोन्हीहि एकामागून एक भ्रमण करितात ते सूर्य[रूप तुज इन्द्रा]-च्या माहात्म्यानें [करितात]; कारण कीं हे इन्द्रा, [शत्रूंचा] नाश करण्यासाठीं ते तुझे प्रिय वेगवान् मित्र तुझ्या महिम्याच्या सभोंताली मिळतात.

16. That friend Indra created even the Waters, far-spread, collected, pleasing to all, [and] cleaning the sweet somas through the purifying wise ones. The quick waters send forth [all beings to their work] nights and days.

17. By the greatness of [thee],the resplendent one, both the dark [Night and Day], treasures of blessings [and] worthy of being honoured, follow each the other; because thy beloved friends, the impetuous [Maruts], attend, o Indra, on thy greatness to destroy [the enemies].

---

१६. सूर्य, उषा, पृथिवी आणि अग्नि यांस इंद्रानें निर्माण केलीं असें वरच्या मंत्रांत सांगितलें. यांत सांगतो कीं, उदकांलाहि इन्द्रानेंच उत्पन्न केलें. येथें ‘ उदकें ’ म्ह० सायणाचार्यांनीं भौतिक वृष्ट्युदकें असा अर्थ केला आहे; तरीहि अंतरिक्ष असा अर्थ केला असतां चांगला जुळेल (‘ अपः’शब्दाचा अंतरिक्ष हा अर्थ वेदांत प्रसिद्ध आहे). तसें केलें तर ‘ संगत ’ म्हणजे महावकाशरूपानें विस्तृत, ‘ विश्वश्चन्द्र ’ म्हणजे चंद्र आणि तारे इत्यादिकांनीं आह्लादकारक, ‘ मध्वः’ म्हणजे मधुर, ‘ पवित्राः कवयः ’ म्ह. आपल्या प्रकाशानें सर्व शुद्ध करणारे जे सूर्यरूपानें उगवणारे सविता, मित्र, अग्नि इत्यादि देव, ते; आणि ‘ हिन्वन्ति ’ म्ह० प्रकाशादिकेंकरून हित करितात; असा अर्थ.

१७. ‘ मरुतांच्या साहाय्यानें तूं वृत्रादिक शत्रूंचा नाश करितोस म्हणूनच रात्र आणि दिवस हीं आपआपलीं कामें करितात.’

पतिर्भव वृत्रहन्त्सूनृतानां गिरां विश्वायुर्वृषभो वयोधाः ।
आ नो गहि सख्येभिः शिवेभिर्महान्महीभिरूतिभिः सरण्यन् ॥
॥ १८ ॥

पतिः । भव । वृत्रऽहन् । सूनृतानाम् । गिराम् । विश्वऽआयुः । वृषभः । वयःऽधाः ।
आ । नः । गहि । सख्येभिः । शिवेभिः । महान् । महीभिः । ऊतिऽभिः । सरण्यन् ॥ १८ ॥

तमङ्गिरस्वन्नमसा सपर्यन्नव्यं कृणोमि सन्यसे पुराजाम् ।
द्रुहो वि याहि बहुला अदेवीः स्वश्च नो मघवन्त्सातये धाः ॥१९

तम् । अङ्गिरस्वत् । नमसा । सपर्यन् । नव्यम् । कृणोमि । सन्यसे । पुराऽजाम् ।
द्रुहः । वि । याहि । बहुलाः । अदेवीः । स्व१रिति स्वः । च । नः । मघऽवन् । सातये । धाः ॥ १९ ॥

यस्मात् कारणात् त्वं वृत्रादीन् मरुत्साहाय्येन नाशयसि अतः कारणात् तव महिम्ना अहोरात्रौ स्वस्वकार्यं कुरुत इति भावः ॥

भाषायाम्.

१८. हे वृत्रहन् (=वृत्रस्य हन्तरिन्द्र), विश्वायुः (=सर्वायुर्युक्तो) वयोधाः (=बलस्य दाता) वृषभः (=स्वामी) [त्वं] सूनृतानां गिरां पतिः (=प्रियाणाम् अस्मदीयानां स्तुतीनां पालको) भव । शिवेभिः सख्येभिः (=कल्याणकरैः प्रसादैः सह) नः आ गहि (=अस्मान् आगच्छ) । महान् [त्वं] सरण्यन् महीभिरूतिभिः (=सत्वरो महतीभी रक्षाभिः सह) [अस्मान् आगच्छ] ॥

१९. [हे इन्द्र], तं [त्वा] (=अतस्त्वाम्) अङ्गिरस्वत् नमसा सपर्यन् (=अङ्गिरस इव नमस्कारेण पूजयन्नहं) पुराजां (=पुरातनकाले जातं पुरातनं त्वां) सन्यसे नव्यं कृणोमि (=संभजनार्थं नूतनं करोमि=नूतनोसीति कृत्वा स्तोत्रेण संभजे) । [अतस्त्वं] बहुला अदेवीर्द्रुहः (=देवान् अपूजयतो बहून् शत्रून्) वि याहि (=विशेषेण मारय) च (=अपि च) हे मघवन्, नः सातये स्वः धाः (=अस्मभ्यं संभोगार्थं धनं देहि) ॥

१८. हे वृत्रघ्न [इन्द्रा], सर्वायु:संपन्न [आणि] अन्नदाता प्रभु असा जो तूं, तो [आमच्या] प्रिय स्तोत्रांचा पति हो. तूं कल्याणकारक मैत्र्यांसह आम्हांप्रत ये, महान् तूं महा संरक्षणांसहित धांवत [ये].

१९. हे इन्द्रा, म्हणून तुज पुरातनाला मी अंगिरसांप्रमाणें नमस्कारानें पूजून संभजनासाठीं नवा करितों. [तर तूं] अनेक जे देवहीन शत्रु त्यांस मारून टाक आणि हे मघवन्, आम्हांला उपभोगासाठीं वैभव दे.

18. Full of all life do thou, o killer of Vṛitra, thou the hero that givest food, become the lord of [our] sweet prayers. Do thou the great one come running unto us with great protections.

19. Therefore worshipping thee as the Angirases [did] with obeisance, I make thee the ancient one new for to honour. Annihilate the many godless enemies and give us, o Maghavan, prosperity for to enjoy.

---

१९. अङ्गिरसाविषयीं सू. १ मं. ६ | आणि सू. ५१ मं. ३ टीप पहा.

मिहः पावकाः प्रतता अभूवन्त्स्वस्ति नः पिपृहि पारमासाम् ।
इन्द्र त्वं रथिरः पाहि नो रिषो मक्षूमक्षू कृणुहि गोजितो नः ॥२०॥

मिहः । पावकाः । प्रऽतताः । अभूवन् । स्वस्ति । नः । पिपृहि । पारम् । आसाम् ।
इन्द्र । त्वम् । रथिरः । पाहि । नः । रिषः । मक्षुऽमक्षु । कृणुहि । गोऽजितः । नः ॥ २० ॥

अदेदिष्ट वृत्रहा गोपतिर्गा अन्तः कृष्णाँ अरुषैर्धामभिर्गात् ।
प्रसूनृता दिशमान ऋतेन दुरश्च विश्वा अवृणोदप स्वाः ॥ २१ ॥

अदेदिष्ट । वृत्रऽहा । गोऽपतिः । गाः । अन्तरिति । कृष्णान् । अरुषैः । धामऽभिः । गात् ।
प्र । सूनृताः । दिशमानः । ऋतेन । दुरः । च । विश्वाः । अवृणोत् । अप । स्वाः ॥ २१ ॥

सन्यसे सनीयसे सनतराय विशेषेण पुरातनायेति पाश्चात्याः । सन्यसे संभजनार्थम् इति नित्यं सायणः॥

भाषायाम्.

२०. [हे इन्द्र], पावकाः (=शोधयित्र्यो) मिहः (=आपः) प्रतता अभूवन् (=लोके प्रकर्षेण प्रसृता अभूवन्) । नः (=अस्मान्) आसां (=तासां) पारं (=तीरं) पिपृहि (=नय) । हे इन्द्र, रथिरः (=रथी) त्वं नः (=अस्मान्) रिषः (=शत्रोः सकाशात्) पाहि । मक्षूमक्षू (=अतिशीघ्रं) नः गोजितः कुरु (=गवां जेतृन्कुरु=गवादिधनयुक्तान् कुरु) ॥

२१. वृत्रहा (=वृत्रस्य हन्ता) गोपतिः (=गवां स्वामी) [इन्द्रो] गा अदेदिष्ट (=अदिशत्=अप्रयच्छत्) । [स] कृष्णान् अन्तः अरुषैर्धामभिः (=आरोचमानैस्तेजोभिः कृष्णवर्णेषु शत्रुषु गोहर्तृषु मध्ये) गात् (=अगच्छत्) । ऋतेन (=सत्यरूपेण यज्ञेन साधनेन) सूनृताः (=प्रिया गाः) प्र दिशमानः (=अङ्गिरोभ्यः प्रयच्छन् स) स्वा विश्वा दुरः (=स्वकीयानि सर्वाणि द्वाराणि) अप अवृणोत् (=उदघाटयन्) ॥

२०. [हे इंद्रा], पावन करणारे प्रवाह जिकडेतिकडे प्रसृत झाले. तूं आम्हांला सुखरूपपणें त्यांच्या पैल तीरीं ने. हे इन्द्रा, रथी असा जो तूं तो आम्हांला संकटापासून रक्ष. आम्हांला लवकर लवकर गाई जिंकणारे कर.

२१. वृत्रघातक गोस्वामी इन्द्र गाई मुक्त करून देता झाला, तो काळ्या शत्रूंच्या मध्यें आपल्या आरोचमान तेजांनीं प्रवेश करिता झाला. तो सत्य उपासनेच्या योगानें प्रिय गाईंला मुक्त करून देऊन आपलीं सर्व कवाडें उघडीं करिता झाला.

20. The purifying waters became spread far and wide. Take us to the other end of them with safety. Do thou the charioteer, o Indra, preserve us from harm, make us quickly and quickly conquerors of cows.

21. The killer of Vritra [and] lord of the cows made a present of the cows ; he entered among the black [enemies] with his resplendent lustre. By the true worship he, making a present of the cows, threw open all his own doors.

---

२०. 'तूं मेघोदकरूप गाई सोडवून इतकी विपुळ मेघवृष्टि करविलीस, कीं लोकांला आपण बुडून मरूं अशी भीति पडली. तर हे इंद्रा, तूं आम्हांला शत्रूच्या इत्यादिक संकटापासून रक्ष आणि आम्हांला गोधन प्राप्त करून दे.'

२१. 'इंद्र काळ्या शत्रूंच्या (मेघावरोध करणाऱ्या असुरांच्या) आंत भेदून जाऊन त्यांचीं द्वारें आपलींशीं करून त्यांतून गाई मोकळ्या करिता झाला. हें सर्व खरा धर्म अशी जी यज्ञरूप सेवा तिच्या योगानें करिता झाला.'

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।
शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥२२॥८

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् । वाजऽसातौ ।
शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ २२ ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

२२. अस्मिन् भरे वाजसातौ (=संग्रामे युद्धे च) मघवानं (=धनवन्तं) नृतमं (=शूरतमम्) इन्द्रं शुनं (=सुखमुद्दिश्य) हुवेम (=आह्वयेम)। [अस्मान्] शृण्वन्तम् उग्रं (=प्रबलं) वृत्राणि घ्नन्तं (=शत्रून् घ्नन्तं) धनानां संजितं (=सम्यग्जेतारं) [तं] समत्सु (=युद्धेषु) ऊतये (=रक्षणाय) [हुवेम]॥

सूक्तम् ३२–२६६.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

इन्द्र सोमं सोमपते पिबेमं माध्यंदिनं सवनं चारु यत्ते ।
प्रप्रुथ्या शिप्रे मघवन्नृजीषिन्विमुच्या हरी इह मादयस्व ॥ १ ॥

इन्द्र । सोमम् । सोमऽपते । पिब । इमम् । माध्यंदिनम् । सवनम् । चारु । यत् । ते ।
प्रऽप्रुथ्य । शिप्रे इति । मघऽवन् । ऋजीषिन् । विऽमुच्य । हरी इति । इह । मादयस्व ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे सोमपते (=सोमस्याधिपते), इमं सोमं पिब । यत् (=यस्मात्) माध्यंदिनं सवनं (=मध्याह्नसंबन्धि सवनं "निष्केवल्याख्यं शस्त्रं") ते (=तव) चारु (=प्रियं) [वर्तते]। हे मघवन्, हे ऋजीषिन् (=गतसारसोमवन्निन्द्र), हरी विमुच्य (=अश्वौ रथाद्विमुच्य) शिप्रे प्रप्रुथ्य (=तयोर्हनू अत्रत्येन ग्रासेन पूरयित्वा) इह मादयस्व (=सोमपानेन हृष्टो भव)॥

२२. धनसमृद्ध [आणि] अतिशय शौर्यवान् इंद्राला सुखासाठीं या लढाईंत [आणि] समरांगणांत आम्ही बोलावूं. ऐकून घेणारा, प्रबळ [आणि] शत्रूंला मारणारा [आणि] लूट जिंकणारा [असा जो इंद्र, त्या]ला आम्ही साहाय्यासाठीं युद्धांमध्यें बोलावूं.

22. Let us invoke for blessing in this fight, in [this] struggle, Indra possessed of wealth [and] most brave—[invoke] in battles for protection mighty [Indra] who hears [our prayer], who slays the enemies, who conquers booties.

सूक्त ३२–२६६.

ऋषि–विश्वामित्र. देवता–इंद्र. वृत्त–त्रिष्टुप्.

१. हे सोमपती इन्द्रा, तूं हा सोम पी, कारण तुला मध्याह्नेचें सवन प्रिय आहे. हे मघवन्, हे ऋजीषी, तूं येथें घोडे सोडून, त्यांच्या हनवट्या [अन्नानें] भरून हर्ष पाव.

Hymn 32–266.

To *Indra*. By *Vis'vâmitra*. Metre—*Trishṭubh*.

1. Drink this soma, o Indra lord of soma! since the midday-rite is dear to thee. O Maghavan, o drinker of the soma, unharness the horses, fill the chins and be gratified here.

---

१. 'हनवट्या'=' शिप्रे.' हा अर्थ सायणानुसार केला आहे. दुसरा संभवत नाहीं, हनवट्या भरून म्हणजे तोंड भरून असें तात्पर्य असावें.

'ऋजीषी.' सू. ६४ मं. १२ पहा.

गवाशिरं मन्थिनमिन्द्र शुक्रं पिबा सोमं ररिमा ते मदाय।
ब्रह्मकृता मारुतेना गणेन सजोषा रुद्रैस्तृपदा वृषस्व ॥ २ ॥

गोऽआशिरम् । मन्थिनम् । इन्द्र । शुक्रम् । पिब । सोमम् । ररिम । ते । मदाय ।
ब्रह्मऽकृता । मारुतेन । गणेन । सऽजोषाः । रुद्रैः । तृपत् । आ । वृषस्व ॥ २ ॥

ये ते शुष्मं ये तविषीमवर्धन्नर्चन्त इन्द्र मरुतस्त ओजः ।
माध्यंदिने सवने वज्रहस्त पिबा रुद्रेभिः सगणः सुशिप्र ॥ ३ ॥

ये । ते । शुष्मम् । ये । तविषीम् । अवर्धन् । अर्चन्तः । इन्द्र । मरुतः । ते । ओजः ।
माध्यंदिने । सवने । वज्रऽहस्त । पिब । रुद्रेभिः । सऽगणः । सुऽशिप्र ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. हे इन्द्र, [त्वं] गवाशिरं (=गव्यस्य पयस आशीर्मिश्रणं यस्मिंस्तं) शुक्रं (=श्वेतं) मन्थिनं (="मन्थसंयुक्तं") [सोमं] पिब । [इमं] सोमं ते मदाय ररिम (=तव हर्षाय प्रायच्छाम) । ब्रह्मकृता रुद्रैर्मारुतेन गणेन सजोषाः (=तव स्तोत्रकृता रुद्रपुत्राणां मरुतां गणेन युक्तः सन्) तृपत् (=आ तृप्तेः) आ वृषस्व (=सर्वतो जठरे सिञ्च=पिब) ॥

३. हे वज्रहस्त (=वज्रधारिन्), हे सुशिप्र (=सुहनूमन्) इन्द्र, ये मरुतस्ते (=तव) शुष्मं (=तेजः) ये [तव] तविषीं (=बलं) [ये] [त्वाम्] अर्चन्तः (=स्तुवन्तः सन्तस्) ते (=तव) ओजः (=कीर्तिम्) अवर्धन् (=अवर्धयन्=वर्धयन्ति) तै रुद्रेभिः (=रुद्रपुत्रैर्मरुद्भिः) सगणः (=संगतः सन्) माध्यंदिने सवने [सोमं] पिब ॥

२. हे इंद्रा, तूं गोरसयुक्त, मन्थयुक्त [आणि] शुभ्र सोम पी. आम्हीं [हा] सोम तुला माद यावा म्हणून अर्पण केला आहे. स्तोत्रकारी जो रुद्रपुत्र मरुतांचा गण, त्यांजबरोबर तूं तृप्ति होईपर्यंत पी.

2. Drink, o Indra, the white juice mixed with milk, mixed with barley meal. We have offered it for thy exhilaration. Accompanied by the praying troop of the Maruts—the sons of Rudra—drink thou to thy satisfaction.

३. हे इन्द्रा, जे तुझें तेज [वाढवितात], जे [तुझें] बळ वाढवितात, जे मरुत् [तुला] स्तविणारे होत्साते तुझा पराक्रम [वाढवितात], त्या रुद्रपुत्रांसहित तूं, हे वज्रहस्ता, हे सुमुखा [इन्द्रा], मध्याह्नीच्या सवनांत [सोम] पी.

3. Drink, o Indra, thou armed with the thunderbolt, thou possessed of a handsome chin [the soma] in the midday worship in company with the Maruts the sons of Rudra who promote thy strength, who [promote] thy power, [and who] with hymns [promote] thy glory.

---

२. 'मन्थयुक्त'='मन्थिनम्.' म्हणजे ज्यांत मंथ घातला आहे असा.

'स्तोत्रकारी.' म्हणजे इंद्राचें स्तवन करणारा. सू. ५२ मं. १५ पहा.

त इन्न्वस्य मधुमद्विविप्र इन्द्रस्य शर्धो मरुतो य आसन् ।
येभिर्वृत्रस्येषितो विवेदामर्मणो मन्यमानस्य मर्म ॥ ४ ॥

ते । इत् । नु । अस्य । मधुऽमत् । विविप्रे । इन्द्रस्य । शर्धः । मरुतः । ये । आसन् ।
येभिः । वृत्रस्य । इषितः । विवेद । अमर्मणः । मन्यमानस्य । मर्म ॥ ४

मनुष्वदिन्द्र सवनं जुषाणः पिबा सोमं शश्वते वीर्याय ।
स आ ववृत्स्व हर्यश्व यज्ञैः सरण्युभिरपो अर्णा सिसर्षि॥५॥९॥

मनुष्वत् । इन्द्र । सवनम् । जुषाणः । पिब । सोमम् । शश्वते । वीर्याय ।
सः । आ । ववृत्स्व । हरिऽअश्व । यज्ञैः । सरण्युऽभिः । अपः । अर्णा । सिसर्षि ॥ ५ ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

४. ये मरुतः इन्द्रस्य शर्धः (=बलं सेनारूपम्) आसन् ते इत् नु अस्य मधुमत् विविप्रे (=त एव माधुर्योपेतं वाक्यं क्षिप्रं यथा तथा प्रैरयन्) । येभिर् [मरुद्भिर्] इषितः (=प्रेरितः सन्) [स इन्द्रः] अमर्मणो मन्यमानस्य (=न कोपि मम हन्तेत्यभिमन्यमानस्य) वृत्रस्य मर्म (=यस्मिन्स्थाने प्रहृतौ सत्यां स मरिष्यति तद्) विवेद (=अज्ञासीत्) ॥

५. हे इन्द्र, मनुष्वत् सवनं जुषाणः (=मनोर्यथा पूर्वं सेवितवानसि तथेदानीं मम यज्ञं सेवमानः) शश्वते वीर्याय (=शाश्वताय वीरबलाय=तादृशबलप्राप्तये) सोमं पिब । सः (=तादृशः=पीतसोमस्त्वं) हे हर्यश्व (=हरिदश्ववन्निन्द्र), यज्ञैः (=यजनीयैः) सरण्युभिः (=वेगवद्भिर्) [मरुद्भिः सह] आ ववृत्स्व (=आगच्छ) अपो अर्णा सिसर्षि [च] (=अन्तरिक्षादुदकं प्रापय च) ॥

४. जे मरुत् इंद्राचें सैन्य झाले तेच मरुत् त्याला मधुर वचन बोलले; ज्या [मरुतां]नीं प्रेरिलेला [इन्द्र] आपण अमर आहें असें समजणाऱ्या वृत्राचें मर्म जाणता झाला.

५. हे इन्द्रा, तूं मनू[च्या यज्ञा]प्रमाणें [माझा] यज्ञ सेवन करून सोम पी आणि अखंड वीर्यप्रत पाव. हे पीताश्व [इन्द्रा], तूं वेगवन्त [आणि] यजनीय [मरुतां]सहित येथें ये [आणि] अंतरिक्षापासून उदकांची वृष्टि कर.

4. Those very Maruts who became the army of Indra, spoke sweetly to him; encouraged by whom he discovered the vulnerable point of Vṛitra who thought he was invulnerable.

5. O Indra, accept thou [my] sacrifice as [thou didst that of] Manu, [and], drink the soma for to [receive] inexhaustible prowess. Then come thou hither, o thou possessed of tawny horses, in company with the impetuous [and] adorable [Maruts], [and] send forth the waters from the heavens.

त्वमपो यद्ध वृत्रं जघन्वाँ अत्याँ इव प्रासृजः सर्तवाजौ ।
शयानमिन्द्र चरता वधेन वव्रिवांसं परि देवीरदेवम् ॥ ६ ॥

त्वम् । अपः । यत् । ह । वृत्रम् । जघन्वान् । अत्यान्ऽइव । प्र । असृजः । सर्तवै । आजौ ।
शयानम् । इन्द्र । चरता । वधेन । वव्रिऽवांसम् । परि । देवीः । अदेवम् ॥ ६ ॥

यजाम इन्नमसा वृद्धमिन्द्रं बृहन्तमृष्वमजरं युवानम् ।
यस्य प्रिये ममतुर्यज्ञियस्य न रोदसी महिमानं ममाते ॥ ७ ॥

यजामः । इत् । नमसा । वृद्धम् । इन्द्रम् । बृहन्तम् । ऋष्वम् । अजरम् । युवानम् ।
यस्य । प्रिये इति । ममतुः । यज्ञियस्य । न । रोदसी इति । महिमानम् । ममाते इति ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. हे इन्द्र, देवीः (=द्योतमाना अपः) परि वव्रिवांसं (=परित आवृत्य वर्तमानं) शयानम् (=एकत्र निश्चलत्वेन वर्तमानम्) अदेवं (=देवहीनं देवानपूजयन्तं) वृत्रं चरता वधेन (=शीघ्रेण वज्रेण) जघन्वान् (=हतवान्) त्वं यद् (=यस्मात्कारणाद्) आजौ (=युद्धे) अत्यानिव (=अश्वानिव) अपः सर्तवै प्रासृजः (=मेघोदकानि सर्तुं प्रसृष्टवान् मेघोदकानि प्रसृज्य तानि वर्षितवान्) ॥

७. [अतः कारणाद्] वृद्धं (=प्रवृद्धं) बृहन्तं (=महान्तम्) ऋष्वं (=स्तोतव्यम्) अजरं (=जरारहितं) युवानम् (=अत एव नित्यतरुणं) [त्वाम्] इन्द्रं नमसा यजाम इत् (=नमस्कारोपलक्षितेन हविरन्नेन कुशिका वयं पूजयाम एव)। यज्ञियस्य यस्य [तव] महिमानं (=महत्त्वं) प्रिये रोदसी (=प्रियतमे द्यावापृथिव्यौ) न ममतुः [न] ममाते (=न परिच्छेत्तुमशक्नुतां नाप्यधुना शक्नुतः) ॥

६. हे इन्द्रा, तूं जो वृत्राला मारून युद्धांत घोडे सोडिल्याप्रमाणें उदकें सोडून वाहविता झालास; [आपो] देवींला वेष्टून राहिलेल्या देवहीन वृत्राला वेगवान् वज्रानें [जो मारिता झालास],

६. Thee, o Indra, who having slain Vṛitra didst send forth the waters to flow even as horses in a battle—[having slain] with the swift thunderbolt the godless [Vṛitra] that lay hemming the divine waters;—

७. त्या तुज प्रवृद्ध, महान्, स्तुत्य, अजर [आणि] नित्य तरुण इन्द्राला आम्हीं हवीनें भजूं; ज्या यजनीय [इन्द्रा]चा महिमा प्रिय द्यावापृथिवींनीं मोजला नाहीं– [द्यावापृथिवी मोजीत नाहींत].

7. We will worship with oblation thee Indra who art powerful, great, praiseworthy, free from old age, ever young, adorable Indra whose greatness dear Heaven and Earth did not measure [and] do not measure.

६, ७. 'हे इन्द्रा, ज्यापेक्षां तूं वृत्राला मारून उदकवृष्टि करिता झालास, त्यापेक्षां आम्ही तुजला भजावें. कारण तुझा महिमा मोजण्यास द्यावापृथिवीहि समर्थ नाहींत.'

इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरूणि व्रतानि देवा न मिनन्ति विश्वे ।
दाधार यः पृथिवीं द्यामुतेमां जजान सूर्यमुषसं सुदंसाः ॥ ८ ॥

इन्द्रस्य । कर्म । सुऽकृता । पुरूणि । व्रतानि । देवाः । न । मिनन्ति । विश्वे ।
दाधार । यः । पृथिवीम् । द्याम् । उत । इमाम् । जजान । सूर्यम् । उषसम् । सुऽदंसाः ॥ ८ ॥

अद्रोघ सत्यं तव तन्महित्वं सद्यो यज्जातो अपिबो ह सोमम् ।
न द्याव इन्द्र तवसस्त ओजो नाहा न मासाः शरदो वरन्त ॥९॥

अद्रोघ । सत्यम् । तव । तत् । महिऽत्वम् । सद्यः । यत् । जातः । अपिबः । ह । सोमम् ।
न । द्यावः । इन्द्र । तवसः । ते । ओजः । न । अहा । न । मासाः । शरदः । वरन्त ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. इन्द्रस्य पुरूणि (=बहूनि) सुकृता कर्म (=सुकृतानि सुष्ठु कृतानि कर्माणि चरितानि) व्रतानि (=शासनानि च) विश्वे देवा [अपि] न मिनन्ति (=न हिंसन्ति) । यः सुदंसाः (=सुपराक्रम इन्द्र) इमां पृथिवीम् उत द्यां दाधार (=दधार) सूर्यमुषसं [च] जजान ॥

९. हे अद्रोघ (=द्रोहरहित), तव तत् (=एतद्वक्ष्यमाणं) महित्वं (=महत्त्वं) सत्यं (=नित्यं) [भवति] यत् [त्वं] जातः सद्यः सोमम् अपिबो ह (=जातमात्रायैव तुभ्यं जनाः पानार्थं सोमं प्रार्पितवन्तः) । हे इन्द्र, तवसस्ते ओजः (=बलवतस्तव तेजो) न द्यावः (=न तेजस्विनो द्युप्रदेशा) न अहा (=न दिवसा) न मासा न शरदः (=न वर्षाण्यपि) वरन्त (=वारयितुं शक्नुवन्ति) ॥

तेजस्विनस्तव तेजः सर्वाणि तेजांस्यतिगच्छतीत्यर्थः ॥

८. इंद्राचीं अनेक सुचरितें [आणि] पराक्रम सर्व देव भंगूं शकत नाहींत. जो या पृथिवीला आणि द्यूला धारण करिता झाला, [आणि जो] महा पराक्रमी [इंद्र] सूर्याला [आणि] उषेला उत्पन्न करिता झाला.

8. Not all the gods can harm the many well-done deeds [and] the laws of Indra; who supported this Earth and Heaven [and who], performer of great deeds, created the sun [and] the dawn.

९. हे द्रोहरहित [इन्द्रा], तुझा हा महिमा सत्य आहे, कीं तूं झाल्याबरोबर सोम पिता झालास. हे इंद्रा, तुज बलवंताचें तेज द्युलोकास आणि दिवसांस आणि मासांस आणि वर्षांसहि अनिवार्य आहे.

9. This greatness of thine is indisputable, o benign [Indra], that thou didst drink the soma as soon as thou wast born. Not the brilliant regions of heaven, nor the days, nor months, nor years can withstand thy splendor, thou the mighty one.

९. 'झाल्याबरोबर सोम पिता झालास'='सद्यो जातो अपिबः सोमम्.' म्हणजे, 'तूं जन्मतांच तुझें देवत्व आणि देवश्रेष्ठत्व लोकांनीं मान्य करून तुला सोम अर्पण करून तुझी उपासना करावयास आरंभ केला.'

त्वं स॒द्यो अ॑पिबो जा॒त इ॑न्द्र॒ मदा॑य॒ सोमं॑ पर॒मे व्यो॑मन् ।
यद्ध॒ द्यावा॑पृथि॒वी आवि॑वे॒शीरथा॑भवः पू॒र्व्यः का॒रुधा॑याः ॥ १० ॥ १०

त्वम् । स॒द्यः । अपि॒बः॒ । जा॒तः । इ॒न्द्र॒ । मदा॑य । सोम॑म् । प॒र॒मे ।
वि॒ऽओ॑मन् ।
यत् । ह॒ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । आ । अवि॑वेशीः । अथ॑ । अ॒भ॒वः॒ ।
पू॒र्व्यः । का॒रु॒ऽधा॑याः ॥ १० ॥ १० ॥

अह॒न्नहिं॑ परि॒शया॑न॒मर्णं॑ ओजा॒यमा॑नं तुविजात॒ तव्या॑न् ।
न ते॑ महि॒त्वमनु॑ भू॒दध॒ द्यौर्यद॒न्यया॑ स्फि॒ग्या॒३॑ क्षामव॑स्थाः ॥ ११ ॥

अह॑न् । अहि॑म् । प॒रि॒ऽशया॑नम् । अर्णः॑ । ओ॒जा॒यमा॑नम् । तु॒वि॒ऽ-
जा॒त॒ । तव्या॑न् ।
न । ते॒ । म॒हि॒ऽत्वम् । अनु॑ । भू॒त् । अध॑ । द्यौः । यत् । अ॒न्यया॑ ।
स्फि॒ग्या॑ । क्षाम् । अव॑स्थाः ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. हे इन्द्र, त्वं जातः सद्यो मदाय परमे व्योमन् सोममपिबः (=जातमात्र एव हर्षप्राप्तयेऽतिशयोत्तुङ्ग आकाशे सोमं पीतवानसि)। यद्ध (=यदा च) द्यावापृथिवी (=द्यावापृथिव्यौ) आ अविवेशीः (=सर्वत्र प्रविष्टवानसि) अथ (=तदानीं) पूर्व्यः कारुधाया अभवः (=पुरातनः स्तोतॄणां धारयिताभवः) ॥

११. हे तुविजात (=जातप्रबल), तव्यान् (=तवीयान्=अतिशयेन बलवांस्त्वम्) अर्णः परिशयानं (=मेघोदकं परितो वर्तमानम्) [अत एव] ओजायमानं (=बलमाचरन्तम्=आत्मानं बलवन्तं मन्यमानम्) अहिं (=वृत्ररूपमहिम्) अहन् (=हतवानसि)। यद् (=यदा) अन्यया स्फिग्या (=एकतरया कक्ष्या) क्षाम् अवस्थाः (=पृथिवीम् अवच्छाद्यातिष्ठः) अध (=तदानीं) ते महित्वं (=तव महिमानं) द्यौर्नानु भूत् (=द्यौर्नान्वभवत् न ज्ञातवान्) ॥

वृत्रं हत्वा त्वं यदा स्वकीयं महत् स्वरूपम् अदर्शयस्तदानीम् एकयैव कक्ष्या समग्रां पृथिवीम् आच्छादितवानसि शिष्टं तव शरीरं द्यौरपि महत्तरं सत् तेनापि न ज्ञातपरिमाणमित्यर्थः ॥

१०. हे इंद्रा, तूं जन्मतांच अत्युच्च आकाशांत मादासाठीं सोम पिता झालास. आणि तूं तेव्हां द्यावापृथिवीभर प्रवेश करून स्तोत्यांचा पुरातन पोषणकर्ता झालास.

10. Thou didst for exhilaration drink the soma, o Indra, in the highest firmament so soon as thou wast born. And when thou didst wholly occupy the heaven and the earth, thou didst become the ancient supporter of the worshippers.

११. हे जातप्रबळ [इन्द्रा], अतिशय बळवान् असा जो तूं तो उदकासभोंतालीं निजून राहिलेल्या [आणि] बळाचा डौल घालणाऱ्या अहीला मारिता झालास. तूं जेव्हां एके टिरीनें पृथिवीला आच्छादून उभा राहिलास, तेव्हां तुझें विशालत्व द्यूलाहि समजलें नाहीं.

11. O [Indra] born mighty, thou the mightiest one didst slay the Serpent that lay around the water and thought himself strong. The heaven did not find thy greatness when thou stoodst covering the earth with one hip.

---

१०. 'तूं जन्मतांच आकाशांत अत्युच्च स्थानीं चढलास आणि तेथून त्वां सकळ द्यावापृथिवींस व्यापिलें. तेव्हां तत्क्षणीं लोक तुला सोम अर्पण करूं लागले, आणि तूं स्तोतेजनांचा पोषणकर्ता झालास.'

११. वृत्ररूप सर्पाला मारून जेव्हां इन्द्रानें आपलें मोठें स्वरूप प्रगट केलें, तेव्हां त्याच्या एका टिरीनें सर्व पृथिवी झांकली. उरलेलें शरीर द्यूपेक्षांहि मोठें असल्यामुळें त्याचा अंत द्यूला लागला नाहीं.

यज्ञो हि त इन्द्र वर्धनो भूदुत प्रियः सुतसोमो मियेधः ।
यज्ञेन यज्ञमव यज्ञियः सन्यज्ञस्ते वज्रमहिहत्य आवत् ॥ १२ ॥

यज्ञः । हि । ते । इन्द्र । वर्धनः । भूत् । उत । प्रियः । सुतऽसोमः । मियेधः ।

यज्ञेन । यज्ञम् । अव । यज्ञियः । सन् । यज्ञः । ते । वज्रम् । अहिऽहत्ये । आवत् ॥ १२ ॥

यज्ञेनेन्द्रमवसा चक्रे अर्वागैनं सुम्नाय नव्यसे ववृत्याम् ।
यः स्तोमेभिर्वावृधे पूर्व्येभिर्यो मध्यमेभिरुत नूतनेभिः ॥ १३ ॥

यज्ञेन । इन्द्रम् । अवसा । आ । चक्रे । अर्वाक् । आ । एनम् । सुम्नाय । नव्यसे । ववृत्याम् ।

यः । स्तोमेभिः । ववृधे । पूर्व्येभिः । यः । मध्यमेभिः । उत । नूतनेभिः ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१२. हे इन्द्र, यज्ञो हि ते वर्धनो भूत् (=तव बलस्य वर्धयिताभवत्) उत (=अपि च) सुतसोमो मियेधः (=अभिषुतसोमवत् पश्वादि हव्यं) प्रियः (=प्रीतिकरम्) [अभवत्] । यज्ञियः (=यज्ञार्हः) [सन्] [त्वं] यज्ञेन यज्ञम् अव (=यज्ञियं यज्ञस्य कर्तारं रक्ष) । अहिहत्ये (=वृत्रहनने) यज्ञस्ते वज्रम् आवत् (=तव वज्रम् अरक्षत्) ॥

१३. यज्ञेन अवसा (=हव्येन) [च] इन्द्रम् [उपासकजनः] अर्वाक् आ चक्रे (=स्वस्याभिमुखम् आवर्तयति) । एनम् [इन्द्रं] नव्यसे सुम्नाय (=अतिशयेन नूतनस्य सुखस्यावाप्तये) आ ववृत्याम् (=अस्मत्समीपम् आवर्तयेयम्) । य [इन्द्रः] पूर्व्येभिः स्तोमेभिर्ववृधे (=पुरातनैः सूक्तैर्वृद्धबलो भवति) यो मध्यमेभिः (=मध्यमकालसंबन्धिभिः स्तोत्रैर्) [ववृधे] । उत (=अपि च) नूतनेभिः (=अधुनातनैः स्तोत्रैर्) [वर्धते] ॥

१२. हे इंद्रा, यज्ञ तुझें बळ वाढविणारा झाला, आणि ज्यांत सोम काढिला जातो असें हवन तुला प्रिय झालें. यज्ञार्ह होत्साता तूं यज्ञाच्या द्वारें यज्ञ करणाऱ्या यजमानाला रक्ष. यज्ञ तुझ्या वज्राला वृत्रहननाच्या वेळीं रक्षिता झाला.

12. A sacrifice became, o Indra, thy invigorator, and an offering accompanied by the soma [became] dear to thee. Through sacrifice do thou, worthy of sacrifice, protect the performer of a sacrifice. It was a sacrifice that helped thy thunderbolt in the destruction of the Serpent.

१३. यज्ञानें [आणि] हवीनें [उपासकजन] इंद्राला आपणाकडे वळवितो. त्याला मी अत्यंत नूतन सुखाकरितां मजकडे वळवीन; जो [इंद्र] पुरातन स्तोत्रांनीं वाढला, जो मध्यम [स्तोत्रां]नीं आणि नूतन [स्तोत्रां]नीं वाढतो.

13. [The worshipper] brings Indra towards himself by means of sacrifice and oblation. May I turn him towards myself for the newest favour—him who grew strong by ancient hymns, who [grew] by medieval [hymns] and [who grows] by modern [hymns].

---

१२. यांत यज्ञ शब्दाचे 'यजन' आणि 'यजन करणारा' असे दोन अर्थ आले आहेत. यज्ञाचें माहात्म्य यांत दर्शविलें आहे.

विवेष यन्मा धिषणा जजान स्तवै पुरा पार्यादिन्द्रमह्नः ।
अंहसो यत्र पीपरद्यथा नो नावेव यान्तमुभये हवन्ते ॥ १४ ॥

विवेष । यत् । मा । धिषणा । जजान । स्तवै । पुरा । पार्यात् । इन्द्रम् । अह्नः ।
अंहसः । यत्र । पीपरत् । यथा । नः । नावाऽइव । यान्तम् । उभये । हवन्ते ॥ १४ ॥

आपूर्णो अस्य कलशः स्वाहा सेक्तेव कोशं सिसिचे पिबध्यै ।
समु प्रिया आववृत्रन्मदाय प्रदक्षिणिदभि सोमास इन्द्रम् ॥१५॥

आऽपूर्णः । अस्य । कलशः । स्वाहा । सेक्ताऽइव । कोशम् । सिसिचे । पिबध्यै ।
सम् । ऊं इति । प्रियाः । आ । अववृत्रन् । मदाय । प्रऽदक्षिणित् । अभि । सोमासः । इन्द्रम् ॥ १५ ॥

भाषायाम्.

१४. यद् (=यदा) धिषणा (=इन्द्रं स्तवानीति बुद्धिर्) मा (=मां) विवेष (=व्याप्नोति) [तदा] [अहं स्तुतिं] जजान (=उत्पादयामि) । पार्यादह्नः (=शत्रुसंबन्धिनो दिवसात्पुरो युद्धदिनात्पुर) इन्द्रं स्तवै (=स्तवानि) यथा यत्र (=तस्मिन् दिने प्रसक्ते सति) [स] नः (=अस्मान्) अंहसः (=दुःखात्) पीपरत् (=पारं नयेत्) । नावेव यान्तं [तम्] उभये हवन्ते (=नद्यादिषु नौकया गच्छन्तं पुरुषं यथोभयकूलवर्तिनो जना आह्वयन्ति तथा युद्धे वर्तमाना उभयपक्षजनास्तमाह्वयन्ति) ॥

१५. आपूर्णः कलशः (=सोमेन परिपूर्णो द्रोणकलशः) सेक्ता कोशमिव (=उत्सेचको जलपात्रं यथा सिञ्चति जलेन पूरयति तथा) अस्य पिबध्यै (=इन्द्राय पातुं) स्वाहा (=स्वाहेति शब्देन) सिसिचे (=सिक्तोस्ति) । प्रियाः सोमासः (=सोमा) मदाय (=हर्षोत्पत्तये) प्रदक्षिणित् (=प्रादक्षिण्येन) इन्द्रम् अभि सम् उ आ अववृत्रन् (=इन्द्रं प्रति वर्तन्ताम्=अभिगच्छन्तु) ॥

१४. जेव्हां स्तवन करण्याची इच्छा माझ्या मनांत येते तेव्हांच मी [स्तवन] करीत असतों. मी इंद्राला युद्धाच्या दिवसा पूर्वींच स्तवीन, कीं जेणें करून तो आम्हांला त्या दिवशीं संकटाच्या पार नेईल. नावेंतून जाणाऱ्यासारिखा जो तो त्याप्रत दोनीकडचे लोक हाका मारितात.

14. So soon as the desire to praise [him] seizes me I make a [hymn]. Let me praise Indra before the day of battle that he may save us from danger on that day. Both sides call to him as to one who goes in a boat.

१५. त्यानें प्यावा म्हणून, [सोमानें] भरलेला हा कलश स्वाहा म्हणून ओतला जात आहे, पखाल ओतल्याप्रमाणें पिण्यासाठीं ओतला जात आहे. प्रिय सोमरस माद आणण्यासाठीं इंद्राप्रत प्रदक्षिणा करून प्राप्त होओत.

15. A jar filled [with soma] is poured out with svâhâ for him to drink even as a waterman pours out a skin-bag. May the dear somas approach Indra, keeping him on their right, for his exhilaration.

न त्वां गभीरः पुरुहूत सिन्धुर्नाद्रयः परि षन्तो वरन्त ।
इत्था सखिभ्य इषितो यदिन्द्रा दृळ्हं चिदरुजो गव्यमूर्वम् ॥१६॥

न । त्वा । गभीरः । पुरुऽहूत । सिन्धुः । न । अद्रयः । परि । सन्तः । वरन्त ।
इत्था । सखिऽभ्यः । इषितः । यत् । इन्द्र । आ । दृळ्हम् । चित् । अरुजः । गव्यम् । ऊर्वम् ॥ १६ ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।
शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥१७॥११

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् । वाजऽसातौ ।
शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ १७ ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१६. हे पुरुहूत इन्द्र (=बहुभिराहूतेन्द्र), यद् (=यदा) इषितः (=तव सखिभिरङ्गिरोभिः प्रेरितः सन्) दृळ्हं चित् (=अतिप्रबलमपि) गव्यम् ऊर्वं (=गवां गोष्ठं पणिभिर्हृतानां मेघोदकरूपाणां गवां निरोधस्थानं) सखिभ्यः (=सखीनामङ्गिरसामर्थम्) इत्था आ अरुजः (=सम्यगभाङ्क्षीस्) [तदा] न गभीरः सिन्धुः (=अगाधः समुद्रः) न [च] परि सन्तः (=परितो वर्तमाना) अद्रयः (=पर्वतास्) त्वा (=त्वां) वरन्त (=वारयितुमशक्नुवन्) ॥

१७. अस्मिन् भरे वाजसातौ (=संग्रामे युद्धे च) मघवानं (=धनवन्तं) नृतमं (=शूरतमम्) इन्द्रं शुनं (=सुखमुद्दिश्य) हुवेम (=आह्वयेम)। [अस्मान्] शृण्वन्तम् उग्रं (=प्रबलं) वृत्राणि घ्नन्तं (=शत्रून् घ्नन्तं) धनानां संजितं (=सम्यग्जेतारं) [तं] समत्सु (=युद्धेषु) ऊतये (=रक्षणाय) [हुवेम] ॥

१६. हे इंद्रा, सख्यांनीं उत्तेजन दिलेला होत्साता तूं जेव्हां त्यांजप्रीत्यर्थे अति प्रबळ असाहि गाईंचा गोठा फोडिता झालास, तेव्हां हे पुरुहूता, अगाध समुद्राला तूं अनिवार्य झालास, सभोंतालीं असणाऱ्या पर्वतांला अनिवार्य झालास.

१७. धनसमृद्ध [आणि] अतिशय शौर्यवान् इंद्राला सुखासाठीं या लढाईंत [आणि] समरांगणांत आम्ही बोलावूं. ऐकून घेणारा, प्रबळ [आणि] शत्रूंला मारणारा [आणि] लूट जिंकणारा [असा जो इंद्र, त्या]ला आम्ही साहाय्यासाठीं युद्धांमध्यें बोलावूं.

16. When prompted by thy friends, o Indra, thou didst for their benefit break open even the impregnable stall of the cows, neither the deep ocean, o thou invoked by many, nor the mountains that lay around, could, ward thee off.

17. Let us invoke for blessing in this fight, in [this] struggle Indra possessed of wealth [and] most brave—[invoke] in battles for protection mighty [Indra] who hears [our prayer], who slays the enemies, who conquers booties.

सूक्तम् ३३–२६७.

"संवादो नदीभिर्विश्वामित्रस्योत्तितीर्षोः । तत्र नदीवाक्यं चतुर्थीषष्ठ्यष्टमी-दशम्यः । षष्ठीसप्तम्योस्त्विन्द्रस्तुतिः" । अयमर्थः । "चतुर्थीषष्ठ्यष्टमीद-शमीनां नदीवाक्यत्वान्नद्य एव ऋषयः । शिष्टानां विश्वामित्रवाक्यत्वात्स एव ऋषिः" ॥ इन्द्रो देवता ॥ अन्त्यानुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः ॥

प्र पर्व॑तानामुश॒ती उ॒पस्था॒दश्वे॑ इव॒ विषि॑ते॒ हास॑माने ।
गावे॑व शु॒भ्रे मा॒तरा॑ रिहा॒णे विपा॑ट्छुतु॒द्री पय॑सा जवेते ॥ १ ॥

प्र । पर्व॑तानाम् । उ॒श॒ती इति॑ । उ॒पऽस्था॑त् । अश्वे॑ इ॒वेत्यश्वे॑ऽइव । विसि॑ते॒ इति॒ विऽसि॑ते । हास॑मा॒ने॒ इति॑ ।
गावा॑ऽइव । शु॒भ्रे इति॑ । मा॒तरा॑ । रि॒हा॒णे इति॑ । विऽपा॑ट् । शु॒तु॒द्री । पय॑सा । ज॒वे॒ते॒ इति॑ ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. उशती (=उशत्यौ वत्समिव समुद्रं कामयमाने) विपाट् शुतुद्री (=एतन्नामके नद्यौ) विषिते हासमाने अश्वे इव (=मन्दुरासकाशाद् विमुक्ते परस्परं स्पर्धमाने वडवे इव) मातरा (=मातरौ सवत्से) रिहाणे (=वत्सं लेढुमिच्छन्त्यौ) शुभ्रे गावेव (=शोभमाने गावाविव) पर्वतानाम् उपस्थात् (=उत्सङ्गात्) पयसा प्र जवेते (=उदकेन युक्ते त्वरया समुद्रं प्रति गच्छतः) ॥

पुरा किल विश्वामित्रः पैजवनस्य सुदासो राज्ञः पुरोहितो बभूव । स च पौरोहित्येन लब्धधनः सर्वं धनमादाय विपाट्छुतुद्र्योः संभेदमाययावनुययुरितरे । अथोत्तितीर्षुर्विश्वामित्रोऽगाधजले ते नद्यौ दृष्ट्वोत्तरणार्थमाद्याभिस्तिसृभिस्तुष्टाव ॥ इति सायणः ॥

सूक्त ३३–२६७.

ऋषि– १-३ विश्वामित्र; ४ नद्या; ५ विश्वामित्र; ६ नद्या; ७ विश्वामित्र; ८ नद्या; ९ विश्वामित्र; १० नद्या; ११-१३ विश्वामित्र. देवता—इन्द्र. वृत्त—त्रिष्टुप्; शेवटची ऋचा मात्र अनुष्टुप्.

१. [तबेल्यांतून] सोडलेल्या एकमेकांबरोबर ईर्ष्या करणाऱ्या ज्या दोन घोड्या त्यांप्रमाणें, [अथवा] सवत्स [आणि] [वासराला] चाटावयास इच्छिणाऱ्या ज्या दोन शोभायमान गाई त्यांप्रमाणें, विपाट् [आणि] शुतुद्री प्रेमयुक्त होत्सात्या आपला प्रवाह घेऊन पर्वतांच्या मांडीवरून धांवत आहेत.

Hymn 33-267.

To *Indra*. The *Ṛishis* are as follows: 1-3 *Vis'vâmitra*; 4 The *Rivers*; 5 *Vis'vâmitra*; 6 The *Rivers*; 7 *Vis'vâmitra*; 8 The *Rivers*; 9 *Vis'vâmitra*; 10 The *Rivers*; 11-13 *Vis'vâmitra*. Metre—*Trishṭubh*, the last verse being an *Anushṭubh*.

1. Like two mares left loose [from the stable] [and] racing with each other, [or] like two beautiful mother cows, wishing to lick [their calves], the affectionate Vipâṭ [and] S'utudrî are hurrying down with their water from the slope of the mountains.

---

१. अशी कथा आहे कीं, विश्वामित्र ऋषि पैजवन सुदास नांवाच्या राजाचा पुरोहित झाला, आणि पौरोहित्य करून धन संपादन केलें आणि विपाट् आणि शुतुद्री या दोन नद्यांच्या संगमाजवळ आला. दोन्हीहि नद्यांला पाणी पुष्कळ आहे आणि आपणास उतार होणार नाहीं असें पाहून, पाणी उतरावें आणि नद्या ओलांडून जातां यावें अशा हेतूनें पहिल्या तीन ऋचा विश्वामित्रानें म्हटल्या.

ह्या सूक्तांत विश्वामित्र आणि विपाट् शुतुद्री या दोन नद्यांचा संवाद आहे.

पहिल्या ऋचेंत नद्या, शर्यत धांवणाऱ्या दोन घोड्या धांवतात तशा अथवा वासराच्या मायेनें धांवणाऱ्या गाई धांवतात तशा, समुद्राकडे धांवत आहेत असें सांगितलें आहे.

‘ विपाट् ’ आणि ‘ शुतुद्री. ’ ह्या दोन्ही नद्या पंजाबांत आहेत. ‘शुतुद्री’ला आतां ‘ सत्लज ’ म्हणतात, विपाश् ही

इन्द्रेषिते प्रसवं भिक्षमाणे अच्छा समुद्रं रथ्येव याथः ।
समाराणे ऊर्मिभिः पिन्वमाने अन्या वामन्यामप्येति शुभ्रे ॥ २ ॥

इन्द्रेषिते इतीन्द्रऽइषिते । प्रऽसवम् । भिक्षमाणे इति । अच्छ । समुद्रम् । रथ्याऽइव । याथः ।

समाराणे इति सम्ऽआराणे । ऊर्मिऽभिः । पिन्वमाने इति । अन्या । वाम् । अन्याम् । अपि । एति । शुभ्रे इति ॥ २ ॥

अच्छा सिन्धुं मातृतमामयासं विपाशमुर्वीं सुभगामगन्म ।
वत्समिव मातरा संरिहाणे समानं योनिमनु संचरन्ती ॥ ३ ॥

अच्छ । सिन्धुम् । मातृऽतमाम् । अयासम् । विऽपाशम् । उर्वीम् । सुऽभगाम् । अगन्म ।

वत्सम्ऽइव । मातरा । संरिहाणे इति सम्ऽरिहाणे । समानम् । योनिम् । अनु । संचरन्ती इति सम्ऽचरन्ती ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. प्रसवं भिक्षमाणे (=इन्द्रकर्तृकं यत् प्रेरणं तद् याचमाने) [अत एव] इन्द्रेषिते (=इन्द्रेण प्रेषिते) समाराणे (=परस्परं संगच्छमाने) ऊर्मिभिः पिन्वमाने (=तरङ्गैः परिसरप्रदेशान् वर्धयित्र्यौ) [युवां] रथ्येव (=रथारूढौ कौचित् पुरुषाविव) अच्छा समुद्रं याथः (=समुद्रं प्रति गच्छथः)। हे शुभ्रे (=शोभमाने विपाट्शुतुद्र्यौ), वाम् अन्या (=युवयोरेकतरा) अन्याम् अपि एति (=अपरां परिगच्छति तया सह संगच्छते) ॥

३. मातृतमाम् (=अतिशयेन मातरं मातृसदृशीं) सिन्धुं (=नदीं शुतुद्रीम्) अच्छ अयासम् (=आगच्छम्)। उर्वीं (=महतीं) सुभगां (=सौभाग्यवतीं) विपाशम् अगन्म (=आगच्छाम=आगच्छम्)। वत्सं संरिहाणे मातरेव (=वत्सं जिह्वया लेढुमिच्छन्त्यौ मातरौ यथा तथा) समानं योनिम् अनु संचरन्ती (=समानं स्थानं समुद्रं गच्छन्त्यौ) [नद्यौ प्रति आगच्छम्] ॥

२. हे [नद्यांनो], [इंद्राची] प्रेरणा वांच्छिणाऱ्या, इंद्रानें प्रेरिलेल्या, परस्पर एकत्र मिळणाऱ्या [आणि] [आपल्या] लाटांनीं [जवळच्या प्रदेशांला] पुष्ट करणाऱ्या तुम्ही, रथींप्रमाणें समुद्राप्रत जातां. हे शोभिवंत [नद्यांनो], तुम्हांतून एक दुसरीवर जाऊन पडते.

३. अतिशयेंकरून मातेसारिखी [जी शुतुद्री] नदी [तिज]प्रत मी आलों आहें. विशाल [आणि] सौभाग्यवती [जी] विपाश् [तिज]प्रत मी आलों आहें. वत्साला चाटूं इच्छिणाऱ्या आया [धांवतात त्या]प्रमाणें एकच स्थानाप्रत धांवत जाणाऱ्या [ज्या] दोन [नद्या, त्यांजप्रत मी आलों आहें].

2. Desirous of propulsion [by Indra], [and] propelled by Indra, joined each to the other [and] nourishing [the surrounding country] with your waves, you go towards the sea, like two charioteers. O fair ones, one of you falls upon the other.

3. I have come to the best of mothers the river [S'utudrî]—we have come to the vast [and] blessed Vipâṭ: [the rivers that are] like two mothers desirous of licking their calf, [and] running towards one common place.

शुतुद्रीची शाखा होय. शुतुद्री ही नदी प्रसिद्ध आहे, आणि स्नान करिते वेळीं 'इमं मे गङ्गे यमुने' इत्यादिक मंत्र म्हणतात त्यांत तिचें नांव येतें.

विश्वामित्राला विपाट् शुतुद्री यांच्या संगमाजवळ (म्हणजे 'अमृतसर' पासून कांहीं थोड्या अंतरावर) उतार पाहिजे होता; यावरून विश्वामित्र पंजाबांत अथवा त्याच्या आसपास राहत असे असें सिद्ध होतें. शुतुद्री हिला कितीएक दुसऱ्या नद्या मिळाल्या म्हणजे तीच पुढें सिन्धुनदी होते.

---

२. यांत दोन्हीहि नद्यांचा संगम होऊन त्या समुद्राकडे धांवत आहेत आणि जातां जातां आसपासच्या शेतांला पाण्यानें समृद्ध करीत आहेत असें तात्पर्य आहे.

'इंद्रानें प्रेरिलेल्या'='इन्द्रेषिते.' म्ह-

एना वयं पयसा पिन्वमाना अनु योनिं देवकृतं चरन्तीः ।
न वर्तवे प्रसवः सर्गतक्तः किंयुर्विप्रो नद्यो जोहवीति ॥ ४ ॥

एना । वयम् । पयसा । पिन्वमानाः । अनु । योनिम् । देवऽकृतम् । चरन्तीः ।
न । वर्तवे । प्रऽसवः । सर्गऽतक्तः । किम्ऽयुः । विप्रः । नद्यः । जोहवीति ॥ ४ ॥

रमध्वं मे वचसे सोम्याय ऋतावरीरुप मुहूर्तमेवैः ।
प्र सिन्धुमच्छा बृहती मनीषावस्युरह्वे कुशिकस्य सूनुः ॥५॥१२॥

रमध्वम् । मे । वचसे । सोम्याय । ऋतऽवरीः । उप । मुहूर्तम् । एवैः ।
प्र । सिन्धुम् । अच्छ । बृहती । मनीषा । अवस्युः । अह्वे । कुशिकस्य । सूनुः ॥ ५ ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

४. नद्यौ प्रत्यूचतुः ॥

वयम् एना (=अनेन) पयसा (=उदकेन) पिन्वमानाः (=परिसरप्रदेशान् वर्धयित्र्यः सत्यो) देवकृतं योनिम् अनु चरन्तीः (=देवेन इन्द्रेण कृतं स्थानं समुद्रमनुलक्ष्य गच्छन्त्य) [आस्महे]। [अस्माकं] सर्गतक्तः प्रसवः (=गमने प्रवृत्त उद्योगो) न वर्तवे [भवति] (=निवर्तयितुं शक्यो न भवति) ॥

५. हे ऋतावरीः (=ऋतावर्यः नद्यः), मे सोम्याय वचसे (=मम सोमसंबन्धिने वचनाय) मुहूर्तं (=मुहूर्तमात्रम्) एवैः (=गमनेभ्यः) उप रमध्वम् (=उपरता भवत)। अवस्युः (=प्रसादेच्छुः) कुशिकस्य सूनुः (=कुशिकस्य राजर्षेः पुत्रो विश्वामित्रोऽहं) बृहती मनीषा (=बृहत्या स्तुतिबुद्ध्या) सिन्धुम् अच्छ (=त्वां शुतुद्रीं प्रति) अह्वे (=प्रकर्षेणाह्वयामि) ॥

सोम्याय उत्तीर्याहं सोमं संपादयामीत्येवं सोमसंपादिने वचसे तदर्थम् इति सायणः ॥

४. [आम्ही] या उदकानें संतृप्त करणाऱ्या [आणि] देवकृत स्थानाप्रत जाणाऱ्या [आहोंत]. गमनाविषयीं [आमचा] उद्योग थांबवितां येत नाहीं. कोणत्या इच्छेनें [हा] विप्र [आम्हां] नद्यांला पुकारीत आहे ?

५. हे नद्यांनो, तुम्ही माझ्या सोमयुक्त वचनाकरितां थांबा. एक मुहूर्तभर धांवणें बंद करा. प्रसादाची इच्छा करणारा जो मी कुशिकाचा पुत्र त्या म्या मोठ्या भक्तीनें [तुज] नदीप्रत हाक मारिली.

4. We are enriching [all] with this water [and are] running towards the god-appointed place. [Our] work of passing on cannot be stopped. With what object does the poet call out to the rivers ?

5. For my prayer, accompanied by soma, do ye tarry, o rivers, for a short while from [your] swift marches. Desirous of [thy] favour I, the son of Kus'ika, called out to [thee] the river, with great devotion.

णजे मेघोदकांचा निरोध करणाऱ्या वृत्राला इंद्रानें मारून मेघोदकें मुक्त केल्यामुळें ज्या वाहूं शकल्या अशा.

'इंद्राची प्रेरणा वांछिणाऱ्या' ह्याचाहि भावार्थ वृत्रहननाच्या संबंधानेंच काढिला पाहिजे. वृत्रानें कोंडून ठेविलेल्या स्थितींत असतां तेथून आपली सुटका व्हावी आणि आपण आपल्या मार्गानें जावें अशी मोकळीक मिळण्यासाठीं इंद्रानें वृत्रहनन करावें अशी इच्छा करणाऱ्या.

'एक दुसरीवर पडते' म्हणजे एकीचा संगम दुसरीशीं होतो.

३. यांत विश्वामित्र म्हणतो, 'मी या मातेसारिख्या दोन नद्यांप्रत आलों आहें.'

४. यांत नद्यांनीं विश्वामित्राला दिलेलें उत्तर आहे. 'आम्हांला इंद्रानें नेमून दिलेल्या स्थानाप्रत (समुद्राप्रत) आम्ही वाटेंत शेतें सुपीक करीत करीत जात आहों. आमच्यानें थांबवणार नाहीं. तूं कां हाका मारीत आहेस?'

५. यांत विश्वामित्र नदीला हाक मारण्याचें कारण सांगत आहे. तें हें कीं, माझ्या मनांत सोम आणि स्तुति (इंद्राला ?) अर्पण करावयाची आहे, यास्तव मला लवकर जाण्यासाठीं तुम्ही घटकाभर न चालतां उभ्या रहा.

इन्द्रो अस्माँ अरदद्वज्रबाहुरपाहन्वृत्रं परिधिं नदीनाम् ।
देवोऽनयत्सविता सुपाणिस्तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः ॥ ६ ॥

इन्द्रः । अस्मान् । अरदत् । वज्रऽबाहुः । अप । अहन् । वृत्रम् । परिऽधिम् । नदीनाम् ।

देवः । अनयत् । सविता । सुऽपाणिः । तस्य । वयम् । प्रऽसवे । यामः । उर्वीः ॥ ६ ॥

प्रवाच्यं शश्वधा वीर्यं१तदिन्द्रस्य कर्म यदहिं विवृश्चत् ।
वि वज्रेण परिषदो जघानायन्नापोऽयनमिच्छमानाः ॥ ७ ॥

प्रऽवाच्यम् । शश्वधा । वीर्यम् । तत् । इन्द्रस्य । कर्म । यत् । अहिम् । विऽवृश्चत् ।

वि । वज्रेण । परिऽसदः । जघान । आयन् । आपः । अयनम् । इच्छमानाः ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. वज्रबाहुः (=वज्रयुक्तो बाहुर्यस्यासौ तादृश) इन्द्रः अस्मान् अरदत् (=अखनत्=अस्मदर्थं गमनमार्गं कृतवान्) । [स] नदीनां परिधिं (=नदीनां परितो वर्तमानं) वृत्रम् अप अहन् (=हतवान्) । सुपाणिः शोभनकरः सविता देवः [अस्मान्] अनयत् (=मेघभेदनं कृत्वा अस्मभ्यं मार्गमदर्शयत्) । तस्य प्रसवे (=शासने) उर्वीः (=विशाला) वयं यामः (=गच्छामः) ॥

७. इन्द्रस्य तद् वीर्यं कर्म (=शौर्यं चरितं च=बलयुक्तं चरितं) शश्वधा (=सर्वदा) प्रवाच्यं (=प्रकर्षेण वचनीयं) यत् [सः] अहिं विवृश्चत् (=वृत्ररूपं सर्पं चिच्छेद) । [स] परिषदः (=परितः सीदत आसीनान् प्रतिबन्धकारिणोसुरान्) वज्रेण जघान । [तदानीम्] अयनम् इच्छमाना आपः (=गमनम् इच्छन्ति मेघोदकानि) आयन् (=अगच्छन्) ॥

इति प्रसङ्गवशादिन्द्रस्य नदीभ्यां कृता स्तुतिः ॥

६. आम्हांला वज्रबाहु इंद्रानें खणिलें आहे, त्याणें नद्यांचा वेष्टिता जो वृत्र त्याला मारिलें. सुहस्त जो सविता देव त्याणें मार्ग दाखविला. त्याच्या प्रेरणानें आम्ही विशाल होत्सात्या जात आहों.

6. Indra armed with the thunderbolt made the path for us. He slew Vṛitra the besieger of the rivers. The divine Savitâ of good hands showed us the path. We the wide ones are going under his propulsion.

७. इंद्राचें हें शौर्य आणि चरित नित्य वाखाणण्यास योग्य आहे, कीं त्याणें अहीचें हनन केलें; तो वेढा घालणाऱ्यांस वज्रानें मारिता झाला; गमनाविषयीं उत्सुक उदकें निघून बाहेर वाहलीं.

7. This exploit [and] achievement of Indra is ever worthy of being celebrated, that he cut the Serpent. He slew the besiegers [of the waters] with the thunderbolt. The waters desirous of going went forth.

---

६. नद्यांचें उत्तर. 'मेघोदकांस अवरोधून राहणाऱ्या वृत्राला मारून मेघोदकें मोकळीं करून आमच्या पात्रांत प्रवाह वाहे असें इंद्रानें केलें आहे, आणि त्याणेंच समुद्राकडेस जाण्याचा मार्ग आम्हांस लावून दिला आहे. यास्तव आमच्यानें थांबवत नाहीं.'

यांत सविता हें पद इंद्रार्थी समजलें पाहिजे. कारण इंद्र हा देव सवितृरूपच आहे. सू. ६ मं. २ आणि टीप पहा.

७. यांत प्रसंगास आलेली इंद्राची स्तुति नदींनीं केली आहे.

' अहि ' म्हणजे वृत्ररूप सर्प. सू. ३२ मं. १ आणि टीप पहा.

एतद्वचो जरितर्मापि मृष्ठा आ यत्ते घोषानुत्तरा युगानि ।
उक्थेषु कारो प्रति नो जुषस्व मा नो नि कः पुरुषत्रा नमस्ते॥८

एतत् । वचः । जरितः । मा । अपि । मृष्ठाः । आ । यत् । ते । घोषान् । उत्ऽतरा । युगानि ।
उक्थेषु । कारो इति । प्रति । नः । जुषस्व । मा । नः । नि । करिति कः । पुरुषऽत्रा । नमः । ते ॥ ८ ॥

ओ षु स्वसारः कारवे शृणोत ययौ वो दूरादनसा रथेन ।
नि षू नमध्वं भवता सुपारा अधोअक्षाः सिन्धवः स्रोत्याभिः ॥९

ओ इति । सु । स्वसारः । कारवे । शृणोत । ययौ । वः । दूरात् । अनसा । रथेन ।
नि । सु । नमध्वम् । भवत । सुऽपाराः । अधःऽअक्षाः । सिन्धवः । स्रोत्याभिः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. हे जरितः (=स्तोतः), एतत् (=वक्ष्यमाणं) वचः (=वचनं) मा अपि मृष्ठाः (=मा विस्मार्षीः) यत् (=तच्च) ते (=तव) उत्तरा युगानि (=उत्तराणि युगानि=आगामीनि याज्ञिकानि दिनानि) आ घोषान् (=घोषयेयुः)। [तदेतद्वचनम्]। हे कारो (=कवे), उक्थेषु (=स्तोत्रेषु) नः (=अस्मान्) प्रति जुषस्व (=प्रतिसेवस्व=प्रतिस्तोत्रमस्मानपि स्तुहि)। नः पुरुषत्रा मा नि कः (=पुरुषेषु मास्मान्निकार्षीः=पुंभूतानां देवादीनां स्तुतिषु क्रियमाणासु वयं स्त्रिय इति कृत्वा मास्मानवमन्यस्व)। नमस्ते (=तुभ्यं नमोस्तु)॥

९. हे स्वसारः (=परस्परं स्वसृभूता नद्यः), कारवे [मह्यम्] ओ षु शृणोत (=मम स्तोतुर्वचनं सुष्ठु शृणुत)। [अहं] दूरात् वः (=युष्मान्) अनसा रथेन (=शकटेन रथेन च) ययौ (=आगतोस्मि)। नि सु नमत (=आत्मना स्वयं प्रह्वा भवत)। सुपारः (=रथादीनां तीरात्सुखेनावरोहणारोहणे यथा स्यातां तथा शोभनरोधसो) भवत। हे सिन्धवः (=नद्यः), स्रोत्याभिः (=अद्भिः) अधोअक्षाः (=रथाङ्गस्थाक्षस्याधस्ताद्भवत)॥

८. हे कवी, तूं हें वचन विसरूं नको आणि तें तुझ्या पुढच्या यज्ञोत्सवांत गाजूं दे; हे कवी, स्तोत्रांमध्यें आम्हांला सेवीत जा; तूं पुरुषांत आम्हांस तुच्छ मानूं नको. तुला नमस्कार.

९. हे भगिनी हो, तुम्ही [मज] कवीचें वचन ऐका. मी दूरून गाड्यांत बसून [आणि] रथांत बसून तुम्हांप्रत आलों आहें. तुम्ही उतरा. तुमचीं तीरें सुगम होओत. हे नद्यांनो, तुमचीं उदकें आंसाच्या खालीं होओत.

8. Do not, o poet, forget this word, which let thy future [festive] days proclaim: accept us, o poet, in [thy] hymns. Do not despise us among males. Fare thee well.

9. Hear the poet o sisters! I have come a long way by a cart, by a chariot. Be ye low. May your banks be easy of access. May your waters be below the axle, o rivers!

---

८. 'हें वचन ध्यानांत ठेव आणि त्याचा तूं प्रत्येक यज्ञाच्या दिवशीं मोठ्यानें घोष करीत जा. वचन हें कीं, जेव्हां दुसऱ्यांची स्तुति करशील तेव्हां आम्ही बायका आहों म्हणून आमचा धिःकार करूं नको, तर आमचीहि स्तुति करीत जा. जा आतां, नमस्कार तुला.'

९. विश्वामित्र म्हणतो, 'मी दूरून गाडा आणि रथ यांत बसून आलों आहें; तर तुमचे प्रवाह उथळ होऊं द्या. आणि मला उतरून जाण्यास मार्ग द्या.'

आ ते कारो शृणवामा वचांसि ययाथ दूरादनसा रथेन ।
नि ते नंसै पीप्यानेव योषा मर्यायेव कन्या शश्वचै ते ॥१०॥१३

आ । ते । कारो इति । शृणवाम । वचांसि । ययाथ । दूरात् । अनसा । रथेन ।
नि । ते । नंसै । पीप्यानाऽइव । योषा । मर्यायऽइव । कन्या । शश्वचै । त इति ते ॥ १० ॥ १३ ॥

यदङ्ग त्वा भरताः संतरेयुर्गव्यन्ग्राम इषित इन्द्रजूतः ।
अर्षादह प्रसवः सर्गतक्त आ वो वृणे सुमतिं यज्ञियानाम् ॥११

यत् । अङ्ग । त्वा । भरताः । सम्ऽतरेयुः । गव्यन् । ग्रामः । इषितः । इन्द्रऽजूतः ।
अर्षात् । अह । प्रऽसवः । सर्गऽतक्तः । आ । वः । वृणे । सुऽमतिम् । यज्ञियानाम् ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. हे कारो, (=स्तोतः), ते वचांसि (=तव वचनानि) आ शृणवाम (=शृणुमः)। दूरात् अनसा रथेन ययाथ (=यतः शकटेन रथेन च दूरादागतोसि)। पीप्याना योषेव ते नि नंसै (=पुत्रं स्तनं पाययन्ती माता यथा प्रह्वीभवति तथा त्वदर्थं वयं नमामः)। [अथवा] कन्या मर्याय शश्वचै इव ते [नंसै] (=पित्रे भ्रात्रे वा मनुष्याय परिष्वजनार्थं यथा नमति तथा वयं त्वदर्थं नमामः)॥

नद्यः पूर्वं विश्वामित्रवाक्यं प्रत्याख्यायानयर्चा तस्य वाक्यम् आशुश्रुवुः। ......नंसै नमाम। प्रत्येकविवक्षयात्रैकवचनम्। इति सायणः॥

११. अङ्ग (=हे) [नदि], यत् (=यस्मात्) भरताः (=भरतकुलजा मदीयास्) त्वा संतरेयुः (=त्वां सम्यगुत्तीर्णा भवेयुः), गव्यन् इन्द्रजूत [इन्द्रेण] इषितो [भरतानां] ग्रामः [संतरेत्] (=गा इच्छन्निन्द्रप्रेरित इन्द्रेणाभ्यनुज्ञातो भरतानां मदीयानां समूहस्त्वां त्वदाज्ञया संतरेत्) [यतश्च] सर्गतक्तः प्रसवः (=गमनाय प्रवृत्तस्तेषाम् उद्योगः) अर्षात् ह (=उपरतो न भवेत्) [अतः कारणात्] यज्ञियानां वः सुमतिम् आ वृणे (=यज्ञार्हाणां युष्माकं शोभनां स्तुतिम् अहं संभजे)॥

सपरिवारस्य ममार्थं यस्माद् उत्तीरणमार्गं ददासि अतः कारणात् त्वां सुष्ठु यथा तथा स्तोष्यामीत्यर्थः

१०. हे कवी, आम्ही तुझें म्हणणें ऐकितों. तूं दूरून गाडींत [आणि] रथांत बसून आला आहेस. थान पाजणाऱ्या स्त्रीप्रमाणें तुजकरितां मी खालीं नमतें, कन्या जशी बापाचे पाय धरण्यास लवते, त्याप्रमाणें तुजकरितां मी नमतें.

10. We will hear thy words, o poet! Thou hast come a long way in a cart, in a chariot. I will bend myself to thee as a suckling woman, to thee even as a girl to her father for to prostrate.

११. हे नद्यांनो, ज्यापेक्षां भरतपुत्र तुम्हांला [आतां] तरून जातील, गाई मिळविण्याविषयीं उत्सुक असा जो इंद्रानें प्रेरिलेला [आणि इंद्रानें] उत्तेजन दिलेला भरतांचा समूह, [तो तरून जाईल], [आणि ज्यापेक्षां] त्यांचा [जो] गमनाविषयीं उद्योग [तो] चालणार आहे, त्यापेक्षां मी तुम्हां पूजनीयांची उत्तम स्तुति करीन.

11. Since the sons of Bharata are now to pass together across thee, the assemblage [of the Bharatas], anxious for cows, and propelled and hastened by Indra, [is to cross over], and since their endeavour to progress is to flow on, I will sing a great hymn to you the worshipful ones.

---

१०. यांत नदी विश्वामित्रऋषीचें वाक्य मान्य करून त्याच्या म्हणण्याप्रमाणें उतरून पार जाण्यासाठीं उतार देऊं असें म्हणतात. मात्र यांत दिलेल्या दोन्ही उपमा कांहींशा दुर्बोध आहेत. ‘ शृणवाम ’ आणि ‘ नंसै ’ यांतील जो वचनव्यत्यय, त्याचीं उदाहरणें वेदांत पुष्कळ येतच असतात.

११. विश्वामित्र म्हणतो, ‘ ज्या अर्थीं हे नद्यांनो, तुम्ही आतां मला माझ्या परिवारासह उतरून जाण्यास मार्ग देत आहां, त्यापेक्षां मी तुमचें उत्तम स्तोत्र गाईन.’

‘ गाई मिळविण्याविषयीं उत्सुक ’=‘ गव्यन्.’ म्हणजे नदी उतरून गेल्यानंतर त्यास गाईचा लाभ होणार होता असें समजलें पाहिजे. हें जर खरें असेल, तर सुदासाचें पौरोहित्य करून विश्वामित्र धन मिळवून घरीं जात होता, असें म्हणण्यापेक्षां तो आपल्या कुळांतील वीर घेऊन नदीच्या पलीकडील शत्रूच्या मुलखांतून लढाई करून गाई वळवून आणण्यासाठीं जात होता, असें म्हणणें

अतारिषुर्भरता गव्यवः समभक्त विप्रः सुमतिं नदीनाम् ।
प्र पिन्वध्वमिषयन्तीः सुराधा आ वक्षणाः पृणध्वं यात शीभम् १२

अतारिषुः । भरताः । गव्यवः । सम् । अभक्त । विप्रः । सुऽमतिम् । नदीनाम् ।
प्र । पिन्वध्वम् । इषयन्तीः । सुऽराधाः । आ । वक्षणाः । पृणध्वम् । यात । शीभम् ॥ १२ ॥

उद्व ऊर्मिः शम्या हन्त्वापो योक्त्राणि मुञ्चत ।
मादुष्कृतौ व्येनसाघ्न्यौ शूनमारताम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

उत् । वः । ऊर्मिः । शम्याः । हन्तु । आपः । योक्त्राणि । मुञ्चत ।
मा । अदुःऽकृतौ । विऽएनसा । अघ्न्यौ । शूनम् । आ । अरताम् ॥ ॥ १३ ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१२. गव्यवः (=गा आत्मन इच्छन्तो) भरताः (=भरतकुलजाः कुशिका) अतारिषुः (=तां नदीं समतरन्)। विप्रः (=मेधावी विश्वामित्रो) नदीनां सुमतिं सम् अभक्त (=शोभनां स्तुतिं समभजत)। [हे नद्यः], सुराधाः (=सुराधसः=शोभनधनयुक्ता यूयम्) इषयन्तीः (=इषयन्त्यः=अन्नं संपादयन्त्यः सत्यः) प्र पिन्वध्वं (=सर्वान् प्रकर्षेण तर्पयत)। वक्षणाः (=कुल्या) आ पृणध्वम् (=आसमन्तात् पूरयत)। शीभं यात (=शीघ्रं गच्छत)॥

१३. व ऊर्मिः (=युष्माकं तरङ्गः) शम्या उद्धन्तु (=युगकीला युग्यकटपार्श्वादिसंलग्ना ऊर्ध्वा यथा भवन्ति तथा गच्छतु)। हे आपः (=नद्यः), [यूयं] योक्त्राणि मुञ्चत (=रज्जूर्मुञ्चत=रज्जवो यथा स्पृष्टा न भवन्ति तथा गच्छत)। अदुष्कृतौ (=कल्याणकर्मकारिण्यौ) व्येनसा (=निष्पापे) अघ्न्यौ (=न केनापि तिरस्करणीये) [विपाट्छुतुद्र्यौ] मा शूनम् आ अरतां (=हीनतां मा गच्छतां=समृद्धिं प्राप्नुताम्)॥

एवं विश्वामित्रो नदीः स्तुत्वा ताभिरनुज्ञातोऽतरदिति सायणः॥

१२. गाई मिळविण्याविषयीं उत्सुक भरत पार उतरले. कवी नद्यांची उत्तम स्तुति करिता झाला, [हे नद्यांनो], सुधनसंपन्न ज्या तुम्ही त्या सर्वांला अन्नसंपन्न करून पुष्ट करा. तुम्ही कालवे भरून टाका. तुम्ही [आतां] लवकर वाहा.

12. The Bharatas, desirous of cows have crossed. The poet commenced a great praise of the rivers.—Do you the bounteous ones enrich [all], distributing food. Fill the channels. Go swiftly.

१३. तुमचा तरंग शिवळीला आपटो. हे नद्यांनो, तुम्ही चऱ्हाटांला लागूं नका. कल्याणकारक, निष्पाप [आणि] अविनाश्य अशा ज्या तुम्ही त्या समृद्धीप्रत पावा.

13. Let your wave strike the yokepins. Leave the ropes [untouched]. May you be prosperous—you who are benevolent, sinless [and] innocent.

चांगलें जुळतें.

'इंद्रानें प्रेरिलेला'=' इन्द्रजूतः;' आणि 'गमनाविषयीं उद्योग' =' सर्गतक्तः प्रसवः'. यांवरून असें समजावयाचें कीं, नद्या आपणास इंद्रानें मार्गी लावून दिल्याप्रमाणें आपण समुद्राकडे जात आहों आणि गमनाविषयीं आपला जो उद्योग तो बंद होण्यासारखा नाहीं असें जसें (मंत्र ४ यांत) म्हणाल्या, त्याप्रमाणेंच विश्वामित्रहि म्हणत आहे कीं, 'आम्हांलाहि नदीपलीकडे जाण्याविषयीं आणि जाण्याचा उद्योग बंद न करण्याविषयीं इंद्राचीच प्रेरणा आहे. त्यापेक्षां नदीनें उतार द्यावा हें योग्य आहे.'

'भरत' म्हणजे येथें भरतकुळांतील पुरुष हे आणि कुशिक हे एकच समजले पाहिजेत. भरतांचें कुळ भारतादिकांत प्रसिद्धच आहे.

---

१२. विश्वामित्र म्हणतो, 'तुम्ही मार्ग दिला म्हणून आमचे सर्व लोक उतरून गेले. आतां तुम्ही वाहा आणि सर्व प्रदेशांला संतृप्त करून अन्नसमृद्ध करा.'

१३. यांत लिहिल्याप्रमाणें विश्वामित्रानें विपाश् आणि शुतुद्री यांची स्तुति करून उतरून गेला असें दाखविण्याकरितां हा मंत्र घातला आहे.

सूक्तम् ३४—२६८.

विश्वामित्र ऋषिः। इन्द्रो देवता। त्रिष्टुप् छन्दः॥

इन्द्रः पूर्भिदातिरद्दासमर्कैर्विदद्वसुर्दयमानो विशत्रून्।
ब्रह्मजूतस्तन्वा वावृधानो भूरिदात्र आपृणद्रोदसी उभे॥ १॥

इन्द्रः। पूःऽभित्। आ। अतिरत्। दासम्। अर्कैः। विदत्ऽवसुः। दयमानः। वि। शत्रून्।
ब्रह्मऽजूतः। तन्वा। ववृधानः। भूरिऽदात्रः। आ। अपृणत्। रोदसी इति। उभे इति॥ १॥

मखस्य ते तविषस्य प्र जूतिमियर्मि वाचममृताय भूषन्।
इन्द्र क्षितीनामसि मानुषीणां विशां दैवीनामुत पूर्वयावा॥ २॥

मखस्य। ते। तविषस्य। प्र। जूतिम्। इयर्मि। वाचम्। अमृताय। भूषन्।
इन्द्र। क्षितीनाम्। असि। मानुषीणाम्। विशाम्। दैवीनाम्। उत। पूर्वऽयावा॥ २॥

भाषायाम्.

१. पूर्भित् (=असुरपुरां भेत्ता) विदद्वसुः (=वसूनां धनानां लम्भयिता) शत्रून् वि दयमानः (=विशेषेण हिंसन्) इन्द्रः अर्कैः (=स्वतेजोभिर्) दासम् आ अतिरत् (=असुरं वृत्रादिकम् अजयत्)। ब्रह्मजूतः (=ब्रह्मणा स्तोत्रेण प्रेरितस्) तन्वा वावृधानः (=उपासकानां स्तोत्रेण शरीरे वर्धितो) भूरिदात्रः (=बहुविधदानोपेतः) [स] उभे रोदसी (=उभे द्यावापृथिव्यौ) आ अपृणत् (=आपूरितवान्)॥

२. अमृताय (=अमरणधर्माय तुभ्यं=त्वदर्थं) वाचं भूषन् (=स्तुतिं भावयन्=रचयन्नहं) मखस्य (=? "महनीयस्य स्तुत्यस्य") तविषस्य (=प्रबलस्य) ते (=तव) जूतिं प्र इयर्मि (=प्रेरणां प्रेरयामि=त्वां प्रेरयितृ स्तोत्रं कृत्वा तदुच्चारयामि)। हे इन्द्र, [त्वं] मानुषीणां क्षितीनां (=मनोः संबन्धिनीनां प्रजानाम्) उत दैवीनां विशां पूर्वयावा (=अपि च देवरूपाणां जनानां पुरोगन्ता) असि॥

सूक्त ३४–२६८.

ऋषि–विश्वामित्र. देवता–इंद्र. वृत्त–त्रिष्टुप्.

१. [शत्रूचीं] नगरें फोडणारा, संपत्ति प्राप्त करून देणारा, [आणि] शत्रूचा नाश करणारा इंद्र [आपल्या] तेजांच्या योगानें दस्यूला जिंकितो. स्तोत्राच्या योगानें ज्याला प्रेरणा होते, जो विशालविग्रह, महा दानशाली असा इंद्र तो द्यू आणि पृथ्वी या उभयलोकांस भरून टाकिता झाला.

२. [हे इंद्रा], मी तुज अमराकारणें स्तोत्र रचून तुज पूज्याला आणि प्रबळाला प्रेरणा प्रेरितों. हे इंद्रा, तूं मानवी लोकांचा आणि देवजनांचा नायक आहेस.

Hymn 34–268.

To *Indra*. By *Vis'vâmitra*. Metre— *Trishṭubh.*

1. Indra, the destroyer of the [enemy's] forts, the giver of plenty, the killer of the enemies, conquers the demon with his effulgence. Propelled by the hymn [and] invigorated in his body, possessed of many gifts, he filled both the worlds.

2. Preparing a hymn for thee, the immortal one, I send forth speed to thee who art adorable and mighty. O Indra, thou art the foremost of the human races and of the divine hosts.

---

१. 'सवितृरूप इंद्र आपल्या तेजांनीं वृत्ररूप असुराला जिंकिता झाला. त्या प्रसंगीं उपासकांनीं स्तोत्र केल्यामुळें त्याचें बळ वाढलें, आणि त्यानें आपल्या प्रतापानें पृथ्वी आणि अंतरिक्ष या दोन्हीं लोकांस व्यापून टाकिलें.' हा इंद्राचा पराक्रम वेदांत प्रसिद्ध आहे.

२. 'तुझे जे नित्याचे पराक्रम ते तुला करितां यावे म्हणून तुला आवेश येण्यासाठीं मी स्तोत्र रचून तें तुजकरितां उच्चारितों.'

इन्द्रो॑ वृ॒त्रम॑वृ॒णोच्छर्ध॑नीतिः॒ प्र मा॒यिना॑ममिना॒द्वर्प॑णीतिः ।
अह॒न्व्यं॑समु॒शध॒ग्वने॑ष्वा॒विर्धेना॑ अकृणोद्रा॒म्याणा॑म् ॥ ३ ॥

इन्द्रः॑ । वृ॒त्रम् । अ॒वृ॒णो॒त् । शर्ध॑ऽनीतिः । प्र । मा॒यिना॑म् । अ॒मि॒ना॒त् । वर्प॑ऽनीतिः ।
अह॑न् । विऽअं॑सम् । उ॒शध॑क् । वने॑षु । आ॒विः । धेनाः॑ । अ॒कृ॒णो॒त् । रा॒म्याणा॑म् ॥ ३ ॥

इन्द्रः॑ स्व॒र्षा ज॒नय॒न्नहा॑नि जि॒गायो॒शिग्भि॒ः पृत॑ना अभि॒ष्टिः ।
प्रारो॑चय॒न्मन॑वे के॒तुमह्ना॒मवि॑न्द॒ज्ज्योति॑र्बृह॒ते रणा॑य ॥ ४ ॥

इन्द्रः॑ । स्व॒ःऽसाः । ज॒नय॑न् । अहा॑नि । जि॒गाय॑ । उ॒शिक्ऽभिः॑ । पृत॑नाः । अ॒भि॒ष्टिः ।
प्र । अ॒रो॒च॒य॒त् । मन॑वे । के॒तुम् । अह्ना॑म् । अवि॑न्दत् । ज्योतिः॑ । बृ॒ह॒ते । रणा॑य ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. शर्धनीतिः (=मरुद्बलस्य नायक) इन्द्रो वृत्रमवृणोत् (=बलेनारुन्धत्)। वर्पनीतिः (=मायानां नायकः) [स] मायिनां [वर्पांसि] (=मायाकुशलानामसुराणां मायाः) प्र अमिनात् (=प्रकर्षेण हतवान्)। उशधक् (=शत्रुवधमत्यन्तं कामयमानः) [स] वनेषु (=अरण्येषु) व्यंसं (=विगतांसमेतन्नमानमसुरम्) अहन् (=हतवान्)। [अपि च] राम्याणां धेनाः (=रात्रीणामन्तः स्थिता गाः=तेजांसि) आविरकृणोत् (=आविरकरोत् ता मुक्त्वा प्राकाशयत्)॥

४. स्वर्षाः (=स्वर्गदायी) इन्द्रः अहानि जनयन् (=दिनान्युत्पादयन्) अभिष्टिः (=सहायः सन्) उशिग्भिः (=युद्धं कामयमानैरङ्गिरोभिः सहितः सन्) पृतना जिगाय (=शत्रूनजैषीत्)। मनवे (=मनुष्याय) अह्नां केतुं (=दिनानां प्रज्ञापकं सूर्यं) प्र अरोचयत् (=प्रकर्षेणादीपयत्)। बृहते रणाय (=महते संग्रामाय) ज्योतिरविन्दत् (=प्रकाशं लम्भितवान्)॥

३. गणनायक इन्द्र वृत्राला वेष्टिता झाला. मायानायक [इन्द्र] मायावींची [माया] नाहींशी करिता झाला. अत्यंत आवेशानें जाळून टाकणारा [इन्द्र] अरण्यांमध्यें व्यंसाला मारिता झाला, [आणि] रात्रींच्या [आंत असलेल्या] गाई प्रगट करिता झाला.

४. स्वर्गदायी इन्द्र दिवसांला उत्पन्न करून साहाय्यकारी [होत्साता] [युद्धाविषयीं] उत्सुक [अंगिरसां] बरोबर [शत्रूंच्या] सेना जिंकिता झाला. तो तेजांचा ध्वज [सूर्य या]ला मानवासाठीं प्रकाशित करिता झाला. तो महान् संग्रामासाठीं प्रकाशाचा लाभ करून देता झाला.

3. Indra the leader of the troops besieged Vṛitra. Leader of artifices he frustrated [the artifices] of the crafty [enemies]. Burning fiercely he killed Vyaṁsa in the forests [and] manifested the cows [that were] in the nights.

4. Indra the giver of heaven made the days, and [being] an ally of the fight-desiring [Angirases] conquered with them the hostile armies. He caused the banner of lights, [the sun], to shine forth for mankind; he discovered the light for the great battle.

---

३. ‘मायांचा प्रभु इंद्र जो त्याणें मायावी असुरांच्या माया भंगून व्यंस नामक असुराला मारुन तेजोरुप गाईला मुक्त केल्या.’

‘व्यंस’ सू. १०१ मं. ५.

४. ‘अंगिरांसहित जाऊन इंद्रानें प्रकाश अवरोधणाऱ्या असुरांला मारून टाकून सूर्यादिक तेजांला मुक्त कलें’ असें तात्पर्य.

इन्द्रस्तुजो बर्हणा आ विवेश नृवद्दधानो नर्या पुरूणि ।
अचेतयद्धिय इमा जरित्रे प्रेमं वर्णमतिरच्छुक्रमासाम् ॥५॥१५॥

इन्द्रः । तुजः । बर्हणाः । आ । विवेश । नृऽवत् । दधानः । नर्या । पुरूणि ।
अचेतयत् । धियः । इमाः । जरित्रे । प्र । इमम् । वर्णम् । अतिरत् । शुक्रम् । आसाम् ॥ ५ ॥ १५ ॥

महो महानि पनयन्त्यस्येन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरूणि ।
वृजनेन वृजिनान्त्सं पिपेष मायाभिर्दस्यूँरभिभूत्योजाः ॥ ६ ॥

महः । महानि । पनयन्ति । अस्य । इन्द्रस्य । कर्म । सुऽकृता । पुरूणि ।
वृजनेन । वृजिनान् । सम् । पिपेष । मायाभिः । दस्यून् । अभिभूतिऽओजाः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. नृवत् (=मनुष्य इव) पुरूणि नर्या दधानः (=बहूनि शत्रुधनानि गृह्णन्) बर्हणास्तुज आ विवेश (=वर्धमानाः शत्रुसेनाः प्राविशत्=शत्रुसेनाः प्रविश्य तासां प्रभूतं धनं लब्धवान्) । जरित्रे (=स्तोतुरर्थम्) इमा धियः अचेतयत् (=इमा उषसः प्रादीपयत्) । आसाम् इमं शुक्रं वर्णं प्रातिरत् (=तासाम् उषसां प्रसिद्धं शुभ्रं तेजः प्रावर्धयत्) ॥

६. अस्य महः (=महत) इन्द्रस्य महानि (=महान्ति) सुकृता पुरूणि कर्म (=शोभनं यथा तथा कृतानि प्रभूतानि चरितानि) पनयन्ति (=उपासकाः स्तुवन्ति) । वृजनेन (=बलेन) वृजिनान् सं पिपेष (=पापरूपानसुरान् सम्यक् चूर्णीचकार) । अभिभूत्योजाः (=अभिभावुकतेजोवान्) [इन्द्रो] दस्यून् मायाभिः (=कपटैः) [संपिपेष] ॥

५. इंद्र प्रबळ शत्रुसेनांमध्यें शिरला आणि मनुष्याप्रमाणें पुष्कळ धनें घेता झाला. तो स्तोत्याकारणें ह्या उषा प्रकाशविता झाला [आणि] ह्यांचा शुक्लवर्ण वाढविता झाला.

5. Indra entered the mighty forces of the enemy seizing like a man much spoil. He made these Dawns shine for the worshipper. He promoted this their fair colour.

६. या महान् इंद्राचीं चांगलीं केलेलीं अनेक महा चरितें [उपासक जन] स्तवितात. तो बलानें दुष्टजनांस चूर्ण करिता झाला. पराभव करणाऱ्या बळाचा [इंद्र] मायांच्या योगानें दस्यूंला [चूर्ण करिता झाला].

6. They celebrate the many great [and] well performed deeds of the great Indra. He crushed with [his] might the wicked [demons]. With artifices [Indra] of overpowering strength [crushed] the Dasyus.

---

५. 'इंद्रानें वृत्रादि शत्रूंच्या सेनेंत जाऊन त्यांस निर्धन केलें आणि स्तोत्याच्या हितासाठीं उषा उगवतील असें करून त्यांस तेजःपुंज केलें.'

६. दस्यूंला म्हणजे आर्यलोकांचे शत्रु जे अनार्य लोक त्यांला.

युधेन्द्रो मह्ना वरिवश्चकार देवेभ्यः सत्पतिश्चर्षणिप्राः ।
विवस्वतः सदने अस्य तानि विप्रा उक्थेभिः कवयो गृणन्ति ॥ ॥ ७ ॥

युधा । इन्द्रः । मह्ना । वरिवः । चकार । देवेभ्यः । सत्ऽपतिः । चर्षणिऽप्राः ।
विवस्वतः । सदने । अस्य । तानि । विप्राः । उक्थेभिः । कवयः । गृणन्ति ॥ ७ ॥

सत्रासाहं वरेण्यं सहोदां ससवांसं स्वरपश्च देवीः ।
ससान यः पृथिवीं द्यामुतेमामिन्द्रं मदन्त्यनु धीरणासः ॥ ८ ॥

सत्राऽसहम् । वरेण्यम् । सहःऽदाम् । ससऽवांसम् । स्वः । अपः । च । देवीः ।
ससान । यः । पृथिवीम् । द्याम् । उत । इमाम् । इन्द्रम् । मदन्ति । अनु । धीऽरणासः ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. सत्पतिः (=सतां विद्यमानानां पदार्थजातानां पालकश्) चर्षणिप्राः (=मनुष्याणाम् अपेक्षितफलप्रदानेन कामपूरक) इन्द्रो मह्ना युधा (=महता युद्धेन) देवेभ्यो वरिवश्चकार (=स्तोतृणामर्थे धनं लब्धवान्=मेघोदकरूपं तेजोरूपं च धनं संपादितवान्) । तानि अस्य (=तस्य इन्द्रस्य) [चरितानि] विप्राः कवयो विवस्वतः सदने उक्थेभिर्गृणन्ति (=मेधाविनः स्तोतारो यजमानस्य गृहे सूक्तैः स्तुवन्ति) ॥

८. सत्रासहं (=सर्वेषां सोढारं जेतारं) वरेण्यं (=वरणीयं श्रेष्ठं) सहोदां (=दुर्बलस्य बलदातारं) स्वरपो देवीश्च ससवांसं (=स्वर्गं दिव्यानि मेघोदकानि च वृत्राद् हत्वा दत्तवन्तं) यश्च पृथिवीम् उतेमां द्यां ससान (=यश्च इमे द्यावापृथिव्यौ दत्तवान्) [तम्] इन्द्रं धीरणासः (=स्तोतारः) अनु मदन्ति (=तं हर्षयित्वा तमनु स्वयं हृष्यन्ति) ॥

७. वस्तुमात्रांचा पति [आणि] मनुष्यांचा हेतु पूर्ण करणारा इंद्र महायुद्ध करून देवांसाठीं धन प्राप्त करून देता झाला. त्याचीं तीं [चरितें] मेधावी कविजन यजमानाच्या घरीं स्तोत्रांनीं गात असतात.

७. Lord of all that exists, [and] he who blesses mankind, Indra by means of a great battle obtained the wealth for the gods. These his [exploits] wise poets sing in the house of the sacrificer with hymns.

८. सकलांतें जिंकणारा, श्रेष्ठ, बलप्रदाता, सूर्याची आणि आपो देवींची ज्याणें प्राप्ति करून दिली, [आणि] जो पृथ्वीला आणि द्युलोकाला प्राप्त करून देता झाला, त्या इंद्राचें स्तोतेजन अभिनंदन करितात.

8. The worshippers congratulate Indra who is the conqueror of all, who is excellent, the giver of strength, he who bestowed the sun and the divine waters, who bestowed the earth and this heaven.

---

७. यांत ‘ देवांसाठीं ’ म्हणजे यजमानजन जे, म्हणजे इंद्रादिकांची उपासना करणारे जे आर्यजन, त्यांसाठीं असें सायणानुसार घेतलें पाहिजे. ‘ देव ’ हा शब्द वेदांत ऋत्विजांस अथवा उपासकांस लाविलेला कोठें कोठें आढळतो.

८. इंद्रानें जेव्हां वृत्रपद हरून उभय लोक मुक्त केले, तेव्हां कविजनांनीं त्याचें अभिनंदन केलें, म्हणजे इंद्राच्या जयापासून आपणांस आनंद झाला आणि इंद्राचा असाच सदा उत्कर्ष असो, अशा अर्थाचीं सूक्तें त्यांनीं रचून इंद्राला अर्पण केलीं.

ससानात्याँ उत सूर्यं ससानेन्द्रः ससान पुरुभोजसं गाम् ।
हिरण्ययमुत भोगं ससान हत्वी दस्यून्प्रार्यं वर्णमावत् ॥ ९ ॥

ससान । अत्यान् । उत । सूर्यम् । ससान । इन्द्रः । ससान । पुरुऽभोजसम् । गाम् ।
हिरण्ययम् । उत । भोगम् । ससान । हत्वी । दस्यून् । प्र । आर्यम् वर्णम् । आवत् ॥ ९ ॥

इन्द्र ओषधीरसनोदहानि वनस्पतीँरसनोदन्तरिक्षम् ।
बिभेद वलं नुनुदे विवाचोऽथाभवद्दमिताभिक्रतूनाम् ॥ १० ॥

इन्द्रः । ओषधीः । असनोत् । अहानि । वनस्पतीन् । असनोत् अन्तरिक्षम् ।
बिभेद । वलम् । नुनुदे । विऽवाचः । अथ । अभवत् । दमिता । अभिऽक्रतूनाम् ॥ १० ॥

भाषायाम्.

९. अत्यान् ससान (=स इन्द्रोश्वान् मनुष्येभ्यो ददौ) । उत सूर्यं ससान (=अपि च सूर्यं ददौ) । इन्द्रः पुरुभोजसं गां ससान (=पुरून् बहून् बिभ्रतीं ग ददौ) । उत (=अपि च) हिरण्ययं भोगं ससान (=हिरण्यरूपं धनं ददौ) दस्यून् हत्वी आर्यं वर्णं प्र आवत् (=दस्यून् अनार्यजनान् हत्वा आर्यजनान् प्रक र्षेणारक्षत्) ॥

१०. इन्द्र ओषधीः (="पक्वफलसंयुक्तास्तृणगुल्मादिका") अहानि (=दि नानि च) असनोत् (=प्रायच्छत्) । वनस्पतीन् अन्तरिक्षं [च] असनोत (=वृक्षान् अन्तरिक्षप्रदेशांश्च संचारार्थं प्रायच्छत्) । [स] बलं बिभेद (=मे जललाभार्थं चिच्छेद) । विवाचो नुनुदे (=विरुद्धवाचः शत्रून् अनाशयत्) । अ (=अपि च) अभिक्रतूनां दमिता अभवत् (=आभिमुख्येन कर्म येषां तेभिक्र तवो बलीयांसः शत्रवस्तेषामुपशमयिताभवत्) ॥

९. [इंद्र] अश्व देता झाला आणि सूर्य देता झाला. इंद्र पुष्कळांचें पोषण करणारी गाय देता झाला आणि सुवर्णमय संपत्ति देता झाला. तो दस्यूंला मारून आर्यवर्णाचें रक्षण करिता झाला.

१०. इंद्रानें ओषधी [आणि] दिवस दिले. त्याणें वनस्पति आणि अंतरिक्ष दिलें. तो वलाचा छेद करिता झाला. तो शत्रूंला हांकून देता झाला. तो प्रबळ द्वेष्टयांचा संहार करणारा झाला.

9. He bestowed horses and he bestowed the sun Indra bestowed the cow that nourishes many. And he bestowed golden wealth. He, having killed the Dasyus, protected the Ârya race.

10. Indra bestowed the plants and the days, he bestowed the trees [and] the sky. He broke the cloud and drove away the enemies, and he became the subjugator of the powerful foes.

---

९. 'दस्यूंला मारून' इत्यादि. म्हणजे या देशांत आर्यलोक येण्याच्या पूर्वी जे कोळी, भिल, इत्यादि अनार्यजन वस्ति करीत असत, ते आर्यजनास या देशाची वसाहात करण्यास प्रतिबंध करीत असत आणि आर्यजनाचा विध्वंस करित असत. तेव्हां त्या अनार्यजनांचीं आणि आर्यजनाचीं जीं युद्धें, त्यांत इंद्रानें अनार्यांस मारून आर्यांस विजयी केलें असें तात्पर्य.

१०. 'शत्रूंला'='विवाचः.' अक्षरशः 'विरुद्ध बोलणारे,' अनुकूळ नव्हेत असे. हे शत्रु म्हणजे इंद्राचो उपासना न करणारे आणि इंद्राच्या विरुद्ध बोलणारे जे अनार्य शत्रु, तेच असतील.

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।
शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ११ ॥ १६ ॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् । वाजऽसातौ
शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । समऽजितम् । धनानाम् ॥ ११ ॥ १६ ॥

भाषायाम्.

११. अस्मिन् भरे वाजसातौ (=संग्रामे युद्धे च) मघवानं (=धनवन्तं) नृतमं (=शूरतमम्) इन्द्रं शुनं (=सुखमुद्दिश्य) हुवेम (=आह्वयेम) । [अस्मान्] शृण्वन्तम् उग्रं (=प्रबलं) वृत्राणि घ्नन्तं (=शत्रून् घ्नन्तं) धनानां संजितं (=सम्यग्जेतारं) [तं] समत्सु (=युद्धेषु) ऊतये (=रक्षणाय) [हुवेम] ॥

सूक्तम् ३५–२६९.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमाना याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छ ।
पिबास्यन्धो अभिसृष्टो अस्मे इन्द्र स्वाहा ररिमा ते मदाय ॥१॥

तिष्ठ । हरी इति । रथे । आ । युज्यमाना । याहि । वायुः । न । निऽयुतः । नः । अच्छ ।
पिब । अस्ि । अन्धः । अभिऽसृष्टः । अस्मे इति । इन्द्र । स्वाहा । ररिम । ते । मदाय ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. [हे इन्द्र], रथे आयुज्यमाना हरी (=रथे युज्यमानौ तव हरिद्वर्णावश्वौ) तिष्ठ (=आतिष्ठ=ताभ्यां युक्तं रथमारोह) । वायुर्नियुतो न (=वायुर्नियुत्सु नाम स्वकीयासु वडवास्वास्थित इव) नः अच्छ याहि (=अस्मान् आगच्छ) । अभि-

११. धनसमृद्ध [आणि] अतिशय शौर्यवान् इंद्राला सुखासाठीं या लढाईंत [आणि] समरांगणांत आम्ही बोलावूं. ऐकून घेणारा, प्रबळ [आणि] शत्रूला मारणारा [आणि] लूट जिंकणारा [असा जो इंद्र, त्या]ला आम्ही साहाय्यासाठीं युद्धांमध्यें बोलावूं.

11. Let us invoke for blessing in this fight, in [this] struggle, Indra possessed of wealth, [and] most brave— [invoke] in battles for protection mighty [Indra] who hears [our prayer], who slays the enemies, who conquers booties.

सूक्त ३५–२६९.

ऋषि–विश्वामित्र. देवता–इंद्र. वृत्त–त्रिष्टुप्.

१. [हे इंद्रा], रथाला तुझे पिवळे घोडे जोडिले जात आहेत त्यांजवर तूं आरूढ होऊन, वायु आपल्या नियुतांवर [आरूढ होऊन आल्या]प्रमाणें, आम्हांप्रत ये. तुला अर्पण केलेला आमचा सोम तूं पी. हे इंन्द्रा, तुला माद येण्यासाठीं आम्ही स्वाहा म्हणून तो दिला आहे.

Hymn 35–269.

To *Indra.* By *Vis'vâmitra.* Metre—*Trishṭubh.*

1. Mount thy pair of golden horses, that are being put [to thy] chariot and come unto us even like Vâyu [mounted] on his teems of horses. Do thou drink our soma, thou to whom it has been poured. With svâhâ, o Indra, we have offered it for thy exhilaration.

---

१. वायूच्या ‘ नियुत् ’ नांवाच्या घोड्यांविषयीं पूर्वी सांगितलेंच आहे.

‘ जोडिले जात आहेत.’ म्हणजे माझ्या स्तोत्रानें. उपासक इंद्रानें यावें असें स्तोत्र करूं लागला, म्हणजे इंद्राचे घोडे आपोआप रथास जोडिले जातात अशी समजूत आहे.

‘ माद येण्यासाठीं ’=‘ मदाय.’ म्हणजे इंद्रानें प्यावा आणि त्याला पिण्यापासून जो हर्ष होतो तो व्हावा म्हणून.

उपाजिरा पुरुहूताय सप्ती हरी रथस्य धूर्ष्वा युनज्मि ।
द्रवद्यथा संभृतं विश्वतश्चिदुपेमं यज्ञमा वहात इन्द्रम् ॥ २ ॥

उप । अजिरा । पुरुऽहूताय । सप्ती इति । हरी इति । रथस्य । धूःऽसु । आ । युनज्मि ।
द्रवत् । यथा । सम्ऽभृतम् । विश्वतः । चित् । उप । इमम् । यज्ञम् । आ । वहातः । इन्द्रम् ॥ २ ॥

उपो नयस्व वृषणा तपुष्पोतेमव त्वं वृषभ स्वधावः ।
ग्रसेतामश्वा वि मुचेह शोणा दिवेदिवे सदृशीरद्धि धानाः ॥३॥

उपो इति । नयस्व । वृषणा । तपुःऽपा । उत । ईम् । अव । त्वम् । वृषभ । स्वधाऽवः ।
ग्रसेताम् । अश्वा । वि । मुच । इह । शोणा । दिवेऽदिवे । सऽदृशीः । अद्धि । धानाः ॥ ३ ॥

सृष्टः (=आभिमुख्येन सृष्टः प्रार्पितः सोमो यस्य तादृशस्त्वम्) अस्मे (=अस्माकम्) अन्धः (=सोमरूपं रसं) पिबासि (=पिब)। हे इन्द्र, स्वाहा (=स्वाहेति शब्देन सह) ते मदाय (=तव हर्षाय) ररिम (=तं सोमं दत्तवन्तः स्मः) ॥

आ सप्तमीद्योतनार्थः ॥

भाषायाम्.

२. अजिरा (=अजिरौ=शीघ्रगामिनौ) सप्ती (=सततगमनशीलौ) हरी (=हरिद्वर्णावश्वौ) रथस्य धूर्षु आ (=इन्द्ररथस्य युगप्रान्तेषु) पुरुहूताय (=बहुभिराहूतायेन्द्राय) [तथा] उप युनज्मि (=योजयामि) यथा इन्द्रम् इमं विश्वतश्चित् संभृतं यज्ञम् उप (=सर्वतः संपादितम् एतं यज्ञं प्रति) द्रवत् आ वहातः (=शीघ्रम् आवहताम्) ॥

३. वृषणा (=वृषणौ=वीर्यवन्तौ) तपुष्पा (=तपुष्पौ=संतापात्पालकावश्वौ) उपो नयस्व (=अस्मत्समीपं प्रापय)। उत (=अपि च) हे स्वधावः (=बलवन्) वृषभ (=वीरेन्द्र), त्वम् ईम् अव (=एतं यजमानं रक्ष)। अश्वा (=तवाश्वौ) ग्रसेतां (=विघसं भक्षयताम्)। शोणा इह वि मुच (=तौ शोणवर्णावश्वावत्र रथाद्विमोचय)। [त्वं] दिवेदिवे (=प्रतिदिनं) सदृशीर्धाना अद्धि (=एकरूपान् भृष्टयवान् भक्षय) ॥

२. मी पुरुहूतासाठीं लवकर चालणारे, पाणीदार पिवळे घोडे रथाच्या धुरांला जोडितों, कीं जेणेंकरून ते इंद्राला सकळ प्रकारांनीं संपादिलेल्या या यज्ञाप्रत उडत वाहून आणितील.

2. I join to the ends of the yoke of the chariot for Indra, invoked of many, his swift [and] ever-going pair of golden horses, so that they may bring him flyingly to this sacrifice which is made ready in every way.

३. तापापासून मुक्त करणाऱ्या वीर्यवान् अश्वांस इकडे घेऊन ये, आणि हे प्रबळ वीरा इंद्रा, तूं या यजमानाला रक्ष. घोड्यांस चरूं दे. आरक्त घोड्यांस येथें सोड. तूं प्रतिदिनीं एकसारिख्या धाना भक्षण कर.

3. O Indra, drive hither thy two stallions that save one from distress, and do protect this sacrificer, thou puissant Indra! May the golden horses feed here. Unharness them here. Do thou eat the same fried corn from day to day.

---

२. 'सकळप्रकारांनीं संपादिलेला' =' विश्वतश्चित् संभृतम्.' म्हणजे यज्ञ करण्यास जीं साधनें (स्तोत्र, सोम इत्यादिक,) तीं सिद्ध करून.

३. 'धाना' =' धानाः.' धाना म्हणजे भाजलेले यव, अथवा यव अथवा जव म्हणून जें धान्य आहे, त्याच्या लाह्या, अथवा लाह्यांसारिखें भाजलेलें तें धान्य.

ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्मि हरी सखाया सधमाद आशू ।
स्थिरं रथं सुखमिन्द्राधितिष्ठन्प्रजानन्विद्वाँ उप याहि सोमम् ॥४॥

ब्रह्मणा । ते । ब्रह्मऽयुजा । युनज्मि । हरी इति । सखाया । सधऽमादे । आशू इति ।
स्थिरम् । रथम् । सुऽखम् । इन्द्र । अधिऽतिष्ठन् । प्रऽजानन् । विद्वान् । उप । याहि । सोमम् ॥ ४ ॥

मा ते हरी वृषणा वीतपृष्ठा नि रीरमन्यजमानासो अन्ये ।
अत्यायाहि शश्वतो वयं तेऽरं सुतेभिः कृणवाम सोमैः ॥५॥१७॥

मा । ते । हरी इति । वृषणा । वीतऽपृष्ठा । नि । रीरमन् । यजमानासः । अन्ये ।
अतिऽआयाहि । शश्वतः । वयम् । ते । अरम् । सुतेभिः । कृणवाम । सोमैः ॥ ५ ॥ १७ ॥

भाषायाम्.

४. ब्रह्मयुजा (=ब्रह्मणा स्तोत्रेण द्वारा युज्यमानौ) आशू सखाया (=शीघ्रगमनौ सखिभूतौ) ते हरी (=तवाश्वौ) सधमादे युनज्मि (=यज्ञ आगन्तुं रथे योजयामि)। हे इन्द्र, स्थिरं सुखं रथम् अधितिष्ठन् (=दृढं सुखकरं तव रथमारूढस्त्वं) प्रजानन् विद्वान् सोमम् उप याहि (=प्रकर्षेण जानन् विद्वांश्च सन् सोमं प्रति आगच्छ) ॥

५. अन्ये यजमानासः (=अस्मदितरे यजमानास्) ते (=तव) वृषणा (=वृषणौ वीर्यवन्तौ) वीतपृष्ठा (=वीतपृष्ठौ कान्तपृष्ठभागौ) हरी (=हरिद्वर्णावश्वौ) मा नि रीरमन् (=मोपरमयन्तु)। शश्वतः अत्यायाहि (=बहूंस्तान् यजमानान् अतिक्रम्यागच्छ)। सुतेभिः सोमैः वयं ते अरं कृणवाम (=वयं सोमानभिषूय तव तृप्तिर्यथा जायते तथा तांस्तुभ्यम् अर्पयिष्यामः) ॥

४. स्तोत्रानें जोडिले जाणारे क्षिप्रगामी तुझे सखे पिवळे घोडे मी सोमयज्ञांत [येण्यासाठीं] स्तोत्राच्या योगानें जोडितों. हे इंद्रा, तूं दृढ आणि सुखकारक रथांत बैस, आणि प्रज्ञानी आणि विद्वान् असा जो तूं, तो [आमच्या] सोमाप्रत ये.

५. [हे इंद्रा], तुझ्या वीर्यवंत [आणि] सुंदर पाठीच्या अश्वांला दुसरे उपासक न थांबवोत. पुष्कळ उपासकांला टाकून तूं ये. आम्ही सोम काढून तुझी तृप्ति करूं.

4. With a hymn I yoke thy pair of golden horses, that are yoked by hymns, [thy] swift friends, [for to come] to the drinking-place. Mount, o Indra, the sound and comfortable chariot, and knowing and learned thou come to the soma.

5. May no other sacrificers stop thy puissant golden horses of beautiful backs. Come thou, passing over many. We will satisfy thee with our extracted somas.

---

४. हा मंत्र म्हयज्ञांत ब्रह्मदेवाचें आह्वान करण्याच्या वेळीं म्हणण्याचा प्रचार आहे. परंतु 'ब्रह्मणा' आणि 'ब्रह्म' हीं पदें जरी या मंत्रांत आलीं आहेत, तरी ब्रह्मणस्पति अथवा ब्रह्मा या कोणत्याहि देवतांशीं त्यांचा संबंध नाहीं. वेदमंत्रांचा अर्थ न समजतां भलत्याच याज्ञिक कर्मांत भलत्याच मंत्रांचा विनियोग केल्याच्या पुष्कळ उदाहरणांपैकीं हें एक आहे.

५. ' न थांबवोत '=' मा रीरमन्. ' म्हणजे दुसऱ्या उपासकांचा धांवा ऐकून तूं त्यांच्या घरीं थांबून इकडे येण्याला उशीर करूं नको.

तवायं सोमस्त्वमेह्यर्वाङ् शश्वत्तमं सुमना अस्य पाहि ।
अस्मिन्यज्ञे बर्हिष्या निषद्या दधिष्वेमं जठर इन्दुमिन्द्र ॥ ६ ॥

तव । अयम् । सोमः । त्वम् । आ । इहि । अर्वाङ् । शश्वत्ऽतमम् ।
सुऽमनाः । अस्य । पाहि ।
अस्मिन् । यज्ञे । बर्हिषि । आ । निऽसद्य । दधिष्व । इमम् । जठरे ।
इन्दुम् । इन्द्र ॥ ६ ॥

स्तीर्णं ते बर्हिः सुत इन्द्र सोमः कृता धाना अत्तवे ते हरिभ्याम् ।
तदोकसे पुरुशाकाय वृष्णे मरुत्वते तुभ्यं राता हवींषि ॥ ७ ॥

स्तीर्णम् । ते । बर्हिः । सुतः । इन्द्र । सोमः । कृताः । धानाः । अ-
त्तवे । ते । हरिऽभ्याम् ।
तत्ऽओकसे । पुरुऽशाकाय । वृष्णे । मरुत्वते । तुभ्यम् । राता ।
हवींषि ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. तवायं सोमः (=त्वदर्थम् अयं सोमोस्ति)। त्वम् अर्वाङ् एहि (=अत्रा-गच्छ)। सुमनाः (=प्रसन्नमनस्कः सन्) शश्वत्तमम् अस्य पाहि (=अतिशयेन प्रभूतं यथा तथा तं पिब)। अस्मिन्यज्ञे आ[गत्य] बर्हिषि निषद्य हे इन्द्र, इमम् इन्दुं जठरे दधिष्व (=इमं सोमरसं जठरे धारय)॥

७. ते (=त्वदर्थे) बर्हिः स्तीर्णम् (=आस्तीर्णं भवति)। हे इन्द्र, [त्वदर्थं] सोमः सुतः (=अभिषुतोस्ति)। ते हरिभ्याम् अत्तवे (=तवाश्वाभ्यां भक्षणार्थं) धानाः कृताः (=यवा भृष्टा भवन्ति)। तदोकसे (=तेषु हविःषु ओकः गृहं भोग-स्थानं यस्य तादृशः) पुरुशाकाय वृष्णे (=बहुवीरकर्मणे वीराय) मरुत्वते (=म-रुद्भिर्युक्ताय) तुभ्यं हवींषि राता (=रातानि दत्तानि भवन्ति)॥

६. हा तुजकरितां सोम आहे. तूं येथें ये. तूं प्रसन्न होऊन हा पुष्कळ पी. हे इंद्रा, या यज्ञांत दर्भांवर बसून या रसाला तूं आपल्या पोटांत घाल.

6. This is thy soma. Come thou hither, drink of it plentifully, pleased in thy mind. Come and sit on the grass in this sacrifice. Hold this juice in thy stomach o Indra!

७. हे इंद्रा, तुजकरितां दर्भ आंथरले आहेत, सोम काढिला आहे, तुझ्या अश्वांला खाण्यासाठीं धाना तयार केल्या आहेत. हव्यांनीं आनंद पावणारा आणि बहु पराक्रमी जो मरुत्सहित तूं वीर, त्या तुजकरितां हव्यें अर्पण केलीं आहेत.

7. The grass is spread for thee. The soma is extracted. The corn is fried for thy golden horses to eat. Oblations are offered to thee, who takest thy pleasure in them, thou the hero of many exploits the leader of the Maruts.

६. 'मरुत्सहित' इ०. म्हणजे तूं मरुतांसहित ये आणि आम्हीं दिलेलीं हव्यें भक्षण कर.

७. 'पाषाण' ='पर्वताः' म्हणजे 'मावे' म्हणून जे दगड ते.

इमं नरः पर्वतास्तुभ्यमापः समिन्द्र गोभिर्मधुमन्तमक्रन् ।
तस्यागत्या सुमना ऋष्व पाहि प्रजानन्विद्वान्पथ्या३ अनु स्वाः ॥८

इमम् । नरः । पर्वताः । तुभ्यम् । आपः । सम् । इन्द्र । गोभिः । मधुऽमन्तम् । अक्रन् ।
तस्य । आऽगत्य । सुऽमनाः । ऋष्व । पाहि । प्रऽजानन् । विद्वान् । पथ्याः । अनु । स्वाः ॥ ८ ॥

याँ आभजो मरुत इन्द्र सोमे ये त्वामवर्धन्नभवन्गणस्ते ।
तेभिरेतं सजोषा वावशानो३ऽग्नेः पिब जिह्वया सोममिन्द्र ॥ ९ ॥

यान् । आ । अभजः । मरुतः । इन्द्र । सोमे । ये । त्वाम् । अवर्धन् । अभवन् । गणः । ते ।
तेभिः । एतम् । सऽजोषाः । वावशानः । अग्नेः । पिब । जिह्वया । सोमम् । इन्द्र ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. हे इन्द्र, तुभ्यं (=त्वदर्थम्) इमं [सोमं] नरः पर्वता आपः (=ऋत्विजो ग्रावाण आपश्चैते सर्वे संभूय) गोभिर्मधुमन्तं सम् अक्रन् (=गोरसैः पयआदिभिर्माधुर्योपेतं सम्यगकार्षुः=अभिषूय मधुरं चक्रुः)। हे ऋष्व (=दर्शनीयेन्द्र), सुमनाः (=सुप्रसन्नमनाः सन्) प्रजानन् (=प्रकर्षेण ज्ञानवान्) विद्वान् [एतादृशस्त्वं] स्वाः पथ्या अनु (=स्वकीयैः शोभनैर्मार्गैर्) आगत्य तस्य [सोमस्य भागं] पाहि (=पिब)॥

९. हे इन्द्र, यान् मरुतः सोमे आ अभजः (=सोमस्य लब्धभागानकरोः) ये त्वाम् अवर्धन् (=युद्धे प्रोत्साहोत्पादनेनावर्धयन्) [ये च] ते गणोभवन् (=तव सहाया अभवन्) तेभिः सजोषाः (=तैः संगतस्त्वं) वावशानः (=सोमं कामयमानः सन्) एतं सोमं हे इन्द्र, अग्नेर्जिह्वया (=ज्वालारूपया) पिब॥

८. हे इंद्रा, मनुष्य, पाषाण, आणि उदकें यांहीं तुजकरितां हा सोमरस काढून गोरसांनीं मधुर केला आहे. तर हे श्रेष्ठ इंद्रा, तुझे जे चांगले मार्ग, ते जाणणारा आणि समजणारा असा तूं प्रसन्न मनानें येऊन तो पी.

8. This soma, o Indra, the men, the stones, and the waters have prepared for thee, and sweetened with milk. Learned and knowing thy good paths, come thou and drink of it, pleased in thy mind, o noble Indra!

९. हे इंद्रा, ज्या मरुतांना तूं सोमाचा भाग देत असतोस, [आणि] जे तुझें बळ वाढवितात, [आणि] जे तुझे साहाय्यकारी होत, त्यांसहित तूं, हे इंद्रा, प्रीतीनें हा सोम अग्नीच्या जिव्हेनें पी.

9. Accompanied by those Maruts, o Indra, with whom thou sharest the soma, who increase thy strength, [and] who are thy allies, do thou o Indra, lovingly drink, this soma with the tongue of Agni.

---

९. 'अग्नींच्या जिव्हेनें'=' अग्नेर्जिह्वया.' म्हणजे अग्नीच्या ज्या ज्वाळेंत आम्ही आहुती टाकीत आहों तिच्या द्वारें.

'आहुति धनप्रद कर' म्हणजे आहुति ग्रहण कर आणि आम्हांस धन दे.

या ऋचेंत इंद्र पराक्रम करून प्रख्यात झाला तो सोमपान करून झाला; कारण त्याला सोमपानानें बळ आलें, असें सांगितलें आहे.

इन्द्र पिब स्वधया चित्सुतस्याग्नेर्वा पाहि जिह्वया यजत्र ।
अध्वर्योर्वा प्रयतं शक्र हस्ताद्धोतुर्वा यज्ञं हविषो जुषस्व ॥ १०॥

इन्द्र । पिब । स्वधया । चित् । सुतस्य । अग्नेः । वा । पाहि । जिह्वया । यजत्र ।
अध्वर्योः । वा । प्रऽयतम् । शक्र । हस्तात् । होतुः । वा । यज्ञम् । हविषः । जुषस्व ॥ १० ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।
शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम्॥ ११॥१८॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् । वाजऽसातौ ।
शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ ११ ॥ १८ ॥

भाषायाम्.

१०. हे इन्द्र, सुतस्य (=अभिषुतस्य सोमस्य अभिषुतं सोमं) स्वधया चित् पिब (=स्वयमेव पिब) हे यजत्र (=यजनीय), अग्नेर्वा जिह्वया पाहि (=पिब)। हे शक्र, प्रयतं (=दातुमुपक्रान्तं) [सोमम्] अध्वर्योर्वा हस्तात् [पिब]। होतुर्वा हविषो यज्ञं जुषस्व (=होत्रा दत्तस्य हविष आहुतिं वा सेवस्व)॥

११. अस्मिन् भरे वाजसातौ (=संग्रामे युद्धे च) मघवानं (=धनवन्तं) नृतमं (=शूरतमम्) इन्द्रं शुनं (=सुखमुद्दिश्य) हुवेम (=आह्वयेम)। [अस्मान्] शृण्वन्तम् उग्रं (=प्रबलं) वृत्राणि घ्नन्तं (=शत्रून् घ्नन्तं) धनानां संजितं (=सम्यग्जेतारं) [तं] समत्सु (=युद्धेषु) ऊतये (=रक्षणाय) [हुवेम]॥

१०. हे इंद्रा, तूं हा सोम स्वताहाच पी .अथवा, हे पूजनीय इंद्रा, अग्नीच्या जिव्हेनें पी; अथवा हे शक्रा, अध्वर्यूनें अर्पण केलेला त्याच्या हातांतून [पी]; अथवा होत्यानें अर्पण केलेलें हवि सेवन कर.

10. Drink, o Indra, the extracted juice either in thy own person or, o adorable one, with the tongue of Agni, or offered, o mighty Indra, from the hands of the Adhvaryu, or do thou enjoy the invoker's offering of the sacrificial food.

११. धनसमृद्ध [आणि] अतिशय शौर्यवान् इंद्राला सुखासाठीं या लढाईंत [आणि] समरांगणांत आम्ही बोलावूं. ऐकून घेणारा, प्रबळ [आणि] शत्रूंला मारणारा [आणि] लूट जिंकणारा [असा जो इंद्र, त्या]ला आम्ही साहाय्यासाठीं युद्धांमध्यें बोलावूं.

11. Let us invoke for blessing in this fight, in [this] struggle, Indra possessed of wealth, [and] most brave—[invoke] in battles for protection mighty [Indra], who hears [our prayer], who slays the enemies, who conquers booties.

सूक्तम् ३६–२७०.

विश्वामित्र ऋषिः दशम्यास्त्वाङ्गिरसो घोर ऋषिः। इन्द्रो देवता। त्रिष्टुप् छन्दः॥

इमामू षु प्रभृतिं सातये धाः शश्वच्छश्वदूतिभिर्यादमानः।
सुतेसुते वावृधे वर्धनेभिर्यः कर्मभिर्महद्भिः सुश्रुतो भूत्॥ १॥

इमाम्। ऊं इति। सु। प्रऽभृतिम्। सातये। धाः। शश्वत्ऽशश्वत्। ऊतिऽभिः। यादमानः।
सुतेऽसुते। ववृधे। वर्धनेभिः। यः। कर्मऽभिः। महत्ऽभिः। सुऽश्रुतः। भूत्॥ १॥

इन्द्राय सोमाः प्रदिवो विदाना ऋभुर्येभिर्वृषपर्वा विहायाः।
प्रयम्यमानान्प्रति षू गृभायेन्द्र पिब वृषधूतस्य वृष्णः॥ २॥

इन्द्राय। सोमाः। प्रऽदिवः। विदानाः। ऋभुः। येभिः। वृषऽपर्वा। विऽहायाः।
प्रऽयम्यमानान्। प्रति। सु। गृभाय। इन्द्र। पिब। वृषऽधूतस्य। वृष्णः॥ २॥

भाषायाम्.

१. [हे इन्द्र], ऊतिभिर्यादमानः (=तव सहायभूतैर्मरुद्भिः सह गच्छन् आगच्छन्) इमां सुप्रभृतिम् (=एतां तुभ्यं सुष्ठु दत्तां सोमाहुतिं) शश्वच्छश्वत् सातये धाः (=अस्मदर्थं धनप्राप्तये कुरुतां=गृहीत्वा अस्मभ्यं प्रभूततरं धनं देहि)।—य [इन्द्रो] महद्भिः कर्मभिः सुश्रुतो भूत् (=बृहद्भिः पराक्रमैः प्रख्यातोभवत् स) सुतेसुते वर्धनेभिः ववृधे (=प्रत्येकस्मिन् सोमयागे बलवर्धकैः सोमैः प्रवृद्धो बभूव)॥

२. इन्द्राय प्रदिवः पूर्वेष्वहःसु) सोमा विदानाः (=सोमा उपासकैर्लम्भिता बभूवुः)। येभिः (=यैः सोमैः) [स] ऋभुर्वृषपर्वा विहायाः (=कुशलः प्रबलाङ्गो महांश्च) [बभूव]।—हे इन्द्र, [अधुना] प्रयम्यमानान् (=प्रदीयमानान्) [सोमान्] प्रति सु गृभाय (=पुनरपि गृहाण)। वृषधूतस्य वृष्णः (=प्रबलाभ्यां ग्रावभ्याम् अभिषुतं प्रबलं सोमं) पिब॥

सूक्त ३६–२७०.

ऋषि–**विश्वामित्र**; मात्र दहावीचा अंगिरसकुळांतील **घोर** नांवाचा मनुष्य. देवता–**इंद्र**. वृत्त–**त्रिष्टुप्**.

१. हे इंद्रा, तूं तुझ्या साहाय्यकारी मरुतांसहित येऊन ही आहुति अत्यंत धनप्रद कर.—जो इंद्र महापराक्रमांनीं प्रख्यात झाला, तो सोम पिऊन पिऊन बलवर्धक सोमाहुतींनीं प्रबळ झाला.

२. [तुज] इंद्राकरितां प्राचीन काळीं सोम अर्पण करीत असत; जेणेंकरून तूं तेजस्वी, दृढांगवान् [आणि] महान् [झालास]. आतां अर्पण केले जात आहेत हे सोमरस तूं कृपा करून ग्रहण कर. हे इन्द्रा, बळकट ग्राव्यांनीं काढिलेला बळकट सोम तूं पी.

Hymn 36–270.

To *Indra*. By *Vis'vâmitra*. Verse 10 is ascribed to *Ghora* of the family of the Angirases. Metre— *Trishṭubh*.

1. Coming with thy allies [the Maruts] do thou make [o Indra], this offering a rich source of wealth [for us].—He who became renowned for [his] great exploits became mighty by the invigorating oblations in every soma.—sacrifice.

2. For Indra did somas use to be offered in ancient times, wherewith he became spirited, strong-limbed and great.—Be pleased to accept these [somas] which are being offered now. Drink o Indra, the strong soma extracted by means of the strong stones.

पिबा वर्धस्व तव घा सुतास इन्द्र सोमासः प्रथमा उतेमे ।
यथापिबः पूर्व्याँ इन्द्र सोमाँ एवा पाहि पन्यो अद्या नवीयान् ॥३
पिब । वर्धस्व । तव । घ । सुतासः । इन्द्र । सोमासः । प्रथमाः । उत । इमे ।
यथा । अपिबः । पूर्व्यान् । इन्द्र । सोमान् । एव । पाहि । पन्यः । अद्य । नवीयान् ॥ ३ ॥
महाँ अमत्रो वृजने विरप्श्युग्रं शवः पत्यते धृष्ण्वोजः ।
नाह विव्याच पृथिवी चनैनं यत्सोमासो हर्यश्वममन्दन् ॥ ४ ॥
महान् । अमत्रः । वृजने । विऽरप्शी । उग्रम् । शवः । पत्यते । धृष्णु । ओजः ।
न । अह । विव्याच । पृथिवी । चन । एनम् । यत् । सोमासः । हरिऽअश्वम् । अमन्दन् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. [सोमान्] पिब । वर्धस्व (=तेषां पानेन प्रवृद्धो भव) । हे इन्द्र, प्रथमा उतेमे (=प्राचीना इदानींतनाश्च) सुतासः सोमासः (=अभिषुताः सोमास्) तव घ (=तवैव सन्ति) । हे इन्द्र, यथा पूर्व्यान् सोमान् अपिबः (=प्राचीनकालेष्वर्पितान् सोमान् पीतवानसि) एव (=तथा) पन्यः (=स्तवनीयस्त्वं) नवीयान् अद्य पाहि (=नव्यान् नूतनान् सोमान् अधुनापि पिब) ॥

नवीयान् अतिशयेन अभिनव इति सायणः ॥

४. महान् अमत्रः (=विजयी) वृजने विरप्शी (=संग्रामे प्रबल) [इन्द्र] उग्रं शवः (=महद्बलं) धृष्णु ओजः (=शत्रूणां धर्षकं तेजश्च) पत्यते (=धारयति) । यत् (=यदा) सोमासो हर्यश्वम् अमन्दन् (=सोमरसाः पीताश्वमिन्द्रमहर्षयन्) [तदानीम्] एनं पृथिवी चन नाह विव्याच (=तं पृथिव्यपि न दधार) ॥

सोमपानेन प्रवृद्ध इन्द्रः पृथिव्या अपि महीयान् अभूदित्यर्थः ॥

३. पी. प्रबळ हो. सोम तुझेच आहेत. हे इंद्रा, प्राचीन आणि हे [अर्वाचीन] सोम [तुझेच आहेत]. हे इंद्रा, जसा तूं प्राचीन सोम पीत असस, तसा स्तुतिपात्र असा जो तूं तो आज नवीन [सोम] पी.

३. Drink and grow in strength. Thine, o Indra, are extracted somas, [both] ancient and these. As thou didst o Indra, drink the ancient somas, even so do thou the praiseworthy one, drink today the new somas.

४. महान्, विजयी, [आणि] संग्रामांत प्रबळ असा [जो इन्द्र, तो] प्रतापी शक्ति आणि पराक्रमी तेज धारण करितो. पीताश्व [इंद्रा]ला जेव्हां सोमांनीं हर्षविलें, तेव्हां तो पृथिवीमध्येंहि मावला नाहीं.

4. The great [and] victorious [Indra], mighty in battle, possesses great strength and over-powering courage. The earth even could not contain the possessor of the golden horses, when the somas exhilarated him.

---

४. या ऋचेच्या उत्तरार्धांत असें सांगितलें आहे कीं इंद्र जेव्हां प्रथम प्राचीन काळीं सोम प्याला, तेव्हां तो एकाएकीं इतका मोठा वाढला कीं, तो पृथिवीमध्येंहि मावूं शकला नाहीं.

महाँ उग्रो वावृधे वीर्याय समाचक्रे वृषभः काव्येन ।
इन्द्रो भगो वाजदा अस्य गावः प्र जायन्ते दक्षिणा अस्य पूर्वीः॥
॥ ५ ॥ १९ ॥

महान् । उग्रः । ववृधे । वीर्याय । सम्ऽआचक्रे । वृषभः । काव्येन ।
इन्द्रः । भगः । वाजऽदाः । अस्य । गावः । प्र । जायन्ते । दक्षिणाः ।
अस्य । पूर्वीः ॥ ५ ॥ १९ ॥

प्र यत्सिन्धवः प्रसवं यथायन्नापः समुद्रं रथ्येव जग्मुः ।
अतश्चिदिन्द्रः सदसो वरीयान्यदीं सोमः पृणति दुग्धो अंशुः ॥६

प्र । यत् । सिन्धवः । प्रऽसवम् । यथा । आयन् । आपः । समुद्रम् ।
रथ्याऽइव । जग्मुः ।
अतः । चित् । इन्द्रः । सदसः । वरीयान् । यत् । ईम् । सोमः । पृणति । दुग्धः । अंशुः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. [सोमपानेन] [स] वीर्याय (=वीरकर्मकरणाय) महान् उग्रः (=महान् प्रवृद्धबलश्च) ववृधे (=वर्धित्वा महान् शत्रुभयंकरश्चाभूत्)। वृषभः काव्येन समाचक्रे (=वीर इन्द्रः स्तोत्रेण समयुज्यत)। इन्द्रो भगः (=दाता भवति)। अस्य गावः वाजदाः (=तेन दत्ता गावो धनदा भवन्ति)। अस्य पूर्वीर्दक्षिणाः प्र जायन्ते (=तस्य बहूनि दानानि बहुतराणि भवन्ति)॥

६. सिन्धवो यथा प्रसवं प्र आयन् (=नद्यो यथा जलाशयं प्रतिगच्छन्ति)—आपो [हि] रथ्या इव (=रथिन इव) समुद्रं जग्मुः (=सागरं प्रति गच्छन्ति)—[तथा] यत् (=यदा) दुग्धः अंशुः सोमः (=अंशोर्दुग्धोभिषुतः सोमरस) ईं पृणति (=एतम् इन्द्रम् आपूरयत्) [तदा] इन्द्रः अतः सदसश्चित् वरीयान् (=एतस्मादन्तरिक्षादपि महीयान्) [बभूव]॥

५. तो पराक्रम करण्यासाठीं महान् झाला. [इंद्र] वीर स्तोत्राप्रत पावला. इंद्र उदार [होय]. त्याच्या गाई संपत्तिदायक [होत]. त्याच्या ज्या अनेक देणग्या त्या वाढत जातात.

६. नद्या जशा जलाशयाप्रत जातात– उदकें रथींप्रमाणें समुद्राप्रत धांवतात— तसा दुधाप्रमाणें पिळलेला सोम जेव्हां इंद्राला भरून टाकिता झाला तेव्हां इंद्र या अंतरिक्षापेक्षांहि विशाळ [झाला].

5. He became great and mighty for [to perform] valorous deeds. The hero received praise. Indra [is] liberal. His cows are givers of prosperity. His many gifts become multiplied.

6. When soma, milked from the plant, filled Indra, in the manner that the rivers run to a collection of water—the waters run to the sea like charioteers driving their chariots—he became vaster than even the sky.

---

६. केवळ पृथिवीपेक्षां मोठा झाला एवढेंच नाहीं, तर इंद्र सोम पिऊन वाढल्यानंतर अंतरिक्षांतहि मावूं शकला नाहीं.

समुद्रेण सिन्धवो यादमाना इन्द्राय सोमं सुषुतं भरन्तः ।
अंशुं दुहन्ति हस्तिनो भरित्रैर्मध्वः पुनन्ति धारया पवित्रैः ॥ ७ ॥
समुद्रेण । सिन्धवः । यादमानाः । इन्द्राय । सोमम् । सुऽसुतम् । भरन्तः ।
अंशुम् । दुहन्ति । हस्तिनः । भरित्रैः । मध्वः । पुनन्ति । धारया ।
पवित्रैः ॥ ७ ॥
ह्रदा इव कुक्षयः सोमधानाः समीं विव्याच सवना पुरूणि ।
अन्ना यदिन्द्रः प्रथमा व्याश वृत्रं जघन्वाँ अवृणीत सोमम् ॥८॥
ह्रदाःऽइव । कुक्षयः । सोमऽधानाः । सम् । ईमिति । विव्याच ।
सवना । पुरूणि ।
अन्ना । यत् । इन्द्रः । प्रथमा । वि । आश । वृत्रम् । जघन्वान् ।
अवृणीत । सोमम् ॥ ८ ॥
आ तू भर माकिरेतत्परि ष्ठाद्विद्मा हि त्वा वसुपतिं वसूनाम् ।
इन्द्र यत्ते माहिनं दत्रमस्त्यस्मभ्यं तद्धर्यश्व प्र यन्धि ॥ ९ ॥
आ । तु । भर । माकिः । एतत् । परि । स्थात् । विद्म । हि । त्वा ।
वसुऽपतिम् । वसूनाम् ।
इन्द्र । यत् । ते । माहिनम् । दत्रम् । अस्ति । अस्मभ्यम् । तत् ।
हरिऽअश्व । प्र । यन्धि ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

७. समुद्रेण यादमानाः सिन्धव [इव] (=समुद्रेण सह संगच्छमाना नद्य इव) इन्द्राय सुषुतं सोमं भरन्तः (=सम्यगभिषुतं सोमं नयन्तो) हस्तिनः (=कुशलहस्ता ऋत्विजो) भरित्रैरंशुं दुहन्ति (=बाहुभिः अंशोः सोमलतायाः सकाशात् सोमम् अभिषुण्वन्ति) । मध्वः (=मधुरसोमरसांश्च) धारया पवित्रैः पुनन्ति (=दशापवित्रेभ्यः धारां क्षारयित्वा शोधयन्ति) ॥

८. इन्द्रस्य सोमधानाः कुक्षयः (=सोमधारका उदरप्रदेशा) ह्रदा इव (=महान्तो जलाधारा इव) [भवन्ति] । ईं पुरूणि सवना सं विव्याच (=एष बहूनि सवनानि संव्याप=बहुभिर्दत्तान् सोमान् समधारयत्) । यत् (=यदा) इन्द्रः प्रथमा

७. समुद्राशीं मिळणाऱ्या नदां [प्रमाणें] इंद्राला चांगला गाळून काढिलेला सोम अर्पण करणारे कुशल [उपासक] हातांनीं सोमवल्ली पिळतात आणि मधुर सोमरस धार लावून पवित्रांनीं शुद्ध करितात.

७. The handy worshippers bringing the extracted soma to Indra, like rivers uniting with the sea, milk the [soma]-plant with their arms and purify the sweet juice by making it drop in a stream through the strainers.

८. सोम धारण करणारें इंद्राचें पोट डोहाप्रमाणें [होय]. [कारण] इंद्रामध्यें अनेक ठिकाणीं अर्पण केलेले सोम मावतात. जेव्हां इंद्रानें पुरातन अन्नें भक्षण केलीं तेव्हां तो वृत्राला मारून सोमकामी झाला.

8. Indras belly holding the somas [is] like a deep lake of water. It holds many offerings of soma. When Indra ate the first offerings of food he killed Vṛitra and was desirous of soma.

९. [हे इंद्रा], तूं सत्वर [धन] आण. त्याला कोणीहि प्रतिबंध न करो. कारण कीं तूं धनाचा धनपति आहेस असें आम्ही जाणतों. हे इंद्रा, तुझी जी मोठी देणगी आहे ती पीताश्वा, तूं आम्हांला दे.

9. Bring us wealth quickly. Let no one prevent it. For we know thou art the Master of wealth. Give to us, o Indra, o thou possessed of golden horses that great gift which thou givest.

अस्मे प्र यन्धि मघवन्नृजीषिन्निन्द्र रायो विश्ववारस्य भूरेः ।
अस्मे शतं शरदो जीवसे धा अस्मे वीराञ्छश्वत इन्द्र शिप्रिन् १०

अस्मे इति । प्र । यन्धि । मघऽवन् । ऋजीषिन् । इन्द्र । रायः । विश्वऽवारस्य । भूरेः ।

अस्मे इति । शतम् । शरदः । जीवसे । धाः । अस्मे इति । वीरान् । शश्वतः । इन्द्र । शिप्रिन् ॥ १० ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।
शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥११॥२०

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् । वाजऽसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ ११ ॥ २० ॥

अन्ना वि आश (=प्रथमानि पुरातनानि हवींषि भक्षितवान्) [तदानीं] वृत्रं जघन्वान् (=वृत्रं हतवान् सन्) सोमम् अवृणीत (=कामयमानोभवत्) ॥

९. आ तू भर (=हे इन्द्र, अस्मभ्यं वसु क्षिप्रम् आनय) माकिः एतत् परि ष्ठात् (=मा कोपि तत्त्वयानीयमानं वसु प्रतिबध्नातु) । त्वा वसूनां वसुपतिं विद्म हि (=वयं हि त्वं धनानां स्वाम्यसीति जानीमः) । हे इन्द्र, ते यत् माहिनं दत्रम् अस्ति (=यत् महद्दानं त्वम् उपासकेभ्यः प्रयच्छसि) तत् हे हर्यश्व (=हरिदश्व इन्द्र), अस्मभ्यं प्र यन्धि (=अस्मभ्यं प्रयच्छ) ॥

भाषायाम्.

१०. हे मघवन्, हे ऋजीषिन् (=गतसारसोमवन्) हे इन्द्र, विश्ववारस्य भूरेः रायः अस्मे प्र यन्धि (=अस्मभ्यं सर्वैर्वाञ्छनीयं प्रभूतं धनं देहि) । अस्मे जीवसे शतं शरदो धाः (=अस्मभ्यं जीवितुं शतसंवत्सरान् देहि=अस्मान् शतसंवत्सरान् जीवय) । हे शिप्रिन्निन्द्र (=शोभनहनो हे इन्द्र), अस्मे शश्वतो वीरान् [धाः] (=अस्मभ्यं वीर्यवतो बहून्पुत्रान् प्रयच्छ) ॥

११. अस्मिन् भरे वाजसातौ (=संग्रामे युद्धे च) मघवानं (=धनवन्तं) नृतमं (=शूरतमम्) इन्द्रं शुनं (=सुखमुद्दिश्य) हुवेम (=आह्वयेम) । [अस्मान्] शृ-

१०. हे सोमवंत मघवन्, हे इंद्रा, तूं आम्हांला सर्वोपभोग्य पुष्कळ धन दे. आम्हांला शंभर वर्षें जगीव; हे सुहनूमन् इंद्रा, आम्हांला पुष्कळ शूर पुत्र दे.

10. Bestow upon us great wealth that shall be envied by many, o blessed Indra, o thou to whom soma is offered. Bestow upon us a hundred years to live. Bestow upon us many heroic sons, o handsome Indra!

११. धनसमृद्ध [आणि] अतिशय शौर्यवान् इंद्राला सुखासाठीं या लढाईंत [आणि] समरांगणांत आम्ही बोलावूं. ऐकून घेणारा, प्रबळ [आणि] शत्रूंला मारणारा [आणि] लूट जिंकणारा [असा जो इंद्र, त्या]ला आम्ही साहाय्यासाठीं युद्धांमध्यें बोलावूं.

11. Let us invoke for blessing in this fight, in [this] struggle, Indra possessed of wealth [and] most brave—[invoke] in battles for protection mighty [Indra] who hears [our prayer], who slays the enemies, who conquers booties.

१०. या मंत्रांत ऋषि जे वर मागतो त्यांजकडेस लक्ष्य द्यावें. कारण, या सूक्ताचा ऋषि विश्वामित्र आहे, आणि तो आपणास शंभर वर्षें इन्द्रानें आयुष्य द्यावें अशी प्रार्थना करीत आहे. यावरून विश्वामित्रानें साठ हजार वर्षें तपश्चर्या केली इत्यादिक ज्या वेदोत्तर ग्रंथांतील कथा, त्यांत खरेपणापेक्षां अतिशयोक्ति किती आहे, तें खुद्द विश्वामित्राच्याच वचनप्रमाणावरून स्पष्ट होतें. ही दहावी ऋचा घोर ऋषीची आहे, असें संप्रदायानुसार मानिलें तरी, घोर ऋषि विश्वामित्राहून फार अर्वाचीन असेल असें म्हणण्यास कारण नाहीं. शिवाय खुद्द विश्वामित्राच्याच वाणीमध्यें शंभर वर्षें आपणास आयुष्य मिळावें अशा प्रार्थना पुढें येतील.

हा मंत्र जातकर्मामध्यें 'अभिमर्शन' म्हणजे मुलाला स्पर्श करणें म्हणून जें संस्काराचें अंग आहे तें करितांना म्हणत असतात; बहुतकरून कारण इतकेंच कीं यांत 'शतं शरदो जीवसे' हे शब्द आले आहेत.

सूक्तम् ३७–२७१.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । गायत्री छन्दः । अन्त्यानुष्टुप् ॥

वार्त्रहत्याय शवसे पृतनाषाह्याय च ।
इन्द्र त्वा वर्तयामसि ॥ १ ॥

वार्त्रऽहत्याय । शवसे । पृतनाऽसह्याय । च ।
इन्द्र । त्वा । आ । वर्तयामसि ॥ १ ॥

अर्वाचीनं सु ते मन उत चक्षुः शतक्रतो ।
इन्द्र कृण्वन्तु वाघतः ॥ २ ॥

अर्वाचीनम् । सु । ते । मनः । उत । चक्षुः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
इन्द्र । कृण्वन्तु । वाघतः ॥ २ ॥

नामानि ते शतक्रतो विश्वाभिर्गीर्भिरीमहे ।
इन्द्राभिमातिषाह्ये ॥ ३ ॥

नामानि । ते । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । विश्वाभिः । गीःऽभिः । ईमहे ।
इन्द्र । अभिमातिऽसह्ये ॥ ३ ॥

ण्वन्तम् उग्रं (=प्रबलं) वृत्राणि घ्नन्तं (=शत्रून् घ्नन्तं) धनानां संजितं (=सम्यग्जेतारं) [तं] समत्सु (=युद्धेषु) ऊतये (=रक्षणाय) [हुवेम] ॥

भाषायाम्.

१. हे इन्द्र, वार्त्रहत्याय पृतनासह्याय शवसे (=वृत्रहननसमर्थाय संग्रामजयशीलाय च बलाय=तादृशं बलं दर्शयितुं) त्वा आवर्तयामसि (=त्वाम् आवर्तयामः= अत्रागमनाय प्रवर्तयामः) ॥

२. शतक्रतो (=शतप्रज्ञावन्) हे इन्द्र, वाघतः (=अस्माभिर्नियुक्ताः स्तोतारस्) ते मनः उत चक्षुः (=तव मनो दृष्टिं च) सु अर्वाचीनं कृण्वन्तु (=सुष्ठु यथा तथा अस्मदभिमुखं कुर्वन्तु) ॥

३. हे शतक्रतो इन्द्र, अभिमातिसह्ये (=गर्वयुक्तशत्रूणामभिभवनार्थे युद्धे) विश्वाभिर्गीर्भिस्ते नामानि ईमहे (=तव नामानि शक्रवज्रहस्तादीनि नामधेयानि वयं याचामहे) ॥

सूक्त ३७–२७१.

ऋषि–विश्वामित्र. देवता–इंद्र. वृत्त– गायत्री, मात्र शेवटची ऋचा अनुष्टुप् वृत्ताची.

१. हे इन्द्रा, त्वां वृत्रहनन करण्याजोगें आणि शत्रुसैन्याचा पराभव करण्याजोगें बळ धारण करावें म्हणून आम्ही तुला इकडे वळवीत आहों.

२. हे इन्द्रा, हे शतक्रतू, तुझें मन आणि नेत्र यांस [आमचे] कवि इकडे वळवोत.

३. हे शतक्रतू इंद्रा, शत्रूशीं संग्राम आला म्हणजे आम्ही सर्वप्रकारच्या स्तुतींनीं तुझीं नामें घेऊन धांवा करितों.

Hymn 37–271.

To *Indra*. By *Vis'vâmitra* Metre.—*Gâyatrî*, except in the last verse where it is *Anushṭubh*.

1. We invoke thee hither, o Indra, for power that shall slay Vṛitra and shall overpower the hostile armies.

2. O Indra possessed of a hundred talents, may [our] poets turn hitherwards thy mind and thine eye.

3. Thy [many] forms we pray to with all praises in subduing the proud enemy, o Indra, possessed of a hundred talents.

---

१. 'वळवीत आहों.' म्हणजे, स्तोत्र म्हणून.

२. 'कवि'='वाघतः.' म्हणजे यजमानानें स्तोत्र करण्याच्या कामीं योजिलेले ऋत्विज्.

पुरुष्टुतस्य धामभिः शतेन महयामसि ।
इन्द्रस्य चर्षणीधृतः ॥ ४ ॥

पुरुऽस्तुतस्य । धामऽभिः । शतेन । महयामसि ।
इन्द्रस्य । चर्षणिऽधृतः ॥ ४ ॥

इन्द्रं वृत्राय हन्तवे पुरुहूतमुप ब्रुवे ।
भरेषु वाजसातये ॥ ५ ॥ २१ ॥

इन्द्रम् । वृत्राय । हन्तवे । पुरुऽहूतम् । उप । ब्रुवे ।
भरेषु । वाजऽसातये ॥ ५ ॥ २१ ॥

वाजेषु सासहिर्भव त्वामीमहे शतक्रतो ।
इन्द्र वृत्राय हन्तवे ॥ ६ ॥

वाजेषु । ससहिः । भव । त्वाम् । ईमहे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
इन्द्र । वृत्राय । हन्तवे ॥ ६ ॥

द्युम्नेषु पृतनाज्ये पृत्सुतूर्षु श्रवःसु च ।
इन्द्र साक्ष्वाभिमातिषु ॥ ७ ॥

द्युम्नेषु । पृतनाज्ये । पृत्सुतूर्षु । श्रवःऽसु । च ।
इन्द्र । साक्ष्व । अभिऽमातिषु ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

४. पुरुष्टुतस्य (=बहुभिरुपासकैः स्तुतस्य) चर्षणीधृतः (=मनुष्याणां धारकस्य) इन्द्रस्य शतेन धामभिः (=विभूतिभिर्द्वारा) [तं] महयामसि (=इन्द्रं स्तुमः) ॥

५. पुरुहूतं (=बहुभिरुपासकैराहूतम्) इन्द्रं भरेषु (=संग्रामेषु) वृत्राय हन्तवे वाजसातये (=वृत्रहननाय शत्रोर्धनलाभाय च) उप ब्रुवे (=आह्वयामि) ॥

६. हे शतक्रतो इन्द्र, वाजेषु सासहिर्भव (=संग्रामेषु शत्रूणाम् अभिभविता भव)। त्वां वृत्राय हन्तवे (=वृत्रं हन्तुम्) ईमहे (=प्रार्थयामहे) ॥

७. हे इन्द्र, द्युम्नेषु (=द्योतमानेषु धनेषु) [ये शत्रवस्तान्] पृतनाज्ये (=संग्रामे) पृत्सुतूर्षु (=विजयिषु जनेषु) श्रवःसु च (=ख्यातिषु च) अभिमातिषु (=गर्वयुक्तेषु जनेषु च) [ये शत्रवस्तान्] साक्ष्व (=अभिभव) ॥

४. बहुतांनीं स्तविलेला [आणि] जनांचा धारण करणारा जो इंद्र, त्याच्या शेकडो विभूतींनीं आम्ही त्याला स्तवितों.

4. Through his hundred forms we glorify Indra, praised by many, the supporter of men.

५. संग्रामामध्यें वृत्राला मारण्यासाठीं [आणि] धनप्राप्तीसाठीं मी पुरुहूत इन्द्राला बोलावितों.

5. We invoke Indra who is invoked of many, to slay Vṛitra in battles, and for acquiring booty.

६. तूं संग्रामामध्यें शत्रूचा पराभव करणारा हो. हे शतक्रतू इंद्रा, वृत्राला मारण्यासाठीं आम्ही तुला प्रार्थीत आहों.

6. Be thou overpowering in battles. We implore thee to slay Vṛitra, o Indra, possessed of a hundred talents.

७. हे इन्द्रा, संपत्ति, संग्राम, विजयी जन आणि प्रख्याति [आणि] गर्विष्ठ जन यांमध्यें [असलेल्या शत्रूंचा] तूं पराभव कर.

7. Conquer, o Indra, [our foes] [who are] in wealth, [who are] in battle, [who are] among the victorious, [who are] in fame, and [who are] among the proud.

---

५. 'धनप्राप्तीसाठीं'='वाजसातये.' म्हणजे शत्रूच्या धनाची लूट मिळावी म्हणून.

शुष्मिन्तमं न ऊतये द्युम्निनं पाहि जागृविम् ।
इन्द्र सोमं शतक्रतो ॥ ८ ॥

शुष्मिन्ऽतमम् । नः । ऊतये । द्युम्निनम् । पाहि । जागृविम् ।
इन्द्र । सोमम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ॥ ८ ॥

इन्द्रियाणि शतक्रतो या ते जनेषु पञ्चसु ।
इन्द्र तानि त आ वृणे ॥ ९ ॥

इन्द्रियाणि । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । या । ते । जनेषु । पञ्चऽसु ।
इन्द्र । तानि । ते । आ । वृणे ॥ ९ ॥

अगन्निन्द्र श्रवो बृहद्द्युम्नं दधिष्व दुष्टरम् ।
उत्ते शुष्मं तिरामसि ॥ १० ॥

अगन् । इन्द्र । श्रवः । बृहत् । द्युम्नम् । दधिष्व । दुस्तरम् ।
उत् । ते । शुष्मम् । तिरामसि ॥ १० ॥

भाषायाम्.

८. हे शतक्रतो इन्द्र, शुष्मिन्तमम् (=अतिशयेन बलवन्तं) द्युम्निनं (=दीप्तिमन्तं) जागृविं (=जागरूकं) सोमं नः ऊतये (=अस्माकं रक्षणाय) पाहि (=पिब) ॥

९. हे शतक्रतो इन्द्र, पञ्चसु जनेषु (="निषादपञ्चमेषु चतुर्षु जनेषु") या ते इन्द्रियाणि (=तव स्वकीयानि सामर्थ्यानि अद्ययावत् प्रकाशितानि) तानि ते [इन्द्रियाणि] (=तव सामर्थ्यानि) आ वृणे (=अहं याचे) ॥

१०. हे इन्द्र, [सोमरूपं] बृहत् श्रवः (=अस्माभिर्दीयमानम् अन्नम्) अगन् (=त्वां गच्छतु)। दुष्टरं द्युम्नं (=दुस्तरं बलं सोमपानेनोत्पन्नं) दधिष्व (=धारय)। [वयं हि] ते शुष्मम् उत् तिरामसि (=तव बलं त्वां सोमं पाययित्वा वर्धयामः)॥

८. हे शतक्रतू इंद्रा, तूं अति बलिष्ठ, दीप्तिमान् आणि जागरूक असा सोम आमच्या साहाय्याकरितां पी.

8. Drink for our protection, o Indra possessed of a hundred talents, the soma which is most powerful, which is brilliant and watchful.

९. हे शतक्रतू इंद्रा, पंचजनांमध्यें जें तुझें पराक्रम, ते तुझें [पराक्रम] मी याचितों.

9. We pray for that thy puissance, o Indra possessed of a hundred talents, which is among the five peoples.

१०. हे इंद्रा, [हें] सोमरूप महा अन्न तुला पोंहचो. तूं दुस्तर बल धारण कर. आम्ही तुझें सामर्थ्य वाढवीत आहों.

10. May the great oblation reach [thee], o Indra. Hold [in thee] the unconquerable prowess. We are promoting thy strength.

८. 'अति बलिष्ठ,' 'जागरूक.' म्हणजे ज्याचें पान केल्यानें अत्यंत मोठें बळ प्राप्त होतें आणि रात्रंदिवस निद्रा येत नाहीं असा.

९. 'पंच जनांमध्यें '=' पञ्चजनेषु.' म्हणजे सर्व जगांतील लोकांमध्यें. सू. ८९ मं. १० आणि टीप पहा.

१०. 'वाढवीत आहों '=' उक्तिरामसि.' म्हणजे, तुजकडून सोमपान करवून.

अर्वावतो न आ गह्यथो शक्र परावतः ।
उ लोको यस्ते अद्रिव इन्द्रेह तत आ गहि ॥ ११ ॥२२॥

अर्वाऽवतः । नः । आ । गहि । अथो इति । शक्र । पराऽवतः ।
ऊं इति । लोकः । यः । ते । अद्रिऽवः । इन्द्र । इह । ततः । आ ।
गहि ॥ ११ ॥ २२ ॥

भाषायाम्.

११. हे शक्र, अर्वावतो न आ गहि (=समीपाद्देशात् अस्मान् आगच्छ) । अथो परावतः (=अथवा दूरदेशात्) [आगच्छ]। अद्रिवः (=वज्रयुक्त) हे इन्द्र, यस्ते उ लोकः (=यस्तव उत्तमो लोकोस्ति) तत इह आ गहि (=तस्मात्त्वम् अत्रागच्छ) ॥

सूक्तम् ३८–२७२.

प्रजापतिर्ऋषिः । स वैश्वामित्रो वाच्यो वा । द्वौ वा । अथवा विश्वामित्र एव ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

अभि तष्टेव दीधया मनीषामत्यो न वाजी सुधुरो जिहानः ।
अभि प्रियाणि मर्मृशत्पराणि कवीँरिच्छामि संदृशे सुमेधाः ॥१॥

अभि । तष्टाऽइव । दीधय । मनीषाम् । अत्यः । न । वाजी । सुऽधुरः । जिहानः ।
अभि । प्रियाणि । मर्मृशत् । पराणि । कवीन् । इच्छामि । सम्ऽदृशे । सुऽमेधाः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. तष्टेव मनीषाम् अभि दीधय (=त्वष्टा यथा काष्ठं सम्यग् दीपयति सुशोभनं करोति तद्वत् इन्द्रविषयां स्तुतिं सर्वतो दीप्तां कुरु) । अत्यः (=वेगवान्) सुधुरः (=शोभनया धुरान्वितः धुरि सम्यग्युक्तो) जिहानो वाजी न (=अतिशयेन गच्छन् बलवन्नश्व इव) प्रियाणि पराणि अभि मर्मृशत् (=अत्यर्थम् अभिमृशन्

११. तूं जवळून आम्हांप्रत ये आणि हे शक्रा, दुरून [ये]. हे वज्रधारी इंद्रा, तुझा जो उत्तम लोक तेथून तूं ये.

11. Come to us from near and, o mighty one, from afar. Come hither, o Indra, from that high world which may be thine, o wielder of the thunderbolt.

११. 'तूं जवळ अस अथवा दूर अस, जेथें असशील तेथून ये' असें तात्पर्य.

हें सूक्त एकंदरींत कठिण आहे. सर्वानुक्रमणिकेप्रमाणें जरी याची देवता इंद्र आहे तरी मध्यें मध्यें दुसऱ्या देवांला उद्देशून निर्देश असल्यामुळें आणि सूक्तवक्त्याचा अभिप्राय गूढ असल्यामुळें बहुतकरून सर्व मंत्र दुर्बोध आहेत.

सूक्त ३८–२७२.

ऋषि–विश्वामित्र कुळांतील **प्रजापति**नामक पुरुष; अथवा **वाक** याचा पुत्र **प्रजापति**नामक; अथवा ते दोघेहि **प्रजापति**; अथवा **विश्वामित्रच**. देवता–**इन्द्र**. वृत्त–**त्रिष्टुप्**.

Hymn 38–272.

To *Indra*. By *Prajâpati* of the family of *Vis'vâmitra*; or *Prajâpati*, the son of *Vâk*; or both; or *Vis'vâmitra* himself. Metre—*Trishṭubh*.

१. सुतार आपलें लांकूड शोभायमान करितो त्याप्रमाणें स्तोत्र चोंहीकडून शोभायमान कर. वेगवान् [आणि] चांगल्या रीतीनें जोडिलेल्या धांवणाऱ्या वारूप्रमाणें, मी कवि प्रिय भविष्याला स्पर्श करीत करीत कवींला पाहावयास इच्छितों.

1. Polish the hymn as a carpenter [polishes his wood]. Like a strong, swift horse well-yoked [and] in full speed, I, a poet, touching the dear future wish to see the poets.

१. 'स्तोत्र चोहींकडून शोभायमान कर' असें ऋषि आपणालाच म्हणत आहे. सर्व ऋचेचा भावार्थ असा दिसतो कीं, 'पुरातन कवि (म्हणजे ऋषि) जसे

इनोत पृच्छ जनिमा कवीनां मनोधृतः सुकृतस्तक्षत द्याम् ।
इमा उ ते प्रण्यो३ वर्धमाना मनोवाता अध नु धर्मणि ग्मन् ॥२॥

इना । उत । पृच्छ । जनिम । कवीनाम् । मनःऽधृतः । सुऽकृतः । तक्षत । द्याम् ।

इमाः । ऊं इति । ते । प्रऽन्यः । वर्धमानाः । मनःऽवाताः । अध । नु । धर्मणि । ग्मन् ॥ २ ॥

नि षीमिदत्र गुह्या दधाना उत क्षत्राय रोदसी समञ्जन् ।
सं मात्राभिर्ममिरे येमुरुर्वी अन्तर्मही समृते धायसे धुः ॥ ३ ॥

नि । सीम् । इत् । अत्र । गुह्या । दधानाः । उत । क्षत्राय । रोदसी इति । सम् । अञ्जन् ।

सम् । मात्राभिः । ममिरे । येमुः । उर्वी इति । अन्तः । मही इति । समृते इति सम्ऽऋते । धायसे । धुरिति । धुः ॥ ३ ॥

स्पृशन्) सुमेधाः (=शोभनप्रज्ञया युक्तः=सुकविरहं) कवीन् संदृशे इच्छामि (=कवीन् "ये पूर्वम् अनुष्ठितयज्ञाद्देवभूयमगमन्" तान् द्रष्टुमिच्छामि) ॥

स्तोत्रवक्तात्र स्वात्मानं प्रति ब्रूते यथा वेगवदश्व इव अहं स्तोत्रेण भविष्यत्प्रदेशेषु वेगेन गत्वा पुरातनान् कवीन् द्रष्टुमिच्छामीति ॥

भाषायाम्.

२. उत (=हे) [स्वात्मन्], कवीनाम् इना जनिमा (=सामर्थ्ययुक्तानि जन्मानि) पृच्छ (="केन कर्मणा दिवं गताः कुतो वा तेषाम् उत्पत्तिरित्येतमर्थम्" आत्मानं पृच्छ)। [ते] मनोधृतः (=संयतमनस्काः) सुकृतः (=पुण्यवन्तश्च सन्तो) द्यां तक्षत (=दिवम् अकुर्वन्)। [हे इन्द्र], अध नु (=अधुनापि) धर्मणि (=अस्मिन्यज्ञे) ते वर्धमानाः (=तव बलं वर्धयन्त्यो) मनोवाताः (=मनोवेगा) इमा उ प्रण्यः (=इमा अस्माभिः क्रियमाणाः स्तुतयोपि) ग्मन् (=त्वां गच्छन्तु) ॥

३. अत्र [भूलोके] सीम् इत् (=सर्वत्र) गुह्या नि दधानाः (=गूढानि कर्माणि कुर्वाणा) उत क्षत्राय रोदसी सम् अञ्जन् (=द्यावापृथिव्यावपि बलधारणाय अलमकुर्वन् द्यावापृथिव्यावलंकृत्य ते बलमधारयन्)। मात्राभिः उर्वी सं ममिरे (=पर्वतरूपैर्मान-

२. कवींचीं समर्थ जन्में विचार. मनाचें संयमन करणारे [आणि] पुण्यवान् [असे ते] द्युलोकाला उत्पन्न करिते झाले. [हे इंद्रा], तुला वाढविणाऱ्या, मनोवेगी ह्या अर्पण केलेल्या [स्तुति] या यज्ञांत [तुजप्रत] सत्वर प्रविष्ट होओत.

३. ते येथें गूढ कृत्यें करून द्यावापृथिवींला बळानें युक्त करिते झाले. ते विस्तीर्ण [द्यावापृथिवीं]स मोजांनीं मोजिते झाले, आणि स्थिर करिते झाले. ते विशाल आणि परस्पर संगत अशा ज्या द्यावापृथिवी त्यांमध्यें त्यांच्या धारणार्थ अंतरिक्ष स्थापिते झाले.

2. Ask the mighty births of the poets. They, the controllors of their minds [and] performers of good deeds, shaped the heaven. May these offered hymns, the augmenters of thy strength [and] swift like the mind, reach [thee] in this sacrifice, [o Indra]!

3. Having performed mysterious things here they adorned the two worlds for power. They measured with measurements and tied together the vast earth and heaven. They established [the firmament] for support between the great and conjoint earth and heaven.

देवांची स्तुति करून देवत्वाप्रत पावले, तसा मीहि वेगवान् अश्वाप्रमाणें सत्वर धांवणारें आणि धांवतां धावतां अत्यंत दूरच्या वस्तु पाहणारें सूक्त रचून त्या कविमंडलांत जावयास इच्छितों. ”

या सूक्तांतील मंत्रांत सांगितलेल्या ‘ कवीं’च्या स्वरूपावरून ते मनुष्यत्वापासून देवत्वाप्रत पावलेले प्राचीन ऋषि इतकेंच नव्हे, पण जीवांची उत्पत्ति वगैरे करण्याची शक्ति ज्यांस आहे असे जे वरुणादिक, तद्रूप होत असें दिसतें; निदान ह्या ‘कवीं’ला देवांप्रमाणेंच अधिकार आणि शक्ति आहे अशी कल्पना घेऊन अर्थ केला पाहिजे.

२. ‘ कवीचीं समर्थ जन्में’=‘ इना जनिमा.’ म्हणजे ज्यांमध्यें द्युमंडळास उभारणें इत्यादिक शक्ति त्यांस होत्या असे जन्म; ते कसे व कोठून झाले तें विचार; असें ऋषि आपणासच म्हणत आहे.

३. ‘ येथें गूढ कृत्यें करून ’=‘ अत्र गुह्या दधाना.’ म्हणजे या जगांत असेपर्यंत येथें अद्भुत चमत्कार करून.

‘ बळानें युक्त करिते झाले ’=‘ क्षत्राय समञ्जन्.’ म्हणजे शोभायमान करून

आतिष्ठन्तं परि विश्वे अभूषञ्छ्रियो वसानश्चरति स्वरोचिः ।
महत्तद्वृष्णो असुरस्य नामा विश्वरूपो अमृतानि तस्थौ ॥ ४ ॥

आऽतिष्ठन्तम् । परि । विश्वे । अभूषन् । श्रियः । वसानः । चरति । स्वऽरोचिः ।
महत् । तत् । वृष्णः । असुरस्य । नाम । आ । विश्वऽरूपः । अमृतानि । तस्थौ ॥ ४ ॥

असूत पूर्वो वृषभो ज्यायानिमा अस्य शुरुधः सन्ति पूर्वीः ।
दिवो नपाता विदथस्य धीभिः क्षत्रं राजाना प्रदिवो दधाथे ॥५॥
॥ २३ ॥

असूत । पूर्वः । वृषभः । ज्यायान् । इमाः । अस्य । शुरुधः । सन्ति । पूर्वीः ।
दिवः । नपाता । विदथस्य । धीभिः । क्षत्रम् । राजाना । प्रऽदिवः । दधाथे इति ॥ ५ ॥ २३ ॥

दण्डैर्विशाले द्यावापृथिव्यौ परिच्छिन्ने चक्रुः “ विष्टम्भकेनान्तरिक्षेणान्तरुदयच्छं”श्च) । मही (=महत्यौ) समृते (=परस्परं संगते) ते द्यावापृथिव्यौ) अन्तः (=तयोर्मध्ये) धायसे (=धारणार्थम्) [अन्तरिक्षं] धुः (=निदधुः) ॥

भाषायाम्.

४. आतिष्ठन्तं (=रथमधिरूढम्) [इन्द्रं] विश्वे पर्यभूषन् (=सर्वेपि कवयः परितोलमकुर्वन्) । स्वरोचिः (=स्वकीयया प्रभया दीप्यमानः) [स] श्रियो वसानः (=दीप्तीः परिदधानश्) चरति (=गच्छति) । असुरस्य वृष्णः (=बलवतो वीरसेन्द्रस्य) तत् नाम (=तत् पराक्रमकर्म वक्ष्यमाणं) महत् [भवति] । विश्वरूपः (=सर्वरूप इन्द्रः) अमृतानि आ तस्थौ (=? अमृतसदृशानि मेघोदकानि) आ तस्थौ (=अधिष्ठितवान्=तेषाम् अधिपतिर्बभूव) ॥

५. पूर्वो वृषभः (=पुरातनो वीरोयम् इन्द्रो) ज्यायान् असूत (=सर्वेषु देवेषु मध्येतिशयेन वृद्धोसूयत=उत्पन्नः) । इमाः पूर्वीः शुरुधः (=इमानि प्रसिद्धानि बहून्यन्नानि) अस्य सन्ति (=इन्द्रस्यैव भवन्ति) । हे दिवो नपाता राजाना (=हे दिवः

४. ते सर्व रथारूढ इंद्राला भूषविते झाले. स्वतेजस्वी [इंद्र] दीप्तींला पांघरून संचार करितो. प्रबळ वीराचा तो पराक्रम महान् होय. विश्वरूप [इंद्र] अमृतांचा अधिपति झाला.

५. तो पुरातन वीर झाला. तो वडील असाच झाला. हीं अनेक अन्नें त्याचीं आहेत. हे द्यूचे पुत्र उभय राजे हो, तुम्ही पुरातन काळापासून यज्ञांतील स्तुतींमुळें बळ धारण करीत आलां आहां.

4. They all adorned [Indra] mounted [on his chariot]. Self-resplendent [and] clad in splendors he goes. Great [is] that exploit of the mighty warrior. Omniform [Indra] stood on things immortal.

5. The ancient hero [Indra] was born the eldest. These numerous nourishments are his. O kings, o sons of Dyaus, you have from ancient days received power from the praises in the sacrifice.

त्यांच्या आंगीं बळ स्थापिते झाले.

'मोजांनीं मोजिते झाले'=' मात्राभिः सं ममिरे.' म्हणजे पृथिवीला मोजण्यासाठीं जणूं मोठमोठाल्या पर्वतांच्या रांगा स्थापिते झाले.

---

४. 'दीप्तींस पांघरून संचार करितो' =' श्रियो वसानश्चरति.' म्हणजे तेजःपुंज सूर्यरूपानें. इंद्र हा देव सूर्यरूपच होय असें वेदांत प्रसिद्ध आहेच.

'अमृतांचा अधिपति झाला.'=' अमृतानि तस्थौ.' याचा अर्थ सायणाचार्य उदकांचा अधिपति झाला असा समजतात. तसें असेल.

या मंत्राच्या पहिल्या पादांत सूर्यरूप इंद्राच्या अंगीं ज्या महा प्रभा आहेत त्या पूर्वोक्त कवींनींच दिलेल्या आहेत असें विवक्षित दिसतें.

५. 'द्यूचे पुत्र उभय राजे.' म्हणजे इंद्र आणि वरुण असें सायण म्हणतात तसेंच दिसतें.

'यज्ञांतील स्तुतींमुळें बळ धारण करीत आलां आहां.' म्हणजे पुरातन काळापासून तुम्हांसाठीं उपासक लोक यज्ञ करीत आले आहेत आणि त्या उपासकांनीं म्हटलेल्या स्तोत्रांच्या योगानें तुमचें बळ वाढत गेलें आहे.

त्रीणि राजाना विदथे पुरूणि परि विश्वानि भूषथः सदांसि ।
अपश्यमत्र मनसा जगन्वान्व्रते गन्धर्वां अपि वायुकेशान् ॥ ६ ॥

त्रीणि । राजाना । विदथे । पुरूणि । परि । विश्वानि । भूषथः । सदांसि ।

अपश्यम् । अत्र । मनसा । जगन्वान् । व्रते । गन्धर्वान् । अपि । वायुऽकेशान् ॥ ६ ॥

तदिन्न्वस्य वृषभस्य धेनोरा नामभिर्ममिरे सक्म्यं गोः ।
अन्यदन्यदसुर्यं१ वसाना नि मायिनो ममिरे रूपमस्मिन् ॥ ७ ॥

तत् । इत् । नु । अस्य । वृषभस्य । धेनोः । आ । नामऽभिः । ममिरे । सक्म्यम् । गोः ।

अन्यत्ऽअन्यत् । असुर्यम् । वसानाः । नि । मायिनः । ममिरे । रूपम् । अस्मिन् ॥ ७ ॥

पुत्रौ राजानाविन्द्रावरुणौ), विदथस्य धीभिः(=यज्ञस्य स्तुतिभिः यज्ञे कृताभिः स्तुतिभिः) प्रदिवः क्षत्रं दधाथे (=पूर्वेष्वहःसु बलमधारयतम्) ॥

यज्ञे कृतया स्तुत्या प्रवर्धितबलौ प्राचीने काले इन्द्रावरुणौ पराक्रमं कृतवन्तावित्यर्थः ॥

भाषायाम्.

६. राजाना (=हे राजानौ इन्द्रावरुणौ), विदथे (=यज्ञे) त्रीणि पुरूणि [वा] (=बहूनि वा) विश्वानि (=सर्वाणि वा) सदांसि (=स्थानानि) परिभूषथः (=अलंकुरुथः) । अत्र (=?) मनसा जगन्वान् (=मनसा जग्मिवान् अहं) वायुकेशान् (=वायुवच्चलनरश्मीन्) गन्धर्वान् व्रते [वर्तमानान्] (=युवयोः शासने स्थितान्) अपश्यम् ॥

इमां सायण एवं व्याचष्टे । हे राजानाविन्द्रावरुणौ विदथेऽस्मिन्यज्ञे विश्वानि व्याप्तानि पुरूणि यजनोयैः सोमादिभिः पूर्णानि त्रीणि सदांसि सवनानि परि भूषथः । सर्वतोलंकुरुथः । हे इन्द्र त्वं जगन्वान् । यज्ञं प्रति गतवानसि । अपि संभावनायाम् । यतोहमत्र व्रते यज्ञे वायुकेशान् वायुवच्चलनरश्मीन् गन्धर्वान् सोमरक्षकान् स्वानभ्राजादीन् मनसापश्यम् । ते च स्वानभ्राजादयस्तैत्तिरीयके स्पष्टमभिहिताः ।

६. हे राजे हो, तुम्ही यज्ञामध्यें तीन, [तिहींपेक्षांहि] पुष्कळ, [किंबहुना] सकळ स्थानें शोभवीत असतां. तेथें मनानें जाऊन मी तुमच्या आज्ञेंत वायुकेश गंधर्वांलाहि पाहता झालों.

६. O kings, in the sacrifice you adorn the three, [even] many,—[nay] all the seats. I, having gone there in my mind, saw in [your] order even the Gandharvas with airy hair.

७. [जे उपासक] या वीराच्या दुभत्या गाईचें नावांनीं दूध काढितात, ते बलवान् [इंद्रा]चें नवें नवें बळ धारण करून प्रज्ञावंत होत्साते आपलें रूप त्याच्या ठायीं ठेवीत असतात.

7. [Those worshippers who] obtain the milk by the names from the milking cow of this hero, are clad in his every new prowess, and being wise place their form in him.

---

६. या मंत्राचा भावार्थ कठीण आहे. पूर्वार्धाचा भावार्थ असा दिसतो कीं ‘इंद्र आणि वरुण प्रतिदिनीं प्रत्येक उपासकाच्या घरीं तीनदा, किंबहुना अधिक वेळहि सोमपान करण्यासाठीं जात असतात.’ उत्तरार्धाचा भावार्थ असा दिसतो कीं, ‘पूर्वोक्त प्रत्येक उपासकाच्या यज्ञांत मी आपल्या मनोद्वारेंकरून जाऊन पाहिलें असतां तुमच्या सेवेंत गंधर्व माझ्या दृष्टीस पडले.’ असा भावार्थ दिसतो तरी उपासकांच्या यज्ञांत गंधर्व इंद्रावरुणाच्या सेवेंत दृष्टीस पडले असें म्हणणें म्हटलें म्हणजे यज्ञाविषयीं आणि इंद्रावरुणाविषयीं इतर ठिकाणीं वेदांत जें सांगितलें आहे याला आणि त्याला विशेष संबंध असल्याप्रमाणें स्पष्टपणें दिसत नाहीं.

गंधर्व याविषयीं सू. २२ मं. १४ पहा.

७. हा मंत्र सर्व सूक्तांत विशेष कठिण आहे, आम्हीं बहुतकरून सायणानुसार अर्थ केला आहे. त्याचा भावार्थ असा कीं, ‘इंद्राची कृपा ज्यांवर होते त्यांस नित्य नवें नवेंच बळ प्राप्त होतें, आणि ते उत्तरोत्तर इंद्रासारिखेच होऊन जातात.’

‘नावांनीं’ म्हणजे त्याच्या गाईचीं अनेक जीं नावें आहेत त्यांतून कोणत्याहि नांवानें. इंद्राची गाय म्हणजे इंद्राची प्रसन्नता, कृपा; धनादिसंपत्ति प्राप्त करून देणारा अनुग्रह.

तदिन्न्वस्य सवितुर्नकिर्मे हिरण्ययीममतिं यामशिश्रेत् ।
आ सुष्टुती रोदसी विश्वमिन्वे अपीव योषा जनिमानि वव्रे ॥८॥

तत् । इत् । नु । अस्य । सवितुः । नकिः । मे । हिरण्ययीम् । अमतिम् । याम् । अशिश्रेत् ।
आ । सुऽस्तुती । रोदसी इति । विश्वमिन्वे इति विश्वम्ऽइन्वे । अपिऽइव । योषा । जनिमानि । वव्रे ॥ ८ ॥

स्वान भ्राजाङ्घारे बम्भारे हस्त सुहस्त कृशानो । एते वः सोमक्रयणास्तान्रक्षध्वं मा वो दभिन्निति । इति ॥

७. इमां दुर्बोधां सायण एवं व्याख्यातवान् । ये यजमाना वृषभस्याभिमतफलप्रदस्य सेन्द्रस्यार्थे धेनोर्गोर्नामभिर्विश्वायुर्विश्वव्यचा इत्यादिभिरूपलक्षितां गां सक्म्यं संभजनार्हं तत्क्षीरादिकं हविर्नु क्षिप्रमाममिर आदुहन्ति । धातूनामनेकार्थत्वात् । तेन च हविषा यज्ञमनुष्ठाय देवभूयं प्राप्तास्ते कवयोऽन्यदन्यन्नूतनमसुर्यमसुराणां बलं वसाना आच्छादयन्त अत एव मायिनो मायया स्वीकृतकामरूपाः । यद्वा मायिनः प्रज्ञावन्तः सन्तोऽस्मिन्निन्द्रे रूपं स्वं स्वं रूपं निममिरे । इयत्तया परिच्छिद्य निदधुः ॥ इति ।

भाषायाम्.

८. यां हिरण्ययीम् अमतिं (=सुवर्णमयीं दीप्तिं) [सविता] अशिश्रेत् (=धारितवान्) तत् अस्य सवितुः (=ताम् अस्य सवितुरमतिं) नकिः इत् नु मे (=नैव कोपि मिमीते इयत्तया परिच्छेतुं शक्नोति)। सुस्तुती (=शोभनया स्तुत्या स्तुतः सन् स सविता) अपीव योषा जनिमानि (=यथा स्त्री अपत्यानि आवृणोति स्वकीयतया आलिङ्गति तथा) विश्वमिन्वे रोदसी (=सर्वव्यापिन्यौ द्यावापृथिव्यौ) आ वव्रे (=स्वकीयतया आवृणोति) ॥

८. या सवित्याचें हिरण्यमय तेज, कीं जें तो धारण करितो तें, कोणीहि मोजूं शकत नाहीं. तो चांगल्या स्तुतीच्या योगानें विश्वव्यापी द्यावापृथिवींस स्त्रीनें मुलांला आलिंगिल्याप्रमाणें आलिंगितो.

8. No one can measure the golden splendor of this Savitâ which he wears. By virtue of a good hymn he embraces the all-pervading earth and heaven even as a woman [embraces her] children.

८. तात्पर्यः– ‘सवित्याचें तेज अपरिमेय आहे, त्याला द्यावापृथिवी म्हणजे केवळ दोन मुलें आहेत. परंतु हा जो त्याचा महिमा आणि महा प्रकाश, तो त्याला पूर्वोक्त कवींसारिख्या कवींनीं केलेल्या स्तोत्रांच्या योगानें प्राप्त झालेला आहे.’

युवं प्रत्नस्य साधथो महो यद्दैवी स्वस्तिः परि णः स्यातम् ।
गोपाजिह्वस्य तस्थुषो विरूपा विश्वे पश्यन्ति मायिनः कृतानि ॥
॥ ९ ॥

युवम् । प्रत्नस्य । साधथः । महः । यत् । दैवी । स्वस्तिः । परि नः । स्यातम् ।
गोपाजिह्वस्य । तस्थुषः । विऽरूपा । विश्वे । पश्यन्ति । मायिनः । कृतानि ॥ ९ ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।
शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ १० ॥
॥ २४ ॥ ३ ॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् । वाजऽसातौ ।
शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ १० ॥ २४ ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

९. [हे इन्द्रावरुणौ], युवं प्रत्नस्य महः साधथः (=युवां पुरातनस्य उपासकस्य श्रेयस्तेन प्रकारेण साधयथः स्म) यत् (=येन) दैवी स्वस्तिः (=दिव्यं श्रेयस्) [तमागच्छत्] । [अधुनापि युवां] नः परि स्यातम् (=अस्मान् परिरक्षतम्) । गोपाजिह्वस्य (=रक्षकजिह्वस्य=मा बिभीतेत्येताद्दग्वचना वाग्यस्य तथोक्तस्य) तस्थुषः (=अतिशयेन स्थिरस्य) [इन्द्रस्य] विश्वे मायिनः (=सर्वे मेधाविनो) विरूपा कृतानि (=नानाविधानि वृत्रहननादीनि कर्माणि) पश्यन्ति ॥

१०. अस्मिन् भरे वाजसातौ (=संग्रामे युद्धे च) मघवानं (=धनवन्तं) नृतमं (=शूरतमम्) इन्द्रं शुनं (=सुखमुद्दिश्य) हुवेम (=आह्वयेम) । [अस्मान्] शृण्वन्तम् उग्रं (=प्रबलं) वृत्राणि घ्नन्तं (=शत्रून् घ्नन्तं) धनानां संजितं (=सम्यग्जेतारं) [तं] समत्सु (=युद्धेषु) ऊतये (=रक्षणाय) [हुवेम] ॥

९. [हे इंद्रावरुण हो], तुम्ही पुरातन [उपासका]चें असें कल्याण करीत होतां कीं, [त्याला] दिव्य यश [प्राप्त होत असे]. [तर] तुम्ही आम्हांला रक्षा. अभयवचन बोलणारा [आणि] अतिशयेंकरून स्थिर [असा जो इंद्र, त्या]चे नानाविध पराक्रम सकळ विचक्षण लोक पाहतात.

१०. धनसमृद्ध [आणि] अतिशय शौर्यवान् इंद्राला सुखासाठीं या लढाईंत [आणि] समरांगणांत आम्ही बोलावूं– ऐकून घेणारा, प्रबळ [आणि] शत्रूंला मारणारा [आणि] लूट जिंकणारा [असा जो इंद्र, त्या]ला आम्ही साहाय्यासाठीं युद्धांमध्यें बोलावूं.

9. You both, [o Indra and Varuṇa], [so] prospered the ancient worshipper, that divine prosperity [came to him]. Surround us [now] with protection. All wise men see the omniform deeds of [Indra] who has a tongue that says 'fear not,' [and] who is eternal.

10. Let us invoke for blessing in this fight, in [this] struggle Indra possessed of wealth [and] most brave—[invoke] in battles for protection mighty [Indra] who hears [our prayer], who slays the enemies, who conquers booties.

सूक्तम् ३९–२७३.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

इन्द्रं मतिर्हृद आ वच्यमानाच्छा पतिं स्तोमतष्टा जिगाति ।
या जागृविर्विदथे शस्यमानेन्द्र यत्ते जायते विद्धि तस्य ॥ १ ॥

इन्द्रम् । मतिः । हृदः । आ । वच्यमाना । अच्छ । पतिम् । स्तोमऽतष्टा । जिगाति ।
या । जागृविः । विदथे । शस्यमाना । इन्द्र । यत् । ते । जायते । विद्धि । तस्य ॥ १ ॥

दिवश्चिदा पूर्व्या जायमाना वि जागृविर्विदथे शस्यमाना ।
भद्रा वस्त्राण्यर्जुना वसाना सेयमस्मे सनजा पित्र्या धीः ॥ २ ॥

दिवः । चित् । आ । पूर्व्या । जायमाना । वि । जागृविः । विदथे । शस्यमाना ।
भद्रा । वस्त्राणि । अर्जुना । वसाना । सा । इयम् । अस्मे इति । सनऽजा । पित्र्या । धीः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. स्तोमतष्टा (=स्तोमैः स्तोमकारिभिः स्तोतृभिः कृता) हृद आ वच्यमाना (=हृदयादुच्यमाना) मतिः (=स्तुतिः) पतिम् इन्द्रमच्छ जिगाति (=स्वामिनमिन्द्रं प्रति गच्छतु) ।—हे इन्द्र, या जागृविः (=जागरूका=रात्रौ जाग्रती) विदथे शस्यमाना (=यज्ञ उच्चार्यमाणा च) यत् (=या) ते जायते (=त्वदर्थं जायते) तस्य विद्धि (=तस्या विद्धि=तां स्तुतिं जानीहि=तां गृहाण) ॥

२. इयं धीः (=इयं स्तुतिर्) दिवश्चिद् आ पूर्व्या जायमाना (=दिवसादपि पूर्वमुत्पद्यमाना) जागृविः (=रात्रौ जाग्रती) विदथे शस्यमाना (=यज्ञ उच्चार्यमाणा) भद्रा (=सुमङ्गलानि) अर्जुना (=शुक्लानि) वस्त्राणि (=उषःकालसंबन्धीनि तेजांसि) वसाना (=परिदधाना) [भवति] । सा अस्मे धीः (=अस्माकं स्तुतिः) पित्र्या (=पितृक्रमादागता) [अत एव] सनजा (=प्राचीना) [भवति] ॥

सूक्त ३९–२७३.

ऋषि–विश्वामित्र. देवता–इंद्र. वृत्त–त्रिष्टुप्.

१. स्तोत्यांनीं केलेली [आणि] मनापासून उच्चारिली जात आहे अशी स्तुति इंद्रस्वामीप्रत जाओ.— हे इंद्रा, जी जागरूक स्तुति यज्ञांत उच्चारिली जाणारी तुजकरितां रचिली जाते, ती तूं जाणून घे.

२. सूर्याच्याहि पूर्वीं उत्पन्न होणारी, यज्ञामध्यें उच्चारिली जाणारी जागरूक [स्तुति] शुभ्र मंगल वस्त्रें नेसलेली असते. ती ही आमची स्तुति वडिलांपासून आलेली सनातन होय.

HYMN 39-273.

To *Indra*. By *Vis'vâmitra*. Metre— *Trishṭubh*.

1. May the hymn composed by the poets [and pronounced from the heart run to the lord Indra.— Accept, o Indra, the praise which is produced for thee, wakeful and sung in the sacrifice.

2. Born even before the day, wakeful, [and] sung in the sacrifice this hymn of ours is clad in white and auspicious raiments. It is our ancient ancestral hymn.

---

१. 'जागरूक.' म्हणजे इंद्राची स्तुति करण्याकरितां पुष्कळ रात्र असतांच जागें होऊन बसलेल्या उपासकांनीं केलेली.

२. यांत देवस्तुतीचें स्वरूप फार उत्तम रीतीनें वर्णिलेलें आहे.

'सूर्याच्याहि पूर्वीं उत्पन्न होणारी' =' दिवश्चिदा पूर्व्या जायमाना.' म्हणजे अरुणोदयापूर्वीं उच्चारिली जाणारी.

जागरूक म्हणण्याचें कारण वरच्या मंत्रावरील टीपेंत सांगितलेंच आहे.

'शुभ्र मंगल वस्त्रें नेसलेली.'=' अर्जुना भद्रा वस्त्राणि वसाना.' म्हणजे सूर्याचें कांहींहि तेज आकाशांत येण्यापूर्वीं जीं उषेचीं शुभ्र आणि निर्मल तेजें, तद्रूपच वस्त्रें पांघरलेली.

'वडिलांपासून आलेली' म्हणजे आमचे वाडवडील जशी स्तुति करीत आले आहेत त्याप्रमाणें आम्ही करीत आहों ती.

यमा चिदत्र यमसूरसूत जिह्वाया अग्रं पतदा ह्यस्थात् ।
वपूंषि जाता मिथुना सचेते तमोहना तपुषो बुध्न एता ॥ ३ ॥

यमा । चित् । अत्र । यमऽसूः । असूत । जिह्वायाः । अग्रम् । पतत् । आ । हि । अस्थात् ।
वपूंषि । जाता । मिथुना । सचेते इति । तमःऽहना । तपुषः । बुध्ने । आऽईता ॥ ३ ॥

नकिरेषां निन्दिता मर्त्येषु ये अस्माकं पितरो गोषु योधाः ।
इन्द्र एषां दृंहिता माहिनावानुद्गोत्राणि ससृजे दंसनावान् ॥ ४ ॥

नकिः । एषाम् । निन्दिता । मर्त्येषु । ये । अस्माकम् । पितरः । गोषु । योधाः ।
इन्द्रः । एषाम् । दृंहिता । माहिनऽवान् । उत् । गोत्राणि । ससृजे । दंसनाऽवान् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. अत्र (=अस्माकं स्तुतिकाले) यमसूश्चित् (=यमयोरश्विनोर्माता उषा अपि) यमौ (=यमलौ तावश्विनौ) असूत (=उत्पादयति)। [तस्मिन्नेव काले] जिह्वाया अग्रं पतत् आ अस्थात् हि (=स्तोत्रकरणचञ्चलं सत्. तिष्ठति खलु)। तपुषो बुध्ने (=दिवसस्य मूले आरम्भे) एता (=आगतौ) तमोहना (=तमोनाशकौ) मिथुना (=मिथुनौ यमलावश्विनौ) जाता (=जातमात्रावेव) वपूंषि सचेते (=तेजांसि सेवेते धारयतः) ॥

असूत । अश्विनोस्तत्र [काले] शस्यमानत्वात् । इति सायणः ॥

४. ये अस्माकं पितरः (=अङ्गिरसो) गोषु योधाः (=पणिभिरपहृतासु गोषु योद्धारो वर्तन्ते) एषां (=तेषां) मर्त्येषु नकिर्निन्दिता (=न कोपि दूषको भवति)। माहिनावान् (=महिमोपेतो) दंसनावान् (=पराक्रमवान्) इन्द्रो [हि] एषां (=तेषामङ्गिरसां) दृंहिता गोत्राणि उत् ससृजे (=पणिभिर्दृढीकृतानि गवां स्थानानि उद्घाट्य अपसृष्टवान्) ॥

३. हिच्या वेळीं जुळ्यांची माता जुळे विते; आणि जिह्वेचें अग्र चंचल होऊन राहतें. दिवसाच्या आरंभीं येतात असे जे ते तमोनाशक जुळे, ते उत्पन्न होतांच प्रभा धारण करितात.

४. जे आमचे पितर गाईंविषयीं युद्ध करीत होते त्यांची निंदा करणारा मनुष्यांमध्यें कोणीहि नाहीं. [कारण कीं] महिमावान् आणि महापराक्रमवान् इन्द्र त्यांचे गच्च कोंडून ठेविलेले गोठे उघडे करून सोडून देता झाला.

3. At its time the mother of the twins gives birth to the twins. The tip of the tongue stands ready to fly. The twins, that are destroyers of darkness and coming at the beginning of day, wear light so soon as they are born.

4. There is no reviler among men of those our fathers who fought about the cows. [For] Indra, possessed of greatness [and] performer of valorous deeds, broke open for them the fortified cowfolds.

---

३. जुळे म्हणजे अश्वीदेव. त्यांची आई म्हणजे येथें उषा समजली पाहिजे. ती अश्वींची आई म्हणण्याचें कारण असें कीं, अश्वी हे उषःकाळीं उगवत असतात. ते वर सांगितलेली स्तुति उत्पन्न होते त्यावेळीं उगवतात. त्या प्रसंगीं जिव्हेला स्फुरण येऊन ती देवभजन गाण्याविषयीं चंचळ होते.

४. ‘जे पितर’ म्हणजे अंगिरस. ते सूर्यादिक तेजोरूप आणि मेघोदकरूप गाई पणींनीं हरण करून नेल्या असतां, त्या परत आणण्याकरितां इंद्राच्या साहाय्यानें पणींबरोबर युद्ध करिते झाले; आणि त्यांच्या गाई जेथें पणींनीं कोंडून ठेविल्या होत्या, तीं ठिकाणें फोडून इंद्रानें गाई मुक्त करून दिल्या इत्यादि अंगिरसांची पूर्वी पुष्कळ वेळ आलेली कथा या आणि पुढील ऋचांमध्यें सांगितली आहे.

सखा॑ ह॒ यत्र॒ सखि॑भि॒र्नव॑ग्वैरभि॒ज्ञ्वा सत्व॑भि॒र्गा अ॑नु॒ग्मन् ।
स॒त्यं तदिन्द्रो॑ द॒शभि॒र्दश॑ग्वैः॒ सूर्यं॑ विवेद॒ तम॑सि क्षि॒यन्त॑म् ॥ ५ ॥
॥ २५ ॥

सखा॑ । ह॒ । यत्र॑ । सखि॑ऽभिः । नव॑ऽग्वैः । अ॒भि॒ऽज्ञु । आ । सत्व॑ऽभिः । गाः । अ॒नु॒ऽग्मन् ।
स॒त्यम् । तत् । इन्द्रः॑ । द॒शऽभिः॑ । दश॑ऽग्वैः । सूर्य॑म् । वि॒वेद॑ । तम॑सि । क्षि॒यन्त॑म् ॥ ५ ॥ २५ ॥

इन्द्रो॒ मधु॒ संभृ॑तमु॒स्रिया॑यां प॒द्वद्वि॑वेद श॒फव॒न्नमे॒ गोः ।
गुहा॑ हि॒तं गुह्यं॑ गू॒ळ्हम॒प्सु हस्ते॑ द॒धे॒ दक्षि॑णे॒ दक्षि॑णावान् ॥ ६ ॥

इन्द्रः॑ । मधु॑ । सम्ऽभृ॑तम् । उ॒स्रिया॑याम् । प॒त्ऽवत् । वि॒वेद॒ । श॒फऽव॑त् । नमे॑ । गोः ।
गुहा॑ । हि॒तम् । गुह्य॑म् । गू॒ळ्हम् । अ॒प्ऽसु । हस्ते॑ । द॒धे॒ । दक्षि॑णे । दक्षि॑णऽवान् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. यत्र [बिले] सत्वभिः सखिभिर्नवग्वैः सखा इन्द्रः (=इन्द्रस्तस्य शूराः सखायो नवग्वाश्च) अभिज्ञु गा आ अनुग्मन् (=अभिगतजानुकं यथा तथा गा अन्वगच्छन्) तत् (=तत्र बिले) दशभिर्दशग्वैः [सहित] इन्द्रः सत्यं (=नित्यं) तमसि क्षियन्तं सूर्यम् (=अन्धकारे वर्तमानं सूर्य) विवेद (=लब्धवान्) ॥

६. इन्द्रः उस्रियायां (=गवि) मधु संभृतम् [अकरोत्] (=संभृतत्वेन स्थापितवान्) । [स] पद्वत् विवेद (=पादयुक्तं पशुधनं लब्धवान्) । गोः शफवत् नमे (=गोः खुरोपेतं धनं=खुरोपेतं गोरूपं धनम् अपहर्तृभ्यः पणिभ्यः सकाशात् स्ववशमानीतवान्) । दक्षिणावान् (=दानवान् दानशाली) [स] गुहा हितं (=गुहायां वर्तमानं) गुह्यम् अप्सु गूळ्हम् (=अदृश्यं यथा तथोदकेष्वन्तर्हितं) [मायिनम् असुरं] दक्षिणे हस्ते दधे (=दधार=अग्रहीत्) ॥

५. जेथें सखा इंद्र आणि त्याचे शूर सखे नवग्व गुडघ्यांनीं गाईंच्या मागून गेले, तेथें दहा दशग्वांसहित इंद्र अंधकारांत असलेल्या अविनाशी सूर्याला शोधून काढिता झाला.

६. इंद्र गाईच्या अंगीं मधुररस जमविता झाला. तो पाय असलेल्या पशूंस प्राप्त करून देता झाला, तो खूर असलेल्या गाईंस स्वाधीन करून घेता झाला. उदार इंद्र गुहेंत असलेल्या अदृश्य [आणि] पाण्यांत लपून राहिलेल्या [असुरा]ला आपल्या उजव्या हातांत धरिता झाला.

5. There Indra with the ten Das'agvas discovered the ever-lasting sun dwelling in darkness, where friend [Indra] and [his] friends the brave Navagvas, going on their knees, traced the cows.

6. Indra [has] the sweet juice gathered in the cow. He found the animals endowed with feet, he conquered the cattle endowed with hoofs. Bounteous [Indra] caught in his right hand the [demon] that lay invisible in the den and concealed in the waters.

---

५. 'नवग्व' आणि 'दशग्व' हे अंगिरसांपैकींच होते. सू. ६२ मं. ४ पहा.

६. यांत इंद्रानें गाईंची प्राप्ति करून दिली आणि त्यांच्या आंगीं गोरस उत्पन्न केले, आणि गाईंस हरून नेणाऱ्या असुराचा निग्रह केला, असें सांगितलें आहे.

'खूर असलेल्या गाईंस स्वाधीन करून घेता झाला '=' शफवत् नमे गोः' हे शब्द कठिण आहेत. तरीहि 'शफवत् गोः' या पदांचा निर्वाह दुसऱ्या रीतीनें करण्याचा मार्ग दिसत नाहीं. शिवाय 'नमे ' हें नमते या अर्थीं जरी घेतां येईल तरी सायणानुसार आम्हीं केलेला अर्थ निघेल किंवा नाहीं याविषयीं संशय असून, ' नमें ' हें सर्वानुदात्त नाहीं ही एक दुसरी अडचण आहेच.

ज्योतिर्वृणीत तमसो विजानन्नारे स्याम दुरितादभीके ।
इमा गिरः सोमपाः सोमवृद्ध जुषस्वेन्द्र पुरुतमस्य कारोः ॥ ७ ॥
ज्योतिः । वृणीत । तमसः । विऽजानन् । आरे । स्याम । दुःऽइतात् । अभीके ।
इमाः । गिरः । सोमऽपाः । सोमऽवृद्ध । जुषस्व । इन्द्र । पुरुऽतमस्य कारोः ॥ ७ ॥
ज्योतिर्यज्ञाय रोदसी अनु ष्यादारे स्याम दुरितस्य भूरेः ।
भूरि चिद्धि तुजतो मर्त्यस्य सुपारासो वसवो बर्हणावत् ॥ ८ ॥
ज्योतिः । यज्ञाय । रोदसी इति । अनु । स्यात् । आरे । स्याम दुःऽइतस्य । भूरेः ।
भूरि । चित् । हि । तुजतः । मर्त्यस्य । सुऽपारासः । वसवः । बर्हणाऽवत् ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. तमसो विजानन् (=तमसः सकाशात् विशेषेण प्रादुर्भवन्) [इन्द्रो] ज्योतिर्वृणीत (=सूर्यरूपेण प्रकाशम् असेवत)। [अतो वयं] दुरितात् अभीके आरे स्याम (=पापसकाशाद् दूरे भवेम)। सोमपाः (=सोमस्य पातः) सोमवृद्ध (=सोमपानेन प्रवर्धितबल) हे इन्द्र, पुरुतमस्य कारोः (=स्तोत्रातिशयकरणेन महत्तमस्य स्तोतुर्मम) इमा गिरः (=इमाः स्तुतीर्) जुषस्व (=सेवस्व)॥

८. ज्योतिः (=सूर्यरूपं तेजो) यज्ञाय (=यज्ञस्य सिद्ध्यर्थं) रोदसी अनु स्यात् (=द्यावापृथिव्यावानीय तयोः पश्चात् स्वयमप्यागच्छतु)। [वयं] भूरेर्दुरितस्य आरे स्याम (=महतः पापस्य सकाशाद् दूरे भवेम)। हि (=यस्मात्कारणात्) हे वसवः (=साधवो देवाः), तुजतो मर्त्यस्य (=अतिशयेन देवभजनकर्म कुर्वतो मनुष्यस्य) बर्हणावत् (=शत्रुहिंसायुक्तं यथा तथा) भूरि चित् सुपारासः (=अत्यर्थमेव सुष्ठु पारयितारः=सुसहाया) [भवथ]॥

७. इंद्र अंधकारांतून प्रगट होऊन प्रकाश धारण करिता झाला आहे. आम्ही पापापासून दूर होऊं असें घडो. हे सोम पिणाऱ्या, हे सोमापासून प्रबळ झालेल्या इंद्रा, तूं अत्यंत सेवाकारी जो हा स्तोता त्याच्या स्तुति सेवन कर.

७. Coming out conspicuously from darkness he wears effulgence. May we be far from sin. O Indra, that drinkest the soma, o thou invigorated by the soma, do thou accept these hymns of the most energetic poet.

८. [सूर्यरूप] ज्योति यज्ञासाठीं द्यावापृथिवींस पुढें घालून येओ. आम्ही महा पापापासून दूर होऊं असें घडो. कारण हे चांगले [देव] हो, तुम्ही विशेषें करून भजणाऱ्या मर्त्याला उत्तम साहाय्य करून [आपला] पराक्रम दाखवीत असतां.

8. May the light follow earth and heaven for the sacrifice. May we be far from the great sin. For you, o good [gods], are very much the helpers of the devout mortal, manifesting your power.

---

७. 'सूर्य रूपानें इंद्र प्रकाशित झाला आहे, तर रात्रिरूप संकटांतून जसे आम्ही मोकळे झालों आहों तसे पापापासून आम्ही मुक्त होऊं असें घडो.'

८. 'द्यावापृथिवींस पुढें घालून येओ.' म्हणजे द्यूमधील आणि पृथिवीवरील जे देव त्या सर्वांस घेऊन येओ.

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।
शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ९ ॥
॥ २६ ॥ २ ॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् ।
वाजऽसातौ
शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ ९ ॥ २६ ॥ २ ॥

भाषायाम्.

९. अस्मिन् भरे वाजसातौ (=संग्रामे युद्धे च) मघवानं (=धनवन्तं) नृतमं (=शूरतमम्) इन्द्रं शुनं (=सुखमुद्दिश्य) हुवेम (=आह्वयेम) । [अस्मान्] शृण्वन्तम् उग्रं (=प्रबलं) वृत्राणि घ्नन्तं (=शत्रून् घ्नन्तं) धनानां संजितं (=सम्यग्जेतारं) [तं] समत्सु (=युद्धेषु) ऊतये (=रक्षणाय) [हुवेम] ॥

सूक्तम् ४०–२७४.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । गायत्री छन्दः ॥

इन्द्र त्वा वृषभं वयं सुते सोमे हवामहे ।
स पाहि मध्वो अन्धसः ॥ १ ॥

इन्द्र । त्वा । वृषभम् । वयम् । सुते । सोमे । हवामहे ।
सः । पाहि । मध्वः । अन्धसः ॥ १ ॥

इन्द्र क्रतुविदं सुतं सोमं हर्य पुरुष्टुत ।
पिबा वृषस्व तातृपिम् ॥ २ ॥

इन्द्र । क्रतुऽविदम् । सुतम् । सोमम् । हर्य । पुरुऽस्तुत ।
पिब । आ । वृषस्व । ततृपिम् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. हे इन्द्र, सोमे सुते (=अभिषुते सति) त्वा वृषभं (=त्वां वीरं) वयं हवामहे (=आह्वयामः) । स [त्वं] मध्वो अन्धसः पाहि (=मधुरस्य सोमलक्षणान्नस्य भागं पिब) ॥

९. धनसमृद्ध [आणि] अतिशय शौर्यवान् इंद्राला सुखासाठीं या लढाईंत [आणि] समरांगणांत आम्ही बोलावूं. ऐकून घेणारा, प्रबळ [आणि] शत्रूंला मारणारा [आणि] लूट जिंकणारा [असा जो इंद्र, त्या]ला आम्ही साहाय्यासाठीं युद्धांमध्यें बोलावूं.

9. Let us invoke for blessing in this fight, in [this] struggle, Indra possessed of wealth, [and] most brave— [invoke] in battles for protection mighty [Indra] who hears [our prayer], who slays the enemies, who conquers booties.

सूक्त ४०–२७४.

ऋषि–विश्वामित्र. देवता–इंद्र. वृत्त–गायत्री.

१. हे इंद्रा, सोम काढून आम्ही तुज वीराला बोलावीत आहों. तर तूं [हा] मधुर रस पी.

२. हे इंद्रा, हे बहुतांनीं स्तविलेल्या, तूं हा काढिलेला प्रज्ञा उत्पन्न करणारा सोम प्रीतीनें ग्रहण कर. [हा] तृप्तिकारक सोम पी [आणि] पोटांत ओत.

Hymn 40–274.

To *Indra*. By *Vis'vâmitra*. Metre—*Gâyatri*.

1. Having extracted the soma we are invoking thee, o Indra. Therefore do thou drink of the sweet juice.

2. Accept kindly the extracted soma that gives wisdom, o Indra praised of many! Drink and swallow the delectable juice.

---

२. "प्रज्ञा उत्पन्न करणारा '=' क्रतुविदम्.' सोम पिल्यानें बळ प्राप्त होतें ही समजूत जशी आहे, तशीच त्यापासून उत्तम प्रज्ञा प्राप्त होते अशी ही समजूत आहे.

इन्द्र प्र णो धितावानं यज्ञं विश्वेभिर्देवेभिः ।
तिरः स्तवान विश्पते ॥ ३ ॥

इन्द्र । प्र । नः । धितऽवानम् । यज्ञम् । विश्वेभिः । देवेभिः ।
तिरः । स्तवान । विश्पते ॥ ३ ॥

इन्द्र सोमाः सुता इमे तव प्र यन्ति सत्पते ।
क्षयं चन्द्रास इन्दवः ॥ ४ ॥

इन्द्र । सोमाः । सुताः । इमे । तव । प्र । यन्ति । सत्ऽपते ।
क्षयम् । चन्द्रासः । इन्दवः ॥ ४ ॥

दधिष्वा जठरे सुतं सोममिन्द्र वरेण्यम् ।
तव द्युक्षास इन्दवः ॥ ५ ॥ १ ॥

दधिष्व । जठरे । सुतम् । सोमम् । इन्द्र । वरेण्यम् ।
तव । द्युक्षासः । इन्दवः ॥ ५ ॥ १ ॥

---

२. हे पुरुष्टुत (=बहुभिः स्तुत) इन्द्र, ऋतुविदं सुतं सोमं हर्य (=प्रज्ञानस लम्भयितारम् अभिषुतं सोमं कामयस्व=कामेन पीत्वा संतृप्तो भव)। पिब। तातृ (=तर्पकं सोमम्) आ वृषस्व (=जठरे सिञ्च) ॥

भाषायाम्.

३. हे इन्द्र, हे स्तवान विश्पते (=स्तूयमान विशां लोकानां पते), विश्वेभिर्दे वेभिः (=सर्वैर्देवैः सहितस्त्वं) नो धितावानं यज्ञम् (=उत्तमहवीरूपेण धनेन यु क्तमस्माकं यज्ञं) प्र तिरः (=प्रकर्षेण वर्धय) ॥

४. हे इन्द्र, हे सत्पते, इमे सुताः (=अभिषुताश्) चन्द्रासः (=आह्लादकरा इन्दवः सोमाः (=सोमरसास्) तव क्षयं प्र यन्ति (=तव स्थानं गच्छन्ति) ॥

५. हे इन्द्र, वरेण्यं सुतं सोमं (=श्रेष्ठम् अभिषुतं सोमरसं) जठरे दधिष् (=तवोदरे धारय)—द्युक्षास इन्दवस् तव [सन्ति] (=एते दिव्याः सोम स्तव भवन्ति) ॥

३. हे इंद्रा, हे स्तविलेल्या जनप्रभू, तूं आमच्या समृद्ध यज्ञाला सर्व देवांसह [येऊन] सफळ कर.

3. Promote with all the gods, o Indra, o praised lord of the people, our sacrifice rich in oblations.

४. हे इंद्रा, हे सत्पती, हे काढिलेले आह्लादकारक सोमरस तुझ्या स्थानाप्रत जात आहेत.

4. These extracted soma juices that are delightful, are running to thy seat, o Indra, lord of the good.

५. हे इंद्रा, [हा] काढिलेला उत्तम सोमरस तूं आपल्या उदरांत ग्रहण कर. [हे] द्युलोकनिवासी सोमरस तुझे [होत].

5. Hold in thy stomach, o Indra, the excellent extracted soma—thine [are] these heavenly juices.

४. 'तुझ्या स्थानाप्रत'='तव क्षयम्.' सायणाचार्य 'तुझ्या उदरांत' असा अर्थ करितात, पण तसा अवश्य नाहीं.

गिर्वणः पाहि नः सुतं मधोर्धाराभिरज्यसे।
इन्द्र त्वादातमिद्यशः॥ ६ ॥

गिर्वणः। पाहि। नः। सुतम्। मधोः। धाराभिः। अज्यसे।
इन्द्र। त्वाऽदातम्। इत्। यशः॥ ६ ॥

अभि द्युम्नानि वनिन इन्द्रं सचन्ते अक्षिता।
पीत्वी सोमस्य वावृधे॥ ७ ॥

अभि। द्युम्नानि। वनिनः। इन्द्रम्। सचन्ते। अक्षिता।
पीत्वी। सोमस्य। ववृधे॥ ७ ॥

अर्वावतो न आ गहि परावतश्च वृत्रहन्।
इमा जुषस्व नो गिरः॥ ८ ॥

अर्वाऽवतः। नः। आ। गहि। पराऽवतः। च। वृत्रऽहन्।
इमाः। जुषस्व। नः। गिरः॥ ८ ॥

यदन्तरा परावतमर्वावतं च हूयसे।
इन्द्रेह तत आ गहि॥ ९ ॥ २ ॥

यत्। अन्तरा। पराऽवतम्। अर्वाऽवतम्। च। हूयसे।
इन्द्र। इह। ततः। आ। गहि॥ ९ ॥ २ ॥

भाषायाम्.

६. हे गीर्वणः (=स्तुतिप्रियेन्द्र), नः सुतं पाहि (=अस्माकम् अभिषुतं सोमं पिब)। मधोर्धाराभिरज्यसे (=मधुरस्य सोमस्य धाराभिः सिच्यसे पूर्यसे)। हे इन्द्र, यशस्त्वादातमित् [भवति] (=यशस्त्वयैव दत्तं भवति=यशसो दाता त्वमेव भवसि)॥

७. वनिनः (=हविषो दातुर्यजमानस्य) द्युम्नानि (=तेजस्वीनि हवींषि) अक्षिता (=क्षयरहितानि अखण्डितानि) इन्द्रम् अभि सचन्ते (=इन्द्रमभितः समवयन्ति)। [स] सोमस्य पीत्वी वावृधे (=सोमं पीत्वा प्रवृद्धो बभूव)॥

८. हे वृत्रहन् (=वृत्रस्य हन्तरिन्द्र), अर्वावतः परावतश्च न आ गहि (=स-

६. हे स्तोत्रकामी, तूं आमचा काढिलेला रस पी. तुला आम्ही मधुर सोमरसांच्या धारांनीं भिजवीत आहों. हे इंद्रा, यशातें देणारा तूंच आहेस.

७. उदार उपासकाचीं समृद्ध हविर्दानें इंद्राप्रत अक्षय सेवीत असतात. [इंद्र] सोम पिऊन बलवान् झाला आहे.

८. तूं आम्हांप्रत जवळून ये आणि हे वृत्रहन्त्या, तूं दुरून ये. तूं या आमच्या स्तुति सेवन कर.

९. हे इंद्रा, जरी तुला दूर बोलावीत असतील आणि जवळ बोलावीत असतील [किंवा] मध्यें बोलावीत असतील, तरी तेथून तूं इकडे ये.

6. Drink of the extracted juice, o thou fond of praise! Thou art being filled with streams of the sweet [soma]. Thou only art the giver of glory, o Indra!

7. The rich oblations of the liberal sacrificer run towards Indra uninterruptedly. [Indra] has grown mighty by having drunk the soma.

8. Come unto us, o killer of Vṛitra, from near and from afar. Accept these our hymns.

9. Though thou mayest have been called to a distant place, and to one near at hand, or to an intermediate place, do thou come here thence, o Indra!

सूक्तम् ४१–२७५.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । गायत्री छन्दः ॥

आ तू न इन्द्र मद्र्यग्घुवानः सोमपीतये ।
हरिभ्यां याह्यद्रिवः ॥ १ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र । मद्र्यक् । हुवानः । सोमऽपीतये ।
हरिऽभ्याम् । याहि । अद्रिऽवः ॥ १ ॥

सत्तो होता न ऋत्वियस्तिस्तिरे बर्हिरानुषक् ।
अयुञ्जन्प्रातरद्रयः ॥ २ ॥

सत्तः । होता । नः । ऋत्वियः । तिस्तिरे । बर्हिः । आनुषक् ।
अयुञ्जन् । प्रातः । अद्रयः ॥ २ ॥

मीपदेशाद्दूरदेशाच्च अस्मान् आगच्छ) । इमा नो गिरो जुषस्व (=एता अस्माकं
स्तुतीः सेवस्व) ॥

९. हे इन्द्र, यत् परावतम् अर्वावतं च अन्तरा [च] हूयसे (=यद्यपि त्वम्
अन्यैरुपासकैर्दूरदेशं प्रति समीपदेशं प्रति च तथा दूरसमीपयोर्मध्यदेशं प्रति च
हविर्ग्रहणार्थमाहूयसे) तत इह आ गहि (=तस्मात्स्थलादत्रागच्छ) ॥

भाषायाम्.

१. अद्रिवः (=वज्रयुक्त) हे इन्द्र, हुवानः (=त्वमाहूयमानः सन्) सोमपी-
तये (=सोमपानाय) मद्र्यक् नः (=अस्मदभिमुखः सन्नस्मान् प्रति) हरिभ्याम् आ
तु याहि (=हरिदश्वाभ्यां क्षिप्रमागच्छ) ॥

२. ऋत्वियो नो होता सत्तः (=ऋतौ यजनकर्तास्माकं होता निषण्णोस्ति)
बर्हिरानुषक् तिस्तिरे (=अनुषक्तं परस्परसंबद्धं यथा तथा स्तीर्णमभूत्) । प्रातः
(=अस्मिन् प्रातः काले) अद्रयोयुञ्जन् (=ग्रावाणः संगता अभूवन्) । [अत
आगच्छ] ॥

सूक्त ४१–२७५.

ऋषि–विश्वामित्र. देवता–इंद्र. वृत्त–गायत्री.

१. हे इंद्रा, हे वज्रधरा, आम्ही तुझें आह्वान करीत आहों, तर तूं सोमपिण्यासाठीं आपल्या पिवळ्या घोड्यांनीं इकडे सत्वर आम्हांप्रत ये.

२. योग्य काळीं यजन करण्यास बसणारा आमचा होता बसला आहे. दर्भ एकमेकांस लागून आंथरले आहेत. [या] प्रातःकाळीं [ग्रावे] पाषाण जोडिले आहेत.

Hymn 41–275.

To *Indra*. By *Vis'vâmitra*. Metre—*Gâyatrî*.

1. Being praised come hither quickly unto us with thy golden horses, to drink the soma, o Indra, wielder of the thunderbolt!

2. Our invoker has sat down, who is always in season. The grass has been spread continuously. The pressing stones have been joined in the early morning.

---

२. 'होता बसला आहे.' म्हणजे यजन करण्यास सिद्ध होऊन बसला आहे.

'पाषाण'='अद्रयः.' म्हणजे सोमरस काढण्यासाठीं ग्रावे या नांवाचे जे पाषाण. ते जोडिले आहेत.

इमा ब्रह्म ब्रह्मवाहः क्रियन्त आ बर्हिः सीद ।
वीहि शूर पुरोळाशम् ॥ ३ ॥

इमा । ब्रह्म । ब्रह्मऽवाहः । क्रियन्ते । आ । बर्हिः । सीद ।
वीहि । शूर । पुरोळाशम् ॥ ३ ॥

रारन्धि सवनेषु ण एषु स्तोमेषु वृत्रहन् ।
उक्थेष्विन्द्र गिर्वणः ॥ ४ ॥

ररन्धि । सवनेषु । नः । एषु । स्तोमेषु । वृत्रऽहन् ।
उक्थेषु । इन्द्र । गिर्वणः ॥ ४ ॥

मतयः सोमपामुरुं रिहन्ति शवसस्पतिम् ।
इन्द्रं वत्सं न मातरः ॥ ५ ॥ ३ ॥

मतयः । सोमऽपाम् । उरुम् । रिहन्ति । शवसः । पतिम् ।
इन्द्रम् । वत्सम् । न । मातरः ॥ ५ ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. हे ब्रह्मवाहः (=स्तोत्रमेव वाहनं यस्य तादृश) शूर, इमा ब्रह्म (=एतानि स्तोत्राणि) क्रियन्ते [अस्माभिः] । आ बर्हिः सीद (=आगत्य बर्हिषि निषीद) पुरोळाशं वीहि (=पुरोडाशं नाम हविर्भक्षय) ॥

४. वृत्रहन् (=वृत्रस्य हन्तर्) गिर्वणः (=स्तोत्रप्रिय) हे इन्द्र, एषु नः सवनेषु (=एतेष्वस्माकं सोमयुक्तेषु यज्ञेषु) स्तोमेषु (=स्तोत्रेषु) उक्थेषु (=शस्त्रेषु) [च] ररन्धि (=रमस्व) ॥

५. मातरो वत्सं न (=मातरो गावो वत्सं यथा तथा) सोमपाम् उरुं शवसस्पतिम् इन्द्रं (=सोमं पिबन्तं महान्तं बलस्य पतिम् इन्द्रं) मतयो रिहन्ति (=अस्माकं स्तुतयो लिहन्ति) ॥

३. हे स्तोत्रवाहना [इंद्रा], हीं स्तोत्रें केलीं जात आहेत. तूं येऊन दर्भावर बैस. हे शूरा, तूं पुरोडाश भक्षण कर.

3. These hymns are being made, o thou who ridest on a hymn. Come and sit on the grass. Eat the offering, o brave Indra!

४. हे वृत्रघ्ना, हे स्तुतिप्रिय इंद्रा, तूं या आमच्या सवनांच्या ठायीं, स्तोमांच्या ठायीं आणि शस्त्रांच्या ठायीं रममाण हो.

4. Take pleasure in our offerings of soma in these hymns, o killer of Vṛitra, [and] in the recitals, o Indra fond of praise.

५. वत्साला जशा माता तशा सोमपी विशाल आणि बलपति इंद्राला [आमच्या] स्तुति प्रीतीनें चाटीत आहेत.

5. The hymns lick with fondness Indra the drinker of soma, the great lord of strength, even as mothers lick their calf.

---

३. 'स्तोत्रवाहन'='ब्रह्मवाहः.' म्हणजे घोड्यावर बसून आल्याप्रमाणें स्तोत्रावर बसून येणारा. उपासकांनीं स्तोत्र म्हटल्याबरोबर इंद्राचे घोडे आपलेआपण जोडिले जात, अथवा तो स्तोत्रावरच बसून येत असे, म्हणून त्याला 'स्तोत्रवाहन' हें विषेशण दिलें आहे.

४. 'सवन' म्हणजे सोमाच्या योगानें जी उपासना ती. प्रतिदिवशीं तीन वेळ, म्हणजे प्रातःकाळीं, मध्याह्नेस आणि सायंकाळीं, अशीं तीन सवनें होत असत.

'स्तोम' म्हणजे स्तोत्र, आणि 'शस्त्र' म्हणजे बिनस्वरानें म्हटलेले मंत्र.

स मन्दस्वा ह्यन्धसो राधसे तन्वा महे ।
न स्तोतारं निदे करः ॥ ६ ॥

सः । मन्दस्व । हि । अन्धसः । राधसे । तन्वा । महे ।
न । स्तोतारम् । निदे । करः ॥ ६ ॥

वयमिन्द्र त्वायवो हविष्मन्तो जरामहे ।
उत त्वमस्मयुर्वसो ॥ ७ ॥

वयम् । इन्द्र । त्वाऽयवः । हविष्मन्तः । जरामहे ।
उत । त्वम् । अस्मऽयुः । वसो इति ॥ ७ ॥

मारे अस्मद्वि मुमुचो हरिप्रियार्वाङ्याहि ।
इन्द्र स्वधावो मत्स्वेह ॥ ८ ॥

मा । आरे । अस्मत् । वि । मुमुचः । हरिऽप्रिय । अर्वाङ् । याहि ।
इन्द्र । स्वधाऽवः । मत्स्व । इह ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

६. स [त्वम्] (=अतस्त्वं) महे राधसे (=महते धनाय=महद्धनं दातुं तन्वा अन्धसो मदस्व (=आत्मानं सोमस्य पानेन हर्षय) । स्तोतारं निदे न क (=मद्रूपं तव स्तोतारं निन्दापात्रं मा कुरु) ॥

७. हे इन्द्र, त्वायवो हविष्मन्तो वयं जरामहे (=त्वत्कामाः सन्तो संभृतह विष्का वयं त्वां स्तुमः) । उत हे वसो, त्वम् अस्मयुः (=अपि च हे वसो, त्वम प्यस्मत्कामो) [भव] ॥

८. हे हरिप्रिय (=हरी हरिद्वर्णावश्वौ प्रियौ यस्य तादृश), अस्मदारे मा मुमुचः (=अस्मत्सकाशाद्दूरे तवाश्वान् मा मुञ्च) । स्वधावः (=स्वबलयुक्त) इन्द्र, इह मत्स्व (=इहैव माद्यस्व) ॥

६. तर [हे इंद्रा], तूं [आम्हांस] मोठी संपत्ति [देण्या]साठीं सोमानें आपणाला संतृप्त कर. [तुझ्या] स्तोत्याला निंदेस पात्र करूं नको.

6. Be exhilarated, therefore, with the soma to [give us] great wealth. Make not [thy] praiser an object of evil words.

७. हे इंद्रा, तुझी वांछा करून आम्ही हवि घेऊन [तुला] स्तवीत आहों. तर हे वसू, तूंहि आमची वांछा करणारा [हो].

7. Fond of thee, and having prepared the offering we are praising thee, o Indra! Be thou also, fond of us, o Vasu!

८. पिवळे घोडे ज्याला प्रिय आहेत अशा हे [इंद्रा], तूं [घोडे] आम्हांपासून दूर सोडूं नको. इकडे ये. हे बळवान् इंद्रा, तूं येथें सोमपानानें हर्ष पाव.

8. Do not unharness [thy horses] far from us, o thou who lovest the golden horses! Come hither. Be exhilarated here, o mighty Indra!

७. 'वसू.' वसु हें इंद्राचें विषेशण विशेष नामाप्रमाणें आहे. वेदांत अष्टवसु सांगितले आहेत त्यां पैकीं इंद्र हा एक होय. सू. ४५ मं. १ आणि टीप पहा.

अर्वाञ्चं त्वा सुखे रथे वहतामिन्द्र केशिना ।
घृतस्नू बर्हिरासदे ॥ ९ ॥ ४ ॥

अर्वाञ्चम् । त्वा । सुऽखे । रथे । वहताम् । इन्द्र । केशिना ।
घृतस्नू इति घृतऽस्नू । बर्हिः । आऽसदे ॥ ९ ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

९. हे इन्द्र, केशिना (=स्कन्धप्रदेशे लम्बमानकेशयुक्तौ) तवाश्वौ त्वा सुखे रथे अर्वाञ्चं वहतां (=सुखे रथे गृहीतासनं त्वाम् अत्रानयताम्)। घृतस्नू (=" श्रमजनित-जलप्रस्रवणयुक्तौ ") [तवाश्वौ] बर्हिरासदे (=बर्हिष्युपवेशनार्थम्) [आवहताम्] ॥

सूक्तम् ४२—२७६.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । गायत्री छन्दः ॥

उप नः सुतमा गहि सोममिन्द्र गवाशिरम् ।
हरिभ्यां यस्ते अस्मयुः ॥ १ ॥

उप । नः । सुतम् । आ । गहि । सोमम् । इन्द्र । गोऽआशिरम् ।
हरिऽभ्याम् । यः । ते । अस्मऽयुः ॥ १ ॥

तमिन्द्र मदमा गहि बर्हिष्ठां ग्रावभिः सुतम् ।
कुविन्न्वस्य तृष्णवः ॥ २ ॥

तम् । इन्द्र । मदम् । आ । गहि । बर्हिःऽस्थाम् । ग्रावऽभिः । सुतम् ।
कुवित् । नु । अस्य । तृष्णवः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. हे इन्द्र, यस्ते [रथः] अस्मयुः (=यस्तव रथोस्मत्कामो वर्तते) [तदारूढस्त्वं] हरिभ्यां (=हरिदश्वाभ्यां) नो गवाशिरं सुतं सोमं (=गोरसयुक्तम् अभिषुतं सोमम्) उप आ गहि (=आगच्छ) ॥

२. हे इन्द्र, ग्रावभिः सुतम् (=अभिषुतं) बर्हिःष्ठां (=बर्हिषि तिष्ठन्तं) तं मदम् आ गहि (=तं मदकारकं सोमम् आगच्छ)। कुवित् नु (=प्रभूतम्) अस्य तृष्णवः (=तस्य सोमस्य पानेन तृप्तो भव) ॥

९. हे इंद्रा, तुझे अयाळी घोडे सुखकारक रथांत तुला इकडे आणोत. घृतार्द्र घोडे दर्भांवर बसण्याकरितां [इकडे आणोत].

9. May thy maned horses bring thee hither, o Indra, in thy comfortable chariot—[thy horses] dripping with clarified butter, to sit, on the grass.

---

९. 'घृतार्द्र'='घृतस्नू.' म्हणजे घृत ज्यांजपासून गळत आहे असे. सायणांप्रमाणें येथें घृत म्हणजे चालण्याच्या श्रमापासून आंगांतून गळणारें पाणी.

सूक्त ४२–२७६.

ऋषि–विश्वामित्र. देवता–इंद्र. वृत्त–गायत्री.

१. आमच्या काढिलेल्या सोमाप्रत ये. हे इंद्रा, जो तुझा [रथ] आमची वांछा करणारा [होय], [त्यांत बसून] तूं तुझ्या पिवळ्या घोड्यांनीं गोरसयुक्त सोमाप्रत ये.

२. हे इंद्रा, तो जो ग्राव्यानें काढिलेला आणि दर्भांवर ठेविलेला मदकारक सोम, त्याजप्रत तूं ये. तेणेंकरून तूं यथेच्छ संतृप्त हो.

Hymn 42–276.

To *Indra.* By *Vis'vâmitra.* Metre—*Gâyatrî.*

1. Come to our extracted soma mixed with milk and malt with thy golden horses o Indra, [and] in thy [chariot] which [is] fond of us.

2. Come to that exhilarating soma extracted with the stones and placed on the grass. Be thou greatly delighted with it.

इन्द्रमित्था गिरो ममाच्छागुरिषिता इतः ।
आवृते सोमपीतये ॥ ३ ॥

इन्द्रम् । इत्था । गिरः । मम । अच्छ । अगुः । इषिताः । इतः ।
आऽवृते । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

इन्द्रं सोमस्य पीतये स्तोमैरिह हवामहे ।
उक्थेभिः कुविदागमत् ॥ ४ ॥

इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये । स्तोमैः । इह । हवामहे ।
उक्थेभिः । कुवित् । आऽगमत् ॥ ४ ॥

इन्द्र सोमाः सुता इमे तान्दधिष्व शतक्रतो ।
जठरे वाजिनीवसो ॥ ५ ॥ ५ ॥

इन्द्र । सोमाः । सुताः । इमे । तान् । दधिष्व । शतक्रतो इति शतऽक्रतो
जठरे । वाजिनीवसो इति वाजिनीऽवसो ॥ ५ ॥ ५ ॥

विद्म हि त्वा धनंजयं वाजेषु दधृषं कवे ।
अधा ते सुम्नमीमहे ॥ ६ ॥

विद्म । हि । त्वा । धनम्ऽजयम् । वाजेषु । दधृषम् । कवे ।
अध । ते । सुम्नम् । ईमहे ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

३. इत इत्था इषिताः (=अस्मत्सकाशात् सत्यं प्रेरिता) मम गिरः (=स्तुतयः इन्द्रमच्छ सोमपीतये आवृते अगुः (=सोमपानार्थम् इन्द्रम् अत्रानेतुं तं गच्छन्तु)

४. सोमस्य पीतये (=सोमपानार्थम्) इन्द्रं स्तोमैः (=स्तोत्रैर्) इह हवामहे (=अत्र ह्वयामः)। उक्थेभिः (=शस्त्रैः) कुवित् आगमत् (=बहुवारम् आगच्छतु)॥

५. हे इन्द्र, इमे सोमाः सुताः (=अभिषुताः) [सन्ति]। हे शतक्रतो (=बहु प्रज्ञ), हे वाजिनीवसो (=धनवन्निन्द्र), तान् जठरे दधिष्व (=तवोदरे धारय)

६. हि (=यस्मात्कारणात्) हे कवे (=मेधाविन्), त्वा वाजेषु धनंजयं दधृ विद्म (=संग्रामेषु त्वं शत्रुधनानां जेता शत्रूणां धर्षकश्च भवसीति जानीमः)। अ ते सुम्नम् ईमहे (=अतः कारणात् तव सुखं याचामहे)॥

३. मनापासून येथून प्रेरिलेल्या माझ्या स्तुति इंद्राला सोम पिण्यासाठीं आणण्याकरितां त्याजप्रत जाओत.

४. सोम पिण्यासाठीं इंद्राला आम्ही स्तोत्रांनीं येथें बोलावितों. शस्त्रांच्या योगानें तो बहुवार येथें येओ.

५. हे इंद्रा, हे सोम काढिले [आहेत]. त्यांस हे बहुप्रज्ञा, हे धनसंपन्ना, तूं [आपल्या] उदरांत धारण कर.

६. कारण कीं हे प्रज्ञावान् इंद्रा, तूं युद्धांमध्यें धन जिंकणारा [आणि] [शत्रु]धर्षक आहेस असें आम्ही जाणतों. म्हणून आम्ही तुझें धन याचितों.

3. May my hymns sent forth from here with sincerity go towards Indra to turn him hither for drinking the soma.

4. With praises we invoke Indra hither to drink the soma. May he come by [our] recitals.

5. These somas have been extracted. Hold them in thy belly, o Indra possessed of a hundred talents, o thou possessed of wealth.

6. For we know, o wise [Indra], that thou art the conqueror of spoil and a defeater of the enemies in battles. Therefore we are imploring thy bounty, o Indra.

---

६. 'तुझें धन '=' ते सुम्नम्.' तूं जें धन उपासकाला देत असतोस तें.

इमामिन्द्र गवाशिरं यवाशिरं च नः पिब ।
आगत्या वृषभिः सुतम् ॥ ७ ॥

इमम् । इन्द्र । गोऽआशिरम् । यवऽआशिरम् । च । नः । पिब ।
आऽगत्य । वृषऽभिः । सुतम् ॥ ७ ॥

तुभ्येदिन्द्र स्व ओक्ये३ सोमं चोदामि पीतये ।
एष रारन्तु ते हृदि ॥ ८ ॥

तुभ्य । इत् । इन्द्र । स्वे । ओक्ये । सोमम् । चोदामि । पीतये ।
एषः । ररन्तु । ते । हृदि ॥ ८ ॥

त्वां सुतस्य पीतये प्रत्नमिन्द्र हवामहे ।
कुशिकासो अवस्यवः ॥ ९ ॥ ६ ॥

त्वाम् । सुतस्य । पीतये । प्रत्नम् । इन्द्र । हवामहे ।
कुशिकासः । अवस्यवः ॥ ९ ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

७. हे इन्द्र, वृषभिः सुतं (=बलवद्भिर्ग्रावभिरभिषुतम्) इमं गवाशिरं यवाशिरं च नः [सोमम्] आगत्य पिब (=पयआदिभिर्युक्तं यवमिश्रणोपेतं च सोमं प्रत्यागत्य तं पिब) ॥

८. हे इन्द्र, तुभ्य इत् (=त्वदर्थमेव) स्वे ओक्ये सोमं चोदामि (=तव स्वकीयभूते गृहे सोमं प्रेरयामि) । एष ते हृदि रारन्तु (=तव हृदयेऽत्यर्थं रमताम्) ॥

९. हे इन्द्र, [वयम्] अवस्यवः (=रक्षणेच्छवः) कुशिकासः (=कुशिकगोत्रोत्पन्ना उपासकाः) सोमस्य पीतये (=पानाय) प्रत्नं त्वां हवामहे (=पुरातनं त्वाम् आह्वयामः) ॥

७. हे इंद्रा, प्रबळ ग्राव्यांच्या योगानें काढिलेला आमचा हा गोरसयुक्त आणि यवयुक्त सोम तूं येऊन पी.

7. Come, o Indra, and drink this our soma mixed with milk and malt and extracted with the strong pressing stones.

८. हे इंद्रा, तुजसाठींच हा सोम पिण्याला तुझ्या स्वताहाच्या घरीं मी पाठवितों. हा तुझ्या अंतःकरणांत अत्यंत रममाण होओ.

8. I send for thee alone to drink, o Indra, the soma into thy own home. May it play in thy heart.

९. हे इंद्रा, आम्ही रक्षणेच्छु कुशिक तुज पुरातनाला सोम पिण्यासाठीं बोलावितों.

9. We Kus'ikas, desirous of help, are invoking thee the ancient one, o Indra, for to drink the soma.

---

९. 'कुशिक' म्हणजे विश्वामित्र- | कुळांतील पुरुष.

सूक्तम् ४३–२७७.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

आ याह्यर्वाङुप वन्धुरेष्ठास्तवेदनु प्रदिवः सोमपेयम् ।
प्रिया सखाया वि मुचोप बर्हिस्त्वामिमे हव्यवाहो हवन्ते ॥ १ ॥

आ । याहि । अर्वाङ् । उप । वन्धुरेऽस्थाः । तव । इत् । अनु । प्रऽदिवः । सोमऽपेयम् ।
प्रिया । सखाया । वि । मुच । उप । बर्हिः । त्वाम् । इमे । हव्यऽवाहः । हवन्ते ॥ १ ॥

आ याहि पूर्वीरति चर्षणीराँ अर्य आशिष उप नो हरिभ्याम् ।
इमा हि त्वा मतयः स्तोमतष्टा इन्द्र हवन्ते सख्यं जुषाणाः ॥२॥

आ । याहि । पूर्वीः । अति । चर्षणीः । आ । अर्यः । आऽशिषः । उप । नः । हरिऽभ्याम् ।
इमाः । हि । त्वा । मतयः । स्तोमऽतष्टाः । इन्द्र । हवन्ते । सख्यम् । जुषाणाः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. [हे इन्द्र], वन्धुरेष्ठाः (=रथे तिष्ठन् सन्) अर्वाङ् उप आ याहि (=अत्रागच्छ) । सोमपेयम् अनु प्र दिवस्तवेत् (=सोमपानं पुरातनकालादारभ्य तवैव [भवति] । प्रिया सखाया उप बर्हिर्वि मुच (=प्रियौ सखिभूतौ तवाश्वौ बर्हिष समीपे रथाद्विमुञ्च) । इमे हव्यवाहः (=हव्यस्य वाहका ऋत्विजस्) त्वां हवन्ते (=त्वाम् आह्वयन्ति) ॥

२. [हे इन्द्र], पूर्वीश्चर्षणीः अति आ याहि (=बहून् अन्योपासकजनान् अतिक्रम्यागच्छ) । हरिभ्यां (=तव हरिद्वर्णाश्वाभ्यां युक्तः सन्) नः (=अस्माकम्) अर्य आशिषः (=देवान् गन्तॄर्देवकामाः प्रार्थनाः प्रति) आ [याहि] । हि (=यस्मात्कारणात्) हे इन्द्र, स्तोमतष्टाः (=स्तोमकारिभी रचितास्) [तव] सख्यं जुषाणा (=मित्रत्वं सेवमाना=याचमाना) इमा मतयः (=एता अस्मदीयाः स्तुतयस्) त्वां हवन्ते (=त्वाम् आह्वयन्ति) ॥

सूक्त ४३–२७७.

ऋषि–विश्वामित्र. देवता–इंद्र. वृत्त–त्रिष्टुप्.

१. तूं रथारूढ होऊन इकडे ये. प्राचीन काळापासून सोमपान तुझेंच आहे. तुझे प्रिय सखे जे [पिवळे घोडे त्यांस] [आमच्या] दर्भांजवळ सोड. हवि अर्पण करणारे हे ऋत्विज् तुला बोलावीत आहेत.

२. पुष्कळ लोकांस वगळून तूं ये; आमच्या भाविक प्रार्थनांप्रत तुझ्या पिवळ्या घोड्यांनीं ये. कारण कीं, हे इंद्रा, स्तोत्रकर्त्यांनीं रचिलेल्या ह्या स्तुति तुझें सख्य वांछून तुला बोलावीत आहेत.

Hymn 43–277.

To *Indra*. By *Viś'vâmitra*. Metre—*Trishṭubh*.

1. Come hither, mounted on thy chariot. To thee only belongs from ancient time the drinking of the soma. Unharness the horses thy dear friends, near the sacred grass. These bearers of the oblation are calling thee.

2. Come thou, passing over many people, come to our anxious prayers with thy golden horses. For these hymns, composed by the poets, [and] desirous of [thy] friendship, are invoking thee, o Indra !

---

१. ‘ रथारूढ ’=‘ वन्धुरेष्ठाः.’ अक्षरशः जेथें बसून रथ हाकावयाचा त्या आसनावर बसलेला. म्हणजे, आपला रथ हाकीत इकडे ये.

२. ‘पुष्कळ लोकांस वगळून ’=‘ अति पूर्वीश्चर्षणीः.’ म्हणजे, दुसरे पुष्कळ उपासक लोक तुला बोलावीत असतील त्यांजकडेस न जातां इकडे ये.

‘ भाविक प्रार्थना ’=‘ अर्य आशिषः.’ अक्षरशः तुजप्रत जाण्याविषयीं उत्सुक अशा ज्या, त्यांजप्रत.

आ नो यज्ञं नमोवृधं सजोषा इन्द्र देव हरिभिर्याहि तूयम्।
अहं हि त्वा मतिभिर्जोहवीमि घृतप्रयाः सधमादे मधूनाम् ॥३॥

आ । नः । यज्ञम् । नमःऽवृधम् । सऽजोषाः । इन्द्र । देव । हरिऽभिः । याहि । तूयम् ।
अहम् । हि । त्वा । मतिऽभिः । जोहवीमि । घृतऽप्रयाः । सधऽमादे । मधूनाम् ॥ ३ ॥

आ च त्वामेता वृषणा वहातो हरी सखाया सुधुरा स्वङ्गा ।
धानावदिन्द्रः सवनं जुषाणः सखा सख्युः शृणवद्वन्दनानि ॥४॥

आ । च । त्वाम् । एता । वृषणा । वहातः । हरी इति । सखाया । सुऽधुरा । सुऽअङ्गा ।
धानाऽवत् । इन्द्रः । सवनम् । जुषाणः । सखा । सख्युः । शृणवत् । वन्दनानि ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. देव (=द्योतमान) हे इन्द्र, हरिभिः सजोषाः (=हरिद्वर्णैरश्वैर्युक्तस्त्वं) नमोवृधं (=स्तोत्रेण त्वां वर्धयितारं) नो यज्ञम् (=अस्माकं यज्ञं प्रति) तूयं (=शीघ्रम्) आ याहि (=आगच्छ)। हि (=यस्मात्) घृतप्रयाः (=घृतयुक्तहविर्लक्षणान्नवान्) अहं मतिभिः (=स्तुतिभिस्) त्वा मधूनां सधमादे (=मधुराणां सोमरसानां सहपानस्थाने त्वां) जोहवीमि (=अत्यन्तमाह्वयामि) ॥

४. च (=अपि च) त्वाम् एता (=एतौ) सखाया (=मित्रभूतौ) सुधुरा सुअङ्गा (=शोभनधुर्युक्तौ शोभनावयवयुक्तौ च) वृषणा हरी (=बलवन्तौ हरिद्वर्णाश्वौ) आ वहातः (=आवहताम्)। सखा (=सखिभूत) इन्द्रो धानावत् सवनं जुषाणः (=भृष्टयवोपेतं सोमाभिषवणं सेवमानः) सख्युर्वन्दनानि शृणवत् (=सखिभूतस्य मम स्तोत्राणि शृणुयात्) ॥

३. हे देदीप्यमान इंद्रा, तूं, स्तोत्रानें तुला प्रबल करणाऱ्या आमच्या यज्ञाप्रत तुझ्या पिवळ्या घोड्यांसहित सत्वर ये. कारण कीं, मी घृतसहित अन्न घेऊन स्तुतींच्या योगानें तुला मधुर सोमाच्या पानभूमीमध्यें अत्यंत आळवीत आहें.

४. आणि वीर्यवंत, सुधुर आणि सुंदरांगवंत ते सखे तुझे पिवळे घोडे तुला येथें आणोत. धानांनीं युक्त जें सवन तें सेवून सखा इंद्र [मज] सख्याचीं स्तवनें ऐको.

3. Come quickly, o resplendent Indra, accompanied by thy golden horses to our sacrifice that invigorates [thee] with a hymn. For offering the sacrificial food mixed with clarified butter, I am again and again invoking thee with praises to the drinking seat of the delicious somas.

4. May these thy friends the strong, well-yoked and handsome-limbed golden horses bring thee hither.—May friend Indra, enjoying the soma-offering accompanied by fried barley, hear the prayers of [this] his friend.

---

३. ‘ पानभूमीमध्यें ’=‘ सधमादे. ’ म्हणजे, जेथें सगळ्यांनीं मिळून सोमपान करावयाचें त्या ठिकाणीं.

४. ‘ सुधुर ’=‘ सुधुरा.’ म्हणजे ज्यांच्या मानेवर ठेविलेलें जुकड चांगलें शोभत आहे असे.

‘ धानांनीं.’ भाजलेले यव जे त्यांस धाना असें म्हणत. ह्या धाना इंद्राला तशाच इंद्राच्या घोड्यांला अर्पण करण्याची चाल असे.

कुविन्मा गोपां करसे जनस्य कुविद्राजानं मघवन्नृजीषिन् ।
कुविन्म ऋषिं पपिवांसं सुतस्य कुविन्मे वस्वो अमृतस्य शिक्षाः ॥ ५ ॥

कुवित् । मा । गोपाम् । करसे । जनस्य । कुवित् । राजानम् । मघऽवन् । ऋजीषिन् ।
कुवित् । मा । ऋषिम् । पपिऽवांसम् । सुतस्य । कुवित् । मे । वस्वः । अमृतस्य । शिक्षाः ॥ ५ ॥

आ त्वा बृहन्तो हरयो युजाना अर्वागिन्द्र सधमादो वहन्तु ।
प्र ये द्विता दिव ऋञ्जन्त्याताः सुसंमृष्टासो वृषभस्य मूराः ॥६॥

आ । त्वा । बृहन्तः । हरयः । युजानाः । अर्वाक् । इन्द्र । सधऽमादः । वहन्तु ।
प्र । ये । द्विता । दिवः । ऋञ्जन्ति । आताः । सुऽसंमृष्टासः । वृषभस्य । मूराः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. हे इन्द्र, कुवित् मा जनस्य गोपां करसे (=बहुवारं मां जनस्य रक्षितारं कुर्विति प्रार्थये=कुर्वेव)। हे मघवन् ऋजीषिन् (=सोमयुक्त हे धनवन्निन्द्र), कुवित् [मां] राजानं [करसे] (=मां राजानं कुर्वेव)। मा सुतस्य पपिवांसम् ऋषिं कुवित् [करसे] (=मां पीतसोमम् ऋषिम्="अतीन्द्रियार्थस्य द्रष्टारं" कुर्वेव)। कुवित् मे अमृतस्य वस्वः शिक्षाः (=मां मरणरहितं धनं देह्येव)॥

६. हे इन्द्र, बृहन्तः (=महान्तः) सधमादः (=त्वया सह माद्यन्तो) हरयः (=तव पीताश्वा) युजानाः (=रथे युज्यमानाः सन्तस्) त्वा अर्वाक् आ वहन्तु (=त्वाम् अत्रानयन्तु)। ये मूराः (=वेगवन्तो) वृषभस्य सुसंमृष्टासः (=शोभनं यथा तथा वीरस्य तव हस्ताभ्यां सुष्ठु स्पृष्टाः शोभनं यथा तथा स्पृष्टाः सन्तो) दिव आताः (=द्युलोकस्य दिशो) द्विता (=द्विप्रकाराभ्यां) प्र ऋञ्जन्ति (=प्रकर्षेण साधयन्ति प्रकृष्टं यथा तथा ताः प्रति धावन्ति)॥

५. हे इंद्रा, तूं मला जनांचा रक्षक कर. हे मघवन्, हे सोमवन्, [मला] राजा [कर]. मला पीतसोम ऋषि [कर]. मला अक्षय धन दे.

5. Do make me a protector of the people. Do [make me] a king, o Maghavan to whom soma is offered! Do make me a Ṛishi that has drunk the soma. Do bestow on me the immortal wealth.

६. हे इंद्रा, महान् आणि तुज बरोबर [सोमपानानें] हर्ष पावणारे तुझे पिवळे घोडे [रथास] जोडिले जाऊन तुला इकडे आणोत; जे [तुज] वीराच्या [हस्तां]नीं चांगले थापटलेले वेगवंत [अश्व] द्युलोकाच्या दिशांप्रत सरळ दोन प्रकारांनीं धावतात.

6. May the great golden horses that are exhilarated along with thee, o Indra, bring thee hither being yoked [to thy chariot]; [those] quick [horses] which, well-touched by thee the hero, extend in two ways straight in the directions of heaven.

---

५. ‘पीतसोम ऋषि’=‘पपिवांसम् ऋषिं.’ म्हणजे ज्याणें सोमपान केलें आहे असा ऋषि. या विशेषणाचा अभिप्राय असा दिसतो कीं, जो ऋषि आपण सोमपान करून सोमाची आहुति देवांला अर्पण करितो असा ऋषि मला कर.

६. ‘दोन प्रकारांनीं’=‘द्विता.’ दोन प्रकार कोणते ते आमच्यानें सांगवत नाहींत. परंतु दुसरा अर्थ संभवतो असा दिसत नाहीं.

इन्द्र पिब वृषधूतस्य वृष्ण आ यं ते श्येन उशते जभार ।
यस्य मदे च्यावयसि प्र कृष्टीर्यस्य मदे अप गोत्रा ववर्थ ॥ ७ ॥
इन्द्र । पिब । वृषऽधूतस्य । वृष्णः । आ । यम् । ते । श्येनः । उशते । जभार ।
यस्य । मदे । च्यवयसि । प्र । कृष्टीः । यस्य । मदे । अप । गोत्रा ववर्थ ॥ ७ ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।
शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥८॥७॥
शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् वाजऽसातौ ।
शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ ८ ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

७. हे इन्द्र, वृषधूतस्य (=वृषभिर्बलवद्भिर्ऋत्विग्भिरभिषुतस्य) वृष्णः (=बलवतः सोमस्य) पिब (=तादृशं सोमं पिब)। यं [सोमम्] उशते ते (=तं कामयमानाय तुभ्यं) श्येनः आ जभार (=आजहार)। यस्य मदे (=यस्य पानेन मदे जाते सति) कृष्टीः प्र च्यावयसि (=शत्रुभूतान् जनान् प्रकर्षेण पातयसि संग्रामे) यस्य [च] मदे गोत्रा अप ववर्थ (=गोत्राणि पणिभिरपहृतानां गवां पिहितानि स्थानानि उद्घाटयसि) ॥

८. अस्मिन् भरे वाजसातौ (=संग्रामे युद्धे च) मघवानं (=धनवन्तं) नृतमं (=शूरतमम्) इन्द्रं शुनं (=सुखमुद्दिश्य) हुवेम (=आह्वयेम)। [अस्मान्] शृण्वन्तम् उग्रं (=प्रबलं) वृत्राणि घ्नन्तं (=शत्रून् घ्नन्तं) धनानां संजितं (=सम्यग्जेतारं) [तं] समत्सु (=युद्धेषु) ऊतये (=रक्षणाय) [हुवेम] ॥

७. हें इंद्रा, प्रबळ [वीरां]नीं मंथिलेला प्रबळ [सोम] तूं पी. ज्या [सोमा]ला तुज प्राशनोत्सुकासाठीं श्येन [पक्षी] आणिता झाला; ज्याच्या मादांत तूं प्रबळ [शत्रु]जनांचा पाडाव करितोस, [आणि] ज्याच्या मादांत तूं गाईंचे गोठे उघडून टाकितोस.

7. Drink, o Indra, of the strong soma, prepared by the strong heroes ; the soma which the eagle brought for thee that lovest [to drink it]; in the exhilaration of which thou dost overthrow the mighty enemies; in the exhilaration of which thou didst throw open the strongholds of the cows.

८. धनसमृद्ध [आणि] अतिशय शौर्यवान् इंद्राला सुखासाठीं या लढाईंत [आणि] समरांगणांत आम्ही बोलावूं. ऐकून घेणारा, प्रबळ [आणि] शत्रूंला मारणारा [आणि] लूट जिंकणारा [असा जो इंद्र, त्या]ला आम्ही साहाय्यासाठीं युद्धांमध्यें बोलावूं.

8. Let us invoke for blessing in this fight, in [this] struggle, Indra possessed of wealth, [and] most brave—[invoke] in battles for protection mighty [Indra], who hears [our prayer], who slays the enemies, who conquers booties.

---

७. ‘ प्रबळ वीरांनीं ’=‘ वृषधूतस्य.’ म्हणजे प्रबळ जे सोम काढणारे उपासक अथवा ऋत्विज, त्यांहीं मंथन करून काढिलेला. सायणाचार्य ‘ प्रबळ ग्राव्यांनीं’ असा अर्थ करतात.

‘ श्येनपक्षी आणिता झाला.’=‘ श्येन आ जभार.’ सू. ८० मं. २ आणि टीप पहा.

हें आणि या पुढचें २७८ अशा या दोन सूक्तांमध्यें ‘ हरि ’ शब्दाची आवृत्ति पुष्कळ वेळ केली असून त्याच्या अर्था विषयीं बरेच श्लेष जाणविले आहेत.

सूक्तम् ४४–२७८.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । बृहती छन्दः ॥

अयं ते अस्तु हर्यतः सोम आ हरिभिः सुतः ।
जुषाण इन्द्र हरिभिर्न आ गह्या तिष्ठ हरितं रथम् ॥ १ ॥

अयम् । ते । अस्तु । हर्यतः । सोमः । आ । हरिऽभिः । सुतः ।
जुषाणः । इन्द्र । हरिऽभिः । नः । आ । गहि । आ । तिष्ठ । हरितम् । रथम् ॥ १ ॥

हर्यन्नुषसमर्चयः सूर्यं हर्यन्नरोचयः ।
विद्वांश्चिकित्वान्हर्यश्व वर्धस इन्द्र विश्वा अभि श्रियः ॥ २ ॥

हर्यन् । उषसम् । अर्चयः । सूर्यम् । हर्यन् । अरोचयः ।
विद्वान् । चिकित्वान् । हरिऽअश्व । वर्धसे । इन्द्र । विश्वाः । अभि । श्रियः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. हरिभिः सुतः (=सुवर्णवर्णैर्ग्रावभिरभिषुतो) हर्यतः (=सुवर्णवर्णः) अयं सोमस्ते अस्तु (=तव भवतु) । हे इन्द्र, जुषाणः (=सोमं सेवमानो) हरिभिर्न आ गहि (=सुवर्णवर्णैरश्वैः सहास्मान् आगच्छ) । हरितं रथम् आ तिष्ठ (=सुवर्णवर्णं रथमधितिष्ठ) ॥

२. हर्यन् (=सुवर्णवर्णं सोमं कामयमानस्त्वम्) उषसम् अर्चयः (=उषसं प्रकाशयसि उद्गमयसि) । हर्यन् (=सुवर्णवर्णं सोमं कामयमानस्त्वं) सूर्यम् अरोचयः (=दीपयसि) । हर्यश्व (=सुवर्णवर्णाश्व) हे इन्द्र, विद्वान् चिकित्वान् (=ज्ञानवांस्त्वं) विश्वाः श्रियः (=सर्वाः शोभा) अभि वर्धसे (=अभितो वर्धयसि) ॥

सूक्त ४४–२७८.

ऋषि–विश्वामित्र. देवता–इंद्र. वृत्त–बृहती.

१. [हे इंद्रा], हा सुवर्णकांतीच्या ग्राव्यांनीं काढिलेला सुंदर सोम तुला [अर्पण] असो. हे इंद्रा, तूं येऊन त्याचें सेवन कर. तूं सुवर्णकांतीच्या रथांत आरूढ हो.

२. [हे इंद्रा], तूं सुवर्णवर्ण [सोमाची] वांछा करून उषेला प्रकाशवितोस, सुवर्णवर्ण [सोमाची] वांछा करून तूं सूर्याला प्रकाशवितोस. हे सुवर्णवर्णाश्व इंद्रा, विद्वान् आणि ज्ञानवान् असा जो तूं, तो सकळ संपदा चोहींकडून वाढवितोस.

HYMN 44-278.

To *Indra*. By *Vis'vâmitra*. Metre—*Bṛihatî*.

1. Let this golden soma extracted by the golden [stones] be thine. Enjoying [it] come to us, o Indra, with thy golden horses. Mount thy golden chariot.

2. Desiring the golden soma thou dost make Ushas to shine, desiring the golden soma thou dost make the sun to shine. Knowing and observing thou, o Indra possessed of golden horses, dost promote all glories.

---

२. 'उषेला–सूर्याला–प्रकाशवितोस.' म्हणजे तुला उपासक जनांनीं प्रातःसवनाच्या वेळीं सोम अर्पण करावा म्हणून तूं उषेचा आणि त्यानंतर सूर्याचा उदय होई असें करितोस. प्राचीन काळीं आर्य उपासक जन प्रातःकाळीं सोम काढून इंद्रादिकांस अर्पण करीत असत हें प्रसिद्ध आहे.

'संपदा वाढवितोस.' म्हणजे सर्व ज्या शोभा त्यांची सूर्योदय करवून अभिवृद्धि करवितोस.

द्यामिन्द्रो हरिधायसं पृथिवीं हरिवर्पसम् ।
अधारयद्धरितोर्भूरि भोजनं ययोरन्तर्हरिश्चरत् ॥ ३ ॥
द्याम् । इन्द्रः । हरिऽधायसम् । पृथिवीम् । हरिऽवर्पसम् ।
अधारयत् । हरितोः । भूरि । भोजनम् । ययोः । अन्तः । हरिः ।
चरत् ॥ ३ ॥
जज्ञानो हरितो वृषा विश्वमा भाति रोचनम् ।
हर्यश्वो हरितं धत्त आयुधमा वज्रं बाह्वोर्हरिम् ॥ ४ ॥
जज्ञानः । हरितः । वृषा । विश्वम् । आ । भाति । रोचनम् ।
हरिऽअश्वः । हरितम् । धत्ते । आयुधम् । आ । वज्रम् । बाह्वोः ।
हरिम् ॥ ४ ॥
इन्द्रो हर्यन्तमर्जुनं वज्रं शुक्रैरभीवृतम् ।
अपावृणोद्धरिभिरद्रिभिः सुतमुद्गा हरिभिराजत ॥ ५ ॥ ८ ॥
इन्द्रः । हर्यन्तम् । अर्जुनम् । वज्रम् । शुक्रैः । अभिऽवृतम् ।
अप । अवृणोत् । हरिऽभिः । अद्रिऽभिः । सुतम् । उत् । गाः । ह-
रिऽभिः । आजत ॥ ५ ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

३. इन्द्रो हरिधायसं (=सुवर्णवर्णस्य सोमस्य पोषकं) द्यां हरिवर्पसं (=सुवर्णवर्णरूपां) हरितोर्भूरि भोजनं (=सुवर्णवर्णयोरश्वयोर्यवसादिप्रभूतां भक्षणसाधनभूतां) पृथिवीं [च] अधारयत् (=ते अधो यथा न पततस्तथा ते अधारयत्)। ययोरन्तः (=अपि च तयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये) हरिश्चरत् (=सुवर्णवर्णरूपः सूर्यात्मक इन्द्रः संचरति) ॥

४. वृषा (=वीर्यवानिन्द्रो) जज्ञानः (=जातमात्र एव) विश्वं रोचनं (=दीप्यमानं सर्वं लोकम्) आ भाति (=सर्वतो दीपयति)। हर्यश्वः (=सुवर्णवर्णाश्व इन्द्रो) हरितम् आयुधं धत्ते (=सुवर्णवर्णमायुधं धारयति)। हरिं (=सुवर्णवर्णं वज्रम्) आ बाह्वोर् (=बाह्वोरुपरि) [धत्ते] ॥

५. इन्द्रो हर्यन्तं (=कमनीयम्) अर्जुनं (=शुभ्रं) शुक्रैरभिवृतं (=शुभ्रैः क्षीरादि-

३. इंद्र सुवर्णवर्ण [सोम]पेय ज्यांत आहे त्या द्यूला [आणि] सुवर्णवर्णकांतीच्या पृथिवीला, कीं जी त्याच्या सुवर्णवर्ण अश्वांला पोषिते तिला, धारण करितो; ज्या दोहोंच्या मध्यें सुवर्णवर्ण [इंद्र] संचार करितो.

४. सुवर्णवर्ण वीर येतांच तो सकळ तेजस्वी लोकाला प्रकाशवितो. सुवर्णवर्णाश्व [इंद्र] सुवर्णवर्ण आयुधाला—सुवर्णवर्ण वज्राला—बाहूंवर धारण करितो.

५. इंद्र कमनीय, शुभ्र, शुभ्रतेजांनीं आच्छादिलेला [आणि] सुवर्णग्राव्यांनीं कुटून काढिलेला जो प्रबळ सोम त्याला शोधून काढिता झाला, [आणि] सुवर्णवर्णाच्या घोड्यांनीं गाईंस बाहेर काढिता झाला.

3. Indra upholds the heaven that nourishes the golden soma, and the earth of golden shape, the great nourishing place of his golden horses. And between the two goes golden [Indra].

4. So soon as he has appeared, the golden hero illuminates all brilliant space. [Indra] possessed of golden horses bears the golden weapon—the golden thunderbolt on his shoulders.

5. Indra discovered the lovely, white, strong soma, covered with white raiments [and] extracted with the golden stones. He drove out the cows with his golden horses.

---

३. 'सुवर्णवर्ण सोम पेय ज्यांत आहे त्या द्यूला.' सोम द्युलोकांत आहे आणि तेथून मनुष्य लोकीं प्राप्त होतो असें वेदांत सांगितलें आहे. सू. ८० मं. २ पहा.

'दोहोंच्यामध्यें इंद्र संचार करितो.' ='ययोरन्तर्हरिश्चरत्.' म्हणजे इंद्र हा सूर्यरूपानें पृथिवी आणि द्युलोक या दोहोंच्या मध्यें संचार करितो. इंद्र हा देव मुळीं सूर्यरूपच आहे असें वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं येत असतें. सू. ६ मं. २ पहा.

५. 'प्रबळ'='वज्रम्.' हा अर्थ सायणानुसार केला आहे. परंतु त्या विषयीं संशय आहे. आम्हांस वाटतें 'वज्रम्' याच्या ठिकाणीं 'व्रजम्' असा

सूक्तम् ४५-२७९.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । बृहती छन्दः ॥

आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः ।
मा त्वा के चिन्नि यमन्विं न पाशिनोऽति धन्वेव ताँ इहि ॥१॥

आ । मन्द्रैः । इन्द्र । हरिऽभिः । याहि । मयूररोमऽभिः ।
मा । त्वा । के । चित् । नि । यमन् । विम् । न । पाशिनः । अति । धन्वऽइव । तान् । इहि ॥ १ ॥

वृत्रखादो वलंरुजः पुरां दर्मो अपामजः ।
स्थाता रथस्य हर्योरभिस्वर इन्द्रो दृह्ळा चिदारुजः ॥ २ ॥

वृत्रऽखादः । वलम्ऽरुजः । पुराम् । दर्मः । अपाम् । अजः ।
स्थाता । रथस्य । हर्योः । अभिऽस्वरे । इन्द्रः । दृह्ळा । चित् । आऽरुजः ॥ २ ॥

भिरभितो व्याप्तं) वज्रम् (=? उग्रं) हरिभिरद्रिभिः सुतं (=सुवर्णवर्णैर्ग्रावभिरभिषुतं) [सोमम्] अप अवृणोत् (=अपगतावरणं कृतवान्) । हरिभिः (=सुवर्णवर्णाश्वैर्) गा उदाजत (=पणिभिरपहृता गा बिलान्निरगमयत्) ॥

अथवा अर्थसौलभ्यार्थं वज्रम् इत्येतस्य स्थाने व्रजम् इति पाठं गृहीत्वा एवं व्याख्येयम् । हर्यन्तं कमनीयम् अर्जुनं शुभ्रं शुक्रैरभिवृतं शुभ्रैस्तेजोभिरभितो व्याप्तं व्रजं पणिभिरपहृतानां गवां प्रतिबन्धस्थानं हरिभिरद्रिभिः सुतं सुवर्णवर्णैर्वज्रैः प्रेरितं च्यावयितम् । वज्रैश्चावयित्वेति यावत् । अपावृणोत् उदघाटयत् । तथा कृत्वा च हरिभिः सुवर्णवर्णैरश्वैः सह गत्वा गा उदाजत बिलान्निरगमयत् । इति ॥

भाषायाम्.

१. हे इन्द्र, मयूररोमभिः (=मयूररोमसदृशरोमयुक्तैर्) मन्द्रैः (=हर्षकारिभिर्) हरिभिः (=सुवर्णवर्णैस्तवाश्वैः सह) आ याहि (=आगच्छ)। विं न पाशिनः (=पाशहस्ता व्याधा यथा पक्षिणं प्रतिबध्नन्ति तथा) त्वा केचित् मा नि यमन् (=त्वां केपि मा नियच्छन्तु गमनप्रतिबन्धं मा कुर्वन्तु) । तान् धन्वेव (=निर्जलप्रदेशान् इव) अति इहि (=अतिक्रम्यागच्छ) ॥

२. इन्द्रो वृत्रखादः (=वृत्रं हिनस्ति तादृशो) [भवति] । [अपि च] वलं

सूक्त ४५–२७९.

ऋषि–विश्वामित्र. देवता–इंद्र. वृत्त–बृहती.

१. हे इंद्रा, मोराच्या पिसांप्रमाणें ज्यांचे केश त्या आनंदी सुवर्णवर्णाश्वांसहित तूं ये. पक्ष्याला [जसे] फांस घालणारे [प्रतिबंध करितात] तसे तुला कोणीहि प्रतिबंध न करोत. उदकशून्य प्रदेशांला [मागें टाकून आल्या]-प्रमाणें त्यांस मागें टाकून ये.

२. इंद्र वृत्राचा नाश करणारा, वलाला फोडून टाकणारा, नगरें विदारणारा, उदकांतें प्रेरणारा, सुवर्णवर्ण घोड्यांला हांकण्यासाठीं रथारूढ होणारा [आणि] प्रबळांचाहि छेद करणारा [होय].

Hymn 45–279.

To *Indra*. By *Vis'vâmitra*. Metre—*Bṛihatî*.

1. Come, o Indra, with thy joyous golden horses, having hairs like the feathers of a peacock. Let no one catch thee, even as the fowlers [catch] a bird. Come across them as over the deserts.

2. Indra [is] the destroyer of Vṛitra, the breaker of Vala, the shatterer of the [enemies'] fortresses, the sender of the waters, he that mounts his chariot to drive his golden horses, the breaker of even those that are strong.

पाठ कल्पून निर्वाह करावा. तसें केल्यास शुभ्र तेजांनीं व्याप्त (‘ शुक्रैरभीवृतम् ’) सुवर्णवर्णाच्या वज्रांनीं हालविलेला (हरिभिरद्रिभिः सुतम्) असा जो गाईचा गोठा (व्रजम्) तो उघडिता झाला (अपावृणोत्), असा अर्थ करावा. या अर्थास कांहीं अडचण आलीच तर ती ‘ अद्रिभिः सुतम् ’ या पदांत असेल. पण ‘ सुतं ’ शब्दाचा अर्थ प्रेरित, म्हणजे ढळविलेला, चाळविलेला, असा मूळधातूवरूनच होण्यासारिखा आहे.

---

२. ‘ वलाला फोडून टाकणारा.’ म्हणजे मेघोदकासाठीं मेघभेद करणारा. ‘घोड्याला हांकण्यासाठीं रथारूढ होणारा’=‘स्थाता रथस्य हर्योरभिस्वरे.’ म्हणजे रथारूढ होऊन त्याचे घोडे स्वताहाच हांकणारा. ‘ अभिस्वरे ’ ही चतुर्थी समजली पाहिजे.

गम्भीराँ उदधीँरिव क्रतुं पुष्यसि गा इव ।
प्र सुगोपा यवसं धेनवो यथा ह्रदं कुल्या इवाशत ॥ ३ ॥

गम्भीरान् । उदधीन्ऽइव । क्रतुम् । पुष्यसि । गाःऽइव ।
प्र । सुऽगोपाः । यवसम् । धेनवः । यथा । ह्रदम् । कुल्याःऽइव ।
आशत ॥ ३ ॥

आ नस्तुजं रयिं भरांशं न प्रतिजानते ।
वृक्षं पक्वं फलमङ्कीव धूनुहीन्द्र संपारणं वसु ॥ ४ ॥

आ । नः । तुजम् । रयिम् । भर । अंशम् । न । प्रतिऽजानते ।
वृक्षम् । पक्वम् । फलम् । अङ्कीऽइव । धूनुहि । इन्द्र । सम्ऽपारणम् ।
वसु ॥ ४ ॥

रुजः (=मेघस्य भञ्जकः) पुरां दर्मः (=शत्रुनगराणां भेत्ता) अपाम् अजः (=मेघो दकानां प्रेरको) हर्योरभिस्वरे रथस्य स्थाता (=सुवर्णवर्णयोः स्वकीययोरश्वयो प्रेरणाय रथमधिष्ठाता=रथमधिष्ठाय हर्योः प्रेरयिता) दृह्ला चित् आ रुजः (=दृढाना अतिबलवतामपि शत्रूणां विदारयिता) [भवति] ॥

भाषायाम्.

३. [हे इन्द्र], गम्भीरान् उदधीन् इव (=महावकाशान् समुद्रान् इव) [अथवा] गा इव (=पयःपूर्णा गा इव) क्रतुं पुष्यसि (=कर्मणः कर्तारम् उपास पोषयसि आपूरयसि) । सुगोपा धेनवो यवसं यथा (=सुष्ठु पालिता गावस्तृणादि यथा प्राप्नुवन्ति तथा) [अथवा] कुल्या ह्रदमिव (=कृत्रिमसरितो महाजलाश यथा प्राप्नुवन्ति तथा) [सोमसरितस्त्वां] प्र आशत (=प्राप्नुवन्ति) ॥

४. [हे इन्द्र], प्रतिजानते अंशं न (=व्यवहारज्ञाय पुत्राय पिता यथा स्वकी यस्य धनस्य भागं ददाति तद्वत्) तुजं रयिं (=“ शत्रूणां बाधकं धनं ”) न आ भ (=आनय) । हे इन्द्र, पक्वं फलं वृक्षम् अङ्कीव (=अङ्कुशी यथा पक्वं फलं प्र वृक्षं धूनोति तथा) संपारणं वसु धूनुहि (=अस्मदिच्छायाः पूरकं धनं चालय अ स्मभ्यं प्रयच्छ) ॥

३. [हे इंद्रा], गंभीर समुद्रांस [भरल्या]प्रमाणें [अथवा] गाईंस [भरल्या]प्रमाणें तूं यजन करणाऱ्याला भरून टाकितोस. चांगल्या राखिलेल्या गाई [जशा] कुरणाप्रत [जातात] [अथवा] कालवे डोहाप्रत [जातात] त्याप्रमाणें [सोमाच्या नद्या] [तुजप्रत] जातात.

3. Thou dost fill the performer of the sacrifice like the deep seas, like the cows. As the well-guarded cows [run] to the grass [or] as the channels to the lake, even so the [streams of soma] run [to thee].

४. [हे इंद्रा], व्यवहार जाणणाऱ्या [पुत्रा]ला [जसा] [पिता] अंश [देतो] तसा तूं आम्हांला शत्रुबाधक संपत्ति दे. हे इंद्रा, ज्याप्रमाणें एकादा मनुष्य आंकडी घेऊन पिकलेल्या फळासाठीं झाड [हालवितो] त्याप्रमाणें तूं मनोरथ पूर्ण करणारें धन आम्हांला हालवून दे.

4. Bring to us wealth that shall overawe [the enemies], as a [father] gives a portion of his wealth to [his son] that knows his right. Shake down to us, o Indra, wealth that shall fulfil our desire even as a man with a hook [shakes] a tree for a ripe fruit.

३. 'भरून टाकितोस.' म्हणजे संपत्त्यादिकांनीं.

४. 'अंश.' म्हणजे आपल्या धनाचा भाग.

'हालवून.' धन जणूं तुझ्या कल्पवृक्षाला फळांप्रमाणें लागलेलें आहे. तूं वृक्ष हालवितांच तें पडेल असें विवक्षित आहे.

स्वयुरिन्द्र स्वराळसि स्मद्दिष्टिः स्वयंशस्तरः ।
स वावृधान ओजसा पुरुष्टुत भवा नः सुश्रवस्तमः ॥५॥ ॥९॥

स्वऽयुः । इन्द्र । स्वऽराट् । असि । स्मत्ऽदिष्टिः । स्वयंशःऽतरः ।
सः । ववृधानः । ओजसा । पुरुऽस्तुत । भव । नः । सुश्रवःऽतमः
॥ ५ ॥ ९

भाषायाम्.

५. हे इन्द्र, [त्वं] स्वयुः (=स्वतन्त्रः) स्वराट् (=स्वकीयेन बलेन राज्यस्य कर्ता) स्मद्दिष्टिः (=सुमद्दिष्टिः=सुशासनः) स्वयशस्तरः (=अतिशयेन स्वतःसिद्ध यशोयुक्तश्च) असि । स [त्वं] हे पुरुष्टुत (=बहुभिः स्तुत), ओजसा वावृधानः (=बलेन वर्धमानः सन्) नः सुश्रवस्तमः (=अस्मभ्यम् अतिशयेन शोभन संपद्वान्) भव ॥

सूक्तम् ४६-२८०.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

युध्मस्य ते वृषभस्य स्वराज उग्रस्य यूनः स्थविरस्य घृष्वेः ।
अजूर्यतो वज्रिणो वीर्या३णीन्द्र श्रुतस्य महतो महानि ॥ १ ॥

युध्मस्य । ते । वृषभस्य । स्वऽराजः । उग्रस्य । यूनः । स्थविरस्य
घृष्वेः ।
अजूर्यतः । वज्रिणः । वीर्याणि । इन्द्र । श्रुतस्य । महतः । महानि॥

भाषायाम्.

१. हे इन्द्र, युध्मस्य (=योधनशीलस्य) वृषभस्य (=वीरस्य) स्वराजः (=स्वतो राजमानस्य) उग्रस्य (=शत्रुभयंकरस्य) यूनः (=सदातरुणस्य) स्थविरस्य (=चिरंतनस्य) घृष्वेः (=शत्रूणां संघर्षकस्य) अजूर्यतः (=जरारहितस्य) वज्रिणः (=वज्रयुक्तस्य) श्रुतस्य (=प्रख्यातस्य) महतस्ते वीर्याणि (=वीरकार्याणि) महानि (=महान्ति) [भवन्ति] ॥

५. हे इंद्रा, तूं स्वतंत्र [आणि] स्वतःसिद्ध राजा आहेस. तूं सुशासन [आणि] अत्यंत स्वतंत्र कीर्तिमान् [आहेस]. तर हे बहुस्तुत इंद्रा, तूं पराक्रमानें अत्यंत प्रबळ होऊन आम्हांला अत्यंत वैभवदाता हो.

5. Thou art independent, and a ruler of thy own right. [Thou art] of good rule [and] of independent renown. Growing strong with prowess be, o thou praised by many, the best giver of good prosperity to us.

५. वरील सूक्त आणि हें सूक्त याचा पाठ शांतिसूक्तांत, दुष्टजननशांतींत आणि हरिसूक्त म्हणून जें म्हणतात त्यांत, करण्याचा प्रचार पडला आहे.

सूक्त ४६–२८०.

ऋषि–विश्वामित्र. देवता–इंद्र. वृत्त–त्रिष्टुप्.

१. हे इंद्रा, झुंझार, स्वतःसिद्ध राज्य करणारा, प्रबळ, नित्य तरुण, चिरंतन [शत्रूंचा] चुरा करणारा, जरारहित, वज्रधारी, असा जो तूं प्रख्यात महान् वीर, त्या तुझे पराक्रम महान् [आहेत].

Hymn 46–280.

To *Indra*. By *Vis'vâmitra*. Metre—*Trishṭubh*.

1. Great are the exploits of thee the great one,—thou o Indra, who art warlike, heroic, reigning in thy own right, mighty, ever young, eternal, overpowering, undecaying, wielding the thunderbolt, renowned.

१. 'पराक्रम.' म्हणजे वृत्राला मारणें इत्यादि.

महाँ असि महिष वृष्ण्येभिर्धनस्पृदुग्र सहमानो अन्यान् ।
एको विश्वस्य भुवनस्य राजा स योधया च क्षयया च जनान् ॥२॥

महान् । असि । महिष । वृष्ण्येभिः । धनऽस्पृत् । उग्र । सहमानः । अन्यान् ।
एकः । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा । सः । योधय । च । क्षयय । च । जनान् ॥ २ ॥

प्र मात्राभी रिरिचे रोचमानः प्र देवेभिर्विश्वतो अप्रतीतः ।
प्र मज्मना दिव इन्द्रः पृथिव्याः प्रोरोर्महो अन्तरिक्षादृजीषी ॥
॥ ३ ॥

प्र । मात्राभिः । रिरिचे । रोचमानः । प्र । देवेभिः । विश्वतः । अप्रतिऽइतः ।
प्र । मज्मना । दिवः । इन्द्रः । पृथिव्याः । प्र । उरोः । महः । अन्तरिक्षात् । ऋजीषी ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. हे महिष (=प्रबल), [त्वं] महान् असि । हे उग्र (=शत्रुभयंकर), धनस्पृत् (=धनानां जेता) [त्वं] वृष्ण्येभिः (=वीर्यैः) अन्यान् सहमानः (=अभिभवन्) [वर्तसे] । [त्वं] विश्वस्य भुवनस्य एको राजा (=सर्वस्य जगतो द्वितीयरहितो राजा) [भवसि] । स [त्वं] जनान् योधय च क्षयय च (=शत्रुजनान् प्रहर साधुजनान् स्वस्वस्थाने निवासय च) ॥

३. रोचमानः (=दीप्यमान इन्द्रो) मात्राभिः प्र रिरिचे (=पर्वतेभ्योतिरिक्तोधिको भवति) । विश्वतोप्रतीतः (=सर्वतोपरिमितो) देवेभिः प्र [रिरिचे] (=देवेभ्योप्यधिको भवति) । इन्द्रो मज्मना (=बलेन) दिवः पृथिव्याः (=द्यावापृथिवीभ्यां) प्र [रिरिचे] (=अधिको भवति) । ऋजीषी (=सोमवानिन्द्र) उरोर्महः (=विस्तीर्णात् महतः) अन्तरिक्षात् प्र [रिरिचे] (=अधिको भवति) ॥

२. हे प्रबळ, हे शक्तिमान् [इंद्रा], तूं महान् आहेस. धन जिंकणारा तूं आपल्या पराक्रमांनीं दुसऱ्यांचा पाडाव करणारा [आहेस]. [तूं] सकळ भुवनांचा एकला राजा आहेस. तर तूं [शत्रुजनांस] हाणून [मित्र]जनांकडून वस्ति करीव.

३. देदीप्यमान [इन्द्र] पर्वतांपेक्षां मोठा आहे. सर्व बाजूंनीं अपरिमित [इन्द्र] देवांपेक्षां मोठा आहे. इन्द्र आपल्या बळानें [द्युलोकापेक्षां] आणि पृथ्वीपेक्षां मोठा आहे. सोमवान् [इन्द्र] विस्तीर्ण [आणि] महान् अन्तरिक्षापेक्षां मोठा आहे.

2. Thou art great, o mighty Indra. With thy powers thou art a conqueror of spoil, a subjugator of others, o terrible one! Thou art the supreme king of the universe. Therefore, do thou conquer and settle the people.

3. Resplendent Indra excels the mountains, Indra unmeasured on all sides excels the gods, Indra excels heaven and earth by his power, he to whom the soma is offered excels the vast and great firmament.

---

२. ‘ धन जिंकणारा ’=‘ धनस्पृत्.’ म्हणजे युद्धांमध्यें शत्रूंस जिंकून त्यांचें धन हरण करणारा.

उरुं गंभीरं जनुषाभ्यु१ग्रं विश्वव्यंचसमवतं मंतीनाम् ।
इन्द्रं सोमांसः प्रदिविं सुतासंः समुद्रं न स्रवत आ विंशन्ति ॥४॥
उरुम् । गभीरम् । जनुषां । अभि । उग्रम् । विश्वऽव्यंचसम् । अवतम् । मतीनाम् ।
इन्द्रम् । सोमांसः । प्रऽदिविं । सुतासंः । समुद्रम् । न । स्रवतः । आ । विशन्ति ॥ ४ ॥
यं सोमंमिन्द्र पृथिवीद्यावा गर्भं न माता बिंभृतस्त्वाया ।
तं ते हिन्वन्ति तमु ते मृजन्त्यध्वर्यवो वृषभ पातवा उं ॥५॥१०॥
यम् । सोमम् । इन्द्र । पृथिवीद्यावां । गर्भम् । न । माता । बिभृतः । त्वाऽया ।
तम् । ते । हिन्वन्ति । तम् । ऊं इतिं । ते । मृजन्ति । अध्वर्यवः । वृषभ । पातवै । ऊं इतिं ॥ ५ ॥ १० ॥

भाषायाम्.

४. उरुं (=विशालं) गभीरं (=महावकाशं) जनुषा उग्रं (=प्रबलं) मतीनां विश्वव्यचसम् अवतं (=स्तुतीनां महावकाशम् अवटं निधिभूतम्) इन्द्रं सुतासः सोमासः (=अभिषुताः सोमरसाः) समुद्रं स्रवतो न (=नद्यो यथा समुद्रम् अभ्याविशन्ति तथा) प्रदिवि (=पूर्वेष्वहःसु=प्राचीनकालादारभ्य) अभि आ विशन्ति (=आभिमुख्येनाविशन्ति) ॥

५. हे इन्द्र, गर्भं माता न (=माता यथा गर्भं बिभर्ति तथा) यं सोमं त्वाया (=त्वत्कामनया) पृथिवीद्यावा (=द्यावापृथिव्यौ) बिभृतस्तम् अध्वर्यवस्ते हिन्वन्ति (=त्वदर्थं प्रेरयन्ति) तमु (=तमेव) हे वृषभ (=वीर), ते पातवा उ (=तुभ्यमेव पानार्थं) मृजन्ति (=शोधयन्ति) ॥

४. महान्, गंभीर, जाज्या भयंकर, स्तुतींचा विश्वावकाश डोह, असा जो इन्द्र त्याच्या ठायीं, नद्या समुद्रांत शिरतात त्याप्रमाणें, पिळून काढिलेले सोम प्राचीन काळापासून प्रवेश करीत आले आहेत.

५. हे इन्द्रा, ज्या सोमाला द्यावापृथ्वी, माता गर्भाला [धारण करिते त्या]प्रमाणें, त्वत्प्रेमानें धारण करितात, तो सोम अध्वर्यु तुला अर्पण करीत आहेत, तोच [सोम] हे वीरा, तुला पिण्यासाठीं शुद्ध करीत आहेत.

4. The extracted somas have from ancient times entered Indra, even as the rivers enter the sea, Indra who is vast, deep, mighty, the capacious lake of hymns offered.

5. The priests are offering to thee that soma, are purifying, o hero, for thee to drink that soma which, o Indra, the earth and heaven bears through love for thee, as a mother [bears] a fœtus.

---

४. 'स्तुतींचा विश्वावकाश'=' विश्वव्यचसं मतीनाम् अवतं.' म्हणजे डोहांत कितीहि पुष्कळ पाणी गेलें तरी जसें त्यांत मावतें त्याप्रमाणें अनेक मनुष्यांनीं अनेक स्तुति इंद्राला अर्पण केल्या तरी त्या त्याच्या ठायीं मावतात. त्यांस जागा नाहीं असें होत नाहीं.

५. 'सोमाला द्यावापृथिवी धारण करितात.' सोम द्युलोकांत उत्पन्न होतो अशी प्रशंसा वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं येते. सोमाविषयीं शतपथ ब्राह्मणांत अशी कथा सांगितली आहे कीं, जेव्हां देव पृथिवीवर होते तेव्हां तो आकाशांत होता, यज्ञांत त्याचा उपयोग करण्याविषयीं जेव्हां त्याणीं इच्छिलें तेव्हां गायत्री (म्हणजे गायत्री नांवाच्या वृत्तांची प्रसिद्ध ऋचा) त्याला आणण्यासाठीं उडून गेली. ती सोमाला आणीत असतां विभावसु नांवाच्या गंधर्वानें त्या गायत्रीपासून तो हरण करून घेतला. हें देवांस समजल्यावर त्यांनीं वाग्देवतेला पाठविलें, आणि तिणें तो आणिला. श० ब्रा० ३. ९. ३. २० यांत, सोम आकाशांत होता त्याला गायत्रीनें पक्ष्याचें सोंग घेऊन जाऊन आणिलें असें सांगितलें आहे.

सूक्तम् ४७–२८१.

विश्वामित्र ऋषिः। इन्द्रो देवता। त्रिष्टुप् छन्दः॥

मरुत्वाँ इन्द्र वृषभो रणाय पिबा सोममनुष्वधं मदाय।
आ सिञ्चस्व जठरे मध्व ऊर्मिं त्वं राजासि प्रदिवः सुतानाम्॥१॥

मरुत्वान्। इन्द्र। वृषभः। रणाय। पिब। सोमम्। अनुऽस्वधम्। मदाय।

आ। सिञ्चस्व। जठरे। मध्वः। ऊर्मिम्। त्वम्। राजा। असि। प्रऽदिवः। सुतानाम्॥ १॥

सजोषा इन्द्र सगणो मरुद्भिः सोमं पिब वृत्रहा शूर विद्वान्।
जहि शत्रूँरप मृधो नुदस्वाथाभयं कृणुहि विश्वतो नः॥ २॥

सऽजोषाः। इन्द्र। सऽगणः। मरुत्ऽभिः। सोमम्। पिब। वृत्रऽहा। शूर। विद्वान्।

जहि। शत्रून्। अप। मृधः। नुदस्व। अथ। अभयम्। कृणुहि। विश्वतः। नः॥ २॥

भाषायाम्.

१. हे इन्द्र, मरुत्वान् वृषभः (=मरुद्युक्तो वीरस्त्वं) सोमं रणाय (=संग्रामाय) मदाय (=हर्षप्राप्तये च) अनुष्वधं पिब (=यथासामर्थ्यं पिब)। मध्व ऊर्मिं (=मदकरस्य सोमस्य धाराम्) आ जठरे सिञ्चस्व (=उदरे क्षारय)। त्वं सुतानां प्रदिवः राजासि (=पूर्वकालादारभ्य सोमानां राजा भवसि)॥

२. हे इन्द्र, हे शूर, वृत्रहा (=वृत्रस्य हन्ता) विद्वान् (=कर्मविषयाभिज्ञस्त्वं) मरुद्भिः सजोषाः सगणः (=मरुतां गणैः संयुक्तः सन्) सोमं पिब। शत्रून् जहि। मृधः अप नुदस्व (=हिंसकान् अपगमय)। अथ (=अपि च) नो विश्वतः अभयं कृणुहि (=अस्मान् सर्वतो भयरहितान्कुरु)॥

सूक्त ४७–२८१.

ऋषि–विश्वामित्र. देवता–इंद्र. वृत्त–त्रिष्टुभ्.

१. हे इन्द्रा, मरुतांनीं युक्त-वीर असा जो तूं तो सोमाला रणासाठीं पी– मदासाठीं तुझ्यानें पिवेल तितका पी. मधुर सोमाची धार पोटांत ओत. तूं पुरातन काळापासून सोमाचा राजा आहेस.

२. हे इन्द्रा, मरुद्गणांनीं संयुक्त [आणि] वृत्रहन्ता [आणि] ज्ञानवान् असा जो तूं तो सोमाला पी. शत्रूंला मार. वैऱ्यांला नाहींसे कर. आणि आम्हांला सर्व बाजूंनीं अभय कर.

Hymn 47–281.

To *Indra*. By *Vis'vâmitra*. Metre—*Trishṭubh*.

1. Do thou, o Indra, the hero with the Maruts drink the soma for the battle—for exhilaration, according to thy strength. Pour the wave of the sweet juice into thy belly. Thou hast ever been the king of the extracted somas.

2. Do thou, o brave Indra, drink the soma, thou accompanied by thy troops of the Maruts, thou the killer of Vṛitra and full of knowledge. Strike the enemies, destroy the foes. And make us free from fear on every side.

---

१. ‘रणासाठीं’=‘रणाय.’ प्रीतीसाठीं, तुला हर्ष होण्यासाठीं असाहि अर्थ शक्य आहे. कारण ‘रण’ शब्दाचा तसा अर्थ वेदांत होत असतो.

उत ऋतुभिर्ऋतुपाः पाहि सोममिन्द्र देवेभिः सखिभिः सुतं नः ।
याँ आभजो मरुतो ये त्वान्वहन्वृत्रमदधुस्तुभ्यमोजः ॥ ३ ॥

उत । ऋतुऽभिः । ऋतुऽपाः । पाहि । सोमम् । इन्द्र । देवेभिः । सखिऽभिः । सुतम् । नः ।
यान् । आ । अभजः । मरुतः । ये । त्वा । अनु । अहन् । वृत्रम् । अदधुः तुभ्यम् । ओजः ॥ ३ ॥

ये त्वाहिहत्ये मघवन्नवर्धन्ये शाम्बरे हरिवो ये गविष्टौ ।
ये त्वा नूनमनुमदन्ति विप्राः पिबेन्द्र सोमं सगणो मरुद्भिः ॥४॥

ये । त्वा । अहिऽहत्ये । मघऽवन् । अवर्धन् । ये । शाम्बरे । हरिऽवः । ये । गोऽइष्टौ ।
ये । त्वा । नूनम् । अनुऽमदन्ति । विप्राः । पिब । इन्द्र । सोमम् । सऽगणः । मरुत्ऽभिः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. उत (=अपि च) हे इन्द्र, ऋतुपाः (=ऋतुषु सोमस्य पाता त्वं) सखिभिर्देवेभिः (=मित्रभूतैर्द्योतमानैर्मरुद्भिः सह) नः सुतं पिब (=अस्माकं सोमं पिब)। यान् मरुतः आ अभजः (=त्वं सोमस्य भागिनोकरोः)। ये त्वा वृत्रम् अन्वहन् (=त्वामनुसृत्य वृत्रम् अहन्=वृत्रहनने तव सहाया अभवन्)। [ये च] तुभ्यम् ओजः अदधुः (=तुभ्यं बलम् अकुर्वन्) ॥

४. हे मघवन्, ये अहिहत्ये (=वृत्रहननरूपे कर्मणि) ये शाम्बरे (=शम्बरसंबन्धिनि युद्धे) [अपि च] हे हरिवः (=हरिद्वर्णाश्वयुक्त), ये गविष्टौ (=पणिभिरसुरैः सह गवार्थे युद्धे) त्वा अवर्धन् (=त्वाम् अवर्धयन्) ये विप्राः (=मेधाविनो मरुतस्) त्वा नूनम् अनुमदन्ति (=त्वाम् इदानीमपि मादयन्ति) [तैर्] मरुद्भिः सगणः (=मरुद्भिः संयुक्तः सन्) हे इन्द्र, सोमं पिब ॥

३. आणि नियमित काळीं सोम पिणारा असा जो तूं तो नियमित काळीं सोम पी. हे इंद्रा, तुझे सखे देव त्यांसहित तूं आमचा सोम पी. ज्या मरुतांला तूं [सोमाचा] भाग देता झालास, [आणि] जे तुला वृत्रहननाच्या वेळीं साहाय्य करिते झाले, [आणि] तुझें बळ वाढविते झाले, [त्या मरुतांसहित पी].

४. हे मघवन्, जें अहीला मारण्याच्या कामीं तुला प्रबळ करिते झाले, [आणि] हे सुवर्णवर्णाश्वा, जे शंबराला मारण्याच्या कामीं [आणि] जे गोयुद्धांत तुला प्रबळ करिते झाले, [आणि] जे प्रज्ञावान् [मरुत्] तुला अजून हर्षवितात, त्या मरुतांसहित हे इंद्रा, तूं सोम पी.

3. And o Indra that drinkest in seasons, drink thou our extracted soma along with thy friends the brilliant Maruts with whom thou sharest the [soma], the Maruts who helped thee to kill Vṛitra, [and who] gave thee strength.

4. Drink the soma, o Indra, accompanied by the wise Maruts who strengthened thee, o Maghavan, in killing the Serpent, who [strengthened] thee, o thou possessed of the golden horses, in the fight with S'ambara, who [strengthened] thee in the fight for the cows, and who cheer thee even now.

---

३. 'नियमित काळीं'=' ऋतुभिः.' म्हणजे प्रातःसवनाच्या वेळीं, मध्याह्नेच्या वेळीं, सायंसवनाच्या वेळीं इत्यादि.

'सोमाचा भाग देता झालास'='आ अभजः' म्हणजे उपासकांनीं तुला अर्पण केलेला सोम तूं ज्या मरुतांबरोबर आजपर्यंत पीत आला आहेस.

४. 'अहीला.' सू. ३२ मं. १ पहा. शंबराला. सू. ५१ मं. ६ पहा.

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यं शासमिन्द्रम् ।
विश्वासाहमवसे नूतनायोग्रं सहोदामिह तं हुवेम ॥ ५ ॥ ११ ॥

मरुत्वन्तम् । वृषभम् । ववृधानम् । अकवऽअरिम् । दिव्यम् । शासम् । इन्द्रम् ।
विश्वऽसहम् । अवसे । नूतनाय । उग्रम् । सहःऽदाम् । इह । तम् । हुवेम ॥ ५ ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

५. मरुत्वन्तं (=मरुद्भिः संयुक्तं) वृषभं (=वीरं) वावृधानं (=समृद्धम्) अकवारिम् (=अकुत्सितशत्रुकं) दिव्यं (=दिवि द्युलोके वर्तमानं) शासं (=शासितारं) विश्वासाहं (=सर्वस्य प्रतिपक्षस्य अभिभवितारम्) उग्रम् (=उद्गूर्णं) सहोदां (=बलप्रदं) तम् इन्द्रं नूतनाय अवसे (=नवतराय रक्षणाय) इह हुवेम (=आह्वयेम) ॥

सूक्तम् ४८-२८२.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

सद्यो ह जातो वृषभः कनीनः प्रभर्तुमावदन्धसः सुतस्य ।
साधोः पिब प्रतिकामं यथा ते रसाशिरः प्रथमं सोम्यस्य ॥१॥

सद्यः । ह । जातः । वृषभः । कनीनः । प्रऽभर्तुम् । आवत् । अन्धसः । सुतस्य ।
साधोः । पिब । प्रतिऽकामम् । यथा । ते । रसऽआशिरः । प्रथमम् । सोम्यस्य ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. सद्यो ह जातो वृषभः कनीनः (=जातमात्र एव तरुणो वीर इन्द्रः) सुतस्यान्धसः प्रभर्तुम् आवत् (=अभिषुतस्य सोमलक्षणान्नस्य प्रकर्षेण भर्तारं यजमानं रक्षतु) ।—[हे इन्द्र], ते प्रतिकामं यथा साधो रसाशिरः सोम्यस्य प्रथमं पिब (=यथा तव कामस्य पूर्तिर्भवति तथा साधुं पयोमिश्रितं सोमसंबन्धिनं रसं प्रथमं पिब सर्वेभ्यो देवेभ्यः पुरस्तात् पिब) ॥

५. मरुद्युक्त, वीर, प्रवृद्ध, महाशत्रुक, दिव्य, शासनकर्ता, विश्वजित्, प्रबळ, बलदायक [अशा] त्या इंद्राला आम्ही येथें नव्या रक्षणासाठीं बोलावितों.

5. Let us invoke here for new protection that mighty hero accompanied by the Maruts, who has mighty enemies, who is heavenly, who instructs, who conquers all, who is the mighty giver of strength.

५. 'महाशत्रुक.'='अकवारिम्.' म्हणजे ज्याचे शत्रु सामान्य नव्हेत, तर वृत्रादिक महाप्रतापी आणि महाप्रबळ होत. अकवारि शब्दाचा अर्थ पाश्चात्त्य विद्वान् अकुत्सित दान करणारा म्हणजे उदार असा करितात.

'नव्या रक्षणासाठीं'='नूतनाय अवसे.' म्हणजे प्राचीन काळीं इंद्रानें चमत्कार करून आपल्या भजकांचें रक्षण केलें तसा कांहीं नूतन चमत्कार करून आतांहि आमचें रक्षण त्याणें करावें या उद्देशानें.

सूक्त ४८–२८२.

ऋषि–विश्वामित्र. देवता–इंद्र. वृत्त–त्रिष्टुप्.

१. झाला तोच तरुण वीर झाला असा जो इंद्र, तो पिळून काढिलेला सोम अर्पण करणाऱ्या उपासकाला रक्षो.—[हे इन्द्रा], दूध मिसळलेला जो चांगला सोमरस, तो यथेच्छ प्रथम पी.

Hymn 48–282.

To *Indra*. By *Vis'vâmitra*. Metre—*Trishṭubh*.

1. May he who, when he was born, was at once a youthful warrior, protect the offerer of the extracted drink. Drink thou first the excellent drink of soma mixed with milk, according to thy pleasure.

१. प्रथम='प्रथमम्.' म्हणजे सर्व देवां अगोदर. पुढें सू. २८४ मं. ३ पहा.

यज्जायथास्तदहरस्य कामेंऽशोः पीयूषमपिबो गिरिष्ठाम् ।
तं ते माता परि योषा जनित्री महः पितुर्दम आसिञ्चदग्रे ॥ २ ॥

यत् । जायथाः । तत् । अहः । अस्य । कामे । अंशोः । पीयूषम् । अपिबः । गिरिऽस्थाम् ।
तम् । ते । माता । परि । योषा । जनित्री । महः । पितुः । दमे । आ । असिञ्चत् । अग्रे ॥ २ ॥

उपस्थाय मातरमन्नमैट्ट तिग्ममपश्यदभि सोममूधः ।
प्रयावयन्नचरद्गृत्सो अन्यान्महानि चक्रे पुरुधप्रतीकः ॥ ३ ॥

उपऽस्थाय । मातरम् । अन्नम् । ऐट्ट । तिग्मम् । अपश्यत् । अभि । सोमम् । ऊधः ।
प्रऽयवयन् । अचरत् । गृत्सः । अन्यान् । महानि । चक्रे । पुरुधऽप्रतीकः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. यज्जायथास्तदहः (=यस्मिन् दिने जातोसि तस्मिन्नेव दिने) अस्य कामे (=सोमस्य काम उत्पन्ने सति) अंशोर्गिरिस्थां पीयूषं (=सोमलतायाः पर्वतस्थितं रसम्) अपिबः। तं [रसं] ते जनित्री योषा माता (=तवोत्पादयित्री तरुणी माता) महः पितुर्दमे (=महतः पितुर्गृहे) अग्रे (=प्रथमं स्तन्यदानात्प्रागेव) परि आ असिञ्चत् (=तवास्ये परितोक्षारयत्) ॥

३. [स इन्द्रो] मातरमुपस्थाय (=मातुः समीपे स्थित्वा) अन्नमैट्ट (=अयाचत)। अभि ऊधः तिग्मं सोमम् अपश्यत् (=तस्या ऊधसि तीक्ष्णं सोमरसं दृष्टवान्)। गृत्सः (=मेधावी सः) अन्यान् प्रयावयन् (=शत्रूंश्चालयन् सन्) अचरत् (=सर्वत्र चरति)। पुरुधप्रतीकः (=सर्वतोमुखः स) महानि चक्रे (=महान्ति कर्माणि वृत्रहननादीनि कृतवान्) ॥

२. हे इंद्रा, तूं ज्या दिवशीं झालास त्याच दिवशीं तुला पर्वतस्थ सोमाच्या महा रसाची इच्छा होऊन तूं तो प्यालास. तुला जन्म देणाऱ्या तुझ्या तरूण मातेनें [तुझ्या] महा पित्याच्या घरीं तुला प्रथम तो पाजिला.

३. तो मातेप्रत जाऊन अन्न याचिता झाला. [त्याला तिच्या] कासेंत तेजस्वी सोम दृष्टीस पडला. प्रज्ञावी इन्द्र इतराला हालवून टाकीत संचार करिता झाला. सर्वतोमुख [इंद्र] मोठे पराक्रम करिता झाला.

2. On the day that thou wast born thou didst drink the juice, found on the mountain, of the [soma] plant, with a desire for it. Thy young mother who gave thee birth gave it to thee to drink first in the house of thy great father.

3. Coming to his mother he asked for food. He saw the brilliant soma in her udder. Wise [Indra] went, subduing others. He who sees on many sides performed great deeds.

---

२. 'पर्वतस्थ'='गिरिस्थाम्.' सोमरसाची उत्पत्ति पर्वतावर झाली असें सांगितलें आहे. सू. ९३ मं. ६ आणि टीप पहा.

'प्रथम'='अग्र.' म्हणजे दूध पाजण्याच्या पूर्वी.

३. 'तिच्या कासेंत सोम दृष्टीस पडला.' म्हणजे तिच्या स्तनांमध्यें दूध नाहीं, तर सोमच दृष्टीस पडला.

'हालवून टाकीत संचार करिता झाला.' म्हणजे शत्रुजनांचा पाडाव करीत करीत गेला.

'सर्वतोमुख'='पुरुधप्रतीकः.' म्हणजे ज्याची दृष्टि एकीकडेस नसतां अनेक दिशांकडेस पोंहचते असा.

उग्रस्तुराषाळभिभूत्योजा यथावशं तन्वं चक्र एषः ।
त्वष्टारमिन्द्रो जनुषाभिभूयामुष्या सोममपिबच्चमूषु ॥ ४ ॥

उग्रः । तुराषाट् । अभिभूतिऽओजाः । यथावशम् । तन्वम् । चक्रे । एषः ।

त्वष्टारम् । इन्द्रः । जनुषा । अभिऽभूय । आऽमुष्य । सोमम् । अपिबत् । चमूषु ॥ ४ ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।
शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥५॥१२॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् । वाजऽसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ ५ ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

४. उग्रः (=शत्रूणां भयंकरस्) तुराषाट् (=त्वरया शत्रूणामभिभविता) अभिभूत्योजाः (=अभिभवनशीलबलवान्) एष [इन्द्रो] यथावशं तन्वं चक्रे (=शरीरं यथाकामं नानाविधरूपोपेतं कृतवान्) । इन्द्रो जनुषा त्वष्टारम् अभिभूय (=जातमात्रस्त्वष्टारं जित्वा) चमूषु सोमम् आमुष्य अपिबत् (=चमसेषु स्थितं सोमं चोरयित्वा पीतवान्) ॥

५. अस्मिन् भरे वाजसातौ (=संग्रामे युद्धे च) मघवानं (=धनवन्तं) नृतमं (=शूरतमम्) इन्द्रं शुनं (=सुखमुद्दिश्य) हुवेम (=आह्वयेम) । [अस्मान्] शृण्वन्तम् उग्रं (=प्रबलं) वृत्राणि घ्नन्तं (=शत्रून् घ्नन्तं) धनानां संजितं (=सम्यग्जेतारं) [तं] समत्सु (=युद्धेषु) ऊतये (=रक्षणाय) [हुवेम] ॥

४. तो शत्रुभयंकर, विजयशाली, पराक्रमवान् [इन्द्र] यथेच्छ रूप घेता झाला. इंद्र जन्मतांच त्वष्ट्याला पराभवून चमसांतील सोम हरण करून प्याला.

4. He the terrible, the subjugator possessed of overpowering strength assumed forms according to his wish. Indra having when born defeated Tvashṭâ, stole and drank the soma in the cups.

५. धनसमृद्ध [आणि] अतिशय शौर्यवान् इंद्राला सुखासाठीं या लढाईंत [आणि] समरांगणांत आम्ही बोलावूं.—ऐकून घेणारा, प्रबळ [आणि] शत्रूंला मारणारा [आणि] लूट जिंकणारा [असा जो इंद्र, त्या]ला आम्ही साहाय्यासाठीं युद्धांमध्यें बोलावूं.

5. Let us invoke for blessing in this fight, in [this] struggle, Indra possessed of wealth [and] most brave—[invoke] in battles for protection mighty [Indra] who hears [our prayer], who slays the enemies, who conquers booties.

४. 'त्वष्ट्याला पराभवून चमसांतील सोम हरण करून प्याला'=' त्वष्टारम् अभिभूय आमुष्य सोमम् अपिबच्चमूषु.'

सोमाविषयीं इंद्राची मोठी भक्ति वेदांत प्रसिद्ध आहे. आणि इंद्रानें त्वष्ट्याचा सोम हरण केला आणि भक्षिला असें सांगितलें आहे. आणि त्वष्ट्याचें आणि इंद्राचें वैर असल्याविषयीं वेदांत निर्देश किती एक ठिकाणीं आलेला आहे. परंतु प्रस्तुत मंत्रावरील भाष्यांत सायण म्हणतात कीं त्वष्टा हा कोणी असुर होता.

सूक्तम् ४९–२८३.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

शंसा महामिन्द्रं यस्मिन्विश्वा आ कृष्टयः सोमपाः काममव्यन् ।
यं सुक्रतुं धिषणे विभ्वतष्टं घनं वृत्राणां जनयन्त देवाः ॥ १ ॥

शंस । महाम् । इन्द्रम् । यस्मिन् । विश्वाः । आ । कृष्टयः । सोमऽपाः । कामम् । अव्यन् ।
यम् । सुऽक्रतुम् । धिषणे इति । विभ्वऽतष्टम् । घनम् । वृत्राणाम् । जनयन्त । देवाः ॥ १ ॥

यं नु नकिः पृतनासु स्वराजं द्विता तरति नृतमं हरिष्ठाम् ।
इनतमः सत्वभिर्यो ह शूषैः पृथुज्रया अमिनादायुर्दस्योः ॥ २ ॥

यम् । नु । नकिः । पृतनासु । स्वऽराजम् । द्विता । तरति । नृऽतमम् । हरिऽस्थाम् ।
इनऽतमः । सत्वऽभिः । यः । ह । शूषैः । पृथुऽज्रयाः । अमिनात् । आयुः । दस्योः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. [हे होतः], यस्मिन् [इन्द्रे] विश्वाः कृष्टयः (=सर्वे मनुष्याः) सोमपाः कामम् आ अव्यन् (=यज्ञम् अनुष्ठाय सोमपाः सन्तः अभिलषितम् अर्थं प्राप्नुवन्ति) यं सुक्रतुं (=जगत्पालनादिकर्मवन्तम् इन्द्रं) धिषणे (=द्यावापृथिव्यौ) [अजनयतां] [यं च] देवाः विभ्वतष्टम् (=ऋभूणां मध्यमेन विभ्वना निर्मितं) वृत्राणां घनं (=शत्रूणां घातकम् आयुधमिव शत्रुघातकं) जनयन्त (=अकुर्वन्) [तं] महाम् इन्द्रं शंस (=महान्तम् इन्द्रं स्तुहि) ॥

२. स्वराजं (=स्वतो राजमानं) नृतमं (=शूरतमं) हरिस्थां (=हरिद्वर्णाश्वयुक्तं) यम् [इन्द्रं] पृतनासु (=संग्रामेषु) नकिर्नु (=न कोपि) द्विता (=?) तरति (=उत्तीर्य गच्छति=अभ्यस्ति) यो ह (=यश्च) शूषैः (=प्रबलैः) सत्वभिः (=शूरैर्मरुद्भिर्) इनतमः (=अतिशयेन सेनास्वामी=उत्कृष्टः सेनापतिर्) [भवति] [स] पृथुज्रयाः (=महावेग) [इन्द्रो] दस्योरायुरमिनात् (=शत्रोः प्राणं हतवान्) ॥

द्विता युद्धमासाद्य सेनां द्विधा कृत्वा वर्तमानं यमिन्द्रमिति सायणः ॥

सूक्त ४९–२८३.

ऋषि–विश्वामित्र. देवता–इन्द्र. वृत्त–त्रिष्टुप्.

१. [हे होत्या], ज्याच्याठायीं सर्व जन सोमपी होऊन आपली कामना पूर्ण करून घेतात, [आणि] ज्या सुचरित इंद्राला द्यावापृथिवी जन्म देते झाले, [आणि] ज्याला देव विभ्वकृत असा वृत्रघन करिते झाले, त्या महा इन्द्राला तूं स्तव.

२. ज्या स्वतंत्र राज्यकारी, अत्यंत शूर [आणि] पीताश्वांवर आरूढ झालेल्या [इंद्रा]ला कोणीहि संग्रामांमध्यें पराभवूं शकत नाहीं, [आणि] जो [इंद्र] प्रबळ अशा वीर [मरुतां]च्या योगेंकरून अत्यंत शक्तिमान् [होतो], तो तीव्रवेगी [इंद्र] दस्यूचा जीव हरण करिता झाला.

Hymn 49–283.

To *Indra*. By *Vis'vâmitra*. Metre—*Trishṭubh.*

1. Praise great Indra, in whom all men, having drunk the soma, have attained their desire; who, the performer of great deeds, was born of Heaven and Earth, and whom the gods made for to strike the enemies a hammer shaped by Vibhvâ.

2. Impetuous Indra destroyed the life of the Dasyu—[Indra] whom, the supreme king and the best of heroes, mounted on his golden horses, none can defeat in battles, and who with the mighty heroes, [the Maruts], is the greatest lord.

---

१. ' सोमपी होऊन '=' सोमपाः.' म्हणजे देवांस यज्ञांत सोम अर्पण करून आपण सोम पितात असे.

या ऋचेचा भावार्थ असा आहे कीं, ' ज्याचे आईबाप द्यावापृथिवी होत, आणि ज्याच्या योगानें देव शत्रूंला असे मारिते झाले कीं, जणूं त्याच्या हातीं विभ्वा नांवाच्या कारागिरानें केलेला घनच मिळाला, आणि जणूं तोच देवांनीं आपल्या शत्रूंच्या शिरांवर मारिला. असा जो इंद्र त्याला तूं स्तव.'

' विभ्वकृत '=' विभ्वतष्टम्. ' म्हणजे जे ऋभु, विभ्वा आणि वाज या नांवांचे तीन ऋभु देव, देवांचे कारागीर, त्यांतून मधला तो विभ्वा, त्याणें आपल्या हातांनीं निर्मिलेला घण. विभ्वा या वि-

सहावा पृत्सु तरणिर्नार्वा व्यानशी रोदसी मेहनावान् ।
भगो न कारे हव्यो मतीनां पितेव चारुः सुहवो वयोधाः ॥ ३ ॥
सहऽवा । पृत्ऽसु । तरणिः । न । अर्वा । विऽआनशिः । रोदसी इति । मेहनाऽवान् ।
भगः । न । कारे । हव्यः । मतीनाम् । पिताऽइव । चारुः । सुऽहवः । वयःऽधाः ॥ ३ ॥
धर्ता दिवो रजसस्पृष्ट ऊर्ध्वो रथो न वायुर्वसुभिर्नियुत्वान् ।
क्षपां वस्ता जनिता सूर्यस्य विभक्ता भागं धिषणेव वाजम् ॥४॥
धर्ता । दिवः । रजसः । पृष्टः । ऊर्ध्वः । रथः । न । वायुः । वसुऽभिः । नियुत्वान् ।
क्षपाम् । वस्ता । जनिता । सूर्यस्य । विऽभक्ता । भागम् । धिषणाऽइव । वाजम् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. सहावा (=बलवान्) पृत्सु अर्वा न तरणिः (=संग्रामेष्वश्व इव विजयी) रोदसी व्यानशिः (=द्यावापृथिव्योर्व्याप्ता) मेहनावान् (=दानवान्) [इन्द्रः] कारे (=स्तोत्रे) मतीनां भगो न हव्यः (=स्तोतॄणां महान् राजेवाह्वानयोग्यो) [भवति]। वयोधाः (=अन्नप्रद) [इन्द्रः] पितेव चारुः सुहवः (=प्रियः शोभनाह्वानश्च) [भवति] ॥

४. [स इन्द्रो] दिवो रजसः (=द्युलोकस्यान्तरिक्षस्य च) पृष्टः (=जनैर्याचितः=प्रिय) ऊर्ध्वः (=श्रेष्ठो) धर्ता [भवति]। [स] रथो न (=रथ इव रथसदृशो) [भवति]। वसुभिर्नियुत्वान् वायुः (=यथा नियुन्नामवडवाभिर्वायुः संयुक्तोस्ति तथा साधुभिर्मरुद्भिः संयुक्तो भवति)। [स] क्षपां वस्ता (=रात्रिरूपाणां कृष्णवस्त्राणामाच्छादयिता जनोपरि स्थापयिता) सूर्यस्य जनिता (=जनयिता) [भवति]। [अपि च] धिषणा भागमिव वाजं विभक्ता (=? "यथाढ्यानां वागस्येदमिति विभागं करोति तद्वत्" धनभागानां दाता) [भवति] ॥

३. बलवान्, संग्रामांमध्यें वारूप्रमाणें विजयी, उभय लोकांतें व्यापून टाकणारा [आणि] समृद्धिदायक [इंद्र] स्तोत्रप्रसंगीं स्तोत्यांस मोठ्या राजाप्रमाणें स्तवनीय होय. अन्नदायक [इंद्र] पित्याप्रमाणें प्रिय आणि बोलाविल्यावर सहज येणारा होय.

३. Mighty, victorious in battles like a war-horse, the filler of both the worlds, bountiful [Indra] is fit like a great king to be invoked by praisers in a hymn. [Indra] the giver of food is dear and accessible like a father.

४. तो द्युलोकाचा आणि अंतरिक्षाचा प्रिय आणि श्रेष्ठ धारणकर्ता, रथासारिखा, नियुतांनीं वायु जसा युक्त असतो तसा, चांगल्या मरुतांनीं युक्त, रात्रिरूप आच्छादनें घालणारा, सूर्याचा उत्पादक, [आणि] [श्रीमंताची] वाणी धन [देते त्या]प्रमाणें धन वांटून देणारा [होय].

4. He is the dear and excellent supporter of the heaven [and] of the firmament. He is like a chariot. [Aided] by the good [Maruts] he is like Vâyu accompanied by his mares. The spreader of the nights and the creator of the sun, he distributes wealth even as the order [of a rich man] distributes wealth.

षयीं सू. ११० मं. १ पहा.

सू. १८५ मं. ९ यांत जे देवे सागितले आहेत त्यांतीलच हा एक आहे.

---

४. ‘ नियुतांनीं वायु जसा युक्त.’ सू. २६७ मं. २ पहा.

‘[श्रीमंताची] वाणी ’=‘धिषणा.’ ह्या सायणानुसार अर्थाविषयीं आम्हांला संशय आहे, कारण ‘ श्रीमंताची ’ याचा अध्याहार करणें म्हणजे केवळ निरूपायासाठीं होय. पश्चिमेकडील विद्वान् धिषणा शब्दाचा सोमपात्र असा अर्थ करितात. त्यांच्या प्रमाणें उपमेचा भावार्थ असा कीं, ‘ सोमपात्र जसें देवांला त्यांचे त्यांचे सोमाचे भाग वांटून देतें, तसा इंद्र उपासकांला धन वांटून देतो.

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।
शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥५॥१३

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् । वाजऽसातौ ।
शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ ५ ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

५. अस्मिन् भरे वाजसातौ (=संग्रामे युद्धे च) मघवानं (=धनवन्तं) नृतमं (=शूरतमम्) इन्द्रं शुनं (=सुखमुद्दिश्य) हुवेम (=आह्वयेम)। [अस्मान्] शृण्वन्तम् उग्रं (=प्रबलं) वृत्राणि घ्नन्तं (=शत्रून् घ्नन्तं) धनानां संजितं (=सम्यग्जेतारं) [तं] समत्सु (=युद्धेषु) ऊतये (=रक्षणाय) [हुवेम]॥

सूक्तम् ५०–२८४.

विश्वामित्र ऋषिः। इन्द्रो देवता। त्रिष्टुप् छन्दः॥

इन्द्रः स्वाहा पिबतु यस्य सोम आगत्या तुम्रो वृषभो मरुत्वान् ।
ओरुव्यचाः पृणतामेभिरन्नैरास्य हविस्तन्वः कामममृध्याः ॥ १ ॥

इन्द्रः । स्वाहा । पिबतु । यस्य । सोमः । आऽगत्य । तुम्रः । वृषभः । मरुत्वान् ।
आ । उरुऽव्यचाः । पृणताम् । एभिः । अन्नैः । आ । अस्य । हविः । तन्वः । कामम् । ऋध्याः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. यस्य सोमः (=सोमो यस्य स्वकीयो भवति=यः सोमपतिर्भवति स) तुम्रः (=कर्मविघ्नकारिणां हिंसको) मरुत्वान् वृषभः (=मरुद्युक्तो वीर) आगत्य स्वाहा पिबतु (=स्वाहेति दत्तं सोमं पिबतु)। उरुव्यचाः (=प्रभूतव्याप्तिः=सोमधारणे महावकाशः स) एभिरन्नैः (=अस्माभिर्दत्तैर्हविरन्नैः) पृणताम् (=अस्माकं काममापूरयतु)। [अपि च] [अस्माकं] हविरस्य तन्वः कामम् आ ऋध्याः (=तस्य शरीरस्य कामं पूरयतु)॥

५. धनसमृद्ध [आणि] अतिशय शौर्यवान् इंद्राला सुखासाठीं या लढाईंत [आणि] समरांगणांत आम्ही बोलावूं. ऐकून घेणारा, प्रबळ [आणि] शत्रूंला मारणारा [असा जो इंद्र, त्या]ला आम्ही साहाय्यासाठीं युद्धांमध्यें बोलावूं.

5. Let us invoke for blessing in this fight, in [this] struggle, Indra possessed of wealth [and] most brave— [invoke] in battles for protection mighty [Indra] who hears [our prayer], who slays the enemies, who conquers booties.

सूक्त ५०–२८४.

ऋषि–विश्वामित्र. देवता–इन्द्र. वृत्त–त्रिष्टुप्.

१. जो सोमाचा पति [होय] तो बळवान् मरुद्युक्त इन्द्र येऊन स्वाहा [म्हणून अर्पिलेला सोम] पिओ. [तो] महावकाश [इन्द्र] या अन्नांच्या योगानें [मनोरथ] पूर्ण करो. हवि त्याच्या जीवाची इच्छा तृप्त करो.

Hymn 50-284.

To *Indra*. By *Vis'vâmitra*. Metre—*Trishṭubh*.

1. May Indra the mighty hero accompanied by the Maruts come and drink the soma offered with the exclamation *svâhâ*. For his is the soma. May he who is a vast receptacle [for the soma] fulfil [our desire] by means of these offerings. May the oblation gratify the desire of his body.

---

१. 'महावकाश '=' उरुव्यचा:.' म्हणजे ज्याच्या पोटांत पुष्कळ सोम मावण्यास जागा आहे असा.

आ ते॑ सपर्यू ज॒वसे॑ युनज्मि॒ ययो॒रनु॑ प्र॒दिव॑: श्रु॒ष्टिमाव॑: ।
इ॒ह त्वा॑ धेयु॒र्हर॑यः सुशिप्र॒ पिबा॒ त्व१॒॑स्य सुषु॑तस्य॒ चारो॑: ॥ २ ॥

आ । ते॒ । स॒प॒र्यू इति॑ । ज॒वसे॑ । यु॒न॒ज्मि॒ । ययो॑: । अनु॑ । प्र॒ऽदिव॑: । श्रु॒ष्टिम् । आव॑: ।
इ॒ह । त्वा॒ । धे॒यु॒: । हर॑यः । सु॒ऽशि॒प्र॒ । पिब॑ । तु॒ । अ॒स्य । सु॒ऽसु॑तस्य । चारो॑: ॥ २ ॥

गोभि॑र्मिमि॒क्षुं द॑धिरे सुपा॒रमिन्द्रं॑ ज्यैष्ठ्या॑य॒ धाय॑से गृणा॒नाः ।
म॒न्दा॒नः सोमं॑ पपि॒वाँ ऋ॑जीषि॒न्त्सम॒स्मभ्यं॑ पु॒रु॒धा गा इ॑षण्य ॥३॥

गोभि॑: । मि॒मि॒क्षुम् । द॒धि॒रे॒ । सु॒ऽपा॒रम् । इन्द्र॑म् । ज्यैष्ठ्या॑य । धाय॑से । गृ॒णा॒नाः ।
म॒न्दा॒नः । सोम॑म् । प॒पि॒ऽवान् । ऋ॒जी॒षि॒न् । सम् । अ॒स्मभ्य॑म् । पु॒रु॒धा । गाः । इ॒ष॒ण्य॒ ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. [हे इन्द्र], ते सपर्यू (=तव परिचारकौ हरिद्वर्णावश्वौ) जवसे (=वेगाय) आ युनज्मि (=अत्रागमनाय रथे योजयामि) ययोर् [अश्वयोः] श्रुष्टिं (="वेगं") प्रदिवः अनु आवः (=प्राचीनकालादारभ्य रक्षितवानसि=कान्तवानसि)। हे सुशिप्र (=शोभनहनो), हरयस्त्वा इह धेयुः (=तव हरिद्वर्णा अश्वास्त्वामत्रानीय स्थापयेयुः)। तु (=क्षिप्रम्) अस्य [दीयमानस्य] सुसुतस्य (=सुष्ठ्वभिषुतस्य) चारोः (=प्रियस्य) [भागं] पिब ॥

३. इन्द्रं ज्यैष्ठ्याय धायसे गृणानाः (=हे इन्द्र त्वं सर्वेषु देवेषु मध्ये यतो ज्येष्ठोसि अतः कारणात्त्वं प्रथमं सोमं पिबेति स्तुवन्त ऋत्विजो) गोभिर्मिमिक्षुं (=गोपयोभिर्वर्षितुमिच्छन्=वर्षन्तं प्रवहन्तं) सुपारं (=सुष्ठु पारयितारं कल्याणकारिणं सोमं) दधिरे (=इन्द्रप्राशनायास्थापयन्)। हे ऋजीषिन् (=सोमवन्), सोमं पपिवान् मन्दानः (=जातहर्षः सन्) अस्मभ्यं पुरुधा (=बहुभिः प्रकारैर्) गाः सम् इषण्य (=सम्यक् प्रेरय) ॥

२. तुझे आज्ञाधारक दोन [घोडे] मी येथें येण्यासाठीं वेगाकरितां जोडितों. ज्या घोड्यांचा वेग पुरातन काळापासून तुला आवडला आहे. हे सुमुख [इन्द्रा], पीतवर्ण घोडे तुला येथें आणून उभा करोत. तूं सत्वर हा चांगला काढिलेला कमनीय सोम पी.

३. सर्वांत मोठा या नात्यानें इंद्रानें [सोम] प्यावा म्हणून इंद्राची स्तुति करणाऱ्या ऋत्विजांनीं गोरसांच्या योगेंकरून वाहणारा कल्याणकारक [सोम] अर्पिला आहे.—हे सोमवान् इंद्रा, तो सोम तूं पिऊन आम्हांला अनेक प्रकारांनीं गाई पाठवून दे.

2. I yoke thy pair of obedient horses hitherward for speed, they whose speed thou hast always loved from ancient times. May thy golden horses place thee here, o Indra of handsome lips. Do thou quickly drink this beautiful well-extracted soma.

3. [The priests] have placed the beneficial soma flowing with milk, entreating Indra to drink it as the eldest [of the gods].—O Indra, to whom belongs the soma, drink the soma and being exhilarated, send us cows in various ways.

---

२. 'जोडितों'='युनज्मि.' म्हणजे स्तोत्राच्या योगानें.

३. 'सर्वांत मोठा या नात्यानें'='ज्यैष्ठ्याय.' म्हणजे सर्व देवांत वडील या नात्यानें.

इमं कामं मन्दया गोभिरश्वैश्चन्द्रवता राधसा पप्रथश्च ।
स्वर्यवो मतिभिस्तुभ्यं विप्रा इन्द्राय वाहः कुशिकासो अक्रन् ॥
॥ ४ ॥

इमम् । कामम् । मन्दय । गोभिः । अश्वैः । चन्द्रऽवता । राधसा । पप्रथः । च ।
स्वःऽयवः । मतिऽभिः । तुभ्यम् । विप्राः । इन्द्राय । वाहः । कुशिकासः । अक्रन् ॥ ४ ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।
शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥५॥१४॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् । वाजऽसातौ ।
शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तत् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ ५ ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

४. इमं कामम् (=अस्माकम् एतां वाञ्छां) गोभिरश्वैर्मन्दय (=गोदानेनाश्वदानेन च संतर्पय) । च (=अपि च) चन्द्रवता राधसा दीप्तिमता धनेन) [नः] पप्रथः (=अस्मान् प्रख्यापय) । स्वर्यवः (=स्वर्गादिसुखम् इच्छन्तो) विप्राः (=यजनकर्मकुशलाः) कुशिकासः (=कुशिकस्य पुत्रा) मतिभिः (=प्रेमभावैस्) तुभ्यम् इन्द्राय वाहः अक्रन् (=स्तोत्रम् अकुर्वन्) ॥

५. अस्मिन् भरे वाजसातौ (=संग्रामे युद्धे च) मघवानं (=धनवन्तं) नृतमं (=शूरतमम्) इन्द्रं शुनं (=सुखमुद्दिश्य) हुवेम (=आह्वयेम) । [अस्मान्] शृण्वन्तम् उग्रं (=प्रबलं) वृत्राणि घ्नन्त (=शत्रून् घ्नन्त) धनानां संजितं (=सम्यग्जेतारं) [तं] समत्सु (=युद्धेषु) ऊतये (=रक्षणाय) [हुवेम] ॥

४. ही वांछा, गाईंनीं [आणि] घोड्यांनीं तृप्त कर, आणि देदीप्यमान संपत्तीनें [आम्हांस] प्रख्यात कर. सुखेच्छु असे जे विद्वान् कुशिक त्यांहीं हें स्तोत्र तुज इंद्रासाठीं प्रेमानें रचिलें आहे.

५. धनसमृद्ध [आणि] अतिशय शौर्यवान् इंद्राला सुखासाठीं या लढाईंत [आणि] समरांगणांत आम्ही बोलावूं. ऐकून घेणारा, [आणि] शत्रूंला मारणारा [आणि] लूट जिंकणारा [असा जो इंद्र, त्या]ला आम्ही साहाय्यासाठीं युद्धांमध्यें बोलावूं.

4. Gratify this desire with cows and horses, and spread [our] fame with resplendent wealth. Desirous of wealth the pious sons of Kus'ika have with pious feelings composed the hymn for thee, Indra.

5. Let us invoke for blessing in this fight, in [this] struggle, Indra possessed of wealth[and] most brave—[invoke] in battles for protection mighty [Indra] who hears [our prayer], who slays the enemies, who conquers booties.

---

४. सू. २६४ मं. २० आणि । ही ऋचा एकच आहे.

सूक्तम् ५१-२८५.

विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । आद्यस्तृचो जागत्यः । अन्त्यास्तिस्रो गायत्र्यः । शिष्टा ऋचस्त्रिष्टुभः ॥

चर्षणीधृतं मघवानमुक्थ्य१मिन्द्रं गिरो बृहतीरभ्यनूषत ।
वावृधानं पुरुहूतं सुवृक्तिभिरमर्त्यं जरमाणं दिवेदिवे ॥ १ ॥

चर्षणिऽधृतम् । मघऽवानम् । उक्थ्यम् । इन्द्रम् । गिरः । बृहतीः । अभि । अनूषत ।
ववृधानम् । पुरुऽहूतम् । सुवृक्तिऽभिः । अमर्त्यम् । जरमाणम् । दिवेऽदिवे ॥ १ ॥

शतक्रतुमर्णवं शाकिनं नरं गिरो म इन्द्रमुप यन्ति विश्वतः ।
वाजसनिं पूर्भिदं तूर्णिमप्तुरं धामसाचमभिषाचं स्वर्विदम् ॥ २ ॥

शतऽक्रतुम् । अर्णवम् । शाकिनम् । नरम् । गिरः । मे । इन्द्रम् । उप । यन्ति । विश्वतः ।
वाजऽसनिम् । पूःऽभिदम् । तूर्णिम् । अप्ऽतुरम् । धामऽसाचम् । अभिऽसाचम् । स्वःऽविदम् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. बृहतीर्गिरः (=महत्यः स्तुतयश्) चर्षणीधृतं (=मनुष्याणां धारकं) मघवानं (=धनवन्तम्) उक्थ्यं (=स्तुत्यं) वावृधानं (=प्रतिक्षणं वर्धमानं) पुरुहूतं (=बहुभिराहूतम्) अमर्त्यं (=मरणरहितं) दिवेदिवे सुवृक्तिभिर्जरमाणं (=प्रतिदिनं सुस्तोत्रैः स्तूयमानम्) इन्द्रम् अभ्यनूषत (=सर्वतः स्तुवन्तु) ॥

२. मे गिरः (=मम स्तुतयः) शतक्रतुम् अर्णवं (=शतप्रज्ञोपेतं समुद्रभूतं) शाकिनं नरं (=बलवन्तं वीरं) वाजसनिं (=धनस्य दातारं) पूर्भिदं (=शत्रूणां पुरां भेत्तारं) तूर्णिं (=जेतारम्) अप्तुरम् (=अपां प्रेरकं) धामसाचं (=स्वस्थानं भजमानं=स्वस्थाने स्थिरम्) अभिषाचं (=शत्रूणाम् अभिभवितारं) स्वर्विदं (=स्वर्गस्य लम्भयितारं दातारम्) इन्द्रं विश्वतः उप यन्ति (=सर्वतो गच्छन्ति) ॥

सूक्त ५१–२८५.

ऋषि–विश्वामित्र. देवता–इंद्र. वृत्त–पहिल्या तीन ऋचा **जगती** वृत्ताच्या, शेवटील तीन **गायत्री** वृताच्या; उरलेल्यांचें वृत्त **त्रिष्टुप्.**

१. मनुष्यांचें पोषण करणारा, धनसमृद्ध, स्तुत्य, प्रवर्धमान, बहुतांनीं भजलेला, अमर आणि प्रतिदिनीं सुंदर स्तोत्रांनीं स्तविलेला असा जो इंद्र, त्याला महा स्तुति स्तवोत.

२. शंभर प्रज्ञा असलेला समुद्र, [आणि] बळ असलेला वीर, असा जो धनदाता, पुरभेत्ता, विजयी, उदकप्रेरक, स्वस्थानधारी, शत्रुपराभवकारी, [आणि] स्वर्गदायक इन्द्र, त्याजप्रत माझ्या स्तुति सर्व दिशांहून जात आहेत.

HYMN 51–285.

To *Indra.* By *Vis'vâmitra.* Metre—*Trishṭubh,* except the first three verses which are *Jagatîs* and the last three which are *Gâyatrîs.*

1. May great hymns celebrate Indra, the supporter of men, possessed of wealth, deserving to be praised, growing strong, invoked by many, immortal, [and] daily praised with well-composed songs.

2. My hymns run from all sides to Indra, the sea possessed of a hundred intellects, [and] the mighty hero, [Indra] the giver of wealth, the breaker of the enemies fastnesses, the victorious sender of the rainwaters, firm in his seat, overpowering, and the giver of heaven.

---

२. 'उदकप्रेरक'='अप्तुरम्.' म्हणजे वृत्राला मारून भूमीवर उदकवृष्टि करणारा. 'स्वस्थानधारी'='धामसाचम्'. म्ह० ज्याला त्याच्या स्थानाहून कोणीहि च्युत करूं शकत नाहीं.

आकरे वसोर्जरिता पनस्यतेऽनेहसः स्तुभ इन्द्रो दुवस्यति ।
विवस्वतः सदन आ हि पिप्रिये सत्रासाहमभिमातिहनं स्तुहि ॥
॥ ३ ॥

आऽकरे । वसोः । जरिता । पनस्यते । अनेहसः । स्तुभः । इन्द्रः । दुवस्यति ।
विवस्वतः । सदने । आ । हि । पिप्रिये । सत्राऽसहम् । अभिमातिऽहनम् । स्तुहि ॥ ३ ॥

नृणामु त्वा नृतमं गीर्भिरुक्थैरभि प्र वीरमर्चता सबाधः ।
सं सहसे पुरुमायो जिहीते नमो अस्य प्रदिव एक ईशे ॥ ४ ॥

नृणाम् । ऊं इति । त्वा । नृऽतमम् । गीःऽभिः । उक्थैः । अभि । प्र । वीरम् । अर्चत । सऽबाधः ।
सम् । सहसे । पुरुऽमायः । जिहीते । नमः । अस्य । प्रऽदिवः । एकः । ईशे ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. वसोराकरे (=धनस्य आभिमुख्यकारिणि धनदातरीन्द्रे=धनस्वामिन इन्द्रस्य गृहे) जरिता पनस्यते (=स्तोता प्रशस्यते=सम्यग् इदं तव स्तोत्रमिति स्तूयते)। इन्द्रः अनेहसः स्तुभो दुवस्यति (=निष्पापाः स्तुतीः संभावयति=तासां फलं प्रयच्छन् पूजयति)। हि (=यस्मात्कारणात्) विवस्वतः सदने आ (=यजमानस्य गृहे) पिप्रिये (=सोमपानादिना प्रीतो भवति)। सत्रासाहं (=सर्वजितम्) अभिमातिहनं (=शत्रूणां हन्तारम्) [इन्द्रं] स्तुहि, [हे विश्वामित्र] ॥

४. हे इन्द्र, सबाधः (=सबाधसः ऋत्विजो) नृणाम् उ नृतमं (=शूरेषु मध्ये शूरतमं) वीरं त्वा (=त्वां) गीर्भिरुक्थैः (=स्तुतिभिः स्तोत्रैश्च) अभि प्रार्चत (=प्रकर्षेणार्चन्ति)।—पुरुमायः (=बहुकर्मा) [इन्द्रः] सहसे सं जिहीते (=बलाय संग्रामे यजमानाय बलं दातुं गच्छति)। नमः (=तस्मै नमोऽस्तु)। प्रदिवः (=प्राचीनकालादारभ्य) अस्य [जगत] एक ईशे (=अद्वितीय ईश्वरो भवति)॥

३. धनाचा दाता [जो इन्द्र त्या]च्या ठायीं स्तोत्याची प्रशंसा होते. निष्पाप स्तुतींची इन्द्र संभावना करितो. आणि [इन्द्र] यजमानाच्या घरीं संतृप्त होतो. [तर हे विश्वामित्रा], सर्व शत्रूंचा पराभव करणारा [आणि] गर्विष्ठ शत्रूंचें हनन करणारा [जो इन्द्र, त्या]ला तूं स्तव.

४. [हे इन्द्रा], शूरांमध्यें उत्तम शूर [आणि] वीर असा जो तूं त्या तुला ऋत्विग्जन स्तुतींनीं आणि स्तोत्रांनीं स्तवीत आले आहेत.—पुष्कळ पराक्रम करणारा [इन्द्र] बळाचें साहाय्य करण्याकरितां येत असतो. [त्याला] नमस्कार [असो]. तो या [जगा]चा प्राचीन काळापासून एकला प्रभु होय.

3. The poet is commended in the house of [Indra] the giver of bliss. Indra honours sinless praises. For he is delighted in the house of the sacrificer. Praise [Indra] the conqueror of all, the killer of the insolent foe.

4. The priests have worshipped thee, o hero, the best of warriors, with hymns [and] songs.—He the performer of many exploits runs to help. Obeisance [be to him]. He has ever been the one master of this [world].

---

३. ‘ स्तोत्याची प्रशंसा होते’=‘जरिता पनस्यते.’ म्हणजे इंद्राच्या येथें स्तोत्या उपासकाला शाबासकी मिळते.

४. ‘ बलाचें साहाय्य करण्याकरितां.’ =‘ सहसे ’. म्हणजे उपासकाला कुमक देण्याकरितां त्याचा धांवा ऐकून येत असतो.

पूर्वीरस्य निष्षिधो मर्त्येषु पुरू वसूनि पृथिवी बिभर्ति ।
इन्द्राय द्याव ओषधीरुतापो रयिं रक्षन्ति जीरयो वनानि ॥ ५ ॥
॥ १५ ॥

पूर्वीः । अस्य । निःऽसिधः । मर्त्येषु । पुरु । वसूनि । पृथिवी । बिभर्ति ।
इन्द्राय । द्यावः । ओषधीः । उत । आपः । रयिम् । रक्षन्ति । जीरयः । वनानि ॥ ५ ॥ १५ ॥

तुभ्यं ब्रह्माणि गिर इन्द्र तुभ्यं सत्रा दधिरे हरिवो जुषस्व ।
बोध्याइपिरवसो नूतनस्य सखे वसो जरितृभ्यो वयो धाः ॥ ६ ॥

तुभ्यम् । ब्रह्माणि । गिरः । इन्द्र । तुभ्यम् । सत्रा । दधिरे । हरिऽवः । जुषस्व ।
बोधि । आपिः । अवसः । नूतनस्य । सखे । वसो इति । जरितृऽभ्यः । वयः । धाः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. अस्य (=तस्येन्द्रस्य) निष्षिधः (="अनुशासनानि") मर्त्येषु पूर्वीः (=मर्त्यजनेषु पूर्व्यः प्रभूता) [भवन्ति] । पृथिवी [तस्याज्ञया] पुरू वसूनि (=बहूनि धनानि) बिभर्ति । इन्द्राय (=इन्द्राज्ञया) द्यावः (=द्युप्रदेशाः=विस्तीर्णो द्युलोकः) ओषधीः (=ओषध्यः) उत आपः (=आपश्च) जीरयो वनानि (=मनुष्या वृक्षाश्च) रयिं रक्षन्ति (=धनं रक्षन्ति) ॥

जीर्यन्त इति जीरयो मनुष्या इति सायणः ॥

६. हे इन्द्र, तुभ्यं ब्रह्माणि (=स्तोत्राणि) तुभ्यं गिरः (=स्तुतीश्च) सत्रा दधिरे (=युगपदेव भिन्नभिन्नेषु स्थलेषु भिन्नभिन्ना मनुष्या धारयन्ति प्रयच्छन्ति) । हे हरिवः (=पीताश्व), तानि सर्वाणि स्तोत्राणि ताः स्तुतीश्च) जुषस्व (=सेवस्व) । नूतनस्यावसः (=नवस्य रक्षणस्य) आपिः (=सखा=नवतरस्य रक्षणस्य दाता सखा) बोधि (=भव) । हे वसो सखे (=साधो सखिभूत), जरितृभ्यो वयो धाः (=स्तोतृभ्योऽन्नं प्रयच्छ) ॥

५. त्याचीं अनुशासनें मर्त्यलोकांत अनेक आहेत. पृथिवी [त्याच्या] अनेक संपदा धारण करिते. इन्द्रासाठीं द्युलोक, ओषधी, आणि उदकें, मनुष्यें [आणि] वनें धन रक्षीत असतात.

5. Many are his commands among mortals, many [are the] blessings the earth contains. For Indra the heaven, the plants and the waters, the men [and] the trees preserve the wealth.

६. हे इंद्रा, तुला स्तोत्रें [आणि] हे सुवर्णाश्व [इन्द्रा], तुला स्तुति एकाच काळीं अर्पण करितात. त्या तूं सेवन कर. तूं नवें रक्षण करणारा नातलग हो, हे चांगल्या मित्रा, तूं स्तोत्यांला अन्न दे.

6. They offer thee praises, offer, o Indra, hymns to thee. Enjoy [them], o thou possessed of golden horses. Be thou our friend for new protection. Give food to the praisers, o good friend!

---

५. 'अनुशासनें'='निष्षिधः' म्हणजे आज्ञा, हुकूम. हा अर्थ सायणास अनुसरून केला आहे. सायण निष्षिध् शब्दाचा हाच किंवा असाच बहुतकरून अर्थ करीत असतात. पाश्चात्य विद्वान् देणग्या असा अर्थ करितात, पण येथें तरी निदान सायणभाष्याला सोडून या शब्दाचा दुसरा अर्थ करण्याची अवश्यकता नाहीं.

६. 'नवें रक्षण करणारा' सू. २८१ मं. ५ आणि टीप पहा.

इन्द्रं मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शार्याते अपिबः सुतस्य ।
तव प्रणीती तव शूर शर्मन्ना विवासन्ति कवयः सुयज्ञाः ॥ ७ ॥

इन्द्र । मरुत्वः । इह । पाहि । सोमम् । यथा । शार्याते । अपिबः । सुतस्य ।
तव । प्रऽनीती । तव । शूर । शर्मन् । आ । विवासन्ति । कवयः । सुऽयज्ञाः ॥ ७ ॥

स वावशान इह पाहि सोमं मरुद्भिरिन्द्र सखिभिः सुतं नः ।
जातं यत्त्वा परि देवा अभूषन्महे भराय पुरुहूत विश्वे ॥ ८ ॥

सः । वावशानः । इह । पाहि । सोमम् । मरुत्ऽभिः । इन्द्र । सखिऽभिः । सुतम् । नः ।
जातम् । यत् । त्वा । परि । देवाः । अभूषन् । महे । भराय । पुरुऽहूत । विश्वे ॥ ८ ॥

अप्तूर्ये मरुत आपिरेषोऽमन्दन्निन्द्रमनु दातिवाराः ।
तेभिः साकं पिबतु वृत्रखादः सुतं सोमं दाशुषः स्वे सधस्थे ॥९

अप्ऽतूर्ये । मरुतः । आपिः । एषः । अमन्दन् । इन्द्रम् । अनु । दातिऽवाराः ।
तेभिः । साकम् । पिबतु । वृत्रऽखादः । सुतम् । सोमम् । दाशुषः । स्वे । सधऽस्थे ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

७. मरुत्वः (=मरुद्युक्त) हे इन्द्र, यथा शार्याते सुतस्यापिबः (=पुरा शार्यात स्य नाम कस्यचिदुपासकस्य गृहे यथा सोमम् अपिबस्तथा) इह सोमं पाहि (=अ सोमं पिब)। हे शूर, तव प्रणीती (=तव प्रकृष्टे नयने) तव शर्मन् आ (=तव श्रये च) [वर्तमानाः] सुयज्ञाः कवयो विवासन्ति (=कृतशोभनयज्ञा ऋषयस्त्व परिचरन्ति)॥

८. हे इन्द्र, स [त्वं] वावशानः (=सोमं कामयमानः सन्) सखिभिर्मरुद्भि [सह] नः सुतं सोमम् (=अस्माकम् अभिषुतं सोमम्) इह पाहि (=अस्मिन्य

७. हे मरुद्युक्त इन्द्रा, तूं शार्याताच्या घरीं जसा सोम प्यालास तसा येथें सोम पी. तुझ्या आज्ञेंत [आणि] हे शूरा, तुझ्या आश्रयाखलीं सुयज्ञ कवि तुला भजतात.

८. तर हे इंद्रा, तूं तुझे सखे मरुत् यांसहित आमचा सोम येथें प्रीतीनें पी; कारण कीं हे पुरुहूता, तूं झालास त्या क्षणींच तुला सर्व देव मोठया संग्रामासाठीं सिद्ध करिते झाले.

९. हे मरुतांनो, वृष्टि करण्याच्या कामीं [इन्द्र] [तुमचा] सखा [होय].—धनदायी [मरुत्] इंद्राला हर्षविते झाले. त्यांसहित वृत्रघ्न [इन्द्र] पिळून काढिलेला सोम हविर्दीत्या उपासकाच्या स्वताहाच्या घरीं पिओ.

7. Drink here, o Indra accompanied by the Maruts, the soma even as thou didst drink the extracted juice in the house of S'âryâta. Under thy guidance and, o hero, under thy protection the poets with good oblations worship thee.

8. Do thou, therefore, o Indra, drink here lovingly our extracted soma with thy friends the Maruts. For all the gods prepared thee, o thou invoked by many, for a great battle when thou wast born.

9. He was your friend, o Maruts, in the exploit about the waters.—The bounteous [Maruts] congratulated Indra. May the destroyer of Vṛitra drink with them the extracted soma in the sacrificer's own house.

---

७. 'शार्यात'. सू. ५१ मं. १२ पहा. 'कवि'. म्हणजे उपासक, स्तोत्रानें उपासना करणारे.

इदं ह्यन्वोजसा सुतं राधानां पते ।
पिबा त्व१स्य गिर्वणः ॥ १० ॥

इदम् । हि । अनु । ओजसा । सुतम् । राधानाम् । पते ।
पिब । तु । अस्य । गिर्वणः ॥ १० ॥

यस्ते अनु स्वधामसत्सुते नि यच्छ तन्वम् ।
स त्वा ममत्तु सोम्यम् ॥ ११ ॥

यः । ते । अनु । स्वधाम् । असत् । सुते । नि । यच्छ । तन्वम् ।
सः । त्वा । ममत्तु । सोम्यम् ॥ ११ ॥

प्र ते अश्नोतु कुक्ष्योः प्रेन्द्र ब्रह्मणा शिरः ।
प्र बाहू शूर राधसे ॥ १२ ॥ ॥ १६ ॥

प्र । ते । अश्नोतु । कुक्ष्योः । प्र । इन्द्र । ब्रह्मणा । शिरः ।
प्र । बाहू इति । शूर । राधसे ॥ १२ ॥ १६ ॥

पिब) । हे पुरुहूत, जातं त्वा (=जातमात्रं त्वां) विश्वे देवाः (=सर्वे देवा) महे भराय (=महते संग्रामाय) पर्यभूषन् (=सर्वतोलमकुर्वन्=सिद्धमकुर्वन्) ॥

९. हे मरुतः, एष (=स इन्द्रः) अप्तूर्ये (=मेघोदकस्य प्रेरणनिमित्ते युद्धे आपिः (=युष्माकं सखाभवत्) ।—दातिवाराः (=दत्तधना दानशालिनो) [मरुत] इन्द्रम् अन्वमन्दन् (=अहृष्यन्) । तेभिः साकं (=तैर्मरुद्भिः सह) वृत्रखादः (=वृत्रस्य हिंसक इन्द्रो) दाशुषः स्वे सधस्थे (=हविर्दत्तवतो यजमानस्य स्वकीये गृहे) सुतम् (=अभिषुतं) सोमं पिबतु ॥

भाषायाम्.

१०. हे राधानां पते (=धनानां स्वामिन्), इदं (=सोमरूपं पेयम्) अनु ओजसा (=बलेन) सुतम् (=अभिषुतं) हि । तु (=क्षिप्रं) हे गिर्वणः (=स्तुतिप्रिय), अस्य पिब (=तं सोमं पिब) ॥

११. यः [सोमस्] ते (=तव) अनु स्वधाम् असत् (=तव बलानुरूपो भवेत् भवति) सुते (=तस्मिन्नभिषुते सोमे) तन्वं नि यच्छ (=तव शरीरं नितरां प्रेरय =तस्मिन्निमग्नो भव) । स [सोमः] सोम्यं त्वा ममत्तु (=सोमार्हं त्वां मादयतु) ॥

१२. हे इन्द्र, [स सोमस्] ते कुक्ष्योः प्राश्नोतु (=तव कुक्षिपार्श्वयोरवकाशं

१०. हे संपदांच्या पती, हें पेय [आमच्या] शक्तीप्रमाणें पिळून काढिलें [आहे]. हे स्तुतिप्रिय [इन्द्रा], तें तूं सत्वर पी.

११. [हे इन्द्रा], हा सोम तुझ्या बळानुरूप आहे, तर यांत तुझें शरीर तूं निमग्न कर. तो तुज सोमार्हाला हृष्ट करो.

१२. तो तुझें उदर भरो, हे इंद्रा, स्तोत्रासहित तो तुझें शिर भरो; हे शूरा, तो मोठें धन [मिळविण्या]साठीं [तुझे] बाहु भरो.

10. For this [has been] extracted with all [our] strength, o lord of gifts! Do thou drink it quickly, o thou fond of praises!

11. Direct thyself into the extracted juice which is suited to thy strength. May it exhilarate thee who deservest the soma.

12. May it penetrate thy belly, may it penetrate thy head with the hymn, o Indra; may it penetrate thy arms, o brave warrior, to [give us] wealth.

---

११. ‘ तुझ्या बळानुरूप ’=‘ स्वधामनु. ’ म्हणजे जो तुझ्या बळाला प्रबळ करण्यास शक्तिमान् आहे असा.

१२. ‘ बाहु भरो.’ म्हणजे तो सोम पिऊन तुझ्या बाहूंच्या आंगीं सामर्थ्य येओ, आणि त्याच्या योगेंकरून तूं शत्रूवर हल्ला करून त्याचें धन हरण करून तें आम्हांला दे.

सूक्तम् ५२—२८६.

विश्वामित्र ऋषिः। इन्द्रो देवता। आद्याश्चतस्रो गायत्र्यः। षष्ठी जगती। शिष्टास्त्रिष्टुभः॥

धानावन्तं करम्भिणमपूपवन्तमुक्थिनम्।
इन्द्र प्रातर्जुषस्व नः॥ १॥

धानाऽवन्तम्। करम्भिणम्। अपूपऽवन्तम्। उक्थिनम्।
इन्द्र। प्रातः। जुषस्व। नः॥ १॥

पुरोळाशं पचत्यं जुषस्वेन्द्रा गुरस्व च।
तुभ्यं हव्यानि सिस्रते॥ २॥

पुरोळाशम्। पचत्यम्। जुषस्व। इन्द्र। आ। गुरस्व। च।
तुभ्यम्। हव्यानि। सिस्रते॥ २॥

पुरोळाशं च नो घसो जोषयासे गिरश्च नः।
वधूयुरिव योषणाम्॥ ३॥

पुरोळाशम्। च। नः। घसः। जोषयासे। गिरः। च। नः।
वधूयुःऽइव। योषणाम्॥ ३॥

प्रकर्षेण व्याप्नोतु)। ब्रह्मणा (=स्तोत्रेण सह) शिरः प्र [अश्नोतु] (=तव शिरः प्रकर्षेण व्याप्नोतु)। हे शूर, राधसे (=अस्माकं धनदानाय) [तव] बाहू प्र [अश्नोतु] (=प्रकर्षेण व्याप्नोतु)॥

भाषायाम्.

१. हे इन्द्र, प्रातः (=प्रातःसवने) धानावन्तं (=भृष्टयवयुक्तं) करम्भिणं (=दधिमिश्रसक्तुभिर्युक्तम्) अपूपवन्तं (=पुरोडाशयुक्तम्) उक्थिनं (=स्तोत्रयुक्तं) नः [सोमं] जुषस्व (=सेवस्व)॥

२. हे इन्द्र, पचत्यं पुरोळाशं (=पचने साधुं पक्कं पुरोडाशं) जुषस्व (=सेवस्व) आ गुरस्व च (=समीचीनोयं पुरोडाश इत्यभिगृणीहि) च। तुभ्यं हव्यानि सिस्रते (=त्वदर्थं हवींषि आहवनीयं प्रति गच्छन्ति)॥

३. नः पुरोळाशं च घसः (=अस्माकं पुरोडाशं भक्षय च) वधूयुर्योषणामिव

सूक्त ५२–२८६.

ऋषि–विश्वामित्र. देवता–इंद्र. वृत्त–१-४गायत्री; ६ जगती; उरलेल्या त्रिष्टुप्.

१. हे इंद्रा, तूं धानायुक्त, करंभयुक्त, अपूपयुक्त [आणि] स्तोत्रयुक्त [असा जो] आमचा [सोम तो] प्रात:काळीं सेवन कर.

२. हे इंद्रा, [हा] सुपाक पुरोडाश तूं सेवन कर आणि त्याची प्रशंसा कर. तुजसाठीं हव्यें अर्पण होत आहेत.

३. तूं आमचा पुरोडाश खा आणि स्त्रीकामी पुरूष जसा युवतीला [भोगितो] तसा तूं आमच्या स्तुतींला भोग.

Hymn 52–286.

To *Indra*. By *Vis'vâmitra*. Metre—the first four verses are *Gâyatrîs*, and the sixth is a *Jagatî*; the rest are *Trishṭubhs*.

1. Do thou enjoy in the morning o Indra, our [soma] accompanied by the fried corn, by the barley mixed with curds, by the sacrificial food [and] by the hymn.

2. Do thou enjoy, o Indra, the well cooked sacrificial food and commend it. For thee are flowing the oblations.

3. Eat thou our sacrificial food, and also enjoy our hymns even as an amorous man [enjoys] a young woman.

---

१. 'धाना.' सू. १६ मं. २ सू. २६९ मं. ३,७.

'करंभ.' सू. १८७ मं. १०.

'अपूप.' म्हणजे पुरोडाश असें सायण म्हणतात. 'अपूप' शब्दाचा साधारण याज्ञिक कर्मांत 'वडा' असा अर्थ समजतात.

२. 'प्रशंसा कर'='आ गुरस्व.' म्हणजे हा चांगला आहे अशी तूं त्याची स्तुति कर.

पुरोळाशं सनश्रुत प्रातःसावे जुषस्व नः।
इन्द्र क्रतुर्हि ते बृहन् ॥ ४ ॥

पुरोळाशम् । सनऽश्रुत । प्रातःऽसावे । जुषस्व । नः ।
इन्द्र । क्रतुः । हि । ते । बृहन् ॥ ४ ॥

माध्यंन्दिनस्य सवनस्य धानाः पुरोळाशमिन्द्र कृष्वेह चारुम् ।
प्र यत्स्तोता जरिता तूर्ण्यर्थो वृषायमाण उप गीर्भिरीट्टे ॥५॥१७॥

माध्यंदिनस्य । सवनस्य । धानाः । पुरोळाशम् । इन्द्र । कृष्व । इह । चारुम् ।
प्र । यत् । स्तोता । जरिता । तूर्णिऽअर्थः । वृषऽयमाणः । उप । गीःऽभिः । ईट्टे ॥ ५ ॥ १७ ॥

तृतीये धानाः सवने पुरुष्टुत पुरोळाशमाहुतं मामहस्व नः ।
ऋभुमन्तं वाजवन्तं त्वा कवे प्रयस्वन्त उप शिक्षेम धीतिभिः॥६॥

तृतीये । धानाः । सवने । पुरुऽस्तुत । पुरोळाशम् । आऽहुतम् । ममहस्व । नः ।
ऋभुऽमन्तम् । वाजऽवन्तम् । त्वा । कवे । प्रयस्वन्तः । उप । शिक्षेम । धीतिऽभिः ॥ ६ ॥

नो गिरो जोषयासे च (=यथा स्त्रीकामो युवा युवतिं सेवते तथा अस्माकं स्तुतीः सेवस्व च) ॥

भाषायाम्.

४. हे सनःश्रुत (=पुरातनकालादारभ्य प्रख्यातेन्द्र), प्रातःसावे (=प्रातःसवने) नः पुरोळाशम् (=अस्माकं पुरोडाशं) जुषस्व। हे इन्द्र, ते क्रतुर्बृहन् हि (=तव वीरकर्म महद्भवति हि) ॥

५. हे इन्द्र, माध्यंदिनस्य सवनस्य (=मध्यंदिने भवस्य सवनस्य) धानाः पुरोळाशं [च] इह (=अत्र यज्ञे) चारुं कृष्व (=कमनीयं कुरु=अकमनीयमपि कमनीयोस्तीति प्रशंस सेवस्व)। यत् (=यत्र माध्यंदिने सवने) स्तोता जरिता (=स्तोत्रकर्तोपासकस्) तूर्ण्यर्थः (=स्तोतुमितस्ततस्त्वरितगमनो) वृषायमाणः (=वृषेवाचरन्=बलस्य दर्शयिता सन्) गीर्भिः (=स्तुतिभिः) प्र उप ईट्टे (=स्तौति) ॥

४. हे चिरकाळ प्रख्यात [इन्द्रा], तूं आमचा पुरोडाश प्रात:सवनांत सेवन कर. कारण हे इंद्रा, तुझा पराक्रम मोठा [होय].

५. हे इन्द्रा, तूं येथें माध्यंदिन सवनाच्या धाना [आणि] पुरोडाश गोड कर, ज्या माध्यंदिन सवनांत ससंभ्रम [आणि] उत्सुक उपासक स्तोता स्तुतींनीं [तुला] स्तवितो.

६. हे बहुतांनीं स्तविलेल्या इन्द्रा, तिसऱ्या सवनांत आम्हीं अर्पिलेला जो पुरोडाश त्याची तूं संभावना कर. हे प्रज्ञावान् [इन्द्रा], ज्याजबरोबर ऋभु आणि वाज आहेत त्या तुला आम्ही हविरन्न आणि स्तोत्रें यांहीं भजूं.

4. Do thou enjoy our sacrificial food in the morning sacrifice, o thou renowned from antiquity! For great is thy exploit, o Indra!

5. Accept here, o Indra, [as] agreeable the fried barley and the sacrificial food of the midday sacrifice, when the pious praiser, active and powerful, praises [thee] with hymns.

6. And do thou honour our fried barley and our offered sacrificial food, in the third sacrifice o thou praised by many. We will worship o wise one, with food and hymns, thee accompanied by Ṛibhu and by Vâja.

---

५. ‘ गोड कर ’=‘ चारुं कृष्व.’ म्हणजे भक्षण कर. तो कसाहि असला तरी गोड असें समजून त्याचें सेवन कर.

६. ‘ ऋभु ’ आणि ‘ वाज.’ सू. २० मं. ४ इत्यादि.

पूषण्वते ते चकृमा करम्भं हरिवते हर्यश्वाय धानाः ।
अपूपमद्धि सगणो मरुद्भिः सोमं पिब वृत्रहा शूर विद्वान् ॥७॥

पूषण्ऽवते । ते । चकृम । करम्भम् । हरिऽवते । हरिऽअश्वाय । धानाः ।
अपूपम् । अद्धि । सऽगणः । मरुत्ऽभिः । सोमम् । पिब । वृत्रऽहा ।
शूर । विद्वान् ॥ ७ ॥

प्रति धाना भरत तूयमस्मै पुरोळाशं वीरतमाय नृणाम् ।
दिवेदिवे सदृशीरिन्द्र तुभ्यं वर्धन्तु त्वा सोमपेयाय धृष्णो ॥ ८ ॥
॥ १८ ॥

प्रति । धानाः । भरत । तूयम् । अस्मै । पुरोळाशम् । वीरऽतमाय ।
नृणाम् ।
दिवेऽदिवे । सऽदृशीः । इन्द्र । तुभ्यम् । वर्धन्तु । त्वा । सोमऽपेयाय ।
धृष्णो इति ॥ ८ ॥ १८ ॥

---

६. हे पुरुस्तुत (=बहुभिः स्तुत), त्रितीये सवने नः (=अस्माकं) धाना आहुतं पुरोळाशं (=हुतं पुरोडाशं च) ममहस्व (=भक्षणेन महय संभावय) । हे कवे (=मेधाविन्निन्द्र), प्रयस्वन्तः (=संभृतहविष्का वयं) धीतिभिः (=स्तुतिभिर्) ऋभुमन्तं वाजवन्तं त्वा (=ऋभून् वाजं त्वां च परस्परसंयुक्तान्) उप शिक्षेम (=परिचरेम) ॥

भाषायाम्.

७. पूषण्वते ते (=पूषणे तुभ्यं च) करम्भं चकृम (=दधिमिश्रं सक्तुं भक्षणार्थं कृतवन्तः स्मः) । हरिवते हर्यश्वाय (=हर्यश्वयुक्ताय तुभ्यं तव सुवर्णवर्णाश्वेभ्यश्च) धानाः [कृतवन्तः स्मः] । मरुद्भिः सगणः अपूपम् अद्धि (=मरुतस्त्वं च पुरोडाशं भक्षयत) । हे शूर, वृत्रहा (=वृत्रस्य हन्ता) विद्वान् (=ज्ञानवांस्त्वं) सोमं पिब ॥

८. [हे ऋत्विजः], अस्मै नृणां वीरतमाय (=शूरेषु मध्ये वीरश्रेष्ठाय तस्मा इन्द्राय) धानाः पुरोळाशं (=धानाः पुरोडाशं च) तूयं (=क्षिप्रं) प्रति भरत (=संपादयत)—हे इन्द्र, दिवेदिवे (=प्रतिदिनं) सदृशीः (=एकविधा) [धानास्] तुभ्यं (=त्वदर्थम्) [अर्प्यन्ते] ता हे धृष्णो (=शत्रूणाम् अभिभवनशील), त्वा सोमपेयाय वर्धन्तु (=त्वां सोमस्य पानाय वर्धयन्तु) ॥

७. ज्याजबरोबर पूषा आहे त्या तुजसाठीं आम्हीं करंभ केला आहे. सुवर्णवर्णाश्वयुक्त [आणि] सुवर्णवर्णाश्व [जो तूं त्या तुज]-साठीं धाना [केल्या आहेत]. मरुद्गणांस बरोबर घेऊन तूं अपूप खा. हे शूरा, वृत्रहंता [आणि] ज्ञानी तूं सोम पी.

८. या कारणें सत्वर धाना अर्पण करा, सर्व शूरांमध्यें उत्तम वीर जो [इंद्र], त्याकारणें पुरोडाश [अर्पण करा].—हे इंद्रा, हे शत्रुविजयी, प्रतिदिनीं तुला एकसारिख्याच धाना [अर्पण केल्या जातात.] [त्या] तुला सोमपानासाठीं प्रबळ करोत.

7. We have made the offering of barley and curds for thee and Pûshâ, [and] fried barley for thee and thy horses, thou who art possessed of golden horses. Eat the sacrificial food, accompanied by thy train of the Maruts. Drink the soma, o brave one, thou the knowing one, the killer of Vṛitra.

8. Offer quickly [o friends], the fried barley to him, [and] the sacrificial food for the best of heroes among warriors.—Every day, o Indra, the same [kind of] fried barley [is offered] to thee, may it invigorate thee, o victorious one, for to drink the soma.

---

७. 'पूषा' हें एका प्रसिद्ध वैदिक देवाचें नांव आहे. त्याविषयीं पूर्वी पुष्कळ ठिकाणीं निर्देश आलाच आहे. सू. १४ मं. ३ इत्यादि पहा.

सूक्तम् ५३–२८७.

विश्वामित्र ऋषिः । आद्येन्द्रापर्वतदेवताका । पञ्चदशीषोडश्यौ वाग्देवते । तदुत्तराश्चतस्रो रथाङ्गदेवताकाः । शिष्टा ऐन्द्र्यः ॥ दशमी षोडशी च द्वे जगत्यौ । त्रयोदशी गायत्री । द्वादशीविंशीद्वाविंश्यस्तिस्रोनुष्टुभः । अष्टादशी बृहती । शिष्टास्त्रिष्टुभः ॥

इन्द्रापर्वता बृहता रथेन वामीरिष आ वहतं सुवीराः ।
वीतं हव्यान्यध्वरेषु देवा वर्धेथां गीर्भिरिळया मदन्ता ॥ १ ॥

इन्द्रापर्वता । बृहता । रथेन । वामीः । इषः । आ । वहतम् । सुऽवीराः ।
वीतम् । हव्यानि । अध्वरेषु । देवा । वर्धेथाम् । गीःऽभिः । इळया । मदन्ता ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे इन्द्रापर्वता (=इन्द्रापर्वतौ), [युवां] बृहता रथेन (=महता रथेनागत्य) वामीः (=कमनीयाः) सुवीराः (=शोभनवीर्योपेतपुत्रयुक्ता) इषः (=अन्नसंपद) आ वहतम् (=आनयतम्) । हे देवा (=देवौ द्योतमानाविन्द्रापर्वतौ), अध्वरेषु (=यज्ञेषु) हव्यानि वीतं (=हवींषि भक्षयतम्) । इळया मदन्ता (=सोमलक्षणेन पेयेन माद्यन्तौ युवां) गीर्भिर्वर्धेथां (=स्तुतिभिः प्रवृद्धौ भवतम्) ॥

सूक्त ५३–२८७.

ऋषि–विश्वामित्र. देवता– १ इंद्रापर्वत (इंद्र आणि पर्वत); २-१४ इन्द्र; १५,१६ वाक्; १७-२० रथांगें; २१-२४ इंद्र. वृत्त– १-९, ११, १४, १५, १७, १९, २१, २३ आणि २४ या त्रिष्टुप्; १०,१६ जगती; १२, २०,२२ अनुष्टुप्; १३ गायत्री; १८ बृहती.

१. हे इन्द्र आणि पर्वत हो, तुम्ही मोठ्या रथानें रमणीय [आणि] चांगल्या शूरपुत्रांनीं युक्त अशा अन्नसंपत्ति आणा. हे देदीप्यमान [इन्द्रापर्वत] हो, तुम्ही यज्ञांत हव्यें भक्षा, स्तुतींनीं प्रबळ व्हा, [आणि] हवीनें हर्ष पावा.

HYMN 53-287.

To *Indrâparvatau* (*Indra* and *Parvata*) v. 1; *Indra* vs. 2-14; *Vâk* vs. 15,16; *Rathângas* (the wheels and other members of charriot wheels) vs. 17-20; *Indra* vs. 21-24. By *Vis'vâmitra*. Metre—1-9,11,14,15,17, 19,21,23, 24 *Trishṭubhs*; 10,16 *Jagatî*; 12,20,22 *Anushṭubhs*; 13 *Gâyatrî*; 18 *Bṛihatî*.

1. O Indra and Parvata, do you bring in [your] great chariot delightful food with brave heroic sons. Eat the offerings in the sacrifices, o brilliant ones! Be ye invigorated with the hymns, being exhilarated with the drink.

---

१. 'पर्वत.' हें एका देवाचें नांव वेदांत बऱ्याच ठिकाणीं येत असतें. तें बहुतकरून इंद्र, सविता इत्यादिक देवांबरोबर येतें. केव्हां केव्हां, उदकें, नद्या, वृक्ष इत्यादि पदार्थांबरोबरहि येतें, पण तेव्हां 'पर्वत' शब्द अनेक वचनी असतो. 'पर्वत' देवाविषयीं स्वतंत्र कोणतेंहि सूक्त ऋग्वेदांत नाहीं. दुसऱ्या देवांबरोबर त्याची स्तुति येते. ऋ. १०. १५८. ३ यांत 'पर्वत' देव म्हणजे इन्द्र. सहचर (म्हणजे इन्द्राबरोबर असणारा) एक देव असें सायण म्हणतात. ऋ. ७. ३७. ८ यांत 'पर्वताच्या कृपेनें आम्हांला धन मिळो' असें म्हटलें आहे; तेथें सायण 'पर्वत' म्हणजे इन्द्राचा एक मित्र असें म्हणतात. ऋ. ४. ५५. ५ यांत 'मी पर्वताचा आश्रय याचितों.' असें म्हटलें आहे; तेथेंहि सायण 'पर्वत' म्हणजे त्या नांवाचा एक देव इन्द्राचा सखा असें म्हणतात. या शिवाय 'पर्वत' या देवाविषयीं दुसरें कांहीं सांगितलेलें नाहीं.

'पर्वत' हें वेदांत गिरीचें, मेघाचें

तिष्ठा सु कं मघवन्मा परा गाः सोमस्य नु त्वा सुषुतस्य यक्षि ।
पितुर्न पुत्रः सिचमा रभे त इन्द्र स्वादिष्ठया गिरा शचीवः ॥२॥

तिष्ठ । सु । कम् । मघऽवन् । मा । परा । गाः । सोमस्य । नु । त्वा । सुऽसुतस्य । यक्षि ।
पितुः । न । पुत्रः । सिचम् । आ । रभे । ते । इन्द्र । स्वादिष्ठया । गिरा । शचीऽवः ॥ २ ॥

शंसावाध्वर्यो प्रति मे गृणीहीन्द्राय वाहः कृणवाव जुष्टम् ।
एदं बर्हिर्यजमानस्य सीदाथा च भूदुक्थमिन्द्राय शस्तम् ॥ ३ ॥

शंसाव । अध्वर्यो इति । प्रति । मे । गृणीहि । इन्द्राय । वाहः । कृणवाव । जुष्टम् ।
आ । इदम् । बर्हिः । यजमानस्य । सीद । अथ । च । भूत् । उक्थम् । इन्द्राय । शस्तम् ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. हे मघवन्, सु कं तिष्ठ (=सुखेनास्मिन्यज्ञे तिष्ठ)। मा परा गाः (=अस्मदीयाद्यज्ञान्मागच्छ)। नु (=क्षिप्रं) त्वा सुसुतस्य सोमस्य यक्षि (=सुष्ठ्वभिषुतेन सोमेन त्वां भजे)। हे शचीवः (=पराक्रमवन्), पितुर्न पुत्रः (=पितुः सिचं पुत्रो यथारभते तथा) स्वादिष्ठया गिरा (=मधुरतमया स्तुत्या) ते सिचं (=तव वस्त्रप्रान्तम्) आ रभे (=आलभे=गृह्णामि)॥

३. हे अध्वर्यो, [आवां] शंसाव (=स्तोत्रं करवाव)। मे प्रति गृणीहि (=उत्साहजननं प्रतिगिरं दत्स्व)। इन्द्राय जुष्टं वाहः कृणवाव (=प्रीतियुक्तं स्तोत्रं करवाव)। यजमानस्य इदं बर्हिरा सीद (=आगत्यैतस्मिन्बर्हिष्युपविश)। अथ च (=एवं सति) इन्द्राय उक्थं (=स्तोत्रं) शस्तं भूत् (=प्रशस्तं भवतु)॥

२. हे मघवन्, तूं राहाच, जाऊं नको. चांगला पिळून काढिलेला सोम मी तुला आतांच अर्पण करीन. हे पराक्रमकारी इन्द्रा, पित्याचा [पदर] पुत्र [धरितो] तसा मी अत्यंत मधुर स्तुतीनें तुझा पदर धरितों.

2. Do thou stay here o Maghavan, do not go. Let me worship thee just now with the well-extracted soma. With the sweetest hymn I seize the end of thy garment, o mighty Indra, even as a son [seizes] that of his father.

३. हे अध्वर्यू, तूं आणि मी स्तुति करूं या, तूं मला प्रोत्साहजनक वचन बोल. इंद्राकारणें प्रीतिकर स्तोत्र करूं या. यजमानाच्या या दर्भावर येऊन तूं बैस. आणि नंतर इंद्राकारणें स्तोत्र गायलें जाओ.

3. Let us both praise, o Adhvaryu. Respond to me. Let us make an agreeable hymn for Indra. Come and sit on this kus'a [grass] of the sacrificer. And let a song be chanted for Indra.

आणि वज्राचें नांव आहे. तेव्हां मेघ अथवा वज्र यांचा जो अभिमानी देव तोच पर्वत असावा असें वाटतें.

---

२. 'राहाच.' म्हणजे, इन्द्र रथांत बसून जात आहे तो दिसत आहे असें सूक्तवक्ता कल्पीत आहे, आणि म्हणतो कीं, हे इंद्रा, तूं दुसऱ्या उपासकाकडे जात असशील तर जाऊं नको, आमच्या घरींच राह.

जायेदस्तं मघवन्त्सेदु योनिस्तदित्त्वा युक्ता हरयो वहन्तु ।
यदा कदा च सुनवाम सोममग्निष्ट्वा दूतो धन्वात्यच्छ ॥ ४ ॥

जाया । इत् । अस्तम् । मघऽवन् । सा । इत् । ऊं इति । योनिः । तत् । इत् । त्वा । युक्ताः । हरयः । वहन्तु ।
यदा । कदा । च । सुनवाम । सोमम् । अग्निः । त्वा । दूतः । धन्वाति । अच्छ ॥ ४ ॥

परा याहि मघवन्ना च याहीन्द्र भ्रातरुभयत्रा ते अर्थम् ।
यत्रा रथस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो रासभस्य ॥ ५ ॥
॥ १९ ॥

परा । याहि । मघऽवन् । आ । च । याहि । इन्द्र । भ्रातः । उभयत्र । ते । अर्थम् ।
यत्र । रथस्य । बृहतः । निऽधानम् । विऽमोचनम् । वाजिनः । रासभस्य ॥ ५ ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

४. जाया इत् अस्तं (=भार्यैव गृहं भवति)। सा इत् उ योनिः (=सैव पत्युर्निवासस्थानं भवति)। युक्ता हरयस्त्वा तद् वहन्तु (=रथे युक्ताः पीताश्वास्त्वां तत्र गृह एव नयन्तु)। [वयं] यदा कदा च सोमं सुनवाम (=त्वदर्थं सोममभिषुतं करवाम) अग्निर्दूतस्त्वा अच्छ धन्वाति (=दूतभूतोग्निस्त्वां गच्छतु)॥

५. हे मघवन्, परा याहि आ याहि च (=अस्माद्देवयजनात्पराङ्मुखो गृहं प्रति गच्छ देवयजनं प्रत्यागच्छ च)। हे भ्रातरिन्द्र, उभयत्र ते अर्थं (=तव गृहे तथैवास्माकं देवयजने त्वदर्थं प्रयोजनं भवति)। यत्र बृहतो रथस्य निधानं (=यत्र स्थले तव महतो रथस्यावस्थानं) [तत्र] रासभस्य वाजिनो विमोचनं (=हेषारवं कुर्वतोश्वस्य रथाद्विमोचनं) [भवति]॥

४. हे मघवन्, जाया हेंच घर [होय], तीच निवासस्थान [होय]. [रथास] जोडिलेले तुझे पिवळे घोडे तुला तेथेंच नेओत. आणि आम्ही जेव्हां केव्हां सोम काढूं तेव्हां अग्नि दूत तुजप्रत धांवत जाओ.

४. The wife is the house, o Maghavan, she is the home. May thy golden horses carry thee thither. and whenever we shall extract the soma, may Agni the messenger run to thee.

६. तूं जा आणि हे मघवन्, तूं ये. हे भ्राता इंद्रा, दोन्ही ठिकाणीं तुझें प्रयोजन [आहे]. जेथें [तुझा] महान् रथ थांबावयाचा तेथें तुझा खिंकाळणारा वारू सुटावयाचा.

5. Go Maghavan, and come, o brother Indra. There is need of thee in both places. There where the vast chariot shall set down, there shall happen the unharnessing of the neighing steed.

---

४. ऋषि कल्पना करितो कीं, इंद्राची स्त्री त्याच्या घरीं त्याची वाट पाहत असेल, या साठीं इन्द्राला आपल्या घरीं जावयास सांगतो, आणि प्रार्थितो कीं, जेव्हां केव्हां आम्ही सोम काढूं आणि इंद्राला अर्पू, तेव्हां तो अग्नीच्या द्वारें इंद्राच्या घरीं पाठवूं किंवा इंद्राला बोलाविण्याकरितां अग्निदूताला इंद्राकडे पाठवूं.

५. 'हे इंद्रा तूं आतां जा.' 'आणि पुढें ये. घरीं गेलास तर तुझी स्त्री आहे. येथें राहिलास तर तुला हवि मिळेल. तुझ्या घोड्यांविषयीं म्हणावें तर तूं जेथें राहशील तेथें तुझ्या घोड्यांच्या अन्नाविषयीं सोय होतच आहे.'

'समृद्धीनिशीं'='दक्षिणावत्.' म्हणजे वारूला पुष्कळ खावयास मिळेल, हा एक अर्थ; अथवा तो उपासकाला समृद्धि प्राप्त करून देईल हा दुसरा अर्थ.

अपाः सोममस्तमिन्द्र प्र याहि कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे ते ।
यत्रा रथस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो दक्षिणावत् ॥६॥

अपाः । सोमम् । अस्तम् । इन्द्र । प्र । याहि । कल्याणीः । जाया । सुऽरणम् । गृहे । ते ।
यत्र । रथस्य । बृहतः । निऽधानम् । विऽमोचनम् । वाजिनः । दक्षिणाऽवत् ॥ ६ ॥

इमे भोजा अङ्गिरसो विरूपा दिवस्पुत्रासो असुरस्य वीराः ।
विश्वामित्राय ददतो मघानि सहस्रसावे प्र तिरन्त आयुः ॥७॥

इमे । भोजाः । अङ्गिरसः । विऽरूपाः । दिवः । पुत्रासः । असुरस्य । वीराः ।
विश्वामित्राय । ददतः । मघानि । सहस्रऽसावे । प्र । तिरन्ते । आयुः ॥७

भाषायाम्.

६. सोमम् अपाः (=सोमं पिब)। हे इन्द्र, अस्तं प्र याहि (=अनन्तरं गृहं प्रति गच्छ)। ते (=तव) गृहे कल्याणीर्जाया (=मङ्गलकारिणी भार्या) सुरणं (=सुखं) [च] [भवति]। यत्र बृहतो रथस्य निधानं (=यत्र स्थले तव महतो रथस्यावस्थानं) [तत्र] वाजिनो विमोचनं दक्षिणावद् (=अश्वस्य मोचनं भवति उपासकैः खादनं पानं च तुभ्यं तवाश्वाय च दीयते)॥

७. इमे (=ते प्रसिद्धा) भोजाः (=हविषां दातारः) अङ्गिरसः (=एतन्नामानः पूर्वे ऋषयो) विरूपाः (=एतन्नामकाः केचिदृषयः) असुरस्य दिवः पुत्रा वीराः (=बलवतो द्युदेवस्य वीरभूताः पुत्रा मरुतो) विश्वामित्राय [मह्यं] मघानि ददतः (=विश्वामित्राय धनानि प्रयच्छन्तः सन्तः) सहस्रसावे (=सहस्रं सोमाः सूयन्ते यत्र तस्मिन् यज्ञे=तादृशान्यज्ञान् कर्तुम्) आयुः प्र तिरन्ते (=अस्माकमायुः प्रवर्धयन्तु) ॥

भोजाः सौदासाः क्षत्रियाः। तेषां याजका विरूपा नानारूपा मेधातिथिप्रभृतयोऽङ्गिरसश्च दिवोऽसुरस्य देवेभ्योऽपि बलवतो रुद्रस्य पुत्रासः पुत्रा वीरा बलवन्तो मरुतः। ते सर्वे विश्वामित्राय मह्यं सहस्रसावे। सहस्रं सूयतेऽत्रेति सावोऽश्वमेधः। तस्मिन्नश्वमेधे मघानि महनीयानि धनानि ददतः प्रयच्छन्तः सन्त आयुर्जीवनमन्नं वा प्र तिरन्ते प्रकर्षेण वर्धयन्ति। इति सायणः॥

६. हे इंद्रा, सोम पी [आणि नंतर] घरीं जा. तुझ्या घरीं मंगलकारिणी स्त्री [आणि] आनंद [आहे]. जेथें [तुझा] महान् रथ थांबावयाचा तेथें तुझा वारू समृद्धीनिशीं सुटावयाचा.

७. ते उदार [यजमान], अंगिरस, विरूप [आणि] प्रबळ द्यूचे वीरपुत्र, विश्वामित्राला सहस्र सवनांत संपत्ति देऊन [त्याचें] आयुष्य वाढवोत.

6. Drink the soma [and then] go home, o Indra. A virtuous wife and happiness is in thy home. Where [thy] vast chariot shall set down, there [shall happen] the bounteous unharnessing of thy steed.

7. May those liberal Angirases, [those] Vis'varûpas [and] the brave sons of mighty Dyaus bestow gifts on Vis'vâmitra in the thousandfold soma-sacrifice and prolong [his] life.

---

७. 'विरूप.' म्हणजे मेधातिथि इत्यादिक जे अंगिरस कुळांतील ऋषि, ते असें सायणाचार्य म्हणतात.

'द्यूचे पुत्र' म्हणजे मरुत् असें सायणाचार्य म्हणतात.

ह्या कठिण ऋचेचा भावार्थ असा दिसतो कीं, 'अंगिरसादिक जे पूर्वीं होऊन गेलेले ऋषि, ते आणि मरुत् देव जे ते मज विश्वामित्राला धन देऊन, माझें आयुष्य वाढवोत.' प्राचीन काळीं होऊन गेलेले जे ऋषि, त्यांनीं येऊन कल्याण करावें अशी प्रार्थना वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं येत असते.

रूपंरूपं मघवा बोभवीति मायाः कृण्वानस्तन्वं१ परि स्वाम् ।
त्रिर्यद्दिवः परि मुहूर्तमागात्स्वैर्मन्त्रैरनृतुपा ऋतावा ॥ ८ ॥

रूपम्ऽरूपम् । मघऽवा । बोभवीति । मायाः । कृण्वानः । तन्वम् । परि । स्वाम् ।
त्रिः । यत् । दिवः । परि । मुहूर्तम् । आ । अगात् । स्वैः । मन्त्रैः । अनृतुऽपाः । ऋतऽवा ॥ ८ ॥

महाँ ऋषिर्देवजा देवजूतोऽस्तभ्नात्सिन्धुमर्णवं नृचक्षाः ।
विश्वामित्रो यदवहत्सुदासमप्रियायत कुशिकेभिरिन्द्रः ॥ ९ ॥

महान् । ऋषिः । देवऽजाः । देवऽजूतः । अस्तभ्नात् । सिन्धुम् । अर्णवम् । नृऽचक्षाः ।
विश्वामित्रः । यत् । अवहत् । सुऽदासम् । अप्रियायत । कुशिकेभिः । इन्द्रः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. मघवा स्वां तन्वं परि मायाः कृण्वानः (=स्वकीयाच्छरीराच्छरीरान्तराणि निर्मिमाणः सन्) रूपंरूपं बोभवीति (=यद्यद्रूपं कामयते तत्तद्रूपात्मको भवति)। यद् (=यदा) अनृतुपाः (=न केवलमृतुभिः किंतु ऋतोर्ऋतेपि सोमस्य पाता) ऋतावा (=सत्यवान्) [इन्द्रः] स्वैर्मन्त्रैः (=स्वकीयैर्मन्त्रैः प्रियैः स्तोत्रैर्) दिवः परि (=द्युलोकसकाशात्) मुहूर्तम् (=एककालमेव) त्रिरा अगात् (=प्रत्यहं त्रिषु कालेष्वागच्छति)॥

नानादेशवर्तिषु यज्ञेषु तत्रापि त्रिस्त्रिषु सवनेष्वागात्। आगच्छति। इति सायणः॥

९. देवजाः (=देवजातो) देवजूतः (=देवप्रेरितो) नृचक्षाः (=नृणां द्रष्टा=नायको) महान् ऋषिः (=विश्वामित्रः) अर्णवं सिन्धुम् (=उदकवन्तं विपाट्छुतुद्र्योः संभेदम्) अस्तभ्नात् (=निरुद्धवेगमकरोत्)। यत् (=यदा) विश्वामित्रः सुदासं (=पैजवनं राजानम्) अवहत् (=अयाजयत्) [तदानीम्] इन्द्रः कुशिकेभिरप्रियायत (=कुशिकैः सह प्रिय इवाचरत्)॥

८. मघवा वेगवेगळीं अनेकरूपें घेतो आणि आपल्या शरीरापासून अनेक शरीरें निर्मितो. कारण कीं अकाळीं सोम पिणारा सत्यवान् [इन्द्र] आपल्या मंत्रांच्या योगानें द्युलोकाहून प्रतिदिवशीं तीन वेळ एकाच क्षणांत येत असतो.

९. देवजात, देवप्रेरित मनुष्यनायक महान् ऋषि [विश्वामित्र] जलागाध नदीला थांबविता झाला. जेव्हां विश्वामित्र सुदासाकडून यजन करविता झाला तेव्हां इन्द्र कुशिकांचा प्रिय झाला.

8. Maghavâ assumes every form, evolving bodies from his own body. For he the drinker [of the soma] out of seasons, he, the possessor of Truth, thrice comes by virtue of his own hymns from heaven at the same hour.

9. The great Ṛishi, god-begotten [and] god-inspired, [and] leader of men, stopped the deep river. Indra behaved as dear to the Kus'ikas when Vis'vâmitra guided Sudâs in the sacrifice.

८. 'एकच क्षणांत'='परि मुहूर्तम्.' म्हणजे अनेक उपासकांच्या घरीं जावयाचें असतांहि इन्द्र सर्वांच्या घरीं जातो, आणि एकाच्या मागून दुसऱ्याच्या घरीं जात असतो असें नाहीं, तर सर्वांच्या घरीं एकाच समयीं जात असतो.

'आपल्या मंत्रांच्या योगानें'='स्वैर्मन्त्रैः.' म्हणजे इंद्राला जीं सूक्तें अर्पण करितात तीं त्याला येण्याविषयीं प्रार्थना करून आणीत असतात.

'जलागाध नदीला थांबविता झाला' ='अर्णवं सिन्धुम् अस्तभ्नात्.' म्हणजे विपाट्शुतुद्रींच्या संगमाला. सू. २६७ मं. १ पहा.

९. 'सुदास.' सू. ४७ मं. ६ आणि टीप पहा. उत्तरार्धाचा भावार्थ असा कीं, 'विश्वामित्रानें ज्या दिवशीं इन्द्रप्रीत्यर्थ सुदास पैजवन राजाकडून यज्ञ करविला, त्या दिवसापासून विश्वामित्राचें कुळ इंद्राला प्रिय झालें आणि इंद्र त्यास प्रिय झाला.'

हंसा इव कृणुथ श्लोकमद्रिभिर्मदन्तो गीर्भिरध्वरे सुते सचा।
देवेभिर्विप्रा ऋषयो नृचक्षसो वि पिबध्वं कुशिकाः सोम्यं मधु
॥ १० ॥ ॥ २० ॥

हंसाःऽइव । कृणुथ । श्लोकम् । अद्रिऽभिः । मदन्तः । गीःऽभिः । अध्वरे । सुते । सचा ।
देवेभिः । विप्राः । ऋषयः । नृऽचक्षसः । वि । पिबध्वम् । कुशिकाः । सोम्यम् । मधु ॥ १० ॥ २० ॥

उप प्रेत कुशिकाश्चेतयध्वमश्वं राये प्र मुञ्चता सुदासः ।
राजा वृत्रं जङ्घनत्प्रागपागुदगथा यजाते वर आ पृथिव्याः ॥११॥

उप । प्र । इत । कुशिकाः । चेतयध्वम् । अश्वम् । राये । प्र । मुञ्चत । सुऽदासः ।
राजा । वृत्रम् । जङ्घनत् । प्राक् । अपाक् । उदक् । अथ । यजाते । वरे । आ । पृथिव्याः ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. [हे कुशिकवंशोद्भवाः], हंसा इव अद्रिभिः (=ग्रावभिः) श्लोकं कृणुथ (=ध्वनिं कुरुत) अध्वरे सुते सचा गीर्भिर्मदन्तः (=यज्ञे सोमेभिषुते सति देवान् स्तोत्रैर्हर्षयत च)। हे विप्राः (=मेधाविनो) नृचक्षसः (=नृणां नायकाः) कुशिकाः (=कुशिकवंशजा) ऋषयः, देवेभिः (=देवैः सह) सोम्यं मधु (=मधुरं सोमरसं) वि पिबध्वं (=परस्परव्यतिहारेण पिबत) ॥

११. हे कुशिकाः (=कुशिकगोत्रोत्पन्ना हे पुत्राः), उप प्र इत (="अश्वस्य समीपे प्रकर्षेण गच्छत")। चेतयध्वं (="सावधाना भवत")। सुदासः (=पैजवनस्य राज्ञः) अश्वं राये (=दिग्विजयेन धनप्राप्तये) प्र मुञ्चत (=प्रकर्षेण मुञ्चत)। राजा (=इन्द्रो) वृत्रं (=शत्रुं) प्राक् अपाक् उदक् (=पूर्वस्यां दिशि पश्चिमदिशि उत्तरदेशेषु च) जङ्घनत् (=अतिशयेन हन्यात्)। अथ (=तथा हनने सति) [स पैजवनः] पृथिव्या वरे आ (=पृथिव्याः श्रेष्ठे शिखरे=देवयजनलक्षणे) यजाते (=यजेत) ॥

१०. तुम्ही ग्राव्यांनीं हंसाप्रमाणें ध्वनि करा आणि यज्ञांत सोम काढितांच स्तुतींनीं [देवांला] हर्षवा. हे मेधावी, नरनायक कुशिक ऋषींनो, तुम्ही सोम मधुर-पेय देवांसहित प्या.

११. हे कुशिकांनो, तुम्ही चला, सावधान व्हा. सुदासाचा अश्व धनासाठीं सोडा. राजा [इंद्र] पूर्वेस, पश्चिमेस [आणि] उत्तरेस शत्रूला मारमारून टाकील. नंतर [सुदास] पृथिवीच्या श्रेष्ठ स्थळीं यज्ञ करो.

10. Like flamingoes you make a sound with the [soma-pressing] stones, exhilarating [the gods] with hymns, when the soma is extracted. Drink ye the sweet soma-juice with the gods, ye wise Rishis, sons of Kus'ika, leaders of men!

11. Come, o sons of Kus'ika, be prepared. Let go the horse of Sudâs for wealth. The king [Indra] shall have slain the enemy in the east, in the west, in the north. Then let the sacrificer perform the sacrifice on the pinnacle of the earth.

---

१०. 'कुशिक.' हें सूक्त ज्याणें केलें तो कुशिक कुळांतला होता. तो आपल्या गोत्रजांस बोलत आहे.

११. सुदास राजा अश्वमेधासाठीं घोडा सोडणार होता त्या वेळीं सूक्तवक्ता आपल्या कुशिकगोत्रजांस बोलत आहे असें समजलें पाहिजे.

य इमे रोदसी उभे अहमिन्द्रमतुष्टवम् ।
विश्वामित्रस्य रक्षति ब्रह्मेदं भारतं जनम् ॥ १२ ॥

यः । इमे इति । रोदसी इति । उभे इति । अहम् । इन्द्रम् । अतुस्तवम् ।
विश्वामित्रस्य । रक्षति । ब्रह्म । इदम् । भारतम् । जनम् ॥ १२ ॥

विश्वामित्रा अरासत ब्रह्मेन्द्राय वज्रिणे ।
करदिन्नः सुराधसः ॥ १३ ॥

विश्वामित्राः । अरासत । ब्रह्म । इन्द्राय । वज्रिणे ।
करत् । इत् । नः । सुऽराधसः ॥ १३ ॥

किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं दुह्रे न तपन्ति घर्मम् ।
आ नो भर प्रमगन्दस्य वेदो नैचाशाखं मघवन्रन्धया नः ॥१४॥

किम् । ते । कृण्वन्ति । कीकटेषु । गावः । न । आऽशिरम् । दुह्रे । न । तपन्ति । घर्मम् ।
आ । नः । भर । प्रऽमगन्दस्य । वेदः । नैचाऽशाखम् । मघऽवन् । रन्धय । नः ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१२. योहं [विश्वामित्रः] इमे रोदसी इन्द्रम् (=इमे द्यावापृथिव्याविन्द्रं च) अतुष्टवं (=स्तुतवानस्मि) [तस्य मम] विश्वामित्रस्य इदं ब्रह्म (=स्तोत्रं) भारतं जनं (=भरतकुलं जनं) रक्षति (=रक्षिष्यति) ॥

१३. विश्वामित्राः (=विश्वामित्रकुलोत्पन्ना अस्मद्रूपा उपासका) वज्रिणे इन्द्राय ब्रह्म (=स्तोत्रम्) अरासत (=प्रायच्छन्=वयं कृतवन्तः स्मः) । स नः सुराधसः करदित् (=अस्मान् सुधनवतः करोत्वेव) ॥

१४. [हे इन्द्र], गावः (=धेनवः) कीकटेषु (=अनार्यनिवासेषु जनपदेषु) ते (=त्वदर्थं) किं कृण्वन्ति (=किं कुर्वन्ति=करिष्यन्ति) ? न [ता] आशिरं दुह्रे (=सोममिश्रणयोग्यं पयो न दुहन्ति) न तपन्ति घर्मं (=प्रवर्गाख्यकर्मोपयुक्तं पयोपि न तापयन्ति) । [अतः कारणात्] प्रमगन्दस्य (=वार्धुषिकपुत्रस्य) वेदः

१२. ज्यापेक्षां मी ह्या उभय द्यावापृथिवींला [आणि] इंद्राला स्तविलें आहे, त्यापेक्षां [मज] विश्वामित्राचें हें स्तोत्र भारत जनाला रक्षील.

12. Inasmuch as I Vis'vâmitra have praised both these worlds [and] Indra, this my hymn will protect the race of Bharata.

१३. विश्वामित्रांनीं वज्रधर इंद्रासाठीं [हें] स्तोत्र केलें आहे. तो आम्हांला सुसंपन्न करीलच करील.

13. The sons of Vis'vâmitra has given [this] hymn to Indra, the wielder of the thunderbolt. He shall doubtless make us rich.

१४. [हें इन्द्रा], कीकटांतील गाई तुजकरितां काय करितात ? सोमांत घालावयाचें दूध देत नाहींत, [आणि] पायस[हि] शिजवीत नाहींत. तूं व्याजखोराच्या पोराचें धन आम्हांला आणून दे. हे मघवन्, तूं नैचाशाखाला आमच्या अधिकाराखालीं आण.

14. What will the cows do for thee among the Kîkaṭas ? They neither yield the milk to be mixed with the soma nor afford the milk to be boiled for the oblation. Bring to us the wealth of the usurer's son. Bring under our rule, o Maghavan, the vulgar races.

---

१२. 'भारत जनाला.' सू. २५७ मं. २ भारतकुळ म्हणजे सूक्तवक्ता ऋषि ज्या कुळांत झालेला तें विश्वामित्राचें कुळ.

१४. 'कीकट' म्हणजे 'अनार्य देश' असें सायण म्हणतात; म्हणजे ज्यांत आर्यलोक राहत नाहींत, अनार्य लोक–कोळी, भिल्ल वगैरे—राहतात तो देश. वसईपासून उत्तरेला निर्मळ गांवीं कार्तिक वद्य १०, ११, १२ या तीन दिवशीं यात्रा भरते ती तेथें शंकराचार्यांनीं समाधि घेतल्याचें स्थळ आहे त्या स्थळीं भरते. ती समाधि घेतलेला देश 'कीकट' होय असें म्हणतात.

'नैचाशाख.' म्हणजे ज्याचे पुत्रपौत्र शूद्रिणीच्या पोटीं जन्मलेले आहेत तो 'नीचाशाख.' त्या कुळांत झालेला जो तो नैचाशाख, असें सायण म्हणतात. तसा अर्थ असेल, किंवा अनार्य लोकांची एक जात असेल.

स॒स॒र्परी॒रम॑तिं॒ बाध॑माना बृ॒हन्मि॑माय ज॒मद॑ग्निदत्ता ।
आ सूर्य॑स्य दु॒हि॒ता त॑तान॒ श्रवो॑ दे॒वेष्व॒मृत॑मजु॒र्यम् ॥ १५ ॥२१॥

स॒स॒र्परी॑ः । अम॑तिम् । बाध॑माना । बृ॒हत् । मि॒मा॒य॒ । ज॒मद॑ग्निऽदत्ता ।
आ । सूर्य॑स्य । दु॒हि॒ता । त॒ता॒न॒ । श्रव॑ः । दे॒वेषु॑ । अ॒मृत॑म् । अ॒जु॒र्य॑म्
॥ १५ ॥ २१ ॥

स॒स॒र्परी॒रभ॑र॒त्तूय॑मे॒भ्योऽधि॒ श्रव॒ः पाञ्च॑जन्यासु कृ॒ष्टिषु॑ ।
सा प॒क्ष्या॒३॒॑ नव्य॒मायु॒र्दधा॑ना॒ यां मे॑ पलस्तिजमद॒ग्नयो॑ द॒दुः ॥१६॥

स॒स॒र्परी॑ः । अ॒भ॒र॒त् । तूय॑म् । ए॒भ्यः॒ । अधि॑ । श्रव॑ः । पाञ्च॑ऽजन्यासु ।
कृ॒ष्टिषु॑ ।
सा । प॒क्ष्या॑ । नव्य॑म् । आयु॑ः । दधा॑ना । याम् । मे॒ । प॒ल॒स्ति॒ऽज॒म॒द॒ग्नयः॑ । द॒दुः ॥ १६ ॥

(=धनं) नः (=अस्मदर्थम्) आ भर (=आनय) । हे मघवन्, नैचाशाखं नो रन्धय (=पतितस्य धनम् अस्मभ्यं साधय) ॥

कीकटेष्वनार्यनिवासेषु जनपदेषु ।......प्रमगन्दस्य । द्वैगुण्यादिलक्षणं परिमाणं गतोर्थो मामेव गमिष्यतीति बुद्ध्या परेषां ददातीति मगन्दो वार्धुषिकः । तस्यापत्यं पुत्रादिः प्रमगन्दः । प्रस्कण्वादिवदपत्यार्थः प्रशब्देन द्योत्यते । तस्यात्यन्तकसीदिकुलस्य वेदो धनमाहर । किं च हे मघवन्धनवन्निन्द्र नैचाशाखम् । नीचासु शूद्रयोनिषूत्पादिता शाखा पुत्रपौत्रादिपरंपरा येन स नीचाशाखः । शूद्रापत्यैश्च केवलैः शूद्रावेदी पतत्यध इति च पातकहेतुत्वेन स्मरणात् । पतितस्य संबन्धि धनं नैचाशाखम् । तद्धनं नोस्मभ्यं रन्धय । साधय । इति सायणः ॥

भाषायाम्.

१५. जमदग्निदत्ता (=जमदग्निभिर्दत्ता) ससर्परीः (=" सर्वत्र शब्दरूपतया सर्पणशीला वाक् ") अमतिं बाधमाना (=अज्ञानं नाशयन्ती सती) बृहत् मिमाय (=प्रभूतं यथा भवति तथा शब्दं करोति) । सूर्यस्य दुहिता [सा वाक्] अजुर्यं (=जरारहितम्) अमृतं (=मरणरहितं) श्रवः (=अन्नं) देवेषु आ ततान (=समन्तात्तनोति) ॥

१६. पाञ्चजन्यासु कृष्टिषु अधि (=निषादपञ्चमपञ्चजनसंबन्धिनीषु प्रजासु

१५. जमदग्नींनीं दिलेली अज्ञान नाहींसें करणारी ससर्परी मोठा नाद करिती झाली. ती सूर्याची कन्या देवलोकीं अजर [आणि] अमर अन्न पोंहचविती झाली.

15. The *Sasarparî*, driving away ignorance, being given by the Jamadagnis, made a loud noise. She, the daughter of the sun, carried the undecaying [and] immortal food among the gods.

१६. पंचजन लोकांमध्यें [जें] धन [असेल तें धन] ससर्परी त्यांपासून सत्वर आणून [आम्हांस] देओ. जी मला पलस्तिजमदग्नींनीं दिली, अशी ती पक्षसंबंधी [ससर्परी] नवें आयुष्य देणारी [होओ].

16. [Whatever] food [there may be] among the people of the five races, may the *Sasarparî* bring it from them quickly. My the fortnightly [*Sasarparî*], that the Palastijamadagnis gave to me, be a giver of new life.

---

१५. 'जमदग्नि.' हें विश्वामित्राच्या एका पूर्वजाचें नांव आहे. म्हणून 'जमदग्नींनीं दिलेली' याचा अर्थ 'विश्वामित्राच्या वंशजांनीं दिलेली' असा आहे.

'ससर्परी.' हा शब्द कठिण आहे. हा शब्द पुनः दुसऱ्या ठिकाणीं ऋग्वेदांत आलेला नाहीं. सायण 'वाणी' असा अर्थ करितात. कोणी पाश्चात्य विद्वान् संग्रामांत वाजवावयाची एक तुतारी असें कल्पितात. 'सूर्याची कन्या' म्हणजे, सायणाप्रमाणें, 'ससर्परी'च होय. आमचा अर्थ अक्षरशः आहे.

१६. ह्या ऋचेंत तरी काठिन्य 'ससर्परी'चेंच आहे.

'पंचजन.' सू. ८९ मं. १० पहा. 'पंचजनांत आहे' म्हणजे सर्व पृथ्वीवरील प्रजेमध्यें आहे असें समजलें पाहिजे.

'पलस्तिजमदग्नि.' दीर्घायुष जे जमदग्नि ऋषि ते असें सायणाचार्य म्हणतात. पुनः हें नांव कोठें आलेलें नाहीं.

'पक्षसंबंधी.' म्हणजे पक्षादिकाचा निर्वाहक जो सूर्य त्याची कन्या असा सायणांनीं अर्थ केला आहे.

स्थिरौ गावौ भवतां वीळुरक्षो मेषा वि वर्हि मा युगं वि शारि ।
इन्द्रः पातल्ये ददतां शरीतोररिष्टनेमे अभि नः सचस्व ॥ १७ ॥

स्थिरौ । गावौ । भवताम् । वीळुः । अक्षः । मा । ईषा । वि । वर्हि । मा । युगम् । वि । शारि ।
इन्द्रः । पातल्येऽइति । ददताम् । शरीतोः । अरिष्टऽनेमे । अभि । नः । सचस्व ॥ १७ ॥

बलं धेहि तनूषु नो बलमिन्द्रानळुत्सु नः ।
बलं तोकाय तनयाय जीवसे त्वं हि बलदा असि ॥ १८ ॥

बलम् । धेहि । तनूषु । नः । बलम् । इन्द्र । अनळुत्ऽसु । नः ।
बलम् । तोकाय । तनयाय । जीवसे । त्वम् । हि । बलऽदाः । असि ॥ १८ ॥

मध्ये) [यत्] श्रवः (=अन्नं) [तद्] एभ्यः (=पञ्चजनेभ्यः सकाशात्) ससर्परीः (=वाग्देवता) तूयं (=शीघ्रम्) अभरत् (=आनयतु) । यां [ससर्परीं] पलस्तिजमदग्नयः (=एतन्नामान ऋषयो) मे ददुः (=मह्यं ददुः) सा पक्ष्या (=? मासार्धस्य संबन्धिनी) नव्यम् आयुः (=नवमायुर्) दधाना (=कुर्वाणा) [तूयमाभरत्] ॥

भाषायाम्.

१७. [रथे नियुक्तौ] गावौ स्थिरौ भवताम् । अक्षो वीळुः (=दृढो) [भवतु] । ईषा (=दण्डो) मा वि वर्हि (=विद्धो मा भवतु) । युगं मा वि शारि (=विशीर्णं मा भवतु) । इन्द्रः शरीतोः पातल्ये ददतां (=विशरणात्प्राक् कीलके धारयतु= कीलके यथा न छिन्ने स्यातां स ते तथा धारयतु) ।—हे अरिष्टनेमे (=अहिंसितप्रधिविशिष्ट रथ), अभि नः सचस्व (=अस्माभिः सह संगतो भव) ॥

राज्ञः सुदासो यज्ञेवभृथं कृत्वा यज्ञशालातो निर्गन्तुमिच्छन् रथेश्वादिकं युञ्जानो विश्वामित्रो रथाङ्गानि स्तौति । इति सायणः ॥

१८. हे इन्द्र, नस्तनूषु बलं धेहि (=अस्माकं शरीरेषु बलं धारय) । नः अनळुत्सु (=अनडुत्सु बलीवर्देषु) बलं [धारय] । जीवसे (=जीवितुं) तोकाय तनयाय (=पुत्राय पौत्राय च) बलं [धारय] । त्वं हि बलदाः (=बलस्य दाता) असि ॥

१७. बैल स्थिर होओत. आंस घट्ट राहो. ईस न तुटो, जुकड न मोडो. खिळे मोडण्याच्या पूर्वीं इंद्र त्यांस धरो. हे सुदृढांग [रथा], तूं आम्हां बरोबर चल.

17. May the two bullocks be steady. May the axle be strong. May not the pole be broken, may not the yoke be smashed. May Indra support the pins before they break. Come to us, o chariot of unbroken peripheries.

१८. हे इंद्रा, तूं आमच्या आंगीं बळ घाल, आमच्या बैलांच्या आंगीं बळ [घाल]. [आमच्या] पुत्रांनीं [आणि] पौत्रांनीं चिर काल जगावें म्हणून त्यांला तूं बळ दे. कारण कीं, तूं बळ देणारा आहेस.

18. Put strength in our limbs, put strength, o Indra, in our bulls; [give strength] to [our] sons [and] grandsons for to live [long]. For thou art the giver of strength.

---

१७. प्रयाणाच्या प्रसंगींचें हें वचन आहे.

'ईस'='ईषा.' म्हणजे गाडीच्या चौकटीपासून तें जुकडापर्यंत जें लांकूड, कीं ज्यावर हाकणारा बसतो आणि जें प्रथम रुंद असून मग लहान लहान होत असतें, तें दोन तीन दंडांचें मिळून केलेलें असतें तें. त्याला 'ईषा' अथवा 'वंधुरा' असें संस्कृतांत नांव आहे.

अभि व्ययस्व खदिरस्य सारमोजो धेहि स्पन्दने शिंशपायाम् ।
अक्षं वीळो वीळित वीळयस्व मा यामादस्मादव जीहिपो नः ।
॥ १९ ॥

अभि । व्ययस्व । खदिरस्य । सारम् । ओजः । धेहि । स्पन्दने । शिंशपायाम् ।
अक्षं । वीळो इति । वीळीत । वीळयस्व । मा । यामात् । अस्मात् । अव । जीहिपः । नः ॥ १९ ॥

अयमस्मान्वनस्पतिर्मा च हा मा च रीरिषत् ।
स्वस्त्या गृहेभ्य आवसा आ विमोचनात् ॥ २० ॥ ॥ २२ ॥

अयम् । अस्मान् । वनस्पतिः । मा । च । हाः । मा । च रिरिषत् ।
स्वस्ति । आ । गृहेभ्यः । आ । अवऽसै । आ । विऽमोचनात्॥२०॥२२

भाषायाम्.

१९. [हे इन्द्र], खदिरस्य सारम् अभि व्ययस्व (=खदिरनामवृक्षस्य सारभूतम् आणिं तत्तत्स्थानेषु दार्ढ्यार्थं निधेहि) । स्यन्दने (=रथस्य गमने सति) शिंशपायाम् ओजो धेहि (=शिंशपाख्यदारुनिर्मिते रथस्य फलके बलं निधेहि) । हे वीळो (=दृढ) वीळित (=दृढीकृत) अक्ष, वीळयस्व (=त्वं दृढो भव) । अस्माद् यामात् (=रथाद्) नः मा अव जीहिपः (=अस्मान्मा पीपतः) ॥

२०. अयं वनस्पतिः (=वृक्षपतिविकारभूतो रथः) अस्मान् मा च हा मा च रीरिषत् (=मा त्याक्षीत् मा विनाशयतु च) । आ गृहेभ्यः (=यावद्गृहान्प्राप्नुयाम तावद्) [अपि च] आ अवसै (=यावद्रथवेगावसानं तावत्) [अपि च] आ विमोचनात् (=यावद्रथादश्वयोर्विमोचनं तावत्) स्वस्ति [भवतु] ॥

अत्र यजमान आत्मनः श्रेय आशास्ते ।......। अवसै । पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । इति सायणः ॥

१९. खैराचें सार जागचे-जागीं घाल. [हे इंद्रा], रथ जात असतां फळीचे आंगीं जोर राही असें कर. हे घट्ट [आणि] घट्ट बसविलेल्या आंसा, तूं घट्ट ऐस. या रथांतून आम्हांला पडूं देऊं नको.

२०. हा वृक्षराज आम्हांला न टाको [आणि] आम्हांला न दुखवो. आमच्या घरापर्यंत, [रथ] थांबेपर्यंत, [घोडे] सुटत तोंपर्यंत, कल्याण असो.

19. Put the pith of the Khadira tree in its place, [when the chariot is] in motion put strength in the plank. O strong, [and] strengthened axle, be thou strong. Do not let us fall away from this chariot.

20. May this lord of the forest never leave us nor hurt us. [May all be] safe up to [our] house, up to our arrival, up to [our] unharnessing the horses.

---

१९. 'खैराचें सार'='खदिरस्य सारम्.' म्हणजे ज्याची आणि करितात तो खैराचा तुकडा.

२०. 'वृक्षराज'='वनस्पतिः' म्हणजे मोठमोठ्या वृक्षांचा केलेला रथ.

इन्द्रोतिभिर्बहुलाभिर्नो अद्य याच्छ्रेष्ठाभिर्मघवञ्छूर जिन्व ।
यो नो द्वेष्ट्यधरः सस्पदीष्ट यमु द्विष्मस्तमु प्राणो जहातु ॥२१॥

इन्द्र । ऊतिऽभिः । बहुलाभिः । नः । अद्य । यात्ऽश्रेष्ठाभिः । मघऽवन् । शूर । जिन्व ।
यः । न । द्वेष्टि । अधरः । सः । पदीष्ट । यम् । ऊं इति । द्विष्मः । तम् । ऊं इति । प्राणः । जहातु ॥ २१ ॥

परशुं चिद्वि तपति शिम्बलं चिद्वि वृश्चति ।
उखा चिदिन्द्र येषन्ती प्रयस्ता फेनमस्यति ॥ २२ ॥

परशुम् । चित् । वि । तपति । शिम्बलम् । चित् । वि । वृश्चति ।
उखा । चित् । इन्द्र । येषन्ती । प्रऽयस्ता । फेनम् । अस्यति ॥२२॥

भाषायाम्.

२१. शूर हे इन्द्र, हे मघवन्, अद्य बहुलाभिः (=प्रभूताभिः) यात्श्रेष्ठाभिः (=शत्रुवधकर्मणि श्रेष्ठभूताभिः) ऊतिभिः (=रक्षाभिर्) नो जिन्व (=अस्मान् प्रीणय) । यो नो द्वेष्टि सः अधरः पदीष्ट (=अधरः सन् निकृष्टः सन्नधः पततु) । यमु (=यं च) [वयं] द्विष्मस्तम् उ (=तमपि) प्राणो जहातु (=परित्यजतु) ॥

२२. परशुं चिद्वि तपति (="यथा परशुं कुठारं प्राप्य वृक्षो वितपति विशिष्टतापयुक्तो भवति एवं मदीयो द्वेष्टा वितपतु") । शिम्बलं चित् (="शाल्मलीकुसुमं यथानायासेन विवृश्चति विच्छिद्यते एवं स द्वेष्टा विवृश्चति बिच्छिन्नावयवो भवतु") । हे इन्द्र, येषन्ती प्रयस्ता उखा चित् (=स्रवन्ती प्रहृता स्थालीव) फेनमस्यति (=फेनं मुखादुद्गिरतु) ॥

२१. हे मघवन्, हे शूर इंद्रा, तूं आज आम्हांला अनेक बळिष्ठ संरक्षणांनीं रक्ष. जो कोण आमचा द्वेष करितो तो खालीं पडो. आणि ज्याचा द्वेष आम्ही करितों त्याचा प्राण त्याला सोडून जाओ.

२२. परशूला [पाहून विह्वल झाल्या]प्रमाणें [शत्रु] विह्वल होओ. सावरीच्या फुलाप्रमाणें तुटून पडो. हे इंद्रा, गळणाऱ्या फुटक्या झारीप्रमाणें फेण टाको.

21. Preserve us today, o brave Maghavan, with many mightiest helps. May he perish who hates us; may life abandon him whom we hate.

22. May [the enemy] be heated as at the sight of an axe. May he drop like a flower of the s'âlmalî tree. Like a broken cooking pot that leaks, may he throw up foam.

---

२२. यांत शत्रु विव्हल होऊन नाश पावो असा शाप आहे.

न सायकस्य चिकिते जनासो लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः ।
नावाजिनं वाजिना हासयन्ति न गर्दभं पुरो अश्वान्नयन्ति ॥२३॥

न । सायकस्य । चिकिते । जनासः । लोधम् । नयन्ति । पशु । मन्यमानाः ।
न । अवाजिनम् । वाजिना । हासयन्ति । न । गर्दभम् । पुरः । अश्वात् । नयन्ति ॥ २३ ॥

इम इन्द्र भरतस्य पुत्रा अपपित्वं चिकितुर्न प्रपित्वम् ।
हिन्वन्त्यश्वमरणं न नित्यं ज्यावाजं परि णयन्त्याजौ ॥२४॥२३॥
॥ ४ ॥

इमे । इन्द्र । भरतस्य । पुत्राः । अपऽपित्वम् । चिकितुः । न । प्रऽपित्वम् ।
हिन्वन्ति । अश्वम् । अरणम् । न । नित्यम् । ज्याऽवाजम् । परि । नयन्ति । आजौ ॥ २४ ॥ २३ ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

२३. " पुरा खलु तपसः क्षयो मा प्रापदिति शापान्निवृत्तं मौनिनं विश्वामित्रं वसिष्ठपुरुषा बद्ध्वा नीतवन्तः । तान्प्रति विश्वामित्रो ब्रूते । हे जनासो जनाः सायकस्यावसानकारिणो विश्वामित्रस्य मन्त्रगणसामर्थ्यं न चिकिते । भवद्भिर्न ज्ञायते । अत एव लोधं लुब्धं तपसः क्षयो मा भूदिति लोभेन तूष्णीं स्थितमृषिं पशु मन्यमानाः । पशु इति निपातः पशुशब्दसमानार्थः । पशुवन्मन्यमाना एते नयन्ति । बद्ध्वा स्वकीयं देशं प्रापयन्ति । एवं स्वसामर्थ्यं प्रदर्श्य विसदृशो वसिष्ठो मया सह स्पर्धितुं नार्हतीति धिक्करोति "। इति सायणः ॥

नावाजिनमिति । अवाजिनं (=यः पशुर्वाजी नास्ति तादृशं बलीवर्दादिकं) वाजिना (=अश्वेन सह) न हासयन्ति (=न स्पर्धयन्ति आजौ न धावयन्ति) । गर्दभम् अश्वात्पुरो न नयन्ति (=नाश्वं त्यक्त्वा गर्दभं पुरस्तान्नयन्ति) ॥

२४. हे इन्द्र, इमे भरतस्य पुत्राः (=भरतवंश्या विश्वामित्रा) [" वसिष्ठैः सह "] अप्रपित्वं चिकितुर्न [तु] प्रपित्वम् (=असंगतिं जानन्ति संगतिं न जानन्ति) । नित्यम् अरणं न अश्वं हिन्वन्ति (=सहजम् " अरिम् " इव " वसिष्ठान् प्रति "

२३. हे जन हो, [तुम्हांला] अंतकाचें [सामर्थ्य] कळत नाहीं. [म्हणून] लुब्धाला पशु मानून नेतात. जो वारू नव्हे त्याजकडून वारूशीं शर्यत करवीत नाहींत. गाढवाला घोड्याच्या पुढें नेत नाहींत.

23 O people, to you is not known [the power] of the destroyer. [Therefore] they carry the covetous one, thinking [him] a beast. They do not make an animal that is not a steed run a race with a steed. They do not carry an ass before a horse.

२४. हे इंद्रा, हे भरताचे वंशज वियोग जाणतात, संयोग जाणत नाहींत. ते जन्मवैऱ्यावर [टाकिल्या]प्रमाणें घोडा टाकितात. ते संग्रामांत धनुष्य घेऊन फिरतात.

24. These sons of Bharata, o Indra, know separation, not union, [with the sons of Vasishṭha]. They run their horse as against their natural enemy. They carry the bow about in the battle.

२३. ह्या मंत्राचा पूर्वार्ध कठिण आहे. सायणाचार्यांनीं केलेला अर्थ भाषेंत दिला आहे. पूर्वार्धाचा अर्थ आम्हीं केवळ सायणांस अनुसरूनच केला आहे. आणि उत्तरार्धाचा अर्थ अक्षरशः केला आहे. सगळ्या ऋचेचा शब्दार्थ सोपा दिसतो, परंतु भावार्थ कांहीं अंशीं सूक्तकर्त्यानेंच गूढ ठेविल्यामुळें उघड नाहीं. ‘ लोध ’ शब्द पुनः कोठें आलेला नाहीं.

२४. ही ऋचा सुद्धा बरीच दुर्बोध आहे. सायणांप्रमाणें भावार्थ हाः–‘हे इंद्रा, आम्ही भरतवंशज वसिष्ठांशीं संगति करणार नाहीं. नित्य त्यांहून दूर राहूं. त्यांचा आमचा संग्राम होतो, आणि त्यांजवर आम्ही शस्त्रप्रहार करितों.’

परंतु या सूक्ताशीं अशा अर्थाचा कांहीं संबंध दिसत नाहीं, आणि वसिष्ठकुलजांचा निर्देश मंत्रांत नाहीं त्यापेक्षां त्यांला अनुलक्षून हें वचन आहे असें म्हणण्यास आधार दिसत नाहीं.

सूक्तम् ५४–२८८.

विश्वामित्रपुत्रः प्रजापतिः वाक्पुत्रः प्रजापतिर्वा ऋषिः। विश्वे देवा देवता। त्रिष्टुप् छन्दः॥

इमं महे विदथ्याय शूषं शश्वत्कृत्व ईड्याय प्र जभ्रुः।
शृणोतु नो दम्येभिरनीकैः शृणोत्वग्निर्दिव्यैरजस्रः॥ १॥

इमम्। महे। विदथ्याय। शूषम्। शश्वत्। कृत्वः। ईड्याय। प्र। जभ्रुः।
शृणोतु। नः। दम्येभिः। अनीकैः। शृणोतु। अग्निः। दिव्यैः। अजस्रः॥ १॥

महि महे दिवे अर्चा पृथिव्यै कामो म इच्छञ्चरति प्रजानन्।
ययोर्ह स्तोमे विदथेषु देवाः सपर्यवो मादयन्ते सचायोः॥ २॥

महि। महे। दिवे। अर्च। पृथिव्यै। कामः। मे। इच्छन्। चरति। प्रऽजानन्।
ययोः। ह। स्तोमे। विदथेषु। देवाः। सपर्यवः। मादयन्ते। सचा। आयोः॥ २॥

अश्वं प्रेरयन्ति)। आजौ (=संग्रामे) ज्यावाजं (=ज्या बलं यस्य तद्धनुः) परिनयन्ति (=परिणयन्ति=" वसिष्ठान् हन्तुं शरसंधानेन चरन्ति ")॥

भाषायाम्.

१. इमं शूषम् (=इदं स्तोत्रं) महे (=महते) विदथ्याय (=यज्ञियाय) ईड्याय (=स्तुत्याय) [अग्नये] शश्वत् कृत्वः (=पुनःपुनः) प्र जभ्रुः (=उपासकाः प्रकर्षेण धारयन्ति प्रयच्छन्ति)। अजस्रोऽग्निः (=अविनाश्यग्निर्) दम्येभिरनीकैः (=गृहे विद्यमानैस्तेजोभिर्) नः शृणोतु (=अस्मान् अस्मदीयं स्तोत्रं शृणोतु) दिव्यैः शृणोतु (=दिवि विद्यमानैस्तेजोभिश्च नः स्तोत्रं शृणोतु)॥

२. [हे स्तोतः], महे दिवे महि स्तोत्रम् अर्च (=महते द्युरूपाय देवाय महत् स्तोत्रम् उच्चारय)। प्रजानन् (=अभिलषितव्यं प्रकर्षेण जानन्) इच्छन् (=अभिलषितं वाञ्छन्) मे कामः (=मम मनोरथश्) चरति (=सर्वतः संचरति)। ययोः

सूक्त ५४–२८८.

ऋषि–विश्वामित्राचा पुत्र प्रजापति या नांवाचा पुरुष, अथवा त्याच नांवाचा वाक् याचा पुत्र. देवता–विश्वे देव. वृत्त–त्रिष्टुप्.

१. महान् यजनीय आणि स्तुत्य [अग्नी]प्रीत्यर्थ हें स्तोत्र पुनःपुनः अर्पण करीत आहेत. अविनाशी अग्नि गृहसंबंधी तेजांनीं आमचें ऐको, आणि दिव्य तेजांनीं ऐको.

२. [हे स्तोत्या], तूं महा द्यूप्रीत्यर्थ आणि पृथिवीप्रीत्यर्थ मोठें [स्तोत्र] गा.— माझा सज्ञान मनोरथ इच्छा करीत करीत फिरत आहे.— ज्या द्यावापृथिवींच्या स्तोत्रांत [आणि] यज्ञांत तेजस्वी स्तोते यजमानासह हर्ष पावतात.

HYMN 54–288.

To *Vis've Devâs.* By *Prajâpati* son of *Vis'vâmitra*, or by *Prajâpati* the son of *Vâk.* Metre—*Trishṭubh.*

1. This hymn [the priests] again and again have offered to [Agni who is] great, adorable and praise-worthy. May Agni, the indestructible, hear us with his domestic splendors–hear with his heavenly [splendors].

2. Sing a great hymn in honour of great Heaven and Earth. My knowing desire is anxious. For in hymn and in sacrifices [made] in honour of them brilliant priests rejoice along with the sacrificer.

---

१. 'गृहसंबंधी तेजांनीं'=' दम्येभिः अनीकैः' म्हणजे ज्या कल्याणकारक दीप्तींनीं अग्नि घरांत प्रकाशतो त्यांहीं.

युवोर्ऋतं रोदसी सत्यमस्तु महे षु णः सुविताय प्र भूतम् ।
इदं दिवे नमो अग्ने पृथिव्यै सपर्यामि प्रयसा यामि रत्नम् ॥३॥

युवोः । ऋतम् । रोदसी इति । सत्यम् । अस्तु । महे । सु । नः । सुवितायं । प्र । भूतम् ।
इदम् । दिवे । नमः । अग्ने । पृथिव्यै । सपर्यामि । प्रयसा । यामि । रत्नम् ॥ ३ ॥

उतो हि वां पूर्व्या आविविद्र ऋतावरी रोदसी सत्यवाचः ।
नरश्चिद्वां समिथे शूरसातौ ववन्दिरे पृथिवि वेविदानाः ॥ ४ ॥

उतो इति । हि । वाम् । पूर्व्याः । आऽविविद्रे । ऋतवरी इत्यृतऽवरी । रोदसी इति । सत्यऽवाचः ।
नरः । चित् । वाम् । सम्ऽइथे । शूरऽसातौ । ववन्दिरे । पृथिवि । वेविदानाः ॥ ४ ॥

स्तोमे विदथेषु [च] (=स्तोत्रे यज्ञेषु च) देवाः सपर्यवः (=तेजस्विनः पूजाकामाः स्तोतारः) आयोः सचा (=यजमानेन सह) मादयन्ते (=हृष्टा भवन्ति) ॥

भाषायाम्.

३. हे रोदसी (=द्यावापृथिव्यौ), युवोर्ऋतं (=युवयोः कर्म प्रकाशनभूतधारणादिरूपं) सत्यम् अस्तु (=यथार्थं भवतु) । नो महे सुविताय सु प्र भूतम् (=अस्माकं महते सुखाय सुष्ठु प्रभवतम्=अस्मभ्यं सुखं दातुं समर्थे भवतम्) । हे अग्ने, दिवे पृथिव्यै (=दिवे च पृथिव्यै च) इदं नमः (=एष नमस्कारोस्तु) । प्रयसा सपर्यामि रत्नं यामि (=अन्नेन हविर्लक्षणेन परिचरामि श्रेष्ठं धनं याचे च) ॥

४. उतो हि (=अपि च) हे ऋतावरी रोदसी (=सत्यवत्यौ हे द्यावापृथिव्यौ), सत्यवाचः पूर्व्याः (=सत्यं वदन्तः पुरातना ऋषयो) वाम् आविविद्रे (=युवां लेभिरे युवयोरनुग्रहं लब्ध्वा पूर्णमनोरथा बभूवुः) । हे पृथिवि, [हे द्युदेव च], समिथे शूरसातौ वां वेविदानाः (=युद्धे संग्रामे च युवयोर्लब्धानुग्रहा) नरश्चित् ववन्दिरे (=शूरा अपि पुरुषा वां तुष्टुवुः) ॥

३. हे द्यावापृथिवी हो, तुमची आज्ञा यथार्थ असो. तुम्ही आमचें मोठें कल्याण करण्यास समर्थ असा. हे अग्नी, हा नमस्कार द्यूला आणि पृथिवीला [अर्पण] असो. मी हविरन्नानें पूजितों [आणि] मी उत्तम संपत्ति याचितों.

४. आणि हे सत्यवंत द्यावापृथिवी हो, पूर्वीं होऊन गेलेले सत्यवचनी उपासक तुमच्या कृपेनें पूर्णमनोरथ झाले. हे पृथिवी, शूर जन तुमची कृपा पावून संग्रामांत आणि युद्धांत तुम्हांस वंदिते झाले.

3. May your law be true. Be ye mighty [to give] us great good. May this obeisance be offered to Heaven and Earth, o Agni! I serve the gods with food and I beg for wealth.

4. And even the truthful ancients propitiated you, o Truthful Heaven and Earth! In fight [and] in battle warriors having obtained [your favour], o Earth [and Heaven], bowed unto you.

को अद्धा वेद क इह प्र वोचद्देवाँ अच्छा पथ्या३ का समेति ।
ददृश्र एषामवमा सदांसि परेषु या गुह्येषु व्रतेषु ॥ ५ ॥ २४ ॥

कः । अद्धा । वेद । कः । इह । प्र । वोचत् । देवान् । अच्छ ।
पथ्या । का । सम् । एति ।
ददृश्रे । एषाम् । अवमा । सदांसि । परेषु । या । गुह्येषु । व्रतेषु ॥
॥ ५ ॥ २४ ॥

कविर्नृचक्षा अभि षीमचष्ट ऋतस्य योना विघृते मदन्ती ।
नाना चक्राते सदनं यथा वेः समानेन क्रतुना संविदाने ॥ ६ ॥

कविः । नृऽचक्षाः । अभि । सीम् । अचष्ट । ऋतस्य । योना । वि-
घृते इति विऽघृते । मदन्ती इति ।
नाना । चक्राते इति । सदनम् । यथा । वेः । समानेन । क्रतुना ।
संविदाने इति सम्ऽविदाने ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. देवान् अच्छ का पथ्या सम् एति (=देवान्प्रति को मार्गो गच्छतीति) को अद्धा वेद क इह प्र वोचत् (=कः सत्यं ज्ञातवान् कश्च प्रकर्षेणात्र लोक उक्तवान्)? परेषु गुह्येषु व्रतेषु (=उच्चैस्तमेषु गूढेषु कर्मसु दिव्येषु तेषां चरितेषु) एषां या अवमा (=तेषां देवानां यान्यवमानि नीचैस्तमानि) सदांसि (=स्थानानि) [तानि] ददृश्रे (=दृश्यन्ते) ॥

६. कविः (=क्रान्तदर्शी मेधावी) नृचक्षाः (=नृणां द्रष्टा) [सविता] सीं (=ते द्यावापृथिव्यौ) विघृते (=रसवत्यौ) मदन्ती (=मदन्त्यौ=हृष्यन्त्यौ) ऋतस्य योनौ (=उदकस्य जन्मस्थाने=अन्तरिक्षे) अभि अचष्ट (=आभिमुख्येन पश्यति)। समानेन क्रतुना (="परस्परप्रीणनाख्येन कर्मणा") संविदाने (="परस्परमैकमत्यं प्राप्ते") ते सदनं यथा वेः (=पक्षिणो नीडमिव) नाना चक्राते (=प्रथममेकभूतं निवासस्थानं पृथग्भूतं कृतवत्यौ) ॥

५. देवांप्रत नेणारा मार्ग कोणता हें खरोखर कोणी जाणिलें आहे? कोणी सांगितलें आहे? वरच्या गूढ कामांमधील त्यांचीं जीं अगदीं खालचीं स्थानें तीं [मात्र] दृष्टीस पडतात.

5. Who knows truly and who has proclaimed what path leads towards the gods? [Those] their seats which [are] the lowest in their mysterious high deeds are visible.

६. रसवती आणि हर्षवती द्यावापृथिवींस अंतरिक्षांत नृदर्शी कवि पाहतो. एकच कामानें एकमत झालेल्या [द्यावापृथिवी] पक्षाच्या घरट्याप्रमाणें आपलें स्थान भिन्न करित्या झाल्या.

6. The wise [Savitâ], the observer of men, sees in the home of Truth those [Heaven and Earth] suffused with rich fat [and] exhilarated. Agreeing each with the other by their common action, they divided their home even like the nest of a bird.

---

५. यांत पूर्वार्धामध्यें देवांकडेस जाणारा कोणता मार्ग आहे हें कोणास ठाऊक आहे काय, असा चमत्कारिक संशयदर्शक प्रश्न ऋषीनें केला आहे.

'कामें' आणि 'स्थानें' कोणतीं ह्याविषयीं संशय आहे.

६. हाहि मंत्र गूढार्थक आहे. सायणांप्रमाणें 'नृदर्शी कवि' म्हणजे सविता होय, आणि भिन्नभिन्न करित्या झाल्या म्हणजे द्यावापृथिवी पूर्वी एकमेकांस जडलेल्या होत्या त्या वेगळ्या होऊन निरनिराळ्या स्थानीं गेल्या; तरी या मंत्रांतील उपमा जुळत नाहीं. मात्र द्यावापृथिवी पूर्वी एक असून नंतर वेगळ्या झाल्या असा भावार्थ दिसतो खरा.

समान्या वियुते दूरेअन्ते ध्रुवे पदे तस्थतुर्जागरूके ।
उत स्वसारा युवती भवन्ती आदु ब्रुवाते मिथुनानि नाम ॥ ७ ॥

समान्या । वियुते इति विऽयुते । दूरेअन्ते इति दूरेऽअन्ते । ध्रुवे । पदे । तस्थतुः । जागरूके इति ।
उत । स्वसारा । युवती इति । भवन्ती इति । आत् । ऊं इति । ब्रुवाते इति । मिथुनानि । नाम ॥ ७ ॥

विश्वेदेते जनिमा सं विविक्तो महो देवान्बिभ्रती न व्यथेते ।
एजद्ध्रुवं पत्यते विश्वमेकं चरत्पतत्रि विषुणं वि जातम् ॥ ८ ॥

विश्वा । इत् । एते इति । जनिम । सम् । विविक्तः । महः । देवान् । बिभ्रती इति । न । व्यथेते इति ।
एजत् । ध्रुवम् । पत्यते । विश्वम् । एकम् । चरत् । पतत्रि । विषुणम् । वि । जातम् ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. समान्या वियुते (=समाने परस्परप्रीणनाख्येन कर्मणैकमत्यं गते अपि परस्परं वियुक्ते) दूरेअन्ते (=दूरप्रान्ते) जागरूके (=जाग्रत्यौ) [ते द्यावापृथिव्यौ] उत युवती स्वसारा भवन्ती (=नित्यतरुणे स्वसारौ भूत्वा) ध्रुवे पदे (=अविनाशिनि स्थले) तस्थतुः । आत् उ (=तदनन्तरं) मिथुना नाम ब्रुवाते (=द्वन्द्वानि नामानि उर्वी पृथिवी बहुले रोदसी पुरोहिते द्यावापृथिव्यावित्यादीनि उच्येते=तादृशैर्नामभिः स्तूयेते) ॥

८. एते [द्यावापृथिव्यौ] विश्वा इत् जनिमा (=सर्वाण्यपि भूतजातानि) सं विविक्तः (=सम्यग्धारयतः=स्वावकाशे वासयतः) । महो देवान् बिभ्रती न व्यथेते (=महतोपि देवान् धारयन्त्यौ न खिद्येते) । [तयोर्मध्ये द्यौष्पिता] एजत् ध्रुवं (= जङ्गमात्मकं स्थावरात्मकं च) विश्वमेकम् (=इदं सर्वं जगत्) चरत् पतत्रि विषुणं वि जातं (=चञ्चलम् उत्पतनशीलं च नानारूपं पक्षिजातं) पत्यते (=प्रभवति तेषां सर्वेषां पतिर्भवति) ॥

किं च एजज्जङ्गमात्मकं ध्रुवं स्थावरात्मकं च विश्वं जगदेकं स्थानं पृथिवीमेव पत्यते । अभिगच्छति । तथा चरच्चञ्चलं पशुजातं पतत्रि पक्षिजातं च विषुणं विष्वक् नानारूपमनयोर्मध्ये वितिष्ठते । योग्यक्रियाध्याहारः । इति सायणः ॥

७. परस्पर समान, वियुक्त, दूरप्रांत [आणि] जागरूक द्यावापृथिवी अचलपदीं राहिल्या आणि नित्य तरुण बहिणी झाल्या. नंतर त्यांस लोक जुळ्या नांवांनीं हाक मारूं लागले.

८. ह्या द्यावापृथिवी सर्व भूतांला आपणांमध्यें धारण करितात. मोठ्या देवांलाहि धारण करीत असतां त्या थकत नाहींत. [द्यू] ह्या चलाचल सर्व विश्वाचा आणि चालणारीं आणि उडणारीं जीं निरनिराळीं भूतें त्यांचा प्रभु होय.

7. United together [and yet] separated the watchful [Heaven and Earth], of distant boundaries, stood in the eternal place and became ever youthful sisters. Thence forward they were called by twin names.

8. They contain even all beings. Though supporting the great gods they do not tire. [Father Dyaus] is the lord of all the universe, that which moves [and] that which is fixed,—all different creation, walking and flying.

---

७. 'जागरूक.' म्हणजे सतत् जागृत राहणाऱ्या, विश्रांति कधींहि न घेणाऱ्या. हें विशेषण वेदांत बहुतकरून देवांला लागलेलें असतें. कारण सूर्यादिक जे देव, ते सतत् चालणारेच असतात, विश्राति घेत नाहींत, हें उघडच आहे. आणि द्यावापृथिवी यांजवर येथें देवत्वाचा आरोप केला असल्यामुळें त्यांलाहि जागरूक हें विशेषण लागलें आहे.

'जुळ्या नांवानीं'='मिथुनानि नाम' उदाहरणार्थ द्यावापृथिवी, रोदसी इत्यादि.

सना॑ पु॒राण॒मध्ये॒म्या॒रान्म॒हः पि॒तुर्ज॑नि॒तुर्जा॒मि तन्नः॑ ।
दे॒वासो॒ यत्र॑ पनि॒तार॒ एवै॑रु॒रौ प॒थि व्यु॑ते त॒स्थुर॒न्तः ॥ ९ ॥

सना॑ । पु॒राण॑म् । अधि॑ । ए॒मि॒ । आ॒रात् । म॒हः । पि॒तुः । ज॒नि॒तुः । जा॒मि । तत् । नः॒ ।
दे॒वास॑ः । यत्र॑ । प॒नि॒तार॑ः । एवै॑ः । उ॒रौ । प॒थि । वि॒ऽउ॑ते । त॒स्थुः । अ॒न्तरिति॑ ॥ ९ ॥

इ॒मं स्तोमं॒ रोद॑सी॒ प्र ब्र॑वीम्यृ॒दू॒द॒रा॑ः शृण्वन्नग्निजि॒ह्वाः ।
मि॒त्रः स॒म्राजो॒ वरु॑णो॒ युवा॑न आ॒दि॒त्यास॑ः क॒वय॑ः पप्रथा॒नाः ॥
॥ १० ॥ २५ ॥

इ॒मम् । स्तोम॑म् । रो॒द॒सी॒ इति॑ । प्र । ब्र॒वी॒मि॒ । ऋ॒दू॒दरा॑ः । शृ॒ण्व॒न् । अ॒ग्नि॒ऽजि॒ह्वाः ।
मि॒त्रः । स॒म्ऽराज॑ः । वरु॑णः । युवा॑नः । आ॒दि॒त्यास॑ः । क॒वय॑ः । प॒प्र॒था॒नाः ॥ १० ॥ २९ ॥

भाषायाम्.

९. महः पितुर्जनितुर्नस्तत् (=महतो जनयितुः पितुर्दिवः पितुस्तत् प्रसिद्धम् अस्मत्संबन्धि) सना पुराणं जामि (=सनातनं पूर्वक्रमागतं बन्धुत्वम्) आरात् अधि एमि (=अधुनापि स्मरामि) । यत्र अन्तः (=यस्य दिवः पितुर्मध्ये=दिवि वर्तमानेवकाशे) देवासः पनितारः (=तेजस्विनः स्तोतारो मनुष्याः=देवत्वं प्राप्ता मनुष्या) उरौ व्युते पथि (=महति वियुक्ते मार्गे अन्तरिक्षरूपे) एवैस्तस्थुः (=गमनैस्तिष्ठन्ति पृथिव्याः सकाशाद्गत्वा तिष्ठन्ति) ॥

१०. हे रोदसी (=द्यावापृथिव्यौ), इमं स्तोमं प्र ब्रवीमि (=इदं स्तोत्रं प्रकर्षेण वदामि) । [तम्] ऋदूदराः (=मृद्वन्तःकरणा) अग्निजिह्वाः (=अग्निना हविर्भक्षयन्तः) सम्राजः (=सम्यग्भ्राजमाना) युवानः (=नित्यतरुणाः) कवयः (=मेधाविनः) पप्रथानाः (=स्वानि कर्माणि प्रथयन्तः=विख्याता) मित्रो वरुणः [इतरे च] आदित्यासः (=अदितेः पुत्राः) शृणवन् (=शृण्वन्तु) ॥

९. महान् पिता [आणि] जनिता [जो द्यू त्या]चें आमचें पुरातन आणि प्राचीन काळापासून चालत आलेलें नातें मला अजून स्मरतें. ज्या [द्यूच्या]ठायीं तेजस्वी स्तोते जन जाऊन विस्तीर्ण आणि रुंद मार्गावर उभे राहतात.

१०. हे द्यावापृथिवी हो, हें स्तोत्र मी उच्चारीत आहें. तें कोमलान्तःकरण, अग्निजिव्ह, नित्यतरुण, महाप्रज्ञ आणि अतिविख्यात महाराजे अदितीचे पुत्र जे मित्र वरुण [आणि दुसरे] ते ऐकोत.

9. I remember at [this distance] our ancient [and] ancestral brotherhood of the great father and progenitor. [Dyaus], in whom the resplendent praisers [after death] go and stand in the broad [and] open path.

10. I chant this praise, o Heaven and Earth! May the sons of Aditi,—Mitra Varuṇa [and others],—of tender heart, eating through Agni, ruling supreme, ever-young, wise [and] renowned, hear [it].

---

९. 'ज्या द्यूच्या ठायीं' इ०. म्हणजे पृथिवीवर सत्कृत्यें करून देवत्वाप्रत पावलेले मनुष्य वर जाऊन द्युलोकीं राहत असतात.

हिरण्यपाणिः सविता सुजिह्वस्त्रिरा दिवो विदथे पत्यमानः ।
देवेषु च सवितः श्लोकमश्रेरादस्मभ्यमा सुव सर्वतातिम् ॥११॥
हिरण्यऽपाणिः । सविता । सुऽजिह्वः । त्रिः । आ । दिवः । विदथे ।
पत्यमानः ।
देवेषु । च । सवितरिति । श्लोकम् । अश्रेः । आत् । अस्मभ्यम् ।
आ । सुव । सर्वऽतातिम् ॥ ११ ॥
सुकृत्सुपाणिः स्ववाँ ऋतावा देवस्त्वष्टावसे तानि नो धात् ।
पूषण्वन्त ऋभवो मादयध्वमूर्ध्वग्रावाणो अध्वरमतष्ट ॥ १२ ॥
सुऽकृत् । सुऽपाणिः । स्वऽवान् । ऋतऽवा । देवः । त्वष्टा । अवसे ।
तानि । नः । धात् ।
पूषण्ऽवन्तः । ऋभवः । मादयध्वम् । ऊर्ध्वऽग्रावाणः । अध्वरम् ।
अतष्ट ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

११. सविता हिरण्यपाणिः (=सुवर्णहस्तः) सुजिह्वः (=शोभनजिह्वः) आ दिवो विदथे त्रिः पत्यमानः (=द्युसकाशाद् यज्ञे त्रिषु कालेषु शीघ्रमागच्छन्) [भवति]।—हे सवितः, देवेषु च श्लोकम् अश्रेः (=स्तोत्रं धारय प्राप्नुहि)। आत् (=अनन्तरम्) अस्मभ्यं सर्वतातिम् आ सुव (=उदित्य सुखमानय)॥

१२. सुकृत् (=जगदादेः सुष्ठु कर्ता) सुपाणिः (=सुहस्तः) स्ववान् (=स्ववो-वान् शोभनरक्षणवान्) ऋतावा (=सत्यवान्) देवस्त्वष्टा अवसे तानि नो धात् (=दीप्यमानस्त्वष्टा नाम देवो रक्षणाय अस्मभ्यं तानि तानि सर्वाण्यपेक्षितानि द-दातु)। हे ऋभवः, [यूयं] पूषण्वन्तो मादयध्वं (=पूष्णा सहिताः सोमपानेन हृष्टा भवत)। ऊर्ध्वग्रावाणः (=? सोमाभिषवार्थम् उद्यतग्रावाणो यूयम्) अध्वरम् अतष्ट (=यज्ञं संपादयत)॥

११. हे सवित्या, सुवर्णहस्त, सुजिह्व आणि द्युलोकाहून यज्ञामध्यें तीन वेळ उडत येणारा असा तूं सविता देवांमध्येंहि स्तोत्राप्रत पाव आणि नंतर तूं आम्हांला सुख प्राप्त करून देत देत उगव.

११. Savitâ, the golden-handed, the good-tongued that flies thrice to the sacrifice from heaven—Be praised, o Savitâ, among the gods, and give us happiness by thy rising.

१२. सुकर्मा, सुहस्त, सुरक्षण आणि सत्यवान् देव त्वष्टा आम्हांला रक्षणांसाठीं सर्व कांहीं देओ. हे ऋभूंनो, तुम्ही पूषा देवासहित हर्षित व्हा. कृतसोमयज्ञ तुम्ही [आमचा] यज्ञ संपादा.

12. May the god Tvashṭâ, skilful, handy, able to protect well [and] possessed of Truth, give us all for protection. With Pûshâ be you delighted o Ṛibhus ! Set up the soma-pressing stones and perform [our] sacrifice.

१२. 'कृतसोमयज्ञ'=' ऊर्ध्वग्रावाणः' म्हणजे जे पूर्वीं मनुष्य असतांना सोमरस काढून देवांप्रीत्यर्थ यज्ञ करित असत असे.

विद्युद्रथा मरुत ऋष्टिमन्तो दिवो मर्या ऋतजाता अयासः ।
सरस्वती शृणवन्यज्ञियासो धाता रयिं सहवीरं तुरासः ॥ १३ ॥

विद्युत्ऽरथाः । मरुतः । ऋष्टिऽमन्तः । दिवः । मर्याः । ऋतऽजाताः । अयासः ।
सरस्वती । शृणवन् । यज्ञियासः । धात । रयिम् । सहऽवीरम् । तुरासः ॥ १३ ॥

विष्णुं स्तोमासः पुरुदस्ममर्का भगस्येव कारिणो यामनि ग्मन् ।
उरुक्रमः ककुहो यस्य पूर्वीर्न मर्धन्ति युवतयो जनित्रीः ॥ १४ ॥

विष्णुम् । स्तोमासः । पुरुऽदस्मम् । अर्काः । भगस्यऽइव । कारिणः । यामनि । ग्मन् ।
उरुऽक्रमः । ककुहः । यस्य । पूर्वीः । न । मर्धन्ति । युवतयः । जनित्रीः ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१३. विद्युद्रथाः (=विद्युतो रथे येषां ते) ऋष्टिमन्तः (=ऋष्टिनामायुधविशेषवन्तः) ऋतजाताः (=सत्यजाता) अयासः (=सततगमनशीला) यज्ञियासः (=यज्ञार्हा) दिवो मर्या मरुतः (=दिवः पुत्रभूता मरुतः) सरस्वती शृणवन् (=सरस्वत्या सहिताः सन्तोस्मान् शृण्वन्तु)। हे तुरासः (=वेगवन्तो मरुतः), सहवीरं रयिं धात (=वीर्योपेतपुत्रसहितं धनम् अस्मभ्यं प्रयच्छत)॥

१४. भगस्य कारिण इव (=सुभागस्य कर्तार इव वर्तमानाः) स्तोमासः (=स्तोत्राणि) अर्काः (=शस्त्राणि) [च] यामनि (=यज्ञे) पुरुदस्मं (=बहुकर्माणं) विष्णुं ग्मन् (=गच्छन्तु)। [स] उरुक्रमः (=दीर्घक्रमो) [भवति]। यस्य [क्रमं] पूर्वीः (=पूर्व्यो) युवतयो जनित्रीः ककुहः (=दिग्रूपा युवतयो मातरो) न मर्धन्ति (=न हिंसन्ति)॥

१३. विद्युद्रथ, भाले धारण करणारे, सत्यजात [आणि] वेगवंत असे जे द्यूचे पुत्र यज्ञार्ह मरुत्, ते [आणि] सरस्वती [आमचें स्तोत्र] ऐकोत.—हे वेगवंत [मरुतांनो], तुम्ही आम्हांला शूर पुत्रांसहित संपत्ति द्या.

13. May the Maruts with lightning on their chariots, and armed with javelins, the Truth-born and impetuous sons of Heaven, [and] worthy of a sacrifice, hear [us] with Sarasvatî.—O swift [Maruts], bestow [on us] wealth accompanied by brave sons.

१४. [या] यज्ञांत भाग्याचीं जणुं उत्पादकें अशीं जीं स्तोत्रें [आणि] गायनें तीं महापराक्रम विष्णूप्रत पोंहचोत. ज्या विस्तीर्णक्रम विष्णूच्या [क्रमाला] अनेक युवति माता ज्या दिशा, त्या प्रतिबंध करीत नाहींत.

14. May the praises [and] the songs [which are], as it were, the makers of good fortune, go in [this] sacrifice to Vishṇu the performer of exploits.–Vishṇu [is] of wide strides, whose [strides] the many quarters of the globe, [like] ever-young mothers, do not obstruct.

---

१३. 'भाले धारण करणारे'= 'ऋष्टिमन्तः.' सू. ३७ मं. २ पहा.

'सत्यजात' म्हणजे सत्यरूप जो यज्ञ त्यांत प्रादुर्भूत होणारे.

'सरस्वती.' सू. ३ मं. १० पहा.

१४. 'विस्तीर्णक्रम'='उरुक्रमः.' विष्णु हा देव सूर्यरूप आहे ह्या गोष्टीला अनुलक्षून हें विशेषण त्याला लाविलें आहे. लांब पावलें टाकणारा असा या विशेषणाचा अर्थ आहे आणि तो आकाशांतून सर्व पृथिवीला दिवसा एकदा प्रदक्षिणा करणाऱ्या सूर्याला योग्य रीतीनें लागतो हें उघड आहे. सू. २२ मं. १६–२२ पहा.

इन्द्रो विश्वैर्वीर्यैः पत्यमान उभे आ पप्रौ रोदसी महित्वा ।
पुरंदरो वृत्रहा धृष्णुषेणः संगृभ्या न आ भरा भूरि पश्वः ॥
॥ १५ ॥ २६ ॥

इन्द्रः । विश्वैः । वीर्यैः । पत्यमानः । उभे इति । आ । पप्रौ । रोदसी इति । महिऽत्वा ।
पुरम्ऽदरः । वृत्रऽहा । धृष्णुऽसेनः । सम्ऽगृभ्य । नः । आ । भर । भूरि । पश्वः ॥ १५ ॥ २६ ॥

नासत्या मे पितरा बन्धुपृच्छा सजात्यमश्विनोश्चारु नाम ।
युवं हि स्थो रयिदौ नो रयीणां दात्रं रक्षेथे अकवैरदब्धा ॥१६॥

नासत्या । मे । पितरा । बन्धुऽपृच्छा । सऽजात्यम् । अश्विनोः । चारु । नाम ।
युवम् । हि । स्थः । रयिऽदौ । नः । रयीणाम् । दात्रम् । रक्षेथे इति । अकवैः । अदब्धा ॥ १६ ॥

भाषायाम्.

१५. विश्वैर्वीर्यैः पत्यमानः (=? सर्वैर्वीरकर्मभिः संगम्यमान) इन्द्रो महित्वा (=महत्त्वेन) उभे रोदसी (=द्यावापृथिव्यौ) आ पप्रौ (=पूरयामास)। [हे इन्द्र], पुरंदरः (=शत्रुपुराणां विदारयिता) वृत्रहा (=वृत्रस्य हन्ता) धृष्णुसेनः (=शत्रुजयशीलसेनायुक्तस्) [त्वं] पश्वो भूरि [धनं] (=पशोः पशुरूपं प्रभूतं धनं) संगृभ्य न आ भर (=संगृह्यास्मदर्थमानय) ॥

१६. हे नासत्या (=नासत्यौ), [युवां] बन्धुपृच्छा मे पितरा (=बन्धूनामस्माकं संबन्धिनीं पृच्छां कुर्वन्तौ=अस्मत्पालनकर्तारौ पितरौ) [भवथः]। [युवयोर्] अश्विनोः सजात्यं नाम चारु (=बन्धुत्वं तथैव कर्म वीरकर्म पराक्रमरूपं कमनीयं) [भवति]। युवं (=युवां) हि नः (=अस्मभ्यं) रयीणां रयिदौ (=धनानां दातारौ) स्थः। अदब्धा (=अदब्धौ=अविनाशिनौ) [युवां] दात्रं (=हविषां दातारं यजमानम्) अकवैः (=अकुत्सितै रक्षणै) रक्षेथे (=रक्षथः) ॥

१५. सकल सामर्थ्यांनीं युक्त इंद्र आपल्या मोठेपणानें उभय द्यावापृथिवींस भरून टाकिता झाला.— हे इंद्रा, पुरभेत्ता, वृत्रहन्ता, विजयसेन असा तूं आम्हांप्रत पशुरूप पुष्कळ [धन] जमवून घेऊन ये.

१६. हे नासत्य हो, तुम्ही आप्तांची काळजी करणारे माझे आईबाप आहां. तुम्हां अश्वींचें बंधुत्व [आणि] पराक्रम सुंदर होत. कारण कीं, तुम्ही आम्हांला धनाचे धनदाते आहां. अविनाशी असे जे तुम्ही ते [हवि]र्दात्याला उत्कृष्ट [रक्षणां]नीं रक्षितां.

15. Indra in whom all powers take shelter filled the two worlds with his greatness.—Breaker of the [enemies] fastnesses, killer of Vṛitra, leader of victorious armics, do thou, [o Indra], collect and bring unto us plenty of cattle wealth.

16. O Nâsatyas, you [are] my parents that enquire after your brother, beautiful is your relationship [and your] achievement. For you are to us the givers of wealth. You preserve the giver [of oblation] with uncontemptible helps.

मुहत्तद्वः कवयुश्चारु नामु यद्ध देवा भवथ विश्व इन्द्रे ।
सखं ऋभुभिः पुरुहूत प्रियेभिरिमां धियं सातयें तक्षता नः ॥१७॥

महत् । तत् । वः । कवयः । चारु । नाम । यत् । ह । देवाः । भवथ । विश्वे । इन्द्रे ।
सखा । ऋभुऽभिः । पुरुऽहूत । प्रियेभिः । इमाम् । धियम् । सातये । तक्षत । नः ॥ १७ ॥

अर्यमा णो अदितिर्यज्ञियासोऽदब्धानि वरुणस्य व्रतानि ।
युयोत नो अनपत्यानि गन्तोः प्रजावान्नः पशुमाँ अस्तु गातुः॥१८॥

अर्यमा । नः । अदितिः । यज्ञियासः । अदब्धानि । वरुणस्य । व्रतानि ।
युयोत । नः । अनपत्यानि । गन्तोः । प्रजाऽवान् । नः । पशुऽमान् । अस्तु । गातुः ॥ १८ ॥

भाषायाम्.

१७. हे कवयः (=मेधाविनो) देवाः, तद् वो महत् चारु नाम (=तद्युष्माकं महत्कमनीयं वीरकर्म भवति) यत् ह विश्वे (=सर्वेपि यूयम्) इन्द्रे भवथ (=इन्द्र-समीपे स्थ=देवत्वं प्राप्य इन्द्रसमीपे तिष्ठथ)। हे पुरुहूत (=बहुभिराहूत), सखा [त्वं] प्रियेभिर्ऋभुभिः (=प्रियैर्ऋभुभिः) [सह] इमां नो धियम् (=इदमस्माकं स्तोत्रं) सातये तक्षत (=संपत्प्राप्तये कुरुत=धनोत्पादयित्रीं कुरुत)॥

१८. अर्यमा अदितिः [यस] वरुणस्य व्रतानि अदब्धानि (=कर्माण्यहिंसितानि भवन्ति) [स वरुणश्चेति] यज्ञियासः (=यज्ञार्हा) [यूयं देवा] नो गन्तोः (=अस्माकं मार्गात्प्रपश्चाद्) अनपत्यानि (=अनपत्यत्वानि) युयोत (=पृथक्कुरुत)। नो गातुः (=अस्माकं लोकयात्रारूपो मार्गः) प्रजावान् पशुमान् अस्तु (=संतान-युक्तः पशुयुक्तश्च भवतु)॥

१७. हे मेधावी देव हो, हा तुमचा पराक्रम मोठा होय, कीं तुम्ही सर्वजण इंद्राच्या ठायीं आहां.—हे पुरुहूता [इन्द्रा], [आमचा] सखा [असा जो तूं तो] प्रिय ऋभूंसहित [येऊन] हें आमचें स्तोत्र धन मिळवून देई असें कर.

१८. अर्यमा, अदिति, [आणि] [ज्या] वरुणाचे नियम अविनाशी [होत] [तो वरुण], असे यज्ञार्ह [देव तुम्ही] आमचा संसार अपत्यहीनतेपासून मुक्त करा. आमची लोकयात्रा प्रजेनें [आणि] पशूंनीं भरलेली असो.

17. Great is that your achievement, o wise gods, that you [are] all in the presence of Indra.—Do thou, o friend, with the dear Ṛibhus, make this our hymn productive of wealth.

18. And do you Aryamâ, Aditi, [and] Varuṇa whose laws are imperishable, you all worthy of a sacrifice, remove all want of progeny from our life. May our path be full of children, full of cattle.

---

१७. ‘ इंद्राच्या ठायीं आहां ’=‘ इन्द्रे भवथ.’ म्हणजे देवत्वाप्रत पावून इंद्राच्या सन्निध राहतां.

ऋभु यांविषयीं सू. २० मं. १ पहा.

देवानां दूतः पुरुध प्रसूतोऽनागान्नो वोचतु सर्वताता ।
शृणोतु नः पृथिवी द्यौरुतापः सूर्यो नक्षत्रैरुर्व१न्तरिक्षम् ॥ १९॥
देवानाम् । दूतः । पुरुध । प्रऽसूतः । अनागान् । नः । वोचतु । सर्वऽताता ।
शृणोतु । नः । पृथिवी । द्यौः । उत । आपः । सूर्यः । नक्षत्रैः । उरु । अन्तरिक्षम् ॥ १९ ॥
शृण्वन्तु नो वृषणः पर्वतासो ध्रुवक्षेमास इळया मदन्तः ।
आदित्यैर्नो अदितिः शृणोतु यच्छन्तु नो मरुतः शर्म भद्रम् ॥
॥ २० ॥
शृण्वन्तु । नः । वृषणः । पर्वतासः । ध्रुवऽक्षेमासः । इळया । मदन्तः । आदित्यैः । नः । अदितिः । शृणोतु । यच्छन्तु । नः । मरुतः । शर्म । भद्रम् ॥ २० ॥

भाषायाम्.

१९. पुरुध प्रसूतः (=हविर्ग्रहणाय बहुषु देशेषु प्रेरितो) देवानां दूतः (=अग्निर्) नः सर्वताता अनागान् वोचतु (=सर्वत्र पापरहितान् वदतु वयं तस्योपासकाः पापरहिताः स्म इति वदतु) । पृथिवी द्यौरुत आपः (=द्यावापृथिव्यावापश्च) सूर्यो नक्षत्रैरुरु (=नक्षत्रैः पृथु) अन्तरिक्षं [च] नः शृणोतु (=स्तोत्रवक्तॄनस्मान् शृणोतु) ॥

२०. वृषणः (=वीर्यवन्तो) ध्रुवक्षेमासः (=निश्चलस्थाना) इळा मदन्तः (=हविरन्नेन हृष्यन्तः) पर्वता नः शृण्वन्तु । आदित्यैः [सहिता] अदितिर्नः शृणोतु । मरुतो भद्रं शर्म (=कल्याणकरं सुखं) नो यच्छन्तु (=अस्मभ्यं प्रयच्छन्तु) ॥

१९. अनेक ठिकाणीं पाठविला [जातो असा जो] देवांचा दूत [अग्नि, तो] आम्ही सर्वत्र निष्पाप आहों असें म्हणो. पृथिवी, द्यू, आणि उदकें, सूर्य [आणि] नक्षत्रांसहित विस्तीर्ण अंतरिक्ष [हीं] आमचें ऐकोत.

19. May the messenger of the gods, sent to various places, commend us as being sinless everywhere. May Earth, Heaven and the Waters, the sun and the firmament wide with the stars, hear us.

२०. वीर्यसंपन्न [आणि] अचलस्थान पर्वत, हवीनें हर्ष पावून आमचें ऐकोत. आदित्यांसहित अदिति आमचें ऐको. मरुत् आम्हांला कल्याणकारक सुख देओत.

20. May the mighty mountains with eternal seats and delighted with the offering, hear us. May Aditi with the Âdityas hear us. May the Maruts bestow on us propitious happiness.

सदा॑ सु॒गः पि॑तु॒माँ अ॑स्तु॒ पन्था॒ मध्वा॑ देवा॒ ओष॑धीः॒ सं पि॑पृक्त ।
भगो॑ मे अग्ने स॒ख्ये न मृ॑ध्या॒ उद्रा॒यो अ॑श्यां॒ सद॑नं पु॒रु॒क्षोः ॥२१॥

सदा॑ । सु॒ऽगः । पि॒तु॒ऽमान् । अ॒स्तु॒ । पन्थाः॑ । मध्वा॑ । दे॒वाः॒ । ओ-
षधीः । सम् । पि॒पृ॒क्त ।

भगः॑ । मे॒ । अ॒ग्ने॒ । स॒ख्ये । न । मृ॒ध्याः॒ । उत् । रा॒यः । अ॒श्या॒म् ।
सद॑नम् । पु॒रु॒ऽक्षोः ॥ २१ ॥

स्वद॑स्व ह॒व्या समिषो॑ दिदीह्यस्म॒द्र्य१क्सं मि॑मीहि॒ श्रवां॑सि ।
विश्वाँ॑ अग्ने पृ॒त्सु ताञ्जे॑षि॒ शत्रू॑नहा॒ विश्वा॑ सु॒मना॑ दीदिही नः ॥
॥ २२ ॥ ॥ २७ ॥

स्वद॑स्व । ह॒व्या । सम् । इषः॑ । दि॒दी॒हि॒ । अ॒स्म॒द्र्य॑क् । सम् । मि॒मी॒हि॒ ।
श्रवां॑सि ।

विश्वा॑न् । अ॒ग्ने॒ । पृ॒त्ऽसु । तान् । जे॒षि॒ । शत्रू॑न् । अहा॑ । विश्वा॑ ।
सु॒ऽमनाः॑ । दी॒दि॒हि॒ । न॒ः ॥ २२ ॥ २७ ॥

भाषायाम्.

२१. [नः] पन्थाः सदा सुगः (=सुगम्यः) पितुमान् (=अन्नवांश्च) अस्तु । हे देवाः, ओषधीर्मध्वा (=माधुर्येण) सं पिपृक्त (=संपर्चयत)। हे अग्ने, भगः (=धनदाता त्वं) मे सख्ये (=अस्माकं मित्रत्वे वर्तमानः सन्) न मृध्याः (=मा मृध्याः=अस्मान् मा हिंसीः)। पुरुक्षो रायः (=बह्वन्नस्य धनस्य) सदनं (=स्थानम्) उद् अश्यां (=प्राप्नुयाम्) ॥

२२. [हे अग्ने], हव्या स्वदस्व (=हव्यानि हवींषि स्वादय भक्षय) । इषः सं दिदीहि (=अन्नानि सम्यक्प्रकाशस्व=वयमन्नानि यथा लभेमहि तथा संप्रकाशस्व)। श्रवांसि अस्मद्र्यक् सं मिमीहि (=अन्नानि यथास्मदभिमुखानि भवन्ति तथा कुरु)। हे अग्ने, तान् विश्वान् शत्रून् (=यान् कान् सर्वान् शत्रून्) पृत्सु जेषि (=संग्रामेषु जय)। विश्वा अहा (=सर्वाणि दिनानि=नित्यं) नः सुमना दीदिहि (=अस्मदर्थे शोभनमनस्कः प्रकाशस्व) ॥

२१. सदैव [आमचा] मार्ग सुगम [आणि] अन्नसंपन्न असो.— हे देव हो, तुम्ही वनस्पतींला माधुर्यानें भरून टाका. हे अग्नी, धनदायक [असा जो तूं तो माझ्या] मैत्रींत [राहून माझें] वाईट करूं नको. मी पुष्कळ अन्नानें भरलेल्या संपत्तीच्या स्थानाप्रत पावेंन असें तूं कर.

२२. [हे अग्नी], तूं हविरन्नें भक्षण कर. तूं प्रकाशून आम्हांला अन्नें दे. अन्नें आम्हांकडे येतील असें कर. हे अग्नी, [जे जे म्हणून] शत्रु त्या सर्वांस तूं संग्रामांत जिंक. तूं नित्य प्रसन्न मनानें आम्हांकरितां प्रकाशत जा.

21. May our path be ever easy and abounding in food. Sweeten, o gods, the plants with honey. Injure me not, o Agni, [being] in my friendship, thou the bounteous one. May I attain the seat of wealth abounding in food.

22. Eat the offerings. Shine wealth [upon us]. Render all food subservient to us. Conquer all those enemies in battles, o Agni ! Shine all days for us, pleased in thy heart.

सूक्तम् ५५–२८९.

प्रजापतिर्ऋषिः। स च विश्वामित्रपुत्रो वाक्पुत्रो वा। विश्वे देवा देवता। तत्राद्योषस्या। ततः परं नवर्चोऽग्न्यादिदेवताकास्ततः पराहोरात्रदेवताका। ततश्चतस्रो रोदस्योः। पञ्चदशी द्युनिशोर्वा। षोडशी दिग्देवताका। ततः षडृचो वर्षत इन्द्रस्य। केचिदग्नेस्त्वष्टुश्चेति मन्यन्ते। त्रिष्टुप् छन्दः॥

उषसः पूर्वा अध यद्व्यूषुर्महद्वि जज्ञे अक्षरं पदे गोः।
व्रता देवानामुप नु प्रभूषन्महद्देवानामसुरत्वमेकम्॥ १॥

उषसः। पूर्वाः। अध। यत्। विऽऊषुः। महत्। वि। जज्ञे। अक्षरम्। पदे। गोः।
व्रता। देवानाम्। उप। नु। प्रऽभूषन्। महत्। देवानाम्। असुरऽत्वम्। एकम्॥ १॥

मो षू णो अत्र जुहुरन्त देवा मा पूर्वे अग्ने पितरः पदज्ञाः।
पुराण्योः सद्मनोः केतुरन्तर्महद्देवानामसुरत्वमेकम्॥ २॥

मो इति। सु। नः। अत्र। जुहुरन्त। देवाः। मा। पूर्वे। अग्ने। पितरः। पदऽज्ञाः।
पुराण्योः। सद्मनोः। केतुः। अन्तः। महत्। देवानाम्। असुरऽत्वम्। एकम्॥ २॥

भाषायाम्.

१. अध यद् (=यदा खलु) पूर्वा उषसः (=सूर्योदयात्पूर्वभूता उषसो) विऊषुः (=व्युच्छन्ति=उदित्य गच्छन्ति तदा) गोः पदे (=? "उदकस्य पदे स्थाने नभसि") महत् अक्षरं (=महत् अविनाशि वस्तु सूर्यरूपं) वि जज्ञे (=उत्पद्यते)। व्रता देवानाम् उप नु प्रभूषन् (=देवानां वरुणादीनां कर्माणि अनुसरन्=अनुसरति च)। [तद्] एकं देवानां महद् असुरत्वं (=तद्देवानां मुख्यं प्राबल्यं) [भवति]॥

२. केतुः (=सूर्यो) [यदा] पुराण्योः सद्मनोरन्तः (=पुराणयोः सदनयोर्मध्ये) [प्रादुर्भवति] अत्र (=तदा) देवा मो षु नो जुहुरन्त (=अ-

सूक्त ५५–२८९.

ऋषि–विश्वामित्राचा पुत्र प्रजापति किंवा वाक् याचा पुत्र प्रजापति. देवता–विश्वे देव; १ उषा, २-१० अग्नि, ११ अहोरात्र (दिवस आणि रात्र), १२-१५ रोदस्यौ (द्यू आणि पृथिवी); १५ रोदस्यौ किंवा द्युनिशौ (द्यावापृथिवी किंवा दिवस आणि रात्र), १६ दिशा, १७-२२ इंद्र पर्जन्यात्मा किंवा अग्नि आणि त्वष्टा. वृत्त–त्रिष्टुप्.

१. पूर्वी उषा प्रकाशून गेल्यानंतर अविनाशी [सूर्य] गाईच्या स्थानीं उत्पन्न होतो, आणि देवांचे जे नियम ते साधितो. हें एक मोठें देवांचें ऐश्वर्य [होय].

२. जेव्हां पुरातन द्यावापृथिवींच्या पोटीं तेजःपुंज [सूर्य] [उगवत आहे], तेव्हां देव आमचें वाईट न करोत; हे अग्नी, पदज्ञ जे पुरातन पितर ते वाईट न करोत. हें एक मोठें देवांचें ऐश्वर्य [होय].

Hymn 55–289.

To *Vis've Devas*: 1 *Ushas;* 2-10 *Agni;* 11 *Ahorâtrau* (*Day* and *Night*); 12-15 *Rodasyau* (*Heaven* and *Earth*); 15 *Rodasyau* or *Dyunis'au* (*Heaven* and *Earth* or *Day* and *Night*); 16 *Dis'as* (*quarters of the globe*); 17-22 *Indra Parjanyâtmâ* or *Agni* and *Tvashṭâ*. By *Prajâpati*, son of *Vis'vâmitra* or *Prajâpati* son of *Vâk*. Metre—*Trishṭubh*.

1. When the Ushases have risen and shone before, the great imperishable one is born in the seat of the cow, fulfilling the laws of the gods. That is one great act of the mighty gods.

2. May the gods never hurt us, may the ancient fathers that knew the footsteps, o Agni, never hurt us, when the light [comes] into the two ancient worlds. That is one great act of the mighty gods.

---

१. 'गाईच्या स्थानीं'='गोः पदे' म्हणजे अंतरिक्षांत. 'देवांचे नियम साधितो' म्हणजे सूर्यानें प्रतिदिनीं अमुक वेळीं अमुक दिशेला उगवावें आणि अमुक

वि मे पुरुत्रा पतयन्ति कामाः शम्यच्छा दीद्ये पूर्व्याणि ।
समिद्धे अग्नावृतमिद्वदेम महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ३ ॥

वि । मे । पुरुऽत्रा । पतयन्ति । कामाः । शमि । अच्छ । दीद्ये । पूर्व्याणि ।
सम्ऽइद्धे । अग्नौ । ऋतम् । इत् । वदेम । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ ३ ॥

समानो राजा विभृतः पुरुत्रा शये शयासु प्रयुतो वनानु ।
अन्या वत्सं भरति क्षेति माता महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ४ ॥

समानः । राजा । विऽभृतः । पुरुऽत्रा । शये । शयासु । प्रऽयुतः । वना । अनु ।
अन्या । वत्सम् । भरति । क्षेति । माता । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ ४ ॥

स्मान् मा हिंसिषुः) । हे अग्ने, पदज्ञाः (=पणिभिरपहृतानां गवां पदानि ज्ञातवन्तः) पूर्वे पितरः (=अङ्गिरसो) मा [जुहुरन्त] । [तद्] एकं देवानां महद् असुरत्वं (=तद्देवानां मुख्यं प्राबल्यं) [भवति] ॥

भाषायाम्.

३. मे कामाः (=मम मनोरथाः) पुरुत्रा (=बहुषु प्रदेशेषु) वि पतयन्ति (=विविधं गच्छन्ति) । शमि अच्छ पूर्व्याणि दीद्ये (=अस्माकं कर्मानुलक्ष्य पुरातनानि स्तोत्राणि प्रकाशयामि) । समिद्धे अग्नौ (=अग्नौ सम्यग्दीपिते सति) ऋतमित् वदेम (=सत्यमेव वदेम) । [तद्] एकं देवानां महद् असुरत्वं (=तद्देवानां मुख्यं प्राबल्यं) [भवति] ॥

४. समानः (=सर्वेषां साधारणो) राजा [अग्निः] पुरुत्रा विभृतः (=बहुषु स्थलेषु अग्निहोत्रार्थं विहृतो भवति) । प्रयुतः (=प्रकर्षेण पृथक्कृतो विभक्तः स) शयासु (=शय्यासु वेदिरूपासु) वना अनु शये (=समिधोनुलक्ष्य शेते=समित्सु शेते) । अन्या [माता] वत्सं भरति अपरा माता [तं] क्षेति (=द्वयोर्मात्रोर्मध्ये एका तमग्निरूपं वत्सं पोषयति अपरा तं शय्यायां शाययति) । [तद्] एकं देवानां महद् असुरत्वं (=तद्देवानां मुख्यं प्राबल्यं) [भवति] ॥

३. माझे मनोरथ पुष्कळ ठिकाणीं धांवत आहेत. मी या कर्मांत पुरातन [स्तोत्रें] प्रकाशवीत आहें. चांगला पेटविलेला जो अग्नि त्यासमक्ष आपण खरेंच बोलूं. हें एक मोठें देवांचें ऐश्वर्य [होय].

3. My desires fly in various directions. I have exhibited the ancient [hymns] for the purpose of [this] rite. Let us speak nothing but the truth in the presence of well-kindled Agni. That is one great act of the mighty gods.

४. सर्वसाधारण राजा [अग्नि] बहुत ठिकाणीं नेला जातो. तो शेजांवरील काष्ठांवर निर्बंध निजतो. एक वत्साला पाजिते [आणि] [दुसरी] माता निजविते. हें एक मोठें देवांचें ऐश्वर्य [होय].

4. The common king is distributed among many places. Divided he sleeps in the beds along the sticks. One [parent] feeds the calf, the [other] mother gives the place where to rest. That is one great act of the mighty gods.

दिशेकडे जावें इत्यादि विषयीं जे देवांनीं बांधून दिलेले नियम ते अमलांत आणितो.

‘ ऐश्वर्य होय ’=‘ असुरत्वम्. ’ म्हणजे हें जें सर्व होतें तें देव या सर्व जगाचे नियामक आहेत म्हणून होत असतें. या प्रमाणेंच पुढील सर्व ऋचांचा अर्थ समजावा.

२. ‘ पदज्ञ पुरातन पितर ’=‘ पूर्वे पितरः पदज्ञाः. ’ म्हणजे पणींनीं चोरून नेलेल्या गाईचा पत्ता लावणारे जे पूर्वऋषि अंगिरस ते. सू. ६२ मं. २ पहा.

---

४. ‘ शेजांवरील काष्ठांवर ’=‘ शयासु वना अनु. ’ म्हणजे ज्या ठिकाणीं अग्नीला पेटवितात त्या ठिकाणीं आंथरलेल्या समिधांवर.

‘ एक पाजिते. ’ म्हणजे ज्या वेदीवर अग्नीला आहुति देतात ती वेदि.

‘ दुसरी माता निजविते. ’ म्हणजे ज्या वेदीवर गार्हपत्य अग्नि रात्रंदिवस पडून राहिलेला असतो ती.

आक्षित्पूर्वास्वपरा अनूरुत्सद्यो जातासु तरुणीष्वन्तः ।
अन्तर्वतीः सुवते अप्रवीता महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥५॥२८॥

आऽक्षित् । पूर्वासु । अपराः । अनूरुत् । सद्यः । जातासु । तरुणीषु ।
अन्तरिति ।
अन्तःऽवतीः । सुवते । अप्रऽवीताः । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् ।
एकम् ॥ ५ ॥ २८ ॥

शयुः परस्तादध नु द्विमाताबन्धनश्चरति वत्स एकः ।
मित्रस्य ता वरुणस्य व्रतानि महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ६ ॥

शयुः । परस्तात् । अध । नु । द्विऽमाता । अबन्धनः । चरति । वत्सः ।
एकः ।
मित्रस्य । ता । वरुणस्य । व्रतानि । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् ।
एकम् ॥ ६ ॥

शेरते हविरादयः पदार्था अत्रेति शया वेद्यः । तासु शये । शेते । निवसति । वनातु अनुवनं वनेष्वरणिरूपेषु काष्ठेषु प्रयुतो विभक्तोऽग्निर्वर्तते ।......तस्य द्वे मातरौ द्यावापृथिव्यौ । तयोरन्या द्यौरस्या भूमेर्जायमानतया वत्सभूतमग्निं ...... भरति । माता वसुधा क्षेति । केवलं निवासयति । इति सायणः ॥

भाषायाम्.

५. पूर्वासु (=जीर्णास्वोषधीषु) आक्षित् (=वर्तमानो) [भवति] । अपरा अनूरुत् (=नव्या ओषधीरनुरुन्धन् तासामनुरोधेन वर्तमानो) [भवति] । सद्यो जातासु (=जातमात्रासु) तरुणीषु अन्तः (=युवतिष्वोषधीष्वपि) [वर्तते] । अप्रवीताः (=केनापि पुरुषेणानिषिक्तरेतस्कास्ता) अन्तर्वतीः (=अन्तर्वत्न्यो गर्भवत्यो) [भूत्वा] सुवते (=तमुत्पादयन्ति) । [तद्] एकं देवानां महद् असुरत्वं (=तद्देवानां मुख्यं प्राबल्यं) [भवति] ॥

६. द्विमाता (=द्वयोर्मात्रोर्) एको वत्सः पुरस्तात् शयुः (=पश्चिमदिशि शयानः अस्तवेलायामव्याप्रियमाणो भवन्) अध नु (=पुनरपि प्रातःकाले) अबन्धनश्चरति (=बन्धनरहितः सन् नभसि संचरति) । ता मित्रस्य वरुणस्य व्रतानि (=तानि मित्रावरुणयोः कर्माणि=तत्सर्वं तयोः सामर्थ्याद्भवति) । [तद्] एकं देवानां महद् असुरत्वं (=तद्देवानां मुख्यं प्राबल्यं) [भवति] ॥

५. तो जीर्ण ओषधींत वास करणारा असून नव्यांच्या अनुरोधानें वागतो. नुत्तयाच उपजलेल्या तरूणींमध्यें[हि तो वास करितो]. कुमारिका गरोदर होऊन त्याला जन्म देतात. हें एक मोठें देवांचें ऐश्वर्य [होय].

६. पश्चिमेकडे निजणारा दोन मातांचा वत्स बंधनाशिवाय पुनः संचार करितो. हे पराक्रम मित्राचे [आणि] वरूणाचे [होत]. हें एक मोठें देवांचें ऐश्वर्य [होय].

5. He lives with the old females and attends on those that are young. He is in the young females that are just born. The maidens become pregnant and give him birth. That is one great act of the mighty gods.

6. The calf of two mothers that sleeps in the west soon walks alone without a tie. Those are the laws of Mitra [and] of Varuṇa. That is one great act of the mighty gods.

---

५. ‘ नव्या ’ म्हणजे नव्या समिधा. कुमारिका म्हणजे ज्यांला फुलें फळें आलेलीं नाहींत अशा समिधा.

६. ‘ पश्चिमेकडे निजणारा ’ म्हणजे सूर्यरूपानें पश्चिमेकडे मावळणारा जो अग्नि तो पुनः दुसऱ्या दिवशीं आकाशांत फिरूं लागतो.

द्विमाता होता विदथेषु सम्राळन्वग्रं चरति क्षेति बुध्नः ।
प्र रण्यानि रण्यवाचो भरन्ते महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ७ ॥

द्विऽमाता । होता । विदथेषु । सम्ऽराट् । अनु । अग्रम् । चरति । क्षेति । बुध्नः ।
प्र । रण्यानि । रण्यऽवाचः । भरन्ते । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ ७ ॥

शूरस्येव युध्यतो अन्तमस्य प्रतीचीनं ददृशे विश्वमायत् ।
अन्तर्मतिश्चरति निष्षिधं गोर्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ८ ॥

शूरस्यऽइव । युध्यतः । अन्तमस्य । प्रतीचीनम् । ददृशे । विश्वम् । आऽयत् ।
अन्तः । मतिः । चरति । निःऽसिधम् । गोः । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. [स] द्विमाता (=द्वयोर्मात्रोर्द्यावापृथिव्योः पुत्रो) विदथेषु सम्राट् (=यज्ञेषु सम्यग्दीप्यमानो) होता [भवति] । [सः] अनु अग्रं चरति (=" अग्रे दिवि सूर्यभूतस्तत्र वर्तते ") । बुध्नः क्षेति (=मूलभूतः सन् शेते " भूमौ वसति ") । रण्यवाचः (=रमणीयवाचः स्तोतारो) रण्यानि (=रमणीयानि स्तोत्राणि) प्र भरन्ते (=प्रार्पयन्ति) । [तद्] एकं देवानां महद् असुरत्वं (=तद्देवानां मुख्यं प्राबल्यं) [भवति] ॥

८. युध्यतः शूरस्येव (=युद्धं कुर्वतो वीरस्य) आयत् (=अभिमुखमागच्छत् यथा तथा) अन्तमस्य (=दावाग्निरूपेण समीपतमभूतस्याग्नेर्) विश्वं प्रतीचीनं ददृशे पराङ्मुखं दृश्यते=पराङ्मुखं भवद्दृश्यते) । मतिः (=देवस्तोत्रकर्ताग्निर्) गोर्निःषिधम् अन्तश्चरति (=गोः शत्रुं संचरति=गोः शत्रौ संचरति) । [तद्] एकं देवानां महद् असुरत्वं (=तद्देवानां मुख्यं प्राबल्यं) [भवति] ॥

७. दोन माता असलेला [आणि] यज्ञांत चांगला प्रकाशणारा [जो] होता [अग्नि, तो] शिखरापर्यंत संचार करितो [आणि नंतर] तळावर राहून विश्रांति घेतो. आह्लादकारक स्तोत्रें म्हणणारे [स्तोते] [त्याला] आह्लादकारक [स्तोत्रें] अर्पण करितात. हें एक मोठें देवांचें ऐश्वर्य [होय].

7. The invoker born of two mothers, that shines resplendently in sacrifices, wanders on to the top. He rests, lying on the bottom. The worshippers that sing delightful hymns offer him delightful hymns That is one great act of the mighty gods.

८. युद्ध करणाऱ्या शूराप्रमाणें [अग्नि] समीप आला म्हणजे त्याच्या संमुख येणारें विश्व पराङ्मुख झालेलें दृष्टीस पडतें. तो कवि [अग्नि] गाईच्या शत्रूच्या आंगीं संचार करितो. हें एक मोठें देवांचें ऐश्वर्य [होय].

8. Before him when close at hand, as before a fighting warrior, all creation that approaches is seen to turn back. He the poet enters into the enemy of the cow. That is one great act of the mighty gods.

---

७. 'शिखरापर्यंत संचार करितो' इ०. म्हणजे सूर्यरूपानें आकाशांत अत्युच्च स्थळीं चढतो. आणि नंतर पश्चिमेला उतरून विश्रांति घेतो.

८. अग्नि वणव्याच्या रूपानें चालूं लागला म्हणजे सर्व जग त्या जवळून पळून जातें.

' गाईच्या शत्रूच्या आंगीं '=' गोर्निःषिधम् अन्तः.' म्हणजे विद्युद्रूपानें मेघमंडळांत संचार करितो असा भावार्थ दिसतो.

नि वेवेति पलितो दूत आस्वन्तर्महांश्चरति रोचनेन ।
वपूंषि बिभ्रदभि नो वि चष्टे महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ९ ॥
नि । वेवेति । पलितः । दूतः । आसु । अन्तः । महान् । चरति । रोचनेन ।
वपूंषि । बिभ्रत् । अभि । नः । वि । चष्टे । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ ९ ॥
विष्णुर्गोपाः परमं पाति पाथः प्रिया धामान्यमृता दधानः ।
अग्निष्टा विश्वा भुवनानि वेद महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १० ॥
॥ २९ ॥
विष्णुः । गोपाः । परमम् । पाति । पाथः । प्रिया । धामानि । अमृता । दधानः ।
अग्निः । ता । विश्वा । भुवनानि । वेद । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ १० ॥ २९ ॥

भाषायाम्.

९. पलितः (=वृद्धत्वाच्छुभ्रकेशो) [देवानां] दूतः [अग्निः] आसु [ओषधीषु] अन्तः नि वेवेति (=नितरां व्याप्य वर्तते)। महान् [स] रोचनेन (=तेजसा सह) चरति (=संचरति)। वपूंषि (=नानाविधानि रूपाणि) बिभ्रत् (=धारयन्) नः अभि वि चष्टे (=अस्मान् विशेषेण अनुग्रहदृष्ट्या पश्यति)। [तद्] एकं देवानां महद् असुरत्वं (=तद्देवानां मुख्यं प्राबल्यं) [भवति] ॥

१०. गोपाः (=पालको) विष्णुः परमं पाथः पाति (=उच्चैस्तमं स्थानम्=? अन्तरिक्षं रक्षति)। प्रिया अमृता धामानि दधानः (=प्रियाणि मरणरहितानि स्थानानि द्युलोकसंबन्धीनि धारयति च)। ता विश्वा भुवनानि अग्निर्वेद (=अग्निस्तानि सर्वाणि भूतजातानि जानाति)। [तद्] एकं देवानां महद् असुरत्वं (=तद्देवानां मुख्यं प्राबल्यं) [भवति] ॥

९. वृद्ध दूत [अग्नि] या [ओषधीं]त वेगानें संचार करितो. तो तेजानें आंत संचार करितो. तो अनेक रूपें धारण करून आम्हांस पाहतो. हें एक मोठें देवांचें ऐश्वर्य [होय].

9. The great gray messenger travels with light through the plants. Assuming many bodies he observes us. That [is] one great act of the mighty gods.

१०. पालक विष्णु अत्यंत उंच स्थान रक्षितो, आणि प्रिय मरणरहित पदांचें पालन करितो. अग्नि ह्या सकळ विश्वाला जाणतो. हें एक मोठें देवांचें ऐश्वर्य [होय].

10. Vishṇu, the protector, preserves the highest world, sustaining the dear immortal seats. Agni knows the whole universe. That [is] one great act of the mighty gods.

---

१०. ‘ प्रिय मरणरहित पदें ’=‘ प्रिया धामानि अमृता. ’ म्हणजे जेथें मरण नाहीं तीं स्वर्गींचीं स्थानें, असा भावार्थ दिसतो.

नाना॑ च॒क्राते॑ य॒म्या॒३॑ वपूं॑षि॒ तयो॑र॒न्यद्रोच॑ते कृ॒ष्णम॒न्यत् ।
श्यावी॑ च॒ यदरु॑षी च॒ स्वसा॑रौ म॒हद्दे॒वाना॑मसुर॒त्वमेक॑म् ॥ ११ ॥

नाना॑ । च॒क्राते॒ इति॑ । य॒म्या॑ । वपूं॑षि । तयो॑ः । अ॒न्यत् । रोच॑ते ।
कृ॒ष्णम् । अ॒न्यत् ।
श्यावी॑ । च॒ । यत् । अरु॑षी । च॒ । स्वसा॑रौ । म॒हत् । दे॒वाना॑म् । अ॒-
सु॒र॒ऽत्वम् । एक॑म् ॥ ११ ॥

मा॒ता च॒ यत्र॑ दुहि॒ता च॑ धे॒नू स॑ब॒र्दुघे॑ धा॒पये॑ते सम॒ीची॑ ।
ऋ॒तस्य॒ ते सद॒सीळे अ॒न्तर्म॒हद्दे॒वाना॑मसुर॒त्वमेक॑म् ॥ १२ ॥

मा॒ता । च॒ । यत्र॑ । दु॒हि॒ता । च॒ । धे॒नू इति॑ । स॒ब॒र्दु॒घे॒ इति॑ स॒ब॒ःऽदु॒घे॑ ।
धा॒पये॑ते॒ इति॑ । स॒मी॒ची इति॑ स॒म्ऽई॒ची ।
ऋ॒तस्य॑ । ते इति॑ । सद॑सि । ई॒ळे । अ॒न्तः । म॒हत् । दे॒वाना॑म् । अ॒सु॒-
र॒ऽत्वम् । एक॑म् ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

११. याम्या (=मिथुनभूते अहश्च रात्रिश्चेत्येते) नाना वपूंषि (=भिन्नवर्णानि रूपाणि) चक्राते (=धारयतः) । तयोरन्यत् (=एकं) [दिनरूपं] रोचते (=शुक्लतया शोभते) । अन्यत् [रात्रिरूपं] कृष्णं [भवति] । श्यावी च यत् (=या कृष्णा) [या] च अरुषी (=दीप्तवर्णा दिवसरूपा) [ते उभे] स्वसारौ [भवतः] । [तद्] एकं देवानां महद् असुरत्वं (=तद्देवानां मुख्यं प्राबल्यं) [भवति] ॥

१२. यत्र (=ययोर्मध्ये) माता च दुहिता च (=मातृभूता या या च दुहितृभूतेति द्वे) धेनू (=पयसा प्रीणयित्र्यौ) सबर्दुघे (=अमृतस्य दोग्ध्र्यौ) समीची (=समीच्यौ=परस्परं संगते सत्यौ) धापयेते (=रसं पाययतस्) ते ऋतस्य सदसि अन्तः (=सत्यस्य गृहे=अन्तरिक्षे) [अहम्] ईळे (=स्तौमि) । [तद्] एकं देवानां महद् असुरत्वं (=तद्देवानां मुख्यं प्राबल्यं) [भवति] ॥

माता पृथिवी दुहिता द्यौरिति सायणः ॥

११. जुळीं दोघीं भिन्नभिन्न रूपें धारण करितात. त्यांपैकीं एक प्रकाशतें [आणि] दुसरें काळें आहे. जी काळी आणि जी लखलखीत, त्या दोघी बहिणी होत. हें एक मोठें देवांचें ऐश्वर्य [होय].

१२. ज्यांपैकीं [एक] माता आणि [दुसरी] दुहिता [मिळून] दोघी दूध देणाऱ्या, अमृताचा पान्हा सोडणाऱ्या, [आणि] परस्पर संगत [होत्सात्या] पान करवितात, त्यांस मी सत्याच्या गृहीं स्तवितों. हें एक मोठें देवांचें ऐश्वर्य [होय].

11. The twins assume various shapes. One of them [the twins] shines, the other [is] dark. Both she who is dark and she who is bright are sisters. That [is] one great act of the mighty gods.

12. I praise in the home of Truth those two of whom both the mother and the daughter yield milk, are givers of nectar, [and] being joined each to the other, suckle as mothers. That [is] one great act of the mighty gods.

---

११. ही ऋचा दिवस आणि रात्र या दोहोंविषयीं आहे.

१२. ही ऋचा द्यावापृथिवींविषयीं आहे. ' सत्याचें गृह ' म्हणजे जेथें यज्ञरूप सत्य प्रादुर्भूत होतें, ती यज्ञमंडपांतील जागा. सायणाप्रमाणें माता म्हणजे येथें पृथिवी आणि दुहिता म्हणजे द्यू.

अन्यस्यां वत्सं रिहती मिमाय कया भुवा नि दधे धेनुरूधः ।
ऋतस्य सा पयसापिन्वतेळा महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १३ ॥

अन्यस्याः । वत्सम् । रिहती । मिमाय । कया । भुवा । नि । दधे । धेनुः । ऊधः ।

ऋतस्य । सा । पयसा । अपिन्वत । इळा । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ १३ ॥

पद्या वस्ते पुरुरूपा वपूंष्यूर्ध्वा तस्थौ त्र्यविं रेरिहाणा ।
ऋतस्य सद्म वि चरामि विद्वान्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १४ ॥

पद्या । वस्ते । पुरुऽरूपा । वपूंषि । ऊर्ध्वा । तस्थौ । त्रिऽअविम् । रेरिहाणा ।

ऋतस्य । सद्म । वि । चरामि । विद्वान् । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१३. अन्यस्या वत्सम् [अन्या] रिहती मिमाय (="पृथिव्या वत्समग्निं जिह्वया लिहन्ती द्यौर्ध्वनिं करोति") । धेनुः (=सा द्युरूपा गौः) कया भुवा (=जलवर्जितया भूम्या) ऊधः नि दधे (=मेघरूपं पोषयति=पूरयति) । सा इळा (=सा जलवर्जिता पृथिवी) ऋतस्य पयसा (=उदकेन) अपिन्वत (=सिक्ता भवति=पूरिता भवति) । [तद्] एकं देवानां महद् असुरत्वं (=तद्देवानां मुख्यं प्राबल्यं) [भवति] ॥

१४. पद्या (=भूमिः) पुरुरूपा वपूंषि वस्ते (=बहुरूपाणि शरीराणि धारयति) । त्र्यविं (=सार्धसंवत्सरवयस्कं वत्सं) रेरिहाणा (=पुनः पुनर्लिहन्ती) ऊर्ध्वा तस्थौ (=उच्चैस्तिष्ठति) । विद्वान् (=जानानोहम्) ऋतस्य सद्म वि चरामि (=यज्ञस्य स्थानं परिचरामि) । [तद्] एकं देवानां महद् असुरत्वं (=तद्देवानां मुख्यं प्राबल्यं) [भवति] ॥

पुरुरूपा नानाविधरूपाणि वपूंषि स्थावरजङ्गमात्मकानि रूपाणि वस्ते । आच्छादयति । सैषा भूमिरूर्ध्वोत्तरवेद्यात्मनोन्नता सती स्वसारभूतेन हविषा त्र्यविम् । सार्धसंवत्सरवयस्को वत्सस्त्र्यविरित्युच्यते । तत्प्रमाणमादित्यम् । त्रीन् लोकानवति स्व-

१३. एकीच्या वत्साला [दुसरी] चाटून ओरडते. दुभती गाय जलवर्जित भूमीच्या योगानें [आपली] कास भरून टाकिते. ती भूमि सत्याच्या दुधानें पुष्ट होते. हें एक मोठें देवांचें ऐश्वर्य [होय].

13. One lows, fondly licking again and again the calf of the other. The milch-cow fills [her] udder by the dry land. This land becomes fat with the milk of Truth. That [is] one great act of the mighty gods.

१४. भूमि अनेक रूपांचीं शरीरें धारण करिते. ती दीड वर्षाच्या वत्साला चाटीत चाटीत उंच उभी राहते. विद्वान् मी सत्याच्या स्थानामधून संचार करितों. हें एक मोठें देवांचें ऐश्वर्य [होय].

14. The ground wears multiform appearances. It stands high, fondly licking again and again the calf one and half years old. Knowing [this] I walk through the seat of Truth. That [is] one great act of the mighty gods.

---

१३. हीहि ऋचा द्यावापृथिवींविषयीं आहे.

'एकीच्या वत्साला.' म्हणजे पृथिवीचा वत्स जो अग्नि तो विद्युद्रूपानें असतो तेव्हां त्याला द्यू चाटिते.

'जलवर्जित' इ०. सायण म्हणतात याचा भावार्थ असा कीं, द्युलोक पृथिवीवरील प्रदेशांचें पाणी बाष्परूपानें हरण करितो तेव्हां ते प्रदेश जलवर्जित निरुदक होत असतात.

'सत्याच्या दुधानें'=' ऋतस्य पयसा.' म्हणजे मेघोदकरूप दुधानें असें सायण म्हणतात. तसेंच दिसतें. मेघोदक सत्यरूप यज्ञानें मिळतें अशा समजुतीस अनुसरून म्हणा अथवा तें बिनचूक नेमलेल्या वेळीं येतें म्हणून म्हणा, पण त्याला ऋत ही संज्ञा वेदांत आहे असें जें सायणाचें म्हणणें तें खरें दिसतें.

१४. ही ऋचा कठिण आहे. या सूक्तांतील दुसऱ्या बहुतेक ऋचांप्रमाणें सूक्तकर्त्यांनेंच हिचाहि अर्थ गूढ ठेविला आहे. त्यामुळें तिच्या भावार्थाविषयीं तर्कच करणें आहे. सायणांनीं दिलेला अर्थ भाषेखालीं उतरून घेतला आहे. तो पहा.

पदे इव निहिते दस्मे अन्तस्तयोरन्यद्गुह्यमाविरन्यत् ।
सध्रीचीना पथ्या३ सा विषूची महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १५ ॥
॥ ३० ॥

पदे इवेति पदेऽइव । निहिते इति निऽहिते । दस्मे । अन्तरिति । तयोः । अन्यत् । गुह्यम् । आविः । अन्यत् ।
सध्रीचीना । पथ्या । सा । विषूची । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ १५ ॥ ३० ॥

आ धेनवो धुनयन्तामशिश्वीः सबर्दुघाः शशया अप्रदुग्धाः ।
नव्यानव्या युवतयो भवन्तीर्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १६ ॥

आ । धेनवः । धुनयन्ताम् । अशिश्वीः । सबःऽदुघाः । शशयाः । अप्रऽदुग्धाः ।
नव्याःऽनव्याः । युवतयः । भवन्तीः । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ १६ ॥

तेजसा व्याप्नोतीति व्यविरिति वा । रेरिहाणा लिहन्ती तस्थौ । ऋतस्य......आदित्यस्य सद्म स्थानं विद्वान् जानानोहं विचरामि । हविर्भिस्तमादित्यं परिचरामि । इति सायणः ॥

भाषायाम्.

१५. [अहश्च रात्रिश्चेत्येते] दस्मे अन्तः (=सुन्दरेन्तरिक्षे) निहिते पदे इव (=स्थापिते स्थाने इव) [वर्तेते] । तयोरन्यद् गुह्यम् अन्यद् आविः (=तयोर्मध्य एकं रात्रिरूपं गूढम् अन्यच्च दिवसरूपमाविर्भूतं) [भवति] । सा पथ्या (=स मार्गः) सध्रीचीना विषूची (=सहगमनवती सत्यपि भिन्ना) [भवति] । [तद्] एकं देवानां महद् असुरत्वं (=तद्देवानां मुख्यं प्राबल्यं) [भवति] ॥

१६. अशिश्वीः (=शिशुरहिताः) सबर्दुघाः (=अमृतस्य दोग्ध्र्यः) अप्रदुग्धाः (=केनाप्यक्षीणरसा) नव्यानव्या युवतयो भवन्तीः (=पुनः पुनर्नवा युवतयो भवन्त्यो) धेनवः (=? "दिशो मेघा वा") आ धुनयन्ताम् (=आदुहन्तु) । [तद्] एकं देवानां महद् असुरत्वं (=तद्देवानां मुख्यं प्राबल्यं) [भवति] ॥

१५. तीं दोघीं जणें सुंदर [अंतरिक्षां]त ठेविलेल्या पावलां-प्रमाणें [होत]. त्यांपैकीं एक गूढ [आहे] [आणि] दुसरें प्रगट [आहे]. तो मार्ग एकच [असूनहि] निरनिराळा [आहे]. हें एक मोठें देवांचें ऐश्वर्य [होय].

15. The two are like two footsteps placed in the wonderful [sky]. One of them is mysterious, the other is manifest. The path, though united, [is yet] various. That [is] one great act of the mighty gods.

१६. वत्स नसलेल्या [आणि] अमृताचा पान्हा सोडणाऱ्या, निद्रिस्त, ज्यांचें दूध कोणीहि काढिलेलें नाहीं अशा, [आणि] नित्य नव्या तरूणी होणाऱ्या धेनु दुधाचा वर्षाव करोत. हें एक मोठें देवांचें ऐश्वर्य [होय].

16. May the cows, calf-less, yielding nectar, lying oblique, not exhausted of their milk, and becoming new and young again and again, be shaken [of their milk for us]. That [is] one great act of the mighty gods.

---

१५. ही ऋचा दोघींविषयीं आहे पण दोघी कोण त्याविषयीं प्राचीन काळापासूनहि संशय आहे. कारण कीं सर्वानुक्रमामध्यें या ऋचेची देवता द्यावापृथिवी अथवा अहोरात्र आहे असें सांगितलें आहे. यावरून हिचा अर्थ दुर्बोध आहे म्हणून सांगणें नकोच. आम्हीं अक्षरशः अर्थ केला आहे.

१६. ही ऋचा दिशांविषयीं आहे असें मानण्याचा संप्रदाय आहे. त्यावरून यांत सांगितलेल्या गाई म्हणजे दिशा होत. आणि त्यांचें दूध म्हणजे वृष्टिद्वारा आलेलें मेघोदक होय.

यदन्यासु वृषभो रोरवीति सो अन्यस्मिन्यूथे नि दधाति रेतः ।
स हि क्षपावान्त्स भगः स राजा महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥१७॥
यत् । अन्यासु । वृषभः । रोरवीति । सः । अन्यस्मिन् । यूथे । नि । दधाति । रेतः ।
सः । हि । क्षपाऽवान् । सः । भगः । सः । राजा । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ १७ ॥
वीरस्य नु स्वश्व्यं जनासः प्र नु वोचाम विदुरस्य देवाः ।
षोळ्हा युक्ताः पञ्चपञ्चा वहन्ति महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १८ ॥
वीरस्य । नु । सुऽअश्व्यम् । जनासः । प्र । नु । वोचाम । विदुः । अस्य । देवाः ।
षोळ्हा । युक्ताः । पञ्चऽपञ्च । आ । वहन्ति । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ १८ ॥

भाषायाम्.

१७. यद् (=यद्यपि) वृषभः (="अपां वर्षकः पर्जन्यात्मेन्द्रः") अन्यासु रोरवीति (=दिग्रूपासु गोषु मेघद्वारा भृशं कामशब्दं करोति) [तदपि] सः अन्यस्मिन् यूथे (=अन्यास्वेव गोषु) रेतो नि दधाति (=रेतः सिञ्चति)। स हि क्षपावान् (=पृथिवीपतिर्) [भवति] स भगः (=धनदाता) [भवति] स राजा [भवति]। [तद्] एकं देवानां महद् असुरत्वं (=तद्देवानां मुख्यं प्राबल्यं) [भवति] ॥

१८. हे जनासः (=जनाः), वीरस्य (=शूरस्येन्द्रस्य) स्वश्व्यं (=शोभनाश्वसमूहं) प्र नु वोचाम (=प्रवदेम किम्?) तस्य (=तत्) [स्वश्व्यं] देवा विदुः (=जानन्ति)। षोळ्हा पञ्चपञ्च (=षट् षट् पञ्च पञ्च च) युक्ताः (=रथे युक्ता) [अश्वास्तम्] आ वहन्ति (=आनयन्ति)। [तद्] एकं देवानां महद् असुरत्वं (=तद्देवानां मुख्यं प्राबल्यं) [भवति] ॥

षोळ्हा मासानां द्वन्द्वयोगकाले षोढा दृश्यमाना ऋतवोऽश्वा निरूप्यन्ते। ते च षट्संख्याका ऋतवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन पञ्च पञ्च युक्ताः सन्तः कालात्मकमिन्द्रमावहन्ति। इति सायणः ॥

१७. तो कामी वीर कांहीं एक स्त्रियांकडे पाहून जरी कामनाद करितो तरी तो दुसऱ्याच [स्त्री]समूहाच्या ठायीं रेत घालितो. कारण तो पृथिवीचें पालन करणारा, तो उदार, तो राजा [होय]. हें एक मोठें देवांचें ऐश्वर्य [होय].

17. Though the bull roars for one [herd of] cows, he puts his semen in another herd. For he [is] a protector of the earth. He [is] bounteous. He [is] a king. That [is] one great act of the mighty gods.

१८. हे जन हो, [ह्या] वीराचे घोडे चांगले आहेत तें त्याचें भाग्य आपण वर्णूं. तें देव जाणतात. सहा सहा [आणि] पांच पांच जोडिलेले घोडे त्याला वाहतात. हें एक मोठें देवांचें ऐश्वर्य [होय].

18. Shall we describe, o people, his wealth of good horses? The gods know it. Yoked six at a time [and] five at a time [the horses] carry [him]. That [is] one great act of the mighty gods.

१७. येथपासून उरलेलें सूक्त 'पर्जन्यात्मक इंद्र, याविषयीं आहे, म्हणजे मेघरूपानें विद्यमान जो इंद्र त्याविषयीं आहे; किंवा अग्नीविषयीं; किंवा त्वष्ट्याविषयीं आहे, असें मानण्याचा संप्रदाय आहे. या वरूनच या शेवटच्या सहा ऋचांचा अर्थ उघड नाहीं हें सहज ध्यानांत येईल. ही ऋचा मेघरूप इंद्राविषयीं आहे. भावार्थ 'मेघ नाद करूं लागला म्हणजे जरी एका दिशेकडेस गर्जना होते, तरी तो वृष्टि दुसऱ्याच कोणत्या तरी ठिकाणीं करितो,' असा आहे.

देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः पुपोष प्रजाः पुरुधा जजान ।
इमा च विश्वा भुवनान्यस्य महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १९ ॥
देवः । त्वष्टा । सविता । विश्वऽरूपः । पुपोष । प्रऽजाः । पुरुधा । जजान ।
इमा । च । विश्वा । भुवनानि । अस्य । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ १९ ॥
मही समैरच्चम्वा समीची उभे ते अस्य वसुना न्यृष्टे ।
शृण्वे वीरो विन्दमानो वसूनि महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ २० ॥
मही इति । सम् । ऐरत् । चम्वा । समीची इति सम्ऽईची । उभे इति । ते इति । अस्य । वसुना । न्यृष्टे इति निऽऋष्टे ।
शृण्वे । वीरः । विन्दमानः । वसूनि । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ २० ॥

भाषायाम्.

१९. सविता (=प्रेरयिता) विश्वरूपः (=नानाविधरूपो) देवस्त्वष्टा (=दीप्यमानस्त्वष्टा नाम देवः) प्रजाः पुरुधा जजान पुपोष [च] (=बहुभिः प्रकारैरुत्पादयति पोषयति च)। च (=अपि च) इमा विश्वानि भुवनानि (=इमानि सर्वाणि भूतजातानि) अस्य (=तस्य स्वकीयभूतानि) [सन्ति]। [तद्] एकं देवानां महद् असुरत्वं (=तद्देवानां मुख्यं प्राबल्यं) [भवति] ॥

२०. [स इन्द्रो] मही (=महती महत्यौ) समीची उभे चम्वा सम् ऐरत् (=परस्परं संगते उभे द्यावापृथिव्यौ सम्यक् प्रेरितवान्=संगमितवान्)। ते [द्यावापृथिव्यौ] अस्य (=तस्य) वसुना (=धनेन) निऋष्टे (=नितरां व्याप्ते पूर्णे) [भवतः]। [स] वसूनि विन्दमानः शृण्वे (=युद्धेषु शत्रूणां धनान्यपहरन् सन् श्रूयते गीतकीर्तिर्भवति)। [तद्] एकं देवामां महद् असुरत्वं (=तद्देवानां मुख्यं प्राबल्यं) [भवति] ॥

१९. प्रेरक [आणि] विश्वरूप देव त्वष्टा प्रजांला अनेक प्रकारांनीं उत्पन्न करितो [आणि] पोसितो. [आणि] हीं सकळ भूतें त्याचीं [आहेत]. हें एक मोठें देवांचें ऐश्वर्य [होय].

२०. तो मोठ्या [आणि] परस्पर-संगत द्यावापृथिवींस एकत्र मिळविता झाला. त्या दोघीहि त्याच्या संपत्तीनें भरल्या आहेत. तो वीर [शत्रूचीं] धनें हरण करून प्रख्यात होतो. हें एक मोठें देवांचें ऐश्वर्य [होय].

19. Divine Tvashṭâ, the omniform inspirer, created the people in various ways and feeds them. And all this creation [is] his. That [is] one great act of the mighty gods.

20. He joined the two great Cups (Earth and Heaven), joined each to the other. They [are] both filled with his wealth. The hero, taking possession of [the enemies] wealth, is famous. That [is] one great act of the mighty gods.

---

१९. त्वष्टा प्रजांला उत्पन्न करितो. | सू. १३ मं. १० पहा.

इमां च नः पृथिवीं विश्वधाया उप क्षेति हितमित्रो न राजा ।
पुरःसदः शर्मसदो न वीरा महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ २१ ॥

इमाम् । च । नः । पृथिवीम् । विश्वऽधायाः । उप । क्षेति । हितऽमित्रः । न । राजा ।
पुरःऽसदः । शर्मऽसदः । न । वीराः । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ २१ ॥

निष्षिध्वरीस्त ओषधीरुतापो रयिं त इन्द्र पृथिवी बिभर्ति ।
सखायस्ते वामभाजः स्याम महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥२२॥३१॥ ॥ ३ ॥

निःऽसिध्वरीः । ते । ओषधीः । उत । आपः । रयिम् । ते । इन्द्र । पृथिवी । बिभर्ति ।
सखायः । ते । वामऽभाजः । स्याम । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ २२ ॥ ३१ ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२१. च (=अपि च) विश्वधायाः (=विश्वस्य धाता पोषयितेन्द्र) इमां नः पृथिवीं हितमित्रो राजा न (=हितोपदेष्टा राजेव)। उप क्षेति (=ईष्टे) [तस्य मरुतः] पुरःसदः (=युद्धार्थं पुरतो गच्छन्तः) शर्मसदः (=रक्षणाय समीपे तिष्ठन्तो) वीरा न (=शूरा इव) [भवन्ति]। [तद्] एकं देवानां महद् असुरत्वं (=तद्देवानां मुख्यं प्राबल्यं) [भवति] ॥

२२. [हे इन्द्र], ओषधीः (=ओषधय) उत आपः (=उदकानि च) ते निष्षिध्वरीः (=तव निष्षिध्वर्यस्त्वत्कर्तृकसिद्धिमत्यो) [भवन्ति]। हे इन्द्र, पृथिवी तव रयिं बिभर्ति (=पृथिव्यां यानि वसूनि सन्ति तानि त्वद्दत्तानि भवन्ति)। ते सखायः (=तव सखायो) [वयं] वामभाजः स्याम (=तव धनस्य भागिनो यथा भवेम तथा कुरु)। [तद्] एकं देवानां महद् असुरत्वं (=तद्देवानां मुख्यं प्राबल्यं) [भवति] ॥

२१. आणि सकळांला पोसणारा तो ह्या आमच्या पृथिवीवर, हितोपदेष्ट्या राजाप्रमाणें, राज्य करितो. युद्धासाठीं पुढें असणाऱ्या [आणि] आश्रयासाठीं जवळ असणाऱ्या वीरांप्रमाणें [त्याचे मरुत् होत]. हें एक मोठें देवांचें ऐश्वर्य [होय].

२२. हे इंद्रा, वनस्पति आणि आपो[देवी] तुझ्या देणग्यांनीं भरलेल्या [आहेत]. पृथिवी तुझें धन धारण करिते. तुझे मित्र [जे आम्ही ते] संपत्तीचा उपभोग घेणारे होऊं असें कर. हें एक मोठें देवांचें ऐश्वर्य [होय].

21. And he who feeds all governs this our earth, like a king beneficent and friendly. [His Maruts are] like heroes that go before, that accompany for shelter. That [is] one great act of the mighty gods.

22. The plants and the waters are full of thy gifts. The Earth bears thy wealth, o Indra ! May we, thy friends, be sharers of thy wealth. That [is] one great act of the mighty gods.

सूक्तम् ५६–२९०.

विश्वामित्रस्य वाचो वा पुत्रः प्रजापतिर्ऋषिः । विश्वे देवा देवता ।
त्रिष्टुप् छन्दः ॥

न ता मिनन्ति मायिनो न धीरा व्रता देवानां प्रथमा ध्रुवाणि ।
न रोदसी अद्रुहा वेद्याभिर्न पर्वता निनमे तस्थिवांसः ॥ १ ॥

न । ता । मिनन्ति । मायिनः । न । धीराः । व्रता । देवानाम् । प्रथमा । ध्रुवाणि ।
न । रोदसी इति । अद्रुहा । वेद्याभिः । न । पर्वताः । निऽनमे । तस्थिऽवांसः ॥ १ ॥

षड्भाराँ एको अचरन्बिभर्त्यृतं वर्षिष्ठमुप गाव आगुः ।
तिस्रो महीरुपरास्तस्थुरत्या गुहा द्वे निहिते दर्श्येका ॥ २ ॥

षट् । भारान् । एकः । अचरन् । बिभर्ति । ऋतम् । वर्षिष्ठम् । उप । गावः । आ । अगुः ।
तिस्रः । महीः । उपराः । तस्थुः । अत्याः । गुहा । द्वे इति । निहिते इति निऽहिते । दर्शि । एका ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. देवानां ता प्रथमा ध्रुवाणि व्रता (=लोके प्रसिद्धानि प्रथमभूतानि स्थिराणि लोकपालनादीनि कर्माणि) न मायिनो मिनन्ति (=कपटबुद्ध्युपेता असुरा न हिंसन्ति) न धीरा [मिनन्ति] (=न विद्वांसोपि हिंसन्ति) । अद्रुहा रोदसी (=अद्रुहौ द्रोहरहिते द्यावापृथिव्यौ) वेद्याभिर्न निनमे (=स्वकीयाभिः प्रवृत्तिभिः=स्वयमेव नमितुं न शक्ये भवतः) तस्थिवांसः पर्वता [वेद्याभिर्] न [निनमे=पृथिव्याम् ऊर्ध्वतराः स्थिराः पर्वता अपि स्वयमेव नमितुं न शक्या भवन्ति] ॥

२. एकः अचरन् षट् भारान् बिभर्ति (=अगतिमान् संवत्सर एकोपि सन् षट्संख्याकान् भारान् ऋतुरूपान् धारयति) । ऋतं (=सत्यमयं) वर्षिष्ठम् (=अतिशयेन वीर्यवन्तं “ तमेव संवत्सरं ”) गावः (=रश्मिरूपा) उप आ अगुः (=प्राप्नुवन्ति) । तिस्रः अत्याः (=चञ्चला) महीः (=महत्यः=महान्तो लोका) उपरा-

सूक्त ५६–२९०.

ऋषि–विश्वामित्राचा पुत्र प्रजापति अथवा वाक् याचा पुत्र प्रजापति. देवता–विश्वे देव. वृत्त–त्रिष्टुप्.

१. देवांचीं तीं अचल प्रथमकर्में कोणी मायावी अथवा कोणी विद्वान् जन भंगूं शकत नाहींत. द्रोहहीन द्यावापृथिवी आपणहून [वांकूं शकत] नाहींत, उंच उंच पर्वत वांकूं शकत नाहींत.

२. एकला स्थायी होत्साता सहा भार धारण करितो. अत्यंत वीर्यवान् [आणि] सत्यभूत जो तो, त्याजप्रत पुष्कळ गाई येतात. चंचल मोठया तिघीजणी एकीवर एक [आहेत] [त्यांतून] दोघीजणी अंतर्हित आहेत, आणि एक दृष्टिगोचर आहे.

Hymn 56–290

To *Vis've Devas.* By *Prajâpati* son of *Vis'vâmitra* or *Prajâpati* son of *Vâk.* Metre—*Trishṭubh.*

1. Neither the artful nor the wise can break those first eternal principles of the gods. Not the beneficent Heaven and Earth [can] of their own accord [bend], not the firm mountains can bend [of their own accord].

2. The single one without motion bears the six burdens. To him the most puissant one the cows approach. Three great unstable worlds stand one upon another: two are hidden, one is visible.

---

१. 'देवांचीं अचल प्रथम कर्में' = 'देवानां प्रथमा ध्रुवाणि व्रता.' म्हणजे सूर्यानें अमुक वेळीं उगवावें, अमुक वेळीं पर्जन्य पडावा, अमुक वेळीं रात्र यावी, इत्यादि जे नियम देवांनीं बांधून ठेविले आहेत ते.

२. या सूक्तांतहि बहुतेक मंत्र कूटार्थ आहेत. सायणांच्या मतें या मंत्रांत सांगितलेला पुरुष संवत्सर होय, आणि सहा भार म्हणजे सहा ऋतु होत आणि गाई म्हणजे किरणरूप गाई होत; आणि तिघीजणी सांगितल्या ते तीन लोक होत; त्यांतून दोन गुप्त म्हणून सांगितले ते अंतरिक्ष आणि द्यू हे होत, आणि दृष्टिगोचर सांगितली ती पृथिवी होय.

त्रिपाजस्यो वृषभो विश्वरूप उत त्र्युधा पुरुध प्रजावान् ।
त्र्यनीकः पत्यते माहिनावान्त्स रेतोधा वृषभः शश्वतीनाम् ॥३॥

त्रिऽपाजस्यः । वृषभः । विश्वऽरूपः । उत । त्रिऽउधा । पुरुध । प्रजाऽवान् ।
त्रिऽअनीकः । पत्यते । माहिनऽवान् । सः । रेतःऽधाः । वृषभः । शश्वतीनाम् ॥ ३ ॥

स्तस्थुः (=उपर्युपरि वर्तमानास्तिष्ठन्ति)। द्वे गुहा निहिते (=तासां मध्ये द्वे अदृश्ये भवतः)। एका दर्शि (=दृग्गोचरा भवति) ॥

अचरन् स्थायी एकः संवत्सरः षट् षट्संख्याकान् भारान्। भ्रियते पुष्पविकासादि येष्विति भारा ऋतवः। तान्वसन्तादीन् बिभर्ति। अवयवत्वेन धारयति। तथा ऋतं सत्यभूतं वर्षिष्ठं वृद्धतरमादित्यात्मकं तमेव संवत्सरं गावो रश्मय उपागुः। प्राप्नुवन्ति। किंच तस्मिन्नेव संवत्सरेऽत्या अतनशीला आगमापायधर्मोपेतास्तिस्रो महीस्त्रयो लोका उपरा उपर्युपरि वर्तमानास्तस्थुः। तिष्ठन्ति। लोकत्रयमेव दर्शयति। गुहा गुहायां स्वात्मनि द्वे भूमी द्यौश्चान्तरिक्षं चेत्येते निहिते। न दृश्येते। एका भूमिर्दर्शि। सर्वभूताधारतया दृश्यते। इति सायणः ॥

भाषायाम्.

३. त्रिपाजस्यः (=त्रीणि वक्षांसि यस्य तादृशो) विश्वरूपः (=सर्वरूपः) उत (=अपि च) त्र्युधः (=त्र्यूधस्कः) पुरुध प्रजावान् (=नानाविधदेशेषु प्रजा यस्य तादृशस्) त्र्यनीकः (=त्रिमुखो) माहिनावान् वृषभः पत्यते (=महिम्ना युक्तो वीर आगच्छति)। स वृषभः शश्वतीनां रेतोधाः (=स वीर्यवान् बह्वीषु रेतसः स्थापयिता) [भवति] ॥

त्रिपाजस्यः ग्रीष्मवर्षाहेमन्ताख्यैस्त्रिभिर्ऋतुभिः पाजस्यमुरो यस्य स त्रिपाजस्यः। त्र्युरस्क इत्यर्थः। उरोवचनश्च पाजस्यशब्दः। इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्यम्। वाज. २५.८.। इत्यश्वमेधमन्त्र उरःपरतयाम्नानात् पाजसि बले साधुरिति व्युत्पत्तेश्च। सर्वेषामङ्गानां मध्य उरसो बलवत्त्वात्। वृषभः स्वावयवभूते वर्षर्तावपां वर्षको विश्वरूपस्तत्तदृत्वसाधारणकार्यैः पुष्पविकासादिभिर्लिङ्गैर्नानारूप उतापि च त्र्युधा वसन्तशरद्धेमन्ताख्यैस्त्रिभिर्ऋतुभिरूधो यस्य स त्र्युधा। प्रजावान्। प्रकर्षेण जायन्त इति व्रीह्यादयः प्रजाः। पुरुध नानाप्रकारेण विद्यमानव्रीहियवादिरूपप्रजावान्।

३. तीन वक्षस्थळें असलेला, विश्वरूप आणि तीन कासांचा, अनेक ठिकाणीं ज्याची प्रजा आहे असा, तीन मुखांचा, [आणि] महिम्यानें युक्त असा तो वीर येतो. तो वीर पुष्कळजणींच्या ठायीं वीर्य घालणारा [होय].

3. The bull comes, being of three breasts [and] of all shapes, of three udders, and having his progeny in various places, of three faces, of great magnitude. He is a bull that impregnates many females.

---

३. हेंहि एक कूट आहे. सायण म्हणतात यांतला वीर म्हणजे संवत्सररूप होय आणि तीन वक्षःस्थळें म्हणजे ग्रीष्म, वर्षा आणि हेमंत हे ऋतु होत; आणि तीन कासा म्हणजे वसंत, शरद् आणि हेमंत हे होत, आणि प्रजा म्हणजे व्रीह्यादिक धान्यें होत; आणि तीन तोंडें म्हणजे उष्ण, वर्ष, आणि शीत हीं होत.

अभीके आसां पदवीरबोध्यादित्यानामह्वे चारु नाम ।
आपश्चिदस्मा अरमन्त देवीः पृथग्व्रजन्तीः परि षीमवृञ्जन् ॥४॥

अभीके । आसाम् । पदऽवीः । अबोधि । आदित्यानाम् । अह्वे । चारु । नाम ।
आपः । चित् । अस्मै । अरमन्त । देवीः । पृथक् । व्रजन्तीः । परि । सीम् । अवृञ्जन् ॥ ४ ॥

किंच त्र्यनीकस्त्रिभिरुष्णवर्षशीताख्यैरनीकैर्गुणैरुपेतो माहिनावान् महत्त्ववान् संवत्सराभिमानी देवः पत्यते । आगच्छति । वृषभः सेचनसमर्थः स संवत्सरः शश्वतीनां बह्वीनामोषधीनां पुष्पफलादिसंपत्तये रेतोधा रेतस उदकस्य धर्ता भवति ॥ त्र्युधा । बहुव्रीहेरूधसोऽनङित्यनङ् । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात्पुंस्यपि भवति । ऊकारस्य ह्रस्वश्छान्दसः । उत्तरपदान्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । इति सायणः ॥

भाषायाम्.

४. पदवीः (=नायकः " संवत्सर ") आसाम् अभीके (=तासाम्=? " ओषधीनां समीपे ") अबोधि (=आविरभूत्) । आदित्यानाम् (=अदितेः पुत्राणां) चारु (=प्रियं) नाम अह्वे (=आह्वयामि) । आपश्चिद् देवीः (=आपो देव्योपि) अस्मै अरमन्त (=विरमन्ति) । पृथग् व्रजन्तीः (=गच्छन्त्यस्ताः) सीम् (=एनं) परि अवृञ्जन् (=परिवर्जयन्ति) ॥

संवत्सर आसामोषधीनामभीके समीपे पदवीः । पदानि तत्तद्वनविशिष्टपुष्पफलादीनि वेति प्रजनयतीति पदवीः सन् अबोधि । बुध्यते । सावधानो वर्तते । तथादित्यानाम् । आदित्या मासाः संख्यासाम्यात् । यद्वा आदित्यसंक्रमणनिमित्तत्वादादित्या मासाः । मेषादिस्थे सवितरि यो यो मासः प्रपूर्यते चान्द्रश्चैत्राद्यः स ज्ञेय इति स्मृतेः । तेषां चैत्रादीनां मासानां चारु नाम मधुश्च माधवश्चेत्यादि नामधेयमह्वे । आह्वयामि । उच्चारयामीत्यर्थः । किंच देवीर्द्योतनशीलाः पृथगितस्ततो व्रजन्तीर्गच्छन्त्य आपश्चित् आपोप्यस्मै संवत्सरायारमन्त । संवत्सरसंबन्धिमासचतुष्टये वृष्टिद्वारा रमन्ते । ता आपः सीमेनं संवत्सरं पर्यवृञ्जन् । अष्टसु मासेषु परिवर्जयन्ति । इति सायणः ॥

४. तो नायक त्यांच्या समीप आविर्भूत होतो. मी आदित्यांचें प्रिय नाम उच्चारितों. त्याजपुढें आपो-देवीहि स्तब्ध होतात. पृथक् जाणाऱ्या त्या [आपो-देवी] त्याला वर्जितात.

4. The leader has awoke in the presence of them. I invoke the dear name of the Âdityas. Even the divine waters bow to him. Going separately they avoided him.

---

४. हेंहि एक कूट आहे. आणि सायणांप्रमाणें त्यांतील नायक म्हणजे संवत्सरच होय; ‘ त्यांच्या समोर ’ म्हणजे ओषधींसमोर; ‘ वर्जितात ’ म्हणजे आठ महिन्यांत जी मेघवृष्टि होत नाहीं तें न होणें.

त्री षधस्था सिन्धवस्त्रिः कवीनामुत त्रिमाता विदथेषु सम्राट् ।
ऋतावरीर्योषणास्तिस्रो अप्यास्त्रिरा दिवो विदथे पत्यमानाः ॥५॥

त्री । सधऽस्था । सिन्धवः । त्रिः । कवीनाम् । उत । त्रिऽमाता । विदथेषु । सम्ऽराट् ।
ऋतऽवरीः । योषणाः । तिस्रः । अप्याः । त्रिः । आ । दिवः । विदथे । पत्यमानाः ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

५. हे सिन्धवः (=आपः=अन्तरिक्ष), कवीनां (=? मेधाविनां देवानां) त्रिस्त्री सधस्था (=त्रिगुणितानि त्रीणि स्थानानि भवन्ति)। उत (=अपि च) त्रिमाता (=? तिस्रो मातरो यस्य स) विदथेषु सम्राट् (=यज्ञेषु सम्यग्दीप्यमानो) [भवति]। ऋतावरीः (=सत्यवत्यः=यज्ञवत्यः) अप्याः (=उदकसंबन्धिन्यस्) तिस्रो योषणाः (=युवत्यः "इळासरस्वतीभारतीत्येवंरूपास्") त्रिरा दिवः (=दिवसस्य त्रिषु सवनेषु) विदथे पत्यमानाः (=यज्ञे आगच्छन्त्यो) [भवन्ति]॥

प्रजापतिः स्वविज्ञानं सिन्धूनां निवेदयति। हे सिन्धव आपः सर्वसाक्षिण्यो यूयम्। त्री षधस्था त्रयो लोकाः। ते च प्रत्येकं त्रिर्भवन्ति। तथा त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोका इति श्रुतिः। न द्याव इन्द्रमोजसा नान्तरिक्षाणि वज्रिणं न विव्यचन्त भूमयः। **ऋग्वे.** ८. ६. १५.। इति प्रत्येकं बहुवचनश्रवणात्। बहुवचनं च कपिञ्जलन्यायेन त्रित्वे पर्यवसितम्। ते च लोकाः कवीनां देवानां निवासस्थानानि भवन्ति। उतापि च त्रिमाता त्रयाणाममीषां लोकानां निर्माता संवत्सरः सूर्यो वा विदथेषु यज्ञेषु सम्राट् यजनीयतया सम्यग्दीप्यमानो वर्तते। तथा ऋतावरीरुदकवत्योऽप्या नभस्या आप्तव्या वा तिस्रो योषणास्त्रिसंख्याका इळासरस्वतीभारतीत्येवंरूपाः परस्परमिश्रणोपेता देवता विदथे यज्ञे दिवो दिवसस्य त्रिस्त्रिषु सवनेष्वापत्यमाना आगच्छन्त्यो भवन्ति। इति सायणः॥

५. हे सिंधूंनो, मेधावींची तिप्पट तीन स्थानें [आहेत]. आणि तीन मातांचा पुत्र यज्ञांमध्यें अति देदीप्यमान [असतो]. उदकसंबंधी पूज्य तरुण तिघींजणी यज्ञांत दिवसाला तीनवेळ येणाऱ्या [होत].

5. Thrice three are the seats of the wise ones, o Rivers! And the son of three mothers shines brilliantly in the sacrifices. The three aquatic holy young females come to the sacrifice three times a day.

५. हें एक दुसरें कूट. सायण म्हणतात कीं, ‘ मेधावी ’ म्हणजे देव; ‘ तीन मातांचा पुत्र ’ म्हणजे संवत्सर किंवा सूर्य होय; ‘ तिघीजणी ’ सांगितल्या त्या इळा, सरस्वती आणि भारती ह्या देवी होत. अशा कूटार्थ मंत्रांचा अक्षरशः अर्थ असलेला सोपा असतो. तोच करणें इष्ट असल्यामुळें आम्हीं केला आहे.

त्रिरा दिवः सवितर्वार्याणि दिवेदिव आ सुव त्रिर्नो अह्नः ।
त्रिधातु राय आ सुवा वसूनि भग त्रातर्धिषणे सातये धाः ॥६॥

त्रिः । आ । दिवः । सवितः । वार्याणि । दिवेऽदिवे । आ । सुव । त्रिः । नः । अह्नः ।
त्रिऽधातु । रायः । आ । सुव । वसूनि । भग । त्रातः । धिषणे । सातये । धाः ॥ ६ ॥

त्रिरा दिवः सविता सोषवीति राजाना मित्रावरुणा सुपाणी ।
आपश्चिदस्य रोदसी चिदुर्वी रत्नं भिक्षन्त सवितुः सवाय ॥७॥

त्रिः । आ । दिवः । सविता । सोसवीति । राजाना । मित्रावरुणा । सुपाणी इति सुऽपाणी ।
आपः । चित् । अस्य । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति । रत्नम् । भिक्षन्त । सवितुः । सवाय ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. हे सवितः, त्रिरा दिवः (=दिवसस्य त्रिषु सवनेषु) दिवेदिवे (=प्रत्यहम्) अह्नस्त्रिः (=दिवसस्य त्रिवारं) नो वार्याणि आ सुव (=अस्मदर्थे धनानि प्रेरय= उदित्य नो धनान्यानय) । त्रिधातु (=त्रिभिः प्रकारैः) रायो वसूनि आ सुव (=तवागमनेन संपदो धनानि च प्रयच्छ) । हे त्रातर्भग, हे धिषणे [नाम देवि], सातये धाः (=धनलाभायास्मान् कुरु=वयं धनं यथा लभामहे तथा कुरु) ॥

७. सविता त्रिरा दिवः सोसवीति (=दिवसस्य त्रिवारमागत्यास्मभ्यं धनं प्रयच्छतु) । राजाना सुपाणी मित्रावरुणा (=राजानौ शोभनहस्तौ मित्रावरुणौ) आपश्चित् (=आपो देव्यावपि) उर्वी रोदसी चित् (=महत्यौ द्यावापृथिव्यावपि) सवितुः सवाय रत्नं भिक्षन्त (=सवितुर्देवस्य सवेन आगमनेन धनं याचन्ते) ॥

६. हे सवित्या, तूं येऊन दिवसाला तीनवेळ संपदा–प्रतिदिनीं, दिवसाला तीन वेळ आम्हांला [संपदा] आण. तूं तीन प्रकारांनीं संपत्ति [आणि] धनें दे. हे भगा, हे धिषणे, तूं [आम्हांला] धनलाभ होईल असें कर.

७. सविता आपल्या येण्यानें दिवसाला तीन वेळ धनप्राप्ति करून देओ. सुहस्त राजे मित्रावरुण, [आणि] उदकें देखील [आणि] महा द्यावापृथिवी देखील सवित्याच्या येण्यानें आपलें इष्ट सिद्धीस जाओ असें प्रार्थितात.

6. Three times a day, o Savitâ—daily three times a day, come and grant us wealth. Come and give riches and wealth in three ways. Lead us, o saviour Bhaga, to wealth, o Dhishaṇâ !

7. May Savitâ come three times a day. The good-handed kings Mitra and Varuṇa, even the Waters, even the vast Heaven and Earth, implore blessings of this Savitâ, when he comes.

६. 'भग' सू. १४ मं. ३ पहा. 'धिषणा' ही एक देवी आहे. सू. २२ मं. १० पहा.

त्रिरुत्तमा दूणशा रोचनानि त्रयो राजन्त्यसुरस्य वीराः ।
ऋतावान इषिरा दूळभासस्त्रिरा दिवो विदथे सन्तु देवाः ॥ ८॥
॥ १ ॥

त्रिः । उत्ऽतमा । दुःऽनशा । रोचनानि । त्रयः । राजन्ति । असुरस्य । वीराः ।
ऋतऽवानः । इषिराः । दुःऽदभासः । त्रिः । आ । दिवः । विदथे । सन्तु । देवाः ॥ ८ ॥ १ ॥

भाषायाम्.

८. उत्तमा (=उत्तमानि श्रेष्ठतमानि) दूणशा (=केनापि विनाशयितुमशक्यानि) रोचनानि त्रिः (=दीप्तिमन्ति स्थानानि त्रिवारं त्रीणि) [भवन्ति]। असुरस्य (=बलवतः=?) वीरास्त्रयो राजन्ति (=शोभन्ते)। ऋतावानः (=सत्यकर्मरूपयज्ञेन तद्वन्त) इषिराः (=शीघ्रगमना) दूळभासः (=केनापि हिंसितुमशक्या) देवास्त्रिरा दिवः (=दिवसस्य त्रिवारं) विदथे सन्तु (=यज्ञे तिष्ठन्तु)॥

सूक्तम् ५७–२९१.

विश्वामित्र ऋषिः। विश्वे देवा देवता। त्रिष्टुप् छन्दः॥

प्र मे विविक्वाँ अविदन्मनीषां धेनुं चरन्तीं प्रयुतामगोपाम् ।
सद्यश्चिद्या दुदुहे भूरि धासेरिन्द्रस्तदग्निः पनितारो अस्याः ॥१॥

प्र । मे । विविक्वान् । अविदत् । मनीषाम् । धेनुम् । चरन्तीम् । प्रऽयुताम् । अगोपाम् ।
सद्यः । चित् । या । दुदुहे । भूरि । धासेः । इन्द्रः । तत् । अग्निः । पनितारः । अस्याः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. विविक्वान् (=विवेकवान्) [इन्द्रः] अगोपां (=रक्षितृहीनां) प्रयुतां (=पृथक् कृताम् एकाकिनीं) चरन्तीं (=संचरन्तीं) मे मनीषां धेनुं (=मम स्तुति-

८. तीन अति उंच अविनाशी देदीप्यमान स्थानें आहेत. त्या प्रबळाचे तीन वीर पुत्र शोभायमान होत. पूज्य, शीघ्रगतिमंत, [आणि] अविनाश्य देव दिवसाला तीन वेळ यज्ञांत असोत.

8. There are three brilliant regions, highest and indestructible. Three brave sons of the mighty spirit shine. May the holy, swift, indestructible gods be in the sacrifice three times a day.

---

८. यांत जो 'प्रबळ' सांगितला तो संवत्सररूप होय, त्याचे तीन पुत्र म्हणजे अग्नि, वायु आणि सूर्य हे होत असें सायण म्हणतात.

सूक्त ५७–२९१.

ऋषि–विश्वामित्र. देवता–विश्वे देव. वृत्त–त्रिष्टुप्.

१. राखणारा जिच्या समीप नाहीं अशी, एकटी फिरणारी गाय[च जणुं जी] माझी स्तुति, तिला [बरें वाईट] निवडणारा [इन्द्र] जाणो. जी [स्तुति] तत्क्षणीं विपुळ अन्नाचा पान्हा सोडिते. तर इंद्र, अग्नि, [आणि दुसरे देव] तिची प्रशंसा करणारे [होओत].

HYMN 57–291.

To the *Vis've Devas*. By *Vis'vâmitra*. Metre—*Trishṭubh*.

1. May [Indra], who distinguishes, know my praise [that is like] a milchcow wandering alone without a keeper, which instantly yields plenty of nourishment. May therefore Indra, Agni [and the other gods] be its commenders.

इन्द्रः सु पूषा वृषणा सुहस्ता दिवो न प्रीताः शशयं दुदुह्रे ।
विश्वे यदस्यां रणयन्त देवाः प्र वोऽत्र वसवः सुम्नमश्याम् ॥२॥

इन्द्रः । सु । पूषा । वृषणा । सुऽहस्ता । दिवः । न । प्रीताः । शशयम् । दुदुह्रे ।
विश्वे । यत् । अस्याम् । रणयन्त । देवाः । प्र । वः । अत्र । वसवः । सुम्नम् । अश्याम् ॥ २ ॥

या जामयो वृष्णे इच्छन्ति शक्तिं नमस्यन्तीर्जानते गर्भमस्मिन् ।
अच्छा पुत्रं धेनवो वावशाना महश्चरन्ति बिभ्रतं वपूंषि ॥ ३ ॥

याः । जामयः । वृष्णे । इच्छन्ति । शक्तिम् । नमस्यन्तीः । जानते । गर्भम् । अस्मिन् ।
अच्छ । पुत्रम् । धेनवः । वावशानाः । महः । चरन्ति । बिभ्रतम् । वपूंषि ॥ ३ ॥

रूपां गां) प्र अविदत् (=प्रकर्षेण जानातु) । या [मनीषारूपा धेनुः] सद्यश्चित् (=तत्क्षणमेव) धासेर्भूरि (=अन्नस्य बहु फलं=प्रभूतमन्नं) दुदुहे (=दुग्धे) । तत् (=तस्मात् कारणाद्) इन्द्रः अग्निर् [इतरे च देवा] अस्याः (=तस्या स्तुत्याः) पनितारः (=स्तोतारो) [भवन्तु] ॥

भाषायाम्.

२. इन्द्रः पूषा [इत्येतौ] सुहस्ता वृषणा (=सुहस्तौ वीरौ) [इतरे च देवाः] प्रीताः [सन्तो] न (=इदानीं) शशयं (=मेघं) दिवः (=द्युसकाशाद्) दुदुह्रे (=दुहन्ति) । यत् (=यस्माच्च कारणाद्) विश्वे देवा अस्यां [स्तुत्यां] रणयन्त (=रमन्ते) अत्र (=अतः कारणात्) हे वसवः, वः सुम्नं प्र अश्यां (=युष्माकं सुखं प्राप्नुयाम्) ॥

३. या जामयः (=स्वसारः=?) वृष्णे शक्तिमिच्छन्ति (=वीर्यसेचनसमर्थाय वीराय सेचनसामर्थ्यमिच्छन्ति) [ता] नमस्यन्तीः (=नमस्यन्त्यः=प्रह्वीभवन्त्यः सत्यः) अस्मिन् (=तस्मिन् वीरे) गर्भं जानते (=गर्भस्थापनशक्तिमनुभवन्ति) । वावशानाः (=कामयमाना) धेनवः महो वपूंषि (=महांसि महान्ति रूपाणि) बिभ्रतं (=धारयन्तं) पुत्रम् अच्छ चरन्ति (=पुत्रं प्रति गच्छन्ति) ॥

२. सुहस्त जे वीर इंद्र आणि पूषा ते [आणि दुसरे देव] आतां संतुष्ट होऊन द्युलोकाहून मेघाला दोहतात. ज्यापेक्षां सर्व देव या [माझ्या स्तुतीच्या]ठायीं रममाण होतात त्यापेक्षां, हे वसूंनो, तुम्ही मला तुमचें सुख प्राप्त होई असें करा.

2. Indra and Pûshâ, both puissant and goodhanded, [and the other gods], being pleased, now milk the cloud from the heaven. Inasmuch as the gods take delight in this [praise] may I, o Vasus, therefore, attain your blessing.

३. ज्या भगिनी वीराकारणें शक्ति इच्छितात, त्या नम्र होऊन त्याच्या आंगीं असलेलें गर्भसामर्थ्य अनुभवितात. कामयमान धेनु, महारूपें धारण करणारा जो पुत्र त्याप्रत जातात.

3. Those sisters who wish strength to the hero, become low and experience in him the power of inpregnating. The cows fondly go towards their calf that wears great forms.

३. या मंत्रांत एक कूट आहे. सायणांप्रमाणें ‘भगिनी’ सांगितल्या त्या ओषधिरूप होत, आणि ‘वीर’ सांगितला तो इन्द्र होय.

अच्छा विवक्मि रोदसी सुमेके ग्राव्णो युजानो अध्वरे मनीषा ।
इमा उ ते मनवे भूरिवारा ऊर्ध्वा भवन्ति दर्शता यजत्राः ॥ ४ ॥

अच्छ । विवक्मि । रोदसी इति । सुमेके इति सुऽमेके । ग्राव्णः । युजानः । अध्वरे । मनीषा ।
इमा । ऊं इति । ते । मनवे । भूरिऽवाराः । ऊर्ध्वाः । भवन्ति । दर्शताः । यजत्राः ॥ ४ ॥

या ते जिह्वा मधुमती सुमेधा अग्ने देवेषूच्यत उरूची ।
तयेह विश्वाँ अवसे यजत्राना सादय पायया चा मधूनि ॥ ५ ॥

या । ते । जिह्वा । मधुऽमती । सुऽमेधाः । अग्ने । देवेषु । उच्यते । उरूची ।
तया । इह । विश्वान् । अवसे । यजत्रान् । आ । सादय । पायय । च । मधूनि ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

४. अध्वरे ग्राव्णो युजानः (=यज्ञे सोमाभिषवार्थं ग्राव्णः प्रयुञ्जानोऽहं) सुमेके रोदसी (=सुरूपे द्यावापृथिव्यौ) मनीषा (=मनीषया स्तुत्या) अच्छ विवक्मि (=आभिमुख्येन स्तौमि)। [हे अग्ने], इमा उ (=इमाश्च) ते (=तव) भूरिवाराः (=बहुधनोपेता) दर्शताः (=दर्शनीयाः सुन्दरा) यजत्राः (=यजनीया) [ज्वाला] मनवे ऊर्ध्वा भवन्ति (=मनुष्यार्थम् ऊर्ध्वमुखाः सिद्धा भवन्ति)॥

५. हे अग्ने, या ते (=तव) मधुमती (=माधुर्योपेता) सुमेधाः (=सुप्रज्ञा) जिह्वा देवेषु उरूची उच्यते (=बहुव्यापिनी स्तूयते) तया विश्वान् यजत्रान् (=सर्वान् पूजनीयान् देवान्) अवसे (=रक्षणाय) इह आ सादय (=अत्रानीय उपवेशय)। मधूनि पायय च (=मधुरान् सोमरसान् भक्षय च)॥

४. मी [सोम काढण्यासाठीं] ग्रावे जोडून [या] यज्ञांत सुरूप द्यावापृथिवींचा स्तुतीनें धांवा करितों. [हे अग्नी], अनेक-संपत्ति-संपन्न, सुंदर, [आणि] पूजनीय [अशा ज्या] तुझ्या ह्या [ज्वाळा, त्या] मानवासाठीं सिद्ध होतात.

५. हे अग्नी, जी तुझी गोड, सुप्रज्ञ जिह्वा देवांमध्यें बहुव्यापक म्हटली जाते, तिच्या योगानें सर्व यजनीय [देवां]ला येथें रक्षणासाठीं आणून बसीव आणि त्यांस मधुर पेयें पाज.

4. Joining the soma-pressing stone I celebrate with a hymn in [this] sacrifice the beautiful Heaven and Earth. These thy beautiful and adorable [flames] rise for man, o Agni!

5. With thy sweet and wise tongue which, o Agni, is called long-reaching among the gods, do thou seat here all the venerable [gods] for the oblation and make them drink the delicious juices.

---

५. ‘ बहुव्यापक ’=‘ उरूची. ’ म्हणजे पुष्कळ ठिकाणीं पसरणारी·

p 1

या ते अग्ने पर्वतस्येव धारासश्चन्ती पीपयद्देव चित्रा ।
तामस्मभ्यं प्रमतिं जातवेदो वसो रास्व सुमतिं विश्वजन्याम् ॥
॥ ६ ॥ २ ॥

या । ते । अग्ने । पर्वतस्यऽइव । धारा । असश्चन्ती । पीपयत् । देव । चित्रा ।
ताम् । अस्मभ्यम् । प्रऽमतिम् । जातऽवेदः । वसो इति । रास्व । सुऽमतिम् । विश्वऽजन्याम् ॥ ६ ॥ २ ॥

भाषायाम्.

६. हे देव अग्ने, या ते पर्वतस्य धारेव (=मेघवृष्टेर्धारा यथा तथा) असश्चन्ती (=असङ्गवती=संतता) चित्रा (=रमणीया) [प्रमतिः=अनुग्रहात्मिका बुद्धिः] पीपयत् (=पाययति पोषयत्युपासकान्) तां प्रमतिं हे जातवेदः (=जातानां वेदितरग्ने), हे वसो (=साधो), विश्वजन्यां सुमतिं (=विश्वेभ्यो जनेभ्यो हितां तव शोभनां मतिं च) अस्मभ्यं रास्व (=अस्मभ्यं देहि) ॥

सूक्तम् ५८—२९२.

विश्वामित्र ऋषिः । अश्विनौ देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

धेनुः प्रत्नस्य काम्यं दुहानान्तः पुत्रश्चरति दक्षिणायाः ।
आ द्योतनिं वहति शुभ्रयामोषसः स्तोमो अश्विनावजीगः ॥१॥

धेनुः । प्रत्नस्य । काम्यम् । दुहाना । अन्तरिति । पुत्रः । चरति । दक्षिणायाः ।
आ । द्योतनिम् । वहति । शुभ्रऽयामा । उषसः । स्तोमः । अश्विनौ । अजीगरिति ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. धेनुः (=उषोरूपा) प्रत्नस्य काम्यं दुहाना [भवति] (=सनातनेनाग्निना यद्वाञ्छितं तस्य दात्री भवति)। दक्षिणायाः पुत्रः (=उषसः सूनुः सूर्यरूपोऽग्निर्) अन्तश्चरति (=अन्तरिक्षे संचारं करोति)। शुभ्रयामा (=शुभ्ररथा) [उषा]

६. हे देदीप्यमान अग्नी, जी तुझी नानारूप [आणि] सतत चालणारी उपकारबुद्धि मेघवृष्टीच्या धारेप्रमाणें [लोकांला] पुष्ट करिते, ती उपकारबुद्धि, हे जातवेदा, [आणि] हे वसू, सर्वजनांचें कल्याण करणारी चांगली मति तूं आम्हांला दे.

6. Give us, o omniscient Agni, that multiform benevolence of thine o brilliant one, which, fattens like a continuous stream of rainwater. O good [Agni], give us thy favour which benefits all people.

सूक्त ५८–२९२.

ऋषि–विश्वामित्र. देवता–अश्वी. वृत्त–त्रिष्टुप्.

१. धेनु, सनातन जो त्याणें वांछिलेल्या वस्तूचा पान्हा सोडणारी [होय]. उषेचा पुत्र आंत फिरतो. शुभ्ररथ [उषा] प्रकाशाला आणिते. उषेचें स्तोत्र अश्वींला जागृत करितें.

Hymn 58–292.

To the *As'vins.* By *Vis'vâmitra.* Metre—*Trishṭubh.*

1. The milch-cow yields the desire of the ancient one. The son of the Dawn walks within her. She who has a white chariot brings light. The hymn of Ushas awakens the As'vins.

---

१. ह्या मंत्राच्या आरंभीं एक कोडें आहे. सायणानुमतें ‘धेनु’ सांगितली ती उषा आणि ‘सनातन’ सांगितला तो अग्नि होय.

‘उषेचें स्तोत्र.’ म्हणजे उषःकाळीं उषेच्या प्रेरणेनें झालेलें जें उपासकाचें स्तोत्र तें. अश्वी उषःकाळीं येतात असें वेदांत प्रसिद्ध आहे.

सुयुग्वहन्ति प्रति वामृतेनोर्ध्वा भवन्ति पितरेव मेधाः ।
जरेथामस्मद्वि पणेर्मनीषां युवोरवश्चकृमा यातमर्वाक् ॥ २ ॥

सुऽयुक् । वहन्ति । प्रति । वाम् । ऋतेन । ऊर्ध्वाः । भवन्ति । पितराऽइव । मेधाः ।
जरेथाम् । अस्मत् । वि । पणेः । मनीषाम् । युवोः । अवः । चकृम । आ । यातम् । अर्वाक् ॥ २ ॥

सुयुग्भिरश्वैः सुवृता रथेन दस्राविमं शृणुतं श्लोकमद्रेः ।
किमङ्ग वां प्रत्यवर्तिं गमिष्ठाहुर्विप्रासो अश्विना पुराजाः ॥ ३ ॥

सुयुक्ऽभिः । अश्वैः । सुऽवृता । रथेन । दस्रौ । इमम् । शृणुतम् । श्लोकम् । अद्रेः ।
किम् । अङ्ग । वाम् । प्रति । अवर्तिम् । गमिष्ठा । आहुः । विप्रासः । अश्विना । पुराऽजाः ॥ ३ ॥

द्योतनिम् आ वहति (=ज्योतिरानयति)। उषसः स्तोमः (=उषसो देव्याः स्तोत्रम्) अश्विनौ अजीगः (=अश्विनौ जागरयति)॥

भाषायाम्.

२. [हे अश्विनौ], सुयुग् (=सुयुजः सुष्ठु रथे योजिता अश्वा) ऋतेन (=सत्यभूतेन रथेन) वां प्रति वहन्ति (=यज्ञं प्रापयन्ति)। मेधाः पितरेव ऊर्ध्वा भवन्ति (=मातापितरावभिलक्ष्य तयोरादरार्थं यथा पुत्राः सिद्धा भवन्ति तथा युवयोरादरार्थं यज्ञाः सिद्धा भवन्ति)। अस्मद् वि पणेर्मनीषां जरेथां (=हविषोऽदातुर्मनुष्यस्य याञ्चां विनाशयतं निष्फलां कुरुतं न त्वस्माकम्)। [वयं] युवोरवश्चकृम (=युवयोरर्थं हविः कृतवन्तः स्मः)। अर्वाग् आ यातं (=युवाम् अत्रागच्छतम्)॥

३. दस्रौ (=शत्रूणामुपक्षपयितारौ) [युवां] सुयुग्भिरश्वैः (=रथे सुष्ठु योजितैरश्वैः) सुवृता रथेन (=सुचक्रेण रथेन) [आगत्य] अद्रेरिमं श्लोकं शृणुतं (=ग्राव्ण एतं नादं शृणुतम्)। अङ्ग अश्विना (=हे अश्विनौ), पुराजा विप्रासः (=पुरातनकाले जाता ऋषयो) वाम् अवर्तिं प्रति गमिष्ठा किम् आहुः (=युवाम् उपासकानां दुखं प्रति=तत्परिहर्तुम् अतिशयेन गन्तारौ स्थ इति किं कथयन्ति)?
यतः कथयन्ति अतः कारणाद् अस्माकं दुखं परिहर्तुं युवां क्षिप्रमागच्छतम् इति भावः॥

२. [हे अश्वी हो], चांगले जोडिलेले [अश्व] सत्यरूप रथांत तुम्हांला आणितात. पित्यांप्रमाणें तुम्हांस [अनुलक्षून] यज्ञ सिद्ध होतात. आमची स्तुति निष्फळ न करितां कृपणाची [स्तुति] निष्फळ करा. आम्हीं तुम्हांकरितां हविरन्न सिद्ध केलें आहे. तुम्ही इकडे या.

2. The well-yoked horses bring you in the truthful chariot. Sacrifices stand up as for two parents. Disappoint the prayer rather of the miser than ours. We have prepared your oblation. Come you hither.

३. चांगल्या जोडिलेल्या घोड्यांनीं चांगल्या चाकांच्या रथानें महापराक्रमकारी तुम्ही येऊन ग्राव्याचा हा ध्वनि ऐका. कारण कीं हे अश्वी हो, तुम्ही संकटाला उत्तम रीतीनें पावणारे आहां असें पुरातन विद्वान् कां म्हणतात ?

3. By well-yoked horses [and] an easy-rolling chariot, do you hear, o performers of wonderful deeds, the noise of the stone-press. Why, o As'vins, do the ancient sages say [that] you most readily go to [help] distress ?

आ मन्येथामा गतं कच्चिदेवैर्विश्वे जनासो अश्विना हवन्ते ।
इमा हि वां गोऋजीका मधूनि प्र मित्रासो न ददुरुस्रो अग्रे ॥
॥ ४ ॥

आ । मन्येथाम् । आ । गतम् । कत् । चित् । एवैः । विश्वे । जनासः । अश्विना । हवन्ते ।
इमा । हि । वाम् । गोऽऋजीका । मधूनि । प्र । मित्रासः । न । ददुः । उस्रः । अग्रे ॥ ४ ॥

तिरः पुरू चिदश्विना रजांस्याङ्गूषो वां मघवाना जनेषु ।
एह यातं पथिभिर्देवयानैर्दस्राविमे वां निधयो मधूनाम् ॥५॥३॥

तिरः । पुरु । चित् । अश्विना । रजांसि । आङ्गूषः । वाम् । मघऽवाना । जनेषु ।
आ । इह । यातम् । पथिऽभिः । देवऽयानैः । दस्रौ । इमे । वाम् । निऽधयः । मधूनाम् ॥ ५ ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

४. आ मन्येथां कच्चिद् एवैरा गतम् (=अस्माकं स्तुतिं जानीतं क्षिप्रैरश्वैरागच्छतं कच्चित्?=अवश्यं शृणुतं वेगवद्भिरश्वैरागच्छतं च)। हे अश्विना (=अश्विनौ), विश्वे जनासः (=जना) [वां] हवन्ते (=आह्वयन्ति)। [तदपि युवामस्मानेवागच्छतम्] । हि (=यस्मात्कारणाद्) इमा गोऋजीका मधूनि (=इमान् पयोमिश्रान् सोमरसान्) [ऋत्विजो] मित्रासो न (=सखाय इव) उस्रो अग्रे (=दिवसस्याग्रभागे) वां प्र ददुः (=युवाभ्यां प्रार्पयामासुः) ॥

५. हे मघवाना (=मघवन्तौ धनवन्तावश्विनौ), जनेषु वाम् आङ्गूषः (=यद्यपि बहुषु जनेषु युवयोरर्थं स्तोत्रं वर्तते तदपि) हे अश्विना (=अश्विनौ), पुरू चिद् रजांसि तिरः (=बहून्यपि स्थानानि तिरस्कृत्य=बहूनुपासकान् अतिक्रम्य) देवयानैः पथिभिः (=देवगमनैर्मार्गैर्) इह आ यातम् (=अत्रागच्छतम्) । हे दस्रौ (=शत्रूणामुपक्षपयितारौ), इमे मधूनां निधयो वाम् (=इमानि मधुराणां सोमरसानां पात्राणि युवयोरर्थं भवन्ति) ॥

४. तुम्ही लक्ष द्याल काय, आणि घोड्यांनीं याल काय? तुम्हां अश्वींला सकळ जन बोलावितात. कारण उषेच्या पूर्वीं गोरसमिश्रित हे सोमरस तुम्हांला [हे ऋत्विज्] मित्रांप्रमाणें अर्पण करीत आहेत.

५. हे अश्वी हो, देवांनीं संचार करण्याच्या मार्गांनीं अनेक लोक ओलांडून तुम्ही येथें या. हे धनसंपन्न [अश्वी हो], जनांमध्यें तुम्हांकरितां स्तोत्र [म्हटलें जातें]. हे महापराक्रमकारी [अश्वी] हो, हीं सोमरसांचीं पात्रें तुम्हांस अर्पण केलीं आहेत.

4. Will you mind us, will you come hither with horses? All people invoke you As′vins. For these sweet juices mixed with milk are yours. The priests have offered them like friends, before dawn.

5. Come over many regions, o As′vins,—there is praise for you, rich As′vins, among all people—come you hither by the paths along which the gods go. Here are cups of sweet juices for you, o conquering heroes!

४. 'उषेच्या पूर्वीं'='उस्रो अग्रे.' म्हणजे प्रातःकाळच्या पूर्वीं, मोठ्या पहांटेस. 'उसृ' शब्दाचा हा अर्थ योग्य आहे याविषयीं ऋ. ५. ३१. ८ आणि त्यावरील सायणभाष्य पहा.

५. 'अनेक लोक ओलांडून'='तिरः पुरू रजांसि.' म्हणजे दुसरे उपासक तुम्हांला बोलावितील, त्यांस टाकून तुम्ही आम्हांप्रत या.

पुराणमोकः सख्यं शिवं वां युवोर्नरा द्रविणं जह्नाव्याम् ।
पुनः कृण्वानाः सख्या शिवानि मध्वा मदेम सह नू समानाः ॥
॥ ६ ॥

पुराणम् । ओकः । सख्यम् । शिवम् । वाम् । युवोः । नरा । द्रविणम् । जह्नाव्याम् ।
पुनरिति । कृण्वानाः । सख्या । शिवानि । मध्वा । मदेम । सह । नु । समानाः ॥ ६ ॥

अश्विना वायुना युवं सुदक्षा नियुद्भिश्च सजोषसा युवाना ।
नासत्या तिरोअह्न्यं जुषाणा सोमं पिबतमस्रिधा सुदानू ॥ ७ ॥

अश्विना । वायुना । युवम् । सुऽदक्षा । नियुत्ऽभिः । च । सऽजोषसा । युवाना ।
नासत्या । तिरःऽअह्न्यम् । जुषाणा । सोमम् । पिबतम् । अस्रिधा । सुदानू इति सुऽदानू ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. वां पुराणम् ओकः सख्यं शिवं (=युवयोः पुरातनोऽनुग्रहः सख्यं च कल्याणकरं भवति) । हे नरा (=शूरावश्विनौ), युवोर्द्रविणं जह्नाव्यां [भवति] (=युवयोर्धनं युवाभ्यां दत्तं धनं जह्नुकुलजायां प्रजायां भवति) । शिवानि सख्या पुनः कृण्वानाः (=अस्माकं सुखकराणि परस्परसख्यानि पुनर्नवीकुर्वाणा वयं) समानाः (=परस्परसखायः सन्तो) मध्वा नु सह मदेम (=इदानीं मधुरस्य सोमरसस्य पानेन युगपद्धृष्टा भवेम) ॥

७. हे सुदक्षा (=शोभनबलौ) युवाना (=नित्यतरुणौ) हे सुदानू (=शोभनदानौ) नासत्या अश्विना (=नासत्यावश्विनौ), अस्रिधा (=अविनाशिनौ) युवं (=युवां) वायुना नियुद्भिश्च सजोषसा (=वायुना वायोर्वडवाभिश्च संगतौ सन्तौ) जुषाणा तिरोअह्न्यं सोमं पिबतं (=सेवमानौ ह्यस्तनं सोमं पिबतं=प्रीत्या पिबतम्) ॥

६. तुमचा पुरातन अनुग्रह [आणि] सख्य कल्याणकारक [होय]. हे शूर हो, तुमची संपत्ति जह्नुकुळांत [आहे]. आतां कल्याणकारक मैत्री पुनः ताजी करून परस्पर मित्र होत्साते आपण एकत्र सोमरसानें हर्ष पावूं.

६. Your ancient pleasure [and] friendship is blissful. Your wealth, o heroes, is in the family of Jahnu. Renewing [our] blissful friendships let us, [as] mutual friends, together be exhilarated with the sweet soma.

७. हे सुबल [आणि] सदातरूण अश्वी हो, हे महोदार नासत्य हो, अक्षय जे तुम्ही ते वायूसहित आणि [त्याच्या] नियुतांसहित [येऊन] पूर्वे दिवशीं काढिलेला सोम प्रीतीनें प्या.

7. O As'vins, of great power [and] ever young, do you the uninjured ones, o bounteous Nâsatyas, drink with pleasure in company with Vâyu and his teams, the soma kept over night.

६. 'जह्नुकुळांत'='जाह्नव्याम्.' जह्नूच्या कुळांत अश्वींची उपासना प्रिय असून अश्वींला तें प्रिय असे. सू. ११६ मं. १९

७. 'नियुत्.' सू. १३६ मं. १

अश्विना परि वामिषः पुरूचीरीयुर्गीर्भिर्यतमाना अमृध्राः ।
रथो ह वामृतजा अद्रिजूतः परि द्यावापृथिवी याति सद्यः ॥८॥

अश्विना । परि । वाम् । इषः । पुरूचीः । ईयुः । गीःऽभिः । यतमानाः । अमृध्राः ।

रथः । ह । वाम् । ऋतऽजाः । अद्रिऽजूतः । परि । द्यावापृथिवी इति । याति । सद्यः ॥ ८ ॥

अश्विना मधुषुत्तमो युवाकुः सोमस्तं पातमा गतं दुरोणे ।
रथो ह वां भूरि वर्पः करिक्रत्सुतावतो निष्कृतमागमिष्ठः ॥९॥४॥

अश्विना । मधुसुत्ऽतमः । युवाकुः । सोमः । तम् । पातम् । आ । गतम् । दुरोणे ।

रथः । ह । वाम् । भूरि । वर्पः । करिक्रत् । सुतऽवतः । निःऽकृतम् । आऽगमिष्ठः ॥ ९ ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

८. हे अश्विना (=अश्विनौ), पुरूचीरिषः (=बह्व्यो हविष आहुतय उपासकैर्दत्ता) गीर्भिर्यतमानाः (=उपासकैः कृताभिः स्तुतिभिः स्पर्धमानाः सत्यः) अमृध्राः (=अहिंसिताः=अश्रान्ताः सत्यो) वां परि ईयुः (=वां परिवेष्टयन्ति)। ऋतजाः (=सत्यरूपाय यज्ञाय प्रादुर्भूतः) अद्रिजूतः (=अद्रिणा ग्राव्णा प्रेरितः=ग्राव्णो ध्वनिं श्रुत्वा सत्वरम् आगच्छन्) वां (=युवयो) रथः सद्यो द्यावापृथिवी परि याति (=तत्क्षणमेव द्यावापृथिव्योः परितो गच्छति)॥

९. हे अश्विना (=अश्विनौ), [अयं] युवाकुः (=युवयोः) सोमो मधुसुत्तमः (=मधुरसम् अत्यन्तं प्रेरयन् माधुर्योपेतो) [भवति]। तं पातं (=पिवतम्)। दुरोणे आ गतम् (=अस्माकं गृह आगच्छतम्)। भूरि वर्पः करिक्रत् (=प्रभूतं रूपं पुनःपुनः कुर्वत्=बहूनि रूपाणि धारयन्) वां रथः सुतवतो निष्कृतं (=सोमम् अभिषुण्वतो यजमानस्य गृहम्) आगमिष्ठो ह (=अतिशयेन आगच्छन् भवति खलु)॥

८. हे अश्वी हो, [उपासकांनीं अर्पिलेलीं] अनेक अन्नें तुम्हांला वेष्टितात; स्तुतींनीं युक्त [अनेक अन्नें] न थकतां [तुम्हांला वेष्टितात]. सत्यजात [आणि] पाषाणप्रेरित [असा जो] तुमचा रथ, [तो] तत्क्षणीं द्यावापृथिवी सभोंतालीं भ्रमण करितो.

8. O As'vins, numerous offerings accompanied by hymns untiringly surround you. Your chariot, truth-born, [and] hastened by the stone-press, at once goes round Heaven and Earth.

९. हे अश्वी हो, [हा] अत्यंत मधुर सोम तुम्हांकरितां [आहे]. तो तुम्ही प्या. [आमच्या] घरीं या. महा स्वरूप प्रगट करणारा तुमचा रथ सोम काढणाऱ्या उपासकाच्या घरीं अत्यंत आदरानें येणारा [होय].

9. O As'vins, [this] your soma [is] full of sweetness. Drink it. Come into the house. Your chariot that assumes many forms most readily goes to the house of him who has extracted the soma [for you].

---

८. ' वेष्टितात.' म्हणजे उपासकांनीं म्हटलेलीं सूक्तें आणि अर्पिलेल्या आहुति जाऊन अश्वींसमोर उभ्या राहतात आणि पुष्कळ असल्यामुळें त्याला घेरितात.

' पाषाणप्रेरित'='अद्रिजूतः.' म्हणजे ग्राव्यांचा नाद ऐकून धांवत आलेला.

तात्पर्य. मोठ्या पहांटेस ग्राव्यांचा आवाज ऐकून अश्वी रथारूढ होतात आणि नित्याप्रमाणें पृथिवीप्रदक्षिणा करण्याला आरंभ करितात.

सूक्तम् ५९–२९३.

विश्वामित्र ऋषिः । मित्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । अन्त्याश्चतस्रो गायत्र्यः ॥

मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणो मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्याम् ।
मित्रः कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोत ॥ १ ॥

मित्रः । जनान् । यातयति । ब्रुवाणः । मित्रः । दाधार । पृथिवीम् । उत । द्याम् ।
मित्रः । कृष्टीः । अनिऽमिषा । अभि । चष्टे । मित्राय । हव्यम् । घृतऽवत् । जुहोत ॥ १ ॥

प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वान्यस्त आदित्य शिक्षति व्रतेन ।
न हन्यते न जीयते त्वोतो नैनमंहो अश्नोत्यन्तितो न दूरात् ॥२॥

प्र । सः । मित्र । मर्तः । अस्तु । प्रयस्वान् । यः । ते । आदित्य । शिक्षति । व्रतेन ।
न । हन्यते । न । जीयते । त्वाऽऊतः । न । एनम् । अंहः । अश्नोति । अन्तितः । न । दूरात् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. मित्रो ब्रुवाणो जनान् यातयति (=अनुग्रहबुद्ध्या वदन् जनान् स्वस्वकर्मसु व्यापृतान् करोति)। मित्रः पृथिवीम् उत द्यां दाधार (=पृथिवीं द्यां च धारयति)। मित्रः अनिमिषा (=सततं) कृष्टीरभि चष्टे (=सर्वजनान् आभिमुख्येन पश्यति)। मित्राय [हे ऋत्विजः], घृतवत् (=घृतयुक्तं) हव्यं जुहोत (=हविः प्रयच्छत)॥

२. आदित्य (=अदितेः पुत्र) हे मित्र, यो [मर्त्यस्] ते व्रतेन शिक्षति (=कर्मणा यज्ञरूपेण तुभ्यं हविर्ददाति=त्वां भजते) स मर्तः (=मर्त्यः) प्रयस्वान् अस्तु (=अन्नवान् भवतु)। त्वोतः (=त्वया रक्षितो जनः) [कैरपि] न हन्यते न [वा] जीयते। एनम् अंहः (=दुःखं) नान्तितो न दूरात् अश्नोति (=न समीपदेशात् नापि दूरदेशात् प्राप्नोति)॥

सूक्त ५९–२९३.

ऋषि–**विश्वामित्र.** देवता–**मित्र.** वृत्त–पहिल्या पांच **त्रिष्टुप्;** उरलेल्या चार **गायत्री.**

१. मित्र बोलून जनांकडून प्रयत्न करवितो. मित्र पृथिवीला आणि द्यूला धारण करितो. मित्र लोकांला सदैव पाहत असतो. [हे ऋत्विजांनो], तुम्ही मित्राला घृतयुक्त हव्य अर्पण करा.

२. हे मित्रा, अदितीच्या पुत्रा, जो मर्त्य कर्मानें तुला [हवि] अर्पण करितो तो विशेषें करून अन्नसमृद्ध होओ. त्वां ज्याला रक्षिलें तो मारिला जात नाहीं अथवा जिंकिला जात नाहीं. त्याला दुःख जवळून प्राप्त होत नाहीं, आणि दूरूनहि प्राप्त होत नाहीं.

Hymn 59–293.

To *Mitra*. By *Vis'vâmitra*. Metre—*Trishṭubh* 1-5; *Gâyatrî*, 6-9.

1. Mitra speaking kindly makes people active. Mitra supports the earth and the heaven. Mitra unceasingly observes the people. To Mitra offer [o priests], the oblation mixed with clarified butter.

2. May that mortal, o Mitra, who offers oblation to thee, o son of Aditi, by a sacrifice, be rich in food. He who is supported by thee is not killed, is not conquered. Him distress reaches not from near, nor from afar.

---

१. 'प्रयत्न करवितो '='यातयति.' म्हणजे सर्व प्राण्यांस आपापल्या कामीं व्यापृत करितो. 'मित्र' या देवाविषयीं सू. २ मं. ७ आणि सू. ११५ मं. ५ पहा.

अनमीवास इळया मदन्तो मितज्ञवो वरिमन्ना पृथिव्याः ।
आदित्यस्य व्रतमुपक्षियन्तो वयं मित्रस्य सुमतौ स्याम ॥ ३ ॥
अनमीवासः । इळया । मदन्तः । मितऽज्ञवः । वरिमन् । आ । पृथिव्याः ।
आदित्यस्य । व्रतम् । उपऽक्षियन्तः । वयम् । मित्रस्य । सुऽमतौ ।
स्याम ॥ ३ ॥
अयं मित्रो नमस्यः सुशेवो राजा सुक्षत्रो अजनिष्ट वेधाः ।
तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ४ ॥
अयम् । मित्रः । नमस्यः । सुऽशेवः । राजा । सुऽक्षत्रः । अजनिष्ट ।
वेधाः ।
तस्य । वयम् । सुऽमतौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ ४

भाषायाम्.

३. अनमीवासः (=रोगरहिता) इळया मदन्तः (=हविरन्नेन माद्यन्तः) पृथिव्या वरिमन् आ मितज्ञवः (=पृथिव्या विस्तीर्णे प्रदेशे तले संकुचितजानुका) आदित्यस्य व्रतं (=कर्म) उपक्षियन्तः (=आचरन्तो) वयं मित्रस्य सुमतौ स्याम (=शोभनायामनुग्रहबुद्ध्यां वर्तेमहि) ॥

४. अयं मित्रो नमस्यः (=संभजनीयः) सुशेवः (=शोभनसुखकारी) सुक्षत्रः (=शोभनबलो) वेधाः (=मेधावी) राजा अजनिष्ट (=जातोऽस्ति) । वयं यज्ञियस्य (=यज्ञार्हस्य) तस्य सुमतौ (=शोभनमतौ) भद्रे सौमनसे अपि (=कल्याणकारिणि सौमनस्ये) [च] स्याम (=वर्तेमहि) ॥

अपिः सप्तमीद्योतनः ॥

३. रोगरहित, अन्नानें हर्ष पावणारे, पृथिवीच्या तळावर गुडघे टेकणारे, अदितीच्या पुत्राची आज्ञा आचरणारे, असे जे आम्ही ते मित्राच्या कृपेमध्यें राहूं असें घडो.

४. हा मित्र नमस्कारयोग्य, चांगलें सुख देणारा, चांगला बळवान् आणि मेधावी राजा उत्पन्न झाला. त्या यजनीय [मित्रा]च्या कृपेमध्यें [आणि] कल्याणकारक प्रसादामध्यें आम्ही राहूं असें घडो.

3. Free from disease, exhilarated by the sacrificial food [and] kneeling on the surface of the earth [and] performing the rite of the Âditya, may we be in the good grace of Mitra.

4. This Mitra was born a king worthy of adoration, giving happiness, mighty, wise. May we be in the good grace [and] in the blessed friendship of him the adorable one.

---

३. 'गुडघे टेंकणारे'='मितज्ञवः.' प्रयोगान्तरें पाहून हा अर्थ दिला आहे. या वरून प्राचीन आर्य आधुनिक किती एक (ख्रिस्तानुयायी इत्यादिक) उपासक जनांप्रमाणें उपासनेच्या वेळीं गुडघे टेंकीत असत असें दिसतें. ऋ. ७. ८२. ४ यांत ऋषि म्हणतो कीं, 'हे इंद्रावरूण हो, 'संग्रामप्रसंगीं आम्ही हवि अर्पण करून तुमचाच धांवा करितों, क्षेम मिळवावयाचें असलें तर गुडघे टेकून आम्ही तुमचाच धांवा करितों' (युवामिद्युत्सु पृतनासु वह्नयो युवां क्षेमस्य प्रसवे मितज्ञवः...हवामहे) असें सांगितलें आहे. ऋ. ६. ३२. ३ आणि ७. ९५. ४ आणि त्यांवरील सायणभाष्य पहा.

म॒हाँ आ॑दि॒त्यो नम॑सोप॒सद्यो॑ यात॒यज्ज॑नो गृ॒ण॒ते सु॒शेवः॑ ।
तस्मा॑ ए॒तत्पन्य॑तमाय॒ जुष्ट॑म॒ग्नौ मि॒त्राय॑ ह॒विरा जु॑होत ॥ ५ ॥५॥

म॒हान् । आ॒दि॒त्यः । नम॑सा । उ॒प॒ऽसद्यः॑ । या॒त॒यत्ऽज॑नः । गृ॒ण॒ते ।
सु॒ऽशेवः॑ ।
तस्मै॑ । ए॒तत् । पन्य॑ऽतमाय । जुष्ट॑म् । अ॒ग्नौ । मि॒त्राय॑ । ह॒विः ।
आ । जु॒हो॒त॒ ॥ ५ ॥ ५ ॥

मि॒त्रस्य॑ चर्ष॒णी॒धृतोऽवो॑ दे॒वस्य॑ सा॒न॒सि ।
द्यु॒म्नं चि॒त्रश्र॑वस्तमम् ॥ ६ ॥

मि॒त्रस्य॑ । च॒र्ष॒णि॒ऽधृतः॑ । अवः॑ । दे॒वस्य॑ । सा॒न॒सि ।
द्यु॒म्नम् । चि॒त्रश्र॑वःऽतमम् ॥ ६ ॥

अ॒भि यो म॑हि॒ना दिवं॑ मि॒त्रो ब॒भूव॑ स॒प्रथाः॑ ।
अ॒भि श्रवो॑भिः पृथि॒वीम् ॥ ७ ॥

अ॒भि । यः । म॒हि॒ना । दिव॑म् । मि॒त्रः । ब॒भूव॑ । स॒ऽप्रथाः॑ ।
अ॒भि । श्रवः॑ऽभिः । पृ॒थि॒वीम् ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

५. महान् आदित्यो नमसा (=स्तोत्रेण) उपसद्यः (=उपासनीयो) [भवति] । यातयज्जनः (=जनानां स्वस्वकर्मणि प्रेरयिता स) गृणते सुशेवः (=स्तोत्रे सुसुखकारी भवति) । तस्मै पन्यतमाय (=स्तुत्यतमाय) मित्राय एतत् जुष्टं हविः (=प्रियं हविर्) अग्नौ आ जुहोत (=अग्नौ प्रक्षिपत) ॥

६. चर्षणीधृतः (=मनुष्याणां धारयितुर्) देवस्य मित्रस्य अवः (=प्रीतिः) सानसि (=जयशीला=जयस्य दात्री) [भवति] । [तस्य] द्युम्नं चित्रश्रवस्तमं (=धनं च शोभनकीर्तेरतिशयेन दातृ) [भवति] ॥

७. यः सुप्रथाः (=कीर्तिमान्) मित्रो महिना (=महिम्ना) अभि बभूव (=जितवान्=परिरिचे) [स] पृथिवीं श्रवोभिरभि [बभूव] (=स्वकीर्तिभिः पृथिवीं जितवान्=पृथिव्या अपि तस्य यशो भूयो भवति) ॥

५. [हा] महान् आदित्य नमस्कारानें उपास्य, जनांला [कर्मामध्यें] प्रवृत्त करणारा, [आणि] स्तोत्याला चांगलें सुख देणारा [होय]. त्या अत्यंत स्तवनीय मित्राप्रीत्यर्थ प्रिय हवि अग्नीमध्यें तुम्ही अर्पण करा.

5. Great is the Âditya, worthy of being worshipped with obeisance, the inspirer of people, giver of happiness to the poet. To that Mitra, most deserving of praise, offer this dear oblation in Agni.

६. जनांतें धारण करणारा असा जो देदीप्यमान मित्र, त्याचा संतोष जयदायक [होय], [आणि] त्याचें वैभव अत्यंत सुंदरकीर्तिसंपन्न [होय].

6. The gratification of divine Mitra, the supporter of men, [is] the source of victory. [His] wealth [is] most highly renowned.

७. जो कीर्तिमान् मित्र आपल्या महिम्यानें द्युलोकाला मागें टाकिता झाला, त्यानें आपल्या कीर्तीच्या योगानें पृथिवी मागें टाकिली.

7. Renowned Mitra who surpassed the heaven by his greatness surpassed the earth by his glory.

७. मित्राचा महिमा इतका मोठा आहे कीं, तो द्युलोकांत मावत नाहीं, आणि त्याचीं यशें इतकीं मोठीं आहेत कीं तीं सगळ्या पृथिवींत मावत नाहींत.

मित्राय पञ्च येमिरे जना अभिष्टिशवसे ।
स देवान्विश्वान्बिभर्ति ॥ ८ ॥
मित्राय । पञ्च । येमिरे । जनाः । अभिष्टिऽशवसे ।
सः । देवान् । विश्वान् । बिभर्ति ॥ ८ ॥
मित्रो देवेष्वायुषु जनाय वृक्तबर्हिषे ।
इष इष्टव्रता अकः ॥ ९ ॥ ६ ॥
मित्रः । देवेषु । आयुषु । जनाय । वृक्तऽबर्हिषे ।
इषः । इष्टऽव्रताः । अकरित्यकः ॥ ९ ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

८. अभिष्टिशवसे (=शत्रूणामभिगन्तृबलाय) मित्राय पञ्च जना येमिरे (=आत्मानं यच्छन्ति=तेन नियम्यन्ते) । स विश्वान् देवान् बिभर्ति (=धारयति=तेषामीश्वरो भवति) ॥

९. मित्रो देवेषु (=तेजस्विषु) आयुषु (=मनुष्येषु यजमानेषु मध्ये) वृक्तबर्हिषे जनाय (=यज्ञार्थमास्तृतदर्भाय जनाय) इष्टव्रता इषः (=इष्टानि कल्याणानि कर्माणि याभिः सिध्यन्ति तादृशीरन्नसंपदः) अकः (=करोति) ॥

सूक्तम् ६०–२९४.

विश्वामित्र ऋषिः । ऋभवो देवता । जगती छन्दः ॥

इहेह वो मनसा बन्धुता नर उशिजो जग्मुरभि तानि वेदसा ।
याभिर्मायाभिः प्रतिजूतिवर्पसः सौधन्वना यज्ञियं भागमानश ॥ १ ॥
इहऽइह । वः । मनसा । बन्धुता । नरः । उशिजः । जग्मुः । अभि ।
तानि । वेदसा ।
याभिः । मायाभिः । प्रतिजूतिऽवर्पसः । सौधन्वनाः । यज्ञियम् । भागम् । आनश ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे नरः (=शूरा ऋभवः), उशिजः (=हविः कामयमाना) वो बन्धुता

८. विजयकारक बल असलेला जो मित्र त्याच्या अधिकाराखालीं पंच जन आहेत. तो मित्र सकळ देवांनां धारण करितो.

९. मित्र तेजस्वी उपासकजनांमध्यें दर्भ आंथरणाऱ्या जनांसाठीं मनोरथ सिद्धीस नेणाऱ्या अन्नसंपदा प्राप्त करून देतो.

8. To Mitra who has overpowering strength the five peoples are subject. He supports all the gods.

9. Mitra bestows foods that accomplish all acts on him who has spread the [kus'a]-grass among wealthy worshippers.

८. 'पंच जन.' म्हणजे सर्व जगत्. | सू. ८९ मं. १० पहा.

सूक्त ६०–२९४.

ऋषि–विश्वामित्र. देवता–ऋभु; शेवटच्या तीन ऋचा इंद्राविषयींहि आहेत. वृत्त–जगती.

१. हे शूर [ऋभूंनो], शत्रूचा परिहार करण्याजोगें तेज धारण करणारे सुधन्वपुत्र तुम्ही ज्या चमत्कारिक कृत्यांनीं यज्ञहवीच्या भागाला पावलां, तीं [कृत्यें] तुम्ही उत्सुक बंधु चातुर्यानें [आणि] ज्ञानानें येथेंच संपादिते झालां.

Hymn 60–294.

To the *Ṛibhus;* the last three verses are about the *Ṛibhus* and *Indra.* By *Vis'vâmitra.* Metre—*Jagatî.*

1. Here, here, o brave [Ṛibhus], did your anxious brotherhood with skill [and] with knowledge accomplish those feats, by means of which [you] the sons of Sudhanvan, [who are] possessed of power able to defeat [the enemy], attained a portion of the sacrifice.

---

१. 'ऋभु.' सू. २० मं. १ पहा. 'यज्ञहवीचा भाग पावलां.' म्हणजे देव झालां असें तात्पर्य.

'येथेंच'=' इहेह.' म्हणजे या पृथिवीवर. 'चमसांला विभागिते झालां.' सू. २० मं. ६

याभिः शचीभिश्चमसाँ अपिंशत यया धिया गामरिणीत चर्मणः ।
येन हरी मनसा निरतक्षत तेन देवत्वमृभवः समानश ॥ २ ॥
याभिः । शचीभिः । चमसान् । अपिंशत । यया । धिया । गाम् । अरिणीत । चर्मणः ।
येन । हरी इति । मनसा । निःऽअतक्षत । तेन । देवऽत्वम् । ऋभवः । सम् । आनश ॥ २ ॥
इन्द्रस्य सख्यमृभवः समानशुर्मनोर्नपातो अपसो दधन्विरे ।
सौधन्वनासो अमृतत्वमेरिरे विष्ट्वी शमीभिः सुकृतः सुकृत्यया ॥
॥ ३ ॥
इन्द्रस्य । सख्यम् । ऋभवः । सम् । आनशुः । मनोः । नपातः । अपसः । दधन्विरे ।
सौधन्वनासः । अमृतऽत्वम् । आ । ईरिरे । विष्ट्वी । शमीभिः । सुऽकृतः । सुऽकृत्यया ॥ ३ ॥

(=युष्माकं बन्धुसमूहः=परस्परं बन्धुभूता यूयम्) इहेह (=इह पृथिव्यामेव) मनसा वेदसा (=प्राज्ञया कौशलेन च) तानि [कर्माणि] अभि जग्मुः (=प्रापुः=कृतवन्तः स्थ) याभिर्मायाभिः (=यैः कर्मभिः) प्रतिजूतिवर्पसः (=प्रतिपक्षाभिभवनशीलतेजोयुक्ताः) सौधन्वनाः (=सुधन्वनः पुत्रा) [यूयं] यज्ञियं भागम् आनश (=यज्ञसंबन्धिनं भागं प्राप=देवभूयं गत्वा यज्ञार्हत्वं प्राप्तवन्तः स्थ) ॥

भाषायाम्.

२. हे ऋभवः, याभिः शचीभिः (=शक्तिभिश्) चमसान् अपिंशत (=विभक्तवन्तः स्थ) यया धिया गां चर्मणः (=चर्मणः सकाशाद्) अरिणीत (=निरगमयत) येन मनसा (=प्रज्ञानेन) हरी निरतक्षत (=इन्द्रस्य सुवर्णावश्वौ निर्मितवन्तः स्थ) तेन देवत्वं सम् आनश (=प्राप=यस्माद्यूयं तानि तान्याश्चर्यजनकानि कर्माणि कृतवन्तः स्थ अतः कारणाद्यूयं देवा बभूव) ॥

३. ऋभव इन्द्रस्य सख्यं सम् आनशुः (=देवभूयं गत्वेन्द्रस्य सखायो बभूवुः)। मनोर्नपातः (=मनोः पुत्रा मानवाः सन्तोपि) अपसः (=कौशलकारिणः सन्तो)

२. तुम्हीं ज्या शक्तींनीं चमसांला विभागिते झालां, ज्या युक्तीनें तुम्ही गाईला चामड्यांतून काढिते झालां, ज्या चातुर्यानें तुम्ही दोन पिवळे घोडे उत्पन्न करिते झालां, त्याच्या योगानें हे ऋभूंनो, तुम्ही देवत्वाप्रत पावलां.

2. Inasmuch as you divided the bowls with [your] powers, inasmuch as you produced the cow from the hide by [your] skill, inasmuch as you created the pair of golden horses by [your] wisdom, therefore, o Ribhus, you attained to immortality.

३. ऋभु इन्द्राचें मित्रत्व पावले. कर्मकारी ते मानव मृत्यूपासून तरले. सुधन्व्याचे सुचरित पुत्र, कौशल्याच्या योगानें [आणि] सुकृत्याच्या योगानें अमरत्वाप्रत पावले.

3. The Ribhus attained to the friendship of Indra. [Though] sons of man the skilful ones were saved [from death]. The righteous sons of Sudhanvan, having worked through feats [and] through skill, attained to immortality.

२. 'गाईला.' सू. ११० मं. ८ मं. ६

'पिवळे घोडे.' इंद्राचे. सू. १६१

इन्द्रेण याथ सरथं सुते सचाँ अथो वशानां भवथा सह श्रिया ।
न वः प्रतिमै सुकृतानि वाघतः सौधन्वना ऋभवो वीर्याणि च ॥
॥ ४ ॥

इन्द्रेण । याथ । सऽरथम् । सुते । सचा । अथो इति । वशानाम् ।
भवथ । सह । श्रिया ।
न । वः । प्रतिऽमै । सुऽकृतानि । वाघतः । सौधन्वनाः । ऋभवः ।
वीर्याणि । च ॥ ४ ॥

इन्द्र ऋभुभिर्वाजवद्भिः समुक्षितं सुतं सोममा वृषस्वा गभस्त्योः ।
धियेषितो मघवन्दाशुषो गृहे सौधन्वनेभिः सह मत्स्वा नृभिः ॥
॥ ५ ॥

इन्द्र । ऋभुऽभिः । वाजवत्ऽभिः । सम्ऽउक्षितम् । सुतम् । सोमम् ।
आ । वृषस्व । गभस्त्योः ।
धिया । इषितः । मघऽवन् । दाशुषः । गृहे । सौधन्वनेभिः । सह ।
मत्स्व । नृऽभिः ॥ ५ ॥

दधन्विरे (=मरणाद्रक्षिताः=अमरणा बभूवुः) । सुकृतः (=सुचरिताः) सौधन्वनासः (=सुधन्वनः पुत्रा ऋभवः) शमीभिः सुकृत्यया (=कर्मभिः शोभनकृत्या च) विष्ट्वी (=व्यापृता भूत्वा) अमृतत्वम् आ ईरिरे (=प्रापुः) ॥

भाषायाम्.

४. [हे ऋभवः], सुते सचा (=सोमेभिषुते सति) [यूयम्] इन्द्रेण सरथं याथ (=इन्द्रेण सह समानं रथमारूढा गच्छथ) । अथो (=तथा कृत्वा च) वशानां श्रिया सह भवथ (=युष्मदिच्छानां विषयभूताभिः संपद्भिर्युक्ता भवथ) । हे वाघतः (=पूर्वमुपासकभूताः) सौधन्वनाः (=सुधन्वनः पुत्राः), वः सुकृतानि (=शोभनानि चरितानि) वीर्याणि च (=वीरकर्माणि च) न प्रतिमै (=प्रतिमातुं न शक्यन्ते) ॥

५. हे इन्द्र, वाजवद्भिः (=वाजेन नाम ऋभूणामेकतमेन युक्तैर्) ऋभुभिः [सहितस्त्वं] समुक्षितं (=सम्यक्पात्रेष्वासिक्तं) सुतम् (=अभिषुतं) सोमं गभस्त्योः (=उभाभ्यां हस्ताभ्यां गृहीत्वा) आ वृषस्व (=उदरे सिञ्च) । हे मघवन्, धिये-

४, [हे ऋभूंनो], सोमरस काढिला म्हणजे तुम्ही इंद्राच्या रथांत बसून येतां आणि तुम्हांला मनोरथांप्रमाणें भोग प्राप्त होतात. हे उपासक हो, हे सुधन्व्याचे पुत्र ऋभू हो, तुमच्या सुकृतांचें अथवा वीरचरितांचें अनुकरण करितां येत नाहीं.

५. हे इन्द्रा, वाजासहित [जे] ऋभु [त्यां]सह तूं येऊन [पात्रांत] ओतलेला [जो] पिळून काढिलेला सोमरस [तो] दोन्ही हातांनीं [आपल्या पोटांत] ओत. हे मघवन्, स्तुतीनें [आळवून] आणिलेला [असा जो] तूं [तो] हविर्दात्या उपासकाच्या घरीं शूर सुधन्वपुत्रांसहित हर्ष पाव.

4. When the soma is extracted, you go in the same chariot with Indra. And you obtain the honour of your wishes. It is not possible, o worshippers, o Ṛibhus, sons of Sudhanvan, to imitate either your good deeds or your exploits.

5. Accompanied by the Ṛibhus with Vâja among them, do thou quaff, o Indra, from both thy hands the extracted soma well poured [out into the cups]. Hastened by [our] praise do thou, o Indra with the brave sons of Sudhanvan, be exhilarated in the house of the sacrificer.

४. 'उपासक.' ऋभु पूर्वी उपासक होते. मागाहून देव झाले. म्हणून त्यांस 'उपासक' हें पद येथें लाविलें आहे.

इन्द्र॑ ऋ॒भुमा॒न्वाज॑वान्मत्स्वे॒ह नो॒ऽस्मिन्त्सव॑ने॒ शच्या॑ पुरुष्टुत ।
इ॒मानि॒ तुभ्यं॒ स्वस॑राणि येमिरे व्र॒ता दे॒वानां॒ मनु॑षश्च॒ धर्म॑भिः ॥६॥

इन्द्र॑ । ऋ॒भु॒ऽमान् । वाज॑ऽवान् । म॒त्स्व॒ । इ॒ह । न॒ः । अ॒स्मिन् । सव॑ने । शच्या॑ । पु॒रु॒ऽस्तु॒त॒ ।
इ॒मानि॑ । तुभ्य॑म् । स्वस॑राणि । ये॒मि॒रे॒ । व्र॒ता । दे॒वाना॑म् । मनु॑षः । च॒ । धर्म॑ऽभिः ॥ ६ ॥

इन्द्र॑ ऋ॒भुभि॑र्वा॒जिभि॑र्वा॒जय॑न्नि॒ह स्तोमं॑ जरि॒तुरुप॑ याहि य॒ज्ञिय॑म् ।
श॒तं केते॑भिरिषि॒रेभि॑रा॒यवे॑ स॒हस्र॑णीथो अध्व॒रस्य॒ होम॑नि ॥७॥७॥

इन्द्र॑ । ऋ॒भु॒ऽभिः॑ । वा॒जि॒ऽभिः॑ । वा॒जय॑न् । इ॒ह । स्तोम॑म् । ज॒रि॒तुः । उप॑ । या॒हि॒ । य॒ज्ञिय॑म् ।
श॒तम् । केते॑भिः । इ॒षि॒रेभि॑ः । आ॒यवे॑ । स॒हस्र॑ऽनीथः । अ॒ध्व॒रस्य॑ । होम॑नि ॥ ७ ॥ ७ ॥

षितः (=स्तुत्या प्रेरितः=अस्माकं स्तुत्यात्रानीतस्त्वं) नृभिः (=शूरैः) सौधन्वेभिः सह (=सुधन्वपुत्रैर्ऋभुभिः सह) दाशुषः (=हविर्दत्तवतो यजमानस्य) गृहे मत्स्व (=माद्य=हृष्टो भव) ॥

भाषायाम्.

६. हे इन्द्र, ऋभुमान् (=ऋभुभिर्युक्तो) वाजवान् (=वाजेन युक्तस्त्वं) हे पुरुष्टुत (=पुरुभिः बहुभिः स्तुत), अस्मिन् सवने (=यज्ञे) शच्या (=तव शक्त्या सह) इह मत्स्व (=हृष्टो भव) । इमानि स्वसराणि (=दिनानि) [धर्मभिः=स्वप्रवृत्त्यैव=स्वभावत एव] तुभ्यं येमिरे (=त्वदर्थमात्मानं यच्छन्ति=त्वया नियम्यन्ते) । देवानां मनुषश्च व्रता धर्मभिः (=देवानां मनुष्याणां च कर्माणि स्वप्रवृत्त्यैव) [तुभ्यं येमिरे=त्वदर्थमात्मानं यच्छन्ति] ॥

७. हे इन्द्र, वाजयन् (=अश्व इवाचरन् क्षिप्रमागच्छंस्त्वम्) ऋभुभिर्वाजिभिः (=वाजेन युक्तैर्ऋभुभिः सह) इह जरितुर्यज्ञियं स्तोमम् उप याहि (=अत्र यज्ञयोग्यं स्तोतुः स्तोत्रमागच्छ) । सहस्रनीथः (=सहस्रनयन) इषिरेभिः शतं केतेभिः (=वेगवद्भिः शतसंख्याकैरश्वैर्) आयवे (=उपासकाय) अध्वरस्य होमनि (=सोमस्य होमे) [उप याहि=आगच्छ] ॥

६. हे इन्द्रा, हे बहुतांनीं स्तविलेल्या, तूं ऋभूंसहित [आणि] वाजासहित येथें आमच्या सवनांत शक्तीसहित हर्ष पाव. हे दिवस [आणि] देवांचीं आणि मानवाचीं कर्में स्वभावतः तुझे आज्ञेला पात्र आहेत.

७. हे इन्द्रा, वाजासहित [जे] ऋभु [त्यां]सह त्वरा करून तूं स्तोत्याच्या यज्ञयोग्य स्तोत्राप्रत येथें ये. सहस्रनयन असा जो तूं तो वेगवान् शंभर घोड्यांसह उपासकासाठीं यज्ञाच्या होमांत [ये].

6. O Indra, praised by many, be thou exhilarated in this our soma-sacrifice, with Ṛibhu [and] with Vâja [and] with [thy] power. These days, [these] acts of the gods [and] of man are naturally subject to thee.

7. With the Ṛibhus having Vâja among them come thou, o Indra, quickly hither to the poet's song worthy of a sacrifice. Guiding in a hundred ways [come thou] with a hundred swift horses to the worshipper in the offering of the sacrifice.

सूक्तम् ६१-२९५.

विश्वामित्र ऋषिः । उषा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

उषो वाजेन वाजिनि प्रचेताः स्तोमं जुषस्व गृणतो मघोनि ।
पुराणी देवि युवतिः पुरंधिरनु व्रतं चरसि विश्ववारे ॥ १ ॥

उषः । वाजेन । वाजिनि । प्रऽचेताः । स्तोमम् । जुषस्व । गृणतः । मघोनि ।
पुराणी । देवि । युवतिः । पुरम्ऽधिः । अनु । व्रतम् । चरसि । विश्वऽवारे ॥ १ ॥

उषो देव्यमर्त्या वि भाहि चन्द्ररथा सूनृता ईरयन्ती ।
आ त्वा वहन्तु सुयमासो अश्वा हिरण्यवर्णां पृथुपाजसो ये ॥२॥

उषः । देवि । अमर्त्या । वि । भाहि । चन्द्रऽरथा । सूनृताः । ईरयन्ती ।
आ । त्वा । वहन्तु । सुऽयमासः । अश्वाः । हिरण्यऽवर्णाम् । पृथुऽपाजसः । ये ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. वाजेन वाजिनि (=अन्नेनान्नवति) मघोनि (=धनवति) हे उषः, प्रचेताः (=प्रकर्षेण ज्ञानवती त्वं) गृणतः स्तोमं जुषस्व (=स्तोतुः स्तोत्रं सेवस्व)। हे देवि विश्ववारे (=सर्वप्रिये), पुराणी युवतिः (=पुरातना सत्यपि सदा तरुणी) पुरंधिः (=बहुस्तोत्रवती) [त्वम्] अनु व्रतं चरसि (=कर्मानुलक्ष्य गच्छसि=कर्मानुलक्ष्य=यज्ञादिकर्मसाधनायागच्छसि)॥

२. हे देवि उषे, अमर्त्या [त्वं] चन्द्ररथा (=सुवर्णरथमारूढा) सूनृता ईरयन्ती (=स्तुतिवाचः प्रातरुदयेन प्रेरयन्ती सती) वि भाहि (=विशेषेण प्रकाशस्व)। सुयमासः सुष्ठु नियन्तुं शक्याः) पृथुपाजसः (=प्रभूतबलयुक्ता) ये अश्वास् [ते] हिरण्यवर्णा (=सुवर्णवर्णा) त्वा आ वहन्तु (=आनयन्तु)॥

सूक्त ६१–२९५.

ऋषि–विश्वामित्र. देवता–उषा. वृत्त–त्रिष्टुप्.

१. हे उषे, हे अन्नानें अन्नसंपन्ने, हे धनवती, प्रज्ञानयुक्त [अशी जी तूं ती] स्तोत्याचें स्तोत्र सेवन कर. हे सर्वैप्रिय देवी, सदा तरुण [आणि] बहु स्तुतियुक्त [अशी जी] पुरातन [तूं ती] कर्मांच्या मागून जातेस.

२. हे देवी उषे, सुवर्णरथवती [आणि] मधुर वाणीतें प्रेरणारी [अशी] मरणरहित [जी तूं ती] प्रकाश. जे महाबळवान् [होत] ते [तुझे] आज्ञाधारक अश्व तुज हिरण्यवर्णेला येथें आणोत.

HYMN 61–295.

To *Ushas*. By *Vis'vâmitra*. Metre—*Trishṭubh*.

1. O Ushas, rich in food, do thou full of intelligence, enjoy the praise of the poet, o wealthy one! O brilliant Ushas, loved of all, thou, the ancient [yet] ever youthful one, full of praise, comest for the rite.

2. O brilliant Ushas, do thou the immortal one possessed of a golden chariot, shine forth, inspiring sweet songs. May [thy] obedient horses which [are] full of great strength, bring thee hither—thou of golden colour.

---

१. ‘ कर्मांच्या मागून ’=‘ अनु व्रतम्.’ म्हणजे ज्या ज्या वेळी देवोपासना व्हावयाची, त्या त्या वेळीं पहांटेस कर्माला अनुलक्षून, म्ह. कर्म करितां यावें म्हणून.

२. ‘ मधुर वाणींतें प्रेरणारी ’=‘ सूनृता ईरयन्ती.’ म्हणजे उषा आल्या बरोबर कविता करण्याची स्फुरणा होते. हें प्रसिद्धच आहे.

उषः प्रतीची भुवनानि विश्वोर्ध्वा तिष्ठस्यमृतस्य केतुः ।
समानमर्थं चरणीयमाना चक्रमिव नव्यस्या ववृत्स्व ॥ ३ ॥
उषः । प्रतीची । भुवनानि । विश्वा । ऊर्ध्वा । तिष्ठसि । अमृतस्य । केतुः ।
समानम् । अर्थम् । चरणीयमाना । चक्रम्ऽइव । नव्यसि । आ । ववृत्स्व ॥ ३ ॥
अव स्यूमेव चिन्वती मघोन्युषा याति स्वसरस्य पत्नी ।
स्वर्जनन्ती सुभगा सुदंसा आन्ताद्दिवः पप्रथ आ पृथिव्याः ॥४॥
अव । स्यूमऽइव । चिन्वती । मघोनी । उषाः । याति । स्वसरस्य । पत्नी ।
स्वः । जनन्ती । सुऽभगा । सुऽदंसाः । आ । अन्तात् । दिवः । पप्रथे । आ । पृथिव्याः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. हे उषः, अमृतस्य केतुः (=अमरणत्वस्य प्रज्ञापयित्री त्वं) विश्वा भुवनानि प्रतीची (=सर्वस्य जगत आभिमुख्येनागच्छन्ती) ऊर्ध्वा तिष्ठसि (=उन्नता तिष्ठसि) । हे नव्यसि, (=नवीयसि=नित्यनूतने) समानमर्थं चरणीयमाना (=नित्यमेकमेव गन्तव्यं स्थलं प्रति गच्छन्ती त्वं) चक्रमिव आ ववृत्स्व (=यथा चक्रं पुनः पुनरावर्तते तथा त्वमावर्तस्व) ॥

४ स्वसरस्य पत्नी (=दिवसस्य भार्या) मघोनी (=धनोपेता) उषाः स्यूम (=अन्धकाररूपं वस्त्रम्) अव चिन्वती इव (=अपाकुर्वतीव) याति (=अन्तरिक्षे गच्छति) । सुभगा (=सौभाग्यवती) सुदंसाः (=सदाचरणवती) [सा] स्वर्जनन्ती (=प्रकाशं जनयन्ती सती) दिवोन्तात् आ (=द्युलोकप्रान्तपर्यन्तम्) आ पृथिव्या [अन्ताच्च] (=पृथिवीप्रान्तपर्यन्तं च) पप्रथे (=प्रथते प्रकाशते) ॥

३. हे उषे, अमरत्वाचा झेंडा [अशी जी तूं ती] सकळ भुवनाच्या तोंडासमोर येऊन उंच उभी राहतेस. हे नित्यनूतन [उषे], नित्य एकच स्थानाप्रत जाणारी [अशी जी तूं ती] चक्राप्रमाणें फिर.

४. [अंधकाररूप] पडद्याला काढून टाकीत टाकीत जी सूर्याची पत्नी धनसंपन्न, सौभाग्यवती [आणि] सुचरित उषा प्रकाशाला प्रगट करीत करीत जाते, ती द्यूच्या सीमेपर्यंत [आणि] पृथिवीच्या सीमेपर्यंत पसरते.

3. O Ushas, coming opposite all creation, thou the banner of immortality, standest high [in heaven]. Daily going to the same goal do thou, o ever new one, turn round like a wheel.

4. Rich Ushas, the consort of the day, comes removing [darkness] like a shroud. The fortunate and righteous [Ushas] producing the light spreads to the end of the heaven to the end of the earth.

अच्छा वो देवीमुषसं विभातीं प्र वो भरध्वं नमसा सुवृक्तिम् ।
ऊर्ध्वं मधुधा दिवि पाजो अश्रेत्प्र रोचना रुरुचे रण्वसंदृक् ॥५॥
अच्छ । वः । देवीम् । उषसम् । विऽभातीम् । प्र । वः । भरध्वम् । नमसा । सुऽवृक्तिम् ।
ऊर्ध्वम् । मधुधा । दिवि । पाजः । अश्रेत् । प्र । रोचना । रुरुचे । रण्वऽसंदृक् ॥ ५ ॥

ऋतावरी दिवो अर्कैरबोध्या रेवती रोदसी चित्रमस्थात् ।
आयतीमग्न उषसं विभातीं वाममेषि द्रविणं भिक्षमाणः ॥ ६ ॥
ऋतऽवरी । दिवः । अर्कैः । अबोधि । आ । रेवती । रोदसी इति । चित्रम् । अस्थात् ।
आऽयतीम् । अग्ने । उषसम् । विऽभातीम् । वामम् । एषि । द्रविणम् । भिक्षमाणः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. [हे स्तोतारः], अच्छ वो विभातीं (=युष्माकमाभिमुख्येन प्रकाशमानाम्) उषसं [प्रति] नमसा (=नमस्कारेण सह) सुवृक्तिं प्र भरध्वं (=स्तुतिं प्रयच्छत)। मधुधा (=माधुर्यदायिनी=माधुर्योपेता) [सा] दिवि ऊर्ध्वं पाजः अश्रेत् (=द्युलोक उन्नतं तेजः प्रासारयत्) । रोचना (=रोचमाना दीप्यमाना) रण्वसंदृक् (=रमणीयदर्शना) [सा] प्र रुरुचे (=प्रकर्षेणादीप्यत) ॥

६. ऋतावरी (=सत्यरूपयज्ञवती सा) दिवोर्कैः (=द्युदेवस्य रश्मिभिः सह) अबोधि (=प्रादुरभूत्) । रेवती संपद्वती) [सा] रोदसी चित्रम् आ अस्थात् (=द्यावापृथिव्यौ नानाविधरूपं यथा भवति तथाध्यतिष्ठत्) ।—हे अग्ने, विभातीं (=विशेषेण प्रकाशमानाम्) आयतीम् (=आगच्छन्तीम्) उषसं वामं द्रविणं भिक्षमाण एषि (=सुन्दरं धनं याचमानः सन्नेषि गच्छसि) ॥

५. [हे स्तोतेजन हो], तुम्हां संमुख प्रकाशणारी [जी] देदीप्यमान उषा, [तिजप्रत] नमस्कारासहित चांगलें स्तोत्र अर्पण करा. माधुर्य देणारी [उषा] आपलें तेज उंच फेकित आहे. तेजस्वी [आणि] रमणीयस्वरूप [उषा] लखलखीत प्रकाशली आहे.

5. To brilliant Ushas shining towards you, offer ye a good hymn with adoration. She the giver of sweetness has spread her light high in heaven. The bright one, of pleasing face, has shone forth.

६. सत्यवती [उषा] द्युलोकाच्या तेजांसहित जागी झाली आहे. धनसंपन्न [उषा] द्यावापृथिवींवर सुंदर रीतीनें आरूढ झाली आहे. हे अग्नी, तेजस्वी उषा येऊं लागली म्हणजे तूं तिजपाशीं अभिलषणीय धन याचीत जात असतोस.

6. The revered Ushas has awoke with the rays of heaven. The rich one has beautifully mounted earth and heaven.—To brilliant Ushas when she comes, thou approachest, o Agni, begging the beautiful wealth.

६. 'याचीत जात असतोस.' उषा ही येथें आईप्रमाणें असून अग्नि तिचा बाळ असल्यामुळें तो तिजजवळ खावयास मागतो असें कल्पिलें आहे.

ऋतस्य बुध्न उषसामिषण्यन्वृषा मही रोदसी आ विवेश ।
मही मित्रस्य वरुणस्य माया चन्द्रेव भानुं वि दधे पुरुत्रा ॥७॥
॥ ८ ॥

ऋतस्य । बुध्ने । उषसाम् । इषण्यन् । वृषा । मही इति । रोदसी इति । आ । विवेश ।
मही । मित्रस्य । वरुणस्य । माया । चन्द्राऽइव । भानुम् । वि । दधे । पुरुऽत्रा ॥ ७ ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. ऋतस्य बुध्ने (=सत्यभूतस्य दिवसस्य मूले) उषसाम् इषण्यन् (=प्रेरयन् प्रेरणं कुर्वन्) वृषा (=वीर्यवान्सूर्यो) मही रोदसी आ विवेश (=महत्यौ द्यावापृथिव्यौ सर्वतः प्रविष्टवान्) । मित्रस्य वरुणस्य [च] मही माया (=महती शक्तिः प्रकाशरूपा) चन्द्रेव (=शोभनवर्णोषा यथा तथा) भानुं पुरुत्रा वि दधे (=तेजः सर्वत्र प्रसारयति) ॥

सूक्तम् ६२-२९६.

विश्वामित्र ऋषिः । अन्त्यस्तृचो विश्वामित्रस्य जमदग्नेर्वा । प्रथमस्तृच इन्द्रावरुणदेवताकः । द्वितीयस्तृचो बृहस्पतिदेवताकः । तृतीयस्य पूषा देवता । चतुर्थस्य तृचस्य सविता देवता । पञ्चमस्य सोमः । षष्ठस्य मित्रावरुणौ ॥ आद्यास्तिस्त्रस्त्रिष्टुभः । चतुर्थ्याद्या गायत्र्यः ॥

इमा उ वां भृमयो मन्यमाना युवावते न तुज्या अभूवन् ।
क्व१ त्यदिन्द्रावरुणा यशो वां येन स्मा सिनं भरथः सखिभ्यः ॥१॥

इमाः । ऊं इति । वाम् । भृमयः । मन्यमानाः । युवाऽवते । न । तुज्याः । अभूवन् ।
क्व । त्यत् । इन्द्रावरुणा । यशः । वाम् । येन । स्म । सिनम् । भरथः । सखिऽभ्यः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. [हे इन्द्रावरुणौ], इमा वां (=युवयोर्) मन्यमानाः (=अभिमन्यमानाः

७. सत्यमय [दिवसा]च्या आरंभीं उषांला प्रेरणारा वीर [आदित्य], विशाळ ज्या द्यावापृथिवी त्यांत प्रवेश करितो. मित्राची [आणि] वरूणाची महा माया सुवर्णवर्ण [उषे]प्रमाणें सर्वत्र प्रकाशाला पसरिते.

7. The hero [Sûrya] driving the Ushases at the bottom of the day has entered the vast earth and heaven. The great power of Mitra and of Varuṇa has spread the light everywhere like golden [Ushas].

सूक्त ६२–२९६.

ऋषि—१-१५ **विश्वामित्र**; १६-१८ **जमदग्नि** अथवा **विश्वामित्र**. देवता—१-३ **इन्द्र** आणि **वरुण**; ४-६ **बृहस्पति**; ७-९ **पूषा**; ९-१२ **सविता**; १३-१५ **सोम**; १६-१८ **मित्र** आणि **वरुण**. वृत्त—पहिल्या तीन **त्रिष्टुप्**; उरलेल्या पंधरा **गायत्री**.

१. [हे इन्द्रावरूण हो], हीं तुमचीं भ्रमण करणारीं गर्वी [आयुधें] तुमच्या उपासकाच्या आंगावर मारिलीं न जाओत. हे इन्द्रावरूण हो, ज्या [यशा]नें तुम्ही [तुमच्या] मित्रांला अन्न आणीत असतां, तें तुमचें यश कोठें [आहे]?

Hymn 62–296.

To *Indra* and *Varuṇa* 1-3, *Bṛihaspati* 4-6, *Pûshâ* 7-9, *Savitâ* 9-12, *Soma* 13-15 and *Mitra* and *Varuṇa* 16-18. By *Vis'vâmitra* 1-15, *Jamadagni* or *Vis'vâmitra* 16-18. Metre—*Gâyatrî*, except verses 1-3 which are *Trishṭubhs*.

1. May not these your proud whirling [weapons] be struck on one devoted to you. Where, o Indra and Varuṇa, [is] that your glory with which you bring wealth to your friends?

---

१. या पहिल्या मंत्राचा पहिला चरण किंचित् कठिण आहे. 'भृमिं' शब्दाविषयीं संशय आहे. आम्हांस वाटतें चक्राप्रमाणें कांहीं शस्त्र असावें. तो

अयमु वां पुरुतमो रयीयञ्छश्वत्तममवसे जोहवीति ।
सजोषाविन्द्रावरुणा मरुद्भिर्दिवा पृथिव्या शृणुतं हवं मे ॥ २ ॥

अयम् । ऊं इति । वाम् । पुरुऽतमः । रयिऽयन् । शश्वत्ऽतमम् ।
अवसे । जोहवीति ।
सऽजोषौ । इन्द्रावरुणा । मरुत्ऽभिः । दिवा । पृथिव्या । शृणुतम् ।
हवम् । मे ॥ २ ॥

अस्मे तदिन्द्रावरुणा वसु ष्यादस्मे रयिर्मरुतः सर्ववीरः ।
अस्मान्वरूत्रीः शरणैरवन्त्वस्मान्होत्रा भारती दक्षिणाभिः ॥ ३ ॥

अस्मे इति । तत् । इन्द्रावरुणा । वसु । स्यात् । अस्मे इति । रयिः ।
मरुतः । सर्वऽवीरः ।
अस्मान् । वरूत्रीः । शरणैः । अवन्तु । अस्मान् । होत्रा । भारती ।
दक्षिणाभिः ॥ ३ ॥

=सगर्वा) भृमयः (=? भ्रमणशीला आयुधविशेषा) युवावते न तुज्या अभूवन् (=युवयोः संबन्धिने यजमानाय=तस्योपरि मा प्रहार्या भवन्तु=मा तान् प्रहरतम्) । हे इन्द्रावरुणा (=इन्द्रावरुणौ), येन यशसा सखिभ्यः (=युवयोः सखिभूतेभ्यो यजमानेभ्यः) सिनं भरथः स्म (=अन्नमानयथः स्म) त्यद् वां (=तद्युवयोर्) यशः क्व [भवतीदानीम्] ?

भाषायाम्.

२. अयमु (=अयं च मद्रूपः) पुरुतमः (=कर्मण्यतिशयेन प्रवर्तमानो यजमानो) रयीयन् (=धनमात्मन इच्छन्) वां शश्वत्तमम् (=अतिशयेन पुनःपुनर्) अवसे (=रक्षणाय) जोहवीति (=भृशमेवाह्वयति) । [तत्] हे इन्द्रावरुणा (=इन्द्रावरुणौ), मरुद्भिर्दिवा पृथिव्या (=द्यावापृथिवीभ्यां च) सजोसौ (=संगतौ) [युवां] मे हवम् (=आह्वानं) शृणुतम् ॥

३. तत् (=अस्मात्कारणात्) हे इन्द्रावरुणा (=इन्द्रावरुणौ), अस्मे वसु स्यात् (=अस्मद्गृहे धनं भवतु) । हे मरुतः, अस्मे सर्ववीरो रयिः स्यात् (=अस्मद्गृहे सर्ववीरैरुपेतं धनं वर्तताम्) । वरूत्रीः (=वरूत्र्यः एतन्नामिका देव्यः) शरणैः (=गृ-

२. हा [तुमचा] अत्यंत कर्मवान् उपासक धनाची वांछा करून तुम्हांला सदैव रक्षणासाठीं बोलावीत आहे. हे इन्द्रावरुण हो, मरुतांसहित, द्यूसहित [आणि] पृथिवीसहित तुम्ही माझी हाक ऐका.

३. तर हे इन्द्रावरुण हो, आमच्या घरीं धन असो. हे मरुतांनो, आमच्या घरीं सकळ वीरांनीं युक्त संपत्ति असो. आम्हांला वरुत्री गृहांनीं रक्षोत. आम्हांला होत्रा [आणि] भारती देणग्यांनीं [रक्षोत].

2. This most energetic [worshipper], being desirous of wealth, always invokes you earnestly for protection. Hear, o Indra and Varuṇa, my invocation, being accompanied by the Maruts, by Heaven, by Earth.

3. May, therefore, wealth be with us, o Indra and Varuṇa! May prosperity with all heroes be with us, o Maruts! May the Varutrîs preserve us by [granting us] houses. May Hotrâ [and] Bhâratî [preserve] us with gifts.

शब्द वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं आलेला नाहीं. तीन चार ठिकाणीं आहे तेथें इंद्राचें आणि मरुतांचें, 'भ्रमण करणारा' या अर्थी, विशेषण आहे.

---

३. 'वरुत्री.' हें एक देवीगणाचें नांव आहे. सू. २२ मं. १० पहा. 'होत्रा' आणि 'भारती' यांविषयीं सू. २२ मं. १० पहा.

बृहस्पते जुषस्व नो हव्यानि विश्वदेव्य ।
रास्व रत्नानि दाशुषे ॥ ४ ॥

बृहस्पते । जुषस्व । नः । हव्यानि । विश्वऽदेव्य ।
रास्व । रत्नानि । दाशुषे ॥ ४ ॥

शुचिमर्कैर्बृहस्पतिमध्वरेषु नमस्यत ।
अनाम्योज आ चके ॥ ५ ॥ ॥ ९ ॥

शुचिम् । अर्कैः । बृहस्पतिम् । अध्वरेषु । नमस्यत ।
अनामि । ओजः । आ । चके ॥ ५ ॥ ९ ॥

वृषभं चर्षणीनां विश्वरूपमदाभ्यम् ।
बृहस्पतिं वरेण्यम् ॥ ६ ॥

वृषभम् । चर्षणीनाम् । विश्वऽरूपम् । अदाभ्यम् ।
बृहस्पतिम् । वरेण्यम् ॥ ६ ॥

हैर्) अस्मान् अवन्तु (=रक्षन्तु)। होत्रा भारती (=एते द्वे देव्यौ) दक्षिणाभिः (=दानैर्) अस्मान् [अवताम्] ॥

भाषायाम्.

४. विश्वदेव्य (=विश्वैर्देवैः संगत) हे बृहस्पते, नो हव्यानि जुषस्व (=सेवस्व)। दाशुषे (=हविर्दत्तवते यजमानाय) रत्नानि रास्व (=उत्तमानि धनानि प्रयच्छ) ॥

५. [हे स्तोतारः], शुचिं (=शुद्धं) बृहस्पतिम् अर्कैः (=स्तोत्रैर्) नमस्यत (=पूजयत)। अनामि (=अनमनशीलं=यत् कस्या अपि न नमति तादृशम्) ओजः (=बलम्) आ चके (=याचे) ॥

६. चर्षणीनां वृषभं (=मनुष्याणां प्रभुं) विश्वरूपं (=सर्वरूपम्) अदाभ्यम् (=अहिंसनीयं) वरेण्यं (=श्रेष्ठं) बृहस्पतिम् [ओज आ चके=बलं याचे] ॥

४. हे बृहस्पती, सकळ देवांसहित तूं आमचीं हव्यें सेव. हविर्दात्याला उत्तम धनें दे.

५. [हे ऋत्विजांनो], तुम्ही शुद्ध बृहस्पतीला यज्ञांमध्यें स्तोत्रांनीं भजा. मी न वांकणारें बळ याचितों.

६. मनुष्यांचा विश्वरूप, अविनाशी प्रभु [असा जो] श्रेष्ठ बृहस्पति त्याज[पाशीं बळ याचितों].

4. Enjoy our offerings, o Bṛihaspati accompanied by all the gods! Give riches to the sacrificer.

5. [O friends], honour pure Bṛihaspati in the sacrifices with praises. I implore unbending strength;

6. [implore of] excellent Bṛihaspati the omniform [and] indestructible lord of men.

४. 'बृहस्पति.' सू. १०५ मं. १७

५. 'न वांकणारें बळ'='अनामि ओजः.' म्हणजे दुसऱ्यापुढें नमन न करणारें, अजिंक्य.

इयं ते पूषन्नाघृणे सुष्टुतिर्देव नव्यसी ।
अस्माभिस्तुभ्यं शस्यते ॥ ७ ॥

इयम् । ते । पूषन् । आघृणे । सुऽस्तुतिः । देव । नव्यसी ।
अस्माभिः । तुभ्यम् । शस्यते ॥ ७ ॥

तां जुषस्व गिरं मम वाजयन्तीमवा धियम् ।
वधूयुरिव योषणाम् ॥ ८ ॥

ताम् । जुषस्व । गिरम् । मम । वाजऽयन्तीम् । अव । धियम् ।
वधूयुःऽइव । योषणाम् ॥ ८ ॥

यो विश्वाभि विपश्यति भुवना सं च पश्यति ।
स नः पूषाविता भुवत् ॥ ९ ॥

यः । विश्वा । अभि । विऽपश्यति । भुवना । सम् । च । पश्यति ।
सः । नः । पूषा । अविता । भुवत् ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

७. आघृणे (=दीप्तिमन्) हे देव पूषन्, इयं ते (=तव विषयिणी) नव्यसी (=अतिशयेन नूतना) सुष्टुतिः (=शोभना स्तुतिर्) अस्माभिस्तुभ्यं शस्यते (=त्वदर्थे=प्रोच्चार्यते) ॥

८. तां मम गिरं (=स्तुतिं) जुषस्व (=सेवस्व)। वाजयन्तीम् (=अन्नमात्मन इच्छन्तीं) धियं (=स्तुतिं) वधूयुर्योषणामिव (=स्त्रीकामी पुरुषो युवतिं यथा तथा) अव (=भुङ्क्ष्व) ॥

९. यो विश्वा भुवना (=विश्वानि भुवनानि=सर्वाणि भूतजातानि) अभि विपश्यति (=आभिमुख्येन भिन्नं भिन्नं यथा तथा पश्यति) सं च पश्यति (=सर्वाणि संहितानि च पश्यति) स पूषा नः (=अस्माकम्) अविता भुवत् (=रक्षिता भवतु) ॥

७. हे दीप्तिमान् देवा पूषा, हें अगदी नूतन तुझें स्तोत्र आम्ही तुजप्रीत्यर्थ गात आहों.

७. O brilliant god Pûshâ, this thy newest praise is sung by us for thee.

८. ती माझी वाणी तूं सेवन कर. धनाची वांछा करणाऱ्या ह्या स्तुतीला, स्त्रीकामी पुरुष [जसा] तरुण स्त्रीला [उपभोगितो] तसा, तूं उपभोग.

8. Enjoy this hymn of mine. Accept with pleasure [my] song that implores food, even as a lustful man [accepts] a youthful woman.

९. जो सकळ भूतांला पृथक् पाहतो आणि एकत्रहि पाहतो तो पूषा आमचा रक्षक होओ.

9. He who observes all creatures separately and observes them together—may that Pûshâ be our protector.

---

७. 'अगदी नूतन'='नव्यसी.' म्हणजे पूर्वींच्या ऋषींनीं रचून ठेविलेलें नव्हे, तर आतांच्या आतां रचिलेलें; ताजें.

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।
धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ १० ॥ ॥ १० ॥

तत् । सवितुः । वरेण्यम् । भर्गः । देवस्य । धीमहि ।
धियः । यः । नः । प्रऽचोदयात् ॥ १० ॥ १० ॥

देवस्य सवितुर्वयं वाजयन्तः पुरंध्या ।
भगस्य रातिमीमहे ॥ ११ ॥

देवस्य । सवितुः । वयम् । वाजऽयन्तः । पुरम्ऽध्या ।
भगस्य । रातिम् । ईमहे ॥ ११ ॥

देवं नरः सवितारं विप्रा यज्ञैः सुवृक्तिभिः ।
नमस्यन्ति धियेषिताः ॥ १२ ॥

देवम् । नरः । सवितारम् । विप्राः । यज्ञैः । सुवृक्तिऽभिः ।
नमस्यन्ति । धिया । इषिताः ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

१०. यः [सविता देवो] नो धियः प्रचोदयात् (=अस्माकं पूजाबुद्धीः प्रकर्षेण प्रेरयेत्=पूजायां प्रवर्तयेत्) तत् देवस्य सवितुः (=तस्य दीप्यमानस्य सवितुर्) वरेण्यं भर्गः (=श्रेष्ठं तेजो) धीमहि (=वयं ध्यायामः) ॥

११. पुरंध्या (=महत्या स्तुत्या) वाजयन्तः (=अन्नमात्मन इच्छन्तो) वयं देवस्य (=दीप्तिमतो) भगस्य (=दानशीलस्य) सवितू रातिम् ईमहे (=दानं याचामहे) ॥

१२. देवं सवितारं धियेषिताः (=स्तुत्या प्रेरिता) विप्रा नरः (=मेधाविनः स्तोतारो मनुष्याः) सुवृक्तिभिर्यज्ञैः (=स्तोत्रैर्यज्ञहविर्भिश्च) नमस्यन्ति (=पूजयन्ति) ॥

१०. जो [सविता] आमच्या बुद्धींला प्रेरूं शकतो त्या देदीप्यमान सवित्याचें श्रेष्ठ तेज आम्ही ध्यातों.

११. आम्ही मोठ्या स्तुतीनें धनाची वांछा करून उदार सवित्या देवाचा वर याचितों.

१२. पूज्यबुद्धीनें प्रेरिलेले मेधावी जन हवींनीं [आणि] चांगल्या स्तोत्रांनीं सवित्या देवाला भजतात.

10. We contemplate the excellent splendour of that brilliant Savitâ that he may inspire our devotions.

11. Wishing food we with much praise implore the gift of the bounteous god Savitâ.

12. Wise men, inspired by devotion, honour the god Savitâ with oblations [and] hymns.

---

१०. हा मंत्र जगद्विख्यात गायत्री मंत्र होय.

'बुद्धींला प्रेरूं शकतो '=' धियः प्रचोदयात्.' म्हणजे प्रभातकाळीं उगवून आमच्या ज्या उपासनाप्रवृत्ति त्यांस स्फुरण आणणारा होय. तशी प्रेरणा त्याणें करावी म्हणून आम्ही त्या सवित्याचें ध्यान करितों, असें तात्पर्य.

सायणांनीं हा मंत्र ईश्वरपर लाविला आहे, आणि सवितृपरहि लाविला आहे.

सोमो॑ जिगाति गातु॒विद्दे॒वाना॑मेति निष्कृ॒तम् ।
ऋ॒तस्य॒ योनि॑मा॒सद॑म् ॥ १३ ॥

सोम॑ः । जि॒गा॒ति॒ । गा॒तु॒ऽवित् । दे॒वाना॑म् । ए॒ति॒ । नि॒ःऽकृ॒तम् ।
ऋ॒तस्य॑ । योनि॑म् । आ॒ऽसद॑म् ॥ १३ ॥

सोमो॑ अ॒स्मभ्यं॑ द्वि॒पदे॒ चतु॑ष्पदे च प॒शवे॑ ।
अ॒न॒मी॒वा इष॑स्करत् ॥ १४ ॥

सोम॑ः । अ॒स्मभ्य॑म् । द्वि॒ऽपदे॑ । चतु॑ःऽपदे । च॒ । प॒शवे॑ ।
अ॒न॒मी॒वाः । इष॑ः । क॒र॒त् ॥ १४ ॥

अ॒स्माक॒मायु॑र्व॒र्धय॑न्न॒भिमा॑ती॒ः सह॑मानः ।
सोम॑ः स॒धस्थ॒मास॑दत् ॥ १५ ॥

अ॒स्माक॑म् । आयु॑ः । व॒र्धय॑न् । अ॒भिऽमा॑तीः । सह॑मानः ।
सोम॑ः । स॒धऽस्थ॑म् । आ । अ॒स॒द॒त् ॥ १५ ॥

आ नो॑ मित्रावरुणा घृ॒तैर्गव्यू॑तिमुक्षतम् ।
मध्वा॒ रजां॑सि सुक्रतू ॥ १६ ॥

आ । न॒ः । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । घृ॒तैः । गव्यू॑तिम् । उ॒क्ष॒त॒म् ।
मध्वा॑ । रजां॑सि । सु॒क्र॒तू॒ इति॑ सुऽक्रतू ॥ १६ ॥

भाषायाम्.

१३. गातुवित् (=मार्गं जानानः) सोमः ऋतस्य योनिम् आसदं (=सत्यरूपस्य यज्ञस्य जन्मस्थान उपवेष्टुं) देवानां निष्कृतं (=तेजस्विनां स्तोतॄणां गृहं) जिगाति (=आगच्छतु) ॥

१४. सोमः अस्मभ्यम् (=अस्मदर्थं) द्विपदे चतुष्पदे च पशवे अनमीवा इषः करत् (=रोगहीनान्यन्नानि करोतु=प्रयच्छतु) ॥

१५. अस्माकम् आयुर्वर्धयन् अभिमातीः सहमानः (=शत्रूनभिभवन्) सोमः सधस्थम् आ असदत् (=हविर्धानाख्ये स्थाने निषीदतु) ॥

१६. हे मित्रावरुणा (=मित्रावरुणौ), घृतैर्नो गव्यूतिम् आ उक्षतं (=घृतैरस्माकं गोनिवासस्थानमासिञ्चतम्=पयोभिरापूरयतम्)। हे सुक्रतू (=शोभनचरितौ), रजांसि मध्वा (=अस्माकं निवासस्थानानि च माधुर्येण) [ओक्षतम्=आसिञ्चतम्] ॥

१३. मार्ग शोधून काढणारा सोम, सत्याच्या जन्मस्थानीं बसण्याकरितां तेजस्वी उपासकांच्या घरीं येओ.

१४. सोम आम्हांला आणि दोन पायांच्या [पशूंला] आणि च्यार पायांच्या पशूंला रोगरहित अन्नें प्राप्त करून देओ.

१५. आमचें आयुष्य वाढविणारा, [आणि] शत्रूंचा पराभव करणारा सोम यज्ञस्थानीं बसो.

१६. हे मित्रावरुण हो, तुम्ही आमचा गोठा घृतांनीं भिजवा; हे सच्चरित [मित्रावरुण] हो, तुम्ही [आमच्या] स्थानांला मधुर रसानें [भिजवा].

13. May Soma, who finds the way, come to the house of the bright worshippers, for to sit in the birth-place of Truth.

14. May Soma procure food free from disease for us [and] for [our] cattle, biped and quadruped.

15. May Soma prolonging our life, [and] conquering [our] enemies, sit on the altar.

16. Fill, o Mitra and Varuṇa, our cowfold with streams of butter, [fill] [our] places with sweetness, o you performers of good deeds !

---

१३. ‘मार्ग शोधून काढणारा’= ‘गातुवित्.’ म्हणजे कोणती इष्टसिद्धि करून घेण्याकरितां कोणता उपाय योजावा हें जाणणारा. सोमपानानें उपाय सुचतात, बळ येतें, प्रज्ञान होतें, इत्यादि समजुती वेदांत प्रसिद्ध आहेत.

१६. ‘गोठा घृतांनीं भिजवा’= ‘घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम्.’ म्हणजे आमच्या गोठ्यांत ज्या गाई आहेत त्यांचे आंगीं पुष्कळ दूध घाला, कीं जेणेंकरून आम्हांला पुष्कळ तूप मिळेल.

उरुशंसा नमोवृधा मह्ना दक्षस्य राजथः ।
द्राघिष्ठाभिः शुचिव्रता ॥ १७ ॥

उरुऽशंसा । नमःऽवृधा । मह्ना । दक्षस्य । राजथः ।
द्राघिष्ठाभिः । शुचिऽव्रता ॥ १७ ॥

गृणाना जमदग्निना योनावृतस्य सीदतम् ।
पातं सोममृतावृधा ॥ १८ ॥ ११ ॥ ५ ॥ ३ ॥

गृणाना । जमत्ऽअग्निना । योनौ । ऋतस्य । सीदतम् ।
पातम् । सोमम् । ऋतऽवृधा ॥ १८ ॥ ११ ॥ ५ ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

१७. हे शुचिव्रता (=शुचिव्रतौ=शुद्धचरितौ), उरुशंसा (=उरुशंसौ=महत्स्तोत्रं ययोस्तौ) नमोवृधा (=नमोवृधौ=नमस्कारेण वर्धमानौ) [युवां] दक्षस्य मह्ना (=बलस्य महत्त्वेन) द्राघिष्ठाभिः (=अतिशयेन दीर्घाभिः स्तुतिभिश्च) राजथः (=ईश्वरौ भवथः) ॥

१८. जमदग्निना [ऋषिणा] गृणाना (=स्तुतौ) [युवाम्] ऋतस्य योनौ (=यज्ञस्य जन्मस्थाने=देवयजनाख्ये देशे) सीदतं (=निषीदतम्) । हे ऋतावृधा (=यज्ञस्य वर्धयितारौ), [युवां] सोमं पातं (=पिबतम्) ॥

इति तृतीयं मण्डलं समाप्तम् ॥

१७. हे शुद्धचरित [मित्रावरुण] हो, महाकीर्तिमान्, [उपासकांच्या] नमस्कारांनीं प्रबळ होणारे, [आणि] अत्यंत दीर्घ [स्तुतीं]नीं [वाढणारे] तुम्ही [आपल्या] बळाच्या महत्त्वेंकरून सर्वाधीश आहां.

१८. जमदग्नीनें स्तविले होत्साते तुम्ही सत्याच्या जन्मस्थानीं बसा. सत्यानें वाढणारे तुम्ही सोम प्या.

17. [O Mitra and Varuṇa]of pure deeds,you rule supreme with the greatness of [your] strength, you to whom much praise is given, who are invigorated by the devotion [of your worshippers], [who grow strong] by the longest prayers.

18. Praised by Jamadagni, do you sit in the birthplace of Truth; drink the soma, o you invigorated by Truth.

---

१८. ‘जमदग्नीनें, स्तविलेले’ म्हणजे जमदग्निकुळांत जन्मलेल्या ऱ्या स्तविलेले. जमदग्नीविषयीं सू. २८७ मं. १५ आणि टीप पहा.

‘सत्याचें जन्मस्थान’ म्हणजे देवयजनाचें जें स्थळ, तें; यज्ञाहुति देण्याची जागा.

तिसरें मंडळ समाप्त.

। संहितापदपाठयोरशुद्धानि ।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
४००	१२	सुऽवीरां	सुऽवीरांः
५६०	५	इन्द्राग्नी	इन्द्राग्नी

सर्वानुक्रमणिका.

सूक्त.	मण्डल, अनुवाक, सूक्त.	अष्टक, अध्याय, वर्ग.	सूक्ताचा आरंभ.	ऋचांची संख्या.	सूक्तकर्ता ऋषि.	देवता.	छन्द.	पृष्ठ.
१–१९२	२.१.१	२.५.१७	त्वमग्ने द्युभिः	१६	अंगिरसांच्या कुळांतील शुनहोत्राचा पुत्र गृत्समद, ज्याला नंतर भृगुकुळांतील शुनकानें दत्तक घेतलें होतें तो.	अग्नि.	जगती.	४. २
२–१९३	२.१.२	२.५.२०	यज्ञेन वर्धत	१३	....	....	....	४. २०
३–१९४	२.१.३	२.५.२२	समिद्धो अग्निः	११	....	"आप्री" सूक्त.	१–६ आणि ८–११ त्रिष्टुप्, ७ जगती.	४. ३४
४–१९५	२.१.४	२.५.२४	हुवे वः	९	भृगुकुळांतील सोमाहुति.	अग्नि.	त्रिष्टुप्.	४. ४६
५–१९६	२.१.५	२.५.२६	होताजनिष्ट	८	....	....	अनुष्टुप्.	४. ५६
६–१९७	२.१.६	२.५.२७	इमां मे	८	....	....	गायत्री.	४. ६२
७–१९८	२.१.७	२.५.२८	श्रेष्ठं यविष्ठ	६	....	....	....	४. ६६

सूक्त.	मण्डल, अनुवाक, सूक्त.	अष्टक, अध्याय, वर्ग.	सूक्ताचा आरंभ.	ऋचांची संख्या.	सूक्तकर्ता ऋषि.	देवता.	छन्द.	पृष्ठ.
८–१९९	२.१.८	२.५.२९	वाजयन्निव	६	गृत्समद.	अग्नि.	१–५ गायत्री आणि ६ अनुष्टुप्.	४. ७०
९–२००	२.१.९	२.६.१	नि होता	६	....	....	त्रिष्टुप्.	४. ७४
१०–२०१	२.१.१०	२.६.२	जोहूत्रः	६	....	....	....	४. ८०
११–२०२	२.१.११	२.६.३	श्रुधी हवम्	२१	....	इन्द्र.	१–२० विराट्स्थाना त्रिष्टुभ्, २१ त्रिष्टुप्.	४. ८६
१२–२०३	२.२.१	२.६.७	यो जातः	१५	....	....	त्रिष्टुप्.	४. १०६
१३–२०४	२.२.२	२.६.१०	ऋतुर्जनित्री	१३	....	....	१–१२ जगती, १३ त्रिष्टुप्.	४. १२२
१४–२०५	२.२.३	२.६.१३	अध्वर्यवो भरत	१२	....	....	त्रिष्टुप्.	४. १३८
१५–२०६	२.२.४	२.६.१५	प्र घान्वस्य	१०	....	....	....	४. १५०
१६–२०७	२.२.५	२.६.१७	प्र वः सताम्	९	....	....	१–८ जगती, ९ त्रिष्टुप्.	४. १६०
१७–२०८	२.२.६	२.६.१९	तदस्मै	९	....	....	१–७ जगती, ८, आणि ९ त्रिष्टुप्.	४. १७०
१८–२०९	२.२.७	२.६.२१	प्राता रथः	९	....	....	त्रिष्टुप्.	४. १७८
१९–२१०	२.२.८	२.६.२३	अपाय्यस्य	९	....	....	....	४. १८८
२०–२११	२.२.९	२.६.२५	वयं ते वयः	९	....	....	....	४. १९८

२

२१–२१२	२.२.१०	२.६.२७	विश्वजिते	६	....	....	१–५ जगती, ६ त्रिष्टुप्.	पृ. २०६
२२–२१३	२.२.११	२.६.२८	त्रिकद्रुकेषु	४	....	....	१ अष्टि, २,३ अतिशक्करी, ४ अतिशक्करी किंवा अष्टि.	पृ. २१२
२३–२१४	२.३.१	२.६.२९	गणानाम्	१९	....	१,५,९,११,१७ आणि १९ ब्रह्मणस्पति; २–४,६–८,१०, १२–१६, आणि १८ बृहस्पति.	१–१४ आणि १६–१८ जगती, १५ आणि १९ त्रिष्टुप्.	पृ. २१८
२४–२१५	२.३.२	२.७.१	सेमाम्	१६	....	१–११ आणि १३–१६ ब्रह्मणस्पति, १२ इन्द्र आणि ब्रह्मणस्पति.	१–११ आणि १३–१५जगती, १२ आणि १६ त्रिष्टुप्.	पृ. २३८
२५–२१६	२.३.३	२.७.४	इन्धानः	५	....	ब्रह्मणस्पति.	जगती.	पृ. २५४
२६–२१७	२.३.४	२.७.५	ऋजुः	४	....	....	....	पृ. २५८
२७–२१८	२.३.५	२.७.६	इमा गिरः	१७	गृत्समदाचा पुत्र कूर्म किंवा स्वतः गृत्समद.	आदित्य.	त्रिष्टुप्.	पृ. २६२
२८–२१९	२.३.६	२.७.९	इदम्	११	....	वरुण.	....	पृ. २८०
२९–२२०	२.३.७	२.७.११	धृतव्रताः	७	....	विश्वे देव.	....	पृ. २९०
३०–२२१	२.३.८	२.७.१२	ऋतं देवाय	११	गृत्समद.	१–५,७,८ वी (उत्तरार्ध) आणि १० इन्द्र; ६ इन्द्र आणि	१–१० त्रिष्टुप्; ११ वी जगती.	पृ. २९८

सूक्त.	मण्डल, अनुवाक, सूक्त.	अष्टक, अध्याय, वर्ग.	सूक्ताचा आरंभ.	ऋचांची संख्या	सूक्तकर्ता ऋषि.	देवता.	छन्द.	पृष्ठ.
						सोम; ८ वी प्रथमार्ध, सरस्वती; ९ वी बृहस्पति; आणि ११ वी मरुत्.		
३१–२२२	२.३.९	२.७.१४	अस्माकं	७	गृत्समद.	विश्वे देव.	१–६ जगती, ७ त्रिष्टुप्.	पृ. ३०८
३२–२२३	२.३.१०	२.७.१५	अस्य मे	८	....	१ द्यावापृथिवी, २,३ इन्द्र किंवा त्वष्टा, ४,५ राका, ६,७ सिनीवाली, ८ गुङ्गू, सिनीवाली, राका, सरस्वती, इंद्राणी, वरुणानी.	१–५ जगती, ६–८ अनुष्टुप्.	पृ. ३१६
३३–२२४	२.४.१	२.७.१६	आ ते पितः	१५	....	रुद्र.	त्रिष्टुप्.	पृ. ३२४
३४–२२५	२.४.२	२.७.१९	धारावराः	१५	....	मरुत्.	१–१४ जगती; १५ त्रिष्टुप्.	पृ. ३३८
३५–२२६	२.४.३	२.७.२२	उपेम्	१५	....	अपां नपात्	त्रिष्टुप्.	पृ. ३५४
३६–२२७	२.४.४	२.७.२५	तुभ्यम्	६	....	१ इन्द्र आणि मधु, २ मरुत् आणि माधव, ३ त्वष्टा आणि शुक्र, ४ अग्नि आणि शुचि, ५ इंद्र आणि नभ; ६ मित्रावरुण आणि नभस्.	जगती.	पृ. ३७०

३७–२२८	२.४.५	२.८.१	मन्दस्व	६	....	१–४ द्रविणोदा, ५ अश्विदेव, ६ अग्नि.	....	४. ३७६
३८–२२९	२.४.६	२.८.२	उदु ष्यः	११	....	सविता.	त्रिष्टुप्.	४. ३८२
३९–२३०	२.४.७	२.८.४	ग्रावाणेव	८	....	अश्विदेव.	....	४. ३९४
४०–२३१	२.४.८	२.८.६	सोमापूषणा	६	....	सोम आणि पूषा.	....	४. ४०२
४१–२३२	२.४.९	२.८.७	वायो ये ते	२१	....	१,२ वायु, ३ इंद्र आणि वायु, ४–६ मित्र आणि वरुण, ७–९ अश्वी, १०–१२ इंद्र, १३–१५ विश्वे देव, १६–१८ सरस्वती, १९ वीचे पहिले दोन चरण द्यावापृथिवी किंवा हविर्धान, तिसरा चरण द्यावापृथिवी, किंवा हविर्धान किंवा अग्नि, २०,२१ द्यावापृथिवी किंवा हविर्धान.	१–१५ आणि १९–२१ गायत्री, १६,१७ अनुष्टुप्, १८ बृहती.	४. ४०८
४२–२३३	२.४.१०	२.८.११	कनिक्रदत्	३	....	कपिञ्जलरूपी इन्द्र.	त्रिष्टुप्.	४. ४२२
४३–२३४	२.४.११	२.८.१२	प्रदक्षिणित्	३	....	....	१,३ जगती, २ अतिशक्करी किंवा अष्टि.	४. ४२४
१–२३५	३.१.१	२.८.१३	सोमस्य मा	२३	विश्वामित्र.	अग्नि.	त्रिष्टुप्.	४. ४३०
२–२३६	३.१.२	२.८.१७	वैश्वानराय धिषणा०	१५	....	वैश्वानर अग्नि.	जगती.	४. ४५४
३–२३७	३.१.३	२.८.२०	वैश्वानराय पृथु०	११	....	....	....	४. ४६८

सूक्त.	मण्डल, अनुवाक, सूक्त.	अष्टक, अध्याय, वर्ग.	सूक्ताचा आरंभ.	ऋचांची संख्या.	सूक्तकर्ता ऋषि.	देवता.	छन्द.	पृष्ठ.
४–२३८	३.१.४	२.८.२२	समित् समित्	११	विश्वामित्र.	आप्री सूक्त.	त्रिष्टुप्.	४. ४८०
५–२३९	३.१.५	२.८.२४	प्रत्यग्निरुषसः	११	....	अग्नि.	....	४. ४९०
६–२४०	३.१.६	२.८.२६	प्र कारवः	११	....	....	....	४. ५०२
७–२४१	३.१.७	३.१.१	प्र य आरुः	११	....	....	....	४. ५१४
८–२४२	३.१.८	३.१.३	अञ्जन्ति त्वाम्	११	....	यूप.	त्रिष्टुप्: मात्र ३ री आणि ७ वी अनुष्टुप्.	४. ५२६
९–२४३	३.१.९	३.१.५	सखायस्त्वा	९	....	अग्नि.	१–८ बृहती ९ त्रिष्टुप्.	४. ५३६
१०–२४४	३.१.१०	३.१.७	त्वामग्ने	९	....	....	उष्णिक्.	४. ५४४
११–२४५	३.१.११	३.१.९	अग्निर्होता	९	....	....	गायत्री.	४. ५५०
१२–२४६	३.१.१२	३.१.११	इन्द्राग्नी आगतम्	९	....	इन्द्र आणि अग्नि.	....	४. ५५६
१३–२४७	३.२.१	३.१.१३	प्र वो देवाय	७	विश्वामित्राचा पुत्र ऋषभ.	अग्नि.	अनुष्टुप्.	४. ५६२
१४–२४८	३.२.२	३.१.१४	आ होता	७	....	....	त्रिष्टुप्.	४. ५६६
१५–२४९	३.२.३	३.१.१५	वि पाजसा पृथुना	७	कतगोत्रांतील उत्कील नांवाचा ऋषि.	....	....	४. ५७४

१६–२५०	३.२.४	३.१.१६	अयमग्निः	६	………	………	१,३ आणि ५ बृहती; २,४ आणि ६ सतोबृहती.	४.	५८०
१७–२५१	३.२.५	३.१.१७	समिध्यमानः	५	विश्वामित्र कुळांतील कत नांवाचा ऋषि.	………	त्रिष्टुप्.	४.	५८६
१८–२५२	३.२.६	३.१.१८	भवा नो अग्ने	५	………	………	………	४.	५९०
१९–२५३	३.२.७	३.१.१९	अग्निं होतारम्	५	कुशिकाचा पुत्र गाथी.	………	………	४.	५९६
२०–२५४	३.२.८	३.१.२०	अग्निमुषसम्	५	………	१,५ विश्वे देव २–४ अग्नि.	………	४.	६००
२१–२५५	३.२.९	३.१.२१	इमं नः	५	………	अग्नि.	१,४ त्रिष्टुप् २,३ अनुष्टुप्, ५ विराड्रूपा सतोबृहती.	४.	६०६
२२–२५६	३.२.१०	३.१.२२	अयं सः	५	………	पुरीष्य अग्नि. (मं. ४ यावरील टीप पहा).	त्रिष्टुप्; मात्र पांचवी ऋचा अनुष्टुप् वृत्ताची.	४.	६१०
२३–२५७	३.२.११	३.१.२३	निर्मथितः सुधितः	५	भरताचे पुत्र देवश्रवा आणि देववात.	अग्नि.	१,२,४ आणि ५ त्रिष्टुप्; ३ सतोबृहती.	४.	६१४
२४–२५८	३.२.१२	३.१.२४	अग्ने सहस्व	५	गाथीचा पुत्र विश्वामित्र.	………	१ अनुष्टुप्. २–५ गायत्री.	४.	६२०

सूक्त.	मण्डल, अनुवाक, सूक्त.	अष्टक, अध्याय, वर्ग.	सूक्ताचा आरंभ.	ऋचांची संख्या.	सूक्तकर्ता ऋषि.	देवता.	छन्द.	पृष्ठ.
२५–२५९	3.२.१3	3.१.२५	अग्ने दिवः	५	विश्वामित्र.	१–3 आणि ५ अग्नि; ४ इंद्र आणि अग्नि.	विराट्.	४. ६२२
२६–२६०	3.२.१४	3.१.२६	वैश्वानरं मनसा	९	१–६ आणि ८,९ विश्वामित्र, ७ ब्रह्म.	१–३ वैश्वानर अग्नि, ४–६ मरुत्; ७,८ अग्नि किंवा ब्रह्म (आत्मा); ९ विश्वामित्रोपाध्याय.	१–६ जगती, ७–९ त्रिष्टुप्.	४. ६३८
२७–२६१	3.२.१५	3.१.२८	प्र वो वाजाः	१५	विश्वामित्र.	१ अग्नि किंवा ऋतु, २–१५ अग्नि.	गायत्री.	४. ६३८
२८–२६२	3.२.१६	3.१.3१	अग्ने जुषस्व	६	....	अग्नि.	१,२ आणि ६ ह्या गायत्री वृत्ताच्या, 3 उष्णिक्, ४ त्रिष्टुप्, ५ जगती.	४. ६४८
२९–२६3	3.२.१७	3.१.32	अस्तीदम्	१६	....	१–४ आणि ६–१६ अग्नि; ५ ऋत्विज् किंवा अग्नि.	१,४,१०,१२ अनुष्टुप् २,3,५,७–९,१3 आणि १६ त्रिष्टुप्, ६, ११,१४ आणि १५ जगती.	४. ६५२
3०–२६४	3.3.१	3.२.१	इच्छन्ति त्वा	२२	....	इन्द्र.	त्रिष्टुप्.	४. ६६६

३१–२६५	3.3.२	३.२.५	शासद्वह्निः	२२	इषीरथाचा पुत्र कुशिक; किंवा विश्वामित्र.	....	....	पृ. ६८८
३२–२६६	3.3.3	३.२.९	इन्द्र सोमम्	१७	विश्वामित्र.	....	....	पृ. ७१२
३३–२६७	3.3.४	३.२.१२	प्र पर्वतानाम्	१३	१–३,५,७,९ आणि ११–१३ विश्वामित्र; ४,६,८, आणि १० नद्या.	....	१–१२ त्रिष्टुप्, १३ अनुष्टुप्.	पृ. ७३०
३४–२६८	3.3.५	३.२.१५	इन्द्रः पूर्भित्	११	विश्वामित्र.	....	त्रिष्टुप्.	पृ. ७४४
३५–२६९	3.3.६	३.२.१७	तिष्ठा हरी.	११	....	....	....	पृ. ७५४
३६–२७०	3.3.७	३.२.१९	इमामू षु	११	१–९ आणि ११ विश्वामित्र; १० अङ्गिरसकुळांतील घोर नांवाचा ऋषि.	....	....	पृ. ७६६
३७–२७१	3.3.८	३.२.२१	वार्त्रहत्याय	११	विश्वामित्र.	....	१–१० गायत्री, ११ अनुष्टुप्.	पृ. ७७६
३८–२७२	3.3.९	३.२.२३	अभि तष्टेव	१०	विश्वामित्राच्या कुळांतील प्रजापति, किंवा वाकाचा पुत्र प्रजापति, किंवा दोघे मिळून, किंवा वि	....	त्रिष्टुप्.	पृ. ७८२

सूक्त.	मण्डल, अनुवाक, सूक्त.	अष्टक, अध्याय, वर्ग.	सूक्ताचा आरंभ.	ऋचांची संख्या,	सूक्तकर्ता ऋषि.	देवता.	छन्द.	पृष्ठ.
३९–२७३	३.४.१	३.२.२५	इन्द्रं मतिः	९	श्वामित्र एकटा. विश्वामित्र.	इन्द्र.	त्रिष्टुप्.	४. ७९४
४०–२७४	३.४.२	३.३.१	इन्द्र त्वा	९	....	....	गायत्री.	४. ८०२
४१–२७५	३.४.३	३.३.३	आ तू न इन्द्र	९	....	....	....	४. ८०८
४२–२७६	३.४.४	३.३.५	उप नः सुतम्	९	....	....	....	४. ८१४
४३–२७७	३.४.५	३.३.७	आ याह्यर्वाङ्	८	....	....	त्रिष्टुप्.	४. ८२०
४४–२७८	३.४.६	३.३.८	अयं ते अस्तु	५	....	....	बृहती.	४. ८२८
४५–२७९	३.४.७	३.३.९	आ मन्द्रैः	५	....	....	....	४. ८३२
४६–२८०	३.४.८	३.३.१०	युध्मस्य ते	५	....	....	त्रिष्टुप्.	४. ८३६
४७–२८१	३.४.९	३.३.११	मरुत्वान्	५	....	....	....	४. ८४२
४८–२८२	३.४.१०	३.३.१२	सद्यो ह जातः	५	....	....	....	४. ८४६
४९–२८३	३.४.११	३.३.१३	शंसा महाम्	५	....	....	....	४. ८५२
५०–२८४	३.४.१२	३.३.१४	इन्द्रः स्वाहा	५	....	....	....	४. ८५६
५१–२८५	३.४.१३	३.३.१५	चर्षणीधृतम्	१२	....	....	१–३ जगती; ४–९ त्रिष्टुप्; १०–१२ गायत्री.	४. ८६२
५२–२८६	३.४.१४	३.३.१७	धानावन्तम्	८	....	....	१–४ गायत्री; ५, ७ आणि ८ त्रिष्टुप्; ६ जगती.	४. ८७२

५३–२८७	३.४.१५	३.३.१९	इन्द्रापर्वता	२४	....	१ इन्द्र आणि पर्वत; २–१४ आणि २१–२४ इन्द्र; १५, १६ वाक्; १७–२० रथाचीं अंगें.	१–९, ११, १४, १५, १७, १९, २१,२३ आणि २४ त्रिष्टुप्; १०, १६ जगती; १२, २०,२२ अनुष्टुप्; १३ गायत्री; १८ बृहती.	४. ८७८
५४–२८८	३.५.१	३.३.२४	इमं महे	२२	विश्वामित्राचा पुत्र प्रजापति किंवा वाक् याचा पुत्र प्रजापति.	विश्वे देव.	त्रिष्टुप्.	४. ९०२
५५–२८९	३.५.२	३.२.२८	उषसः पूर्वाः	२२	....	विश्वे देव. १ उषा; २–१० अग्नि, ११ अहोरात्र (दिवस आणि रात्र), १२–१५ रोदसौ (द्यू आणि पृथिवी), १५ रोदसौ किंवा द्युनिशौ (द्यावापृथिवी किंवा दिवस आणि रात्र), १६ दिशा, १७–२२ इन्द्र पर्जन्यात्मा, किंवा अग्नि आणि त्वष्टा.	....	४. ९२४
५६–२९०	३.५.३	३.४.१	न ता मिनन्ति	८	....	विश्वे देव.	....	४. ९४६
५७–२९१	३.५.४	३.४.२	प्र मे विविक्वान्	६	विश्वामित्र.	....	....	४. ९५६

सूक्त.	मण्डल, अनुवाक, सूक्त.	अष्टक, अध्याय. वर्ग.	सूक्ताचा आरंभ.	ऋचांची संख्या,	सूक्तकर्ता ऋषि.	देवता.	छन्द.	पृष्ठ.
५८–२९२	3.५.५	3.४.3	धेनुः प्रत्नस्य	९	विश्वामित्र.	अश्वि देव.	त्रिष्टुप्.	४. ९६२
५९–२९3	3.५.६	3.४.५	मित्रो जनान्	९	....	मित्र.	१–५ त्रिष्टुप्; ६–९ गायत्री.	४. ९७२
६०–२९४	3.५.७	3.४.७	इहेह वः	७	....	१–४ ऋभु; ५–७ इन्द्र आणि ऋभु.	जगती.	४. ९७८
६१–२९५	3.५.८	3.४.८	उषो वाजेन	७	....	उषा.	त्रिष्टुप्.	४. ९८६
६२–२९६	3.५.९	3.४.९	इमा उ वाम्	१८	१–१५ विश्वामित्र, १६–१८ जमदग्नि किंवा विश्वामित्र.	१–3 इन्द्र आणि वरुण; ४–६ बृहस्पति; ७–९ पूषा ९–१२ सविता; १3–१५ सोम; १६–१८ मित्र आणि वरुण.	१–3 त्रिष्टुप्; ४–१८ गायत्री.	४. ९९२

